حکومەتی هەرێمی کوردستان
وەزارەتی خوێندنی باڵاو توێژینەوەی زانستی
زانکۆی ڕاپەڕین

گۆڤاری زانکۆی ڕاپەڕین

گۆڤارێکی ئەکادیمییە
زانکۆی ڕاپەڕین دەریدەکات

2014 2

گۆڤاری زانکۆی ڕاپەڕین

2
2014

Kurdistan Regional Government
Ministry of Higher Education & scientific Research
University of Raparin

JOURNAL OF RAPARIN UNIVERSITY

An academic journal published by Raparin University

مجلة جامعة راپەرین

مجلة أكادمية تصدرها جامعة راپەرین

2 2014

بەراوردی دەنگە بزوێنەکان لەنێوان زمانی کوردی و فەرەنسیدا

د. عاطف عبدالله فرهادی د.ابراهيم خليل عبدالباقي
بەشی زمانی کوردی بەشی زمانی فەڕەنسی
کۆلێژی زمان – زانکۆی سەلاحەدین

پێشەکی:

ناونیشانی لێکۆڵینەوەکە:

ئەم لێکۆڵینەوەیە بەناونیشانی (بەراوردی دەنگە بزوێنەکان لەنێوان زمانی کوردی و فەرەنسیدا) یە، تیایدا باس لە بزوێنەکانی هەردوو زمانی کوردی و زمانی فەڕەنسی کراوە، لەگەڵ خستنە ڕووی دەنگە بزوێنە هاوبەشەکانی نێوان هەردوو زمان و شیکردنەوەی ئەم دەنگانە لەڕێگای بەکارهێنانی پرۆگرامی (پرات Praat) و بەراوردکرنیان لە گەڵ یەکتر. بۆ خستنە ڕووی ڕادەی هاوبەش و جیاوازی ئەم دەنگە هاوبەشانە.

ڕێباز و کەرەستەی لێکۆڵینەوەکە:

لەم لێکۆڵینەوەیەدا لە شیکردنەوەی دەنگە بزوێنە هاوبەشەکانی زمانی کوردی و فەرەنسی ڕێبازی وەسفی شیکاری بەکار هاتووە بەهۆی بەکارهێنانی پرۆگرامی (پرات Praat(، کەرەستەی لێکۆڵینەوەکەش لە زمانی کوردی زاری ناوەڕاستە نموونەکانیش لە قسەی ڕۆژانە وەرگیراوە لەگەڵ زمانی فەڕەنسی زاری پاریسی ستاندارد.

ناوەڕۆکی لێکۆڵینەوەکە:

ناوەرۆکی ئەم لێکۆڵینەوەیە بێجگە لە پێشەکی و ئەنجام لە دوو بەش پێکهاتووە:

بەشی یەکەم: بەناونیشانی (دەنگە بزوێنە هاوبەشەکانی نێوان زمانی کوردی و فەڕەنسی) یە و پێکدێت لە:

أ- بزوێنەکانی زمانی کوردی.

ب- بزوێنەکانی زمانی فەڕەنسی.

ج- دەنگە بزوێنە هاوبەشەکانی نێوان هەردوو زمانەکە.

بەشی دووەم: بەناونیشانی (جیاوازی نێوان دەنگە بزوێنە هاوبەشەکانی هەردوو زمان لە ڕووی فۆنەتیکی فیزیکییەوە)یە و پێکدێت لە:

أ- شیکردنەوەی دەنگە بزوێنەکانی (ا، ی، یٚ، وو، ۆ) لە زمانی کوردی و لە زمانی فەڕەنسی لە سەرەتا و ناوەڕاست و کۆتایی وشەدا و دەرخستنی سیفەتە فیزیکییەکانیان بە پێی (١- ماوەی خایەندراو. ٢- توندی دەنگ. ٣- پلەی دەنگ.)ەوە.

ب- بەراوردکرنی دەنگە بزوێنە هاوبەشەکان بەپێی سیفەتە فیزیکییە باسکراوەکان و خستنە ڕووی ڕادەی جیاوازی و لێك چوونی بزوێنە هاوبەشەکان.

لە کۆتایی ئەم لێکۆڵینەوەیەماندا گەیشتوینەتە چەند ئەنجامێکی زانستی. دواتریش لیستی سەرچاوەکان و پوختەی لێکۆڵینەوەکەمان بەزمانی عەرەبی و ئینگلیزی وفەڕەنسی خستووەتە ڕوو.

بەشی یەکەم: (دەنگە بزوێنە هاوبەشەکانی نێوان زمانی کوردی و فەڕەنسی).

سەرەتا:

هەموو زمانانی جیهان دەنگە زمانییەکانیان دابەش دەبێتە سەر دوو بەش، ئەویش بریتین لە بزوێن (Vowels) و نەبزوێن (Consonants). ئەم زمانانەش لەنێوانیاندا هەندێك هاوبەشی و جیاوازی بەدیدەکرێت، بەپێی ڕادەی نزیکی و دووری زمانەکان لەیەکدیەوە لەڕووی خێزانە زمانیەکانەوە، هاوبەشی و جیاوازیەکانیان زیاد و کەم دەکات.

زمانی کوردی و فەڕەنسیش دوو زمانن کە سەربە خیزانە زمانی هیندۆ ئەوروپین و لە هەموو ئاستەکانی زماندا هاوبەشی لە نێوانیاندا بەدیدەکرێت. یەکێك لە ئاستەکان ئاستی دەنگسازییە، کە هەندێ دەنگی هاوبەش لەنێوان هەردوو زمانەکە بەدیدەکرێت، لە نێوانیشیاندا دەنگە بزوێنەکان.

ئێمە لەم لێکۆڵینەوەیەدا تیشك دەخەینە سەر بزوێنە هاوبەشەکان و ڕادەی هاوبەشی و جیاوازی ئەم بزوێنە هاوبەشانە لە ڕووی فۆنەتیکی فیزیکی و بەهۆی بەکارهێنانی پرۆگرامی (پرات – Praat)ەوە. بەهیوای ئەوەی سوودێك بە زمانەوانی کوردی بگەیەنین.

أ- بزوێنەکانی زمانی کوردی:

زمانی کوردیش وەك هەموو زمانانی جیهان لە ڕووی دەنگەوە بەسەر دوو جۆرە دەنگ دابەش دەکرێت، دەنگە بزوێنەکان (Vowels) و دەنگە نەبزوێنەکان (Consonants). بۆ دەستنیشانکردنی ژمارەی فۆنیمەکانی هەر زمانێك باشترین ڕێگا بەکارهێنانی جووتۆکەیە، واتە بەراوردکرنی دوو وشە کە لەهەموو فۆنیمەکان وەك یەکبن تەنها یەك فۆنیمیان جیاوازبێت و ئەم جیاوازییە ببیتە هۆی گۆڕینی واتای وشەکە(وریا عومەر ئەمین، ١٩٨٩، ل٢٥٥).

ژمارەیەکی زۆر لە زمانەوان و نوسەرانی کورد و بیانی باسیان لە دەنگسازی زمانی کوردی و هەندێك لە زار و شێوەزارەکانی کردووە، لەڕووی ژمارەی فۆنیم و یاسا فۆنۆلۆژییەکان و شێوەی دەربڕینی دەنگەکانەوە. واتە لەهەردوو ڕووی دەنگسازییەوە، فۆنەتیك و فۆنۆلۆژییەوە.

(لەو هەوڵانەی بۆ دیاریکردنی فۆنیمەکانی زمانی کوردی دراوە تا ڕادەیەك لەسەر ژمارەی فۆنیمەکان جیاوازی لە بیروڕا هەیە)(ڕەحمان ئیسماعیل حەسەن، ١٩٩١، ل٣٥). لە دەستنیشانکردنی بزوێنەکان زمانەوان و نووسەران جیاوازییەکەیان لە (١٥)پازدە بزوێنەوە دەستپێدەکات تا (٧)بزوێن. بۆنموونە: (ژمارەی دەنگە بزوێنەکان لای ف.یوستی و س. یەگیزارۆڤ نزیکەی (١٥)، لای ی. سۆن و ر. جاردین (١٠)نە.)(ئەورەحمانی حاجی مارف، ١٩٧٦، ل١٨). هەروەها عەبدولمەجید رەشید ئەحمەد (١٠) بزوێنی دەستنیشانکردووە(عەبدولمەجید رەشید ئەحمەد، ١٩٨٦، ل٢٤).

کەچی مەکارس بۆ شێوەزاری سلێمانی (٩)نۆ بزوێنی دەستنیشانکردووە.(ڕەحمان ئیسماعیل حەسەن، ١٩٩١، ل٤٤). (مەکەنزی) (٨) هەشت بزوێ‌ی بۆ شێوەزاری هەولێر دەستنیشانکردووە، (مەکەنزی، ١٩٨٠، ل٢٢). هەروەها ئەورەحمانی حاجی مارف (٨) هەشت بزوێنی بۆ زمانی کوردی دەستنیشانکردووە (ئەورەحمانی حاجی مارف، ١٩٧٦، ل٢٤) لەگەڵ وریا عومەر ئەمین و غازی فاتح (غازی فاتح، ١٩٨٤، ل ٦٦) و گالب حسین علی (گالب حسین علی، ١٩٨٩، ل ٢٩). و ڕەحمان ئیسماعیل حەسەن (ڕەحمان ئیسماعیل حەسەن، ١٩٩١، ل٤٥).

پێمان وایە ئەو جیاوازییەی لە نێوان زمانەوانانەوە هەیە لە ڕووی دەستنیشانکردنی ژمارەی دەنگە بزوێنەکانی زمانی کوردییەوە بۆ دوو هۆکاری سەرەکی دەگەڕێتەوە:

١- هەندێ زمانەوان لە شێوەزارێك یان زارێكی تایبەتی زمانی كوردییان كۆڵیەوەتەوە و تایبەتمەندییەكانی ئەو شێوەزار و زارەیان گشتگیر كردووە بەسەر زمانی كوردی، وەك ئەو نموونانەی سەرەوە باسمان كردن.

٢- هەندێ زمانەوان لە ژێر كاریگەری زمانانی دیكەی وەك ڕووسی و ئینگلیزی و عەرەبی و ...هتد. باسیان لە زمانی كوردی كردووە. بۆنموونە هەندێ دەنگی بزوێنی دوولانە(Diphthong)یان لە زمانی كوردی دەستنشیانكردوو، وەك ((وا،وە،ەو، یا،...هتد) بە بزوێنی دوولانەیان داناوە، كە بەهیچ جۆرێك لەگەڵ مەفهوم و ناساندنەكە ڕێك ناكەون (ئەورەحمانی حاجی مارف، ١٩٧٦، ل٣٣) و هەندێكی دیكەیان سێ بزوێنی دوولانەیان دەستنیشانكردووە ئەوانیش بریتین لە (وێ) وەك لە وشەی(نوێژ)، (وی) وەك لە وشەی (هەنگوین)، (وی) وەك لە وشەی (سویر)دا (هەمان سەرچاوە، ل٣٤). بەرامبەرم ئەم ڕایانە بەشەكەی دیكە لە زمانەوانان پێیان وایە كە بزوێنی دوولانە لە زمانی كوردیدا نییە.

ئێمەش لەگەڵ ئەوڕایەداین كە لە زمانی كوردی (٨) هەشت بزوێن هەیە كە بەریتین لە: (ە، ا، بزرۆكە، ی، ێ، و، وو، ۆ).

ب- بزوێنەكانی زمانی فەڕەنسی.

سیستەمی دەنگسازی زمانی ستانداردی فەرەنسی لە سی و شەش دەنگ پێكدێت. ئەمانیش دابەش دەكرێنە سەر شازدە بزوێن و حەڤدە نەبزوێن و سێ نیمچە بزوێن(یان نیمچە نەبزوێن).

دەنگە بزوێنەكانی زمانی فەرەنسی:

سیستەمی دەنگسازی دەنگە بزوێنەكانی زمانی فەرەنسی لە شازدە بزوێن پێكدێت كە لە دوو بەش پێكهاتووە. بزوێنەكانی زارەكی و بزوێنەكانی لووتی. بزوێنەكانی زارەكی بریتینە لەم دوانزدە بزوێنەی خوارەوە :

1-[i] وەكو ی , 2 [y] وەكو اوی , 3 [u] وەكو وو , 4- [e] وەكو ێ , 5-[ɛ] وەكو یێ , 6- [o] وەكو ۆ , 7- [ɔ] وەكو ۆۆ , 8- [ø] وەكو ئە , 9- [œ] وەكو ئو , 10- [ə] وەكو ئو , 11- [a] وەكو ا , 12- [ɑ] وەكو ئا .

بزوێنە لووتییەكان (sanasar) ئەو بزوێنانەی كە لە پێش پیتیەكانی m و n دێن. تایبەتمەندی ئەم دەنگە لووتیانە وەردەگرن و تایبەتمەندی ئەم بزوێنە لووتییانە ئەوەیە كە بەشێك لە دەنگەكە لە لووتەوە دەرەچێت و وەك پیتی m و n بە تەواوی دەرناچێت. ئەمانەش بریتینە لە ئەم چوار بزوێنانەی خوارەوە:

1- [ã], 2- [œ̃], 3- [ɛ̃], 4- [ɔ̃].

بەڵام لەگەڵ ئەم گۆرانكاریانە كە لە سەر دەنگ سازی فەرەنسی رویدا ئەم شازدە بزوێنانە بوون بە سێزدە و ئێستاكە ئەم سێانەی خوارەوە تێكەڵ بوون لەگەڵ دەنگە كانی هاوشێوە.

دەنگی [a] بو بە [ɑ]

دەنگی [ø] بو بە [ə]

دەنگی [ɛ̃] بو بە [œ̃]

ج- دەنگە بزوێنە هاوبەشەکانی نێوان هەردوو زمانەکە :

وەکو پێشتر ئاماژەمان بۆکرد لە بەر ئەوەی زمانی کوردی و زمانی فەرەنسی هەردووکیان سەر بەخێزانە زمانی هیندۆ ئەورۆپیین لە کاتی بەراووردکردنی سیستەمی دەنگسازی کوردی و فەرەنسی بۆمان دەرکەوت کە هەندێك لە دەنگە بزوێنەکان هاوبەشن لە نێوان هەردووکیان. ئەم دەنگانە بریتین لە پێنج دەنگی هاوبەش کە لە ناو خشتەی خوارەوە دیارکراوە.

	دەنگی بزوێنی فەرەنسی	دەنگی بزوێنی کوردی
-١	[a]	ا
-٢	[i]	ی
-٣	[ɛ]	ێ
-٤	[o]	ۆ
-٥	[u]	وو

خشتەی دەنگە بزوێنەکانی هاوبەش لە نێوان فەرەنسی و کوردی دا

بەشی دووەم: (جیاوازی نێوان دەنگە بزوێنە هاوبەشەکانی هەردوو زمان لە ڕووی فۆنەتیکی فیزیکییەوە).

بۆ دەرخستنی ڕادەی نزیکی و دووری (جیاوازی) نێوان بزوێنە هاوبەشەکانی هەردوو زمان، پرۆگرامی (پرات)[1] مان بەکارهێناوە تا لە ڕوانگەی فۆنەتیکی فیزیکی (ئەکوستیکی) دەنگەکان شی بکەینەوە بۆ گەیشتن بە ئەنجامی زانستی و ورد.

ئەویش بە هێنانەوە و شیکردنەوەی سێ نموونە بۆ هەریەك لە پێنج دەنگە هاوبەشەکە (ا، ی، یٚ، وو، ۆ)، جارێکیان لە زمان کوردی وجارێکی دیکە لە زمانی فەرەنسی لە هەر سێ شوێنەکانی ووشە (سەرەتا، ناوەڕاست، کۆتایی). ئەم شیکردنەوەیە بریتی دەبێت لە دەستنیشانکردنی ١-ماوەی خایەنراو. ٢- توندی دەنگ. ٣- پلەی دەنگ.

لە هێنانەوەی نموونەکاندا بە پلەی یەك هەوڵماندا‌وە ئەو وشانە بهێنینەوە کە لەدەربڕیندا لە هەردوو زمان وەك یەکبن.

١- شیکردنەوەی دەنگە بزوێنە هاوبەشەکانی زمانی کوردی :

١- شیکردنەوەی دەنگی بزوێنی [ا] لەسەرەتا و ناوەڕاست و کۆتایی وشەدا:

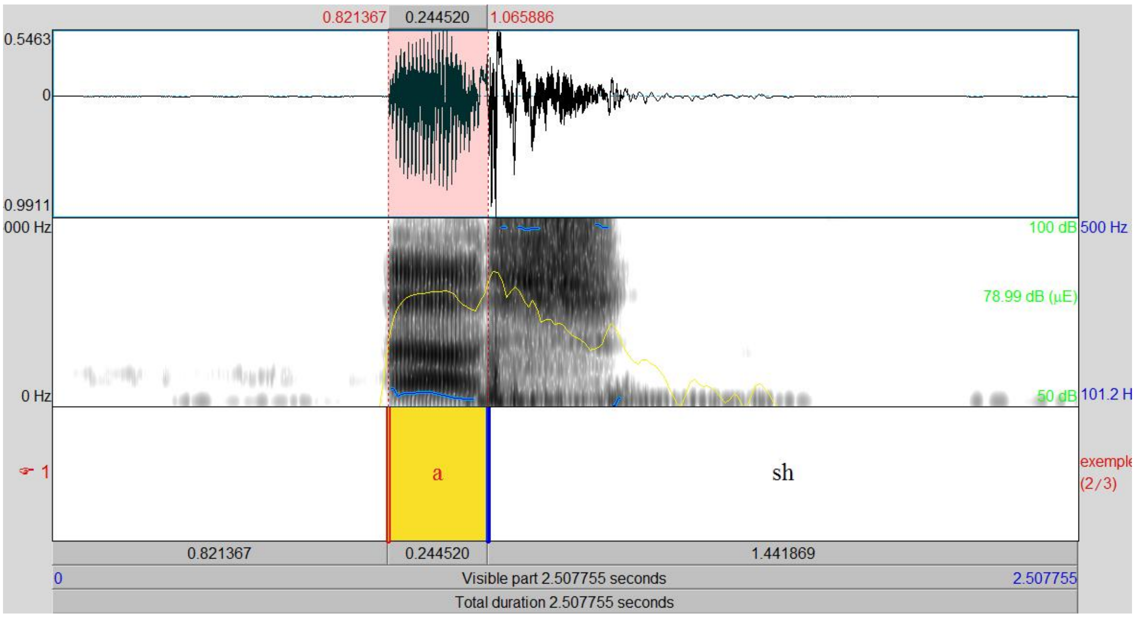

دەنگی [ا] لە سەرەتای وشەی (ئاش) دا.

دەنگ	ماوە	توندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[ا]	٠.٢٤٤٥٢٠ چرکە	db٦٧.٥٤	db٨٠.٦٩	Hz 114.3	Hz٩١.٠

(١) بۆ زانیاری زیاتر لەسەر پرۆگرامی پرات بڕوانە : عاتف عەبدوڵلا فەرهادی، ٢٠١٣، هەندێ لایەنی دەنگسازی شێوەزاری باڵەکایەتی لەسەر بنچینەی (Praat)، ل ١٢٧.

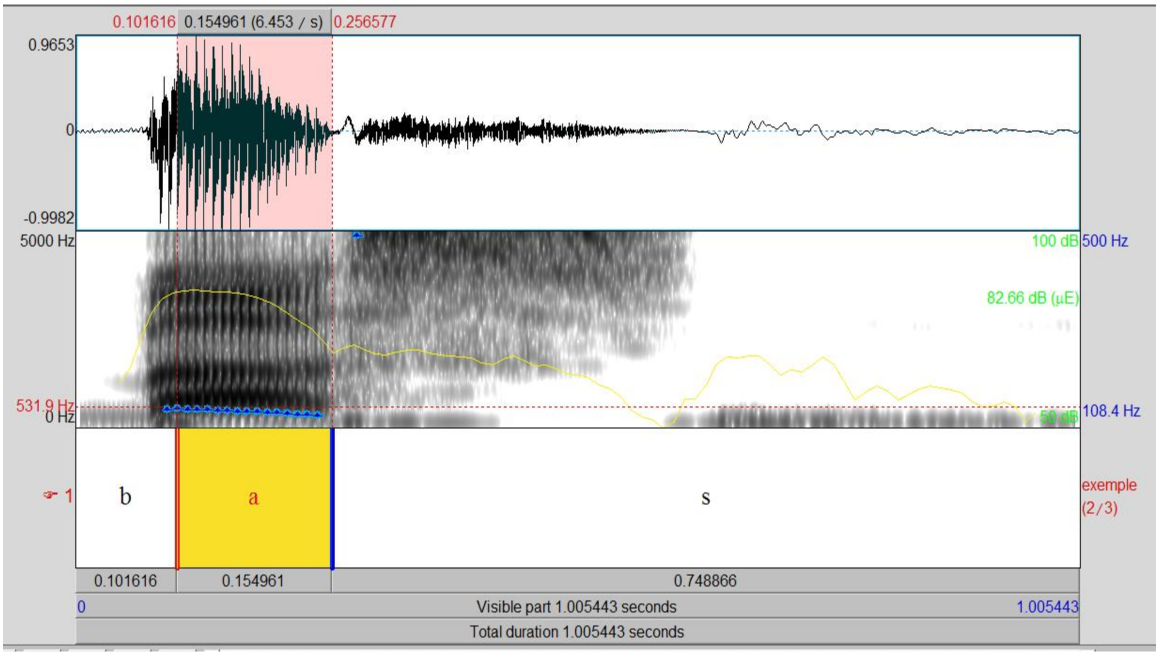

دەنگی [ا]لە ناوەندی وشەی (باس) دا.

دەنگ	ماوە	توندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[ا]	٠.١٥٤٩٦١ چرکە	db٧٢.٣٩	db٨٥.٠٠	Hz٩٩.٦	Hz١١٤.٧

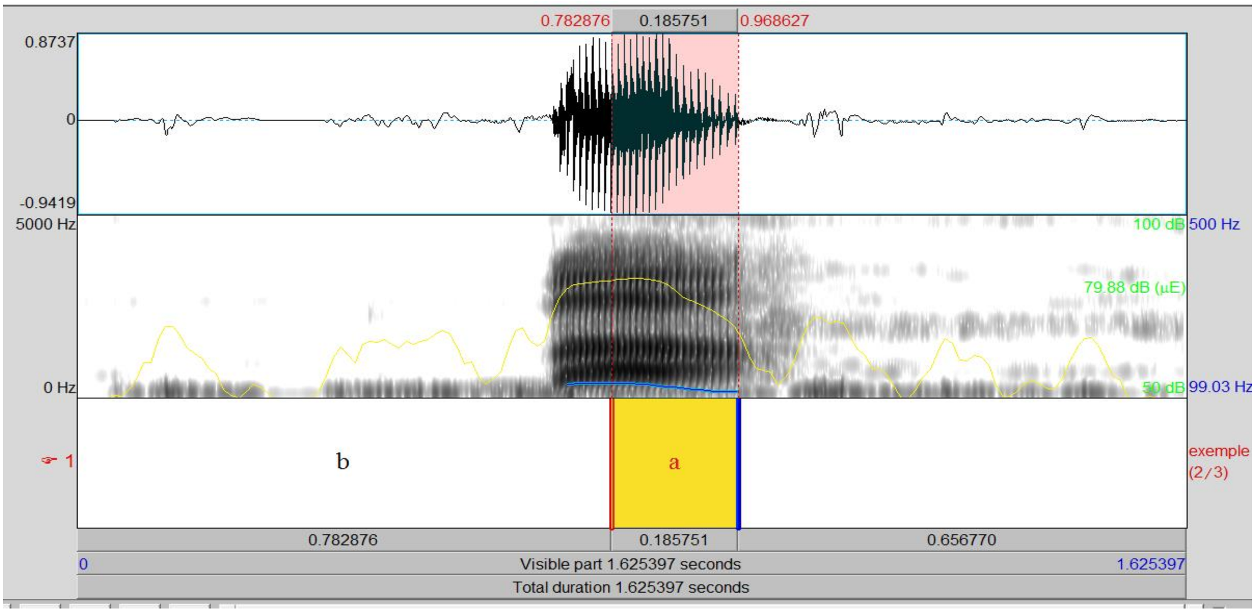

دەنگی [ا]لە کۆتایی وەشەی (با) دا.

دەنگ	ماوە	توندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[ا]	٠.١٨٥٧٥١ چرکە	db٨٢.٦٨	db٦٩.٦١	Hz١٠٩.٤	Hz٨٨.٤

٢- شیکردنەوەی دەنگی بزوێنی [ێ] لەسەرتا و ناوەڕاست و کۆتایی وشەدا:

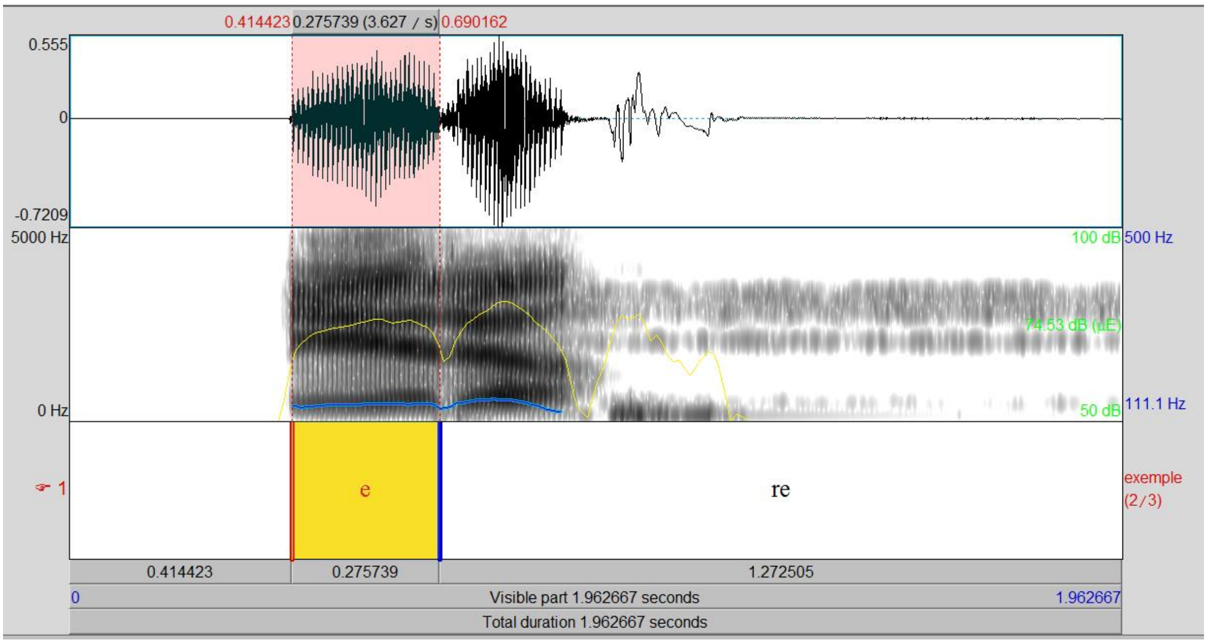

دەنگی [ێ]لە سەرەتای وشەی (ئێرە) دا.

دەنگ	ماوە	توندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[ێ]	٠.٢٧٥٧٣٩ چرکە	db٦٧.٩٧	db٧٦.٤٧	Hz١٠٤.٣	Hz١١٣.١

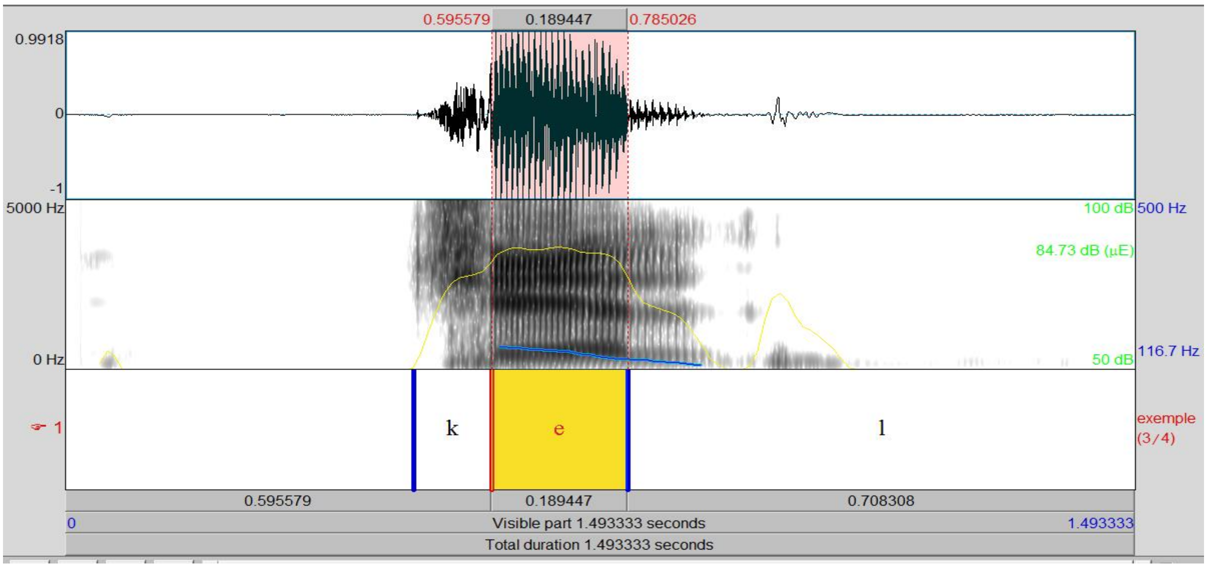

دەنگی [ێ]لە ناوەندی وشەی (کێل) دا.

دەنگ	ماوە	توندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[ێ]	٠.١٨٩٤٤٧ چرکە	db٨١.٩٥	db٧٧.٦٣	Hz٩٩.٥	Hz١٢٩.٩

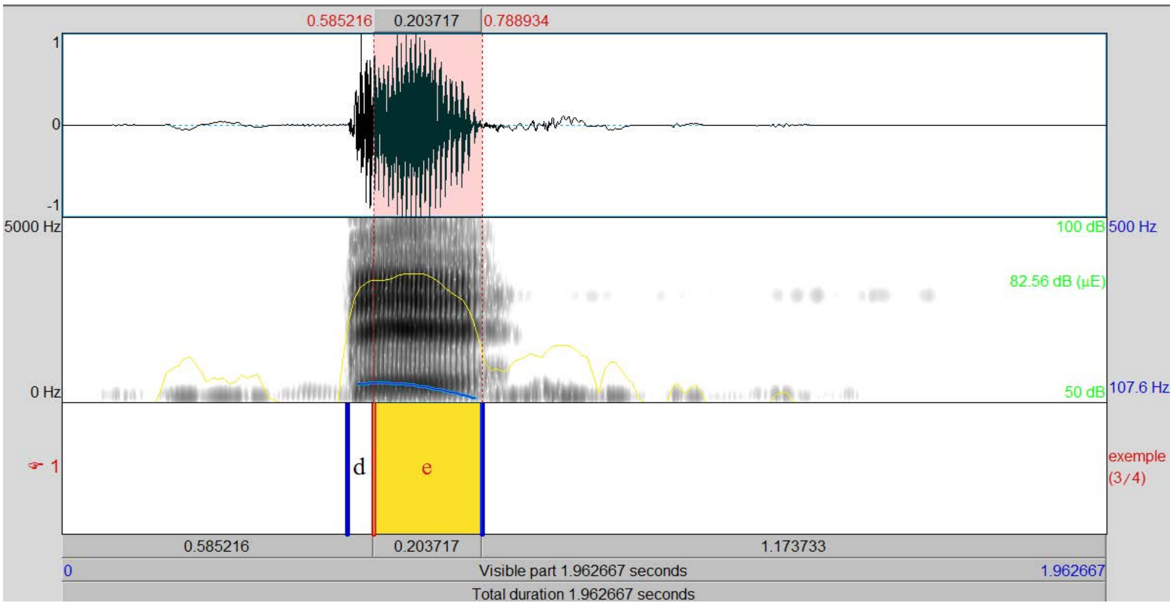

دەنگی [ێ]لە کۆتایی وشەی (دێ) دا.

دەنگ	ماوە	توندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[ێ]	٠.٢٠٣٧١٧ چرکە	db٨٢.٩٦	db٦٢.١٨	Hz١١٩.٤	Hz٨٤.٥

٣- شیکردنەوەی دەنگی بزوێنی [ی] لەسەرتا و ناوەڕاست و کۆتایی وشەدا:

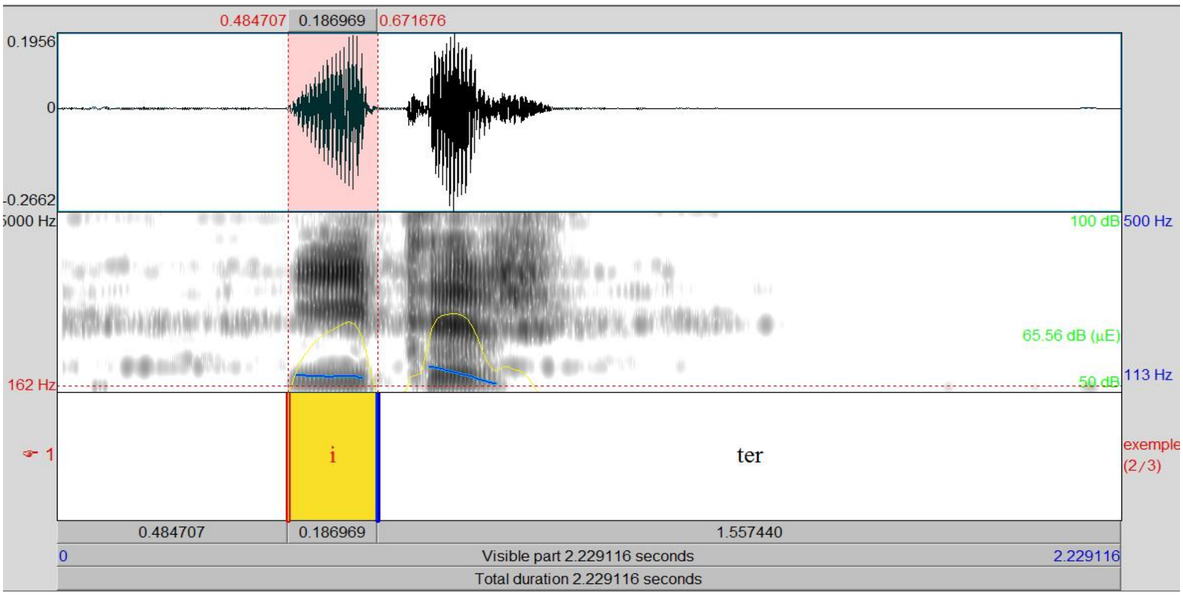

دەنگی [ی]لە سەرەتای وشەی (ئیتر) دا.

دەنگ	ماوە	توندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[ی]	٠.١٨٦٩٦٩ چرکە	db٥١.٥٥	db٦٨.٩٠	Hz١١٥.١	Hz١١٠.١

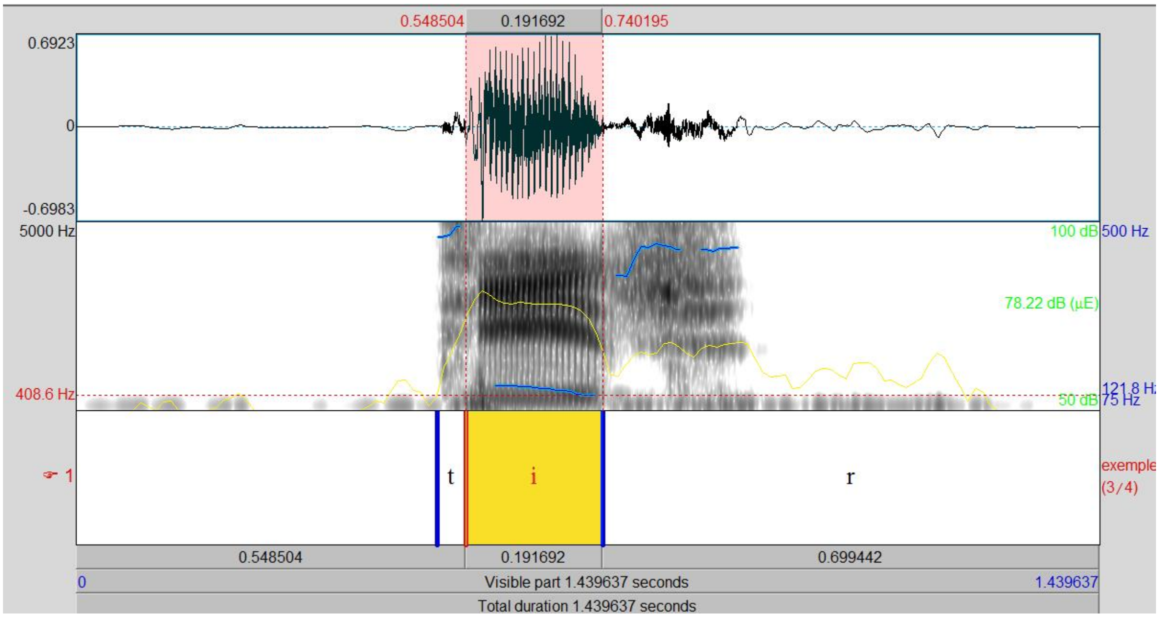

دەنگی [ی]لە ناوەندی وەشەی (تیر) دا.

دەنگ	ماوە	توندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[ی]	٠.١٩١٦٩٢ چرکە	db٧٣.٩٧	db٦٦.٠٥	Hz١٣١.٤	Hz١٠٧.٧

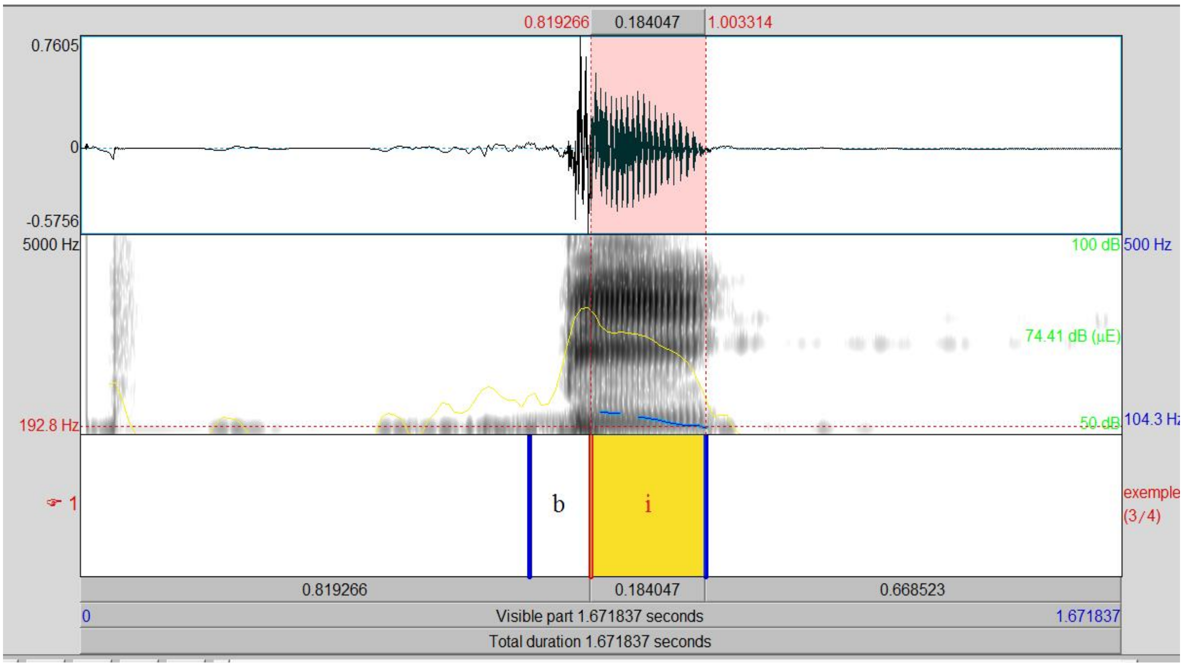

دەنگی [ی]لە کۆتایی وشەی (بی) دا.

دەنگ	ماوە	توندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[ی]	٠.١٨٤٠٤٧ چرکە	db٨٠.٢٨	db٥٨.٩٦	Hz١٢١.١	Hz٩٠.٢

٤- شیکردنەوەی دەنگی بزوێنی [ۆ] لەسەرتا و ناوەڕاست و کۆتایی وشەدا:

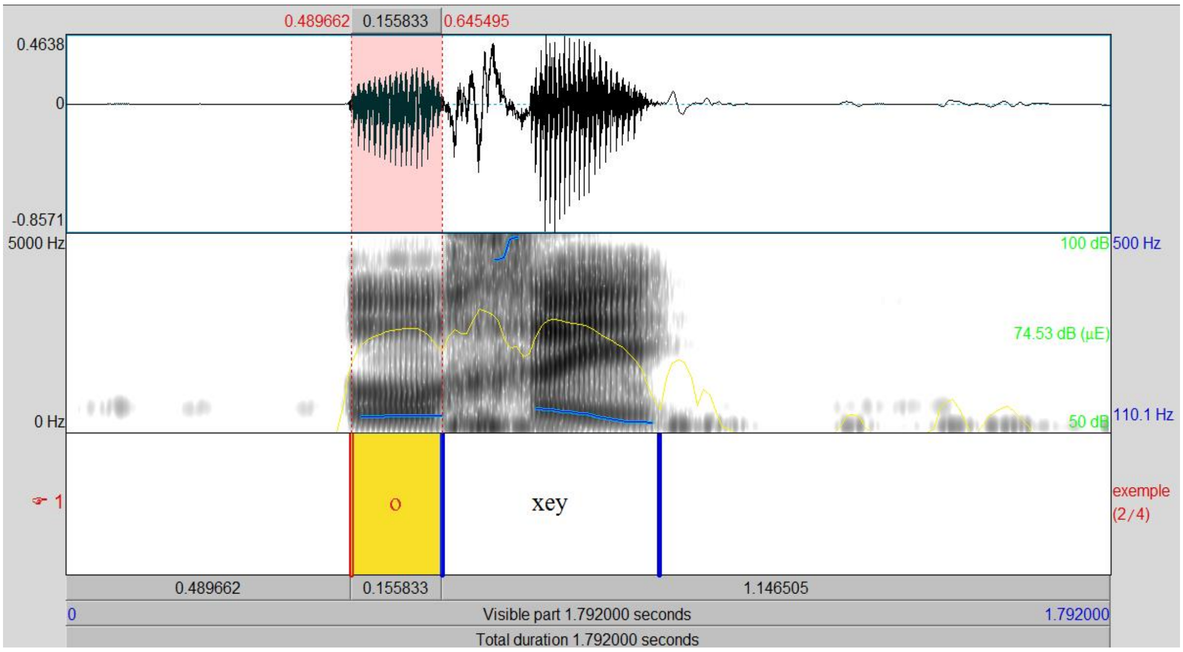

دەنگی [ۆ]لە سەرەتای وشەی (ئۆخەی) دا.

دەنگ	ماوە	تۆندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[ۆ]	٠.١٥٥٨٣٣ چرکە	db٦٧.٦٧	db٧٠.٠٧	Hz١٠٧.٩	Hz١١٠.٩

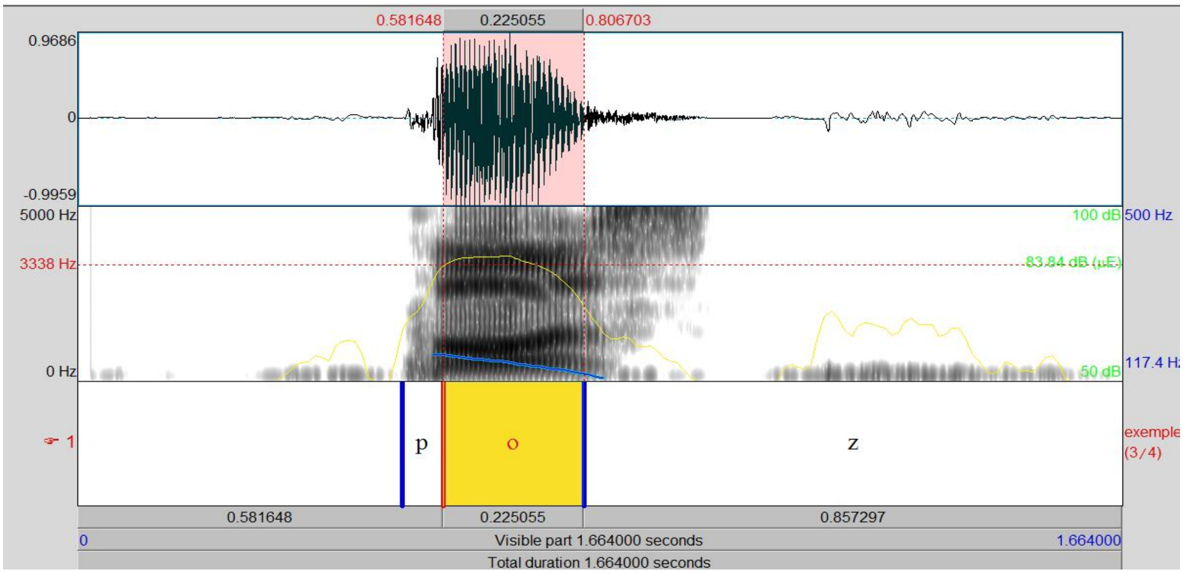

دەنگی [ۆ]لە ناوەندی وەشەی (پۆز) دا.

دەنگ	ماوە	تۆندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[ۆ]	٠.٢٢٥٠٥٥ چرکە	db٨٢.٨١	db٧١.٨٢	Hz١٣٩.٤	Hz٩٢.٤

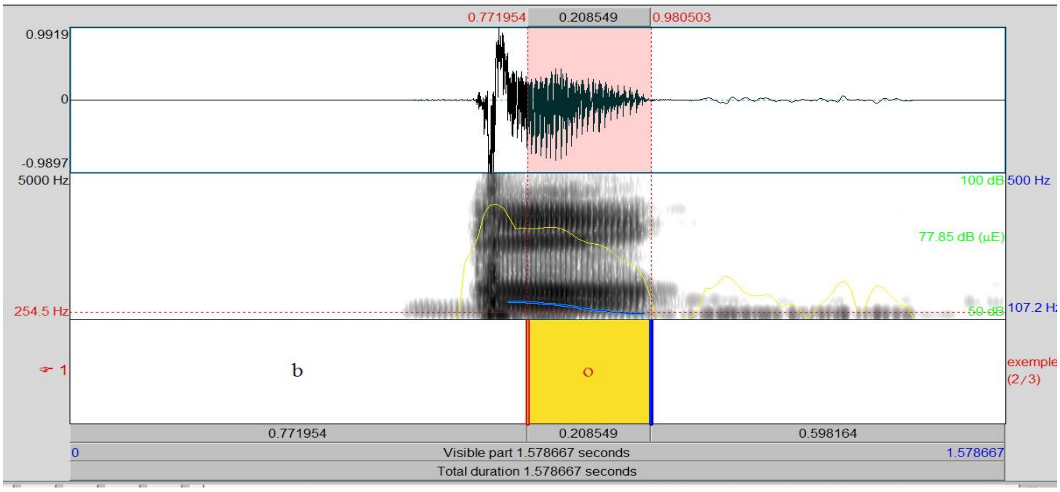

دەنگی [ۆ]لە کۆتایی وشەی (بۆ) دا.

دەنگ	ماوە	توندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[ۆ]	٠.٢٠٨٥٤٩ چرکە	db٨٠.٩٨	db٥٥.٥	Hz١٢٥.٢	Hz٩٢.١

٥- شیکردنەوەی دەنگی بزوێنی [وو] لە ناوەڕاست و کۆتایی وشەدا:

دەنگی بزوێنی [وو] لە زمانی کوردیدا تەنها لە ناوەڕاست و کۆتایی وشەدا دەردەکەوێت، کەشی لەسەرتادا دەرناکەوێت، ئەگەرچی کاتی خۆی لە نووسیندا بەکاریان دەهێنا وەك(ووشە)، بەڵام بۆ دەربڕینی ئەم دەنگە لەسەرەتا ئەرکێکی زۆر دەکەوتە سەر قسەکەر بۆیە لەگەڵ ئەوە ناگونجی کە زمان بەرەو ئاسان بوون دەچێت.

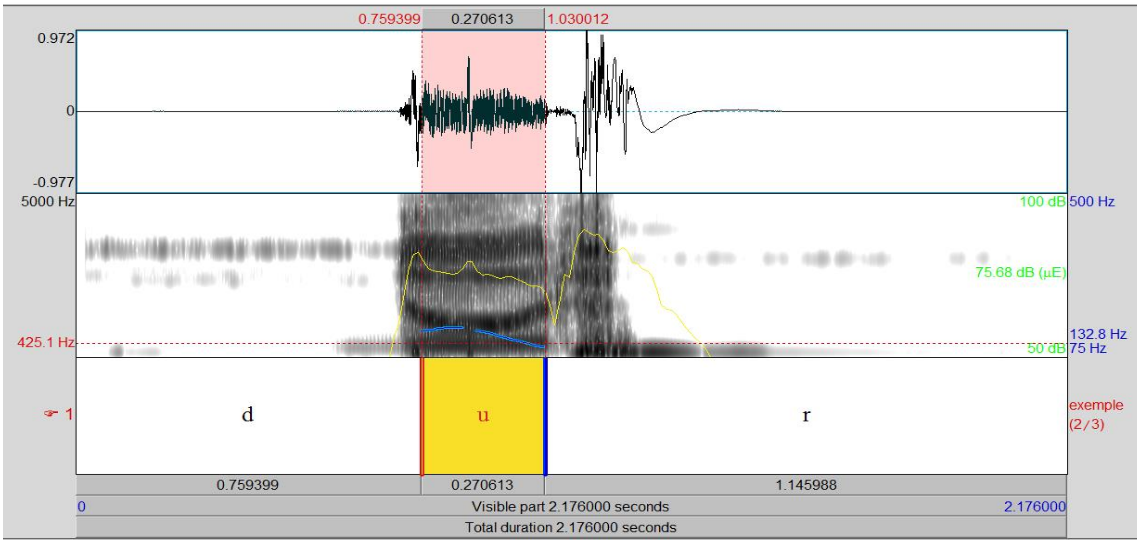

دەنگی [وو]لە ناوەندی وشەی (دوور) دا.

دەنگ	ماوە	توندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[وو]	٠.٢٧٠٦١٣ چرکە	db٨٠.٠٤	db٧٠.٢٢	Hz١٥٢.٧	Hz١٠٢.٥

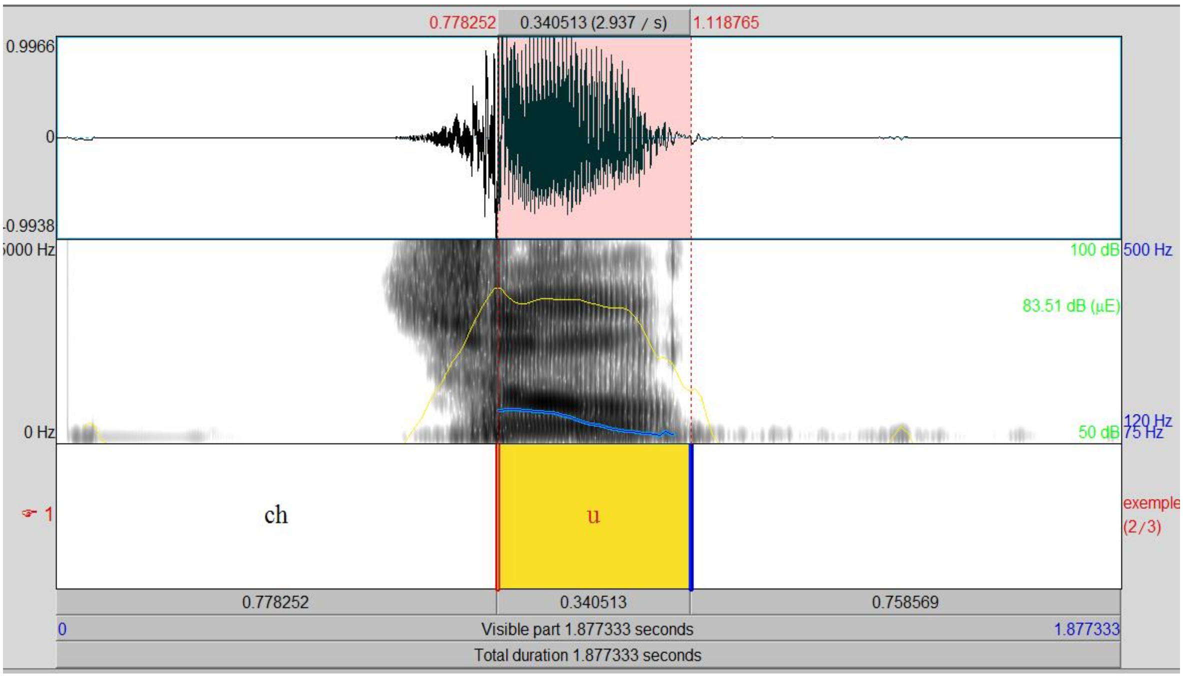

دەنگی [وو]لە کۆتایی وەشەی (چوو) دا.

دەنگ	ماوە	توندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[وو]	۰.۳٤۰٥۱۳ چرکە	db۸۸.۰۱	db٦۳.۰۱	Hz۱٤٥.۱	Hz۹۰.۸

٢- شیکردنەوەی دەنگە بزوێنە هاوبەشەکانی زمانی فەرەنسی :

١- شیکردنەوەی دەنگی بزوێنی [a] لەسەرەتا و ناوەڕاست و کۆتایی وشەدا:

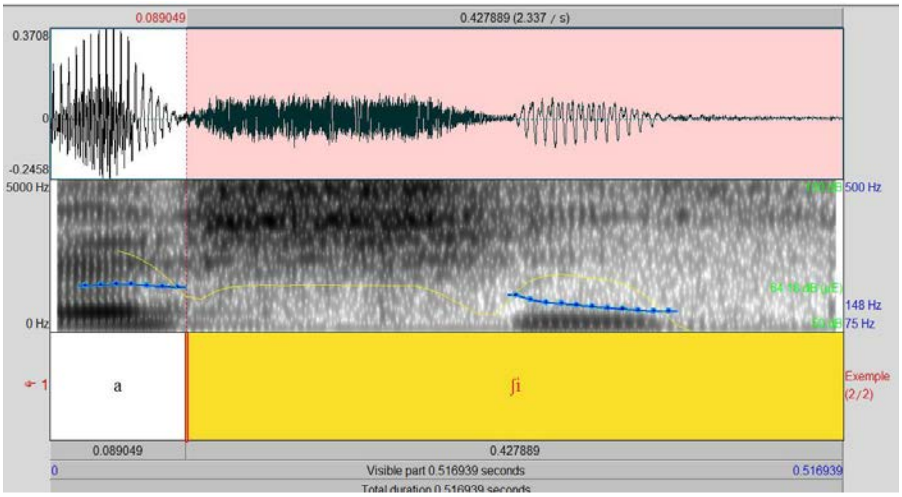

دەنگی [a] لەسەرەتای وشەی (hachie) دا.

دەنگ	ماوە	توندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[a]	۰.۰۸۹۰٤۹ چرکە	db ۷٦.٦۳	db ٦۱.۷۹	Hz ۲۰۰,٥	Hz ۲۰٥,۱

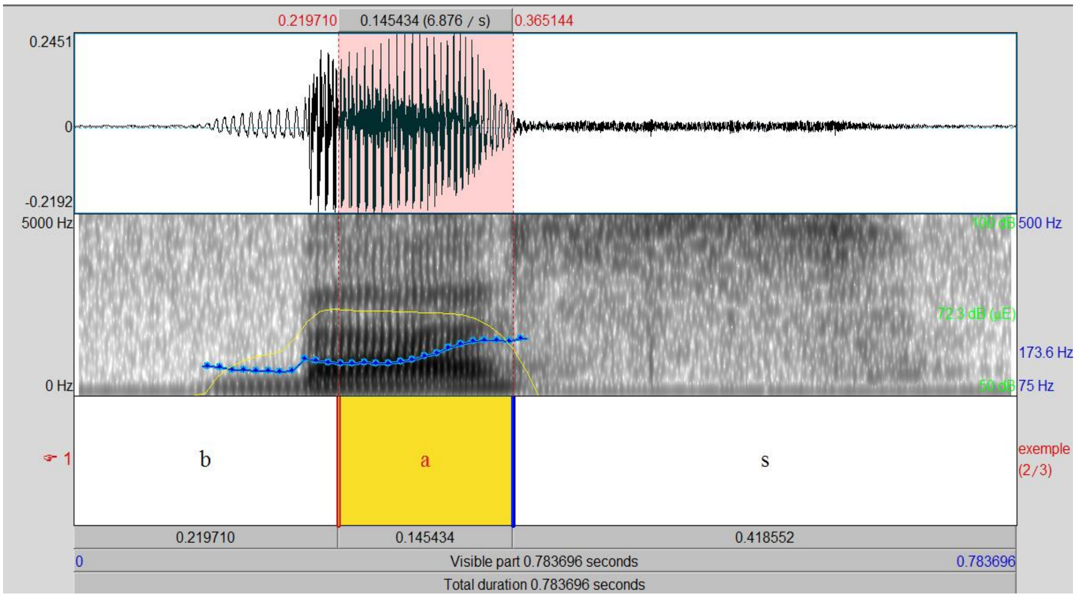

دەنگی [a] لەناوەندی وشەی (basse) دا.

دەنگ	ماوە	توندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[a]	٠.١٤٥٤٣٤ چرکە	db ٧٣.٧٤	db ٦٣.٢٩	Hz ١٥٠.٦	Hz٢٠٤,٤

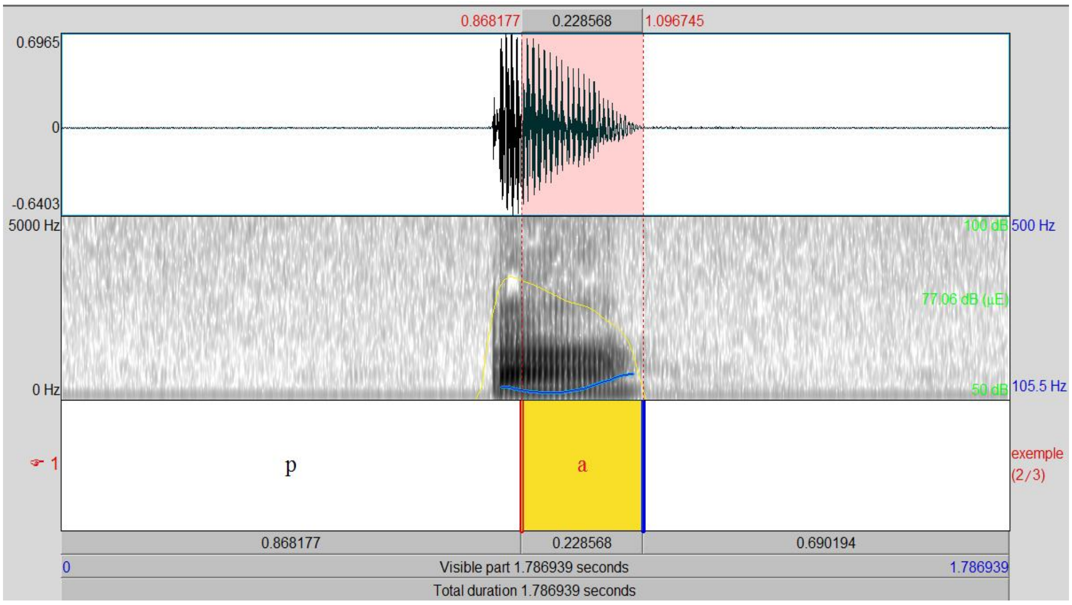

دەنگی [a] لە کوتایی وشەی (pas) دا.

دەنگ	ماوە	توندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[a]	٠.٢٢٨٥٦٨چرکە	db ٥٥.١٥	db ٨٢.٠٢	Hz ٩٠.٩	Hz ١٣٥.٩

٢- شیکردنەوەی دەنگی بزوێنی [ɛ] لەسەرەتا و ناوەڕاست و کۆتایی وشەدا:

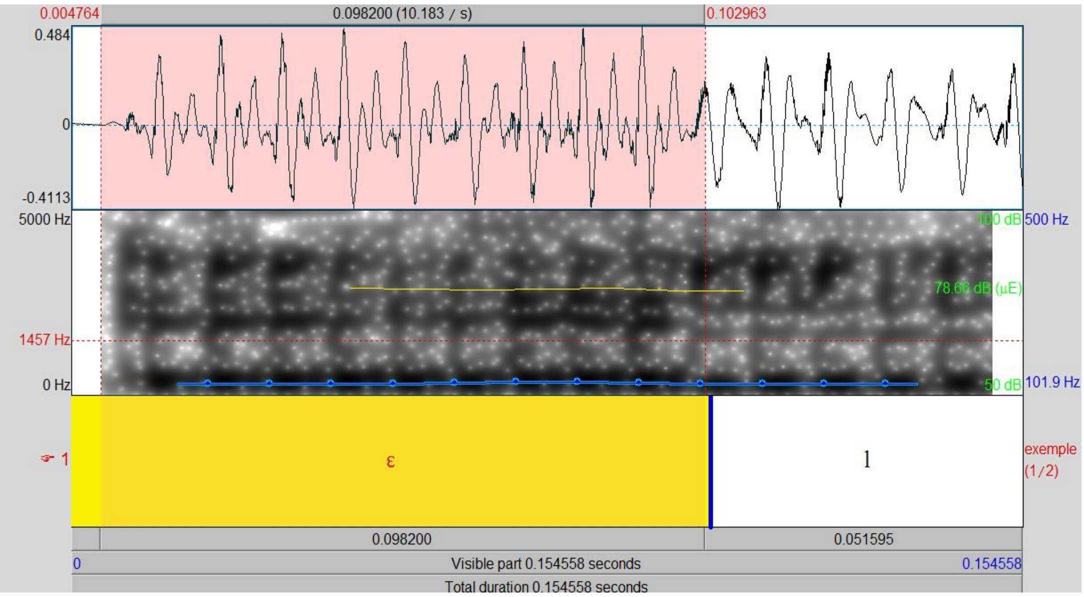

دەنگی [ɛ] لەسەرەتای وشەی (elle) دا.

دەنگ	ماوە	توندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[ɛ]	٠.٠٩٨٢٠٠ چرکە	db ٧٨.٢٤	db ٧٩.٠١	Hz ٩٩.٨	Hz ١٠٤.٧

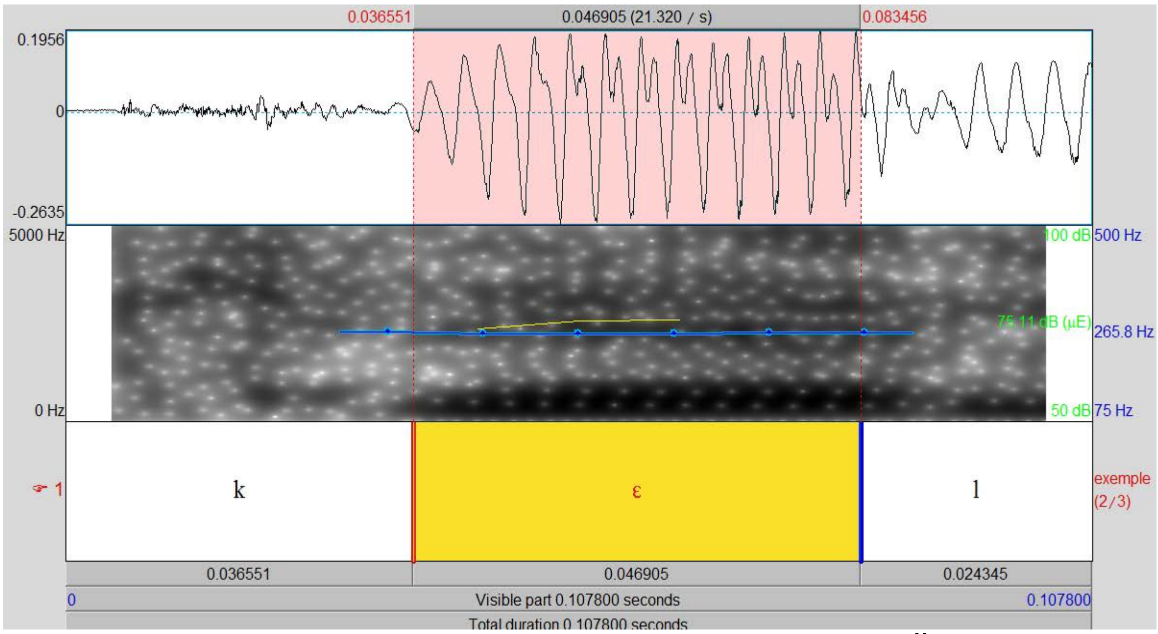

دەنگی [ɛ] لەناوەندی وشەی(quelle) دا.

دەنگ	ماوە	توندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[ɛ]	٠.٠٤٦٩٠٥ چرکە	db ٧٣.٦٣	db ٧٥.٧٦	Hz ٢٦٥.٠	Hz ٢٦٧,٥

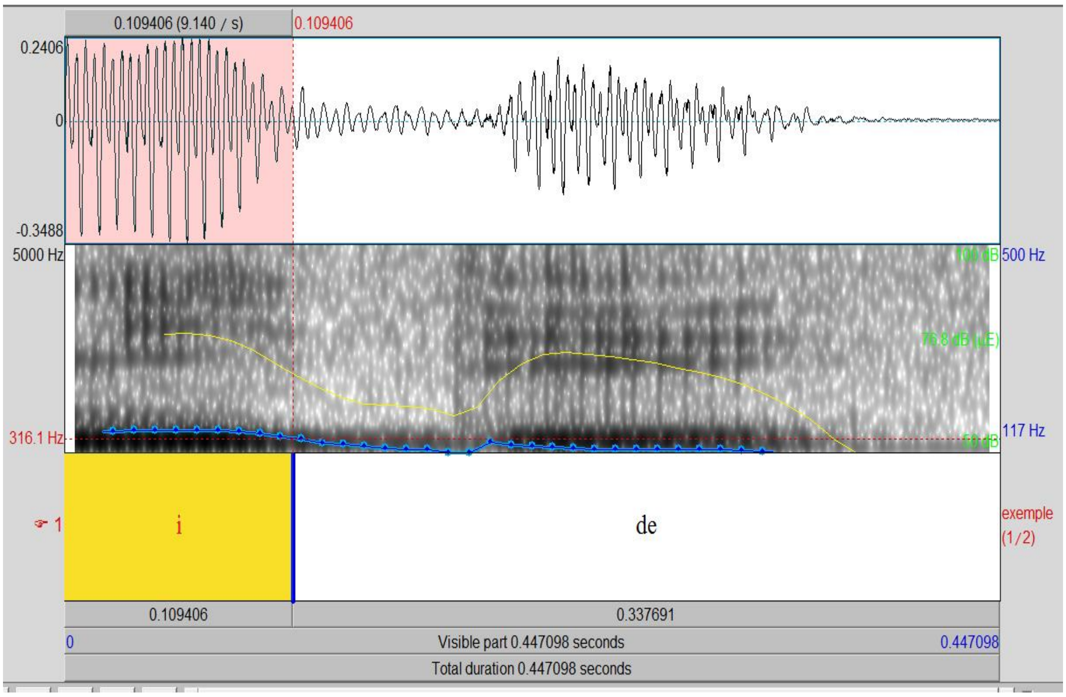

[[

دەنگی [ɛ] لە کوتایی وشەی(dès) دا.

دەنگ	ماوە	توندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[ɛ]	٠.٢٤٧٥٨ چرکە	db ٨٣.٣٠	db53.3	Hz ٩٩.٩	Hz ١٧١,١

٣- شیکردنەوەی دەنگی بزوێنی [i] لەسەرەتا و ناوەڕاست و کۆتایی وشەدا:

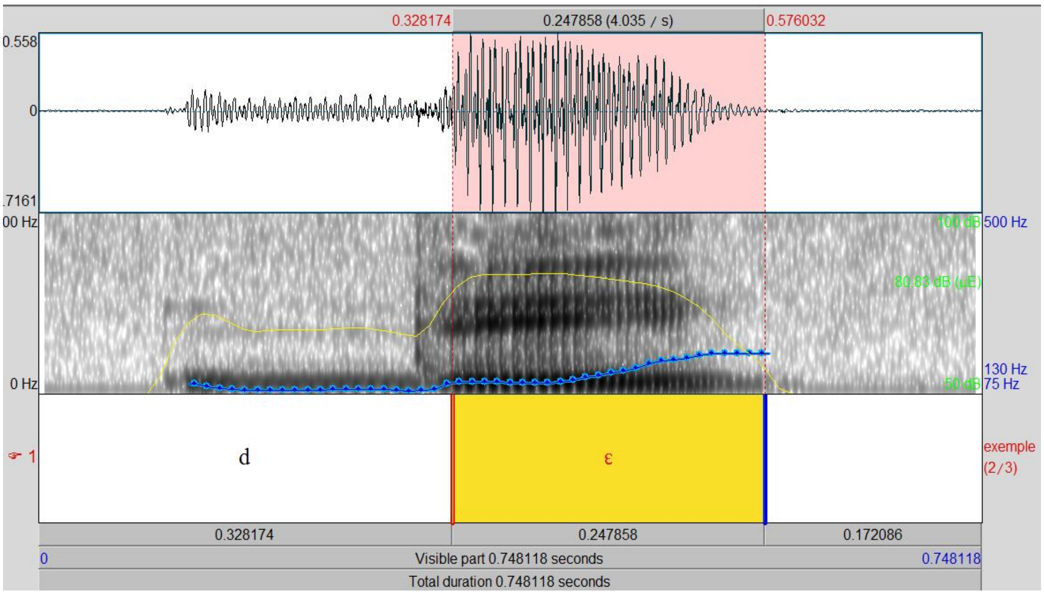

دەنگی [i] لەسەرەتای وشەی (idée) دا.

دەنگ	ماوە	توندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[i]	٠.١٠٩٤٠٦ چرکە	db ٧١.٣٧	db ٧٨.٦٣	Hz ١١٧.٨	Hz ١٠٣.٥

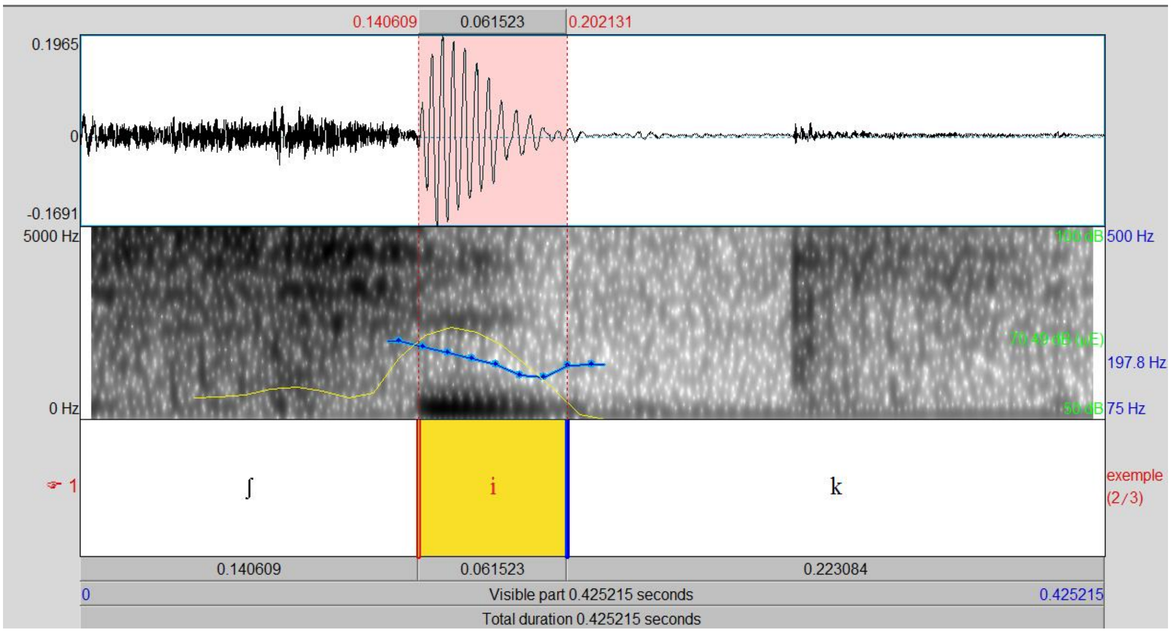

دەنگی [i] لەناوەندی وشەی (chic) دا.

دەنگ	ماوە	توندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[i]	٠.٠٦١٥٢٣ چرکە	db ٥٧.٦٩	db ٧٣.٨٥	Hz ١٦٦.١	Hz ٢٣٦.٥

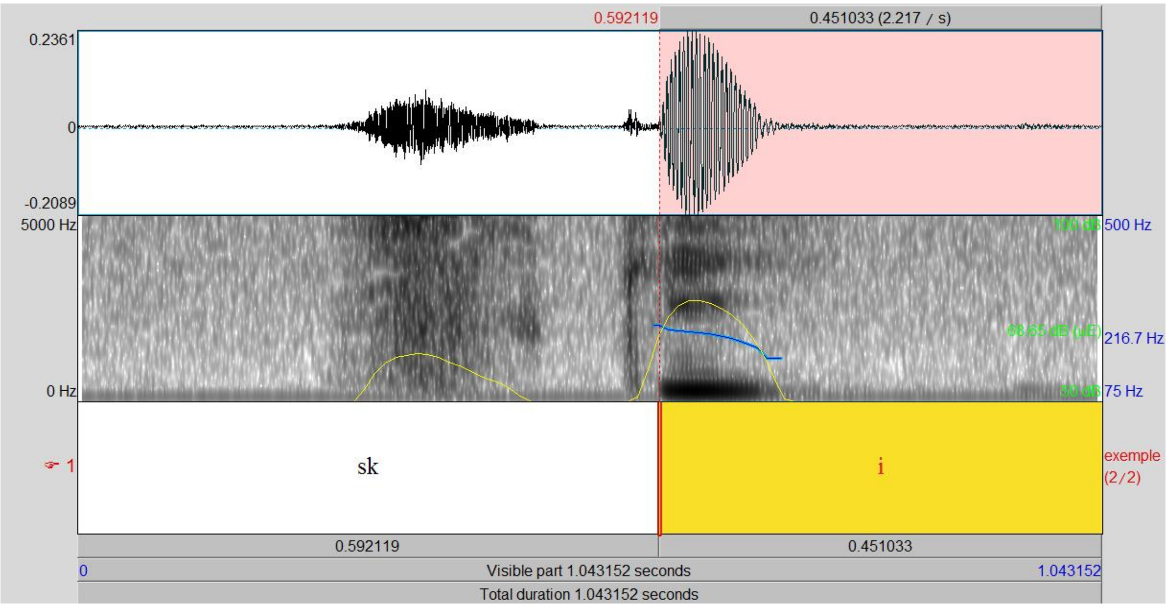

دەنگی [i] لە کوتایی وشەی(ski) دا.

دەنگ	ماوە	توندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[i]	٠.٤٥١٠٣٣ چرکە	db ٧٧.١٧	db٣٤.٧١	Hz ٢٤٨,٦	Hz ١٧٣,١

٤– شیکردنەوەی دەنگی بزوێنی [o] لەسەرەتا و ناوەڕاست و کۆتایی وشەدا:

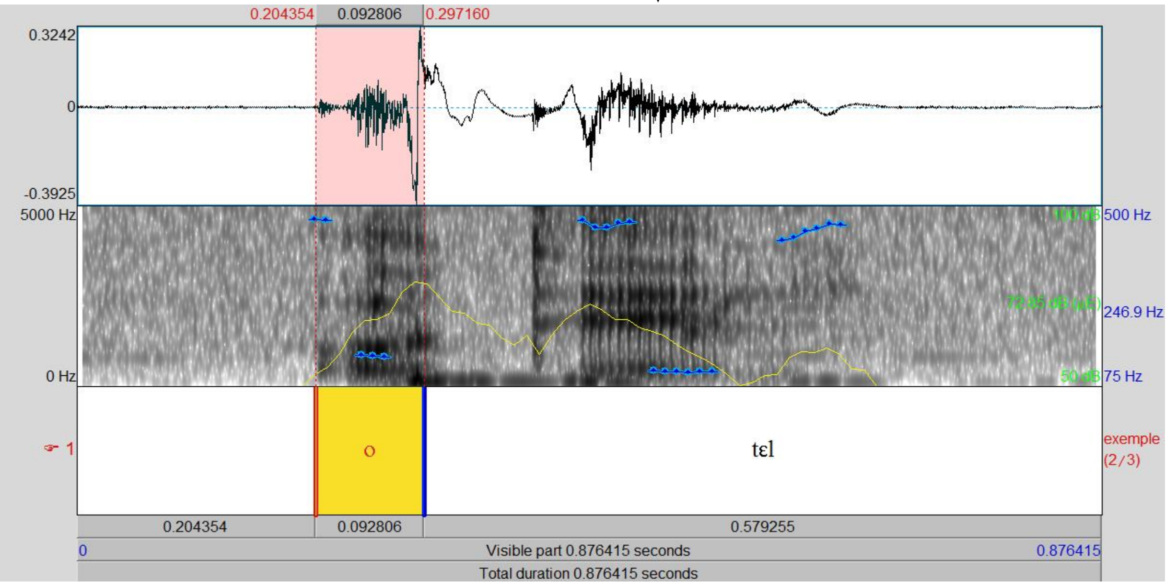

دەنگی [o] لە سەرەتای وشەی(hotel) دا.

دەنگ	ماوە	توندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[o]	٠.٠٩٢٨٠٨ چرکە	Db ٥٥,٣	db ٧٩,٢	Hz ١٤٦,٩	Hz١٤٣,٥

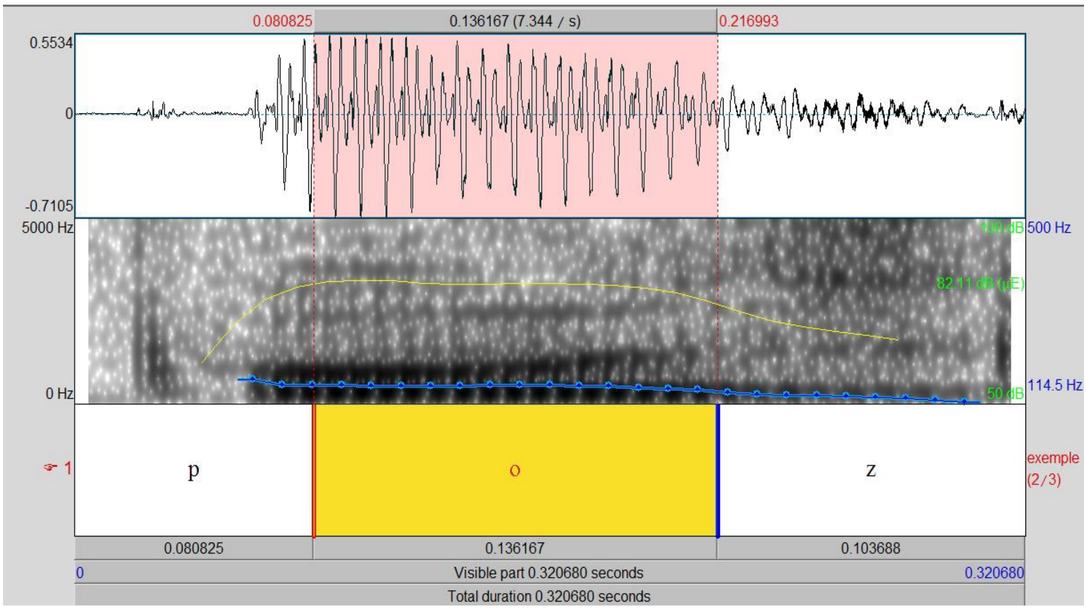

دەنگی [o] لە ناوەندی وشەی (pose) دا.

دەنگ	ماوە	توندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[o]	٠,١٣٦١٦٧ چرکە	db ٨٣,٣٥	db٧٧,٧	Hz١٠٢.٥	Hz١١٤,٢

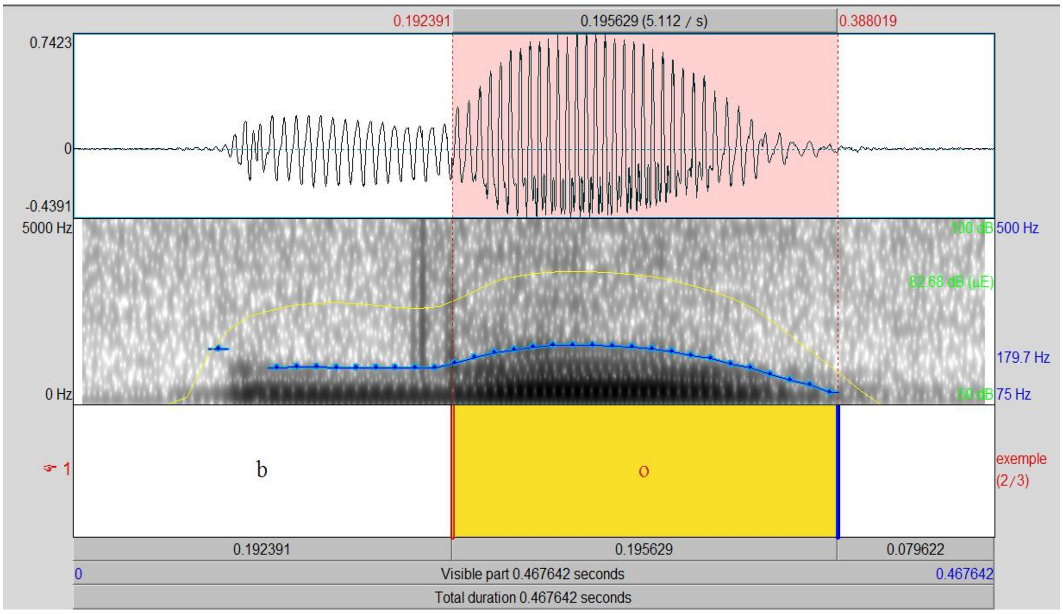

دەنگی [o] لە کۆتایی وشەی (beau) دا.

دەنگ	ماوە	توندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[o]	٠.١٩٥٦٢٩ چرکە	db٨٢,٦٨	db ٦٢,٩٣	Hz١٧٩,٧	Hz١٠١,٥

٥- شیکردنەوەی دەنگی بزوێنی [u] لەسەرەتا و ناوەڕاست و کۆتایی وشەدا:

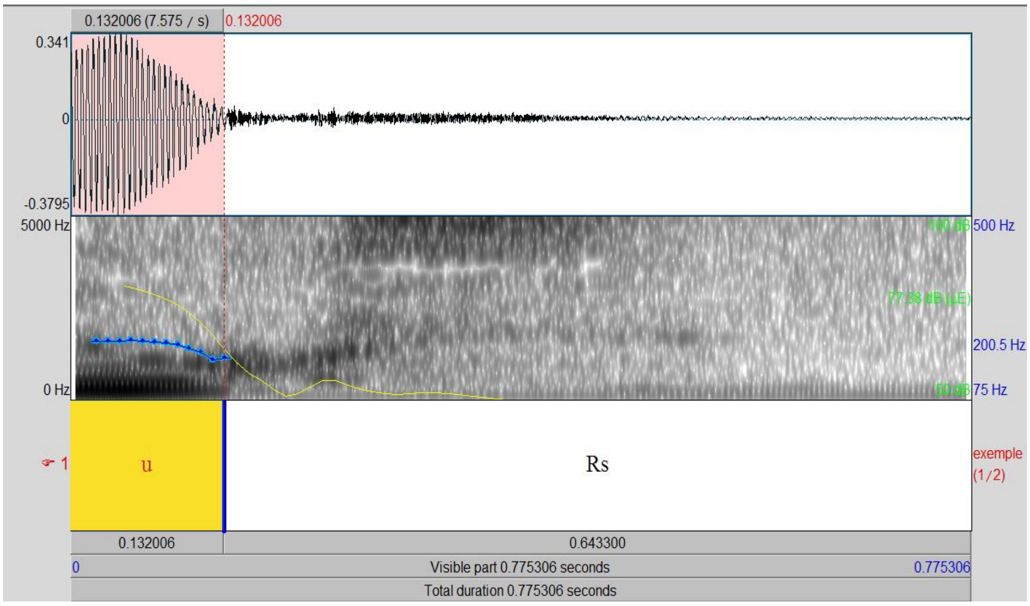

دەنگی [u] لە سەرەتای وشەی (ourse) دا.

دەنگ	ماوە	توندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[u]	٠.١٣٢٠٠٦ چرکە	db٨٠,٩٨	db٦٤,١٨	Hz٢١١.٧	Hz١٦٥,٩

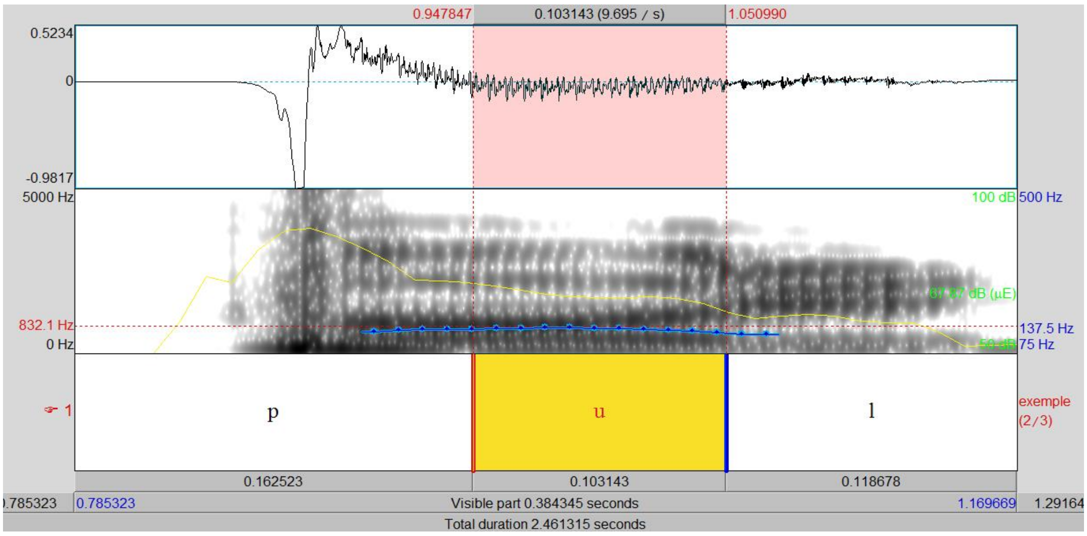

دەنگی [u] لە ناوەندی وشەی (poule) دا.

دەنگ	ماوە	تووندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[u]	٠.١٠٣١٤٣ چرکە	db٧١.١٦	db٦٣.٨٤	Hz ١٣٧,٢	Hz ١٢٧,٨

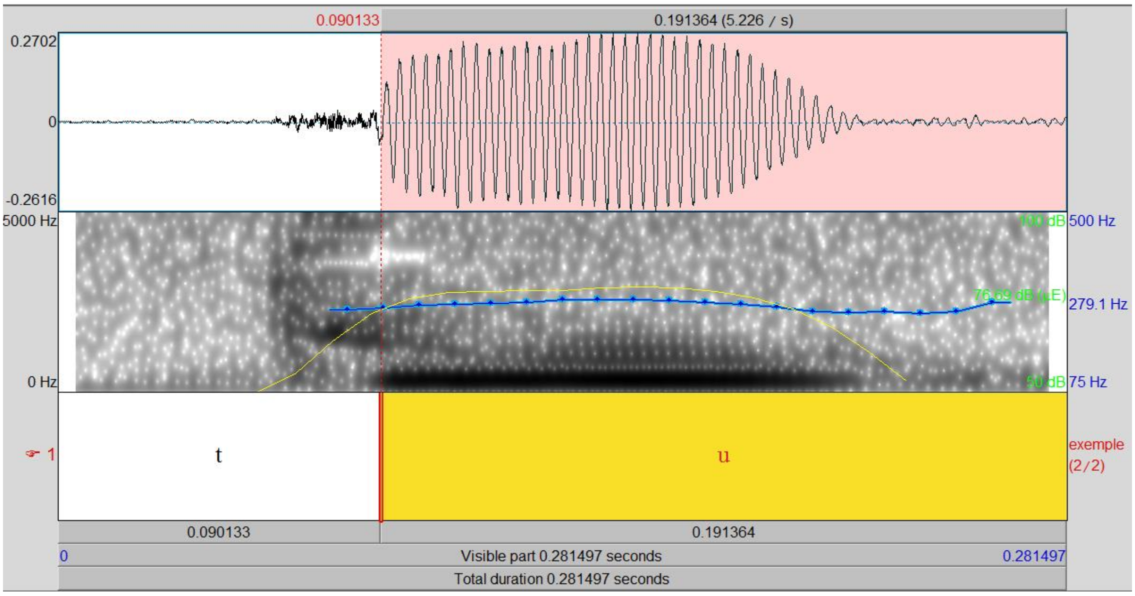

دەنگی [u] لە کۆتایی وشەی (tout) دا.

دەنگ	ماوە	تووندی دەنگ		پلەی دەنگ	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
[u]	٠.٠٩٠١٣٣ چرکە	db٧٩.٢١	db٥٢.٨٦	Hz ٢٧٢,٢	Hz ٢٨٦,٠

بەراوردی دەنگە بزوێنە هاوبەشەکانی نێوان هەردوو زمان لەڕووی:

١- بەروارد‌ی نێوان دەنگە بزوێنە هاوبەشەکانی هەردوو زمان لەڕووی ماوەی خایەندراو بە چرکە:

دەنگ	لە سەرەتای وشەدا		لە ناوەڕاستی وشەدا		لە کۆتایی وشەدا	
	کوردی	فەڕەنسی	کوردی	فەڕەنسی	کوردی	فەڕەنسی
ا	٠.٢٤٤٥٢٠ چرکە	٠.٠٨٩٠٤٩ چرکە	٠.١٥٤٩٦١ چرکە	٠.١٤٥٤٣٤ چرکە	٠.١٨٥٧٥١ چرکە	٠.٢٢٨٥٦٨چرکە
ێ	٠.٢٧٥٧٣٩ چرکە	٠.٠٩٨٢٠٠ چرکە	٠.١٨٩٤٤٧ چرکە	٠.٠٤٦٩٠٥ چرکە	٠.٢٠٣٧١٧ چرکە	٠.٢٤٧٥٨ چرکە
ی	٠.١٨٦٩٦٩ چرکە	٠.١٠٩٤٠٦ چرکە	٠.١٩١٦٩٢ چرکە	٠.٠٦١٥٢٣ چرکە	٠.١٨٤٠٤٧ چرکە	٠.٤٥١٠٣٣ چرکە
ۆ	٠.١٥٥٨٣٣ چرکە	٠.٠٩٢٨٠٨ چرکە	٠.٢٢٥٠٥٥ چرکە	٠,١٣٦١٦٧ چرکە	٠.٢٠٨٥٤٩ چرکە	٠.١٩٥٦٢٩ چرکە
وو	--------	٠.١٣٢٠٠٦ چرکە	٠.٢٧٠٦١٣ چرکە	٠.١٠٣١٤٣ چرکە	٠.٣٤٠٥١٣ چرکە	٠.٠٩٠١٣٣ چرکە

بە وردبوونەوە لەم خشتەیەی سەرەوە بۆمان دەردەکەوێت کە جیاوزای دەنگەکان لە ڕووی ماوەی خایەندراوەوە بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

[ا] :ماوەی خایەندراوی لە سەرەتا و ناوەڕاستی وشەدا لە زمانی کوردی درێژترە لە زمانی فەڕەنسی، بەڵام لە کۆتایی وشە بەپێچەوانەیە لە زمانی فەڕەنسی درێژترە لە زمانی کوردی.

[ێ] :ماوەی خایەندراوی لە سەرەتا و ناوەڕاستی وشەدا لە زمانی کوردی درێژترە لە زمانی فەڕەنسی، بەڵام لە کۆتایی وشە بەپێچەوانەیە لە زمانی فەڕەنسی درێژترە لە زمانی کوردی.

[ی] :ماوەی خایەندراوی لە سەرەتا و ناوەڕاستی وشەدا لە زمانی کوردی درێژترە لە زمانی فەڕەنسی، بەڵام لە کۆتایی وشە بەپێچەوانەیە لە زمانی فەڕەنسی درێژترە لە زمانی کوردی.

[ۆ] :ماوەی خایەندراوی لە سەرەتا و ناوەڕاست و کۆتایی وشەدا لە زمانی کوردی درێژترە لە زمانی فەڕەنسی ـ

[وو] [٢]:ماوەی خایەندراوی لە ناوەڕاست و کۆتایی وشەدا لە زمانی کوردی درێژترە لە زمانی فەڕەنسی ـ

٢- بەروارد‌ی نێوان دەنگە بزوێنە هاوبەشەکانی هەردوو زمان لەڕووی توندی دەنگ بە db:

دەنگ		لە سەرەتای وشەدا			لە ناوەڕاستی وشەدا				لە کۆتایی وشەدا			
		کوردی		فەڕەنسی	کوردی		فەڕەنسی		کوردی		فەڕەنسی	
		سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا / کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
ا	db٦٧.٥٤	db٨٠.٦٩	db ٧٦.٦٣	db ٦١.٧٩	db٧٢.٣٩	db٨٥.٠٠	db ٧٣.٧٤	db ٦٣.٢٩	db٨٢.٦٨	db٦٩.٦١	db ٥٥.١٥	db ٨٢.٠٢
ێ	db٦٧.٩٧	db٧٦.٤٧	db ٧٨.٢٤	db ٧٩.٠١	db٨١.٩٥	db٧٧.٦٣	db ٧٣.٦٣	db ٧٥.٧٦	db٨٢.٩٦	db٦٢.١٨	db ٨٣.٣٠	db٥٣,٣
ی	db٥١.٥٥	db٦٨.٩٠	db ٧١.٣٧	db ٧٨.٦٣	db٧٣.٩٧	db٦٦.٠٥	db ٥٧.٦٩	db ٧٣.٨٥	db٨٠.٢٨	db٥٨.٩٦	db ٧٧.١٧	db٣٤.٧١
ۆ	db٦٧.٦٧	db٧٠.٠٧	db٥٥,٣	db٧٩,٢	db٨٢.٨١	db٧١.٨٢	db ٨٣,٣٥	db ٧٧,٧٧	db٨٠.٩٨	db٥٥.٥	db٨٢,٦٢	db ٦٢,٩٣
وو	--	--	db ٨٠,٨٩	db٦٤.١٨	db٨٠.٠٤	db٧٠.٢٢	db٧١.١٦	db٦٣.٨٤	db٨٨.٠١	db٦٣.٠١	db٧٩.٢١	db٥٢.٨٦

بە وردبوونەوە لەم خشتەیەی سەرەوە بۆمان دەردەکەوێت کە جیاوزای دەنگەکان لە ڕووی توندی دەنگەوە بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

[ا] : أ- لەسەرەتای وشەدا: لە سەرەتای دەربڕینی دەنگەکە توندیەکەی لە زمانی فەڕەنسی بەرزترە لە زمانی کوردی، بەڵام لە کۆتایی دەنگەکە لە زمانی کوردی بەرزترە لە زمانی فەڕەنسی.

(٢) وەك پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد [وو] لە زمانی کوردی لە سەرەتای وشە دەرناکەوێت.

ب– لە ناوەڕاستی وشەدا: لە سەرەتای دەربڕینی دەنگەکە توندیەکەی لە زمانی فەڕەنسی بەرزترە لە زمانی کوردی، بەڵام لە کۆتایی دەنگەکە لە زمانی کوردی بەرزترە لە زمانی فەڕەنسی.

ج– لە کۆتایی وشەدا: لە سەرەتای دەربڕینی دەنگەکە توندیەکەی لە زمانی کوردی بەرزترە لە زمانی فەڕەنسی ، بەڵام لە کۆتایی دەنگەکە لە زمانی فەڕەنسی بەرزترە لە زمانی کوردی.

[ێ] : أ– لەسەرەتای وشەدا: لە سەرەتا و کۆتایی دەنگەکە توندیەکەی لە زمانی فەرەنسی بەرزترە لە زمانی کوردی.

ب– لە ناوەڕاستی وشەدا: لە سەرەتا و کۆتایی دەنگەکە توندیەکەی لە زمانی کوردی بەرزترە لە زمانی فەڕەنسی.

ج– لە کۆتایی وشەدا: لە سەرەتای دەربڕینی دەنگەکە توندیەکەی لە زمانی فەرەنسی بەرزترە لە زمانی کوردی، بەڵام لە کۆتایی دەنگەکە لە زمانی کوردی بەرزترە لە زمانی فەڕەنسی.

[ی] : أ– لەسەرەتای وشەدا: لە سەرەتاوکۆتایی دەنگەکە توندیەکەی لە زمانی فەرەنسی بەرزترە لە زمانی کوردی.

ب– لە ناوەڕاستی وشەدا: : لە سەرەتای دەربڕینی دەنگەکە توندیەکەی لە زمانی کوردی بەرزترە لە زمانی فەڕەنسی ، بەڵام لە کۆتایی دەنگەکە لە زمانی فەرەنسی بەرزترە لە زمانی کوردی.

ج– لە کۆتایی وشەدا: لە سەرەتا و کۆتایی دەنگەکە توندیەکەی لە زمانی کوردی بەرزترە لە زمانی فەڕەنسی.

[ۆ] : أ– لەسەرەتای وشەدا: لە سەرەتای دەربڕینی دەنگەکە توندیەکەی لە زمانی کوردی بەرزترە لە زمانی فەڕەنسی ، بەڵام لە کۆتایی دەنگەکە لە زمانی فەرەنسی بەرزترە لە زمانی کوردی.

ب– لە ناوەڕاستی وشەدا: لە سەرەتا و کۆتایی دەنگەکە توندیەکەی لە زمانی کوردی بەرزترە لە زمانی فەڕەنسی.

ج– لە کۆتایی وشەدا: لە سەرەتا و کۆتایی دەنگەکە توندیەکەی لە زمانی کوردی بەرزترە لە زمانی فەڕەنسی.

[وو] : أ– لە ناوەڕاستی وشەدا: لە سەرەتا و کۆتایی دەنگەکە توندیەکەی لە زمانی کوردی بەرزترە لە زمانی فەڕەنسی.

ب– لە کۆتایی وشەدا: لە سەرەتا و کۆتایی دەنگەکە توندیەکەی لە زمانی کوردی بەرزترە لە زمانی فەڕەنسی.

٣– بەراوردی نێوان دەنگە بزوێنە هاوبەشەکانی هەردوو زمان لەڕووی پلەی دەنگ بە Hz:

دەنگ	لە سەرەتای وشەدا				لە ناوەڕاستی وشەدا				لە کۆتایی وشەدا			
	کوردی		فەڕەنسی		کوردی		فەڕەنسی		کوردی		فەڕەنسی	
	سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی	سەرەتا	کۆتایی
ا	Hz١١٤,٣	Hz٩١.٠	Hz٢٠٠,٥	Hz٢٠٥,١	Hz٩٩.٦	Hz١١٤.٧	Hz١٥٠.٦	Hz٢٠٤,٤	Hz١٠٩.٤	Hz٨٨.٤	Hz ٩٠.٩	١٣٥.٩ Hz
ێ	Hz١٠٤.٣	Hz١١٣.١	Hz٩٩.٨	Hz١٠٤.٧	Hz٩٩.٥	Hz١٢٩.٩	Hz٢٦٥.٠	Hz٢٦٧,٥	Hz١١٩.٤	Hz٨٤.٥	Hz ٩٩.٩	Hz١٧١,١
ی	Hz١١٥.١	Hz١١٠.١	Hz١١٧.٨	Hz١٠٣.٥	Hz١٣١.٤	Hz١٠٧.٧	Hz١٦٦.١	Hz٢٣٦.٥	Hz١٢١.١	Hz٩٠.٢	Hz ٢٤٨,٥	Hz١٧٣,١
ۆ	Hz١٠٧.٩	Hz١١٠.٩	Hz١٤٧,٩	Hz١٤٣,٥	Hz١٣٩.٤	Hz٩٢.٤	Hz١٠٢.٥	Hz١١٤,٢	Hz١٢٥.٢	Hz٩٢.١	Hz١٩٧,٧	Hz١٠١,٥
وو	--	--	Hz٢١١.٧	Hz١٦٥,٩	Hz١٥٢.٧	Hz١٠٢.٥	Hz١٣٧,٢	Hz١٢٧,٨	Hz١٤٥.١	Hz٩٠.٨	Hz٢٧٢,٢	Hz٢٨٦,٠

بە وردبوونەوە لەم خشتەیەی سەرەوە بۆمان دەردەکەوێت کە جیاوزای دەنگەکان لە ڕووی پلەی دەنگەوە بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

[ا] : أ– لەسەرەتای وشەدا: لە سەرەتا و کۆتایی دەنگەکە پلەی دەنگەکە لە زمانی فەرەنسی بەرزترە لە زمانی کوردی.

ب- لە ناوەڕاستی وشەدا: لە سەرەتا و کۆتایی دەنگەکە پلەی دەنگەکە لە زمانی فەرەنسی بەرزترە لە زمانی کوردی.

ج- لە کۆتایی وشەدا: لە سەرەتای دەربڕینی دەنگەکە پلەی دەنگ لە زمانی کوردی بەرزترە لە زمانی فەرەنسی ، بەڵام لە کۆتایی دەنگەکە لە زمانی فەرەنسی بەرزترە لە زمانی کوردی.

[ێ] : أ- لەسەرەتای وشەدا: لە سەرەتا و کۆتایی دەنگەکە توندیەکەی لە زمانی کوردی بەرزترە لە زمانی فەرەنسی.

ب- لە ناوەڕاستی وشەدا: لە سەرەتا و کۆتایی دەنگەکە پلەی دەنگەکە لە زمانی فەرەنسی بەرزترە لە زمانی کوردی.

ج- لە کۆتایی وشەدا: لە سەرەتای دەربڕینی دەنگەکە پلەی دەنگ لە زمانی کوردی بەرزترە لە زمانی فەرەنسی ، بەڵام لە کۆتایی دەنگەکە لە زمانی فەرەنسی بەرزترە لە زمانی کوردی.

[ی] : أ- لەسەرەتای وشەدا: لە سەرەتای دەربڕینی دەنگەکە پلەی دەنگ لە زمانی فەرەنسی بەرزترە لە زمانی کوردی ، بەڵام لە کۆتایی دەنگەکە لە زمانی کوردی بەرزترە لە زمانی فەرەنسی.

ب- لە ناوەڕاستی وشەدا: : لە سەرەتا و کۆتایی دەنگەکە پلەی دەنگەکە لە زمانی فەرەنسی بەرزترە لە زمانی کوردی.

ج- لە کۆتایی وشەدا: لە سەرەتا و کۆتایی دەنگەکە پلەی دەنگەکە لە زمانی فەرەنسی بەرزترە لە زمانی کوردی.

[ۆ] : أ- لەسەرەتای وشەدا: لە سەرەتا و کۆتایی دەنگەکە پلەی دەنگەکە لە زمانی فەرەنسی بەرزترە لە زمانی کوردی.

ب- لە ناوەڕاستی وشەدا: لە سەرەتای دەربڕینی دەنگەکە پلەی دەنگ لە زمانی کوردی بەرزترە لە زمانی فەرەنسی ، بەڵام لە کۆتایی دەنگەکە لە زمانی فەرەنسی بەرزترە لە زمانی کوردی.

ج- لە کۆتایی وشەدا: لە سەرەتا و کۆتایی دەنگەکە پلەی دەنگەکە لە زمانی فەرەنسی بەرزترە لە زمانی کوردی.

[وو] : أ- لە ناوەڕاستی وشەدا: لە سەرەتای دەربڕینی دەنگەکە پلەی دەنگ لە زمانی کوردی بەرزترە لە زمانی فەرەنسی ، بەڵام لە کۆتایی دەنگەکە لە زمانی فەرەنسی بەرزترە لە زمانی کوردی.

ب- لە کۆتایی وشەدا: لە سەرەتای دەربڕینی دەنگەکە پلەی دەنگ لە زمانی کوردی بەرزترە لە زمانی فەرەنسی ، بەڵام لە کۆتایی دەنگەکە لە زمانی فەرەنسی بەرزترە لە زمانی کوردی.

ئه نجام

له کۆتایی ئەم لێکۆڵینەوەیە بەم ئەنجامانەی خوارەوە گەیشتوین:

١- پێنج دەنگی بزوێنی هاوبەش لەنێوان زمانی کوردی و فەرەنسی داهەن کە بەریتین لە (ا، ی، یٚ، وو، ۆ).

٢- بەشێوەیەکی گشتی ئەم دەنگە بزوێنە هاوبەشانە ماوەی خایەندراویان لە زمانی کوردی درێژترە لە زمانی فەرەنسی.

٣- جیاوازی لە نێوان ئەم بزوێنە هاوبەشانەدا لە هەندێ شوێن بەدیدەکرێت وەك: [وو] لە زمانی کوردی ناکەوێتە سەرەتای وشە، بەڵام لە زمانی فەرەنسی لەسەرەتای وشەش دێت.

٤- جیاوازی ئەم دەنگانە لە ڕووی توندی دەنگەوە بەرێژەیەکی زیاتر لە سەرەتای وشەدا لە زمانی فەرەنسی بەرزترە لە زمانی کوردی، بەڵام لە ناوەڕاست و کۆتایی وشەدا لە زمانی کوردی بەرزترە لە زمانی فەرەنسی.

٥- جیاوازی ئەم دەنگانە لە ڕووی پلەی دەنگەوە بەرێژەیەکی زیاتر لە سەرەتا و ناوەڕاستی وشەدا لە زمانی فەرەنسی بەرزترە لە زمانی کوردی، بەڵام لە کۆتایی وشەدا لە زمانی کوردی بەرزترە لە زمانی فەرەنسی.

٦- لە هەردوو زمانەکەدا دەنگەکانی دەوروبەری بزوێنەکان کاریگەریان هەیە لەسەر ماوەی خایەندراو و توندی و پلەی دەنگ.

کورتەی لێکۆڵینەوە

ئەم لێکۆڵینەوەیە بەناونیشانی (بەراوردی دەنگە بزوێنەکان لەنێوان زمانی کوردی و فەرەنسیدا) یە، تیایدا باس لە بزوێنەکانی هەردوو زمانی کوردی و زمانی فەرەنسی کراوە، لەگەڵ خستنە ڕووی دەنگە بزوێنە هاوبەشەکانی نێوان هەردوو زمان و شیکردنەوەی ئەم دەنگانە لەرێگای بەکارهێنانی پرۆگرامی (پرات **Praat**) و بەراوردکرنیان لەنێوان هەردوو زمانەکەدا.

ئەم لێکۆڵینەوەیە بێجگە لە پێشەکی و ئەنجام لە دوو بەشی سەرەکی پێکدێت.

بەشی یەکەم:بەناونیشانی (دەنگە بزوێنە هاوبەشەکانی نێوان زمانی کوردی و فەرەنسی) یە و پێکدێت لە:

أ- بزوێنەکانی زمانی کوردی.

ب- بزوێنەکانی زمانی فەرەنسی.

ج- دەنگە بزوێنە هاوبەشەکانی نێوان هەردوو زمانەکە.

بەشی دووەم: بەناونیشانی (جیاوازی نێوان دەنگە بزوێنە هاوبەشەکانی هەردوو زمان لە ڕووی فۆنەتیکی فیزیکییەوە)یە و پێکدێت لە:

أ- شیکردنەوەی دەنگە بزوێنەکانی (ا، ی، یٚ، و، ۆ) لە زمانی کوردی و لە زمانی فەرەنسی لە سەرەتا و ناوەڕاست و کۆتایی وشەدا و دەرخستنی سیفەتە فیزیکییەکانیان بە پێی (١- ماوەی خایەندراو. ٢- توندی دەنگ. ٣- پلەی دەنگ.)ەوە.

ب-بەراوردکرنی دەنگە بزوێنە هاوبەشەکان بەپێی سیفەتە فیزیکییە باسکراوەکان و خستنە ڕووی ڕادەی جیاوازی و لێك چوونی بزوێنە هاوبەشەکان.

لە کۆتایی ئەم لێکۆڵینەوەیەماندا گەیشتوینەتە چەند ئەنجامێکی زانستی. دواتریش لیستی سەرچاوەکان و پوختەی لێکۆڵینەوەکەمان بەزمانی عەرەبی و ئینگلیزی وفەرەنسی خستووەتە ڕوو.

الملخص

لقد حاولنا من خلال هڑا البحپ المشترك بعنوان (**مقارنه لاصوات العله الشتركه ڧ اللغه الفرنسيه و الكرديه**) تسليگ الچوو على اصوات العله المشتركه ڧ كلتا اللغتين. لقد قمنا باجراو تحليل تگبيقى لهڑه الاصوات بواسگه تگبيق برنامج (برات Praat) للتحليلات الصوتيه والڑى مكننا من الحصول على بيانات دقيقه لكل صوت من هڑه الاصوات المشتركه ڧ اللغتين. ينقسم هڑا البحپ بگبيعته الى قسمين . ڧ القسم الاول , تگرقنا بالاجمال الى شرح للاصوات العله الكرديه وللاصوات العله الفرنسيه ومن پم بينا الاصوات المشتركه بينهما . وڧ القسم الپانى من البحپ قمنا بتحليل الاختلافات اللفڤيه لهڑه الاصوات المشتركه وفقا اصول علم الصوت الفيزيائى وڑلك من خلال تحليل حروف العله المشتركه ڧ اول ووسگ وڧ اواخر الكلمات ڧ كلتا اللغتين بواسگه تگبيق (برات Praat). ان هڑا التحليل التگبيقى مكننا من ايجاد الصفات الفيزيائيه المتشابهه والمختلفه المتعلقه بمده و شده ودرجه كل صوت من هڑه الاصوات المشتركه.

Abstract

This research is (concerned with comparing vowel sounds in Kurdish and French language). It introduces all the vowel sounds in Kurdish and French language, then it presents the shared vowel sounds between them. It analyses these vowels due to Pratt Programmed system.

This study consists of an introduction and two sections with the results. The first section presents, A- the Kurdish vowel sounds, B- the French vowel sounds and C- the shared vowel sounds between both languages.

The second section is entitled as the difference between the shared vowel sounds of both languages from phonetic, physic aspect and made of:

A- Analyzing the vowel sounds, (e, y , ye, o, ou), in Kurdish language and the French one at the beginning , middle and end of the word and exerting physical feature due to time of the sound, and stress, degree of sound.

B) Comparing the shared vowel sounds due to physical features and pinpointing the extent of difference or similarity of these shared sounds.

Finally, the researcher presents the main scientific results, followed by list of references and a summary of the research in Arabic, English and French language

سەرچاوەکان

١. ئەورەحمانی حاجی مارف، ١٩٧٦، زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد – بەغدا.

٢. ڕەحمان ئیسماعیل حەسەن، ١٩٩١، بڕگە و ئاسان بوونی بڕگە لە کوردیدا، نامەی ماستەر،

٣. طالب حسین علی، ١٩٨٩، فۆنۆلۆجی کوردی و دیاردەی ئاسان بوونی فۆنیمەکان لە زاری سلێمانی دا، نامەی ماستەر، کۆلێژی ئاداب ، زانکۆی سەلاحەدین.

٤. عاتف عەبدوڵڵا فەرهادی، ٢٠١٣، هەندێ لایەنی دەنگسازی شێوەزاری باڵەکایەتی لەسەر بنچینەی)Praat(، لە بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی – هەولێر.

٥. غازی فاتح، ١٩٨٤، فۆنەتیك، چاپخانەی ئەدیبی بەغدادی، بەغدا.

٦. مەکەنزی، ١٩٨٠، شێوەزاری هەولێری، گ. ڕۆژی کوردستان، ژ ٧٠، بەغدا، ل٢٢.

٧. وریا عومەر ئەمین، ١٩٨٩، فۆنەتیك و فۆنۆلۆجی، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عیراق – دەستەی کورد، ژمارە (٢٠)ل٢٥٥.

پولینکرنا ڕونانان لدویڤ سەرەییێ ناوەکی و دەرەکی (Exocentric ، Endocentric)

ماموستا شلێر نایف امین
پشکا زمانێ کوردی
فاکولتیا زانستێن مروڤایەتی ، زانکویا دهوك

پ. هـ. د. صباح رشید قادر
هاریکارێ سەروکێ زانکویا راپەرین بۆ کاروبارێن زانستی

پێشەکی :

ئەڤ لێکولینە شروڤەکرنەکە بۆ دوو یەکێن زمانی د هەردوو ئاستێن موڕفولۆجی و سینتاکسیدا، کەرستێ لێکولینێ ژ دیالێکتا کرمانجیا سەری – گوڤەرا بەهدینی – هاتیە وەرگرتن و ب شێوازێ هاوکێشێ شروڤەکرن بۆ جھ و جورێ سەرەی د ئاستێ یەکێن وەکی (وشا لێکدای ، فرێز) ێدا هاتیەکرن ، ئارمانج ژ لێکولینێ پۆلینکرنا ڕونانا ڤان یەکانە وبەراوردکرنا تێگەھ و سیمایێن ڕونانا یەکان لدویڤ تێگەھێن کەڤن و نوی .

أ- تێگەھێ سەرەییێ ناوەکی و دەرەکی:

(بلومفێلد) ئێکەم کەس بوو لـ (١٩٣٣) کو ئاماژەکری بۆ هەردوو زاراڤێن سەرەییێ ناوەکی (endocentric) و سەرەییێ دەرەکی (exocentric). لدەسپێکێ یا فەرە ڤان هەردوو زاراڤان ڕوونبکەین.

(endocentric) ڕێکەکە ژ ڕێکێن پولینکرنێ ، کو تێدا پولێن پێکهێنێن پێکهاتەکێ وەکی وێ پێکهاتا د سەرەیدانە ،بەلێ (exocentric) بریتیە ژ وێ پولیکرنێ ، کو تێدا پولێن پێکهێنەرێن پێکهاتەکێ د جودانە ژ پولا سەرەی [Corbett 1993: 165]. د هندەك ژێدەرێن دیدا هاتیە ، ئەڤ هەردوو زاراڤە وەکی ڕێکان دهێنەدانان ، کو د تایبەتن ب شروڤەکرنا پێکهێنێن سینتاکسی برێکا پیڤەرێ پولینکرنێ / دابەشکرنێ (Distributional Criteria) لدیف ڤی پیڤەری سەرەی ناوەکی ئاماژەیە بۆ کومەکا وشان ، کو پەیوەندیێن ڕێزمانی وان پێکڤەگرێددەت ، ئێك ژ وان وشان ژ لایێ ئەرکیڤە هەمبەرە/یەکسانە ب وێ پێکهاتێ هەمیێ وەکی ئێك کومەلا وشان[Crystal 2003: 161] بەلێ سەرەییێ دەرەکی ئاماژەیە بۆ کومەکا وشێن پەیوەندار ، کو چو ژ وان وشان نەهێنە هەمبەرکرن لگەل پێکهاتێ هەمیێ وەکی ئێك کومەل [Ibid:170].

(Miller , Brown) ب شێوەی یاسا ڤان هەردوو زاراڤان ڕووندکەت، کو پێکهاتا سەرەییێ ناوەکی بریتیە ژ وی کەرستێ (فرێز ، وشا لێکدای) کو هەمی پێکڤە دشێت بهێتە یەکسانکرن لگەل کەرستەکێ ب خورتی (اجباری obligation) ، کو سەرەیە ، کەرستەکێ دی یێ ئارازوومەند ب دیارخەر (modifier) دهێتە نیاسین ، ب ڤێ یاسایێ دهێتە دەربرین :–

$$X \longrightarrow (Y+)\ Z$$

کەرستێ خودان سەرەییێ دەرەکی ، ئەوە یێ وەکی ئێك گروپ یێ جودایە ژ پێکهێنێن وێ دەمێ دهێتە دابەشکرن بۆ سەرپولێن خو ، ب ڤی یاسای دەبرین ژێ دهێتەکرن [Brown1980: 255 – 257].

$$X \longrightarrow Y+\ Z$$

لسەر بنەمایێ ڤان تێگەهان بۆ مە دیاردبیت کو سەرەیێ ناوەکی بریتیە ژ وێ ڕێکا شروڤەکرنێ کو پێکهاتێ

کەرەستەك تێدابیت دبێژنێ (سەرە) ، کو هەمان پولا ڕێزمانیا پێکهێنێ هەبیت بۆ نموونە :

X ⟶ (Y+) Z

Dû qutabe ⟶ Dû + qutabe

NP ⟶ Number+ N

د فرێزا (دوو قوتابی) سەرە د چارچوڤێ فرێزێ بخودایە ، چونکی فرێزا ناڤییە و دەمێ دهێتە دابەشکرن بسەر پێکهێناندا ، ناڤێ (قوتابی) ئێك ژ وان پێکهێنانە دکەڤیتە د چارچوڤێ سنورێ فرێزێدا ، بەروڤاژی ڤێ جورێ فرێزێ هندەك پێکهاتە هەنە سەرە ناکەڤیتە د چارچوڤێ پێکهێنێن شروڤەکرنێدا ، بەلکی ژدەرڤی سنورێ وی کەرستەیە ، واتا کەرستە ژ پولەکێیە بۆ نموونە ناڤە ، بەلێ پێکهێنەرێن وێ ژ پولەکا دیە وەکی (هەڤالکار ، کار)، لدیڤ یاسایێ ل خوارێ :

X ⟶ Y+ Z

N ⟶ adverb + v (root)

duyrbin ⟶ duyr + bin

هەر وەکی دیار کو (دویربین) ناڤەکێ لێکدایە بەلێ سەرەیێ وێ نە ناڤە بەلکی ژدەرڤەی سنورێ پێکهێنێن وێیە.

زمانزان دیاردکەن کو د زمانێ سروشتیدا ب گشتی دەستهەلاتا سەرەیێ ناوەکی لسەر کەرستێ زمانی پترە ژ دەستهەلاتا سەرەیێ دەرەکی [Tahir 2012:137] هەر وەکی دهێتە زانین کو شروڤەکرنا کەرستێ زمانی وەکی (فرێز ، وشالێکدای) لسەر دوو ئاستانە ، دوو جور سەرە لدیڤ ڤێ چەندێ دهێنە دیارکرن (سەرەیێ واتای) (سەرەیێ ڕێزمانی) یێ پتر پەیوەندی بڤی بابەتیڤە هەی سەرەیێ ڕێزمانییە ژبەر ڤێ دێ بتنێ ئاماژێ کەین بۆ ڤی جوری د فرێزێدا ، بەلێ بەری بەحسێ فرێزێ بکەین دێ بەحسێ وشا لێکدای کەین و لدیڤ ڤان پولینان دێ دیارکەین.

ب – شروڤەکرنا وشێن لێکدای :

وشا لێکدای ژ هەر پولەکا ڕێزمانی بیت ، ئەگەر سەرەیێ وێ یێ ڕێزمانی ژ هەمان پولی بیت ب (سەرەیێ ناوەکی) دێ هێتە پولینکرن ، بەلێ ئەگەر سەرەیێ وێ وشا لێکدای ژ هەمان پولا ڕێزمانیا یا وشێ نەبیت ئەو وشە ب (سەرەیێ دەرەکی) دێ هێتە پولینکرن ، کەواتە لڤێرێ پێدڤیە ئەم لسەرەی بگرێن و دەستنیشانکەین.

سەرە ڕۆلەکێ گرنگ د گێریت د سینتاکسێدا و دشێت ڤی ڕۆلەی د ڕونانا ناڤخویا وشێن لێکدای ژیدا ببینیت ، ڕولێ سەرەی بەرهەڤکرنا کەتیگوریەکا لێکسیکیە ، کو سەرە دبیتە بەشەك ژێ و برێکا تەکنیکا پالێوراوکرنێ (percolation) بشێوەکێ ، کو رێکێ ددەتە کەتیگوریا سەرەی دا بهێتە پالیوراوکرن بۆ وشەکا تەمام و بڤی ڕەنگی سەرەیێ ناوەکی دهێتە دارشتن.

د بوارێ مۆڕفۆلۆجێدا هندەك پیڤەرێن جوراوجور هەنە بۆ دەستنیشانکرنا سەرەی ، بۆ نموونە د زمانێ ئینگلیزیدا (ویلیام) یاسایێ لایێ راستێ بۆ سەرەیێ مۆڕفۆلۆجی پێشنیاردکەت کو بۆ وشێن نەسادە (دارژاو ، لێکدای) دەست ددەت ، لدیڤ

ڤی یاسای کەرستێ پترى هەمیا ل لایێ راستێ ، ئەو دێ بیتە سەرەیێ مۆرفۆلۆجی ، ئەوە بۆ مە پولا وشا نەسادە دیاردکەت ، وەکی [Tahi 2012 :8 - 9].

green house ——→ green house
(A) N N

pick pocket ——→ pick pocket
(V) N N

Film Society ——→ Film Society
(N) N N

لدیڤ ڤێ چەندێ یاسایێ وشا لێکدای دێ بڤی رەنگی بیت [Selkirk 2012 :16].

1- N ——→ { N / A / V / P } + N

2- A ——→ { A / N / P / V } + A

3- V ——→ [P V] + V

ئەڤ یاسایە بۆ وشێن خودان سەرەیێن ناوەکی ، کو دکەڤنە لایێ راستێ ، بەلێ د زمانێ کوردیدا ، سەرە د وشێن لێکدایدا لدیڤ ڤی یاسایێ (ویلیام)ی ناهێنە دەستنیشانکرن ، چونکی سەرەیێ وشا لێکدای د زمانێ کوردیدا دکەڤیتە لایێ راستێ و چەپێ ، وەکی :

pezkîvî pezkîvî
N A ——→ N

qelereş qelereş(ik)
N (e) A ——→ N

gul bihar gul bihar
N N ——→ N

ئەڤە ئەگەر سەرە ل لایێ چەپێ بیت ، بەلی ئەگەر ل لایێ راستێ بیت ، بوّ نموونە

Şeh mar → Şehmar
N N → N

mê kew → mêkew
A N → N

dil teng → dilteng
N A → A

بڤی رەنگی ئەم دشێن بێژین یاسایێ دیارکرنا سەرەی د زمانێ کوردیدا ــ گوڤەرا بەهدینی ـ بڤی شێوەی لێ دهێت

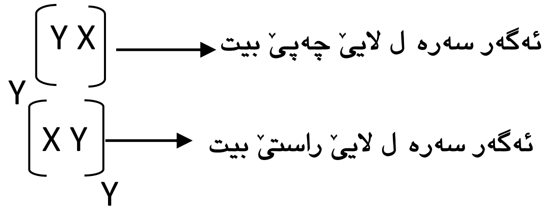

سەرەیێ ڕێزمانی د موّڕفوّلوّجێدا گەلەکێ گرنگە، چونکی هەر وەکی سەرەیێ سینتاکس پلەکا موّڕفوّسینتاکسی هەیە [Haspelmath 2002 :90 – 91] بوّ نموونە ئەگەر سەرەیێ وشا لێکدای ناڤ بیت ، دێ وشا لێکدای ناڤ بیت ، هەتا گەلەك جاران سیماییێن وەکی (نێر و مێ) (بژمێر ، نەژمێر) دهێنەدان ب وشا لێکدای ، وەکی : پیرەمێر.

(مێر) ناڤ و سەرەیێ وشا لێکدایە ، ئەڤ وشە کریە ناڤەکێ لێکدای و رەگەزێ نێرە و بژمێر داییێ ، چونکی ئەڤ سیمایە هەمی د ناڤێ سەریدا هەنە و هاتینە بەخشین ب وشا لێکدای [Tahir 2012:٩] .

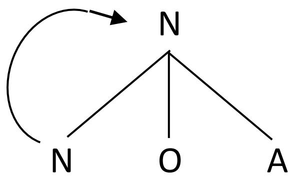

هندەك جاران وشێن لێکداییێن سینتاکسی ژی هەنە کو پێکهاتەکا تایبەت هەیە د زمانیدا ئەڤان ژی بەهرا پتر سەرەیێ وان یێ دیارە و ڤی جورێ وشی سەرەیێ وێ هەرگاڤ دکەڤتە دوماهییێ وەکی (رەشەبا ، هشکەسال ، رەشەمەھ) ئەڤ وشە د بنەرەتدا بڤی رەنگینە :ـ

رەشە با ⟵ بایێ رەش

هشکە سال ⟵ سالا هشك

رەشە مەهـ ⟵ مەها رەش

سەرەیێ وشێن لێکدای (با ، سالێ ، مەهـ) ن و هەمی ژ جورێ سەرەیێن ناوەکینە (endocentric) ژبلی ڤان جورە وشان ، وشێن لێکداییێن خودان سەرەیێن دەرەکی ژی هەنە ژ لایێ پێکهاتێڤە وەکی (رەش بەلەك، هاتوچوو) کو ژ لایێ ڕۆنانێڤە بڤی رەنگینە :–

reşbelek ⟶ reş belek
N ⟶ A A
hat u Çû ⟶ hat u Çû
N ⟶ V V

ژبەر کو سەرەیێن ڤان وشێن لێکدای د چارچوڤێ پێکهاتان بخودا نینە ، ژبەر ڤێ سەرە ئێك ژ وان پولێن پێکهێنان نینە ، ژ لایێ ڕونانێڤە خودان سەرەیێن دەرەکینە. زمانزان دیاردکەن ، کو گەلەکا بزەحمەتە سەرە بۆ وشێن لێکدای بهێنە دەستنیشانکرن لدیڤ سەرەیێ دەرەکی ، ژ لایێ ڕۆنانێڤە ئەڤ یاسایە بۆ ڤی جوری سەران دهێنە دیارکرن. [Tahir2012 :136].

[X Y]Z

Z ⟶ X + Y

Keskusur ⟶ Kesk u Sur

N A A

ج – شرۆڤەکرنا فرێزێ :–

سەرە د فرێزا لێکسیکیدا یێ جودایە ژ سەرەی د فرێزێن ئەرکیدا یا گرنگ لڤێرێ شرۆڤەکرنا فرێزییێ لدیڤ سەرەیێ ناوەکی.

هەر فرێزەکی سەرەیەك هەیە ، کو دبیتە ناسناما ناساندنا وێ فرێزێ ، بڤی رەنگی هەمی فرێزان سەرە هەنە ، واتا هەمی فرێز ژ جورێ (endocentric)ن [Cook1996: 135 –136 /Bloomfild,1933: 95]. لدیڤ بنەمایێ ڤی جورێ پولینکرنێ پێدڤیە سەرەیێ فرێزێ بهێتە دەسنیشانکرن دا جورێ فرێزێ پێبهێتە ناساندن. [Johnson2007: 27] ئێك ژ سیماییێن فرێزا خودان سەرەیێ ناوەکی ئەوە ، کو وەکهەڤیا ئێك بەرامبەر ئێك هەیە د ناڤبەرا پولا ڕێزمانی یا سەرەی و جورێ فرێزێ ، واتا پەیوەندیا ئێك بەرامبەر ئێکە [Ibid: 34] لدیڤ تیورا (X. Bar) ێ فرێزێ هندەك بنەما هەنە و ئێك ژ

وان ، بنەمایێ مەلبەندییێ (ناوەکیەتیێ) سیمایا ناوەکی بوونێ بوّ مە دیاردکەت کو هەر گرییەکێ ژ لایێ ڕونانێڤە پێدڤیە سەرەیەك تێدا هەبیت ، پێدڤیە سەرەیێ وێ فرێزێ ژ هەمان پوّلا سینتاکسیا فرێزێ بیت ، ڤێ هزرێ گوهورینەکا مەزن ئێخستە ناڤ فرێزێن خودان سەرەیێن ناوەکی ب وێ چەندێ ، کو نیشانێن ناسیاری و نەناسیارییێ و رادو و ژمارە پەیوەندییێن ڕێزمانی دروستدکەن ، کو وەکی کەرستێن دی یێن ڕستێن ، هەر ئەڤە بوو وەکری کو ئەڤێن لسەری ژی ببنە سەرە ، بڤی رەنگی جهێ فرێزا ناڤێ فرێزا دیارخەری بکاردهێت [ڤیان سلیمان حاجی ، ٢٠٠٧ : ١٦٦ – ١٦٧] ژبەر ڤێ یا فەرە لدەستپێکێ سەرە بهێتە دیارکرن ، (سەرەیێ ناوەکی) ژی هندەك پیڤەرێن سینتاکسی و موّڕفوّلوّجی هەنە[صباح رەشید قادر ٢٠٠٧ : ١٤] ژ وان :

١– سەرەی پلەیەکا موّڕفوّسینتاکسی هەیە و هەلگرێ نیشانەکا ڕێزمانییە دزڤریتەڤە بوّ هەمی فرێزێ ، بوّ نموونە :

برایێ من دەرچوو.

د فرێزا ناڤیدا (برایێ من) ، (ێ) نیشانەکا ڕێزمانیە بوّ نفشێ نێر بکاردهێت د دوخێ خستنەسەرێدا ، وەکی پیڤەرەکێ موّڕفوّسینتاکسیە بوّ دیارکرنا سەرەی ، چونکی هەر دەمەکێ موّڕفیما دوخێ خستنەسەرێ کەفتە د ناڤبەرا دوو پێکهاتاندا ب مەرجەکی پێکهێنەکی بدەتە پالّ پێکهێنەکێ دی ، لدیڤ ڤێ چەندێ پێکهاتێ بەراهیێ دێ بیتە سەرە و یێ لدیڤدا دێ بیتە تەواوکەر بڤی رەنگی :–

ناڤ + (ا / ێ / ێن) + (ناڤ / هەڤالناڤ / لارستە / فرێزەکادی / جێهناڤ / چاوك)

و هاوکێشە دێ بڤی رەنگی لێ هێت :– سەرە + موّڕفیما دوخێ خستنەسەرێ + تەواوکەر

٢– سەرە د کەس و ژمارێدا لگەل وان کەرستێن لگەل دهێن ڕێکدکەڤیت ، چونکی د زمانێن ئەورووپیدا گەلەك جاران دیارخەر ژ لایێ رەگەز و ژمارێڤە لگەل سەرەی ڕێکدکەڤیت ب تایبەت ئەگەر دیارخەر هەڤالناڤ بیت [Brown,1980 :257] بوّ نموونە :– ئەڤێ گولێ ئاڤدە.

د فرێزا ناڤیدا (ئەڤێ گولێ) رێککەفتن هەیە د ناڤبەرا سەرەی و دیارکەرێ بەری سەری (ئەڤ — ە) ، کو هەڤالناڤێ ئاماژێیە ، سەرەی سیمایێن خو یێن رێزمانی کو (تاکیەتی ، رەگەزێ مێ) داینە هەڤالناڤێ ئاماژێ برێکا یاسایێ کوپیکرنێ و ب دارئاسا باشتر رووندبیت ، بۆ نموونە :—

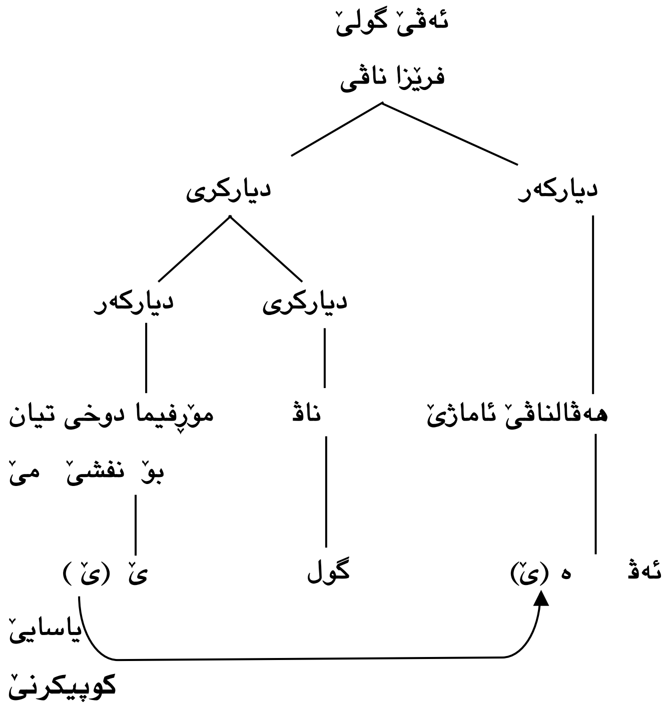

٣—ژ لایێ دەستهەلاتدارییێڤە سەرە کەرستەکێ دەستهەلاتدارە بسەر کەرستێن دی یێن لگەل دهێن (شوینکەوتوو) هەر وەکی د وێ نموونا پێشتردا مە دیارکری ، کو سەرەی ژ لایێ رێزمانیڤە دەستهەلاتا خو سەپاند بسەر دیارکەریدا ، بسەر تەواوکەری ژیدا وەکی :—

ئەڤێ گولا نێرکزێ ئاڤدە.

(نێرکز) تەواوکەرێ سەرەیێ (گول) نیشانا د دوخێ تیان وەرگرتیە چونکی فرێزا دوخی تیاندایە ئەڤە ژبلی نفشێ مێ. ئەڤ چەندە ئەگەر فرێزا فەرهەنگی بیت ، بەلێ بۆ فرێزا ئەرکی چێدبیت دەست نەدەت.

ئێك ژ سیمایێن رۆنانا فرێزان لدیڤ (سەرەیێ ناوەکی) ئەوە کو ناڤکرنا فرێزێ پشتی دەستنیشانکرنا سەرەی دهێت ، ژ بۆ پتر جوداکرنا سەرەی ژ کەرەستێن ئارەزومەند (أختیاری) هێمایێن جووتەکی کڤانێن بڤی رەنگی ( ) هاتینە دانان لدەمێ نڤیسینا یاسایێ رونانا فرێزێ ، بۆ نموونە :—

1- N P $\longrightarrow$ (Det) (adjective) N (pp)

2- PP $\longrightarrow$ p $\begin{Bmatrix} (NP) \\ (PP) \end{Bmatrix}$

3- VP $\longrightarrow$ V (NP) (PP)

هەر وەکی دیار د هەر جورە فرێزەکیدا کەرەستەك مایە نەهاتیە کڤانکرن ، ئەڤ کەرستە سەرەیە و بەرامبەر فرێزێ هەمیێ رادوەستیت [Johnson2007: 27] واتا [N] یا یەکسانە لگەل (NP) د یاسایێ ژمارە (١) دا و [P] یا یەکسانە لگەل (PP) د یاسایێ ژمارە (٢) دا ، [V] ، کو کارە یەکسانە ب (VP) هەمی وەکی ئێك گروپ د یاسایێ ژمارە (٣) ێدا بڤی رەنگی :

- ئەو دوو زەلامێن پیر = زەلام

NP = N

- د سەر بانی را = د – را

PP = P

- چوویە مال بترومبێلێ = چو

VP = V

هەر وەکی دیارکەتی کو سەرەییێ ناوەکی و فرێزا تمام بەرامبەر ئێك راوەستیانە و پەیوەندیەکا بهێز د ناڤبەرا پولا فەرهەنگیا سەرەی و پولا سینتاکسیا فرێزێ هەیە ، ژ لایەکی دی ئەڤە مە پالددەت کو ئەم پێشبینا وی چەندێ بکەین ، کو بۆ هەر جورە پولەکا ڕێزمانی ، چێدبیت یاسایەك (هاوکێشەك) هەبیت بۆ ڕونانا فرێزێ ، رادبیت ب ئاڤاکرنا فرێزێ برێکا وێ کەتیگورییێ ، بۆ نموونە :– هەڤالناڤ وەکی پولەکا ڕێزمانی دشێت ب یاسایەکی فرێزەکا هەڤالناڤی پێکهێنیت وەکی یاسایێ ژمارە (٤)

٤ - AP ⟶ A (PP)

لڤێرێ پرسیارەکا گرنگ دهێتەکرن ، ئەگەر یەکسانی هەبیت د ناڤبەرا سەرەی وەکی کاتیگوریەکا لێکسیکی، فرێزی هەمیێ ، ئایا بوچی یاسایێ فرێزێ بشێوەێ یاسایێ ژمارە (٦) نابیت لجهی یاسایێ ژمارە (٥) ؟ ئەگەر NP = N بوچی (٦) یا دروستنابیت ؟

5- N P ⟶ (Det) (adjective) N (pp)
6- N ⟶ (Det) (adjective) N (pp)

(هاریس) وەکی ئێك ژ زمانزانێن وەسفی دیاردکەت ، کو پێدڤیە فرێز بهێتە جوداکرن ژ پولا وشێ ، چونکی ئێك ژ سیمایێن فرێزێ یێن گشتی ئەوە ، کو برێکا یاسایێن ڕۆنانا فرێزان دهێنە دارشتن ، بۆ ڤێ جوداهیێ ژی نموونەکێ دئینیت و دبێژیت :

ناڤی تاك هەمان بەهایێ ناڤێ کوم هەیە و دشێت جهی وی بگریت ، بەلێ ناڤێ کومکری ب مۆرفیما کومکرنێ نەشێت لجهێ ناڤێ تاك بکاربهێت ، چونکی یاسایێن ڕونانا فرێزان کونترولێ لسەر هانتا ڤێ مۆرفیمێ دکەت لگەل وی ناڤی ، دا فرێزێ دروستکەت ، بڤی رەنگی دێ یاسایەکێ دی پەیدابیت د بوارێ ڕونانا فرێزێدا ، کو یێ تایبەتە ب ناڤێن کوم[Ibid28].

N P ⟶ Ns

بەلێ ئەگەر هاوکێشه بڤی رەنگی بیت ، دێ نەرێزمانی بیت

*N ⟶ Ns

بێگومان بۆ ڕونانا رستان ژی مه پێدڤی ب یاسایێ ڕونانا فرێزان هەیه ، کو بۆ مه دیاردکەت کا چەوا ئەڤ فرێزه دچنه پالێ ئێك دا رستەکێ بەرهەم بهینن ، بڤی رەنگی :

7- S ⟶ NP Infl VP

ئەو کاتیگوریا مۆڕفۆسینتاکسیا ، کو بەرامبەر رستێ رادوەستیت ئێك بەرامبەر ئێك ، بریتیه ژ (INFL) ژبەر ڤێ بکاردهێت بۆ ئاڤاکرنا فرێزی پشتی کو دبیته سەره [Ibid:28] و بڤی رەنگی یاسایێ ژماره (٧) دهێته گوهورین بۆ یاسایێ ژماره (٨)

8- IP/ INFL ⟶ NP INFL VP

یاسایێ ژماره (٧) لگەل تایبەتێن سەرەیێ ناوەکی ناگونجێت ، چونکی وەکهەڤی د ناڤبەرا کەتیگورێن پێکهێنێن (S) ێ و جوری وێ نینه، ژبەر ڤی باشتره ب شێوەێ یاسایێ ژماره (٨) بیت دا لگەل تایبەتین سەرەیێ ناوەکی بگونجیت ، (ئەڤەژی لدەمەکیدا ئەگەر بێژین سەرەیێ ناوەکی سیمایەکا هەڤجووته بۆ ڕونانا فرێزان د هەمی زمانێن سروشتیدا) [Hornstein 2004:172].

ئەگەر شروڤەکرنەکێ بۆ یاسایێ ژماره (٨) بکەین دێ دیاربیت چەوا لگەل تایبەتیێن سەرەی ناوەکی دێ گونجیت (د زمانێ ئینگلیزیدا (INFL)) دشێت ببیته سەرەیێ ڕستێ ، ئەڤەژی رامانا وێ چەندێ ددەت ، کو ڕسته وەکی کەتیگوریێن دی یێن سینتاکسی ئانکو فرێزا (ناڤی ، کار) ی ، ئیندوسینتریکه ، ئانکو پروژێ (ا) یه و دشێت ببیته (IP)[حاتەم وليا محەمەد ٢٠٠٦ : ٧٨].

ب بوچوونا مه ئەڤێ هزری گەلەك خزمەتەکا مەزن پێشکێشکر بۆ سەرهلدانا بابەتێ ڤێ ڤەکولینێ ، کو فرێزێن ئەرکینه چونکی برێکا ڤێ جورێ شرۆڤەکرنێ بۆ مه هوکار و چەوانیا سەرهلدانا و پەیدابوونا فرێزا ئەرکی دیاردبیت.

سەرەیێ ناوەکی مەرجان دادنیت بۆ ڕۆنانا فرێزان د زماناندا ، ئەو پێشنیارا رێکخستنەکا تایبەت دکەت بۆ ڕۆنانان د زمانێن سروشتیدا کو رێکێ ددته یاسایێ ژماره (٩) یێ دروست بیت ، یاسایێ ژماره (١٠) یێ گونجای نەبیت [١٧٠- Hornstein 2004:169].

9- VP ⟶ V

10- *VP ⟶ A PP

هەروەسا دیاردکەت کو سەره تارادەکی د ئاشکرانه چونکی خو تێکهەل ناکەت لگەل سەرەیێن فرێزێن دی ، ژبلی ڤێ سەرەیێن ناوەکی بۆ مه ژمارا فرێزان دیاردکەت ، چونکی ئەگەر فرێز جێکەوتەبن بۆ سەرەیان ، لڤێرێ ئەم دشێن بێژین کو ژمارا

فرێزان دهێتە زانین برێكا ژمارا سەرەیان ، ئەگەر ژ لایێ هەبوونا سەران ، فرێز و سەرە د پەیوەندیەكا بهێزدا پێكڤەهاتنەگرێدان ، ئەڤە رامانا وێ چەندێ ددەت كو فرێز لژێر یاساییێن ئیندوسنتریكێ (سەرەیێ ناوەكی) كاردكەت [Ibid: 170- 171].

ژبلی (سەرەیێ ناوەكی) زمانزانێن وەكی (ستاولێ) و (پولوك) دیاردكەن كو فرێز ژ لایێ رۆنانێڤە چێدبیت وەكی (سەرەیێ دەرەكی) ژی بهێتە پولینكرن. نموونە یاسایێ ژمارە (١٠)، وەكی :

١- من ئەو ل هولێ دیت.
٢- * من ئەو ﴿ ل ﴾
٣- * من ئەو ﴿هولێ﴾

هەر وەكی دیار كو پێكهاتەكا وەكی (ل هولێ) فرێزەكا بەندە و ئەركێ هەڤالكارێ جهی وەرگرتیە ، سەرەیێ فرێزا بەند ژی پێدڤی تەواوكەرەكییە كو هەمی گاڤان لگەل بهێت ، بەلێ نموونا ژمارە (٢) بوویە ئێكزوسنتریك چونكی سەرە ل دەرڤەی فرێزا كاریە و تەواوكەرژی لگەل دا نەهاتیە ، نموونا ژمارە (٣)ب هەمان رەنگی سەرەیێ وێ دەرەكییە ، چونكی سەرەیێ فرێزا بەند كو ئامرازێ (ل) نەهاتیە لگەل تەواوكەری ژ ئەنجام پێكهێنەكا نەرێزمانی ژ هەردوو نموونان دروستبوویە و یاسایا ڕونانا وان ب ڤی رەنگییە.

2- *PP ⟶ P⁻
3- *PP ⟶ NP

د – جوداهی د ناڤبەرا ڕۆنانا فرێزێ د ڕێزمانا كەڤن و نویدا :

د ڕێزمانا نویدا – هەر وەكی (هێگمان) دیاردكەت ، هەمی فرێز بشێوەێ سەرەیێ ناوەكی (endocentric) ن ، چونكی سەرەیێ فرێزێ بریتیە ژ (پروژێX^{O}) واتا سەرە نزمترین ئاستێ پروژیە [Haegman 1994: 105]بەلێ د رێزمانا كەڤندا شرۆڤەكرنا ڕستێ یان فرێزی بشێوێ فلات (تەخت)بوو، ئانكو چ رێزكرنەكا هەرەمی د ناڤبەرا پێكهێنێن فریزیدا دیارنەدبوو و هەمی ب ئێك چاڤ دهاتنە سەحكرن چ سەرەبیت یان دیارخەر و تەواوكەر بن ، كەواتا پەیوەندیێن ڕۆنانی د ناڤبەرا كەرستێن ڕستێدا دیارنەدبوون [Carnie,2002 :107 - 108] [Cowper 1992 :24] ئەڤەژی رامانا وێ چەندێ ددەت كو د رێزمانا كەڤندا سەرە هەر ڕستە بوو ، كەواتا لدەرڤەی پێكهاتا فرێزێ بوو ، ژبەر ڤێ د رێزمانا كەڤندا فرێز خودان (سەرەیێ دەرەكی) بوو [Haegman1998: 107 - 108] د رێزمانا نویدا پەیوەندیا رۆنانی د ناڤبەرا كەرستاندا دیاردبیت چ لسەر ئاستێ ستوونی بیت یان ئاستەكێ ئاسوی بیت ، بۆ نموونە لدیڤ (C – command) ێ ، A دێ یا زالێ بیت لسەر B ، ئەگەر A دەستهەلاتدار نەبیت لسەر B و هەر (Y) یەك دەستهەلاتدار بیت لسەر A ، دێ دەستهەلاتدار بیت لسەر B [Cook 1996: 236 - 237]. وەكی

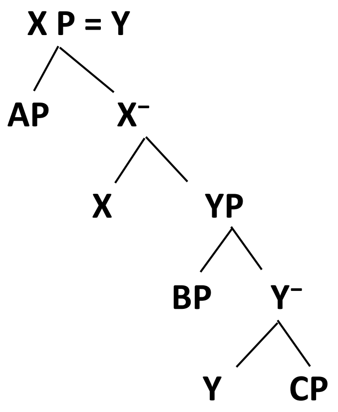

دڤێ دارئاسا سەریدا دیاردبیت کو پەیوەندییێن بهێز هەنە د ناڤبەرا ئەندامێن وێدا ، بۆ نموونە (AP) یا دەستهەلاتدارە لسەر هەر ئەندامەکی هەتا ئەگەر د چارچوڤێ حوکمێ وێدا نەبیت ، هەتا ئەگەر بخوڤە ژی نەگرتبیت [Ibid :236]. ئەڤ پەیوەندیە رولەکێ گرنگ دگێریت د دیارکرنا پەیوەندییێن رێزمانی و کوتێن سینتاکسی دناڤبەرا پەشە جیاوازێن فرێز و رستێدا.

ئەو پەیوەندیا د ناڤبەرا کەرستێن پێکهێنێن فرێزا (XP) یدا هەین لسەر ئاستێ ستوونی پەیوەندیەکا هەرەمیە ب زالبون دهێتەدانان کو (XP) وەکی نودەکی یێ زالە بسەر هەمی ئەندامێن دارئاساییدا ، هندەك ژ وان بشێوەکێ راستەوخو دکەڤنە دبن دەستهەلاتا (AP) و (X^-) و هندەکێن دی بشێوەکێ نەراستەوخو وەکی (BP , YP) ژبلی ڤێ چەندێ لسەر ئاستێ ئاسوی پەیوەندیا حوکمکرنێ هەیە و ب پەیوندیەکا خێزانی دهێتە دەربرین ، بۆ نموونە (AP) خوشکا (X^-) و حکومی ل (YP) دکەت چونکی(X^-) سەرەیە بۆ پتر پێزانینان بزڤرە[Ibid:135] .

د رێزمانا دێریندا ژبەر نەبوونا ڤێ جورە رۆنانا هەرەمی چ پەیوەندییێن ستوونی و ئاسوی دیارنابن و ژ ئەنجام کەرستێن سەرەکی و لاوەکی ب یەك بەها دهاتنە سەحکرن.

لدیڤ رێزمانا نوی و ب تایبەت (X.Bar) یێ پێدڤیە فرێزێ سەرە و تەواوکەر تێدابیت [مصگفی غلفان ، ٢٠١٠: ١٧٢] [Fromkin2005 :140] و ب تایبەت ئەگەر فرێز ژ جورێ (سەرە یێ ناوەکی) بهێنە پولینکرن ، بەلێ د رێزمانا کەڤندا گرنگی ب تەواوکەری نەدهاتەدان بتنێ د فرێزێن کاری دا نەبا ، ئەوژی ئەگەر کار تێپەر با پێدڤی ب بەرکاری هەبوو ، چونکی د رێزمانا کەڤندا تەواوکەر بەرامبەر ب بەرکاری رادوەستیت و د رێزمانا نویدا ڤی تەواوکەری رۆلەکێ گرنگ هەیە چونکی ب خوشکا سەرەیی دهێتەدان و (تەواوکەر سەرە) ب کچێن ئێك بارێ (X^-) دهێنەدان و جێکەوتا ناڤەندیا زالە بسەر (سەرە ، تەواوکەر)ی وێدا [Carnie,2002: 127] بێگومان د رێزمانا دێریندا ئەڤ بەهایە نەدهاتەدان ب تەواوکەری و نە بۆ خوشکا سەرەی د نودەکیدا.

د رێزمانا کەڤندا جوری فرێزێ دهاتە دەستنیشانکرن و پاشی سەرەییێ وێ فرێزی دیاردکر ، ئەڤەژی لگەل بنەماییێ (exocentric) ێ د گونجیت ، بەلێ د رێزمانا نویدا و لدیڤ بنەماییێ (endocentric)ێ ، پێدڤیە لدەستپێکێ و لفەرهەنگا مێشکی ئەم سەرەی هەلبژێرین و پاشی دێ ئێخینە د ناڤ ڕۆنانا فرێزێدا و برێکا (X.Bar)و بنەماییێن وێ دبیتە جێکەوتا مەزن [Cook1999: 164-166]. هەر د ڤی واریدا (Johnson) دیاردکەت ، کو پێدڤیە لدەستپێکێ سەرەییێ فرێزێ بدەینە نیاسین چونکی دبیتە ناسنامە بۆ جورێ فرێزێ [Johnson,2007: 27].

پێکهێنێن فرێزێ د رێزمانا کەڤندا بریتی بوون ژ سەرە و دیارخەرێن بەری و پشتی سەرەی بەلێ د رێزمانا نویدا و ب تایبەت (X.Bar)یدا جوداهی هاتیەکرن د ناڤبەرا گەلەك کەرستان ئەوژی سەرە ، دیارکەر ، تەواوکەر ، سەربار هەروەسا د رێزمانا نویدا سێ ئاست هەنە د ڕونانا فرێزا ئێندوسنتریك ئەوژی ئاستێن بلند و ناوەند و نزم.

دەرئە نجام :-

١- د گوڤەرا بەهدینیدا ، لدیڤ جورێ سەرەی ئەم دشێین وشا لێکدای پولینکەین بۆ دوو ڕونانان، وشا لێکدای یا خودان سەرەییێ ناوەکی ، وشا لێکدای یا خودان سەرەییێ دەرەکی.

٢- دوو جە بۆ سەرەی دهێنە پولینکرن د ئاستێ وشالێکدایدا ، یان ل لایێ راستێ وشا لێکدایە ، یان ل لایێ چەپێ وشا لێکدایە.

٣- لدویڤ رێزمانا نوی ، ب تایبەت (X.Bar) ێ پێدڤیە هەمی فرێز ژلایێ رونانێڤە وەکی سەرەییێ ناوەکی بهێنە پولینکرن ، چونکی ئەڤ سیمایە پشکەکە ژ سروشتێ فرێزێ.

٤- سەرەرا ی هندێ کو ڕونانێن خودان سەرەییێ دەرەکی گەلەك دکێمن د زمانیدا ، بەلێ لدویڤ تێگەهێ رێزمانا نوی ، رستە ب شروڤەکرنا کەڤن وەکی سەرەییێ دەرەکی دهێتە پولینکرن.

٥- سەرەییێ دەرەکی مەرجان دانانێت بۆ رونانا فرێزان د زمانیدا و چ پەیوەندیێن رونانی د ناڤبەرا کەرستاندا دیارناکەت ، ل دەمەکیدا کو سەرەییێ ناوەکی ڤی کاری دکەت.

٦- تێگەهێ سەرەییێ ناوەکی ،خزمەتەکا مەزن پێشکێشکر بۆ سەرهەلدانا فرێزێن ئەرکی.

سەرچاوە

بزماناكوردی

=حاتەم ولیا محەمەد(٢٠٠٦) پەیوەندییە رۆنانییەکانی نواندنە سینتاکسییەکان ، نامەی دکتورا ،زانکوی سەلاحەددین ، هەولیر.

- = ڤیان سلیمان حاجی (٢٠٠٧)کەرەستە بەتاڵەکان لەروانگەی تیوری دەسەلاّت وبەستنەوە (شیوەزاری کرمانجی سەروو) ، نامەی دکتورا ، کولێژی زمان ، زانکوی سەلاحەددین ، هەولێر.

بزمانا عەرەبی:

- =مصگفی غلفان (٢٠١٠) اللسانيات التوليديه ، عالم الكتب الحديپ ، اربد ، الاردن.

بزمانا ئینگلیزی:

- =Bloomfield. L(1933) Language. Holt Rinehart New York.
- =Brown ,E.K. and Miller. j. E (1980) Syntax A Linguistic introduction to sentence Structure , First Published , Hutchinson , London.
- =Carnie , A. (2002) Syntax : A generative Introduction , Black well : Oxford.
- =Cook. V. j and Newson mark (1996) Chomsky's universal Grammar, An introduction second edition , Black well publisher.
- =Corbett. G ، Fraser. N.M and Mcglashan (1993) head in grammatical theory first published Cambridge university press.
- =Cowper , E. (1992) Concise Introduction to syntactic theory : Chicago University of Chicago Press.
- =Crystal. D (2003)A dictionary of linguistics and phonetics - fifth edition , Blackwell ,Publishing. United kingdom
- =Formkin , V Rodman , R. Hyams , N. An Introduction to Language , Eighth Edition , U.S.A.

- Haegman , L. (1994) Introduction to government and binding theory ,second edition , Black well : Oxford.

- ———————, L. and Gueron,J. (1999) English grammar: A generative perspective , Black well : Oxford.

- Haspelmath , M. (2002) understanding morphology , first published , Arnold A member of the Hodder Headline Group , London.

- Hornstein , N. Jairo ,N. Gorhmann , K. (2004) Understanding Minimalism : An Introduction to Minimalist Syntax, Cambridge University Press.

- Johnson, K. (2007) introduction to transformation Grammar , university of Massachusetts.

- Selkirk. E. O (1982) , The syntax of words , Cambridge , Massachusetts , London , English.

- Tahir ,I. A. (2012) A lexical semantic study of noun compounds in English and Kurdish (A contrastive study) master thesis, University of Duhok , Duhok.

الخلاصه

إن هذا البحث الموسوم ب(البؤرة الداخلية والخارجية في التركيب النحوي).تبحث في مضامينه جل المفارقات الموجودة بين النحو القديم و الحديث حول رؤياهما بصدد هذه الرؤوس النحوية،حيث كانت العلاقة بين معطيات الجملة و الجملة نفسها علاقة مباشرة لا تفصلهما ما يسمى بالمستوى العباري ،حاول الباحثان تطبيق هذه التفاصيل على التراكيب النحوية في اللهجة البادينية ،و في اطار الاختلافات الموجودة في هذا المضمار. وقد توصل الباحثان إلى عدد من النتائج تم عرضها في نهاية البحث.

Abstract

This research which entitled (classifying of the structure according to endocentric and exocentric).The classic generative grammar focused only on exocentric head to present the syntactic behavior. In this research we try to apply the concept of internal head on Bahdinan Kurdish dialect.We can say that in classic grammar we had not seen mid-level (phrase level)in the stracture of sentence,and the words were directly related with the sentence, in the end of the the research we presented some conclusion.

توانای مۆرفێمی بەند لەڕاپەڕاندنی ئەرکی سینتاکسی لە زمانی کوردیو فارسیدا

م.ی. شیروان حسین حمد

وەزارەتی پەروەردە

پێشەکی

تواناو ئەکتیڤیو پاسیڤی لە چوارچێوەی هەریەکەیەکی زمان دەشێت شوێنی هەلوەستەکردنی زمانەوانیانە بێت، مۆرفێمی بەند وەك یەکەیەکی واتایی و خاوەن چەمك لەنێو خۆیاندا خاوەنی توانای جیاجیان. ئەم لێکۆڵینەوەیە هەوڵێکە بۆ بەراوردکردنی توانای مۆرفێمە ڕێزمانییەکانی زمانی کوردیو فارسی، لە ڕاپەڕاندنو گەیاندنی چەمکە سینتاکسیەکان. کە تێیدا پشت بەڕێبازی وەسفی بەراوردی بەستراوە. بەسەر سێ بەشدا دابەش کراوە، لە بەشی یەکەمدا باسی توانای مۆرفێمی بەند لە لەڕاپەڕاندنی ئەرکی سینتاکسی لە زمانی کوریدا، کراوە. بەشی دووەم بۆ توانای مۆرفێمی بەند لە لەڕاپەڕاندنی ئەرکی سینتاکسی لە زمانی فارسیدا، تەرخانکراوە. بەشی سێیەم بەراوردی ئەم دوو زمانە کراوە، لە ڕوانگەی توانای مۆرفێمی بەند لەڕاپەڕاندنی ئەرکی سینتاکسیدا، لە کۆتایشدا چەند ئەنجامێك خراونەتەڕوو.

١: توانای مۆرفێمی بەند لەڕا پەڕاندنی ئەرکی سینتاکسی لەزمانی کوردیدا :

زمانی کوردی، وەك زمانێکی لکاو، بەشێکی زۆری چەمکە سینتاکسییەکانی لە ڕێگەی مۆرفێمی بەندەوە دەگەیەنرێن. بەم پێیەش ئەم جۆرە مۆرفێمە لەم ڕووەوە بەتواناداروو بەبەرهەم هەژماردەکرێت، لەگەردان کردنی هەریەك لە بەشە ئاخاوتنەکاندا، ئەم جۆرە مۆرفێمانە ڕۆڵی بەرچاو دەگێڕن، بۆیە زۆرجاریش ناودەبرێن بە مۆرفێمی گەردان کردن (تصریف). لێرەدا، لە گرنگترین ئەو مۆرفێمە بەندانە دەدوێین، کە ڕۆڵێکی سینتاکسی پیشان دەدەن. هەروەها توانای هەریەك لە ئەندامانی هەر گروپێك دەخەینەڕوو.

١-١: مۆرفێمی بەندیی ناساندن :

چەمکی ناساندنو دیاریکردن[1]، لە زمانی کوردیدا، هەم لە ڕێگەی مۆرفێمی بەندو هەم لەڕێگەی مۆرفێمی سەربەخۆشەوە دەگەیەنرێت. هەریەکەیان سنوورو ژینگەی تایبەتی خۆی هەیە. بەگشتی دەشێت هەریەك لەم کەرەستانە دیاریکردنو ناساندن دەربڕبڕێت: مۆرفێمی سەربەخۆی نیشانە: ئەم زانکۆیە. بەهۆی دیارخەرەوە: باوکی ئازاد لەڕێگەی جێناوی خۆییەوە: گەرەکی خۆمان، مۆرفێمی بەندی ناسیاری: کوڕەکە، ژنەکە،

ئەوەی پەیوەندی ڕاستەوخۆی بە لێکۆڵینەوەکەی ئێمەوە هەبێت، بەکارهێنانی مۆرفێمی بەندە، وەك ڕێگەیەکی سەرەکی بۆ دەربڕینی چەمکی ناساندنو دیاریکردن، کە ئەمەش (کردەیەکی زمانییەو بریتییە لە ئاشکرا کردنو دیاریکردنی ناوێکی گشتی لەناو پۆلەکەیدا، کە پێشتر قسەکەرو گوێگر دەیزانن.) (ئەبوبەکر عمر قادر: ٢٠٠٣: ٢٨) ئەم کردە سینتاکسیە کەتیگۆرییەکی ناوەو هەرچەند هەندێجار دەوترێت ئەم (مۆرفێمە تایبەت نییە بەناو، یان ئاوەڵناو، بەڵکو تایبەتە بە فرێزی ناوی)، (Fattah. M:1999:40)[2] بەڵام دەبێت سەرنج لەوە بدەین ئەم مۆرفێمە لەهەر شوێنێکی فرێزی ناویدا بێت، ئەوا لەڕووی چەمكو واتاوە، هەر وابەستەی ناوەکە دەبێت، ئەمەش بۆئەوە دەگەڕێتەوە، کە لەڕووی دەرکەوتنەوە، لە هەندێ باردا، بنکەی خۆی دەگۆڕێتو دەتوانێت بچێتە سەر کەرەستەی کۆتایی فرێزەکە، بەمەش سیفەتی نووسەکی وەردەگرێت، وەکو:

کتێبـەکەم خوێندەوە. کتێبە کۆنـەکەم خوێندەوە. کتێبە کۆنو بەنرخـەکەم خوێندەوە.

---

[1] – لەبارەی چەمکی دیاریکردنەوە بڕوانە: (لیمۆ محمود تۆفیق: ٢٠١٢: ٣– ٥٤)

[2] – لە (ئەبوبکر عمر قادر: ٢٠٠٣) وەرگیراوە.

لە هەریەکێك لەم ڕستانەدا، مۆرفێمی (–ەکە) تایبەتە بەدیاریکردنو ناساندنی ناوی (کتێب) هەرچەندە لەڕووی دەرکەوتنیشەوە لێوەی دووربێت. ئەمەش لە هەندێ باری تایبەتدا ڕوودەدات، بەتایبەت کاتێك کە بە ئاوەڵناوێك دیارخرابێت، وەك نموونەکانی سەرەوە. بۆیە دەتوانین بڵێین ئەم مۆڕفێمە بەندە تایبەتە بەناو، بەڵام دەشێت (بە ناوو ئاوەڵناوەوە بلکێت.)(ئەوڕەحمانی حاجی مارف: ١٩٧٩: ١٨٨).

ئەوەی لە زمانی کوردیدا، لەم مۆڕفێمەدا، دەبینرێت توانەوەی چەمکێکی ترە، لە هەمان کاتو دەورووبەردا، ئەویش چەمکی ژمارەیی تاکە، چونکە هەموو ئەو ناوە گشتییانەی ئەم مۆڕفێمە وەردەگرن، هەم دەبن بە ناسراوو هەم تاکیش، وەکو:

گوڵ(گشتی) + /–ەکە/ = گوڵەکە(ناسراو، تاك) ، باخ(گشتی) + /–ەکە/ = باخەکە(ناسراو، تاك)

کەواتە ئەم مۆڕفێمە دوو چەمك پیشان دەداتو چەمکەکانیش لێك جیانابنەوە، کە دەشێ بەم شێوە پیشان بدرێت:

/–ەکە/ → ناساندن
/–ەکە/ → تاك

بنکەی ئەم مۆڕفێمە بەگشتی ناو دەبێت، بەڵام هەندێجار پۆلە ناوئاساکانیش دەتوانن بەهەمان چەمكو ئەرکەوە وەربگرن، لەوانە، (ئاوەڵناو، چاوگ، وەکو ناو کاردەکەن.) (محەمەد مەعروفو سەباح ڕشید: ٢٠٠٦: ٥٥). لەهەمبەر ئاوەڵناو، کاتێك ئەم مۆڕفێمە وەردەگرێت، کە ناوە دیارخراوەکەی کرتابێت، بەهۆکارێکی زمانیو لای قسەکەرو گوێگر ڕوونو ئاشکرا بێت، وەکو:

منداڵە جوانەکە هات. ← جوانەکە هات. خوێندکارە زیرەکەکان خەڵات دەکەن. ← زیرەکەکان خەڵات دەکەن.

لێرەدا، چونکە (دیارخراو) لەنێوان قسەکەرو گوێگردا ڕوونو ئاشکرایە، دەشێت لابرێتو لەئاستی سەرەوەدا ئاماژەی پێنەدرێت، هەرچەندە بوونێکی سەربەخۆی لەئاستی ژێرەوەدا هەیە، سەرەڕای ئەوەش تەنیا خۆی نەك نیشانە ڕێزمانییەکانی دەکرتێنرێنو نیشانەکانی بەسەر دیارخەرەکەوە دەمێننەوە.

لەبارەی چاوگیشەوە، یەکێك لە تایبەتمەندییەکانی ئەوەیە، کە دەتوانرێت وەکو ناو بەکاربهێنرێتو هەموو تایبەتییەکانی ناو وەربگرێتو ببێتە ناوی واتایی. هەربۆیەش هەندێ لەزمانەوانان، ناویان ناوە (ناوی ڕووداو)(٣)، بۆیە دەکرێت ئەم مۆڕفێمە وەربگرێت، وەکو: نووسین + /–ەکە/ = نووسینەکەم خوێندەوە. هاتن + /–ەکە/ = ڕێز لەهاتنەکەتان دەگرم.

سەرکەوتن + /–ەکە/ = پیرۆزبایی سەرکەوتنەکەت لێ دەکەم. هەڵبژاردن + /–ەکە/ = هەڵبژاردنەکە دواخرا.

فۆڕمی سەرەکی ئەم مۆڕفێمە (–ەکە) یە، هەرچەندە هەندێك لە ڕێزماننووسان لەوباوەڕەدان، کە ئەم فۆڕمە لە دوو مۆرفێمو ناوبرێك پێك هاتبێت.(٤) واتە لە هەریەك لە ((ە) مۆڕفێمی نزیکی + ك (ناوبڕ) + (ە) مۆڕفێمی نزیکی پێك دێت.)(عبدالله حسین ڕەسول: ١٩٩٥: ٨٣) بەڵام ئەمە لەگەڵ ئەو چەمكو واتایە یەك ناگرێتەوە، کە ئەم مۆڕفێمە دەیگەیەنێ، بەتایبەت کە هەردوو چەمکی نزیکیو ناساندن یەکسان نینو شوێنی یەکتری ناگرنەوە. هەروەها لەهیچ

٣– بە نموونە بڕوانە: (فاروق عومەر صدیق: ٢٠١١: ٧٦)

٤– بڕوانە: (عبدالله حسین ڕەسوڵ: ١٩٩٥: ٨٣)

شوێنێکدا دەنگی {ک} نەبۆتە ناوبڕ(ناوبەند)، تا لێرە ئەم ڕۆڵەی پێبدرێت.[٥] ئەم مۆرفیمە چەند فۆرمێکی جیاوازی هەیە، کە هەندێکیان ئەلۆمۆرفنو هەندێکی تریان دەبن بەهاوواتای یەکتر، کە لەم وێنەیەدا، دەیانخەینەروو:

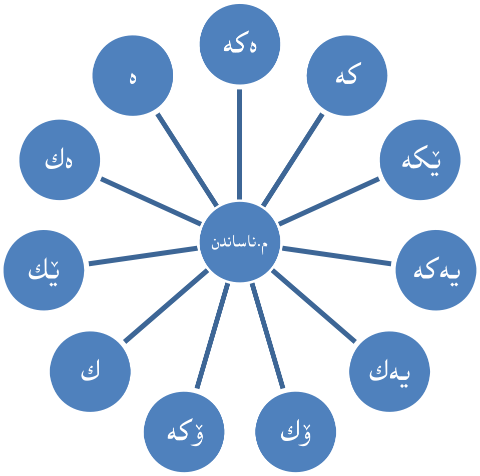

فۆرمی سەرەکی بۆگەیاندنی چەمکی ناساندن لەڕێگەی مۆرفیمی (–ەکە) دەبێت، ئەگەر هاتوو ئەو بنکەیەی (کە دەچێتە سەری کۆتایی بە دەنگێکی نەبزوێن هاتبێت.) (ئەورەحمانی حاجی مارف: ١٩٧٩: ١٨٩) و بەدوای خۆیدا هیچ مۆرفێمێکی تری وەرنەگرت، کە بەدەنگێکی بزوێن دەستی پێکردبێت، وەکو: قەڵەمـ**ەکە**، گوڵـ**ەکە**، کتێبـ**ەکە**، شەڕ**ەکە**

لە ڕووی ڕێژەی بەکارهێنانەوە، توانایەکی زۆری هەیە، بەپێی ئەو نموونانەی کە وەك داتا بۆ دەرخستنی توانا ئەو فۆرمە جیاوازانە وەرگیراون، دەرکەوتووە، لەسەرووی هەموویانەوەیە، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ زۆری ئەو بنکانەی کە کۆتاییان بە دەنگە نەبزوێنەکان هاتووە، کە ئەمەش وابەستەی سروشتی جیاوازی ژمارەی بزوێنو نەبزوێنەکانە لە زمانی کوردیدا. ئەم زۆری دووبارەبوونەوەیەو بەرزی ئاستی توانای ئەم فۆرمە بووەتە هۆی ئەوەی کە ببێتە فۆرمی سەرەکیی ئەم مۆرفیمە. سەرەڕای ئەوەش چەند شێوەیەکی تری هەن، کە لە هەندێ دەوروبەری زمانیدا دەردەکەونو بە ئەلۆمۆرفی ئەم مۆرفیمە ناسراون، لەوانە:

/–کە/: ئەم فۆرمە بە شێوەیەکی گشتی لەسەر ئەو بنکانەدا دەردەکەوێت، کە کۆتاییان بەدەنگێکی بزوێن هاتبێت، بەتایبەت دەنگی {ە}، چونکە لەگەڵ دەنگە بزوێنەکانی تردا، دەشێ /–کە/ یان ئەلۆمۆرفی تر بەکاربهێنرێت، بەڵام لەگەڵ دەنگی {ە} تەنیا /–کە/ بەکاردێت، بەمەرجێك بەدوایدا مۆرفێمێکی تر نەهاتبێت، کە بە بزوێن دەستی پێکردبێت، وەکو: **نامەکە**، **پەنجەرەکە**، **گۆزەکە**، **تەختەکە**، **ڕاستەکە**...

ئەوەی توانای ئەم مۆرفیمە بەرزدەکاتەوە، بەکارهێنانیەتی، لەگەڵ هەندێ بنکەی تردا، کە کۆتاییان بە بزوێنەکانی تر هاتبێت، وەکو: {ۆ}: **گەزۆکە**، **دۆکە**، **برۆکە**.... ∞ {ا}: **مامۆستاکە**، **باکە**، **شاکە**.... ∞ {ێ}: **دێکە**، **زێکە**، **ڕێکە**.....
∞

بەڵام لەم بەکارهێنانەیدا، تاڕادەیەك، مۆرکی ناوچەیی پێوەدیارەو بەگشتی بەرانبەر ئەلۆمۆرفێکی تری هەمان مۆرفێم دەوەستێت، ئەویش /–یەکە/یەو لە زۆربەی دەوروبەرەکاندا، دەتوانێت شوێنی بگرێتەوە، بەزۆریش لە گۆڤەری سلێمانیدا بەکاردێت.

٥– دکتۆر ئەبوبکر عومەر قادر لە نامەی دکتۆراکەیدا، ئەم ڕاستییەی لەچەند ڕوویەکەوە ڕوونکردوەتەوە، بۆیە لێرەدا پێویست بە دووبارەکردنەوەی ناکات، بڕوانە: (ئەبوبکر عومەر قادر: ٢٠٠٣: ٢٩).

/–یەكە/ فۆرمێكى ترە، كە هەندێجار دەتوانێت جێگەى /–كە/ بگرێتەوە، بەتایبەتى لەگەڵ ئەو بنكانەى كە كۆتاییان بە دەنگى {ۆ، ا، ێ} هاتبێ، ئەمەش لەهەندێ ناوچەى تایبەتدا، دەبینرێت، وەكو: گەرۆیەكە، دەرگایەكە، دێیەكە..........هتد.

بەشێوەكى گشتى /–یەكە/ لەڕووى بەكارهێنانیەوە، لە پلەى سێیەمدا دێت، لەڕووى تواناو بەرهەمەوە، چونكە دەكرێت لە زۆربەى بارەكاندا بە /–كە/ شوێنى پڕبكرێتەوە، بەڵام بەپێچەوانەوە دروست نابێت. واتە بەزۆرى /–كە/ دەتوانێت دابنرێت، بەڵام ناتوانرێت لە هەموو شوێنێك /–یەكە/ شوێنى /–كە/ بگرێتەوە، وەكو:

چرایەكە = **چراكە**، پەنجەرەكە ≠ *پەنجەرەیەكە، پانكەكە ≠ *پانكەیەكە

بۆیە ئەم دوو ئەلۆمۆرفە زۆرجار واتاو بەكارهێنانێكى یەكسانیان دەبێتو لە هەمان دەورووبەردا دەردەكەون، بەمەش دەبن بە جۆرێك لە هاوواتا. بەكارهێنانێكى تایبەتى ئەم فۆرمە لەگەڵ ئەو بنكانەدایە، كە كۆتاییان بەدەنگى {ى} هاتووە، كە لەم بارەدا ناكرێت /–كە/ شوێنى بگرێتەوە، ئەم فۆرمە دەبێتە شێوەیەكى ناچارى لەهەموو بارێكدا، وەكو:

كانى + ەكە > **كانییەكە**، زیرەكى + ەكە > زیرەك**ییەكە**، خورى + ەكە > خور**ییەكە**

هەر ئەم چەشنەى بنكە، لە هەندێ شوێنو گۆڤەردا، ئەلۆمۆرفێكى ترى دروست كردووە، كە ئەویش /–ێكە/یە. ئەمەش بەتایبەتى لە گۆڤەرى سلێمانیدا دەبینرێت، كە لە ئەنجامى گۆڕانى {ى+ە = ێ} پەیدادەبێت، وەكو:

كانى + ەكە > **كانێكە**، زیرەكى + ەكە > زیرەك**ێكە**، خورى + ەكە > خور**ێكە**

بەم پێیە بەكارهێنانى /ێكە/ توانایەكى سنووردارترى هەیە، بۆیە لەڕووى ڕێژەیشەوە، كەمتر بەكاردێت.

/–ۆكە/ ئەلۆمۆرفێكى ترە، كە ئەویش سنوورى بەكارهێنانى زۆر تەسكەو توانایەكى زۆرى نییە، زیاتر لە گۆڤەرى سلێمانیدا بەكاردێت، تەنیا لەگەڵ ئەو بنكانەدا، دەردەكەوێت، كە كۆتاییان بەدەنگى {وو} هاتووەو گۆڕانێكى فۆنۆلۆژى ڕوودەدات بەوەى كە {وو} + {ە} دەبێت بە {ۆ} واتە دوو دەنگ تێدەچنو دەنگێكى نوێ پەیدادەبێت، وەكو:

خانوو + ەكە > **خانۆكە**، مازوو + ەكە > **مازۆكە**

ئەو بنكانەى كە كۆتاییان بە {وو} دێت، ئاسایى دەتوانن /–ەكە/ وەربگرن، بێ هیچ گۆڕانێك لە فۆڕمى مۆرفیمەكەدا، وەكو:

خانوو + ەكە > **خانووەكە**، مازوو + ەكە > **مازووەكە**

بەڵام دەبێت سەرنجى ئەوەش بدەین، لەڕووى قاڵبى بڕگەى فۆنەتاكتیكى ئەم وشەیە گۆڕانى بەسەرداد‌ێتو دەنگى {وو} لێك دادەبڕێتو دەبێت بە {و}(بزوێن) و {و}(نەبزوێن) واتە: {خا/نو/وە/كە}، {ما/زو/ وە/كە} هەر ئەمەش واى لە هەندێ زمانەوان كردووە، كە /–وەكە/ بە ئەلۆمۆرفێكى /–ەكە/ دابنێن[٦]

ئەو ئەلۆمۆرفانەى سەرەوەى مۆرفێمى ناساندن، هۆكارى پەیدابوونیان دەگەڕێتەوە بۆ سروشتى دەنگسازى ئەو بنكەیەى كە مۆرفێمەكە وەردەگرێت، بەڵام هەر یەكێك لەو ئەلۆمۆرفانە بە هۆكارى ڕێزمانیش – سەربارى ئامادەگى هۆكارە فۆنۆلۆژییەكە– شێوەى خۆیان دەگۆڕن، بەتایبەت كاتێك مۆرفێمێكى ترى، بەدواداب‌ێت كە بەدەنگێكى بزوێن دەستى پێكردبێت. ئەوەیش بەتایبەتى لە بەدوایەكداهاتنى مۆرفێمى ناساندنى (–ەكە)و مۆرفێمى كۆى (–ان)دا، دەبینرێت، بەم پێیە، (بنكە + م.ناساندن + م.كۆ) ئەمانەى لێدەكەوێتەوە: ەكە > ەك: كوڕ + ەكە + ان > كوڕە<u>كـــ</u>ـان

كە > ك: چرا + كە + ان > چرا<u>كـــ</u>ـان

یەكە > یەك: دەرگا + یەكە + ان > دەرگا<u>یـــەكـ</u>ـان

٦– بڕوانە: (ئەبوبكر عومەر قادر: ٢٠٠٣: ٣٢)

ێکه > ێك : کانی + ێکه + ان > کانـــێکـــان

ۆکه > ۆك : خانوو + ەکه + ان > خانـــۆکـــان

بەم پێیە هەریەکێك لە (/ـەك/، /ـك/، /ـیەك/، /ـێك/، /ـۆك/) ئەلۆمۆرفی /ـەکە/ن، کە هۆکاری ڕێزمانی ڕۆڵی هەبووە، لە دروستکردنیان، بەڵام بەکارهێنانیان سنووردارەو کەم توانان.

/ـە/: یەکێکی ترە، لەو مۆرفێمە بەندانەی کە لە سنوورێکی دیاریکراودا بەکاردێت. هەندێك لەزمانەوانان بەمۆرفێمێکی تایبەتی دادەنێنو نایکەن بە ئەلۆمۆرفی /ـەکە/[٧] هەروەها ئەم مۆرفێمە زۆرجاریش تێکەڵ بە پاشبەندی نیشانە دەکرێت، و دەوترێت (نیشانەی ناسیاری (ـە)/ (ـیە) لەگەڵ ناوێکدا بەکاردێت، کە جێناوی نیشانەی (ئەم) و یا (ئەو)ی بەپێش کەوتبێت.) (زەرێ یوسوپۆڤا: ٢٠٠٥: ٤٥) ئەمەش تاڕادەیەك لەو ئەرکە دووری دەخاتەوە، کە ئێمە دەمانەوێ هەڵوەستەی لەسەر بکەین، چونکە لەو بەکارهێنانانەیدا، کە چەمکی ناساندن دەگەیەنێت، پێویستی بە جێناوی نیشانە نابێت، وەکو: دایکـــە هەر دەگریا.

لێرەدا، /ـە/ لەبری /ـەکە/ هاتووەو توانیویەتی شوێنی بگرێتەوە، بەڵام کە جێناوی نیشانەی لەپێش بێت، ناتوانێت شوێنی بگرێتەوە، وەکوو: * ئەم دایکەکە هەر دەگریا.

ئەم مۆرفێمە جیاوازی لەگەڵ /ـەکە/ ئەوەیە کە سنووری بەکارهێنانی زۆر تەسکترەو لەو دەوروبەرانەشی، کە بەکاردێت، هەمان واتاو مەبەستی /ـەکە/ دەدات، بۆیە (دوور نییە، ئەم نیشانەیە کورتکراوەی /ـەکە/ بێت)، (ئەوڕەحمانی حاجی مارف: ١٩٧٩: ١٩٧) بۆیە دەشێت بە چەشنێك لە ئەلۆمۆرفی هەژماربکەینو بەجۆرێك لە ئابووریکردنی لە ئاستی مۆرفۆلۆژیدا دابنێین. بەتایبەتی کاتێك بەکاردێت، کە ناوێکی دیاریکراوە، لە گێڕانەوەیەکدا زۆر دووبارە دەبێتەوە، بەزۆریش لە چیرۆكو ڕۆمانو حیکایەتدا. هەرچەندە دەوترێت تەنیا لەگەڵ کاری ڕابردوو بەکاردێتو (لەگەڵ کاری ڕانەبردوودا نایەت.) (ئەبوبەکر عمر قادر: ٢٠٠٣: ٣٣) بەڵام لەزۆر نموونەی کاری فۆرم ڕانەبردووی گێڕانەوەشدا دێت، وەکو:

کوڕە دەچێتە سەیران. دایکـــە بەدڵێکی پڕلەخەم منداڵەکەی دەلاوێنێتەوە

لایەنێکی تری بێهێزیو خۆلادان لەو مۆرفێمە، ئەوەیە کە زۆرجار فۆرمەکەی ون دەبێتو دەبێتە مۆرفێمی سفر، ناوەکەیش بەشێوەی ناوێکی گشتی دەردەکەوێت، (لە دۆخی ئاساییدا بەبێ زیادوکەم بەدەردەکەوێت، بەڵام ((ئەگەر هەندێجار ناوەکە کۆتایی بە (ا، و، ێ، ی، ە) بێت، ئەوکاتە (ە) وەرناگرێ لەم حاڵەتەدا بەقەرینە تێدەگەین، کە مەبەست باس لێکراوێکی دیاریکراوە.)) (ئەوڕەحمانی حاجی مارف: ١٩٧٩: ١٩٨) وەکو: دۆیەکە زۆر ترش بوو. دۆ زۆر ترش بوو.ئاغایەکە زۆرداربوو. ئاغا زۆرداربوو.

هەروەها ئەگەر هاتوو ناوەکە بە ئاوەڵناوێك دەرخرا، ئەوکات ئەم نیشانەیە بەشێوەیەکی دیارو ئاشکرا، لەسەر ئاوەڵناوەکە دەرناکەوێتو ئەم چەمکە سینتاکسییەش ناگەیەنێ، وەکو: * دایکە هەژارە هەر دەگریا. * منداڵە بچووکە یاری دەکرد.

لەگەڵ مۆرفێمی کۆشدا، دووبارە بوونی خۆی لەدەست دەداتو دەبێتە سفر، وەکو:

ژنە هەر چاوەڕێی دەکرد. ژنان هەر چاوەڕێیان دەکرد.

بەشێوەیەکی گشتی، دەشێت ئەم فۆرمەش وەك کەرەسەیەکی گەیاندنی چەمکی ناساندن دابنێین، کە لەسنوورێکی تایبەتو دیاریکراودا بەکاردێت، هەموو ئەمانەی سەرەوەش بێتواناییو لاوازی ئەم مۆرفێمە پیشان دەدەن. توانای هەریەك لەو

٧ – بڕوانە: (ئەوڕەحمانی حاجی مارف: ١٩٧٩: ١٩٦)، (ئازاد باخەوان: ١٩٩٨: ١٠١)، (ئەبوبکر عومەر قادر: ٢٠٠٣: ٣٣)

مۆرفێمو ئەلۆمۆرفانە بەم شێوەی خوارەوە، پیشان دەدەین، كە ئەنجامی وەرگرتنی ئامارێكی (٢٩٧) ناوی ناسراوە، بەهۆی مۆرفێمی بەندەوە.

ئاماری ژمارە (١)

خستنەڕووی توانای مۆرفێمەكانی ناساندن لە زمانی كوردیدا

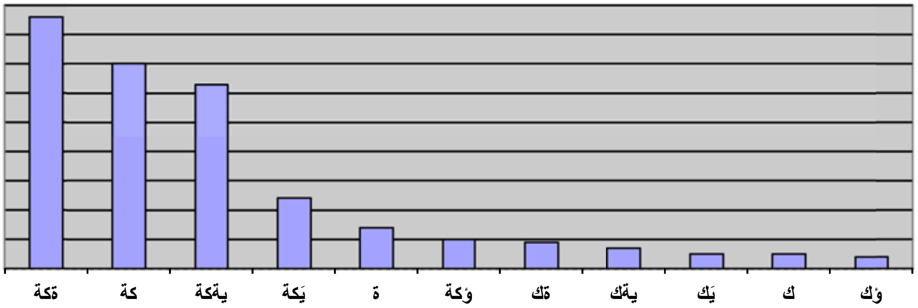

١-٢: مۆرفێمی بەندیی نەناساندن

ئەم مۆرفێمە هەڵگری چەمكێكی ڕێزمانییە، كە بریتییە لە دیاری نەكردنو شاردنەوەی ناو، لەناو كۆمەڵێك ناوی گشتییدا. وەك كەتیگۆرییەك تایبەتە بەناو، بەڵام هەندێجار لەڕووی شوێنەوە دەكرێت شوێنی سەرەكی خۆی بگۆڕێت. (تایبەتێتی ئەم مۆرفێمە لە زمانی كوردیدا، لەوە دایە، كە جگە لە نەناسراوی تاكێتی پێیشان دەدات.) (ئەوڕەحمانی حاجی مارف: ١٩٧٩: ٢٠٣) بەم پێیە ئەم مۆرفێمەش توانەوەی چەمكی تیێدا بەرجەستەبووە، كە چەمكی سەرەكی نەناساندن، لەگەڵ ئەویشدا چەمكی تاك پیشان دەدات.

كتێبێك → نەناسیاری
كتێبێك → تاك

ئەم مۆرفێمە وەك دیارخەر بۆ سەرە –ناو– دەبێت، (بەپێی یاسای سەركۆتایی head final هەمیشە دەكەوێتە كۆتایی دروستەكە.) (محەمەدی مەحوی: ٢٠١١: ٩٢) تاڕادەیەكی زۆر شوێنێكی چەسپاوی هەیە، وەكو:

شوانێك مەڕێكی لێ ون بوو. پیاوێك لە لادێییەكی دوورەوە هاتبوو. ژنێكی بەساڵاچوو، كوڕێكی جوانی لە باوەش گرتبوو.

ئەگەر لەو نموونانە وردبینەوە، دەبینین، لە نێو فرێزی ناویدا، هەرچەندە دیارخەری تر بۆ سەرە بێت، شوێنی مۆرفێمی /–ێك/ چەسپاوەو ناگۆڕێت. كە ئەم حاڵەتە لە مۆرفێمی ناساندندا بەو شێوەیە نەبوو، هەر بۆیەش دەشێت بڵێین، مۆرفێمی نەناسیاری سیفەتی گیرەكی تێدا زاڵە، بەپێچەوانەی ناسیاری، كە زیاتر نووسەكییە. فۆرمی سەرەكی ئەم مۆرفێمە، (/–ێك/)ە، بەڵام بەهەریەكێك لە هۆكارەكانی فۆنۆلۆژیو شێوەزارە ناوچەییەكان، ئەلۆمۆرفی تری هەیە، ئەوانیش (/–یەك/، /–ەك/)ن، لە ئەنجامی كورتكردنەوەو ئابووریكردنیشدا هەندێ جار ئەم مۆرفێمە دەبێتە (/–ێ/) بەمەش هاوبێژی فرەواتایی لەگەڵ چەند مۆرفێمێكی تر دروست دەكات[٨] بەم شێوەیە ناساندن، دەكرێت بەم مۆرفێمانە پیشان بدرێت:

٨ – بۆ ئەم مەبەستە بڕوانە: (لەیلا جلیل عباس دەلۆ: ١٩٩٨: ١١–٤٩)، (صباح ڕشید: ٢٠٠٠: ٨٩– ٩٣)

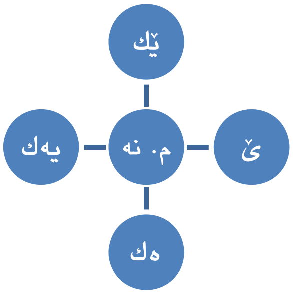

بەپێی ئەو نموونانەی کە وەرگیراون، مۆرفیمی سەرەکی (/–ێك/)ەو لە لە هەموویان چالاکترو بەتواناترە، بەگشتی لە دیالێکتی ناوەڕاستدا، نیشانەی نەناسیاری (–ێك) هەیە. (ك.ك. کوردۆییڤ:١٩٨٤: ٦٢)و لەگەڵ هەموو ئەو بنکانەشدا بەکاردێت، کە کۆتاییان بە نەبزوێن هاتووە، لەبەر زۆری ژمارەی نەبزوێن ئەو جۆرە وشانە زیاتر دەبینرێن، کە ئەو مۆرفیمەیان لەسەرە، وەکو: کتێبێك، وڵاتێك، بەردێك، خەمێك.........

لە ڕووی تواناوە، ئەلۆمۆرفی /–یەکە/ کە ئەلۆمۆرفێکی مۆرفۆفۆنۆلۆژییە، بە پلەی دووەم دێت، چونکە لەگەڵ هەموو (ئەو ناوانەدا دێت، کە کۆتاییان بەدەنگی بزوێن هاتووە.) (کەوسەر عزیز محەمەد: ١٩٩٠: ٨٣)، وەکو:

با+ ێك < بایەك، دۆ+ ێك < دۆیەك، پینە+ ێك < پینەیەك، دەرزی+ێك < دەرزییەك، ماسی+ ێك < ماسییەك[٩]

هەروەها ئەو ناوانەی کە کۆتاییان بە (وو) هاتووە ناکەونە بەر ئەم ڕێسایە، چونکە /–ێك/ وەردەگرن و(و–W)ی نەبزوێن، دێتە ناوەوە، وەکو: دەزوو + ێك < دەزووێك.

/–ەك/ ئەلۆمۆرفێکی تری ناساندنە، کە هۆکاری دروستبوونی، بوونی زارو شێوەزارە، لە هەندێ ناوچەدا لە بری /–ێك/ بەکاردێت ((لە دیالێکتی کرمانجی ژووروودا نیشانەی نەناسیاری /–ەك/ هەیە.)) (ك.ك. کوردۆییڤ: ١٩٨٤: ٦٢) هەر بەو کاریگەرییەش لە کرمانجی ناوەڕاستدا، لە هەندێ گۆڤەرو شێوەزاردا، /–ەك/ بۆ نەناسیاری بەکاردێت، بەتایبەتی لە شێوەزاری خۆشناوەتیو سۆرانیدا، بەنموونە: کوڕەك، کتێبەك، ژنەك، منداڵەك...........

ئەمەش لەگەڵ ئەو وشانەدا دەردەکەوێت، کە کۆتاییان بە دەنگی نەبزوێن هاتبێت، ئەگەر لە هەریەکێك لەو گۆڤەرانەدا ناوەکە کۆتایی بەبزوێن هاتبوو ئەوە بە هەمان شێوە /–یەك/ وەردەگرێت، وەکو: چایەك، بایەك، دۆیەك، دەریایەك، کەشتییەك..

/–ێ/ بە یەکێك لە فۆرمەکانی نەناسیاری دادەنرێت، هەروەها ئەرکێکی بریتییە لە گەیاندنی چەمکی نەناسراوی هەندێکیان بە ئەلۆمۆرفی دادەنێن، بەڵام لەبەرئەوەی ئەو دەورووبەرەی کە تێدا دەردەکەوێت، هەمان ئەو دەورووبەرەیە کە /–ێك/ی تێدا دەردەکەوێت، جا چ دەورووبەری زمانیی بێت یان دیالێکتو شوێنی قسەپێکەران بێت، بۆیە ناکرێت بە ئەلۆمۆرفی دابنێین، بەڵام بە شێوەکی گشتی زمانەوانان لەسەرئەوە کۆکن، کە کورتکراوەی فۆرمی /–ێك/ بێتو (ئەم گۆڕانەش لە گۆڤەری سلێمانیدا دەبینرێت.) (لەیلا جلیل عباس دەلۆ: ١٩٩٨: ٥٦) وەکو: پیاوێ، شارێ، چرایێ، کانیێ، منالێ...........

بەگشتی ئەم شێوەیەی ئەم مۆرفیمە بە هۆکاری ئابووریکردن دادەنرێت، لە ئاستی مۆرفۆلۆژیو هەر ئەمەیش وای کردووە ئەم فۆرمە لە ڕووی تواناوە بە شێوەیەکی کارا ببینرێت.

---

٩ – ئەو ناوانەی کە کۆتاییان بە (ی) بزوێن هاتووە، توانای وەرگرتنی /–ێك/ یشیان هەیە، بەتایبەتی لە دەربڕیندا زۆرجار هەر بەو شێوەیە گۆدەکرێت: ماسێك، دەرزێك، کانێك. دەنگی {ی} تێدەچێت.

ئەلۆمۆرفەکانی ئەم مۆرفێمە زیاتر ئەلۆمۆرفی دەنگین، نەك ڕێزمانی، ئەوەی کە لەڕووی شوێنەوە تاڕادەیەکی زۆر چەسپاوە، بنکە(ناو)ەکەی ناگۆڕێت، بۆیە زیاتر سیفەتی گیرەکی تێدا زاڵە، بە بەراورد بە مۆرفێمەکانی ناساندن، هەروەك دەوترێت (/–ێك/ توانای پەڕینەوەی نییە بۆ سەر دەرخەر، شوێنێکی چەسپاوی هەیە)، (ئەبوبکر عومەر قادر: ٢٠٠٣: ٣٤) بەڵام ئەمەش بە شێوەیەکی ڕەها نییە، چونکە هەندێجار بەتایبەتی لە چوارچێوەی ئەو دەستەواژانەی ڕادە پیشان دەدەن، /–ێك/ شوێنی خۆی دەگۆڕێت، بەنموونە: پەرداخێك شیرم خواردەوە. پەرداخە شیرێکم خواردەوە. چەپکە گوڵێکم پێشکەش کرد. چەپکێك گوڵم پێشکەش کرد. دەستە جلێکم کڕی. دەستێك جلم کڕی.

بەم پێیە دەشێ ئەم گیرەکە لەسەر دیارخەرو لەسەر دیارخراویش بێت، بەڵام بە مەجێك دیارخەرەکە یەکێك لە وشەکانی ڕادە بێت، وەکو: (پەرداخ، تەنەکە، کیلۆ، دەستە، چەپکە، ئەمپێر.....) یەکێك لە تایبەتییەکانی ئەم دیارخەرانەش ئەوەیە، کە دەچنە پێش دیارخراوەکە. لە ڕووی واتاشەوە، دیارخەرو دیارخراو ئاماژە بە یەك شت دەکەن، مۆرفێمەکەش لەسەر دیارخەر یان دیارخراو هەر هەمان واتاو مەبەست دەگەیەنێت کە نەناساندنو تاکییەتییە.

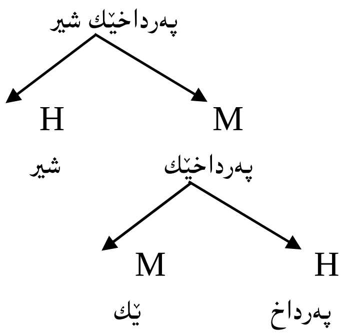

یەکێك لەو گرفتانەی دێتە پێش لە ڕووی چەمکەوە، ئەوەیە کە ئەم مۆرفێمە هەڵگری ژمارەی تاکە لەپاڵ نەناسراوییەکەیدا، بەڵام هەندێ جار دەچێتە سەر ئەو ناوانەی کە پێشتر بە مۆرفیمی کۆ، کۆکراونەتەوە، بۆیە لێرەدا چەمکی تاکییەتی لە دەست دەدات. لەم حاڵەتەشدا، مۆرفێمی /–ێك/ دەکەوێتە دوای /–ان/ی کۆ، واتە ئەو پرۆسە ڕێزمانییەی بەسەر ئەم ناوەدا دێت، یەکەمجار کۆکردنەوەیە، دواتر نەناسیاوی، بەنموونە: کچ + ان > کچان(کۆ) + ێك > کچانێك (کۆکردنەوەو نەناسیاری)

پێکەوەهاتنی ئەم دوو مۆرفێمەش، تاڕادەیەکی زۆر سنووردارە، (بۆ جیاکردنەوەی کۆمەڵێك شت بەکاردەهێنرێت لە نێو کۆمەڵە شتێکی زۆردا.) (ك.ك. کوردۆییێف:١٩٨٤: ٦٣–٦٤) ئەو ناوانەی کە هەردوو مۆرفیمەکە پێکەوە وەردەگرن، لەیەك زیاترنو نەناسراویشن، بەنموونە: پیاوانێك هەن لە ژنەکانیان دەدەن. ژنانێك هەن ڕێز لە پیاوەکانیان ناگرن. کەسانێك هەن هەق نابینن.

هەمان چەمکیش دەشێ لە ڕێگەی یەك مۆرفێمی سەربەخۆی، وەکو (هەندێ، هەندێك، نەختێ...) بگەیەنرێت، چونکە ئەم مۆرفێمەش هەڵگری هەردوو چەمکی (نادیاریو کۆ)یە، وەکو: هەندێك پیاو هەن...، هەندێ ژن هەن..، هەندێ کەس.....

بەشێوەیەکی گشتی، بنکەی ئەو مۆرفێمە ناو دەبێت، بەڵام لە هەندێ باردا، لەسەر بەشە ئاخاوتنی تریشدا دەردەکەون، بۆ نموونە هەندێ جار لەسەر ئاوەڵناو دەبینرێت، ئەگەر بێتو ئەو ناوەی کە ئاوەڵناوەکە بووەتە دیارخەری، مۆرفیمی نەناسیاری وەرگرتبێتو دواتر ناوەکە بە هۆکاری ئابووریکردن، کرتابێتو ناوەکە لای قسەکەرو گوێگر زۆر ڕوونو ئاشکرا بێتو پێویست بە ناوهێنانی نەکات، یان بە مەبەست بشاردرێتەوە، وەکو: – خوێندکارێکی زیرەك لەم پۆلەدا هەیە. زیرەکێك لەم پۆلەدا هەیە.

لە هەندێ نموونەی تریشدا، لەسەر جێناوی سەربەخۆ دەبینرێت، وەکو:

– منێك کە خزمەتی زۆرم کردووە. – تۆیەك کە هەرگیز بیرت لەم ڕۆژە نەدەکردەوە.

ئەم بەکارهێنانەی زۆر سنووردارە، سەرباری ئەوەش کە دەربڕی هەمان چەمکی سەرەکی خۆی نییە. هەروەها هەندێ جار لەگەڵ ناوی تایبەتیشدا دەبینرێت، وەکو: – هەولێرێك کە تۆی تێدا نەبێت، بۆچیمە؟ – دڵشادێك کە من دەمناسی ئەوە نەبوو!

هاتنی مۆرفێمی /–ێك/ لەگەڵ ناوی تایبەتیدا، دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئەم ناوانە چەمکێکی گشتییان پێدەدرێت. زۆربەی ئەوانەی کە لە ڕەگی ئەم مۆرفێمە وردبوونەتەوە، گەیشتوونەتە ئەو ڕایەی کە (نیشانەی نەناسیاوی (ێك/ێ، ەك) لە ژمارە (یەك)ەوە پەیدابووە.) (ئەورەحمانی حاجی مارف: ١٩٧٩: ٢٠٤) یەکێکیش لەو چەمکانەی کە هەڵیدەگرێت، هەر لەو ژمارەیەوە وەری گرتووە، کە تاکییەتییە، هەر بۆیەش ئەو ناوانەی کە ئەم مۆرفێمە وەردەگرن، زۆر کەم ژمارە دەبێتە دیارخەریان، مەگەر تەنیا بۆ جەختکردنەوە بێتو ئەم چەمکە لە دەست دەدات. وەکو:

کوڕێك دەناسم. * یەك کوڕێك دەناسم * دوو کوڕێك دەناسم.

بەڵام لەگەڵ /–ەکە/دا، جگە لە ژمارە (یەك)، ژمارەکانی تریش دەردەکەون:

دوو کورەکەیان گرتن. سێ جگەرگۆشەکەم نووستوون. چوار پارچەکەی دڵم، بۆ یەکتر دەژین.

بەم پێیە جیاوازی لە نێوان چەمکی تاك لە هەر یەکێك لە مۆرفێمی /–ەکە/و /–ێك/ دەردەکەوێت، کە یەکسان نین لە بەکارهێناندا.

لەسەر بنەمای ئەو نموونانەی کە وەرگیراون، توانای مۆرفێمەکانی نەناسیاری، بەم شێوەیە پیشان دەدەین:

ئاماری ژمارە (٢)

خستنەڕووی توانای مۆرفێمەکانی نەناساندن لە زمانی کوردیدا

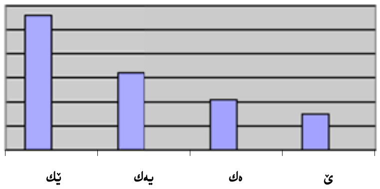

١–٣ : مۆرفێمی بەندیی کۆکردنەوە

لەبەرانبەر گەیاندنی هەر چەمکێك، مۆرفێمك کارایە. چەمکی کۆ بە چەند ڕێگەیەك دەگەیەنرێت، ئەوەی کە پەیوەندی بە باسەکەی ئێمەوە هەبێ، ئەو مۆرفێمە بەندانەن، کە ئەو چەمکە پیشان دەدەن، لەو گیرەکانەی کە دەستنیشان کراون، لەو پۆلەن کە تایبەتن بەناو. بۆ گەیاندنی ئەو چەمکە /–ان/ بەسەرەکی ترینیان دادەنرێت، و لە هەموویان زیاتر توانای هەیە، بەڵام سەرەڕای ئەویش هەندێ مۆرفیمی تر هەن، کە ئەوانەن:

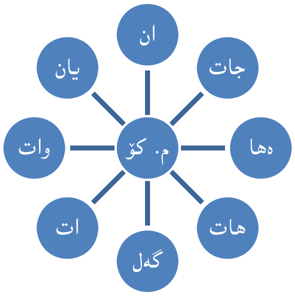

لە ڕووی تواناو بەرهەمەوە، /–ان/، بە مۆرفێمی سەرەکی کۆ دادەنرێت، چونکە (لەگەڵ هەموو ئەو ناوانەدا بەکاردێت کە کۆتاییان، بە نەبزوێن، یان بزوێنی (ە) هاتووە.)(زەرێ یوسوپۆڤا: ٢٠٠٥: ٤٧) بە پێی ئەو نموونانەی وەك داتا وەرگیراون، ڕوون بووەتەوە، کە لە هەموویان زیاتر دەردەکەوێت.وەکو: منداڵان، ژنان، پیاوان، کتێبان..................

لەگەڵ هەندێ ناودا، بەتایبەتی لە شێوەزاری سلێمانیدا، ئەم مۆرفێمە بە تەنیاو سەربەخۆ لەگەڵ ناودا، بەکارنایەت، بەڵکو پێویستی بە پرۆسەی ناساندن دەبێت، دوای ئەو کۆکردنەوە، بە تایبەتی (لە شێوەزاری سلێمانیدا هەندێ ناو بێناسراوکردن کۆناکرێنەوە.) (ئەبوبکر عومەر قادر: ٢٠٠٣: ٣٨)، وەکو:

کورسییان > کورسییەکان، خوێندگایان > خوێندنگاکان، سێوان > سێوەکان

ئەم مۆرفێمە هەندێ جار ئەلۆمۆرفێکی تری هەیە، ئەویش، (/–یان/ە)، کاتێك کە بنکەی ئەم مۆرفێمە (کۆتایی بە دەنگی بزوێنی (ا، ی، ێ، ۆ) هات، لێرەدا ئامرازی کۆ، دەنگی {ی} وەردەگرێت، مۆرفێمی (یان) دروست دەبێت.) (ابراهیم عزیز ابراهیم: ١٣٦٧: ٢١) لەڕووی تواناوە بە دووەم فۆرم دادەنرێت، لە گەیاندنی چەمکی کۆدا، وەکو: ماسییان، دێیان، هەڵۆیان.....

لە ڕووی تواناوە، بە پلەی سێیەم مۆرفیمی /–گەل/ دێت، دەوترێت (ئەمەش ئەلۆمۆرفێکی تری کۆکردنەوەیە، بە زۆری بەناوی گیانلەبەرەوە دەلکێو ناوەکە بە کۆ نیشان دەدات.) (بابا ڕەسول نوری: ٢٠١٢: ٩٠) بەڵام لە ڕاستیدا ئەلۆمۆرف نییە، چونکە دەتوانین بۆ گەیاندنی هەمان چەمك، مۆرفێمەکانی تری لە شوێن دابنێین، بۆیە مەرج بۆ ئەلۆمۆرف ئەوەیە، کە لەیەك ژینگەدا دەرنەکەون، سەرەڕای ئەوەش سەرنجێکی تر لەسەر ئەم مۆرفێمە ئەوەیە کاتێك دەچێتە سەر وشەیەك دەشێ ئەم وشەیە، دووبارە مۆرفیمی تری کۆ وەربگرێت، بەنموونە: مێگەل > مێگەلەکان، گاگەل > گاگەلەکان

ئەمەش وای لێدەکات کە زیاتر وەکو، شێوە گیرەك دەربکەوێت، چونکە تا ئێستا بەهەردوو شێوەی گیرەكو وشەی سەربەخۆش بەکاردێت.

/ات/: مۆرفێمێکی ترە کە (بۆ گەیاندنی چەمکی کۆ لە زمانی عەرەبیدا، بۆ گەیاندنی (جەمعی مۆنپ سالم) بەکاردێت.) (عبدالقادر عبدالجلیل: ١٩٩٨: ٣٦٩) لە زمانی کوردیو فارسیدا بە شێوەیەکی سنووردار بەکاردێت، بۆ گەیاندنی ئەو چەمکە. کە لەگەڵ چەند بنکەیەکی تایبەتدا دەردەکەوێت: باخات، خەیاڵات، حەیوانات، عیلات...

بۆیەش دەبینین بەرهەمێکی زۆری نییەو توانایەکی سنوورداری هەیە، بەڵام لە ڕیزی مۆرفێمەکانی کۆی زمانی کوردی دادەنرێت. هەروەها مۆرفێمی /–وات/یش لە زمانی کوردیدا بۆ گەیاندنی چەمکی کۆ بەکاردێت، بەڵام لە سنوورێکی تەسكو بە توانایەکی دیاریکراو، وەکو: شوشەوات، سەوزەوات، ئاغاوات.

هەرچەندە ئەمەش زۆرجار بە ئەلۆمۆرفی /–ات/ دادەنرێتو وەك ئەلۆمۆرفی فۆنۆلۆژی هەژمار دەکرێت، لەگەڵ (/–جات/، /–هات/) (لەبەر گرانی دوا دەنگی هەندێ ناو، جاروبار، (ج، و، ه) یەکێکیان دەخرێتە نێوان ناوو ئامرازەکەوە.) (ئەورەحمانی زەبیحی: ١٣٦٧: ٤) بەڵام دەبێت ئەوەش بزانین، کە سیستەمێکی ڕێكوپێکی نییە، لە بوونی بە ئەلۆمۆرفی /–ات/

/–جات/: نموونەی کەمتر، دەبینرێن، کە بەهۆی ئەم ئەلۆمۆرفەوە ببنە کۆ. بۆیە لە ڕووی تواناو بەرهەمەوە زۆر ناکارایە، وەکو: میوەجات.

ئەلۆمۆرفی /هات/ یەکێکی ترە، لەو مۆرفێمە بەندانەی کە سستە بۆ گەیاندنی چەمکی کۆ بە توانایەکی زۆر کەمو بەرهەمێکی یەکجار کەم لە گەیاندنی چەمکی کۆدا بەشداری دەکات، وەکو: دێهات.

بەڵام ئەوەی کە لەم مۆرفێمانەدا سەرنج ڕادەکێشێ، ئەوەیە، کە هەریەکەیان دەشێت، دووبارە مۆرفێمی سەرەکی کۆی /–ان/، وەربگرنەوە. بەم پێیەش لەم نموونانەدا دوو مۆرفێم بۆ گەیاندنی هەمان چەمك بەکاردێن، بەمەش مۆرفێمی یەکەم

دەبێتە بەشێك لە وشەكەو تەنیا مۆرفێمی دووەم ئەم چەمكە دەگەێنێ، وەكو: دێهاتان ئاوەدان دەكەنەوە. شوشەواتەكان خاوێن بكەنەوە

میوەجاتەكان كۆبكەنەوە.

یەكێكی تر لەو مۆرفێمانەی كە لە زمانی كوردیدا بەكارهێنانێكی تایبەتی هەیە، (/-ەها/)یە یەكێكە (لەو نیشانانەی كە لە زمانی كوردیدا كۆ پێك دێنێ و لە زمانی فارسیی ناوەڕاستدا هەبووەو ئێستایش لە زمانی فارسیدا نیشانەی سەرەكیی كۆیە.) (ئەوڕەحمانی حاجی مارف: ١٩٧٩: ٢٠٣) لەگەڵ هەندێ بنكەی تایبەتیدا دەبینرێت، لەوانە: سەدەها، شەوەها، دەیەها، هەزارەها......

بەڵام لە زمانی فارسیدا، مۆرفیمێكی زۆر كارایە، (لەگەڵ ناوی بێگیانو واتاییدا بەكاردێت.) (خسرو فرشیدورد: ١٣٨٦: ٤٧١) هەرچەندە لە هەندێ لێكۆڵینەوەی كوردیدا،[١٠] بە ئەلۆمۆرفێكی /-ات/ دانراوە، بەڵام ئەمەش ڕێگەی تێناچێت، چونكە گۆڕانەكان لە سنووری فۆنۆلۆژیو دیالێكتەكانەوە چووەتە دەرەوە.

لە هەندێ شوێنی تریشدا[١١] /-ین/ بە ئەلۆمۆرفی كۆ دادەنریت، كە لە باری بانگكردندا، دەردەكەوێت. وەكو: كوڕینە، كچینە، خوێندكارینە، ژنینە........

جگە لەم لەحاڵەتە، لەوشەی (چەندین)یشدا هەیە، كە واتای (چەندان) دەدات.

لە ڕاستیدا، ئەم مۆرفیمە (/-ینە/)یەو یەك مۆرفێمە كە بۆ بانگكردنو ئاگاداركردنەوە، بەكاردێت، لەباری كۆدا، چ بانگكراو، نێر بێت، یان مێ.

زۆرجاریش هەریەك لە وشەكانی (ڕان، ڕەوە) بە مۆرفێمی بەندی كۆ دانراون.[١٢] بەڵام لە ڕاستیدا، ئەوانیش ناوی كۆمەڵن.

بەگشتی مۆرفێمی كۆ، تایبەتە بە ناو، بنكەكەی هەر ناو دەبێت، بەڵام هەندێ جار لەسەر بەشە ئاخاوتنی تردا دەبینرێت، لەوانە: ئاوەڵكار، جێناو، ژمارە، وەكو:

ئێواران، شەوان، دوانیوەڕۆیان..، خۆمان، خۆیان، خۆتان......، دەیەها، سەدەها، هەزارەها، یەكان..........

بە گوێرەی بنكە، مۆرفێمی كۆ (شوێنێكی چەسپاوی خۆی هەیە، كە كۆتایی ناوە، ناسراو كرابێت، یان نا.) (ئەبوبكر عومەر قادر: ٢٠٠٣: ٣٨) ئەمەش بە شێوەیەكی ڕەها نییە، چونكە ئەگەر هاتوو، ئەو ناوەی كە مۆرفێمی كۆ وەردەگرێت، بناسرێت، دواتر كۆبكرێتەوەو لە چوارچێوەی فرێزێكدا هاتبێت كە دیارخراو بە هۆی ئاوەڵناوی چۆنیەتییەوە دیارخرابێت، ئەوا بنكەی خۆی بەجێدەهێڵێو دەگوازێتەوەو دەچێتە سەر ئاوەڵناوەكە، وەكو: پیاوان زۆر قسە دەكەن. پیاوانی بەتەمەن زۆر قسە دەكەن. پیاوە بەتەمەنەكان زۆر قسە دەكەن.

بە شێوەیەكی گشتی لەگەڵ مۆرفێمە ڕێزمانییەكانی تری ناودا دەردەكەوێت، بەتایبەتی لەگەڵ ناساندنداو دەكەوێتە دوایەوە. بەڵام كاتێك لەگەڵ نەناساندندا دێت – كە لە سنوورێكی یەكجار تەسكدایە– دەكەوێتە پێشیەوە، بەنموونە: كوڕەكان..كوڕانێك..

بەپێی ئەو نموونانە كە وەرمان گرتوون دوای لێكدانەوەیان توانای مۆرفێمەكانی كۆ بەم شێوەیە پیشان دەدەین:

١٠ – بڕوانە: (بازیان یونس: ٢٠٠٨: ٨٢)

١١ – بڕوانە: (بابا ڕەسوڵ نوری ڕەسوڵ: ٢٠١٢: ٨٩)

١٢ – بڕوانە: (هەمان سەرچاوە: ٩٠)

ئاماری ژمارە (٣)

خستنەرووی توانای مۆرفێمەكانی كۆكردنەوە لە زمانی كوردیدا

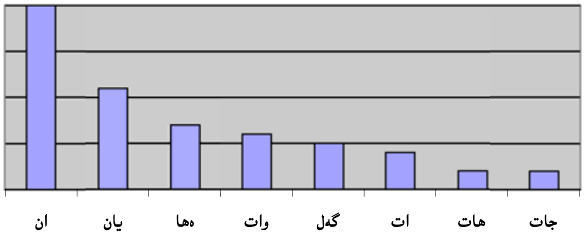

٤-١: مۆرفێمی بەندیی پلەی بالاو بەراورد

پلەی بالاو بەراورد، دوو شێوەی بەشە ئاخاوتنی ئاوەڵناون، دەكرێت بكرێنە مەرجێك بۆ ناسینەوەو جیاكردنەوەی ئاوەڵناو. چونكە هەر وشەیەك كە (لەرووی فۆرمەوە بتوانێت پاشگری رێزمانی (–تر، –ترین) وەربگرێت،) (محەمەد مەعروف فەتاح: ٢٠١٠: ٣٠٨) ئەوا ئاوەڵناوە. هەرچەندە ئەم دوو مۆرفێمە لەرووی تواناوە، بە شێوەیەكی گشتی وەكو یەك دێنە بەرچاو و ناكرێت بەراورد بكرێن، لەبەرئەوەی هەریەكەیان بۆ پلەیەكی دیاریكراو بەكاردێن. وەك دیارە ئاوەڵناو لە سێ پلە دایە:

– چەسپیو: جوان، باش، خۆش – بەراورد: جوانتر، باشتر، خۆشتر – بالا: جوانترین، باشترین، خۆشترین

/–تر/ دەتوانێت بەراورد لەنێوان سیفەتی دوو شت یان زیاتر بكات. ئەو بنكەیەی كە وەری دەگرێت، هەمیشە، ئاوەڵناوە و دەچێتە دوای دیارخراوەكە، وەكو: – كتێبێكی باشتر دەخوێنمەوە.

ف ن

لێرەدا، لەگەڵ فرێزی ناویدا، هاتووە، دەشێ (لەگەڵ فرێزی كاریشدا بێت.)(ئەبوبكر عومەر قادر: ٢٠٠٣: ٣٩) وەكو: ئالان لە هەموو خوێندكارەكان زیرەكترە.

ف ك

/–ترین/ ئاوەڵناوی پلەی بالا دروست دەكات، لەرووی چەمكەوە یەكێكە لەناو كۆمەڵێكدا دیاری دەكات، جیاوازی لەگەڵ (–تر)دا، ئەوەیە كە دەچێتە سەر هەر بنكەیەك دەبێتە كەرەستەیەكی دیارخەری پێش سەرە، بەنموونە: باشترین ئەزموون

H M

هەندێجار چەمكی ئەم مۆرفێمە دەشێت بەهۆی مۆرفێمی (هەرە)، كە دەچێتە پێش ئاوەڵناو، شوێنی پربكرێتەوەو هەمان واتاو چەمكیش بدات، بەلام ئەم مۆرفیمە زیاتر لە ریزی مۆرفێمە سەربەخۆكان دەردەكەوێت، نەك وەكو گیرەكی رێزمانی، بەنموونە: باشترین = هەرەباش، زیرەكترین = هەرە زیرەك

ئەم فۆرمە بۆ بەكارهێنانی پلەی بالاو بەراورد رەگێكی كۆنیان هەیە، چونكە لە زمانی فارسیی كۆندا، یەكێك لە رێگاكانی دروستكردنی ئاوەڵناوی پلەی بەراورد (بەكارهێنانی پاشگری tara– بۆ كۆتایی ئاوەڵناو.) (محسن ابوالقاسمی: ١٣٨٧: ٥٥) وەكو:

aka خراپ akatara خراپتر.

بەلام پاشگری (–ترین) نوێترەو لە (ên) فارسیی ناوەراست و پاشگری tara– سازبووە، لە زمانی فارسیی كۆندا tama یان ista بەكارهاتووە. ئەم فۆرمەی ئیستایی (ترین) پاشگرێكی لێكدراوە لە (تر (پلەی بەراورد)+ (ین) پێك

دێت)،[١٣] چونكە ئەگەر ئاوەڵناوی پلەی باڵا لە ئاوەڵناوی پلەی بەراوردەوە دروست بكەین، ئەوا تەنیا (–ین) زیاد دەكەین، وەكو:

زیرەكتر(بەراورد) + ین > زیرەكترین(باڵا)، باشتر(بەراورد) + ین > باشترین(باڵا)

ئەم دوو مۆرفیمە وەك دیارە تایبەتن بە ئاوەڵناو، بەڵام هەندێك جار دەچنە سەر ئاوەڵكاریش، بەتایبەتی هەندێ لە ئاوەڵكاری چۆنیەتیو شوێنو كات، وەكو: منداڵەكە جوان دەنووسێت. منداڵەكە لەتۆ جوانتر دەنووسێت.

خوار: خوارتر، خوارترین، درەنگ: درەنگتر، درەنگترین، زوو: زووتر، زووترین

مۆرفیمی (–تر) بەهەمان فۆرمی، بەڵام بە شێوەی مۆرفیمی سەربەخۆ، هەندێ جار دەبێتە دیارخەری ناو و بەدوای ناوە دیارخراوەكە دێت، وەكو ئاوەڵناوی نادیار كاردەكات، بەنموونە: پیاوێكی تر، شارێكی تر، خانوویەكی تر

دەكرێت لەو نموونانەدا، بەهۆی ئاوەڵناوی نادیاری (دیكە) شوێنیان پڕبكرێتەوە. بە واتایەكی تر ئەگەر ببێتە هۆی دروستبوونی هاوبێژیو لێڵی دروست بكات، ئەوا دەشێ بەهۆی وشەی (دیكە) روون بكرێتەوە. بۆیە ئەگەر لەڕووی فۆرمەوە بڕوانینە ئەم مۆرفیمە، بە دوو شێوە دەردەكەوێت:

تر
١– (مۆرفێمی بەند) بۆ دروست كردنی ئاوەڵناوی پلەی بەراورد
٢- (مۆرفیمی سەربەخۆ) ئاوەڵناوی نادیارەو وەك دیارخەری ناو بەكاردێت.

١-٥: مۆرفێمی بەندیی ناكردن

نەرێ كردن وەك كردەیەكی سینتاكسی، لە زۆربەی زمانەكاندا بەهۆی مۆرفێمی بەندەوە دەكرێت، بەڵام زۆرجار دەشێت ئەم كردەیە بە هەمان كەرەستە لە ئاستی فەرهەنگیشدا هەستی پێبكرێت، بەتایبەتی هەندێ گیرەك هەن، كە دەتوانن چەمكی نەرێی فەرهەنگیو ناكردنی سینتاكسی، بگەیەنن:

نا
ناخۆش، ناشاد، نابەلەد.... (مۆرفێمی فەرهەنگی)
ناچم، ناڕۆم، نانووسم.... (مۆرفیمی ڕێزمانی)

نە
نەخۆش، نەزان، نەفام.... (مۆرفێمی فەرهەنگی)
نەچووم، نەڕۆیشتم، نەم نووسی.... (مۆرفیمی ڕێزمانی)

ئێمە لێرەدا هەڵوەستە لەسەر مۆرفێمی ڕێزمانی ناكردن، دەكەین كە زیاتر وەك مۆرفێمێكی كار دەردەكەونو تایبەتن بەو بەشە ئاخاوتنە. (چەند نیشانەیەك هەن بۆ گۆڕینی كارێكی ئەرێ، بۆ نەرێ.)(عەبدوڵا حوسێن ڕەسوڵ: ١٩٩١: ٢٢) كە هەریەكەیان بۆ جۆرێك –ڕێژەو دەمێك–ی كار بەكاردێن:

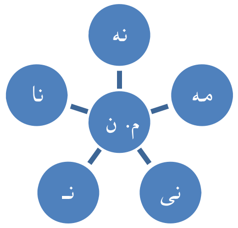

١٣ – بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە، بڕوانە: (محسن ابوالقاسمی: ١٣٨٧: ٥٤– ٧٠)

لە ڕووی توانا و هێزەوە، ناکرێت بەراوردێکی ورد لە نێوان مۆرفیمەکانی ناکردندا، بکەین، چونکە هەریەکەیان (هەڵگری تافو بە پێی ڕێژەی کرداریش جیاوازن.) (محەمەدی مەحویو ئەوانی تر: ٢٠١٠: ٤٨)، بەڵام دەشێت لە ڕووی بەکارهێنانو بوارەکەیان پلەبەندییەك لە نێوانیاندا بکرێت، ئەویش لەسەر بنەمای ڕێژەی دەرکەوتنیانە لەگەڵ جۆرە جیاوازەکانی کار بەپێی تافو ڕێژە. مۆرفیمی /نە-/ بەشێوەکی گشتی لەگەڵ کاتی ڕابردوو بە هەموو دەمکاتەکانییەوە، لە ڕێژەی ڕاگەیاندنو دانانییدا، بەکاردێت. سەرباری ئەوەش لەگەڵ دەمی ڕانەبردووی لە ڕێژەی دانانییدا، هەروەها هەندێجار لەگەڵ کاری داخوازیشدا بەکاردێت، وەکو: – کتێبەکەم نەخوێندەوە. (ڕابردوو – ڕاگەیاندن) ، – خۆزگە نەچووبایتە دەرەوە (ڕابردووی – دانانی)

– لەوانەیە نەچمە ئاهەنگەکە. (ڕانەبردووی – دانانی) – تا دێمەوە نەڕۆنەوە. (داخوازی)

لەم بەکارهێنانە جیاوازانەوە بۆمان دەردەکەوێت، کە /نە-/ تەنیا یەك مۆرفێمە نەك دوو، کە (ن) مۆرفێمی نەرێ بێتو (ە) مۆرفیمی کاتی ئێستا[١٤] چونکە وەك دەردەکەوێت، (/نە-/) دەشێ لەگەڵ کاری ڕابردوو، ڕانەبردووش بەکاربێت نەك تەنیا بۆ کاتی ئێستا.

/نا-/ لە دوای مۆرفێمی بەند لە ڕووی توانای بەکارهێنان، لەگەڵ چەشنە جیاوازەکانی کار، بە دووەم مۆرفێم دادەنرێت، (ڕۆڵی ئەنجام نەدانی کاری ڕانەبردوو بکەردیارو بکەرنادیار بە تێپەڕو تێنەپەڕەوە دەبینێت.) (ئەبوبکر عومەر قادر: ٢٠٠٣: ٧٣) بەڵام بەمەرجێك کارەکە لە ڕێژەی ڕاگەیاندندا بێت، وەکو: هۆنراوەکانم نانووسمەوە. ئەمساڵ ناچمە دەرەوە.

سەرەڕای ئەوەی ئەم مۆرفێمە، وەکو مۆرفێمی فەرهەنگیش کاردەکات. – وەك پێشتر ئاماژەمان پێدا– وەکو ئەسپێکتیش دەردەکەوێت، چونکە لە هەمان کاتدا، چەمکی ڕانەبردوویشی لەگەڵ خۆیدا، هەڵگرتووە. واتە نیشانەی کاری ڕانەبردوویشە. لەهەندێ گۆڤەریشدا، لەوانە خۆشناوەتیو باڵەکایەتی، فۆڕمەکەی دەبێت بە /نـ-/، وەکو: نزانم، نتانم

/نی-/ ئەم مۆرفیمە تەنیا (لەگەڵ کاری چاوگی (هەبوون)دا بۆ نەفی کردنی بەکاردێت.) (بازیان یوسف محی الدین: ٢٠٠٨: ١٣٤) بەڵام دەبێت ئەم کارەش تەنیا لە دەمی ئێستادا بێت، بەنموونە: – پارەم نییە. – هیچ کارێکم نییە.

بەڵام ئەگەر هاتوو کارەکە بگۆڕین بۆ ڕابردوو یان ڕانەبردوو، ئەم مۆرفێمەش دەگۆڕێت:

پارەم نەبوو.(ڕابردوو) پارەم نابێت.(ڕانەبردوو) پار هیچ کارێکم نەبوو.(ڕابردوو) ساڵێکی تر وا بڕوات هیچ کارێکم نابێت.(ڕانەبردوو)

خاڵێکی جیاکەرەوەی ئەم مۆرفێمە، لە ئەندامەکانی تری بواری (ناکردن) ئەوەیە، کە ناتوانێت دەرکەوتەیەکی فەرهەنگی هەبێت. واتە وەك مۆرفێمی وشەداڕێژ لە سازکردنی وشەی نوێی فەرهەنگیدا، کاربکات. ئەمەش نیشانەیەکی کەم توانایی ئەم مۆرفێمەیە.

/مە-/ ئەم مۆرفێمە، (بۆ داڕشتنی شێوەی ناکراوی کاری فەرمان دان بەکاردێت.) (زەرێ یوسۆپۆڤا: ٢٠٠٥: ١٣٩) دەشێت وەکو ڕووکارێکی کاری فەرماندانیش دابنرێت بەمەش دەبێتە شێوەیەك لە ئەسپێکتو هەروەها دەچێتە خانەی ئەو مۆرفێمانەی، کە دوو چەمکیان تێدا تواوەتەوە، هەم نەرێو هەم فەرماندان. وەکو: – ڕابردووتان لە بیرمەکەن. – زۆر دوور مەڕوانە

ئەم مۆرفێمە تەنیا لە فەرماندانا بەکاردێت، بۆیە لەڕووی توانا و هێزو دەرکەوتەکەیەوە، دەکەوێتە دوای ئەوانی تر، سەرباری ئەوەی کە تەنیا دەرکەوتەی سینتاکسیی هەیەو دەرکەوتەی فەهەنگیی نییە. خاڵی هاوبەشی نێوان مۆرفێمەکانی

١٤ – بڕوانە: (عەبدوڵا حوسێن ڕەسوڵ: ١٩٩٦: ١٨٢)

نەرێکردن ئەوەیە، کە هەموویان لە نێو پێکهاتەی سینتاکسیی رستەدا دەکەونە فرێزی کارییەوە. هەروەها چەمکی نەرێکردنو پێچەوانەکردنەوەش دەیانکاتە ئەندامی یەك بوار. هەمووشیان سیفەتی نووسەکیان تێدا زاڵە. دەشێت بڵێین جۆرێکن لە نووسەك، (چونکە چالاکن لە پێوەنووسانی کارەکاندا.) (بازیان یوسف محی الدین: ٢٠٠٨: ١٣٣) بە واتایەکی تر بەپێی سروشتی رۆنانی کارەکەو ئەو مۆرفێمانەی لەگەڵیدا دەردەکەون، توانای جووڵەیان هەیە، بۆ نموونە:

نە: خوێندکارەکان هەموویان نەهاتوون. خوێندکارەکان هەموویان دەرنەچوون.

نا: نام ناسێتەوە   لێت تێناگەم.   لەمەو دوا نامان ناسنەوە.

مە: مەنووسن. مەم خەڵەتێنن. مەیان خافڵێنن. هەڵیان مەگرنەوە، دروست مەکە

بەشێوەکی گشتی توانای مۆرفێمەکانی نەرێ بەم شێوەیە پیشان دەدەین:

ئاماری ژمارە (٤)

خستنەرووی توانای مۆرفێمەکانی ناکردن لە زمانی کوردیدا

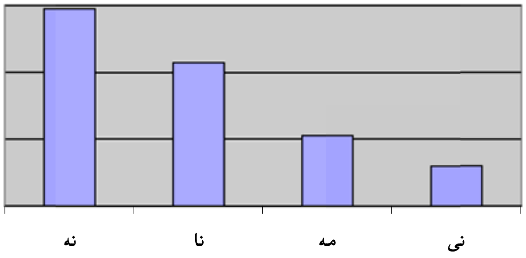

١-٦: مۆرفێمی بەندیی خستنەسەر

لە دروستەی فرێزدا، کاتێك دیارخەرو دیارخراو وەك مۆرفێمی سەربەخۆ دەردەکەون پێویستە بەهۆی مۆرفێمێك بدرێنە پاڵ یەکتری، ئەو مۆرفێمە بەندانەی کە ئەم رۆڵە سینتاکسییە دەبینن ئەمانەن:

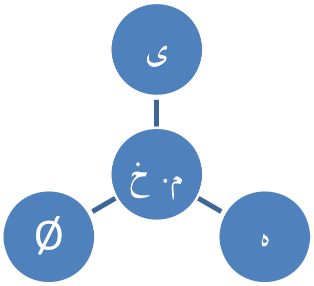

هەریەکە لەم مۆرفێمانە بەکارهێنانی تایبەتو دیاریکراوی خۆیان هەیە، بەجۆرێك ((ـی، ـە)، رۆڵی رێپێدانو هاتنەناوەوەی کەرەستەیەکی تر، رێکدەخەن لە فرێزی ناویداو بە مۆرفۆسینتاکسی خستنەپاڵ دادەنرێن، چونکە ئەرکێکی سینتاکسی دەستەبەر دەکەن.) (ئەبوبکر عومەر قادر: ٢٠٠٣: ٤٣) هەریەك لەو مۆرفێمانە شوێنو تایبەتمەندیی خۆیان هەیە، بۆیە لەرووی تواناو پلەی دەرکەوتنیان جیاوازیان هەیە.

/ـی/ ئەم مۆرفێمە، زۆر چالاکە، بەوەی کە دەتوانێت ئەرکی جیاجیای ڕێزمانیو فەرهەنگی ببینێت.[١٥] یەکێك لە تایبەتییەکانی ئەوەیە، کە (مۆرفێمی /ـی/ خاوەنداریی پەیوەندییەکی خاوەنداریی دەردەبڕێتو دۆخی ڕێزمانیی خستنەپاڵیش لەلای چەپەوە بۆ لای ڕاست بە فرێزی ناوی دەدات.) (عەبدولجەبار مستەفا مەعروف: ٢٠١٠: ٤٥) بەنموونە:

کوڕی من، شیری مندالْ، مەلای گوند.

هەندێجار ئەم خاوەنداریەتییە، ئەگەر ناو، یان جێناوی کەسی نەبێت، زۆر بەڕوونی دەرناکەوێ:

مندالْی زیرەك، ئاوی سارد، گەڕەکی دوور، شەوی درێژ..........

لێرەدا خاوەنداریّتی تەواو دەرناکەوێ، بەڵکو تایبەتمەندییەکی ناوە دیارخراوەکە پیشان دەدات. هەروەها ئەم مۆرفێمە لە ڕاپەڕاندنی ئەرکی خستنەسەریدا، (لە هەموو نیشانەکانی دیکە پتر لە کاردایەو بە دیارخراوەوە دەلکێ.) (ئازاد ئەحمەد مەحموود: ٢٠٠١: ٩٥) بەهێزیو چالاکیو پلەی دەرکەوتوویی ئەم مۆرفێمە وابەستەیە بەو ناوەی کە دەبێتە دیارخراو. ئەو کەرەستەیەی کە دەبێتە دیارخەرو شوێنی هاتنی لە چوارچێوەی فرێزدا، چونکە لە هەموو جۆرەکانی ناودا دەتوانێت دەرکەوێت، تەنیا لەگەڵ ناوی ناسراو نەبێت، کاتێك ئاوەڵناوی چۆنیەتی دیارخەری بێت، وەکو: پیاوی بەتەمەن، ژنانی لادێ، خوێندنێکی باش، هێمنی برام، کتێبی خۆم، جوانی بەهار....

/ـە/ لەگەڵ ئەو ناوانەدا دەردەکەوێت، کە ناسراونو لە پلەی دیارخراودان، دیارخەرەکانیشیان ئاوەڵناوێکی چۆنییەتیە.

وەکو: پیاوە پیرەکە، ماڵە ڕووخاوەکە، یاریزانە بەهێزەکان.........

هەروەها هەندێجار لەگەڵ ئەو ناوانەشدا دەردەکەوێت، کە دیارخراوەکانیان ناوێکی تاکی نەناسراو بێت، بەڵام بەزۆری ئەو فرێزانە بۆ دیاریکردنی ڕێژەو قەبارەی شتێك بەکاردێن، وەکو: پەرداخە شیرێك، دەسکە گوڵێك، تەنەکە نۆکێك......

بەڵام ئەگەر هاتوو مۆرفێمی نەناسیاری /ـێك/ لەسەر ناوە دیارخەرەکە لابرێتو بچێتە سەر ناوە دیارخراوەکە ئەوا لەم حاڵەتەدا /ـە/ دەبێت بەمۆرفێمی سفر، ئەمەش چالاکییەکەی کەم دەکاتەوە، بۆیەش دەوترێت (ڕاستە (ـە)ش وەکو (ـی) دیارخراو ودیارخەر پێکەوە دەبەستێ، بەڵام نابێت ئەوە لەبیر بکرێ، کە (ـی) زۆر لە (ـە) چالاکترە.) (ئەوڕەحمانی حاجی مارف: ١٩٧٩: ٢٣٢) ئەم ناچالاکییەشی دەگەڕێتەوە بۆئەوەی کە لە سنوورێکی تەسکدا ئەم ڕۆڵە دەبینێ[١٦] و لەم سنوورەشدا هەندێ جار دەبێت بە سفر.

یەکێکی تر لەو مۆرفێمانەی کە ڕۆڵی خستنەسەر دەبینێ مۆرفێمی (Ø)ە. واتە لە هەندێ باردا، مۆرفێمی خستنەسەر شێوەی فیزیکی نامێنێو دەبێت بە سفر، بۆنموونە: خوێندنگاØباشەکان، ئەستێرەØبەرزەکان، ڕێگاØدوورەکان........

ئەمەش لەگەڵ ئەو ناوە دیارخراوانەدا، دەردەکەوێت، کە کۆتاییان بە دەنگێکی بزوێن هاتبێتو لەیەك بڕگەیش زیاتر بن، هەروەها دیارخەر ئاوەڵناوی چۆنیەتی بێت، یان لەگەڵ ئەو ناوە نەناسراوانەی کە وەك ڕێژەو بڕ بەکاردێنو نیشانەی نەناسراوی لەسەر دیارخراوەکەیانە، وەکو: پەرداخێك شیر، بارشێك گەنم، سەلکێك توور......

بەم پێیە لە نێو مۆرفێمەکانی خستنەسەردا، (ـی، ـە، Ø) هەریەکەیان لەڕووی تواناو هێزو چالاکییەوە، جیاوازنو دەشێت بەم شێوەیە پیشانیان بدەین:

---

١٥ – بۆ زانیاری ورد لەم بارەیەوە بڕوانە: (ئازاد ئەحمەد مەحموود: ٢٠٠١: ١١–٧٨)

١٦ – ئەم مۆرفێمە لە زمانی کوردیدا ئەرکی جیاجیا دەبینێو لە بوارەکانی تردا زۆر چالاکە، بۆ زانیاری ورد لەم بارەیەوە، بڕوانە: (ئازاد ئەمین فەرەج باخەوان: ١٩٩٨: ١٠– ٥١)

ئاماری ژمارە (٥)

خستنەڕووی توانای مۆرفیمەکانی خستنەسەر لە زمانی کوردیدا

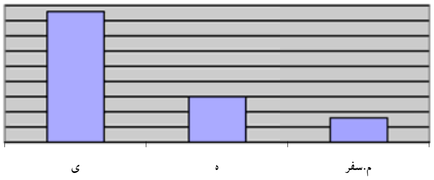

٧-١: مۆرفێمی بەندیی نادیاری:

نادیاری یان لاوازکردنی هێزی کار، لەڕێگەی مۆرفێمی بەندەوە دەکرێت، سەرباری ئەوەی کە هەندێ گۆڕانکاری بونیادی لە فۆرمی کارەکەدا ڕوو دەدەن. لەم بارەیەوە خودی دیاردەکە چەندین پێناسەی جیاجیای بۆکراوە.[١٧] ئەوەی کە پەیوەندی بە کارەکەی ئێمەوە هەبێت، نادیاری، (ئەو پەیوەندییە، کە لە نێوان بکەرو کاری ڕستەدا، هەیە.) (فەرەیدون عەبدول بەرزنجی: ٢٠٠٨: ٥٨) چەشنی پەیوەندییەکەش دەگەڕێتەوە بۆ هێزی کارەکە، کە هێزەکەیان بەشاردنەوەی بکەرەکە لە ئاستی سەرەوەدا لاواز دەکرێت، چونکە (لێکچوونی واتایی بوونێکی ئاشکرای هەیەو قاڵبە ڕێزمانییەکانیش نەگۆڕاون.) (ئەبوبکر عومەر قادر: ٢٠٠٣: ٨١) لەبارەی جۆری ئەو مۆرفێمەش، کە نادیاری پێدروست دەکرێت، ڕای جیاواز هەیە. بەگشتی ڕێزماننووسە کۆنەکان، تێکەڵ بە مۆرفێمی کات، دیارییان کردووە.[١٨] بەڵام بە شێوەیەکی گشتی ڕێزمانوسە نوێیەکان هەردوو مۆرفێمی نادیاریو کاتیان لە یەکتری جیاکردۆتەوەو مۆرفێمی نادیارییان بە /–ر/ دیاری کردووە.[١٩]

نادیاری لە زمانی کوردیدا، هەرچەندە لەڕووی واتاییەوە بەهۆی کەرەستەکانی ناو ڕستە دەناسرێتەوە، بەڵام دەشێ مۆرفێمی /–ر/ بکەین بە نیشانەیەك بۆ ناسینەوەی ئەم جۆرە کارە:

(ڕابردوو) نامەکە نووسرا. خوێندکارەکە وەرگیرا. دەرگای خوێندنگا داخرا.

(ڕانەبردوو) نامەکە دەنوسرێ. خوێندکارەکە وەردەگیرێ. دەرگای خوێندنگا دادەخرێ.

لە ڕووی تواناوە، ئەم مۆرفێمە بۆ گەیاندنی چەمکی نادیاری، لە پلەیەکی بەرز دایە، چونکە – لە دیالێکتی کرمانجی ناوەڕاستدا– هیچ مۆرفێمێکی تری بەند بۆ گەیاندنی ئەم چەمکە بەکارناهێنرێت. سەرەڕای ئەوەی هەندێجار ئەم مۆرفێمە لەگەڵ ئەو چەشنە کارانەشدا بەکاردەهێنرێت، کە تەنیا فۆرمیان نادیارەو لەڕووی هێزەوە لاوازنەکراون، بۆیە دەکرێت وەك مۆرفێمێکی فۆرم نادیاریش بەکاربهێنرێت، کە خستنەڕووی توانا پیشان دەدەن، وەکو:

نانم پێناخورێ. ئەو ئیشە بەهەموو کەس ناکرێ. ئەو پارووە بە تۆ قووت نادرێ.

هەرچەندە، فۆرمی ئەو کارانە نادیارە، بەڵام هەر هێزدارنو ناکرێت وەك کاری نادیاری لەڕووی واتاو چەمکەوە تەماشابکرێن، مەگەر لەڕووی فۆرمەوە نەبێت.

١٧ – بۆ زانیاری ورد لەم بارەیەوە، بڕوانە: (فەرەیدون عەبدول بەرزنجی: ٢٠٠٨: ٥٥– ٦٨)

١٨ – بەنموونە بڕوانە: (سعید صدقی کابان: ١٩٢٨: ٤٣)، (نوری عەلی ئەمین: ١٩٥٦: ٣٧)، (ك.ك. کوردۆیێف: ١٩٨٤: ٢٨٤)

١٩ – بەنموونە بڕوانە: (فەرەیدون عەبدول بەرزنجی: ٢٠٠٨: ١٩٦) (ئەبوبکر عومەر قادر: ٢٠٠٣: ٨١) (عەبدوڵا حوسێن ڕەسوڵ: ١٩٩٦: ١٦٩)

٢: توانای مۆرفێمی بەند لە ڕاپەڕاندنی ئەرکی سینتاکسی لە زمانی فارسیدا

بەشێوەکی گشتی هەوڵ دەدەین هەمان ئەو مۆرفێمانەی کە لە زمانی کوردیدا، باسمان کردنو ئەکتیڤیەتو ڕادەی چالاکیو تواناکانمان دەرخستوون، لە زمانی فارسیشدا هەر ئەو مۆرفێمانە وەردەگرین، بۆئەوەی لەڕووی بەراوردەوە ئەنجامێکی وردو زانستیانەمان بۆ دەربکەوێت.

٢-١: مۆرفێمی بەندیی ناساندن:

لە زمانی فارسیدا بیرو ڕای جۆراوجۆر لە بارەی ناساندن هەیە، بۆیە هەندێك لە زمانەوانان چەندین ڕێگەی جیاواز دەخەنە ڕوو بۆ ناساندنی ناو، بەڵام زۆر بەکەمی ئاماژەیان بۆ مۆرفێمی بەند کردووە، بە تایبەتی لە زمانی فارسی ستانداردردا. تەنانەت دەوترێت، (بەگشتی ئەو ناوانەی کە نیشانەی نەناسراوییان پێوە نییە، بە ناسراو هەژماردەرکرێن.) (عباسعلی مولوی: ١٣٦٠: ٤٢) بە واتایەکی تر، ناسراوی هیچ نیشانەیەکی نییە، بەڵام ئەمەش بە واتای ئەوە نییە، کە چەمکی ناسراوی لە زمانی فارسیدا نەبێت، (چونکە هەر کاتێك دوو شت –ناو– هەبێت یەکێکیان نیشانەی نەناسیاری پێوە بێتو ئەوی تریان بێنیشانە بێت، ئەوا بێنیشانەکە ناسراو دەبێت، واتە خودی بێنیشانەیی، نیشانەیە) (سید احمد خراسانی:١٣٢٩: ٤٤)، بەڵام سەرباری ئەوەش، ناساندن وەك کردەیەکی زمانی، لە زمانی فارسیدا، چەند ڕێگایەکی تایبەتی هەیە:

١– ئەو ناوانەی کە خۆیان لە بنەڕەتدا ناسراون، وەکو ناوی تایبەتی، ناوی دیاردەیەکی تایبەتکراو بە تاکە شتێك، بەنموونە، ڕۆژ، مانگ، بەهەشت، جەهەنەم، هەندێ ناوی نادیاری وەکو: فلان، هەروەها جێناوەکانو هەندێ ناوی کات، وەکو، ئەمساڵ، پار، دوێنی......هتد.

٢– ئەو ناوانەی کە بەیارمەتی هۆکارێکی تر دەناسرێن، لەوانە ئەو ناوانەی بە قەرینە دەناسێنرێن، کە مەبەست لەو جۆرە ناوانەیە، کە یەك جار لە قسەکردنو نووسیندا دێن، کە دووبارە دەبنەوە، دەبن بە ناسراو، یان ئەو ناوانەی کە بە ڕێگاکانی دروست کردنی ناسیاوی، دەناسێنرێن، هۆکارێك ڕۆڵی تێدا دەبینێت. لەوانە، ناوی بانگکراو، بوونی نیشانەی (را)، ئاوەڵناوی نیشانەو دیارخەر، لەگەڵ بوونی چەند پاڕستەیەکی دیارخەری.[٢٠] (تقی وحیدیان کامیار: ١٣٨٩: ٩١)

بەم پێیە لە هیچ یەکێك لە ڕێگاکان مۆرفیمی بەند ڕۆڵی ناساندن لە زمانی فارسیدا، نابینێت. تەنیا ئەوەندە نەبێت، کە لە نێو ئەم ڕێگایانەدا (را)ی بەرکاری دەکرێت، وەك دووەمین چەمکی خۆی، ناساندن پیشان بدات، لەو چەشنە مۆرفیمە بێت، کە دوو ئەرکیان لەیەك کاتدا تێدا تواوەتەوە.

١– مۆرفێمی بەرکاری ڕاستەوخۆ

را

٢– مۆرفێمی ناساندن – کتاب را(م. بەرکاری، م. ناساندن) خواندم.

(لێرەدا دەتوانین بڵێین کە (را) دوو ئەرکی جیاوازی ڕێزمانیی هەیە، واتە لە یەك شوێنو لە هەمان کاتدا، جارێك نیشانەی ناسیاوییەو جارێکی تر نیشانەی بەرکارییە.)(مهری باقری: ١٣٧٥: ١٥٢)

ئەگەر تەماشای قوناغەکانی زمانی فارسی بکەین دەبینین، کە چەند مۆرفێمێك بەکارهاتووە، ناساندن، لە زمانە ئێرانەییە کۆنەکاندا، (بەهۆی awa[٢١] (ان) و ima (این) بووە.)(محسن ابوالقاسمی: ١٣٨٧: ٢٨) ئەمڕۆش ئەو ناوانەی لە دوایی ئاوەڵناوی نیشانەی (ان، این) دێن، لە زمانی فارسییدا بە ناوی ناسراو دادەنرێن، کە ئەوانیش پێش ناوەکە دەکەونو

[٢٠] – بۆ زانیاری ورد، لەبارەی ئەم ڕێگایانە بروانە: (فاگمە مدرسی: ١٣٨٦: ٨٧– ٨٨)

[٢١] لە زمانی ئاوێستادا، (ava) بووە. بروانە (محسن ابوالقاسمی: ١٣٨٧: ٢٨)

وەك نیشانەی ناسراوی بەکاردێن. (حسن انوری، حسن احمد گیوی: ۱۳۹۰: ۸۸)، وەکو: این قلم، این کاغذ، ان پسر، ان دختر......

ئەوەی کە لەم بارەیەوە زیاتر سەرنج ڕادەکێشێ ئەوەیە کە (awa و ima) وەك مۆرفێمی بەند بەکارهاتوون، بەڵام (ان، این) ئەمڕۆ وەکو مۆرفێمی سەربەخۆ بەکاردێن.

لە زمانە ئێرانییەکانی ناوەڕاستدا، ناساندن لەڕێگەی چەند نیشانەیەکەوە بووە، لەوانە، لە پەهلەوی ئاشکانیدا، im (این)و hau (او) و لە فارسی ناوەڕاستدا، ōy (او)، ēn (این)و (h)ān (ان) کە جێناو، ئاوەڵناوی نیشانەن‌و ناو دەکەن بەناسراو.) (محسن ابوالقاسمی: ۱۳۸۸: ٤٠): hau pidar- ان پدر ئەو باوکە.

لە زمانی فارسیدا (گفتوگۆی ئاسایی)، مۆرفێمی /–ش/ /eš-/ وەکو نیشانەی ناساندن بەکاردێت. (مهدی مشکوه الدینی: ۱۳۸۹: ۳۱) وەکو: محلش خوب است. دوکانەکەی باشە. غذاش بدنیست. خواردنەکەی خراپ نییە.

ئەم مۆرفێمە یەکێك لە تایبەتمەندییەکانی ئەوەیە، (دەبێتە هۆی ناساندنی فرێزی ناوی، بەڵام وەك ناساندنێکی ئەنافۆری، بەکاردەهێنرێت.) (محمد راسخ مهند: ۱۳۸۸: ۹۰)

مۆرفێمێکی تر، /–ە/یە، لە گفتوگۆی ڕۆژانەدا بۆ ناساندن بەکاردێت، (لە زمانی ئاخاوتنی ڕۆژانەی فارسیدا، بۆ ناساندنی ناو، بزوێنی /e–/، /–ە/ بۆ کۆتایی ناوەکە زیاد دەکرێت.) (محمد رچا باگنی: ۱۳۸۵: ۹۷) بەنموونە:

کتابە اینجا است. کتێبەکە لەوێیە. پسرە بیدارشد. منداڵەکە لەخەو هەستا.

ئەم پاشگرە سەرپشکییە، (دەتوانرێت بە شێوەیەکی سەرپشکی بە هەر ناوێکی تاکی تایبەت، یان گشتی، کە بکەر بێت، یان بەرکاری ڕاستەوخۆ، یان ناڕاستەوخۆ بلکێت‌و ناسیاوی نیشان بدات.) (شهرزاد ماهوتیان: ۱۳۸۷: ۱۹۰)، وەکو: من بە زنە گفت. من بە ژنەکەم گوت. زنە بە من گفت. ژنەکە بە منی گوت.

هەریەك لەم دوو مۆرفێمە، بە شێوەیەکی لابەلا دەتوانن چەمکی ناساندن بگەیەنن، چونکە توانایەکی زۆریان نییەو تەنیا لە گفتوگۆی ڕۆژانەدا بەکاردێن. (لە نووسیندا، بۆ ناساندنی ناو هیچ نیشانەیەك بەکارناهێنرێت) (محمد رچا باگنی: ۱۳۸۵: ۹۷)، بۆیە ناتوانین هیچ مۆرفێمێك وەکو پیشاندەری چەمکی ناساندن لە زمانی فارسیدا، بەتایبەت لە زمانی نووسین‌و فەرمی، دیاری بکەین، هەرچەندە (زمانەوانی ئەمڕۆ مۆرفێمی /–ە/ بە گیرەکێکی ڕێزمانی دادەنێن، کە چەمکی بچووکردنەوەو ناساندن‌و پیشاندانی ناسکی‌و خۆشەویستی دەگەیەنێت.) (حسین عبدالملکی: ۱۳۸۵: ۱۰۱) بەم پێیە ئەم مۆرفێمە دەبێتە مۆرفێمێکی هاوبێژو چەند چەمکێکی ڕێزمانی‌و فەرهەنگی تێدا تواوەتەوە.[۲۲]

(هەریەك لەو دوو مۆرفێمە /–ە/، /–ش/ لە ڕیزی نووسەکەکانن‌و بە جۆرێك لە نووسەك (دواگر) دادەنرێت.) (محمد راسخ مهند: ۱۳۸۸: ۹۱): – ێشش/ ێش رشتش/ ێش رشت زمستوناش خوشمزە است. – کتە/ کت قرمزە/ کت قرمز گرانە را خریدم.

ئەوەی جێگەی هەڵوەستەکردنە، ئەوەیە کە هەندێ جار بەتایبەتی لە زمانی قسەکردندا، لە جیاتی /–ە/ (فەتحە) بەکاردەهێنرێت، واتە شوێنی دەگرێتەوە، ئەمەش تەنیا لەگەڵ ناوی تاکدا دەبێت. وەکو: کتابێ رو خوندم. مردێ رو دیدم اوتوبوسێ رو سوارشدم.

۲۲ – بۆ زانیاری زیاترو ئاشنابوون بە هەموو ئەو چەمکانەی کە ئەم مۆرفێمە لە زمانی فارسیدا دەیبینێت، بڕوانە: (خسرو فرشیدورد: 1386: 454– 471)

٢-٢: مۆڕفێمی بەندیی نەناساندن

نەناسیاری وەك چەمكێكی ڕێزمانی لە زمانی فارسیدا، لە ڕێگەی مۆڕفێمی سەربەخۆو مۆڕفێمی بەندو هەردوو جۆری مۆڕفێمەكەش پێكەوەو لەیەك كاتدا، دەگەیەنرێت. هەر كاتێك ناو ئەم كاتیگۆرییە وەربگرێت، دەبێت بە ناوێك كە (لای قسەكەرو گوێگر، دیارو ئاشكرا نییەو پێشینەییەكان لەبارەوە لە مێشكدا، نییە.) (عبدالعظيم قريب و ديگران: ١٣٨٧: ٣٣) ئەو ناوەی كە دەكرێت بە نەناسراو، لەگەڵیدا ژمارە دەردەكەوێت، كە هەر ڕێگایەك بەكاربهێنرێت (نەناسراوی لەناو فرێزی ناویدا بە (یە/یك) یان پاشگری /–ی/ یان بەلێكدانی (یە/یك) لەگەڵ /–ی/ دەگەیەنرێت.)(شهرزاد ماهوتيان: ١٣٨٧: ١٩٢)[٢٣] وەكو:

یە/یك كتاب خریدم. کتابی خردیدم. یك/یە کتابی خریدم

بەم پێیە مۆڕفێمی بەندی نەناسیاری /–ی/ ییە، كە تێیدا چەمكی نەناسیاریو ژمارە هەست پێدەكرێت:

/–ی/ → ١– نەناسیاری
/–ی/ → ٢– ژمارە

بەڵام كاتێك مۆڕفێمی سەربەخۆشی لەگەڵ دەركەوت هیچیان چەمكی خۆیان لەدەست نادەن. (كاتێك هەردوو نیشانەكە (یك) و /–ی/ پێكەوە هاتن بۆ جەختكردنەوە.) (سيد احمد خراساني: ١٣٢٩: ٣٧)

ئەگەر ئاوڕێك لە قۆناغەكانی پێشتری زمانی فارسی بدەینەوە، دەبینین لە زمانی (ئێرانی كۆندا نەناسراوی بە -aiwa: (یك) پیشان دەدرا.) (محسن ابوالقاسمي: ١٣٨٧: ٢٨)، وەكو: aiwa martyah مردی (پیاوێك)

لە زمانی فارسی ناوەڕاستو زمانە ئێرانییەكانی تری ناوەڕاستی ڕۆژاوا (ناو بە ew كە لە دوای ناوەوە بەكاردێتو لە aiwa ی ئێرانی كۆنەوە ماوەتەوە، دەكرێت بە نەناسراو.) (محسن ابوالقاسمي: ١٣٨٨: ٤٠) لە ئەنجامی ئەو گۆڕانەی لە نێوان فارسیی كۆنو ناوەڕاستدا، ڕووی داوە، نیشانەی نەناسیاری، كە لە فارسی كۆندا پێش ناوەكە هاتووە، بەڵام لە فارسیی ناوەڕاستدا، دوای ناوەكە كەوتووە، وەكو: azdahāgēw mazn اژدهایی بزرگ. ئەژدیهایەكی گەورە.

بەڵام ئەمڕۆ لە زمانی فارسیدا بۆ نەناسیاری ناو، نیشانەكە هەم دەچێتە پێش ناوەكەو هەمیش دەچێتە دوای ناوەكە، پێكەوە لە هەردوو باریشدا دەبینرێت.

ئەم مۆڕفێمە بەندە، لە زمانی فارسیدا، شێوەی نووسەك زیاتر بەخۆیەوە دەگرێت، تا گیرەك، چونكە هەر كاتێك لە فرێزی فراوانكراودا بێت، توانای ئەوەی هەیە بنكەی خۆی بگۆڕێت. ئەو بنكەیەی كە وەری دەگرێت نابێت بە بەشێك لێیو كەتیگۆری ئەو بەشە ئاخاوتنە پیشان نادات، بۆیە دەشێ (نیشانەی نەناسیاری /–ی/ (/i–/) بە نووسەك دابنرێت.) (مهدی مشكوه الديني: ١٣٨٩: ٣١) بەم پێیەش (نیشانەی نەناسیاری /–ی/ مۆڕفێمێكی بەندەو لە جۆری نووسەكەكانەو گیرەك نییە.) (ويدا شقاقي: ١٣٧٦: ١٥١) وەكو: كتابی خریدم. كتاب خوبی خریدم. كتاب بسیار خوبی خریدم.

بەڵام ئەوەی سەرنج ڕادەكێشێ ئەوەیە، كە ئەم جۆرە گواستنەوەیە لە بنكەی مۆڕفێمی /–ی/دا، خورتەكی نییەو دەشێ بووترێت: كتابی بسیار خوب خریدم.

لێرەوە ئەمە دەردەكەوێت، هەر كاتێك لە ناوێكی دیارخراو بە ئاوەڵناو، نەناسراو بكرێت، بەزۆری مۆڕفێمی نەناسیاری دەچێتە سەر ئاوەڵناوەكە، بەڵام سەرەڕای ئەوەش، لە زۆر بواردا، لە زمانی فارسیی فەرمیو بەتایبەت لە زمانی ئەدەبیدا لە

٢٣ – بۆ هەمان زانیاری بڕوانە: (حسن احمد گیوی، حسن انوری: 1390: 66)، (محمد روایی: 1384: 18)

پێکهاتەی سینتاکسی ناو و ئاوەڵناودا، مۆرفیمی نەناسیاری هەر لەسەر ناوەکە دەردەکەوێت، (هەمان سەرچاوە: ١٣٨)، وەکو: دیواری بلند، کاخی باشکوه، درختانی سرسبز......

هەروەها دەشێت دیارخراو ئاوەڵناویش نەبێت، مۆرفیمەکە شوێنی خۆی بگۆڕێ، وەکو:

لیوان شیری / لیوانی شیر می خورم. دستەای گل / دستە گلی می خرید.

هەندێك لە زمانەوانی فارس، /–ای/ بە مۆرفیمێکی تری نەناسیاری دادەنێنن،[٢٤] بەڵام دەنگی {ا}، کە لە پێش ئەو مۆرفیمە زیاد دەبێت، بەهۆکاری دەنگەکانی دەوروبەرییەوە پەیدادەبێت، بۆیە دەشێت وەك ئەلۆمۆرفێکی ئەو مۆرفیمە دابنرێت، کە بە هۆکاری فۆنۆلۆژی سەری هەڵداوەو شێوەی سەرەکی مۆرفیمەکەی گۆڕیوە، بەتایبەتی لەگەڵ ئەو وشانەی کۆتاییان بە دەنگی بزوێن هاتووە، ئەم دیاردەیە دەبینرێت، وەکو: خانەای، شانەای.............

ئەگەر بێتو هەمان ناو بەئاوەڵناوێکی (یان هەر دیارخەرێکی تر) دیاربخرێت، ئەوا ئەو ئەلۆمۆرفە شێوەی سەرەکیی خۆی لەسەر دیارخەرەکە وەردەگرێتەوە، وەکو: خانە بزرگی، ....

مۆرفیمی نەناسیاری، هەرچەندە، چەمکی تاکییەتی ناویش پیشان دەدات، بەڵام زۆرجار لەگەڵ مۆرفیمی کۆشدا دەردەکەوێت، هەر کاتێکیش ئەو دوو مۆرفیمە لەسەر بنکەیەك دەرکەوتن، ئەوا مۆرفیمی کۆ پێش مۆرفیمی نەناسیاری دەکەوێت. (مهدی مشکوە الدینی: ١٣٨٩: ١٤١) بەنموونە: ئادم + ها(کۆ) + یی(نەناسیاری) > ئادمهایی، پسر+ ها(کۆ) + یی(نەناسیاری) > پسرهایی

بەڵام ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ مێژووی زمانی فارسی، دەوترێت پێشتر (ی) لە کۆتایی ناوی تاکدا دەهات نەك لە کۆتایی ناوی کۆ، نەدەوترا (سخنانی) یان (مردانی) بەڵکو کۆی نەناسراو، بەهۆی هەندێك وشەی وەکو (گروە، دستە، برخ......هتد) لە پێش ناوەکە دادەنراو نیشانەی /–ان/ی کۆ دەخرایە سەر ناوەکە، نیشانەی /–ی/ نەناسیاریش دەخرایە سەر وشەکان.(خسرو فرشیدورد: ١٣٨٢: ١٩٠) وەکو: برخی سخنان، گروهی مردان......

لێرەدا، مۆرفیمی /–ی/ چەمکی تاکییەتی لەدەست نەداوە، بەڵام ئەمڕۆ /–ی/ لە کۆتایی ناوی کۆش دێت، وەکو: سخنانی گفت، حرفهایی بزن،

لێرەوە ئەگەر پێشتر دەوترا /–ی/ تاکییەتی دەگەیەنێت، ئەوا لەم جۆرە حاڵەتەدا، پێویستە بڵێین: (تەنیا چەمکی نەناسراوی دەدات، چونکە لە کۆتایی ناوی کۆش دێت، تاکییەتیش لەگەڵ کۆ ناگونجێ.) (سید احمد خراسانی: ١٣٢٩: ٣٨) بۆیە ئەو مۆرفیمانەی کە دوو چەمکیان تێدا دەتوێتەوە، دەشێ پلەیان لە نێواندا هەبێ، یەکێکیان سەرەکی بێتو ئەوەی تریان لاوەکی بە نموونە /–ی/ ئەرکی سەرەکی پیشاندانی چەمکی نەناسیارییە، ئەرکە لاوەکییەکەی – لەهەندێ باردا– پیشاندانی چەمکی تاکییەتییە.

بەم پێیە مۆرفیمی بەند، (لە زمانی فارسیدا وەك نیشانەی نەناسراوی (/–ی/) ریشەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ژمارە (یەك) ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە (یك)و/–ی/ ڕەگو ریشەی هاوبەشییان هەیە.) (محمد راسخ مهند: ١٣٨٨: ٨٦)

٢-٣: مۆرفیمی بەندیی کۆکردنەوە

لە زمانی فارسیدا، پیشاندانی چەمکی کۆ، لە ڕێگەی زیاتر لە مۆرفیمێکەوە دەبێت، کە هەریەکێك لەو مۆرفیمانە سیمای تایبەتیو بەکارهێنانی خۆی هەیە، بەگشتی مۆرفیمەکان ئەمانەن: /–ان/، /–ها/، /–گان/، /–جات/، /–ین/، /–ون/، /–

---

[٢٤] – بروانە: (پرویز ناتل خانلری: ١٣٨٢: ١٦٦)، (داریوش آشوری: ١٣٨٦: ١٨٢)

ات/)[٢٥] هەرچەندە هەندێ مۆرفێمی تریش بۆ گەیاندنی ئەم چەمکە ئاماژەیان بۆدەکرێت، لەوانە /–اها/، /–یها/، /–گاران/، /–یان/.....هتد)[٢٦] بەڵام زیاتر دەچنە ڕیزی ئەلۆمۆرفەوە.

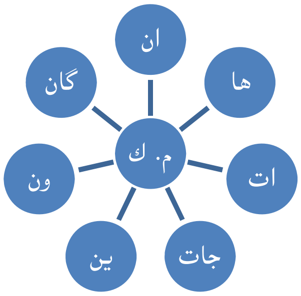

ئەگەر ئاوڕێك لە زمانی فارسی بدەینەوە، دەبینین هەندێك لەو مۆرفێمانە نوێنو تازە هاتوونەتە ناو زمانی فارسییەوە، لە فارسیی کۆنو ناوەڕاستدا نەبوونە. (لە زمانی ئێرانی کۆندا، āman و ān لە فارسیی کۆندا، بۆ ئەو ناوانە بەکارهاتووە، کە کۆتاییان بە /ā/ هاتووە، īn و īnam بۆ ئەو ناوانەی کە کۆتاییان بە /-ī-/ هاتووە، بەڵام (īn) کەمتر بەکارهاتووە، لە پەهلەوی ئەشکانیو فارسیی ناوەڕاستدا زیاتر بەکارهاتووە، لە دەوری ناوەڕاستدا، مۆرفێمێکی تر هەیە -īha–، بەتایبەتی لە دەقەکانی فارسیی ناوەڕاستو زەردەشتیدا، کە لە بنەڕەتدا، مۆرفێمێکی ئاوەڵکارسازەو بۆ کۆکردنەوەی ناوی تاکیش بەکارهێنراوە.) (محسن ابوالقاسمی: ١٣٨٨: ٤١)، (مهری باقری: ١٣٨٦: ١٧٣، ١٧٤) بەم پێیە، مۆرفێمی /–ان/ کە ڕەگەکەی دەگەڕێتەوە بۆ anamی فارسیی کۆنو لەم قۆناغەدا تاکە مۆرفێم بووە بۆ گەیاندنی چەمکی کۆ، لە قۆناغی فارسیی ناوەڕاستدا، (īhā) هاتووەتە ناوەوە، وەکو پیشاندانی چەمکی دووەمی کۆی گەیاندووە. ئەمڕۆش لەو زمانەدا، هەردوو مۆرفێمی /–ان/ و /–ها/ بە چالاکترینو بە تواناترین مۆرفێم دادەنرێن تەنانەت دەوترێت (لە زمانی فارسیدا دوو مۆرفێمی کۆ هەن ئەوانیش (–ha و –an)ن.) (علی درزی: ١٣٨٥: ٨٠) بەڵام بە شێوەیەکی گشتی لێرەدا، بەکورتی، هەڵوەستە لەسەر دیارترین ئەو مۆرفێمانە دەکەین:

/–ان/ زۆربەی زمانەوانی فارس، بە مۆرفێمێکی ڕەسەنی دادەنێن لە زمانەکەیاندا، کە ڕیشەیەکی کۆنی هەیەو (بۆ ناوی گیانلەبەران، ڕووەك، تەنەئاسمانییەکان، هەندێ لە ئەندامە دوانییەکانی لەش، بەکاردێت.) (فاگمە مدرسی: ١٣٨٦: ١٢٤)

بەنموونە: مرغان، گوسفندان، لبان، گیاهان، گلان،..........

ئەم مۆرفێمە چەند ئەلۆمۆرفێکی هەیە، لەوانە: /–یان/ (ئەگەر هاتوو ناوێك کۆتایی بە {ا} هاتبوو نیشانەی کۆی /–ان/ بە شێوەی /–یان/ دەردەکەوێت.) (مهدی مشکوه الدینی: ١٣٨٩: ١٤٢) وەکو: دانا + ان < دانایان، بینا + ان < بینایان.

هەروەها لە هەندێ وشەدا، کە کۆتاییان بە {و = u}، هاتووە، لە کاتێکدا کە /–ان/ی بۆ زیاد دەکرێت، {و = u}ی وشەکە دەگۆڕێت بە (o ، ـُ) دوای ئەوە (و + ان)ی بۆ زیاد دەکرێت. (فاگمە مدرسی: ١٣٨٦: ١٢٤، ١٢٥) بۆیە /–وان/ وەك ئەلۆمۆرفێکی /–ان/ هەژماردەکرێت، بەنموونە: زانو + ان < زانُ + و + ان < زانوان.

لە هەندێ باریشدا، /–گان/ وەکو ئەلۆمۆرفێکی /–ان/ دەردەکەوێت، بەتایبەتی ئەگەر ناوەکە کۆتایی بە (ە/ــە = e) هاتبێت لە نێوان ئەو بزوێنەو مۆرفێمی کۆ {گ} زیادەکرێت. (هەمان سەرچاوە: ١٢٥)، بەنموونە:

درماندە + ان < درماندەگان   فرزانە + ان < فرزانەگان

---

٢٥ – بڕوانە: (مهدی مشکوة الدینی: ١٣٨٩: ١٤٤)، (پرویز ناتل خانلری: ١٣٨٢: ٥٤،٥٥)، (فاطمه مدرسی: ١٣٨٦: ١٢٤– ١٢٧)

٢٦ – بڕوانە: (علی اشرفی صادقیو اکرم حاجی سیداقایی: ١٣٨٩: ٥٩– ٦٥)

هەندێ جار دەشێ دەنگی {ه}، لە نووسیندا دەرنەکەوێتو ببێتە (فەتحە) (درماندگان) ئەم ئەلۆمۆرفەش هۆکاری فۆنۆلۆژی هێناویەتی. ئەگەر بە /–ها/ کۆیان بکەینەوە ئەوا فۆنیمی {گ} زیاد نابێت، چونکە /–ها/ خۆی بە نەبزوێن دەست پێدەکات، وەکو: فرزانه+ ها > فرزانەها

/–ها/: ئەم مۆرفێمە لە (پاشگری ئاوەڵکارسازی /īhā–/ی فارسی ناوەڕاستەوە کە بەرانبەر پاشگری /–انە/ی فارسی نوێیە، وەرگیراوە.) (علی اشرفی صادقیو اکرم حاجی سیداقایی: ١٣٨٩: ٦٣) بەڵام ئەمڕۆ لە زمانی فارسیدا، (زۆرترین بەکارهێنانی هەیە، لە دروستکردنی وشەی کۆدا.) (فاگمە مدرسی: ١٣٨٦: ١٢٤)، (علی درزی: ١٣٨٥: ٨٠)، چونکە دەتوانێت لەگەڵ ناوی گیاندارو بێگیانو ناوی واتایی بەکاربهێنرێت، هەروەها دەتوانێت لەگەڵ ئەو ناوانەش بەکاربهێنرێت، کە بە /–ان/ کۆدەکرێنەوە، واتە دەبێتە هاوواتایی، وەکو: مردها، دخترها، پسرها، درختها، کتبها...............

بەم پێیە /–ان/ تایبەتە بە گیانلەبەرو (زیندوو)، /–ها/ دەتوانێت هەموو ناوێك کۆبکاتەوە گیانلەبەرو بێگیان، بەڵام /–ان/ ناتوانێ، لە گیاندار زیاتر کۆبکاتەوە، ئەم نیشانەیە بۆ جیاکردنەوەی ناوی گیاندارو بێگیان لە زمانی فارسیدا بەکاردێت. (اسماعیل سعادت: ١٣٧٥: ٧٧) بەڵام لە زمانی فارسی ئەمڕۆدا، ئەم یاساو ڕێساییە زۆر بەوردی ڕەچاو ناکرێتو زۆربەی ناوەکان بە /–ها/ کۆدەکرێنەوە. (ع. خیامپور: ١٣٨٩: ٣٦) ئەم تواناییەی مۆرفێمی /–ها/ دەگەڕێتەوە بۆ ئاسانی دەربڕینیو نەبوونی ئەلۆمۆرفی جیاجیا بۆی بەتایبەت لە زمانی نووسیندا، چونکە (لە زمانی قسەکردنی ڕۆژانەدا، /–ها/ دەگۆڕێت بە /–ا/) (ئەبوبەکر عومەر قادر: ٢٠٠٣: ٨٧) ئەمەش زیاتر بۆ هۆکاری ئابووری کردن دەگەڕێتەوەو سەرباری ئەوەش لە سنوورێکی تەسکدا دەبێت. چونکە ئەو ناوانەی کە کۆتاییان بە بزوێن هاتبێو بە /–ها/ کۆکرابنەوە ناکرێت ئەم گۆڕانکارییەیان تێدا ڕووبدات، وەکو: (بندەها = *بندەا، بچەها = *بچەا) بۆیە دەشێ /–ا/ وەك ئەلۆمۆرفێکی زۆر ناچالاك دابنێین.

پەیوەندی مۆرفێمی کۆ لەگەڵ ژمارەدا، لە هەندێ زماندا، خورتەکییە[٢٧]، بەڵام لە هەندێ زماندا نییە[٢٨]، لە زمانی فارسیشدا، سەرپشکییە، دەشێ هەبێو دەشێ نەبێت، وەکو: – دو تا دخترها. – دو تا دختر.

بەڵام دەوترێت ئەگەر هاتوو هەردوکیان – ژمارەو مۆرفێمی کۆ– پێکەوە هاتن، ئەوا نیشانەی کۆ دەبێتە هۆی گەیاندنی چەمکی ناسراوی. (محمد راسخ مهند: ١٣٨٨: ٩٧) بۆیە لەسەر ئەو بنەمایەشەوە، دەکرێت بڵێین لە هەندێ باردا مۆرفێمی /–ها/ چەمکی ناسیاویش پیشان دەدات.

/–گان/: هەرچەندە هەندێ زمانەوان بە مۆرفێمێکی کۆکردنەوەی دادەنێن،[٢٩] بەڵام لە ڕاستیدا ئەمە ئەلۆمۆرفێکی مۆرفێمی /–ان/ه/، –وەك پێشتر ڕوونمان کردووەتەوە– (ئەم نیشانەیە لە بەکارهێنانیدا زۆر سنووردارەو لە ڕوانگەی واتاییەوە، ئاماژە بە کۆمەڵێكو چەند دانەیەکی یەکسانو لەیەکچوو دەکات، هەروەها زۆرجاریش چەمکی ئاوەڵناوی نسبیش پیشان دەدات.) (مهدی مشکوه الدینی: ١٣٨٩: ١٤٢) وەکو: دهگان، صدگان، هزارگان، ناوگان......

/–جات/: یەکێکە لەو مۆرفێمانەی کە لە زمانی فارسیدا، بۆ گەیاندنی چەمکی کۆ بەکاردێت، بەڵام (لە بەکارهێناندا سنووردارە.) (فاگمە مدرسی: ١٣٨٦: ١٢٦) زۆرجاریش وا باس دەکرێت، کە ئەم مۆرفێمە گۆڕاوی /–ات/ی عەرەبی بێت،

٢٧–لە زمانی ئینگلیزیدا پێویستە (S) کۆ لەگەڵ ژمارەدا بێت، واتە کە ژمارە هات دەبێت مۆرفێمی کۆیش بێت، وەکو:

the two boys are here. ، the boy is here. (Eckersley, C. and Eckersley, J.1980: 50)

٢٨ – بۆنموونە لە زمانی کوردیدا، نییە، واتە کاتێك ژمارە هات، مۆرفێمی کۆی لەگەڵ نایەت. بەنموونە:

– دوو منداڵ سواری پاسکل بوون. * دوو منداڵان سواری پاسکل بوون.

٢٩ – بڕوانە: (مهدی مشکوه الدینی: ١٣٨٩: ١٤٢)، (علی اشرفی صادقیو اکرم حاجی سیداقایی: ١٣٨٩: ٥٤)

بەتایبەتی، ئەگەر هاتوو ئەو بنکەیەی کە /–ات/ وەردەگرێت، بە یەکێك لە بزوێنەکان کۆتایی هاتبێت، ناوبەندێك دێتە نێوان هەردوو دەنگە بزوێنەکە، ئەو ناوبەندانەش بە زۆری {ج}، {ی}ییە، وەکو: سبزی + ات > سبزی + ج + ات > سبزیجات.

روزنامە + ات > روزنامە + ج + ات > روزنامەجات

ئەوەی جێگەی سەرنجە لە هەندێ باردا، (زیادکردنی نیشانەی (ات) بۆ وشەی فارسی ڕەسەن، بە دەگمەن دەزانن، بۆیە لەم بارەدا، (–جات) بە یەکێك لە مۆرفێمەکانی کۆ دادەنێن.)(هەمان سەرچاوە: ١٢٥) وەکو:

دواجات، حلواجات، ترشی جات، میوجات، نوشتەجات ....

لە زمانی فارسیدا، ئەو ناوانەی کە لە عەرەبییەوە، خوازراون، لە ڕێگەی زیادکردنی هەرسێ مۆرفێمی /–ات/، /–ین/، /–ون/ بۆ کۆتایی وشەکە دەبێت. (پرویز ناتل خانلری: ١٣٨٢: ٥٤، ٥٥) وەکو: /–ات/ امتیازات، انتخابات، اطلاعات، مکاتبات. /–ین/ معلمین، خادمین، کاشفین، مترجمین. /–ون/ روحانیون، مادیون، صلیبون، منطقیون.

بەڵام دەشێت هەر یەکێك لەو ناوانە، بەیەکێك لە مۆرفێمەکانی کۆی /–ان/ یان /–ها/ کۆبکرێنەوە، کە ئەمەش بە پەسەندتر دادەنرێت. (هەمان سەرچاوەی پێشوو: ٥٥) وەکو: امتیازها، معلمان، ناشران، روحانیان.....

یەکێکی تر، لەو ڕێگایانەی کە لە زمانی فارسییدا، بەکاردێت (جمع مکسر)ە، بەتایبەت بۆ ئەو وشانەی کە لە زمانی عەرەبییەوە وەرگیراون. (مهدی مشکوة الدینی: ١٣٨٩: ١٤٣) وەکو: امر: امور، رسم: رسوم، شیخ: شیوخ..........

بەڵام ئەوەی جێگەی سەرنجە ئەوەیە کە دەشێ، ئەم جۆرە ناوانەش بە یەکێك لە مۆرفێمەکانی /–ان/ یان /–ها/ کۆبکرێنەوە، (ئەم شێوازە لە نووسینی کەڵەنووسەراندا بەکارهێنراوەو پاراوترو ڕەوانترە.) (پرویز ناتل خانلری: ١٣٨٢: ٥٨) وەکو:

رسوم = رسمها، کرام = کریمان، منافع = منفعها، شیوخ = شیخان

لەسەر ئەو بنەمایە دەتوانین بڵێین، ئەو مۆرفێمە (ڕێگا) عەرەبیانەی لە زمانی فارسییدا، توانایەکی زۆریان نییەو چالاك نین، لەبەرئەوەی شوێن گرەوەی خۆیان هەیە، بەڵام ئەمەش تارادەیەك دەبێتە گرفتو دەوترێت، (بوونی کۆمەڵێك نیشانەی کۆ بۆ بەکارهێنەرانی زمانو ئەوانەشی کە دەیانەوێ زانیاری لەسەر زمانی فارسی وەربگرن دەبێتە کێشە. هەروەها بوونی ژمارەیەك نیشانەی کۆ و کۆی بێ یاسا – دەستووربەدەر– لە زمانی فارسیدا دەبێتە هۆی دروستکردنی کێشەیەك بۆ دانانی فەرهەنگۆك بۆ مۆرفێمەکانو دانانی لە وشەنامەدا. فەرهەنگنووس لە دانانی (مدارس)و (مدرسەها)، یان (اساتید)و (استادان)، یان (محققان)و (محققین) دوودڵە.) (لیلی مرتچائی: ١٣٨٠: ٨٩) چونکە هەردوو شێوەکە لە زمانی فارسیدا بەکاردەهێنرێت، بۆیە مۆرفێمەکانی کۆ، لە زمانی فارسیدا بە یەکێك لەو بابەتانە دادەنرێت، کە کۆدەنگی تەواوی لەسەر نییە. توانای هەریەك لەو مۆرفێمانەی کە باسمان کرد بە شێوەی خوارەوە پیشان دەدەین:

ئاماری ژمارە (٦)

خستنەڕووی توانای مۆرفیمەکانی کۆ لە زمانی فارسیدا

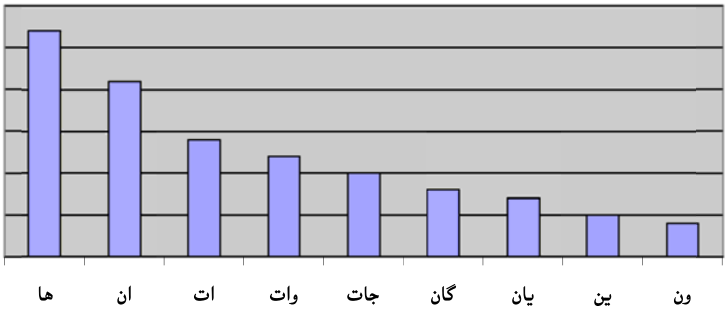

٢-٤: مۆرفێمی بەندی پلەی باڵاو بەراورد:

لە زمانی فارسیدا، یەکێك لە چەشنەکانی ئاوەڵناو، لە ڕووی پلەوە، ئاوەڵناوی پلەی بەراوردو پلەی باڵایە، ئـەم چـەمکە لەڕێگەی مۆرفیمی بەندەوە دەگەیەنرێت، کە ڕەگو ڕیشەیەکی قووڵی لەناو ئەو زمانەدا هەیە. لە زمانی فارسیی کۆندا، (بـۆ دروستکردنی ئاوەڵناوی پلەی بەراوردو باڵا، سوود لە دوو شێوە دەبینرا، یەکەمیان، بۆ سازکردنی ئاوەڵنـاوی پلـەی بـەراورد پاشگری /yah-/، ئاوەڵناوی پلەی باڵا /išta-/ بەکاردەهێنرا، بەنموونە: vahu + yah > vahyah

بهتر < تر + به

شێوازی دووەم، بۆ سازکردنی ئاوەڵنـاوی پلـەی بـەراورد، پاشـگری /tara–/ و پلـەی بـاڵا /tama–/ بـۆ ئاوەڵنـاوی پلـەی چەسپاو زیاد دەکرێن، وەکو: hubaoidi + tara >   hubaoiditara

خوشبوتر   < تر   + خوشبو

hubaoidi + tama > hubaoiditama

خوشبوترین   < ترین   + خوشبو[٣٠]

شێوازی یەکەمی سازکردنی ئاوەڵناوی پلەی بەراوردو باڵا لە گـۆڕانی زمـانی فارسـی لـە کۆنـەوە بـۆ ناوەڕاسـت لەناوچـووە.) (مهری باقری: ١٣٨٦: ١٨٠) لە ئەمڕۆی زمانی فارسیدا، هەردوو پاشـگری /–تـر/، /–تـرین/ هـەمان ئـەو پاشـگرەن، کـە بـە گۆڕانی دەنگیی کەمەوە، بەکاردێن، چونکە دەوترێت (ئاوەڵناوی پلەی بەراوردو بـە زیـادکردنی پاشـگری /–تـر/ بـۆ کۆتـایی ئاوەڵناو دروست دەکرێتو پلەی باڵاش بەهۆی زیادکردنی پاشگری /–ترین/) (محمد راویی: ١٣٨٤: ٣٧)، وەکو: خـوب < خوبتر < خوبترین.

گویا < گویاتر < گویاترین.   دلشکستە < دلشکستەتر < دلشکستەترین

ئەم چەشنە چەمکە لە نێو هەموو زمانەکاندا، لەگەڵ ئەو ئاوەڵناوانەدا بەکاردێت، کە پێیان دەوترێت ئاوەڵناویی پلـەیی، لە زمانی فارسیدا، هەریەك لە ئاوەڵناوەکانی (زیندوو، کوژراو، ڕۆیشتوو، نێر، مێ)، (زندە، مردە، کشتە، رفتە، مژکر، مۆنپ، خاموش) پلەیان لە نێواندا نییە، بۆیە ناکرێت پاشگری (/–تر/، /–ترین/ لەگەڵیانـدا بـەکاربێنین.) (مهـدی مشـکوە الـدینی: ١٣٨٩: ١٨٥) وەکو: *زندەتر، *مردەترین، *کشتەتر، *رفتەتر، *مژکرترین، *مۆنپتر، *خاموشترین……

هەریەك لەو ئاوەڵناوانەی کە پلەیان لە نێواندا هەیە، دەتوانن، ئەو پاشگری (/–تر/، /–ترین/) وەربگرن، وەکو:

گرم > گرمتر – گرمترین، سرد > سردتر – سردترین، سبك > سبکتر – سبکترین.

---

٣٠ – بۆ هەمان زانیاری بڕوانە: (محسن ابوالقاسمی: ١٣٨٨: ١٠، ١١)، (محسن ابوالقاسمی: ١٣٨٧: ٥٥، ٥٦)

پاشگرى /–تر/ بە پێى ئەو توانایەى كە هەیەتى پێویستى بە هەندێ كەرەستەى تر دەبێت. بە واتایەكى تر، ئەو ڕستەیەى كە ئاوەڵناوى پلەى بەراوردى تێدا دێت، چەند ڕەگەزێكى تر دەهێنێت، لە زمانى فارسییدا، (پاشگرى /–تر/ كە بۆ بەراورد بەكاردێت، پێویستى بە (از)ى ئامرازى پەیوەندى، یان (تا)ى ئامرازى لێكدەر دەبێت.)[٣١] (شەهرزاد ماهوتیان: ١٣٨٧: ٢٤٦) بۆ نموونە: دانا از زانا بلندتر است. دانا بلندتر است تا زانا.

بەم پێیە ئاوەڵناوى پلەى بەراورد، ئاوەڵناوێكە دیارخراوەكەى لەسەر بنەماى دیارخراوێكى تر وەسف دەكاتو ئەنجامى بەراوردیان دەخاتەڕوو، ئەم پاشگرە، (كاتێك بە ئاوەڵناوەوە، دەلكێت، لە پلەى چەسپاو (لاوان)ەوە بەهێزى دەكات.)(خسرو فرشیدورد: ١٣٨٦: ٣٣٨) واتە تواناو هێزى ئاوەڵناوەكەش دەگۆڕێت.

پاشگرى /–ترین/ بۆ پلەى باڵا بەكاردێت، بەراوردو ئەنجامى دیارخراوێك لەگەڵ چەند ڕەگەزێكى هاوشێوەى پیشان دەدات. (لە زمانى فارسیدا ئاوەڵناوى پلەى باڵا، لە ئاوەڵناوى پلەى بەراوردو پاشگرى /–ین/ سازدەكرێت.) (فاگمە مدرسى: ١٣٨٦: ٢٢٠) بەم پێیە لەسەر ئەم پاشگرە ڕایەكى جیاواز هەیە، كە پێى وایە مۆرفیمێكى ناسادەیەو لە دوو مۆرفێم پێك هاتووە كە (/–تر/(بەراورد) + /–ین/(باڵا)) سازكرابێت، بەڵام لە زۆربەى سەرچاوەكاندا، وەك یەك مۆرفێم ئاماژەى بۆ كراوە.[٣٢]

ئەم پاشگرە، دەكرێت، لەگەڵ دیارخراوى تاكو كۆشدا بەكاربهێنرێت، لە زمانى فارسیدا (ئەگەر ئەو ناوەى دواى /–ترین/ دێت، تاك بێت نیشانەى خستنەسەرى پێویست نییە، بەڵام ئەگەر كۆبێت، نیشانەى خستنەسەرى /ـِـ/(كەسرە)ى پێویستە. (عباسعلى مولوى: ١٣٦٠: ٧٣) وەكو: زیباتریـِن شهرهاى ایران اصفهان است. اصفهان زیباترین شهر ایران است.

٢-٥: مۆرفێمە بەندى ناكردن:

نەرێكردن وەك كردەیەكى سینتاكسى، لە ڕێگەى چەند مۆرفێمێكى بەندەوە، ئەنجام دەدرێت، كە وەك پێشگر دەچنە سەر كار. لە زمانى فارسیدا ئەو مۆرفێمانەى كە لە بوارى سینتاكسدا، نەرێ پیشان دەدەن، ئەمانەن:

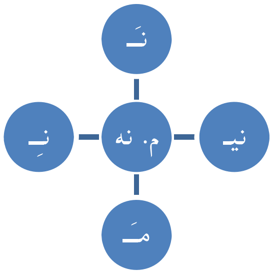

ئەگەر ئاوڕێك لە مێژووى زمانى فارسى بدەینەوە، دەبینین هەریەك لەو فۆرمانە ڕەگو ڕیشەیەكى مێژوویى كۆنیان هەیە، چونكە لە زمانە ئێرانییە كۆنەكاندا (mā–) نیشانەى داخوازى نەرێ (نهى)یەو لەگەڵ كارى دانانىو خۆزگەو فەرماندانیش بەكاردێتو (nōit) لە ئاوێستاییو (maid) لە فارسى كۆندا، نیشانەى نەرێنو لەگەڵ كارى ڕاگەیاندنو دانانیدا، بەكاردێن)(محسن ابوالقاسمى: ١٣٨٧: ١٥٧)، بەڵام ئەمڕۆ لە زمانى فارسیدا گۆڕانكارییان بەسەرداهاتووە، ئەمانە دیارترین فۆرمەكانیان.

---

٣١ – بۆ هەمان زانیارى بڕوانە: (پنج استاد: ١٣٨٧: ٦٦، ٦٧)، (عباسعلى مولوى: ١٣٦٠: ٧٣)، (حسن انورى و حسن احمدى گیو: ١٣٩٠: ١٦٨)، (فاگمە مدرسى: ١٣٨٦: ٢١٨).

٣٢ – بڕوانە: (پنج استاد: ١٣٨٧: ٦٧)، (عباسعلى مولوى:١٣٦٠: ٧٣)، (خسرو فرشیدورد: ١٣٨٦: ٣٣٩)، (محمد روایى: ١٣٨٤: ٣٧)

/ نـَ/: (مۆرفێمی سەرەکی نەرێییە لە زمانی فارسییدا،) (خسرو فرشیدورد: ١٣٨٦: ٢٧٨) وەك مۆرفێمێکی ڕێزمانیو لە هەمان کاتیشدا، دەشێ وەك مۆرفێمێکی فەرهەنگی، بەهەمان شێوە چەمکی نەرێ پیشان بدات[٣٣]:

نسپاس، نستوه، نمرده (مۆرفێمی فەرهەنگی)

نـَ

نرفت، نکن، نخورم (مۆرفێمی ڕێزمانی)

لەم بەشەدا پێ لەسەر چەمکی ڕێزمانی دادەگرین، کە ئەم مۆرفێمە (لە هەموو جۆرە کاتێكو لەگەڵ هەموو ڕووکارێکدا، بەکاردێت.) (مهدی مشکوة الدینی: ١٣٨٩: ٧٣) بەنموونە: نـَخوانم (ڕانەبردوو)، نـَخوان (داخوازی)، نـَخواهم خواند (داهاتوو)، نـَخواندم (ڕابردووی نزیك)، نـَخواندەام (ڕابردووی تەواو) نـَخواندە باشم (ڕانەبردووی دانانی)………

بەم پێیە لە ڕووی تواناو هێزەوە، وەك مۆرفێمێکی ڕێزمانی نەرێکردن، بەهێزترینە، تەنیا ئەگەر هاتوو ئـەو کـارەی کـە نەرێ دەکرێت، ڕانەبردووی ڕاگەیاندن، یان ڕابردووی بەردەوام بێت. فۆرمەکەی دەگۆڕێت، بۆ /نـِ/.

/نـِ/: (ئەگەر هاتوو لە پێش مۆرفێمی (می) (نـ)ی نەرێ کردن هات، ئەوا بە /نـِ/ ne گۆدەکرێـت.) (تقـی وحیـدیان کامیـار: ١٣٨٩: ٦٢) کەواتە /نـِ/ ne/ ئەلۆمۆرفێکی /نـَ/ یەو تەنیا لە دەورووبەرێکی دیاریکراودا، دەردەکەوێت، وەکو:

نـِـــمی خواندم. (ڕابردووی بەردەوام) نـِـــمی خوانم (ڕانەبردوو)

بەم پێیە ئەم ئەلۆمۆرفە لە بەکارهێناندا، سنووردارترو کەم تواناترە، بەڵام لە بەکارهێنانی خۆی نەکەوتووە.

/مـَ/ ئەم مۆرفێمە لە ئەمڕۆی زمانی فارسییدا مۆرفێمێکی چالاك نییە، لەگەڵ کاری داخوازیدا بەکاردێت. فەرماندانی نـەرێ کە پێی دەوترێت، (نەهی) لە زمانی فارسیدا، مۆرفێمی (/نـَ/، /مـَ/) بـۆ بـەکاردەهێنرێت بـەڵام /نـَ/ لـە زمـانی نووسـینو قسەکردنیشدا زیاتر بەکار دێت.) (محسن حافظیان: ١٣٨٣: ٥٤)، وەکو: مپرس = نپرس مکن = نکن

لە زمانی فارسیی ئەمڕۆدا /مـَ/ تەنیا تایبەتە بە زمانی ئەدەبی. (تقی وحیدیان کامیار: ١٣٨٩: ٥٥) ئـەگینا لـە زمـانی قسەکردنو نووسیندا هەر /نـَ/ بەکاردێتو /مـَ/ شێوەی کۆنی نەرێی داخوازییە.) (حسن انوری، حسن احمد گیـوی: ١٣٩٠: ٨٨)، وەکو: بگو = مگو، بشنو = مشنو

ئەم مۆرفێمە یەکێکە لەو مۆرفێمانەی کە وردە وردە پلەی تواناییو چالاکییەکەی لەدەست دەدات، چـونکە لـە (زمـانی فارسی کۆندا (ma) بووەو بۆ نەرێکردنی ڕووکاری دانانی، خۆزگە portativeو فەرماندانو جەختکردنـەوە injunctive دوعای نەرێ[٣٤] بەکاردەهێنرا.) (خسرو فرشیدورد: ١٣٨٠: ٣١٤) وەکو لە نووسراوێکی داریوش لە کێوی بیستووندا هاتووە:

mā pagaudaya = مخفی مکن. mā trasam = نباید بترسم

/نیـ/ ئەم مۆرفێمەش لەگەڵ هەندێ کاری نەرێدا دەردەکەوێت، (لەگەڵ کاری یاریـدەدەری (اسـت) /نیـ/ وەکـو مـۆرفێمی نەری کردن بەکاردێت.) (بفرین احمد حمەاغا: ٢٠٠٩: ٤٠) بەنموونە: او حاچر نیست.

واتــە تــەنیا لەگــەڵ کــاری ناتــەواوی دەمــی ئێســتادا دەردەکــەوێت. هــەروەها ناشــێ وەك مـۆرفێمێکی تایبەتمەنـد هەژماربکرێت، بۆ گەیاندنی چەمکی نەرێ، بەڵکو دەتوانرێت بە ئەلۆمۆرفێك دابنرێـت، کـە لـە سـنورێکی یـەکجار تەسـکدا لـە کاردایە ئەویش بۆ (ڕەتکردنەوەی بوون/هەبوون دەشێ مۆرفێمی /نـَ/ ببێتە /نیـ/) (ئەبوبکر عومەر قادر: ٢٠٠٣: ١٠٤)

٣٣ – هەندێ لە ڕێزماننووسان، لە هەندێ نموونەی وەکو (نرفتن)، (نخوردن) لە زمانی فارسییدا، و (نەزانین)و (نەبوون) لە کوردیدا، بەنیوە ڕێزمانی دادەنێن، واتە جەمکی نەرێ دەدات هەم لەبواری داڕشتنی چاوگی نەرێو هەم وەکو مۆرفێمێکی نەرێی ڕێزمانیش. بڕوانە: (خسرو فرشیدورد: ١٣٨٠: ٣١٣– ٣١٥)

٣٤ – لە زمانی کوردیدا، ئەمرۆش بۆ دوعای نەرێ هەمان فۆرم، بەکاردێت، وەکو: – خوایە لێمان مەگرە. – خوایە لێمان تێك مەدە.

بەم پێیە لە ئەنجامی ئەو شیکردنەوەیەوە بە پیشت بەستن بەو نموونانەی وەکو داتا بۆ دەرخستنی توانای هـەر پۆلێك لە مۆرفێمەکان، وەرمان گرتووە، توانای مۆرفیمەکانی نەرێ بەم شێوەیە پیشان دەدەین:

ئاماری ژمارە (٧)

خستنەڕووی توانای مۆرفێمەکانی ناکردن لە زمانی فارسیدا

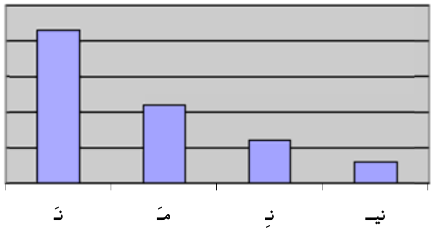

٢-٦ : مۆرفێمی بەندی خستنەسەر

لە زمانی فارسیدا، مۆرفێمی دانەپاڵی (ِـ، ی) دەوترێت (نیشانەی خستنەسەر (کسرە)یە، کە دیارخەر بە دیـارخراوەو دەبەستێ.) (حسن انوری و حسن احمدی گیو: ١٣٩٠: ١٦٨) هەروەها /ـی/یش لە هەندێ بـاردا دەردەکـەوێت. ئەمـەش لـە کاتێکدا دەبێت کە دیارخراو پێش دیارخەر بکەوێ، ئەگەر بە پێچـەوانەوە بـوو، پێویسـتی بـە مـۆرفێمی خستنەسـەر نابێت. (مۆرفێمی دانەپاڵی (کسرە – e)یە، کە لە دوای ناو یان گرێی ناوی دێت، بەڵام ئەگـەر دیـارخراو کۆتـایی بـە بـزوێن هـاتبوو، پێش ئەوەی کە مۆرفێمی دانەپاڵی پێوە بلکێت، {ی} ناوبەنـد دێتـە نـاوەوە، وەکـو دەنگێکـی ناوبەنـد.) (فاگمـە مدرسـی: ١٣٨٦: ٣٣٦) بەم پێیە دەشێ (ِـ، e) بە مۆرفێمی خستنەسـەر دابنـێینو /ـی/ بـە ئـەلۆمۆرفێکی ئـەو مۆرفێمـە دابنـێین.

بەنموونە:

ثـسرِ باهوش، زینِ اسب، درِ خانە نامەءِی تو، عمویِ من، دانشجویِ ایرانی

ئەوەی لێرەدا سەرنج ڕادەکێشێ، ئەوەیە، کە /ـی/ ناتوانێت شوێنی کەسرە (ـِ، e) بگرێتەوە، چـونکە لـەدوای /ـی/ کەسرە (ـِ، e) دەمێنێتەوە، بەڵام هۆکـاری فۆنۆلـۆژی (ی) وەکـو دەنگێکـی ناوبەنـد دەهێنێتـە نـاوەوە. هـەر لەسـەر ئـەو بنەمایەش هەندێ زمانەوان بە مۆرفیمی دانەپاڵی دادەنێن.

ئـەم مۆرفێمـە ڕیشـەکەی دەگەرێتـەوە بـۆ زمـانی فارسـی ناوەڕاسـت. لـە زمـانی پەهلەویـدا، (Ī) بـەکارهێنراوە بـۆ ڕوونکردنەوەی باری خستنەسەر. (داریوش آشوری: ١٣٨٦: ١٣٨)، وەکو: Kanī hučihr دخترِ زیبـا Rōzī wizīdag روزِ گزیدە.

دیارە ئامرازی خستنەسەر، لەگەڵ ئەو پێکهاتە سینتاکسیانەدا دێت، کە دیارخەر دەکەوێتە دوای دیارخراو. تەنانەت لـە زمانی فارسیی کۆنو ناوەڕاستیشدا، هەمان دیاردە هەبووە، بۆیە دەوترێت (دەشێ دیارخـەر پـێش دیـارخراو بکـەوێت. لـەم ڕۆنانەشدا ئامرازی خستنەسەر بەکارناهێنرێت.)(محسن ابوالقاسمی: ١٣٨٧: ٣٩) تەنیا ئاوەڵناوی ژمارەی کەرتی نەبێت، کـە پێویستی بە ئامرازی خستنەسەر دەبێت، هەرچەندە لـە پـێش دیـارخراویش دێـت، وەکـو: حفتـا در صـدِ دانشـجویان نـاجح شدند. ضهار یكِ شب می خوابم.

یەکێك لە گرفتەکانی ئەم مۆرفێمە لە زمانی نووسین دایە، کە شـێوەی پیتێکـی سـەربەخۆی نییـە، وەك دەوترێـت (ئـەم نیشانەیە، لەڕووی سینتاکسەوە لە زمانی فارسیدا، بەڕێژەیەکی فراوان بەکاردێت، بـەڵام لـە زمـانی نووسـیندا، بـە کـەمترین شێوە دەردەکەوێت، لە ڕێنووسی زمانی فارسیدا مایەی زەحمەتییـەکی زۆرە.) (داریـوش ئشـوری: ١٣٨٦: ١٣٧) بۆیـە لـە نوسینی زۆرینەی دەقی فارسیدا، بەرچاوناکەوێت، تەنیا بە سەلیقە دەناسرێتەوە. لە گۆکردندا هەستی پێ دەکرێت. ئەمـەش

به یەکێك لە گرفتەکانی ڕێنووسی فارسی دادەنرێت، کە لە دەقە کۆنەکاندا نەنووسراوە، ئەمەش گرفتی بۆ خوێندنەوەی ئەو دەقانە دروست کردووە.[٣٥]

هەرچەندە لە زمانی فارسیدا، هاوکێشەیەکی نەگۆڕ بۆ پێکهاتەی شوێنی ئامرازی خستنەسەر لە نێو پێکهاتەیەکی سینتاکسیدا دیاریکراوە، بەڵام مەرج نییە هەمیشە بەو نەگۆڕییە بمێنێتەوە، شێوەی پێکهاتەی دیارخەری بەم شێوەیەیە:

(دیارخراو (مضاف) + ـــِ + دیارخەر (مضاف الیه).) (فاطمە مدرسی: ١٣٨٦: ٢١)

بەڵام دەشێت هەندێ جار شوێنێ دیارخەرو دیارخراو بگۆڕێت‌و مۆڕفێمی دانەپاڵیش وەك خۆی بمێنێتەوە. — وەك لە نموونەکانی پێشتردا ڕوونمان کردۆتەوە—.

٢-٧: مۆڕفێمی بەندیی نادیاری:

لە زمانی فارسیدا، گەیاندنی چەمکی نادیاری لەڕێگەی مۆڕفێمی بەندەوە، نییە، بەڵکو بەهۆی کاری یاریدەدەرەوە، ئەم چەمکەی کار پیشان دەدرێت. ((شدن) وەکو کاری یاریدەدەر لەگەڵ هەموو دەمەکانی کار بۆ پیشاندنی نادیاری بەکاردێت.) (تقی وحیدیان کامیار: ١٣٨٩: ٦٢)، بە نموونە: او کتاب را نوشت > کتاب نوشته شد.

لەم نموونەیەوە، ئەو گۆڕانانەی بەسەر شێوەی کارەکەدا دێن، دەردەکەون. کارەکە دەکرێت بە شێوەی ئاوەڵناوی کراو (صفت مفعولی) کە لە ڕەگی ڕابردوو و مۆڕفێمی /–ە/ سازدەکرێت، (حسن انوری‌وحسن احمدی گیوی: ١٣٩٠: ٧٨) بەنموونە: (کوشتە، نوشە، دیدە..........) بەم پێیە بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ، مۆڕفێمی /–ە/ بەشداری دەکات لە سازکردنی فۆرمی نادیاری، لەگەڵ کاری یاریدەدەری (شدن)دا دەردەکەوێت.

هەروەها لە گەیاندنی نادیاریدا، مۆڕفێمی (را)ی بەرکاری نامێنێت، چونکە هێزی کارەکە گۆڕاوە، لە تێپەڕەوە بۆ تێنەپەڕ، بۆیە هەندێ جار خودی کردەکە ناو دەنرێت، لاوازکردنی توانای کار.

ئەم شێوەی گەیاندنی چەمکی نادیاری ڕەگوڕیشەکەی دەگەڕێتەوە بۆ زمانی فارسیی کۆن، چونکە سازکردنی نادیاری لە زمانی فارسیی کۆندا، بەهۆی پاشگری ya- بۆ سەر ڕەگی ڕانەبردوو دەبێت، (محسن ابوالقاسمی: ١٣٨٨: ٤٩) وەکو:

(اندیشیدشده) man + -ya = manya(اندیشیدن)

لە زمانی فارسیی ناوەڕاستدا، گۆڕاوە بۆ īh بەم پێیە īh لە شوێنی yaی ئێرانی کۆن، چۆتە سەر ڕەگی کار. (محسن ابوالقاسمی: ١٣٨٧: ٤٩) وەکو: (ێموختەشدن) kēš + īh = kēšīh(ێموختن) (خواندەشدە) xwān + īh = xwānīh(خواندن)

لێرەدا، بۆمان ڕوون دەبێتەوە، کە لە زمانی فارسیی کۆن‌و ناوەڕاستدا، مۆڕفێمێکی بەند لەسەر ڕەگی کار، توانای پیشاندانی، چەمکی نادیاری هەبووە، بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ، بەڵام لە زمانی فارسیی نوێدا، ئەم مۆڕفێمە پێویستی بەکاری یاریدەدەریش هەیە.

[٣٥] – بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی گرفتەکانی ئەم مۆڕفێمە لە زمانی نووسینی فارسی‌و ڕێگەچارەکانی بڕوانە: (داریوش ێشوری: ١٣٨٦: ١٣٦–١٤١) (ضند ثیشنهاد دربارەء روشِ نگارشء خطِ فارسی.)

٣: بەراوردی توانای مۆرفێمی بەند لە ڕا پەڕاندنی ئەرکی سینتاکسی، لە زمانی کوردیو فارسیدا:

٣-١: هاوبەشی نێوان زمانی کوردیو فارسی:

لە ڕوانگەی پێگەی مۆرفێمی بەندو تواناو دەرکەوتنی لە بواری سینتاکسیدا، هاوبەشی زۆر لە نێوان زمانی کوردیو فارسیدا هەیە، ئەوەی کە ئێمە لە لێکۆڵینەوەکەدا وەرمان گرتووە، هاوبەشییەکانییان دەخەینەڕوو، کە بوونی ئەم هاوبەشییەش دەگەڕێتەوە بۆ بوونی ڕەگو ڕیشەیەکی کۆنو لەمێژیینەی ئەم دوو زمانە پێکەوە. هەروەها بۆ بوونی پەیوەندییەکی هاوسێیەتیو کارلێك کردنی بەردەوامیان دەگەڕێتەوە. سەرباری بوونی چەند سیمایەکی هاوبەش لە نێوان زمانەکانو کۆمەڵەو خێزانەکاندا. بۆیە لێرەدا بە شێوەیەکی تایبەت هاوبەشی نێوان ئەو دوو زمانە، لە هەر یەکێك لەو مۆرفێمانە دەخەینەڕوو.

٣-١-١: مۆرفێمی بەندیی ناساندن:

مۆرفێمی /–ە/ لە هەردوو زماندا، بۆ ڕاپەڕاندنی ئەم چەمکە ڕێزمانییە بەکاردێت، بەڵام بەشێوەیەکی ناچالاك، چونکە لە زمانی کوردیدا تەنیا لە گێڕانەوەو هەندێ باری تایبەتدا، وەکو ئەلۆمۆرفی /–ەکە/ بەکاردێت، لە زمانی فارسیشدا تەنیا لە زمانی قسەکردنو نافەرمیدا، بەکاردێت، لە هەردوو زمانیشدا، وەکو گیرەك کاردەکەن.

ئاوەڵناوی نیشانەو بەکارهێنانی دیارخەر، دوو ڕێگەن، کە لە هەردوو زمانەکەدا دەشێ ناویان پێبناسرێت، بەڵام ئەم ڕێگەیە لە زمانی فارسیدا، زۆر چالاکترو بەبەرهەمترە، هاوبەشیشیان دەگەڕێتەوە، بۆ ئەو ڕەگو ڕەچەڵەکە هاوبەشەی لە نێوانیان دایە. ئەمەش پەیوەستە بەوەی کە ئەم ڕێگەیە، لە زمانە ئێرانییە کۆنەکانو ناوەڕاستیشدا، زۆر چالاك بووە بۆ پیشاندانی چەمکی ناساندن.[٣٦]

٣-١-٢: مۆرفێمی بەندیی نەناساندن:

لە زمانی کوردیو فارسیدا، مۆرفێمی بەند، دەتوانێت ئەم چەمکە ڕێزمانییە پیشان بدات، سەرەڕای ئەوەی لە هەردوو زمانەکەشدا –بەشێوەیەکی بەرچاوتر لە زمانی فارسیدا– مۆرفێمی سەربەخۆ دەتوانێت ئەم چەمکە بگەیەنێت.

لە هەردوو زمانەکەدا، مۆرفێمی بەندیی نەناسیاری، لەگەڵ خۆیدا، چەمکی تاکییەتی ژمارەیەش هەڵدەگرێتو دەیگەیەنێت، تەنیا لەو کاتەدا نەبێت کە لەگەڵ مۆرفێمی کۆدا، لەسەر یەك ناو (بنکە)دا دەردەکەون. ئەگەر پێکەوەش هاتن (مۆرفێمی نەناسیاریو کۆ) لە هەردوو زمانەکەدا، مۆرفێمی کۆ پێش نەناسیاری دەکەوێت.

لە ڕووی ڕەگو ڕیشەو ڕەچەڵەکەوە، لە هەردوو زماندا، مۆرفێمی بەندیی نەناسیاری دەگەڕێتەوە سەر ژمارە (یەك)، ئەمەش نەك تەنیا لەو دوو زمانەدا، بەڵکو (لە زۆربەی زمانەکان، نیشانەی نەناسراوی هاوڕیشەیە لەگەڵ ژمارە (یەك)دا.) (محمد راسخ مهند: ١٣٨٨: ٨٦) لەبەرئەوەی ئەو ژمارەیە بە هەمان شێوەی فۆنەتیکی لە هەردوو زمانەکەدا وەکو یەکە، بۆیە ڕیشەی مۆرفێمەکانیشیان هەر یەك دەبێت.

٣-١-٣: مۆرفێمی بەندیی کۆکردنەوە:

لە نێو زمانی کوردیو فارسیدا، زیاتر لە مۆرفێمێك، بۆ گەیاندنی ئەم چەمکەو ڕاپەڕاندنی ئەو ئەرکە سینتاکسییە بەکاردێت. هەندێکیش لەو مۆرفێمانە لە نێوان زمانی کوردیو فارسییدا، هاوبەشن. – جیاوازییەکەیان لە پلەی توانایاندایە

---

[٣٦] – لە ئێستای زمانی کوردی –دیالێکتی کرمانجی ژووروو– ئەم ڕێگایە بۆ ناساندن هەر بەکاردێت، بڕوانە: (ابراهیم ڕەمەزان زاخۆیی: ٢٠٠٨: ٢٨–٣٠)

– لەوانە مۆرفێمەکانی (/–ان/، /–ها/، /–جات/، /–ات/) بوونی ئەم هاوبەشییە دەگەڕێتەوە بۆ یەک ڕیشەیی هەردوو زمانەکە.

بەتایبەتی بەکارهێنانی مۆرفێمی /–ان/ لە هەردوو زمانەکە بە شێوەیەکی چالاک دەبینرێت، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ پاشگری /an–/ لە زمانی ئێرانی کۆندا. هەروەها بوونی مۆرفێمەکانی /–وات/، /–ات/ لە هەردوو زمانەکەدا دەگەڕێتەوە بۆ کاریگەری زمانی عەرەبی لەسەریان. – هەر چەندە ئەم کاریگەرییە لەسەر زمانی فارسی زیاتر دەبینرێت–
/–یان/ وەکو ئەلۆمۆرفێکی /–ان/ لە هەردوو زمانەکەدا بوونی هەیەو هەمان هۆکار بووەتە هۆی پەیدابوونی، کە بەزۆری لەگەڵ ئەو بنکانەدا دەردەکەوێت کە کۆتاییان بە بزوێن هاتووە.

٣-١-٤: مۆرفێمی بەندیی پلەی باڵاو بەراورد

هاوبەشییەکی زۆر لە نێوان ئەم دوو زمانەدا لە ڕوانگەی ئەم مۆرفێمانەوە، هەیە. (یەکێك لە هاوبەشییە ڕێزمانییەکانی نێوان زمانی کوردیو فارسی نیشانەی ئاوەڵناوی پلەی باڵاو بەراوردە (صفت برترو برترین).)(ایران کلباسی: ١٣٨٥: ٧٩) ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ڕیشە هاوبەشەی کە لە نێوانیاندا هەیە. بوونی مۆرفێمی (/–تر/، /–ترین/) لە ئێستای ئەو دوو زمانەدا، دەگەڕێتەوە، بۆ (tama , -tara-) زمانی فارسی کۆن. لە هەردوو زمانەکەدا، پلەی بەراورد بە هۆی پاشگری /–تر/ەوە، دەگەیەنرێتو دەچێتە سەر ئاوەڵناوێك، ئاوەڵناوەکەیش بەدوای دیارخراوەکەدا دێت. هەرچی پلەی باڵایە بە هۆی /–ترین/ەوە، پیشان دەدرێت، کە دەچێتە دوای ئاوەڵناوەکەو ئاوەڵناوەکەیش دەچێتە پێش ناوە دیارخراوەکە، دەبێت بە یەکێك لە دیارخەرەکانی پێش سەرە. لەناو هەردوو زمانیشدا، ڕای جیاواز لەسەر سروشتو پێکهاتەی فۆرمی /–ترین/ هەیە، هەندێکیان پێیان وایە، مۆرفیمێکی ناسادەیەو پێك هاتووە، لە مۆرفێمی /–تر/ + /–ین/، بەڵام لە هەردوو زماندا زۆرینە لەگەڵ ئەوەن، کە یەك مۆرفێم بێتو لێك جیاناکرێتەوە. بەگشتی هەردوو مۆرفێمەکە لەگەڵ ئەو ئاوەڵناو و ئاوەڵناو ئاسایانە بەکاردێن، کە پلەیان لە نێواندا هەیە.

٣-١-٥: مۆرفێمی بەندیی ناکردن:

هاوبەشی نێوان زمانی کوردیو فارسی لە چواچێوەی ئەم مۆرفێمانەدا، دەگەڕێتەوە بۆ هاوبەشی ڕەگو ڕیشەکەیان، هەموو ئەو مۆرفێمانەی کە بۆ ڕاپەڕاندنی ئەم ئەرکە سینتاکسییە، بەکاردێن، هاوبەشییەکی تەواویان لە نێواندا، هەیە. هەم لە ڕووی فۆڕمەوە، هەم لەڕووی سروشتی بەکارهێنانو چەمکەوە. ئەویش بەکارهێنانی هەردوو شێوەی /نـ/، /مـ/ لە هەردوو زمانەکەو لەگەڵ بوونی چەند ئەلۆمۆرفێکی تر، کە بە پێی دەمو ڕووکاری کارەکە گۆڕانی بەسەردا دێت.

نەرێ کردنی کاری ناتەواو چاووگی (بوون/ هەبوون) لە هەردوو زمانەدا، بەهۆی /نیـ–/ دەکرێت بە نەرێ، لە فەرمانداني نەرێشدا /مە–/، /مـ/ لە هەردوو زمانەکە بەکاردێت، بە جیاوازی توانایانەوە، لە هەردوو زمانەکەدا /نە–/، /نَـ/ بەتواناترین مۆرفێمی نەرێیە.

لەڕووکاری دانانییدا، لە هەردوو زمانەکەدا، چەمکی کاتو نەرێ لەگەڵ یەکترییدا دەتوێتەوە، وەکو:

نەخوێنم → م. ڕووکار / م.نەرێ / م.کات

نـخوانم → م. ڕووکار / م. نەرێ / م. کات

هەروەك چۆن لە فەرماندایشدا، مۆرفێمی نەرێ (/مە–/، /مَـ/، /نَـ/) لەیەك کاتدا، ڕووکاری کارەکەو چەمکی نەرێ پیشان دەدات:

مەپرسە ← م.نەرێ / م.رووکار

مـ/نپرس ← م. نەرێ / م. ڕووکار

٣-١-٦ : مۆرفێمی بەندیی خستنەسەر

لە زمانی کوردیو فارسیدا مۆرفێمی خستنەسەر، بە زۆری لەگەڵ ئەو پێکهاتە سینتاکسییانەدا دەردەکەوێت، کە دیارخراو پێش دیارخەر دەکەوێت، تەنیا لەگەڵ دیارخەری ئاوەڵناوی ژمارەی کەرتی نەبێت، کە بە پێچەوانەوەیە، دیارخەر لە پێشەوە دێت.

لەڕوانگەی مێژووییەوە، مۆرفێمی خستنەسەر لە هەردوو زمانەکەدا، هاوبەشییەك لە نێوانیاندا دەبینرێت، بە تایبەتی لێك نزیکییەك لەڕووی دەنگییەوە بەتەواوی هەست پێدەکرێت، لە نێوان ئەو مۆرفێمانەی کە لەو دوو زمانەدا بەکاردێنو لەگەڵ ئەو مۆرفێمەی کە لە زمانی فارسیی ناوەڕاستدا بەکارهاتووە.

٣-١-٧ : مۆرفێمی بەندیی نادیاری:

خاڵی هاوبەشی نێوان، زمانی کوردیو فارسی، لەم ڕووەوە ئەوەیە، کە لە زمانی فارسیی ئەمڕۆدا، جگە لە چەمکەکە هیچ شتێکی تر بەرچاوناکەوێت، بەڵام لە زمانی فارسیی کۆنو ناوەڕاستدا، وەك ئێستای زمانی کوردی، ئەم چەمکە ڕێزمانییە، لە ڕێگەی مۆرفێمی بەندی /-ya/ لە زمانی فارسیی کۆنداو/-īh/ لە زمانی فارسیی ناوەڕاستدا، گەیەنراوە، مۆرفێمی /-ر/ گۆڕاوی هەمان ئەو دوو مۆرفێمانەیە.

٣-٢ : جیاوازی نێوان زمانی کوردیو فارسی:

٣-٢-١ : مۆرفیمی بەندیی ناساندن:

لە زمانی کوردیدا، مۆرفێمی /-ەکە/و ئەلۆمۆرفەکانی بۆ گەیاندنی چەمکی ناساندن بەکاردێن، بەڵام لە زمانی فارسییدا، بە شێوەیەکی گشتی، مۆرفێمی بەند ناتوانێت، ئەو چەمکە ڕێزمانییە بگەیەنێت، بەتایبەتی لە زمانی ستانداری نووسیندا. هەندێ جار چەمکی دووەمی مۆرفێمێك ناساندن دەبێت، بەتایبەتی، مۆرفێمی /را/ی بەرکاری، هەرچی زمانی کوردییە، /-ەکە/ چەمکی یەکەمی پێشاندانی ناساندنە، لەگەڵ ئەوەیشدا لە پلەی دووەمدا ژمارە دەگەیەنێت ئەمەش تا ئەو شوێنەی کە مۆرفێمی کۆی لەگەڵدا نەبێت. لە زمانی فارسیدا، بەتایبەتی زمانی گفتوگۆی ڕۆژانە هەریەك لە مۆرفێمەکانی /-ە/، /-ش/ وەك مۆرفێمێك بۆ گەیاندنی ئەو چەمکە دیاریکراون.

٣-٢-٢ : مۆرفێمی بەندیی نەناساندن:

لە زمانی کوردیدا، چەمکی نەناسیاری بەهۆی مۆرفێمی بەندەوە دەگەیەنرێت، کە ئەویش /-ێك/و ئەلۆمۆرفەکانییەتی، بەڵام لە زمانی فارسیدا، ئەم چەمکە ڕێزمانییە لە ڕێگەی مۆرفێمی بەند بەتەنیاو مۆرفێمی سەربەخۆو بە تەنیاو مۆرفێمی بەندو سەربەخۆیش پێکەوە دەگەیەنرێن، بەنموونە:

- مردی می شناسم. – یك مرد می شناسم. – یك مردی می شناسم.

لە زمانی کوردیدا، ئەو مۆرفێمە بەندەی کە چەمکی نەناسیاری دەگەیەنێت، دەچێتە ڕیزی گیرەکە ڕێزمانییەکان، بەڵام لە زمانی فارسیدا، /-ی/ مۆرفێمی بەندی نەناسیاری، نووسەکە، وەك زۆربەی ڕێزماننووسانی فارس ئاماژەیان پێداوە.

٣-٢-٣ : مۆرفێمی بەندیی کۆکردنەوە:

لە زمانی کوردیدا، چالاکترینو بە تواناترین مۆرفێم بۆ گەیاندنی ئەم چەمکە /-ان/و ئەلۆمۆرفەکانیەتی، بەڵام لە زمانی فارسیدا، /-ها/ چالاکترینو بە تواناترین مۆرفێمە. هەریەك لە زمانەکان چەند مۆرفێمێکی تایبەتیان هەیە، بە نموونە لە

زمانی کوردیدا، مۆرفێمی /–گەل/ هەیە، کە لە زمانی فارسیدا، نییە، لە بەرانبەر لە زمانی فارسیدا، مۆرفێمی /–گان/، /–ون/ بەکاردێن، بەڵام لە زمانی کوردیدا، بەکارناهێنرێن.

مۆرفێمەکانی کۆ، لە زمانی کوردیدا، لەگەڵ مۆرفێمەکانی ناساندن زۆر چالاکن‌و لە هەندێ باردا بەبێ ناساندن نایەن،[٣٧] بەڵام لە زمانی فارسیدا، لەگەڵ ناساندن بەو شێوەیە پەیوەست نین پێکەوە. لەبەرامبەر ئەمەدا، مۆرفێمەکانی کۆ، لەگەڵ مۆرفێمی نەناسیاری چالاکن لە زمانی فارسیدا، کەچی لە زمانی کوردیدا، مۆرفێمەکانی کۆ، لەگەڵ نەناسیاری چالاك نین، بەم پێیە مۆرفێمەکانی کۆ لە زمانی کوردیدا، لەگەڵ ناسیاریدا، زۆر چالاکە، بەڵام لە زمانی فارسیدا، لەگەڵ نەناسیاری چالاکترە.

٣-٢-٤: مۆرفێمی بەندیی پلەی باڵاو بەراورد

لە زمانی کوردیدا، سەرەڕای بوونی مۆرفێمی بەند، بۆ گەیاندنی چەمکی پلەی باڵا، هەندێ جار ئەم چەمکە بە مۆرفێمی سەربەخۆش دەگەیەنرێت، بەڵام لە زمانی فارسیدا، تەنیا مۆرفێمی بەند دەتوانێت ئەم چەمکە بگەیەنێت. پاشگری /–ترین/ –کە پاشگرێکی هاوبەشە لە نێوان هەردوو زمانەکەدا– لە زمانی فارسیدا، بە ئاسانی لەگەڵ دیارخراوی تاك‌و کۆدا دێت، بەڵام لە زمانی کوردیدا زیاتر لەگەڵ دیارخراوی تاکدا دێت، وەکو:

هەولێر جوانترین شاری کوردستانە. هولیر زیباترین شهری کردستان است.

*هەولێر جوانترین شارەکانی کوردستانە. هولیر زیباترین شهرهای کردستان است.

بەم پێیە، توانای مۆرفێمی /–ترین/ لە زمانی فارسیدا، زیاترە، چونکە دەتوانێت شوێنی (هەرە)یش بگرێتەوە، کە لە زمانی کوردیدا، بەکاردێت.

٣-٢-٥: مۆرفێمی بەندیی ناکردن:

لە زمانی کوردیدا بەپێی ڕووکارو کاتی کارەکە، مۆرفێمی نەرێ دەگۆڕێت، لەگەڵ کاری ڕابردوو، لە ڕووکاری ڕاگەیاندن‌و دانانی، کاری ڕانەبردوو لە ڕووکاری دانانیدا، مۆرفێمی /نە–/ بەکاردێت، لەگەڵ ڕانەبردوو، لە ڕووکاری ڕاگەیاندندا، مۆرفێمی /نا–/ بەکاردێت. لە ڕووکاری فرماندانیشدا، مۆرفێمی /مە–/، بەڵام لە زمانی فارسیدا، لەگەڵ هەموو ڕووکارەکان‌و دەمەکانی کاردا، مۆرفێمی /نَـ/ بەکاردێت. تەنیا لە کاتێکدا کە مۆرفێمی بەندی /می–/ لە دوابێت، لە هەر دەمێکدا بێت، دەبێت بە /نِـ/

لە زمانی کوردیدا، چەمکی ناکردن‌و کاتی داهاتوو، لە نێو مۆرفێمی /نا–/ دەتوێتەوە بەڵام لە زمانی فارسیدا، هەردوو چەمکەکە بە مۆرفێمی تایبەت دەردەبڕدرێن، وەکو: نا(م.نەرێ)، (م.ك.داهاتوو)خوێنم ، نـ(م.نەری) می(م.ك.ڕانەبردوو) خوانم

لە نەرێ کردنی کاری فەرماندانـدا، مۆرفێمی /نـَ–/ لە ئەمڕۆی زمانی فارسیدا، زیاتر بەکاردێت، شوێنی بە مۆرفێمی /مـَـ/، لەق کردووەو بەکارهێنانی زۆر کەمی کردووە، بەڵام لە زمانی کوردیدا، مۆرفێمی /مـَـ/ توانایەکی یەکجار زۆری هەیە، لە نەرێ کردنی کاری داخوازییدا،[٣٨] ئەم دیاردەیەی زمانی فارسیش بۆتە هۆی زیاتر فرەئەرك بوونی مۆرفێمی /نـَـ–/و زیاتر کردوویەتی بە فرەواتا.

٣-٢-٦: مۆرفێمی بەندیی خستنەسەر:

جیاوازی ئەم دوو زمانە، لەم ڕوانگەیەوە، هەم لە ڕووی جۆری مۆرفێمەکان‌و هەم سروشتی کارکردنییانەوە دەردەکەوێت. (مۆرفیمی خستنەسەر، لە زمانی فارسیدا، (کەسرە)یە، لە نێوان دوو ناو، یان ناوو ئاوەڵناودا دێت‌و پێکهاتەی

٣٧ – بەتایبەتی لە گۆڤەری سلێمانیدا، کۆکردنەوە لەگەڵ ناساندن نەبێت، زۆر بەکارنایەت.

٣٨ – هەرچەندە لە زمانی کوردیشدا، لە هەندێ باردا، مۆرفێمی /نە–/ بۆ نەرێی داخوازی بەکاردێت، لەگەڵ ئەو ڕستانەی کە داواکراو بەرزتربێت لە داواکەر، وەکو دوعا، بە نموونە: خوایە بە خراپەی ئێمە نەکەی.

دیارخەریو دیارخراوی دروست دەکات، بەڵام لە زمانی کوردیدا، (ی، ە)یە.) (کافیە صباح رچا: ٢٠٠٩: ١٢٦) سەرەڕای ئەوەش هەر لەو زمانەدا هەندێ جار ئەم مۆرفێمە دەبێتە سفریش.[٣٩]

لە زمانی کوردیدا، سروشتی دیارخەرو دیارخراو ئەو مۆرفێمە دەگۆڕێت لە (ی) بۆ (ە) یان (Ø)[٤٠] ئەمەش بەتایبەت لەکاتێکدا دەبێت کە دیارخەر ئاوەڵناوی چۆنیەتیو دیارخراویش، ناوی تاك یان کۆی ناسراوبێت. لە زمانی فارسیدا، مۆرفێمی خستنەسەر، لەبەرئەوەی بە شێوەی دەنگێکی سەربەخۆ دەرناکەوێت، بەڵکو لە شێوەی کەسرەیە، بۆیە زۆرجار لە زمانی نووسیندا، گرفت دروست دەکات. لە شێوەی نووسین، ئەمەش بەتایبەتی لای ئەوانەی تازە فێری ئەم زمانە، دەبن، بە دیاریکراویش لە خوێندنەوەو درکاندندا.

٣-٢-٧: مۆرفێمی بەندیی نادیاری:

لە لاوازکردنی هێزی کار لە نێوان زمانی کوردیو فارسیدا، جیاوازی بەرچاو ئەوەیە، کە لە زمانی کوردیدا، مۆرفێمی بەند ڕۆڵی سەرەکی دەبینێت، بەڵام لە زمانە فارسیدا، ئەم چەمکە لە ڕێگەی مۆرفێمی بەندەوە نییە، بەڵکو بەهۆی کاری یاریدەدەرەوە دەبێت. (٤١) بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ مۆرفێمی بەند ڕۆڵ لەم دارشتە سینتاکسییەدا دەبینێت، بەوەی کە مۆرفێمی /-ە/ دەچێتەسەر ڕەگی کارو ئاوەڵناوی کراو دروست دەکات، کە بەیارمەتی کاری یاریدەدەر نادیاری دروست دەکات.

ئەنجام

دەتوانین ئەنجامە گرنگەکانی ئەم نامەیە لە چەند خاڵێکدا پوخت بکەینەوە:

١- تواناو ئەکتیفیی یەکە زمانییەکان، دیاردەیەکی زمانیی گشتییەو لە بچووکترین یەکەوە دەست پێدەکات، کە فۆنێمەکانن، هەموو دانەیەکی زمانی لە هەر سەردەمێکدا پلەی ئەکتیڤیو پاسیفی خۆی بەستراوەتەوە بەڕادەی بەرهەمداریو ڕێژەی بەکارهێنانیەوە.

٢- توانای هەر مۆرفێمێکی بەند، پەیوەستە بە بەرهەمداریو چالاکی دەرکەوتنی لەسەر مۆرفێمی بنکەی جیاوازەوە. لەم ڕووەوە مۆرفێمە ئەرکییەکان زیاتر دووبارە دەبنەوە، زۆرتر بەسەر دەمەوەن، کەچی مۆرفێمە فەرهەنگییەکان لەسەر چەند بنکەیەکی دیاریکراودا چەق دەبەستنو پلەی ئەکتیفییان کەمترە. لە هەر بوارێکی مۆرفێمە فەرهەنگییەکانیشدا، کە ژمارەی ئەندامانی زیاترن، بۆیەش توانایەکی سنوورداریان دەبێت، چونکە تواناکە بەسەر کۆی ئەندامەکانیدا دابەش دەبێت، بەڵام لەگەیاندنی هەر چەمکێکی ڕێزمانیدا ژمارەیەکی کەمو سنووردار بەشدار دەبنو زۆرترین دووبارەبوونەوەیان هەیە، بۆ بەتواناترن.

٣- لەیەکچوونێکی زۆر لە نێوان زمانی کوردیو فارسیدا هەیە، لەڕووی مۆرفێمە بەندەکان، چ لە ڕووی تواناو چالاکییانەوە بێت، یان لە ڕووی فۆرمەکانیانەوە. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ڕەگو ڕیشە هاوبەشەی کە لەنێوان ئەو دوو زمانەدا هەیە.

٤- ئاوێتەبوونی چەمك، دیاردەیەکە لە چوارچێوەی مۆرفێمە ئەرکییەکانی هەردوو زماندا، دەبینرێت، واتە یەك مۆرفێم لەسەر یەك بنکەی دیاریکراودا، زیاتر لە چەمکێکی ڕێزمانی پیشان دەدات.

٣٩ – بڕوانە (3-1-6)

٤٠ – تەنانەت لە کرمانجی ژووری زمانی کوردیدا، ڕەگەزی ناوە دیارخراوەکە ڕۆڵ دەبینێت لە دیاریکردنی ئەو مۆرفێمەی چەمکی خستنەسەر دەبینێت، بۆ ڕەگەزی نێر /-ێ/و بۆ ڕەگەزی مێ /-ا/ بەکاردێت، وەکو:

دایکا من. بابێ من.

٤١ – کاریگەری ئەم شێوازە لەسەر دیالێکتی کرمانجی ژووروی زمانی کوردی هەیە. کە بە هۆی کاری یاریدەدەری (هاتن)ەوە دروست دەبێت.

٥– کاریگەری زمانی عەرەبی لە هێنانە ناوەوەی مۆرفیمی بەند بەشێوەیەکی بەرفراوان لە زمانی فارسیدا دەبینرێت، بەڵام ئەم کاریگەرییە، کەمتر لە زمانی کوردیدا هەستی پێدەکرێت.

٦– لە گەیاندنی چەمکە ڕێزمانییەکاندا، زمانی کوردی زیاتر سوود لە مۆرفیمی بەند وەردەگرێت، چونکە لە زمانی فارسی، هەریەك لە چەمکەکانی ناساندنو نادیاری بە هۆی مۆرفیمی سەربەخۆ دەگەیەنرێن. کە زمانی کوردی بەهۆی مۆرفیمی بەندەوە ئەم دوو چەمکە دەگەیەنێت. ئەمە وا دەکات کە زمانی کوردی لە چوارچێوەی پۆلێکی تێك چرژاودا، زیاتر بەلای زمانە نووساوەکاندا بشکێتەوە نەك دابڕاوەکان، کەواتە سیفەتی دابڕاوی لە فارسیدا زیاتر زاڵە.

سەرچاوەکان

یەکەم: بەزمانی کوردی

١– ئازاد ئەحمەد مەحموود(٢٠٠١)، مۆرفیمەکانی (ی) لەزمانی کوردیدا (بەکەرەستەی دیالێکتی کرمانجیی خوارووو ژووروو)، نامەی ماجستێر، کۆلێژی پەروەردەی ئیبن ڕوشد، زانکۆی بەغدا.

٢– ئازاد ئەمین فەرەج باخەوان(١٩٩٨)، مۆرفیمەکانی (ە) لە دیالێکتی کرمانجیی خوارووی زمانی کوردیدا، نامەی ماجستێر، کۆلێژی پەروەردەی ئیبن روشد، زانکۆی بەغدا.

٣- ئەبوبکر عومەر قادر (٢٠٠٣)، بەراوردێکی مۆرفۆسینتاکسی لە زمانی کوردیو فارسیدا، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

٤- ئەوڕەحمانی حاجی مارف(١٩٧٩) ڕێزمانی کوردی، بەرگی یەکەم، (مۆرفۆلۆژی)، بەشی یەکەم – ناو– چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، بەغدا.

٥– ئیبراهیم ڕەمەزان زاخۆیی (٢٠٠٨)، ڕێزمانا کوردی، چاپا ئێکێ، سپیرێز، دهۆك.

٦– ئیبراهیم عەزیز ئیبراهیم (١٣٦٧) ئامراز لەزمانی کوردیدا، ناوەندی بڵاوکردنەوەی فەرهەنگو ئەدەبی کوردی(انتشارات صلاح الدین ایوبی)، چاپی یەکەم، اورمیە.

١٢- بابا ڕەسوڵ نوری ڕەسوڵ (٢٠١٢) پێکهاتەی ژمارە لە زمانی کوردیدا، ئەکادیمیای کوردی، هەولێر.

١٣- بازیان یونس محی الدین (٢٠٠٨)، پەیوەندی ئاستی مۆرفۆلۆجی بە ئاستی فۆنۆلۆجیو سینتاکس، نامەی ماستەر، کۆلێژی زمان، زانکۆی سەلاحەددین.

– زەرێ یوسوپۆڤا (٢٠٠٥)، شێوەی سلێمانی زمانی کوردی، وەرگێڕانی لەزمانی ڕووسییەوە، کوردستان موکریانی، لەبڵاوکراوەکانی کۆڕی زانیاری کوردستان، هەولێر.

– سعید صدقی کابان (١٩٢٨)، مختصر صرفو نحوی کوردی، جو (١) گبع اول چاپخانەی نجاح، بغداد.

- صباح ڕشید قادر (٢٠٠٠)، هاوبێژیو فرەواتایی لە (گیرەك)دا، نامەی ماستەر، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

- عبدالله حسێن ڕەسوڵ (١٩٩١)، ناکردن لەکوردیدا، نامەی ماجستێر، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین– هەولێر.

- عبدالله حسێن ڕەسوڵ (١٩٩٥) مۆرفیمە ڕێزمانیەکانی کار، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی پەروەردە (ئیبن روشد) زانکۆی بەغدا.

– عەبدوڕەحمانی زەبیحی (١٣٦٧) قامووسی زبانی کوردی، ناوەندی بڵاوکردنەوەی فەرهەنگو ئەدەبیاتی کوردی (ئینتیشاراتی سەلاحەدینی ئەییووبی).

– عەبدولجەبار مستەفا مەعروف(٢٠١٠)، دروستەی فرێز لە زمانی کوردیدا، کوردۆلۆجی، سلێمانی.

– فاروق عومەر سدیق (٢٠١١)، لەدایکبوونی وشە، چاپی یەکەم، چاپخانەی شڤان، سلێمانی.

- فەرەیدون عەبدول بەرزنجی(٢٠٠٨) نادیاری لێکۆڵینەوەیەکی بەراوردە لە نێوان دوو زاری کوردیدا، سلێمانی.

– ك. ك. كوردۆیێڤ (١٩٨٤)، ڕێزمانى كوردى بەكەرەسەى دیالێكتى كرمانجىو سۆرانى، وەرگێڕانى: كوردستان موكریانى، هەولێر.

– كەوسەر عەزیز ئەحمەد (١٩٩٠) بیردۆزى مۆرفیمو هەندێ لایەنى وشەسازى كوردى، نامەى ماجستێر، كۆلێژى ئاداب، زانكۆى سەلاحەددین– هەولێر.

– لەیلا جەلیل عەباس دەلۆ(١٩٩٨)، مۆرفێمەكانى (ێ) لەزمانى كوردیدا بەكەرەستەى كرمانجیى خواروو و ژووروو، نامەى ماجستێر، كۆلێژى پەروەردەى ئیبن ڕوشد، زانكۆى بەغدا.

– لیمۆ محمود تۆفیق (٢٠١٢)، دەربڕینى چەمكى دیاریكردنو ئاشكرانەكردنى ناو لە كوردىو چەند زمانێكى هاوگروپى خۆییو دوور لێوەى، نامەى ماستەر، سكولى زمان، زانكۆى سلێمانى.

– محەمەدى مەحویى (٢٠١٠)، مۆرفۆلۆژییو بەیەكداچوونى پێكهاتەكان (مۆرفۆلۆژیى كوردیى)، بەرگى یەكەم، زانكۆى سلێمانى، سلێمانى.

– محەمەدى مەحویى(٢٠١١)، بنەماكانى سینتاكسى كوردیى، بەرگى یەكەم، زانكۆى سلێمانى، سلێمانى.

– محەمەدى مەحوى، كاروان عومەر قادر، شیلان عومەر حسێن، (٢٠١٠)، دروستەى كردار بنەماو دیاردە، زانكۆى سلێمانى، سلێمانى.

– محەمەد مەعروف فەتاحو سەباح ڕەشید قادر، (٢٠٠٦)، چەند لایەنێكى مۆرفۆلۆجیى كوردى، چاپخانەى ڕوون، سلێمانى.

– محەمەد مەعروف فەتاح (٢٠١٠)، لێكۆڵینەوە زمانەوانییەكان، كۆكردنەوەو ئامادەكردنەوەى: شیروان حوسێن خۆشناو و شیروان میرزا قادر، هەولێر.

– نورى عەلى ئەمین(١٩٥٦)، ڕێزمانى كوردى، بەرگى یەكەم، بەغدا.

دووەم: بەزمانى فارسى.

– بفرین احمد حمەاغا(٢٠٠٩)، بررسى مقابلەاى سازەهاى دستورى در زبان هاى فارسىو كردى، پایان نامە كارشناسى ارشد، دانشكدە زبان، دانشگاه صلاح الدین.

- پرویز ناتل خانلرى (١٣٨٢)، دستور زبان فارسى، چاپ نوزدهم، چاپخانە حیدرى، تهران.

– تقى وحیدیان كامیار(١٣٨٩) دستور زبان فارسى(١)، باهمكارى غلامرچا عمرانى، چاپ دوازدهم، سمت، تهران.

- حسن انورى و حسن احمد گیوى،(١٣٩٠) دستور زبان فارسى٢، ویرایش چهارم، چاپ اول، موسسە فرهنگى فاطمى، چاپخانە خاشع، تهران.

- حسین عبدالملكى (١٣٨٥)، واژەبست /e-/ تصغیرو معریفە در زبان فارسى، مجلە زبانشناسى، شمارە (١و٢).

- خسرو فرشیدورد(١٣٨٠)، گفتارهائى دربارە دستور زبان فارسى، چاپ سوم، چاپخانە سپهر، تهران.

– خسرو فرشیدورد(١٣٨٢)، دستور مفصل امروز، چاپ اول، انشارات سخن، تهران.

– خسرو فرشیدورد(١٣٨٦)، فرهنگ پیشوندهاو پسوندهاى زبان فارسى، چاپ اول، انتشارات زوار، تهران.

- داریوش آشورى (١٣٨٦)، بازاندیشى زبان فارسى، ویراش دوم، چاپ چهارم، نشر مركز، تهران.

- سید احمد خراسانى (١٣٢٩)، نیشانە معرفەو نكرە، مجلە دانش، شمارە (١٣).

- شهرزاد ماهوتیان (١٣٨٧)، دستور زبان فارسى از دیدگاه ردەشناسى، ترجمەى مهدى سمائى، چاپ پنجم، نشر مركز، تهران.

- عباسعلى مولوى (١٣٦٠)، دستور زبان فارسى، چاپ دوم باتجدید نظر كامل، چاپخانە اتحاد، تهران.

- عبدالعظیم قریب، جلال همایی، رشید یاسمی، ملك الشعرای بهار، بدیع الزمان فروزانفر(١٣٨٧)، دستور زبان فارسی– پنج استاد، چاپ چهارم، چاپ دیبا، انتشارات ناهید، تهران.

– ع. خیامپور (١٣٨٩)، دستور زبان فارسی، چاپ پازدهم، انتشارات ستوده، تبریز.

- علی اشرف صادقی، اکرم حاجی سید اقایی(١٣٨٩)، برخی نشانههای نادر جمع در زبان فارسی، ویژنامه نامه فرهنگستان، شماره (٦).

– علی درزی (١٣٨٥) تکواژ جمع در زبان فارسی، مجله دانشکده ادبیاتو علوم انسانی دانشگاه تهران، شماره(١٧٨).

– فاگمه مدرسی(١٣٨٦) از واج تا جمله، فرهنگ زبانشناسی – دستوری، انتشارات چاپار، تهران.

– لیلی مرتچائی (١٣٨٠)، بانك های اطلاعاتی در مواجهه با زبان و خط فارسی، مجموعه مقالات نخستن هم اندایشی مسائل واژهگزینیو اصگلاح شناسی، چاپ اول فرهنگستان زبانو ادب فارسی، باهمکاری مرکز نشر دانشگاهی.

– محسن ابوالقاسمی(١٣٨٧)، دستور تاریخی زبان فارسی، چاپ هفتم، سمت، تهران

– محسن ابوالقاسمی(١٣٨٨)، اهنمای زبانهای باستانی ایران، جلد دوم: دستورو واژهنامه، چاپ سوم، سمت، تهران

– محمد راسخ مهند (١٣٨٨)، معرفهو نکره در زبان فارسی، مجله دستور، شماره (٥).

– محمد رچا باگنی(١٣٨٥)، چهار گفتار درباره زبان چاپ پنجم، موسسه انتشارات اگه، تهران.

– محمد روایی (١٣٨٤)، دستور زبان فارسی، چاپ اول، نشر امون، تهران.

– مهدی مشکوة الدینی (١٣٨٩)، دستور زبان فارسی برپایهی نظریهی گشتاری، ویرایش دوم، چاپ یازدهم، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.

– مهری باقری (١٣٧٥)، مقدمات زبانشناسی، چاپ اول، نشر قطره، تهران.

– مهری باقری (١٣٨٦)، تاریخ زبان فارسی، چاپ دوازدهم، نشر قطره، تهران.

– ویدا شقاقی(١٣٧٦)، واژهبست چیست؟ ایا در زبان فارسی چنین مفهومی کاربرد دارد؟ مجموعه مقالههای سومین کنفرانس زبانشناسی، بهکوشش: یحیی مدرسی، محمد دبیر مقدم. دانشگا علامه طباطبایی، تهران.

سێیەم: بەزمانی ئینگلیزی:

- Eckersley, C. and Eckersley, J. (1980) A comprehensive English Grammar: for Foreign students. London: Longman Group Limited.

چوارەم: بەزمانی عەرەبی:

- عبدالقادر عبدالجليل (١٩٩٨)، علم الصرف الصوتي، سلسلة الدراسات اللغوية (٨)، دار الازمنة، عمان.

الملخص

هذه البحث يحمل عنوان (قدرة المورفيم المقيد في تنفيذ الوظائف النحوية في اللغتين الكوردية و الفارسية)، و فيه أجريت دراسة المورفيمات التى تدل على مفهوم نحوي. بداية تمت دراسة مورفيمات (المعرفة، النكرة، الجمع، النفي.......) في اللغة الكوردية، وبعدها تم عرض تلك المورفيمات التى تدل على المفاهيم أنفسها في اللغة الفارسية، و تم بيان قدرة كل منها على اساس البيانات المأخوذة، وأخيراً تمت مقارنة قدرة المورفيمات في اللغتين الكوردية والفارسية وعرض نقاط الاشتراك و الاختلاف بينهما.

ABSTRACT

This research is entitled (The ability of bound morpheme to serve its syntactic functions in both languages Kurdish and Persian). It is devoted to the morphemes which have a grammatical concept. First, the morphemes of (definite, indefinite, plural, negative…) in Kurdish language are mentioned, and then the same morphemes according to the concepts they showed in Persian are mentioned. The ability of each one is showed by the taken data. Then the ability of morphemes in Kurdish and Persian are compared and the similarities and differences are mentioned.

چنین له دەقی کورته چیرۆکدا

پ.ی.د.سلیم ڕشید صالح

زانکۆی سەلاحەددین/کۆلێژی پەروەردە

پێشەکی

چنیین یان داڕشتنی کورته چیرۆك بە شێوەیەکی گشتی پێویستی بە هونەرمەندێکی کارامەوە هەیە، بۆنیاتی هونەری کورته چیرۆك نووسەری چیرۆك نووسەری کارامە و شارەزای زمان زانێکی سەرکەوتوی دەوێت، کە سێك کە خولیای نوسینی کورته چیرۆکی هەبێت پێش هەموو شتێك دەبێ شارەزای بواری زمانەوانی و پرنسیپی هونەری نووسینی هەبێت لە ڕێکختسنی کەرەستەکانی زمان لە داڕشتنی دەقی چیرۆك، داڕشتن و چنینیی کورتە چیرۆك جیاوازی زۆری هەیە لەگەڵ چیرۆکی ئاسایی و ڕۆماندا، لەوەیاندا نووسەر دەبێ تواناو وەسفی بەسەر چڕکردنەوەی زمان هەبێت لە دابەشکردنی کەرەستە زمانیەکان بەسەر بنەماکانی چیرۆك هەر لە (کات، شوێن، پاڵەوان، ڕووداو)، ڕەنگە کەسانێك هەبن بڵێن لە چیرۆك و ڕۆماندا هەمان ئەو بنەمایانە هەن کە لە کورته چیرۆکدا هەیە، وەلێ مامەڵەکردن لەگەڵ ئەم بنەما یانە جیاوازە چونکە جیاوازی لە مەوداو پانتایی زەمینەکان (شوێن و کات) هەیە، پەیکەری کورته چیرۆك لە بەهێزی گەیاندنی ناوەڕۆکە کەیەتی لە دەقێکی کورت و چڕدا، هەندێ جار نووسەر بەشێك لەو بنەمایانە دەشارێتەوە لە پێناو چڕکردنەوەداو خوێنەریش ناڕاستەوخۆ دەباتە نێو دەقی چیرۆك و واتاکەی لە نوسینی ئەو جۆرە چیرۆکەدا نوسەری خۆی پێویستە خاوەن مەرج و ئاستی ڕۆشنبیریەکی هونەری داڕشتنی زمان بێت.

بەشی یەکەم

چەمکی هونەری چنین

بێگومان بەپێی لێکۆڵینەوەکان زۆر لە پێناسەکان و لێکۆڵینەوەکان بۆ چەمکی چنین لەیەك نزیکن، دیارە ئەمەش یەکێکە لە ئامانجەکانی نووسەر هەوڵی بۆ دەدات یان ئەو ڕێگەیەی پێویستە بیگرێتە بەر بۆ گەیاندنی ناوەرۆکی ڕووداوێك یان بابەتێك بەهۆی چۆنیەتی ڕێکخستنی وشەو زاراوەکان لەو پێناوەدا، هەندێك پێیان وایە توندکردن و پتەو کردنی پەیوەندییەکانی زمان بەرگکردنی بابەتەکە یە بۆ دەرخستنی ڕووداوەکە یان بابەتەکە بەشێوەیەکی کاریگەر، شێوازی چۆنیەتی ڕیزکردنی ڕووداوەکان لەناو تویی دەقدا بۆ چێژ گەیاندن و ئاسان گەیاندنە بۆ خوێنەر، مەبەست لە چنین ڕێکخستنی ڕووداوە بە پێی شێوازێکی دیاریکراو، گرنگ و بایەخی چنینش لەوکاتە دەردەکەوێت کە کێشەکانی چیرۆك یان گرفتەکانی دەگەنە لوتکەی ئاڵۆزی و نووسەر لەو ڕێگەیەوە شیکردنەوەیەك بە دەستەوە دەدات بۆ خوێنەر، لەکاتێك ململانێکان سەر هەڵدەدەن و دەردەکەون بەرەو لوتکە هەڵدەکشێن، چنین لەوێوە دەست پێدەکات و ڕووداوەکان دەگەیەنێتە لوتکەو دواتر بەرەو داکشانی و کۆتاییان دەبات، ئەوەش لە توانای نووسەرە چۆن ئەو هەڵوێستانە دەخاتە پاڵ یەك و یاخود پاش و پێشیان پێ دەکات تا دەیان گەیەنێتە لای خوێنەر و خوێنەر پەلکێش دەات بۆ بەدواداچوونی ڕووداوەکان، ئەو ڕێکخستنەش پەیوەستە بە چەند ڕێباز و یاسایەك، بەتایبەت دوای دەرکەوتنی نووسینی ئازاد و بێ سانسۆر، واتە دەتوانین بڵێین لەگەڵ هاتنی قوتابخانەی ڕۆمانسیەت ئەم جۆرە شێوازە بۆ نوسین دەرکەوت وەك داهێنانێکی نوێ بۆ خستنە ڕوی بابەتێکی دیاری کراو، چنین لە کۆندا زیاتر پەیوەست بووە بە یاساکانی داڕشتنی زمان لە دەقدا[1] (الیزابیث دبل، ت: عبدالواحد لؤلؤه، ص١٠)، لە سەردەمی ئەرستۆش ئەو ڕێسایە باوبووە وەك بوارێکی ڕەخنەییش لە ڕوی تیۆریەوە، دواتریش ئیتاڵیەکان ئەو چەمکەی لای ئەرستۆ هەبوو بۆ ڕێساکان فراوانتریان کرد، چنین وەك هونەرێك و ڕێکخەری پلانێك بەکارهاتووە بۆ داڕشتنی بابەتەکان و لەبەهای بابەتە ئەدەبیەکە ی کەم کردۆتەوە لە پێناو جوانکاری زمانی داڕشتن، بەڵام لە مرۆدا ئەو مەودایەی جێهێشتوە چونکە بە پێچەوانەوە بەهایەکی تری بەخشیوە بە بابەتەکە، وەك گێڕانەوەی حیکایەتێك لەسەر زار کە دەبوایە بە شێوەیەك دەست پێبکات وەك: (منیش کراسم دڕاو هیچم پێ نەبڕا) ، .. یان (ئەوانیش بەیەك شادبوونەوەو بەیەك گەیشتن) بەڵام لەگەڵ ئەو سادەیەشدا گێڕەرەوە دەبوایە هونەرزانێکی باش بوایە لە گێڕانەوەکەیدا چونکە ڕووداوەکان ڕێکدەخات بۆ ئەوەی چێژ ببەخشێ بە گوێگرەکانی، لە نوسینی دەقدا، خوێنەر لە ڕێگەی چنینەوە ئاگاداری ناوەڕۆکی ڕوداو دەبێت، هونەری چنین پاڵنەریکی بەهێزی خوێنەر دەبێت بۆ ئەوەی بە ووردی بەدوای یان شوێن هەڵگری نوسەر بێت لە چۆنیەتی دەربڕینی ڕووداوەکان، شێوازی چنینی چیرۆك ئاستی سۆزی خوێنەر بۆ بابەتەکە دیاری دەکات لێرەدا نووسەر دەبێ ئەوە بزانێت مەبەست لەم جۆرە چنینە چیە، بۆ ئەو شێوازە مامەڵەکردنە لەگەڵ خوێنەردا لە تۆیی خوێندنەوەی دەقدا، نوسەر بەهۆی چنینی سەرکەوتوو دەتوانێت لێکچواندنێك لە نێوان کەسەکان و هەڵوێستەکان و هەڵوێستە کانی نێو دەق دیاری بکات، بۆ ئەوەی دەق بە یەکگرتوویی دەرکەوێت، ئەویش لە ڕێگەی ڕێکخستنی مێژووی ڕووداوەکان و بەهێزی و لاوازی کەسەکان، دەبێت هەڵڕشتنی بابەتەکە گونجاو بێت لەگەڵ پێکهاتەکانی

دەق، بۆ نموونە ئەگەر چیرۆك بێت ڕووداوەكان بۆ كەسێتی پاڵەوانەكان بگێڕێتەوەو هەر یەكە بە تواناو ئاستی خۆیدا بێت، چنین بە پێی ویست و ئامانجی نووسەر بۆ دەرخستنی هەریەكە لە بنەماكانی دەق بە پێی ڕەگەزە ئەدەبیەكە، بۆ نموونە ئەگەر چیرۆك بێت ئەوە نووسەر لە چنینیدا یان ململانێەكان دە كاتە ڕوویەكی سەرەكی چنینەكە یاخود كاتەكان لە چۆنیەتی دابەشكردنییان بەپێی سەرەتای دەست پێكردنی ڕووداو تا كۆتایی بە زنجیرە یاخود ئەو جۆرە گەڕانەوە و پێشخستنە كە لە برەگەكانی دواتری ئەم باسە بە وردی باسی لێوە دەكەین یان ڕاوەدونانی پاڵەوانەكان و كەوتنیان دەكاتە وێنە یان بەدوای دەرخستنی سۆزداری كاریگەری ڕووداوەكانەوە دەخولێتەوە، بەڵام دیارە بەشێوەیەكی گشتی بە دوو ئاراستەدا دەڕوات هەروەك چۆن ژیانی مرۆڤایەتی دابەشی سەر دوو ئاراستە یە (چاكەو خراپە)یە هەمان شێوە چنینەكە مەبەست دەبێت بۆ یەك لەو دوولایەنەو بەشێوەی جیاجیا دەردەبڕدرێت، كەواتە ئەركی چنین هەروەك ئەرستۆ دەڵێت: دەبێتە هونەری بیناسازی بۆ بابەتەكە (اليزابيث ديل، ت: عبدالواحد لؤلؤه، ص١٦).

ڕۆڵی زمان لە بینای دەقی چیرۆكدا:

مەبەست لە چۆنیەتی بەكارهێنانی زمان لە داڕشتنی دەقدا چۆنیەتی دروستكردنی وێنەی جوان و سەرنجڕاكێشە لە پێناو گەیاندنێكی ئاسان و چێژدار، كەرستەش بۆ ئەو مەبەستە كەرەستەكانی زمانە، چونكە هەر لە سەرەتای چونە نێو دەق، خوێنەر یان گوێگر سەرنجی جوانكاری بەكارهێنانی زمانی نوسین دەداو دەرگای بۆ واڵا دەكرێت بۆ ئەوەی بچێتە نێو ناوەڕۆكی دەق یان گوتار، جوانكاری دەبێتە ئاوێنەی دەقەكە بەتایبەت لە چنینی دەقێكی هونەریدا دیارە چنین لە بواری دەقی ئەدەبیدا وەك نووسینی بابەتێكی زانستی نیە، كە تەنیا پشت بەزمانی ڕووت ببەستێت و دور لە جوانكاری، بەلكو چەندین هونەری تر هەنە دێنە نێو دەقی ئەدەبی وەك هونەری ڕەوانبێژی بە هەموو لقەكانیەوە لە پێناو جوانكردنی دەقەكە و یان شێوەی بونیات و لێك گرێدانی ڕستەو زاراوەكان بۆ بەخشینی وێنەی چێژدار بۆ خوێنەر، ستاندال پێی وایە جوانی دەق (پەیمانی دڵخۆشیە، بۆ هەستەكانی مرۆڤ[٣] (الجمالية، ر.ف.جونسون: ت: عبدالواحد لؤلؤه، ص١٠)،   ئەوە زمانە پەیوەندی نێوان فۆرم و ناوەڕۆك بونیات دەنێت، لە جوانیشدا بە یەكەوەیان دەبەستێتەوە ، فۆرمە دەربڕاوی جوان و ناوەڕۆكی جوان دەبەخشێت، هەروەها پاش ئەوەی بەشەكانی بابەتەكەی لەگەڵ یەك گونجاو بن [٤](هۆراس و:حميد عزيز، هونەری شیعر) ، بە بڕوای هۆراس ئەگەر نووسەر چیرۆكێك بنوسیَ و كەسێتیەكی داهێنراوی بۆ دروست بكات پێویستە كەسێتیەكە تا كۆتایی سیفەتەكانی هەروا بمێنیَ كە لەسەرەتا وەسف كراوە، دەرخستنی ئەو جوانیەش لە ڕێگەی زمانی نووسەرەوە دەبێت كە چۆن بینای دە كات یان بەدوایدا دەگەڕێت، لە كۆندا تاوەكو ڕۆژگاری ئەمڕۆش بەهای دەق لە جوانی دەربڕینەكەیدا یە كە زمانی نوسینی دەقە ، ستاتیكا یەك دیاردەی سادە نیە

بە لكو كۆمەڵێك دیاردەیە بە یەكەوە بەستراون و دەبنە بنەمای پێكهاتەی چنینی دەق، بە مەش بەهای بابەتی دەق بەهێز دەكاتەوەو پێوانەی لەسەر دەكریَ، كۆمەڵێك لایەنی تر هەن، دێنە نێو زمانی چنین لە پێناو ئامانجێكی دیاری كراودا، وەك فەلسەفەی ئەدەب كە پشت بە زمانی تایبەت دەبەستێت، دەگەڕێتەوە بۆ پشتەوەی چەمكەكان كە شاراوە یە و زۆر دیار نیە، بۆیە لە نێو دەقی چیرۆكدا ئامانجێكی دیاری كراوی نیشان كردوە كە لە كۆتاییدا یان لە لوتكەدا دەردەكەوێت بەهۆی

هونەری چنینەوە، ئایا تێڕوانینە بۆ بەراوردکردنی ڕووداو بە واقعێکی ژیان یان گەیاندنی پەیامێکی ڕۆشنبیری یان ئیرشادیە، جاری واش دەبێت زمانەکە تەنیا هونەر بۆ هونەرە،هیچ کارێکی هونەری نیە بە تەنیا بۆ جوانکاری بنوسرێت بخرێتە ڕوو، بەلکو هونەری جوانکاری لە پێناو سود و چێژ بەخشین دەبێت، ڕەخنە گران هەر لەسەردەمی ئەرستۆ تاوەکو ئێستاش چونە نێو دەق بە دەرگای جوانکارییەوە دەچوێنن ئینجا ئامانج و پەیامی دەق، کەواتە ئەو داڕشتنەی دەق دەگەڕێتەوە بۆ ئەو دوولایەنی ڕوخسارو ناوەڕۆك، هەر دوولا ئاوێنەی هەڵسەنگاندنی یەکترن، دەق وەك تابلۆیەك وایە ئەگەر لە نزیکەو سەیری بکەین پەسەندی دەکەی یان جاری وا دەبێت لە دەرەوە جوانتر دەردەکەوێت کە دەکەوێتە سەر ڕوخسار و ناوەڕۆکەکەی(٤) (هۆراس، هونەری شیعر ل٣٢)، پێوەریش بۆ ئاستی چنینی هەر تکستێك دەوەستێتە سەر چۆنیەتی تێهەڵکێشکردنی بەشەکانی تێکستەکە بە پێی ڕەگەزە ئەدەبیەکە چیرۆك بێت یان هۆنراوە یان ڕۆمان یان وتار....تد، چونکە هەریەك لە و ڕەگەزانە شێوازی چنینی خۆی پێویستە بۆ بەهێزی تێکستەکە، داهێنانی ئەدەبی بۆ هەر دەقێك پشت بە توانای نووسەرەکە دەبەستێت لە چنینی دەقەکەو داڕشتنی ئەندێشەی نووسەر بۆ بە یەك بەستنەوەی بەشەکانی دەق و ڕژاندنی هزرو پەیامی لەو ڕێگەیەوە بۆ نێو دەقەکە: دیارە ئەوەش بۆ گەیاندنی ئاسان و ڕوون لەلایەن وەرگرەوە تا چەند توانای وەرگرتنی ناوەڕۆکی دەقی دەبێت، لێرەدا چنین ئەو ڕێگەیە دەبێت چۆن بەهۆیەوە دەق چێژ بەخش دەبێت [٥](جمالیە النص الادب، د.مسلم جسب حسین، ل٥٦)، دیارە کە ئامانج لەچنین جیاکردنەوەی دەربڕینێکی ئاساییە لەدەربڕینێکی هونەری، ئەرستۆ پێی وایە شاعیر لەبەر ئەوە نیە پێی دەڵێن شاعیر شیعر دەنوسیٚ، بەلکو لەبەر ئەوەیە کە وشەکان بە شێوەیەکی هونەری وکاریگەر لە هەست ڕێکدەخات[٦](الزابیث دیل، ت: عبدالواحد لؤلؤە، ص٢٠) هەمووکەس ناتوانێت ئەو ڕێکخستن و جوانکاریە بکات کە کاری چێژ بەخشین و گەیاندنە .

جۆرە کانی چنین:

چنینی دەق بەچەند شێوازو جۆرێك بونیات دەنرێت، ئەوەش دەوەستێتە سەر بنەمای خستنە ڕووی پێکهاتەکانی دەق بەهەموو شێواکانیەوە، ئەوەی گشتیە لە چۆنیەتی چنینی دەق دوو شێوازی دیارە یان دوو پێوەری چنین کە هەریەکە بە ڕێکخستنی بابەت و کەرەستەکانی دەق دیاری دەکرێت بەم جۆرە:

١- چننی یەکگرتوو یان (توندوتۆڵی) : لەم جۆرەیاندا کە رە ستەکانی ڕووداو یان پێکهاتەکانی دەق بە شێوەیەکی دانە بڕاوو بە دوای یەکدا هاتوو ڕێکدەخرێت کە هەر بەشێك یان پەرەگرافێك تەواوکەری ئەوەی پێشووترە، چینێکی پتەو دروست دەکات وەك یەك بابەت دەخرێنە ڕوو وەك بابەتی شیعری قەسیدەیەك لە پێیدا هەلگوتنا یان بەستنەوەی کەرەسەتەکانی کورتە چیرۆکێك بەیەکەوە، ڕیزکردنی ڕووداوەکان بەپێی بنەماکانی چیرۆك هەر لە سەرەتاو لوتکە و گرێچنی چیرۆکدا تا کۆتایی هاتنی بەشێوەیەکی زنجیرەی لەیەك نەپچڕاو بەڕێوە دەچێت .

٢- چنینی کراوە: بە بێچەوانەی یەکگرتوو ڕووداوەکان پاش و پێش دەکرێت و چەند کەسێتیەکی جیا جیا دەکەوێتە نێو باسەکەو بابەتەکە بەشێوەیەکی یەکپارچەیی دەرناکەوێت چ لە شیعر بێت یان لە جۆرەکانی پەخشان و دەبێتە ئاڵۆزبوونی تێگەیشتنێکی باش، دیارە هەریەك لەو جۆرە چنینانە سوود و زیانی خۆی هەیە، لە یەکەمیاندا ڕەنگە

خوێنەر بەشێوەیەك ئاسانتر لە ناوەڕۆكی دەق بگات و ئامانجی پەیامەكەش بە ڕوونی و خێراتر بگات، زۆر ترین ڕێژەی خوێنەریش لە مەبەستی دەق دەگەن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەو جۆرەیان ڕەگەزی كاریگەری كەمتر تێدا دەردەكەوێت، دەبێتە كارێكی میكانیكی لە داڕشتندا و خوێنەر بێزار دەكات گەر بەردەوام بێت.

شێوەكانی چنین:

ئەگەر دوو چیرۆك بخوێنینەوە كە ڕەنگە لە ناوەڕۆكەدا لەیەك نزیك بن بەڵام دوای لێ وردبوونەوەی دەبینین دوو داڕشتن و چنینی جیایان هەیە كە دەگەڕێتەوە بۆ هونەری نووسەركانیان لە بەكارهێنانی پێكهاتەو بنەما هونەریەكانی چیرۆك لە نێو دەقەكەدا، لە چیرۆكێكدا چنین ئاڵۆز و توندە گەرچی لە ناوەڕۆكدا لەگەڵ چیرۆكی دووەم لەیەك نزیكن و بەڵام لەوەی تر سادە و ڕەوانە بۆ هەمان مەبەست بەوەش خوێنەرەكانیان لەیەك جیا دەبێتەوە كەواتە نووسەر دیاری كردنی خوێنەرەكانی لە توێی چیرۆكەكەدا دەست نیشان دەكات ،ئەو ئامانجانە ش كە لە چیرۆكدا هەیەتی بۆ جۆرە كە سێكن هەژارن یان ڕەوشتێكی دیاری كراویان هەیە، منالن، گەنجن هیتر، ئەو چنینەنەش كە بەكاری دێنن دەبێت لەگەڵ ئاستە جیاوازەكان بگونجێت بۆ ئەوەی ئامانجەكەی بەدروستی بگەیەنێت .

زمان وداڕشتنی وێنەی هونەری:

چیرۆك ئەو ژانرەی كە پێویستی بە زمانێكی تایبەت هەیەبۆ چنینی پێكهاتەكانی، ڕێكخستن و لێكدانی بنەماكانی چیرۆك زمانی جیای پێویستە لە هۆنراوە، لە چیرۆكدا بنەماكان (كات، شوێن، ڕووداو، كەسەكان) داڕشتنێكی جیای دەوێت لە ڕەگەزە كانی ئەدەب، نووسەری چیرۆك دەبێ شارەزاییەكی باشی لە زمان هەبێت لە بەكارهێنانی ڕستەو دەستەواژەكان، لە چیرۆكدا ڕێكخستنی پێكهاتەكانی تێدایە و داڕشتنێكی جیای دەوێت، لە چیرۆكدا بیناسازیەكی تایبەتی دەوێت بۆ داڕشتنی پەیكەری ڕووداوێك و كارەكتەرەكانی، زمان لەنوسینی چیرۆكدا هەر لە سەرەتاوە تا كۆتایی چەند قۆناغ و گۆڕانكاری جیا جیای داڕشتنی تێدا دێتە كایەو گۆڕانی بەسەر دا دێت بەپێی جۆری ڕووداو یان شوێن و كات و كەسەكانی، زمان شێوەی كارەكە دیاری دەكات،پەیوەندیەكی بتەو لە نێوان زمان وبیردا هەیە، زمان ئاوێنەی هزری دەربڕاوە، نووسەر كە بیرۆكەیەك دادەڕێژێت سەرەتا زمانەكە لەناخی نووسەر بێ دەنگەو دابەشی سەر ڕووداوەكانی دەكات یان سەرجەم بنەماكانی چیرۆكی لەسەر دەچنێ ئینجا ئەو زمانە وەردەگێردرێتە سەر دەنگ و نوسین [7] (فن الكتابة واشكال التعبیر، ص٢٥) ، واتە زمانی نووسەر لە پێش ئەوەی بخرێتە ڕوو لە توێی دەق یان لە دەربڕینی دەنگدا لەناخی نووسەردا دایەلۆگی لەسەر دەكرێت لە چۆنیەتی خستنە ڕوو چنیندا، بۆ ئەوەی ئەو چنینە ببێتە چاكترین شێوازو ئاوێتەی دەقەكە، لەوەشدا دەلالەتی شتێك دەگەیەنێت، هەر چەندە زمان فراوان بێت لە دەقدا ڕەنگدانەوەی بیری فراوانتر دەبێت پێچەوانەش ڕاستە، چیرۆكیش ڕەنگدانەوەی ئەو جۆرە بیرۆكانەن لای نووسەر ڕووداوەكانی پێ دەچنرێت، زمانی چیرۆكیش ڕووناككەرەوەی ڕووداوەكانیەتی بە بنەماكانی تریشەوە نووسەری چیرۆك كە داهێنانێك دەكات لەزمانەكەیدا بەو داهێنانە چنینی دەقەكە دەگۆڕێ بە پێی بەكارهێنانەكە، ئەو وێنانەی دەیانخاتە ڕوو تەم ومژبێت یاخود ڕوون بێت، بەهۆی زمانەكەوە ئاستی

خوێنەرەکانیشی دیاری دەکات، بۆ گشتی بێت یان بۆ تاخمە کەسێکی دیاری کراو شارەزاییان لەزمانەوان هەبێت و لەدەلالەتی وشەکانی بگەن، لە ڕێگەی زمانەوە ڕێژەی سوودو چێژی ویژدانی هونەرەکە لە ڕێگای زمانی بەکارهاتوو لەدەقەکەدا، زمان کەرەستەیەکی خاوە لە بەردەست نووسەری چیرۆك، بەڵام ئاستی فیکرو ئاستی شارەزایی نووسەر پێویستە شارەزایی لە بە کارهێنانی ئاستەکانی زمانیش هەبێت، (د.سعید محمد یدوی) پێیوایە، کە پێنج ئاستی بەکارهێنانی زمان هەیە، لەنوسیندا [8] (البنیئة السردیة في الروایة، عبدالنعم زکریا، ص١٨١)، زمانێکی پاراوی کەلتوری گونجاوی سەردەم ،گشتی بۆ ڕۆشنبیران، گشتی بۆ خاوەن هزرەکانی ،گشتی بۆ خەڵکی گشتی، هەریەك لەو ئاستانەی زمان خەڵك و خوێنەری خۆی هەیە، بۆیە دەبێ نووسەر وشیارانە و بە ئاگا مامەڵە لەگەڵ ئەو جۆرە ئاستانەی زمان بکات لەکردەی چنیندا، مەبەست نووسەری چیرۆکە، ئەگەرچی چیرۆك گێڕانەوەی ڕووداوێکە، بەڵام تاقیگەی زمانی نووسەرە، زمان ئەودەفرەیە وەسفی کارەکتەرە هەموو بنەماکانی چیرۆك دەگرێتە خۆ، دەتوانێت چێژبەخشیان بکات و دەقی چیرۆك بکاتە ئاوێنەی بونیاتەکانی، زمان بەرای (بالی) چەند ئاستێك دەبینێ لە پێشکەشکردندا وەك وروژاندنی سروشتی زمانی نووسەر و زمانی باوی نووسەر لەدەقدا، لەپشتی ئەو بەکارهێنانەدا ئامانجەکانی دەردەکەون کە چۆن هەستی خوێنەرە کان دەوروژێنن ئەمەش لە ڕێگەی کەرەستەی زامانەوانیەوە [9] (الاسلوب والاسلوبیە، بیرو چرۆ (ص٣٧)، نووسەر بەهۆی زمان وێنەی جۆراوجۆر دەچنێ لەدەقدا ئەم وێنانەش ئامانجی گەیاندن جێ بەجێ دەکەن کە پەیوەست دەبێت بە ئەندێشەی وەرگر (خوێنەر) (الیوت) پێی وایە زمان بەرپرسیارێتی سەرەکی دەبینێت لە دارشتن و دروست کردنی وێنەی سەرنج ڕاکێش لە دەقدا ڕێگەی گەیاندنەکەی ئاسان دەکات و هەر زمانە ڕێبازی دەقەکە دیاری دەکات بەگونجاندنی لەگەڵ ئەندێشە [10] (اللغة في الادب حدیث، جاکوب کورك) ص٢٤٦) سروشتی زمان وا دەکات ئەو ووشانە هەڵبژێرن بۆ دەست نیشانکردنی هەڵوێستەکانی نێو دەقی چیرۆك، نووسەر ناتوانێ بێ لایەنی خۆی نیشان بدات لە دەقدا بەهۆی زمانەکەیەوە ڕستە پەیوەندیەکی ڕاستەوخۆی دەقە، چونکە لەوشە بۆ ڕستە و ئینجا دەق وێنەکان دەڕەنگێنێ مەبەست هزری دەربڕاوە، لەئەدەبدا زمان پێکهاتەیەکە بابەتەکان ئامادە دەکات لەجولەکانی وشەدا، کە وشەیەك بۆمەبەستێکی ئەدەبی بەکاردێت دەخرێتەوە ناو چوارچێوەیەکی وێنەدا پەیوەندی بەوشەکانی ترەوە دەبێت، جیا دەبێت لەو واتایەی کە لە فەرهەنگدایە تەنیا دەیبینێت وەك چۆمسکی ئامارەی پێکردووە (١١)(اللغة في الادب الحدیث، جاکوب کورك، ص١٠٩) ، لەبەر ئەوە ئەو وشەیەی لەکاری ئەدەبی بەکاردێت جیا دەبێت لە ووشەی لەکاری ڕۆژانە بەکاردێت، بەوەش فۆرمێکی ئەدەبی بۆ دەقێکی دیاری کراو دروست دەبێت لەوێنەکاندا، نووسەر پێش دارشتنی وشەو ڕستە بیرۆکەیەکی لایە بۆیە لەدواتر بەدوای وشە کاندا دەگەڕێت کە بەهێزترین وێنەی پێدروست بکات بۆ ئەو بیرۆکەیە، بەهۆی زمانی نوسینی دەقەوە ناوەڕۆك بەرەوئاراستەیەکی دیاری ڕێبازەکان دەبات، هەر ڕستە یە سیستەمی دارشتنی هزرە و چوارچێوەکەی دیاری دەکات ،زمانی ئاستی ڕستەکان دیاری دەکات بە پێی شوێنی وێنە، وێنە هەیە پێویستی بە ڕستە ی سادە دەبێت و ئاشکرایە هەندێ جار بۆ وێنەیەکی تر پێویستی بە ڕستەی ئاوێتە دەبێت لەهونەرەکانی چیرۆکدا وەك وەسف و مۆنتاج ودایەلۆگ و.......زمان شێوازی جیاجیابەخشی بەکاتی نووسەر بۆ هونەری کردنی دەقی چیرۆك پەنا دەباتە بەر وێنەی جۆراو جۆر و ئامانجی جیا جیا (دروست کردنی ئەم وێنانە، یان ئامانج تاقیگایەکی هونەریە یاخود ئامانج بەرەمزکردنی

دەقە، یان بۆ شاردنەوەو بە دوورخستنەوەیە لە خەیاڵ، یان تابلۆیە کە نووسەر دەیخاتە بەردەست خوێنەر بۆ ئەوەی ڕەنگەکانی تێدابخاتە ڕوو نووسەر بۆ چنینی وێنەیەکی فراوان چەندین وێنەی بچوک لەیەك دەدات ئەمەش هونەری مۆنتاژکردنی ئەو وێنانەیە لە توێی ڕووداوەکانی چیرۆکدا نووسەر بۆ ڕوونکردنەوەو چێژ یان جێ بەجێ کردنی ئامانج و مەبەستەکانی خۆی تابلۆیەکی لێ دروست دەکات و بەخڕی لە پێش خوێنەری دادەنێت ناچار دەبێت پەنا بباتە بەر چەندین وێنەی هونەری جیاواز لە پێناو وەدەست هێنانی ئامانجی کۆتایی، بۆیە بۆ هەربنەمایەکی چیرۆك جۆرێك وێنەی گونجاو هەڵدەبژێرێت تا بتوانێت لە ئاسانترین ڕێگا دا چیرۆکێکی هونەری بچنێ.

وێنەو بنەماکانی چیرۆك

وێنە لە سنور کێشانی کاتی ڕووداوەکاندا دەوەستێتە سەر ئەوەی چۆن نووسەر ئەوکاتە دابەش دەکاتە سەر پێکهاتەکانی چیرۆك (سەرەتا، گرێ ،کۆتای) ئایا لەسەرەتادا بە وەسفی کات دەست پێدەکات و وێنەی خەیاڵی یان مەعنەوی لێ دروست دەکات، نووسەر بۆ دروست کردنی وێنەکان بەدوای شێوەیەکی گونجاو دا دەگەڕێت بۆ نیشاندنی وێنەیەك کە کاتەکە دیاری دەکات ئەگەر کات لە شەودا بێتیان بەرەو شەو بچێت،وێنەیەکی واتایی دەخاتە بەرچاوی خوێنەر کە دەربڕی تاریکی بێت کە سیفەتی شەوە، شەو بە تاریکی دەناسرێتەوەو یان کە وێنەی ئەستێرە باس دەکات بێگومان ئەستێرە لەشەودا دەردەکەوێت کە دەبێتە ڕەنگی وێنەیەکی لێکدراو لەواتاو هەستپێکراودا، واتە دوو وێنە بەیەکەوە کۆدەکاتەوە[١١] (بناتی وێنەی هونەری ل٢٠٩ سەردادگەری)، کاتی چیرۆك بەستراوە بە ڕووداوەکان چۆن بەر لە لە دروست کردنی ڕووداو نووسەر وێنەی کاتەکە دەکێشی کە بگونجێ لەگەڵ دۆخی ڕووداوەکەو، نووسەری سەرەکەوتوو بەدوای ئەووێنە هونەریانەدا دەگەڕێت کە لەگەڵ نیشاندانی خوێنەر بخاتە دۆخەکەوەو، واتە بچێتە نێو کاتی چیرۆکەکە روداو تێیدادەست پێدەکات، نووسەر دەبێ کاتەکەی بە دیزاینێکی ڕێك دابەش کردبێ بەپێی قەوارەی ڕووداوەکان، هەر لە دەست پێکردنەوە تا کۆتایی چیرۆك ، ئەوە خاپاندنی کاتەو چنینی سەرکەوتوو ئەوەیە کە کاتەکانی لەلایەك گرێ بدات و ئاستی ڕووداوەکانیش لەگەڵ دەمی کاتەکانیدا بڕوات ، کاتی چیرۆك لە کارەکاندا دەردەکەوێت هەموو جۆرە مامەڵەی پێ دەکرێت لە ڕابردوو یان ئێستا یان لە ئاییندە، پێوەندیەکی پتەوو ڕاستەوخۆ بەجۆری ڕوداوەکانەوە هەیە، ئایا ڕووداو مێژووییەو لەکۆندا ڕوویداوە، یان لە خەیاڵی پاڵەواندا یاخود دەشێ لە ئەنجامی ڕووداوێك لە پێشتر هەبووە و ڕووداوێکی تر لە ئاییندە بەدوای خۆیدا بێنێت هەر لێرەشدا نووسەر کاتی دەست پێکردن و کۆتایی دیاری دەکات، نووسەر ناتوانێت لەسەرەتادا کاتی خاپاندنی ڕووداو دیاری بکات لە چیرۆکدا چونکە ڕووداوەکان کاتەکان دیاری دەکەن، بەڵام دەکرێ بەکۆتاییەکەی ببستێتەوە بەچەندیەتی ڕووداوەکانی چیرۆك، لەوێدا دەستی بەسەر کاتدا دەشکێت کە چۆنی بیەوێت بینەخشێنی و کاتەکان یەکتر برین[١٢] (الحبكة، البزابيث ديل، ت: عبدالواحد لؤه لؤه) ، دیاری کردنی کاتەکانیش لە ڕێگەی بەکارهێنانی کردارەکانەوە دەبێت ئایا ڕابردووە یان لەئێستادا یان لە ئاییندە دەبێت چونکە کردارەکان کەرە ستەی کاتە جیاوازەکانن، کات وەك دەفرێکە ڕووداوەکانی تێدا دەخولێنەوەو یاریکەریش پاڵەوانی چیرۆکە ، کات بەردەوام دەبێت وەك بەرگێکی پاڵەوان لەهەر سەردەمێکدا بەرگێکی تر لەبەر دەکات، لەهەندێ کات یارمەتی دەر ی پاڵەوان دەبێت، لە

هەندێ شوێندا، هەر ئەوکاتە جاری وا دەبێت لەسەر دەمێکی تر لە پاڵەوان هەڵدەگەڕێتەوەو بەرگێتی تری پێ دەبەخشێت نەك خۆشی لە کاتێکدا و ناخۆشی لەکاتێکی تردا سەرکەوتن لە کاتێدا و ژێر کەوتن لەکاتێکدا، نووسەر ناتوانێك جێگۆڕکی بەکاتەکان بکات بەماشای خۆی کە لەگەڵ ڕووداو دا یەکانیگر نەبێتەوە ، بەڵکو دەبێت شارەزابێت لە بەرکارهێنانی کاتەکان لە ڕێی جۆری کردارەکان و گونجان لەگەڵ ڕەوتی ڕووداوەکاندا،ئەو وێنەیە هەڵدەبژێرێت کە گونجاوە بۆ ڕووداو وەك دژواری ڕووداو لە شەودا یان لە چۆڵەوانیدا، هەلپەرکێ، لە رۆژدا لە گۆڕەپاندا...دەبێ نووسەر لەپاڵەوان نزیك بێت یان لەشوێنی ئەودا بێت بۆ دۆزینەوەی ڕەوتی کارەکان لەگەڵ ڕووداوەکاندا.

وێنە لە چنینی ڕووداوی چیرۆك:

لە ڕووداودا دەبێ بەسەرهاتێك یان زنجیرە بەسەرهاتێك هەبێت کەدیمەنێك نیشان بدەن وەك کردەیەکی سینەمایی بکەوێتە بەرچاوی خوێنەرو جولەی لەلا دروست بکات لەڕۆیشتنی بە دوایەکدا، دیارە ئەمەش بە ڕێکخستنی کۆمەڵێك ڕستەو دەستەواژە دەبێت بۆ ئەنجامدان و دروست کردنی ئەو وێنانە، نوسەری کارامە دەبێ ئاگاداری ئەو ڕێکخستنەی ڕستە و ووشەکان بێت لە دروست کردنی وێنەی کاریگەر [١٣] (گولبژێرێك لە هونەری چیرۆك نوسین،ئیبراهیم یونس، لا١٦) لە وێنەکێشانی ڕووداودا نووسەر خۆی بە دوور دەگرێ لە دووبارە کردنەوەی ڕستە لەکورتە چیرۆکدا، چونکە هێزی هونەرەکە لە ڕستەی چڕ و وێنە دار دایە،چێژی ڕووداو لەوەدا دەبێت کە ڕاستەوخۆ نیشان نەدرێت، بەڵکو پێچ وپەنای بۆ دروست بکرێت، ئینجا بەرەو لوتکەی ببات، چنینی ڕووداو وا دەبێت لەسەرتای دەست پێکردنەوە ئاماژەیەکی پێبکرێت و بەچڕی بەرەو گرێ و ئاڵۆزکردنی ڕووداو بچێت، لەسیمای کورتە چیرۆك و چیرۆکی کورتیش کورتبڕیە لە دەربڕیندا، بۆیە دەبێت سەرەتاکەی لە چەند وشەیەك تێپەر نەکات بۆ ئەوی نووسەر بتوانێت مەودا بداتە گرێچنی لە لوتکەی چیرۆکەوە کاریگەریەکە بکەوێتە نێو گرێ ی چیرۆك، چیرۆکنووس لە دابەشکردنی ڕووداوی دەست نیشانکراو دەبێ بە ئاگابێ لە داڕشتنی سەرەتاو کۆتایی چیرۆك ، مۆباسان کە بەپێشەنگ و داهێنەری کورتە چیرۆك دەژمێردرێ دەڵێ: بۆ ئەوەی خوێنەر هەست بە بێزاری نەکات لە خوێندنە وەی چیرۆك دەبێ سەرەتا کورت بێت و کۆتاییش کت و پڕ بێت، پێویستیشە قورسایی چیرۆك لە گرێ ی ڕووداوەکەدا بێت [١٥] (کولن ولسون - : انيس زكي، المعقول ولامعقول الادب الحديث،ص٢٠٦) ، کاری نووسەر ئەوەیە لە چیرۆکی سەرکەوتوودا قورسایی چیرۆکەکە بخاتە نێوەندی چیرۆکەکە کە گرێ ی چیرۆکەو لەوێدا دەردەکەوێت، ئەگەر چی هەندێ جار نووسەر یان هەندێك نووسەر ڕووداوەکە دەئاخنێتە سەرە تا بەلام بۆ ئەوەی خوێنەر واز لە بیرۆکەکە نەهێنێ، تەنیا دەبێ تیشکێك یان ئاماژەیەك بدات وەك ناوهێنانێك یان بەشێکی کەم لەگشتی ڕووداو، ئەگەر بەم شێوەیە نەبێت چیرۆك هەر لە سەرەتادا تەواو دەبێت، بەشەکانی تری چیرۆك (گرێ و کۆتای) دێنە نێو سەرەتاو چیرۆك چێژی نامێنێت، بۆیە دەبێت ئەو ئاڵۆزیە بکەوێتە پێش کۆتایی ڕاستەوخۆ ، سەرە تا دەبێت وەك پێشەکیەك بێت بۆ نیشاندانی یان ئاگادارکردنەوەی خوێنەر کە لەدوای ئەوە ڕووداوە گرنگە کە دێت، بۆ بزواندنی خوێنەر پێویستە سەرە تاش ڕوون و پەیوەست بێت بە ڕووداوی چیرۆك [١٦] (ابراهيم يونس، گولبژێرێك لەهونەری چیرۆك نوسین، لا٢٧)، لەچنینی سەرەتاشدا بەدوای ئەو وشانەوە دەبێت کە وەسفی ڕووداوی پێ دەکرێت،ئەگەر ڕووداو کاریگەر بوو، ئەوە بە وشەی توند

دەچێتە نێو ڕووداو و سەرە تاش ئاماژەیەك دەبێت بۆ ئەو توندیە ، یان ئەگەر خەیاڵ یان سۆزداری بوو ئەوە سەرەتا ئاوێنەیەکی ئەو لایەنە دەبێت،[17](سۆزان لوهاظر، ـ :محمد نجیب الاعتراف بالقصة القصیر، ص٨٠) لە ڕێکخستنی وشەو ڕستە کانیش خاڵبەندی ڕۆڵی خۆی دەبینێت، بۆیە لەو هەڵوێستانەی پێویستی بە وەستانە لە دەربڕینی دایەلۆگی کەسەکان یان لەکۆتایی هاتنی ڕستەی دەربڕاو، نیشانەی وەستاو دادەنرێت کەدەبێتە کۆتایی دوای قسەکەرێك بەرامبەر بە دووەم ، یاخود بوون و دانانی چەند خاڵێك بۆ هەبوونی وڵامێکی جفرەی کە پڕە لە بێدەنگی بۆ چنینی وێنەکانی نێو ڕووداو دەبێ لەمێشکی نووسەردا نەخشە کە دیاری کرابێت، ئایا بەرەو سەرکەوتنە یان تێکشکان، لە چنینیشدا هەندێ نووسەر ڕەنگە بەو هێڵە ڕاستەوە بەرەو پێش نەچێت، بەلکو بەشێوەیەکی چەماوە ئەملاو ئەولا دەست پێ دەکات، دواتر بەو چەماوەییە بەرەو لوتکە هەڵدەکشێ، ئەمەش جۆرێکە لەشێوازی چنین وەك لای عەبدوللا سەراج هەیە کەخوێنەر دەخەلەتێنێ تا نەگاتە کۆتایی و لە ئامانجی چیرۆك نە گات، لەوانەشە لە خوێندنەوەش ببێتەوە، هەر تێنەگات، لەلایەکی دی شەپۆلی هۆش بەچ شێوەیەك دەئاخنرێتە نێو تەکنیکی چیرۆك لەلایەن نووسەرەوە چۆن مامەڵەی دەروونیانەی پاڵەوان لەنێو ڕووداوەکان وێنا دەکات، ئایا ڕووداو بەرەو سەرکەوتن دەڕوات یان هەر لەشوێنێکدا لە ئاڵۆزیدا دەمێنێتەوە بەهۆی باری ناهەمواری دەروونی پاڵەوانەکانەوە ، ئەوە دەوەستێتە سەر نووسەر چۆنی هەڵدەچنێ لەو دەقەدا، لەوەشدا پێویستی بە زیرەکی و کارامەیی نووسەرە چۆن ئەو چنینە دەهۆنێتەوە کارەکان ڕێکدەخات .

چنین لەشوێنەکانی چیرۆکدا :

گومانی تێدانیە کە ڕووداوی چیرۆك دەبێت پشت بە زەمەن ببەستێت وبوینات بنرێت، ڕووداویش پێویستی بە شوێن و زەمەنێك دەبێت کە تێیدا ڕوودەدا وەك ڕووبار، ژوور، شەقام قوتابخانە،چیاو شاخ....تد، شوێن لەیەك لەبنەما تەواوکەرەکانی ڕووداوە کاتێك باس لەڕووداوێك دەکرێت، خوێنەر بە فلاشەکەیەوە دەچێتەوە ئەم شوێنە بێ ئەوەی ڕاستەوخۆ ببینێ وێنەکەی دەکێشێ و لە خەیاڵیدا چوارچێوەیەکی بۆ دروست دەکات بەپێی ئەو ئاماژەیەی لەچیرۆکەکەدا دێت، لێرەدا ڕۆڵی نووسەر چیە لە نیشاندان و نەخشاندنی وێنەی شوێنەکانی، وا دەبێت نووسەر لە سەرەتادا لە وەسفێکی کورتدا وێنەیەکی شوێنی ڕوداو دەخاتە بەرچاوی خوێنەر، هانی خوێنەر دەدات بچێتە شوێنەکەو ڕووداوەکان لەوێدا ببینێ نووسە شارەزاییەکی پێویستە بۆ خستنە ڕووی مەیدانی ڕووداوەکان، ئەگەر وانەبێت ناتوانێت چیرۆکەکەی دابڕێژێ کە شارەزایی لێ ی نەبێت یان لە بارەیەوە وەسفی بۆ نەکرابێت، نووسەر دەبێتە چاوساغی خوێنەر و ڕاکێشی دەکات بۆ شوێنی ڕووداوەکان بەهۆی وەسفێکی وردو چڕ بۆ شوێنەکە یان دەبێت سیفەت و کەشی شوێن لەوە سفێکدا بخاتەروو کەخوێنەر بتوانێت بە ئاسانی وێنەی ڕووداوەکان ببینێ[18] (الاعتراف بالقصیرة، سوزان لوهاظر: ت: محمد نجیب لفتة، ص٨٧) شوێنێکی دەبێت، لەگەڵ جۆری ڕووداو کەسایەتیەکان تەریب وگونجا بێت، بۆ نموونە کێشەی نێوان ژن ومێردێك لەشوێنێکدا ڕوودەدات کە ماڵە یان کۆڵانی نزیك ماڵە، یان گوندێك ململانێی نێوان ئاغاوجوتیار کە هەردووکیان لەیەك شوێن دەژین بەڵام دژبەیەکن ،نووسەر هەندێ جار شوێنی جێگۆرکێ دووەم،دەخاتە دوای شوێنی هاوبەش، چونکە لە دووەمدا یەکێکیان شوێنی یەکەم جێ دێڵێ بۆ دەرباز بوون ، کە بێگومان کەسە بێهێزەکە دەبێت،نووسەر دەبێ وردو

بەدیقەت بێت لە داڕشتنی شوێنەکان و جێگۆڕکێیەکەش دیاری دەکات لەکات وساتێکی گونجاودا [١٩] (گولبژێرێك لە هونەری چیرۆك نوسین، ئیبراهیم یونس، و: نەبەز جیهانگیر،لا٦١-٦٢) ، شوێن بۆ ڕووداوی گەورە وەك لە یەکدانی دوو ئۆتۆمبێل، شەقام دەبێت نابێت شوێنێك وەك هۆڵ یان ژوور بۆ ئەم جۆرە ڕووداوە بەکاربهێنرێت، ئەگەر چیرۆکەکە خەیاڵیش بێت و بە مەزەندەی نووسەر باس لە ڕووداوێك بکرێت، بەلام دەبێت لە بیری واقعیدا ئەم وێنەیە پەسەند بێت.

بەشی دووەم

ڕۆڵی زمان لە ئاراستەکردنی واتای چیرۆك:

مەبەست ئەوەیە چۆن ڕێگەیەك هەڵدەبژێرێت نووسەر بۆ گەیاندنی پوختەی واتای چیرۆکەکەی بەهۆی زمانی نووسینە کەی، کاتێك وشە هەڵدەبژێرێت، کە لە واتای فەرهەنگیدا بەکاردێت پێکانی ڕاستەوخۆ یاخود پەیوەند بە ڕستەی تری نێو دەقەکە لە دەرخستنی واتا کەوا، وشەو ڕستەکان ناتوانێت دابڕێت لە وشەو ڕستەی تری پێش خۆی یان دوای خۆی لەواتادا، ئەگەر چنینی دەق بەرەو تەم و مژی ببرێت ئەوە بێگومان وشەو ڕستەکان دوور دەخرێنەوە لە واتایە فەرهەنگیەکەی، ڕستە یەکەیەکی بچوکە لە نیو دەقدا چونکە تەنیا واتای مەبەست بەیەك ڕستە دەرناکەوێت بەلکو دەبێت تەواوی دەقەکە بخوێنرێتەوە لە بەکارهێنانی ڕستەدا لە نێو دەقی چیرۆکدا، پێویستە پابەندی یاساکانی زمان بێت وەك پێوانەیە کێش بۆ دەربڕینی واتای ڕاست ودروست،ئەگەر چی هەندێ نووسەر یاری بەویاسایانە دەکات و تێکیان دەشکێنێ کە ئەمە دەچێتە نێوشێوازی نووسەرەکە خۆی ،یان واتای دەوروبەر بەکاردێنێ وەك لەچیرۆکی ڕەمزیدا، بۆ مەبەستێکی دیاری کراو، یان ئەوەتە مەبەستی نەبێت بەڕوونی و ئاشکرا ئامانجێك بۆ خوێنەرەکەی بخاتە ڕوو، دەقی سەرکەوتوو ئەوەیە کە پەیوەندی بەفۆرمەوە نەبێت بەلکو بە واتاکەیەو بێت، [٢٠] (د.طالب حسین، واتا سازي، لا٤٨) ،نوسینی چیرۆکیش گواستنەوەی واتایە یان چەمك و مەبەستێکە ئامانجێکی دیاری کراوی بەدواوەیە،گواستنەوەی ئەوچەمکەش جێ بەجێ کردنی ئەرکێکە کە فراوان و هەمەجۆرە لەناوکۆمەڵدا (سیاسی، کۆمەلایەتی، ئابووری، ئایینی، ڕەخنەیی، تد...)، نووسەری چیرۆك نایەت وشەو ڕستەکان یەکەیەکە بە واتای فەرهەنگی و ڕوونی خۆیان دەربڕێت، ئەگەر بە ڕستەیەك بە تەنیا دەربڕێت ڕەنگە واتایەکی فەرهەنگی جیاواز بگەیەنێت وەك ئەوەی لەنێو کۆمەلێك ڕستەدا بەکاردێت،بۆنموونە کە دەنووسرێ یان دەگوترێ: (دزیەکەی ئەوان ئاشکرابوو)، ئەگەر ئەو ڕستەیە هەر بەتەنیا بێت چەند واتایەکی جیا جیا دەگەیەنێت، بەلام کە لە نێو کۆمەڵێك ڕستەی بینراودێت بەپێی سیاقی واتاکەی دەردەکەوێت، پێی ناوێت نووسەر ڕاڤە بۆ واتاکەی بکا، چەند واتایەك بە تەنیشت یەکەوە یان بەدوای یەکەو بێت، ئەوەچەمکێکی فراوانتر دروست دەکەن، کە ڕووداوەکەی چیرۆك ڕونتر دەکات، نووسەری چیرۆك ئاراستەیەك دیاری دەکات لە نێو دەقدا لە ڕێگەی بەکارهێنانی جۆراوجۆری ڕستەودەستەواژەکانی بۆ چنینی چیرۆکێك و ئەوشێوازە بەکارهێنانەی نووسەر دەبێتە ڕێبازی نووسەرەکە لەچۆنیەتی نوسین وداڕشتنی چیرۆك، ئەگەر خوێنەر پێشتر چەند چیرۆکێکی نووسەرانی خوێندبێتەوە بەهۆی شێواز وچنینەکە هزری نووسەرەکە دەخوێنێتەوە، لە داڕشتنی ڕستەکاندا نووسەر بە پێویستی نازانێت هەندێ وشە هەیە بۆ

خوێنەر لەدەقدا بەکاری بێنێ چونکە لە بەهای داڕشتنەکەو چنینەکە کەم دەکاتەوەو بۆ نموونە وەك: (هەروەها، ئەگەر، لەبەر ئەوە....تد) چونکە خوێنەر پێویستی بەم وشانە نابێت بۆ شیکردنەوە ئەگەر وابێت ئەوە هونەری چیرۆك لاواز دەبێت و بەرەو وتار دەچێت خوێنەر لە مەبەست وئامانجی نووسەر دەگات لە نێو دەقدا کەزیاتر هونەری تێدا بەکاربێت کارامەیی نووسەر لەوەدایە کە چەند خۆی لەم جۆرە داڕشتنە وتاریە بە دووربگرێت ولەبە یەك بەستنی وشەو ڕستەکان دەتوانێت لەچرپیدا ئامانجی خۆی بگوازێتەوەو لای خوێنەر ڕستەیەك یان دەستەواژەیەك بەپێی وشەی بەستنەوە یان ئامرازی بەستنەوە تەواوکەری ڕستەو دەستەواژەکانی پێشتر دەبن [٢١](واتاسازي،د.طالب حسين، ل٥٩٧)، لە چیرۆکدا نووسەر پەیرەوی سیستەمێك دەکات کە هەر ریزکردنی وشە نیە بەدوای یەکدا، یان ڕێکخستنی ئاوازەی وەك لەهۆنراوەدا دە بینرێت، بەلکو چنینێکی هونەری ڕستەکانە، بۆ بەخشینی واتای دروستی ڕووداوەکان وگەیەنەر، هونەری چنینی ئەرکێکی تایبەتی هەیە گەیاندنی واتاو ناوەڕۆکی دەقی چیرۆك، ئەوەش بەڕێکخستنی کەرەستە جیاوزەکانی زمان دەبێت، وەك ڕێکخستنی ڕستەکان، پریپۆزشنەکان و بەستنەوەیان لەکاتی پێویست بۆ واتایەکی بەهێز، لە خستنە ڕووی چیرۆکیشدا چەندین جۆری چنین هەیە بەکاردێت بەهۆی دەستەواژەی جۆراو جۆرەوە وە:

١- چنینێك پشت بە زنجیرەو بەدوای یەکدا هاتنی ڕووداو دەبەستێت: واتە نووسەر ئەو ڕستەو وشانە بەکاردەبات کە پەیوەست بێت لە سەرەتاوە بە ڕووداوەکان قوت کردن وەیان لەسەرەتای چیرۆکدا، بۆ ئەمەش وشەودەستەواژەی تایبەتی دیایدەکات .

٢- چنینێك پشت بەخستنە ڕووی کەسەکان دەبەستێت بە وشەی وەسف ودیاری کردنی کەسێتیان لەچۆنەتی بیرکردنەوەو سۆزەکانیان، لێرەوە سەرنجی خوێنەر بەرەو ڕووداوەکان و بنەماکانی چیرۆك دەبات .

چۆنیەتی بینای هونەری نووسینی چیرۆك :

نوسەری چیرۆك ئازادە لەچۆنیەتی داڕشتنی چیرۆکەکەی وشێوازەکەی، ئەوەش دەوەستێتە سەر تواناو کارامەیی نووسەر کە چ ڕێگەیەك هەڵئەبژێرێ وکاریگەری زیاتری دەبێت لەسەر دەروونی خوێنەرە کانی، لەچیرۆکدا هەندێ لایەن هەیە دەبێت نووسەر ڕووی تێ بکات و فەرامۆشی نەکات ئەویش دابەشکردنی بابەتی چیرۆکەکەیە بەسەر سێ بەشی دیاری چیرۆك وەك (سەرەتاو لوتکەوگرێ وکۆتایی)، چیرۆك، کارامەیی نووسەر لێرەدا لەوە دەردەکەوێت کە چۆن ئەوە بەشانەی دادەڕێژێ وپەیوەستە بە قەبارەی دەقی چیرۆك ،ئایا ئەو بەشانە بە ڕوون و ئاشکرا و تێروتەسەل دەردەکەون یاخود شێوازی جۆراو جۆری پێویستە بۆ ئەوەی چیرۆك کاریگەر بێت دەبێت نووسەر ئەووێنانە بەو شێوەیە بئاخنێتە نێو بەشەکانی چیرۆك کە گونجاوترین شێوەو داڕشتنی بۆ بکات و لەگەڵ کورت ودرێژی ڕووداوەکان گونجاو بێت ڕەخنە گران بە پێویستی دەزانن، کە چیرۆك کورت بێت یان ئاسایی بێت سەرەتاکەی دیار بێت، چونکە دیارە کە چێژو کاریگەری چیرۆك لە سەرەتاکەیدا دەردەکەوێت لەوخاڵەدا نووسەر دەتوانێت خوێنەر پەلکێشی نێودەقی چیرۆك و بابەتەکەی بکات، هەندێ جار وا پێویست دەکات کە ناوونیشانی چیرۆك ببێتە سەرەتاو دەست پێکی چیرۆك ئەگەر ناونیشان بەهێزو گونجاو بێت لەگەڵ ئامانجی دەق ئەوە خوێنەر هەر لەوێدا سەرەتای چیرۆك دەبینێ،ئەگەر ناوونیشانی کەم وکورتی لە هێزدا تێدا بێت،بێگومان

دەبێتە هۆی دورکەوتنەوەی خوێنەر لە خوێندنەوەی دەقەکە، دواتر ئەگەر نووسەر لەسەرتادا دەستی پێکرد بە گێڕانەوە ئەوە تەواوکەری ناوونیشان دەبێ ئینجا دەتوانێت ڕێگەی هێنانە ناوەوەی خوێنەر خۆش بکات وەك لەو شێوەیەدا دەردەکەوێت:

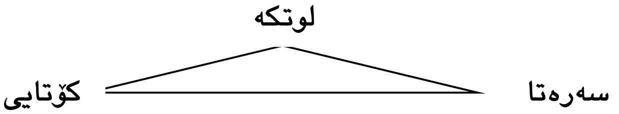

کاتێك نووسەر توانی ناوونیشانێکی بەهێز دابڕێژێت ئەوە دەبێتە سەرەتای چیرۆك ودەروازەیەك بۆخوێنەر ،نووسەر لەسەرەتادا کەسەکانی چیرۆك چ لە ڕێگەی وەسفەوە بێت یان لەرێگەی هەڵس و کەوتەکانەوە بێت بەخوێنەریان دەناسێنێ، زانیاریەکانیش بەشێوەیەکی گشتی نابێت کە ئاماژەی پێ دەکرێت زۆر ڕوون بێت، چونکە دەبێتە نووسینێکی ئاسایی و چێژی خوێندنەوە لەدەست دەدات، سەرەتا تەنیا ڕێگە خۆشکردن دەبێت بۆ چونە نێو دەقەکەو ڕووداوەکانی چیرۆك، ئەو سەرەتایەش شێوەی جیا جیا لە وەسفی بنەماکانی چیرۆك دەست پێ دەکات، یان بە گێڕانەوەی یاخود دایەلۆگ دەبێت، ئەگەر لە کەسەکان دەست پێ بکات ئەو بەشی زۆری بە وەسفی ڕاستەوخۆی کەسەکان دەبێت یان بەشێوەی ناڕاستەوخۆ، لەڕاستوخۆدا نووسەر یان گێڕەرەوە باس لە سیفەتەکانی کەسەکان دەکات کە تێکە ڵ دەبێت بە ڕەنگ و شێوەی کەسەکان، وەك وەسفی باڵاو دەم وچاو و ڕەنگی پێست، ئەگەر یەك لەشێوەکانی گێڕانەوەو بە وەسفی بنەمایەکی تری چیرۆك وەك کات ئەوە هەمیشە دەبێتە هۆی دەست نیشانکردنی دەقی ڕووداوەکە لە سەرەتاوە بەڵام نابێت بەشێوەیەکی گشتی بێت چونکە چێژی چیرۆك کەم دەکاتەوەو،تەنیا کاتی دەست پێکی ڕووداو و کاتەکانی تری خایەنراو لەدواتر دێت کە دەکەوێتە گرێچنی لوتکەو دواتریش کۆتایی هێنان، لەگەڵ کۆتایی هاتنی ڕووداو کاتەکان تەواو دەبێت، بە پێچەوانە کاتێك ڕووداو تێکەڵ بەیەك دەبن و دەکاتە لوتکە لەگرێی چیرۆکەکەدا کۆتایی نزیك دەبێتە، بەڵام جاری وا دەبێت نووسەر چەندین ڕووداوی ئاڵۆز نیشاندە دا کە بە لای خوێنەرەوە ئەوێ لوتکەی ڕووداوە، بەڵام دواتر کۆمەڵێك ڕووداوی ئاڵۆزتر نیشاندەدات کە خوێنەر زەینی بۆ ئەو ناچێت و درێژە دەکێشێ،کۆتایی چیرۆکیش پەیوەندیەکی بتەوی بەسەرەتای چیرۆکەوە هەیە، سەرەتا ئاماژەیەك نیشان دەدات بۆ گرێ ی چیرۆك بەڵام بە ناتەواوی چونکە ئەگەر لەوێ ئەو کارە بکات، ئەوەچیرۆکەکە تەواو دەبێت، کۆتاییپێهێنانی چیرۆکیش شێوازی جۆراو جۆری هەیە، بەشێك لەڕەخنە گرانی پێیان باشە کۆتایی چیرۆك کت و پڕ نەبێت چونکە کۆتایی کۆکەرەوەی ناوەڕۆك ومەبەستی دەقەکەیە، بەڵام مۆباسان ئەوەپەسەند ناکات و بەڵکو کاتێك ڕوواو دەگاتە لوتکە،پێویست بە ردێژایی بێزارکەر ناکات، لە چنینی چیرۆکیش چەندین شێوە بەکاردێت وەك:

گێڕانەوە:

 کە بنچینەی بویناتی گشتی چیرۆکە، هیچ نووسەرێك ناتوانێت خۆی لەم شێوەیە بەدوور بگرێت، ئەرکی گێڕانەوە خستنە روی بەش وبنەماکانی چیرۆکە لە شێوەیەکی هونەریدا، هەڵوێستی ئاستی زمانە لە گێڕانەوەی ڕووداوی چیرۆك یان هەواڵی نێو چیرۆك، نووسەر لەگێرانەوەدا کەرەستەی زمانی زۆر لەبەر دەستەو هەڵبژاردنی تێدا دەکات بۆ خستنە ڕوویەکی گونجاو، زمان دەبێ لەگەڵ سروشتی دەقەکە تەریب بێت، ئەوەی لە دەقدا دەردەکەوێت، دەشێ وەربگێڕدرێتە سەر هەڵس و کەوتە

مرۆییەکانی قارەمان وشوێن و ڕووداو، گێڕانەوە زانیاری نێو چیرۆك ڕێکدەخات و جۆری بەکارهێنانی زمانەکە هەڵدەبژێرێت سادەیە یان ئالۆزە، گێرانەوە چەندین شێوەی هەیە، هەندێ جار لەوێنەکان ئاماژە بۆ بنەماکانی چیرۆك دەکات، لەگێڕانەوەشدا، چەندین ڕێگا هەیە، وەك:

- گێڕانەوەی خودی
- گێڕانەوەی بەڵگەنامەکان
- گێڕانەوەی ڕاستەوخۆ

زمانی گێڕانەوە هەڵگری بابەتی چیرۆکە لەنووسەرەو بۆ خوێنەر، نووسەر پەیڕەوی سیستەمێك دەکات کە چنینێکی هونەری بێت، تەکنیکی گێڕانەوەی چیرۆك جیایە لە گێڕانەوەی ڕەگەزەکان وەك (حیکایەت و ڕۆمان) چونکە دەچێتە نێو شێوازە تایبەتی وکەسیەکانی گێڕانەوە هەر لەناوونیشانەوە سەر هەڵدەدات، دەست پێ دەکات، دەرگای چوونە ژوورەوەی خوێنەر بۆ نێو دەق، بەڵام گێڕانەوەی بەهۆی گۆڕانکاریە شێوازەکان گۆڕانی بەسەردا هاتوە، بۆ نموونە لەگەڵ پەیدابوونی شەپۆلی هۆش بەکارهاتنی لەچنینی چیرۆکی نوێدا وەك تازەگەریەك شێوازی گێڕانەوەشی گۆڕی، لەگێڕانەوەیەکی ئاسایی بەرەو گێڕانەوەی هەڵس و کەوتی ناوەوەی مرۆڤ ، چەندین هونەری تر لەنێو گێڕانەوەدا سەری هەڵدا وەك مەنەلۆج و مۆنتاج کردنی بەش و بنەماکانی چیرۆك و، تێخزانی خەون و ولایەنە دەروونیەکان وهونەری پاش و پێش کردنی بنەماکانی چیرۆك، هاتنی چەندین هونەری تازەو لە مۆنتاچ و سیناریۆو فەزای دەق وایکرد کەوا خوێنەر زۆر ئاگای لە گێڕانەوەی ئاسایی نەمێنێت ، لەگێڕانەوەدا نووسەر چەند شێوازێك هەیە بەکاریان دێنێ بۆ گونجاندن لەگەڵ کەسی چیرۆك و ڕووڵیان لە ڕووداوەکاندا.

- شێوەی ڕاستەوخۆ: گێڕەرەوە زمانی کەسانی چیرۆك دەخاتە ڕوو بەزمانی ئەوان قسە دەکات، کەسەکان ناچنە شوێنی گێڕەرەوە یان بە پێچەوانەوە وەك دەربڕینی نێو دایەلۆگی کەسەکان.
- ناڕاستەوخۆ: نووسەر گێڕەرەوەیەو لەجیاتی کەسەکان دەدوێ،
- ناڕاستەوخۆی سەربەرست: ئەوەش تێکەڵ لە نێوان قەسەی گێڕرەوەو کەسەکان، هەردوو جێگۆڕکی دەکەن [٢٢] (تقنيات السرد، د.يمنى العيد، ص١٦٤) نووسەر لە چوارچێوەی چنینی چیرۆکدا پێویستی بە وردبوونەوەی هەمەلایەنی هونەرەکانی زمان و بینای پەیکەری چیرۆکە، هەر لەچۆنیەتی هۆنانەوەی سەرەتاو چوونە نێو ئالۆزی گرێ ی چیرۆك وکۆتاییهاتنیکی کاریگەر لە دوا وشەی چیرۆکدا، ئەگەر نووسەر ڕەچاوی ئەم لایەنانە بکات، نووسەرێکی سەرکەوتوو دەبێت، دەقەکەش سوودبەخش دەبێت، فەزای دەقی چیرۆك بەو هەموو لایەنەی چنین هەڵسەنگێنەری نووسەر دەبێت.

سەرچاوە عەرەبییەکان:

١- اليزابيث ديل، ت: عبدالواحد لؤه لؤه، بغداد، دار الحرية، ١٩٨١.

٢- بيير جيرۆو، **ت:** منذر عياش، الاسلوب والاسلوب، لوبنان.

٣- چاكوب كورك، ت: ليون يوسف، اللغة الادب الحديث، بغداد، ١٩٨٩.

٤- ر.ف. جونسو، ت: عبدوالحد لؤه لؤه، بغداد، دار الحرية، ١٩٧٨.

٥- سۆزوان لوهاڤر،ت: محمد نجيب لفتة، الاعتراف بالقصة القصير، بغداد، ١٩٩٠.

٦- كولن ولسون، ت: انيس زكي حسن، المعقول واللامعقول في الادب الحديث، بيروت، ١٩٧٨.

٧- عبدالمنعم زكريا القاضي، البيئة السريو في الروائية جامعة كويت، ٢٠٠٩.

٨- مسلم حسب حسين، جماليات النص الادب، لندن، ٢٠٠٧.

سەرچاوە کوردیەکان:

٩- ئیبراهیم یونس: و: نەبەز جیهانگیر پور، گوێدرێژێك لە هونەری چیرۆك نووسین.

١٠-هۆراس، و: حمید مژین، هونەری شیعر، بەغدا، ١٩٧٩.

١١-طالب حسین، واتاسازی ،چاپخانەی ڕۆژهەڵات.٢٠١١.

خلاصة البحث

حبكة القصة او كتابة القصة بصورة عامة يحتاج الى قدرة الكاتب على المهارة في تفنن مقومات وبناء القصة بصورة فنية و امكانية الكاتب على المعرفة اللغوية بصورة واسعة، كتاب القصة المهتمين بهذا النوع من القصة يجب عليهم قبل كل شيء على تنظيم المفردات اللغوية والفنون الكتابية لكتابة هذا النوع من النص القصصي، حبكة القصة القصيرة تختلف اختلافا شاسعا عن حبكة الرواية و القصة العادية، لأن الكاتب في هذا النوع من الحبكة يتمكن في تقصير اللغة تقسيمها بشكل ايجابي على اقسام القصة من بداية القصة ثم الى النهاية، كذلك التعامل مع الزمن والمكان والبطل والحدث)، يمكن ان يقال عند بعض القراء لماذا الاختلاف مادام المقومات الموجودة في الرواية هي نفس المقومات في القصة القصيرة، ونقول الاختلاف هو التعامل مع اللغة في كلا الجنسين في الادب، فان هيكل القصة القصيرة، يظهر حيويتها عند ايصال المعنى بصورة غزيرة وقصيرة، فان الكاتب، في بعض الاحيان يخط بعض اشكال هذه المقومات ويجبر القارئ الى فهم القصة بصور غير مباشرة، لهذا النوع من النسج يحتاج الى كتاب لهم مهارات ومستوى ثقافي وكتابي عالي للتفنن في كتابه واختيار لفضه القصة.

Abstract

As a general the grid of the story or the writing of the story needs the capacity or the competence of the written or the author how to construction the story artic ally and his wide authority about the language cognition. To get attention to this kind of the story, before everything, he must organize his language lexically to author this kind of story text. The grid of short story is different than the other kinds, because to grid of this kind of story the author can finalize his language and positively classification, on the part of the story from the beginning to the final of the story ad how he treats with tine, hero, and events. It must be possible to ask (if the rules are some in the story and the Novel why we make difference? We can say that the different between the contains in how to treat with language in these two kinds. The body of the story, we can communicate more meaning in a short expression.

شیعری سەربەست لە ئەدەبی کوردیدا

د.سامان عیزەدین سەعدون
زانکۆی سلێمانی / سکولی پەروەردەی چەمچەماڵ

پێشەکی

تائێستا لێکۆڵینەوەیەکی زانستی تایبەت بە شیعری سەربەست لە ئەدەبی کوردیدا نەکراوە , ئەگەر کرابێتیش ئەوا هەندێکیان بە باشی ئەنجامی زانستییان بەدەست نەهێناوە چونکە چەمکو ڕەوتەکەی بە باشی ڕوون نەکراوەتەوەو بە دروستیش فۆرمەکانیانو سیماکانیان دەستنیشان نەکراوە.

هەندێ ڕەخنەگر وەکو باسێکی لاوەکیو بابەتێك لە چوارچێوەی لێکۆڵینەوەیەکی ڕەخنەییو ڕاڤەییدا خستویانەتەڕوو، بەڵام نەك بە تێروتەسەلی بەڵکو بە کورتی، وەنەبێ ئەم جۆرە باسانەش گرنگیو بایەخیان نەبێ بەڵکو سەرەتایەکی باشن بۆ چوونە ناو ئەم باسەوە، هەندێکیان بناغەی دەستنیشانکردنی ڕەوتی چەمکی شیعری سەربەستیان لەیەك سەرچاوەی نوێگەرییەوە ڕوون کردۆتەوەو نەچوونە بەلای سەرچاوەی ترەوە، کە پێمان وایە چەمکی شیعری سەربەست لە ئەدەبی کوردیدا دەگەڕێتەوە بۆ ئەدەبی ڕۆژئاواو ئەدەبی عەرەبی، لەم بوارەشدا لە ئەدەبی کوردیدا بەهەردوو چەمکەکە ڕەنگی داوەتەوە، هەربۆیە لای خۆمان بەهەردوو ڕێچکەکە لەسەرەتاوە تا ئەمڕۆ پەیڕەو دەکرێنو نموونەی شیعریان پێ دەنووسرێ. ڕێڕەوی شیعری سەربەست لەناو پرۆسەی نوێگەری شیعری کوردیدا ئاراستەو فۆرمی جیاوازی لەخۆی گرتووە. لەسەرەتادا هەوڵەکان بەو ئاراستەیەوە هەنگاویان دەنا شیعری بێ کێشو سەروا یان وەك داهێنانێکی قۆناغەکە هێنایە کایەوە ئەم جۆرە بۆخۆی بووە سیمای دیاری نوێگەرییەکە.

دواتر ئەم هەوڵانە بەردەوام نەبوو، گۆڕانیان بەسەردا هاتو ئاڕاستەیەکی تری وەرگرتو شاعیران ڕوویان لەوجۆرە شیعرە کرد کە پابەندی کێشو سەروای دەستکاری کراو بنو هاوشێوەی ئەوەی کە نازكو هاوەڵەکانی بانگەشەیان بۆ کردبوو کە شیعر لەسەر کەرتکردنی پێیەکان بنیات بنرێو پابەندی سەروای تەقلیدی نەبێو شاعیر سەربەستانە کێشو سەروا هەڵسوڕێنێ.

گیروگرفتی لێکۆڵینەوەکە :

قۆناغی نوێگەری لە شیعری کوردیدا قۆناغێکی دوورودرێژە چەندین ناونیشانی نوێی هەمەجۆری لەخۆگرتووە، هەندێك لە ڕەخنەگرانو لێکۆڵەران تەنانەت شاعیرانیش تێڕوانینی جیاوازو هەندێ جار هەڵەشیان لە بارەی شیعری سەربەستو فۆرمەکانییەوە خستۆتە بەردەست، دیارە شاعیران بۆخۆیان تێڕوانینی تایبەت بەخۆیان هەیە، بەڵام بەپشت بەستن بە بنەماکان چەمکی شیعری سەربەست فۆرمەکانیان جیاوازە، کەناکرێ ببنە بناغەو تێڕوانینەکانمانیان لەسەر بنیات بنێن. بەلای ئێمەوە شێوازەکانی قۆناغەکانی نوێگەری دەکرێ بەم شێوەیەی لای خوارەوە دیاری بکەین:

١. شیعری کێش بڕگەیی ستوونیو سەروای یەکگرتوو جووتو سەرواو سەروای هەمەڕەنگ.
٢. شیعری سەربەست بە (کێشو سەروای دەستکاریکراو).
٣. شیعری سەربەست داماڵراو لە کێشو سەروا.
٤. شیعری پەخشانی

هۆی هەڵبژاردنی بابەتەکە :

نارۆشنیو بەهەڵە بەکارهێنانی زاراوەکانو چەمکەکانی نوێگەری لای نووسەرانو شاعیرانی کورد لەو تێڕوانینەیاندا کە خستوویانەتەڕوو، هەست پێ دەکرێو دەبینرێ ئێمە بەپێی توانا، هەوڵی ڕوونکردنەوەو ڕاستکردنەوەیان دەدەین کە ئەمەش بۆ خۆی هۆکاری هەڵبژاردنی ئەم بابەتەیە.

سنووری لێکۆڵینەوەکە :

سنووری لێکۆلینەوەکە دەست پێدەکات لە سەرەتای سەرهەڵدانی ڕێچکەی شیعری سەربەست لە ئەدەبی کوردی تا سالأنی هەفتاکان

ڕێبازی لێکۆڵینەوەکە : پەیڕەوی ڕێبازی وەسفی – شیکاریم کردوە .

ستراکتۆری لێکۆڵینەوەکە لە پێشەکییەكو دوو بەشو ئە نجام پێکهاتووە:

لە بەشی یەکەمدا کە لە دوو تەوەر پێکهاتووە لە تەوەری یەکەمدا کە بە ناونیشانی سەرهەڵدان وچەمکی شیعری سەربەست لەئەدەبی ئەوروبیە باسمان لە سەرەتاکانی نوێگەریو هەوڵەکان کردووە لەگەڵ دیاریکردنی سیماکانی ئەم جۆرە شیعرە.

لەتەوەری دووەمدا کە بەناونیشانی سەرهەڵدان وچەمکی شیعری سەربەست لەئەدەبی عەرەبی یە باسمان لە چەمکەکە کردووە کە لە سەرەتادا لەژێر کاریگەری ئەدەبی ڕۆژئاوادا هەولەکانیان بەرەو ئەو شێوازە شیعرییە هەنگاوی نا ، بەلأم دواتر بە پێشەنگی نازك ڕەوتێکی تری شیعری سەربەست هاتە کایەوە کە جیاوازبوو لەوەی کە لە ڕۆژئاوا پەیڕەو دەکرا. بنەماو تایبەتمەندییەکانی ئەم جۆرە شیعرەمان دەستنیشان کردووە.

لە بەشی دووەمدا کە لە دوو تەوەر پێکهاتووە: تەوەری یەکەم تەرخانکراوە بۆ لێکۆڵینەوە لەسەر چەمكو ڕەوتی شیعری سەربەست لە ئەدەبی کوردیدا لە ڕوانگەی ئەدەبی ڕۆژئاواوە، لێرەشدا بە وردی باسمان لە قۆناغەکانی نوێگەری کوردی کردووە، هەر لەسەرەتاوە تا چەسپاندنی ئەم جۆرە لە شیعرو دیاریکردنی سیماکانی لە شیعری شاعیرانی قۆناغەکە.

لە تەوەری دووەمیشدا لە ڕوانگەی چەمکی شیعری نوێی (عەرەبییەوە) کە نازك الملائکە بۆ شیعری سەربەستی داناوە باسمان لەم ڕەوتە لە ئەدەبی کوردی کردووە لەسەرەتای سەرهەڵدانییەوە تا هەفتاکان، لە کۆتایشدا کۆمەڵێك ئەنجاممان گەلاڵە کردووە کە دەکرێ سوودیان هەبێ بۆ قۆناغە ئەدەبییەکەی ڕێڕەوی شیعری نوێو بەکالأکردنەوەی هەندێ مەسەلەی گرنگ لە بواری نوێگەری شیعری کوردیدا.لە کۆتاییدا لیستی سەرچاوەکان و کورتەی باسەکەمان بە زمانی عەرەبی وئینگلیزی خستۆتە ڕوو .

بەشی یەکەم :

تەوەری یەکەم :

سەرهەڵدان وچەمکی شیعری سەربەست لە ئەدەبی ئەوروپیدا

ڕۆژئاواییەکان لە بواری نوێکردنەوەی شیعردا پێشکەوتنێکی دیاریان بەدەستهێناوە. شیعری سەربەست بۆ یەکەمجار لەسەرەتای سەدەی بیستەم لە ئەوروپا سەری هەڵدا. ڕێبازی ڕەمزیەتو وێنەگەرای کاریگەری بەرچاویان لەسەر بەرەوپێشبردنی شیعری ئەوروپی هەبوو، هەر ئەمانیش کاریگەرییان لەسەر شاعیری ئەمریکی (والت ویتمان) هەبوو کە بەرەو شیعری سەربەست بڕوات.

"ئەم جۆرە لە شیعری نویٚ بە فەرەنسی (verse libre) و بە ئینگلیزی (free verse)ی پیٚ دەوتریٚت، واتە شیعری سەربەست"[١]. ئەوەی تیٚبینی دەکریٚت (ویتمان) دەستەواژەی (free verse)ی بەکارهیٚناوە[٢]، "بۆ یەکەمجاریش شیعری سەربەست (verse libre) لای رامبۆ لە ١٨٨٦ هاتە ئارا"[٣]، "بەلاٚم دەتوانریٚ بگوتریٚ کە یەکەم شیعری سەربەستی فەرەنسی لە شیعرەکانی والت ویتمان بیٚ ئاگا بووە"[٤]. لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا شیعری سەربەست هاتۆتە نیٚو ئەدەبی ئینگلیزییەوە، یەکەمین شاعیری ئینگلیزیش کە کەوتۆتە ژیٚر کاریگەری هۆنراوەی سەربەستەوە (ت.ئیس.ئیلیوت) بوو[٥].

"ئەم جۆرە شیعرە بریتییە لە چەند پارچە بەیتیٚکی وەزنداری نایەکسان، لەم شیعرەدا یەکیٚتی قالبٚو فۆرم نییە. یەکیٚتی شیعر بەو یەکیٚتی فیکرو خەیالٚو ویٚنانە دیاری دەکریٚ کە لە شیعرەکەدا هەن، کورتیو دریٚژی بەیتەکانیش بەندە بە واقیعی ناوەرۆکی ئەو بەیتانەوە، ئیدی شاعیر مەجبور نییە بۆ تەواوکردنی هاوسەنگی بەیتەکانی خۆی وشەی زیادە بیٚنیٚتەوە، ئەوەندە وشانی گەرەکە کە مەبەستەکەی بدات بەدەستەوە"[٦].

بەپیٚی ئەم پیٚناسەیە شیعری سەربەست جۆریٚك لە کیٚشی تیٚدایە، بەلاٚم نەك بە شیٚوازە کلاسیکیەکە، چونکە لیٚرەدا یەکیٚتی بەیت تیٚکشکاوە، دریٚژیو کورتی دیٚرەکان بەپیٚی ویٚنەکان دیاری دەکریٚ.

یاخود دەوتریٚت "شیعری سەربەست ئەو شیعرەیە کە زیاتر کیٚشی قسە (کلام) و قالبی ویٚنەی شیعری تیٚدا ریٚکدەخریٚت، لە جیاتی ئەوەی بەپیٚی ریٚکخستنی کیٚشو سەروایەکی دووبارە دابریٚژریٚت، ئەم جۆرە لە هۆنراوە سەربەستە، بەلاٚم تەنها لە روویەکی ریٚژەییەوە، سەروایەکی ئامادەکراوی ئەبستراکتی نییە وەکو هۆنراوەی نەریٚتی (تەقلیدی).. سەروای شیعری سەربەست لەسەر بنچینەی چەند رەگەزیٚکی هاوقالب دادەریٚژریٚت وەك: دەنگ، وشە، فریٚز، رستە، پەرەگراف نەك لەسەر بنچینەی (زانستی هۆنراوە – عەروزی)ی تەقلیدی کە هەموو دیٚرەکان وەك یەك بن لە قالبدا. بەم پیٚیە شیعری سەربەست کۆتایی بە دەستکردیٚتی و رووکەشی زۆریٚك لە دەربرینی شیعری دیٚنیٚتو جیٚگەیان دەگریٚتەوە بە دارشتنیٚك کە نەرمی تیٚدا بیٚتو لەگەلٚ ئیدیۆمی مۆدیٚرنو مۆسیقای زماندا بگونجیٚت"[٧].

لەم پیٚناسەیەشدا جەخت دەکریٚتەوە سەر جۆریٚك لە کیٚش، بەلاٚم بەبیٚ ئەوەی رەچاوی یەکیٚتی کیٚشو سەروا بکات، بەلکٚو بەشیٚوەیەکی سەربەستانە مامەلٚەیان لەگەلدٚا دەکات کە تەواو جیاوازە لە سیستەمی تەقلیدی. کەواتە "ئەم چەشنە شیعرە هەولٚ دەدات خۆی لە هەندیٚ لە کۆتەکانی شیعر رزگار بکات، بەتایبەتی سەروا، هەندیٚ جار خۆی بە کیٚشو سەروا نابەستیٚتەوە، بەلاٚم هەر لەناو سنورەکانی شیعردا دەمیٚنیٚتەوەو ریٚز لە تایبەتمەندییەکانی شیعر دەگریٚت، پتر بایەخ بە ریتم دەدات و خۆی لە پەخشان جیادەکاتەوە، شیعری سەربەست گوزارشتیٚك بوو بۆ خۆدەربازکردن لە شیعری کلاسیکی"[٨].

لە ئەدەبی ئەوروپیدا پیٚش سەرهەلدٚانی شیعری سەربەست لەسەرەتای سەدەی ١٩یەمەوە چەند هەولیٚکی نویٚگەری هاتنە ئاراوە کە رۆلیٚان هەبوو لە سەرهەلدٚانی شیعری سەربەست دا "دەریاچە خوازەکان دەستەیەکی شاعیرانی رۆمانسی بوونو لەدەوری دەریاچەکانی باکوری ئینگلستان کۆبوونەوە، لەنیٚوان ١٧٩٨ و ١٨١٥دا یەکەمین کۆمەلٚە شیعری رۆمانتیکیانەی خۆیان بلاٚوکردەوەو رۆلیٚان هەبوو لە سەرهەلدٚانی شیعری سەربەست دا. رۆمانسیەکان هاتن ترپەی دلٚو دەنگی هەناسەی هەستەکانی خۆیان ترنجاندە ناو ئیقاعەوە، هەر لیٚرەشەوە کەوتنە سەر بەکارهیٚنانی نەزمی نویٚی وەك هەلبٚەستی سپی (blank versa). لە ١٨٨٦ بەیاننامەی سیمبولیستەکان بیری نویٚگەریٚتی بەرەو پیٚشەوە برد.(بۆدلیٚر، ستیڤان مالارمیٚ، رامبۆ، ئۆسکار وایلدٚ) پەرەیان بە بیری شیعری سەربەست دا. لای سیمبولیستەکان کیٚشو سەروا وردە وردە تیٚکشکیٚندران، تەنانەت لای هەندیٚکیان بە تەواوەتی توورٖ هەلدٚرانە دەرەوەی شیعر"[٩].

لیٚرەدا سیمبولیستەکان رۆلیٚکی دیاریان لە سەرهەلدٚانی شیعری سەربەست دا هەبوو، کە ناکریٚ هەولەٚکانیان لەم لایەنەوە نەخریٚنە روو، چونکە کارەکانیان وەك دەسکەوتیٚکی نویٚگەری رۆلٚو کاریگەری لەسەر نەخشەی تازەی شیعری ئەوروپیدا

هەبوو "سیمبولیستەکان دەیانگوت کە کێشی شیعری خەیاڵ لە جوڵە دەخات بۆیە ژمارەیەك لە سیمبولیستەکان دەستکاری کێشی شیعریانیش کردو قافیەیان گۆڕی بەم جۆرە لەنێو سیمبولیستەکاندا ڕێچکەیەکی نوێو جیاواز پەیدابوو ئەویش ڕێچکەی (ڤارلین و ژول لانورگ) بوو. ئەمانە گاڵتەیان بە ڕەسەنایەتی ڕۆشنبیرییانەی زمانو تەرزی دەربڕینی پارناسیەکان دەکردو هەوڵیان دەدا زمانی ئاسایی‌و عامیانەی خەڵکی بەشێوەیەکی هونەریانە بەکاربهێنن، ئەمانە لەهەمان کاتدا کەوتنە بیری ئەوەی کە قاڵبە شیعرییە باوەکان تێکبشکێنن، بەوجۆرە مەسەلەی (شیعری سەربەست) هاتە ناو ناوانەوە"[١٠].

بەم شێوەیە دوابەدوای پەیدابوونی شیعری سەربەست لای سیمبولیستەکان، چیتر ئەوە نەمایەوە کە شیعردیلی وەزن‌و قافیە بێت. " لەگەڵ سەرهەڵدانی شیعری سەربەست لای رامبۆ کلێشەو قاڵبی شیعر چیتر پەیوەندییان بە کێشی شیعرو یەکپارچەیی شیعرەوە نەما، بەڵکو بینین‌و وێنەکان کەوتنە ئەوەی ڕۆڵ لە دروستکردنی یەکێتی شیعردا ببینن. وەزن‌و قافیە چیتر وەکو مەرجێك نەمانەوە بۆ دروستکردنی جوانی‌و شیعر، بەڵکو وێنەو مۆسیقای ناوەوە جێگەی کێش‌و سەروایان گرتەوە"[١١].

شارل بۆدلێر یەکەم پەیام هەڵگری یاخیگەری بوو، رێگەیەکی تازەی گرتەبەرو بەمەش بناغەی قوتابخانەیەکی تازەی دامەزراند.لەنێو ئەوانەی کە ئیلهامیان لە بۆدلێر وەرگرتووەو بە زەبری بەرهەمی خۆیان زەمینەیان بۆ سەرهەڵدانی سیمبولیزم خۆش کردووەو سێ ناوی دیار مایەی سەرنجن: (پۆل ڤارلین) (ئارتور رامبۆ) (ستیڤان مالارمیە)[١٢].

سیمبولیستەکان کۆمەڵێك پرنسیپی تیۆری گرنگیان داهێنا کە بۆ خودی شیعر شتێکی تازە بوون، یەکێك لەو پرنسیپە تیۆریە گرنگەیان ئەوەبوو توانیان "کێشی تازە دابهێنن بە پشت بەستن بە شیعری سەربەست"[١٣] لەم بوارەشدا شاعیرانی نوێخواز کۆمەڵێك هەوڵیان دا بەتایبەتی لە بواری کێش‌و سەروادا. "ئەو شاعیرانەی کە لە هەوڵی ئەوەدا بوون شیعر لە قاڵبی سنوردارو باوی خۆی سەربەست بکەن، هاتن نەزمی (ئەلکساندرون) = نیوە بەیتی ١٢ هیجائی کە قاڵب‌و فۆرمی ئەسڵی شیعری فەرەنسی بوو، تێکشکاند, لەجیاتی ئەوە قاڵبی جۆراوجۆریان بۆ شیعر هێنایە ئاراوە، بەیتی کورت‌و درێژو نایەکسانیان داهێناو ژمارەی هیجایەکانیان بە رادەیەك زیادکرد کە تا ئەو رۆژە لە دنیای خەیاڵیشدا پێشینەی نەبوو. زەرورەتی دابەشکردنی شیعریان بەسەر بەیتی یەکساندا رەتکردەوە. قافیەیان سادەترکردو کۆمەڵێك قافیەی نوقستانیان لەجێی دانا، ڤارلین لێرەدا وەستا، بەڵام پێشڕەوی هەر بەردەوام بوو، شیعری سەربەست ئەنجامی ئەو پێشڕەوییە بوو"[١٤].

وەکو لە بەرهەم و نووسینی سیمبولیستەکاندا دیارە، شیعری سەربەست بووە باعیسی ئەوەی کە وشە بە گوێرەی ئەو ریتم و ئاوازەی لە شیعرەکەدا هەیەتی نرخ و بایەخی بەدەست بێنێ... سیمبولیزم برەو رەواجی بە بۆچوونەکانی بۆدلێر لەمەڕ (مۆسیقای وشە) لە شیعردا داو ریتمی وشەی روونکردەوەو مۆسیقای تایبەتی بە بەیتی شیعر بەخشی‌و هەڵبەتە ئەم مۆسیقایە زادەی پەیوەندی نێوان ریتمەکان بوو. ئەم مۆسیقای وشەیەش بژێر بەهێزکردنی توانای دەربڕین بەکاردەهێنرا. بەکارهێنانی سەرواو دووبارەکردنەوەی هەندێ پیتی دیاریکراو لە بەیتێکداو بەکارهێنانی وشەێك هاوئاهەنگو ڕەوانی ڕستەێك شیعری، کۆمەڵێك توانای وێنەگرتن‌و دەربڕینی بۆ شاعیر فەراهەم کرد[١٥].

بەم پێیە لەسەر دەستی سیمبولیستەکان شیعری سەربەست دەرکەوت، لەم بوارەشدا رامبۆ، بۆدلێر ڕەچەشکێن بوون.

بەرهەمی شیعریی ئەوروپی لە سەدەی نۆزدەهەمدا بەلای زۆربەی رەخنەگرانەوە جۆرێك لە چەقبەستوویی بەخۆیەوە بینیوە، ماوەیەکی زۆر بوو شیعر هیچ گۆڕانێکی بەسەردا نەهاتبوو، بەتایبەتی لە ڕووی فۆرم و قاڵبی شیعریەوە، جگە لەوەش لە ڕووی ناوەرۆکیشەوە هەنگاوی تازەی نەنابوو، بۆیە "هەندێ لەو شاعیرانەی کە زمانی نووسینیان ئینگلیزی بوو لە کۆتایی سەدەی ١٩هەمدا لە ئەمریکاوە ڕوویان لە بەریتانیاو فەرەنسا کرد.بەوپێیەی ئەوروپای رۆژئاوا ژینگەیەکی لەبارەو سەرچاوەی ئیلهام و رۆشنبیرییە، هەروەها بۆئەوەش کە سستی‌و نەزۆکی بەرهەمی ئەدەبی سەدەی نۆزدەهەمی ئەوروپا

ئاشکرا بکەن"[١٦]. یەکێك لە دیارترین ئەو شاعیرانە (عەرزا پاوەند)ی شاعیری ئەمریکایی بوو، کە وەکو ناڕازییەك وڵاتی خۆی بەجێهێشتبوو پەنای وەبەر ئینگلستان بردبوو. توانی ببێتە پاڵنەرو بزوێنەرێکی کارا بۆ زۆرێك لە شاعیرانو رەخنەگرانی سەردەمەکەی، دیارترینیان (ت.ئێس.ئیلیوت) بوو"[١٧]. "پاوەند سەرەڕای ئەوەی بایەخی بە کولتوری شیعری ئەوروپی داوە. بەڵام هەوڵی دەدا لە کۆن یاخی بێتو کۆتەکان بشکێنێ، لەم لایەنەشەوە تێکۆشانی لە نووسینی شیعردا شێوەیەکی نوێگەری وەرگرت (شیعری سەربەست)ی بە واتا راستەقینەکەی بنیات نا ئەمە لە رووی فۆرمەوە، لە رووی ناوەرۆکیشەوە ڕووی لە وێنەگەرای (ئیمجیزم) کرد وەکو رێبازێك بۆ دەربڕینی بیرۆکە (فیکرە). چونکە بەلایەوە وێنەگەرایی چاکتر بیرۆکە ئەگەیەنێ، ئەم ڕێبازە لە شیعردا لە ئەنجامی گەشەو پێشکەوتنی رەمزیەتی فەرەنسییەوە لە کۆتایی سەدەی ١٩هەمدا سەری هەڵدا"[١٨]. "وێنەگەرایی رێبازێکی شیعری بوو کە لە ساڵی ١٩١٠-١٩١٧ بە هاوکاری شاعیرانی وەك (ریچارد ئالدینگتون و ئەرزا پاوەند) لە ئینگلستان دامەزراو کاریگەری ئەم رێبازە گەیشتە ئەمریکا. موریدانی ئەم بزوتنەوەیە کە بە وێنەگەرایی ناویان دەرکرد، ئیلهامیان لە ڕێبازی کلاسیك و ڕێبازی سیمبولیزمی فەرەنسی وەردەگرت، ئەمانە چڕکردنەوەو چڕکاریان بە کرۆکی سەرەکی شیعر دەزانیو خۆیان لە وتنی شیعری خاو و سۆزداری دەپاراستو هەوڵیان دەدا هزرو حاڵەتە دەروونیەکان راستەوخۆ بە زمانێکی شیعر مکوم و ڕوون نیشان بدەن"[١٩]. ئەمانە لەگەڵ ئەوەبوون ئیماژو وێنەی ڕوونو پوختە بۆ داهێنانی شیعری زۆر گرنگ و پێویستە، رابەری ئەم بزوتنەوە شیعرییە (ئەرزا پاوەند) بوو کە لە ساڵی ١٩١٢ لە گۆڤاری (شیعر) کە لە شیکاگۆ دەردەچوو بۆ یەکەمین جار زاراوەی (ئیماژیزم)ی بەکارهێنا. (پاوەند و فلینست) لەو گۆڤارەدا بنەماکانی بزوتنەوەکەیان بە وردی خستۆتە ڕوو... ئیماژیزمەکان شێوازو تێڕوانینی خۆیان لەبارەی شیعرو زمانەوە پیشان داوە کە بریتین لە بەکارهێنانی زمانی ئاخاوتن، بەکارهێنانی زمانێکی وێنەیی (کۆنکرێت) داهێنانی کێشی شیعری تر، سەربەستی لە ڕوانین و بیرکردنەوە، بەکارهێنانی ئاوازێکی تەوس ئامێزو رەخنەگرانە بەرانبەر بە کۆمەڵو دەسەڵات[٢٠].

بەم پێیە وێنەگەراییەکانیش ڕۆڵیان لە پێشخستنو نوێکردنەوەی شیعری ئەوروپیدا هەبوو، بەوپێیەی کۆمەڵێك بنەماو پرنسیپی تازەیان هێنایە ناو پرۆسەی نوێگەری شیعرییەوە، کە بۆخۆیان ئاراستەیەکی نوێیان لەناو بزاڤی نوێی شیعریدا کردەوە کە زەمینەی رەخساند بۆ شاعیرانی تر کە هەنگاوی بوێرانە بنێن بەرەو گۆڕانکاری ریشەیی لە کێشو سەروای شیعرییدا.

(یەکێکی تر لە سیماکانی نوێگەری ئەوروپی لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا لەدوای پێشکەوتنی رەمزییەت بەرەو وێنەگەرایی، پێشکەوتنێکی تر، بەرەو سوریالیەتو وادائیەت بەرچاو دەکەوێت. سوریالیزم کاریگەریەکی بەرچاوی لەسەر نوێگەری شیعری ئەو قۆناغە جێ هێشت)[٢١].

دیارترین سیمای نوێگەری لە شیعری ئەوروپیدا دورکەوتنەوە بوو لە کێشو سەروا. سەروا بەشێك نەبووە لە سامانی نەتەوایەتی ئەوروپی. دەرکەوتنی بە شێوەیەکی شەرمنانە لە هەندێ شوێندا نەبووە مایەی ئەوەی ببێتە بەشێکی گرنگی بەرهەمی رەسەنی ئەوروپی، بەڵام کێش هەر لە کۆنەوە بنەمایەکی دیاری شیعری ئەغریقیو لاتینی بووە تا ناوەڕاستی سەدەی ١٩هەم بەردەوام بوو. بەڵام شاعیری ئەمریکی (واڵت ویتمان) توانی لە پەیڕەوکردنی کێشو سەروا دەرچێو کۆمەڵە شیعری (پەلکەی گیاکان) بنوسێت. پاڵنەری سەرەکی بۆ ئەم داهێنانە نوێیە خواستی جیاواز بوون بوو لە شیعری ئینگلیزی، دواتریش ئەم هەوڵەی بەناوی (شیعری سەربەست) وەسف کرد[٢٢].

شاعیرانی نوێگەری لە پەیڕەوکەرانی شیعری سەربەست داوای رەتکردنەوەی کێشو سەروایان دەکرد.پێیان وابوو کە جیایە لە قسەی سروشتیو ئاسایی، باشترین نموونەش بۆ فەرامۆش کردنی کێشو سەروا یەکەم شاعیری رۆمانسی ئینگلیزی (ولیم بلیك)ە، نموونەی دووەم لای رامبۆو بۆدلێر کە لە شێوەی (پەخشانە شیعر) دایە، دیارە ئەم جۆرە نموونانە و نموونەی

تریش هانی (والت ویتمان) و پەیڕەوکەرانی شیعری سەربەستیان دا کە بە تەواوی واز لە کێشو سەروا بهێنن[٢٣]. لێرەوە ئەم شێوازە لە نووسینی شیعر لە کۆتایی سەدەی ١٩هەمدا گوازرایەوە بۆ شاعیرانی رەمزی لە فەرەنسا دیارترینیان (رامبۆو لافورگ) بوو دواتریش پەیڕەوکەرانی شیعری نوێی ئینگلیزی پابەندبوون بەو شێوازەوە[٢٤].

(عەرزا پاوەند) پێی وایە لەنێوان ریتمو سەروادا جیاوازی هەیە، بەوپێیەی سەروا سیستەمێکی مۆسیقی سەپێنراوە لە دەرەوەی شیعر، هەروەکو کێش بەڵام ریتم مەسەلەیەکی ئۆرگانییە دەکەوێتە ناوکی زمانەوە بە پشت بەستن بە نموونەی شیعری سەربەست لە (پەڵکە گیاکان) داو بەپێی تێڕوانینیو لێکدانەوەکانی پاوەند دەربارەی ئەم بابەتەو تێپەڕبوونی نیو سەدە بەسەریدا ئەوە روون دەبێتەوە کە مەبەست لە شیعری سەربەست بریتییە لەو دانراوەی کە هەڵگری بارگەیەکی (شحنە) شیعرییەکە ناتوانرێ بە دەستەواژەی مەنتیقی یاخود هاوکێشەی بیرکاری دیاری بکرێ. بنیاتی دێڕ لەم جۆرە شیعرەدا لە کورتیو درێژیدا وەك یەك نین. دەوەستێتە سەر ئەو وێنەو بیرەی کە شاعیر دەیەوێ دەریببڕێ ریتمی زمان لە دێڕی شیعریدا بۆ خۆی وێنەو بیرۆکەکان دیاری دەکات، وێنەو بیرۆکەکانیش ملکەچی ریتمی زمانەکە دەبن. لێرەشەوە مۆسیقای ناوخۆیی لە دێڕدا یاخود لە کۆپلەدا دەبێتە بەدیلی مۆسیقای پێیەکانو مۆسیقای سەرواش[٢٥].

بەم جۆرەو لە ڕوانگەی چەمکی شیعری سەربەستەوە لە ئەدەبی رۆژئاوا، لە بەشی دووەمی لێکۆڵینەوەکەماندا ڕوو لە شیعری کوردی دەکەین کە ئاخۆ رەوتی ئەم جۆرە لە شیعر چۆن رێچکەی گرتووەو سەری هەڵداوە. هەروەها بەسەر هەوڵەکانی شاعیرانی کوردیش دەچینەوە کە بۆ خۆیان هەنگاوێکی پڕ بایەخ بوون بۆ دیاریکردنی سیماو خەسڵەتی شیعری کوردی لە قۆناغی نوێگەریدا کە دەروازەیەکی تازەیان بە رووی شیعری کوردیدا کردەوە. کە دواتر شیعری سەربەست بەم چەمکە بە تەواوەتی سەرهەڵبداتو ببێتە مۆدێلێکی باو کە باڵ بەسەر جوگرافیای شیعری کوردیدا بکێشێ.

بەشی یەکەم :

تەوەری دووەم :

سەرهەڵدان و چەمکی شیعری سەربەست لە ئەدەبی عەرەبیدا

پێش ئەوەی باس لە شیعری سەربەستی عەرەبی بکەین، بەسەر ئەو هەوڵانەدا دەچینەوە کە شاعیرانی عەرەب لەپێناوی نوێکردنەوەی شیعردا داویانە. چونکە ئەو هەوڵانە کە لە سوود بەدەر نین، لەلایەکەوە رۆڵیان هەبوو لە گەشەکردنی پرۆسەی نوێگەری شیعرو چەسپاندنی لەناو ئەدەبی عەرەبیدا، لەلایەکی تریشەوە رێگەخۆشکەر بوون بۆ شاعیرانی دوای خۆیان کە هەوڵی نوێگەری بدەن. لە راستیدا بەشێوەیەکی گشتی باسەکەمان لەبەر رۆشنایی چەمکی شیعری سەربەستو پێشکەوتنو گەشەکردنی لە ئەوروپا ئەنجام دەدەین، کە چۆن لە ئەدەبی عەرەبیدا دەستی پێکردووەو شاعیرانی هاوچەرخی عەرەبی چۆن لە چەمکی شیعری سەربەست تێگەیشتوونو سەرچاوەی تێگەیشتنەکانیان لەکوێوەیە؟.

بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارانەش سەرەتا لە هەوڵەکانی نوێگەریەوە دەست پێ دەکەین، هەروەکو ئاشکرایە کە (لێکۆڵەرانی عەرەب کۆکن لەسەر ئەوەی کە سەرەتاکانی نوێگەری لە میسرەوە سەری هەڵداوە دیارە ئەمەش بەهۆی کاریگەری ئەدەبی رۆژئاواوە رووی داوە)[٢٦]، ئەم نوێگەرییەش سەرەتا لە میسر لەساڵی ١٩٢١ لەو بزاڤە شیعرییەدا ڕەنگی دایەوە کە بەناوی (کۆمەڵەی دیوان)ەوە ناسراوە (ئەم کۆمەڵەیە پێکهاتبوو لە محمود عەباس العقاد و ابراهیم عبدالقادر المازنی و عبدالرحمن شکری ئەمانە پێشەنگی نوێکردنەوەی شیعری عەرەبین، سەرەڕای ئەوەی بایەخیان بە رەسەنایەتی دەدا، بەڵام لە هەوڵەکانیاندا دژی هەندێ کولتور وەستانەوە)[٢٧]. هەروەها ئەم کۆمەڵەیە بانگەوازی نوێکردنەوەی شیعری عەرەبیان دەرکرد بە رەتکردنەوەی نموونەی کۆن لە رووی بنیاتی زمانو شێوازی رەوانبێژی تەقلیدیدا، هەروەها داوای

ئەوەیان دەکرد کە لەگەڵ سەردەمدا بڕۆنو بە ڕووی ڕۆشنبیری ئینگلیزیدا بکرێنەوە[٢٨]. تێڕوانینەکانی عەقاد لەبارەی شیعری نوێو ڕەخنەوە بوونە جێگای سەرنجو بایەخدانی شاعیرانو ڕۆشنبیرانی عەرەبی، کرانەوەش بە ڕووی ئەدەبی ئەوروپیدا داوایەکی سەرەکی عەقادو هاوڕێکانی بوو، هەربۆیە (عەقاد پێی وایە بەهۆی خوێندنەوەی ئەدەبی ئینگلیزیو فەرەنسیو ئەڵمانیو ئیتاڵیو ئیسپانیو یۆنانیو لاتینییەوە نوێگەری لە ئەدەبی عەرەبیدا دروست بوو)[٢٩]، بەم پێیە لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەوە لە ئەنجامی پەیوەندی شاعیرانی عەرەب بە شیعری ئەوروپیەوە نوێگەری لە شیعری عەرەبیدا هاتە ئاراوە.

لە ئەنجامی بایەخدانی عەقاد بە ڕەوتی ڕەخنە لە ڕاڤەکردنی شیعردا گوڕو تەوژمێکی نوێ بە پرۆسەکە بەخشی، بایەخدانەکەشی بووە هۆی (سەرهەڵدانی کۆمەڵەیەکی تر لە ساڵی ١٩٣٢ بەناوی (کۆمەڵەی ئەپۆلۆ) بە هاوکاری ئەحمەد زەکی (ابوشادی) (١٨٩٢–١٩٥٥) کە شارەزاییەکی باشی لە شیعری ئینگلیزیدا هەبوو، خەلیل مگران (١٨٧٢–١٩٤٥) ئەمیش شارەزاییەکی چاکی لە ڕۆشنبیری فەرەنسیدا هەبوو، چونکە نیشتەجێی فەرەنسا بوو.)[٣٠]. ئەم بزاڤە شیعرییە کۆمەڵێك دەسکەوتیان بۆ نوێگەری شیعری عەرەبی جێ هێشتووە. وەکو (هاتنە ناوەوەی بابەتەکانی چیرۆكو شانۆو ئۆپەرێت لە بنیاتی دەقە شیعرییەکانداو بایەخدان بە ئەدەبی ڕەمزی، هەروەها دەربڕینی خۆرسکانە بوو بە بنەمای داهێنانەکانیان. لە بواری کێشو سەرواشدا، هەوڵی بوێرانەیان پێشکەش کرد، هەندێك دەقیان بەرهەم هێنا کە کێشی تێکەڵیان تێدا بەکاردەهێنا کە ناویان نابوو (شیعری سەربەست) و جۆرێکی تریش داماڵراو لە سەروا ناونرا (شیعری بێ قافیە) و هەروەها دەقی داماڵراو لە کێشو سەروایشیان ناونا (شیعری بە پەخشان)[٣١] وەك دیارە ئەم کۆمەڵەیە ئامانجیان ئەوەبووە پێویستە شاعیرانی عەرەب گەشە بە شیعری عەرەبی بدەنو سوود لە شارستانیەتی نوێ وەربگرن کە زیاتر خەسڵەتی مرۆڤایەتی لەخۆگرتووە. (ابوشادی یەکەم کەسە کە باسی (شیعری بێ قافیە) و (شیعری سەربەست) دەکات. لە هەوڵەکانیدا بەرەو نوێگەری و پێشخستنی عمودی شیعری عەرەبی و دەرچوون لە سیستەمی کۆن ڕۆڵی بەرچاوو دیاری گێڕاوە)[٣٢]. بەم پێیە لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا "بانگەشەکردن بۆ وازهێنان لە کێش یان سەروا یان هەردووکیان پێکەوە لەسەر دەستی کۆمەڵەی دیوان و ئەپۆلۆ لە میسر هاتە کایەوە ئەمەش بەهۆی کاریگەری نموونەی شیعری ئینگلیزی و فەرەنسییەوە بوو لەسەر ئەم دوو بزاڤە بە پلەو ئاستی جیاواز"[٣٣].

هەوڵەکانی نوێگەری لە شیعری عەرەبیدا هەر بە تەنها لەناو وڵاتانی عەرەبیدا چڕ نەبووبوونەوە، بەڵکو لەو وڵاتانەشدا کە شاعیرانی عەرەب تیایاندا دەژیان هەوڵی نوێگەری دراوە، ئەمانە کە بە شاعیرانی (مەهجەر) دەناسران لە نزیکەوە ئاگاداری ڕەوتی نوێگەری ڕۆژئاوا بوون. ڕۆڵێکی ئێجگار گەورەو دیاریان هەبوو. (شاعیرانی تاراوگەش ڕۆڵیان لە پێشخستنی شیعری عەرەبی و نوێکردنەوەیدا هەبوو چونکە ئەمانە کەوتبوونە ژێر کاریگەری ئەو ژیانە تازەیەوە کە تێیدا دەژیانو لە نزیکەوە ئاگاداری ئەدەبی بێگانە بوون. دیارترینیان (میخائل نعیمة) و (جبران خلیل جبران) و (ایلیا ابو ماضی) بوون)[٣٤].

بەم پێیە هەوڵەکان بۆ نوێکردنەوەی شیعری عەرەبی نەبووە دیاردە، تا لەلایەن شاعیرانەوە پەیڕەو بکرێ، چونکە هێشتا هەوڵەکان بۆ نوێگەری لەئارادان، سەرەڕای ئەوەی کە فۆرم و شێوازی نوێی شیعری لای ئەوروپیەکان لە نووسینی شیعردا پەیڕەو دەکرێت هێشتا بە تەواوی لە نووسینی شیعری عەرەبیدا ڕەنگی نەداوەتەوە. (بەڵام دەرکەوتنی نوێگەری لە شیعری عەرەبیداو پێشکەوتنی بەشێوەیەکی دیار دەگەڕێتەوە بۆ کارەکانی (ئەمین الریحانی) (١٨٧٦–١٩٤٠) و جبران خلیل جبران (١٨٨٣–١٩٣١) و ئەندامانی (الرابطة القلمیة) کە لە ساڵی ١٩٢٠ لە ئەمریکای باشور دروست بوو. ڕەیحانی داوا دەکات واز لە بابەتە تەقلیدیەکان بهێنێنو بایەخ بە ناوەرۆکی مرۆڤایەتی بدەن. خواستی بە پەلەو پێویستی ئەو گۆڕینی فۆرمو دەربڕینی شیعری بوو، کە مەبەستی سەربەستبوون بوو لە کێشو چاوکردن لە نووسینی شیعری سەربەستی ڕەها (الشعر الحر الطلیق).

ڕەیحانی خاوەنی زاراوەی (الشعر المنثور)ە. تێڕوانینی ئەو بۆ شیعر لە چەمکی شیعری سەربەستی شاعیری ئەمریکی (والت ویتمەن)ەوە سەرچاوەی وەرگرتووە)[٣٥].

(ئەمین الریحانی) هەرزوو لەپێش هەموو شاعیرانی تری بواری نوێکردنەوەدا درکی بەو دەسکەوتەی ڕۆژئاواییەکان لە بواری نوێکردنەوەی شیعردا کردبوو، چونکە "ئاماژە بە جۆرێك لە شیعری نوێ دەکات کە بە ئینگلیزی Free Verse و بە فەرەنسی Verse Libre. واتە (شیعری ڕەهای) پێ دەوترێت کە لەکاتی خۆیشیدا هەریەکە لە (شکسپیرو واڵت ویتمەن) ئەم ڕێچکە نوێیەیان گرتبوەبەر"[٣٦].

بەلای د.عبدالواحید لۆلۆەشەوە "ئەمین ڕەیحانی یەکەم کەسە وەك یەکێك لە شاعیرانی (الرابطة القلمیة) لە تاراوگەی ئەمریکی باسی (الشعر الحر الطلیق) دەکاتو داوای وازهێنانی لە کێشو سەروا لە نووسینی شیعری عەرەبی نوێ دا دەکات، تا هاوشانی ئەو نوێگەریە ڕێچکە بگرێ کە لە ئەمریکاوە سەری هەڵداوە"[٣٧]. بەم پێیە نوێگەری لە شیعری عەرەبیدا لەسەر دەستی شاعیرانی تاراوگە پێشکەوتنی گەورەی بەدەست هێنا، چونکە ئەمانە لە هەموو ڕوویەکەوە لە ژینگەیەکی جیاواز لە ژینگەی عەرەبی دەژیان. نوێگەریەکەشیان سەرکەشیو بوێری تێدا بوو لەچاو نوێگەری ئەو شاعیرانەی کە لە ژینگە عەرەبێکە دەژیانو چاویان بڕیبووە بەرهەمی شیعری ڕۆژئاواییەکان لەڕێگەی خوێندنەوەوە.

ڕەیحانی لە ١٩٢٢ هات بۆ عێراقو لەگەڵ خۆیشیدا بیری نوێگەری بە چەمکە ڕۆژئاواییەکەی هێنا کە وازهێنان بوو لە کێشو سەرواو شێوازی شیعری تەقلیدی... لەلایەن ڕۆشنبیرانو شاعیرانەوە پێشوازیەکی گەرمی لێ کراو شیعرە نوێیەکانی خۆی بۆ خەڵکی دەخوێندەوەو لە ڕۆژنامەکانیشدا بڵاوی دەکردنەوە. لەنێو ئەدیبو شاعیرانیشدا لایەنگرو نەیاری بۆ دروست بوو... بەم پێیە هاتنی ڕەیحانی بۆ عێراق نوێگەری بەهێزکرد، گۆڤاری (الحریە) باس لەوەدەکات کە (ڕەیحانی) لەژێر کاریگەری (والت ویتمەن)دا بانگەشە بۆ نوێگەری لە شیعردا دەکات بەتایبەتیش لە بواری وازهێنان لە کێشو سەروای شیعریدا، توانی شێوازی شیعری پەخشانی (الشعر المنثور) لە شیعری عەرەبیدا دابهێنێ[٣٨]. وەك دیارە ڕەیحانی لە بەکارهێنانی زاراوەی شیعری مەنسوردا بۆ ئەو جۆرە شیعرەی کەوتۆتە هەڵەوە، چونکە بنیاتی ئەم جۆرە لە شیعر زیاتر بەرەو بنیاتی شیعری سەربەستە نەك بەرەو بنیاتی شیعری پەخشانی یاخود شیعری مەنسور.

لێرەدا ئەو پرسیارە دێتە پێشەوە کە ئایا شیعری سەربەست بە چەمکە ڕۆژئاواییەکەی چۆن گوازرایەوە بۆ وڵاتانی عەرەبیو بە واتا ڕاستەقینەکەی خۆی چۆن لێی تێگەیشتوون؟ و چۆنیش بەرهەمی نیو سەدەی کۆتایی سەدەی بیستەمیان بەناوی شیعری سەربەستەوە ناوناوە. لە ڕاستیدا بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە پێویستمان بەوە هەیە کە سەرەتا بگەڕێینەوە بۆ یەکەم هەوڵو یەکەم هەنگاو کە بە چەمکە ڕۆژئاواییەکە لە بستێنەی شیعری نوێدا نراوە.

هەروەکو پێشتریش ئاماژەمان پێ دا یەکەم هەوڵ لەلایەن ڕەیحانی یەوە دراوە، کە لەبەر ڕۆشنایی چەمکی شیعری سەربەست لای ڕۆژئاواییەکان بانگەشەی بۆ جۆرێك لە شیعر دەکرد کە سەرچاوەی لە تاقیکردنەوەی نوێگەری ئەوروپییەوە وەرگرتبوو. سەرەڕای ئەوەی هەوڵەکەی کاریگەری لەسەر بزاڤی نوێخوازی بەشێوەیەکی گشتی هەبوو، بەڵام وەك دەردەکەوێت ئەم هەوڵە برەوی نەبوو، لەهەمان کاتیشدا نەبوو بە ڕێبازێکی نوێی شیعری، کە لەسەر ئاستی جیهانی عەرەبیدا وەك تاقیکردنەوەیەکی نوێی شیعری بوونی خۆی بچەسپێنێو ببێتە مۆدێلێکی تازە داهێنراوی پەسەندکراو بۆ نووسینی دەقی شیعری عەرەبی نوێ لەوسالانەدا.

هەر لە بازنەی هەوڵەکانی نوێگەری عەرەبی پێویستە ئاماژە بەو هەوڵانە بکەین کە لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا لە بواری نوێگەری شیعری عەرەبیدا دراون. وەکو ئەوەی "لە ڕۆژنامەی عێراق لە ١٩٢١دا دەقێکی شیعری بەناونیشانی (نظم الطلیق) واتە (هەڵبەستی سەربەست) و بەناوی (ب.ن) بڵاوکراوەتەوە. هەروەها لە گۆڤاری (الحریە) لەساڵی ١٩٢٤دا ابراهیم

عبدالقادر المازنی شیعرێك بەناونیشانی (محاورة قصیدة مع لی بعد وفاة أمه) بڵاودەكاتەوە، ڕۆژنامەی الاستقلال لە ١٩٣٠دا شیعرێك بەناوی (الی فتاه الشرق) و لەژێر بابەتی (الشعر المرسل) واتە شیعری بێ قافیە بڵاودەكاتەوە. لە ١٩٢٩شدا ڕۆژنامەی عێراق شیعرێكی (انور شاؤول) لەژێر ناونیشانی (الشعر المرسل)دا بڵاودەكاتەوە"[٣٩]. ئەوەی لێرەدا جێگای سەرنجە ئەوەیە، كە ئەم شاعیرە پێشەنگانە ناوی شیعری سەربەستیان بۆ هەوڵە سەرەتاییەكانیان بەكارنەهێنا.

شاعیرانی تاراوگەی ئەمریكی بەتایبەتیش (ئەمین رەیحانی) و (جبران) بەشێوەیەكی فراوان ئاگاداری شیعری سەربەست بوون، كە لای شاعیرانی ئەمریكا بایەخی پێدەدرا، سەرەڕای ئەوەش زۆر بە كەمی ناویان دەهێنن. "بەرهەمەكانی جبران خلیل جبران لەم لایەنەوە ئاماژەن بۆ شیعری بە پەخشان (قصیدة النثر) لەسەر ڕێچكەو شێوازی (بۆدلێر). بەڵام نموونەی شیعری سەربەست لە عەرەبیدا بەمانا وردو ڕاستەقینەكەی لە گۆڤاری (الادیب)ی لوبنانی دەبینرێتو دەتوانرێ ئەو ڕاستیەش بوترێ كە شاعیرانی فەلەستینو لوبنانو سوریا لە پێشەنگی ئەوانەن كە لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەمەوە برەویان بە شیعری سەربەست داوە"[٤٠]. دیارە بەو چەمكەی كە لە ئەدەبی ئەوروپیدا هاتووە. (باشترین نموونەی شیعری سەربەست بە چەمكە ڕۆژئاواییەكەی بەلای د.عبدالواحد لؤلؤەوە ئەوانەیە كە لە بەرهەمی جبرا ابراهیم جبرا (١٩٢٠-١٩٩٤) ڕەنگی داوەتەوە)[٤١].

بەم پێیە بانگەشەكردن بۆ شیعری سەربەست بە چەمكە ڕۆژئاواییەكەی زیاتر لە سوریاو لوبنانو میسرو تاراوگەو عێراق پەرەیسەندو لە هەر وڵاتێكیش بە ئاستی جیاوازو تێگەیشتنی جیاواز بەرەو ئەو بانگەشەیە هەنگاو نراوە. پێویستە ئاماژە بەو ڕاستیە بكەین كە شیعری سەربەست بە چەمكە ئەوروپیەكەی لە ئەدەبی عەرەبیدا لەدایك نەبوو، هەتا ساڵانی شەستەكان، بەڵكو جۆرە شیعرێكی جیاواز لەوەی ئەوروپا لە كۆتایی چلەكاندا لەدایك بوو ناویان نا (شیعری سەربەست). هەربۆیەش د.دڵشاد عەلی پێی وایە "كە لە ئەدەبی عەرەبیو كوردیشدا چەمكی هۆنراوەی سەربەست بەهەمان زاراوە ڕۆژئاواییەكە بەكارنەهێنراوەو لەم دوو ئەدەبەدا سەربەستییەكە واتای سەربەستی لە بەكارهێنانی پێیەكانداو سەربەستی لەخۆ نەبەستنەوەی هۆنراوە بە بەیتەوە دەگەیەنێت نەك سەربەستی لە داماڵینی ئاوازی دەرەوەی هۆنراوەدا"[٤٢].

"ناوی شیعری سەربەست لە عێراقو وڵاتانی عەرەبی لە سەرەتای پەنجاكانەوە بڵاوبووەوە. تائێستاش وا بەكاردێت كە ئاماژەیە بۆ جۆرێك لە شیعر كە لەسەر سیستەمی تەقلیدی شیعری عەرەبی ناڕوات، بۆ شیعرێك كە لە دێڕ پێكهاتبێتو درێژی وەك یەكیان نەبێتو ژمارەی پێیەكانی لە دێڕێكەوە بۆ دێڕێك ئەگۆڕێ بەبێ ئەوەی پابەندبێت بە سیستەمێكی جێگیر لە قافیەدا، بەكارهێنانی ئەم چەمكە بەم شێوەیە دوورە لەو چەمكەی كە ئەوروپیەكان بەكاریان هێناوە بۆ جۆرە شیعرێك كە داماڵرابێ لە كێشو سەروا"[٤٣]. بەلای شاعیرانی پێشەنگەوە ئەم تاقیكردنەوە نوێیە دابڕاو نییە لە ڕەسەنایەتیو كولتوری شیعری پێشینان. هەروەها لاساییكردنەوەیەكی كوێرانەی ئەزموونی بێگانەش نییە.

گۆڕانكاری لە كێشو سەروا لەلایەن نازك الملائیكەوە هەروەكو لە (عاشقه اللیل) دواتریش لە (شظایا و رماد) ئاماژەی پێ دەكات كە گۆڕانی لە ژمارەی پێیەكان و لەیەك سەروایی كردووە. لە پێشەكی دیوانی (شظایا و رماد) چەمكی نوێگەری لە پێشخستنی ژمارەی پێیەكانداو لە پابەندنەبوون بە سیستەمی یەك جۆر سەرواوە ڕوونكردۆتەوەو ناوی ئەم جۆرەشی ناوە (شیعری سەربەست)[٤٤].

ئەوەی لێرەدا گرنگە ئاماژەی پێ بكرێ ئەوەیە ئەم جۆرە لە شیعری سەربەست هەمان ئەوجۆرە شیعرە سەربەستە نییە كە لای ئەوروپیەكان هەیە، بەڵكو جۆرێكی ترە كە نازك خۆی چەمكەكەی دەخاتەڕوو و دەڵێ: "ئەو هۆنراوەیەیە كە پشت بە تاكە دێڕ دەبەستێو ئەم دێڕانەش درێژییەكی وەك یەكیان نابێت بەڵكو ژمارەی پێیەكانی لە دێڕێكەوە بۆ دێڕێكی تر دەگۆڕێن. ئەم گۆڕانەش بەگوێرەی یاسایەكی عەروزی ئەنجام دەدرێت... هەرچی دەربارەی قافیەشە ئەوە دیاری دەكات كە

هۆنراوەی سەربەست پێویستییەکی تایبەتی بە قافیە هەیە، چونکە هەندێ لەو ئاوازەی ون دەکات کە لە سیستەمی بەیتە دوو دێڕیەکەدا هەستی پێ دەکرێ.. گۆڕانو جیاوازی ژمارەی پێیەکان لە دێڕێکەوە بۆ دێڕێکی تر دەبێتە هۆی ئەوەی کە کەمتر هەست بە ترپەی هەڵبەستەکە بکرێت کەمتریش هەست بە نەغمەکەی بکرێت، لەبەرئەوە هاتنە ناوەوەی قافیە لە کۆتایی دێڕەکاندا، جا قافیەی یەکگرتوو بێت یاخود هەمەڕەنگ، بۆ خۆیان زیاتر سیمای هۆنراوەی دەبەخشن بە هەڵبەستەکە"[٤٥] لێرەداو بەپێی بۆچوونەکانی نازك کە لەبارەی شیعری سەربەستەوە خرانە ڕوو، دەگەینە ئەو ڕاستییەی کە تێڕوانینی بۆ چەمکی شیعری سەربەست لەو ڕوانگەیەوەیە کە شیعر نابێت دەستبەرداری کێشو سەروا بێت. ئەمەش پێچەوانەی چەمکی زاراوە ڕۆژئاواییەکەیە کە نە کێشو نە سەروا هیچیانی تێدا نییە. هەربۆیەش جبرا ابراهیم جبرا لە ڕوانگەی چەمکی شیعری سەربەستەوە لای ڕۆژئاواییەکان ڕەخنە لە نازك دەگرێت، کە پێی وایە ئەوەی نازك دەینووسێت شیعری سەربەست نییە، بەڵکو شیعرێکی کێشو سەروادارەو ژمارەی پێیەکانی لە دێڕێکدا وەك یەك نین، لە ڕاستیدا نابێت شیعر بەوجۆرە کۆتانە بەند بکرێتو ناوبنرێ سەربەست. شیعری سەربەست وەرگێڕانێکی وشە بە وشەی زاراوە ئەوروپییەکەیەبە ئینگلیزی Free Verse و بە فەرەنسی Verse libre. لای ڕۆژئاوا بەوجۆرە شیعرە دەوترێ کە داماڵراوە لە کێشو سەروا. ئەو شیعرەی کە (والت ویتمان) و کەسانی تر لە ئەدەبی ڕۆژئاوادا نووسیویانە. نووسینی شیعری سەربەست لای شاعیرانی عەرەب لای محمد الماغوگ و توفیق صایغ و جبرا ابراهیم جبرا دەبینرێ[٤٦].

شیعری (الکولیرا) بەلای نازك الملائیکەوە یەکەم شیعری سەربەستە کە لە ١٩٤٧ نووسیویێتی. ئەوەی لەم شیعرەدا کردوویەتی بەکارهێنانی پێی (متدارك)ە بۆ چەند جارێك لە دێڕێکدا بەپێی پێویستی وێنەو فیکرەکە، هەروەها پابەندیش بووە بە سەرواوە، سەرەڕای ئەوەی کە گۆڕانکاری تێدا کردووە... ئەم شیعرەو هەموو ئەو دەقانەی هاوشێوەی ئەم دەقە نووسراون نموونەیەکی دیارن لەسەر پێشخستنی شێوازی شیعری تەقلیدی عەرەبی کە لە دوو نیوە دێڕ پێکهاتووەو پابەند بوو بەپێی شیعری دیاری کراوو تاك سەرواوە. بۆیە بە ڕاست نازانرێ کە ناوی شیعری سەربەست بەسەر ئەم شێوازە لە شیعردا دابڕێت. چونکە ئەم شیعرە هێشتا پابەندە بە کێشو سەرواوە. بەڵام شیعری سەربەست بە هیچ شێوەیەك پابەند نییە بە کێشو سەرواوە.

بەلای لۆلۆەوە " ئەم شێوازە نوێیەی نازك الملائیکە دایهێناوە وا ڕاسترە کە بە شیعری تفعیلە ناوبنرێت بۆئەوەی جیابکرێتەوە لە شیعری شگرین ی تقلیدی. شیعری تفعیلە هاوشێوەی هەمان چەمکی شیعرە کە لە کولتوری عەرەبیدا بەکارهاتووە، چونکە ئەم جۆرە لە شیعر پابەندە بە کێشو بە سەرواوەو بایەخیش بە واتا دەدات. ئەمەش لادان و دەرچوون نییە لە کولتور، بەڵکو دەچێتە بازنەی پێشخستنی کولتورەوە. بەم پێیە ناوی شیعری سەربەست کە نازك بەکاری دەهێنا ناولێنانێکی هەڵە بوو بۆ ئەو جۆرە لە شیعر کە نازك بنەماو یاساکانی داڕشتبوو"[٤٧]. هەڵەی دووەم کە نازك تێی کەوتووە ئەوەیە کە تێکەڵی لەنێوان شیعری سەربەستو شیعری پەخشاندا کردووە. کاتێك ڕەخنە لە دیوانی ماغوگ دەگرێت، پێی وایە ئەوەی خۆی دەینووسێت شیعری سەربەستەو ئەوەی ماغوطیش دەینووسێت شیعری پەخشانە، لەکاتێکدا بەپێی چەمکی شیعری سەربەست لای ڕۆژئاوا ئەوەی ماغوط دەینووسێ شیعری سەربەستە نەك ئەوەی نازك دەینووسێ. شیعری پەخشانی وەرگێڕانی زاراوەو چەمکی Poemeen Proseی فەرەنسییە کە مەبەست لێی ئەو شیعرەیە کە رامبۆ نووسیویێتی وەکو (وەرزێك لە دۆزەخ) و (اشراقات)"[٤٨].

نازك پێی وایە کێش پێویستییەکی بنەڕەتییە بۆئەوەی جیاوازی لەنێوان شیعرو پەخشانی پێ بکرێ. هەروەها بەلایەوە شیعری سەربەست سەربەستبوونە لە مۆسیقای تەقلیدی لەڕێگەی سەربەستی بەکارهێنانی ژمارەی پێیەکانو سەربەستی لە دابەشکردنیان بەسەر دێڕەکانداو سەربەستبوون لە یەکێتی سەروا. بەم جۆرە "شیعری سەربەست لە تێگەیشتنو تێڕوانینی

نازکەوە ئەوەیە کە سەربەست بێ لە هەندێ پێوەری شیعری کۆن نەك شیعرێك سەرتاپا لە هەموو پێوەرەکان داماڵرابێ. هەربۆیە پەخشانە شیعر بە پەخشانێکی ئاسایی داناوە، چونکە بە پێوەرە دیاریکراوەکانەوە پابەند نابێت، هەرچەندە رۆژئاوا بە شیعری دادەنێت بەڵام مەرج نییە ئەوەی لای گەلێك بە شیعر دادەنرێت لای گەلانی تریش بە شیعر دابنرێت"[٤٩].

هەرکاتێك باس لە نوێکردنەوەی فۆرمی شیعر لە بازنەی تاقیکردنەوەی نوێگەریدا دەکرێت، دەبێ باس لەو فۆرم و شێوازانەی شیعر بکەین کە لە سەرەتای نوێگەرییەوە لەلایەن شاعیرانی نوێخوازەوە پەیڕەو دەکرا. لەپێشتر باسی شیعری سەربەستمان کردو سیماکانی ئەم شێوازەمان لە چوارچێوەی ئەو قۆناغەی تێدا سەری هەڵداوە دەستنیشان کرد.لێرەدا بەکورتی باس لە چەند جۆرێك لە فۆرمی شیعری نوێ دەکەین، بەوپێیەی ئەم شێوازانەی شیعر رۆڵیان لە بنیاتنانی دەقی شیعری نوێگەری دا هەبووە.

پێش شیعری سەربەست جۆرێکی شیعری تر دەرکەوت ناونرا شیعری پەخشانی، ئەمین رەیحانی بۆ یەکەمجار ساڵی ١٩٠٥ شیعرێکی پەخشانی لە گۆڤاری هیلال دا نووسی بەڵام بە هەڵە بەکارهێنانی شیعری پەخشان لە بری شیعری سەربەست گرفتێکی گەورەی دروستکردووە. ئەم جۆرە لە ئەدەبی کوردیدا سەرەتا لە ساڵی ١٩٢٦ لە ژمارە (٥) گۆڤاری زاری کرمانجیدا هاتۆتە ئاراوە[٥٠]. بەڵام عەبدوڵڵا تاهیر بەرزنجی پێی وایە "پیرەمێرد زۆر پێش بڵاوبوونەوەی شیعرەکانی (ز.ع.هەروتی) و (کاکە حەمە) باسی شیعری پەخشانی وەك چەشنێکی شیعری نوێ کردووە..."[٥١].

لەپاڵ شیعری پەخشانی چەشنێکی تری نووسین هەبووە هاوماڵی ئەم بووە، ئەویش پەخشانە شیعرە، کە رۆڵێکی گرنگی هەبووە لە نزیککردنەوەی شیعرو پەخشان بەڵام جیاوازیشیان ئەوەیە کە شیعری پەخشانی لە شیعرەوە بۆ پەخشان دەچێتو لە ئامێزی دەگرێت، پەخشانی شیعریش بەپێچەوانەی ئاراستەی یەکەمەوە، لە پەخشانەوە بەرەو شیعر دەچێت[٥٢].

شیعری سپی یش شیعری پەخشان نیە هەروەك بە هەڵە لای فارسەکان بەکارهێنراوە شیعرێکە کێشی هەیەو سەروای نییە، لە کۆتایی سەدەی ١٩یەمەوە هاتووەتە ناو ئەدەبی عەرەبییەوە.

"پەرەسەندنی پتەو نوێتر لە رەوتی نوێگەریدا سەرهەڵدانی شیعری پەخشانە، کە پێش ساڵانی شەستی سەدەی بیست چەند نموونەیەکی کەم و سەرەتایی شیعری پەخشان لە شیعری عەرەبیدا بەدیدەکرێن. بەڵام مێژووی دروستی دامەزراندنی و سەرهەڵدانی لە چەند نموونەیەکی گۆڤاری (شیعر)ی یوسف ئەلخال و ئەدۆنیس و ئونسی ئەلحاج و شەوقی ئەبی سەقراو... دیاریدەکرێت. بەتایبەتی لە رووە تیۆرییەکەیەوە، ئەو کاتەی بۆ یەکەمجار ئەدۆنیس لە ژمارە چواردەی گۆڤاری (ئەدیب)دا ساڵی ١٩٦٠ وتارێکی لەبارەی شیعرو چامەی پەخشانەوە نووسی. هەروەها ئەو پێشەکیەی کە ئونسی ئەلحاج بۆ کۆمەڵە شیعرێکی خۆی بەناونیشانی (لن) نووسیبووی. هەوڵێکی تیۆرییە بۆ بزووتنەوەی شیعری پەخشان. ئیتر لەوێوە شیعری پەخشانی عەرەبی رێگای راستەقینەی خۆی ئەدۆزێتەوە. لە ئەدەبی کوردیشدا بەلای عەبدوڵڵا تاهیر بەرزنجییەوە (ئەنوەر قادر محمد)یەکەم شاعیرە کە بەم شێوازە دەقێکی لە ژمارە ٢٧ ساڵی ١٩٧٥ لە گۆڤاری بەیان دا بڵاوکردۆتەوە. کە هەموو خەسڵەت و سیمایەکی شیعری پەخشانی تێدا بێت. بەتایبەتی بەپێی بۆچوونی و تێزەکانی سۆزان برنار لەبارەی شیعری پەخشانەوە"[٥٣].

"لە فەرهەنگی برنستۆنتدا وا پێناسەی دەکات (قەسیدەیەکە هەموو خەسڵەتەکانی شیعری غینائی، بابەتێکیانی تێدایە، بەڵام لەسەر لاپەڕە وەك شێوەی پەخشان دەنووسرێت، لە پەخشانی شیعریش بەوە جیا دەکرێتەوە کە ئەم کورت و چڕە، لە شیعری سەربەستیش بەوە جیادەکرێتەوە، کە شیعری پەخشان پابەندی سیستمی بەیتو دێڕ نابێت هەروەها لە برگەی پەخشانی کورتیش بەوە جیادەکرێتەوە کە هەمیشە ریتم و کاریگەری دەنگی هەیە جگە لەمانە شیعری پەخشان بە وێنەو چڕی دەربڕین دەوڵەمەندە"[٥٤].

لێرەدا نامانەوێ بە دوورودرێژی باس لە جۆرەکانی شیعری نوێ بکەین لە رووی فۆرم و شێوازەکانییەوە بەڵکو تەنها مەبەستمانە کە شیعری سەربەست روون بکەینەوە. دیارە لەم تەوەرەدا ڕوویان لەو جۆرە کردوە، کە نازك الملائیکە پێناسەی کردووە.

بەم پێیە ئەوە ئاشکرا دەبێ رەوتی شیعری سەربەست بە چەمکەکەی رۆژئاوا بە دروستی لای ئەمین رەیحانی و جبران ابراهیم جبران سەری هەڵداوە، بەڵام ئەم هەوڵانە بە هەڵە ناونران شیعری پەخشانی وپەخشانە شیعر ، بەڵام لە نیوەی سەدەی بیستەمدا هەولێکی نوێگەری لەسەر دەستی نازك الملائیکە هاتە ئاراوە کە جیاواز بوو لەو شیعرە سەربەستەی کە لە رۆژئاوا پەرەی سەندبوو. ئێمە لێرەدا لە ڕوانگەی چەمکەکەی نازکەوە کە بۆ شیعری سەربەستی کردووە ڕوو لەم جۆرە لە شیعر دەکەین لە ئەدەبی کوردیدا.

بەشی دووەم :

تەوەرەی یەکەم:

ڕێڕەوی شیعری سەربەست بە چەمکە ڕۆژئاواییەکەی لە ئەدەبی کوردیدا

وەك ئاشکرایە مەسەلەی نوێگەری لە شیعری کوردیدا، پێشینەیەکی مێژوویی هەیە کە سەرەتاکانی دەگەڕێتەوە بۆ نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم، گومانی تێدانییە ئەم نوێگەرییە لەلای کوردیش بە کاریگەری ئەدەبی ڕۆژئاوا هەنگاوی ناوە، لەم نێوەندەشدا هەر دەبێ بگەڕێنەوە بۆ ڕەگو ڕیشەی ئەو نوێگەرییە لای نووسەرانو شاعیرانی کورد لەو قۆناغەدا. هەروەکو پێشتر ئاماژەمان پێدا لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا لە ئەوروپادا لەبواری نوێگەری شیعردا شیعری پەخشانیو شیعری سەربەستو شیعری سپیان وەك جێگرەوەی قاڵبی شیعری کۆن داهێنا کە لە دیارترین سیماکانی نوێگەری قۆناغەکەبوون، ئەوەی لە هەموویان زیاتر سەرنج ڕاکێش بوو ئەوەیە کە جۆرە شیعرێك هاتە ئاراوە کە داماڵرابوو لە کێشو سەروای تەقلیدیو بایەخی بە ریتم دەدا. کە مەبەست (Free Verse)ە واتا شیعری سەربەست.

لەسەرەتاشەوە ئەدەبی تورکی هەڵقەی گەیاندنی پرۆسەی نوێگەری بوو لە ئەوروپاوە بۆ کوردستان هەربۆیەش ئەدەبی نوێی تورکی دەروازەیەکی گرنگ بوو بە ڕووی گۆرانکارییەکانیو چەمکەکانی نوێگەری ڕۆژئاوا. لەم نێوەندەشدا لێکۆڵەرانی کورد سەرەتای نوێکردنەوەی شیعر دەگەڕێننەوە بۆ حاجی قادریی کۆیی و عەبدولرەحیم رەحمی هەکاری, کەپێیان وایە ڕۆڵێکی گرنگیان لە تازەکردنەوەی شیعری کوردی ونووسینی شیعری سەربەستدا هەبووە , بەڵام بەو چەمکە نا کە لە ئەدەبی ئەوروپیدا پەیرەوکراوە . " عەبدولرەحیم رەحمی هەکاری کۆمەڵێك داهێنان و گۆڕانکاری لە شیعرەکانیدا کردووە کە بە هۆیانەوە دەتوانین شاعیر بە یەکێك لە تازەکەرەوەکانی شیعری کوردی بزانین ... یەکێك لە داهێنانەکانی گۆڕینی تۆبۆگرافیایی شیعرە , واتە گۆڕینی بنەمای ستوونی بوونی شیعر ,ئەم هەوڵەی شاعیردەکرێ بە سەرەتایەکیش دابندرێت بۆ نزیکبوونەوەی لە شیعری ئازاد " [٥٥] . لێرەوە وردە وردە شیعری کوردی بەرەو قۆناغێکی جیاواز هەنگاوی دەنا. لەم بارەیەشەوە دەگەڕێنەوە بۆ وتارێکی شێخ نوری کە لە (١٩٢٦) بڵاوی کردۆتەوە، ئەوەی جێی سەرنجە ئەوەیە ئەم وتارە کەرەستەیەکی پڕ لە زانیاری بەکەڵکە بۆ یەکاڵاکردنەوەی کۆمەڵێك بابەتی گرنگی بواری نوێگەری لە شیعری کوردیدا، لەم لایەنەشەوە وەڵامی کۆمەڵێك پرسیاری بایەخداری داوەتەوە- کە دەکرێ ئێمە هەندێ لەو ئاکامو بۆچوونانەی گەڵاڵەی کردوون بۆ بواری نوێکردنەوەی فۆرمی شیعر وەك بەردی بناغەی نوێگەری شیعری کوردی لێی بروانین، لەسەرەتاشدا شێخ نوری لە وتارەکەیدا لەپاش پێناسەکردنی ئەدەب دێتە سەر پێناسەکردنی شیعرو دەڵێ (لە ئاپاری ادبیەدا بەو خاصەیە کە حرکت روحیە و هیجائی بد یعی حاصل ئەکا وئەڵین شعر مسلا ئەڵێن لەم ئەپرە دا شعریا (شعرییتی) تیایە یعنی لەم کتێبەدا

خاصەیەکی مهیمە هەیە)[٥٦].د.کامیل زانستانە ئەم پێناسەیەی شیکردۆتەوە دەگاتە ئەو ئەنجامەی کە پەنجە لەسەر ڕاستییەکی گرنگ دادەنێ‌و پێی وایە کە شێخ نوری لەسەر ڕێچکەی ڕەخنەگرانی وەکو ئەرستۆو قدامە کوڕی جەعفەر نەڕۆیشتووە، بەڵکو بە تێڕوانینێکی نوێ خۆی لەوان جیادەکاتەوە کە لاسایی هیچ کەسێکی نەکردۆتەوەو بەجۆرێکی ڕەسەن لە سروشتی هۆنراوە تێگەیشتووە بەوەی کە تایبەتی کێش‌و سەروا لەم هۆنراوەدا بە شتێکی رووکەش لەقەڵەم داوە.[٥٧] ناتوانرێ بڵێین شێخ نوری لەم تێڕوانینە نوێیەیدا دەربارەی کێش‌و سەروا لاسایی هیچ کەسێکی نەکردۆتەوە، چونکە لەو سەردەمەدا ئەو دوو ڕەگەزەی شیعر وەك دوو بنەمای بنچینەیی پێکهاتەی دەقی شیعری مامەڵەیان لەگەڵدا کراوە، تا ئەو سەردەمەو دواتریش هێشتا سەرچاوەی بنیاتی ئاوازەیی شیعری کوردی بوون. لەبەرئەوە پێمان وایە ئەم تێڕوانینە نوێیەی لە ئەدەبی ڕۆژئاواوە گەلاڵە کردووە، بەلام گەلاڵەبوونی ئەم تێڕوانینە نوێیەی بۆ کێش‌و سەروا بۆخۆی هەنگاوێکی بوێرانەیە لە بواری نوێگەریدا کە لە ئەدەبی ڕۆژئاوادا بنەمایەکی داهێنراوی شاعیرانی قۆناغە نوێگەرییەکە بوون لەهەمان کاتیشدا سیمایەکی دیاری شیعری سەربەست بوو.

بیری نوێگەری شێخ نوری لە وتارەکەیدا باسکردنی جۆرەکانی کێش‌و سەرواو سروشت‌و سەرچاوەکانیانە بەپێی تێڕوانینێکی نوێ‌و جیاواز لەو تێڕوانیانە کە پێشتر بۆ سەردەمانێکی درێژ خۆی سەپاندبوو بەسەر چەمکی شیعردا. هەروەك د.کامل بەسیر دەڵێ "شێخ نوری بەر لە نیو سەدە زیاتر بە پوختی ڕێگای بۆ ئەو ئاکامانە تەخت کردووەو پەنجەی خستۆتە سەر سەرچاوەی کێش‌و سەروا کە هەست‌و نەستی وێژەرەو سەرنجی بۆ سروشتی ئاهەنگ هۆنراوە ڕاکێشاوە کە جوانیە"[٥٨].

شێخ نوری دەڵێ "ماهیت حقیقەی وزن‌و قافیە ئاهنگە... ئەگەر فکرێکی جوان بە طرزێکی ئاهنگدار بیان وئیفادە بکەین لە روحی قارئین یاخود سامعین دا دوو نوع تاثیر حاصل ئەکا، اویتریشیان ئیفادەی او فکرەیە کە چند کلیمەیکی موزون‌و قافیەدارو اهنگدار بیانی ئەکین کە ئەمەیان عیناً وەکو موسیقی لە روحی او سامعەدا تاپیرێکی بدیعی حاصل ئەکا"[٥٩] لێرەدا شێخ نوری باس لە ڕەگەزێکی نوێ دەکات ئەویش ریتمە کە بەهۆی فکرەیەکی جوان‌و وشەی ئاهەنگدارەوە دروست دەبێ مەسەلەی (وچوح) وەك خواستێکی نوێگەری لە شیعردا بەلای شێخ نورییەوە مەبەست لێی ((ئەفکارو حیات لە سەهلی تێگەیاندنە).. کە قەصد لە نوسین ئەوەیە ئەو ئەفکارەی کە لە دەماغمانا حاصل ئەبێ بە شخص اخر ئیفهامی بکەین)).[٦٠] مەسەلەی ڕوونی لە ناوەڕۆکی شیعری کۆندا بەدەست ناهێنرێ هەربۆیە بەلایەوە رووکردنە شیعری روون‌و ئاشکرا پەیوەندی بە نوێخوازییەوە هەیە کە زیاتر لەو دەقانەدا بەدەست دەهێنرێ کە بۆ گەل دەنووسرێن. لێرەشەوە شێخ نوری لەنێوان هونەر بۆ هونەرو هونەر بۆ گەل دووەمیان پەسەند دەکات. لەم لایەنەشەوە د.کامیل بەسیر دەڵێ (شێخ نوری بەو تێڕوانینەی لەبارەی (وضوح) لە شیعردا بەشدار بابەتێکی ڕەخنەسازی دەکات کە لەشێوەی پرسیارێکدا بەرپاکراوە: ئایا وێژەر بۆ میللەت دەنووسێت یان دەبارەی میللەت بەرهەمەکانی ئەنجام دەدات؟)[٦١].

ئەم مەسەلەی ئاسانی‌و ڕوونییە لە شیعردا لای ڕۆژئاوا جێی بایەخ بوو، لەکۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا مەسەلەی دەربڕینی ئاڵۆزو ڕستەی تێکەڵ‌و داڕشتنی لێڵ لە شێوازی ڕەمزدا باڵی بەسەر جیهانە شیعریەکەی ئەو قۆناغەدا کێشابوو، بەڵام لەگەڵ بانگەشەکردنی شاعیرانی نوێخواز بۆ نوێگەری لە شیعردا مەسەلەی لێڵی‌و تەم‌ومژیش بەرەو کەمبوونەوە دەچوو، لەگەڵ هەڵکردنی بەیداخی نوێگەری کە بانگەشەی ڕوونی‌و بێگەردی‌و بێ لێڵی‌و شێوازی دەربڕینیان دا، ئیتر ئاسانی‌و ڕوونی وەکو سیمایەکی دیاری شیعری ڕۆژئاوا لەناو شیعری سەربەستدا پەرەی سەند.

لێرەدا ئەو ڕاستیە ئاشکرا دەبێت کە شێخ نوری ئاگاداری ڕەوتی نوێگەری ئەورووپی بووە ئەم بۆچوونەشی لەوانەوە وەرگرتووە. بەم پێیە شێخ نوری وەك یەکەم بناغە داڕێژەری نوێگەری لە شیعری کوردیدا توانیویەتی بۆچوونەکانی لە چوارچێوەیەکی تیۆریدا بخاتەڕوو کە بنەماکانی ئەم نوێگەریەشی لە سەرچاوە ڕەسەن‌و خۆماڵییەکەی ئەدەبیاتی

کوردیمانەوە داڕشتووە. بەڵام لەهەمان کاتیشدا لە ڕێگەی ئەدەبیاتی تورکییەوە پێشتر بە ئەزموونی گەلانی تریشی بەستەوەو ئاگاداری گۆرانکاریو چەمکەکانی نوێگەری ڕۆژئاوا بووە، لەم بوارەشدا تێڕوانینەکانی ئاسۆیەکی فراوانیان لەبەردەم شاعیرانو لێکۆڵەرانی کوردستان کردەوە کە هەنگاو بەرەو نوێگەری بنێن.

(پیرەمێرد) یەکێکی ترە لەو شاعیرانەی کە دەنگێکی دیاری ئەو بزوتنەوە نوێگەریەی شیعری کوردییە، پیرەمێرد وەك دەنگێکی دیاری بزوتنەوەی نوێگەریی شیعری کوردی لە نزیکەوە ئاگاداری جیهانبینی ڕۆشنبیری ئەدەبی تورکیو ڕۆژئاوا بووە، بەوپێیەی بۆخۆی نزیکەی ٢٥ ساڵ تەمەنی تاقیکردنەوەی شیعری لە تورکیا بەسەربردووە ئاگاداری هەموو ئەو ڕەوتو قوتابخانە ئەدەبیانەی تازەکردنەوەی شیعری تورکی بووە. هەربۆیە دەبێ لەژێر کاریگەری ئەو ڕەوتە نوێخوازیانەدا بۆیەکەمجار زاراوەی شیعری سەربەستی هێنابێتە ناوانەوە، بەڵام هەروەك د.دڵشاد عەلی لە ماستەرنامەکەیدا دەڵێ "پیرمێرد زاراوەی شیعری سەربەستی بەو چەمکەی ڕۆژئاوا بەکارنەهێناوە بەڵکو بۆ جۆرێك لە شیعر بەکاری دەهێنێت کە پابەندی سەروا نەبێت"[٦٢] هەرچەندە هیچ ئەزموونێکی شیعری خۆی بەو چەمکە نوێیە نەنووسیووە تەنها شیعرێك نەبێت کە لە ١٩٣٣ لەژێر ناونیشانی وەرگێڕانو بەناونیشانی (بەندی پەخشان بە واتای سەربەست)[٦٣].

لە ڕاستیدا ئەو دەقە هەڵگری تۆوی سیمای نوێگەرییە بە چەمکە ڕۆژئاواییەکەی، هەرچەندە وەرگێڕانە بەڵام دووبارە لە ژمارە ٥٩٧ لە ١٩٤٠ لە ژین دا بەدەستکارییەوە جارێکی تر بڵاوی دەکاتەوەو پێشەکیشی بۆ نووسیوە تیایدا باسی ڕەچە شکاندن دەکات، پیرەمێرد دەڵێ "ڕۆژنامەکەمان (ژین) شانازی بەمەوە دەکات کە لەم بەستێنەدا ڕەچەشکێن بووەو بۆ یەکەمین جارە شیعری سەربەست بڵاودەکاتەوە هەروەها ئاماژە بەوە دەکات کە پێشتر لە ژمارە ٥٩٦ی هەمان ڕۆژنامەی ژیندا هەوڵدانێکی دیکەش لەم بەستێنەی ڕەچەشکاندن شیعردا بڵاوکراوەتەوە بە ناونیشانی (تۆ بۆ منی) بە سروش وەرگرتن لە شاعیری ئینگلیزی شیللییەوە کە ڕەمزی قەزاز نووسیبووی"[٦٤]. لەوسالانەدا کۆمەڵێك دەقی شیعری وەرگێڕاو بڵاوکراونەتەوە کە بۆخۆیان بەمەبەستی بانگەشەکردن بۆ سەربەستکردنی شیعرو نوێگەری هاتوونەتە ناوەوە کاریگەریشیان لەسەر ڕەوتی نوێگەری شیعری کوردی هەبووە. بەڕادەیەك کە ڕێگەو زەمینەخۆشکەربوون بۆ داهێنانی شێوازێکی نوێی وەك شیعری سەربەستو تێك شکاندنی شێوازی قاڵبی شیعری کۆن.

ئەم شیعرە ئەگەر وەرگێڕانیش بێت گرنگی خۆی هەر هەیە، بەتایبەتی لەناوهێنانی جۆرێکی شیعری نوێدا کە پێی دەوترێت (سەربەست). ئێمە وای بۆدەچین پیرەمێرد بەئەنقەست بە وەرگێڕانی بڵاوکردبێتەوە بەڵکو لە بناغەدا تاقیکردنەوەی نوێی شیعری تایبەت بەخۆی بووە بەڵام بۆ ئەو سەردەمە وەکو داهێنراوێکی نوێ کارێکی قورسە کە خوێنەری ئەو سەردەمە پەسەندی بکەن. ئەم دیاردەیە لای برایم ئەحمەدیش لە دەقی (بەرەو ڕووناکی)دا هەست پێدەکرێ. کە نەیانتوانیوە لە ژینگەیەکی تەقلیدی کە هێشتا گوێی خوێنەری شیعر بەم جۆرە لە ئاوازەیی شیعر ڕانەهاتووە تا شیعری بێ کێشو سەروا وەك تاقیکردنەوەی خۆیان بڵاویکەنەوە.

بڵاوکردنەوەی ئەم جۆرە شیعرە لەلایەن شاعیرێکی ناوداری وەکو پیرەمێردەوە هەنگاوێکی بوێرانە بووەو جێی سەرنجی ژینگە ئەدەبییەکەش بووە، لەگەڵ ئەوەشدا ڕێگە خۆشکەربووە بۆ شاعیرانی تر کە بیر لە هەنگاوێکی وابکەنەوە تا بەرەو نوێگەرییەکی تازەیان بەرێت.

هەروەك ئاشکرایە بەشی هەرەزۆری شیعرەکانی پیرەمێرد ستوونین، بەڵام لەنێوانیاندا چەند شیعرێکی برگەیی هەیە کە تاقیکردنەوەیەکی تازەن بە شێوازی نوێ نووسراون کە یەکێکیان شیعرێکی سەربەستە لەژێر ناوی شیعری سەربەست لە ژمارە ٣٦١ی ڕۆژنامەی ژیان لە ساڵی ١٩٣٣ بڵاوبۆتەوە:

تەلی چرایەك لە شەوقی تۆوە

بۆ جەرگو دڵم ڕاکێشراوە

ئەودەمەی کە تۆ بێ شەوقو کزی

چرای دڵی من ئەکوژێتەوە[٦٥]

هەر لەهەمانساڵدا پیرەمێرد دەقێکی نوێی لە ڕۆژنامەی ژیان ژمارە ٣٨١ بە ناونیشانی (گوڵستانی ڕەنگی زەرد) بڵاودەکاتەوە، هەر ئەم دەقە بە دەستکارییەوە لە ڕۆژنامەی ژیان ژمارە ٥٦١ لە ١٩٢٩ دووبارە بڵاودەکاتەوە:

ئەوا پایزە گوڵستان ڕەنگی زەرد

گەڵای دار وەری بای سەحەر ئاهی سەردە

باڵندە لە هەردە

دڵی پڕ لە دەردە

پەرێشانە سونبول، چنار بەرگی لوولە

گولی قەهقەهە ماتە، مینا مەلوولە[٦٦]

ئەم دیاردەی دووبارە بڵاوبوونەوەی ئەم جۆرە دەقانە کە بنیاتێکی نوێگەریان تێدایە بۆخۆی مەبەستو ئامانجێکی پیرەمێردی لەپشتەوەیە چونکە بەلایەوە جێی بایەخ بووە کە ئەم جۆرە شیعرە ببێتە ڕێبازێکی جێگیرو شاعیرانیش پەیڕەوی بکەنو بەرەوپێشەوەی بەرن.

ئەوەی جێی سەرنجە لەم دەقەدا ئەوەیە کە چەمکی بەیت تێکشکاوەو ژمارەی پێیەکان بە نایەکسانی بەسەر دێڕی شیعریدا دابەشکراون وەك دیارە پیرەمێرد پابەندی شێوازی قاڵبی ستوونی نەبووە. بەڵکو مامەڵەیەکی تازەی لەگەڵ بنیاتی ئاوازەییو قاڵبی شیعرەکەیدا کردووە.

هەروەها لە دەقێکی شیعری تریشیدا هەمان ڕێچکەی دووبارەکردۆتەوە لەسەر هەمان ڕێوشوێنی شیعرەکەی پێشتری دەقی شیعری (گۆرانی) لە ساڵی ١٩٣٥ بڵاوکردۆتەوە:

وابوو بە شەڕو هەڵڵا

جیهان خرۆشا

لاوانمان لە جێ هەڵسان

خوێنان جۆشا

ئاهە بۆ باسی وەتەن

دوانزە سوارەی مەریوان[٦٧]

فەرهاد پیرباڵ لە کتێبی شیعری نوێی کوردی دەڵێ "پیرەمێرد پێش کامەران بەدرخان یەکێکە لەو شاعیرانەی ڕۆڵی هەبوو لە ڕەهاکردنی شیعری کوردی بەرەو سەربەستی"[٦٨].

لێرەدا دەبێ ئاماژە بەو ڕاستییە بکەین کە گۆران بناغەیەکی پتەوی بۆ نوێگەری لە شیعری کوردیدا داناوە، چونکە هەر زوو بۆ گەڕانەوە بۆ کێشی بڕگەییو شکاندنی کۆتی کێشو سەروای تەقلیدیو هەنگاونان بەرەو کەرتکردنی پێی کێشەکانو تێکەڵکردنی چەند کێشێك لە شیعرێکدا ئاسۆیەکی فراوانی لەبەردەم شیعری نوێدا کردەوە کە هەنگاوی نوێی تریشی بەدوادا بێتو تا بەیەکجاری شیعر لە سیستەمی یەکپارچەیی تەفعیلە ڕزگار بکرێت ئەوەبوو لای هەندێ لە شاعیران هەنگاوی لەو شێوازە نوێیە نراوەو بوێرانە دەرگایەکی تازەیان لەبەردەم تاقیکردنەوەیەکی نوێگەری شیعری کوردیدا کردەوە. گۆرانی داهێنەر بەئاگاییەوە مامەڵە لەگەڵ نوێکردنەوەی شیعرو نوێگەریدا کردووە. هەر لەژێر گەشەسەندنی ئەدەبی ڕۆژئاواو

دواتریش ئەدەبی عەرەبیدا، لە چەند تاقیکردنەوەیەکی خۆیدا هەوڵی داوە بناغەی ئەو نوێخوازیە بچەسپێنێت و گۆڕانکاری لە کێش‌و سەروای شیعریدا بکات. هەروەك لە شیعری ئاواتی دووری دا رەنگی بۆ رشتبوو.

گۆران دەربارەی ئەم هەڵبەستەی دەڵێ: "ئەم شیعرانە لەسەر ئوصولی (فقره) رێکخراون هەر فەقەرەیەك عیبارەتە لە چوار بەیت، بەیتی یەکەم و چوارەم لەسەر وەزنی عەروز وتراون، دووەم و سێیەمیش لەسەر وەزنی پەنجە"[٦٩].

شیعرەکە لە پێنج بەند پێکهاتووە ئەمەش بەندی یەکەمێتی

ئەی چاو چەشنی بازی قەفەس هەڵوەرێ پەرت
کوا باڵە تیژەکانی نیگای حوسنی دڵبەرت؟ — کێشی عەروزی موزارع

کوانێ دوو چاوی مەست؟ کوانێ؟
کوانێ برۆی پەیوەست؟ کوانێ؟ — کێشی پەنجە ٨ بڕگەیی

کوانێ زوڵفی ڕەش؟
کوڵمی ئاڵوگەش؟ — کێشی خۆماڵی ٥ بڕگەیی

کوا هەیکەلی جەمال؟
کوا حوسنی بێ میپال؟ — کێشی عەروزی موزارع

لەم دەقەدا چەند هەنگاوێکی نوێگەری نراوە کە جێگای سەرنجن، یەکەمینیان کێشەی عەروزییە کە لە دێڕی چوارەمدا کەرت کراوە لەجیاتی چوار، دوو تەفعیلەی هەیە.

پاشان کێشی خۆماڵییە کە دوو جۆر کێشی بەکارهێناوە (٨ بڕگەیی) و (٥ بڕگەیی) لەکاتێکدا پەیڕەوکردنی کێشی بڕگەیی بۆخۆی وەك هەنگاوێکی تازەکردنەوەی شیعری قۆناغەکە جێگیر نەبووبوو کەچی گۆران بە تێکەڵ کردنی دووجۆر کێش جۆرە تازەکردنەوەیەك‌و داهێنانێکی نوێی هێنایە ئاراوە کە بۆخۆی جێی سەرنج بووە "کە ئەمەش دیاردەیەکی زۆر دەگمەنە لە هەڵبەستی کوردیدا با لە هۆنراوەی فۆلکلۆریشدا بەکارهێنرابێ"[٧٠] لە رووی سەرواشەوە دەقەکە بە سەروای یەکگرتوو بنیات نەنراوەو ڕووی لە سەروای مەسنەوی کردووە.

گۆران لە (خۆزگەم بە یار، گۆڕان، سکاڵا، ئاهەنگێك لە ناوڕان، یار، پایز، ئاخ هەزار ئاخ، بەردەنووسێك، جیلوەی شانۆ)دا ڕێبازێکی تازە پەیڕەو دەکات، کە پابەند نابێت بە قاڵبی شێوازە کۆنەکەوە، بەڵکو پابەندی جۆرە قاڵبێکی نوێیە کە تیایدا چەمکی بەیت دەشکێنێت‌و ڕەچاوی سەروای یەکگرتووش ناکات. ئەم تاقیکردنەوە نوێیانە هەنگاوێکی تری نوێگەریەکەی بوون بەرەو فۆرمێکی نوێی شیعری کە تیایدا رەچاوی رەسەنایەتی دەکات‌و لەهەمان کاتیشدا پەیڕەوی هێنانەکایەوەی سیستمێکی نوێی شیعری دەکات کە تێیدا دەستکاری کێشەکان دەکات‌و بەپێی سەلیقەی خۆی کێشی ڕەنگاوڕەنگ بەکاردەهێنێت. ئەم دەقانە بە بەراورد لەگەڵ شیعری کلاسیکی‌و تەقلیدیدا دەتوانین وەکو ڕەوتێکی دژە باوی سەردەمەکەی لێیان بڕوانین، کە وەکو هەنگاوێك بەرەو شیعری سەربەست خۆیان دەنوێنن چونکە لە هەندێ شوێندا سنووری بەیتی دوو دێڕییان شکاندووەو کێشەکەیان لەسەر دێڕی کورت‌و درێژو پێی جیاواز دامەزراندووە.

یەکێ لەو دەقانەی کە لەم ڕووەوە سەرنج ڕادەکێشێ (بەستەی دڵدار)ە کە بۆیەکەمجار لە ساڵی ١٩٤٠ بڵاوکراوەتەوە:

لەژێر ئاسمانی شینا
لەپاڵ لوتکەی بەفرینا — کێشی ٧ بڕگەیی

کوردستان گەڕام
دۆڵاو دۆڵ پێوام — کێشی ٥ بڕگەیی

نە لەشارو نە لەدێ ← كێشی ٧ برگەیی
نەمدی كەس ← كێشی ٣ برگەیی
وەك تۆ جوان بێ ← كێشی ٤ برگەیی
تۆیتو بەس ← كێشی ٣ برگەیی

كچە كوردێك دڵ پێی شادبێ
وەك فریشتەو پەریزادبێ! } كێشی ٨ برگەیی

"گۆران لەم شیعرەدا سێ جۆر كێشی برگەیی بەكارهێناوە كە بریتییە لە كێشی (٧، ٥، ٨) ئەوەی جێی سەرنجە جگە لە تێكەڵكردنی ئەم كێشانە كەرتكردنی كێشی (٧) برگەییەكەیە بەسەر سێ دێردا كە هەریەكەیان لەیەك پێ پێكهاتووە كە بریتین لە پێیەكی سێ برگەیی‌و چوار برگەیی‌و دیسان پێیەكی سێ برگەیی ئەم پێیانەش بۆخۆیان پێی كێشە حەوت برگەییەكەن جا بۆیە ئەم جیاكردنەوەیە هەنگاوێكە لە هەنگاوەكانی هۆنراوەی سەربەست"[٧١].

گۆران لە پەنجاكاندا بە تەواوی هەنگاو بەرەو نوێگەری دەنێتو ڕێچكەیەكی نوێتر لەبەردەم شاعیرانی نوێخوازدا دەكاتەوە. كە لە بنیاتی دەقە شیعرییەكانیدا پێی كێشە برگەییەكانی كەرت كردو دێڕی شیعری لەسەر پێ بنیات نا.

پەیڕەوكردنی كێشی خۆماڵی بە شێوازو قاڵبێكی نوێ‌و پابەندنەبوون بە یەكپارچەیی ژمارەی پێی كێشەكان‌و كەرتكردنیان‌و دابەشكردنیان بەسەر دێڕەكانداو پابەندنەبوون بە سەروای تەقلیدییەوە بناغەی ئەو نوێگەرییە تازەیەی لە پرۆسەی نوێگەری شیعری كوردیدا بە چاكی چەسپاند.كە دواتر لە ژێر ئەم گۆڕانكارییانەدا هەنگاوی تر نرا بۆ نووسینی شیعر بە چەمكە ڕۆژئاواییەكە كە تیایدا پابەند نابن بە كێش‌و سەروا.

گۆران لە وتارێكیدا كە لە ژینی ژمارە ١١٢٦و ١١٢٧ لە ساڵی ١٩٥٢ بڵاوكردۆتەوە باس لە نوێگەری شیعری ڕۆژئاوا دەكات‌و سەرەتاش باس لە شیعری پەخشانی دەكات كە لە سەدەی نۆزدەهەمدا سەری هەڵداوە، كە یەكەمجار شاعیرەكانی فەرەنسە خستیانە گۆڕەوە، لایەنگرەكانی تازەبوونەوەی تری دنیا لەوانەوە وەریان گێڕا بۆ زمانەكانی خۆیان. ئەمانە پێیان وابوو كە كێش‌و سەروا بەندو زنجیرێكی بەبێ كەڵك‌و بەبێ پێویست دەست‌و پێ شیعریان بەستۆتەوە. سەرەڕای ئەوەی ڕێگریان لێ دەكرا، بەڵام لە سەدەی نۆزدەیەمدا چەند شاعیرێكی گەورەی ڕۆمانتیك سەریان بەرزكردەوە بە پابەندبوونی ئەوان ئیتر ڕێگرەكان ناچاربوون دەمیان لێك نێن‌و بێ دەنگ بن. لەدوادوایی سەدەی نۆزدەیەم‌و سەرەتای سەدەی بیستەما ڕاپەڕینێكی تریش لە شیعری ڕۆژئاوادا ڕوویدا. شیعریان شیعری سەربەستبوو ئەیان وت شیعر لەگەڵ مۆسیقا پەیوەندییەكی ئێجگار بەهێزی هەیە، لەبەرئەوە وەزن نەك بێ كەڵك یان پێویستە نیە بۆ شیعر، بەڵكو گەوهەر (عنصرێكی) بنجی (اصلی)یە لە گەوهەرەكانی دروستبوونی، بەڵام ئەو بەندو سنوورانەی بۆ شیعری كلاسیك دانراون ڕێگا لە شاعیر ئەگرن لە مەیدانی بابەتی نووسینەكەیان بە ئارەزووی خۆی ئەسپ تاودا.

بەم ڕەنگە لە ئەدەبی ئەمڕۆی ڕۆژئاوادا جۆرە شیعرێك كەوتۆتە گەڕ پێی ئەڵێن شیعری سەربەست یان سەربەست، شاعیری ئەم شیعرانە گەلێ دەسكاری لە وەزنە باوەكاندا ئەكەن‌و هەركەسێ بەپێی چێژو سەلیقەی خۆیان وەزنی ڕەنگاوڕەنگ بەپێی تەرتیبێكی تایبەتی لەیەك بابەتا ئەخەنە سەریەك‌و شیعری پێ دائەنێن. لە درێژەی وتارەكەیدا دەڵێ ((پێوانەی وەزن لای گشت نەتەوەكان وەك یەك نیە. هەرنەتەوەو وەزنێكی تایبەتی خۆی هەیە، بەپێوانەی تایبەتی زمانەكانی خۆیان ئەپێورێن، تەنانەت لە یەك نەتەوەدا ئەگونجێ لە پشتێكەوە بۆ پشتێ دەستوورو پەیڕەوەكانی وەزنی شیعر لە جۆرێكەوە بۆ جۆرێكی

تر بگۆڕدرێت. بەڵام هەرچی بابەتی قافیەیە لە شیعری ڕۆژئاوادا ئەو بایەخەی پێ نەدراوە کە شیاوی سەرنجێکی دوورو تیژ بێ، لە شیعری یۆنانیو لاتینی کۆندا قافیە هەر بەتەواوی نیە لە بەشێکی زۆری شیعری ئینگلیزیشدا هەروەها، بۆ نموونە بەهەشتی ونکراوی میللەت چیرۆکە تەمسیلییەکانی – شکسپیر– ناوبەناوێك نەبێ. کەوابێ ئەگەر بمانەوێ بەپێی نەریتێك، کە ڕەوایەو باوەو بەجۆرێك خۆی لەخۆیا هەیە شیعر تەعریف بکەین، ئەبێ وابڵێین: شیعر قسەی ڕێکخراوە بە ڕەنگێك کە لە خوێندنەوەیا هەست بەجۆرێکی وەزن بکرێت، بەڵام لەو ڕووەوە کە شیعر لقێکە لە ئەدەبو ئەدەبیش بە (ڕێکخستنی قسەی جوان) تەعریف کراوە. ئەبێ لەبیرمان نەچێ بنچینەی ئەم تەعریفەی سەرەوە لەسەر قسەی جوان وەستاوە.[٧٢]

گرنگترین تێبینی کە لەم وتارەی گۆراندا بەدەست دەهێنرێ، ئەوەیە کە چەمکی شیعری پەخشانی بریتییە لەو جۆرە شیعرەی کە نە کێشو نە قافیەی تێدا نییە... هەروەها شیعری سەربەست ئەو شیعرەیە کە جۆرێك لە کێشی تێدایە بەڵام بە گەلێك دەستکارییەوە. کە هەر شاعیرێ بەپێی چێژو سەلیقەی خۆی کێشی هەمەڕەنگ لە دەقێکی شیعریدا ئەخەن سەریەكو شیعری پێ دائەنێن.

بەشی زۆری بەرهەمە شیعرییەکانی گۆران کە لەدوای ساڵانی ١٩٥٢ بەدواوە نووسیونی بەپێی هەمان ئەو ناوەڕۆکەی کە لە وتارەکەیدا ئاماژەی پێدەکات وەك یەکەم هەنگاونانی شیعری کوردی بەرەو ئەم چەشنە هۆنراوەیە خۆیان دەنوێنن، کە بنیاتی چەند دەقێکیان بە ئاوەزەیی نوێ ئەم جۆرە بۆچوونانەی بنیاتی ناون. ئەمەش ناونیشانی هەندێ لەو دەقە شیعرییانەیە کە لەدوای ئەو وتارەیەوە نووسیویەتی:

(ئەنجامی باران، ماستاو، چۆقی یونسکۆ، موحاکەمەی مام چەوەندەر، نقو جق، چەقەڵ، لە زیندانا چواردەی تەمموز، بتو بتەوان، شۆڕشگێڕ، تاسەی دیدار، بۆ سەربازی جمهوریمان، بەڕێگەدا بەرەو کۆنفرانس، یادی پیرەمێردی بوێژ...)

برایم ئەحمەدیش لە وتاری (شیعرەکانمان)دا کە وتارێکی گرنگ وپڕ بایەخی بواری رەخنەو لێکۆڵینەوەی ئەدەبییەبەو پێیەی هەندێ تێڕوانینی نوێ سەبارەت بە چەمکی شیعر دەخاتەڕوو لەگەڵ دیدێکی ڕەخنەگرانەی نوێش دێنێتە ئاراوە بەتایبەتیش کە دێتە سەر باسکردنی شیعری کلاسیکی . بەلامانەوە ئەم وتارە تەواوکەری وتارەکەی شێخ نورییە لەبواری هەنگاونان بەرەو نوێکردنەوەی شیعری کوردی.

د.کامیل بەسیر لە لێکۆڵینەوەیەکیدا زانستانە وتارەکەی شی کردۆتەوەو کۆمەڵێك ئەنجامی زانستیو گرنگی بەدەست هێناوە.. هەروەك ئەوەی برایم ئەحمەد کۆمەڵێك پێناسە بۆ چەمکی شیعر دەخاتەڕوو , بەڵام لە هیچیاندا باس لە کێشو سەروا ناکات بەڵکو زیاتر بیروڕای (شیلی) سەبارەت بە هۆنراوەو هەستیاران بە شێوازی خۆی دەگێڕێتەوە بەلایەوە هەروەکو شیلی کێشو سەروا بە ئاکامێکی رووکەش دادەنێت[٧٣].

نووسەر لە وتارەکەیدا لە جیهانبینی رۆشنبیری ئەورووپییەوە تێڕوانینەکانی لەبارەی چەمکی شیعرەوە گەڵاڵە دەکات و بانگەشە بۆ جۆرێك لە نوێگەری دەکات کە پێشتر شێخ نوری هەنگاوی بۆ نابوو. لە درێژەی باسەکەیدا دەڵێ لە شیعری کوردیدا شیعرێك ناخوێنینەوە کە بەپێی ئەو پێناسانەی کە لە وتارەکەیدا خستوێتیڕوو نووسرابێت. چونکە بەلایەوە شیعری شاعیرانی کورد لە (وتنێکی وەزنداری قافیەدار) زیاتر بەولاوە هیچی تر نییە. "سەبارەت بە کێشو سەروا لە شیعردا لەگەڵ ئەو بۆچوونەداین کە برایم ئەحمەد زیاتر پێناسەکەی دەرحەق بە هۆنراوە روون دەکاتەوەو بە رەگەزی کێشو سەروا قایل نابێتو داوای رەگەزی تر لە هەستیارە کوردەکان بۆ بنیاتنانی هەڵبەستەکانیان دەکات. ئەمە راستییەکە بەڵام ئەم رەگەزانە چین؟! ئایا سۆزو هەڵچوونو مۆسیقای ناوخۆییو ئەندێشەو وێنەی هونەرین؟ یاخود داوای پچڕاندنی کۆتو زنجیری کێشو سەروا لە هەستیارەکان دەکاتو دروشمی هۆنراوەی (سەرفراز) واتە (الحر) بەرزدەکاتەوە؟ نووسەرەکەمان بەڕاستی

ئەم پرسیارانە بەبێ وەڵام دانەوە دەهێڵێتەوەو تۆوی گومانو دوودڵی لە زەمینەی هۆنراوەی کوردیدا دەوەشێنێو خوێنەری کورد بە سەرگەردانی دەهێڵێتەوە"[٧٤].

بەم پێیە (برایم ئەحمەد)یەکەم ڕەخنەسازیی جەسووری کوردە کە لەو سەردەمەدا ویستوویەتی ڕێگای هۆنراوەی ڕاستەقینە بۆ شاعیرە کوردەکان نەخشە بکێشێت، بەڵام بەداخەوە تەنها هەر ئەوەندەی پێکراوە کە سەری گوریسەکە بدات بە دەستەوە.

ئەوەی جێی سەرنجە ئەم وتارە یەکەمجار لە ساڵی ١٩٣٢ لە ژیان بڵاوکراوەتەوە، لەبەر گرنگی و بایەخی پەیامەکەی جارێکی تر لە ساڵی ١٩٣٣ نووسەر لە یادگاریو لاوان بڵاوی دەکاتەوە. ئەم جەخت کردنەوەی نووسەر لەسەر وتارەکەی دەمانگەیەنێتە ڕاستییەکی ئامانجدار کە لەژێر کاریگەری ڕەوتی نوێگەری شیعری جیهانی ئەم تێڕوانینەی لا گەڵاڵەبووبێت. لەکاتی خۆشیدا ڕەفیق حیلمی بۆچوونەکانی ئەم وتارە ڕەخنەییە (بە بناغەی شیعری نوێ دادەنێت)[٧٥]. هەربۆیەش د.فەرهاد پیرباڵ پێی وایە (ئەم وتارە بە مانیفێستێك دەچێت بۆ شیعری کوردی)[٧٦]. هەروەها د.محەمەد فازیلیش رای وایە کە ئەم وتارە دەنگی ڕەخنەی کوردییە بە بانگەشەکردن بۆ نوێگەری شیعری کوردی.[٧٧] نووسەر لە وتارەکەیدا بڕیارێکی بوێرانەی داوە بەوەی کە شیعری کۆن ڕەت دەکاتەوەو سەرلەبەریان بە وتنێکی کێشدارو سەروادار لەقەڵەم دەدات.

لەو سەردەمەدا ئەم جۆرە بڕیارە زۆر قورس بووە چونکە هەروەك گۆران لە ١٩٥٠ لە پێشەکی بەهەشتو یادگارەکەیدا دەڵێ "پەیڕەوکەرانی شیعری کۆن هێشتا ڕێژەیەکی زۆر پێکدەهێنن". ئەم وتارە تا ئاستێکی باش کاریگەری لەناو بازنەی جیهانبینی شیعری کوردیدا جێهێشتووە. ڕەفیق حیلمی لە کتێبی شیعرو ئەدەبیاتی کوردیدا لەچەند شوێنێکدا ئاماژەی بەم وتارە کردووە کە پێی وایە لە ڕوانگەی بۆچوونەکانی ناو ئەم وتارە دەتوانین بڕیار لەسەر شیعری شاعیرە تازەکانمان بدەین.[٧٨] هەروەها لە جێگەیەکی تریشدا باس لە بۆچوونەکانی ئەو وتارە دەکات کە بەلایەوە بانگەشە بۆ بابەتێکی تازە دەکات کە ئەیانەوێ لە شیعرا (بروسکە)یك هەبێ کە لە خەو خەبەرمانکاتەوە (بریسکە)یك هەبێ ڕێی ژیانمان بۆ ڕووناککاتەوە سیحرێکی تیابێ خوێنمان بخاتە گەڕ.[٧٩]

برایم ئەحمەد هەر لەگەڵ بڵاوبوونەوەی وتارەکەیدا لە یادگاری لاوان دەقی شیعری (یادگارو هیوا)* بڵاودەکاتەوە کە لەڕووی ناوەڕۆکەوە ئەو جۆرە شیعرەیە کە خۆی لە وتارەکەیدا بانگەشەی بۆ دەکات، بەڵام لەدوای چەند ساڵێك دەقی شیعری (بەرەو ڕووناکی)* بڵاودەکاتەوە کە لە ناوەڕۆكو ڕووخساریشدا لەگەڵ بۆچوونەکانی وتارەکەیدا یەکدەگرێتەوە کە لەڕووی تیۆرییەوە خستوونیەتییە بەردەست.

بەرەو ڕووناکی

لەناو جەرگی تاریکییەوە
دەست بە کەلەبچەو تەوق لە ملو زنجیرلەپێ
لە کانگای نەزانیو هەژاریو دیلییەوە
کەوتوومەڕێ، هاتووم، ئەڕۆم بەرەو ڕووناکی
پشتم داڕزاوی جەزرەبەی قەمچییە
ناوچەوانم تفی پیا دێتەخوارەوە
پێم شەلی دارکارییە
فرمێسك لە چاوما قەتیس ماوە
پێستم بەسەر ئێسکما وشك بۆتەوە

بەڵام بە دڵێکی وەك پۆڵاوە

ڕێم گرتۆتەبەر، ئەڕۆم بەرەو ڕووناکی

ماندووم‌و ڕێگاکەم دوورە

برسیم‌و دوژمنەکانم تێرن

ڕووتم‌و ئەوان پۆشتەن

بێ هێزم‌و ئەوان بە دەسەڵاتن

من دەست‌و پێ بەستراوم‌و ئەوان بەرەڵان

لەگەڵ ئەوەشا بە ویستێکی نەگۆڕو گیانێکی نەبەز

ژانێکی مەردانەوە، ئەڕۆم بەرەو ڕووناکی

مامۆستا حسێن عارف یەکەمجار لە یەکەم وتاری دەربارەی شیعری تازە بۆ ئەوە چووە کە شیعری بەرەو ڕووناکی دەقێکی شیعری نوێیە داماڵراوە لە کێش‌و سەروا[80].

پێمان وایە ئەم دەقە سەرەتای دامەزراندنی قوتابخانەی شیعری تازەی کوردی یە کە بە چەمکی شیعری سەربەست لە ئەدەبی ڕۆژئاوادا نووسراوە.

حسێن عارف هەر لە بنەڕەتدا لەبەر ڕۆشنایی بنەماکانی قوتابخانەی شیعری نوێی عەرەبی (نازك الملائكە– بدر شاكر صبار– عەبدوالواحید البیاتی) کەوتۆتە خۆی‌و باس لە شیعری تازە دەکات کە لای عەرەبەکان جێگەی خۆی گرتووە. هەرچەندە لە پێناسەکردنی ئەم قوتابخانەیە کەوتوونەتە هەڵەوە، وای دەخاتەڕوو کە بانگەشە بۆ جۆرێك شیعر دەکات کە داماڵرابێ لە کێش‌و سەروا لەکاتێکدا شیعری سەربەست لەو قوتابخانەیە ئەوە ناگەیەنێت بەڵکو هەر پابەندی کێش‌و سەروایە. لە هێنانەوەی نموونەی شیعریش بۆ ئەم جۆرە شیعرە تووشی هەڵەبووە چونکە دەقی شیعری بەرەو ڕووناکی برایم ئەحمەدو دەقی شیعری (چۆن گەنجێکم)ی نووری وەشتی بە نموونە هێناوەتەوە کە داماڵراون لە کێش‌و سەرواو پەیڕەوی ئەو بنەمایانەیان نەکردووە کە نازك الملائكە ئاماژەیان پێدەکات. بەڵام مامۆستا حسێن عارف دیارە مەبەستی شیعری سەربەستە بە چەمکەکەی نازك، چونکە دواترو لە کتێبی کامەران‌و هۆنراوەی نوێ جەخت لەسەر ئەوەدەکاتەوە کە مەبەستی لە شیعری تازە ئەوە نیە کە پەیڕەوی کێش‌و سەروا نەکرێ بەڵکو دەڵێ ئەم جۆرە لە شیعر هەر پەیڕەوی ئەو بەحرانە دەکات کە شیعری کۆن پەیڕەوویان دەکات. هەروەك زیاتر لە وتاری (ڕایەك لەبارەی شیعری سەربەستەوە) زیاتر مەبەستەکانی لەبارەی شیعری سەربەستەوە ئاشکرا دەکات.[81]

شاعیرو نووسەر (لەتیف هەڵمەت)یش هەمان بۆچوونی (حسێن عارف) دووپات دەکاتەوە کە دەقی (بەرەو ڕووناکی) بە پەخشانە شیعر لەقەڵەم دەدات.[82]

د.مارف خەزنەدار لەبارەی دەقی بەرەو ڕووناکی برایم ئەحمەدەوە دەڵێ "بەرەو ڕووناکی بەرهەمێکی ئەدەبی داهێنراوی ئیبراهیم ئەحمەدە، لە نێوەندی ئەدەبیدا زۆر بەناوبانگە، لەکاتی خۆیدا بڵاوکرایەوە ڕووی ڕەخنەی لێکرایەوە. هەندێ کەس بە پەخشانیان دادەناو هی دیکە پەخشانە شیعریان پێ دەوت (یان شیعری پەخشانی) سێیەمیان بە شیعری نوێی تەواویان دەژمارد"[83]. ئەوەی تێبینی دەکرێ لە بۆچوونەکانی د.مارف ئەوەیە ئەو دەقە بە دەقێکی داهێنراوی برایم ئەحمەد لە قەڵەم دەدات. هەرچەندە ڕای خۆی لەبارەی ئەو بەهەمەوە دەرنەبڕیوە بەوەی ئایا لە ڕووی فۆرمە سەر بە کام لەو جۆرانەی شیعرە. بەڵام لەگەڵ ئەوەدا پێی وایە نموونەیەکی بەرزی ئەدەبی کوردییە. هەروەها تێبینییەکی تریش کە جێی سەرنجە

ئەوەیە مارف خەزنەدار شیعری نوێی بۆ ئەو جۆرە شیعرانە بەکارهێناوە کە لە ئەدەبی عەرەبیدا نازك الملائکە ناوی ناوە شیعری سەربەست بەڵام پێدەچێت لێرەدا بۆ ئەم دەقە دەستەواژە یاخود ناوی (شیعری نوێی تەواو) بەکاردەهێنێت جیاوازە لەو شیعرە سەربەستەی ئەدەبی عەرەبی، چونکە ئەم دەقە پابەندی هیچ جۆرە کێشو سەروایەك نیەو بەتەواوی سەربەستە. کەواتە وەکو ئەو جۆرە شیعرە سەربەستەیە کە لە ئەوروپادا پەیڕەو دەکرێت، چونکە برایم ئەحمەد بایەخی بە شیعری بێگانە داوە، کۆمەڵێك لە جوانترین شیعری نەتەوەکانی گێتی وەرگێڕاوەتەسەر زمانی کوردی)[٨٤]. جگە لەوانەش بۆخۆی لە وتاری شاعیرەکانمان بانگەشە بۆجۆرێك لەم شیعرانە دەکات.

کامەران موکری یەکەم بەرهەمی لەبواری شیعری سەربەستدا بە چەمکە ڕۆژئاواییەکە داماڵراو لە کێشو سەروا لە ڕۆژنامەی ژین ژمارە ١٢١٥ پێنج شەممە ١٦|٩|١٩٥٤ بە ناونیشانی (لەدایکبوونی ئینسانێك) بڵاودەکاتەوە. ئەمە بەشێکی ئەو شیعرەیە:

شەو
تریفەی مانگ
loورەی تیژ
هاژەی ئاو
خوڕەی چەم
دێی بێدەنگ
لە دۆڵێکی کچی مندا
لانکەی برسی ڕووت
پێستی بەسەر ئێسکدا لکاو
شتیالی چڵکن
دەستی پۆخڵ
پێی کرێشاوی
پشتی بە دار جەزرەبەدراو

هەر لەهەمان ڕۆژنامەو لە ٢٣|٩|١٩٥٤ دا شیعرێکی تری سەربەست بە ناونیشانی (کە مردم) بڵاودەکاتەوە.

لەڕاستیدا ئەم هەنگاوەی کامەران موکری لە نووسینی شیعری بێ کێشو سەروا داهێنانێکی نوێو نامۆ بوو بە تاقیکردنەوەی شیعری کوردی. بەڵام نەیتوانی درێژەی پێ بداتو خۆی بچەسپێنێو بەردەوام بێ لەسەری.

نوری وەشتی یەکەم بەرهەمی شیعری بەپێی چەمکەی سەربەستو داماڵراو لە کێشو سەروا لە ساڵی ١٩٥٣ شیعرێکی بە ناونیشانی (تاریکی) لە سێ ژمارەی یەك لەدوای یەکی (١١٦٧، ١١٦٨، ١١٦٩)ی ڕۆژنامەی ژین بڵاودەکاتەوە کە ئەمە سەرەتاکەیەتی:

شەوە تاریکی باڵی ڕەشی درێژ
کردووە
سنگی زۆر بەهێز داکوتاوە
چنگەکانی لەملاولەولای خۆی
گیرکردووە

دانەکانی وەك دڕندە دەرپەڕیووە

بە چاوی زەقەوە ئەڕوانێ

ئەڕوانێ لە دوورو نزیك

لەسەروبنی هەموو ڕێگایەك

لەسەر چڵی هەموو،

دارێك

لەبن بەردو بەناو پاسارەکان

زۆر تیژ ئەڕوانێ

لە ١|٢|١٩٥٥ دووەم شیعری سەربەستی خۆی (چۆن گەنجێکم) لە ژمارە (١٢٧٤)ی ڕۆژنامەی ژین بڵاودەکاتەوە. لەبارەی ئەم شیعرەوە حسێن عارف وتارێك بەناونیشانی (قوتابخانەی شیعری تازە) ئەنووسێ‌و تیایدا تێڕوانینی خۆی بەچڕی لە بارەی شیعرەکەوە گەڵاڵە دەکاتو دەڵێ "پارچە شیعرەکەی کاك وەشتی سەرەتای دامەزراندنی ئەم قوتابخانەیەیە لە شیعری کوردیدا" لە ڕاستیدا بۆچوونەکەی لە ڕوانگەی قوتابخانەی نازكو هاوڕێکانیەوە گەڵاڵە کردووە، نموونەی شیعری سەربەست لەو قوتابخانەیە هێشتا هەر پابەندی کێشو سەروان، بەڵام ئەم دەقەی وەشتی داماڵراوە لە کێشو سەروا.

یەکێکی تر لەو شاعیرانەی کە بۆتە جێگای سەرنجی ڕەخنەگران (کامل ژیر)ە، کە هەر لە پەنجاکاندا بە شیعری نوێ دەستی پێکردو لەم بوارەشدا کۆمەڵێك شیعری نووسیووە کە خۆیان بە هەردوو چەمکەکەی شێوازی شیعری سەربەست دەنوێنن وەك ئەوەی هەندێکیان بێ کێشو سەروانو هەندێکی تریشیان کێشو سەروادارن هەروەکو خۆشی لە پێشەکی یەکەم کۆمەڵە بەرهەمێکیدا ئاماژەی پێدەکاتو دەڵێ ((ئەم کۆمەڵە هەڵبەستەی من لێرەدا پێشکەشتانی دەکەم لە هەموو جۆرەکانی هەڵبەستی تازەی تێدایە، من تا ئێستا جۆرێکی تایبەتیم نەگرتووە بۆ هەڵبەست وتن))[٨٥].

بەپێی وتەکانی خۆی ژیر لە نووسینی شیعردا لەسەر یەك شێواز نەگیرساوەتەوە لە هەردوو جۆرەکەی شیعری سەربەست تاقیکردنەوەی شیعری هەیە. لە یەکەم کۆمەڵە بەرهەمەکەیدا ئەم دەقانەی (کەشتێك، دوانامە، بۆ گوڵی ئاواتم، سپڵە) بەبێ کێشو سەروا بنیات ناوە. دەقەکانی تریشی بە پابەندبوون بە کێشو سەروا نووسیووە، بەڵام ژیر لەدوای ئەو کۆمەڵە بەرهەمەیەوە نەچۆتەوە سەر شێوازی شیعری بێ کێشو سەروا، بەجۆرێك بەتەواوی وازی لێهێناو لێیان پەشیمان بۆتەوەو دواتریش کە دووبارە بڵاویانی کردەوە لەسەریانی نووسی پەخشان، بەڵام زیاتر ڕووی لەو ڕێچکەیە کرد کە لە ئەدەبی عەرەبیدا هاتە کایەوە ئەویش پەیڕەوکردنی کێشو سەروا بوو لە نووسینی شیعر، بەڵام بە شێوازێکی نوێ کە شاعیر بە ئارەزووی خۆی یاری بە کێشە باوەکان دەکاتو هەندێ جاریش پابەندی سەرواش نابێ.

کامل ژیر دەڵێ "ئەگەر لە مێژووی تازەی وێژەی کوردیشماندا بۆ سەرەتا ئەو دیاردەیە بگەڕێنو ئەوە بە شانازی بزانینو ناوی بنێین تازەکاری، یان سەرەتای دەستپێکردنی هەڵبەستی سەربەست، ئەوا لە پەنجاکاندا خاوەنی ئەم دێڕانەو چەند هەستیارێکی هاوتەمەنی ئەو، وەك مامۆستا حسێن عارف دەڵێ: "کامەرانو دەشتیو ژیر" هەندێك هەوڵدانیان هەیە لەوبارەیەوە، بەڵام من بەش بەحاڵی خۆم ئەو هەوڵدانانەی لەسەر بنچینەی وازهێنان بوو لە کێشو سەروا، ئەوا نەك هەر بە تازەکارییان دانانێم، بەڵکو بە گەڕانەوەیەکیشیان ئەزانم بۆ دواوە لە هەڵبەستدا . لەبەرئەوە من هەرزوو وازم لەو ڕەوتە هێناو گەڕامەوە سەر کێشو سەروا، بەڵام بەشێوەی کۆنە دەقگرتووەکە نا، بەڵکو بەجۆرێکی تازەو گۆڕاو".[٨٦]

لەم وتارەی خۆیەوە چەند ڕاستییەکمان بۆ ئاشکرا دەبێ بەکورتی سەرنجی خۆمانیان لەبارەوە دەخەینە بەردەست. ژیر لەسەرەتای تاقیکردنەوەی شیعری خۆیدا باس لەوەدەکات کە لە نووسینی شیعردا هەوڵی نوێگەری هەیەو شانازیشی پێوە

دەکات کە بریتی بووە لە پابەندنەبوون بە کێشو سەروای شیعرییەوە کە ئێستاو دوای ماوەیەك بەسەر ئەو هەوڵانەیدا بە تازەکاری دانانێت، بەڵام ناتوانێت ئەو ڕاستییە بشارێتەوە کە چەند دەقێکی بەم چەمکە نوێیەی شیعر بنیات ناوە کە بۆ خۆشی ناوی هەڵبەستی سەربەستی لێناوە. بەلای ئێمەوە ئەو هەوڵانەی ژیر وەکو یەکەم هەنگاو بۆ نووسینی شیعر بە چەمکەکەی ئەوروپا بناغەو دەستپێشکەرییەکی پڕ بایەخە بۆ قۆناغە ئەدەبیەکەو بزافی نوێگەری کوردی کەچی شاعیر لێیان پەشیمان دەبێتەوە بەتەواوی واز لەو ڕێچکەیە دەهێنێتو ڕوو لەو ڕەوتەی تری نوێگەری دەکات کە شاعیر پابەندی کێشو سەروا دەبێت، بەڵام بەشێوە کۆنەکە نا، بەڵکو بەوجۆرەی کە گۆڕانکارو دەستکاری لە کێشی خۆماڵی (بڕگەیی)و سەروای یەکگرتوودا کراوە، کە لە باسەکانی دواتردا دێنە سەر ئەم ڕەوتە لای کامل ژیر.

بەڵام نموونەی شیعری سەربەست بە چەمکەکەی ڕۆژئاوا لای هەر لە یەکەم کۆمەڵە بەرهەمەکەیدا دەنگی داوەتەوە بۆ سەلماندنی بۆچوونەکانمانو وتەکانی خۆی لەبارەی شیعری سەربەستەوە ڕوو لەو بەرهەمانەی دەکەین کە خۆی بە شیعری بێ کێشو سەروا ناوی بردوونو هەر خۆشی ئەم شیعرانەی بە شیعری سەربەست ناوناوە کە بۆخۆی ناولێنانێکی ڕاستەو دروستە نەك دواتر کە ئەم دەقانە بڵاودەکاتەوە لەسەریان دەنووسێ پەخشان.

کامل ژیر لە دەقی (گەشتێك)دا کە نموونەی شیعری سەربەستە بە چەمکی ڕۆژئاوا دەڵێ:

ئێوارەیە
زەردەی زێڕینی ڕۆژی دەم کەل
لاگیرەی سەری لوتکەی کێوانە
درەوشانەوە
شنەو شەپۆلی شەماڵ
ئەدات لە گیاو گوڵاڵەی چیمەن
لە درکی قەدپاڵ
لە پەلەی تەرسیل
لە چڕوچۆڵی ئەرخەوان
چۆپیو سەرمایە، ئاهەنگ گشتە
بوکیش سرووشتە[87]

ئەم دەقە کە هی سەرەتای ساڵانی پەنجاکانە بەو شێوازە نوێیەی شیعری سەربەست نووسراوە کە داماڵراوە لە کێشو سەروا لەکاتی خۆیدا سەرنجی لێکۆڵەرانی بۆلای خۆی ڕاکێشابوو بەجۆرێك کە کەسێکی وەکو حسێن عارف شاعیرێکی نوێگەری قۆناغەکە ناوی بهێنێت وەك دیارە تا ڕادەیەکیش کاریگەری لەسەر ڕەوتی شیعری نوێی قۆناغە ئەدەبییەکە هەبووە. هەروەها کۆمەڵە دەقێکی تریشی وەکو (دوانامە، گەشتێك، بۆگوڵی ئاواتم، سپڵە لە دیوانی نازەنین)دا کە لە نازەنین لە ١٩٥٨ بڵاوبۆتەوە لەسەر هەمان شێواز نووسراون کە کێشو سەروایان تێدا نیە لە شیعری (بۆگوڵی ئاواتم) دەڵێ:

لەگۆشەیەکی تاریكو نوتکدا گیرماوم
بەهەرلادا ئەڕوانم
گوێ هەڵدەخەم
دەنگێك نیە بۆ دڵەی هەناوبڕاوم
ئەو بایەی پێی ئەژیام

ئەو بۆنەی مێشکی ئەکردەوە

ئەو چرایەی ڕێی ڕوون ئەکردەوە

ئێستا لێی برراوم[88]

بەم پێیە شیعری سەربەست بە چەمکە ڕۆژئاواییەکەی لە شیعری کوردیدا تاك تاك بووەو لە پەنجەی دەست تێنەپەڕیوە. جگەلەوەش لای شاعیران و تەنانەت ڕەخنەگرانیش ئەم تاقیکردنەوە نوێیەیان بەهەڵە بە شیعری پەخشانی لەقەڵەم داوەو، هەندێ جاریش بەهەڵە دەقێك جارێك بە شیعری سەربەستو جارێکیش بە شیعری پەخشانی لەقەڵەم دراوە. سەرەڕای ئەوەی هیچ جیاکارییەکان لەنێوان شیعری سەربەست بە چەمکە ئەورووپییەکەی و چەمکە عەرەبییەکەی نەکردووە لەکاتێکدا سیمای هەرە دیاری سەربەستی ڕۆژئاوا ئەوەیە کە شاعیر پابەند نەبێ بە کێشو سەرواوە، بەڵام سیمای هەرە دیاری سەربەستی عەرەبی ئەوەیە شاعیر پابەندە بە کێشو سەرواوە، بەڵام بە چەمکە کۆنو تەقلیدیەکەی نا بەڵکو بەشێوەکەی تر کە شاعیر ژمارەی پێی کێشەکان بە ئارەزووی خۆی دابەش دەکات، بەڵام بە سیستەمێکی دیاریکراو واتە ژمارەی پێیەکان لە دێڕەکەوە بۆ دێڕێکی تر بە نایەکسانی دابەش دەبێتو هەر بۆیەش درێژیو کورتی دێڕەکان لەم جۆرە شیعرەدا بە ئاشکرا دیارە. جا ئەوەی جێی سەرنجە شیعری سەربەست داماڵراو لە کێشو سەروا لای هیچ کام لەو شاعیرانەی ناومان بردن نەچەسپاو نەبوون بە ئەزموون. ڕەنگە هۆکاری سەرەکی ئەوەبوویێت کە تا ئەو سەردەمە خوێنەرو تەنانەت شاعیرانیش هێشتا هەر چێژیان لەو جۆرە شیعرانە وەردەگرت کە پەیڕەوی کێشو سەروا دەکەنو بایەخ بە مۆسیقای دەرەکی دەدەن نەك ریتمی ناوخۆیی، بەڵام بەرەی نوێگەری و چێژی ریتمی نوێ سەرەڕای ڕێگرییەکان هەر بەرەوپێشەوە هەنگاویان دەناو داهێنەرانی ئەم بوارە ڕەوتو ڕێڕەوی شیعری سەربەستیان بە داماڵینی کێشو سەروا لەنێوان ململانێی کۆنو نوێدا بە یەکجاری یەکالاکردۆتەوە. لە ساڵانی هەفتاکاندا بەیەکجاری بناغەی ئەم جۆرە شیعرە لەلایەن شاعیری داهێنەر لەتیف هەڵمەتەوە دادەنرێتو بەم هەنگاوەش شیعری کوردی پێدەنێتە ناو قۆناغێکی تازەوە.

هەروەك زۆربەی لێکۆڵەرانیش پێش ئێمە گەیشتوون بەو ڕاستییەی کە یەکەم شاعیر لەدوای قۆناغی گۆران هەوڵی نوێگەری دابێتو شیعری بەتەواوی لە کێشو سەروا داماڵیبێ هەروەکو ئەوەی لای ڕۆژئاوا ڕوویدا (لەتیف هەڵمەت)ە، کە بە (١٦) دەقی شیعری داماڵراو لە کێشو سەروا لە یەکەم کۆمەڵە بەرهەمی بەناوی (خواو شارەبچکۆلەکەمان) کە لە ١٩٧٠ بڵاوبوویەوەو بناغەی ئەم جۆرە شیعرەی لە بزافی نوێکردنەوەی شیعری کوردیدا دامەزراندو لەو ساڵەشەوە بوو بە مۆدێلێکی تازە داهێنراوی چەسپاو لە دنیای شیعری کوردیدا. بەم کارەشی ئەوەی سەلماند کە شاعیرانی کوردیشو زمانی کوردیش لە توانایدایە بەو چەمکە نوێیە شیعرەکانیان بنیات بنێن. دیارە هەروەکو شاعیران خۆیشیان ئاماژەیان پێکردووە، سوودیان لەو هەوڵەی نوێگەری شاعیرانی عەرەبی وەرگرتووە کە بەرهەمەکانیان لە گۆڤاری شیعرو گۆڤاری ٦٩ی شیعر بڵاوکردۆتەوە بە شێوازێکی تازەو نوێ کە ناویاننابوو شیعری پەخشانی کە بەهەڵە ئەم ناوەیان بۆ ئەوجۆرە شیعرە بەکاردەهێنا.[89]

بەم پێیە لە ساڵی ١٩٧٠ بەدواوە شیعری سەربەست بە چەمکەکەی ڕۆژئاوا دەبێتە بنەمایەكو تەنانەت پێوەرێك بۆ نوێخوازی کە لە ڕێگەی شاعیرانی نوێخوازی کفری و هەندێ لەو شاعیرانەی لە گۆڤاری ڕوانگەدا دەیاننووسی ئیتر شیعری سەربەست بە تەواوەتی جێگەی بە شیعری ستونیو هیجایی شێوازی گۆران چۆڵ دەکات.[90]

دیارترین سیمای ئەو دەقە شیعرییانە ئەوەیە کە داماڵراون لە کێشو سەروا، چەمکی دێر تێکشکاوەو جەخت دەکاتە سەر جۆرێك ریتمی تایبەت کە پێی دەوترێت ریتمی ناوخۆیی، سەرچاوەکانیشی بیتو دەنگو وشەو ڕستەی شیعریو کۆپلەیە. هەندێکجاریش سەروای ناوەوە کە لە دووبارەکردنەوەی دەنگی وشەکانی دروست دەبێ.

لەم جۆرە شیعرانەدا وێنەکانو دەربڕینەکان چڕو دەوڵەمەندنو ڕەهەندی قوڵو فرە لەخۆیان هەڵدەگرن، کە دوورە لە شەرحی مەنتیقیو درێژدادریی بەڵکو کورتو چڕەو جەخت دەکاتەوە سەر چوارچێوەیەکو بەدوای فۆرمێکی تەواوبوودا دەگەڕێت. ئەم شیعرە هەروەکو شیعری سەربەستی عەرەبییە کە لەسەر لاپەڕە شێوازێکی پەیژەیی هەیەو واتاکان دێڕەکان دەست نیشان دەکات.

(لەتیف هەڵمەتو هاوڕێکانی هەر لە سەرەتاوە دەستیان کردبوو بە خوێندنەوەی بەرهەمی شاعیرانی نوێخوازی عەرەبی، ئەوانەی لە گۆڤاری (شیعر)ی لوبنانیو گۆڤاری (الکلمه) بڵاودەکرانەوە، دواتریش گۆڤاری شیعری ٦٩ی عێراقیو هەروەها گۆڤاری (المعلم الجدید) کە شیعری مایکوفسکیو بۆ دلێرو مالارمیەو هۆگۆو نازم حیکمەتو شاعیرانی تری نوێخوازی جیهانیان تیا بڵاودەکرایەوە. دوای سوودوەرگرتنو دەوڵەمەندکردنی بەهرە شیعرییەکانیان بڕیاریان دا لە بازنەی شیعری باوی کوردیو ڕێچکەی شیعری گۆران دووربکەونەوە. بەتایبەتی هەڵمەت هەوڵی هەڵوەشاندنەوەی کێشو سەروای شیعری داو لە کێشی هیجاو برگەش یاخی بوو).[٩١]

کەواتە یەکێك لە سیماکانی پرۆسەی نوێگەری لە هەفتاکاندا کە لەتیف هەڵمەت یاخود گروپی کفری (فەرهاد شاکەلی، لەتیف هەڵمەت، ئەحمەد شاکەلی..) ئەفراندیانو پەرەیان پێدا شیعری سەربەست بوو بەو چەمکەی کە لای ڕۆژئاوا پەیڕەو دەکرا. لەدوای ئەو کۆمەڵە بەرهەمەی ئەو گروپەوە شیعری سەربەست بوو بەشێوازێکی هەرە دیارو باوی قۆناغی شیعری کوردی هاوچەرخ. سەرجەمی ئەو شیعرانەی کە بێ کێشو سەروان هەڵمەت لە دیوانی یەکەمی (خواو شارە بچکۆلەکەمان)دا بڵاوی کردۆتەوە، کۆمەڵە دەقێکی سەرکەوتوونو تەکنیکی تازەگەرییان تێدایە بەتایبەتی (شیعری ئەم کولەکانە ئەشکێنم، لە باوکێکی کلیل ونبوو، مردن لە کوێی شەوایە، لقی هەتاو، پەیکەرێك بۆخۆم ئەتاشم..)

سەرجەم ئەو دەقانەی بەم شێوەیە نووسراوە ١٦ دەقە کە لەڕووی فۆرمو ناوەڕۆکەوە زۆر جیاوازن لە شیعرەکانی تریو تەنانەت شاعیرانی تری دەوروبەری ئیتر لەدوای ئەم کۆمەڵە شیعرەوە بەتەواوی ئەو ڕێچکەیەی گرتو وازی لە شیعری خۆماڵیو ستوونیو تەنانەت کێشی برگەیی سەربەست هێناو ڕووی لە شیعری بێ کێشو سەروا کرد.بەم پێیە ((لەسەر دەستی لەتیف هەڵمەت بۆ یەکەمجار شیعری سەربەست لە تاکو قلەوە بوو بە ئەزموونو بەرەبەرە پەرەی سەندو دیمەنی شیعری کوردی داگیرکرد))[٩٢].

ئەم کولەکانە ئەشکێنم
ئەمە باوەڕی منە
ئاگرەکەم ناتوێتەوە
تەمەنی من بلێسەیەکی
بێ خۆڵەمێشە
پەرستگاکان ئەڕووخێنم
وشەکانم ئاوێتەی ڕەگی زەوی ئەکەم[٩٣]

بنیاتی ئاوازەیی ئەم دەقە وەکو شیعرە باوەکان نییە، بەڵکو شێوازێکی تەواو سەربەستەو پابەندی کێشو سەروا نابێت. لەبری ئەم دوو ڕەگەزە گرنگی بە ریتم دەدات کە مۆسیقای وشەکانو ئاوازی دەنگی پیتەکان لە دووبارەبوونەوەیانو وەستانو دەربڕینەکاندا ئەو ئاوازە دروست دەکات. هەربۆیە ریتمی ئەم جۆرە لە شیعر زۆر جیاوازە لە ریتمی شیعری ستونیو ئەوانەی بە کێشی برگەیی دەستکاریکراو نووسراون. سیمای دیاری ئەم جۆرە لە شیعر بریتیە لە دووبارەکردنەوەی دەنگو (پیت)و وشەو ڕستەو کۆپلە لە بنیاتی شیعرەکەدا بۆخۆیان دەبنە سەرچاوەی دروستبوونی ریتمی شیعرەکە[٩٤].

لەڕاستیدا لە هەفتاکانەوە شان بەشانی شیعری سەربەستی تەواو جۆرێکی تری شیعری سەربەست بە چەمکەکەی نازك الملائکە لای شاعیرانی قۆناغەکە تەنانەت لای ئەو شاعیرانەی کە شیعری بێ کێش‌و سەرواشییان دەنووسی لە ئارادابوو. هەربۆیە ئەم دوو جۆرە لە شیعر لەپاڵ شیعری پەخشانیدا سیمای دیاری شیعری ئەو قۆناغەو دواتریش بوو. هەرچەندە بەهەڵە شیعری بێ کێش‌و سەروایان ناونابوو شیعری پەخشانی‌و شیعری کێش‌و سەرواداریان بە چەمکەکەی نازك ناونابوو شیعری سەربەست‌و لە ڕاستیدا لای عەرەبیش ئەم ناولێنانە بۆ ئەوجۆرانەی شیعر بەهەڵە بەکارهێنراون‌و هەر لە ڕێگەی ئەوانیشەوە ئەو هەڵەیە لای ئێمە دووبارەبۆتەوە.

لێرەدا دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە ئەو شاعیرانەی کە شیعری کێشداری کراوەشیان دەنووسی‌و زۆرینەبوون وردە وردە کەوتنە نووسینی شیعری سەربەست. ئەمەش بۆخۆی ماوەیەکی ویست، هەرچەندە کەسانێ هەن هەتا ئێستاش بە کێشەوە لکاون، بەڵام ئێستا لە دیمەنی گشتی شیعری کوردیدا لەگەڵ پەرەسەندنی تەکنیك‌و فراوانبوونی کەرەستەدا جۆری ریتمی سەربەست زاڵە.[٩٥] مەبەست لە ریتمی سەربەست ئەوەیە کە شاعیران پابەندی کێش‌و سەروا نابن.

بەشی دووەم :

تەوەری دووەم:

ڕێڕەوی شیعری سەربەست بە چەمکەکەی نازك مەلائیکە لە ئەدەبی کوردیدا

لەم تەوەرەیەدا لەو ڕاستییەوە دەچینە ناو باسەکەمانەوە کە هەوڵەکانی پرۆسەی نوێگەری تەواوکەری یەکترین‌و ناشتوانرێ لەیەکیان دابڕین، هەربۆیە پێمان وایە هەوڵەکانی نوێگەری کە لە تەوەری پێشووتردا ئاماژەمان پێکرد تەواوکەرو هەڵقەی بەیەکەوەبەستنی ئەم هەوڵە نوێگەرییەیە کە بەسوودوەرگرتن لە پرۆسەی نوێگەری شیعری عەرەبییەوە زەمینەی بۆ ڕەخساوەو نەش‌ونمای کرد.هەروەها گەیشتینە ئەو ئەنجامەی کە شیعری کوردی لەدوا وێستگەدا لەسەر نووسینی شیعری سەربەست بە چەمکی ڕۆژئاوا لە حەفتاکاندا بەتەواوی چەسپاو تا ئەمڕۆش لەپێشکەوتندایە.

جا ئەوەی لەم تەوەرەدا دەمانەوێ باسی بکەین مەسەلەی شیعری سەربەستە لە ئەدەبی کوردیدا بەو چەمکەی کە نازك الملائکە لە ئەدەبی عەرەبیدا هێنایە ئاراوە لەڕاستیدا هەروەك چۆن لە ئەدەبی عەرەبیدا چەمکی هۆنراوەی سەربەست بەهەمان چەمکی زاراوە ڕۆژئاواییەکە بەکارنەهێنراوە، بەهەمان شێوە لە ئەدەبی کوردیشدا ئەم چەمکە بەشێوەیەکی جیاواز لە چەمکە ئەوروپییەکەی بەکارهێنراوە. ((چونکە هۆنراوەی سەربەست لەهەردوو ئەدەبەکەدا وەرگێڕانێکی وشە بە وشەی زاراوەیەکی ڕۆژئاواییەکەی ئینگلیزی‌و فەرەنسییە. لەم دوو ئەدەبەدا سەربەستیەکە واتای سەربەستی لە بەکارهێنانی پێیەکانداو سەربەستی لەخۆنەبەستنەوەی هۆنراوەیە بە بەیتەوە دەگەیەنێت نەك سەربەستی لە داماڵینی ئاوازی دەرەوەی هۆنراوە))[٩٦].

بەشێوەیەکی گشتی هەروەك چۆن لای زۆربەی لێکۆڵەران‌و ڕەخنەگران ئەوە ڕوون بۆتەوە کە شیعری سەربەست لە ئەدەبی کوردیدا بەهەمان چەمك بەکاردەهێنرێت کە لە ئەدەبی عەرەبیدا بەکارهێنراوە هەربۆیە لای حسین عارف هەرزوو لە (١٩٥٥)ەوە بە وتارو لێکۆڵینەوە دەرگای ئەم باسەی بۆ چەند جارێك کردۆتەوە. هەوڵیداوە سیماکانی شیعری تازەی کوردی دەستنیشان بکات بەتایبەتیش ئەوکاتەی لەڕێگەی سەرنجدانی لە بزافی نوێخوازی شیعری عەرەبییەوەو ئەوەی لەبارەیەوە دەنووسرا، کەوتەخۆی بۆ گەڕان بەدوای هەوڵی نوێخوازی لە شیعری کوردیدا بەتایبەتیش نموونەی لە شیعری (کامەران‌و نووری‌و دەشتی‌و کامیل ژیر) تێدا دەدی. هەر لەیەکەم وتاریداو لە دیاریکردنی شیعری نوێدا ئاماژە بەوەدەکات کە

پەیڕەوکەرانی قوتابخانەی شیعری تازە (خۆیان بەتەواوی لە وەزنو لە قافیەش ڕزگارکردووە. مەبەستیش لەم ڕزگاربوونە، بایەخدانە بە مانای شیعرەکە زیاتر لە شێوەکەی)[٩٧]. دیارە مەبەستی نووسەر لە ڕزگاربوون لە کۆتی کێشو سەروا بە واتا تەقلیدییەکەی نەك وازهێنان لێیان بەتەواوەتی. چونکە هەرخۆی لەجێگایەکی تردا دەڵێ ((لەکاتێکدا لە هۆنراوەی نوێدا لەسەرەتاوە تا کۆتاییەك بەدوای یەکدا دێنو یەکتر تەواو دەکەن ئەمەش بەهۆی ڕزگاربوونییەوە لەو کۆتو زنجیرەی وەزنو قافیەو گوێدانی بەمانا زیاتر لە شێوە تا ئێستاش زۆر لەوانەی دوورەپەرێز وەستاون لە هۆنراوەی نوێ وادەزانن مەبەست لە خۆڕزگارکردن لە کۆتو زنجیرەی وەزنو قافیە وازلێهێنانیانە بەتەواوی بێگومان بەهەڵەچوون، چونکە لەبارەی وەزنەوە هۆنراوەی نوێش هەر لەسەر ئەو بەحرانە دەوترێت کە هۆنراوەی کۆنی لەسەر دادەڕێژرێت بەڵام تەنیا هێندە هەیە شاعیری نوێ بەئارەزووی خۆی یاری بەو بەحرانە دەکاتو هەڵیان دەسووڕێنێت))[٩٨].

لێرەدا مەبەستی لە شیعری نوێ شیعری سەربەستە کە پابەند نابێ بە کێشو سەروای کۆنەوە، بەڵکو بەشێوەیەکی تر مامەڵەیان لەگەڵدا دەکات شاعیر بە سەربەستانە یاری بە بەحرەکان دەکاتو هەڵیان دەسووڕێنێت لەبارەی سەرواشەوە لە شیعری سەربەستدا دەڵێ ((خۆی لەو کۆتەش ڕزگار دەکات کە لەسەرەتاوە تا کۆتایی هەر بەیەك قافیە بێتەوە وە یاخود تێکەڵکێش وەیا جووت بگیرێ بگرە شاعیر بۆی هەیە بەئارەزووی خۆی ئاڵوگۆڕ بە قافیە بکات))[٩٩]. بەم پێیە لەو بۆچوونانەی خرنەڕوو دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە شیعری سەربەست بەلایەوە ئەوەیە کە لەسەر وەزنی یەکپارچەیی دەڕواو پابەندیش نابێ بە دەستووری کێشو سەروای کلاسیکییەوە، بەڵکو شاعیر سەربەستە لە چۆنیەتی بەکارهێنانی کێشەکانو دەستە پێیەکانیان. تاکو شاعیر بتوانێ چی لەدڵابێ دەری ببڕێ، وە یەکیەتییەکیش بدات بە ماناکە پاراستنی یەکێتی ماناش سیمایەکی تری شیعری سەربەستە. بەگشتی ئەوشاعیرانەی کە بەلای حسین عارفەوە سەر بەم ڕێچکە نوێیەن ئەوانەن کە لەسەر بنەمای گرنگیدان بەپێی هەڵبەستو دەرچوون لە سنووری دوو بەیتی، دێڕی شیعرەکانیان بنیات ناوە.

هەروەکو نموونەی هەندێ شیعری (گۆرانو کامەران موکریو دیلانو نووری وەشتیو کامیل ژیر)دا ڕەنگی داوەتەوە. کە بەلایەوە (نووری دەشتی) لە دەقی (چۆن گەنجێکم) بناغەی ئەم قوتابخانە تازەیەی دامەزراندووە:

بەڵێ گەنجم

خاوەنی مێشكو بازووی ڕەنجم

ژیانم لاخۆشەویستە

کامەرانیم پێویستە

ئەمەوێ شادمان بم

جوان وەك خۆری بەیان بم

بەڵام هەرهەنگاوێك

هەر تاوە ناتاوێك

تارمایی مردن

لەبەردەمما ئەکەوێتە سەماکردن[١٠٠]

وەك دەبینرێ ئەم کۆپلەیە لەسەر کێشی بڕگەیی سەربەستو سەروای هەمەڕەنگ بنیات نراوە، کە بەلایەوە مژدەی لەدایکبوونی ئەو هۆنراوە نوێیەمان دەداتێ کە ئێمە مەبەستمانەو لێی دەدوێن. هەروەها ئاماژە بەوەش دەکات کە کامەران موکری لەنێو ئەوانەی کە شیعری سەربەست دەنووسن زیاتر سەرکەوتووترە. هەربۆیە دەڵێ ((کامەران نزیکترین شاعیرامانە لە هۆنراوەی نوێوە، هۆنراوەی نوێ بەمانای هۆنراوە سەربەست (حر) بەرەڵا (مطلق).))[١٠١]

مارف بەرزنجیش لە ڕوانگەی هەمان چەمکەوە ڕای خۆی لەبارەی شیعری نوێوە بەم شێوەیە دەردەبڕێت ((شاعیرو بوێژانی ئەم سەدەی بیستەمە کۆتو زنجیری کۆنیان شکاندو قاڵبێکی تریان دروست کردو وازیان لە قافیە هێناوەو وەزنیان بە چەشنێکی کە هەڵسوڕان جاران وەزن لەسەر کەرتە شیعر دائەمەزرا ئەمڕۆ لەسەر (تەفعیلە) دائەمەزرێ گوێ نادرێتە کورتو درێژیی کەرتەکانی شیعر بەڵام مۆسیقا ئەپارێزرێ ئەویش بە لانەدان لە وەزن. بەم بۆنەیەوە ئەتوانم بڵێم هەر چەند پارچە شیعرێکمان هەیە لە کوردستانی عێراقدا کە شیعری تازەی پێ بوترێو ئەم مەرجانەی تیا بەجێهاتبێ کە بریتییە لە یەکێتی هەڵبەستو دامەزراندنی وەزن لە تەفعیلە ئەو پارچانەش (بت بتەوان، شۆڕشگێڕ)ی گۆرانو (ڕێگای خەباتی)ی دیلانە))[١٠٢].

بە گشتی بۆچوونی مارف بەرزنجی لەبارەی شیعری نوێوە هەمان دەستنیشانکردنی چەمکی شیعری سەربەستە لە ئەدەبی عەرەبیدا. کەواتە ئەم جۆرەشیعرانە سەرەڕای ئەوەی کێشو سەروای تێدایە بایەخی زیاتر بە مۆسیقا دەدات.

یەکێ لەو شیعرانە بەلای نووسەرەوە بە شیعری سەربەست دانراون پابەندی کێشو سەروای کۆن نەبووەو لە سنووری بەیتی دوو دێڕیی دەرچوونو لەسەر بنەمای گرنگیدان بەپێی (تەفیعلە) بنیات نراون شیعری (بت بتەوان)ی گۆرانە:

ڕابووردوو	٣
هەبوو نەبوو	٤
سەردەمی زوو	٤
بت بتەوان	٤
پیرە شەیتان	٤
بت دروستکەر	٤
بتەوان گۆشدەر	٥
بت پەرستی بە ئاینکەر	٨
ڕەگ داکەوتووی ئیمریالیت	٨
خوێن مژی ئاسایش نەویست	٨ [١٠٣]

گۆران لەو دەقەدا چوار کێشی بڕگەیی بەکارهێناوە کە بریتین لە کێشی (٣، ٤، ٥، ٨). ئەوەی زیاتر زاڵە بەسەر دەقەکەدا کێشی هەشت بڕگەییەکەیە کە بەدەستەپێی جیاواز بنیاتی ئاوازەیی دەقەکەی پێکهێناوە. هەروەها چەمکی بەیتی دوو دێڕیی تێکشکاوەو دێڕی شیعری لەسەر پێ دامەزراوە.

(د.دلشاد عەلی)یش باس لەم جۆرە کێشە دەکاتو پێی وایە ئەم کارە هەنگاوێکە لە هەنگاوەکانی هۆنراوەی سەربەست، چونکە شاعیر لە هەندێ شوێندا سنووری بەیتی دوو دێڕیی شکاندووەو کێشەکەی لەسەر دێڕو پیتی جیاواز دامەزراوە. شیعری (بەستەی دڵدار)ی بە نموونە هێناوەتەوە.[١٠٤]

گۆران لە چلو پەنجاکاندا کۆمەڵێك دەقی بەم شێوازی نووسیوە کە هەموو ئەو مەرجانەی تێدایە کە لە شیعری تازەدا بەو چەمکەی کە حسین عارفو مارف بەرزنجیو عەبدولڕەزاق بیمار دەستنیشانیان کردووە وەکو (گوڵی خوێناوی، بەستەی دڵدار، ئاهەنگێك لەناو ڕان، کوردستان، جیلوەی شانۆ، ئاواتی دووریی، خۆزگەم بە پار، ئەنجامی باران، شۆڕشگێڕ، بتو بتەوان، گۆرانی لاوانی جیهان، گۆرانی دەنکە گەنم، پیتەرلۆتی، ماکارتی، دانە دانە، مارشی ئاشتیخواز، پشیلەکەم، ساوای ئاشتیخوان).

عەبدولرەزاق بیماریش هەمان بۆچوونی هەیە بۆ شیعری سەربەست کە دەڵێ ((دەبێ زۆرچاك لەوە بگەین کە هەڵبەستی سەربەست وازی لە عەرووزو بەحرەکانی خەلیل نەهێناوە، بەڵکو هەر هەڵبەستێك دەتوانرێ بە پێوانەی عەرووز بپێورێتو جیاوازییەکەیان لەوەدایە کە دێرە هەڵبەستێکی شێوەی کۆن ئەگەر (رەمەڵ) بێت بە نموونە ٨ پێی (فاعلاتن)ی تێ دەبێت. بەڵام لە هەڵبەستی سەربەستا دێڕ (بەیت)، کە بریتی نییە لە دوو نیوەدێڕ کە شاعیران پێی دەڵێن، بەڵکو بریتییە لە چەند نیوەدێڕێك لە دوو تا شەشو حەوت هەموویان بیرو مەبەستێك دەردەبڕن ئەم چەند نیوەدێڕانە لە کۆپلەیەکدا کۆدەبنەوە، هەریەکە ژمارەیەك تەفعیلەیان تێدایە هی وا هەیە یەك پێی (فاعلاتن)و هی وا هەیە دوو یان چوار یان سێ بەپێی ڕیزکردنو هاوڕێکیی لەمەدا ڕێکەوتو پێویستی دەربڕینو پشوودان دەوردەگێڕن، پاشبەندیشیان هەروەها ڕێکەوتەو هیچ یاسایەك ڕیزیان ناکات زۆرجاریش کۆپلەیەك بەبێ پاشبەندە))[١٠٥]. لەم بۆچوونانەوە چەند ڕاستییەکمان بۆ ڕوون دەبێتەوە ئەوەیە کە شیعری سەربەست بەلایەوە ئەوەیە کە وازی لە کێشی عەروزیی نەهێناوە، بەڵام ئەوەی کە جیای دەکاتەوە ئەوەیە کە لێرەدا چەمکی دێڕ (بەیت) تێکشکاوە، کە بریتییە لە چەند نیوە دێڕێکو بەهەموویانەوە مەبەستێك دەردەبڕن، پێی کێشە بەکارهاتووەکەش بەبێ هاوڕێکیی بەسەر ئەم نیوەدێڕانەدا دابەشکراوە سەرواشیان ڕێکەوتەو شاعیر بیر لە سەروا ناکاتەوە بۆیە زۆرجار کۆپلەیەك بێ سەروایە. ئەوەی جێی سەرنجە لەم بۆچوونانەی نووسەر ئەوەیە کە باسی کێشی بڕگەیی ناکات کە چۆن بەم شێوازە نوێیە ڕۆڵیان لە بنیاتی ئاوازەیی دەقی شیعری سەربەستدا دەبێ.

بەپێی ئەم چەمکەی کەبیمار دەستنیشانی کردووە زۆر بە کەمی شاعیرانی کورد شیعریان پێ نووسیووە. چونکە شاعیرانی کورد لە قۆناغی نوێخوازیداو هەر لە یەکەم هەنگاویاندا ڕوویان لە کێشی بڕگەیی کردو وازیان لە کێشی عەروزیی هێنا.

ئەو مامەڵە نوێیەش لەگەڵ کێشی بڕگەییدا بۆخۆی بووە مایەی سەرهەڵدانی شیعری سەربەست بەم چەمکە نوێیە. ئەو شیعرانەی کە بەلای بیمارەوە بە شیعری سەربەست دانراون بۆخۆیان لەسەر بنەمای گرنگیدان بەپێی شیعری بەڵام لە چوارچێوەی کێشی عەروزیداو دەرچوون لە سنووری بەیتی دوو دێڕی بنیات نراون، نموونەی دەقێکی شیعری گۆران بەناونیشانی (ئاخ هەزار ئاخ) کە لە بەحری (رەمەل)دا گوتوویەتی دەهێنێتەوە.

ئۆف هەزار ئۆف! ئاخ هەزار ئاخ! تاقیامەت ئاخو داخ

من کە سنگم بەردە، گهبعم بەرزە چەشنی شاخو داخ

من کە خوێنم ئاگرە

چوونە جۆشم حازرە

من کە مایەی فەخری تەئریخی بەرووم

تاقەڕەنگی ئابرووم[١٠٦]

ئەوەی لە دەقەکەدا کردوویەتی دەستکاری پێی کێشەکەیە کە کەرت کراون لەبری ئەوەی هەر بە چوار تەفعیلە بێتە خوارەوە، هاتووە دێڕەکانی دواتری لەسەر دوو تەفعیلەو سێ تەفعیلەیی نووسیووە، بەڵام گۆران هەر بەمەوە نەوەستاوە دوای ئەوەی وازی لە کێشی عەرووزی هێناو ڕووی لە کێشی بڕگەیی کرد دەستکاری لەو کێشە بڕگەییانەشدا کردو مامەڵەیەکی نوێی لەگەڵ کێشو سەروای بڕگەییدا هێنایە کایەوە کە بۆخۆی بووە مایەی سیمایەکی دیاری شیعری سەربەست، چونکە بەکارهێنانی دەستەپێی جیاوازی کێشەکانو تێکەڵکردنیان لە دەقێکدا سەربەستی تەواوی بە شاعیر بەخشی سەربەستانە بیروڕاو هەستو مەبەستی خۆی پتر دەرببڕێو بەم کارەش بەر بۆ داهێنانێکی هونەری واڵاتر دەبێ.

بەم پێیە بەلای بیمارەوە ((هەڵبەستی سەربەست لە چوارچێوەی عەرووزدا خۆی دەنوێنێتو لە دانانی ژمارەی (تەفعیلە) لە دێڕە هەڵبەستدا سەربەستەو کێشە جۆربەجۆرەکان عەرووزی تێدا بەکاردێتو ترپە لەسەر بناغەی پێ هەڵدەستێ نەك

دێ))[١٠٧]. بەڵام ئەمەش ئەوە ناگەیەنێت کە شیعری سەربەستی کوردی بەم چەمکە نوێیە بنیات نرابێ بەڵکو بەشێوەیەکی گشتی زیاتر بە کێشی خۆماڵی نووسراوە بەو چەمکەی شاعیر سەربەستانە مامەڵە لەگەڵ کێشو دەستەپێی کێشەکەدا دەکاتو پابەندیش نابێ بە سەروای یەکگرتووەوە. هەروەك لە چلەکانەوە لەم جۆرە شیعرەمان هەیە تەنانەت لەدوای هەفتاکانیشەوە بە شێوەیەکی گشتی شاعیران بەیەکجاری ڕوویان لە کێشی بڕگەیی دەستکاریکراو کرد.

کردنەوەی ڕێڕەوی شیعری سەربەست بە چەمکی نازك لە شیعری کوردیدا هەر بەو هەنگاوانە زەمینەی بۆ ڕەخساو دەرگای بە ڕوودا کرایەوە کە هەر لە سەردەمی گۆران خۆیداو لەسەر دەستی خۆی ئەم جۆرە شیعرەی ئەزموون کردووە. هەروەکو د.دڵشاد عەلی دەڵێ ((یەکێ لەو هەڵبەستانەی کە لەم ڕووەوە سەرنج ڕادەکێشێ هەڵبەستی (بەستەی دڵدار)ی گۆرانە کە بۆیەکەمجار لە ساڵی ١٩٤٠ بڵاوکراوەتەوە هەڵبەستەکەشی بریتییە لە چەند کۆپلەیەكو تەنها کۆپلەیەکی لێ دەرچێت ئیتر ئەوانی تر سێ کێشی بڕگەیی تیادا بەکارهێنراوە کە کێشی حەوتو پێنجو هەشت بڕگەییە وەك لەم کۆپلەیەدا بەدی دەکرێ:

نەباریکی نەگۆشتن	٤+ ٣
نەکچۆڵەی نەشا ژن	٤+٣
نەزۆر چاوڕەشی	٥
نەئێجگار گەشی	٥
بەڵام بە نیگای شیرین	٥+٢
نەمدی کەس	٣
وەك تۆ بەتین	٤
تۆیتو بەس	٣
لێت بێ بزەی مانگە شەوێ	٤+ ٤
بەژنی ڕێكو ڕەوتی کەوێ	٤+٤))[١٠٨]

وەك دەردەکەوێت هیچ یاسایەك نییە کە دەستەپێی کێشەکان بە هاوڕێکی بەسەر دێڕەکاندا دابەشبکاتو بەڵکو پێیەکان کەرتکراون هەروەها (پێنج) جۆر کێشی بەکارهێناوە کە ئەمە بۆخۆی زۆر نوێیەو لەپێشتر تەنها یەك کێشو یەك دەستەپێی کێشەکە لە دەقێکدا بەکاردەهێنرا. لەبواری سەرواشەوە پابەندی سەروای یەکگرتوو نەبووە بەڵکو سەروای هەمەڕەنگ لە بنیاتی ئاوازەیی دەقەکەدا بەکارهاتووە. هەوڵەکانی گۆران بناغەیەکی گرنگ بوون بۆ سازدانی زەمینەیەکی لەبار بۆ شاعیرانی دوای خۆی کە بەرەو ئەم ڕێچکە نوێیە هەنگاوبنێنو لە نووسینی شیعردا پەیرەوی بکەن. هەروەك لە پەنجاکاندا کۆمەڵێك شاعیری وەك (کامەران، دیلان، وەشتی، ژیر، ع.ح.ب، دلزار، کاکەی فەلاح..) چەندان شاعیری تریش بەرەو ئەم جۆرە لە شیعر هەنگاویان نا، بەڵام هەر بەتەواوی ڕێڕەوی خۆی نەگرت. ئەوەبوو لە دوای هەفتاکانەوە لەسەر دەستی کۆمەڵێك لە شاعیرانی لاو بەیەکجاری ئەم ڕێچکە نوێیەیان کردەوەو چەسپاندیانو ئێستاش لەلایەن هەندێ لە شاعیرانەوە پەیرەودەکرێت.

هەندێ لێکۆڵەرو ڕەخنەگر لەپێش ئێمەدا باسیان لەوەکردووە کە نموونەی ئەم ڕێچکە نوێیەی شیعری سەرەبەست کەمو زۆر لای هەندێ لە شاعیرانی قۆناغی نوێگەری دەبینرێ وەکو (گۆران، دڵدار، بەختیار زێوەر، قەدری جان، کامەران موکری، دیلان، ع. ح. ب، کامل ژیر، نوری وەشتی، کاکەی فەلاح، دلزار،...)[١٠٩].

هەر لێرەوە کاتێك ئاوڕ لە بەرهەمی کامەران موکری دەدەینەوە ئەوا هەندێ دەقی شیعریمان بەرچاو دەکەوێ کە بەپێی هەمان چەمکی شیعری سەرەبەست نووسراون. کە کێشدارن‌و سەرواشیان هەیە، بەلاّم گۆڕانکارییان تێداکراوە، یەکێتی بەیت تێکشکاوەو لەجیاتی ئەوە دێڕ یا ڕستە جێگای دەگرێتەوە ئەمەش کۆپلەیەکە لە شیعری (ئەی کچە شوان)[110]ەکەی.

ئەی کچی شوان	٤
هەلاّلەیی	٤
ئەی کەنیرەی کەژی کوێستان	٤+ ٤
بەشێنەیی	٤
نەرمو نیان	٤
بە ئاوازی شمشاڵەکەت	٤+ ٤
بەلەرەی لێوە ئاڵەکەت	٣+ ٥
هەستی خۆشم بێنە فڕین	٤+ ٤
بۆناو گوڵزار	٤
چەم‌و نزار	٤
ئاسمانی شین	٤

وەك دەبینرێ لەڕووی کێشەوە بنەمای ئاوازەیی ئەو کۆپلەیە ئاکامی تەنها کێشێکە کە هەشت برگەییە، هەرچی پێی شیعرەکانیشە کە لێرەدا دانەی پێکهێنانی ئاوازەکەیە بریتییە لە پێی چوار برگەیی کە ئەمەش لەو پێیانەن کە لە کێشی هەشت برگەییدا دەبینرێن. ئەوەی جێگای سەرنجە ئەوەیە کە دەستەکردنی ئەو پێیانەو ڕیزکردنیان لە سەرجەمی دێڕەکاندا یەك سیستەمی نەگرتۆتەبەر چونکە هەندێ دێڕ لە یەك پێ پێکهاتووەو هەندێ دێڕی تریش لە دوو پێ ئەمەش بۆخۆی تایبەتییەکەو سرووشتی کێشە برگەییەکە پێکیهێناوە. سەرواشیان ڕێکەوتەو هیچ یاسایەك ڕیزیان ناکات[111].

هەروەها لە شیعری (کۆتری ئاشتی) کە لە یانزە کۆپلە پێکهاتووە لە ساڵی ١٩٥٤ لە ڕۆژنامەی ژین ژمارە (١٢١٠– ١٢١١) لە ١٩|٨|١٩٥٤ بلاّوبۆتەوە هەمان دیاردەی مامەڵەکردنێکی سەربەستانەی شاعیر لەگەڵ پێ‌و دەستەپێی هەمان کێشی هەشت برگەییدا بەدی دەکرێ وەك لەم کۆپلەیەدا دەبینین:

بەیانییە	٤
تۆ بخوێنە	٤
ئەی کۆتری سپی نەشمیل	٤+ ٤
قاچ ئاڵتونی نەرمی خنجیل	٤+ ٤
تۆ بخوێنە	٤
بەیانییە	٤
کاتی خۆشی‌و گۆرانییە	٤+ ٤
لەخەو هەموو	٤
ڕاپەڕێنە	٤
ئاواتمان ئاوەدانییە	٣+ ٥
بەیانییە	٤

وەك دەبینرێ لێرەدا شاعیر مامەڵەی لەگەڵ یەك کێشدا کردووە کە ئەویش بریتییە لە کێشی هەشت بڕگەیی، بەڵام بەشێوەیەکی نایەکسان دەستەپێی ئەم کێشەی بەسەر دێڕەکاندا دابەشکردووە، دێڕ هەیە لەیەك دەستەپێی چوار بڕگەیی‌و دێڕیش هەیە لە دوو دەستەپێی چوار بڕگەیی بنیات نراوە، بەڵام لەسەرجەمی کۆپلەکەدا یەك دەستەپێی بەکارهێناوە تەنها لە دێڕی دەیەمدا نەبێ دەستەپێ (٣+ ٥)ی بەکارهێناوە. سەروای ڕەنگاوڕەنگ ڕۆڵی لە بنیاتی ئاوازەیی ئەم کۆپلەیەدا گێڕاوە.

کامەران موکریش جەخت لەسەر ئەو ڕاستییە دەکاتەوە کە شیعری سەربەست بەهەڵە وادەزانرێ بێ کێشە. لەم بارەیەشەوە دەڵێ: ((ئینجا هۆنراوەی سەربەست خۆ وەنەبێ پەخشان بێ وەك نەشارەزایان تێی گەیشتوون، ئەمیش هەرچەندە سەربەستە هەر ڕێوشوێنی خۆی هەیەو هەر تێکەڵ بە دەریاو تایبەتییەکانی هۆنراوە ئەبێتەوەو شارەزایی زۆری ئەوێت))[١١٢]. یان پێی وایە کە قاڵبی کێش دەکرێ گۆڕانکاری تێدابکرێ‌و بەشێوەی جیاوازو هەمەجۆر بەکاربهێنرێت ((کێش ئەگەر چی وتمان بنچینەی هۆنراوەیە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا مەرج نییە وەك چۆن بووە هەروابێ وەیان وەك چۆن هەیە هەروا بمێنێتەوە ئەگونجێ کێش پارچەپارچە بکرێت، لەهەندێ شوێندا چەند پارچەیەکی لابرێ‌و لە چەند شوێنێکی تردا چەند پارچەیەکی تری بدرێتە دەم، بەڵام ئەبێ ئەم کارە نەبێ بەهۆی ونبوونی بنچینەی کێشەکە چونکە ئەگەر هاتوو وای لێ بەسەرهات ئەوا ئەبێ بە پەخشان))[١١٣].

لەبارەی پەیڕەوکردنی کێشی شیعرییەوە پێویستە ئاماژە بەو ڕاستییە بکەین کە کامەران موکری لە بنیاتی ئاوازەیی دەقە شیعرییەکاندا تەنیا کێشی بڕگەیی بەکارهێنراوە بەزۆریش ڕووی لە کێشی حەوت‌و هەشت‌و دە بڕگەیی کردووە، سیمای هەرە دیاری شیعری کامەران ئەوەیە کە پەیڕەوی شێوازی بەیتی کردووە، ئەو شیعرانەشی لەسەریەك کێش داناوە قافیەکانیان مەسنەوین (جووت قافیە). بەڵام بنیاتی هەندێ دەقیشی هەیە لەم ڕێچکەیە لایداوەو ڕووی لە کێشی هەمەڕەنگ‌و سەروای ڕەنگاوڕەنگ کردووە. هەروەك د.مارف خەزنەدار ئاماژەی پێدەکات‌و دەڵێ ((بەشێکی کەم لە شیعرەکانی کامەران ئەو پارچە لیریکانەن کە لە شیعرێکدا چەند کێشێك بەکاردەهێنێت وەکو خۆیان یان بە کەرتکردنیان وەك لە کەرتکردنی دە بڕگەیی پێنج بڕگەیی دروست دەکات‌و یان لە هەشت بڕگەیی چوار بڕگەیی دروست دەکات))[١١٤].

ئەم هەنگاوە نوێیەی کامەران بەرەو ئەم ڕێچکە نوێیەی شیعری کوردی لەهەردوو دەقی (ئەی کچە شوان)و (تینومە)دا ڕەنگی داوەتەوە. کامەران لە کەرتکردنی کێشی دە بڕگەیی لە ڕوانگەی چەمکی شیعری سەربەستەوە ئەم دەقەی بەپێی (٥) بڕگەیی بنیات ناوە، کە دەڵێ:

ئەمڕۆ تینوومە	٥
زۆرم تینووە، هەروەك بیابان	٥+ ٥
لمی سووتاوم، تاسەی تاساوم	٥+ ٥
تینوون، بۆ نەختێك دڵۆپی باران	٥+ ٥
سادەی هەورەکەی ژیان، بارانێ	٥+ ٥
ڕامالێت پووشی نائومێدی دڵ– خەندەو گریانێ	٥+ ٥+ ٥
شۆڕشی لێشاو	٥
باهەستێ بەتاو	٥
بۆسەر قەڵاکەی سەختی، دەروونی	٥+ ٥
سزاو نەبوونی	٥

دەرهێنیێ لەبێخ ژاڵەی پەژارە، ژیانم تاڵە ٥+ ٥+ ٥

ئەمرۆ تینوومە هەروەك بیابان[١١٥] ٥+ ٥

وەك دیارە بنیاتی ئەم دەقە لەڕووی كێشەوە كێشی دە بڕگەییە، بەڵام شاعیر ئەم كێشەی كەرتكردووە بۆ پێی (٥) بڕگەیی‌و دەستەپێی جیاوازیشی لێ دروستكردووە. هەربۆیە بنیاتی دێڕەكانیشی بە هاوسەنگی‌و بە ڕیز پابەندی كێشی دە بڕگەیەكە نەكردووە، بەڵكو هاتووە بەسەربەستانە دێڕەكانی لەسەرپێ‌و دەستەپێی جیاواز بنیات ناوە هەروەك لە بەرانبەر دێڕە شیعرییەكاندا دیاریمان كردوون.

كامەران موكری لە شیعری (شەپۆلی زێڕ) دەڵێ:

چیای ڕەنگین ٤

داوێنی كەژ، نێرگس‌و گوڵ ٤+ ٤

گزنگ لەناو كۆشی چەما، ئارامی گرت ٤+ ٤+ ٤

ئاسمانی شین ٤

ئەستێرەی زیوی ڕووی سڕی ٣+ ٥

شەوبۆیەكی خنجیلانە ٤+ ٤

لە سێبەردا ٤

پێكەنی سەری هەڵبڕی ٣+ ٥

بۆ تیشكی خۆری گەرم‌و گوڕ ٣+ ٥

دڵۆپی قەڵبەزەی وەك چوڕ ٣+ ٥

چاوی هەزار ٤

شنەی شەماڵ، سروەی نازدار ٤+ ٤

چەمی بزێو[١١٦] ٤

لەم كۆپلەیەدا چەمكی باڵ‌و دێڕ نەماوەو تێكشكاوە، هیچ پەیڕەوو یاسایەك نییە بەهۆیەوە ژمارەی پێیەكانی هەر دێڕە دەستنیشان بكرێ، چونكە دێڕ هەیە لە یەك پێ‌و هەیە لە دوو هەیە لە سێ پێ پێكهاتووە، كەواتە ئەو یەكسانییە نامێنێت كە لە سیستەمی عەرووزی‌و ستوونیدا پەیڕەو دەكرا. لێرەدا دێڕی شیعری جێگای دەگرێتەوەو ئیتر دێڕەكە سەربەستە لەوەدا ڕستەكە درێژبێتەوە یا كورت. ئەوەی جێگای سەرنجە لەو دەقەدا ئەوەیە كە دێڕی (٨و ٩و ١٠) لە دەستەپێی جیاواز درووستبوون كە هەمان ئەو دەستەپێیە نییە كە لە بنەڕەتدا ئاوازیی بنیاتی دەقەكەی پێكهێناوە ئەویش (٤+ ٤)ە، بەڵام لێرەدا شێوەیەكی ترە ئەویش (٣+ ٥)ە. بەڵام هیچ ناسازییەك لە ئاوازەی دەقەكەدا ڕووی نەداوە چونكە ئەمە تایبەتمەندییەكی كێشە بڕگەییەكەیە كە بۆخۆی پێكی هێناوەو لە سنووری كێشی (٨) بڕگەییەكەش نەچۆتە دەرەوە با كێشەكەش كەرت بكرێ بۆ دەستەپێی جیاواز، لەم لایەنەوە مامۆستا حسین عارف زنجیرەیەك وتاری لەژێر ناونیشانی (ڕایەك لەبارەی شیعری سەربەستەوە)[١١٧] بڵاودەكاتەوە تیایدا چەمك‌و چییەتی شیعری سەربەست‌و ئەو كێشانەی كە لە بنیاتی شیعری سەربەستدا بەكاردەهێنرێن ڕوونكردۆتەوە، هەروەها جۆری سەربەستییەكەشی بە نموونە ڕوونكردۆتەوە. ئەوەی لەو باسەدا جێگای سەرنجەو بایەخی زۆرە بریتییە لە (كەرتكردنی بڕگەكان) بەشێوەیەك كە شاعیر بتوانێ بەر بۆ تواناو دەسەڵاتی خۆی لە داهێناندا لە هەموو ڕوویەكەوە بەرەڵا بكا[١١٨].

کەرتکردنی برگەکان لە کێشی دوانزە برگەییدا دەشێ بە (٤+ ٤+ ٤)و (٣+ ٣+ ٣+ ٣) ئاوازدارین‌و زەماوەندی خۆیان بگێڕن، یاخود لە کێشی ١٣ برگەییدا دەشێ بێتە (٤+ ٤+ ٤+ ١) یا (٤+ ٤+ ٥) یا (٣+ ٣+ ٣+ ٣+ ١) یا (٣+ ٣+ ٣+ ٤) ئیتر بدەن بەدەمیەوە بۆ هەموو دەستەپێیەکانی تری ئەم کێشە[119].

ئەمە ئەو شێوازەیە لە بەکارهێنانی کێشێک‌و پابەندبوون بەیەك جۆر دەستەپێی کێشەکەوە. هەروەك نازك الملائکە پێشنیاری ئەوەی کردووەو دەڵێ ((دەبێ شاعیر ئەوە باش بزانێت کە هەر بەحرێك لە بەحرەکانی هۆنراوە دەستەپێی جیاوازی هەیە نابێ لە هەڵبەستێکدا بەیەکەوە بەکاربهێنرێن بەڵکو پێویستە هەر هەڵبەستەو دەستەپێیەکی سەربەخۆ هەڵبژێرێ‌و لەسەری بڕواتو تا دوا دێڕ لێی لانەدات))[120].بەڵام زۆرجار شاعیر لەو دەستوورە لادەداتو بەپێی هەستو سۆزو مەبەستی شاعیر سەربەستانە مامەڵە دەکات لەوەی کە دەستەپێی جیاوازو کێشێکی شیعری بەکاربهێنێت. تەنانەت هەندێ جار کێشەکان بە تێکەڵی لەدەقێکدا بەکاردێنێت.

هەر لە ڕوانگەی چەمکی شیعری سەربەستەوە کە شیعرەکانی دیلان بەسەردەکەینەوە ڕووبەڕووی چەند دەقێك دەبینەوە کە بەپێی ئەم چەمکە بنیات نراون، لەپێشەوەی ئەو دەقانەش دەقی (ڕێگای خەبات)ەکەیەتی کە بۆخۆی گەلێك سەرنج‌و تێڕوانینی لەبارەوە گەڵاڵەکراوە، کە لێکۆڵەران‌و ڕەخنەگران بە دەقێکی سەرکەوتووی شیعری سەرەبەستی کوردی لەقەڵەمی دەدەن. ((یەکەم تێڕوانینی ڕەخنەگرانە دەربارەی (ڕێگای خەبات)ەکەی دیلان لەو پێشەکییەدا بەدەست دەهێنرێ کە (مەعروف خەزنەدار) نووسیویێتی بۆخۆی تێڕوانینێکی سەرنج ڕاکێشە کە دەڵێ: دیلان ڕێگای خەباتی ناوناوە پارچەیەکی مەنسور، نازانم بۆچی؟ مامۆستا دیلان،لەلای من وایە ڕێگای خەباتت پارچە شیعرێکی گەلێ بەرزە، ئەگەر لە شیعرەکانی ترت بەرزتر نەبێ هیچ گومانم نییە کە لەوان کەمتر نییە... ئەبوو شیعری پێ بڵێی، چونکە وەزنی هەیە، خۆ قافیەشی زۆر بەهێزە، لام وایە ڕێگای خەباتت بە تەرازووی کۆن کێشاوە.. ئێمە شانازی بە کۆنەوە ئەکەین،چونکە دەستووری ئێستامانە... ڕێگای خەبات نموونەیەکی جوانە بۆ شیعری ئێستای کوردی ئاسۆیەکی تازە لە پێش ئەدەبی کوردییا ئەکاتەوە..))[121].

پێشبینی کردنی ئەوەش کە ئەم بەرهەمە کارێکی داهێنەرانەیەو ئاسۆیەکی نوێ لەبەردەم نوێگەری شیعری کوردیدا دەکاتەوە. ڕاستەوخۆ بووە مایەی ئەوەی تێڕوانینی تر دەربارەی بخرێتە بەردەست.

یەکێ لەو بۆچوونانەشی لە نووسینێکی (مەعروف بەرزنجی)دا بەدەست دەهێنرێ کە دەڵێ: ((شاعیرو بوێژانی ئەم سەدەی بیستەمە کۆتو زنجیری کۆنیان شکاندو قاڵبێکی تریان دروستکرد وازیان لە قافیە هێنا، وەزنیان بە چەشنێکی کە هەڵسوڕان جاران وەزن لەسەر کەرتە شیعر دائەمەزرا. ئیمڕۆ لەسەر (تەفعیلە) دائەمەزرێ گوێ نادرێتە کورتو درێژی کەرتەکانی شیعر، بەڵام مۆسیقا ئەپارێزێ، ئەویش بە لانەدان لە وەزن... ئەتوانم بڵێم هەرچەند پارچە شیعرێکمان هەیە لە کوردستانی عێراقا کە شێوەی تازەی پێ بوترێ.. ئەو پارچانەش (بت بتەوان، شۆڕشگێڕ)ی گۆران‌و (ڕێگای خەبات)ی دیلانە..))[122].

د.دڵشاد عەلی لەم بارەیەوە بۆچوونی خۆی خستۆتە بەردەستو زانستانە لەم باسەی کۆڵیوەتەوەو گەلێك سەرنج‌و بۆچوونی وردی لەبارەی دیلان‌و تاقیکردنەوەی شیعری سەربەستو ئەو دەقەوە خستۆتە بەردەست کە بەلای ئێمەوە گرنگترینیان ئەوەیە کە ((دیلان لەپێش هەموو ئەو شاعیرانەوەیە ڕوویان لە شیعری نوێ بە چەمکی سەربەست کردووە چونکە بە (ڕێگای خەبات)ەکەی ڕەنگی شیعری سەربەستی لە ئەدەبی کوردیدا ڕشت))[123].

هەر لێرەوە بەمەبەستی دیاریکردنی سیماو تایبەتمەندی ئەم دەقەو چۆنێتی مامەڵەکردنی شاعیر لەگەڵ کێش‌و سەرواداو ڕۆڵیان لە بنیاتی ئاوازەیی دەقەکەدا سەرنج لەم کۆپلەیەی (ڕێگای خەبات)[124]ی دیلان دەدەین:

تا فرمێسکی ڕەهێڵەی خۆر   ٤+ ٤

نەڕژێتە سەر	٤
نەڕژێتە سەر چرۆی قۆچاو	٤+ ٤
نایەتە بەر	٤
پێ ناکەنێ بەبای شەماڵ	٤+ ٤
ناترووکێنێ	٤
چاوی نووستووی ژێر هەوری تار	٤+ ٤
ناکرێتەوە	٤
نابێ بەسەرپۆشی درەخت	٤+ ٤
چرۆی کرژی نەپشکوتوو	٤+ ٤
خەولێکەوتوو	٤
لێو هەڵتووتاو	٤
بۆ ئاوی چاو	٤

لەهەر دێڕێك لە دێڕەکانی ئەم کۆپلەیەدا ژمارەی پێیەکان بە نایەکسانی دابەشبوون هەرچەندە بنیاتی ئاوازەیی دەقەکە بە کێشی هەشت برگەیی بنیات نراوە هەر پێیەکیش لە چوار برگە پێکهاتووە، بەڵام شاعیر بەشێوەیەکی سەربەست مامەڵەی لەگەڵ ئەم کێشەدا کردووە، چونکە دێڕ هەیە لە یەك پێ پێکهاتووە هەیە لە دوو پێ بەبێ ڕیزکردنو هاوڕێکی، لەمەدا ڕێکەوتو پێویستی بیر دەربڕینو پشوودان دەوردەگێڕن.

((هەرچی ڕۆڵی قافیەشە لەو کۆپلەیەدا ئەوا دیارە کە ئەو سیستەمە ڕێكوپێکەیان وەرنەگرتووە کە ڕاستەوخۆ بەچاو ببینرێن یان لەکاتی گوێگرتندا لەو شوێنەدا ببیسترێن کە چاوەڕێ دەکرێن بەڵکو وەك دەستە دەنگەکانی (ەر)و (او)ی کۆتایی پێو دەستەپێی ناو ئەو کۆپلەیە بینیویانە))[١٢٥].

دیلان لەزۆربەی چاوپێکەوتنەکانیدا ئەوەی دووپات کردۆتەوە کە بنەماو بنەڕەتی شیعر هەیبێو پێویستی پێیبێ هەر ئەو دوو بنەما ئاوازەییەو ڕاشکاوانە وتوویەتی ((ئەوەی بێ کێشو سەروا بڵاوئەکرێتەوە شیعر نیە، موستەلزەماتی شیعری لە مەنپور یا ئەوەی پێی ئەڵێن شیعری (الحر) کە قافیەو وەزنی نییە چی جیای ئەکاتەوە، قافیەو وەزن جیای ئەکاتەوە، نەك من ڕام وایە، ئەوە شتێکی داڕێژراوەو داکوتراوە کە موناقەشەی تیا نییە، هیچ مومکین نییە تۆ بتوانی موناقەشەی لەسەر بکەی کە ئەمە شیعری (حر)ە ئەمەیان شیعری موقەفاو مەوزوونە))[١٢٦].

هەربۆیە هیچ دەقێکی شیعری (دیلان)مان بەرچاو ناکەوێ کە داماڵرابێ لە کێشو سەروا، چونکە شیعری حر بەلایەوە ئەو شیعرەیە کە کێشو سەروای نییە ئەم جۆرە شیعرەش بە پەخشان دادەنێو بە شیعری دانانێ، دیلان لەسەرەتاوە بە دوودڵییەوە ڕووی لەم ڕێچکە نوێیە دەکاتو زۆرجاریش ئەم جۆرە شیعرانەی بە پەخشانو شیعری مەنسور لەقەڵەم دەدا. بۆیە (ڕێگای خەبات)ەکەشی بە شیعری مەنسور بڵاوکردبوویەوە، بەڵام هەروەك د.دڵشاد دەڵێ ((پاش بایەخدانی نووسەرانو شاعیرانی کورد بە شیعری سەربەستو سەرهەڵدانی کۆمەڵێ بەرهەمی شیعری سەربەست لەدوای (ڕێگای خەبات)ەکەی. ئەمیش ناوبەناو ڕووی لەم جۆرە بنیاتە شیعرییە دەکردو لە کۆتایی پەنجاکانەوە تا کۆتایی شەستەکان چەند بەرهەمێکی تری شیعری سەربەستی بڵاوکردەوە لەوانەش (نێرگس، لومبومبا، بۆگیانی غەنی بلووریان، درەخت، سولەیمانی، چیرۆکێ))[١٢٧].

ئەوەی تێبینی دەکرێ بە گشتی لەو بەرهەمانەشی ڕووی لە بەکارهێنانی کێشی هەشت بڕگەیی‌و پێی چوار بڕگەیی کردووە ئەمەش ((بۆخۆی بۆتە دیاردەیەکی بەرچاو لە شیعری سەربەستی کوردیدا))[١٢٨]. تەنانەت لە هەفتاکانیشدا لای زۆربەی شاعیران سیمایەکی دیاری بنیاتی دەقە شیعرییەکانیان بوو.

خۆنەبەستنەوە بە دەستەپێیەکی دیاریکراوەوە، هەنگاوێکی نوێ بوو لای دیلان کە لە ڕێگای بەکارهێنانی دەستەپێی جیاوازەوە سەربەستییەکی تەواو لەبەردەم ئاوازی دەرەوەی بنیاتە شیعرییەکاندا کردۆتەوەو توانیویەتی کاریگەرانەتر سۆزی هەڵچووی دەروونی بگەیەنێتە خوێنەرو گوێگرەکانی..

لەم بارەیەشەوە د.دڵشاد عەلی بەم شێوەیە ڕای خۆی خستۆتە ڕوو دەڵێ ((کێشی بڕگەیی سەربەستییەکی تەواو دەدات بە شاعیر تا بە گوێرەی سۆزی تاقیکردنەوەکەی دەستەپێی جیاواز بەکاربهێنێ‌و لەهەمان کاتیشدا خۆی نەبەستێتەوە بە سیستەمێکی چەسپاوو نەگۆڕی ڕیزبوونی ئەو دەستە پێیانەو، بەڵکو مەودای ئەوەی لەبەردەمدابووە کە بەوپەڕی سەربەستییەوە مامەڵە لەگەڵ ئەو دەستەپێیانەدا بکاتو بەگوێرەی پێویست ڕیزیان بکات، دیارە ئەمەش نەك هەر ئاوازی هەڵبەستەکە بێ هێز ناکات بەڵکو شان بەشانی سۆزی هەڵبەستەکە ترپەکان دەگۆڕێ‌و کاتی دووبارەکردنەوەیان لەیەك نەسقی ڕزگار دەکات))[١٢٩].

ئەم مامەڵەکردنە نوێیە ڕێگە خۆشکەربوو کە شاعیران داهێنان‌و هەنگاوی تری نوێگەری لە مامەڵەکردنیان لەگەڵ کێشی بڕگەییدا بهێنێتە ئاراوە. کە بەجۆرێك شاعیر پابەندی یەك سیستەم لە ڕیزکردنە دەستەپێی کێشەکان نەبێت. ئەمەش بۆخۆی یەکێکە لە سیماو تایبەتمەندییەکانی کێشی بڕگەیی کە شاعیر سەربەستە لە بەکارهێنانی دەستەپێی جیاواز لە بنیاتی ئاوازەی دەقە شیعرییەکانیدا.

هەرچی ڕۆڵی قافیەش بووە لەو بەرهەمانەی دیلاندا ئەوا نەك هەر دەستبەرداریان نەبووە بەڵکو لە زۆر شوێنی بنیاتەکاندا سیستەمی دیاریکراویان پێکهێناوەو ئاشکراتر ترپەکانیان پێ بەرجەستەکراوە:

وەك لەم دوو کۆپلەیەدا بەدی دەکەین:

ئاگر
لەملاو لەولای وڵات کرایەوە..!!
پۆلە مەلی تەرە کوشتار
گەڕایەوە...!!
وتی... بەدەنگێکی زوڵاڵ
ئەی گەورەکان
پیاو خۆرەکان..!!
ئەم ئەستێرەی مرۆڤدارە
جێگای گشتە... هی هەر چوارە...[١٣٠]

داربەڕوو
گەڵای ئەستوور
لقی دوایی ئەبێ بە موور
ئەی پەڕێنن

ئەی شکێنن

شتەك نەدرێ

ئەیجەرێنن[١٣١]

ئەوەی لێرەدا پێویستە ئاماژەی پێ بکرێ ئەو شیعرانەیەتی کە دەچنە خانەی شیعری نوێوە کە دیارە لێرەدا مەبەست لە شیعری سەربەستە کە ئێمە مەبەستمانەو د.مارف خەزنەدار بەم شێوەیە پێناسەی دەکاتو دەڵێ ((ئەم جۆرە شیعرە لەڕووی کێشو قافیەوە گەڕاوەتەوە سەر ئەو دەستوورانەی لە شیعری میللی نووسراو شیعری میللی نەنووسراو فۆلکلۆر بەکاردەهێنران، تەنیا ئەوە هەیە کێشە میللییەکانیشیان وەکو خۆی بەکاردەهێنران. هەندێ جاریش کەرتیان دەکردنو دێڕە شیعریان لەو کەرتانە دروست دەکرد، دەسکاری شاعیر دەگەیشتە ئەو ڕادەیەی دێڕی شیعر لە وشەیەکی یەك بڕگەیی دروست بکات))[١٣٢].

بەم پێیە تاقیکردنەوەی دیلان لە مەیدانی شیعری نوێدا بەردێکی بنچینەیی بوو لە بناغەی کۆشکو تەلاری بزووتنەوەی شیعری نوێی کوردی کە بە ڕێبازی ڕۆمانتیکیش ناودەبرێ، هەروەها لە هەفتاکانیشدا چەند دەقێکی بەم چەمکە نوێو بەو شێوازەی کە چەمکی دێڕ تێکشکاوە بەرهەمهێناوە وەکو (دڵی کورد)و (ڕووداوە نەبڕاوەکە)، بەڵام لە دەقی (چیرۆکێ) کە لە ١٩٦٩ نووسیوویێتی لە سەرەتاوە بە کێشی هەشت بڕگەیی دەست پێدەکات.

کامیل ژیر لەدوای ئەوەی کە چەند بەرهەمێکی شیعری بە چەمکی شیعری سەربەستی ڕۆژئاوا بڵاودەکاتەوە ئیتر لێیان پەشیمان دەبێتەوەو ڕوو لەو ڕەوتەی تری شیعری نوێگەری دەکات ئەویش ئەو جۆرە شیعرەیە کە لای ڕۆشنبیرانی کوردیش بە شیعری سەربەست ناوی دەبەن کە نازك الملائکە پێناسەی کردووە. چونکە خۆی ئاماژەی پێدەکاتو دەڵێ ((من بەش بەحاڵی خۆم ئەو هەوڵدانانەی لەسەر بنچینەی وازهێنان بوو لە کێشو سەروا ئەوا نەك هەر بە تازەکارییان دانانێم، بەڵکو بەگەڕانەوەیەکیشیان ئەزانم بۆ دواوە لە هەڵبەستدا. لەبەرئەوە من هەرزوو وازم لەو ڕەوتە هێناو گەڕامەوە سەر کێشو سەروا، بەڵام بەشێوە دەقگرتووەکە نا، بەڵکو بەجۆرێکی تازەو گۆڕاو))[١٣٣].

لێرەوە درێژە بەم جۆرە شیعرە دەداتو لەسەری بەردەوام دەبێ، (ژیر) پێی وایە یەکێك لەو هۆیانەی شیعر بەرەو نووشستی ئەبەن وازهێنانە لە کێش هەربۆیەش بەر پەرچی ئەو کەسانەش دەداتەوە کە کێشو سەروا بە کۆتو زنجیر وەسف دەکەن ڕاشکاوانە لەم بارەیەوە باری سەرنجی خۆی دەردەبڕێو دەڵێ: لە ڕاستیدا کێشو سەروا کۆتو زنجیر نین، بەڵکو دوو پێویستی هەڵبەستن کە هەڵبەست خۆشو جوان ئەکەن. بەڵام ئایا کێشو سەرواش وەك هەر بوویەکی تر نابێ لە گۆڕانکاریدابن؟ بێگومان با، بەڵام گۆڕانکاری هەرگیز ئەوە نییە واز لەو دوو ڕەگەزە بێنن))[١٣٤]. لەڕاستیدا وەك لەو وتەیەی ژیردا دەردەکەوێ کە بڕوای بە گۆڕانکاریو دەستکاری کردنی کێشو سەروا هەیە بۆیە لە تاقیکردنەوە شیعرییەکانیدا ئەو بۆچوونەی بەتەواوی وەك بنەمایەك بە شێوازێکی هونەریو سەرکەوتوو بەجێ هێناوە. ئاخۆ دەبێ ئەو گۆڕانکارییەی کە بڕوای پێی هەبوو بەسەر کێشو سەروادا بکرێ چییەو چۆنە؟ ئایا ئەم بۆچوونەی لە دەقێکی شیعریدا ڕەنگی داوەتەوە؟ هەروەکو ئاشکرایە کە پەیڕەوکردنی کێشی بڕگەیی لە سەرەتادا بەوشێوەیە بوو کە شیعرەکە لەسەر یەك کێشی بڕگەیی ئەهاتە خوارەوەو تیایدا پابەندی قافیەی مەسنەوی دەبوو، واتە ئەگەر کێشی دێڕی یەکەم دە بڕگەیی بوایە هەموو هەڵبەستەکە بە دە بڕگەیی ئەهاتە خوارەوە. بەڵام دوایی وای لێهات کە ئەشگونجێ کێشی دێڕێك بۆ نموونە چوار بڕگەیی بێ دێڕەکەی دوای ئەو چەند جارەی چوار بڕگەیی بێ واتە بەکارهێنانی پێ لە بنیاتی دێڕدا کە ژمارەیان بێ یاسا ڕیزدەکرێ:

نازدارەکەم ٤

ئەی پەپوولە ئاوارەکەم ٤ +٤

هەر ئەڕۆمو ناگەمە ئاستی سەرابت ٤ +٤ +٤

دەمی تینووم نادا لە جامی شەرابت ٤ +٤ +٤

خۆشم ئەوێی گوڵی ونبووم ٤ +٤

بیرت ئەکەم، بیرت ئەکەم لەوساتەوە کە جێتهێشتووم![١٣٥] ٤ +٤ +٤ +٤

شاعیر لە بنیاتی ئاوازەیی دەقەکەدا جووت سەروای بەکارهێناوە.

یان بۆ نموونەیەکی تر: لە هەڵبەستێکدا کێشی یانزە بڕگەو حەوت بڕگە ڕایەڵەی هەڵبەستەکە بن بەیەکەوە:

ئێستا ئەوانەی بە هەرجا بێگانەن ١١

ئەمانەی خۆمان کە شنۆی هەمانەن ١١

بەڵێ مەڕە لاتەکان ٧

لێ ناگەڕێن، ڕێنمان ٧

ئەوانیش فێربوون گەر ناویان بهێنی ١١

لێت ڕاست ئەبنەوەو پێت ئەڵێن شۆڤێنی ١١

ئیتر بەوجۆرە ئەگونجێ هەردوو دێڕەو لەسەر کێشێك بێت، بەمەرجێك مۆسیقا پارێزراوبێتو هەست بە ناسازی ریتم نەکرێ، هەروەك لەو کۆپلەیەدا شاعیر بە لێهاتووی ئەوکارەی ئەنجام داوە. ئەم گۆڕانگاریەو شێوازە لە کێشی عەروزیدا لای گۆرانو بەختیار زێوەرو دڵزارو شاعیرانی تر ئەنجام دراوە، لە کێشی بڕگەیشدا دیسانەوە لای گۆرانو کامەرانو دیلانو ژیرو ع. ح. بو کاکەی فەلاحو شاعیرانی تر بەبەکارهێنانی کێشی هەمەڕەنگ لە دەقێکدا سیمایەکی گرنگی داهێنانەکانیانە.

لەڕووی گۆڕانکاریەکانو دەستکاری کردنی کێشەباوەکانو هەنگاوی نوێگەری کامیل ژیر بەم شێوەیە بۆچوونی خۆیمان بۆ دەخاتەڕوو دەڵێ ((ئەم دەرچوونو خۆ ڕزگارکردنانە لە کێشە دەقگرتووە کۆنەکان، با بڵێین ئەم تازەکارییانە لە کێشدا بوارێکی فراوان بۆ شاعیر دروست دەکات کە بە ئارەزووی خۆی یاریو ئاڵوگۆڕ بە کێشەکان بکات بەبێ ئەوەی مۆسیقای هەڵبەستەکە تێکبچێت. ئەمەش ئەبێتە هۆی ئەوەی هەستیار دانەمێنێت بۆ واتا لەپێناوی کێشدا[١٣٦]. وەك دەبینرێ ژیر لەژێر کاریگەری ئەوبۆچوونەی کە کێشو سەروا دوو بنەمای بنچینەی گرنگی پێکهاتەی دەقی شیعرییە ڕوو لەم ڕەوتەی شیعر دەکات کە دانەی ئاوازییەکەی پێیە نەك دێرو پابەندی سەرواش نابێت بەشێوە تەقلیدییەکەی.

ع. ح. ب لەسەر سیستمی لیریکی نوێ , شیعری کوردی داناوە، فرەکێشی بڕگەییو فرە قافیەیی ڕەنگیان لە شیعری داوەتەوە. بە گشتی دێڕی شیعری (ع. ح. ب) کورتە، چونکە بەزۆری کێشی حەوت بڕگەییو هەشت بڕگەیی بەکاردێنێ. تەنیا بەمە ناوەستێ ئەمانەش کەرت دەکا , واتە دێڕی کورتتر لە حەوت بڕگەو هەشت بڕگەشی زۆرە. شیعری لە ڕووی کێشو سەرواوە کاریگەری ئەدەبی میللی سەرزاری پێوە دیارە[١٣٧].

لە ساڵی ١٩٤٦ شیعر (لە گەنجیو پیریو مردنا)[١٣٨]. دەنووسێت کە تەمەنی ٢٣ ساڵ بووە

لە گەنجیما کە ئێستەیە

پڕ لە گۆرانیو بەستەیە

پڕ لە باوەڕی بەتینە

پڕ لە هەوڵو تێکۆشینە

ئەم دەقە بۆخۆی بە کێشی خۆماڵی ٨ بڕگەیی بنیات نراوە، بەبەکارهێنانی دوو پێی چوار بڕگەیی بەڵام دواتر ڕوو لە کێشی ٧ بڕگەیی دەکاتو بە دوو دەستەپێ ٣+ ٤.

راگری ژینمی تۆ

ئایینو دینمی تۆ

تواناو تینمی تۆ

دەنگی یا سسینمی تۆ

دوای ئەم کۆپلەیە دێتە سەر کێشی (٥) بڕگەیی.

تۆی تیانەبینم

ئەڕووخێ ژینم

هەر تۆ ئەناسم

هەر تۆیە باسم

دوای ئەم کۆپلەیەش دێتەوە سەر کێشی ٨ بڕگەییەکە

سبەی دوو سبەی پیرییە

ژوورێکی پڕ لە ژیرییە

جارێکی تریش دێتەوە سەر کێشی (٥) بڕگەیی

تۆی تیا نەبینم

وێرانە ژینم

هەرتۆ ئەناسم

هەرتۆیە باسم

بەم شێوە دەبینن شاعیر کێشەکانی (٨ بڕگەییو ٧ بڕگەییو ٥ بڕگەیی) لە بنیاتی ئەم دەقەیدا بەکارهێناوە کە بۆخۆی هەنگاوێکە لە هەنگاوەکانی نوێگەریو ڕووکردنە بنیاتی شیعری سەربەست بەو چەمکەی کە لە ئەدەبی عەرەبیو کوردیدا ئاماژەی پێکراوە.

شاعیر لە دەقێکی تریدا بەناوی (ڤیت مینە)[١٣٩] کە لە ١٩٥٤ نووسیویێتی تێدا پەیڕەوی کێشی ٨ بڕگەیی کردووەو مامەڵەی جیاوازی لەگەڵ پێی ئەم کێشەدا دەکات وەك ئەوەی لە هەندێ دێڕدا بڕگەکانی دابەشکردووە بەسەر دێڕی یەك پێی چوار بڕگەییو هەندێ جاریش دوو پێ چوار بڕگەیی:

لە ڕۆژهەڵات	٤
لە وڵاتی بیرو خەبات	٤ + ٤
لەپڕ دەستڕێژ	٤
لێزمەی تفەنگ	٤
ئەشڵەقێنێت	٤
شەوی بێدەنگ	٤
گۆمی وەك چاوی ئافرەت گێژ	٣ + ٥
نووستووی ناو خانووی کۆنکرێت	٣ + ٥

کێشی سەربەستی تێدا بەکارهاتووە کە بریتییە لە ٨ بڕگەیی‌و شاعیر بەسەر پێی چوار بڕگەیی دابەشکردووە، لە دێڕێکدا پێی چوار بڕگەیی‌و لە دێڕێکی تریشدا پێی ٨ بڕگەییەکە بە ٢ پێی چوار بڕگەیی. سەروایش بە ئاشکرا دیارە کە شاعیر جۆرێك لەسەروای ڕەنگاوڕەنگی بەکارهێناوە. ئەم دەقە لەڕووی بنیاتی ئاوازەییەوە لە دەقی (بت بتەوان‌و شۆڕشگێڕی گۆران‌و ڕێگای خەباتی دیلان‌و ئەی کچە شوانی کامەران)‌و هەندێ دەقی تریش کە لای ڕەخنەگران بە دەقگەلێکی سەربەست لەقەڵەم دراون دەچێت.

لەم جۆرە شیعرەی زۆرە کە زۆربەیان لەسەر کێشی ٨ بڕگەیی بنیات نراون، تریەی ئاوازەیی بنیاتی ئەم دەقانەی کە ژمارەی پێیەکانی بە ناڕێکی لە بنیاتی دێڕەکاندا بەکارهێناوە. دێڕ هەیە لە یەك پێ پێکهاتووە دێڕیش هەیە لە دوو پێ پێکهاتووە.

(ع. ح. ب) بە درێژایی ساڵانی پەنجاکان گەلێك لە وتەکانی بەم شێوازە بنیات نراوە ئیتر بە درێژای تەمەنە شیعرییەکەی بەردەوام بوو لەسەر ئەم ڕێچکەیە. مامەڵەکردنی شاعیر لەگەڵ کێشی بڕگەیی هەندێجار ڕووی لە بەکارهێنانی زیاتر لە کێش کردووە. هەروەك لە دەقی (شێخی گەورە)[١٤٠] دا کێشی بڕگەیی (٥، ٧، ٦، ٢، ١٠، ٣)ی بەکارهێناوە. بنیاتی دێڕ لەم دەقانەدا لەسەر پێی جیاواز دروست بووە دێڕ هەیە لە یەك پێ‌و هەیە لە دوو پێ‌و هەیە لە سێ‌و لەهەمان کێشدا دەستەپێی جیاوازی بەکارهێناوە تەنانەت دێڕ هەیە لە یەك وشە پێکهاتووە ئەم دیاردەو ئەم هەنگاوە لە هەفتاکانەوە لا شاعیر سەرهەڵدەدات. سیمایەکی دیاری ئاوازەیی بنیاتی شیعرەکانی کێشی هەشت‌و حەوت بڕگەیی‌و دێڕی شیعری کورتە‌و هەندێجار لە یەك وشە پێکهاتووە. هەمیشەش سەروای بەکارهێناوە‌و هەرگیز دەستەبەری ئەم بنیاتەی ئاوازی شیعر نەبووە.

شاعیرێکی تری ئەم ڕێچکەیە دڵزارە، کە هەر لە سەرەتای چلەکانەوە هەنگاوی بەرەو نوێگەری ناوە، چ بە خۆڕزگارکردنی لە کێشی عەرووزی‌و چ بە خۆنەبەستنەوە بە قافیەی یەکگرتوو. لە شیعری (مەڕەنجێنە) کە لە ساڵی ١٩٤١ لە گۆڤاری گەلاوێژ بڵاوکراوەتەوە ! هەنگاوی یەکەمی ناوە:

لە عیشقی تۆ پشتم چەما
شادیم لە دڵ دەرچوو نەما
قەڵای ژینم لێ ڕما
مەڕەنجێنە دڵم گوڵم
سووتام بەجارێ

ئەم دەقە بە کێشی سەربەستی هەشت بڕگەیی‌و (٥) بڕگەیی بنیات نراوە، هەروەها لە دەقێکی تریدا کە بە ناونیشانی (ئەی تازە جەوان) کە لە ساڵی ١٩٤٣ دایناوە ساڵی ١٩٤٥ لە گەلاوێژدا بڵاوکراوەتەوە، نموونەیەکی ترە لە نوێکردنەوە لە ڕووی بەکارهێنانی وشەی کوردی پەتی‌و هەروەها پەیڕەوکردنی کێشی ١٤ بڕگەیی‌و کێشی ٦ بڕگەیی:

ئەی تازە جەوان گەر ئەتەوێ ژینی بەخۆشی
وازبێنە لەسەر خۆشی کە تۆ ژیرو خۆشی
بۆ گەل بە پەرۆشی
تۆ تازە نەمای چیمەنی باغی ژیان
بەم تەرزە لە تەرزەت مەدەدار لە چەمانی
مەحکوومی زەمانی[١٤١]

لە دەقی (لە لادێدا) کە شاعیر لە ١٩٤٦ لە بەندیخانەی هەولێردا نووسیوویێتی لە کۆپلەیەکیدا دەڵێ:

دەمێکە ژێر چەپۆکو هەق خوراوین ١١
بەهۆی بێگانە ڕووتو نان براوین ١١
نەزانو گێژو وێژین ٧
غەمو تاڵی ئەچێژین ٧
دزیو خوێن ڕشتن ٥
گەلێ سەربەستین ٥
زۆر بێ پەروایین ٤

ئەم دەقە بەو شێوازەی کە نازك الملائیکە لە پێناسەی شیعری سەربەستدا ئاماژەی پێکردووە نووسراوە.

دێڕەکان لەسەر پێ بنیات نراوەو شاعیر یاری بە بڕگەکان کردووە، لە یانزە بڕگەییەوە وەکو هێڵێکی بەیانی داکشاو بە ڕووی حەوتو پێنجو چوار بڕگەیی هەنگاو دەنێ، ئەم هەنگاونانە وە دەستکاریکردنە بە کەرتکردنی بڕگەی کێشەکان ریتمی ناوی شیعری پێ دەبەخشێ سەرەڕای ئەوەی کە شاعیر لەسەر یەك ریتم ئەم کۆپلەیەی بنیات ناوە.[١٤٢]

بەم پێیە بەکارهێنانی کێشی هەمەڕەنگ لای شاعیر سیمایەکی دیاری نوێگەرییەکەی بووە هەر بۆخۆیشی بنەمایەکی گرنگی بایەخدانی شاعیرانی نوێخوازییە بە پابەندنەبوونیان بەیەك جۆرە کێشەوە کە بواری دەربڕینی هەستو سۆزی ڕاستەقینە تەسك دەکاتەوە.

هەر لە بواری شیعری سەربەستدا ئاوڕ لە شیعری حەسیب قەرەداخی شاعیر دەدەینەوە کە ئەویش وەکو شاعیرێکی نوێگەر هەرچەندە زۆر بەکەمی لێکۆڵەرانو ڕەخنەگران ئاوڕیان لەم شیعرەمان داوەتەوە، بەڵام لەنێو شاعیرانی نوێی کوردیدا ناوێکی دیارو دەنگێکی ڕەسەنە، هەرزوو هاتە سەر ڕێچکەی شیعری نوێو گەلێك بەرهەمی خۆی بەم چەمکە نوێیە چنیووە ((بایەخی زۆری بە کێشی خۆماڵی داوە هەموو کێشەکانی بەکارهێناوە بەتایبەتی کێشە سووکەکانی ٧و ٨و ١٠ بڕگەیی. لە (شیعری نوێ)یا ٨ بڕگەییو ١٠ بڕگەیی کەرت دەکاو دەیانکاتە چوار بڕگەو پێنج بڕگە، بەم جۆرە دێڕە شیعری چوار بڕگەییو پێنج بڕگەیی دروست دەبێ))[١٤٣]. ئەم هەنگاونانەی شاعیر بۆخۆی ئەو ڕاستیە دەسەلمێنێ کە لە ڕێچکەی باوی کێشی خۆماڵی بە شێوازی ستوونی دوورکەوتۆتەوەو ڕووی لە کەرتکردنی کێشە خۆماڵییەکان کردووە کە بەپێی هەستو بیروڕا دەربڕین درێژی شیعری بەدەستەپێی جیاواز بنیات دەنێ:

دنیا شەوبوو
چاوی هیوا ڕووی لە خەوبوو
هاوین گەرمو گڕەو تۆز بوو
ئاگرباران
کاروان زۆری لە گەرمانا
لە تینوانا
دوور لە هەوار
دوور لە جێگا
باری خستبووە لای ڕێگا[١٤٤]

کاکەی فەلاح دەنگو ڕەنگی تایبەتی خۆی لە شیعردا هەیە یەکێکە لە شاعیرەکانی ناودارەکانی سەدەی بیستەم. لەڕووی کێشو مۆسیقاو ئاوازەی بنیاتی شیعرەکانییەوە شاعیرێکی سەلیقەدارو بەهرەدارو سەرکەوتووە، هەمیشە لەسەر کێشی

برگەیی شیعری داناوە جۆرە ترپەو ئاوازێکی سوارو ناسکی پێ بەخشیون. هەروەکو خۆی لەبارەی خۆیەوە دەڵێ ((لە شیعرو ئەدەبو تێکڕای ژیاندا باوەڕم بە گۆڕینو پێشکەوتنو نوێبوونەوە هەیە))[١٤٥].

جگە لە نووسینی شیعر بە چەمکی یەکێتی بەیتو جووت قافیە، گەلێك دەقی شیعری بە پێی چەمکی سەربەست کە بنیاتی دێڕ لەسەر پێیە نەك کێش هەوڵی دیارو بەرچاوی هەیە. هەروەك د.مارف خەزنەدار دەڵێ: ((شاعیر بەشداری بەرچاوی هەبوو لە دەوڵەمەندکردنی شیعری نوێی کوردی ئەو شیعرە لیریکییەی لە یەك کێشی خۆماڵیی زیاتر لە تاکە شیعرێکدا بەکاردەهێنرا هەروەها ڕەچاوی ڕەنگاوڕەنگە قافیەش دەکرا))[١٤٦].

ئەی فریشتەی خۆشەویستی	٤ + ٤
خۆشەوویستی پاكو بێگەرد	٤ + ٤
کەوتوومەتە تۆ پەرستی	٤ + ٤
لە ئاسمان بێ یا لەسەر عەرد	٤ + ٤
خۆشەویستم	٤
ئەتپەرستم	٤
بەتۆ مەستم	٤
بێ تۆ پەستم	٤

یاخود لە نموونەیەکی تردا دەڵێ:

ڕێبوارێکم	٤
لەسەر هەورازی توترکا	٥ + ٣
هەڵئەگەڕێم	٤
بەڕێی کا کێشانی دڕکا	٦+ ٢
هەنگاو ئەنێم	٤
بەڕێگادا	٤
گۆماوی خوێن بەجێدێڵم	٤+ ٤

شاعیر بنیاتی ئەم شیعرەی لەسەر کێشی هەشت برگەیی داناوە، هەندێ دێڕی وەکو خۆی هێشتۆتەوە، هەندێ دێڕی کەرتکردووەو بووە بە چوار برگە چەند جۆرێك قافیەی بەکارهێناوە. بەم پێیە ئەم شیعرەو هەموو ئەو شیعرانەی بە نوێ ژمێردراون گەمەیێکی تەکنیکی لە دێڕی شیعری عەرووزیو خۆماڵی تیایاندا کراوە تازە دەکەونەوە بەرچاو، کەچی ئەدگاری شیعری عەرووزیو خۆماڵییان تێدا ماوە[١٤٧].

بەم پێیە ڕێچکەی شیعری سەربەست بەو چەمکەی نازك الملائیکە لە ئەدەبی عەرەبیدا دەستنیشانی کردووە لە ئەدەبی کوردیشدا بەهەمان چەمك لای شاعیرانی کورد لە چلەکانی سەدەی بیستەوە سەری هەڵداوەو بەردەوام لە گەشەکردندا بووە تا لە ساڵانی هەفتاکاندا بەتەواوی زەمینە بۆ ئەم ڕێچکەیە کرایەوەو ڕەگی داکوتاو بووە مۆدێلێکی نوێخوازی قۆناغە شیعرییەکە.

ئەنجام

١. نوێگەری لە ئەوروپا لە بواری شیعردا بەچەند فۆرمو جۆری جیاواز سەری هەڵداوە هەربۆیەش قۆناغی پرۆسەی نوێگەری پێکەوە تەواوکەری هەموو هەنگاوەکانن بە فۆرمە جیاوازەکانیەوە لەم لایەنەوە نراوەو ناشتوانرێ بەجیا لێیان بڕوانینو لەیەکیان دابڕین.

٢. چەمکی شیعری سەربەست لای ڕۆژئاوا ئەو شیعرەیە کە پابەندی کێشو سەروای تەقلیدی نابێتو تەنها بایەخ بەجۆرێك لە ریتم دەدات کە بەهای شیعریەتی تێدا پارێزراوبێت، بەڵام لە ئەدەبی عەرەبیدا ئەو جۆرەیە کە پابەندی کێشو سەروا دەبێت بەڵام بەشێوازێکی دەستکاریکراو هەڵیان دەسوورێنێ کە جۆرێك لە سەربەستی بۆ شاعیر تێدایە کاتێ مامەڵەیان لەگەڵدا دەکات.

٣. لە ئەدەبی کوردیدا هەردوو چەمکی شیعری سەربەست لە پرۆسەی نوێگەری شیعری کوردیدا ڕەنگیان داوەتەوە وەکو دوو شێواز ڕۆڵیان هەبووە لە بنیاتی دەقی شیعری کوردیداو لەولایەنەشەوە بە هەندێ هەوڵی سەرەتایی دەستیان پێکردو پاشان ڕەگیان داکوتا.

٤. ڕەخنەگرانو لێکۆڵەرانو شاعیرانیش بەهەڵە فۆرمو ناونیشانی شیعری نوێی کوردی بەکاردەهێننو تێکەڵییەکیان کردووە لەنێوان شیعری سەربەستی بێ کێشو سەروا شیعری سەربەستی کێش برگەی دەستکاریکراو هەروەها شیعری پەخشانیش.

٥. لەسەرەتا شاعیران بە دوورکەوتنەوەیان لە کێشو سەروا هەنگاویان بەرەو نوێگەری دەنا بەڵام دواتر ڕەوتەکەیان گۆڕیو ئەوجۆرە هەوڵانەیان بە پەخشانی شیعری لەقەڵەم داو گەڕانەوە بۆ پەیڕەوکردنی کێشو سەروا بەڵام بە شێوازێکی نوێو جیاواز لە شێوازە کۆنەکەی.

٦. لە هەفتاکاندا هەردوو ئەو شێوازە شیعرەی سەربەستو شیعری پەخشانی بەچاکی دەرکەوتن بەڵام شیعری بێ کێشو سەروا وەکو ئەو چەمکەی کە لە ڕۆژئاوا پەیڕەودەکرێ لەناو پرۆسەی نوێگەری کوردیدا بەشەرمەوە چاوی لێ دەکرا هەتا لەتیف هەڵمەت هاتو بە چەند پارچە دەقێکی شیعری بێ کێشو سەروا لەیەکەم کۆمەڵە بەرهەمێکیدا بەناوی (خواو شارە بچکۆلەکەمان) ئەو شەرمەی ڕەواندەوەو دەرگای لەبەردەم شاعیراندا بەتەواوی کردەوەو ئیتر ئەم جۆرە لە شیعر بووە مۆدێلێكو مەرجێکی نوێگەری قۆناغەکە.

٧. هەر لە هەفتاکاندا لە بواری درێژەدان بە نووسینی شیعر بە چەمکەکەی نازك ئێجگار فراوان بوو چونکە لە شەستەکاندا بناغەیەکی پتەوی بۆخۆی دامەزراندو شاعیرانی قۆناغی ڕوانگە لە پەیڕەوکردنی بنەماکانی ئەم شێوازە لەبەرهەمەکانیاندا بەچاکی ڕەنگی داوەتەوە، بەڵام هەر لەگەڵ ئەم قۆناغەشدا هەندێ هەوڵی شیعری پەخشانیش هاتە ئاراوە، دواتریش لە هەشتاکاندا پەرەی سەندو لەلایەن شاعیرانەوە بایەخی پێدەدرا.

٨. یەکەم شاعیر لە بواری نووسینی شیعری بێ کێشو سەروا واتە بەو چەمکەی ڕۆژئاوا برایم ئەحمەدەو هەروەها شاعیرانی (کامەران موکریو نوری وەشتی)یە دواتریش لەسەر دەستی لەتیف هەڵمەت پەرەی سەندو چەسپا. یەکەم شاعیریش لە بواری نووسینی شیعری سەربەست بەو چەمکەی کە لەسەر پێ دامەزراوە گۆرانەو دواتر لای کامەرانو دیلانو ع. ح. ب و کاکەی فەلاحو دڵزارەوە، پەرەی پێدراوە لە هەفتاکاندا لەسەردەستی کۆمەڵێك شاعیری قۆناغەکە بەتەواوی گەشەی کردو ڕەگی داکوتا.

٩. سیمای شیعری نوێی کوردی بەپێی فۆرمو هەنگاوەکانی نوێگەریی خاوەن تایبەتمەندیو خەسڵەتی جیاوازە کە لەڕووی فۆرمەوە خۆی لە شیعری بێ کێشو سەرواو شیعری کێشو سەروادادری برگەیی دەستکاریکراوەو شیعری

پەخشانی دەبینێتەوە، سیمای دیاری شیعری سەربەست کە پەیڕەوی کێشو سەروا دەکرد پەیڕەوکردنی کێشی (٨) برگەیی بوو بە دەستەپێی جیاوازو دواتریش کێشی هەمەڕەنگ (٧+ ٤+ ٥+ ١١).

پەراوێزەکان:

[١] یوسف الصائغ، الشعر الحر في العراق منذ نشأته حتى عام ١٩٥٨، دراسة، اتحاد الكتاب العرب، ٢٠٠٦، ل٢٣.

[٢] د.عبدالواحد لؤلؤە، مدائن الوهم شعر الحداثة والشفات، رياض الريس للكتاب والنشر، ٢٠٠٢، ل٥٩.

[٣] د.فەرهاد پیربالّ، شیعری سەربەست لە ئەدەبی کوردیدا، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (٤٩٩٩).

[٤] ڕەزا سەید حسێنی، قوتابخانە ئەدەبییەکان، و: حمەکریم عارف، دەزگای موکریانی، هەولێر، ٢٠٠٦، ل١٦٦.

[٥] www.encyclopedia Britannica

[٦] ڕەزا سەید حسێنی، قوتابخانە ئەدەبییەکان، و: حمەکریم عارف، ل١٦٦.

[٧] www.encyclopedia Britannica

[٨] نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد، فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبیو ڕەخنەیی، چاپو بڵاوکردنەوەی سلێمانی، ٢٠١١.

[٩] د.فەرهاد پیربالّ، شیعری سەربەست لە ئەدەبی کوردیدا، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (٤٩٩٩)، ٢٠٠٩/١٠/١٥.

[١٠] ڕەزا سەید حسێنی، قوتابخانە ئەدەبییەکان، و: حمەکریم عارف، ل١٦٥.

[١١] د.فەرهاد پیربالّ، شیعری نوێی کوردی، دەزگای کوردستان، هەولێر، ل١٧.

[١٢] ڕەزا سەید حسێنی، قوتابخانە ئەدەبییەکان، و: حمەکریم عارف، ل١٥٠–١٥٦.

[١٣] ڕەزا سەید حسێنی، قوتابخانە ئەدەبییەکان، و: حمەکریم عارف، ل١٧٤.

[١٤] ڕەزا سەید حسێنی، قوتابخانە ئەدەبییەکان، و: حمەکریم عارف، ل١٦٦.

[١٥] ڕەزا سەید حسێنی، قوتابخانە ئەدەبییەکان، و: حمەکریم عارف، ل١٦٧.

[١٦] د.عبدالواحد لؤلؤە، مدائن الوهم، ل١٣.

[١٧] ڕەزا سەید حسێنی، قوتابخانە ئەدەبییەکان، و: حمەکریم عارف، ل١٧٤.

١٨ د.عبدالواحد لؤلؤە، مدائن الوهم، ل١٥–١٦.

[١٩] بوکنەر ب–تراویک، مێژووی ئەدەبیاتی جیهانی، بەرگی دووەم، و: حمەکریم عارف، هەولێر، ٢٠٠٨، ل٢٠٥.

[٢٠] د.موحسین ئەحمەد عومەر، فەرهەنگی ئەدەبی، چاپخانەی حەمدی، سلێمانی، ٢٠١٢، ل٥٠–٥٣.

[٢١] د.عبدالواحد لؤلؤە، مدائن الوهم، ل٤٣.

[٢٢] د.عبدالواحد لؤلؤە، مدائن الوهم، ل٤٧.

[٢٣] د.عبدالواحد لؤلؤە، مدائن الوهم، ل٥٨.

[٢٤] ڕەزا سەید حسێنی، قوتابخانە ئەدەبییەکان، و: حمەکریم عارف، ل١٧٤.

[٢٥] د.عبدالواحد لؤلؤە، مدائن الوهم، ل٦٣–٦٤.

[٢٦] د.یوسف عزالدين، التجديد في الشعر الحديث، دار المدى، ط٢، ٢٠٠٧، ل٩٦.

[٢٧] یوسف الصائغ، الشعر الحر في العراق منذ نشأته حتى عام ١٩٥٨، ل٢٢.

[٢٨] د.عبدالواحد لؤلؤە، مدائن الوهم، ل٥١.

[٢٩] د.عبدالواحد لؤلؤە، مدائن الوهم، ل٥٣.

[٣٠] د.عبدالواحد لؤلؤە، مدائن الوهم، ل٥٢.

[٣١] یوسف الصائغ، الشعر الحر في العراق منذ نشأته حتى عام ١٩٥٨، ل٢٣.

[٣٢] د.عبدالواحد لؤلؤە، مدائن الوهم، ل٥٢.

[٣٣] د.عبدالواحد لؤلؤە، مدائن الوهم، ل٦٨.

[٣٤] یوسف الصائغ، الشعر الحر في العراق منذ نشأته حتى عام ١٩٥٨، ل٢٣.

[٣٥] د.عبدالواحد لؤلؤە، مدائن الوهم، ل٥٣.

[36] يوسف الصائغ، الشعر الحر في العراق منذ نشأته حتى عام ١٩٥٨، ل٢٣.

[37] د.عبدالواحد لؤلؤه، مدائن الوهم، ل٥٧.

[38] د.يوسف عزالدين، التجديد في الشعر الحديث، ل١١٥، ل١٢٢.

[39] يوسف الصائغ، الشعر الحر في العراق منذ نشأته حتى عام ١٩٥٨، ل٣٢.

[40] د.عبدالواحد لؤلؤه، مدائن الوهم، ل٦٩.

[41] د.عبدالواحد لؤلؤه، مدائن الوهم، ل٦٩.

[42] د.دڵشاد عەلی، بنیاتی هەڵبەست لە هۆنراوەی کوردیدا، سلێمانی، ١٩٩٨، ل١٥١.

[43] يوسف الصائغ، الشعر الحر في العراق منذ نشأته حتى عام ١٩٥٨، ل٣٠.

[44] د.عبدالواحد لؤلؤه، مدائن الوهم، ل٧٠.

[45] د.دڵشاد عەلی، بنیاتی هەڵبەست لە هۆنراوەی کوردیدا، ل١٥٠.

[46] د.فاتح علاق، مفهوم الشعر عند رواد الشعر العربي الحر، دراسة، اتحاد الادباء العرب، ٢٠٠٥، ل١٠٢.

[47] د.عبدالواحد لؤلؤه، مدائن الوهم، ل٧١.

[48] د.فاتح علاق، مفهوم الشعر عند رواد الشعر العربي الحر، ل١٠٣.

[49] د.فاتح علاق، مفهوم الشعر عند رواد الشعر العربي الحر، ل١٠٣.

[50] بڕوانە: د.فەرهاد پیرباڵ، شیعری نوێی کوردی، ل

[51] بڕوانە: عەبدوڵڵا تاهیر بەرزنجی، شیعری کوردی و سەدەیەك بە هەڵە بەکارهێنانی ناونیشانەکانی نوێگەری، ڕۆژنامەی چاودێر، ژمارە (٣٩٩) دووشەممە ٢٠١٤/٣/٣.

[52] عەبدوڵڵا تاهیر بەرزنجی، شیعری کوردی و سەدەیەك بە هەڵە بەکارهێنانی ناونیشانەکانی نوێگەری، بەشی دووەم.

[53] عەبدوڵڵا تاهیر بەرزنجی، شیعری کوردی و سەدەیەك بە هەڵە بەکارهێنانی ناونیشانەکانی نوێگەری، چاودێر ژمارە (٤٠٠) بەشی سێیەم دووشەممە ٢٠١٤/٣/١٠.

[54] عەبدوڵڵا تاهیر بەرزنجی، شیعری کوردی و سەدەیەك بە هەڵە بەکارهێنانی ناونیشانەکانی نوێگەری، بەشی سێیەم، ڕەخنەی چاودێر ژمارە (٤٠٠) ٢٠١٤/٣/١٠، ل٣.

[55] یادگار ڕەسول باڵەکی , ,سیماکانی تازەکردنەوەی شیعری کوردی , دهۆك , ٢٠٠٥ .

[56] شێخ نوری شێخ صالح، ئەدەبیاتی کوردی، ڕۆژنامەی ژیان، ژمارە (٢٢) تەمموزی ١٩٢٦.

[57] د.کامل حسن بصیر، شێخ نوری شێخ صالح لە کۆڕی لێکۆڵینەوەی وێژەیی‌و ڕەخنەسازیدا، بەغدا، ١٩٨٠، ل٢٥.

[58] د.کامل بەسیر. شێخ نوری لە کۆڕی، ل٣٣.

[59] شێخ نوری شێخ صالح، ڕۆژنامەی ژیان، ژمارە (٢٢)، ١٩٢٦.

[60] شێخ نوری شێخ صالح، ڕۆژنامەی ژیان، ژمارە (٢٢)، ١٩٢٦.

[61] د.کامل بەسیر. شێخ نوری شێخ صالح لە کۆڕی لێکۆڵینەوەی وێژەو ڕەخنەسازیدا، ل٦٨.

[62] د.دڵشاد عەلی، بنیاتی هەڵبەست لە هۆنراوەی کوردیدا، ل ١٥٣.

[63] پیرەمێرد هەر بەو ناونیشانە پەخشانە شیعرەکەی وەرگێڕاوە، بڕوانە ژیان، ٣٦١ ساڵی ١٩٣٣.

[64] د.فەرهاد پیرباڵ، شیعری نوێی کوردی، ل ٩٢.

[65] ڕۆژنامەی ژیان، ژمارە ٣٦١، ساڵی ١٩٣٣.

[66] ڕۆژنامەی ژیان، ژمارە ٣٨١ ساڵی ١٩٣٣.

[67] پیرەمێرد، پێداچوونەوەیەکی نوێی ژیان‌و بەرهەمەکانی، کۆکردنەوەو لێکۆڵینەوەی ئومێد ئاشنا، بەرگی یەکەم، ئاراس، هەولێر، چاپی دووەم ٢٠٠٩، ل٣٧١.

[68] د.فەرهاد پیرباڵ، شیعری نوێی کوردی، ل٩٠.

[69] د.دڵشاد عەلی، بنیاتی هەڵبەست لە هۆنراوەی کوردیدا، ل١٤٧.

[٧٠] سەرچاوەی پێشوو، ل١٤٨.

[٧١] د.دلشاد عەلی، بنیاتی هەڵبەست لە هۆنراوەی کوردیدا، ل ١٥٤.

[٧٢] گۆران، سەرنجێکی کورت لە شیعر، ژین، ژمارە ١١٢٦، ١١٢٧، ٤ و ١١|١٢| ١٩٥٢.

[٧٣] د.کامل بەسیر، وێژەی کوردی و رەخنەسازی، ئەمینداریێتی گشتی رۆشنبیری و لاوان، کوردستان، ١٩٩٠، چاپخانەی (دار الجاحظ)، ل٢٦١.

[٧٤] د.کامل بەسیر، وێژەی کوردی و رەخنەسازی، بەغدا، ١٩٩٠، ل٢٦٩.

[٧٥] ڕەفیق حیلمی، شیعرو ئەدەبیاتی کوردی، بەغدا، ١٩٤٦، ل ٢٦.

[٧٦] د.فەرهاد پیربال شیعری نوێی کوردی، ل٢٦.

[٧٧] د.محەمەد فازل مستەفا، دەنگی پیرەمێرد لە بزووتنەوەی شیعری نوێی کوردیدا، هەولێر، ٢٠١١، ل٢٤.

[٧٨] ڕەفیق حیلمی، شیعرو ئەدەبیاتی کوردی، ل ١٣٣.

[٧٩] ڕەفیق حیلمی، شیعرو ئەدەبیاتی کوردی، ل ٢٠٥.

* یادگارو هیوا یەکەمجار بە ناونیشانی (هیواو دڵداری) لە گۆڤاری هاوار ژمارە (١٩) ساڵی یەکەم ١٧ی نیسانی ١٩٣٣ بڵاوکراوەتەوە. دواتر لە یادگاری لاوان لە ١٩٣٣ ناونیشانەکەی کراوە بە یادگارو هیوا جارێکی تر بڵاوکراوەتەوە، دیسان جارێکی تریش لە گۆڤاری گەلاوێژ ژمارە (٩) ئەیلولی ١٩٤٣ بڵاوکراوەتەوە. بڕوانە عومەر مارف بەرزنجی، برایم ئەحمەد کۆی بەرهەمە شیعرییەکانی، چاپەمەنی خاك، سلێمانی، ٢٠٠٧، ل ١٨.

* بەرەو ڕووناکی یەکەمجار بەناوی (أ. أ) بڵاوکراوەتەوە، گۆڤاری گەلاوێژ، ژمارە (٥)، ساڵی ٦ مایسی ١٩٤٦. بڕوانە عومەر مارف بەرزنجی، برایم ئەحمەد، کۆی بەرهەمە شیعرییەکانی، ل٣٣ بڵاوبوونەوەی ئەم دەقە پێنج جار لەماوەی سێ ساڵدا ئەوە دەسەلمێنێ کە دەقێکی نوێگەرییە چ لەڕوو ڕووخسارو چ لەڕووی ناوەڕۆکەوە، خاوەنەکەی ئامانجی بووە چاوی لێبکەنو بیکەنە بناغەی ڕێبازێکی نوێی شیعری لە ئەدەبی کوردیدا.

[٨٠] محەمەد صدیق عارف، قوتابخانەی شیعری تازە، ڕۆژنامەی ژین، ژمارە ١٢٧٧، ١٥|١٢|١٩٥٥

بەڵام نوسەر لە وتارێکی تریدا بەناونیشانی ڕایەك لە بارەی پەخشانە شیعرەوە لە هاوکاری ژمارە ٩٧٩ لە ٢|٦|١٩٨٨ بلاکراوەتەوە بەپێچەوانەی بۆچوونەکانی پێشووتری (بەرەو ڕووناکی) بە پەخشانە شیعر لەقەڵەم دەدات.

[٨١] بڕوانە حسین عارف، نووسینەکانم لە بواری ڕەخنەو لێکۆڵینەوەدا، ئاراس، هەولێر، ٢٠١١، ل٦، ل٢٣٦، ل٢٤٧، ل٣٣٠.

[٨٢] لەتیف هەڵمەت، شیعر خەنانس، ئەنوەری مینجۆب، سلێمانی، ل٣٤٤.

[٨٣] د.مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی حەوتەم، B، ٢٠٠٦، ل٣١٤.

[٨٤] د.مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی حەوتەم، B، ٢٠٠٦، ل٣٠٧.

[٨٥] کامل ژیر، نازەنین، دیوانی هەڵبەست، چاپخانەی النور، بغداد، ل٩.

[٨٦] هەڵبەستەکانی ژیر، داستانی ئەوینی کوردستان، دەزگای چاپەمەنی ڕۆژ لە سوید، ل٤٤٠.

[٨٧] نازەنین هەڵبەست، کامل ژیر،١٩٥٨، ل ٩.

[٨٨] نازەنین هەڵبەست، کامل ژیر،١٩٥٨، ل٣٨.

[٨٩] سامان عیزەدین سەعدون، بنیاتی هونەری لە شیعری لەتیف هەڵمەتدا، سلێمانی، ٢٠٠٩، ل١٠٠.

[٩٠] د.فەرهاد پیربال، شیعری نوێی کوردی، ل٩٤.

[٩١] سامان عیزەدین، بنیاتی هونەری لە شیعری لەتیف هەڵمەتدا، ل١٠٠.

[٩٢] عەبدوڵڵا تاهیر بەرزنجی، ڕەخنەی چاودێر، ژمارە ٣٩٩، ٢٠١٤.

[٩٣] خواو شارە بچکۆلەکەمان، لەتیف هەڵمەت.

[٩٤] سامان عیزەدین، بنیاتی هونەری لە شیعری لەتیف هەڵمەتدا، ل ٢٨٣، ل ٣١٨.

[٩٥] عەبدوڵڵا تاهیر بەرزنجی، ڕەخنەی چاودێر، ژمارە ٣٩٩.

[٩٦] د.دلشاد عەلی، بنیاتی هەڵبەست لەهۆنراوەی کوردیدا، ل١٥٠.

[٩٧] حسین عارف، نووسینەکانم لە بواری ڕەخنەو لێکۆڵینەوەدا، ل٦.

[٩٨] حسین عارف، نوسینەکانم، ل٣٦٦.

[٩٩] حسین عارف، نووسینەکانم، ل ٣٦٦.

[100] بەرهەمە شیعرییەکانی نووری دەشتی، ئامادەکردنو پێداچوونەوەی مارف ناسراو، بەرێوەبەرێتی گشتی چاپو بلاوکردنەوە، سلێمانی، ٢٠٠٣، ل٤٣.

[101] حسێن عارف، نووسینەکانم، ل٣٥٨.

[102] مارف بەرزنجی، گۆڤاری شەفەق، ژمارە (١٠)ی بەرگی (١) مات، ١٩٥٨.

[103] دیوانی گۆران، چاپی دووەم، ل ٢٠٩.

[104] د.دلشاد عەلی، بنیاتی هەلبەست لە هۆنراوەی کوردیدا، ل١٥٢– ١٥٤.

[105] عەبدولرەزاق بیمار، کێشو مۆسیقای هەلبەستی کوردی، دەزگای رۆشنبیریو بلاوکردنەوەی کوردی، بەغدا، چاپی یەکەم، ١٩٩٢، ل ١٥١.

[106] دیوانی گۆران، چاپی دووەم، ل ١٤٩.

[107] عەبدولرەزاق بیمار، کێشو مۆسیقای شیعری کوردی، ل١٥٤.

[108] د.دلشاد عەلی، بنیاتی هەلبەست لە هۆنراوەی کوردیدا.

[109] بروانە: ١. حسێن عارف، کامەرانو هۆنراوەی نوێ.

٢. د.مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی حەوتەم B.

٣. د.دلشاد عەلی، بنیاتی هەلبەست لە هۆنراوەی کوردیدا.

٤. عەبدولرەزاق بیمار، کێشو مۆسیقای هەلبەستی کوردی.

[110] دیوانی کامەران موکری، پێشەکی نووسین پەراوێز لێدان عەبدوللا ئاگرین، بلاوکراوەکانی گۆڤاری کاروان، ١٩٨٧، ل٤٠.

[111] بروانە د.دلشاد عەلی، بنیاتی هەلبەست، ل١٥٨، هەروەها حسێن عارف، نووسینەکانم، کامەرانو هۆنراوەی نوێ، ل٣٦٦.

[112] د.پەرێز سابیر، رەخنەی ئەدەبی کوردیو مەسەلەکانی نوێکردنەوەی شیعر، دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٦، ل ٣٦٧.

[113] د.پەرێز سابیر، رەخنەی ئەدەبی کوردیو مەسەلەکانی نوێکردنەوەی شیعر، ل٣٦٨.

[114] د.مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی حەوتەم B، هەولێر، ل ٦٤٣.

[115] دیوانی کامەران موکری، ئامادەکردنی عەبدوللا ئاگرین، ل ٦٥.

[116] دیوانی کامەران موکری، ل١٠٤.

[117] حسێن عارف، نووسینەکانم لە بواری رەخنەو لێکۆلینەوەدا، ل٢٤٨.

[118] حسێن عارف، نووسینەکانم لە بواری رەخنەو لێکۆلینەوەدا، ل ٢٤٧.

[119] حسێن عارف، نووسینەکانم لە بواری رەخنەو لێکۆلینەوەدا، ل٢٥٠.

[120] د.دلشاد عەلی، بنیاتی هەلبەست لە هۆنراوەی کوردیدا، ل١٥٦.

[121] د.دلشاد عەلی، دیلانو تاقیکرنەوەی شیعری، ل٢٢٧.

[122] گۆڤاری شەفەق، مارف بەرزنجی، ژمارە (١٠)، ١٩٥٨.

[123] د.دلشاد عەلی، دیلانو تاقیکردنەوەی شیعری، ل٢٢٩.

[124] دیوانی شیعر محەمەد صالح دیلان، ئامادەکردنی د.عەبدوللا ئاگرین، هەولێر، کوردستان، سالی ٢٠١٣، ل١٥٦.

[125] د.دلشاد عەلی، دیلانو تاقیکردنەوەی شیعری، ل٢٣٠.

[126] د.دلشاد عەلی، دیلانو تاقیکردنەوەی شیعری، ل١٩٤.

[127] د.دلشاد عەلی، دیلانو تاقیکردنەوەی شیعری، ل٢٣١.

[128] د.دلشاد عەلی، دیلانو تاقیکردنەوەی شیعری، ل٢٣١.

[129] د.دلشاد عەلی، دیلانو تاقیکردنەوەی شیعری، ل٢١٢.

[130] دیوانی دیلان، ل٢٤٧ لومبومبا.

[131] دیوانی دیلان، ل٢٧٧، درەخت.

[132] د.مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی حەوتەم B،ل٥٠٣.

[133] هەلبەستەکانی ژێر، داستانی ئەوینی کوردستان، سوید، ل٤٤٠.

[١٣٤] هەڵبەستەکانی ژیر، داستانی ئەوینی کوردستان، ل٤٣٣.

[١٣٥] هەڵبەستەکانی ژیر، داستانی ئەوینی کوردستان، ل٢٥٨.

[١٣٦] هەڵبەستەکانی ژیر، ل٤٣٥.

[١٣٧] د.مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی بەرگی حەوتەم B، ٢٠٠٦.

[١٣٨] دیوانی ع. ح. ب، دەزگای بڵاوکردنەوەی سلێمانی، ٢٠١٣، ل٩.

[١٣٩] دیوانی ع. ح. ب، ل١٢٧.

[١٤٠] دیوانی ع. ح. ب، ل٣٧٠.

[١٤١] کەمال غەمبار، بەرەو جیهانی شیعری چەند شاعیرێك، ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٨، ل٨٢.

[١٤٢] کەمال غەمبار، بەرەو جیهانی شیعری چەند شاعیرێك، ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٨، ل٨٣.

[١٤٣] د.مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی حەوتەم B، ٢٠٠٦، ل٦١٨.

[١٤٤] فەرهەنگی غەم، حەسیب قەرەداخی، شیعر، سلێمانی، چاپخانەی کاکەی فەلاح، ١٩٧٩، ل١١٧.

[١٤٥] کاکەی فەلاح، کاروانی شیعری نوێی کوردی، ل٢٠٤.

[١٤٦] د.مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی دووەم، B، ٢٠٠٦، ل٥٦٩.

[١٤٧] د.مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی حەوتەم، B، ل٥٦٩.

سەرچاوەکان:

کتێبی کوردی:

- بوکنەر ب – تراویك، مێژووی ئەدەبیاتی جیهانی، بەرگی دووەم، و: حمەکریم عارف، هەولێر، ٢٠٠٨.
- پیرەمێرد، پێداچوونەوەیەکی نوێی ژیانو بەرهەمەکانی، کۆکردنەوەو لێکۆڵینەوەی ئومێد ئاشنا، بەرگی یەکەم، ئاراس، هەولێر، چاپی دووەم ٢٠٠٩.
- د.دڵشاد عەلی، بنیاتی هەڵبەست لە هۆنراوەی کوردیدا، سلێمانی، ١٩٩٨.
- د.فەرهاد پیرباڵ، شیعری نوێی کوردی، دەزگای کوردستان، هەولێر.
- د.کامل بەسیر، وێژەی کوردی و رەخنەسازی، ئەمینداریێتی گشتی رۆشنبیریو لاوان، کوردستان، ١٩٩٠، چاپخانەی (دار الجاحظ).
- د.موحسین ئەحمەد عومەر، فەرهەنگی ئەدەبی، چاپخانەی حەمدی، سلێمانی، ٢٠١٢.
- رەزا سەید حسێنی، قوتابخانە ئەدەبییەکان، و: حمەکریم عارف، دەزگای موکریانی، هەولێر، ٢٠٠٦.
- نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد، فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبیو رەخنەیی، چاپو بڵاوکردنەوەی سلێمانی، ٢٠١١.
- بەرهەمە شیعرییەکانی نووری وەشتی، ئامادەکردنو پێداچوونەوەی مارف ناسراو، بەرێوەبەرێتی گشتی چاپو بڵاوکردنەوە، سلێمانی، ٢٠٠٣.
- حسێن عارف، نووسینەکانم لە بواری رەخنەو لێکۆڵینەوەدا، ئاراس، هەولێر، ٢٠١١.
- خواو شارە بچکۆلەکەمان، لەتیف هەڵمەت.
- د.پەرێز سابیر، رەخنەی ئەدەبی کوردیو مەسەلەکانی نوێکردنەوەی شیعر، دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٦.
- د.دڵشاد عەلی، دیلانو تاقیکردنەوەی شیعری.
- د.کامل حسن بصیر، شێخ نوری شێخ صالح لە کۆڕی لێکۆڵینەوەی وێژەییو رەخنەسازیدا، بەغدا، ١٩٨٠.
- د.مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی بەرگی حەوتەم B، هەولێر، ٢٠٠٦.
- د.محەمەد فازل مستەفا، دەنگی پیرەمێرد لە بزووتنەوەی شیعری نوێی کوردیدا، هەولێر، ٢٠١١.
- دیوانی محەمەد صالح دیلان، ئامادەکردنی د.عەبدوڵڵا ئاگرین، هەولێر، کوردستان، ساڵی ٢٠١٣.
- دیوانی ع. ح. ب، دەزگای بڵاوکردنەوەی سلێمانی، ٢٠١٣.
- دیوانی کامەران موکری، پێشەکی نووسین پەراوێز لێدان عەبدوڵڵا ئاگرین، بڵاوکراوەکانی گۆڤاری کاروان، ١٩٨٧.

●ڕەفیق حیلمی، شیعرو ئەدەبیاتی کوردی، بەغدا، ١٩٤٦.
●سامان عیزەدین سەعدون، بنیاتی هونەری لە شیعری لەتیف هەڵمەتدا، سلێمانی، ٢٠٠٩.
●عەبدولڕەزاق بیمار، کێشو مۆسیقای هەڵبەستی کوردی، دەزگای ڕۆشنبیری‌و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغدا، چاپی یەکەم، ١٩٩٢.
●فەرهەنگی غەم، حەسیب قەرەداخی، شیعر، سلێمانی، چاپخانەی کاکەی فەلاح، ١٩٧٩.
●کاکەی فەلاح، کاروانی شیعری نوێی کوردی.
●کامل ژیر، نازەنین، دیوانی هەڵبەست، چاپخانەی النور، بغداد.
●کەمال غەمبار، بەرەو جیهانی شیعری چەند شاعیرێك، ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٨.
●لەتیف هەڵمەت، شیعر خەنانس، ئەنوەری مینجۆب، سلێمانی.
●هەڵبەستەکانی ژیر، داستانی ئەوینی کوردستان، دەزگای چاپەمەنی ڕۆژ لە سوید.

کتێبی عەرەبی:

●د.عبدالواحد لؤلؤە، مدائن الوهم شعر الحداثة والشفات، رياض الريس للكتاب والنشر، ٢٠٠٢
●د.فاتح علاق، مفهوم الشعر عند رواد الشعر العربي الحر، دراسة، اتحاد الادباء العرب، ٢٠٠٥
●د.يوسف عزالدين، التجديد في الشعر الحديث، دار المدى، ط٢، ٢٠٠٧.
●يوسف الصائغ، الشعر الحر في العراق منذ نشأته حتى عام ١٩٥٨، دراسة، اتحاد الكتاب العرب، ٢٠٠٦.

ڕۆژنامە:

●د.فەرهاد پیرباڵ، شیعری سەربەست لە ئەدەبی کوردیدا، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (٤٩٩٩)، ٢٠٠٩/١٠/١٥.
●عەبدوڵڵا تاهیر بەرزنجی، شیعری کوردی و سەدەیەك بە هەڵە بەکارهێنانی ناونیشانەکانی نوێگەری، ڕۆژنامەی چاودێر، ژمارە (٣٩٩) دووشەممە ٢٠١٤/٣/٣.
●ڕۆژنامەی ژیان، ژمارە ٣٦١، ساڵی ١٩٣٣.
●ڕۆژنامەی ژیان، ژمارە ٣٨١ ساڵی ١٩٣٣.
●شێخ نوری شێخ صالح، ئەدەبیاتی کوردی، ڕۆژنامەی ژیان، ژمارە (٢٢) تەمموزی ١٩٢٦.
●گۆران، سەرنجێکی کورت لە شیعر، ژین، ژمارە ١١٢٦، ١١٢٧، ٤ و ١١|١٢| ١٩٥٢.
●محەمەد صدیق عارف، قوتابخانەی شیعری تازە، ڕۆژنامەی ژین، ژمارە ١٢٧٧، ١٥|١٢|١٩٥٥

گۆڤار:

●مارف بەرزنجی، گۆڤاری شەفەق، ژمارە (١٠)ی بەرگی (١) مات، ١٩٥٨.

ملخص البحث

في هذا البحث (الشعر الحر في الادب الكردي) نتناول بالتفصيل مفهوم الشعر الحر و ظهوره في الادب الغربي ثم نعرج على سعى الشاعرة العربية الرائدة نازك الملائكة و جهودها لترسيخ هذا المصطلح وفق فهمها الخاص له، وذلك بغية توضيح ما انعكس من ذلك في ايجاد تيار الشعر الحر في الادب الكردي وهذا ما دفعنا الى تقسيم البحث الى قسمين:

في القسم الاول تطرقنا الى مفهوم الشعر الحر في الادب الغربية وفي هذا المجال تمت اعادة النظر في المحاولات التي جاءت بخصوص ظاهرة بروز هذا النوع من الشعر في الادب الغربية. و طروحات الشاعرة العربية الرائدة نازك الملائكة حول مفهوم الشعر الحر.

وفي القسم الثاني من البحث ومن خلال تعويلنا على ماتم التطرق اليه في القسم الاول حول كيفيه ظهور الشعر الحر في الادبين الغربي والعربي سلطنا الاضواء على مشروع التجديد الذي ظهر في الشعر الكردي وبدأنا بتناول جميع المحاولات الذي مهد الطريق لايجاد الشعر الكردي الحر في حقبة زمنية معينة. وقد تم الحديث عن هذا الموضوع في جميع المراحل واحدة تلد اخرى ثم عن مرحلة ترسيخ المبادئ والمفاهيم بشكل أوسع. وفي الختام توصلنا الى النتائج المرجوه في هذا البحث.

Abstract

This study deals with the concept of ‘free verse’ both in the Western and Arabic literature. The purpose behind the study is to show and clarify the reflection and impact of their literature on Kurdish literature and indicating their characteristics. Thus, this study is divided into two parts:

Chapter one:
In this part, the term ‘free verse’ has been tackled in Western literature. Then we dealt with free verse from Nazik Al-Mala’ika’s point of view, in order to identify their feature in the second part in Kurdish poetry.

Chapter two:
Relying on characteristics and features, of the free verse both in Western and Arabic literature, we dealt with innovation in Kurdish poetry. For Furthermore, free verse, step by step and in different eras in Kurdish literature, has been studied and the study ends with a conclusion and a list of references.

دەسەڵاتەکانی سەرۆکی هەرێم لە پرۆژەدەستوری هەرێمی کوردستاندا

(توێژینەوەیەکی شیکاری- بەراوردکارییە)

م. ی. هێمن رسول مراد

زانکۆی راپەڕین

فاکەڵتی زانستەمرۆڤایەتییەکان– بەشی یاسا

پێشەکی

یەکەم: ناساندنی بابەتی توێژینەوەکە

دەستور وەك باڵاترین یاسا لە هەر وڵاتێکدا، سنوری پەیوەندی نێوان دەسەڵاتە گشتییەکان دەکێشێت و رادەی کاریگەری هەر دەسەڵاتێکیش دیاری دەکات.

دەسەڵاتی سەرۆکیش، لە هەر سیستمێکی حوکمڕانیی دیموکراسیدا بە خاڵی دیارو جیاکەرەوەی سیستمی ئەو وڵاتە دادەنرێت، چون لە رێگەی زانین و وردبوونەوە لە دەسەڵاتەکانی سەرۆك، کاریگەری و باڵادەستیی هەرسێ دەسەڵاتەکانی دەوڵەت (یاسادانان، جێبەجێکردن، دادوەری) دەردەکەوێت، لەگەڵ رادەی پەیوەندی و هاریکاریی نێوانیان و چاودێریی هەر دەسەڵاتێك بۆ سەر دەسەڵاتەکەی تر، ئایا کام دەسەڵاتە کاریگەری بەسەر ئەویتریانەوە هەیە، هاوسەنگیی دەسەڵات لە وڵاتدا بە قازانجی کام لایەنە لاسەنگە؟

سەرەنجام یارمەتیدەرێکی گرنگە بۆ ئەوەی بزانرێت ئەم سیستمی حوکمڕانییە کام جۆری سیستمی دیموکراسیی نوێنەرایەتییە، کە لە دنیادا باوە (پەرلەمانی، سەرۆکایەتی، ئەنجومەنی، تێکەڵاو)، بەتایبەت کە هەر سیستمەو تایبەتمەندیی خۆی هەیە.

هەرێمی کوردستانیش وەك هەرێمێکی فیدراڵ لە چوارچێوەی عێراقدا، دەستوری عێراق ساڵی ٢٠٠٥ مافی بونی دەستوری پێبەخشیوە، بە کردەوەش پەرلەمانی کوردستان لە ٢٠٠٩/٦/٢٤ پرۆژەدەستورییێکی پەسەند کرد، تێیدا سنور و دەسەڵاتی هەریەك لە دەسەڵاتەکانی (یاسادانان، جیبەجێکردن، دادوەری) و چوارچێوەی دەسەڵاتەکانی سەرۆکی هەرێم وەك باڵاترین دەسەڵاتی جێبەجێکردن دیاریکردووە.

دووەم: ئامانجەکانی توێژینەوەکە

ئەم توێژینەوەیە هەوڵێکە بۆ هەڵسەنگاندنی دەسەڵاتی سەرۆك لە پرۆژەدەستوری هەرێمی کوردستان، و تیشکخستنەسەر هەموو ئەو ماددانەی کە پەیوەندیدارن بە سەرۆکی هەرێم لەگەڵ شیکردنەوەیان، ئایا ئەم دەسەڵاتانە دەگونجێن لەگەڵ سیستەمی حوکمڕانیی کوردستاندا، کە لە ماددەی (١) ی پرۆژەی دەستورەکەدا بە پەرلەمانی ناوی هاتووە؟

ئامانجێکی تری توێژینەوەکە بەشداریکردن و هاوکاریکردنی هەر هەوڵێکە کە لە ئایندەدا دەدرێت بە هەموار یان گۆڕینی هەر ماددە و برگەیەك کە پەیوەندی بە دەسەڵاتەکانی سەرۆکی هەرێمەوە بێت، چونکە دەستوری هەریمی کوردستان، سەرەڕای پەسەندکردنی لە لایەن پەرلەمانی کوردستانەوە، هێشتا هەر پرۆژەیەو شایانی دەستکاری و هەموارکردنە، تاکو ئەوکاتەی لە راپرسییەکی گشتیدا لە لایەن زۆرینەی دەنگدەرانی هەرێمی کوردستانەوە پەسەنددەکرێت.

سێیەم: چوارچێوەی توێژینەوەکە

توێژینەوەکە، باسی دەسەڵاتی سەرۆکی دەوڵەت دەکات لە چوار سیستەمی دیموکراسیی نوێنەرایەتی، کە لە دنیادا باوە، لەگەڵ دەسەڵاتەکانی سەرۆکی هەرێم لە پرۆژەدەستوری هەرێمی کوردستاندا.

چوارەم: کێشەی توێژینەوەکە

ئەو کێشەیەی توێژینەوەکە دەیەوێت بیخاتە بەرباس و شیکردنەوەی بۆ بکات، چۆنێتیی چارەسەرکردنی ئەو ماددە دەستورییانەیە کە لە پرۆژەدەستوری هەرێمدا هاتوون و تایبەتن بە دەسەڵاتەکانی سەرۆك، بە جۆرێك رەنگدانەوەی سیستەمی پەرلەمانی بێت، بە تایبەت کە سەرۆکی هەرێم دەسەڵاتێکی بەرفراوانی هەیە، بەڵام هیچ بەرپرسیارێتیکی لەسەر شان نیە.

پێنجەم: رێبازی توێژینەوەکە

توێژینەوەکە پشتیبەستووە بە هەردو رێبازی شیکاری و بەراوردکاری، کە دەسەڵاتەکانی سەرۆکی لە سیستەمە دیموکراسییەکاندا شیکردۆتەوە، و بەراوردی دەسەڵاتەکانی سەرۆکی هەرێمی کوردستانی کردووە لەگەڵ دەسەڵاتەکانی سەرۆکی دەوڵەت لە سیستەمە دیموکراسییە جیاوازەکاندا.

شەشەم: پەیکەری توێژینەوەکە

ئەم توێژینەوەیە دابەشبووە بەسەر دوو باسی سەرەکیدا، لە باسی یەکەمدا دەسەڵاتەکانی سەرۆکی دەوڵەت لە سیستەمەکانی: پەرلەمانی، سەرۆکایەتی، ئەنجومەنی، تێکەڵاو باسکراوەو شیکراوەتەوە، هەرچی باسی دووەمیشە تایبەتە بە شیکردنەوەی دەسەڵاتەکانی سەرۆکی هەرێم لە پرۆژەدەستوری هەرێمی کوردستاندا.

توێژینەوەکە بە کۆمەڵێك دەرەنجام و راسپاردە کۆتایی دێت، کە توێژەر پێیوایە لەبەرچاوگرتنیان پێویست و گرنگە.

باسی یەكەم:

سەرۆكی دەوڵەت لە سیستمە دیموكراسییەكاندا

سیستمی جیاوازی حكومڕانی لە ڕژێمە دیموكراسییەكاندا پەیڕەودەكرێت، كە هەر یەكێكیان تایبەتمەندیی خۆی هەیە لە رووی پەیوەندیی نێوان دەسەڵاتە گشتییەكان لە دەوڵەتدا: (یاسادانان، جێبەجێكردن، دادوەری)، ئەم سیستمانەش بریتین لە سیستمی (پەرلەمانی، سەرۆكایەتی، ئەنجومەنی، تێكەڵاو)، كە لەم باسەدا دەسەڵاتەكانی سەرۆكی دەوڵەت لە هەر یەكێكیاندا شیدەكرێتەوە.

داخوازی یەكەم:

سەرۆكی دەوڵەت لە سیستمی پەرلەمانیدا

سیستمی پەرلەمانی، شێوازێكی حكومڕانیی دیموكراسییە، كە لەسەر بنەمای هاوسەنگی و هاوكاریی نێوان دەسەڵاتەكانی یاسادانان و جێبەجێكردن، بوونی دوانەیی دەسەڵاتی جێبەجێكردن (سەرۆكی دەوڵەت و ئەنجومەنی وەزیران)، بەرپرسیارێتی بە كۆمەڵی وەزیرەكان و نەبوونی بەرپرسیارێتیی سەرۆكی دەوڵەت دامەزراوە[1].

لەمجۆرە سیستمەدا دەكرێت پاشا ببێتە سەرۆكی دەوڵەت، كە بە میرات ئەو پۆستە وەردەگرێت (وەك بریتانیا)، یان كەسێكی هەڵبژێردراو لەلایەن پەرلەمانەوە ببێتە سەرۆك (وەك دەستوری عیراق، ساڵی ٢٠٠٥)، یاخود لە ڕێگەی دەستەیەكی تایبەتەوە بە هاوبەشی لەگەڵ پەرلەمان سەرۆك هەڵدەبژێردرێت (وەك دەستوری هند، ساڵی ١٩٤٧)[2].

سەرۆكی دەوڵەت لە سیستمی پاشایەتیدا لە روی سیاسی و سزاییەوە بەرپرسیار نیە، لەكاتێكدا لە سیستمی كۆمارییدا سەرۆك تەنها لە روی سیاسییەوە بەرپرس نیە[3]. لەم سیستمەدا سەرۆكی دەوڵەت كۆمەڵێ دەسەڵات لە بوارە جیاوازەكاندا پەیڕەودەكات، كە گرنگترینیان بریتین لە:

یەكەم: دەسەڵاتی سەرۆك لە بواری جێبەجێكردندا:

سەرۆكی دەوڵەت لە سیستمی پەرلەمانیدا كەسێكی جیایە لە سەرۆكی ئەنجومەنی وەزیران، كاردەكات بۆ ڕاگرتنی هاوسەنگی لە نێوان دەسەڵاتەكان لە دەوڵەتدا و ئاڕاستەكردنیان، دەربارەی دەسەڵاتەكانی سەرۆك لە بواری جێبەجێكردندا دوو بۆچونی جیاواز هەیە، یەكەمیان ڕۆڵی سەرۆك لەم بوارەدا بە نائەكتیڤ (سلبی) دادەنێت و پێیوایە، ڕۆڵی سەرۆك ڕۆڵێكی ئەدەبییە بە ئاڕاستەكردنی ئامۆژگاری و ڕێنوێنی بۆ دامودەزگاكانی دەوڵەت، بە بێ بوونی هیچ دەسەڵاتێكی كردەیی و ڕاستەوخۆ لەو بوارەدا، چونكە سەرۆك باڵادەستە و حوكمناكات (الملك يسود ولا يحكم) و بە هۆی نەبوونی دەسەڵاتی كردەییەوە بەرپرسیارێتیی سیاسی نیە.

---

(1) د.عبدالحميد متولى، القانون الدستوري والأنظمة السياسية، ج١، ط٤، دار المعارف، بدون مكان نشر، ١٩٦٦، ص٣١٣-٣١٤.

(2) لطيف مصطفى أمين، مبدأ الفصل بين السلطات و وحدتها وتطبيقها في الدساتير العراقية، منشورات مكتب الفكر والتوعية للاتحاد الوطني الكردستاني، سليمانية، ٢٠٠٧، ص١٧٧- ١٧٨.

(3) د. السيد الصبري، مبادىء القانون الدستوري، ط٤، القاهرة، ١٩٤٩، ص١٨٨.

هەرچی بۆچوونی دووەمە پێیوایە، کە هیچ دژیەکییەك نیە لەگەڵ سیستمی پەرلەمانیدا، کاتێك سەرۆکی دەوڵەت بەشداری لە کاروباری دەسەڵاتی جێبەجێکردندا دەکات، بە مەرجی لەئەستۆگرتنی بەرپرسیارێتیی دەستێوەردانی سەرۆك لە لایەن ئەنجومەنی وەزیران و داپۆشینی، هەروەها سەرۆك و کارەکانی نەبێتە هۆی بابەتی گفتوگۆ لە بەردەم پەرلەمان و رایگشتیدا، و کارەکە شێوەیەکی نهێنی هەبێت و وەك ئەوە وابێت کە کاری وەزارەت (کابینە) خۆیەتی[٤]. سەرەڕای بونی بۆچونی جیاواز لەسەر رۆڵی سەرۆك، بەڵام سەرۆك ئەم دەسەڵاتانە لە بواری دەسەڵاتی جێبەجێکردندا پەیڕەودەکات:

١. دانانی سەرۆك وەزیران:

هەرچەندە بوونی سیستمی دوو پارتی و چڕبوونەوەی ململانێی هەڵبژاردن لە نێوان پارتی پارێزگاران و پارتی لیبراڵ (یاخود پارتی پارێزگاران و پارتی کرێکاران لە ئێستادا) لە بریتانیادا، تاڕادەیەکی زۆر دەسەڵاتی پاشای لەم بوارەدا بەرتەسککردۆتەوەو ناچاریکردووە کە سەرۆکی پارتی زۆرینە لە پەرلەماندا رابسپێرێت بۆ پێکهێنانی حکومەت، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دیاریکردنی سەرۆك وەزیران بە ئیمتیازێکی تەقلیدی تاج[٥] لە بریتانیادا دادەنرێت، بەتایبەت کاتێك هیچ یەکێك لە پارتەکان نەتوانن بە تەنها حکومەت پێکبهێنن و پێویستیان بە دروستکردنی ئیتیلاف هەبێت[٦].

٢. رەتکردنەوەی دەستلەکارکێشانەوەی وەزارەت (کابینە):

لە کۆندا، پاشای بریتانیا دەسەڵاتی قبوڵ یان رەتکردنەوەی کابینەی وەزارەتی هەبوو، بەڵام لە ئێستادا بەهۆی پێشکەوتنی سیستمی پەرلەمانییەوە پاشا ئەم دەسەڵاتەی نەماوەو ناتوانێت کابینەی وەزارەت رەتبکاتەوە[٧].

٣. دەستپێلەکارکیشانەوەی وەزارەت (إقالة):

پاشا لە بریتانیا دەیتوانی وەزارەت ناچاری دەستلەکارکێشانەوە بکات، چونکە وەزیرەکان وەك راوێژکار لەوکاتەدا سەیریاندەکرا، بەڵام لە دوای جێگیربوونی بەرپرسیارێتیی وەزارەت لە بەردەم پەرلەماندا لە ساڵی ١٧٨٣ پاشا دەسەڵاتی دەستپێلەکارکێشانەوەی وەزارەتی نەما و پەرلەمان لە دوای ئەو مێژووەوە بووە خاوەنی ئەم دەسەڵاتە[٨].

٤. وتاری عەرش:

جاران پاشا رۆڵی گرنگی هەبوو لە دانانی وتاری عەرش، و لەلایەن خۆیشیەوە لە کاتی مەراسیمی کردنەوەی خولی تازەی پەرلەماندا پێشکەشدەکرا، بەڵام لە ئێستادا وتاری عەرش وەك بەرنامەی سیاسیی حکومەت حسابی بۆ دەکرێت و لەلایەن

---

[٤] د. محسين خليل، القانون الدستوري والنظم السياسية، بدون مكان نشر، ١٩٨٧، ص٥٦٠-٥٦٢.

[٥] جیاوازی لە نێوان (شا) یاخود (شاژن) وەك کەسێکی سروشتی و (تاج) هەیە، کە بریتییە لە کۆمەڵێك دەسەڵات و دامەزراوەی یاسایی. د. پێشەوا حميد عبدالله، المسؤولية السياسية للسلطة التنفيذية في النظام البرلماني، مركز كردستان للدراسات الاستراتيجية، السليمانية، ٢٠١٣، ص١٦٧.

[٦] د.عبدالغني بسيوني عبدالله، سلطة ومسؤلية رئيس الدولة في النظام البرلماني، ط١، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع، بيروت، ١٩٩٥، ص٥٩.

[٧] لطيف مصطفى أمين، العلاقة بين رئيس الدولة و رئيس الوزراء في النظام البرلماني، أطروحة دكتوراه مقدمة الى مجلس كلية القانون والسياسة بجامعة السليمانية، ٢٠١٠، ص١٨١.

[٨] د. محمد عبدالحميد أبو زيد، توازن السلطات ورقابتها، دار النسر الذهبي للطباعة، القاهرة، ٢٠٠٣، ص١٤٠.

پاشا و وەزارەتەوە دادەنرێت، بە شێوەیەك كە پاشا سەیری وتارەكە دەكات بۆ پێدانی پێشنیاز یاخود پەلْپێگرتنی (الإعتراض)[٩].

٥. بەخشینی میدالیای پاشایەتی:

پاشای بریتانیا دەسەلاتی بەخشینی میدالیای پاشایەتی هەیە بەو كەسانەی بە شایەنیان دەزانێت، كە زۆربەی كات راوێژ لە گەلْ سەرۆك وەزیران دەكات، و بەخشینەكەش وا باوە لە بۆنەیەكی تایبەت بە پاشا دەبێت، وەك رۆژی لە دایكبونی یان دانیشتنی لە سەر تەخت[١٠].

٦. دانان لە پۆستی گشتیدا:

دانان لە هەندێ پۆستی گەورەی بواری سەربازی، یان شارستانی یاخود كەنیسە بە یەكێك لە دەسەلاتەكانی تاج لە بریتانیا دادەنرا، بەلام لەگەلْ جێگیربوونی بەرپرسیارێتیی وەزارەت ئەم دەسەلاتانە بەرە بەرە كەمبوونەوەو گواسترانەوە بۆ وەزارەت[١١].

دووەم: دەسەلاتی سەرۆك لە بواری دەسەلاتی یاسادانانەدا

١. بانگهێشتی پەرلەمان بۆ دەستپێكردنی كۆبونەوە:

دەستورە پەرلەمانییەكان دەسەلاتی بانگهێشتكردنی پەرلەمانیان بۆ دەستپێكردنی كۆبونەوە بە سەرۆكی دەولەت بەخشیوە لە ماوەیەكی دیاریكراودا، بەلام ئەگەر لەو ماوەیەدا سەرۆك بانگهێشتی پەرلەمانی نەكرد بۆ كۆبونەوە، ئەوا پەرلەمان بە حوكمی یاسا كۆدەبێتەوە[١٢].

٢. پێشنیازكردنی یاسا:

لە سەرەتا، پێشنیازكردنی یاسا بە تەنها دەسەلاتی پاشا خۆی بوو، بەلام لە دوای دەرچونی (ماگنا كارتا) لە سالی ١٢١٥دا، پەرلەمان مافی بەشداریكردنی لە پێشنیازكردنی یاساكاندا بە دەستهێنا لە رێگەی پێشكەشكردنی داواكاری (العرائض)، كە پاشا ناچار نەبوو پابەندیان بێت، تەنها لە حالەتی سەپاندنی باجی نوێ نەبێت، كە پێویستی بە وەرگرتنی رەزامەندیی پەرلەمان دەكرد[١٣].

٣. رەتكردنەوەی یاساكان (الاعتراض على القوانين):

سەرۆكی دەولەت ئەو یاسایانە دەردەكات كە لە لایەن پەرلەمانەوە پەسەنددەكرێن، هەروەها مافی رەتكردنەوەی ئەو یاسایانەی هەیە و دەتوانێت بیانگەرێنێتەوە بۆ پەرلەمان، بۆ دووبارە چاوپێداخشاندنەوەی[١٤].

---

[٩] د.عبدالغني بسيوني عبدالله، سلطة ومسؤلية رئيس الدولة في النظام البرلماني، مصدر سابق، ص٥٩–٦٠.

[١٠] لطيف مصطفى أمين، العلاقة بين رئيس الدولة و رئيس الوزراء في النظام البرلماني، مصدر سابق، ص١٨٣.

[١١] د.عبدالغني بسيوني عبدالله، سلطة ومسؤلية رئيس الدولة في النظام البرلماني، مصدر سابق، ص٦٢.

[١٢] د. محمد عبدالحميد أبو زيد، مصدر سابق، ص١٨٠.

[١٣] د. ڤيَشتوا حميد عبدالله، مصدر سابق، ص١٦٨.

[١٤] د.عصام أحمد عجيلة و د.محمد رفعت عبدالوهاب، النظم السياسية، ط٥، دار النهضة العربية، القاهرة، ١٩٩٢، ص٢٩١.

٤. هەڵوەشاندنەوەی پەرلەمان:

لە كاتی بونی ناكۆكی لە نێوان سەرۆك و پەرلەماندا، سەرۆك، پەرلەمان هەڵدەوەشێنێتەوە، لە سەرەتاشدا كابینەی وەزارەت كە پاڵپشتی زۆرینەی پەرلەمانی هەیە، لادەبات و لە جێگەیدا كابینەیەك لە كەمینەی پەرلەمان، یان لە دەرەوەی پەرلەمان رادەسپێرێ بۆ بەڕێوەبردنی كاروباری وڵات، تا ئەو كاتەی رای گەل لە هەڵبژاردنێكی نوێدا وەردەگیرێت[١٥].

٥. دانانی ئەشراف (تنصيب الاشراف):

دانانی ئەشرافەكان لە ئەنجومەنی لۆردەكان، یەكێك لە دەسەڵاتە دێرینەكانی تاج بووە لە بریتانیادا، كاتێك ئەنجومەنی لۆردەكان پرۆژەیاسایەكی گرنگی رەتدەكردەوە، كە ئەنجومەنی گشتی پەسەندیدەكرد، پاشا چەند ئەندامێكی لە ئەنجومەنی لۆردەكان دادەمەزراند، بەمەبەستی بەدەستهێنانی زۆرینە لە ئەنجومەنەكە بۆ تێپەڕاندنی پرۆژەیاساكە[١٦].

سێیەم: دەسەڵاتی سەرۆك لە بواری دەسەڵاتی دادوەریدا

١. بڕیاری لێبوردن:

پاشا بە راوێژ لەگەڵ وەزیری ناوخۆ دەسەڵاتی لێخۆشبونی هەیە لەو كەسانەی كە تاوانێك ئەنجامدەدەن، جا ئەم لێخۆشبونە پێش دەرچونی بڕیاری تاوانباركردن، یان دوای دەرچونی بڕیارەكە بێت[١٧].

٢. دانانی دادوەرەكان:

لە بریتانیا، وەزارەت دادوەرەكانی دادگای باڵا دادەنێت، پاش وەرگرتنی رەزامەندییەكی رواڵەتی (شكلی)ی پاشا[١٨].

چوارەم: دەسەڵاتی سەرۆك لە بواری كاروباری دەرەوەدا

١. پەسەندكردنی پەیماننامە و رێككەوتنە نێودەوڵەتیەكان:

سەرۆك، پەیماننامە و رێككەوتنە نێودەوڵەتیەكان پەسەنددەكات، ئەمەش دوای رەزامەندیی ئەنجومەنی نوێنەران[١٩].

٢. قبوڵكردنی باڵیۆزەكان:

سەرۆكی وڵات پێشوازی لە باڵیۆزانی وڵاتان دەكات و كارنامەی كاركردنیان وەردەگرێت[٢٠].

پێنجەم: دەسەڵاتی سەرۆك لە بواری كاروباری جەنگیدا

سەرۆكی دەوڵەت سەركردایەتیی هێزە چەكدارەكان دەكات لە كاتی بۆنەو مەبەستە پرۆتۆكۆڵییەكاندا[٢١].

---

(١٥) دانا عبدالكريم سعيد، حل البرلمان وأثاره القانونية على مبدأ استمرارية أعمال الدولة، ط١، المؤسسة الحدية للكتاب، طرابلس– لبنان، ٢٠١٠، ص٥٨.

(١٦) د.عبدالغني بسيوني عبدالله، سلطة ومسؤلية رئيس الدولة في النظام البرلماني ، مصدر سابق، ص٥٨.

(١٧) لطيف مصطفى أمين، العلاقة بين رئيس الدولة و رئيس الوزراء في النظام البرلماني، مصدر سابق، ص١٨٣.

(١٨) هةمان سةرضاوة، هةمان لاثةرِة.

(١٩) ماددەی (٧٣)/ دووەم لە دەستوری كۆماری عێراق،ساڵی ٢٠٠٥.

(٢٠) ماددەی (٧٣)/ شەشەم لە دەستوری كۆماری عێراق، ساڵی ٢٠٠٥.

(٢١) ماددەی (٧٣)/ نۆیەم لە دەستوری كۆماری عێراق، ساڵی ٢٠٠٥.

داخوازی دووەم

سەرۆکی دەوڵەت لە سیستمی سەرۆکایەتیدا

لە سیستمی سەرۆکایەتییدا، دەسەڵاتی جێبەجێکردن خۆی لە سەرۆکی دەوڵەتدا دەبینێتەوە، کە سەرۆك لە یەککاتدا سەرۆکی دەوڵەت و سەرۆکی حکومەتیشە، سەرۆك، دەسەلات لە رێگەی هەڵبژاردنی راستەوخۆوە لە گەل وەردەگرێت، و ئەمەش دەیکاتە خاوەنی دەسەڵاتێکی فراوان، لەم سیستمەدا جیاکردنەوەیەکی تەواو هەیە لە نێوان هەردوو دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێکردن، کە نە دەسەڵاتی یاسادانان مافی لێپرسینەوەی سەرۆکی هەیە، و نە سەرۆکیش مافی هەڵوەشاندنەوەی پەرلەمانی هەیە[٢٢].

یەکەم: دەسەڵاتی سەرۆك لە بواری جێبەجێکردندا

سەرۆك بەرزترین دەسەڵاتی جێبەجێکردنە لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، کە سەرۆکایەتیی دەزگاکانی جێبەجێکردن دەکات، پاڵپشت بە ماددەی دووەم برگەی یەکەم/(١)ی دەستوری ساڵی ١٧٨٧، کە دەسەڵاتی جێبەجێکردنی سپاردووە بە سەرۆك، بەمەش سەرۆك خاوەنی هەموو دەسەڵاتە کردەیی و راستەقینەکانە، بەرپرسی یەکەم و دواهەمینە لە رەسمکردنی سیاسەتی گشتیی دەوڵەتدا[٢٣][٢٢]، هەر بۆیە سەرۆك دەسەڵاتێکی فراوان پیادەدەکات، گرنگترینیان:

١. جێبەجێکردنی یاساکان:

سەرۆك بەو پێیەی سەرۆکی دەسەڵاتی جێبەجێکردنە، و پاڵپشت بە برگەی سێیەم لە ماددەی دووەمی دەستوری ئەمەریکا، دەسەڵاتی تەواوی هەیە بۆ جێبەجێکردنی هەموو ئەو یاسایانەی کە لە کۆنگرێس دەردەچن، هەروەها جێبەجێکردنی هەموو بەڵێننامە و یاسا دادوەرییەکان و گەلاڵەنامەکان کە هێزی یاساییان هەیە[٢٤].

٢. سەرپەرشتی و راییکردنی کاروباری حکومەت:

سەرۆك، سیاسەتی گشتیی وڵات دادەرێژێت و سەرپەرشتیی جێبەجێکردنی دەکات، وەزیرەکان (یان راستتر سکرتێرەکان) هاوکاریی سەرۆك دەکەن لە بەرێوەبردنی کارەکان، بە بێ بونی هیچ جۆرە سەربەخۆییەك، چونکە سەرۆك دەسەڵاتی تەواوی هەیە لە دانان و لابردنیان، وەزیرەکان هیچ جۆرە بەرپرسیارێتییەکی تاکی، یان بە کۆمەڵیان بەرامبەر بە پەرلەمان نیە، بەڵکو پابەندی تەواوی سەرۆکن[٢٥].

٣. دامەزراندنی پلە باڵاکان:

سەرۆك، سەرۆکی ئیدارەی فیدراڵییە و دەسەڵاتی دامەزراندنی پلە باڵاکانی هەیە، کە هەندێکیان پێویستیان بە رەزامەندیی ئەنجومەنی پیران هەیە، بەڵام بۆ لابرنیان پێویستی بە رەزامەندیی ئەو ئەنجومەنە نیە، بە رەچاوکردنی هەندێ کۆتوبەندی یاسایی[٢٦].

---

(٢٢) د. زهير شكر، الوسيط في القانون الدستوري، ج١، القانون الدستوري والمؤسسات السياسية (النظرية العامة والدول الكبرى)، ط٣، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع، دون مكان الطبع، ١٩٩٤، ص٢٠٨.

[٢٣] د. سعيد السيد علي، حقيقة الفصل بين السلطات في النظام السياسي والدستوري للولايات المتحدة الأمريكية، بدون مكان نشر، ١٩٩٩، ص١٠٥.

[٢٤] د. محمد عمر مولود، فيدراڵیەت و دەرفەتی پیادەکردنی لە عیراقدا، وەرگێرانی: د. محمد عومەر مەولود و د. عومەر ئیبراهیم عەزیز، چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٦، ل٤٥٨.

(٢٥) لطيف مصطفى أمين، مبدأ الفصل بين السلطات و وحدتها وتطبيقها في الدساتير العراقية، مصدر سابق، ص١٨٨– ١٨٩.

(٢٦) د.عبدالحميد متولى، مصدر سابق، ص٢٦٩.

٤. دەرکردنی گەڵاڵەنامەی کارگێڕی (اصدار اللوائح الادارية):

سەرۆکی ئەمەریکا دەسەڵاتی دەرکردنی هەندێك گەڵاڵەنامەی هەیە بۆ دانانی بنەمای تەواوکار، یان درێژەپێدانی پێویست (قواعد المكملة أو التفصيلية) بۆ جێبەجێکردنی یاساکانی فیدراڵی، ئەم گەڵاڵەنامانە هەندێکجار پێیاندەڵێن یاسای لاوەکی (التشريعات الفرعية)، هەروەك دەکرێت سەرۆك گەڵاڵەنامەی رێککاری (اللوائح التنظيمية) دەربکات بۆ رێکخستنی دامەزراوەی گشتی (مرفق عام)، یاخود پشتبەستن بە رێپێدانی کۆنگرێس یاسای پێسپاردن دەربکات (التشريعات التفويضية)[٢٧].

دووەم: دەسەڵاتی سەرۆك لە بواری یاسادانانَدا

١. پێشنیازکردنی پرۆژەیاسا:

سەرۆك لە رێگەی وتاری ساڵانەوە، کە دەربارەی باری یەکێتییە (الاتحاد)، دەتوانێت سەرنجی پەرلەمان رابکێشێ بۆ دەرکردنی یاسایەکی دیاریکراو، ئەویش بە پێشکەشکردنی زانیاری و رێنمایی بۆ پەرلەمان[٢٨].

٢. مافی تانەگرتن (ڤیتۆ):

سەرۆك دەتوانێت تانە لەو یاسایانە بدات، کە لەلایەن کۆنگرێسەوە دەردەچن و بیانگەڕێنێتەوە بۆ کۆنگرێس، بەمەش بۆ تێپەڕاندنی یاساکە کۆنگرێس پێویستی بە دەنگی (٢/٣) دوو لەسەر سێی ئەندامانی هەیە، کە ئەمەش ئەستەمە، هەروەك سەرۆك رۆزڤێڵت[٢٩](٦٣٥) جار ڤیتۆی بەکارهێناوە، بەڵام کۆنگرێس تەنها لە (٩) نۆ جاردا توانیویەتی سەربکەوێت بەسەر ڤیتۆکانی سەرۆکدا[٣٠].

سێیەم: دەسەڵاتی سەرۆك لە بواری کاروباری دادوەریدا

دەستوری ئەمەریکا مافی هەڵوەشاندنەوە، یان سوککردن، یاخود راگرتنی جێبەجێکردنی سزای ئەنجامدانی تاوان، لێبوردن لە تاوانی بە سەرۆك بەخشیوە، بەو مەرجەی کە تاوانەکە دژی یاسایەکی فیدراڵی بێت، نەك یاسای ویلایەتەکان، هەروەها رێوشوێنی دادگاییکردنی سزایی تاوانەکە لەبەردەم کۆنگرێسدا نەگیرابێتەبەر[٣١].

چوارەم: دەسەڵاتی سەرۆك لە بواری کاروباری دەرەوەدا

١. نوێنەرایەتیکردنی وڵات:

لەگەڵ ئەوەی دەستوری ئەمەریکا دەقێکی راشکاوی تێدانیە ئەو دەسەڵاتە دیاری بکات، کە نوێنەرایەتیی وڵات دەکات لە پەیوەندیی لەگەڵ وڵاتانی تردا، بەڵام لە سەرەتای مێژووی ئەمەریکاوە ئەوە چەسپیووە، کە سەرۆك تەنها نوێنەری وڵاتە لەو پەیوەندییانەدا، ئەویش بە پشتبەستن بە سیفەتی سەرۆك، وەك سەرۆکی دەسەڵاتی جێبەجێکردن کە دەسەڵاتی

---

(٢٧) د.عصام أحمد عجيلة و د.محمد رفعت عبدالوهاب، مصدر سابق، ص٣١٠.

(٢٨) ماددەی دووەم، برگەی سێیەم لە دەستوری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ساڵی ١٧٨٧.

(٢٩) فرانکلین دیلانو رۆزڤێلت (١٨٨٢-١٩٤٥): سی و دووەمین سەرۆکی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بووە، کە سەر بە دیموکراتەکان بووە، لە ماوەی نێوان (١٩٣٣- ١٩٤٥) لە پۆستی سەرۆکدا بووە، چوار جار بە سەرۆك هەڵبژێردراوە (لەدوای هەمواری بیست و دووەمی دەستوری ئەمەریکا ماوەی سەرۆکایەتی بە دوو خول دیاریکرا)، لە ساڵی یەکەمی ویلایەتی چوارەمی سەرۆکایەتییەکەی کۆچی دوایی کردووە. http://ar.wikipedia.org/wiki/%D٩%٨١%D٨%B١%D٨%A٧%D٩%٨٦%D٩%٨٣%D٩%٨٤%D٩%٨A%D٩%٨٦_%D٨%B١%D٩%٨٨%D٨%B٢%D٩%٨١%D٩%٨٤%D٨%AA. مێژووی سەردان ٢٠١٥/١/٢.

(٣٠) د. ابراهيم أبو خزام، الوسيط في القانون الدستوري، ط٢، دارالكتاب الجديد المتحدة، بيروت ٢٠٠٢، ص ٣٣٩.

(٣١) د.عصام أحمد عجيلة و د.محمد رفعت عبدالوهاب، مصدر سابق، ص٣١٢- ٣١٣.

تایبەتمەندە بە ئیدارەدانی کاروباری دەرەوە، هەروەك کۆنگرێس لە ساڵی ١٧٩٩دا یاسایەکی دەرکرد سەبارەت نوێنەرایەتیکردنی وڵات لە پەیوەندییەکانی دەرەوەدا لە لایەن سەرۆکەوە[٣٢].

٢. پێشوازیکردن لە نوێنەرانی دیپلۆماسی:

برگەی سێیەم لە ماددەی دووەمی دەستوری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، دەسەڵاتی پێشوازیکردن و وەرگرتنی باوەڕنامەی کارکردنی باڵیۆزو نوێنەرانی دپلۆماسی بە سەرۆك داوە، بەمپێیەش قبوڵکردن، یان ڕەتکردنەوەی کارکردنی هەر نوێنەرێکی دیپلۆماسیی وڵاتان لەو وڵاتەدا، بە تەنها لە دەسەڵاتی سەرۆك خۆیدایە.

٣. گرێدانی ڕێککەوتننامەی جێبەجێکاری (Excutive Agreement):

سەرۆك دەسەڵاتی دەستپێشخەری هەیە بۆ بەستنی بەڵێننامەکان لەگەڵ وڵاتانی بێگانە بە ڕەزامەندی (٢/٣) دوو لەسەر سێی ئەندامانی ئەنجومەنی پیران، کە زۆرجار وەرگرتنی ئەم ڕەزامەندییە بە کۆسپێك لەبەردەم سەرۆك دادەنرێت، بۆ خۆبەدوورگرتن لەم کۆسپە سەرۆك پەنا بۆ ڕێککەوتنی جێبەجێکاری دەبات، بەمەش پێویستی بەوەرگرتنی ڕەزامەندیی ئەنجومەنی پیران نابێت[٣٣].

٤. دانپێدانان بە وڵاتان:

هەرچەندە دەستوری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دیارینەکردووە کام دەسەڵاتە خاوەنی دەسەڵاتی دانپێدانانە بە وڵاتانی بێگانە، بەڵام ڕای جێگیری زانایان و دادگا ئەوەیە، کە ئەم دەسەڵاتە یەکێکە لە دەسەڵاتەکانی سەرۆك، چونکە بەشداریکردنی ئەنجومەنی پیران لە دەسەڵاتەکانی جێبەجێکردندا، دەرچونە لە پرنسیپی لێکجیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان[٣٤].

پێنجەم: دەسەڵاتی سەرۆك لە بواری کاروباری جەنگیدا

سەرۆك بە حوکمی پایەکەی، سەرۆکی هێزە چەکدارەکانی وڵاتە، کە تەنها ئەو دەتوانێت فەرمان بە سوپا بکات، چ لە ناوەوە یان لە دەرەوەی وڵات، هەروەها سەرۆك دەتوانێت داهاتەکانی دەوڵەت تەرخان بکات بۆ پلانی ستراتیژیی پێشکەوتنی سوپا. بەپێی دەستور ڕاگەیاندنی جەنگ لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە دەسەڵاتی کۆنگرێس دایە، سەرۆك ناتوانێ بە بێ ڕەزامەندیی دەسەڵاتی یاسادانان جەنگ ڕابگەیەنێت، بەڵام لە سیستمی ئەمەریکادا شتێك هەیە کە پێی دەڵێن کارەکانی جەنگ (الاعمال الحربية)، کە سەرۆك دەتوانێ بە بێ ڕاگەیاندنی جەنگ لە لایەن کۆنگرێسەوە پەنای بۆ ببات، کە ئەویش بریتییە لە کردەوەی سنورداری سەربازی، کە سەلامەتیی دەوڵەت و بەرژەوەندییە باڵاکانی پێویستیان پێیەتی، ئەمەش بۆتەهۆی بەکارهێنانی ئەم دەسەڵاتە لەلایەن سەرۆکەکانی ئەمەریکاوە و بەرپاکردنی جەنگی گەورە و فراوان، وەك جەنگی کۆریا لە ساڵی ١٩٥٠ لە سەردەمی سەرۆك ترومان دا[٣٥]، هەروەها جەنگی ڤێتنام لە ساڵی ١٩٧٣ کە سەرۆك جۆنسۆن[٣٦] کردی، لەگەڵ ئەوەی تێچونێکی زۆر و قوربانییەکی زۆری لێکەوتەوە[٣٧].

---

[٣٢] د. سعيد السيد علي، مصدر سابق، ص١٢١– ١٢٢.

[٣٣] د. محمد عمر مولود، سةرضاوةي ثَيشوو، ل٤٦٠.

[٣٤] د. سعيد السيد علي، مصدر سابق، ص١٢٤– ١٢٥.

[٣٥] هاری ترومان (١٨٨٤– ١٩٧٢): سی و سێیەمین سەرۆکی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بووە، کە سەر بە دیموکراتەکان بووە، ماوەی سةرؤكايةتييةكةي سالَني (١٩٤٥– ١٩٥٣) بووة.
%٨٨%٩D%١B%٨AA%D%٨A_%D٨%٩D%١B%٨D%٧A%٨D%٨٧%٩http://www.marefa.org/index.php/%D
.٨٦%٩D%٧A%٨D%٨٥%٩D مێژووی سەردان ٢٠١٥/١/٧.

داخوازی سێیەم:

سەرۆکی دەوڵەت لە سیستمی ئەنجومەنیدا (حکومەتی کۆمەڵە)

بە تەنیشت هەردوو سیستمی پەرلەمانی و سەرۆکایەتییەوە، سیستمێکی تر هەیە کە شێوازێکی تری دیموکراسیەتی نوێنەرایەتییە، ئەویش سیستمی ئەنجومەنی، یان حکومەتی کۆمەڵەیە، کە بە پاشکۆیەتی دەسەڵاتی جێبەجێکردن بە دەسەڵاتی یاسادانان و، نەبونی هاوسەنگی لە نێوانیان جیادەکرێتەوە[٣٨].

ئەم سیستمە لەسەر بنەمای چڕبونەوەی دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێکردن لای پەرلەمان دامەزراوە، پەرلەمان کاری یاسادانان بۆخۆی جێبەجێی دەکات، و کاری جێبەجێکردنیش بە دەستەیەکی تایبەت دەسپێرێ، کە بەناوی پەرلەمان و لەژێر سەرپەرشتی و چاودێریی ئەودا کارەکان رادەپەڕێنێ[٣٩].

وەکچۆن بریتانیا بە بێشکەی سەرهەڵدان و گەشەکردن و پراکتیزەکردنی سیستمی پەرلەمانی دادەنرێت، ئەمەریکاش نمونەی بەرچاوی سیستمی سەرۆکایەتییە، سویسرا بە تاکە نمونەی بەردەوام و سەرکەوتووی ئەمجۆرە سیستمە دادەنرێت[٤٠].

دەسەڵاتی جێبەجێکردن لە سویسرا بە ئەنجومەنی فیدراڵی (اتحادي) دەناسرێت، کە لە (٧) حەوت ئەندام پێکدێت و بۆ ماوەی چوارساڵ لە لایەن پەرلەمانەوە هەڵدەبژێردرێت و سەرۆکی ئەنجومەن بە سەرۆکی سویسرا دادەنرێت، کە ماوەی سەرۆکایەتییەکەی یەک ساڵەو جارێکیتر هەڵنابژێردرێتەوە[٤١].

سەرۆک هیچ تایبەتمەندییەکی نیەو وەك هەموو ئەندامەکانی تری دەستەی جێبەجێکردن وایە، لە کاتی دەنگدان و یەکسانبوونی دەنگەکاندا، دەنگی سەرۆك نابێتە هۆی قورسکردن و لاسەنگکردنی ئەو لایەنەی سەرۆکی لێیە، بڕیارەکانیش بە کۆمەڵ دەدرێن هەروەك بەرپرسیارێتییەکەشیان بەشێوەیەکی هاوپشتییە[٤٢].

سەرۆك لەم سیستمەدا خاوەنی هەندێ دەسەڵاتی تەشریفاتییە، وەك پێشوازیکردن لە نێردراو و باڵیۆز و وەزیر و باوەڕپێکراوەکانی وڵاتانی بێگانە، هەروەك نێردراو و وەزیرەکانیش بە ناوی سویسراوە دەنێرێتە وڵاتانی بێگانە بۆ بەستنی پەیماننامە، پاش ڕێپێدانی پەرلەمان پەیماننامەکان پەسەنددەکات، هەروەها سەرۆك بە قسەکەری ڕەسمیی سویسرا دادەنرێ[٤٣].

---

[٣٦] ليندون بينيس جونسون (١٩٠٨- ١٩٧٣): سی و شەشەمین سەرۆکی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بووە، کە سەر بە دیموکراتەکان بووە، ماوەی سەرۆکایەتیەکەی ساڵانی (١٩٦٣- ١٩٦٩) بووە. http://www.aljazeera.net/specialfiles/pages/c٠٥٠١٧٧٥-٩٢٨٥١١٦fc٠-fb٥٤a٩-١٠a٤-٨f٧٤ مێژووی سەردان ٢٠١٥/١/٧

[٣٧] د. ابراهيم أبو خزام، مصدر سابق، ص٣٣٦- ٣٣٧.

[٣٨] د.عصام أحمد عجيلة و د.محمد رفعت عبدالوهاب، مصدر سابق، ص٣١٨.

[٣٩] د. عبدالغني بسيوني عبدالله، النظم سياسية، ط٤، منشأة المعارف، الاسكندرية، ٢٠٠٢، ص ٢٩٨.

[٤٠] د.عصام أحمد عجيلة و د.محمد رفعت عبدالوهاب، مصدر سابق، ص٣٢١.

[٤١] ماددەی (١٧٥و ١٧٦)، دەستوری سویسرای فیدراڵی، ساڵی ١٨٧٤.

[٤٢] د. عبدالكريم علوان، النظم السياسية والقانون الدستوري، دار الثقافة للنشر والتوزيع، عمان، ١٩٩٨، ص٢٠٦.

[٤٣] د. محمد عمر مولود، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٨٢- ٤٨٣.

داخوازی چوارەم:
سەرۆکی دەوڵەت لە سیستمی تێکەڵاودا (پەرلەمانیی لادەر)

ئەمەشیان سیستمێکە لە نێوان سیستمی سەرۆکایەتی و سیستمی پەرلەمانی دا، کە تایبەتمەندیی هەردوو جۆرەکە لەخۆدەگرێت، لەم سیستمەدا دەسەڵاتی جێبەجێکردن دوانەییە وەك سیستمی پەرلەمانی، بەڵام سەرۆك راستەوخۆ لە لایەن گەلەوە هەڵدەبژێردرێت، کە ئەمەشیان تایبەتمەندییەکی سیستمی سەرۆکایەتییە، هەروەها سەرۆك خاوەن دەسەڵاتێکی زۆرە، کە تەنها بەرپرسیارە لە بەرامبەر گەلدا، بەڵام وەزارەت بەرپرسیارە لە بەرامبەر پەرلەماندا، پەیوەندیی نێوان دەسەڵاتی جێبەجێکردن و یاسادانان هاوکاری و چاودێریی بەرامبەرە، هەروەك پەرلەمان مافی لێپرسینەوەی وەزیرەکانی هەیە، لە بەرامبەردا دەسەڵاتی جێبەجێکردن مافی هەڵوەشاندنەوەی دەسەڵاتی یاسادانانی هەیە[٤٤].

یەکەم: دەسەڵاتە تایبەتەکانی سەرۆك:

١. سەرۆکایەتیکردنی ئەنجومەنی وەزیران:

بە پێی ماددەی (٩) لە دەستوری فەرەنسا ساڵی ١٩٥٨، سەرۆك کۆمار سەرۆکایەتیی ئەنجومەنی وەزیران دەکات، ئیدارەی گفتوگۆکانی ئەنجومەن دەکات، و لە کاتی بڕیاردانیشدا دەنگی سەرۆك حساب دەکرێت.

٢. دانان و لابردنی وەزیری یەکەم[٤٥] (سەرۆك وەزیران):

بە پێی بڕگەی (١) لە ماددەی (٨)ی دەستوری فەرەنسا ساڵی ١٩٥٨، سەرۆك کۆمار وەزیری یەکەم (سەرۆك وەزیران)دادەنێت، هەروەها لایدەبات لە پۆستەکەی لە کاتی دەستلەکارکێشانەوەی حکومەت دا.

لەم دەقەوە ئەوە دەردەکەوێت کە سەرۆك، وەزیری یەکەم لادەبات، دوای ئەوەی خۆی داوایکردووە بەهۆی دەنگدانی کۆمەڵەی نیشتمانی بۆ پێشنیازی سەرزەنشتکردنی حکومەت، یان هەر هۆیەکی تر، بەڵام رەوشەکە دوای کۆنگرەی رۆژنامەوانیی ژەنەڕاڵ دیگۆل[٤٦] لە ٣١ی یەنایەری ١٩٦٣ گۆڕا، کاتێك وتی "سەرۆك دەتوانێت وەزیری یەکەم بگۆڕێت، کاتێك ئەو ئەرکەی پێسپێردراوە جێبەجێیکردووە، یان متمانەی لە دەستداوە"[٤٧]. بە کردەوەش زۆر لە سەرۆك وەزیرەکان ناچاری دەستلەکارکێشانەوە کراون (سەرەڕای نەبونی دەسەڵاتی دەستوریی سەرۆك لەو بارەیەوە)، ئەویش بە واژۆنەکردنی پرۆژەی مەراسیمەکان لەلایەن سەرۆکەوە[٤٨].

٣. پەنابردن بۆ ئەنجامدانی راپرسیی گشتی:

---

[٤٤] د. كاظم المشهداني، النظم السياسية، مطابع دار الحكمة للطباعة و النشر، الموصل، ١٩٩١، ص ١٩١.

[٤٥] لە فەرەنسا سەرۆك وەزیران بە وەزیری یەکەم ناودەبرێت، کە بە رای هەندێك مەبەست لێی، لێستاندنی پۆستی سەرۆکایەتیی ئەنجومەنی وەزیرانە لە سەرۆك وەزیران و بەخشینێتی بە سەرۆك کۆمار. بڕوانە: لطيف مصطفى أمين، العلاقة بين رئيس الدولة و رئيس الوزراء في النظام البرلماني، مصدر سابق، ص٩٣ نقلا عن ابراهيم حمدان حسين على، رئيس الدولة في النظام الديمقراطي، أطروحة مقدمة الى كلية الحقوق جامعة القاهرة، ١٩٨٧، ص٢٧١.

[٤٦] چارلس دیگۆل (١٨٩٠– ١٩٧٠): ژەنەڕاڵ و پیاوێکی سیاسی فەرەنسا بوو، سەرکردایەتیی بەرگریی فەرەنسای کرد لە جەنگی دووەمی جیهانی دژ بە ئەڵمانیای نازی، لە ساڵانی (١٩٥٩–١٩٦٩) سەرۆك کۆماری فەرەنسا بووە.
http://www.zuhlool.org/wiki/%D٨٤%٩D%٨٨%٩BA%D%٨A%D٨%٩AF%D%٨ %D٨٤%٩D%١B%٨D%٧A%٨D%٤B%٨. مێژووی سەردان ٢٠١٤/١/٧.

[٤٧] ظالا فريد ابراهيم، حماية الحقوق والحريات الدستورية في ضوء المسؤولية السياسية والجنائية للسلطة التنفيذية"النظام البرلماني نموذجاً"، أطروحة دكتوراه مقدمة إلى كلية القانون والسياسة بجامعة صلاح الدين– أربيل، ٢٠٠٨، ص١٩٤.

[٤٨] د.عبدالغني بسيوني عبدالله، سلطة ومسؤلية رئيس الدولة في النظام البرلماني ، مصدر سابق، ص١٣٧.

برگەی (١) لە مادەی (١١) ی دەستوری ساڵی ١٩٥٨ دەسەڵاتی ئەنجامدانی راپرسی لەسەر پڕۆژەی یاسا داوەتە سەرۆك، ئەویش لەسەر داواکاریی حکومەت، یان هەردوو ئەنجومەن و بڵاوکردنەوەی لە رۆژنامەی فەرمی، ئەو پڕۆژەیاسایانەش پەیوەندییان بە رێکخستنی دەسەڵاتە گشتییەکان و پەسەندکردنی پەیماننامەکانەوە هەیە.

٤. ئاخاوتنی پەرلەمان لە رێگەی نامەوە:

سەرۆکەکانی فەرەنسا ئاخاوتنی پەرلەمانیان کردووە لە رێگەی ناردنی نامەوە، سەرۆك دەتوانێت ئەم کارە بکات ئەگەر پەرلەمان لە پشوودا بوو، بۆ ئەم مەبەستەش پەرلەمان کۆدەبێتەوە[٤٩].

٥. هەڵوەشاندنەوەی کۆمەڵەی نیشتیمانی:

سەرۆك دوای راوێژکردن لە گەڵ وەزیری یەکەم و سەرۆکی هەردوو ئەنجومەن (ئەنجومەنی پیران و کۆمەڵەی نیشتیمانی) دەتوانێت کۆمەڵەی نیشتیمانی هەڵبوەشێنیتەوە، بەڵام دەبێت ئەم هەڵوەشاندنەوەیە دوای تێپەڕبوونی ساڵێك بێت بەسەر هەڵبژاردنیدا[٥٠]، ناشبێت هەڵوەشاندنەوەکە لە کاتی حاڵەتی نائاسایی (استثنائي) دابێت[٥١].

٦. دانانی ئەندامانی ئەنجومەنی دەستوری:

بە پێی ماددەی (٥٦)ی دەستوری فەرەنسای ساڵی ١٩٥٨ سەرۆك ماف دانانی (١/٣) یەك لەسەر سێی ئەندامانی ئەنجومەنی دەستوری و سەرۆکەکەی هەیە (ئەم ئەنجومەنە کاری چاودێریکردنی دەستوریبونی یاساکانە).

٧. ئاگادارکردنی ئەنجومەنی دەستوری لە بارەی پەیماننامە و یاساکان:

سەرۆك، ئاگاداریی ئەنجومەنی دەستوری دەکاتەوە لە کاتی بەستنی پەیماننامە و دەرچونی یاساکان، کە بۆ یاسا سەرەکییەکان و گەڵاڵەنامەکانی ئەنجومەنەکانی نوێنەران پێویستە بەرلە پەرلەمان بخرێنە بەردەم ئەنجومەنی دەستوری، هەرچی یاساکانی ترە دەکرێت پێش دەرچونیان لەلایەن سەرۆك، یان وەزیری یەکەم، یاخود سەرۆکی یەکێك لە ئەنجومەنە نوێەرایەتییەکان، یان (٦٠) شەست ئەندامی ئەنجومەنی پیران بخرێنەبەردەم ئەم ئەنجومەنە، بۆ زانینی رادەی گونجاویی یاساکان لەگەڵ دەستور دا[٥٢].

٨. واژۆکردنی مەراسیم و فەرمان:

پاڵپشت بە برگەی یەکەم لە ماددەی (١٣)ی دەستور، سەرۆکی فەرەنسا لە کۆماری پێنجەم، هەموو ئەو مەراسیم و فەرمانانە واژۆدەکات کە لە ئەنجومەنی وەزیران دەردەچن.

٩. دەسەڵاتی سەرۆك لە کاتی باری نائاساییدا:

مادەی (١٦)ی دەستوری ساڵی ١٩٥٨ رێگە بە سەرۆکی فەرەنسا دەدات، کە لە کاتی بوونی هەڕەشەیەکی جدی و مەترسیدار لەسەر دامودەزگاکانی وڵات و سەربەخۆیی نیشتیمان و پارێزگاریی زەوی فەرەنسا و جێبەجێکردنی پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان، دەسەڵاتی نائاسایی هەبێت، ئەوەش دوای راوێژی وەزیری یەکەم و سەرۆك ئەنجومەنەکان و ئەنجومەنی دەستوری دەبێت، هەروەها سەرۆك بە نامەیەك گەل لەو بارە نائاساییە ئاگاداردەکاتەوە. ئەم مادەیە دەسەڵاتێکی زۆری یاسادانان وجێبەجێکردنی داوەتە سەرۆك، بە جۆرێك جێگەی پەرلەمان و حکومەت بگرێتەوە، بەمەش وەك دیکتاتۆرێکی

---

[٤٩] ماددەی (١٨)، دەستوری فەرەنسا، ساڵی ١٩٥٨.

[٥٠] ماددەی (١٢)، دەستوری فەرەنسا، ساڵی ١٩٥٨.

[٥١] ماددەی (١٦)، دەستوری فەرەنسا، ساڵی ١٩٥٨.

[٥٢] ماددەی (٦١)، دەستوری فەرەنسا، ساڵی ١٩٥٨.

کاتی خۆی دەنوێنێ[٥٣]. بەمپێیە سەرۆك دەتوانێت دەستوەربداتە کاری دادوەری و کارکردن بە هەندێ دەقی دەستوری رابگرێت، بەڵام ناتوانێت دەستور هەمواربکات، کارەکانیشی لەو ماوەیەدا ملکەچی چاودێریی دادوەری و ئەنجومەنی دەستوری و پەرلەمان دەبن[٥٤].

دووەم: دەسەڵاتە هاوبەشەکانی سەرۆك و حکومەت:

سەرۆك هەندێ دەسەلات بە هاوبەشی حکومەت پەیڕەودەکات، لەم کاتەدا بە تەنیشت واژۆی سەرۆکەوە، واژۆی وەزیری یەکەم و وەزیری تایبەتمەند دەبێت (توقیع مجاور):

١. دانانی ئەندامانی حکومەت و لابردنیان:

پاڵپشت بە برگەی (٢) لە ماددەی (٨)ی دەستوری فەرەنسای ساڵی ١٩٥٨، لەسەر پێشنیازی وەزیری یەکەم، سەرۆك دەسەڵاتی دانان و لابردنی وەزیرەکانی هەیە.

٢. دانانی گەورە فەرمانبەران:

بە پێی ماددەی (١٣) لە دەستوری فرەنسای ساڵی ١٩٥٨، سەرۆکی کۆمارو ئەنجومەنی وەزیران دەسەڵاتی دانانی (راوێژکارانی دەوڵەت، باڵیۆزەکان، نێردراوە پایەبەرزەکان، راوێژکارانی دیوانی ژمێریاری، بەڕێوەبەرەکان، نوێنەرانی حکومەت لە هەرێمەکانی ئەودیو دەریاکان، گەورە ئەفسەران، بەڕێوەبەرانی کۆمەڵە زانستییەکان، بەڕێوەبەرانی ئیدارە مەرکەزییەکان)یان هەیە.

٣. بانگهێشتی پەرلەمان بۆ کۆبونەوە، یان کۆتاییپێهێنانی:

جگە لەو حاڵەتانەی کە پەرلەمان بە حوکمی یاسا کۆدەبێتەوە، سەرۆك دەتوانێت بە مەرسومێك بانگهێشتی پەرلەمان بکات بۆ کۆبوونەوەی نائاسایی و بە مەرسومێکیش کۆتایی بەو کۆبوونەوەیە بهێنێت[٥٥].

٤. سەرکردایەتیی هێزە چەکدارەکان:

سەرۆکی فرەنسا، سەرۆکی هێزە چەکدارەکان و سەرۆکی ئەنجومەن و لیژنەکانی باڵای بەرگریی وڵاتە[٥٦]، بەڵام بە پێی ماددەی (٢٠) لە دەستوردا حکومەت هەژمونی بەسەر ئیدارە و هێزە چەکدارەکان هەیە.

سێیەم: دەسەڵاتی سەرۆك لەبواری یاسادانانندا:

١. دەرکردنی یاساکان:

بە پێی ماددەی (١٠) برگەی (١)ی دەستور، سەرۆك کۆمار ئەو یاسایانە دەردەکات، کە پەرلەمان پەسەندیکردون.

٢. تانەگرتن لە یاساکان:

سەرۆکی فرەنسا دەتوانێت تانە لەو یاسایانە بگرێت، کە پەرلەمان پەسەندیکردون لە ماوەی (١٥) رۆژدا، ئەویش بە داواکردن لە پەرلەمان بۆ دووبارە چاوپێداخشاندنەوەی، بە پێی ماددەی (١٠) برگەی (٢) لە دەستوریش پەرلەمان پابەندە بەم کارە.

چوارەم: دەسەڵاتی سەرۆك لەبواری دادوەریدا

بە پێی ماددەی (٦٤) لە دەستوری فرەنسای ساڵی ١٩٥٨، سەرۆك دەستەبەری پاراستنی سەربەخۆیی دەسەڵاتی دادوەرییە، لەم بوارەدا ئەم دەسەڵاتانە پەیڕەودەکات:

---

[٥٣] د. كاظم المشهداني، مصدر سابق، ص٢٠٣.

[٥٤] د. محسين خليل، مصدر سابق، ص٦٢١.

[٥٥] ماددەی (٣٠)، دەستوری فرەنسا، ساڵی ١٩٥٨.

[٥٦] ماددەی (١٥)، دەستوری فرەنسا، ساڵی ١٩٥٨.

١. سەرۆکی ئەنجومەنی باڵای دادوەری و دانانی ئەندامەکانی:

پاڵپشت بە ماددەی (٦٥) ی دەستور، سەرۆکی فرەنسا، سەرۆکایەتیی ئەنجومەنی باڵای دادوەری دەکات، هەروەها هەر (٩) نۆ ئەندامی ئەنجومەنەکەش دادەنێت، بەپێی ئەو مەرجانەی کە یاسا دیاریکردووە.

٢. مافی لێبوردن:

بە پێی ماددەی (١٧) لە دەستوری فرەنسای ساڵی ١٩٥٨، سەرۆک دەسەڵاتی لێبوردنی تایبەتی هەیە، بەڵام لێبوردنی گشتی لە دەسەڵاتی پەرلەمانە و پێویستی بە دەرکردنی یاسا هەیە.

پێنجەم: دەسەڵاتی سەرۆک لە بواری کاروباری دەرەوەدا

سەرۆکایەتیی بەستنی پەیماننامە لەگەڵ وڵاتانی تر دەکات و پەسەندیان دەکات، هەروەک چاودێریی هەموو ئەو دانوستاندنانە دەکات کە ئەنجامدەدرێن بۆ بەستنی رێککەوتنامەی نێودەوڵەتی، کەوا پێویستیان بە پەسەندکردن نیە(٥٧)، بەڵام هەندێ پەیماننامە پەسەندناکرێت، تەنها بە رێگەی پەرلەمان و دەرکردنی یاسا نەبێت[٥٨].

لە کۆتایی باسی یەکەمدا دەگەینە ئەوەی، کە دەسەڵاتی سەرۆکی دەوڵەت جیاوازە، بەپێی جیاوازیی سیستمی حکومڕانیی وڵاتەکە، لە سیستمی سەرۆکایەتیدا سەرۆک راستەوخۆ لەلایەن گەلەوە هەڵدەبژێردرێت، ئەمەش هێزو کاریگەریی مەزن بە سەرۆک دەبەخشێت، جگە لەوەی لەم سیستمەدا دەسەڵاتی جێبەجێکردن لە دەستی سەرۆک چڕکراوەتەوە و جیاکردنەوەیەکی توند لە نێوان دەسەڵاتی یاسادان و جێبەجێکردن هەیە، دەسەڵاتی یاسادانان توانای چاودێریی سەرۆکی هەیە، بەڵام توانای لێپێچینەوەی نیە[٥٩].

لە بەرامبەردا لە سیستمی ئەنجومەنیدا، دەسەڵاتەکان لای پەرلەمانە و دەسەڵاتی جێبەجێکردن تەنها دەستەیەکە، کە لەلایەن پەرلەمانەوە دادەنرێت، لە ناو ئەو دەستەیەدا کەسێك بە سەرۆك دیاریدەکرێت، کە دەسەڵاتەکانی سنووردارە، لەم سیستمەدا جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان بەدیناکرێت، بەڵکو دەسەڵاتی جێبەجێکردن پاشکۆی دەسەڵاتی یاسادانانە.

هەرچی سیستمی پەرلەمانییە، سیستمێکی مامناوەندییە لە نێوان سیستمی سەرۆکایەتی و پەرلەمانیدا، دوانەیی دەسەڵاتی جێبەجێکردنە، و لێکجیاکردنەوەی دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێکردن نەرم و رێژەییە، کە تێیدا پەرلەمان و وەزارەت هاوکاری و چاودێریی بەرامبەر لە نێوانیاندا هەیە (وەزارەت بەرپرسیارە لە بەرامبەر پەرلەمان، دەسەڵاتی جێبەجێکردنیش دەسەڵاتی هەڵوەشاندنەوەی پەرلەمانی هەیە)، سەرۆکی دەوڵەت لەلایەن پەرلەمانەوە هەڵدەبژێردرێت و خاوەن دەسەڵاتێکی پرۆتۆکۆڵی و رەمزییە.

سەبارەت بە سیستمی تێکەڵاو-یش، جۆرێکە لە پەرەسەندنی سیستمی پەرلەمانی، کە بە سیستمی "پەرلەمانیی لادەر"، یان "نیمچەسەرۆکایەتی" ناودەبرێت، سەرۆك لەلایەن گەلەوە هەڵدەبژێردرێت، لەم سیستمەدا (کە فرەنسا نموونەیەتی)

---

[٥٧] ماددەی (٥٢)، دەستوری فرەنسا، ساڵی ١٩٥٨.

[٥٨] ماددەی (٥٣)، دەستوری فرەنسا، ساڵی ١٩٥٨.

(٥٩) لە سیستەمی ئەمەریکادا کۆنگرێس توانای چاودێریی سەرۆکی هەیە، بەڵام دەسەڵاتی لێپێچینەوەی نیە لە حاڵەتی زۆر دەگمەن نەبێت، کە پێی دەوترێت تانەلێدان (Impeachment)، وەك لێپێچینەوەی کۆنگرێس لە (بیل کلنتۆن) لەسەر ئەنجامدانی پەیوەندیی سێکسی لەگەڵ (مۆنیکا لوینسکی) لەناو کۆشکی سپیدا، بەڵام کۆنگرێس نەیتوانی متمانە لە سەرۆك وەربگرێتەوە. د.شێرکۆ کرمانج، سیستەمی سەرۆکایەتی یان سیستەمی پەرلەمانی، کوردستان و هەڵبژاردنی سیستەمی سیاسی، https://drive.google.com/a/raparinuni.org/file/d/B٠QAcws٠٦BZnKQ٠swU١NGN١FSY٢M/view?usp=sharing مێژووی سەردان ٢٠١٥/١/١٠.

دوانەیی دەسەڵاتی جێبەجێکردنە، سەرۆك خاوەنی دەسەڵاتێکی کردەیی بەرفراوانەو سەرۆکایەتی دەسەڵاتی جێبەجێکردن دەکات، بەڵام لە بەرامبەر پەرلەماندا بەرپرس نیە.

باسی دووەم:
دەسەڵاتەکانی سەرۆکی هەرێمی کوردستان- عیراق

هەرێمی کورستان، وەك هەرێمێکی فیدراڵی لە چوارچێوەی عیراقدا دەتوانێت دەستورێکی هەبێت، کە پەیکەری دەسەڵاتەکانی یاسادانان و جێبەجێکردن و دادوەری رێکبخات و سنورەکەیان دیاری بکات، بە مەرجێك کە حوکمەکانی دژیەکی لەگەڵ دەستوری فیدراڵی نەبێت[٦٠].

پەرلەمانی کوردستان– یش وەك مافێکی دەستوری و، بە مەبەستی رێکخستن و دیاریکردنی دەسەڵاتە گشتییەکان لە هەرێمی کوردستاندا لە ٢٠٠٩/٦/٢٤ دەنگی لەسەر پرۆژەی دەستور داو پەسەندیکرد[٦١]، بەڵام تا پەسەندکردنی لە راپرسییەکی گشتی لەلایەن زۆرینەی دەنگەرانی هەرێمی کوردستانەوە و بڵاوکردنەوەی لە رۆژنامەی فەرمی (وەقائعی کوردستان) ناچێتە بواری جێبەجێکردنەوەو کاری پێناکرێت[٦٢]، لە ئێستاشدا بەپێی ماددەی دووەم لە یاسای ژمارە (١٩)ی ساڵی ٢٠١٣ی پەرلەمانی کوردستان (یاسای درێژکردنەوەی ویلایەتی سەرۆکی هەرێمی کوردستان– عیراق)، پرۆژەدەستورەکە گەڕێندراوەتەوە پەرلەمان بۆ هەموارکردنەوەی.

بەپێی ماددەی (١)ی پرۆژەدەستوری هەرێم، سیستمی سیاسی لە هەرێمی کوردستاندا پەرلەمانیی کۆماریی دیموکراسییە، دەسەڵاتی جێبەجێکردن پێکدێت لە سەرۆکایەتیی هەرێم و ئەنجومەنی وەزیران (دوانەیی دەسەڵاتی جێبەجێکردن)[٦٣]، سەرۆکی هەرێم لە رێگەی دەنگدانێکی گشتیی نهێنیی راستەوخۆوە لە لایەن هاوڵاتیانی هەرێمەوە هەڵدەبژێردرێت[٦٤]، بەڵام ئەنجومەنی وەزیران لە لایەن پەرلەمانەوە متمانەوەردەگرێت و ئەندامەکانی بەرپرسیارن بەشێوەیەکی بە کۆمەڵ و بە تاك بەرامبەر پەرلەمانی کوردستان[٦٥].

هەڵبژاردنی سەرۆك لە لایەن گەلەوە دژیەکییەك لەگەڵ ماددەی یەکەمی پرۆژەدەستورەکە دروستدەکات، کە سیستمی سیاسی لە هەرێمدا بە پەرلەمانی ناودەبات، هەروەك بەپێی رای شارەزایانی بواری یاسای دەستوری ئەم شێوازەی

---

(٦٠) ماددەی (١٢٠)، دەستوری کۆماری عێراق، ساڵی ٢٠٠٥.

(٦١) بۆ یەکەمجار بە بڕیاری ژمارە (٢٥)ی پەرلەمانی کوردستان لە ٢٠٠٢/١١/٧ پرۆژەدەستوری هەرێمی کوردستان پەسەندکرا، بەڵام لە خولی دووەمی پەرلەمانی کوردستاندا بە بڕیاری ژمارە (٤)ی پەرلەمان لە ٢٠٠٥/٨/٦ بڕیاردرا پرۆژەکە بگەڕێندرێتەوە بۆ پەرلەمان بۆ چاوپێداخشاندنەوە، لە ٢٠٠٥/٩/٨ لیژنەیەك بۆ ئەم مەبەستە بە پێی بڕیاری ژمارە (٥)ی پەرلەمان پێکهات، لە ٢٠٠٨/١١/٢٨ پەرلەمان یاسای پەسەندکردنی دەستوری هەرێمی کوردستانی دەرچواند، لە ٢٠٠٩/٦/٢٤ پەرلەمان پرۆژەکەی پەسەندکرد. کوێستان محەمەد، پرۆسەی نوسینەوەی دەستوری هەرێمی کوردستان، وۆرکشۆپێك سەبارەت بە (پرۆژەی دەستوری هەرێمی کوردستان)، رۆژی شەممە ٢٠١٣/٥/٢٥ هۆڵی هۆتێل مەم و زین لە سلێمانی.

http://www.sbeiy.com/Detail.aspx?id=٢٠٨٥٦&LinkID=٤&AspxAutoDetectCookieSupport=١. مێژووی سەردان ٢٠١٤/١٢/٣٠.

(٦٢) ماددەی (١١٨و١١٧)، پرۆژە دەستوری هەرێمی کوردستان– عێراق، ساڵی ٢٠٠٩.

(٦٣) ماددەی (٥٩)، پرۆژە دەستوری هەرێمی کوردستان– عێراق، ساڵی ٢٠٠٩.

(٦٤) ماددەی (٦١)، پرۆژە دەستوری هەرێمی کوردستان– عێراق، ساڵی ٢٠٠٩.

(٦٥) ماددەی (٧٠)/ پێنجەم و ماددەی (٧٣)، پرۆژەدەستوری هەرێمی کوردستان– عێراق، ساڵی ٢٠٠٩.

هەڵبژاردنی سەرۆك لەگەڵ سیستمی پەرلەمانیدا ناگونجێ، چونکە دەبێتەهۆی بەهێزکردنی رۆڵ و پێگەی سەرۆکی دەوڵەت بەرامبەر بە پەرلەمان و سەرۆك وەزیران، سەرەنجام زاڵبوون و کۆنترۆڵکردنی هەموو دەسەڵاتەکان[٦٦].

داخوازی یەکەم

دەسەڵاتەکانی سەرۆکی هەرێم لەبواری دەسەڵاتی جێبەجێکردندا

سەرۆکی هەرێم دەسەڵاتێکی فراوانی هەیە بەو پێیەی سەرۆکی باڵای دەسەڵاتی جێبەجێکردنە بە پێی برگەی یەکەم لە ماددەی (٦٠)ی پرۆژە دەستوری هەرێم، دەسەڵاتەکانی بریتین لە:

یەکەم: راسپاردنی سەرۆك وەزیران

بە پێی ماددەی (٦٥) برگەی چواردەهەم/١ لە پرۆژەدەستوری هەرێم، سەرۆکی هەرێم پاڵێوراوی ئەو فراکسیۆنەی زۆرترین ژمارەی کورسی هەیە رادەسپێرێ بۆ پێکهێنانی وەزارەت لە ماوەی (٤٥) چل و پێنج رۆژدا، ئەگەر لەو ماوەیەدا پاڵێوراوەکە نەیتوانی وەزارەت پێکبهێنێ، ئەوا سەرۆکی هەرێم پاڵێوراوێکی دیکە لە هەمان فراکسیۆن رادەسپێرێ، ئەگەر پاڵێوراوی دووەمیش نەیتوانی وەزارەت پێکبهێنێ، سەرۆکی هەرێم دەتوانێ هەرکەسێکی دیکە کە پێی باش بوو رابسپێرێ، جا ئەو کەسە دەکرێ ئەندامی پەرلەمان، یان کەسێکی دیکە بێت. هەرچەندە لێرەدا سەرۆك جۆرێك لە ئازادی هەیە بۆ دیاریکردن و راسپاردنی ئەو کەسەی وەزارەت پێکدەهێنێ، بەڵام لە دواجاردا رەزامەندیی پەرلەمان پێویستە بۆ پێدانی متمانە بە سەرۆك وەزیر و کابینەکەی.

دووەم: پەسەندکردنی ئەندامانی وەزارەت

بەپێی برگەی چوارەم لە ماددەی (٧٠)ی پرۆژەدەستوری هەرێم، سەرۆکی راسپێردراوی ئەنجومەنی وەزیران لیستی ئەندامانی وەزارەتەکەی پێشکەشی سەرۆکی هەرێم دەکات و داوای پەسەندکردنیان دەکات، بە پێی برگەی پێنجەمیش لە هەمان مادده دوای پەسەندی سەرۆکی هەرێم، سەرۆکی راسپێردراوی ئەنجومەنی وەزیران لیستی ئەندامانی وەزارەتەکەی پێشکەشی پەرلەمان دەکات بۆ وەرگرتنی متمانە. ئەمە لەکاتێکدا لە سیستمە پەرلەمانییەکاندا پەسەندکردنی ئەندامانی وەزارەت پەرلەمان دەیکات، نەك سەرۆکی دەوڵەت، چونکە وەزارەت بەرپرسیارە لەبەردەم پەرلەماندا، نەك لەبەردەم سەرۆکی دەوڵەت.

سێیەم: لەسەرکارلابردنی وەزیر

لە پاڵ دەسەڵاتی پەرلەمان بۆ لێسەندنەوەی متمانە لە سەرۆك یان ئەندامانی ئەنجومەنی وەزیران[٦٧]، سەرۆکی هەرێم دەسەڵاتی لەسەرکارلابردنی وەزیری هەیە لەسەر پێشنیازی سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران[٦٨]. ئەوەی جێگەی سەرنجە ئەم دەسەڵاتە لە سیستمی پەرلەمانیدا لە دەستی سەرۆك نیە، بەڵکو پەرلەمان دەتوانێت متمانە لە وەزیر بستێنێتەوە، بەڵام ئەم دەسەڵاتە لە دەستوری فرەنسا بە هەمانشێوەی دەستوری هەرێم بەدیدەکرێت، کە سەرۆك دەتوانێت لەگەڵ وەزیری یەکەم ئەندامانی حکومەت لاببەن، هەروەها لە سیستمی سەرۆکایەتیش سەرۆك بەبێ گەڕانەوە بۆ پەرلەمان دەتوانێت وەزیرەکانی لاببات.

---

[٦٦] د.لەتیف شێخ مستەفا، لادان لە سیستەمی پارلەمانی لە پرۆژەی دەستوری هەرێمدا (١)، http://sbeiy.com/article_detail.aspx?ArticleID=830&AuthorID=203 مێژووی سەردان ٢٠١٥/١/٤.

[٦٧] ماددەی (٥٠) برگەی دووەم، پرۆژەدەستوری هەرێمی کوردستان- عێراق، ساڵی ٢٠٠٩.

[٦٨] ماددەی (٦٥) برگەی شەشەم، پرۆژەدەستوری هەرێمی کوردستان- عێراق، ساڵی ٢٠٠٩.

چوارەم: سەرۆکایەتیکردنی کۆبوونەوەی وەزیران

برگەی یانزەیەم لە مادده (٦٥)ی پرۆژەی دەستوری هەرێم، دەسەڵاتی داوەتە سەرۆك بۆ بانگهێشتی ئەنجومەنی وەزیران بۆ کۆبوونەوەی نائاسایی، و سەرۆکی هەرێم خۆیشی سەرۆکایەتی ئەو کۆبونەوەیە دەکات. هەرچەندە لە هەردوو سیستمی پەرلەمانی و تێکەڵاویش دەکرێت سەرۆکی دەوڵەت بەشداری بکات لە کۆبونەوەی ئەنجومەنی وەزیران، بەڵام لە سیستمی پەرلەمانیدا لە کاتی بوونی بابەتێکی زۆر گرنگ سەرۆکی دەوڵەت بەشداردەبێت لە کۆبوونەوەی ئەنجومەنی وەزیران، بە بێ بەشداریکردن، یان ئەژمارکردنی دەنگی سەرۆکی دەوڵەت لە کاتی دەنگدان لەسەر بڕیارێك، هەرچی دەستوری فرەنسایە لە ماددەی (٩)دا دەسەڵاتی بە سەرۆکی کۆمار بەخشیوە بۆ سەرۆکایەتیکردنی ئەو کۆبوونەوانە، سەرۆکی کۆمار سەرپەرشتیی کۆبوونەوەی ئەنجومەنی وەزیران دەکات، و دەنگەکەشی ئەژمارەکرێت[٦٩].

ئەوەی پەیوەندی بە سەرۆکی هەرێمەوە هەیە، نازانرێت بەشدارییەکەی شەرەفییە وەك ئەوەی سیستمی پەرلەمانی، یاخود بەشدارییەکەی فەرمییە وەك سیستمی فرەنسا؟ ئایا دەنگی سەرۆك ئەژماردەکرێت، یان ئەژمارناکرێت؟ هەروەها بەرپرسیارێتیی سەرۆکی هەرێم دیارنیە لەو بڕیارانەی ئەنجومەنی وەزیران بە سەرۆکایەتیی ئەو دەیدات.

پێنجەم: نوێنەرایەتی هەرێم و هەماهەنگی لەگەڵ حکومەتی فیدڕاڵی

سەرۆکی هەرێم نوێنەرایەتیی گەلی هەرێم دەکات لە بۆنە نیشتمانی و نەتەوەییەکاندا، هەروەها هەماهەنگی لە نێوان دەسەڵاتەکانی فیدڕاڵی و دەسەڵاتەکانی هەرێمدا دەکات[٧٠].

سەرۆك لە زۆربەی وڵاتاندا بە بەرزترین دەسەڵات و رەمزی وڵاتەکە دادەنرێت (هەرچەندە خاوەن دەسەڵاتی کردەیی و فراوان نەبێت)، بۆیە سروشتییە لە بۆنە و ئاهەنگەکاندا نوێنەرایەتیی وڵاتەکەی بکات، هەروەها هەماهەنگی بکات لە سیستمە فیدڕاڵییەکاندا لە نێوان دەسەڵاتی فیدڕاڵی و دەسەڵاتی هەرێمەکاندا.

شەشەم: دامەزراندنی خاوەن پلە تایبەتەکان

سەرۆکی هەرێم، پاڵپشت بە برگەی بیست و دووەم لە ماددەی (٦٥)، دەسەڵاتی دامەزراندنی خاوەن پلە تایبەتەکانی هەیە، پاش کاندیدکردنیان لە لایەن وەزیری تایبەتمەند و رەزامەندیی ئەنجومەنی وەزیران.

دەستوری عیراقی ساڵی ٢٠٠٥ لە برگەی پێنجەم مادده (٦١)دا ئەو دەسەڵاتەی داوەتە پەرلەمان، هەرچی دەستوری فرەنسایە، ئەم دەسەڵاتە سەرۆك بەکاریدێنێت بە هاوبەشی ئەنجومەنی وەزیران، بەڵام لە ئەمەریکا دامەزراندنی پلە باڵاکان هەندێکیان بە تەنها لە دەستی سەرۆکە، هەندێکیشیان پێویستی بە رەزامەندیی ئەنجومەنی پیران هەیە.

ئەوەی جێگەی هەڵوەستەلەسەرکردنە، پرۆژەدەستوری هەرێمی کوردستان دیارینەکردووە ئەو پلە تایبەتانە چین و کام لە پلە تایبەتەکان دەگرێتەوە، پێمانوایە واباشتر بوو پلەکان دیاری کرابانایە، هەروەك دەستوری فرەنسای ساڵی ١٩٥٨ لە ماددەی (١٣) دیاریکردووە، چونکە هەندێك پلەی تایبەت هەیە کە بە حوکمی گرنگیی کارەکەی وەرگرتنی رەزامەندیی پەرلەمان لەسەری پێویستە.

حەوتەم: هەڵوەشاندنەوەی پەرلەمان

سەرۆکی هەرێم لەم حاڵەتانەی خوارەوە بە مەرسومێك پەرلەمان هەڵدەوەشێنێتەوە[٧١]:

١. ئەگەر پتر لە نیوەی ئەندامانی دەستیان لە کارکێشایەوە.

---

[٦٩] د.عبدالغني بسيوني عبدالله، سلطة ومسؤلية رئيس الدولة في النظام البرلماني ، مصدر سابق، ص١٥٤-١٥٥.

[٧٠] ماددەی (٦٠) برگەی یەکەم، پرۆژە دەستوری هەرێمی کوردستان- عێراق، ساڵی ٢٠٠٩.

[٧١] ماددەی (٥٦) برگەی دووەم، پرۆژەدەستوری هەرێمی کوردستان- عێراق، ساڵی ٢٠٠٩.

٢. ئەگەر شەست رۆژ پاش بانگهێشتکردنی بۆ کۆبوونەوە لە دوای هەڵبژاردنیدا نیسابی یاسایی بۆ کۆبوونەوە تەواونەبوو.

٣. ئەگەر متمانەی نەدا بە (٣) سێ کابینەی پێشنیازکراوی جیاوازی یەك لە دوای یەك.

ئەم دەسەڵاتە بەپێی ماددەی (١٢) لە دەستوری فرەنسای ١٩٥٨ بە سەرۆك دراوە، دوای راوێژ لەگەڵ سەرۆکی هەردوو ئەنجومەن و سەرۆکی وەزیران، ناشبێت جارێکی تر کۆمەڵەی نیشتمانی هەڵبوەشێنرێتەوە لە ماوەی ئەو ساڵەی کە لە دوای هەڵبژاردنیەوە دێت، هەروەك دەستوری عیراقی ٢٠٠٥ لە ماددەی (٦٤) برگەی یەکەمدا ئەو دەسەڵاتەی بە هاوبەشی داوە بە سەرۆك وەزیران و سەرۆك کۆمار، بە مەرجێك لە کاتی لێپرسنەوەی سەرۆك وەزیراندا نەبێت.

لەم ماددەیەی پرۆژەدەستورەکەدا هیچ ئاماژەیەك نیە بۆ بوونی هەڵوەشاندنەوەی وەزاری، کە وەزارەت لەکاتی بوونی کێشەدا لەگەڵ پەرلەماندا پەنای بۆ دەبات و داوا لە سەرۆك دەکات پەرلەمان هەڵبوەشێنێتەوە، بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێت کە وەزارەت مافی داواکردنی هەڵوەشاندنەوەی پەرلەمانی نەبێت، چونکە ئەم مافە پێویستە بۆ هێنانەدی هاوسەنگی نێوان پەرلەمان و وەزارەت کە بە یەکێك لە بنەما سەرەکیەکانی سیستمی پەرلەمانی دادەنرێت.

هەشتەم: جاڕدانی باری نائاسایی

"سەرۆکی هەرێم دەسەڵاتی جاڕدانی باری نائاسایی هەیە، پاش راوێژکردن و رێککەوتن لەگەڵ سەرۆکی پەرلەمان و سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران لە حاڵەتی شەڕ، داگیرکردن، یاخیبوون، ئاژاوە، کارەساتی سروشتی، یان بڵاوبوونەوەی پەتا، یان هەر حاڵەتێکی لەناکاوی دیکەدا، بە مەرجێك ماوەکە لە مانگێك پتر نەبێ و درێژکردنەوەی دواتریش بە رەزامەندیی زۆرینەی رەهای ئەندامانی پەرلەمان و بۆ ماوەیەك دەبێ کە بۆ هەر درێژکردنەوەیەك، لە سێ مانگ مانگ تێنەپەڕێت. حوکمەکانی حاڵەتی نائاساییش بە یاسایەك رێکدەخرێن"[٧٢].

سەبارەت بە جاڕدانی باری نائاسایی لە سیستمی پەرلەمانی ئەگەر بریتانیا وەك نمونە وەربگرین، وەزارەت بەرپرسە لە بەرێوەبردنی کاروباری وڵات و بە پێی یاسایەك (یاسای بەرگری لە مەملەکەت) کە پەرلەمانی بریتانیا لە ساڵی ١٩١٤-١٩١٥ دەریکرد، دەسەڵاتی جێبەجێکردن دەسەڵاتی دەرکردنی هەندێ گەڵاڵەنامەی تایبەت (اللوائح الخاصة)ی پێدراوە بۆ پاراستنی سەلامەتیی گشتی. هەروەها لە ئەمەریکا وەك نمونەیەکی سەرکەوتووی سیستمی سەرۆکایەتی، دەستور دەسەڵاتی راگەیاندنی باری نائاسایی داوە بە کۆنگرێس، یان سەرۆك لە حاڵەتی نائامادەیی (غیابي) کۆنگرێسدا. هەرچی سیستمی ئەنجومەنییە، لە ١٩١٤/٨/٣ پەرلەمانی سویسرا یاسایەکی پەسەندکرد، کە بەپێی یاساکە پەرلەمان ئەنجومەنی فیدڕاڵی (دەسەڵاتی جێبەجێکردن) رێپێدەدات (تخويل) بۆ گرتنەبەری هەر رێوشوێنێك بەمەبەستی پاراستنی ئاسایش و بەرژەوندی و یەکپارچەیی وڵات[٧٣].

هەروەها دەستوری فرەنسا ئەم دەسەڵاتەی داوەتە سەرۆك، دوای راوێژ لە گەڵ وەزیری یەکەم و سەرۆکی ئەنجومەنەکان و ئەنجومەنی دەستوری[٧٤].

لێرەدا پرۆژەی دەستوری هەرێم رێگەیەکی دروستی هەڵبژاردووە، کە دەسەڵاتی جاڕدانی باری نائاسایی تەنها لە دەستی سەرۆك قەتیسنەکردووە، بەڵکو پاش راوێژ و رێککەوتن لەگەڵ سەرۆکی پەرلەمان و سەرۆك وەزیران، سەرۆکی هەرێم ئەم دەسەڵاتە پیادەدەکات.

---

[٧٢] ماددەی (٦٥) برگەی هەشتەم، پرۆژە دەستوری هەرێمی کوردستان- عێراق، ساڵی ٢٠٠٩.

[٧٣] خاموش عمر عبدالله، تأثیر قوانین الطوارىء على حريات الأفراد في الدساتير"دراسة مقارنة"، مركز كردستان للدراسات الاستراتيجية، السليمانية، ٢٠٠٧، ص٧٧- ٩١.

[٧٤] ماددەی (١٦)، دەستوری فرەنسا، ساڵی ١٩٥٨.

نۆیەم: دەرکردنی مەرسومی دامەزراندنی سەرۆکی دەستەکان

پاڵپشت بە بڕگەی بیست لە ماددەی (٦٥)ی پڕۆژەی دەستور، سەرۆکی هەرێم مەرسوم دەردەکات بۆ دامەزراندنی سەرۆکەکانی ئەو دەستەو کۆمسیۆنانەی کە لە ماددەی (١٠٧)[٧٥] ی پڕۆژەکەدا دەقنووسکراون، پاش ڕەزامەندیی پەرلەمان لەسەر پاڵاوتنیان. ئەم دەسەڵاتەی سەرۆکی هەرێم تەنها دەسەڵاتێکی رواڵەتی (شکلی)یە، چونکە پەرلەمان ڕەزامەندی لەسەر دامەزراندنی سەرۆکی ئەو دەستانە دەدات.

دەیەم: دامەزراندنی نوسینگەی حکومەت لە دەرەوە

لەسەر پێشنیازی سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران، سەرۆکی هەرێم بڕیار بۆ دامەزراندنی نوسینگەی تایبەت بە هەرێمی کوردستان لە وڵاتانی بیانیدا دەردەکات، بە هەماهەنگی لەگەڵ لایەنی تایبەتمەند لە حکومەتی فیدراڵیدا[٧٦].

هەروەك بەپێی بڕگەی چوارەم لە ماددەی (١٢١) لە دەستوری عیراقی ٢٠٠٥، هەرێمەکان و پارێزگاکان دەتوانن نوسینگەی تایبەت لە باڵیۆزخانە و نێردە دپلۆماسییەکاندا دابمەزرێنن، بۆ بەدواداچوونی کاروباری رۆشنبیری و کۆمەڵایەتی و گەشەپێدان.

داخوازی دووەم:

دەسەڵاتەکانی سەرۆکی هەرێم لە بواری دەسەڵاتی یاسادانان‌دا

پڕۆژەدەستوری هەرێم چەند دەسەڵاتێکی لە بواری دەسەڵاتی یاساداناندا بە سەرۆکی هەرێم داوە، کە لەم داخوازیەدا رونیاندەکەینەوە:

یەکەم: بانگهێشتی پەرلەمان بۆ کۆبوونەوە

لە ماددەی (٦٥) بڕگەی چوارەمی پڕۆژە دەستوری هەرێمدا هاتووە: "دەرکردنی مەرسومێك لە لایەن سەرۆکی هەرێم بۆ بانگهێشتکردنی پەرلەمان بۆ یەکەم دانیشتنی خولی کۆبوونەوەی خولی هەڵبژاردنی لە ماوەی پازدە رۆژ دوای راگەیاندنی دوا ئەنجامەکانی هەڵبژاردندا، ...". شایانی باسە پڕۆژەدەستوری هەرێم پێچەوانەی دەستوری فەرەنسای ساڵی ١٩٥٨ تەنها دەسەڵاتی بانگهێشتکردنی پەرلەمانی بۆ کۆبوونەوەی ئاسایی بە سەرۆك بەخشیوە، لە کاتێکدا سەرۆکی فەرەنسا دەتوانێت بانگهێشتی پەرلەمان بکات تەنها بۆ کۆبوونەوەی نائاسایی[٧٧].

هەرچی دەستوری عیراقی ٢٠٠٥ لە ماددەی (٥٤، ٥٨) دەسەڵاتی بانگهێشتکردنی پەرلەمانی بۆ کۆبوونەوەی ئاسایی و نائاسایی بە سەرۆك کۆمار داوە.

دووەم: درێژکردنەوەی خولی پەرلەمان

دەکرێ خولی کاری پەرلەمان تاکو ماوەی (٣٠) سی رۆژ درێژبکرێتەوە بۆ تەواوکردنی هەندێ کار لەسەر داوای سەرۆکی هەرێم، یان سەرۆکی پەرلەمان، یان سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران، یان بیست و پێنج کەس لە ئەندامانی پەرلەمان[٧٨].

---

[٧٥] ئەو دەستە و کۆمسیۆنانە بریتین لە (دەستەی باڵای سەربەخۆی هەڵبژاردن و راپرسی لە کوردستان– عیراق، دیوانی دەستپاکی و چاودێریی دارایی، دەستەی گشتیی دروستی و باشیی بەرهەمەکانی خۆماڵی و هاوردەکان).

[٧٦] ماددەی (٦٥) بڕگەی بیست و یەکەم، پڕۆژەدەستوری هەرێمی کوردستان– عێراق، ساڵی ٢٠٠٩.

(٧٧) ماددەی (٣٠)، دەستوری فەرەنسا، ساڵی ١٩٥٨.

[٧٨] ماددەی (٤٧) بڕگەی دووەم، پڕۆژە دەستوری هەرێمی کوردستان– عێراق، ساڵی ٢٠٠٩.

ئەوەی تێبینیدەکرێت هەمان دەسەڵات لە ماددەی (٥٨) برگەی دووەم لە دەستوری عیراقی ٢٠٠٥ بە سەرۆك کۆمار، یان سەرۆك وەزیران، یان سەرۆکی پەرلەمان، یان پەنجا ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەران دراوە.

سێیەم: دەرکردنی مەرسوم بۆ ئەنجامدانی هەڵبژاردنی گشتی

سەرۆکی هەرێم بەپێی برگەی سێیەمی ماددەی (٦٥)ی پرۆژەی دەستوری هەرێم لە کاتی هەڵوەشاندنەوە، یان تەواو بوونی خولی پەرلەماندا، مەرسومێك دەردەکات بۆ ئەنجامدانی هەڵبژاردنی گشتیی پەرلەمان، ئەویش بەپێی (٥٧)[٧٩]ی پرۆژەدەستورەکە. ئەوەی لێرەدا سەرۆکی هەرێم دەیکات، تەنها دەرکردنی مەرسومەکەیە بۆ دیاریکردنی رۆژی ئەنجامدانی هەڵبژاردن لەو ماوە دەستورییەدا، کە ماددەی (٥٧) دیاریکردووە.

چوارەم: پێشنیازکردنی یاسا و بڕیارەکان

سەرۆکی هەرێم پاڵپشت بە برگەی یەکەم لە ماددە (٦٥)ی پرۆژە دەستوری هەرێمی کوردستان دەتوانێت پرۆژەی یاسا و بڕیار پێشکەشی پەرلەمانی کوردستان بکات، پەرلەمانی کوردستانیش دوای داڕشتنەوە و گفتوگۆکردن و دەنگدان لە سەری، دەیکاتە یاسا.

هەرچەندە بونی ئەم دەسەڵاتە لای سەرۆکی هەرێم نیشانەی بوونی هاوکارییە لە نێوان پەرلەمانی کوردستان و سەرۆکی هەرێم وەك بەرزترین دەسەڵاتی جێبەجێکردن لە هەرێمدا، بەڵام پێشنیازکردنەکە بە تەنها لە لایەن سەرۆکی هەرێمەوەیە، بەبێ بەشداریی ئەنجومەنی وەزیران، لە کاتێکدا لە دەستوری عیراقدا سەرۆك کۆمار و ئەنجومەنی وەزیران بەیەکەوە پرۆژەیاساکان پێشکەشی ئەنجومەنی نوێنەران دەکەن[٨٠]، بۆیە واباشتر بوو سەرۆك لە رێگەی وەزارەتەوە پێشنیازی یاسا و بڕیارەکان بکات، کە ئەمەش زیاتر لەگەڵ سیستمی پەرلەمانیدا گونجاوە.

پێنجەم: دەرکردنی یاسا و بڕیارەکان و تانەلێگرتنیان

لە برگەی دووەمی ماددەی (٦٥) لە پرۆژەدەستوری هەرێمدا هاتووە، کە سەرۆکی هەرێم دەسەڵاتی هەیە بۆ: "دەرکردنی ئەو یاسا و بڕیارانەی کە پەرلەمانی کوردستان دایاندەنێ، لە ماوەی پازدە رۆژ لە وەرگرتنیانەوە، بۆیشی هەیە لەو ماوەیەدا ناڕەزایی لەسەر هەموو یان بەشێکیان دەربڕێ و بیاننێرێتەوە بۆ پەرلەمان بۆ چاو پێداخشاندنەوەیان، و دواتر بڕیاری پەرلەمان لە بارەیانەوە بنبڕدەبێ، ئەگەر سەرۆك لەو ماوەیەدا یاساو بڕیارەکانی دەرنەکرد، بێ ئەوەی ناڕەزاییان لەسەر دەربڕێ، ئەوا بە دەرچوو دەژمێردرێن و سەرۆکایەتیی پەرلەمان بڵاوکردنەوەیان لە رۆژنامەی فەرمیدا لە ئەستۆدەگرێت".

زۆر لە دەستورەکان دەسەڵاتی دەرکردنی یاسا و بڕیارەکانیان بە سەرۆك داوە[٨١]. هەروەها دەسەڵاتی تانەگرتنیش لە سیستمەکانی پەرلەمانی و سەرۆکایەتی و تێکەڵاویش بە سەرۆك دراوە[٨٢].

---

[٧٩] ماددەی (٥٧) تێیدا هاتووە: "ئەگەر پەرلەمان هەڵوەشایەوە یان خولی هەڵبژاردنی تەواو بوو، مەرسومێك دەردەچێت بۆ ئەنجامدانی هەڵبژاردنەکان و دیاریکردنی رۆژی ئەنجامدانی لە ماوەی پازدە رۆژ لە هەڵوەشانەوەیدا، یان بە لانی کەمی، نەوەد رۆژ پێش کۆتایی خولی هەڵبژاردن، بە مەرجێك ئەنجامدانی کاتی هەڵبژاردن لە نەوەد رۆژی دوای هەڵوەشاندنەوەی تێپەڕنەکات، یان دەبێ لە ماوەی نەوەد رۆژ پێش کۆتایی خولی هەڵبژاردن بێت".

[٨٠] ماددەی (٦٠)، برگەی یەکەم، دەستوری کۆماری عێراق، ٢٠٠٥.

[٨١] بۆ نمونە: ماددەی (١٠) برگەی (١) لە دەستوری فەرنسای ساڵی ١٩٥٨، ماددەی (٧٣) برگەی سێیەم لە دەستوری عێراق ساڵی ٢٠٠٥، ماددەی یەکەم، برگەی حەوتەم/ ٢ لە دەستوری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ساڵی ١٧٨٧.

[٨٢] بڕوانە باسی یەکەم لەم توێژینەوەیە.

ئەم تانەگرتنەی سەرۆکی هەرێمیش لەسەر یاسا و بڕیارەکان تانەیەکی راگرتنە (توقیفي)، نەك تانەگرتنێکی رەها (مطلق)، چونکە بۆ جاری دووەم پەرلەمان دەتوانێت یاساکە پەسەندبکات، بە بێ ئەوەی سەرۆك ئەمجارەیان مافی تانەگرتنی هەبێت.

شەشەم: دەرکردنی مەرسوم، کە هێزی یاسایی هەیە

بە پێی برگەی حەوتەم لە ماددەی (٦٥) ی پرۆژەی دەستوری هەرێم، سەرۆکی هەرێم دەسەلاتی دەرکردنی ئەو مەرسومانەی هەیە کە هێزی یاساییان هەیە، پاش راوێژکردن لەگەڵ سەرۆکی پەرلەمان و ئەنجومەنی وەزیران، ئەگەر هەرێمی کوردستان و سیستمە سیاسییەکەی، یان ئاسایشی، یان دامەزراوە دەستورییەکانی کەوتنەبەر مەترسییەکی لەناکاو و پەرلەمانیش نەیتوانی کۆببێتەوە، بە مەرجێك ئەو مەرسومانە بخرێنەپێش چاوی یەکەمین کۆبوونەوەی پەرلەمان، ئەگەر نەشخرانە بەرچاوی پەرلەمان، یان خرانە بەرچاوی پەرلەمان و ئەویش پەسەندنەکردن، ئاکاری یاساییان نامێنێ.

لەگەڵ ئەوەی ئەم ماددەیەی پرۆژەی دەستور ئەم دەسەلاتەی بە رەهایی نە بەخشیوەتە سەرۆك و کۆمەڵێك کۆتوبەندی بۆ داناوە، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا بوونی دەسەلاتێکی وەها فراوان بە مەترسی دەزانرێت، چونکە پەرلەمان وەك نوێنەری خەڵك و دامەزراوەی سەرەکی یاسادانان واز لە دەسەلاتی یاسادانان دەهێنێت و سەرۆکی هەرێم لەم کاتەدا جێگەی پەرلەمان دەگرێتەوە، جگە لەمەش بوونی ئەم دەسەلاتە لای سەرۆکی هەرێم کاڵبوونەوەی پرنسیپی لێکجیاکردنەوەی دەسەلاتەکان دەگەیەنێت، وا دەکات سەرۆك لە یەککاتدا یاسادانەر و جێبەجێکاری یاساش بێت.

داخوازی سێیەم

دەسەلاتەکانی سەرۆکی هەرێم لەبواری دەسەلاتی دادوەریدا

پرۆژەی دەستوری هەرێمی کوردستان، چەند دەسەلاتێکی لە بواری دادوەریدا بەخشیوەتە سەرۆکی هەرێم، کە ئەمانەن:

یەکەم: دامەزراندنی ئەندامانی دادگای دەستوری[٨٣]

لە برگەی هەژدەهەم لە ماددەی (٦٥)ی پرۆژەدەستوری هەرێمدا هاتووە کە سەرۆکی هەرێم دەرکردنی مەرسومێك دەردەکات بۆ دامەزراندنی ئەندامانی دادگای دەستوری، پاش رەزامەندیی پەرلەمانی کوردستان لەسەر پاڵێوراوەکان.

---

[٨٣] لە ماددەی (٩٥) لە پرۆژەی دەستوری هەرێمدا هاتووە کە: "دادگای دەستووری تایبەتمەند دەبێت بەو کاروبارانەی خوارەوە:

یەکەم: راڤەکردنی دەقی ماددەکانی دەستووری هەرێمی کوردستان.

دووەم:

١–چاودێریکردن بەسەر دەستووریبوونی یاساکان، لەسەر داوای سەرۆکی هەرێمی کوردستان، یان ئەنجومەنی وەزیران، یان دە کەس لە ئەندامانی پەرلەمان.

٢–بڕیاردان لەسەر رەوایی مەرسوم و پێڕەو و بڕیار و رێنماییەکان، لەسەر هەر کەسێکی خاوەن بەرژەوەندی راستەوخۆ.

سێیەم: یەکلاکردنەوەی دەفعێك کە پێشکەشکراوە لە داوایەکدا کە دراوەتە بەردەم دادگا سەبارەت بە دەستووری نەبوونی یاسایەك، یان رەوانەبوونی بڕیارێك، یان پێڕەوێك، یان رێنماییەك، دادگاش دەبێ داوایەکە دوابخات تا ئەو کاتەی ئاکامی دەفعەکە یەکلادەبێتەوە.

چوارەم: پەسەندکردنی ئەنجامەکانی راپرسی و هەڵبژاردنەکانی گشتی بۆ سەرۆکی هەرێم و پەرلەمانی کوردستان– عیراق.

پێنجەم: یەکلاکردنەوەی دەستووریبوونی ئەو هەموارکردنەی پێشنیاز دەکرێ بۆ دەستووری هەرێمی کوردستان و گونجاوبوونی ماددەی (١٢٠)ی ئەم دەستوورە.

شەشەم: دادگایی کردنی سەرۆك یان جێگری سەرۆکی هەرێمی کوردستان، پاش ئەوەی بە پێی ماددەی (٦٢)ی ئەم دەستوورە لە لایەن پەرلەمانەوە تۆمەتیان دەدرێتەپاڵ. بۆ تاوانبارکردنی سەرۆك یان جێگرەکەی، پێویستە بەلای کەم پێنج ئەندمی دادگا رەزامەندی لەسەر بدەن.

حەوتەم: یەکلاکردنەوەی ئەو داوایانەی کە بەپێی ماددەی (١٩/برگەی هەژدەهەم/٣) ی ئەم دەستووره بەرزکراونەتەوە.

هەشتەم: یەکلاکردنەوەی ئەو تانوتانە کە پێوەندیان بە دروستی ئەندامەتی و لابردنی پارێزراوەیی (حصانە) لەسەر ئەندامی پەرلەمانەوە هەیە".

هەروەها لە بڕگەی دووەم لە ماددەی (٩٢)ی پڕۆژەكە سەبارەت بە پاڵاوتنی ئەندامانی ئەم دادگایە هاتووە، كە سەرۆكی هەرێم بە راوێژكردن لەگەڵ ئەنجومەنی دادوەری، ئەندامانی دادگای دەستوری دەپاڵێوێ.

بە پێی ماددەی (٩٤)یش، سەرۆك و ئەندامانی دادگای دەستووری، پێش ئەوەی دەست بە ئەرك و فەرمانەكانیان بكەن، لەبەردەم سەرۆكی هەرێمی كوردستان سوێندی یاسایی دەخۆن.

ئەم دەسەڵاتەی سەرۆكی هەرێم جێگەی مەترسییە، چونكە لە لایەك زیان بە پرنسیپی لێكجیاكردنەوەی دەسەڵاتەكان دەگەیەنێ، لە لایەكیترەوە بە هۆی گرنگی و هەستیاریی دەسەڵاتەكانی دادگای دەستوری، وەك لە ماددەی (٩٥)ی پڕۆژەی دەستور دەقنووسكراوە، دەسەڵاتەكانی ئێجگار بەرفراوان و گرنگن، بە تایبەت كە سەرۆكی هەرێم خاوەن بۆچوون و دەسەڵاتە لە دانانی ئەندامەكانیدا و مەترسی ئەوەی لێدەكرێت پێگە و دەسەڵاتەكانی بەكاربهێنێت بۆ دانانی كەسانێك كە لە ژێر كاریگەریی خۆیدا بن، سەرەنجام خراپبەكارهێنانی ئەم دادگایە و لەدەستدانی بێلایەنی و سەربەخۆیی دادگاكەی لێبكەوێتەوە.

دووەم: دانانی دادوەرەكان و ئەندامانی داواكاری گشتی

سەرۆكی هەرێم بە مەرسومێك دادوەرەكان و سەرۆكی سەرپەرشتیاری دادوەری و سەرۆك و ئەندامانی داواكاری گشتی دادەمەزرێنێت، دوای پاڵاوتنیان لەلایەن ئەنجومەنی دادوەری لە هەرێمی كوردستان[٨٤]. ئەمەش مانای ئەوەیە دەسەڵاتی سەرۆك تەنها لە دەركردنی مەرسومی دامەزراندن كورتدەبێتەوە، چونكە پێشتر ئەنجومەنی دادوەری دەیانپاڵێوێ، هەروەها بە یاساش دادەمەزرێن[٨٥].

سێیەم: لێبوردنی تایبەت

بەپێی بڕگەی نۆیەم لە ماددەی (٦٥)ی پڕۆژەدەستوری هەرێمی كوردستان، سەرۆكی هەرێم دەسەڵاتی دەركردنی مەرسومی هەیە بۆ لێبوردنی تایبەتی زیندانیان بە پێی یاسا.

ئەم دەسەڵاتە لە ماددەی (٧٣)ی دەستوری عیراقی ٢٠٠٥ بە سەرۆك كۆمار دراوە، كە سەرۆك لەسەر راسپاردەی سەرۆكی ئەنجومەنی وەزیران ئەم دەسەڵاتە پیادەدەكات، لەگەڵ بوونی هەندێك ریزپەڕ (استثناء)، كە نابێت لێبوردنەكە پەیوەندی بە ماف تایبەت، حوكمدراوەكان بە تاوانی نێودەوڵەتی و تێرۆر و گەندەڵی دارایی و كارگێڕی حوكمنەدرابن. هەروەها دەستوری فەرەنسای ساڵی ١٩٥٨ لە ماددەی (١٧) دەسەڵاتی لێبوردنی تایبەتی داوە بە سەرۆك، هەروەك دەستوری ئەمەریكا لە (ماددەی دووەم بڕگەی دووەم /١)دا ئەو دەسەڵاتەی داوە بە سەرۆك بەو مەرجەی تاوانەكە دژی یاسایەكی ویلایەتەكان نەبێت، هەروەها رێوشوێنی دادگاییكردنی سزایی تاوانەكە لەبەردەم كۆنگرێسدا نەگیرابێتەبەر. هەربۆیە دەسەڵاتی سەرۆكی هەرێم بۆ لێبوردنی تایبەت هەرچەندە بە یاسا دەبێت، بەڵام وا باشترە كە رەها نەبێت و هەندێك تاوانی لێبەدەربكرێت، وەك ئەوەی لە دەستوری عیراقیدا هاتووە.

چوارەم: پەسەندكردنی حوكمی لە سێدارەدان، یان سووككردنی

سەرۆكی هەرێم پاڵپشت بە بڕگەی دەیەم لە ماددەی (٦٥)ی پڕۆژەی دەستور دەسەڵاتی پەسەندكردنی حوكمی لە سێدارەدان، یان سووككردنی بۆ زیندانی هەتاهەتایی هەیە، بەڵام دەستوری عیراقی ٢٠٠٥ لە ماددەی (٧٣) بڕگەی هەشتەم تەنها دەسەڵاتی پەسەندكردنی حوكمی لە سێدارەدانی داوەتە سەرۆك كۆمار، بەبێ بوونی دەسەڵاتی گۆڕینی حوكمەكە.

---

[٨٤] ماددەی (٦٥) بڕگەی هەژدەهەم، پڕۆژە دەستوری هەرێمی كوردستان- عێراق، ساڵی ٢٠٠٩.

[٨٥] ماددەی (٨١)، پڕۆژە دەستوری هەرێمی كوردستان- عێراق، ساڵی ٢٠٠٩.

داخوازی چوارەم

دەسەڵاتەکانی سەرۆکی هەرێم لە بواری کاروباری سەربازیدا

لە بواری سەربازیدا سەرۆکی هەرێم خاوەنی چەند دەسەڵاتێکە، کە ئەمانەن:

یەکەم: فەرماندەی گشتیی هێزەکانی پێشمەرگە

پاڵپشت بە بڕگەی یەکەم لە ماددەی (٦٠)ی پرۆژەدەستوری هەرێمی کوردستاندا، سەرۆکی هەرێم فەرماندەی گشتیی هێزەکانی پێشمەرگە (پاسەوانی هەرێم)ە.

دووەم: بەخشینی پلەی سەربازی

ماددەی (٦٥) بڕگەی بیست و سێیەم لە پرۆژەی دەستور، دەسەڵاتی بەخشینی پلە سەربازییەکانی بە ئەفسەرانی پێشمەرگە (پاسەوانی هەرێم) و هێزەکانی ئاسایشی ناوخۆی بە سەرۆکی هەرێم داوە، هەروەها بەپێی هەمان بڕگە و ماددەی پرۆژەکە، دەسەڵاتی دەرکردن و خانشینکردنیشیان لە دەسەڵاتی سەرۆکی هەرێمە، بەپێی یاسا کارپێکراوەکان.

سێیەم: بەخشینی میدالیا و نیشانە

بەپێی بڕگەی بیست و چوارەم لە ماددەی (٦٥)ی پرۆژەی دەستور، سەرۆکی هەرێم دەسەڵاتی بەخشینی میدالیا و نیشانەی هەیە، ئەویش بە دەرکردنی مەرسوم و بەپێی یاسا.

چوارەم: ڕێگەدان بە هاتنی هێزەکانی حکومەتی فیدراڵی

"ڕێگەدان بە هاتنی بەشێك لە هێزە چەکدارە فیدراڵییەکان بۆ کوردستان– عیراق لە کاتی پێویستدا، پاش وەرگرتنی ڕەزامەندیی پەرلەمانی کوردستان– عیراق لەسەر هاتنەژوورەوەی ئەم هێزانە لەگەڵ دیاریکردنی ئەرك و فەرمانیان و جێگا و ماوەی مانەوەیان لە هەرێمدا"[٨٦].

پێنجەم: ناردنی هێزەکانی پێشمەرگە، یان ئاسایش بۆ دەرەوەی هەرێم

بەپێی بڕگەی سێزدەهەم لە ماددەی (٦٥)ی پرۆژەی دەستور، سەرۆکی هەرێم بە ڕەزامەندیی پەرلەمان، دەسەڵاتی ناردنی هێزەکانی پێشمەرگە (پاسەوانی هەرێم) یان ئاسایشی ناوخۆی بۆ دەرەوەی هەرێم هەیە.

دەسەڵاتەکانی سەرۆکی هەرێم لە بواری سەربازیدا لەگەڵ سیستمی پەرلەمانی ناگونجێت، کە دەسەڵاتەکانی سەرۆك لەم سیستمەدا ڕەمزی و پرۆتۆکۆڵین و دەسەڵاتی ڕاستەقینە و کردەیی لای ئەنجومەنی وەزیران و وەزارەتی بەرگرییە. هەروەها لە دەسەڵاتی سەرۆك لە سیستمی تێکەڵاویش زیاترە، چونکە لە فەرەنسا سەرۆك سەرکردەی هێزە چەکدارەکانە، بەڵام ئەنجومەنی وەزیران هەژمونی بەسەر ئیدارەو هێزەکانەوە هەیە، بەڵام لە پرۆژەدەستوری هەرێمدا سەرۆك فەرماندەی گشتیی هێزەکانی پێشمەرگەیە و هیچ ئاماژەیەك بۆ ڕۆڵی ئەنجومەنی وەزیران نەکراوە لەو بوارەدا، هەروەك دەسەڵاتەکانی سەرۆك لەو بوارەدا تەنها لە سەرکردایەتیی هێزەکانی پێشمەرگە ناوەستێت، بەڵکو پەلدەهاوێت بۆ سەرکردایەتیی هەموو هێزە چەکدارەکان، کە خۆی دەبینێتەوە لە بەخشینی پلەی سەربازی بە هێزەکانی ئاسایشی ناوخۆ، دەرکردن و خانەنشینکردنیان و ناردنی هێزەکانی ئاسایشی ناوخۆ بۆ دەرەوەی هەرێم، ئەمەش نزیکیدەکاتەوە لە دەسەڵاتی سەرۆك لە بواری سەربازی لە سیستمی سەرۆکایەتیدا.

لە کۆتایی باسی دووەمدا، پاش خستنەڕووی دەسەڵاتەکانی سەرۆکی هەرێم لە پرۆژەدەستوری هەرێمی کوردستان– عیراق و شیکردنەوەیان و بەراوردکردنیان بە دەسەڵاتەکانی سەرۆك لە سیستمە جیاوازەکاندا، دەردەکەوێت کە دەسەڵاتەکانی سەرۆکی هەرێم لە هەندێ باردا زیاترە لە دەسەڵاتەکانی سەرۆك لە سیستمی پەرلەمانیدا، بە تایبەت شێوازی هەڵبژاردنی

---

[٨٦] ماددەی (٦٥) بڕگەی دوازدەهەم، پرۆژە دەستوری هەرێمی کوردستان– عێراق، ساڵی ٢٠٠٩.

سەرۆکی هەرێم، کە لەلایەن گەلەوە هەڵدەبژێرێت، لەگەڵ سیستمی پەرلەمانی ناگونجێت و سیستمەکە دەکاتە سیستمی تێکەڵاو (پەرلەمانیی لادەر).

سەرۆکی هەرێم خاوەن دەسەڵاتێکی بەرفراوانە لە بواری جێبەجێکردندا، سەرۆکایەتیی کۆبوونەوەکانی ئەنجومەنی وەزیران دەکات، بەبێ دیاریکردنی ژمارە و جۆری کۆبوونەوەکان و ئەژمارکردنی دەنگی سەرۆك، یاخود نا؟

هەروەك سەرۆکی هەرێم دەسەڵاتی پەسەندکردنی ئەندامانی کابینەی وەزارەتی هەیە، ئەم دەسەڵاتەش لە بنەڕەتدا هی پەرلەمانە، نەك سەرۆکی هەرێم، ناشکرێت دوانەیی لە متمانەدانی کابینەی وەزارەت هەبێت. هەروەها سەرۆکی هەرێم دەسەڵاتی لادانی وەزیری هەیە لەسەر پێشنیازی سەرۆك وەزیران، بەبێ گەڕانەوە بۆ پەرلەمان، لە کاتێکدا پێشتر ئەو وەزیرە متمانەی لە پەرلەمان وەرگرتووە. هەرچی بواری یاسادانانە سەرۆکی هەرێم بە تەنها دەسەڵاتی پێشنیازی پرۆژەی یاسا و بڕیاری هەیە بۆ پەرلەمان، دەسەڵاتی دەرکردنی یاسا و بڕیار و تانەگرتنیشی هەیە، هەروەها لە نائامادەیی پەرلەماندا دەسەڵاتی دەرکردنی ئەو مەرسومانەی هەیە، کە خاوەن هێزی یاسایین. لە بواری دادوەریش سەرۆکی هەرێم بەشدارە لە دانانی ئەندامانی دادگای دەستوری، لێبوردنی تایبەت و سوککردنی حوکمی لە سێدارەدان.

لە بواری سەربازیشدا، سەرۆکی هەرێم خاوەن دەسەڵاتێکی زۆرە، ئەو دەسەڵاتانە لە سیستمی پەرلەمانیدا لە دەست ئەنجومەنی وەزیران دایە، هەرچی دەسەڵاتی سەرۆکی هەرێمە لەم بوارەدا زیاترە لە دەسەڵاتی سەرۆکی دەوڵەت لە سیستمی تێکەڵاودا و نزیکدەبێتەوە لە دەسەڵاتی سەرۆکی دەوڵەت لە سیستمی سەرۆکایەتی[٨٧]. جێگەی سەرنجیشە سەرۆکی هەرێم ئەم دەسەڵاتانە بە کردەیی لە ڕێگەی خۆیەوە پەیڕەودەکات، لە کاتێکدا لە سیستمی پەرلەمانیدا پێویستە سەرۆکی دەوڵەت لە ڕێگەی وەزارەت و بوونی واژۆی سەرۆکی دەوڵەت لە پاڵ واژۆی سەرۆك وەزیران، یان وەزیری تایبەتمەند (توقيع مجاور) دەسەڵاتەکانی پەیڕەوبکات[٨٨].

لەگەڵ ئەو هەموو دەسەڵاتەی سەرۆکی هەرێم هەیەتی، هیچ جۆرە بەرپرسیارێتییەکی لەسەر شان نیە، تەنها ئەوە نەبێت کە لە ماددەی (٦٢)ی پرۆژەکەدا لە حاڵەتی تۆمەتبارکردنی بە شکاندنی سوێندی دەستوری، یان پێشێلکردنی سامناکی دەستور، یان ئەنجامدانی خیانەتی گەورە لەلایەن (٢/٣) دوو لەسەر سێی ئەندامانی پەرلەمان و بە تاوانباردانانی لەلایەن (٥) پێنج ئەندام لە کۆی (٧) حەوت ئەندامی دادگای دەستورییەوە، لە پۆستەکەی لادەبرێت، ئەم کارەش ئەگەر نەکردە (مەحاڵ) نەبێت زۆر ئەستەمە، بەتایبەت کە زاراوەکانی (شکاندنی سوێندی دەستوری، پێشێلکردنی سامناکی دەستور، ئەنجامدانی خیانەتی گەورە) روون نین، کە چی دەگرنەوە، هەروەك پێشتریش ئاماژەمان بۆ کردووە، سەرۆکی هەرێم ڕۆڵ و کاریگەری هەیە لە دانانی ئەندامانی دادگای دەستوری، کە پێویستە راوێژ بە سەرۆکی هەرێم بکرێت لە کاتی دانانیاندا، دیاریش نیە ئەم راوێژەی سەرۆکی هەرێم چیە و چۆنە و تا چ ئاستێکە؟

لەبەرئەوە لەگەڵ بوونی ئەو هەموو دەسەڵاتە و نەبوونی بەرپرسیارێتیی سەرۆکی هەرێمدا، وا باشترە دەسەڵاتەکانی سەرۆکی هەرێم بگوازرێتەوە بۆ ئەنجومەنی وەزیران، کە بەرپرسیارە لەبەردەم پەرلەماندا، سەرۆکی هەرێمیش دەسەڵاتێکی پرۆتۆکۆڵی پێبدرێت. دەشکرێت سەرۆك خاوەن دەسەڵاتی کردەیی و راستەقینە نەبێت، بەڵام ئەرکی خۆی بەجێبگەیەنێت وەك بەرزترین دەسەڵات و رەمزی وڵاتەکە، لە دادوەریکردنی نێوان دەسەڵاتەکان و پارتەکان بە شێوەیەکی بێلایەنانە،

---

[٨٧] بە پێی بۆچوونی زانایان (لاڤارێر، جیرو، بیردو) پێناسەی دروست بۆ سیستمی سەرۆکایەتی ئەوەیە کە تەرازووی دەسەڵاتەکانی جێبەجێکردن بەلای سەرۆکەوە لاسەنگ بێت. د.عبدالحميد متولي، مصدر سابق، ص٣٠٠.

[٨٨] د. محسين خليل، مصدر سابق، ص٥٦٤.

هەروەك ڕۆڵی هەبێت لە ڕاگرتنی هاوسەنگیی نێوان دەسەڵاتە گشتییەکان، ئەویش بە بەکارهێنانی هێز و دەسەڵاتە مەعنەوییەکانی لە ڕێنوێنی و ئامۆژگاری، بە مەبەستی ڕاگرتنی ئۆقرەیی و خێری وڵاتەکە[٨٩].

دەرەنجام

لە کۆتایی توێژینەوەکەدا، توێژەر بەم دەرەنجامانەی خوارەوە گەیشت:

١. شێوازی هەڵبژاردنی سەرۆکی هەرێم و ئەو دەسەڵاتە فراوانەی لە بوارەکانی جێبەجێکردن، یاسادانان، دادوەری و سەربازی پێیدراوە، لەگەڵ سیستمی پەرلەمانی ناگونجێت، بەڵکو سیستمی حکومڕانیی هەرێمی کوردستانی کردووە بە سیستمێکی پەرلەمانیی لادەر، لە هەندێ حاڵەتیشدا لە سیستمی سەرۆکایەتی نزیکیکردۆتەوە.

٢. سەرۆکی هەرێم کۆمەڵێ دەسەڵاتی لە بواری جێبەجێکردن پێدراوە، تای تەرازووی دەسەڵاتەکانی جێبەجێکردنی بە لای سەرۆکدا لاسەنگکردووە، هەروەها سەرۆك ڕاستەوخۆ دەسەڵات پیادەدەکات، لە کاتێکدا لە سیستمی سەرۆکایەتیدا سەرۆك دەسەڵاتەکانی لە ڕێگەی وەزارەت یاخود تەنیشتە واژۆ (توقیع مجاور) پیادەکات.

٣. سەرۆك شانبەشانی پەرلەمان متمانەدەداتە ئەندامانی کابینەی وەزارەت، ئەمەش ناکۆکە لەگەڵ سیستمی پەرلەمانی، کە وەزارەت تەنها متمانە لە پەرلەمان وەردەگرێت، هەروەها سەرۆك دەسەڵاتی لادانی وەزیری هەیە لەسەر پێشنیازی سەرۆك وەزیران، لە حاڵێکدا لە سیستمی پەرلەمانیدا وەزیر متمانە لە پەرلەمان وەردەگرێت و هەر پەرلەمانیش دەتوانێ متمانەی لێوەربگرێتەوە.

٤. سەرۆکی هەرێم لە دانانی ئەندامانی دادگای دەستوریدا ڕۆڵ و کاریگەری هەیە، ئەمەش دژیەکە لەگەڵ پرنسیپی لێکجیاکردنەوەی دەسەڵاتەکاندا.

٥. سەرەڕای بوونی دەسەڵاتێکی زۆر لای سەرۆکی هەرێم، بەڵام لە بەرامبەردا هیچ بەرپرسیاریەتێکی لەسەر شان نیە، مەگەر دادگای دەستوری، دوای تۆمەتبارکردنی بە شکاندنی سوێندی دەستوری، یان پێشێلکردنی سامناکی دەستور، یاخود ئەنجامدانی خیانەتی گەورە، لەلایەن (٢/٣) دوو لەسەر سێی ئەندامانی پەرلەمان، بە دەنگی (٥) پێنج ئەندام لە کۆی (٧) حەوت ئەندامی دادگاکە بە تاوانبار دایبنێ، ئەمەش کارێکی نزیکی مەحاڵە، چونکە تا ئێستا مانای زاراوەکانی (شکاندنی سوێندی دەستوری، پێشێلکردنی سامناکی دەستور، ئەنجامدانی خیانەتی گەورە) ڕوون نین، هەروەها سەرۆکیش کاریگەری بەسەر ئەندامانی دادگاکەوە هەیە، کاتێك ئەو ئەندامانە بە ڕاوێژی ئەو دەپاڵێورێن.

[٨٩] د. السيد الصبري، مصدر سابق، ص١٩٥.

راسپاردەکان

پێویستە دەسەڵاتەکانی سەرۆکی هەرێم لەگەڵ ماددەی (١)ی پڕۆژەدەستوری هەرێمی کوردستان- عیراق بگونجێنرێن، کە سیستمی حکومڕانیی هەرێمی بە پەرلەمانی ناساندووە، ئەویش لە رێگەی:

١. گۆڕینی شێوازی هەڵبژاردنی سەرۆکی هەرێم، لە هەڵبژاردنی راستەوخۆوە بۆ هەڵبژاردنی لەلایەن پەرلەمان و ئەنجومەنی پارێزگاکانی هەرێم، یان دەستەیەکی هەڵبژێردراو بۆ ئەو مەبەستە، دوای هەڵبژاردنی سەرۆکی هەرێم ئەو دەستەیە هەڵبوەشێتەوە، بەمەش هەم دەسەڵاتی سەرۆك سنورداردەکرێت، هەم سەرۆك لە ژێر کاریگەریی پەرلەماندا نابێت و رۆڵی دادوەری و چاودێری و رێنوێنی دەسەڵاتە گشتییەکان لە هەرێمدا دەبینێت.

٢. لابردنی بڕگەی چوارەم لە ماددەی (٧٠)ی پڕۆژەدەستورەکە، کە تایبەتە بە پەسەندکردنی ئەندامانی وەزارەت لەلایەن سەرۆکەوە، پێویستە ئەم دەسەڵاتە تەنها لای پەرلەمان بێت.

٣. لابردنی بڕگەی شەشەم لەماددەی (٦٥)ی پڕۆژەکە، کە سەرۆك دەسەڵاتی لابردنی وەزیری هەیە لەسەر پێشنیازی سەرۆك وەزیران، پێویستە ئەم دەسەڵاتە تەنها لای پەرلەمان بێت.

٤. لابردنی بڕگەی یازدەهەم لە ماددەی (٦٥)ی پڕۆژەکە، کە تایبەتە بە سەرۆکایەتیی ئەنجومەنی وەزیران لەلایەن سەرۆکەوە، پێویستە سەرۆك وەزیران ئەم کارە بکات.

٥. گواستنەوەی دەسەڵاتی جاڕدانی باری نائاسایی (بڕگەی هەشتەم لە ماددەی (٦٥)ی پڕۆژەکە) بۆ ئەنجومەنی وەزیران.

٦. بڕگەی یەکەم لە ماددەی (٦٥) ی پڕۆژەکە هەمواربکرێت و سەرۆك بە هاوبەشی لەگەڵ سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران پڕۆژەیاسا و پڕۆژەبڕیار پێشکەشی پەرلەمان بکەن.

٧. لابردنی بڕگەی حەوتەم لە ماددەی (٦٥)ی پڕۆژەکە، کە سەرۆك دەسەڵاتی مەرسومی خاوەن هێزی یاسایی هەیە.

٨. ماددەی (٩٢) بڕگەی دووەم لە پڕۆژەکە هەمواربکرێت، بە شێوەیەك کە ئەندامانی دادگای دەستوری بە تەنها لەلایەن ئەنجومەنی دادوەری بپاڵێورێن، بەبێ راوێژی سەرۆکی هەرێم.

٩. ماددەی (٦٠) بڕگەی یەکەم هەمواربکرێت و سەرۆکی هەرێم تەنها بۆ مەبەستی پڕۆتۆکۆڵی و لە کاتی بۆنەکاندا فەرماندەی هێزەکانی پێشمەرگە بێت، دەسەڵاتی فەرماندەی هێزەکانی پێشمەرگە بگوازرێتەوە بۆ سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران.

سەرچاوەکان

یەکەم: کتێب

١. د. ابراهيم أبو خزام، الوسيط في القانون الدستوري، ط٢، دارالكتاب الجديد المتحدة، بيروت ٢٠٠٢.

٢. د. السيد الصبري، مبادىء القانون الدستوري، ط٤، القاهرة، ١٩٤٩.

٣. د. ڤيشةوا حميد عبدالله، المسؤولية السياسية للسلطة التنفيذية في النظام البرلماني، مركز كردستان للدراسات الاستراتيجية، السليمانية، ٢٠١٣.

٤. خاموش عمر عبدالله، تأثير قوانين الطواريء على حريات الأفراد في الدساتير"دراسة مقارنة"، مركز كردستان للدراسات الاستراتيجية، السليمانية، ٢٠٠٧.

٥. دانا عبدالكريم سعيد، حل البرلمان وأثاره القانونية على مبدأ استمرارية أعمال الدولة، ط١، المؤسسة الحدية للكتاب، طرابلس– لبنان، ٢٠١٠.

٦. د. زهير شكر، الوسيط في القانون الدستوري، ج١، القانون الدستوري والمؤسسات السياسية(النظرية العامة والدول الكبرى)، ط٣، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع، دون مكان الطبع، ١٩٩٤.

٧. د. سعيد السيد علي، حقيقة الفصل بين السلطات في النظام السياسي والدستوري للولايات المتحدة الأمريكية، بدون مكان الطبع، ١٩٩٩.

٨. د.عبدالحميد متولى، القانون الدستوري والأنظمة السياسية، ج١، ط٤، دار المعارف، بدون مكان نشر، ١٩٦٦.

٩. د.عبدالغني بسيوني عبدالله، سلطة ومسؤلية رئيس الدولة في النظام البرلماني، ط١، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع، بيروت، ١٩٩٥.

١٠. د. عبدالغني بسيوني عبدالله، النظم سياسية، ط٤، منشأة المعارف، الاسكندرية، ٢٠٠٢.

١١. د. عبدالكريم علوان، النظم السياسية والقانون الدستوري، دار الثقافة للنشر والتوزيع، عمان، ١٩٩٨.

١٢. د.عصام أحمد عجيلة و د.محمد رفعت عبدالوهاب، النظم السياسية، ط٥، دار النهضة العربية، القاهرة، ١٩٩٢.

١٣. د. كاظم المشهداني، النظم السياسية، مطابع دار الحكمة للطباعة و النشر، الموصل، ١٩٩١.

١٤. لطيف مصطفى أمين، مبدأ الفصل بين السلطات و وحدتها وتطبيقيها في الدساتير العراقية، منشورات مكتب الفكر والتوعية للاتحاد الوطني الكردستاني، سليمانية، ٢٠٠٧.

١٥. د. محسين خليل، القانون الدستوري والنظم السياسية، بدون مكان نشر، ١٩٨٧.

١٦. د. محمد عبدالحميد أبو زيد، توازن السلطات ورقابتها، دار النسر الذهبي للطباعة، القاهرة، ٢٠٠٣.

١٧. د. محمد عمر مولود، فيدراليەت و دەرفەتی پیادەکردنی لە عیراقدا، وەرگێڕانی: د. محمد عومەر مەولود و د. عومەر ئیبراهیم عەزیز، چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٦.

دووەم : نامەی زانکۆیی

١٨. لطيف مصطفى أمين، العلاقة بين رئيس الدولة و رئيس الوزراء في النظام البرلماني، أطروحة دكتوراه مقدمة الى مجلس كلية القانون والسياسة بجامعة السليمانية، ٢٠١٠.

١٩. فالا فريد ابراهيم، حماية الحقوق والحريات الدستورية في ضوء المسؤولية السياسية والجنائية للسلطة التنفيذية"النظام البرلماني نموذجاً"، أطروحة دكتوراه مقدمة إلى كلية القانون والسياسة بجامعة صلاح الدين– أربيل، ٢٠٠٨.

سێیەم : دەستور و یاساکان

٢٠.دەستوری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ١٧٨٧.

٢١. دەستوری سویسرای فیدراڵی ١٨٧٤.

٢٢.دەستوری فرەنسا ١٩٥٨.

٢٣.دستوری کۆماری عێراق ٢٠٠٥.

٢٤.پرۆژە دەستوری هەرێمی کوردستان– عێراق ٢٠٠٩.

٢٥.یاسای پەرلەمانی کوردستان ژمارە (١٩) ی ساڵی ٢٠١٣ (یاسای درێژکردنەوەی ویلایەتی سەرۆکی هەرێم).

چوارەم : سەرچاوەی ئەلکترۆنی

٢٦. http://ar.wikipedia.org/wiki/%D٩%٨١%D٨%B١%D٩%٨A%D٧%٨٦%D٩%٨٣%D٩%٨٤%D٩%AA%D٨%_٨%B١%D٩%٨٨%D٨%B٢%D٩%٨١%D٩%٨٤%D٨%AA. فرانکلین رۆسفێلت

٢٧. http://www.marefa.org/index.php/%D٩%٨٧%D٨%A٧%D٨%B١%D٩%٨%D٨_%A٨%D٨AA%D٨%B١%D٩%٨٨%D٩%٨٥%D٨%A٧%D٩%٨٦. هاری ترومان

٢٨. http://www.aljazeera.net/specialfiles/pages/c٥٧٧١٠٥٠-٤٧f٨-٤a٠١-٩a٤٥bf-٠cf٦١١٥٨٢٩. ليندون جونسون

٢٩. http://www.zuhlool.org/wiki/%D٨%B٤%D٨%A٧%D٨%B١%D٩%٨٤%D٨_%D٨%AF٩%٨A%D٨%BA٩%٨٨%D٩%٨٤. چارل دیگول

٣٠.کوێستان محەمەد، پرۆسەی نوسینەوەی دەستوری هەرێمی کوردستان، وۆرکشۆپێك سەبارەت بە (پرۆژەی دەستوری هەرێمی کوردستان)، رۆژی شەممە ٢٠١٣/٥/٢٥ هۆڵی هۆتێل مەم و زین لە سلێمانی.
http://www.sbeiy.com/Detail.aspx?id=٢٠٨٥٦&LinkID=٤&AspxAutoDetectCookieSupport=١

٣١. د.لەتیف شێخ مستەفا، لادان لە سیستمی پارلەمانی لە پرۆژەی دەستوری هەرێمدا(١)،
http://sbeiy.com/article_detail.aspx?ArticleID=٨٣٠&AuthorID=٢٠٣.

٣٢. د.شێرکۆ کرمانج، سیستمی سەرۆکایەتی یان سیستمی پەرلەمانی، کوردستان و هەڵبژاردنی سیستمی سیاسی، https://drive.google.com/a/raparinuni.org/file/d/٠B٠swU٠BZnKQ٦QAcws١NGN١FSY٢M/view?usp=sharing

پوختە

پرۆژەدەستوری هەرێمی کوردستان– عێراق، کە لە ٢٠٠٩/٦/٢٤ پەرلەمانی کوردستان پەسەندیکرد، تا ئێستا لە راپرسییەکدا نەخراوەتە بەردەم هاولاتیانی هەرێم بۆ دەنگدان لەسەری، کۆمەڵێ دەسەلاتی فراوانی لە بوارەکانی جێبەجێکردن، یاسادانان، دادوەری، سەربازی بەخشیوەتە سەرۆکی هەرێم، لە بەرامبەردا سەرۆك هیچ بەرپرسیارێتییەکی لەسەر شان نیە، ئەمەش بوەتە هۆی هاتنەئارای بیرورای جیاواز لەسەر سیستمی حکومرانیی هەرێم، هەندێك پێیانوایە، سیستمەکە سەرۆکایەتییە، بەلام هەندێکیتریش وایدەبینن، کە پەرلەمانییە، وەکچۆن لە ماددەی (١) پرۆژەکەدا وا دەقنووسکراوە.

توێژینەوەکە تاوتوێی دەسەلاتەکانی سەرۆك لە سیستمە جیاوازەکان و هەرێمی کوردستان دەکات و بەراوردیان دەکات، ئەمەش خالێکی گرنگە دەکرێت لە کاتی چاوخشاندنەوە بە پرۆژەکەدا سوودی لێوەربگیرێت، بە تایبەت بە پێی ماددەی دووەم لە یاسای ژمارە (١٩)ی سالی ٢٠١٣ی پەرلەمانی کوردستان، پرۆژەکە هەمواردەکرێتەوە.

توێژینەوەکە لە کۆتاییدا گەیشتۆتە چەند دەرەنجامێك، کە گرنگترینیان بریتین لە:

١. شێوازی هەلبژاردنی سەرۆکی هەرێم ناگونجێ لەگەلّ سیستمی پەرلەمانی، سیستمەکە لە پەرلەمانی دووردەخاتەوەو بەرەو سەرۆکایەتی، یان تێکەلاوی دەبات.

٢. سەرۆکی هەرێم دەسەلاتەکانی جێبەجێکردن راستەوخۆ پیادەدەکات، لە کاتێکدا لە سیستمە پەرلەمانییەکاندا سەرۆك لە رێگەی وەزارەت، یاخود تەنیشتەواژۆ (توقیع مجاور) دەسەلاتەکانی پیادەدەکات.

٣. سەرۆکی هەرێم فەرماندەی گشتیی هێزە چەکدارەکانە، کەچی لە سیستمە پەرلەمانییەکاندا ئەم دەسەلاتە لای سەرۆك وەزیرانە.

٤. سەرۆکی هەرێم رۆلّ و کاریگەری هەیە لە دانانی ئەندامانی دادگای دەستوری، ئەمەش پێچەوانەی پرنسیپی لێکجیاکردنەوەی دەسەلاتەکانە.

بۆیە توێژەر ئەم خالانە راسپاردەدەکات:

١. پێویستە شێوازی هەلبژاردنی سەرۆکی هەرێم بگۆردرێت، سەرۆکی هەرێم لە لایەن دەستەیەکی پێکهاتوو لە ئەندامانی پەرلەمان و ئەندامانی ئەنجومەنی پارێزگاکانی هەرێم، یاخود دەستەیەکی هەلبژێردراوەوە هەلبژێردرێت.

٢. دەسەلاتە کردەییەکانی جێبەجێکردن لە سەرۆکی هەرێمەوە بگوازرێنەوە بۆ سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران.

٣. سەرۆکی هەرێم رۆلی نەبێت لە دانانی ئەندامانی دادگای دەستوری، سەربەخۆیی دەسەلاتی دادوەریش بپارێزرێ.

٤. سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران فەرماندەی هێزەکانی پێشمەرگە بێت، تەنها بۆ حالەتی پرۆتۆکۆلی سەرۆکی هەرێم ئەم رۆلە ببینێت.

ملخص البحث

ان مشروع دستور الاقليم والذي تم تصديقه بتاريخ(٢٠٠٩/٦/٢٤) من قبل برلمان كوردستان، لم يجر الاستفتاء الشعبي بحقه ليصوت له مواطنو الاقليم، فقد اعطى هذا الدستور سلطات واسعة في مجالات: (التنفيذ، التشريع، القضاء، العسكري) لرئيس الاقليم، وفي المقابل لاتوجد مسؤولية على كاهله، مما ادى ذلك الى نشوء اختلاف الرأى بصدد نظام الحكم في الاقليم، فيرى البعض بانه نظام رئاسي، ويرى بعض آخر بانه نظام برلماني كما نصت المادة(١) من المشروع.

يتطرق البحث لسلطات الرئيس في الانظمة المختلفة من جهة واقليم كوردستان من جهة اخرى وكذلك مقارنتهم مع بعض.

وهذه نقطة مهمة من الممكن الاستفادة منها لدى مراجعة المشروع، لاسيما بعدما اقرت المادة الثانية من قانون رقم(١٩) لسنة (٢٠١٣) لبرلمان اقليم كوردستان بتعديل المشروع.

وفي الخاتمة تم التوصل الى مجموعة من الاستنتاجات، اهمها:

١. لاتتناسب طريقة انتخاب رئيس الاقليم مع النظام البرلماني، حيث تبعده باتجاه النظام الرئاسي أو المختلط.

٢. يمارس الرئيس سلطاته التنفيذية مباشرةً، الا انه في النظم البرلمانية ان الرئيس يمارسها عبر الوزارة أو توقيع المجاور.

٣. ان الرئيس قائد عام للقوات المسلحة، في حين ان في النظم البرلمانية ينفرد رئيس الوزراء بهذا المنصب.

٤. للرئيس دور في اختيار اعضاء المحكمة الدستورية، وهذا ما يخالف مبدأ الفصل بين السلطات.

وعليه يقوم الباحث بالتوصيات الآتية:

١. لابد من تعديل طريقة انتخاب الرئيس، بحيث ان يتم اختياره من قبل اعضاء البرلمان و اعضاء مجلس المحافظات الاقليم أو من قبل هيئة مختارة.

٢. انتقال السلطات التنفيذية الفعلية من رئيس الاقليم الى رئيس مجلس الوزراء.

٣. الا يكون للرئيس دور في اختيار اعضاء المحكمة الدستورية، مع الحفاظ على استقلال السلطة القضائية.

٤. ان يكون رئيس مجلس الوزراء قائداً لقوات البيشمركة، وان يحتفظ رئيس الاقليم بهذا الدور للحالة التشريفية فقط.

Abstract

The Iraqi Kurdistan constitution project approved by Kurdistan Parliament on 24 June 2009 has not been surveyed among people to vote for or against it thus far. The constitution grants the President of Kurdistan Region several extensive executive, legislative, judicial and military powers in return the President does not shoulder any responsibility.

Due to the above mentioned fact, people have different views and interpretations on the authoritative system of Kurdistan Region. Some define it as a presidential system but in the eyes of others it is a parliamentary system as it is written in article (1) of the project. The research scrutinizes the powers of the President in the different systems and Iraqi Kurdistan. It makes a comparison between them . This is an important step which can be taken into consideration. In accordance with the article (2) of item (19), the Kurdistan Parliament can amend the project in 2013.

The researcher reaches to some conclusions, most importantly including the following:

1-The electoral system of the President of Kurdistan Region is not compatible with parliamentary system.
This system separates it from parliamentary system and it makes it presidential system or the mixture of the two systems.

2-The President of Kurdistan Region exercises the executive power directly. Meanwhile, the President can use his power only via a ministry or via writing his signature next to the name of the ministers in parliamentary system.

3-The President is the General Commander of military forces. Meanwhile this power can only be exercised by the President of Government in parliamentary system.

4-The President of Kurdistan Region has a vital role in electing the members of constitutional court. This is the reverse of the principles of separating powers.

On the basis of the conclusion drawn above, the following recommendations are made:

1-The electoral system of the President of Kurdistan Region should be altered. The President should be elected by a committee formed from the parliamentary members and Kurdistan Provincial Council members or by an elected committee.

2-The executive power of the President of Kurdistan Region should be transferred to the President of Government.

3-The President of Kurdistan Region should not have role in electing the members of constitutional court and he should protect the independence of judicial power.

4-The President of Government needs to be the General Commander of military forces. The president of Kurdistan Region can take this role only in protocols.

ڕووداوەکانی هاتووچۆ لە پارێزگای سلێمانییدا
(لێکۆڵینەوەیەك لە جوگرافیای گواستنەوە)

م.ی. شاد حمید محمد
بەشی جوگرافیا/ زانکۆی ڕاپەڕین

تەنها هۆکاری ڕاپەڕاندنی کاروباری ڕۆژانەی دانیشتوانی پارێزگای سلێمانی ئۆتۆمبێلە چونکە تا ئێستاشی لەگەڵ دابێت تاکە هۆکاری گواستنەوەی ناوخۆی پارێزگاکەیە، لەگەڵ ئەم هەموو گرنگیەی بۆ پارێزگاکە بەڵام ڕۆژانە دەبنە هۆی گیان لەدەستدان و برینداربوونی هاووڵاتیان، ڕاستە ڕووداوەکانی هاتووچۆ بەتەنها لەم پارێزگایەدا ڕوونادات بەڵکو هەموو جیهانی گرتۆتەوە بەجۆرێك لەکاتی ئێستادا ساڵانە ملوێنێك و دووسەد هەزار کەس دەمردن و زیاتر لە چل ملوێن کەسیش بریندار دەبن. زۆرینەی ئەم ڕووداوانەش لە ووڵاتە دواکەوتووەکاندا ڕوودەدەن بەجۆرێك ووڵاتە پێشکەوتووەکان تەنها (١٥٪)ی دانیشتوانی جیهان پێکدەهێنن و زیاتر (٦٠٪)ی کۆی ئۆتۆمبێلەکانی جیهانیان هەیە، کەچی ڕێژەی ڕووداوەکانی هاتووچۆ (١٤٪)، لەکاتێکدا ووڵاتانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست خاوەنی (٢٪)ی ئۆتۆمبێلەکانی جیهانن کەچی (٦٪)ی ڕووداوەکانی هاتووچۆ لەخۆدەگرن[1].بۆ ئەم مەبەستەش لەجیهاندا چەندین هەوڵی جۆراوجۆر دراوە بۆ کەمکردنەوەی ئەم ڕووداوانە بەتایبەت لەم کاتەدا کە ئێمە لە دەیەی سەلامەتی هاتووچۆداین، هەموو جیهان لەهەوڵی جۆراوجۆردان بۆ خستنە رووی هۆکاری ڕووداوەکان پاشان لەڕێگەی زانینی هۆکارەکانەوە پلان دائەنێن بۆ کەمکردنەوەی ئەم ڕووداوانە، پارێزگای سلێمانیش وەك بەشێك لە ووڵاتانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دەبینین ژمارەیەکی زۆر ڕووداوی هاتووچۆی تیادا ڕوودەدات بەمەش ساڵانە مردنی زۆری لێدەکەوێتەوە، بەرپرسان و شارەزایانی هاتووچۆ و هاوڵاتیان ئاماژە بەهۆکاری جۆراوجۆر دەکەن بۆ ئەم ڕووداوانە لە پارێزگاکەدا یەکێك لە هۆکاراکان کە ئاماژەی پێدەکەن تیژڕەوییە، جگە لە پارێزگای سلێمانیش توێژینەوە جیهانییەکان زۆریان بەوە گەیشتوون یەکێك لە هۆکارە سەرەکییەکانی ڕووداوەکانی هاتووچۆ مرۆڤەکان خۆیانن، بەهۆکاری سەرەکی و گرنگ دادەنرێنن کە توێژینەوەکان ئەوەیان سەلماندووە (٦٦٪)ی ڕووداوەکان بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ مرۆڤ بەرپرسیاری یەکەمە، (١٨٪)ی ڕووداوەکان بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ بەرپرسە لێی واتە (٩٤٪)ڕووداوەکان مرۆڤ بەرپرسن لێیان[2]. هەر بۆیە پارێزگای سلێمانیش لەگەڵ ئەوەی لە لێکۆڵینە لەم دۆخە تاڕادەیەك سستە بەڵام چەند هەوڵێکی داوە بۆ کەمکردنەوەی ئەم ڕووداوانە، یەکێك لەو هەوڵانانەی دراوە دانانی کامێراکانی چاودێرییە بۆ کەمکردنەوەی خێرای شۆفێران ئەم کامێرایانە بەیەکێك لە هۆکارە گرنگەکان دادەنرێن، خێرای شۆفێران کەم بکاتەوە بەواتایەکی تر شۆفێران پابەند بکات بەخێرای یاسای و ڕێگەپێدراوەوە، ئێمەش لێرەدا بە باشی دەزانین پاش بەکارهێنانی ئەم کامێرایانە لە پارێزگای سلێمانییدا ڕوونیبکەینەوە ئەم کامێرایانە تاچڕادەیەك ڕووداوەکانی هاتووچۆی کەمکردۆتەوە، بەبەراورد بە زیادبوونی ژمارەی ئۆتۆمبێل و شۆفێران و دانیشتوانی ناوچەکە.

---

(١)سالار تحسین دری، ژینگەی ترافیك، چ ١، چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر، بەبێ ساڵی چاپ، ل٥.

(٢)هاشم محمد نور مەدەنی، ڕووداوەکانی هاتووچۆ، و: هەڵکەوت عبدالله، چاپی یەکەم، چاپخانەی سەردەم، سلێمانی، ٢٠١٢، ل١٥.

چوارچێوەی کاتی توێژینەوەکە :

توێژینەوەکە نێوان ساڵانی (٢٠٠٤-٢٠١٣)ی لەخۆدەگرێت واتە ماوەی توێژینەوەکە (١٠)ساڵە، ئەم ماوەیەشمان کردووە بە دوو قۆناغ ئەوانیش قۆناغی یەکەم نێوان ساڵانی (٢٠٠٤-٢٠١١) ئەم ساڵانە کامێرای چاودێری نەبووە لە پارێزگاکەدا، قۆناغی دووەم نێوان ساڵانی (٢٠١٢-٢٠١٣) ئەم ساڵانە کامێرای چاودێری بەکارهێنراوە، وەرگرتنی ئەم دوو قۆناغە جیاوازە لە ڕووی ماوەوە ئەمەش بۆ ئەوەیە بەشێوەیەکی وورد تێبینی بکەین پێش و پاش بەکارهێنانی کامێراکانی چاودێری بارودۆخی ڕووداوەکان چۆن بووە، قۆناغەکانی پێش بەکارهێنانیش پێکهاتووە لە هەشت ساڵ ئەمەش بۆ ئەوەیە پشت بە مێژوویەکی دوور ببەستین تەنها لەسەر بارودۆخی ساڵێك وردنەبینەوە چونکە هەتاوەکو ساڵەکان زۆرتربن لە ڕاستی بارودۆخی ناوچەکە زیاتر دەتوانین تێبگەین، بەراوردی ئەم دوو ماوەیە دەکەین بۆ ئەوەی بزانین کامێراکانی چاودێری خزمەتی بەناوچەکە گەیاندووە.

چوارچێوەی شوێنی توێژینەوەکە :

شوێنی توێژینەوەکەمان پارێزگای سلێمانیە، کە یەکێکە لەپارێزگا گرنگەکانی هەرێمی کوردستان و عێراق.

هۆکارە پاڵنەرەکان بۆ ئەنجامدانی توێژینەوەکە:

ڕووداوەکان و قوربانیانی هاتووچۆ لە پارێزگاکەدا بووەتە دیاردەیەکی ڕۆژانەو ترسێکی گەورەی خستۆتە سەر ژیانی هاوڵاتیان لەگەڵ ئەوەشدا نە دامودەزگاکان و نە هاووڵاتیان بەرپرسیارێتی ئەم ڕووداوانە ناگرنە ئەستۆی خۆیان هەمووان بەرامبەرەکانیان بەبەرپرس دەزانن ئەمەش بەهۆی نەبوون یان کەمی توێژینەوەی زانستی لەسەر ڕووداوەکانی هاتوچۆ و دیارکردنی لایەنی بەرپرس لە ڕووداوەکان ئەمە و جگە لە کەمی بە دواداچوون و کەمتەرخەمی میدیاکان تاکوو لایەنی بەرپرسی لێ ئاگادار بکرێتەوە و هاوڵاتیانیش هۆشیار بکرێنەوە بۆ ئەوەی ئەرك و بەرپرسیاریەتی خۆیان بزانن سەبارەت بەم دۆخە سامناکە هەر بۆیە بە پێووستم زانی ئەگەر کارێکی زۆر سەرەتای و بچووکیش بێت لە خزمەتی ئەم بوارەدا ئەنجامی بدەم.

کێشەی توێژینەوەکە :

دیاریکردنی کێشەی توێژینەوە یەکێکە لە هەنگاوە سەرەکییەکانی توێژینەوەی جوگراف کە بەهۆیەوە توێژەر دەگات بەدەرئەنجامی وورد بۆ بابەتی توێژینەوەکە، دانانی چارەسەری پێشبینکراو بۆ ئەم کێشانە. دەتوانین کێشەی توێژینەوەکە لەم خاڵانەدا بخەینە ڕوو:

١-ئایا ئەو هۆکارانە چین کە کاردەکەنە یان دەبنەهۆی ڕوودانی ڕووداوەکانی هاتووچۆ لە پارێزگای سلێمانیدا؟

٢-ئایا کامێراکانی چاودێری خێرای ئۆتۆمبێل هۆکارن بۆ کەمکردنەوەی ڕووداوەکانی هاتووچۆ؟

گریمانەی توێژینەوەکە :

بریتییە لە چارەسەرکردنی سەرەتای پێشبینیکراو بۆ کێشەکانی توێژینەوەکە، کە توێژەر دەتوانێت لەسەر بنەمای ئەو زانیاریانەی بەدەستیهێناوە لەسەر بابەتی توێژینەوەکە بیخاتە ڕوو. گریمانەکانیش بریتین:

١-ڕووداوەکانی هاتووچۆ چەندین هۆکار کاریان تێدەکات لەگرنگترینیان تیژڕەوی و ڕێگاکانی ئۆتۆمبێلە.

٢-کامێراکانی چاودێری دەبنە هۆی کەمکردنەوەی ڕووداوەکانی هاتووچۆ چونکە نوێترین تەکنەلۆژیایە کە لە جیهاندا بۆ ئەم مەبەستە بەکاردەهێنرێن.

گرفتەکانی بەردەم توێژینەوەکە:

١-نەبوونی داتای پێوست لەسەر ئەم ڕووداو مردنی و بریندارانە ئەوانەشی هەن هەمووی زانیاری زۆر سەرەتایین نەچوونەتە ناوەڕۆکی بارودۆخەکانەوە، تەنها ئاماژە بە ژمارەی ڕووداوەکان دەکەن بەبێ ئەوەی هۆکاری ڕوودانی ڕووداوەکانیان ڕوونبکەنەوە ، ئەمە جگە لەبوونی دوودڵیەکی زۆر لای ڕێکخراو هاوڵاتیان کە ئەم زانیاریانە گۆڕانکارییان تیادا دەکرێت بە مەبەستی دەستێوەردانی حکومی و حزبی و بەرژەوەندی بەڕێوبەرایەتییەکان. وەك لە پاشکۆی ژمارە (١)دا دەبینرێت.

٢-نەزانینی هۆکاری سەرەکی ڕووداوەکانە لە پارێزگاکەدا، ئەو داتایانەی هەیە دەتوانرێت پەیوەندی نێوان تیژڕەوی ڕووداوەکانی پێبزانین. ئەویش بەهۆی بوونی کامێراکانی چاودێری چ کاریگەرییان هەیە لەسەر کەمکردنەوەی ڕووداوەکان.

پەیکەری توێژینەوەکە:

لەم توێژینەوەیەدا باس لە چەند بابەتێك دەکەین ، هەر بۆیە توێژینەوەکە دابەشکراوە بۆ سێ تەوەرە. تەوەرەی یەکەم چوارچێوەی تیۆری لێکۆڵینەوە ئەمەش دابەشدەبێت بۆ دوو باس، باسی یەکەم ناساندنی ناوچەی لێکۆڵینەوە و باس دووەم دیاریکردنی زاراوە سەرەکییەکانی توێژینەوەکەیە. تەوەرەی دووەم بریتییە لە هۆکارە سەرەکییەکانی ڕوودانی ڕووداوەکانی هاتووچۆ ئەویش دەبێتە چوار باس، باسی یەکەم تیژەڕەوی شۆفێران و باسی دووەم ڕێگاکانی ئۆتۆمبێل و باسی سێیەم زیادبوونی ژمارەی ئۆتۆمبێل و باسی چوارەم مۆڵەتی شۆفێرییە، تەوەرەی سێیەم بریتتیە لە کاریگەری کامێراکانی چاودێرییە لەسەر کەمکردنەوەی ڕووداوەکانی هاتووچۆ کە کراوە بە سێ باس باسی یەکەم بەراوردی سەرپێچیەکانی کامێرای چاودێری دەکەین لە ساڵانی پێش بەکارهێنانی کامێراکانی چاودێری باسی دووەم بەراوردی سەرپێچیەکانی کامێرای چاودێری دەکەین لە ساڵانی پاش بەکارهێنانی کامێراکانی چاودێری و باسی سێیەم بەراورد دەکەین لەنێوان ئەم دوو قۆناغەدا. لە کۆتایدا دەگەین بەچەند ئەنجامێك و ئاماژە بەچەند پێشنیارێکیش دەدەین.

تەوەرەی یەکەم: چوارچێوەی تیۆری لێکۆڵینەوە

لەم بەشەدا هەوڵدەدەین لێکۆڵینەوەیەکی تیۆری لەسەر ڕووداوەکانی هاتووچۆ بخەینەڕوو، لەڕێگای دەستنیشانکردنی شوێنی جوگرافی ناوچەی لێکۆڵینەوە و کاریگەری لەسەر ڕووداوەکانی هاتووچۆ ئاماژەدان بەهەندێك زاراوە سەرەکییەکانی لێکۆڵینەوەکەوە، لەڕێگای بەکارهێنانی چەندین ئامارو شیکردنەوەی زانستیانەوە.

باسی یەکەم: ناساندنی ناوچەی لێکۆڵینەوە:

لەڕووی شوێنی جوگرافیەوە پارێزگای سلێمانی دەکەوێتە باکووری خۆرهەڵاتی عێراق وە خۆرهەڵاتی هەرێمی کوردستان، سنووری هاوبەش پێکدەهێنێت لەگەڵ وولاتی ئێران لەخۆرهەڵاتەوە بە درێژی (٣٧٨)کم وە لەگەڵ پارێزگاکانی هەرێمشدا سنووری پێکدەهێنێت لەگەڵ پارێزگای هەولێر لە باکوور و خۆرئاواوە بە درێژی (١٦١)کم و پارێزگای کەرکوك لە خۆرئاوا و باشووری خۆرئاوایەتی بە درێژی (١٦١)کم و قەزای خانەقین لە باشوور بە درێژی (٣٦)کم[٣] ئەمەش هۆکارێکی

(٣)شاد حمید محمد، ڕێگاکانی ئۆتۆمبێل لە پارێزگای سلێمانیدا (لێکۆڵینەوەیەك لە جوگرافیای گواستنەوەدا)، نامەی ماستەر، زانکۆی سلێمانی، ٢٠١١،ل ١٥.

یاریدەدەرە بۆ دروستبوونی پەیوەندیی ئاڵوگۆڕکردن. لەڕووی شوێنی ئەسترۆنۆمیەوە، دەکەوێتە نێوان هەردوو بازنەی پانی (٣٤,٥٨° –٣٦,٣١°)باکوور و لە نێوان هەردوو هێڵی درێژی (٤٤,٣٢° –٤٦,٢٠°)ڕۆژهەلات. واتە دەکەوێتە باشووری ناوچەی ئاووهەوای مامناوەندی باکوورەوە. (نەخشەکانی ١ و ٢).

وەك دەبینین پارێزگای سلێمانی سنوورێکی فراوانی هەیە لەگەڵ وولاتی ئێراندا و ڕۆژانەش شمەکێکی زۆر ئاڵوگۆڕ دەکرێت لە نێوان ئەم وولاتە و هەرێمی کوردستان و عێراق لە ڕێگای خاڵە سنووریەکانی پارێزگاکەوە، ئەمەش لەڕووی ئابوورییەوە بایەخێکی گرنگی هەیە بۆ ناوچەکە بەلاّم ئەم بایەخە بێزیان نییە کە ڕۆژانە بە دەیەها ڕووداو ڕوودەدات لەسەر ئەم ڕێگایانە، ئەم کارەساتانە زیانی مادیی و گیانی بەدوای خۆیدا دەهێنێت. وێنەی ژمارە (١) ڕێگای سنوری نێودەوڵەتی باشماخە کە ئۆتۆمبێل بارهەلگرەکان لە چاوەڕوانی ڕۆشتنیادان بۆ وولاتی ئێران.

وێنەی ژمارە (١)

ڕێگای مەرزی نێودەوڵتی باشماخ

سەرچاوە: فۆتۆی توێژەر لە کاتی هەڵسان بەکێوماڵی کردنی ڕێگای نێودەوڵەتی باشماخ.

نەخشەی ژمارە (١)

شوێنی پارێزگای سلێمانی بەپێی هەرێمی کوردستان و عێراق

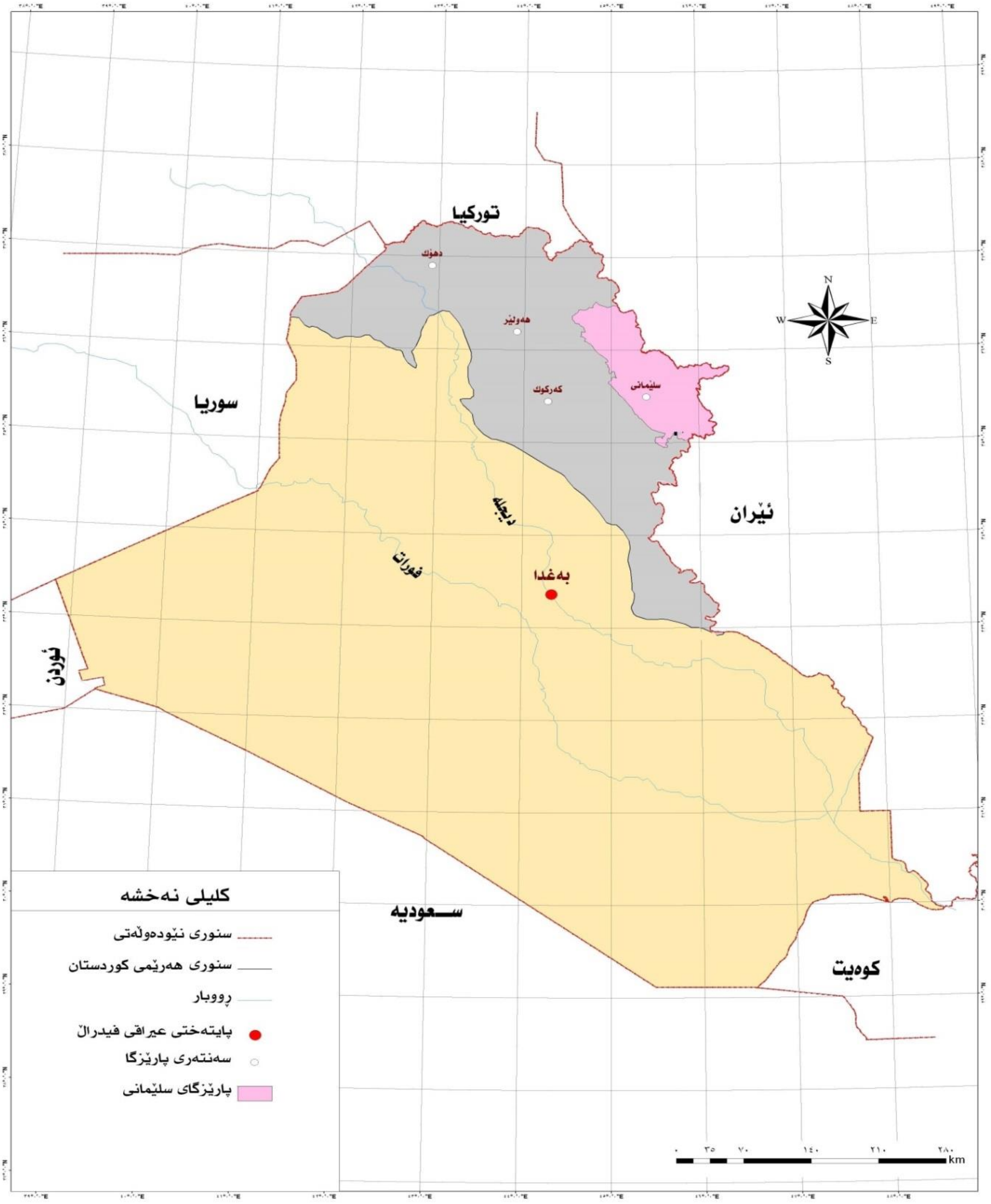

سەرچاوە: کاری توێژەر بە پشت بەستن بە:

شاد حمید محمد، ڕێگاکانی ئۆتۆمبێل لە پارێزگای سلێمانیدا (لێکۆڵینەوەیەك لە جوگرافیای گواستنەوەدا)، نامەی ماستەر، زانکۆی سلێمانی، ٢٠١١،ل ٤.

نەخشەی ژمارە (٢)

شوێنی ئەسترۆنۆمی و یەکەکارگێڕییەکانی پارێزگای سلێمانی

سەرچاوە: کاری توێژەر بە پشت بەستن بە:

شاد حمید محمد، ڕێگاکانی ئۆتۆمبێل لە پارێزگای سلێمانیدا (لێکۆڵینەوەیەك لە جوگرافیای گواستنەوەدا)، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥.

باسی دووەم: دیاریکردنی زاراوە سەرەکییەکانی لێکۆڵینەوە:

بیروبۆچوونەکان لە دیاریکردنی زاراوەکاندا جیاوازن تەنانەت لە زانستێکدا چەندین بیروبۆچوونی جیاواز هەیە بۆ دیاردەیەك، بۆیە دەستنیشانکردن‌و دیاریکردنی ئەم زاراوانە لە ڕێگەی خستنەڕووی بیرو بۆچوونی پسپۆرو لێکۆڵەرەوەکانەوە پێویستی بەشیکردنەوە و لێکۆڵینەوەی ورد هەیە، بەمەبەستی گەیشتن بە ماناو پێناسەی ئەو زاراوانە بەو شێوەیەی لەخزمەت لێکۆڵینەوەکە دابێت. چونکە هەریەك لە مانای کامێراکانی چاودێری و ڕووداو و قوربانیان تێکهەڵچوون‌و کاریگەریان لەسەر یەك هەیە، جگە لەوەی کاریگەریان لەسەر دیاردە و هۆکارەکانی تریش هەیە، چونکە کاریگەری ڕاستەوخۆو سەرەکیان هەیە لەسەریان، کەواتە دیاریکردنی ئەم زاراوانە کارێکی بنەڕەتی‌و پێویستی‌و تەواوکارییە بۆ بەشەکانی تری لێکۆڵینەوەکە.

یەکەم: کامێرای چاودێری:

بریتییە لە کامێرایەکی ئەلکترۆنی کە لە شانی ڕێگاکان دادەنرێن یان دانانی ڕێگاکان بەشێوەیەکی بەردەوام لەسەر هەندێك ئۆتۆمبێلی هاتووچۆ جێگیر دەکرێن یان لە ڕێگەی کارمەندانی بەڕێوبەرایەتی هاتووچۆوە بەکاردەهێنرێن کاری ئەم کامێرانە گرتنی وێنەی ئەو ئۆتۆمبێلانەیە کە سەرپێچی یاساکانی هاتووچۆ دەکەن لەڕووی بەزاندنی تیژڕەوی مۆڵەت پێدراوی سەر شەقامەکان[٤]. ئەمەش دوو جۆرە:

١-کامێرای چاودێری جێگیر: ئەو جۆرە کامێرانەیە لە شوێنێکی دیاریکراودا جێگیر دەکرێت، ئەم کامێرایانە لە ساڵی ٢٠١٤دا هێنرایە پارێزگای سلێمانی و خرایە گەڕ، بەڵام ناکەوێتە چوارچێوەی کاتی توێژینەوەکەوە بۆیە ڕوونکردنەوەی پێووستی لەسەر نادەین.

٢-کامێرای چاودێری گەڕۆك: ئەم جۆرە کامێرایانە لەلایەن کارمەندانی هاتووچۆ بەکاردەهێنرێت کە بەپێی پلانی تایبەتی خۆیان شوێنەکەی دەگۆڕن لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر و لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر.ئەم کامێرایە بۆ یەکەم جار لە کۆتایی ساڵی (٢٠١١)دا بەکارهێنرا لە پارێزگای سلێمانی، ڕۆژ لە دوای ڕۆژ ژمارەو جۆریان ڕوو لە زۆربوونە ئەم جۆرە کامێرایانە زۆر گرنگن چونکە لە تۆمارکردنی سەرپێچی تیژڕەوی ئۆتۆمبێلەکان زۆر وردن ئەمە و جگە لەوەی بەشەویش بە هەمان کوالیتی ڕۆژ کار دەکەن. لەلایەکیترەوە سەرپێچیکار ناتوانێت نکۆلی بکات لە زیادڕەوییەکەو چونکە هەر وێنەیەکی تۆمارکراو کۆدێکی تایبەت بەخۆی هەیە تەنانەت کارمەندی بەکارهێنەری کامێراکەش ناتوانێت ئەم وێنانە ڕەش بکاتەوە، ئەمەش گرنگی خۆی هەیە لەهێنانەدی دادپەروەری لەسزادانی ئەنجامدەرانی ئەم جۆرە سەرپێچیانە[٥].

دووەم: ڕووداوەکانی هاتووچۆ

لێکۆڵەرەوان بەشێوەی جۆراوجۆر پێناسەی ڕووداو دەکەن لەوانە (ڕووداو پێشهاتێکە کەبەهۆیەوە زنجیرەیەك بەسەرهات دێتە ئاراوە گەلێك جار پێکان یان مردن یاخود زیانی مادیی موڵك وماڵی لێدەکەوێتەوە.) هەروەها (ڕووداو خەوشی یان مەسەلەیەکی کتوپڕە لەسەر شەقام یان پیادەڕێ (شۆستە) ڕوودەدات کە تیایدا ئۆتۆمبێل لایەنی یەکەمە و

(٤)http://ar.wikipedia.org/wiki

(٥)مەریوان محمد أمین، کامێراکانی کۆنترۆڵکردنی خێرای، ٢٠١٣، http://www.sul-traffic.com/Description.aspx

مرۆڤی پێکراو یان موڵك و ماڵی زیانپێکەوتوو لایەنی دووەمە)[٦]ڕووداوەکانی هاتوچۆ ڕۆژ بە ڕۆژ ڕوو لەزیادبوونن لە پارێزگاکەدا. لایەنی بەرپرس هاوڵاتیان بەهۆکاری سەرەکی دادەنێن و هاوڵاتیانیش هۆکارەکەی دەگەڕێننەوە بۆ لایەنی بەرپرس بەوەی نەیانتوانیەوە خزمەتگوزاری پێوست بە ڕێگاکانی ئۆتۆمبێل و خزمەتگوزاری هاتووچۆ بکەن. ئەگەر سەیری خشتەی ژمارە (١)بکەین دەبینین:

١-نێوان ساڵانی (٢٠٠٤-٢٠١٣)دا ساڵانە (٩٦٥.٣)ڕووداوی هاتووچۆ هەیە.

٢- ئەگەر بەراوردی ڕووداوەکانی هاتووچۆ بکەین لە نێوان ئەو ساڵانەی کە کامێرای چاودێری نەبووە و ئەو ساڵانەی کامێرا هەبووە دەبینین لە نێوان ساڵانی (٢٠٠٤-٢٠١١)دا ساڵانە (٩٤٢.٨)ڕووداوی هاتووچۆ هەبووە کە کامێرای چاودێری نەبووە بەڵام نێوان ساڵانی (٢٠١٢-٢٠١٣) ساڵانە (١٠٥٥)ڕووداوی هاتووچۆ هەیە.واتە (١١٢.٢)ڕووداو ساڵانە زیاترە لەو کاتەی کامێرای چاودێری نەبووە.

٣-کاتێك هەردوو ساڵی ٢٠١٢ و ٢٠١٣ بەراورد بکەین کە کامێرای چاودێری لە هەردوو ساڵەکەدا هەبووە ڕووداوەکان لە ساڵی ٢٠١٣دا (٣٣٦)ڕووداو کەمی کردووە بەراورد بەساڵی ٢٠١٢.

خشتەی ژمارە (١)

ڕووداوەکانی هاتووچۆ لە پارێزگای سلێمانی لەنێوان ساڵانی (٢٠٠٤-٢٠١٣)دا

ساڵ	ژمارەی ڕووداوی هاتووچۆ
٢٠٠٤	٢٩١
٢٠٠٥	١٣٨٠
٢٠٠٦	٦٦٩
٢٠٠٧	٦٥٠
٢٠٠٨	٧٩٩
٢٠٠٩	٦٩٠
٢٠١٠	٨٥٤
٢٠١١	٢٢١٠
٢٠١٢	١٢٢٣
٢٠١٣	٨٨٧
کۆ	٩٦٥٣

سەرچاوە: کاری توێژەر بە پشت بەستن بە:

بەڕێوبەرایەتی هاتووچۆی سلێمانی، بەشی ئامار، ئاماری ئەو ئۆتۆمۆبێلانەی کە ڕووداویانکردووە و تۆمارکراون لە هاتووچۆی سلێمانی، بەبێ ژمارەی پەڕە.

٤-بەبەراوردکردنی ڕێژەی گۆڕان لە نێوان هەردوو دیاردەکەدا ڕووداوەکانی هاتووچۆ و سەرپێچی تۆمارکراوی کامێراکانی چاودێری تیژڕەوی لە نێوان ساڵانی ٢٠١٢و ٢٠١٣دادەبینین ڕێژەی (١٤٪)ی سەرپێچی تۆمارکراو زیادیکردوە لە بەرامبەردا (٢٨٪)ی ڕووداوەکان کەمی کردووە.

(٦)هاشم محمد نور مەدەنی، سەرچاوەی پێشوو، ل١٣.

سێیەم: قوربانیانی هاتووچۆ

بێگومان ڕووداوەکانی هاتووچۆ تەنها بە زیانگەیاندنی مادی کۆتای نایەت بەتایبەت ئەگەر ڕووداوەکان بەهۆی تیژڕەوییەکی زۆرەوە بێت بۆیە زۆر کات قوربانی بەدوای خۆیدا دەهێنێت، هەندێکیان بەبریندابوون یان کەمئەندامبوونی یان گیانلەدەستدانی هاوڵاتیبان کۆتای دێت ئەگەر تەماشای خشتەی ژمارە (٢) بکەین، ژمارەی برینداربوون و مردنی ١٠ساڵی تیادا خراوەتە ڕوو، دەبینین:

١-نێوان ساڵانی (٢٠٠٤-٢٠١٣) ساڵانە (٣٦٨٤)بریندار و (٢٦٧.٥)مردنی هەیە بەهۆی ڕووداوی هاتووچۆوە.

٢-زۆرترین ڕێژەی بریندار لە ساڵی ٢٠٠٤دایە، هەروەها زۆرترین مردن لە دوو ساڵی ٢٠٠٤و ٢٠٠٥دایە بەهۆی زیادبوونی بڕێکی زۆر لە ژمارەی ئۆتۆمبێل لەم کاتەدا بەهۆی پرۆسەی ئازادکردنی عێراق لە ساڵی ٢٠٠٣دا، بووە هۆی باشبوونی گوزەرانی دانیشتووان.

خشتەی ژمارە (٢)

ژمارەی بریندار و مردن بەهۆی ڕووداوەکانی هاتووچۆوە لە پارێزگای سلێمانی لە نێوان ساڵانی (٢٠٠٤-٢٠١٣)دا

ساڵ	زیانی گیانی			
	بریندار	ڕێژەکەی	بریندار	ڕێژەکەی
٢٠٠٤	٣٦٨٤	١٢.٥	٣٧٢	١٣.٩
٢٠٠٥	٢٥٥١	٨.٦	٣٨٩	١٤.٥
٢٠٠٦	٢٢٥٨	٧.٧	٢٤١	٩
٢٠٠٧	٢٣٢٧	٧.٩	٢٣٤	٨.٧
٢٠٠٨	٢١٩٩	٧.٥	٢٠٠	٧.٥
٢٠٠٩	٢٩٧١	١٠.١	٢٥٦	٩.٦
٢٠١٠	٣٦٣٢	١٢.٣	٢٥٨	٩.٦
٢٠١١	٣٥٤٧	١٢	٢٧٨	١٠.٤
٢٠١٢	٣٤٧٩	١١.٨	٢٢٧	٨.٥
٢٠١٣	٢٨٣٥	٩.٦	٢٢٠	٨.٣
کۆ	٢٩٤٨٣	١٠٠	٢٦٧٥	١٠٠

سەرچاوە: کاری توێژەر بە پشت بەستن بە:

بەڕێوبەرایەتی هاتووچۆی سلێمانی، بەشی ئامار، ئاماری ژمارەی بریندار و مردن بەهۆی ڕووداوەکانی هاتووچۆوە لە پارێزگای سلێمانی ، بەبێ ژمارەی پەڕە.

٣-جارێکی تر لە ساڵانی ٢٠١٠ و ٢٠١١دا ژمارەی بریندار و مردن بەهۆی ڕووداوەکانی هاتووچۆوە زیادکردووە، ئەمەش بەهۆی زیادبوونی ژمارەی ئۆتۆمبێل لە ناوچەکەدا و نەبوونی یاسایەکی گونجاو یان لێپرسینەوەیەکی سەردەمیانە لە ناوچەکەدا.

٤–ساڵانی ٢٠١٢و ٢٠١٣ دا ژمارەی بریندار و مردن بە ڕوداوەکانی هاتووچۆ کەمی کردووە، لەگەڵ ئەوەی ژمارەی ئۆتۆمبیلیش هەر لەزیادبووندا بووە ئەمەش بەهۆی بەکارهێنانی کامێراکانی چاودێری لە ناوچەکەدا بووە.

ئەگەر بەراوردی مردن بە ڕووداوەکانی هاتووچۆ بە ژمارەی گیانلەدەستدانی گشتی پارێزگاکە بکەین دەبینین بەشێوەیەکی گشتی ڕووداوەکانی هاتووچۆ ڕێژەی (١٢٪)ی ژمارەی گیانلەدەستدانی پارێزگاکە پێکدەهێنن بەڵام ئەم ڕێژەیە جیاوازە بەپێی ساڵەکان ساڵانی پێش بەکارهێنانی کامێرای چاودێری ڕێژەی (١٢.٦٪)بووە، ئەم ڕێژەیە کەمی کردووە بۆ (٩.٤٪)لەو ساڵانەی کە کامێرای چاودێری بەکارهاتووە واتە بە ڕێژەی (٣.٢٪)کەمی کردووە، بەڵام دوو ساڵی ٢٠١٢ و ٢٠١٣ کە کامێرای چاودێری هەبوە دەبینین ساڵی ٢٠١٣ ڕێژەی (١.٧٪)ڕێژەی مردن زیادیکردووە بەراورد بە ساڵی ٢٠١٢. وەك لە خشتەی ژمارە (٣)دا دیارە.

خشتەی ژمارە (٣)

ژمارە و ڕێژەی مردن بەهۆی ڕووداوەکانی هاتووچۆوە بەراورد بە مردن بە شێوەیەکی گشتی لە پارێزگای سلێمانیدا لە نێوان ساڵانی (٢٠٠٤–٢٠١٣)دا

ساڵ	ژمارەی مردن بە شێوەیەکی گشتی	ژمارەی مردن بەهۆی ڕووداوەکانی هاتووچۆ	ڕێژەکەی*
٢٠٠٤	٢٨١٠	٣٧٢	١٣.٢
٢٠٠٥	١٩٦٢	٣٨٩	١٩.٨
٢٠٠٦	٢٠١٣	٢٤١	١١.٩
٢٠٠٧	١٧٨٦	٢٣٤	١٣.١
٢٠٠٨	٢٠٩٧	٢٠٠	٩.٥
٢٠٠٩	٢٢٣٩	٢٥٦	١١.٤
٢٠١٠	٢٤٠٦	٢٥٨	١٠.٧
٢٠١١	٢٤٦١	٢٧٨	١١.٢
٢٠١٢	٢٦١٥	٢٢٧	٨.٦
٢٠١٣	٢١٢٥	٢٢٠	١٠.٣
کۆ	٢٢٥١٤	٢١٥٦	١٢

سەرچاوە: کاری توێژەر بە پشت بەستن بە:

وەزارەتی تەندروستی، بەڕیوەبەرایەتی لەدایکبوون و مردن لە پارێزگای سلێمانی، بەشی ئامار، زانیاری بڵاونەکراوە، بەبێ ژمارەی پەڕە.

*ڕێژەی مردن بە ڕووداوەکانی هاتووچۆ = ژمارەی مردن بە ڕووداوەکانی هاتووچۆ/ ژمارەی مردن بە شێوەیەکی گشتی × ١٠٠

تەوەرەی دووەم: هۆکارەکانی ڕوودانی ڕووداوەکانی هاتووچۆ

گواستنەوە وەك چالاکییەکی کۆمەڵایەتی و ئابووری بە درێژای مێژوو گەشەیکردووە، پێداوستیەکانی مرۆڤی گواستۆتەوە بە پێشکەوتنی تەکنەلۆژیا گۆڕنکاری بەسەردا هاتووە لە ڕووی کات و شێوازی گەیشتن. بەڵام لەگەڵ هەموو

ئەمانەشدا ئەم هۆکارە بۆتە هۆی ڕووداني چەندین کارەساتی ماڵی و گیانی وەك پێشتر ئاماژەمان پێکرد، ئەم کارەساتانە چەندین هۆکاری جۆراوجۆری لەپشتەوەیە کە ئێمە لێرەدا تەنها گرنگترینیان باسدەکەین.

باسی یەکەم: تیژڕەوی:

یەکێکە لە هۆکارەکانی ڕووداوەکانی هاتووچۆ کە مرۆڤەکان لێی بەرپرسن، بەجۆرێك لەکاتی ئێستادا توێژینەوەی زۆر لەسەر ئەم بوارە کراوە، بۆ نموونە هەندێك لە توێژینەوەکان گەیشتوونەتە ئەو ئەنجامەی خێرای لێخوڕینی زیاد لە ڕێگە پێدراو بەرپرسە لە دوو ڕووداوی مردن لەهەر پێنج ڕووداوێکدا. هەروەها بەپێی توێژینەوەیەك کە لە وولایەتە یەکگرتووەکان کراوە دەڵێت (٣٠.١٪)هۆکاری ڕووداوەکان خێراییە هەروەها تا خێرای زیاتربێت ڕووداوەکانیش زیاتر دەبن وەك لە توێژینەوەیەکی تردا هاتووە دەڵێت خێرای زۆر بەرپرسە لە (٦٧.٥٪)ی سەرجەمی ڕووداوەکان(٧).بەجۆرێك دابەزاندنی خێرای بە ڕێژەی (١٪) دەبێتە هۆی دابەزاندن و کەمکردنەوەی ڕێژەی برینداری بەڕێژەی (٢-٣٪) کەمکردنەوەی گیانلەدەستدان بەڕێژەی (٤-٦٪)،(٨)هەر ئەمەش وایکردووە یاسایەکی تایبەت دابنرێت بۆ ئەم بوارە چونکە لێخوڕینی ئۆتۆمبێل لەژێر چەند بنەمایەکی یاسایدایە کەیەکێك لەو یاسایەنە دیاریکردنی تیژڕەوی ئۆتۆمبێلەکانە وەك لە بەشی(١٥)ی ڕێنماییەکانی لێخوڕیندا هاتووە (هەموو بەکارهێنەرانی ڕێگا لەسەریانە پێوویستە پابەند بن بە بنەماکانی ڕۆشتن و هاتووچۆ)وە، لە پارێزگای سلێمانیشدا سەرەتا کارمەندانی هاتووچۆ لێپرسینەوەیان لەم بوارە دەکرد بەڵام بەهۆی زۆربوونی دیاردەکە کارێکی ئاسان نەبوو بۆ کارمەندەکان بۆیە بیر لە تەکنیکێکی نوێ کرایەوە ئەویش سوود وەرگرتن بوو لە کامێراکانی چاودێری. چونکە ئەزموونی وولآتان ئەوەیان سەلماندووە چاودێرکردنی خێرای ئۆتۆمبێل دەبێتە هۆی کەمکردنەوەی ڕووداوەکان بۆ نموونە لە وویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ڕووداوەکانی هاتووچۆ کەمیکرد لە (٤٣٠٠٠)ڕووداو لە ساڵی ١٩٧٣ بۆ (٣٦٠٠٠)ڕووداو لە ساڵی (١٩٧٤)دا ئەمەش پاش ئەوەی خێرای لێخوڕین کەمکرایەوە و کرا بە یاسایەکی سەپێندراو، بەهەمان شێوە لە دانیمارك بەهۆی کەمکردنەوەی تیژڕەوی و گرانکردنی نرخی بەنزین ڕێژەی مردن بە ڕووداوەکانی هاتووچۆ سێ یەك کەمی کرد،(٩) کەواتە بەپێی ئەو نموونانەی سەرەوە بێت دەتوانرێت لە پارێزگای سلێمانیدا ژمارەو جۆری ڕووداوەکان و مردن بە ڕووداوەکانی هاتووچۆ کەمبکرێتەوە بە کەمکردنەوەی تیژڕەوی و چاودێرکردن و کۆنترۆڵکردنی بەشێوازێکی نوێی سەردەمیانە ئەویش بە سوود وەرگرتن لە کامێرای چاودێریکردنی تیژڕەوی.

سەبارەت بە پارێزگای سلێمانی لە دوای دانانی کامێراکانی چاودێری تیژڕوییەوە توانراوە سەرژمێری تیژڕەوی بکرێت لە ناوچەکەدا، هەربۆیە بە سەرنج دان لە خشتەی ژمارە (٤)دا دەبینین، ساڵی ٢٠١٢ بڕی(١٦٨,٤٠٠)سەرپێچی تۆمارکراوە، ئەم بڕە زیادیکردووە بۆ(١٩٦,٠٠٢)سەرپێچی لە ساڵی ٢٠١٣دا ئەگەر بەراوردی ئەو دوو ساڵە بکەین کە کامێرای چاودێری بەکارهێنراوە لە پارێزگاکەدا دەبینین سەرپێچی ناو شاربە بڕی (٢٧٤٢٢)سەرپێچی زیادیکردووە، سەرپێچی دەرەوەی شار بەبڕی (١٨٠)سەرپێچی زیادیکردووە واتە هەردوو ناوچەکە بڕی (٢٧٦٠٢)سەرپێچییە واتە بە ڕێژەی(١٦,٤٪) تۆمارکراو زیادیکردووە. کەواتە دەتوانین بڵێین تیژڕەوی یەکێکە لە هۆکارە سەرەکییەکانی ڕووداوەکانی هاتووچۆ لە پارێزگاکەدا، وەك دەبینین پاش بەکارهێنانی کامێرای چاودرێش واتە پاش سزادانی سەرپێچی شۆفێران دەبینین ژمارەی تیژڕەوی زیادیکردووە لە ناوچەکەدا. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ژمارەی ئۆتۆمبێل و مۆڵەتی شۆفێری زیادیکردووە، بۆیە دەبێت ڕێژەی تیژڕەوی وەربگرین بەرامبەر بەم دوو هۆکارە بۆ ئەوەی ڕۆڵی کامێراکانمان بۆ دەربکەوێت.

(٧)سمير محمد غويبة، حوادث الطرق الحرب المفتوحة المشكلات و الحلول، دار زهران، الآردن، ٢٠٠٨،ص ٩٧-١٠٣.

(٨)بەختیار محمد عبدوڵلا، بۆسەکانی مەترسی ڕووداوەکانی هاتووچۆ،چ١، چاپخانەی شڤان، سلێمانی،٢٠٠٩، ل٢٤.

(٩)سمير محمد غويبة، مصدر سابق، ص١٨٢- ١٨٣.

خشتەی ژمارە (٤)

ئاماری کامێراکانی چاودێری بە پێی ناوشار و دەرەوەی شار لە نێوان ساڵانی(٢٠١٢–٢٠١٣)دا.

ساڵ									
٢٠١٢					٢٠١٣				
ناوشار	(٪)	دەرەوەی شار	(٪)	سەرجەم	ناوشار	(٪)	دەرەوەی شار	(٪)	سەرجەم
٥٦٣١٢	٣٣	١١٢٠٨٨	٦٧	١٦٨٤٠٠	٨٣٧٣٤	٤٣	١١٢٢٦٨	٥٧	١٩٦٠٠٢

سەرچاوە: کاری توێژەر بەپشت بەستن بە:

بەڕێوبەرایەتی هاتووچۆی سلێمانی، بەشی ڕاگەیاندن، ئاماری بڵاونەکراوە، بەبێ ژمارەی پەڕە.

باسی دووەم: ڕێگاکانی ئۆتۆمبێل

بێگومان ئەوەی زانراوە پەیوەندییەکی تووند و بەهێز هەیە لە نێوان ئۆتۆمبێل و ڕێگاوبان، واتە هەر دووکیان کاریگەرییان هەیە لەسەر یەکتری بە جۆرێك خزمەتگوزاری گواستنەوە بە توانستیێکی گەورە و بەهێز دادەنرێت ئەمەش مەرجێکی سەرەکی و بنەڕەتییە بۆ سەرکەوتنی گواستنەوەی هاوڵاتیان و کەل و پەل و کاڵاو شتومەك لە شوێنی وەبەرهێنانەوە بۆ شوێنی بەکار بردن و مەبەست.

دەبێت ئاماژە بەوە بکەین و دان بەوەدا بنێین کە کەرتی گواستنەوەو ڕێگاوبانی ئۆتۆمبێل ڕووبە ڕووی کۆمەڵێك کێشەو گرفت و لەمپەر دەبێتەوە لە هەمان کاتیشدا کاریگەری و ڕۆڵی خۆی دەبینێت لەسەر گەشە کردندا، ئەو بەربەستەش یەکێکە لەو کێشەو گرفتانەی ڕوو بە ڕووی زۆربەی وڵاتە دواکەوتوو و تەنانەت پێشکەوتووەکانیش دەبێتەوە و ماوەیەکی زۆری خایاندووەو وەکو پێویست چارەسەری بۆ نەدۆزراوەتەوە، بەڵکو ڕۆژ لە دوای ڕۆژ ئەو کێشەو گرفتە بەرەو زیاد بوون دەچێت(١٠) .

زۆرینەی سەرچاوەکان ڕێگاکانی ئۆتۆمبێل بە دووەم هۆکار دادەنێن بۆ ڕوودانی ڕووداوەکانی هاتووچۆ، ناوچەی لێکۆڵینەوەش بێگومان بەدەر نییە لەم کێشانە، کە هەندێکیان حکومەت لێی بەرپرسن وهەندێکیشیان هاوڵاتیان، بەڵام بەهۆی نەبوونی داتا لەسەر کاریگەری ڕێگاکانی ئۆتۆمبێل لە ڕوودانی ڕووداوەکانی هاتووچۆ لە پارێزگاکەدا، بۆیە ناتوانین ئەم کاریگەریە بەژمارە و داتا ڕوونبکەینەوە بەڵکو تەنها دەتوانین هەندێك لەو کێشانەی ڕێگاکان باسبکەین کە کاردەکاتە سەر ڕووداوەکان. لەگرنگترین ئەو کێشانە:

١– شوێنی جوگراف ڕێگاکانی ئۆتۆمبێل، سەرجەم ڕێگاکانی ئۆتۆمبێلی دەرەوەی شاری پارێزگای سلێمانی بەتایبەتیش ڕێگا سەرەکییەکان پێش ساڵی ١٩٩٠دروستکراون یان بەواتایەکی تر نەخشەسازی بۆکراوە لەگەڵ ئەوەی ئەم ڕێگایانە بە شێکیان بە دووساید کراون و چاکسازی ئەندازیاری و سەلامەتی هاتووچۆیان بۆ کراوە بەڵام تاکوو ئێستا هیچ کام لەم ڕێگایانە ڕێڕەوی درێژبوونەوەیان گۆڕانکاری تیادا نەکراوە وەك دەبینین ئەم ڕێگایانە بەسەنتەری شار و شارۆچکەکانی پارێزگاکەدا تێپەڕ دەبن ئەمە لەلایەکەوە گرفتە بۆ شۆفێران کە ڕۆژانە کاتێکی زۆریان بەفیڕۆ دەچێت لەبەرئەوەی بە

(١٠)محمد زاهیر سادق، شیکردنەوەیەکی جوگرافی ڕێگاوبانی ئۆتۆمبێل لە قەزای کۆیە(لێکۆڵینەوەیەکە لە جوگرافیای گواستنەوە)، نامەی ماستەر(بڵاونەکراوە)،زانکۆی کۆیە،٢٠٠٨، ل٧٠.

ناوچەیەکی چڕی دانیشتواندا تێپەڕ دەبن کە دەبێت خێراییان کەم بکەنەوە واتە دەبێت یاسای هاتووچۆی ناو شارەکان پەیڕەو بکەن کە خێرای ڕێگەپێدراو لە ناو شارەکاندا نزیکەی نیوەی خێرای ڕێگای دەرەوەی شارە، بە هۆی بەکارهێنانی زۆری ئەم ڕێگایانە لای هاوولاتیانی ئاسای ناوچەکە قەڵەباڵغییەکی زۆر دێتە ڕێیان، لەلایەکی ترەوە گرفتە بۆ دانیشتوانیی ئەم شار و شارۆچکانە چونکە ڕۆژانە ژمارەیەکی زۆر ئۆتۆمبێلی تایبەتی و گشتی و بارهەڵگر بە شەقامی نیشتەجێبوونی دانیشتوان تێپەڕ دەبێت کە هیچ کام لەم ئۆتۆمبێلانە بۆ سەردانکردنی ئەو ناوچەیە نەهاتوون واتە هیچ قازانجێکی کۆمەڵایەتی و ئابووری بە ناوچەکە ناگەێنن ئەمەش وا دەکات ئەو دانیشتوانە لە بارێکی ئارم و سەلامەتدا نەژین وەك هەر دانیشتوانێکی تری ئاسای ناو شارەکان، کەواتە دەتوانین بڵێین بەشێکی زۆری ڕووداوەکانی هاتووچۆ شوێنی جوگرافی ڕێگاکان لێی بەرپرسە لە دیارترین نموونەش ڕووداوی ئەو ئۆتۆمبێلە بارهەڵگرەی قەزای دووکان بوو لە بەرواری (١٥ی کانونی دووەمی ٢٠١٤)دا ڕووی دا ئەگەر بەووردی بڕوانیینە ئەم ڕوداوە وای دابنێین ئەم شوفێرە تیژڕەو بووە و پابەندی یاساکانی هاتووچۆ نەبووە بەڵام ئەگەر شوێنێکی تر دوور لە دانیشتوان هەبوایە ئەم شوفێرەی پیادا تێپەڕبوایەو هەمان ڕووداویش ڕووی بدایە ئەوا بەس بەتەنها ئۆتۆمبێلەکەی خۆی و خۆی زەرەرمەند دەبوون بەڵام بەهۆی ئەوەی لە ناو شارێکدا ڕوویدا بووە هۆی سووتانی چەند ئۆتۆمبێلکی تر و جگە لە گیانلەدەستدانی هاوڵاتییەکش ئەمە جگە لەوەی ئەم ناوچەیەکی گەشتوگوزاریشە ڕژاندنی ئەم نەوتە بووە هۆی پیسبوونی ناوچەکە و ئاوی ڕووبارەکە، وێنەی ژمارە (٢). کەواتە دەگەینە ئەوەی بڵێین هەڵبژاردنی شوێنی جوگرافی زۆر گرنگە بۆ کەمکردنەوەی ڕووداوەکانی هاتووچۆ بۆ پێویستە لەسەر بەڕێوبەرایەتی ڕێگاوبان کە هەموو ئەو ڕێگا سەرەکییەکان کە بەناو شار و شارۆچکەکاندا تێپەڕ دەبن ڕێڕەوەکانیان بگۆڕێت و لەدەرەوەی سنووری شارەوانییەکان ڕێگای نوێیان بۆ دروستبکرێت وە کاتێکش ڕێگایەکی سەرەکی دروستدەکرێت ڕێنەدرێت دانیشتوان نزیك بەو ڕێگایانە نیشتەجێبن.

وێنەی ژمارە (٢)

دیمەنێك لە کاتی ڕوودانی ڕووداوێکی هاتووچۆ لە شاری دووکان

سەرچاوە: فەرهاد محمد، وەرگەڕانی تەنکەرێك ڕووداوێکی هاتووچۆی لێدەکەوێتەوە،

http://www.awene.com/article/2014/01/15/29016

٢-تەسکی ڕێگاکانی ئۆتۆمۆبیل:

ڕێگاکانی ئۆتۆمۆبێل لە پارێزگای سلێمانیدا تەسکن و پانییەکەیان (٧.٥)م، زۆربەیان یەك سایدن تەنها چەند بەشێکی ڕێگا سەرەکییەکان نەبێت دووسایدن، ئەمەش ئەگەر بەراوردی بکەین بە وولآتانی جیهان، جیاوازییەکی زۆر دەبینرێت، لەبەر ئەوەی ئەو وولآتانە زۆربەی ڕێگاکانی دەرەوەی شاریان ڕێگای خێران، پانییەکەیان (١٠٠)م لە کاتێکدا لە پارێزگادا ڕێگای خێرا نابینرێت هەروەها ڕێگا سەرەکیەکانیشیان بە پێی ستانداری عێراقی نییە، کە دەبێت پانیی ئەم ڕێگایانە (١٣,٥-٤٠)م بێت، هۆکاری سەرەکی ئەمەش بۆ سروشتی تۆپۆگرافیای ناوچەکە و بارودۆخی سیاسی دەگەڕێتەوە[11]، وەك پێوست گرنگی نەدراوە بە دروستکردن و گەشەکردنی ڕێگاکانی ئۆتۆمۆبێل لە ناوچەکەدا، وەك لە ڕێگای بیارە-تەوێڵە-مەرزی تەوێڵە، کە ڕێگاکە لە زۆر شوێنیدا (٧)م-ە و بەناو ناوجەرگەی شاری بیارەدا ڕۆشتووە ئەمەش دەبێتە کێشە چونکە ڕۆژانە بە سەدەها ئۆتۆمبێلی بارهەڵگر بەم ڕێگایەدا تێپەڕ دەبن و دەچنە وولآتی ئێران، وەك لە وێنەی ژمارە (٣)دا دیارە.

٣-ڕەچاونەکردنی ڕەگەزەکانی ئاووهەوای پارێزگاکە لەکاتی درووستکردنی ڕێگاکانی ئۆتۆمبێلدا بەتایبەتیش باران و پلەی گەرمی، سەبارەت بە باران دەبێت ڕێگاکانی ئۆتۆمبێل شانی هەبێت بۆ ئەوەی دابارینەکە لەسەر ڕێگاکان نەمێنێتەوە، بەشێوەیەکی ئەندازیاری درووستبکرێت واتە ناوەڕاستی ڕێگاکە بەرزتربێت لە قەراغی ڕێگاکەو ئەم قەراغەش چاڵ بکرێت تاوەکوو ئاوەڕۆی ڕێگاکە و ناوچەی تەنیشت ڕێگاکانی بچێتەوە سەر، بەشێکی کەم لە ڕێگا سەرەکییەکانی پارێزگاکە شانی هەیە یەکێك لەو ڕێگایەنە لە بەشێکی کەمی ڕێگای دەربەندیخان دەبینرێت، وەك لە وێنەی ژمارە (٤)دا دەبینرێت، بەڵام لە زۆرینەی ڕێگاکانی پارێزگاکەدا بە پێچەوانەوە نەك شانی ڕێگا دروووست ناکرێت بەڵکو زۆرینەی ڕێگاکان ئاوی قەدباڵەکانیشی دێتەوە سەر وەك لە وێنەی ژمارە (٥)دا دەبینرێت. هەرچی ڕێگاکانی ناوشاریشە ئاوەڕۆکانی بەشێوەیەکی ڕێکوپێك بۆ درووست ناکرێت بۆیە لەکاتی دابارینداا زۆر لە ئاوی دابارینەکە لەسەر شەقامەکان کۆدەبنەوە.

(١١)شاد حمید محمد، ڕێگاکانی ئۆتۆمبێل لە پارێزگای سلێمانیدا (لێکۆڵینەوەیەك لە جوگرافیای گواستنەوەدا)، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥.

وێنەی ژمارە (٣)

ڕێگای بیارە–تەوێڵە–مەرزی تەوێڵە

سەرچاوە: فۆتۆی توێژەر لە کاتی هەڵسان بەکێومالّی کردنی ڕێگای بیارە–تەوێڵە.

وێنەی ژمارە (٤)

ڕێگای دەربەندیخان

سەرچاوە: فۆتۆی توێژەر لە کاتی هەڵسان بەکێومالّی کردنی ڕێگای دەربەندیخان.

وێنەی ژمارە (٥)

ڕێگای پێنجوین

سەرچاوە: فۆتۆی توێژەر لە کاتی هەڵسان بەکێومالّی کردنی ڕێگای بیارە–تەوێڵە.

سەبارەت بە پلەی گەرمی پارێزگاکە دەبینین ناوەندی پلەی گەرمی لە زۆرینەی ناوچەکانی پارێززگاکەدا زیاترە لە (٤٠)پلەی سەدی[١٢]، بۆیە دەبێت لە کاتی دروستکردنی ڕێگاکانی ئۆتۆمبێل ڕەچاوی ئەم جیاوازیە بکرێت ئەو قیرەی بەکاردەهێنرێت بەرگەی ئەم پلە گەرمیە بگرێت بەڵام لە پارێزگاکەدا ئەم خاڵە پشتگوێ خراوە بۆیە دەبینین زۆرینەی ڕێگاکان لە تەمەنێکی کەمدا تێکدەچن، سەیری وێنەی ژمارە (٦)بکە.

وێنەی ژمارە (٦)

ڕێگای کۆیە–کلکەسماق

سەرچاوە: فۆتۆی توێژەر لە کاتی هەڵسان بەکێومالّی کردنی ڕێگای کۆیە–کلکە سماق.

(١٢)شیروان عمر ڕەشید، بنەماکانی گەشتوگوزار لە پارێزگای سلێمانیدا ، نامەی ماستەر، زانکۆی سلێمانی، ٢٠٠٧،ل ١٢٧.

٤- ڕەچاونەکردنی سرووشتی تۆبۆگرافیا و جیۆلۆجیای ناوچەکە لە کاتی دروووستکردنی ڕێگاکاندا، وەك دەبینین بەشێکی زۆری ڕێگاکانی لە لاپاڵی چیاکاندا درێژبۆتەوە یان لە تەنیشتی ڕێگاکاندا دۆڵ و نزمای تیادا بەدیدەکرێت، بەڵام زۆر گرنگی بەم دیاردەیە نەدراوە لە بەشێکی زۆر کەمیدا دیواربەندی کۆنکرێتی یان ئاسنی بۆ کراوە، ئەمەش دەبێتە هۆی ڕووداوی هاتووچۆی گەورە و ساڵانە زەرەرێکی زۆر گەورەی مادی و گیانی لێدەکەوێتەوە، بۆیە پێوستە لە سەر دامودەزگا حکومییەکان، کە گرنگی بدەن بەم دیاردەیە بەتایبەت لەو ناوچانەوە دەستپێبکەن، کە دۆڵی تەنیشتەکانیان زۆر قوڵن وەك ڕێگای کلکەسماق کە شاخی تەنیشت ڕێگاکە درزی بردووە ئەگەری ئەوەی هەیە دابڕمێ وەك لە وێنەی ژمارە (٧)دا دەبیبنرێ.

وێنەی ژمارە(٧)

ڕێگای دوکان-کلکەسماق-کۆیە

سەرچاوە: فۆتۆی توێژەر لە کاتی هەڵسان بەکێوماڵی کردنی ڕێگای دوکان-کۆیە.

٥- تابلۆی هاتووچۆ

بوونی ئەم تابلۆیانە زۆر بەکەمی دەبینرێت تەنانەت لەسەر ڕێگا سەرەکیەکانیش بە شێوەیەکی یاسای گونجاو لە هەموو ناوچەکانی سەر ڕێگاکە دانەنراون یان ئەوانەشی دانراون لەلایەن هەندێك لە دانیشتوانی ئەو ناوچانە و گەشتیارانەوە دەشکێندرێن یان دەشێوێندرێن، بەتایبەت لە لۆفەکانی شاخەکاندا زۆرینەی هێماکان تێکچوون وەك لە وێنەی ژمارە (٨)دیارە، بۆیە هێماکانی هاتووچۆ یەکێکە لە پێویستیە سەرەکییەکانی ڕێگاکانی ئۆتۆمۆبێل بە تایبەت لە ناوچەی شاخاوی و دۆڵەکان، کە شۆفێرەکان بە باشی پێشڕەوی خۆیان نابین هەروەها بۆ کاتە سەختەکانی ئاووهەوا وەك خۆڵبارین و تەم و باران و بەفر یان لە کاتی چاککردنی ڕێگاوبان دا،[١٣]

(١٣) شاد حمید محمد، ڕێگاکانی ئۆتۆمبێل لە پارێزگای سلێمانیدا(لێکۆڵینەوەیەك لە جوگرافیای گواستنەوەدا)،سەرچاوەی پێشوو،ل١٥.

وێنەی ژمارە (٨)

ڕێگای سیدسادق– هەڵەبجە

سەرچاوە: فۆتۆی توێژەر لە کاتی هەڵسان بەکێومالّی کردنی ڕێگای سیدسادق–هەڵەبجە.

باسی سێیەم: زیادبوونی ژمارەی ئۆتۆمۆبێل:

ئۆتۆمبێل: (هەر هۆکارێك چەرخدار بێت بەبزوێنەرێکی میکانیکی کاربکات یاخود بەهێزی جەستەی یاخود ڕادەکێشرێت بە ئامرازێك جگە لەوانەی لەسەر هێڵی شەمەندەفەر دەڕوات)[١٤].

زیادبوونی ژمارەی ئۆتۆمۆبێل لە ناوچەی لێکۆڵینەوەدا پابەند نییە بە یاسایەکی دیاری کراوە، ئەمەش گەورەترین کێشەی دروستکردووە بۆ سەلامەتی هاتووچۆ، بۆ نموونە ئەگەر نێوان سالآنی (٢٠٠٤–٢٠١٣)وەربگرین دەبینین زیادبوونی سالآنەی ژمارەی ئۆتۆمۆبێل (٢٦١٤٢.٥)ئۆتۆمبێلە لە سالێکدا، بەشێوەیەك ئەم دە سالە ڕێژەیەکی زۆر ئۆتۆمبێل زیادیکردووە بە ڕێژەی (٦٩٪)ی ئۆتۆمبێلی پارێزگاکە لەم دەسالەدا بووە،* بەلآم ئەم ڕێژەیە گۆڕانی بەسەردا دێت،لە سالآنی سەرەتای توێژینەوەکە زیادبوونی ژمارەی ئۆتۆمبێل لە پارێزگاکەدا بە ڕێژەیەکی کەمە، بەلآم لە سالی ٢٠٠٨ دا ژمارەی ئۆتۆمبێل زۆر دەبێت بە ڕێژەی چوار ئەوەندەی سالآنی پێشوو، بەلآم لەم چوار سالەی کۆتایدا ڕێژەکەی زۆر بەرزبووەتەوە بەراورد بەسالآنی پێشوو، هۆکاری ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی بارودۆخی ئابووری خەلکی بە شێوەیەکی زۆر باش لە هەلکشاندا بوو، پارێزگای سلێمانیش یەکێکە لە پارێزگا دەولەمەندەکانی عێراق، ئەمەش هۆکارێکی سەرەکیە بۆ ئەوەی زۆرترین لە دانیشتوان ئۆتۆمۆبێلی تایبەتی خۆیان بەکاردەهێنن، ئەمەو جگە لەوەی بەرزی ئاستی ڕۆشنبیری پارێزگاکە بە گشتی لەچاوپارێزگاکانی عێراق دا کە ڕەگەزی مێیینە ژمارەیەکی بەرچاو لە شۆفێرانی پارێزگاکە پێکدەهێنن بەجۆرێك لەم

(١٤)سەباح موفتی، و: کاوانی ئەنوەر مەسیفی، یاسای هاتووچۆ ژمارە ٨٦ی سالّی ٢٠٠٤، چ١، چاپخانەی شەهاب، هەولێر،٢٠١٢، ل٤.

*– ژمارەی ئۆتۆمبێل لە ٣١–١٢–٢٠١٣دا (٣٧٧٧٢٦)ئۆتۆمبێلە.

ده ساڵەدا (٥٢٩١٦)ژن مۆڵەتی شۆفێری وەرگرتووە، ئەمە و جگە لە کۆنی و نەبوونی تەکنەلۆژیای پێشکەوتوو و هۆکارەکانی ئاسوودەیی و سەلامەتی لە ئۆتۆمۆبێلە گشتییەکاندا، کەمی و نەبوونی لە کاتی قەرەباڵغی و کاتی دەوام و دووری لە شوێنی نیشتەجێبوونی دانیشتوان و فراوانبوونی شارەکان وە نرخەکەی بۆ زۆر لە دانیشتوان گونجاو نییە وەك لە خشتەی ژمارە (٥)دا دەبینرێ.دەتوانین ئاماژە بەچەند خاڵێك بکەین:

١–لە نێوان ساڵانی (٢٠٠٤–٢٠١١) زیادبوونی ساڵانەی ژمارەی ئۆتۆمۆبێل (٢١١٨٣.٧)ئۆتۆمبێلە لە ساڵێکدا.

٢–لە ساڵی ٢٠٠٥ تا ٢٠٠٧ ژمارەی ئۆتۆمبێل کەمی کردووە چەنکە لەم ساڵانەدا یاسای مراندنی ئۆتۆمبێل (واتە لە ناوبردنی ئۆتۆمبێلی مۆدێل کۆن) پەیڕەو دەکرا. لە پاش نەمانی ئەم یاسایە ژمارەی ئۆتۆمبێل ساڵ بە ساڵ ڕوو لە زیادبوونە.

خشتەی ژمارە (٥)

زیادبوونی ژمارەی ئۆتۆمۆبێلی هەمەجۆر لە پارێزگای سلێمانیدا لە نێوان ساڵانی (٢٠٠٤–٢٠١٣)دا

جۆر / ساڵ	تایبەت	کرێ	بارهەڵگر	میری	کشتوکاڵی	جۆری تر	سەرجەم	(٪)
٢٠٠٤	١١٦٣٥	٢٧٣٩	١٥٠٦	١٨٠٦	٣٣	–	١٧٧١٩	٦.٧
٢٠٠٥	٣٦٧٤	١٤٩٣	٢٠٣٢	٧٣٢	٦١	١	٧٩٩٣	٣.١
٢٠٠٦	–٩١*	٤٧٣	١٢٩١	٩٠٧	١٣٨	٢٤	٢٧٤٢	١
٢٠٠٧	٨٠	٢٢٦	٩٥٠	٩٢٦	١٨٨	٧٣	٢٤٤٣	٠.٩
٢٠٠٨	٣١٣٣	١٥٩	٦١٤٨	١٠٤٥	٨٧	٤٨	١٠٦٢٠	٤.١
٢٠٠٩	١٧٣٠٤	٢٥٨٨	١٢٣٢٧	١٠٧٩	٤١٨	٦٢١	٣٤٣٣٧	١٣.١
٢٠١٠	٢٦٣٩٩	٤٠٠٢	١٧٣١٥	-	٢٧٣	٦٣٨	٤٨٦٢٧	١٨.٦
٢٠١١	٢٦٤٦٣	٣٢٢١	١٣٧١٩	-	٦٨٦	٩٠٠	٤٤٩٨٩	١٧.٢
٢٠١٢	٢٥٠٧٤	٣٥٨٥	١٣٣٥٥	-	٤٠١٢	١٠٨٤	٤٧١١٠	١٨.١
٢٠١٣	٢٠١٩١	٤٥٨٨	١٤٤٩٠	-	٤١٤٠	١٤٣٦	٤٤٨٤٥	١٧.٢
کۆی گشتی							٢٦١٤٢٥	١٠٠

سەرچاوە: کاری توێژەر بە پشت بەستن بە:

بەڕێوبەرایەتی هاتووچۆی سلێمانی، بەشی ڕاگەیاندن، ئاماری بڵاونەکراوە، بەبێ ژمارەی پەڕە.

*ساڵانە بڕێك لە ئۆتۆمۆبێل لەناو دەبرێت، بۆیە لەو ساڵەدا ژمارەی ئۆتۆمۆبێلی لە ناوبردن زیاتربووە لە ژمارەی ئۆتۆمۆبێلی هاتوو بەبڕی ٩١ئۆتۆمۆبێل.

باسی چوارەم: مۆڵەتی شۆفێری

بریتییە لە(بەڵگەنامەی لێخوڕینی ئۆتۆمبێلە کە ئەفسەری مۆڵەت پێدان دەری دەکات)[١٥] ژمارەی مۆڵەتی شۆفێری ساڵانە زیاد دەکات ئەمەش ئەوە دەگەێنێت بەکارهێنانی ئۆتۆمبێل ڕۆژ بە ڕۆژ ڕوو لە زیادبوونە کەواتە پێوستە خزمەتگوزارییەکانی کە پێشکەش دەکرێت بەشۆفێران و هۆکارەکانی گواستنەوە لەلایەن بەرپرسان وپلاندارەنی وولاتەوە ئەم برە بەهەند وەربگرن پرۆژەکانیان بەجۆرێك بێت ئەم زیادبوونەی تیادا لەبەرچاوگیرابێت. بەتێبینی کردنی خشتەی ژمارە (٦) دەبینین:

١-لە کاتێکدا تێکرای زیادبوونی مۆڵەتی شۆفێری لە پارێزگای سلێمانی وەربگرین لە نێوان ساڵانی (٢٠٠٤-٢٠١٣)دا دەکاتە (٣٩٦٥٧.٥)مۆڵەت لە ساڵێکدا.

٢-ژمارەی مۆڵەتی شۆفێری لە پارێزگای سلێمانیدا لە ساڵی ٢٠٠٤وە زیادیکردووە تا ساڵی ٢٠١٠ ئەمەش بەهۆی باشبوونی بارودۆخی ئابووری پارێزگای سلێمانی، بەشێکی زۆری هاوولاتیان بوونەتە خاوەن ئۆتۆمبێلی خۆیان. بەلام لە دوای ساڵی ٢٠١٠وە ئەم ڕێژەیە ساڵ بەساڵ کەمی کردووە ئەمەش بەهۆی ئەوەی ڕێکاری زانستی نوێ بەکاردەهێنرێت لەکاتی مۆڵەت دانە هاولاتیان بەمەستی ئەوەی شۆفێران شارەزاتربن کاتێك دەچنە سەر شەقامەکان.

٣- لەکاتی بەراوردکردنی ڕێژەی مۆڵەتی شۆفێری بە ڕێژەی ڕووداوەکانی هاتووچۆ، دەبینین شێوەیەکی ئەندازەی نییە لەنێوان زیادبوونی مۆڵەتی شۆفێری و ڕووداودا. بەنموونە زۆرترین ڕووداو لە ساڵی ٢٠١١دا ڕووی داوە بەلام لەم ساڵەدا زیادبوونی مۆڵەتی شۆفێری کەمیکردووە، کەمترین ژمارەی مۆڵەتی شۆفێری لە ساڵی ٢٠٠٥دایە لە کاتێکدا لەڕووی ڕووداوانی ڕووداوەکانی هاتووچۆ بە پلەی دووەم دێت.

کەواتە ئەمە دەمانگەێنێتە ئەوەی زیادبوونی ژمارەی مۆڵەتی شۆفێری کاریگەرییەکی ئەوتۆی نییە لەسەر ڕووداوەکانی هاتووچۆ. یان دەکرێت ئەو مۆڵەتانەی درابن بەشێکی بەپێی پێووست نەبووبێ لە ڕووی فێربوونی لێخووڕنی ئۆتۆمبێلەوە.

(١٥)سەباح موفتی، و: کاوانی ئەنوەر مەسیفی، یاسای هاتووچۆ ژارە ٨٦ی ساڵی ٢٠٠٤، ، چ١، چاپخانەی شەهاب، هەولێر، ٢٠١٢، ل٥.

خشتەی ژمارە (٦)

ژمارەی مـــۆڵــەتی شـــۆفــێری و ڕووداوەکانی هاتووچۆ لە پارێزگای سلێمانی لـــــە نێوان ساڵانــی (٢٠٠٤–٢٠١٣)

ســـــاڵ	ژمارەی مـــۆڵــەتی شـــۆفـــێری	ڕێژەکەی	ژمارەی ڕووداوەکانی هاتووچۆ	ڕێژەکەی
٢٠٠٤	١٤٩٥٢	٣.٨	٢٩١	٣
٢٠٠٥	١٣٩٧٥	٣.٦	١٣٨٠	١٤.٣
٢٠٠٦	٢٢٢١٠	٥.٧	٦٦٩	٦.٩
٢٠٠٧	٣١٥٠٤	٧.٩	٦٥٠	٦.٨
٢٠٠٨	٤١٧٤٥	١٠.٥	٧٩٩	٨.٣
٢٠٠٩	٥٩٤٣٧	١٥	٦٩٠	٧.١
٢٠١٠	٦٠٨٩٨	١٥.٤	٨٥٤	٨.٨
٢٠١١	٥٤٦٥١	١٣.٥	٢٢١٠	٢٢.٩
٢٠١٢	٥٤٣٣٨	١٣.٦	١٢٢٣	١٢.٧
٢٠١٣	٤٣٤٨٨	١١	٨٨٧	٩.٢
سەرجەم	٣٩٦٥٧٥	١٠٠	٩٦٥٣	١٠٠

سەرچاوە: کاری توێژەر یە پشت بەستن بە:

بەڕێوبەرایەتی هاتووچۆی سلێمانی، بەشی ڕاگەیاندن، ئاماری بڵاونەکراوە، بەبێ ژمارەی پەڕە.

خشتەی ژمارە (١)

تەوەرەی سێیەم: کاریگەری کامێراکانی چاودێری لەسەر ڕووداوەکانی هاتووچۆ لە پارێزگای سلێمانیدا

کامێراکانی چاودێری دەستکەوتێکی ناوازەن بۆ کەمکردنەوەی ڕووداوەکانی خێرای و ناچارکردنی شۆفێران بەوەی پابەندی خێرای دیاریکراوی ڕێگەکان بن. لێرەدا پێویستە بڵێین هەموو ئەو تەکنیکانەی بۆ کەمکردنەوەی تێکڕای ڕووداوەکان و زۆربوونی سەلامەتی هێنراونەتە ئاراوە، ئەمەش بەپێی پلانێك تاوتوێکراوە، نەك بۆ پەیداکردنی پارە، چونکە بەدیکراوە زۆر بەڕێوبەرایەتی سەرقاڵی زۆرکردنی داهاتەکانیان لەڕێگەی ئەو سەرپێچیانەوە، ئەمەش کاردانەوەی خراپی دەبێت لای شۆفێران[١٦]. ئێمەش لێرەدا بە باشی دەزانیین دوای ئەوەی دوو ساڵە ئەم کامێرایانە لە پارێزگاکەدا کارپێدەکرێت چ کاریگەریان هەبووە لەسەر ڕووداو قوربانیانی هاتووچۆ لە پارێزگاکەدا:

(١٦)هاشم محمد نور مەدەنی، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٥٠.

باسی یەکەم: بەراوردکاری ڕووداو و بریندار و مردن بەهۆی ڕووداوەکانی هاتووچۆوە بەرامبەر زیادبوونی ژمارەی ئۆتۆمبێل و شۆفێران لە نێوان ساڵانی ٢٠٠٤- ٢٠١١دا.

لێرەدا بەراوردکارییەك دەکەین لەو هەشت ساڵەی ماوەی توێژینەوەکە، پێش بەکارهێنانی کامێرای چاودێری لەنێوان (ڕووداو و بریندار و مردن) و (زیادبوونی ژمارەی ئۆتۆمبێل و شۆفێران)دا، بە پشت بەستن بە خشتەکانی (١)، (٢)، (٥)، (٦)، دەبینین:

أ: ڕووداوەکانی هاتووچۆ:

١-ڕووداوەکانی هاتووچۆ ڕێژەی (٣٩.٦:١) بەراورد بە مۆڵەتی شۆفێری واتە ساڵانە لە (٣٩.٦)مۆڵەتی شۆفێری نوێ زیاد دەکات لەبەرامبەردا یەك ڕووداو زیادکردووە.

٢-ڕووداوەکانی هاتووچۆ ڕێژەی (١: ٢٢.٥) بەراورد بە ژمارەی ئۆتۆمبێل واتە ساڵانە لە (٢٢.٥)ئۆتۆمبێلی نوێ زیاد دەکات لەبەرامبەردا یەك ڕووداو زیادکردووە.

ب: بریندارەکان

١-بریندارەکان ڕێژەی (١٢.٩:١)بەراورد بە مۆڵەتی شۆفێری واتە ساڵانە لە (١٢.٩)مۆڵەتی شۆفێری نوێ زیاد دەکات لەبەرامبەردا یەك بریندار زیادکردووە.

٢-بریندارەکان ڕێژەی (١: ٧.٣) بەراورد بە ژمارەی ئۆتۆمبێل واتە ساڵانە لە (٧.٣) ئۆتۆمبێلی نوێ زیاد دەکات لەبەرامبەردا یەك بریندار زیادکردووە.

ج: مردن

١-مردن ڕێژەی (٧٦:١) بەراورد بە مۆڵەتی شۆفێری واتە ساڵانە لە (٧٦)مۆڵەتی شۆفێری نوێ زیاد دەکات لەبەرامبەردا یەك مردن زیادیکردووە.

٢-مردن ڕێژەی (١: ١٣٤.١) بەراورد بە ژمارەی ئۆتۆمبێل واتە ساڵانە لە (١٣٤.١) ئۆتۆمبێلی نوێ زیاد دەکات لەبەرامبەردا یەك مردن زیادیکردووە.

لەم بەراوردکاریەدا ئەمانەمان بۆ ڕووندەبێتەوە:

١-زیادبوونی ژمارەی ئۆتۆمبێل کاریگەری زیاترە لە زیادبوونی مۆڵەتی شۆفێری لە ڕووی زیادبوونی ژمارەی ڕووداو بریندار لە ناوچەکەدا.

٢-زیادبوونی مۆڵەتی شۆفێری کاریگەری زیاترە لە زیادبوونی ژمارەی ئۆتۆمبێل لە ڕووی ژمارەی مردن بە ڕووداوەکانی هاتووچۆ لە پارێزگاکەدا.

٣- زیادبوونی ژمارەی ئۆتۆمبێل گەورەترین کاریگەری هەیە لەسەر زیادبوونی بریندار بەجۆرێك لەهەر (٧.٣)ئۆتۆمبێل کە زیابووە لە پارێزگاکەدا لە بەرامبەردا بریندارێك زیادیکردووە.

٤- زیادبوونی ژمارەی ئۆتۆمبێل کەمترین کاریگەری هەیە لەسەر زیادبوونی ژمارەی مردن بە ڕووداوەکانی هاتووچۆ بەجۆرێك لەهەر (١٣٤.١)ئۆتۆمبێل کە زیابووە لە پارێزگاکەدا لە بەرامبەردا یەك ژمارەی مردن بە ڕووداوەکانی هاتووچۆ زیادیکردووە.

باسی دووەم: بەراوردکاری ڕووداو و بریندار و قوربانیان هاتووچۆ بەرامبەر زیادبوونی ژمارەی ئۆتۆمبێل و شۆفێران لە نێوان ساڵانی ٢٠١٢-٢٠١٣

لێرەدا بەراوردکارییەك دەکەین ئەو دوو ساڵەی کە وەرمانگرتووە پاش پیادەکردنی کامێرای چاودێری لەنێوان (ڕووداوەکان و برینداران و قوربانیان) و (زیادبوونی ژمارەی ئۆتۆمبێل و شۆفێران)دا، بە پشت بەستن بە خشتەکانی (١)، (٢)، (٥)، (٦)، دەبینین:

أ: ڕووداوەکانی هاتووچۆ:

١- ڕووداوەکانی هاتووچۆ ڕێژەی (١:٤٨.٥)بەراورد بە مۆڵەتی شۆفێری واتە ساڵانە لە (٤٦.٥)مۆڵەتی شۆفێری نوێ زیاد دەکات لەبەرامبەردا یەك ڕووداو زیادکردووە.

٢-ڕووداوەکانی هاتووچۆ ڕێژەی (١: ٤٣.٦) بەراورد بە ژمارەی ئۆتۆمبێل واتە ساڵانە لە (٤٣.٦)ئۆتۆمبێلی نوێ زیاد دەکات لەبەرامبەردا یەك ڕووداو زیادکردووە.

ب: بریندارەکان

١-بریندارەکان ڕێژەی (١:١٥.٥)بەراورد بە مۆڵەتی شۆفێری واتە ساڵانە لە (١٥.٥)مۆڵەتی شۆفێری نوێ زیاد دەکات لەبەرامبەردا یەك بریندار زیادکردووە.

٢-بریندارەکان ڕێژەی (١: ١٤.٦) بەراورد بە ژمارەی ئۆتۆمبێل واتە ساڵانە لە (١٤.٦) ئۆتۆمبێلی نوێ زیاد دەکات لەبەرامبەردا یەك بریندار زیادکردووە.

ج: مردن

١-مردن ڕێژەی (١:٢١٨.٨)بەراورد بە مۆڵەتی شۆفێری واتە ساڵانە لە (٢١٨.٨)مۆڵەتی شۆفێری نوێ زیاد دەکات لەبەرامبەردا یەك مردن زیادکردووە.

٢-مردن ڕێژەی (١: ٢٠٥.٧) بەراورد بە ژمارەی ئۆتۆمبێل واتە ساڵانە لە (٢٠٥.٧) ئۆتۆمبێلی نوێ زیاد دەکات لەبەرامبەردا یەك مردن زیادکردووە.

لەم بەراوردکاریەدا ئەمانەمان بۆ ڕووندەبێتەوە:

١-جیاوازییەکی زۆر نابینرێت لە نێوان کاریگەری مۆڵەتی شۆفێری و ژمارەی ئۆتۆمبێل لەسەر ڕووداو و بریندار و مردن بەهۆی ڕووداوەکانی هاتووچۆوە.

٢-زیادبوونی ژمارەی ئۆتۆمبێل کاریگەری زیاترە لە زیادبوونی مۆڵەتی شۆفێری لە سەر هەر سێ دیاردەکە.

٣- زیادبوونی ژمارەی ئۆتۆمبێل گەورەترین کاریگەری هەیە لەسەر زیادبوونی بریندار بەجۆرێك لەهەر (١٤.٦)ئۆتۆمبێل کە زیابووە لە پارێزگاکەدا لە بەرامبەردا برینداریێك زیادیکردووە.

٤- زیادبوونی مۆڵەتی شۆفێری کەمترین کاریگەری هەیە لەسەر زیادبوونی ژمارەی مردن بە ڕووداوەکانی هاتووچۆ بەجۆرێك لەهەر (٢١٨.٨) مۆڵەتی شۆفێری کە زیادبووە لە پارێزگاکەدا لە بەرامبەردا یەك ژمارەی مردن بە ڕووداوەکانی هاتووچۆ زیادیکردووە.

باسی سێیەم: بەراوردکردنی زیانەکانی هاتووچۆ لە هەردوو قۆناغەکەدا:

لێرەدا بەراوردکارییەك دەکەین لەنێوان ئەو دوو قۆناغەدا کە وەرمانگرتووە پێش بەکارهێنانی کامێرای چاودێری و پاش بەکارهێنانی کامێرای چاودێری لەنێوان (ڕووداو و بریندار و قوربانیان) و (زیادبوونی ژمارەی ئۆتۆمبێل و شۆفێران)دا دەبینین:

أ: ڕووداوەکانی هاتووچۆ:

١-بەراوردی ڕوداوەکانی هاتووچۆ بەرامبەر مۆڵەتی شۆفێری لەنێوان ئەم دوو ماوەیەدا دەبینین بەبڕی (٦.٩:١)کەمی کردووە، واتە لەو قۆناغەی کامێرای چاودێری بەکارهێنراوە ساڵانە (٦.٩)ڕووداو کەمی کردووە بەراورد بە زیادبوونی مۆڵەتێکی شۆفێری.

٢-بەراوردی ڕوداوەکانی هاتووچۆ بەرامبەر ژمارەی ئۆتۆمبێل لەنێوان ئەم دوو ماوەیەدا دەبینین بەبڕی (٢١.١:١)کەمی کردووە، واتە لەو قۆناغەی کامێرای چاودێری بەکارهێنراوە ساڵانە (٢١.١)ڕووداو کەمی کردووە بەراورد بە زیادبوونی ئۆتۆمبێلێك.

ب: برینداره‌کان

١-بەراوردی بریندارەکان بەرامبەر مۆڵەتی شۆفێری لەنێوان ئەم دوو ماوەیەدا دەبینین بەبڕی (٢.٦:١)کەمی کردووە، واتە لەو قۆناغەی کامێرای چاودێری بەکارهێنراوە ساڵانە (٢.٦)بریندار کەمی کردووە بەراورد بە زیادبوونی مۆڵەتێکی شۆفێری.

٢-بەراوردی بریندارەکان بەرامبەر ژمارەی ئۆتۆمبێل لەنێوان ئەم دوو ماوەیەدا دەبینین بەبڕی (١: ٧.٣)کەمی کردووە، واتە لەو قۆناغەی کامێرای چاودێری بەکارهێنراوە ساڵانە (٧.٣)بریندار کەمی کردووە بەراورد بە زیادبوونی ئۆتۆمبێلێك.

ج: مردن

١-بەراوردی مردنیان بەرامبەر مۆڵەتی شۆفێری لەنێوان ئەم دوو ماوەیەدا دەبینین بەبڕی (١٤٢.٨:١)کەمی کردووە، واتە لەو قۆناغەی کامێرای چاودێری بەکارهێنراوە ساڵانە (١٤٢.٨)مردن کەمی کردووە بەراورد بە زیادبوونی مۆڵەتێکی شۆفێری.

٢-بەراوردی مردن بەرامبەر ژمارەی ئۆتۆمبێل لەنێوان ئەم دوو ماوەیەدا دەبینین بەبڕی (١: ٧١.٦)کەمی کردووە، واتە لەو قۆناغەی کامێرای چاودێری بەکارهێنراوە ساڵانە (٧١.٦)مردن کەمی کردووە بەراورد بە زیادبوونی ئۆتۆمبێلێك.

لەم بەراوردکاریەدا ئەمانەمان بۆ ڕووندەبێتەوە:

١- ڕووداو بریندابوون و مردن لە قۆناغی دووەمدا کەمی کردووە واتە لەکاتی دانانی کامێراکانی چاودێریدا.

٢= زۆرترین کاریگەری کامێراکانی چاودێری لەسەر کەمبوونەوەی ژمارەی مردنە.

٤= کەمترین کاریگەری کامێراکانی چاودێری لەسەر کەمبوونەوەی ژمارەی بریندارە.

دەرئە نجامەكان :

١-پارێزگای سلێمانی یەكێكە لە پارێزگا سنوورییەكانی هەرێمی كوردستان و عێراق ئەم هەڵكەوتەیەشی وایكردووە ژمارەیەكی زۆر ئۆتۆمبێل بەتایبەت ئۆتۆمبێلی بارهەڵگر بێنە ناوچەكە بۆ مەبەستی بازرگانی لەگەڵ وولاتی ئێران ئەمەش بووەتە هۆی زیادبوونی ڕووداوەكانی هاتووچۆ.

٢-ڕووداوەكانی هاتووچۆ لە هەر دە ساڵی توێژینەوەكەدا ڕوویانداوە بەشێوەیەكی ئەندازەیی زیاد یان كەمیان نەكردووە. ڕاستە لە ساڵی ٢٠١٢و ٢٠١٣دا ڕووداوەكان كەمی كردووە لەكاتی بوونی كامێرای چاودێریدا بەڵام لە ساڵی ٢٠٠٦ و ٢٠٠٧و ٢٠٠٨دا ژمارەی ڕووداوەكان كەمیان كردووە پاشتر لە ٢٠٠٩ و ٢٠١٠ و ٢٠١١دا زیادیان كردۆتەوە واتە ئەگەری هەیە لە ساڵەكانی تردا ئەم ژمارەیە زیادبكاتەوە.

٣-برینداربوون و مردن بە ڕووداوەكانی هاتووچۆ بەهەمان شێوەی ڕووداوەكان ڕاستە لە ساڵی ٢٠١٢و ٢٠١٣دا كەمی كردووە لەكاتی بوونی كامێرای چاودێریدا بەڵام لە ساڵی ٢٠٠٦ و ٢٠٠٧و ٢٠٠٨دا ژمارەیان كەمی كردووە پاشتر لە ٢٠٠٩ و ٢٠١٠ و ٢٠١١دا زیادیان كردۆتەوە واتە ئەگەری هەیە لە ساڵەكانی تردا ئەم ژمارەیە زیادبكاتەوە.

٤-دوو ساڵی ٢٠١٢ و ٢٠١٣ كە كامێرای چاودێری هەبوە دەبینین ساڵی ٢٠١٣ ڕێژەی (١.٠٧٪)ڕێژەی مردن بەڕووداوەكانی هاتووچۆ بەراوورد بە ڕێژەی مردنی گشتی لە پارێزگاكەدا زیادیكردووە بەراورد بە ساڵی ٢٠١٢.

٥-تیژڕەوی یەكێكە لە هۆكارە سەرەكییەكانی ڕووداوەكانی هاتووچۆ ئەوەتا پاش بەكارهێنانی كامێراكانی چاودێری ژمارەی تیژڕەووی لەنێوان دوو ساڵی بەكارهێنانی كامێرادا زیادیكردووە.

٦-ڕێگاكانی ئۆتۆمبێل بە دووەم هۆكار دادەنرێت بۆ ڕوودانی ڕووداوەكانی هاتووچۆ بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا تاكوو ئێستا لە پارێزگاكەدا گرنگی پێنەدراوە و هیچ داتایەك نییە بۆ پشتڕاستكردنەوەی.

٧-لە ساڵانی (٢٠٠٤-٢٠١١)دا زیادبوونی ژمارەی ئۆتۆمبێل كاریگەری زیاترە لە زیادبوونی مۆڵەتی شۆفێری لە ڕووی زیادبوونی ژمارەی ڕووداو بریندار لە ناوچەكەدا بە پێچەوانەوە زیادبوونی مۆڵەتی شۆفێری كاریگەری زیاترە لە زیادبوونی ژمارەی ئۆتۆمبێل لە ڕووی ژمارەی مردن بە ڕووداوەكانی هاتووچۆ لە پارێزگاكەدا.

٨-لە ساڵانی (٢٠١٢-٢٠١٣)دا جیاوازییەكی زۆر نابینرێت لە نێوان كاریگەری مۆڵەتی شۆفێری و ژمارەی ئۆتۆمبێل لەسەر ڕووداو و بریندار و مردن بەهۆی ڕووداوەكانی هاتووچۆوە هەروەها زیادبوونی ژمارەی ئۆتۆمبێل كاریگەری زیاترە لە زیادبوونی مۆڵەتی شۆفێری لە سەر هەر سێ دیاردەكە.

٩- ڕووداو برینداربوون و مردن لە قۆناغی دووەمدا كەمی كردووە واتە لەكاتی دانانی كامێراكانی چاودێریدا.

پێشنیارەکان:

دەتوانین بەشێوەیەکی گشتی بڵێین کامێراکانی چاودێری هۆکارێکی نوێیە بۆ کەمکردنەوەی ڕووداوەکانی هاتووچۆ لە پارێزگای سلێمانیشدا ڕۆڵی خۆی بینیوە، دەکرێت زیاتریش ڕۆڵببینێت بەوەی ڕێوشوێنەکانی گۆڕانکاری تێدا بکرێت بۆ ئەوەی هاوڵاتیان بە دوولایەن سوودمەندبن بەجۆرێك لەلایەکەوە کارەساتەکان کەمبکرێتەوە و لەلایەکی ترەوە شۆفێران کەمترین سەرپێچیان بۆ تۆماربکرێت لە گرنگترین گۆڕانکاری کە لەم بوارەدا بکرێت:

١-دانانی باج بۆ ئەو ئۆتۆمبێلانەی لە پارێزگاکانی ترەوە دێن و بە پارێزگاکەدا تێپەڕ دەبن بەمەستی بازرگانی بۆ ووڵاتی ئێران واتە هیچ سوودێك ناگەێنن بە ناوچەکە بۆ ئەوەی بەو باجە خزمەتی ڕێگاکانی ئۆتۆمبێلی پێبکرێت.

٢-توێژینەوەی وورد بکرێت لەسەر ڕووداوەکان و قوربانیانی هاتووچۆ هۆکارەکانیان بە ڕوونی دیاریبکرێت، ئەمە چ لەلایەن حکومەتەوە بێت یان لەلایەن ڕێکخراوەکانەوە بێت.

٣-پاش ئەوەی زانرا تیژڕەوی هۆکاری سەرەکی ڕووداوەکانە بۆیە پێووستە خەڵك هۆشیار بکرێتەوە بەرامبەر ئەم پرسە لەلایەن زانکۆ و کەناڵەکانی ڕاگەیاند و پیاوانی ئاینییەوە.

٤-گرنگی بدرێت بە ڕێگاکانی ئۆتۆمبێل و گرفتەکانی چارەسەر بکرێت بەتایبەت لە لایەن حکومەتەوە بەی ئەرکی سەرەکی دابنێت.

٥-دانانی هێماکانی هاتووچۆ بەشێوەیەکی ئەندازیاری ڕێکوپێك ئەمە لەلایەکەوە دەبێتە کار ئاسانی بۆ کاروباری ئەفسەرانی هاتووچۆ و لەلایەکی تریشەوە هۆشیاری بدرێتە شۆفێران بەوەی پێوستە پابەندی ئەم هێمایانە بن و بەجۆرێك دەرچوون لەم هێمایانە دەبێتە هۆی شکاندنی یاسا.

٦-بەرفراوانکردنی دانانی کامێرای چاودێری جێگیر بەزووترین کات لە ناو شارەکاندا و بەتایبەت لە ناوشاری سلێمانی بە شێوازێکی چڕ کامێراکان دابنرێت کە شۆفێران چیتر نەتوانن زیاد لە خێرای دیاریکراو ئۆتۆمبێل لێبخوڕن.

٧-کاراکردنی ئەم کامێرایەنە بەوەی کە سەرپێچییەکان ڕاستەوخۆ بگەن بەسەرپێچیکاران.

٨-زیادکردنی بڕی پارەی سەرپێچی، لە کاتی دووبارەکردنەوەدا دەست بەسەر ئۆتۆمبێلەکەیدا بگیرێت وە ئەگەر خێراییەکە زۆر لەسنوور دەرچووبێت ئەوا مۆڵەتی شۆفێری لەو سەرپێچی کارە بسەنرێتەوە، ئەمەش بەمەبەستی ئەوەی سزادان تەنها بەپارە نەبێت چونکە هەندێك لە شۆفێران بڕی پارەکە هەرچەندێك بێت بەئاسانی بۆیان دەستەبەردەکرێت و هەروەها هەندێك لە هاوڵاتیانیش پێیان وایە وەرگرتنی پارە تەنها بۆ مەبەستی مادیی و دەستکەوتە بۆ حکومەت نەك بۆ سەلامەتی هاتووچۆ.

٩-ئەو پارەیەی کە دەست دەکەوێت لەم کامێرایان بەشێوەیەکی زۆر دروست بۆ هاوڵاتیانی ڕوونبکرێتە کە لە چ بوارێکدا بەکاردەهێنرێت، دەرئەنجامی ئەو بوارانە چین کە بۆی بەکاردەهێنرێت.

١٠-لەبەرئەوەی بواری هاتووچۆ لە پارێزگاکەدا گرفتێکی گەورەی هەیە بۆ پێوستە ئەو داهاتە لە سەرەتادا تەنها بۆ ئەم بوارە بەکاربهێنرێت لەپاشاندا لەڕێگەی پەیوەندیکردن بە بەڕێوبەرایەتی ڕێگاوبان و شارەوەنیەکان هاوکاری پرۆژەکانی ڕێگاوبانبکرێت بەم پارەیە.

١١–کاتێك ئەم سەرپێچیانە تۆمار دەکرێت پێوستە لەسەر کارمەندانی هاتووچۆ توێژینەوە بکەن لەسەر هۆکارەکانی دووبارەبوونەوەی سەرپێچی لە ناوچە جیاوازەکاندا چونکەئەگەر کارمەندانی هاتووچۆ کارنەکەن بۆ گەیشتن بە هۆکارەکانی ئەم سەرپێچیانە و ئەو هەلاَنای شۆفێران دووبارەی دەکەنەوە ئەوا ناتوانرێتکێشەکانی گواستنەوە چارەسەربکرێت.

سەرچاوەکان:

یەکەم:عەرەبیەکان:أ–کتێب:

١–سمیر محمد غويبه، حوادپ الگرق الحرب المفتوحه المشكلات و الحلول، دار زهران، الآردن، ٢٠٠٨.

دووەم: کوردیەکان:أ–کتێب

٢–بەختیار محمد عبدوللا، بۆسەکانی مەترسی ڕووداوەکانی هاتووچۆ،چ١، چاپخانەی شڤان، سلێمانی،٢٠٠٩.

٣–سالار تحسين دری، ژینگەی ترافیك، چ ١، چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر.

٤– هاشم محمد نور مەدەنی، ڕووداوەکانی هاتووچۆ، و: هەڵکەوت عبداللـه، چاپی یەکـەم، چاپخانەی سـەردەم، سلێمانی، ٢٠١٢.

٥– سەباح موفتی، و: کاوانی ئەنوەر مەسیفی، یاسای هاتووچۆ ژمارە ٨٦ی ساڵی ٢٠٠٤، چ١، چاپخانەی شەهاب، هەولێر،٢٠١٢.

ب–نامەی ماستەر

٦–شاد حمید محمد، ڕێگاکـانی ئۆتۆمبێـل لـە پارێزگـای سـلێمانیدا (لێکۆڵینەوەیـەك لـە جوگرافیـای گواسـتنەوەدا)، نامـەی ماستەر، زانکۆی سلێمانی، ٢٠١١.

٧–شیروان عمر ڕەشید، بنەماکانی گەشتوگوزار لە پارێزگای سلێمانیدا ، نامەی ماستەر، زانکۆی سلێمانی، ٢٠٠٧.

٨– محمد زاهـیر سـادق، شـیکردنەوەیەکی جـوگرافی ڕێگاوبـانی ئۆتۆمبێـل لـە قـەزای کۆیە(لێکۆڵینەوەیەکـە لـە جوگرافیـای گواستنەوە)، نامەی ماستەر(بڵاونەکراوە)،زانکۆی کۆیە،٢٠٠٨ .

ج– فەرمانگە حکومییەکان

٩–بەڕێوبەرایەتی هاتووچۆی سلێمانی، بەشی ڕاگەیاندن، ئاماری بڵاونەکراوە.

١٠–بەڕێوبەرایەتی هاتووچۆی سلێمانی، بەشی ئامار، ئاماری ئەو ئۆتۆمۆبێلانەی کە تۆمارکراون لە هاتووچۆی سلێمانی.

١١–وەزارەتی تەندروستی، بەڕیوبەرایەتی لەدایکبوون و مردن لە پارێزگای سلێمانی، بەشی ئامار، زانیاری بڵاونەکراوە.

سێیەم: سایتی ئەلیکترۆنی

١٢–http://ar.wikipedia.org/wiki

١٣–مەریوان محمد أمین، کامێراکانی کۆنترۆڵکردنی خێرای،

http://www.sul-traffic.com/Description.aspx،٢٠١٣

١٤–: فەرهاد محمد، وەرگەڕانی تەنکەرێك ڕووداوێکی هاتووچۆی لێدەکەوێتەوە،

http://www.awene.com/article/2014/01/15/29016

پاشکۆ ژمارە (١)

ژمارەی گیانلەدەستان بە ڕووداوەکانی هاتووچۆ بەپێی ئاماری بەڕێوبەرایەتییەکان لە پارێزگای سلێمانیدا

ساڵ	ژمارەی گیانلەدەستان بە ڕووداوەکانی هاتووچۆ	
	پەیمانگای پریشکی دادوەری	پەیمانگای پریشکی دادوەری
٢٠١٠	٢٥٩	258
٢٠١١	٢٨٤	278
٢٠١٢	٢٦٦	227
٢٠١٣	٢٨٤	220
سەرجەم	١٠٩٣	٩٨٣

سەرچاوە: کاری توێژەر بە پشت بەستن بە:

أ–حکومەتی هەرێمی کوردستان، پەیمانگای پزیشکی دادوەری/هەرێم،

ب_بەڕێوبەرایەتی هاتووچۆی سلێمانی، بەشی ئامار، ئاماری ئەو ئۆتۆمۆبێلانەی تۆمارکراون لە هاتووچۆی سلێمانی، بەبێ ژمارەی پەڕە.

الخلاصة

تعد السيارة من أهم و أكثر وسائل النقل الداخلي في محافظة السليمانية، و لحد الأن كعامل وحيد لنقل داخل المحافظةالأ أنه هناك وقوع العديد من حوادث السير قد سجلتها دوائر المرور فيها ما تسبب في قتل و جرح العديد من المواطنين يوميا.

ان حوادث الطرق أمرا طبيعيا في كل أنحاء العالم، فهناك أحصائيات تشير الى مقتل مالا يقل عن (مليون و مائتا الف شخص) وجرح أكثر من (أربعين مليون) أخرين سنويا بسبب هذه الحوادث.

أن المسؤولين و المختصين في المجال الطرق وحتى الموطنين يشيرون الى ان هناك عدة أسباب لحوادث الطرق في المحافظة و أن بين أهم الأسباب وفي مقدمها هو القيادة السريعة و حتى البحوث العلمية أشارت الى أن الأنسان هو أهم سبب من أسباب نسبته (٩٤٪) من المسؤلية عن حوادث الطرق في العالم.

رغم قلة أو عدم وجود البحوث من قبل أدارة محافظة السليمانية الخاصة بحوادث الطرق الا ان هناك محاولات لتقليل عدد الحوادث و ذلك من خلال التوسع بأستخدام كاميرات المراقبة لمراقبة معدلات السرعة في القيادة، لأن كاميرات تسهم في تحديد سرعة السيارات و بالتالي تنظيم حركة المرور وأجبار السواق بالألتزام بقوانين المرور و اسرعة المسموح بها. أن هذا البحث مهم في تحديد السرعة السيارات و دوره في تقليل حوادث الطرق و التي حتما تتزايد عدد السيارات و السواق و السكان في المحافظة.

Abstract

In spite of all importance of this province the only internal transportation device is car that causes death and injury to citizens.

It is true that driving accidents are not just in the Slemani province and now the whole world is taken. Statistics show Traffic accidents account for *1200000* deaths and more than 40 million injuries each year worldwide.

Experts say a higher speed increases the likelihood of an accident. The majority of road crashes are caused by human error. Researches have shown that directly driver error accounts for over 66% of all crashes and indirect errors account for 18%.

The Slemani province some work has been conducted in order to reduce accidents, which one of them is installing surveillance cameras. Speed cameras are one of powerful reasons to drive slower. We eager to know despite of increasing vehicle numbers to what extent these cameras have reduce accidents.

ڕۆشنبیـــری بنەماڵەی ئەیوبـی و ڕۆڵیان لە بڵاوکردنەوەی لایەنی مەعریفی وفێرکردن لـە میسر و شام لە سەدەی شەش و حەوتی کۆچی /سیانزەی زایەنیدا

د. ئەحمەد رەزا ئەحمەد
زانکۆی راپەرین – فاکەڵتی زانستە مرۆڤایەتیەکان – بەشی مێژوو

پوختەیەك:

دیارە بەهۆی ئەو سیستەمەی کە ئەیوبیەکان لە بواری فێربووندا پەیڕەویان دەکرد کە خاڵێکی وەرچەرخان بـوو لـە ئاراسـتە کردنی کۆمەڵگە بۆ قۆناغێکی نوێ و بەرەوپێش چـوون و پێگەیانـدنی کەسـانی سـەرکردەو زانـاو کەسـایەتیە بـەتواناکان کـە خزمەتێکی زۆریان بە وولات کردووە، ئەم بزووتنەوە ڕۆشـنبیریە کـە لەسـەردەمی ئەیوبیەکانـدا بـوونی هـەبووە بـەرەو پـێش چـوونێکی باشـی بەخۆیـەوە بینیـووە لەچـاو سـەردەمەکانی پـێش خـۆی، بەشـێوەیەکی گشـتی لەسـەردەمی ئەیوبیـەکان و بەتایبەتی دامەزراوە فێرکارییەکان بوونـە مەڵبەنـدی زانسـت و فێربـوون وە وەکـو شـوێنێکی سـەربەخۆی دام و دەزگایـەکی دەوڵەتی ئەژمار دەکرا.

توێژەر بە پێویستی دەزانێ کە لەم توێژینەوەدا تیشك بخاتە سەر گرنگی ئەم بابەتە کە ئامانج لی دەرخستنی خودی ئاسـتی ڕۆشنبیری تاکەکانی بنەماڵەی ئەیوبی و ئەو حەز وئارەزوویانەی کە لە لایان کۆببووە مەبەستمان ئەوەیە کە چیان پـێ بـووە لە بواری زانستی ئاینی ومەعریفی و شیعر و یان نووسین و دەرکردنی کتێب و بەشداریان لە کۆڕو گفتوگۆ زانسـتیەکان خولیـا و حەزەکانیان لە کتێب خوێندنەوە و ئاراستەی هزری و یان شارەزا بوون لە بواری جوگرافیا و مێژوو هاو کات تیشك خسـتنە سـەر ڕۆڵیـان لـە دروسـت کردنـی دامـەزراوەی فێرکـاری تـەرخانکردنی سـامانی بـێ شـومار لـە پێنـاو بـەردەوام بـوونی ئـەو دامەزراوانە، ئەم دامەزراوانە خزمەتێکی زۆریان بە خەڵکی ئەو سەردەمە پێشکەش کردووە لە شام و میسر دا.

ئەم توێژینەوە دابەش کراوە بۆ چەند بەشێك لەوانە **بەشی یەکەم** / ئاماژە کردنە بە کورتەیەك لەسەر ڕەچەڵەك و دەرکەوتنی ئەیوبیەکان لە گۆڕەپانی ڕامیاری، **بەشی دووەم**/ ئاماژە کراوە بە ڕۆشنبیری و ئەیوبیەکان، پاشان **لە بەشـی سـێیەم** /باسـی ڕۆشنبیری جێگرەوەکانی سەڵاحەددینی ئەیوبی کراوە لە گەڵ ئاماژە کردن بە ڕۆڵی ئەیوبیەکان لە پێشخستنی کتێبخانە ، **لە بەشی چوارەم** / ئاماژە کراوە بە ڕۆشنبیری ئافرەتەکانی بنەماڵە ئەیوبی.

وشە زۆر بە کارهاتووەکان: ئەیوبیەکان، ڕۆشنبیری، دامەزراوەی فێرکاری، زانستی ئایینی، فێربوون، کتێبخانە.

ملخص البحث

تعتبر العصر الايوبي احد العصور المتقدمة في الجانب العلمي والثقافي حيث ان اكثر السلاطين وشخصيات الايوبية كانوا في مستوى ثقافي عالي ، ففي هذا المجال كانوا في طليعة الامراء والحكام المعاصرين لهم والعصور اللاحقة في العالم الاسلامي في العصور الوسطى ، الهدف من هذا البحث هو الوقوف على الثقافة الشخصية لهؤلاء ، بالرغم من ان هناك الكثير من الدراسات حول الجانب الحضاري او العلمي والمؤسسات التعليمية عن هذا العصر ، ولكن ليس هناك الحديث عن التفاصيل الدقيقة لثقافة الملوك والسلاطين وافراد البيت الايوبي ونتاجتهم ومشاركاتهم في المناظرات والمجالس العلمية ودورهم الادبي واللغوي اضافة الى العديد من النشاطات الاخرى ، لذا حاول البحث قدر الامكان ان يبين هذه التفاصيل الدقيقة. فمن خلال البحث والتمعن ظهر للباحث ان من بين اعضاء العائلة الايوبية ظهر الكثير من العلماء والمؤرخين والجغرافيين واللغويين والنحويين والادباء، فقد اشر الى ذلك الصادر المعاصة لتلك الفترة، بل يعتبر بعض من نتاجاتهم مصادر مهمة في الجانب التاريخي والجغرافي والادبي ، لايمكن الاستغناء عنها.

Abstract

The era (peryod) of Ayuobione of the Sophisticated and Prosperous in Scientific and cultural terms. This is because most of the Sultans and figures of this family they were highly educated, which is the subject of our research, in this area, they were pioneers, compared to their peers, in the Muslim world In the Middle Ages. We refer here to identify the cultural level of the individual, In many cases we read or been searching for leaders Been talking about the cultural, especially the scientific side aspect and educational institution-building, But is not addressed to the cultural level of *Sultans* and their hobbies, Outcomes, participation, discourses and their confrontations In the scientific field. And many other activities have not been taken care of.

It is worth mentioning that among the members of this family appeared many historians, geographers, linguists, poets and lovers of literature, A lot of sources and historians of that period has been pointed out to the extent that the products of the Ayyubid period is an important historical sources. There is the other side of the interesting family members Ayyubid and cultural level is to give their money and their wealth for the development of the scientific aspect and service scientists, students and educational institutions. In addition to building and reconstruction of a lot of educational institutions, These institutions that contributed to the maturation of a lot of characters in a variety of areas. And those who have served the state and the Ayyubid and after them.

بەشی یەکەم /دەرکەوتنی دەوڵەتی ئەیوبی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ٥٧٠ ك/١١٧٤ ز

باسی یەکەم: ڕەچەڵەك و شوێنی جوگرافیای ئەیوبیەکان

دەوڵـەتی ئـەیوبی دەگەڕێتـەوە بـۆ نـاوی ئـەیوب کـوڕی شـادی، بـاوکی سـەڵاحەددین، ئەمانـە لـە هـۆزی ڕەوادی[i] سـەربە عەشیرەتی گەورەی هەزبانی[ii] بوون، لە شاری دوین[iii] نیشتەجی بوون. بە کوردە ناودارو چاکەکارەکان دەژمێردرێن. شادی باپیرە گەورەی ئەم بنەماڵەیە بوو[iv]. زانیاری زۆر لە سەر سەرەتای دەرکەوتنی ئەم بنە ماڵەیە و بەشداریان لە ژیانی سیاسی لە بەغداد نیە، وە ئەمە شتێکی سروشتییە چونکە گرنگیدانی مێژوونوسەکان بە ئەیوبیەکان لە دوای بەشداری کردنیان لە لەشکرکێشیەکانی زەنگیەکان بوو بۆ سەر وولاتی میسر دەرکەوت، زۆربەی سەرچاوەکان لە سەر ئەوە کۆکن کە تاکەکانی ئەم خێزانە بەتایبەتی شادی و هەردوو کوڕەکەی ئەیوب و شێرکوە شاری دوینیان بە جێهێشت ڕوویان کردە عێراق کە بارەگای خیلافەی عەبباسی لێ بوو[v]، وە سەنتەری جیهانی ئیسلامی بوو، لەوێ بە کرداری دەستیان کرد بە ژیانی سیاسی، یەکەم کاریان کە ئەنجامیان دا دەسنیشان کردنی شادی بوو بە پارێزەری قەڵای تکریت. لەدوای مردنی شادی لە (٥٢٠ك /١١٢٦ز) نجم الدین ئەیوبی کوڕی جێگای گرتەوە[vi]. هەندێك لە نووسەران و مێژوو نوسان هەوڵیانداوە بنچینەی کوردی ئەیوبی بگۆڕن گەڕاندویانەتەوە بۆ عەرەب لە ناویشیاندا بۆ پشتی ئەیوبیەکان چونکە لە کۆندا خێڵە عەرەبەکان لە گەڵ کوردەکان بوون، ژن و ژن خوازیان کردووە لە گەڵیان ئەو عەشیرەتەش بە دیاریکراوی مەروانین، مەروانیەکانیش ڕەچەڵەکیان لە بنەماڵەی بەنی ئومەویەیە[vii].

جوگرافی ناسی بەناوبانگ یاقوتی ئەلحەمەوی لە (٦٢٦ك/١٢٢٨ ز) مردووە، لە سەر زێدی ئەیوبیەکان دەڵێ: (کوردن خەڵکی شاری دوینن لە کوردە شەرفمەندەکان، وە دوین کە یەکێکە لە ناحیەکانی ئاران لە کۆتایی سنوری ئازەربیجان لە نزیك تەفلیس)[viii]. بەگەڕانەوە بۆ سەرچاوە کۆنەکان دەردەکەوێت کە ئەیوبیەکان خەڵکی دوینی ئەرمەنستانن، چونکە زۆربەی ئەو مێژوو نوسانەی کە هاوسەردەمی ئەیوبیەکانن یان کەمێك دوای ئەوان دەرکەوتوون ئاماژە بەدوینی ئەرمەنستان دەکەن، هەروەها هەندێك سەرچاوەی تر باس لە شوێنی ئەم خانەوادەیە دەکەن وتراوە لە دوین یان دبیل بوون، دبیل شارێکە دەکەوێتە سنوری ئازەربیجان لە باکوری ناوچەی ئەرمینیایە[ix]. ئەوەی هەموو مێژوونوسان لە سەری کۆکن ئەوەیە کە شادی کوڕی ئەیوب لە بنەڕەتدا خەڵکی گوندێکە بەناوی ئەجاد قان دواتر هاتووە بۆ شارۆچکەی دوین[x].

باسی دووەم /دامەزراندنی دەوڵەتی ئەیوبی (٥٧٠ك/١١٧٤ز)

ئەیوبیەکان بۆ بەدەست هێنانی بەرژەوەندی ڕامیاریان لە دوین کۆچیان کرد بـۆ تکریت، خـزم و کـەس و کاریـان لـە گـەڵیان بوون، پەیوەندیان بە (مجاهدین بەهرۆز) کرد کە پێشتر هاوڕێی شادی بووە، بەهرۆز لـە کەسـە نزیکـەکانی سـوڵتان مسـعودی سەلجوقی (٥٤٧ك/١١٥٢ز) بوو، بە هۆی دڵسۆزی فـەرمانڕەوایی تکریتـی پـێ بەخشـیووە[xi]، ئـەویش شـادی و بنەماڵەکـەی بانگێشتی تکریت کرد، شادی باوکی نجمەدین لە تکریت کۆچی دوایـی کـرد گۆڕەکـەی دیـار و ناسـراوە لـەوێ، یەکـەم کـاری نەجمەدین و ئەسەددەدین شێرکۆی برای بەرپرسیارەتی بـەڕێوەبردنی قـەڵای تکریتیـان پێبەخشـراوە، پەیوەنـدی بـەهرۆز و نەجمەدین تێکچوو بەهۆی کوشتنی پیاوێك بە ناوی (الإسفهسار)لە لایەن شێرکۆی برای، بۆیـە بـەهرۆز داوای لێکـردن تکریـت بەجێ بهێڵن، لە (٥٣٢ ك/١١٣٧ ز) ئەوەش هاوکاتە لەگەڵ لـە دایـك بـوونی سـەلاحەددین بەشـێك لـە ئەنـدامانی بنەماڵەکـەی بەشـتێکی شـومیان زانیـوە، (عیمـادەدینی زەنگـی)[xii] لـە موصـل پێشـوازیەکی گـەرمی لێکـردن[xiii]. لـە دوای مردنـی عیماددەدین بنەماڵـەی شـادی چـووە لای (نـورەدین محمـود) [xiv] کـە زۆربـەی (شـام، حلـب، جزیـرەی) لەدەسـت دابـووە، خەلیفەی فاتمی العاچد لە ساڵی (٥٦٤ك/١١٩٦ز) پەنای بۆ نورەدین بـرد بـۆ ڕزگـارکردنی لـە دەسـت فرەنجیـەکان وململانـی ناوخۆیەکانی گەورە بەرپرسان وولات لە سەر دەسەڵاتی وەزارەت، ئەویش بەسەرکردایەتی شێرکۆ لەشکرکێشیەکی گـەورەی

بەرەو میصر نارد، شێرکۆ فرەنجیەکانی دور خستەوە و (شاوری) وەزیری میصری کوشت خۆی بـوو بـەوەزیر لـە میسـر[xv].

شێرکۆ کتوپڕ لە ڕۆژی (شەممە ٢٢ی مانگی جمادی الاخیری ساڵی (٥٦٤ ك/١١٦٨ ز) مردووە ماوەی دەسـتەڵاتی دوومـانگ و (٥ ڕۆژ) بووە[xvi]. خلیفەی فاتمی العاضد سەلاحەددینی کـردە وەزیـر، بـەر لـە مردنـی العاچد سـەلاحەددین وتـاری بـەناوی خلیفەی عباسی لە میصر خوێندەوە، بە مردنی العاضد دەوڵەتی فاتمیەکان کۆتـایی پێهـات، لـە (٥٦٩ ك/١١٧٣ ز) نـورەدین محمودیش مرد، بەمەش سەلاحەددین بوو بە کەسی یەکەم لە میسر[xvii]، دوای مردنی نورەددین (صـالح اسمـاعیلی) کـوڕی جێگای گرتەوە کە تەمەنی لە نێوان (١٠ بۆ ١١) ساڵان دا بووە، هەندێك لـە سـەرۆك سـوپاكان لێـی هەڵگەڕانـەوە، لـە هـەمان كات دا پێویست بوو بەرەی ئیسلام یـەك بگرێـت بـۆ ڕوبەڕوبونـەوەی خاچیەكان، وهـەروەها لـە سـەر داوای گـەورە پیـاوانی دەوڵەتی زەنگی لە سەڵاحەددین بۆ دەسخستنە ناو کاروباری وولاتی شام،چونكە لەو کاتەدا شام بەرەو خراپی دەچـوو بۆیـە سەلاحەددین سوپایەکی لە میصرەوە بەرەو ئەوی جولاند، پێکهاتەی سوپاکە تێکهەڵ بوو لە (کـورد – تـورك) وە ڕێژەیـەکی کەمیش لە نەتەوەکانی تر، دەستەڵاتدارانی دیمەشق بەدوای سەلاحەددینیان نارد، خلیفـەی عباسـی(المستضـیء) پشـتگیری لێکرد لە (٥٧٠ ك/١١٧٤ ز) سەلاحەددین لە دیمەشق کاروباری ڕیکخست دژی هاوپـەیمانانی زەنگـی چـووە شـەڕێکی یـەکلایی کەرەوە، بەسەرکردایەتی مەلیك ئیسماعیلی زەنگینی لە نزیك حما، سەلاحەددین سەرکەوتنی بەدەست هێنا، دەستی بەسـەر شام دا گرت بەمەش توانی میسر و شـام یـەك بخـات[xviii]. یـەکێك لـە دەسـکەوتەکانی سـەلاحەددین سـەرکەوتنی بـوو لـە شـەڕی حـەتین و ڕزگـار کردنـی قـودس، لـە سـاڵی (٥٨٣ ك/١١٨٧ ز) سـەلاحەددین بڕیـاری دا هێـرش بکاتـە سـەر دەسـت درێژیـەکانی (رینـوك شـاتیون) فـەرمان رەوای کـەرەك[xix]، فـەرمان ڕەوای کـەرەك تـوانی (جـای لوزینانـدی) پاشـای بەیتولمەقدس ڕازی بکـات تـاکو سـوپای ئـەو ناوچـەیە بـەکاربهێنێت بـۆ ڕوبەڕوبوونـەوەی سـەلاحەددین لـەکاتی هـاتنی لـە میسرەوە، هەردوو لا لە ناوچەی حەتین لە نزیك تەبەریە بە یەك گەیشتن لـە وێدا سـەلاحەددین شکسـتێکی گـەورەی توشـی سوپای خاچیەکان کرد، پاشای بەیتولمەقدس وفەرمان ڕەوای کەرەکی رینوك شاتیونی بە دیل گـرت[xx]، سـەلاحەددین بـاش دەیزانی سەرکردەکانی ئەوروپا چـاویان بڕیوەتـە ڕۆژهـەڵات، بۆیـە بانگـەوازی بـۆ هـەموو گـەلانی ڕۆژهـەڵات کـرد بـۆ شـەڕی خاچیەکان خۆیان ئامادە بکەن، ژمارەیەکی زۆر لە تیرەکانی (کورد، عـەرەب، ئەرمـەن، ئاشـور، جـۆرجی) چـونە ژێـر ئـاڵای سەلاحەددین[xxi]. سەلاحەددین ڕووی کردە عەسقەلان[xxii] و گرتی دواتر گەلێك شوێنی تری گرت، لـە مـاوەی دوو مـانگ دا سەرکەوتنێکی زۆری بەدەست هێنا، بەمەش ڕێگای قودس بۆ لەشکری ئیسلام کرایەوە، سوڵتان ژمارەیەك پیـاو مـاقولی نـارد بـۆ قـودس داوای تەسـلیم بـوونی لێکـردن بـۆ ئـەوەی شـارەکە توشـی زیـان و ڕوخـان نـەبێت، بـەڵام خاچیـەکان بەمـە ڕازی نەبوون[xxiii]. بۆیە شاڵاوی سێ یەمی خاچیـەکان بـە سـەرکردایەتی (ریشـارد قلـب الاسـد) دڵـی شـێری بـەریتانی و (فلیـپ ئۆگست) پاشای فەڕەنساو (فریدریك بڕبڕوسەی) ئیمپراتۆری ئەڵمانیا دەسـتی پێکـرد[xxiv]. خاچیـەکان بـەردەوام هێرشـیان دەبردە ناوچە سنوریەکانی وولاتی شام، سەلاحەددین هەوڵی دا پێشڕەویان لە فەڵەستین بووەسـتێنی بـەڵام لـە نزیـك گـردی جەزیرەکان لە باشوری خۆرهەڵاتی ڕملە لە (٥٧٢ ك/١١٧٦ ز) توشی شکست بوون، دوای دوو سـاڵ لـە نزیـك تەلئـەلقازی لـە (٥٧٤ك /١١٧٨ز) بەسەر پاشا بلدوینی چوارەمدا سەرکەوت، بۆیە لە (٥٧٥ ك /١١٧٩ ز) داوای ئاگربەستی کرد بۆ ماوەی دوو ساڵ بەناوی ئاگربەستی ڕملە، فەرمانڕەوای کەڕەك لە (٥٧٨ ك /١١٨٢ ز) هێرش بردنە سەر مەککە و مدینـەی جـێ بـە جـێ کـرد، بـە مـەش ئاگربەسـتەکە هەڵوەشـایەوە بۆیـە سـەلاحەددین لـە مـانگی ڕەجـەبی (٥٨٣ ك /١١٨٧ ز) شکسـتی توشـی خاچیەکان کرد خۆیی و سوپاکەی چونە ناو شاری قودس[xxv]. سوڵتان نزیکەی مانگێك لە قودس مایەوە مزگەوتی ژیانـدەوە و قوتابخانەی دامەزراندنەوە، ڕێگای دا بەو خاچیانەی لە وێدا مابونەوە بەمەرجێك لـە بەرامبـەر پاراسـتنیان بـۆ هـەر پیاوێـك (١٠) دینار و بۆ ئافرەت (٥) دینار و بۆ منداڵ (٢) دینار بدەن وەکو سەرانە[xxvi]، لـە دوای مردنـی سـەلاحەددین جۆرێـك لـە نائارامی و پشێوی پێکدادانی دەرەکی لە مێژووی دەوڵەتی ئەیوبی سـەری هەڵـدا ئەمـەش بـۆ ڕکابەرایـەتی نێـوان کوڕەکـانی

سەلاحەددین و خێزانی ئەیوبی دەگەڕێتەوە. چونکە بەر لە مردنی ناوچـەکانی بەسـەر کوڕەکـانی دابـەش کـرد، فەڵەسـتین و سوریای دا بە (الافضل علی) وە میصری بە (العزیز) سپاردبوو، هەروەها حەلەبیشی بـە (زاهـیر غـازی) دابـوو، مـەلیك عـادلی براشی بەشێك لە جزیرەی لە دەست دا بوو، دوای ماوەیەك مەلیك عزیز و مـەلیك عـادلی بـرای سـوڵتان هێرشـیان کـردە سـەر مەلیك الافچل فەرمانڕەوای شام لە (٥٩٢ ك/١١٩٥ ز) دیمەشق خرایە ژێـر دەسـتی مـەلیك عـادل، لـە سـاڵی (٥٩٥ ك/١١٩٧ ز) مەلیك عزیز مرد، بە مەش بۆماوەیەکی کەم میصر کەوتە ژێر دەسـتی مـەلیك الڤچـل، چـونکە دواتـر مـەلیك عـادل میصـری خستە ژێر دەستی خۆی، لەساڵی (٦٢٢ ك/١٢٢٥ ز) مەلیكالأفضل مرد، مەلیك زاهیر غازی بەرهەڵستی مەلیك عـادلی نەئـەکرد کە فەرمانڕەوای حلب بوو، چونکە زاوای مەلیك عادل بوو، لە ساڵی (٦١٣ ك /١٢١٦ ز) مەلیك زاهیر غازی مرد، بەمەش مەلیك عادل دیمەشق و میصری خستە ژێر دەستی خۆی توانی بۆ جاری دووەم میصر و شام یەك بخات[xxvii].

مەلیك عادلیش بە هەمان شێوەی سوڵتان سەلاحەددین ناوچەکانی بەسـەر کوڕەکـانی دا دابـەش کـرد، میصـری بەخشـی بـە مەلیك کامیل، وەمەلیك موعەزەمی کردە حاکمی دیمەشق،مەلیك ئەشرەفی کرد بە فـەرمانڕەوای جزیـرە، لـە سـاڵی (٦١٥ ك /١٢١٨ ز) مەلیك عادل کۆچی دوایی کرد، کوڕەکانی مەلیك عادل لـەناوخۆدا نـاکۆکی کەوتـە نێوانیـان دوای مردنـی باوکیـان، مەلیك کامیل بەرەو دیمەشق چوو تاکو لەگەڵ مەلیك ئەشرەف بجـەنگێت، بـەڵام لـەو کاتـەدا مـەلیك ئەشـرەف مـرد، مـەلیك کاملیش لە ساڵی (٦٣٥ ك /١٢٣٧ ز) مرد، مەلیك عادلی دووەمی کوڕی هاتە جێی، دوای دوو ساڵ مەلیك ساڵەح ئـەیوبی بـرای لە میصر دەری کرد، بارودۆخەکە وای کرد کە مەلیك ساڵەح ئەیوب بۆ جاری سێ یەم هەموو دەوڵەتی ئـەیوبی یـەك بخاتـەوە تاکو حەلەب و ناوچەی جەزیرە، سەردەمی ساڵح ئەیوب پڕ بـوو لـە ململانێـی نێـوان ئەنـدامانی خێزانـی ئـەیوبی لـە لایـەك و خاچیەکان و خەوارزمیەکان بە کرێ گێراوەکان لە لایەکی ترەوە، لە ساڵی (٦٤٧ ك /١٢٤٩ ز) شـالآوی حەوتـەمی خاچـیەکان لەسەر دەستی لویسی نۆیەم پاشای فەڕەنسا دەستی پێکرد بەرەو میسر، خاچیەکان شـاری(دمیـاط)تیـان داگـیر کـرد، ئـەو کاتە ساڵەح ئەیوب نەخۆش بوو لە مانگی شەعبانی هەمان ساڵدا مرد (٦٤٧ ك /١٢٤٩ ز)،(الشـجر الـدر)ی خێزانـی مردنەکـەی شاردەوە تاکو موعەزەم توران شاە کوڕی لە جەزیرەوە گەڕایەوە، لە گەڵ سوپاکەی کە لە مەمالیکەکان پێك هاتبوو، تـوانی (دمیـاط)لـە دەسـتی خاچـیەکان ڕزگـار بکـات، لویسـی نۆیـەمی بـەدیل بگرێـت، هەڵسـوکەوتی (تـوران شـاە) وای کـرد کـە مەمالیکیەکان بە هاوکاری (الشجر الدر)ی بیکوژن و شجرە دوریان لە جێگەی دانا[xxviii]. مێـژوو نوسـان لـە بـارەی کۆتـایی هاتنی دەوڵەتی ئەیوبی لە میسر و سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی مەمالیکی دەریایی بۆچونی جیاوازیـان هەیـە، هەنـدێکیان پێیان وایە بە کوشتنی مەلیك موعەزەم کۆتایی بە دەستەڵاتی ئەیوبیەکان هـات لـە میسـر، شـجرە دور دادەنرێـت بـە یەکـەم سوڵتانی مەمالیك لە میسر، بەڵام ڕای تر پێیان وایە دەستەڵاتی شجرە دور بەردەوامبوون و درێژبوونەوەی دەوڵەتی ئەیوبیە، بەڵام بۆچونی سێ یەم پێی وایە ماوەی دەستەڵاتی شجرە دور بە بەشێك لـە قۆنـاغی گواسـتنەوەو کۆتـایی هـاتنی دەوڵـەتی ئەیوبی و دروست بوونی دەوڵەتی مەمالیکی دەریایی دادەنرێت[xxix].

بەشی دووەم / ڕۆشنبیری و ئەیوبییەكان

باسی یەكەم: فەرمانڕەوایان و ڕۆشنبیری

لە مێژووی شارستانیەتی موسڵماناندا دیاردەیەكی نایاب بە دی دەكرێت ئەویش ڕۆڵی خەلیفەو پادشا وسوڵتانەكان و فەرمانرەوایانە بە گشتی لە بە شداری كردنیانە لە پەرەپێدانی لایەنی ڕۆشنبیری و خزمەتكردنی ڕەوتی زانستی لە سەردەمەكانی خۆیاندا لە شارو پایتەختی وڵاتەكانیاندا، ئەم دیاردەیە بۆتە مایەی تێروانین و تیارامانی توێژەران كە بەراستی بە یەكێك لە دیاردە دیارەكانی سەدەكانی ناوەراست دادەنرێت. زۆر جار كاتێك باس لە سەردەمی دەوڵەتێك یان میرنشینێك یان فەرمانرەوای ناوچەیەك دەكرێت زۆر ئەستەمە بتوانرێت فەرامۆشی لایەنی ڕۆشنبیری و زانستی و ئاواكاری بكرێت چونكە ئەم لایەنانە بە شاكاری ئەم كەسانە ئەژماردەكرێت لە سەردەمی فەرمانرەوایاندا، ئەم دیاردەیە زۆر لە مێژە دەركەوتووە، بەڵام بە پێی سەردەمە جیاوازەكانی دیاردەكە گۆڕان و گەشەسەندنی بەسەر هاتووە و زیاتر فراوانبووە و ڕووە دیارەكانی دەركەوتووە، بە تایبەتی لە سەردەمی خەلافەتی عەبباسی (١٣٢-٦٥٥ك/٧٤٩-١٢٥٨ز) ئەم دیاردەیە بۆتە بەرنامەی كاری خەلیفەكان زۆر بە تامەزرۆیی برەویان پێداوە و بەشێوەیەكی بەرنامە بۆ دارێژراوەی كاریان لەسەر كردووە، وە ئەم نەریتە بووە بە بەشێك لە بەرنامە و كاری زۆرێك لە دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و میرنشینەكانی ئەو سەردەمەو دوای ئەو سەردەمەش، بۆیە كاتێك سەیری ژیاننامەی هەر دەسەڵاتدارێك بكەین دەبینین پەشێكی زۆری تەرخان كراوە بە ڕۆڵی ئەو كەسایەتیە لە بواری زانستی ڕۆڵی لەپێشخستنی لایەنی مەعریفی و پەرەپێدانی دامەزراوەی فێركاری، وەك نموونە هەر یەك لە خەلیفە هارون رەشید و مەئمون و وەزیرنظام‌الملكی سەلجوقی و سیف الدولە الحمدانی و نور الدین زەنگی و چەندانی تر لەم ناودارانە كە شوین دەستایان لەو بورەدا دیارە[xxx].

وەكو نموونە ئاماژەی پێبكەین یەكێك لە سیما دیارەكانی سەردەمی خەلیفە (مـەئمون) حەوتـەمین خەلیفـەی عبباسـی بـووە (١٩٨-٢١٨ك /٨١٣- ٨٣٣ز) دامەزراندی خانەی حیكمەت بـووە لـە سـاڵی (٢١٥ك/٨٣٠ز) كـە وەكـو پـەیمانگایـەكی زانسـتی وابوو كە تیایدا كتێبخانەیەكی لە خوگرتبوو وە شوێنێكی تایبەت كرابوو بۆ چاپكردنی كتێـب، هـەروەها شـوێنی وەرگـێران و خوێندن و خوێندنەوەی پەرتووك بیانیەكانی تێدا بوو كە وەرگێرەكـان پشـتیان لـە وەرگێڕانـی كتابـە گـەورە سـەرەكیەكانی زمانی سنسكریتی و پەهلەوی و یۆنانی و سریانی دەبەست كە چـەندین كـەس لـەبواری وەرگێـڕان دەسـت كـەوت[xxxi]. ئـەو خانەیەی كە مەئمون كردیەوە كاریگەری لەسەر شۆڕشی زانستی هەبوو لەسەرجەم هەرێمەكاندا تەنانەت هەندێ ڕێبازو فكری فەلسەفی دامەزراند كە كوششیان دەكرد لەوانە فكرەی (الاعتزالی)[xxxii]، كە مەئمون پشـتی بـە عـەقڵ و مـەنتیق دەبەسـت لەهـەموو شـتێكدا بـە لێكدانـەوەی بـیرو ڕاكـان، سـەرەڕای ئـەوەی كـە كۆمـەڵێك لـەزانایانی فوقـەهاو وتـار بێـژان و زانایـانی ڕەوانبێژان (المتكلمین) قسەزانەكان و زمان زانان، شاعیران خاوەن پایە زانسـتیەكان، لـەدەوری خـۆی كۆكردبـۆوە كـە ئـازاد بوون لە ڕادەربڕین[xxxiii]. هەر ئەمەش وای كرد كە بەرگری لە لێهاتویی و بەیەكگەیشتنی زانایان بكات كـە لەشـوێنێك كـۆ دەبنەوە وەك كۆڕی رووبەروبونەوەی زانستی[xxxiv]، ئەمە بووە هۆی ئەوەی كە لەو ڕێگەیەوە بتوانیت بیروڕای جیاواز لـەناو زانایان لابدات كە دەیانكردە بەڵگە بۆ خۆیـان ئەمـەش وای كـرد كۆمـەڵێك لـە زانایـان دەربكـەون كـە لێكۆڵینـەوەیان دەكـرد دەربـارەی دروسـت بـوونی قورئـان و گفتوگۆیـان دەكـرد دەربـارەی خەلافـەت لـەدوای پێغەمبـەر (د.خ) و جێگرتنـەوەی جێنشینەكانی[xxxv]. بەڵام ئەوەی گرنگە ئەوەیە كە لەسـەردەمی عەباسـیەكان زانسـت بـەرەو گەشەسـەندن و فـراوان بـوون چووە بەتایبەت كە ئەم سەردەمە بەسەردەمی نووسینی كتێب بەناوبانگە كە بووە هۆی دەركەوتنی كۆمەڵێك لـە زانایـان كـە لەم بوارەدا كاریان دەكـرد[xxxvi]، كـە گەرانـەوە بـۆ كتـێبی نووسـەر ابـن النـدیم (**٣٨٥ك/٩٩٧ز**) كـە بـە نـاوی (الفهرسـت)ە بەڵگەیەكی حاشە هەڵنەگرە لە سەر دەوڵەمەندی ئەم سەردەمە لە بوونی كتێب و زۆری چاپ كردنی كە زۆریك لەو كتێبانە لـە نێوچوونە[xxxvii].

کاتێك کە باسی لایەنی ڕۆشنبیریدەکەین پێویستە ئاماژە بکەین بە پێکهاتە سەرەکییەکانی ئەم لایەنە، کە خۆی دەبینێتەوە لە بوونی کەسانێکی کە هەمەلایەن بن لە مەعریفە و زانیاری کە حەزو خولیای زانست و خوّ ڕۆشنبیری بن، وە گرنگی بدەن بە زانایان و تەرخان کردنی سەروەت و سامانیان بو خزمەت کردنی ئەم لایەنە بەتایبەتی ئەم کەسانە لە پایەی دەسەڵات بن کارگێری وولاَتیان بە دەستەوە بێت، وە پێکهاتەیەکی تر بوونی زانا لە زۆر بواری جیاواز دا کە ڕۆل ببینن لە بواری فێرکردن وە ئەمانە لە سایەی سیستەمێکی دەسەلاَتی تەندروستە کار بکەن و خزمەتێکی زۆر بکرێن و پشت گوێ نەخرێن لە لایەن دەسەلاَتدارەوە، پێك هاتەیەکی تر بوونی دامودەزگای زانستی یە لە وولاَت کە بنیاد نرابێت لە لایەن دەسەلاَت داران و یان هەر کەسێکی تر لە پێناو خزمەتکردنی ئەوانەی کە ئارەزووی فێربوون و فێرکردن دەکەن، بوونی بابەتی زانستی تا ئەم بابەتانە هەمە جۆر بێت زیاتر کاریگەر و بەهێزتر دەبێت(xxxviii).

ڕاستیەکی حاشە هەڵنەگرە کە لایەنی زانستی پێکهاتەیەکی سەرەکی لایەنی شارستانی هەر کۆمەڵگایەکە، گەر ئەم لایەنەی تێدا زیندوو بوو واتای ئەویە کە ئەو کۆمەڵگایە بەرەو هەڵکشانی شارستانی دەچێت، وە ئەگەر بێت و تەماشای شارستانی ئیسلامی بکەین بە درێژایی سەردەمی دەسەلاَتی یان لەو کاتانەی کە خاوەن دەسەلاَتێکی بەهێز بووە ئەوە گرنگیەکی زۆر دراوە بە لایەنی زانستی بە تایبەتی لە لایەن کەسانی یەکەمی وولاَت(xxxix).

باسی دووەم / ڕۆشنبیری تاکەکانی بنەماڵی ئەیوبی

سوڵتانەکانی بنەماڵەی ئەیوبی دابڕوا نەبوون لەو تەوژمە جۆراوجۆرە لە چالاکی هزری کە وولاَتی میسرو شام بەخۆیانەوە بینیویانە لە سەدەی شەشەم وحەتەمدا، هەرچەندە ئەم سوڵتانانە زۆر جار بەکاری کارگێری و بەرپرسیارێتیەوە خەریك دەبوون بەڵام ئەم بوارەیان پشت گوی نەخستبوو، لە پێشەکی کارەکانیان هەوڵدان بووە بۆ وەرگرتنی ڕەزامەندی و پاڵپشتی ئەندامەنی تری بنەماڵەی ئەیوبی بۆ دەسەڵاتەکانیان و دانان بە دەسەڵاتی بوون بە سوڵتانیان، هەرچەندە ئەم هەوڵوکۆششەیان زۆر جار دووچاری ململانی ناوخۆی دەکردن و کێشەی توند دەکەوتە نێوان میرو پادشایانی ئەیوبی وە ئەم دیاردەیە لە گرنگترین تایبەتمەندیەکانی بارودۆخی سیاسی دەوڵەتی ئەیوبی بوون. گرنگیدانی پادشاو سوڵتانەکانی ئەیوبی بە لایەنی ڕۆشنبیری و چالاکی هزری لەو کۆڕە زانستیانەی کە کۆشکەکانیان بە بەردەوامی لە خۆی دەگرت دەردەکەوێت، کەتێدا گەورە زانا و فەقیهەکان و سونە ئاینزە لە خۆ دەگرت بۆ ڕووبەڕووبونەوە و گفتوگۆکردن یان گرێدانی کۆڕی ئامۆژگاری و بەئاگاهێنانەوە، یان گفتوگۆکردن لە سەر هەندێ بابەتی زانستی، لەم ڕێگایەوە سوڵتانەکان خۆیان دەور دەدا بە زانا و شارەزایان وە لێیانەوە برێکی زۆر زانیاری و ڕۆشنبیری ئەو سەردەمەیان پێدەگەیشت، نەك ئەوەندە بەڵکو هەندێکیان وەك و خوێندکار لە کۆڕی زانستی دادەنیشتن کە لەلایەن گەورە زاناکان و فەرموودە ناسەکانەوە بەڕێوەدەبران، هەروەها هەندێکیان بەکەسایەتی زۆر شارەزاو ناودار دەوری خۆیان دابوو بریتی بوون لەو کەسانەی کە خاوەنی ناوبانگ و خاوەنی توانایەکی لەبن نەهاتووبوون لە بواری زانستی وئەدەب لە دادوەر و نوسەرو راوێژکارەکان وە ئەمانە زۆر پۆستی کارگێری هەستیاران لە دەوڵەتدا پێدرا بوو وەك وەزارەت و بەرپرسیارێتی دیوان، سەرەرای پۆستی ئایینی وەکو وتار دان و پێشنوێژی و سەرۆکایەتی مەزهەبەکان و چەندین پۆستی تر کە لەوکاتدا لە دەوڵەتدا بوونی هەبوو(xl).

ئەوەی جێگای باسە ئەوەیە کە سیمای ڕۆشنبیری زۆر بە ڕوونی دەبینرێت لە سەردەمی دەوڵەتی ئەیوبی (٥٧٠ – ٦٥٨ك) وە سوڵتانەکان و پاشایان وە خاتونەکانی ئەم بنەماڵەیە زۆر باڵا دەست بوون لە بواری زانستی ئاواکاری نەك هەر ئەوە بەڵکو زۆریان لە ئاستێکی زۆر بەرزی ڕۆشنبیریدا بوون بەڵکو زۆر دەست کراوە بوون لەخزمەت کردنی زانایان و کۆکردنەوەیان لەدەوری خۆیان(xli)، وە هەروەها تەرخان کردنی سامانێکی زۆر بۆ دروست کردنی دامودەزگای فێرکاری کە سیمایەکی زۆر پرشنگداری دەدا بە سەردەمی دەسەڵاتی ئەم بنەماڵەیە، وە ئەم بنەماڵایە تەنها لە بواری جەنگ و ململانێ

چـەکداری چـالاك نەبوونـە بـەڵکو لـە بـواری شارسـتانی رۆڵێکـی کاریگـەریان هـەبووە جـێ پـێ و دەسـتیان زۆر بـە ڕوونـی دیارە[xlii]، زۆرێك لە پادشایانی ئەیوبی دەستی شـیعر نووسـین و بڵاوکردنـەوەی کتـێبی زۆر نایابیـان هـەبووە چ لـە بـواری ئایینی یا ئەدەبی یا خود مێژوو یان لایەنەکانی تر[xliii].

ئەیوبیەکان ئەو بنەماڵە کوردە بوون کە توانییان لە سالی (٥٧٠ك/١١٧٤ز) دەوڵەتی ئەیوبی لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست دروست بکەن، وە قەڵەم ڕەوی ئەم دەوڵەتە لە وڵاتی میسرەوە دەست پێ دەکات وە بەشێك لە سودان و وڵاتی یەمـەن و حیجـازو هەموو وەڵاتی شام و موسل و جەزیرە[xliv]، وە سەلاحەددینی ئەیوبی یەکەم سولتانی ئـەم دەوڵەتـە بـوو وە مـەلیك ناسـیر کۆتا پادشای ئەیوبی کە بە دەستی مەغۆلەکان لە ساڵی (٦٥٨ك/١٢٦٠ز) لەسێدارە درا بـە مردنـی ئـەم پادشـایە کۆتـایی بـە دەوڵەتی ئەیوبی دێت(xlv). لەو ماوەیـەدا کـە ئەیوبیـەکان دەسـەڵاتیان هـەبوو توانییـان سـەرکەوتنی زۆر مـەزن لـە بـواری سەربازی و ڕامیـاری بـە دەسـت بێـنن، وە سـەرکەوتن لـە شـەڕی(حطـین)ڕزگـار کردنـی قـودس بـە شـای سـەرکەوتنەکانیان دەژمێردرێت[xlvi]، وە هەروەها توانیان لە ڕووی کارگێڕییەوە دەسەڵاتێکی زۆر پتەو دابنێن هەرچـەند هەنـدێ جـار کێشـەی ناوخۆیی دەبووە مایەی لاوازی بۆ ئەم دەوڵەتە[xlvii].

ئەوەی شایەنی باس بێت ئەوەیە کە زۆرێك لە پاشایانی ئەم بنەماڵەیە لە ئاستێکی بەرزی رۆشنبیریدا بوون وە زۆر گرنگییان داوە بە ئاواکاری، هەرچەندە ئەم دەوڵەتە بەدرێژایی تەمەنی لە ململانیەکی سەختدا بوون دژی هێرشی یەك لە دوای یەکی خاچیەکان بۆ سەر دەوڵەتەکەیان، بەڵام بەهیچ شێوەیەك کەم تەرخەم نەبوون لە پەرەپێدانی لایەنی مەعریفی و بڵاوکردنەوەی رۆشنبیری و بنیاد نانی دامودەزگای ئایینی و فێرکاری و خەزمەتگوزاری، وە ئەوانەی کە دامودەزگای زانستییان دروست کردووە زۆر هەوڵیان داوە کە سەرچاوەیەکی داهاتی جێگری بۆ دابین بکەن لە پێناو بەردەوام بوونی ئەم دامودەزگایانە لە خزمەت کردنی بێ وەستان، بۆ ئەو مەبەستە زۆر وەقفیان بۆ دائەنا بۆ ئەوەی ئەوانەی کە پەیوەندییان پێوە دەکرد لە فێرخوازان لە ئاستێکی بەرزی خوشگوزرانیدا بن لە پێناو بەردەوام بوونیان لە وەرگرتنی زانست بێ ئەوی توشی هیلاکەت بن. بۆ نموونە هەر یەك لە شارەکانی قاهیرە و دیمشق و حەلەب و بیت المقدس لە (سەدەی حەوتی کوچی /سیانزەی زایەنی) نموونەی ئاوەدانی وپەرەپێدانی تەوەژمی شارستانی بووە لە سەردەمی ئەیوبیەکان وە ئەم شارانە بەختەوەرترین شار بوونە لە سەردەمی ئەیوبی وە گەر سەردانی ئەم شارانە بکەی شوێنەواری ئاوەدانی لە قاهیرە و دیمەشقی کۆن وقەڵای حەلەب دەوربەری زۆر بەڕوونی دەبینرێ کە زۆرێك لە بیناکانی پاشماوەی ئەو سەردەمانەن[xlviii] وئیبن جوبیر شایەتحاڵی ئەم ووتانەیە کاتێك لە سەردانەکەی بۆ شاری دیمەشق ئاماژە بە زۆر لەو دامودەزگایاندا دەکات لە کتێبە بەناوبانگەکەی (رحلە ابن جبیر)[xlix].

دروست کردنی دامەزراوەی فێرکاری یەکێك بووە لە کارە جوانەکانی پادشاو سوڵتانەکانی بنەماڵەی ئەیوبی بەتایبەتی لە درووستکردنی قوتابخانە و خزمەتکردنی بواری زانستی شتێکی دانەبڕاوبوو لەباسی مێژوویی بنەماڵەی ئەیوبی، گەر بێت و باسی مێژووی دەرکەوتنی خوێندنگا بکەین ئەوە دەبینین کە لەساڵی (٤٥٩ك/١٠٦٦ز) لە شاری بەغداد خوێندنگای نیزامیە لە لایەن وەزیری سەلجوقیەکان (نظام الملك)درووستکرا، بەم شێوەیە بواری درووستکردنی خوێندنگا گەشەی کرد، نور الدین زەنگی لە گرنگی دان بە خوێندن و فێربوون دروستکردنی دامەزراوەی فێرکاری رۆڵی بەر چاوی هەبوو[l]، وە ئەم رێچکەیە ئەیوبیەکانیش گرتیانە بەر لە سەر هەمان رێگای پێشینەکانی خۆیان دەرۆیشتن لە پێناو بڵاوپێکردنی ئاینزەی سونەگەری بەر گرتن لە بڵاو بوونەوەی شیعەگەری و دروست کردنی بەرەیەکی بەهێز بو وەستان بەرامبەر خاچیەکان و تەوژمی شیعەگەری کە لەو کاتەدا مەترسی بوو لە سر بوون و پێگەی دەوڵەتی عەبباسی ئەو هێزو دەسەڵاتانەی کە لە سەر سونەگەری هەژماردەکران[li]، گەر بێت بمانەوەی باسی ئەیوبیەکان بکەین لەم بوارەدا ئەوە دەبێت سەرەتا قسە لە سەر مامی سەلاحەددینی ئەیوبی ئەسەددین شێرکۆ بکەین کە لەم بوارەدا سەربڵند و جێ دەستی دیاربوو لە خزمەتکردنی زانایان

و دروستکردنی قوتابخانە لە شارەکانی (حەلەب و دیمەشق)، کە شێرکۆ بەوە ناسرابوو، کە کەسانی زانا و زانستخوازی خۆش ویستووە، هەمیشە پشتگیری لێ کردوون و یارمەتی داون و بەردەوام هانی داون بۆئەوەی خزمەت بکەن لە بواری پەروەردەو فێرکردنی ڕۆڵەکانی موسوڵمان[lii].

سەلاحەددین ئەیوبی ڕۆڵێکی بەرچاوی لە بواری رۆشنبیری و زانستی بینیوە هەروەك مێژوونوسان باسیان کردووە کە گرنگی زۆری بە زانایانی سەردەمەکەی داوە، سەرەرای توانای لەبن نەهاتووی خودی خۆی لە بواری زانستیدا و لەگەڵ هەوڵەکانی بۆ پەرەپێدانی ڕەووتی مەعریفی لە دەوڵەتەکەیدا، هەروەها ئەو سیاسەتە ژیرانەی کە سەڵاحەددین هەیبوو لە پێشخستنی زانستدا، بۆیە دەستی کرد بە دروستکردنی خوێندنگا لە ناوچەکانی ژێردەسەڵاتیدا، کۆکردنەوەی گەورە بیرمەند و زاناکان لە دوڵەتەکەیدا سەرەرای دەسکراوەیی لە خەرج کردنی سەروەت و سامان لەو پێناوەدا [liii]. کە بەتایبەت لەشاری دیمەشق نزیکەی (٢٦) خوێندنگای دروستکردوە[liv]. کەئەمەش وایکرد کە دیمەشق لەسەردەمی ئەیوبیەکان زۆرترین گەشە بەخۆیەوە ببینێ لەبواری زانستی و رۆشنبیریدا، ئەمە جگە لەوەی کە ڕۆڵەکانی بنەماڵەی ئەیوبی بەشداریان لەم بزوتنەوە رۆشنبیریە کردو خوێندنگایان لە ناوچەکانی ژێر دەستەڵاتیان دروست دەکرد، سەرەڕای ئەوەی کە ژمارەیەکی زۆر لە خوێندنگاکان لەلایەن میرەکانەوە دروست دەکران کە گشت دەسەڵاتداران ڕۆڵیان هەبووە لە پێشخستنی زانست بەتایبەتی لە دروستکردنی خوێندنگا و دابینکردنی لە تەواوی لایەنەکانی خوێندنگاکە کە سامانێکی زۆر لەم بوارەدا خەرج دەکرا، ئەو خوێندنگایانە زیاتر بۆ ئەوە بوون بۆ بڵاوکردنەوەی ڕۆشنبیری ئیسلامی بەشێوەیەکی بەرفراوان و بەرچاو بەتایبەت ئەوەی پەیوەندی هەبووە بە زانستی ئیسلامیەوە[lv]، پاشان بڵاوکردەنەوەی ئاینزەی شافیعی بەسەرنج و وریایەوە تاوەکو ئامانجەکەیان بەدیهێنا[lvi].

لەو کەسایەتیانەی تری بنەماڵەی ئەیوبی کە ڕۆڵی بەرچاویان گێڕاوە لە دروستکردنی خوێندنگا بە تایبەت (مظفر تقي الدين عمرى ابن شاهنشاي أيوبي)(٥٨٧ك/١١٩١ز) کوڕی برای سەڵاحەددین بوو، کە لەشاری دیمەشق خوێندنگایەکی درووستکرد بەناوی (التقويه) کە دەکەوێتە باکووری مزگەوتی ئەمەویە ئەم خوێندنگایە بە خوێندنگایەکی گەورە هەژمار دەکرێت کە لەساڵی (٥٧٤ك/١١٧٦ز) دروستکراوە[lvii]. وەهەروەها لە چالاکیەکانی پاشاکانی ئەیوبیەکان نوسین ودانانی پەرتوك و پیاچونەوە بووە و ئەمە بەشێکی دانەبڕاو بووە لە تاکەکانی ئەم بنەماڵەیە لە وانە مەلیك ناسر داود کتابێك دادەنێ بە ناوی" الفوائد الجلية في الفرائد الناصرية "و بەشێکی لە کتابەی تەرخان کرد بە باس کردنی ڕەچەڵەکی بنەماڵەی ئەیوبی و بەشێکی تری تەرخان کرد بۆ شیعرە[lviii]، وە مەلیك مەنسوور محەمەد (٦١٧ ك /١١٢٠ز) دەسەڵاتداری حەماە پەرتووکێکی نووسی بەناوی (مێژووی حەماە) وە ناوی ئەو کەسانەی تێدا نووسی کە سەردانی حەمایان کرد بوو لەوەی ماونەتەوە ناوی نا "المضمار في التواريخ"[lix]،وەهەروەها ئەستەمە بتوانرێ ڕۆڵی(ابو الفداء)(٧٣٢ك/١٣٣١ز) فەرامۆش کەین کە بە یەکێك لە مێژوونووسە بەناوبانگەکانی مێژووی ئیسلامی دادەنرێت و هەردوو کتابەکەی (تقويم البلدان) کە سەرچاوەیەکی گرنگی جوگرافیای مێژوویە و (المختصر فى اخبار البشر) کە لە چوار بەش پێك هاتووە، دەربارەی مێژووی گشتیە، بە یەکێك لە سەرچاوە گرنگەکان دادەنرێت کە ناکرێ توێژینەوە لە سەر ڕووداوەکانی سەدەی شەش و حەوت و چارەگی یەکەمی سەدەی هەشتی کۆچی بکرێ ئەم سەرچاوەیە پشتگوێ بخرێ، وە ئەم نووسەر نموونەی زیندووی و بەرزی ئاستی رۆشنبیری بنەماڵەی ئەیوبیە[lx].

توێژەر وای دەبینێ کە چەند کەسایەتیەکی ئەیوبی دەسنیشان بکرێت وە ئاماژە بکرێت بە ئاستی ڕۆشنبیریان و ڕۆڵیان لە بنیادنانی دامودەزگای زانستی، وەپێویستە ئەوەش بووترێت کە خاتونەکانی ئەیوبی ڕۆڵی باڵایان بینیوە لەم بوارەدا، وە پێویستە و دەبێت نموونەی ئەم ڕۆڵەیان دیاری کەین بۆ ئەوەی بزانرێت کە ئافرەت لە سەردەمی ئەیوبی خاوەنی چالاکێیەکی گەورە بووە لە بواری شارستانی و ئاواکاری، لەو کەسایەتییانە کە دیاریمان کردوون کە باسی ئاستی

ڕۆشنبیریان بکەین بریتین لە (سوڵتان سەلاحەددینی ئەیوبی، کورەکانی سەلاحەددین، مەلیك عادیل، مەلیك موعەزەم، مەلیك کامیل، ساڵح نەجمەدین ئەیوب، ست شام، صەفیە خاتوون...، و کتێبخانە لە سەردەمی ئەیوبیدا).

باسی سێیەم: ڕۆشنبیری سوڵتان سەلاحەددینی ئەیوبی(٥٨٩ك/١١٩٣ز)

سەلاحەددین لەو ڕۆژە لە دایك بوو کە بنەماڵەکەی کۆچیان کرد بەرەو موسڵ لـە سـاڵی (٥٣٥ك/١١٤٠ز)، وە ئـەو بارودۆخـەی کە خێزانەکەی پیدا تێدەپەڕی وای کرد زۆر بگوازنەوە لەم شار بۆ ئەو شار، منداڵی لە موسڵ بەسەر بردووە وە کاتێك بـاوکی بو بە کاربەدەستی بەعلەبەگ لەگەڵی کۆچی کرد بۆ ئەو شارە، لـە بـەر ئـەوی کـوری کاربەدەسـتی شـارەکە بـوو گرنگیـەکی تایبەتی پێ دەدرا، بۆیە زۆر زوو دەستی بە پرۆسەی خوێندن و فێربوون کرد وە بەتایبەتی لە سەرەتاوە دەستی بە فێربوون کرد لە زانستە شەرعییەکان (قورئانی پیرۆز و فەرمودە) [lxi] زانستەکانی تر وەکو زمانی عەرەبی و مێژوو و ڕەچەڵەك[lxii].

بەڵام کاتێك کە بنەماڵەکیان کۆچیان کرد بەرەو دیمەشق سەلاحەددین زۆر سـوود مەنـد بـوو چـونکە تـوانی تێکـەل بێـت بـە گەورە زاناکانی ئەم شارە وە توانی زانستیان لی وەرگرێ، زانستی فەرمودەی لە ژێر دەستی زانای گەورە(الحافظ ابـي طـاهر السلفي(٥٧٦ك/١١٧١ز)، ابي الحسن علي بن ابراهيم بن المسلم، ابن بري النحوي(٥٨٢ك/١١٨٦ز)، ابي الفتح محمود بـن احمـد الصابوني، أبو الطاهـر بــن عوف (٥٨١ك/١١٨٥ز)وەهەروەهاسودی لە وانەکانی زانای گەورەعبد الله بن ابي عصرون وەرگرت کە لە مزگەوتی ئەمەوی دەیوتەوە وەهەروەها ئەو زانایە لە لایەن سەلاحەددینەوە ڕێزی لێنرا وە کردیە کەسێکی زۆر نزیك لە خۆی، سەلاحەددین فێری زۆر لە زانستەکانی سەردەمی خۆی بوو، وەبە ڕۆشنبیری خەڵکی ئەوسەردەمە خۆی ڕۆشنبیر کرد، توانی لە تەمنی منداڵیەوە شارەزایی لە زانستی قورئان پەیدا بکات و هەندیکی لی لە بەر بکات وە گەنجێکی قورئانی بـوو لـە تەمەنی منداڵیەوە، وە وانەی فیقهی خوێندوە وەهەروەها زانستی فـەرمودەی خوێنـدوە. لـە کـاتی بـوونی بـە سـوڵتان زیـاتر گرنگـی دا بـە لایـەنی زانسـتی وە زۆر ئامـادەی کـۆڕی زانایـان دەبـوو وە گـوێ لـی دەگـرتن بەشـداری دەکـرد لـە بابـەت و توێژینەوەو لێکولینەوەکانییان، زۆر حەزی لە گوێ گرتن بوو لـە فـەرمودە بـە ئیسـناد (گێرانـەوە) وە وتووێـژی لـە گەڵیانـدا دەکرد لە سەر زانستی شەرعی وە لە بەر زۆر لەم بوارەندا تێکەل دەبوو لە (أحکام الشرعیە) زۆر شـارەزا بـوو بۆیـە زۆر جـار گفتوگۆی لە گەڵ دادوەرو شارەزایان دەکرد[lxiii]. وەهەر کەسێك لە گەڵیدا دادەنیشت وای دەزانی لەگەڵ برایەك لە برایـان دانیشتوە نەك سوڵتان، وە شارەزایەکی زۆری لە ئاینزەی شافیعی هەبوو وە کتابی زانا (نجم الدین بن الموفـق الشـافعي) کـە ناسرابوو بە الخبوشاني (تحقیق المحیط) کە لە شانزە مجلەد پێك هاتبوو لە بەر بوو[lxiv].

لەم باریەوە مێژوونوس ابن شداد (٦٣٢ك/١٢٣٤ز)ئاماژەیەکی ڕوونی بۆ ڕۆشنبیری و توانای زانستی سوڵتان سەلاحەددین کردوەو دەڵێ:((وتفهم من ذلك ما يحتاج الى تفهمه،بحيث كان اذا جرى الكلام بين يديه يقول فيه قولاً حسناً وان لم يكن بعبارة الفقهاء)) [lxv].

ئەوەی زانراوە کە سوڵتان سەلاحەددین لە ڕێگای ئەم کۆڕە زانستیانەوە توانایەکی ڕۆشنبیری زۆری لە بواری شەرعی و زانستی وەرگرت ئەم کۆڕانە بە ئامادەبوونی خۆی گرێدەدرا و بە بەشداری خودی خۆی بەرێوە دەچوو، هەروەها بەناوبانگترین زانای سەردەمی لە خۆی نزیك کردبووە لە وانە(القاضي الفاضل (٥٩٦ك/١٢٠٠ز) والعماد الكاتب الاصفهاني (٥٩٧ك/١٢٠١ز) والقاضي بهاء الدين کوری شداد (ت٦٣٢ك/١٢٣٤ز). ئەوەی وەك شاهیدیەك وا بوو بۆ ڕۆشنبیری ئاینی سوڵتان ئەو زانیاریە بوو کە لە سەر زانستی خوێندنەوەی قورئانی پیرۆز و لە بەرکردنی قورئانی پیرۆز و بەردەوام بوونی لە خوێندنەوەی هەی بوو لە گەڵ دانانی دیاری گرانبەها بۆ هەرکەسێ کە فێری خوێندنەوەی قورئانی پیرۆز یان بتوانێت هەموو قورئان لەبەر بکات. سەرەرای بوونی ئارەزوویەکی زۆر بۆ گوێ گرتن لە فەرموودە و پیاچوونەوەی لە لایەن گەورە زانایانەوە

و بۆ ئەو مەبەستە دوو جار گەشتی بۆ شاری ئەسکەندەریە کردووە، یەکەمسەردانی لە ساڵی ٥٧٢ك/١١٧٦م لە گەڵ هەردوو کورەکەی (الافضل علي والعزيز عثمان)لەوەی گوێ گرت لە فەرموودە لە ژێر دەستی(الحافظ أبي طاهر السلفي) (٥٧٦ك/١١٨٠ز)[lxvi]، سەردانی دوومی لە ساڵی (٥٧٧ك/١١٨١ز) لەوەی گوێ گرت لە (الموطأ)لە ژێر دەستی فەقیە(أبي الطاهر بن عوف)(٥٨١ك/١١٨٥ز)[lxvii].بەدرێژایی مانەوەی لە قاهیرە بەم شێوەیە ژیانی دەگوزەراند، زۆر هەوڵی دەدا کاتێك دیاری بکات بۆ گوێگرتن لە فەرموودەی پیروز لە کوری زانا (زين الدين بن نجيه) (٥٩٩ك/١٢٠٢ز)، ئەم زانایە سەرۆکی ئاینزەی حەنابلیەکانی میسر بوو لەوکاتەدا لە گەڵ منداڵەکانی، هەروەها گوێ لە فەرموودە دەگرت لە ژێر دەستی زانا(ابراهيم بن مسلم و ابي الفتح الصابوني) [lxviii].

هەروەها گرنگی دان بە ڕووداوەکانی مێژوو و ژیاننامەی پادشایان و گەورە پیاوان لەنێو حەزوخولیاکانی سەڵاحەددین بووە زۆر گرنگی پێداوون، گوێگرتنی لە مێژووی رۆژانی عەرەب و عەجەمەکان لە ژێر دەستی زانای ناودار ئەبو سەعیدی البنديهی (٥٨٤ك/١١٨٨ز) بووە، ئەم زانایە لە زۆربەی زانایان زیاتر نزیك بووە لە سەڵاحەددین بەردەوام لە گەڵی بووە بەهۆی لێهاتووی لە ڕووی ڕەوان بێژی و بەرزی ئاکاری[lxix]، وە لە کاتی بوونی لە وڵاتی شام وسەرکردایەتی کردنی لەشکرکێشیە سەربازیەکان لە دژی خاچیەکان، سەڵاحەددین هەوڵی داوە بە هیچ شێوەیە دانەبڕێ لەو کۆڕە زانستیانەی کە بە بەردەوامی دابەسترا، لەم بارەیەوە (اليونيني)(٧٢٦ك/١٣٢٦ز)دەڵێ: " کە سوڵتان سەڵاحەددین لە پێشەوەی ئەو کەسانە بوون کە ئامادەی وانەکانی زانا(نجم الدين البادرائي)(٦٥٥ك/١٢٥٧ز) بوو لە زاناکان و فەقیهەکان و دادوەرەکان و گەورە پیاوانی وڵات، کاتێك بۆ یەکەم جار خوێندنگەیەی(البادرائية)کردووە کە لە دیمەشق دروستی کرد"[lxx]. وەهەروەها گرنگی زۆری بە زمانی عەرەبی و ئەدەبەکەی داوە و زانایانی ئەو بوارەی لە خۆی نزیك کردوّتەوە و ڕێزی لێگرتوون، گوێ گرتنی لە وانەی نەحو لە سایەی زانای ناوداری نەحوی عبدالله کوری برِی (ت٥٨٢ك/١١٨٦ز) بووە، وەهەروەها لەو بارەیەوە وتراوە کە دیوانی (الحماسه)ی ئەبی تمامی لە گەڵ قورئانی پیرۆزی و کتێبی (التنبيه) فقهی شافعی لەبەر بووە[lxxi]. سەڵاحەددین خاوەن هەستێکی جوان بوو لە گێرانەوەی شیعرو هەڵسەنگاندن و لە بەر کردنی،لەو بارەیەوە ابنكثير(٧٧٤ك/١٣٧٢ز) دەڵێ کە سەڵاحەددین دیوانە شیعرەکەی میر اسامە بن مونقیز لە هەموو دیوانە شیعریکان پێ باشتر بوو: " له ديوان شعر كبير، وكانصلاح الدين يفضله على سائر الدواوين"[lxxii]. وەهەروەها دەوری خۆی دابوو بە کۆمەڵێك زانا و نووسەری بەناوبانگی ئەو سەردەمە وە لە کۆشکەکەی کۆیانی کردبووە وەك وقاضي الفاضل و ابن شداد و عماد الدين الكاتبوە زۆریکی تر لە زانایان، وە سەڵاحەددین لە ستایشی (قاضي الفاضل) دوای مردنی دەڵێت " وامەزانن من ئەم وڵاتەم بە شەمشێرەکانی ئێوە بەدەسهێناوە بەڵکو بە پێنووسەکەی فازیل"[lxxiii]،وە هەروەها زۆر ڕاوێژی لە گەڵ ئەم زانایانە دەکرد و مێژوونوس ئەبو شامە (٦٦٥ك/١٢٦٦ز) لەو بارەیەوە دەڵێت " هیچ فەرمان و بریارێکی نەدەدا تا وەکو پرس و راوێژی بەو نەکردایە " واتا العماد الکاتب[lxxiv]،وەهەروەها زۆرێك لە نووسەرەکانی ئەو سەردەمە ستایشی سەڵاحەددینییان کردووە وەك ئوسامەی کوری مونقیز کە خاوەنی کتابی (الاعتبار)ە، وە هەروەها زانای گەورە عبد اللگیف بغدادی (ك٤٦٣ك/١٠٧٠ز) لە کتابەکەی (الافاده والاعتبار) دەڵێت:" سەردانی سەڵاحەددینم کرد لە دیمەشق... بینم لیێ کە پادشایەکی مەزنە و چاوەکان پڕ دەکات لە جوانی و دڵ پڕ دەکات لە خوشەویستی، نزیکەو ئاسانە، کۆرەکەی پڕ بوو لە خەڵکی زانست خواز و گفتوگۆ و باسی چەندها زانست تێدا دەکرا، خۆی زۆر بە چاکی بەشداری دەکرد و گوێ دەگرد، هاورێکانی شوێن پێ دەگرن و چاوی لێدەکەن و پێشپرکێی لە گەڵ دەکەن بۆ چاکەکاری"[lxxv].

ئەم ئاستە بەرزی سەڵاحەددین لە بواری ڕوشنبیری و زانستی و حەز کردن لە زانایان و هاوڕییکردنیان وای کرد دەس کراوە بێت لە پاداشت کردنیان وە جگە لەمە دەستی کرد بە دامەزراندنی چەندین دامەزراوەی فێرکاری و خزمەتگوزاری[lxxvi] کە

ئەم دامەزراوانە سیمایەکی شارستانی زۆر مەزنی بەخشی بوو بە دەوڵەتی ئەیوبی، ئەوەی شایەنی باس بێت تەنها ئاماژە بە گرنگترین ئەو دامەزراوانە دەکەین کە سەڵاحەددین دروستی کردووە لە وولاّتانی میسر و شام و بیت المقدس.

سەرەتای چالاکییەکانی سەڵاحەددین لە دامەزراندنی فێرگە لە وولاّتی میسر دەستی پـێ کـرد وە ئـەو یەکـەم کـەس بـوو کـە خوێندنگای نموونەیی لە میسر دروست کرد، لە قرافەی بچوك لە تەنیشت قەبری ئیمام شافعی خوێندنگایەکی دروست کرد لە سـاڵی (٥٧٢ك/١١٧٦ز) ناسـرابوو بـە (تـاج المـدارس) وە (نجـم الـدين الخبوشـاني)(٥٨٧ك/١١٩١ز) مامۆسـتـای بـوو، وە دوو خوێندنگای تری دروست کرد بە ناوی ناسریە لـە تەنیشـت مزگـەوتی عـەتیق (٥٦٦ ك/١١٧٠ز) لـە مامۆسـتاکانی (عیسـی بـن الصاحب برهان الدين السنجاري) بووە و خوێنـدنگای (القمحیـە) جگـە لـە دروسـت کردنـی مزگـەوت و بیمارسـتانی ناسـریە و ئسکەندەریە[lxxvii]. هەروەها لە وولاّتی شام چـەندین خوێنـدنگای دروسـتکردووە لـە وانـە خوێنـدنگای ئەلسـەلاحیەیە ئـەم خوێندنگایە لە نزیك گۆڕستانی نوریيە کە دروستکەرەکەی دەگەڕێتەوە بۆ (نور الدين محمـود زنگـی) وە تـەواو کـردن نـۆژەن کردنەوەی دەدرێتە پاڵ سولتان سەلاحەدین رزگار کەری (بيت المقدس)[lxxviii]. ئـەم خوێندنگایـە کراوەتـە وەقـف لەسـەر پەیڕەوکەرانی ئاینزەی مالیکی کە یەکێکە لە گرنگترین خوێندنگاکانی مالیکی هۆکاری ئەوەی کە ناو دەبرێت بە (الصـلاحیە) ئەوەیە کە سەڵاحەددین خۆی دروستی کردووە، یاخود تەواوی کردووە لە دوای (نور الدين محمود زنگی)، کە وانە بێـژان لـەم قوتابخانەیە بریتی بوون لە هەر یەکە لە (جمال الدين عيمان بن الحاجي) لە دوای ئەویش (شێخ زين الدين عبدالسلام الزواوي) پاشـــان ئـــەویش بەخشـــیيە زاواکـــەی بـــەناوی (جمـــال الـــدين يوســـف الـــزواوي) ئـــەویش بـــەردەوام بـــوو تـــاکو ســـاڵی (٦٤٧ك/١٢٤٩ز)[lxxix].

هەروەها لە وەڵاتی شام سەڵاحەددین چەندین دامەزراوەی ئاینی و فێرکاری تری دامەزراندوە، لـە وانـە خوێنـدنگای (کلاّسـە) کە لە سەردەمی نور الدين محمود زنکی دروستکراوە، وە سەلاحەددین ئاوەدانی کردوە لـە سـاڵی (٥٧٥ك/١١٧٩ز). هـەروەها خوێندنگای غزالییە کـە لـە سـەردەمی نـور الـدين محمـود زنکـی دروسـتکراوە، وە سـەڵاحەددین ئـاوەدانی کـردوە لـە سـاڵی (٥٧٥ك/١١٧٩ز). هەروەها خوێندنگای صلاحیە لە شاری قـودس سـاڵی (٥٨٨ك/١١٩٢ز) دروسـت کـرد. وە خوێنـدنگای (دار الغزل) سەڵاحەددین دروستی کردوە بۆ ئاینزەی مالکی، وە ئەوقاف زۆر بۆ دانا. وە لـە پـاڵ خوێنـدنگا سـەڵاحەددین چـەندین مزگەوت و خانەقای سۆفیگەری دامەزراندوە. لە گەل دروست کردنـی بیمارسـتان لـە وانـە بیمارسـتانی قـودس بـۆ چارەسـەر کردنـی نـەخوش[lxxx]، هـەروەها بیمارسـتانی سـەڵاحیە یـەکێکی تـرە لـەو دامەزراوانـەی کـە سـەڵاحەددین لـە سـاڵی (٥٨٣ك/١١٨٧ز) دوای ڕزگار کردنی قودس دایمەزراندوە و خوێندنگایەکی پزیشکی لە تەنیشتی کردەوە، وە ئەم بیمارسـتانە پێك هاتبوو لە چەند بەش یان هوڵ هەر یەکی لەوانە تەرخان کرا بوو بۆ جۆریکی تایبەتی نەخوشی[lxxxi].

یەکیکی تر لە چالاکیە ئاواکاریەکانی سـەڵاحەددین لـە بـواری فێرکاریـدا دروسـت کردنـی خانـەقا بـوو، کـە ئـەویش خانـەقای (سەڵاحیە) بووە، لە لایەن سوڵتانەوە دروست کراوە لە ساڵی (٥٨٣ك/١١٨٧ز) لە بارەگـای پێشـتری (لبطریـرك القـدس: ئـەو نازناوە و پێگەیە بوو کە سەرۆکی ئەسـقوفیەکانی قـودس هـەیبوو)[lxxxii] لـە تەنیشـت کەنیسـەی (القبر المقـدس) لـە لای بەشی سەرەوەی، وە سوڵتان وەقفی کرد لە سەر هەژارەکان و سوفیەکان لە عەرەب وعەجەم[lxxxiii].

بەشی سێیەم /ڕۆشنبیری جێگرەوەکانی سەڵاحەددینی ئەیوبی

باسی یەکەم: کوڕەکانی سەڵاحەددین

لە جێگرەوەکانی سەڵاحەددین زانراوە کە خاوەنی ڕۆشـنبیریەکی ئـایینی و زانسـتی بـەرز بونـە و خۆشەیسـتی و پـەیوەسـت بونیان بە کۆڕە زانستیەکان و ئەو گفتوگۆ و ڕووبەڕووبونەوانەی کەتێدا سەری هەڵدەدا، سـەرەرای هێنـانی گـەورە زاناکـانی سەردەم بۆ ناو دامودەزگاکانی دەوڵەت و دامەزراوە فێرکاریەکان، لـە کوڕەکـانی سـەڵاحەددینەوە دەسـپێدەکەین بـۆ نمونـە

مەليك العزيز عوسمان (٥٩٥ك/١١٩٨ز) گوێ لە فەرموودە گرتووە لـە ژێـر دەسـتی گـەورە زاناكـانی فـەرموودەی سـەردەمی خۆی وەك (الحافظ السلفي والحافظ أبن عوف والعلامة بن بري). هەندێك مێژوو نوسـان پێیـان وایـە كـە مـەليك العزيـز هـەولی فێربوونی زانستی فەرموودەناسی داوە لە شاری ئەسكەندەریە یە[lxxxiv].

وەهەروەها دەربارەی ئەم مەلیكە زانراوە كە زۆر حەزی بە دانیشتن و بەشداری كۆڕ و كۆبونەوەی زاناكان بێت و نزیكردنەوەیان لە خۆی بۆ نموونە پزیشك و فەقێ و نەحوی بەناوبانگ موفق الدين البغدادي (ت٦٢٩ك/١٢٣١ز) جێگایەكی بەرز و تایبەتی لە لای هەبوو. ڕێزی لێگرتووە و پاداشتی دارایی كردووە لە (بيت المال) لە پێویستی خۆی زیاتر[lxxxv]، وە بەهەمان شێوە ڕێزی لە فەقێ و نەحوی بەناوبانگ الحسن كوری الخگیر النعماني كە ناسرابوو بە الظهیر (٥٩٨ك/١٢٠١ز) گرتووە و موچەیەكی مانگانەی بۆ بڕیوەتەوە كە بە بەرزترین موچە دادەنرێ بە درێژایی سەردەمی ئەیوبی بۆ زانایەك یاخوت فەقیهێك برا بێتەوە[lxxxvi].

ڕادەی ڕێزو خۆشەویستی مەلیك العزيز خزمەت و سەرپەرشتی كردنی بۆ زاناكان، بە تایبەتی شافیعیەكان، گەیشتە ئەو ئاستەی كە چەندین دامەزراوەی فێركاری جۆراوجۆریان بۆ بنیاد بنێت، بۆ نموونە زاویەكانی هەشت فقهەكە لە مزگەوتی عمرو كوریعاص(٦٣ك/٦٨٢ز)، ڕاستەوخۆ لە ژێر چاودێری خۆیدا بنیاد نراون و وەقفی بۆ داناوە[lxxxvii]. هەروەها ئەم مەلیكە لە شاری دیمەشق خوێندنگەیەكی دروست كرد ناوی لێنا (المدرسة العزيزية)بڕیاری دا وقف بكرێ لە سەر خوێندكارانی فقهی شافعی وە چەند مامۆستایەكی بەناوبانگی بۆ تەرخان كرد، سەرەرای دابین كردنی وەقفێكی زۆر لە پێناو بەردەوام بوون لە چالاكیەكانی و پێشكەش كردنی خزمەت[lxxxviii]. هەروەها كۆشكەكەی زۆرێك لە گەورە زاناو ئەدیبەكانی لە خۆ گرتبوو وە زۆر جار بەئامادە بوون و بەشداری خودی خۆی ڕووبەڕووبونەوە و گفتوگۆی زانستی وكۆڕی شیعری لە نێوان ئەو زانایانە ڕێك دەخرا[lxxxix].

وەهەروەها لەسەر كوڕە گەورەكەی سەڵاحەددین مەلیك الافضل علی زانراوە كـە شـاعیر و ئـەدیبێكی چـاك بـووە تارادەیـەك شارەزای لە شیعر نووسین و ئەدەبی عەرەبیدا هەبووە، لە ژێر دەستی زانا (ئـەبی الطـاهركوری عـەوف) (٥٨١ك/١١٨٥ز) لـە ئەسكەندەریە وانەی فەرموودەی خوێندوە، وە لە قاهیرە لە ژێـر دەسـتی نـەحوی و زمانـەوانی نـاودار (عبـدالله كـوری بـڕی) وانەی خوێندوە، هەروەها چەند ئیجازەیەكی زانستی لە لایەن گەورە زاناكانی میسر و وڵاتی شام وەرگرتووە[xc].

مەلیكالظاهرغازی ناوی تەواوی (ابو منصور غازی كوری سوڵتان سەڵاحەددین یوسف كوری ئەیوب)، نازناوی مـەلیك (الظـاهر غیاث الدين) بوو خاوەنی حەلەب بوو، لە قاهیرە ساڵی (٥٦٨ك/١١٧٣ز) لە دایك بووە، بە ئازایـەتی و زیرەكـی و چاونەترسـی پەروەردە و گەورە كراوە، لە پێناو پاراستن و جێگیركردنی دەسەڵاتەكەی كچی مەلیك عادیلی مـامی هێنـاوە، بـەوە سـتایش كراوە كە جوان و دەسكراوە و نزیكـی زاناكـان بـووە، گـوێ لـە فـەرموودە گرتـووە لـە ئەسـكەندەریە، هـەروەها لـە حەلـەب فەرموودە گێراوەتەوە، بەوە ناسرابوو كە مەلیكێكی بە هێبەت و چاوكراوەو و یەكلاكەرەوە بـووە لـە بڕیاردانـدا، زۆر ئاگـادار بووە لە كاروباری خەڵكی ژێر دەستی هەواڵپرسیكردوون و ئاگای لە هەواڵی پاشایان بووە، بەوە ناسرابوو كە سـەربەرز بـووە و بە جوانی كارەكانی ڕاپەراندوە و پیاوێكی سیاسی بووە و یەكسـانی ودادپـەروەری بڵاوكردۆتـەوە، زانایـانی خۆشویسـتوەو دۆست ونزیكی شاعیران بووەو، باوكی كردیە كاربەدەستی مەملەكـەتی حەلـەب لـە سـاڵی (٥٨٢ك/١١٨٦ز)، لـە كاتێكدا ئـەم شارە لە موڵكەكانی مەلیك عادیلی مامی بوو بەڵام دەستی لێبردە بە فەرمانی سەڵاحەددین برای شوێنی تری پێ درا[xci].

ئەم مەلیكە زۆر ڕێزی لە زانایان و شاعیران و هەژارەكان دەناو پاداشتی دەكردن، ڕەزامەنـدی شـاعیرەكانی بەدەسـهێنابوو، زۆر جار لە كـۆڕی شـاعیراندا ئامـادە دەبـوو[xcii]، دەوری خـۆی دابـوو بـە كۆمـەڵێك زانـا و تـوانی زۆرێـك لـە گـەورە زانـا و مامۆسـتان بەناوبانگـەكان ڕازیبكـات كـە ڕووبكەنـە شـاری حەلـەب و شـیعر و شـاعیرانی خۆشدەویسـت[xciii]،هـەروەها

پەیوەندیەکی باشی لە گەڵ دادوەرەکان و فەقێکان هەبووەو لە سەردەمی ئەم سوڵتانەدا خاوەنی حورمـەتێکی بـەرز بوونـەو گرنگی پێداون و چاوی لێیان بووە، سەرەرای ئەوەی توانی دادوەر (بهاو الدین أبی المحاسن یوسف ابن شداد) رازیبکـات کـە بێتە حەلەب لە نزیکەوە خزمەتی سوڵتان بکات ئەم کەسایەتیە بووە هۆکاری پێشکەوتن و گەشەسندنی لایـەنی زانسـتی لـەم شارەدا، زۆربوونی دروستبوونی دامەزراوەی فێرکاری تێدا رەنگی دایەوە و حەلەب بووە مەڵبەندی کۆبونەوەی فەقی و زانـا و گەورە مامۆستاکان[xci v].

رێزگرتنی لە زانایان گەیشتە ئەو ئاستەی کە خوێندنگای تایبەت لە پێناو گەورە زاناکان دروست بکات لە شـاری حەلـەب، بـۆ ئەو مەبەستە و لە خوشەویسـتی مامۆسـتا و شـێخی نـاودار (أبـی الحسـن علـی بـن ابـی بکـر الهـروی السـائح)(٦١١ك/١٢١٥ز) خوێندنگەی (الهرویه)ی بنیاد نا بڕیاری دا کە بۆ خوێندنی فقهی شافعی تەرخان بکرێ، ئەوەی شایەنی باسە ئەوەیە کـە ئـەم زانایە خاوەن پێگەیەکی بەرز بوو لای ئەم سوڵتانە، ئەم قوتابخانەیە بۆ ماوەیەکی زۆر خزمەتی پێشکەش کردووە[xcv].

باسی دووەم: مەلیك عادیل

لە ساڵی (٥٣٩ك/١١٤٤ز) لە بەعلەبگ لە دایك بووە، مەلیك عادیل ناسرا بوو بە خاوەن ڕەوشتێکی زۆر بەرز و پیاوماقوڵ، وە لە بڕیاردا یەکلاکەرەوە بووە وە لە ڕایەکانیدا دەیپێکا، زیرەك و لیهاتوبووە وە کاربەدەستێکی چالاك بووە لێبوردەو حەزی لە ئاشتی بووە[xcvi]، خاون زانست بووە وە دوربین بووە وە مێژوونووسان وا ستایشیان کردووە کە لەناو براکانیدا لە هەموویان بچووك تر بووە[xcvi i]، بەڵام تەمنی لە هەموییان درێژتر بووە، وەبیری لە هەموویان قوڵتر بووە، وەسەیری داهاتووی رووداوی دەکرد وە حسابی بۆ دەکرد. دەستی بە بیروباوەری ئیسلامیەوە گرتبوو وە پیاو چاك بووە یارمەتی هەژارانی دەدا بەتایبەتی لە کاتی لیقەوماندا[xcvi i i].

وە دەربارەی لایەنی رۆشنبیری مەلیك عادیل زانراوە کە گرنگی بە لایەنی رۆشنبیری داوە، سەرەرای ئەوەی کە ئەم سوڵتانە زیاتر مەیلی بە لای ڕاپەڕاندنی کاروباری سیاسیەوە هەبووە و بەردەوام خەریکی داکوتانەی پێگەکانی دەسەڵاتی بووە، بەڵام ئەمە نەبۆتە رێگر لە گرنگی دانی بە لایەنی زانستی و زاناکان، بۆ ئەو مەبەستە ئیبن تغری بردی (٨٧٤ك/١٤٦٩ز) ستایشی کردوە دەڵێت: " خاوەن هزرێکی فراوان بووەو، بە دوای رێچکەی سونەگری هەواداریانەوە بووە و مەیلی بە لای زاناکانەوە بووە "[xci x].

لە سەرەتای دەرکەوتنی سەردەمی ئەیوبیدا، مەلیك عادیل ئامادەی هەندێك لە وانەکانی زانا (الحافظ ابو الطاهر السلفي) دەبووە کە دەیوتەوە بە خوێندکارەکانی فقە و فەرموودە لە خوێندنگای (الحافظیة) لە شاری ئەسکەندەریە، هەروەها ئیجازەی گێرانەوەی فەرموودەی پێ بەخشیوە[C]. جگە لەوەی کە بنیادنانی دامەزراوەی فێرکاری لە کارە سەرەکیەکانی بووە، بە تایبەتی دوای ئەوەی پایەی سەڵتەنەتی وەرگرت، فەرمانی کرد بە بنیادنانی خوێندنگەیەك لە شاری قاهیرە، ئەم خوێندنگایە ناوی لێنرا (خوێندنگەی العادلیه) و بڕیاری دا ئەم خوێندنگەیە وقف بێت لە سەر خوێندکارانی فقهی مالکی[ci]. هەروەها فرمانی دەرکرد بە تەواو کردنی خوێندنگەی (العادلیه)ی گەورە لە شاری دیمەشق و وەقف بکرێت لە سەر فەقێکانی شافعی[ci i].

مەلیك عادیل لە سایەی زانایان خۆشەویستی بۆ زانست پەروەردە بووە، وە فێری هونەرەکانی جەنگ بووە، وە زانستی (اصول الدین)ی لە ژێر دەستی زانا گەورەکان خوێندووە لە هەموییان بەناوبانگتر (الحافظ السلفي) وە لەسەر دەستی ئەم زانایە فێری بەشی حەوتەمی لە کتابی (المحملیات) کە لە نوسینەکانی فەرموودەناس بەناوبانگ (الحسین المحامیلی) ە بووە،

وە هەروەها لە ژێر دەستی زانا (ابو الطاهر بن عوف) وانەی خوێندووە، وە مەلیك عادیل زۆر مەیلی بەلای زاناكانی سەردەمی خۆی هەبوو بۆیە ئیمام فخرالدین الرازی كتابی (تاسیس التقدیسی) بۆ پۆلێن كردووە، وەهەروەها فێری زانستی فەرموودە بووە وە گێڕاویتەوە لە شام و میسر[ciii].

قوتابخانەی عادلیەی گەورە: یەكەم كەس كە دەستی كرد بە دروست كردنی ئەم قوتابخانەیە نور الدین زەنكی بوو لە ساڵی (٥٦٨ ك/١١٧٢ز)، بەڵام نەیتوانی تەوای بكات چونكە وەفاتی كرد، پاشان مەلیك عادیل ویستی تەواوی بكات بەڵام نەیتوانی تەواوی بكات كورەكەی مەلیك موعەززەم لە ساڵی (٦١٥ك/١٢١٨ز) تەواوی كرد وە بەناوی باوكیەوە ناوی نا[civ].

باسی سێیەم: مەلیك موعەززەم (٥٧٦-٦٢٤ك/١١٨٠-١٢٣٧ز)

تاكەكانی بنەماڵەی دەسەڵاتداری ئەیوبی لە ئاستێكیَ بەرزی ڕوشنبیردا بوون ڕێزییان لە زانایانی سەردەمی خۆیان دەگرت و دەیان زانی كە ڕۆڵی زانابیان زۆر دیارە بۆ ڕاكێشانی ڕای گشتی وە پاڵپشتی كردنی جەماوەر لە دەسەڵات دار بۆیە زۆر بە كارامەیی ئەم لایەنەیان فەرامۆش نەكردبوو وە زۆریان لە زانایان ڕادەكێشا بۆ لای خۆیان[cv]، وە مەلیك موعەززەم یەكێك بوو لە پادشاییانەی كە لەم بواردا كاری كردووە، لە ڕووی بۆچون و توانا ڕۆشنبیریەكانی جێگایەكی زۆر پێشكەوتووی هەبوو بە بەراوەرد بە میرو پادشاكانی تری ئەیوبی،هەر لەو ماوەیەی كە كاربەدەستی دیمەشقی پێسپێردرا لە ساڵی (٥٩٢ ك/١١٩٦ز) گرنگیەگی بیَ پایان و گەوری بە زانست و زانایان دەبخشی، ئەم كارەی بە هەمان ڕێچكەی زۆربە تاكەكەنی بنەماڵەی ئەیوبی بووە، شایەنی باسە ڕۆشنبیری مەلیك موعەززەم ڕوویەكی ئایینی بە خۆیەوە وەرگرتبوو لە بەر ئەوەی هەر لە مناڵیەوە فێری وانەی قورئانی پیرۆز بووە خوێندەوە و لە بەری كردووە[cvi]، گومانی تێدا نیە كە مەلیك موعەززەم هەرچەندە تەمەنی گەورە بوو بێت ئەوە ڕادەی ڕۆشنبیری فراوان بووە و بیروبۆچونەكانی هەمەجۆر دەبوو چونكە زیاتر هەوڵی دەدا فێربێت و خۆی ڕۆشنبیر بكات لە هەموو لایەنەكان بەتایبەتی زۆر هەوڵی دەدا شارەزای فیقە بێت لە سەر مەزهەبی ئیمام ئەبی حەنیفە[cvii]، ئەم فقهەی لە سەر دەستی زانای ناودار (جمال الدین الحصیری) (٦٣٦ك/١١٣٨ز) خوێندوە[cviii]، مەلیك مەعەززەم كاتێك كە ئەم زانایە هات بۆ دیمەشق لە ساڵی (٦١١ك/١١١٤ز) تەمەنی لە دەوروبەری سیو پێنچ ساڵ بووە[cix]، ئەم زانایە بە ناودارترین فەقیهەكانی ئاینزەی حەنەفی سەردەمی خۆی دادەنرا، مەلیك موعەززەم وانەی كتابی (الجامع الكبیر)لە فقهی حەنەفی لەلای ئەم مامۆستایە خوێندوە[cx]. ئەوەی جێگای باسە ئەوەیە كە مەلیك موعەززەم لە نێو ئەندامانی بنەماڵەكەی بە تەنها و پێشەنگ بوو لە پێڕەو كردنی ئاینزەی حەنەفی لە كاتێكدا ئەیوبیەكان شافعی بوونە[cxi]، توانی زانا تاج الدین[cxii](٥٢٠-٦١٣ك/١١٢٦-١٢١٦ز) بكاتە مامۆستای خۆی وە پەرتوكی سیبەوەی[cxiii] (١٨٠ك/٧٩٦ز) دەخوێند لە لای ئەم زانایە، وە شرۆڤەی پەرتوكی سیراف (٣٦٨ك/٩٧٩ز) بۆ كرد و كتابی ئەبی علی الفارسی (شیوەی خوێندنەوەی قورئانی) پیرۆزی بۆ كرد، وە قورئانی لە بەر كرد، مەلیك مەعەززەم سیاسەتێكی بیَ وێنەو ڕێكی پێرەو دەكرد لە پێناو هاندانی خەڵكی وفەقێكان بۆ مەبەستی فێربوون و خوێندنەوە، وە بۆ ئەو مەبەستە پەنای دەبردە بەر پێدانی دیاری كە پێكهاتبوو لە سەد دینار بۆ هەر كەسیَ كە بتوانی كتابی (الجامع الكبیر)ی فقهی حەنەفی لە بەر بكات[cxiv]، وە هەر كەسێك پەرتوكی (المفصل) الزمخشری[cxv] (٥٣٨ك/١١٤٣ز)لە بەر بكردایە سەد دیناری پاداشت دەدایە، وە خۆی شارەزایی باشی لەم پەرتوكەدا هەبووە، وەهەر كەسێك پەرتوكی (الایضاح) لە بەربكردایە سی دیناری پاداشتی دەدایە، وە زۆر زانایانی خۆش دەویست وە ڕێزی لێدەنان وە ڕووبەڕووبونەوەی لەگەڵ دەكردن و مێژوونوس سبگ ابن الجوزی (٦٥٤ك/١٢٥٦ز) دەلێت: "كە موعەززەم زۆر شارەزا بوو لە فەقهی حەنەفی بە تایبەتی پەرتوكی دە بەرگی (التذكرة)ی القدوری (٤٢٨ك/١٠٣٦ز)"[cxvi]، وە موعەززەم لێكۆڵینەوەی تێروتەسەلی لە سەر هەموَ بەرگەكانی كردووە ئەمە

دیاردەیە زۆر سرنجی سبگی راکێشاوە و پیێ وتووە کە زانا گەورەکان ناتوانن ئەمە بکەن، بەڵام موعەززەم پێداگری کردوەو و داوای لیێ کردووە زانای گەورە کۆ بکاتەوە و تاقی بکەنەوە، وە کاتێك موعەززەم مردووە سبگ بەم شێوەیە ستایشی کردووە: " لەم ساڵەدا مردنی موعەززەم عیسی دەرکەوت، مەلیك و نەحوی و زمانەوانی...." [cxvi i]. هەروەها پادشایانی ئەیوبی ڕۆڵیکی کاریگەرییان هەبوو لە مەیدانی نووسین و پێرستەی پەرتووك، مەلیك موعەززەم پەرتووکێکی هەبوو لە بواری فقهی حەنەفی و هەروەها کۆمەڵە شیعرکی هەبووە و کۆی کردەوە لە دیوانێکی تایبەت[cxvi i i].

ئەوەی جێگای ئاماژە پێکردنە ئەوەیە کە مەلیك موعزەم کاتێك کە پەرتووکی (تاریخ بغداد)ی الخطیب البغدادی[cxi x] (٤٦٣ك/١٠٧٢ز) خوێندەوە سەیری کرد هێرشی زۆری تێدا کراوەتە سەر ئیمام ئەبی حەنیفە (١٥٠ك/٧٦٧ز)، وە البغدادی کاتێك کە ئاماژەی بە ژیاننامەی ئەبی حەنیفە کردووە لە پەرتووکەکەی ئەو هێرشانەی کردووە[cxx]، ئەو هێرشانە بریتی بوون لە کومەڵێك بابەتی فیقهی ئیمام ئەبو حەنیفە بە ڕای خۆی فەتوای لە سەر داوون، ئەم شتانە بوو البغدادی کردی بە بەڵگە لە سەر ئیمام و هێرشی کردە سەر تواناکانی دەڵێ: " ئەبو حەنیفە قیاس دەکات بەبێ ئەوەی شارەزای زانستی نەحو بێت "[cxxi]،وە لە لای خۆیەوە مەلیك موعەززەم هەستا بە دواداچوون کردن بە دوای ئەو هێرشانە سەر ئەنجام پەرتوکێکی نووسی ناوی لێنا (السهم المصیب في الرد علی الخطیب)[cxxi i] لەم پەرتووکەکەیدا وەڵامی هێرشەکان و بابەتە فیقهێکانی بابەت بە بابەت داوەتەوە، بە بەڵگە فقهی و نەحوێکان چارەسەری کردوون، وە دەربارەی ئەم پەرتووکە ابن واصل (٦٩٧ك/١٢٩٧ز) دەڵێ[cxxi i i] : "لە سەر ئەم پەرتووکە لە قودس وەستام، خوێندمەوە بینیم لە ئاستیکی زۆر باشدا بوو"سەرەڕای ئەوەی باسکرا مەلیك موعەززەم لە پەرتووکەی خۆی ئاماژەی کردووە بە باس کردن و هەواڵ و بارودۆخی ئەو پیاوانەی کە الخطیب البغدادي بابەتە فیقهێکانی لێیانەوە گێراوەتەوە بە گەرانەوە بۆ پەرتووکی البغدادی (تاریخ البغداد)ی خۆی[cxxi v]، لە پاش ئەوەی کە مەلیك موعەززەم بە پیێ ڕوانگە و لێکدانەوەی ی خۆی تەواو دەبێت لە بێتاوان کردنی ئیمام ئەبی حەنیفە لەو بوهتانانەی کە البغدادی بۆی کردووە، ڕوودەکاتە پەرتووکەکەی البغدادی خۆی و چەند شیعرێکی غەزەلی لیێ دەگێڕێتەوە دەکات لە وانە[cxxv]:

بات الحبیب وكم لە من لیلة فیها اقام الى الصباح معانقي

ثم الصباح أتى ففرق بیننا ولقلما یصفو سرور العاشق

زور جار ئامانجی بووە کە تێدا تاوانباری البغدادی بکات لە نەبوونی دەسپاکی و دادپەروەری لە نوسینەکانیدا[cxxvi].

ئەوەی کە ڕێگای خۆشکرد بۆ بەدواداچونەکانی مەلیك موعەززەم لە کاتێکدا ئەم جۆرە کارە پێویستی بە توانایەکی نەحوی بەرز هەبووە، ئەوەبوو کە لە ماوەیەکی گونجاودا لە تەمەنیدا ئەو کاتەی کە لێپرسراوی دیمەشق بووە (٥٩٢–٦٢٤ك/١١٩٦–١٢٢٧ز) زۆر بە ڕێکوپێکی ڕووی کردە زیاتر خۆ ڕۆشنبیر کردن بە تایبەتی زانستی نەحو، پیێ دەچیێ لێکدانەوەکانی الخگیب البغدادی هۆکارێکی سەرەکی بوو بۆ ڕووکردنی موعەززەم بۆ خوێندنی نەحو لە پێناو دەرخستنی تواناکانی ئەبی حەنیفە لە بواری نەحوی و فیقهی، لەو پێناوەدا ڕووی کردە (الاستاذ البغدادی) شێخی سەردەم لە بواری نەحو کە ناسرا بوو بە تاج الدین الکندی (٦١٣ك/١٢١٦ز) ئەوەی جێگای باسە ئەو زانایە لە سەردەمی میر (فروخشاه کوري شاهنشاه الایوبي)(٥٧٨ك/١١٨٢ز) هات بۆ دیمەشق[cxxvi i]، وە بوار بۆ موعەززەم ڕەخسا کە وانەی نەحو و زمان و ئەدەبی لەلا بخوێنیێ، ئەوەی زانراوە کە شێخ الکندی بە گرنگترین مامۆستای زمان و نەحو ئەو کاتە ئەژمار دەکریێ، موعەززەم توانی لەلای ئەم زانایە شارەزا بێت لە پەرتووکی (سیبویە) لە نەحو[cxxvi i i]، وەدەربارەی ئەم بابەتە ابن واصلدەڵیێ کە: " لە سەر نوسخەیەکی پەرتووکی سیبویە وەستام بینم کە لە چەند پەرەیەکی خەتی موعەززەمی لە سەر نووسرابوو وا هەست دەکەم لە شەش شوێن، لە هەندێ شوێنی وتوێتی کە: خوێندنەوەو پیاچونەوەی بەشێك لەم کتێبەم تەواو کرد کاتێك من بۆ

شەر چوو بووم بۆ شاری ئەرسوف(cxxi x)، وە خوێندنەوەو پیاچونەوەی هەندێکی تریم کرد کاتێك کە من لە نابلوس بووم "(cxxx) وە ئەمە ئاماژەیەکە حاشەهەڵنەگرە کە موعەززەم لە کاتی شەڕو پەلامارە سەربازیەکانیش بەردەوام بووە لە داواکردنی زانست و زیاتر وەرگرتنی زانیاری.

وەهەروەها مەلیك موعەززەم لە سەر دەستی الکندی (٦١٣ك/١٢١٦ز) پەرتووکی (الحجە فی القراوات)ی زانا ئەبی عەلی الفارسی (٣٧٧ك/٩٨٧ز) خوێندوە هەروەها لە سەر دەستی ئەم زانایە دیوانی (الحماسە)ی ئەبی تەمامی (ت ٢٣١ك/٨٤٦ز)خوێندوە(cxxxi). ئەوەی ڕوونە ئەوەیە کە مەلیك موعەززەم تەنها لە تەمەنی منداڵی و گەنجی هەوڵی خۆ ڕۆشنبیر بوونی نەداوە بەڵکو هەوڵی بەردەوامی داوە و کۆششی کردووە بە درێژایی تەمەنی هەرکاتێ بۆی گونجا بووبێ سەرەڕای ئەوەی کە بە کێشە سیاسیەکان و سەردەمی دەسەڵاتی و کاروباری سوپاوە خەریك بووە.

ڕۆشنبیری مەلیك موعەززەم بە تەنها قەتیز نەبووە لە فقە و ئەدەب و زانستەکانی زمان، بەڵکو زانستی فەرموودە و گوێ گرتن لێی بە بەشێکی تری نەبراوەی لایەنی مەعریفی ئەم مەلیکە دادەنرا و گرنگی زۆری پێدەدا، بۆیە لەم پێناوەدا توانی گوێ بگرێ لە مەسنەدی ئیمام ئەحمەد لە سەر دەستی زانای ناودار (حنبل بن عبدالله بن سعادە المکبر) (٦٠٤ك/١٢٠٧ز) ئەم کەسایەتیە بەناودارترین زانای گێرانەوە فەرموودە دادەنرێ و ستایش کراوە بە مەسنەدی بەناوبانگی سەردەمی خۆی، ئەم زانایە ریوایەتی مەسنەدی لە شاری هەولێرو موسڵ و لە پاشان لە دیمەشق کردووە و مەلیك موعەززەم گوێ لە وانەکانی گرتووە(cxxxi i) هەروەها گوێ لە ریوایەتی فەرموودە لە زانا (عمر ابن طبرزد)(٦٠٧ك/١٢١٠ز) گرتووە(cxxxi i i).

وەهەروەها مەلیك موعەززەم زۆر گرنگی داوە بە شیعرو لە کۆری شاعیران دانیشتووە، بە هۆی ئەم گرنگیە هەمە جۆرە ڕۆشنبیریە و ئەو کەسایەتیە زانستیەی هەیبوو، بۆیە ستایش کراوە کە لە ناو بنەماڵەی ئەیوب وەك مەئمونی بنەماڵەی عەبباسی وابوو(cxxxi v) , وە سەبارەت بە وتنی شیعر لە لایەن مەلیك موعەزەم سەرچاوەکان ئاماژەیان کردووە بەوەی کە شیعری داناوە و ابن واصل چەند دێرە شیعرێکی لێوە ریوایەت کردووە وە وتوێتی کە ئەم شیعرەی لە وەڵام دانەوەی یەکێك پیاوەکانی خۆی داناوە کە ناسراو بوو بە (بهاو الدین نصر بن محمد القیسرانی) کە تێدا هاتووە:

یـــا مــــن تفــرّد بالفضـــائل دائبـــاً	أبــــداً يؤســــس مجـــدها تأسيســـا
لا زلـــــت في درج المكــــارم راقيــــاً	تعلـــو وربعـــك بالثنـــا محروســـا(cxxxv).

هەروەها لە شیعرەکانی ئەوە بوو کە لە کاتی مردنی مەلیك عادیلی باوکی وتوێتی و دەڵێ:

يقـــول أنـــا يعلمـــون فضـــائلي	وعظِـــم ارتيـــاحي للمكـــارم والمجـــد
ألاّ تحضـــر المرحـــوم في حـــال دفنـــه	فقلـــت ولـــي قلـــب يُفتّـــت بالوجـــد
خشـــيت أرى الإســـلام والملـــك والعُلـــى	وبذل النّدى والحلم يـودع في اللحد اللحدِ(cxxxvi).

هەروەها سەبارەت گرنگی دانی موعەززەم بە شیعر (سبط ابن الجوزي) دەڵێ کە: "دیوانێکی شیعری هەبووە"(cxxxvi i) بەبێ ئەوەی سبگ ئاماژە بکا بە هیچ زانیاریەکی تر دەربارەی ئەو دیوانە شیعرە، هەروەها ئەوەی جێگای ئاماژەیە ئەوەیە کە هیچ زانیاریەك لە سەر ئەم دیوانە نەبینراوە کە دەسنووس بێت یان چاپ کراو بێ تەنها ئەو ئاماژە سەرپییانە نەبێت کە لە کاتێکی درەنگدا لە لایەن (سبط ابن الجوزي) هاتووە کە لەو بارەیەوە وەڵام دەداتەوە دەڵێ کە موعەززەم دیوانێکی شیعری هەبووە و کە (عبد الرحمن القوصی) (٦٣١ك/١٢٣٣ز) گوی لێبووە، بە بێ ئەوەی ئاماژە بکات بە پەیوەندی ئەم (القوصی) ناوە بە مەلیك موعەززەمەوە چی بووە و کاتی چاوپێکەوتنەکەی کەی بووە(cxxxvi i i). هەروەها لە گەڵ ئەو

هەمەجۆریـە لـە ڕۆشـنبیر و و زانسـتی مـەلیك موعـەززەم هـەیبوو لایـەنی (السـیره النبـوی) فـەراموش نـەکردووە بـەپێی سەرچـاوەکان وانـەی (السـیره النبویـه –ابـن هشـام)ی لـە سـەر دەسـتی دادوەر (ابـی محمـد عبـدالله بـن محمـد بـن المحلـی) خوێندوە[cxxxix].

لە پێناو بڵاوکردنەوەی ئاینزەکەی مەلیك موعەززەم دوو خوێندنگای تایبەتی دروست کرد بە ئامانجی خوێندنی ئاینزەی حەنەفی تێدا ناوی لە هەردووکیان نا (المدرسه المعظمیة) یەکێکیان لە قودس لە ساڵی (٦١٤ك/١٢١٧ز) دروستی کرد، ئەوەی تریان لە دیمەشق لە ساڵی (٦٢١ك/١٢٢٤ز) دروستی کرد، جگە لەمانە مەلیك موعەززەم ڕۆڵی بینیوە لە دروست کردنی چەندین دامەزراوەی فێرکاری و خزمەتگوزاری لە وولاتی شام[cxl].

بۆ زیاتر بەرەوپێش بردنی خولیاو حەزەکانی لە بواری ڕۆشنبیری بە تایبەتی گرنگیدانی بە زانستەکانی زمان و نەحو مەلیك موعەززەم فەرمانی دەرکرد بە دروست کردنی خوێندنگایەك لە شاری قودس ناسرا بە خوێندنگای (النحویه یان القبه النحویه) لە ساڵی (٦٠٤ك/١٢٠٧ز)، ئامانجی ئەوە بوو کە ببێتە مەڵبەندێك بۆ وتنەوەی هەر شتێك کە پەیوەندی بە زمان و زانستەکانیەوە هەبێت، لە پێناو پاڵپشتی کردنی دارایی ئەم دامەزراوە زانستیە و وەك ابن واصل دەڵێ: " مەلیك موعەززەم وەقفێکی زۆری بۆ دانا ... مەرجێکی دانا کە نابێت ئەو وەقفە خەرج بکرێت تەنها بۆ حەنەفیەکان نەبێت"[cxli]، ئەم حاڵەتەش لە گەڵ پێرەوی ئاینزەی خۆی دەگونجا.

زۆر جار پاش تەواو بوونی دروست کردنی خوێندنگا ئاهەنگێکی قەشەنگی کردنەوەی بۆ دەکرا وە زۆر جار سوڵتان و گەورە بەرپرسیارانی وڵات ئامادە دەبوون وە تێیدا خواردن و خواردنەوەو دیاری دەدرا بە مامۆستاکان و خوێندکارەکان لە لایەن سوڵتان و میرەکان، وە مەلیك موعەززەم لە کاتی کردنەوەی خوێندنگای عادلیە ئامادەی یەکەم وانە بوو لە ساڵی (٦١٩ك/١٢٢٢ز) وە لە پێشەوە دانیشتبوو لە لای چەپی قازی جمال الدین المصری بو و لەلای ڕاستی جمال الدین الحصری و لە تەنیشتی فخر الدین ابن عساکر (٥٧١ك/١١٧٥ز) بوو، هەروەها موعەززەم بریاری دا بۆ خوێندنگاکەی خۆی ژمارەی خوێندکارانی بە پێی ئەو ئەوقافی بۆی دیاری کرابوو بێت و خوێندکارەکان ئازاد لەو وانانانەی کە دەیان خوێند[cxlii].

باسی چوارەم: مەلیك کاملی کوڕی مەلیك عادیل

هەروەها مـەلیك الکامـل محمـدی کـوری عادیـل (٦١٥–٦٣٥ك/١٢١٨–١٢٣٧ز) کـە جێگـای بـاوکی گرتـەوە لـە دەسـەڵات لـە ئاستێکی ڕۆشنبیری بەرزا بـوو، هەرچـەندە مـەیلی بـەلای ئـاینزەی شـافعی ئەشـعەریەوە هـەبووە و رکابـەری حەنابیلـەکانی دەکرد، بەڵام بەوە ستایش دەکرا کە خۆشەویستی بۆ زانایان و زانست هەبووە بە گشتی، دەربارەی ووتراوە کە: " پیـاوێکی چاکەکارو ئـەدیب و فـەقی و... بـە چـاوی گـەورەیی تەماشـای زانسـتخوازانی دەکـرد زۆر خۆشەویسـت بـوو لایـان، هـەموو هەفتەیەك کۆیدەکردنەوە لە کۆشکەکەی خۆی لە لای لێکۆڵینەوەو ڕووبەرووبونەوە ئەنجام دەدراو قسەی لەگەڵ دەکـردن وە

بەشداری لێکۆڵینەوەکانی دەکردن و ڕەچاوی ئادابی ڕووبەڕووبونەوەی دەکرد و بە جوانترین شێوە بەشداری گفتوگۆی دەکردو بیروڕای خۆی دەخستەڕوو"[cxliii].

وەهەروەها مەلیك الكامل بەوە ناسرابوو کە خاوەن ڕۆشنبیریەکەی هەمە جۆر بووە، لەلایەك بە زانستی فەرموودەوە سەرقاڵ بووە، وە ئیجازی گێرانەوەی فەرموودەی لە لایەن گەورە زاناکانی ئەو سەردەمەی پێبەخشراوە وەكالحافظ السلفي و ابو عبد الله كوري صدقي الحراني و الحافظ جمال الدين الصفراوي(٦٣٥ك/١٢٣٧ز) نزیکەی چل فەرموودەی بۆ دەرهیناوە و بەدواداچوونی بۆ کردووە[cxliv]، لە گرنگترین کارەکانی دامەزراندنی (خوێندنگەی الكاملیە) یە، کە بەیەکەم خوێندنگە دادەنرێ کە تایبەت کرابێت بە وتنەوەی وانەی زانستی فەرموودەناسی لە وولاتی میسر ئەویش لە ساڵی (٦٢١ك/١٢٢٤ز) بوو[cxlv].

سەرەڕای زانستە شەرعیەکان، مەلیك الكامل گرنگیەکی زۆری بە زانستی نەحو داوە و لەم بوارەدا بیروڕای تایبەتی هەبووە کە وای لێکردوە وەك زانایەکی شارەزا دەرکەوێ بچێتە قوڵایی جیاوازیەکان و گرێ کوێرو نهێنیکانی ئەم زانستە، بۆ ئەم مەبەستە القفطي(٦٤٦ك/١٢٤٨ز) دەڵی: " الكامل (غرام)ی خوشەویستی بو زانستی نەحو هەبوو، زۆر ئارەزوومەند دەبوو تێکەڵی نەحەویەکان بێت تاوەکو لێانەوە فێربێت و سودمەند بێت"[cxlvi]. بۆیە خاوەنی پێگەیەکی بەرزو بەرێز بوو لای گەورە زاناکانی نەحو لە وانە نەحوی گەورە عبدالله کوری بڕی کە توانی ئیجازەیەکی زانستی لە لای ئەم زانایە لەم زانستەدا وەربگرێت[cxlvii]. بۆیە بە هۆی ئەم بیروبۆچون و ڕووە ڕۆشنبیری و زانستیەی مەلیك الكاميلەوە زۆریك لە زانا و پیاوچاکان و زانستخوازانەوە بە سەر دەکرایەوە ئەویش درێغی نەدەکرد لە ڕێزگرتنیان و پاداشتی دەکردن، وەك ابن واصل دەڵێ: " لمن ياتيه منهم الارزاق الوافرة الداره"[cxlviii]، بۆیە زیادڕەوی نیە گەر بوترێ کە میسر لە سەردەمی ئەم مەلیکە بووە مەڵبەندێکی کۆبونەوەی زانا و فەقێکان و خەڵکی چاکەکار، وە مەلیك الكامل زۆر بە باشی گرنگی پێدان و ماڵ و پارەوپوڵی بەسەردا هەڵدەرژان[cxlix]. وە زۆر جار ڕووبەڕوو دەبووە لە گەڵ زاناکان و پرسیاری دەوروژاند لە بواری فقەو نەحو وە تاقیکردنەوەی ئەو کەسەی دەکرد گەر وڵامی بداياتەوە زۆر ڕێزی لی دەگرت و نزیکی دەکردوە لە خۆیەوە، وە دەوترێت کە ئیمبراتۆر فردریك[cl] (٥٩٠ –٦٤٨ ك/١١٩٤ – ١٢٥٠ ز)چەند پرسیارێکی لە بواری ئەندازەیی و پزیشکی و بیرکاری بۆ مەلیك كاميل ناردوە بۆ وەڵامدانەوە، مەلیك كاميل خستيە بەردەست زاناكان بۆ وەڵام دانەوەی و وڵامەکەی ناردەوە بۆ ئیمبراتۆر فردریك[cli].

وە باوکی مەلیك كاميل مەلیك عادیل زۆر گرنگی دەدا بە کورەکانی وە لەناو کوڕەکانی مەلیك كاميل ڕێگای بۆ خۆش کرا و لە زۆر بوارد (اجازە) ڕێپێدانی وەرگرتووە لە لایەن زانایانی سەردەمی خۆی، وەهەروەها توانیوێتی بەشێوەیەکی زانستی و ڕەوان قسە لە سەر سەحیحی مسلم بکات[clii]، وە ئەم خاوەنی دانانی کۆڕی هەفتانە بوو بۆ زانایان هەموو ئێوارەیەکی پینج شەممان خۆشی بەشداری دەکردوو وە بەشدار دەبوو لە ڕووبەڕوو بونەوەکانی زاناکان[cliii]. مەلیك كاميل چالاکی ئاواکاری هەبووە بە تایبەتی دروست کردنی قوتابخانە لەوانە:

– قوتابخانەی کامیلیە: لە لایەن مەلیك كاميل کوڕی مەلیك عادیل لە ساڵی (٦٢٢هـ/١٢٢٥ز) لە قاهیرە دروست کراوە، ئەم قوتابخانەیە وەقف بوو بۆ ئەو کەسانەی کە سەرقاڵ بوون بە فەرموودە پیرۆزەکانی پێغەمبەر (د.خ)، زانای شافعی عمری کور حسن ئەلئەندەلوسی(٦٣٣ك/١٢٣٦ز) سەرپەرشتی ئەم قوتابخانەیەی پیێ درا[cliv].

– ماڵی فێربونی فەرمودەی ئەلکامیلیە: کە ئەویش بریتی بوو لەو دامەزراوەی، کە بەیەکەم ماڵی فێربوونی فەرموده دادەنرێ کە لە میسر دروست کراوە، لە ساڵی (٦٢٢ك/١٢٢٥ز) لە نێوان دوو کۆشکەکە لە لایەن مەلیك كاميل محەمەد کوری مەلیك عادیل دروستکراوە، وە ئەرکی سەرپرشتیاریکردنی درا بە شێخ عومەر دەحیە(٦٣٣ك/١٢٣٦ز) کە خاوەنی نووسینی کتێبی

"نهایه السول"ە[clv]. وە لە هەمان کاتدا بریار درا بە دروست کردنی شوێنی تایبەت لە ناو ئەم ماڵدا بۆ خوێندکاران و مامۆستاکان وبەشێکی ترخان کرا بۆ کتێبخانەیەکی مەزن[clvi].

باسی پێنجەم: سوڵتان ساڵەح نجم الدین ئەیوب

سوڵتانساڵەح نەجمەددین ئەیوب کوڕی مەلیك کامیل ناصرەدین کوڕی مەلیك عادل محمد کوڕی ئەیوب، لەساڵی (٦٠٣ ك/١٢٠٦ ز)، لەقاهیرە هاتۆتە دنیایەوە[clvii]. لە ساڵی (٦٢٥ك/١٢٢٨ز)، باوکی کردی بە جێنیشینی خۆی، بەڵام بە کاریگەری و بوختانی دایکی مەلیك عادیلی دووەم ماوەیەك بە بڕیاری باوکی لە میسر دوور خرایەوە، توشی ئەزیەت و کوێرەوەری زۆر بوو، بەلاّم لە دوایدا بانگ کرایەوە بۆ میسر بوو بە سوڵتانیدەوڵەتی ئەیوبی لە ساڵی ٦٣٧ك/١٢٤٠ز[clviii] بەلاّم بۆچوونەکی تر هەیە دەڵێت لەڕۆژی هەینی ٢٣ شەوالی ساڵی(٦٣٦ك/١٢٣٩ز)، بوو بە سوڵتان[clix]. ساڵەح نەجمەددین ئەیوب لە سەرەتای گرتنەدەستی دەسەلاّتی میسر گرنگی زۆری دا بەکڕینی مەمالیکە تورکەکان تا ئاستێك کەهیچ کەسێك لە بنەماڵکەی خۆی پێی نەگەیشتبوو، زۆربەی سوپاکەی لەتورکەکان بوون، ئەمەش لەترسی پاشا ئەیوبیەکانی تر کە بە سەرکردایەتی مەلیك ساڵەح اسماعیلی مامی لەدژی کۆبوونەوەو تیپەکانی ئەشرەفیە و کاملیەکان لێی ڕاپەڕین بۆیە ساڵەح ئەیوب تەنیا ژمارەی ئەم مەمالیکانەی زۆر نەکرد، بەڵکو ئازادیەکی وای پێدان کە بە دەستە و تاقمەکانی تری نەدابوو، تا ئەوەی خەڵکی میسر لە خراپەو ئاژاوەو دەست درێژیان بۆ سەر ماڵ وگیانیان لیان بێزار بوون، ئەو کات ساڵەح ئەیوب پێی باش بوو، لە پایتەخت دووریان بخاتەوە، بۆیە لە ساڵی (٦٣٨ك/١٢٤١ز)، قەلاّیەکی تایبەتی بۆ دروست کردن لە دوورگەی (روضة النیل) و لەوی سەقام گیری کردن و کردنی بە مەڵبەندی دەسەلاّتی خۆیی وچەك وئامێرە جەنگیەکان وشمەکی پێویستی بۆ بردن، بۆیە ئەو مەمالیکانە بە مەمالیکی ساڵەحی دەریایی ناسران[clx] شایەنی باسە سوڵتانساڵەح نەجمەدین ئەیوب یەکەم کەس بوو کە ئەم ناوەی لێی ناوە، لەبەر دەریای ڕووباری نیل کە چوار دەوری نشینگەکانی ئەوانی لە دوورگەی روضة النیل دا دابوو[clxi].

لە سەردەمی ساڵەح ئەیوب فەرەنسیەکان (خاچیەکان) بەسەرکردایەتی لویس نۆیەم[clxii](٦٢٣–٦٦٨ك/١٢٢٦–١٢٧٠ز)دەستیان گرت بەسەر دمیاگ[clxiii]. پێشڕەویان کرد بۆ مەنصورە، مەلیك ساڵەح نەجمەدین ئەیوب لەوکاتەدا نەخۆش بوو، بەلاّم خۆی ئامادەکرد بۆ جەنگ دژی خاچیەکان، بەلاّم تەواوی نەکرد[clxiv]. لەو شەوەدا لە ناوەڕاستی مانگی شەعبان لە منصورە کۆچی دوایی کردوو مردنەکەیان شاردەوە تا هاتنی کوڕەکەی لە حصن کیفاوە[clxv] کە ئەویش مەلیك موعەززەم تورانشاە بوو[clxvi].

گەر بێت و قسە لەسەر سوڵتان ساڵەح ئەیوب بکەین ئەوە ئەتوانین بڵێین کە ئەم سوڵتانە بە لێهاتوترین زیرەکترین دەسەلاّتدار و پادشای بنەماڵەی ئەیوبی لە ڕووی سیاسی و سەربازیەوە دوای سوڵتان سەلاّحەددینەوە ئەژماردەکریت، ئەم توانایە بواری پێدا کە بەوردی چاودێری بەشە کاریگەرە گرنگەکانی دەوڵەت بکات[clxvii].بەلاّم دەربارەی ڕۆشنبیری گشتی ئەم سوڵتانە بیروڕای جیاوازی لە سەر هەیە لەلای مێژوونوسان، لەو کاتەی کە لە لای هەندێك سەرچاوەی مێژوونوسانی دڕەنگ هاتووە کە ئەم سوڵتانە هیچ مەیلێکی بەلای زانست یا خود خوێندنەوەی کتێب و دانیشتن لە کۆڕی زانایان نەبووە سەرەرای ئەوەی کە خزمەتی دەکردن و پارەوپوڵی بۆ خەرج دەکردن[clxviii]. بەلاّم هەندێکی تر لە سەرچاوە هاوچەرخەکانی ئەو سەردەمە ڕای پێچەوانەیان هەیە لەوانە ابن ایبك الداودار کە دەربارەی ساڵەح ئەیوب دەڵێ: " کە خاوەن بیروباوەر و ئاینیکی باش بوو، زۆر مەیلی بەلای خوێندنەوەی کتێب و زانست و پیاوچاکان هەبووە خۆشەویستی بۆ ئەو کەسانەی کە چاکەکارو بەڕێزو و خاوەن ئاکاربوون هەبووە، زۆر مەیلی بە لای زاناکان و خاوەن هەموو ڕەوشتە چاکەکان بووە "[clxix]، وەهەروەها ئەوەی کە پزیشك و گیایی ناوداری ئەندەلوسی چیاو الدین عبد الله کوری ئەحمەد المالقی کە

ناسرابوو بە كوڕی البيگار (٦٤٦ك/١٢٤٨ز) ئاماژەی پێكردوە لە پێشەكی كتابە ناودارەكەی (الجامع لمفردات الادويـە)[clxx] دەربارەی ساڵەح ئەيوب دەڵێ كە گوايە لە سەر داوای ئەم سوڵتانە ئـەو كتێبـەی ئاماژەمـان پێكـرد نوسـيوە، هـەروەها زۆر گرنگی داوە بە پزيشكی ناودار رشـيد الـدين كـوڕی ئـەبی حوليقـە(٦٤٦ك/١٢٤٨ز)، كـە بـە يـەكێك لـە پزيشـكە ناودارەكـانی دروست كردنی (الكحل – كل) و پزيشكی چاو دادەنرێت لە ميسر لـە سـەردەمی ئـەيوبی، ئـەم پزيشـكە لەسـەر داوی سـاڵەح ئەيوب كتێبێكی نووسی لە سەر چۆنێتی دروست كردنی داودەرمانی چاو[clxxi]، هەروەها بە هەمان شێوە رێزێكی بێ پايانی لە پزيشكی ناوداری شامی نجم الدين محمد كوری يحيی اللبـودی (٦٦٦ك/١٢٦٧ز) نـاوە كاتێـك ئـەم كەسـايەتيە لـە شـامەوە كۆچی كرد بۆ ميسر وپەيوەندی كرد بە تيمی پزيشـكانی پسـپۆری تايبـەت بـە كۆشـكی سـەڵتەنە، سـوڵتان بـە بەرێوەبـەری ديوان لە ئەسكەندەريە دايمەزراند و مانگانە نزيكەی سێ هەزار درهەمی بۆ بڕييەوە[clxxii].

ئەوەی سەرچاوەكان ئاماژەيان پێكردوە دەربارەی پەيوەندی سوڵتان الصالح ئـەيوب بـە زانـا و فەقيهەكانـەوە ئـەوەمان بـۆ دەردەكەوێ كە بە يەكێك لەو سوڵتانانە دادەنرێ كە لە دوادوايـەكانی سـەردەمی ئـەيوبی رێزێكـی تايبـەتی بـۆ زانسـتخوازان دانابوو بەڵام نەدەگەيشتە ئاستی سوڵتانەكانی پێش خۆی لە سەرەتاكانی دەوڵەتی ئەيوبی، بۆ نمونە زانای نـاودار عـز الـدين كوڕی عبد السلامی (٦٦٠ك/١٢٦٢ز) گرتە ئامێزی خۆی كاتێك وڵاتی شامی بە جێهێشت بە هۆكاری سياسی لە پێنـاو جـێگير كردنی پێگەی خۆی لە سەڵتەنە و بڕياری دا نيشتەجێ بێ لـە ميسـر لـە سـاڵی (٦٣٩ك/١٢٤١ز)، رادەی ئـەو رێـزو پێشـوازيە گەرموگوڕەی كە سوڵتان ساڵەح ئەيوب لەم زانايەی گرت لەوەو دەردەكەوێ كە چەندين پۆستی فـەرمی و ئـاييني پێبەخشـی وەكو پۆستی دادوەری ميسر و ڕووی هۆزايەتی و وتاردان لە مزگەوتی (عمرو بن العاص)، سەرەرای پێدانی ئـەركی چـاودێری ئەو بيناو مزگەوتە چۆڵكراوەكان لە شاری قـاهيرە و فسـگاگ[clxxiii]، لەگـەڵ پێـدانی ئـەركی وانـە وتنـەوە لـە خوێنـدنگای (الصالحيە)، ئەم نمونەيە تەنها نمونە نيە كە ئەم سـوڵتانە بەرامبـەر زانايـان كـردوێتی بـەڵكو بەهـەمان شـێوە كاتێـك مێـژوو نووسی شامی (سبط بن الجوزي) (ت ٦٥٤ك/١٢٥٦ز)، لـە سـاڵی (٦٤١ك/١٢٤٣ز) سـەردانی ميسـری كردپێشـوازيەكی گـەرمی لێكردو زيادرەوەی زۆری كرد لە خزمەتكردنی و رێزلێنانی كە گەيشتە ئەو رادەيەی كـە سـبگ ابـن الجـوزی نـەيتوانی شـوێنی نيشتەجێ بوونی لە قاهيرە جێبهێڵێ و سەردانەكەی بـۆ شـارەكانی تـری ميسـر تـەواو بكـات[clxxiv]. بـەڵام ئـەوەی جێگـای باسكردن و كەموكورتيە لە سوڵتان الصالح ئەيوب ئەوەيە كە ئامادە نەبونێتی لە كـورو ڕووبەڕووبونـەوە زانسـتيانەی كـە بـە بەردەوامی دەبسترا يان بەشداری كردنی كارای نەبوو لەو چـالاكييانە وەك سـوڵتانەكانی پـێش خـۆی، پـێ دەچـێ هۆكـاری ئەمـە وەك المقريـزی دەڵـێ بگەرێتـەوە بـۆ حـەزی ئـەم سـوڵتانە بـە گۆشـەگيری و بەتـەنها مانـەوەو بێـدەنگ بـوون لـەزۆر كاتدا[clxxv].

خوێنـدنگای ئەلسـاڵەحيە: سـوڵتان صـالح نەجمـەدين ئـەيوب رۆڵـی بينيـوە لـە خزمـەتكردنی زانسـت و زانايـان و سـەروەت وسامانێكی زۆری بۆ ئەو مەبەستە خەرج كردوە، وە يەكێك لە شاكارە جوانەكانی دروست كردنی خوێندنگای ئەلساڵەحيە بوو، ئـەم خوێندنگايـە دەكەوێتـە نێـوان دوو كۆشـكەكە، لـە سـاڵی (٦٣٩ك/١٢٤١ز) دەسـت بـە دروسـتكردنی كـراوە لـە سـاڵی (٦٤١ك/١٢٤٢ز) تەواو بووە، وە ئـەم خوێندنگايـە لـە چـوار بـەش پێكهـاتبوو بـۆ هـەر ئاينزەيـەك بەشـێكی فقهـی سـەربەخۆ دەخوێنرا، بە يەكەم خوێنـدنگا دادەنرێـت كـە بـەم شـێوەيە دروسـت كرابێـت[clxxvi]، وە مـەليك سـاڵەح بريـاری دا كـە دوو ئەيوانی تێدا دروست بكرێت يەكێكيان تـەرخان بكرێـت بـۆ خوێنـدنی هـەر دوو فقهـی حەنـەفی و حەنبـەلی، وە ئەيوانـەكی تـر تەرخان بكرێت بۆ خوێندنی فقهی شافعی و مالكی، وە لە پێناو بەردەوامی و پەرەسـەندنی وەقفـی زۆری بـۆ دانـا[clxxvii]، وە لە سەردەمی مەماليكی دەريايی وە بە تايبەتی لە سەردەمی دەسەڵاتی سوڵتان ئەلسەعيد بەرەكەی خانی كوری سوڵتان بێبـەرس[clxxviii] وەقفـی زيـاتری بـۆ ئـەم قوتابخانەيـە دابـين كـرد، وە هـەروەها چـوار مامۆسـتای بـۆ دانـا وە بـۆ هـەر مامۆستايەك دوو موعيدی دانا لە گەڵ ژمارەيەك خوێندكار وە هەروەها دانانی پـێش نوێـژێك و بانگخوێنێـك وە دابـين كردنـی

بەشەناوخویەکی نویٚ بوٚ خوێندکارەکان[cl xxi x]. لەو ماموٚستایانەی کە ئەرکی وانە وتنەوەیان گرتە ئەستوٚ بـوٚ وانـەی فقهـی شـافیعی هــەر یــەك لــە شـێخ عـزەددین كـوری عەبـدول ئەلسـەلام و تاجـەددین عەبـدول ئـەلوەهاب كـوری بنـت الاعـز (٦٦٥ك/١٢٦٧ز)و بـەدرەددین محەمــەد كـوری جەماعـە(٧٣٣ك/١٣٣٣ز) و تەقیـەددین محەمـەد كـوری ئەلحوسـەین كـوری رەزین(٦٥٦ك/١٢٥٨ز). وە وانەی فقهی حەنەفی هەر یەك جەمالـەدین ئـەبو بـەكر ئەلقـەزوینی و شەمسـەددین ئەحمـەد كـوری ئیبراهیم ئەلسەروجی(٧١٠ك/١٣١٠ز) دەیان وتەوە[cl xxx]، وە وانەی فقهی حەنبەلی شەمسەددین محەمـەد كـوری ئیـبراهیم و شەرەفەدین عەبدولغەنی ئەلحەرانی(٧٠٩ك/١٣٠٩ز)[cl xxxi]، وە هەروەها وانـەی فقهـی مـالكی لـە لایـەن شـێخ شـەرەفەددین عومەر كوری عبدالله ئەلسەبكی و خەلیلەدین كوری ئیسحاق كوری ئەلجوندی (٧٧٦ك/١٣٧٤ز)دەوترایەوە[cl xxxi i].

هەرچەندە سوڵتان ساڵەح ئەیوب لە سەر ئاینزەی شافعی – الاشعری[cl xxxi i i]– بوو بەڵام زۆر هەوڵی دەدا كە یەكسـانی لـە نێوان پێرەوانی هەر چوار ئاینزەكە بكات، بە تایبەتی لە رووی خزمەت كردنی زاناكان و شوێنكەوتوانیان، بوٚیە بریـاری دا لـە خوێندنگا بەناوبانگەی كە پـیس ئیسـتا باسمـان كـە لـە میسـر دروسـتی كـرت لـە سـەرەتاكانی سـاڵانی یەكـەمی وەرگـرتنی دەسەڵاتی سەڵتەنەتی و خوێندن تێدا لە ساڵی (٦٣٩ك/١٢٤١ز) دەستی پێكرا، بریاری دا كە خوێندكاری هەر چوار ئاینزەكـە لە خوٚ بگرێت بیٚ جیاوازی،بەو پێیە ئەم خوێندنگەیە بە یەكەم خوێندنگە دادەنرێت لـە وولـاتی میسـر " كـە پێـك هـاتبیٚ لـە كوٚكردنەوەی خوێندكارانی هەرچوار مەزهەبەكە لە یەك شوێندا "[cl xxxi v]، كە لە دوای خوێندنگەی المستنصریە لە بەغدا بوٚ یەكەم جارە بەم شێوەیە بوبیٚ، هەروەها سوڵتان چاودێری و خزمەتێكی بەرزی یەكێك لە ماموستاكانی خوێندنگەكەی دەكرد كە لە پێرەوانی مەزهەبی شافعی بوو ئەویش دادوەری دادوەران افچل الدین الخونجی (٦٤٦هـ/١٢٤٨ز) بـوو، ئـەم ماموٚسـتایە زوٚر بە توانا بوو لە بواری زانستی (المنطق و الحكمە) لوجیك ودانایی تا وایلێهات كە بوو بە سەرداری ئەم زانسـتە لـە زەمـانی خوٚی[cl xxxv]. وە ئەمە بە گوٚرانێكی دیار دادەنرێت لە تێروانینی سوڵتانەكانی ئەیوبی بەرامبـەر زانسـتی (المنگق و الحكمـە) ئەو زانستەی كە پێرەوانی توشی بەگژاچونەوە و نارەحـەتی زوٚر دەبونـەوە لـە سـەرەتای سـەرهەڵدانی دەوڵـەتی ئەیوبیـەوە تاوەكو روٚژانی سەردەمی مەلیك الكامیل محەمەد و مەلیك الاشرف موسای برای لە وولاتی شام[cl xxxvi].

باسی شەشەم: گرنگیدانی ئەیوبیەكان بە كتێبخانە (خزائن الكتب)

ئەیوبیـەكان گرنگـی زوٚریـان بـە كتێبخانـە دەداو بـە هوٚكـارێكی گرنگیـان لەقەڵـەم دەدا لـە بـەهێزكردنی چـالاكی روٚشـنبیری بەتایبـەت سـەلاحەدین كـە گرنگـی زوٚری بـەم بـوارە دەدا[cl xxxvi i]. ئەمـەش وای كـرد كـە ئەیوبییـەكان چـەندین كتێبخانـە دابمەزرێنن بە هوٚی چوونی ژمارەیەكی زوٚری خوێنەران بوٚ كتێبخانەكان وای لە سەلاحەددین كرد كە وەزیرێكی دامەزراند بـە نـاوی(قاضـي فاضـل عبـدالرحیم البیسـاني)[cl xxxvi i i](٥٩٦ك/١٢٠٠ز)[cl xxxi x]. كتێبخانـەكان جوٚراوجـوٚر بـوون بەتایبـەت هەندێكیان گشتی و تایبەتی و مزگەوتەكان و نەخوٚشەكان[cxc]، ئەمەش روٚڵێكی كارای گێرا لەو كاتەدا كە شارەكان لە بـواری زانستی و روٚشنبیری كەوتنە ململانیٚ، ئەو كتێبخانانـەی لـە پـاڵ قوتابخانـەكان دروست دەكـران، جگـە لەچـەند ژورێـك پێـك هاتبوون كە هوٚڵێكی فراوان بەیەكیەوە دەیبەستنەوە، پەرتووكەكانی لەسەر رەفەیەك جێگیر كرابوو بـە دیوارەكـەدا دادەنـرا، هەر ژورێك تایبەت بوو بە زانستێك، بەتایبەت ژورێك بوٚ فیقهە و ژورێـك بـوٚ پزیشـكی و ژورێـك بـوٚ ئـەدەب، هـەروەها هـوٚڵێكی

تایبەتی تێدا بوو بۆ خوێندنەوە، لەگەڵ چەند ژورێکی تر بۆ نوسەران و بۆ لە بەر گرتنەوە کردنی پەرتووکەکان، لەهەندێ ژوردا مۆسیقا هەبوو بۆ پشوو وەرگرتن، ژورێکی تایبەتی هەبوو بۆ گفتوگۆی زانستی لە نێوان سەردانی کەرانی کتێبخانەکەدا، هەروەها چێشتخانەی تایبەتی تێدا بوولەگەڵ ژوورێك بۆ مانەوەی بێگانەکان[cxci]. لەکاتێك خوێنەران سەردانی کتێبخانەیان دەکرد بە شێوەی خواستن کتێبەکانیان وەردەگرت[cxcii]، لە زۆربەی کاتەکان بۆ قوتابیانی ناوخۆ بوو هەروەها بۆ کەسی دەرەوەش هەبوو کە دەبوو بەڵێنی دابا کە پارێزگاری لە کتێبەکان بکات، هەروەها پێویستە بووترێت کتێبەکان بەشێوەیەکی ئاسۆیی واتا کتێبە گەورەکان لە خوارەوەو بچوکەکانیش لەسەرەوە دادەنران[cxciii]. هەروەها کەسانی شارەزا لە لایەن دەوڵەتەوە بۆیان دیاری دەکراو خەرجی بۆ کتێبخانەکان دابین دەکرا[cxciv]. لەو سەردەمەدا کە کتێبەکانیان بەشێوەی وەکو سەردەمی ئەمڕۆ ڕێکخرابوون نموونە لەو کتێبخانانە کتێبخانەی (قازي فاضل عبدالرحیمی کورِی علي کوري بسیاني عةسقةلاني)بوو[cxcv]. کە کتێبخانەکەی لە سەد هەزار بەرگ پێك دەهات[cxcvi].

بەشی چوارەم: ڕۆشنبیری ئافرەتەکانی بنەماڵە ئەیوبی

ئافرەتەکانیئەیوبی هیچیان کەمتر نەبوو لە پیاوانی ئەم بنەماڵەیە لە بواری ڕۆشنبیری و زانستی وە ئەم ئافرەتانەبریتی بوون لە خوشك و کچ و خێزانەکانی سوڵتانەکانی ئەیوبی، وە ئەمانە ڕۆڵی کاری گەرییان بینیوە لە بواری ئاواکاری و تەرخانکردنی سامانی خۆیان لە پیناو پەرە پێدانی لایەنی زانستی چ لە دروستکردنی خوێندنگا یان یارمەتیدانی زانا و خوێندکارەکان،لەو ئافرەتانە کە باسیان دەکەین:

باسی یەکەم: ست شام

ست شام (٦١٦ك/١٢١٨ز)کچی نجم الدین ئەیوبی کوڕی شادیە، خوشکی سوڵتان سەلاحەددین و موعەززەم تورا نشاە و شمس دولە و هتد...، [cxcvii] خوشکی پاشایانی وە پوری کوڕەکانیان بوو وە زیاتر لە ٣٥ نامەحرەمی هەبوو لە پادشایان[cxcviii]ست شام خاتونێکی ژیر و چاکە کار بووە، زۆر گرنگی بە نوێژەکانی داوە، لە ماڵەوە کاری کردووە و خۆی لە خەڵك جیانەکردۆتەوە، ماڵەکەی جێگای پەنابەران و لێقەوماوان بووە[cxcix]. هاوسەرگیری لە گەڵ کوڕی مامی کرد (ناصرالدین محمد کوڕی أسد الدین شێرکۆ خاوەنی حمص[cc].دایکی عصام الدین بووە، کچەکەی مامۆستا بووە لە باکوری دیمەشق[cci]، ست شام بەوە ناسراوە کە خاتونێکی چاکەکار و بەبەزەیی و خێرخواز بووە بەرامبەر هەژاران و نەداران[ccii].لە مێژووی شارستانی دەوڵەتی ئەیوب دا ڕۆڵێکی بەرچاوی گێڕاوە،شان بەشانی خاتونەکانی تری ناو ئەو بنەماڵەیە، بەشی زۆری سامانی بۆ وەقفی خوێندنگاکان و بەرژەوەندی گشتی خەڵك تەرخان کردووە، ست شام دوو خوێندنگای دروستکردووە، هەروەها چەندین گەرماو پرۆژەی خزمەتگوزاری دروستکردووە، ست شام لە ڕۆژی جومعەی مانگی ژی القعدە ساڵی (٦١٦ ك /١٢١٥ ز) کۆچی دوایی کردووە، لە کاتی مردنی خەڵکێکی زۆر ئامادەی ناشتنی بووە[cciii].

یەکێك لە کارە گرنگەکانی ست شام دروست کردنی خوێندنگای شامیەی بەرانیە کە لە ساڵی (٥٨٧ ك /١١٩١ ز) تەواو بووە، کە یەکێکە لە قوتابخانە گەورەکان[cciv].ناسراوە بە شامیەی بەرانیە چونکە دەکەوتە دەرەوەی قەڵای دیمەشق[ccv]. لە گەڕەکی (العتیقە) لە (العونیە) بەڕێوەبەرایەتی ئەوقافی سوریا بەسەرپەرشتی بەڕێوەبەرایەتی شوێنەوارە دێرینەکان هەستاوە بە چاککردنەوەو ئاوەدان کردنەوەی، ئەم خوێندنگایە مزگەوتێك لە خۆدەگرێت، وە سێ گۆڕ لەم خوێندنگاکەیادا هەیە، یەکەمیان ست شام هەروەها کوڕەکەی حیسامەدین، دووەمیان گۆڕی ناصر الدینی مێردیەتی، سێ یەمیان گۆڕی براکەی توران شاە شمس الدولە خاوەنی یەمەنە. ست شام ئەو خوێندنگایەی وەقف کردبوو بۆ خانەیەکی فێرکاری و خزمەتگوزاری، یەکەمین مامۆستای ئەم خوێندنگایە (تقی الدین کوڕی صلاح) بووە, دوای ئەو (شمس الدین الاعوج)[ccvi].

وە خوێندنگای شامیەی جوانیە یەکیکی ترە لە کارەکانی ست شام لە نزیك بیمارستانی نوریەیە دروستکراوە، لە ساڵی (٦٢٨ك/١٢٣٠ز) بنیاتی ناوە، وەقفی ئاینزەی شافیعی کردووە. کۆمەڵێك کەس وەکو مامۆستا دەرسیان تیادا وتۆتەوە وەکو (شێخ تقی الدین کوڕی صلاح الشهرزوری، دواتر شمس الدینی عبدالرحمن المقدسی[ccvii]. لە (٥٨٠ ك/١١٨٤ز) ژمارەیەکی زۆر خانەی زانست و مزگەوتی تێدا بووە، دەتوانین بڵێین زۆربەی خوێندنگاکان لەو ماوەیەدا وەقف کرابوون بۆ وتنەوەی فیقهی شافعی و حەنەفی، یان هاوبەش بوون لە نێوان شافعی و حەنەفی، لەو کاتەدا خوێندنگا تەنها بۆ خوێندن نەبوو، بەڵکو زۆر کات شوێنێکیش بووە بۆ ناشتنی تەرمی وەقف کارەکانی, زۆر جار مزگەوتێکیش بۆ خوێندنگاکان دروست کراوە بۆ جێ بە جێ گەیاندنی ئەرکی نوێژ، لە ناو خوێندنگاکەدا شوێنی نیشتەجێ بوونی مامۆستا هەبووە، وە کتێبخانەیەکی ئاوەدان بە پەرتووکی بەنرخ هەبووە کە فێرخواز و مامۆستایان بەکاریان ئەهێنا، پەرتوکەکانیش لە خانەدا لەسەر ڕەفە ریکخرابوون بۆ ئاسان دۆزینەوەیان، بۆ فێرخوازیش تەمەنی دیاری کراو مەرج نەبوو بۆ وەرگرتنی، بەڵکو هەندێك لە واقیفەکان هەندێك مەرجیان دانابوو ناوەڕۆکەکەی ئەوەبوو کە فێرخواز توانای فێربوون و زیرەکی و لێهاتوویی هەبێت، فێرخواز بە قۆناغەکانی فێرکردن دا سەردەکەوت تا دواجار پسپۆڕی وەردەگرت لە یەکێك لە بوارەکان[ccviii].

باسی دووەم: صفیە خاتون

ساحیبەی کچی مەلیك عادیل کوری نجم الدین ئەیوبی کوڕی شادیە، نازناوی ساحیبەی داپۆشراوی بەرزو گەورە و خاتونی دنیاو رۆژی دوایی بوو، دایکی عەزیزی حاکمی حەلەب، وە نەنکی الناصر سولتانی شام[ccix] لە قەلاّی حلب لە دایك بووە لە ساڵی (٥٨٢ ك – ١١٨٦ ز)، باوکی سەرپەرشتی ئەو قەلاّیەی دەکرد، پێش ئەوەی براکەی سەلاحەددین لێی وەربگرێتەوە، صفیە خاتون لە لای باوکی بە دەسپاکی ناسرابوو[ccx].لە دایك بوون و مردنی لە قەلاّی حەلەب بووە، لە ساڵی (٦٠٩ ك /١٢١٢ ز) شوی کردووە بە ئامۆزاکەی (زاهیر غازی) کوری سەلاحەددینی ئەیوبی، صفیە خاتون لە بواری ئاواکاریدا ڕۆڵێکی دیاری هەبووە، شوێن دەستی دیاربووە، رولی هەبووە لە بواری سیاسی و ئاواکاری و خوێندنگا دروستکردووە وەکو خوێندنگای (فیردەوس)، ئەم خوێندنگایانە هۆکارێك بوون بۆ پێشکەوتن و گرنگی دان بە بواری خوێندن و ڕۆشنبیری وە هۆکارێکیش بوون بۆ زیاتر گرینگی دان بە لایەنی شارستانی[ccxi].

صفیە خاتون جگە لە لایەنی ئاواکاری لە لایەنی کارگێڕی و سیاسیش ڕۆڵی هەبووە لە دوای مردنی کوڕەکەی (عەزیز محمد) ناسراو بە (شهاب الدین طغرل بك – ٦١٢ك/١٢١٥ز) وە سێتی کرد ناسر یوسفی دووەم بێتە سەر دەسەلاّت[ccxii]،تەمەنی حەوت ساڵان بوو بۆیە نەنکی صفیە خاتون بوو بە سەرپەرشتی، هەرچەندە مەلیك کامل رکابەری ناسر یوسفی دەکرد بەلاّم صفیە خاتون بۆ زیادکردنی سنووری دەسەڵاتی و هێزی خۆی بە ئاشکرا لە گەڵ سوڵتان کەیخوسرەوی سەلجوقی(٦٤٣ك/١٢٤٦ز) رۆمدا پەیمانێکی مۆرکرد، لە سکەو وتاری هەینی ناوی کەیخوسرەوی دانا، وە خوشکی ئەم سوڵتانەی بۆ مەلیك ناسری کوڕەزای خواست، بۆ زیاتر لێك نزیك بونەوەی هەردوولا، صفیە خاتون لەو شەڕانەی لە نێوان خوارزمیەکان و کاربەدەستانی ئەیوبی ڕوویداوە ڕۆڵێکی زۆری هەبوو چونکە سەرپەریشتیار بووە بەسەر ناسر یوسف و بەژدار بوو لە دارشتنی پلانی ڕوبەڕوو بونەوەی دوژمن، لەدوای چەند مانگێك دوای ئەم هێرشە صفیە خاتون مرد لە ڕۆژی جومعەی جمادی یەکەمی ساڵی (٦٤٠ ك/١٢٤٢ز) لە ناو قەلاّی حەلەب لە پێش کوڕەکەی کە مەلیك (عەزیزە) نێژراوە، لە دوای مردنی صفیە خاتون خەلیفەی عباسی نازناوی سوڵتانی بەخشی بە ناسر یوسف[ccxiii].

خوێندنگای (فیردەوس) ساڵی (٦٣٣ك/١٢٣٥ز) یەکێکە لە مەزنترین خوێندنگاکانی وولاّتی شام لە لایەن صفیە خاتون بنیات نراوە، کەبۆتە جێگای دیدەنی بۆ ڕێبواران، وە هەستاوە بە پێکهێنانی دەستەیەك بۆ سرود گوتن، خوێندنگای فیردەوسیە بەڵگەیەکی روونە لەسەر بەژداری کردنی ئافرەت لە دروسکردنی شارستانیەتی ئیسلامی[ccxiv]. ئەم خوێندنگایە صفیە

خاتون وەقفی کرد بۆ شافعیە وە بریاری دا کە ببێت بە خوێندنگا و مزگەوت و ریباگ و لە ساڵی (٦٣٣ك/١٢٣٥ز) وەقفی زۆر بو دانا وە زۆر مامۆستای بەناوبانگی بۆ دانا لە گەل ژمارەیەك خوێندکاری قورئان خوێنان و فوقەها[ccxv].

باسی سێیەم: رەبیعە خاتوون

کچی نجم الدین ئەیوبی کوڕی شادیە، خوشکی سولّتان سەلاحەددینە، رەبیعە خاتوون شوی کردووە بە سەرکردە سعددین مەسعودی کوڕی معین الدین[ccxvi] (٥٨١ك/١١٨٥ز) کە یەکێك بووە لە سەرکردەکانی سوپای ئەیوبی لە سەردەمی دەستەلاّتداریەتی سولّتان سەلاحەددین[ccxvii]، دوای مردنی ئەم هاوسەرەی، رەبیعە خاتون شوی بە مظفر الدین کوکبری[ccxviii] کرد کە دەستەلاّتداری هەولێر بوو، بۆ ماوەی (٤٠ ساڵ) لە گەلّ ئەم هاوسەری ژیاوە تا کۆتایی ژیانی لە گەلّی ماوەتەوە[ccxix]. پاشان بۆتە خزمەتکاری دایکی لەتیفی کچی ناصح الحنبلی(٦٣٤ك/١٢٣٦ز)، لەوێ مالّی مولّکێکی زۆری دەست کەوتووە، وە سامانەکەی پێشکەشی قوتابخانەی حەنبەلیە کردووە، دواتر شوی بە مەلیك ئەشرەف[ccxx] کردووە کە خاوەنی حمص بووە، لە ساڵی (٦٥٣ ك/١٢٥٥ ز)، ئەو سامانەی لە دیمەشق هەیبووە گەیشتوبووە (٦٠٠) هەزار دینار. رەبیعە خاتون لە دیمەشق کۆچی دوایی کردووە، لە تەمەنی (٨٠) ساڵی بەرەو سەرەوە لە قاسیون[ccxxi] نێژراوە. ئەم خاتونە رۆڵێکی بەرچاوی هەبووە لە بنیاد نانی شارستانی و پەرەپێدانی لایەنی رۆشنبیری لە سەردەمی دەولّەتی ئەیوبی، بەلّگەش بۆ ئەو قسانەم دروستکردنی خوێندنگای (صاحبیە) یە کە چەندین کەسی بەتوانای تێدا پێگەیشتووە[ccxxii].

ئەم خوێندنگایە لە ساڵی (٦٢٨ ك /١٢٣٠ ز) دروستی کردووە.دەکەوێتە رۆژئاوای قوتابخانەی روکنیە لە گەڕەکی ڕوکنەدین، ئەم قوتابخانەیە وەقف کرا بووە سەر حەنابیلەکان[ccxxiii]، خوێندنگای صاحبیە لە باشترین خوێندنگاکان بووە، هۆڵی فراوانی تێدابووە، وە پێش هەیوانی بۆ کراوە دوو پەنجەرەی تێدا بووە، کە دەیانڕوانیە لای سەرەوەی خوێندنگاکە، هەروەها دوو هۆڵی تری هەبووە لە رۆژهەلاّت و رۆژئاوای خوێندنگاکە. ئەو دوو هۆڵە دوو هەیوانی رۆژهەلاّت و رۆژئاوای هەبووە، لە هەیوانی رۆژهەلاّت پەیژەیەك هەبووە، لە خوار پەیژەکە حەوزێکی ئاو هەبووە، ئەم خوێندنگایە چەندین پەنجەرەی هەبووە، هەندێکیان لە سەحنی خوێندنگاکە و هەندێکی تریان لە رووی ڕێگاکەوە، ئەم خوێندنگایە دەرگایەکی گەورەو دیاری کراوی هەبووە، بە شێوەیەکی زۆر جوان نەخشێنرابووە[ccxxiv].

باسی چوارەم: عیصمەت خاتوون

عصمەت خاتون کچی معین الدین[ccxxv] بووە کە فەرمان ڕەوای دیمەشق بوو، خێزانی نورەدین محمود بووە، لە دوای مردنی نورەدین لە ساڵی (٥٦٩ ك /١١٧٣ ز) هاوسەرگیری لە گەلّ سەلاحەددین کردووە لە ساڵی (٥٧٢ ك /١١٧٦ ز)[ccxxvi]. ئەم خاتوونە وەکو خاتونەکانی تری بنەماڵەی ئەیوبی کە لە پێش ئیستا ئاماژەمەن بە هەندێکیان کرد ڕۆڵێکی گەورەیان بینیوە لە ڕووی ئاینی و ڕۆشنبیری و کۆمەلاّیەتی و ئابوری و سیاسی، لە بەتواناترین خاتونەکانی سەردەمی ئەم بنەماڵەیە بوون[ccxxvii]، عصمەت خاتون لە ڕووی سیاسی یەوە کاری دەکرد بۆ ڕێکخستنێکی تەواو توند و تۆلّ، لە هەمان کاتدا کەسێکی بەخشندە بووە بە رامبەر بە خێزانەکەی، خاتونێکی بە وەفا بووە، خاوەنی زۆرێك لەو ناوچانە بووە کە ڕزگار بوون لە دەستی دوژمن، وە (حماە)ی بەخشیوە بە شهابەدینی خالّی، (حمص)ی بەخشیوە بە ناصرەدینی ئامۆزای دانیشتوانی ئەم ناوچانە سودمەند بوون لە ژێر دەستی ئەودا، بۆ دابینکردنی هەموو پێداویستیەکانی خەلّك ئامادەبوو هاوکاری خەلّکەکە بکات، بۆ پارێزگاری کردن لە ناوەندی دەستەلاّتی بنەماڵەی ئەیوبی و سەرخستنی بەسەر دوژمنەکانیدا، سور بوو لەسەر ئەنجامدانی هەر کارێك کە سودی هەبوایە بۆ خەلّك و دەستەلاّتی سیاسی بنەماڵەی ئەیوبی[ccxxviii]، ئەم خاتونە

خزمەتێکی زۆری بەبواری ڕۆشنبیری و خوێندن و خوێندەواری کردووە لە ڕێگای ئەو خوێندنگا و دامەزراوانەی دروستی کردوون وەکو خوێندنگای (خاتونیە)، وە چەندین خانەقاو حەمامی دروستکردووە، خوێندنگای خاتونیە جوانیە کە لە لایەن ئەم خاتوونەوە دروست کراوە لە ساڵی(٥٧٣ ك /١١٧٧ ن) تەواو بووە(ccxxi x). لە لایەن سعد الدین (٥٨١ك/١١٨٥ز) برایەوە سەرپەرشتی کراوە، دواتریش لەلایەن نەوەکانی ئەوان بەڕێوەبراوە، دامەزرێنەری ئەو خوێندنگایە شارەزابووە لە نەخشە کێشانی خوێندنگا، جگە لەم ئەم خوێندنگایە خانەیەکشی دروستکردووە، هەردووکیانی بە ناوی خۆیەوە ناوناوە، خوێندنگاکە لە ناوەوەی دیمەشق بووە، لە شەقامی (الحجر الذهب) نزیك حەمامی چەرکەسی، بەڵام خانەکە لە دەرەوەی باب النصر بووە لە سەر دەریای بانیاس(ccxxx). یەکێ لەو مامۆستایانەی دەرسی تیا وتۆتەوە باوکی بووە بە ناوی (حجە الاسلام) دواتر (فخرالدین الحواری) و کۆمەڵێك زانای تر، دامەزرێنەری ئەم خوێندنگایە لە دیمەشق لە مانگی ژی القعدی ساڵی (٥٨١ك/١١٨٥ز) مردووە، سەڵاحەددین لەو زەویەدا ناشتی کە بۆیان دیاری کردبوو لە بناری قاسیون لە گۆڕەستانی چرکسیە. لێرەدا دەردەکەوێ کە خاتونەکانی ئەیوبی رۆڵێکی بەرچاو و کاریگەریان هەبووە لە بیناکاری و شارستانی بەتایبەت لە دیمەشق، لەماوەی حوکمی ئەو بنەماڵە کوردە، وە شان بەشانی پیاوان وەستاون و بەژداریان کردووە لە کاری سیاسی(ccxxxi).

دەرئە نجامی توێژینەوە:

١- لە ئەنجامی ئەم توێژینەوەیەدا توێژەر بۆی دەرکەوت کە زانست و جوڵانەوی هزری ئامانجێکی سەرەکی موسڵمانەکان بووە بەدرێژایی سەردەمە جیاوازەکان چی بەتاك یاخود بەکومەڵ، لەلایەن خەڵکی ئاسایی یان فەرمی بوو بێت، سەرەرای بوونی کەموکوڕی لە پێگەی رامیاری ئەو سەردەمانەدا.

٢- راستیەکی حاشەهەڵنەگرە کە لە ناو دەسەڵاتدارانی موسڵمانەکان نمونەی زۆر نایابیان تێدا بووە کە زۆر بە خەمی پەرەپێدانی لایەنی رۆشنبیری بوونە ئەم خەم خۆریە دوو ئاراستەی وەرگرتبوو یەکێکیان هەوڵدان بووە بۆ خۆ رۆشنبیر کردن و پێگەیاندی توانای مەعریفی خۆیان چی بە خوێندنەوە یان بە هاودەمی کردنی زانا و مامۆستا پایەبەرزەکانی سەردەمی خۆیان یان بە بەشداری کردن لە کۆڕو کۆبوونەوەی زانستی بووبێت، ئەم دیاردەیە لەناو خەلیفەکانی عەبباسی زۆر بە ڕوونی دیار بووە.

٣- ئەیوبیەکان ئەو هۆزە کوردە بوون کە توانیان لەناو کێشمەکێشی سەدەکانی ناوەڕاست لە ناوچەیەکی ئاڵۆزو پڕ لە کێشەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست جێ پێیێ خۆیان بکەنەو دەسەڵاتی ئەو ناوچە گرنگ بگرنە ئەستۆ کە بریتی بوو لە وڵاتی

شام و میسر و یەمەن وبەشێك لە باكوور و باشووری كوردستان، بۆ ماوەی سەدەیەك حوكمی تێدا بكەن و ڕۆڵێكی سیاسی و شارستانی مەزن بگێڕن سەرەڕای بوونی كەمو كورتی لە پێگەی سیاسیدا بەتایبەتی دوای مردنی سەلاحەددین بوونی جێنشینەكانی بە سوڵتان و دەسەڵاتدار.

٤- ئەوەی شایانەی باسە ئەوەیە كە زۆربەی سوڵتانەكان و كەسایەتیەكانی بنەماڵەی ئەیوبی لە ئاستێكی بڵندی ڕۆشنبیریدا بوون، كە بابەتی ئەم توێژنەوەیە، وە لەم بوارەدا ئەمانە لە پێشەنگدا بوونە لە چاو میرو دەسەڵاتدارەكانی هاوسەردەم و دوای سەردەمی خۆشیان لە جیهانی ئیسلامی لە سەدەكانی ناوەڕاست، ئەوەی مەبەستمانە دیاری كردنی ئاستی ڕۆشنبیری تاكیە، زۆر جار ئیمە دەخوێنینەوە و یان لیكۆڵینەوەی لە سەر كراوە باسی لایەنی شارستانی و بە تایبەتی لایەنی زانستی و بنیاد نانی دامەزراوەی فێركاری كراوە، بەڵام بە تایبەتی بە وەردی باس لە ئاستی ڕۆشنبیری سوڵتانەكان و حەزوخولیاكان و بەرهەم و بەشداریان لە گفتوگۆ و ڕووبەڕووبونەوە زانستیەكان و چەندها چالاكی تر كە گرنگی پێنەدراوە.

٥- ئەوەی شایەنی باسە ئەوەیە كە لە نێو ئەندامانەی ئەم بنەماڵەیە زانا و مێژوو نووس و شارەزای جوگرافیا و زماندۆست و نەحوی و شاعیر و ئەدیب دۆست دەركەوتووە، سەرچاوە مێژوویە هاوچەرخەكانی ئەو سەردەمە ئاماژەیان پێ كردووە و تەنانەت هەندێك لە بەرهەمەكانی بنەماڵەی ئەیوبی بە سەرچاوەی گرنگی مێژووی و جوگراف و ئەدەبی دادەنرێت.

٦- لە لایەكی ترەوە ئەو پەیوەندیە پتەوەی نێوان سوڵتانەكانی ئەیوبی و زانایان بە ڕوویەكی گەشی ئاستی ڕۆشنبیریان دادەنرێت، زۆرێك لە سوڵتان و كاربەدەستانی ئەیوبی دەوری خۆیان بە كۆمەڵێك زانای ناودار دابوو ئەمانە ڕۆڵیان هەبوو لە یەكەم بەرزكردنەوەی ئاستی زانیاری تاكەكانی بنەماڵەی ئەیوبی و كاریگەریەكی مەزنیان لە سەر ئاستی ڕۆشنبیریان دروست كرد، وە لە لایەكی ترەوە ئەمانە هۆكار بوون بۆ بەدەسهێنانی سەركەوتنی گەورەی ئەیوبیەكان لە زۆربەی لایەنەكان بە تایبەتی لە سەر لایەنی زانستی.

٧- هەروەها ڕوویەكی تری ڕۆشنبیری تاكەكانی بنەماڵەی ئەیوبی دەسكراوەییان بووە لە خەرج كردنی سەروەت و سامانیان لە پێناو پەرپێدانی لایەنی زانستی و خزمەتكردنی زانا و خوێندكارەكانی دامەزراوە فێركاریەكان، سەرەڕای بنیادنان و نۆژەن كردنەوەی چەندین دامەزراوەی فێركاری، ئەو دامەزراوانەی كە هۆكار بوون بۆ پێگەیاندنی چەندین كادری چالاكی بوارە جۆربەجورەكان، كە خزمەتێكی زۆریان بە دامودەزگاكانی دەوڵەتی ئەیوبی دواتریش دەگەیاند.

پەراوێزەكان:

[i] ( ) ڕەوادی: ئەمانە دەگەڕێنەوە سەر هۆزی هەزبانی كوردی، لەنیوەی یەكەمی سەدەی (٤ ك واتا ١٠ز)، میرنشینێكی سەربەخۆیان دامەزراند (محمد كوری حسێنی ڕەوادی) لە ساڵی (٣٤٣ك /٩٥٤ ز)، دەسەلاتی بەرەو ئازەربیجان درێژكردەوە. المقریزی، السلوك، ج١/ص١٤٩" ابن تغری بردی، النجوم الزاهرە، ج٦/ص١٣–١٣" نیشتیمان بەشیر محمد، كوردو سەلجوقیەكان، وەرگێڕانی ئیدریس عبدولآ مستەفا، چ ٢، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٦، لا ٢٤ – ٢٥.

[ii] ( )هەزبانیەكان زانیاری كەمە دەربارەیان تا ساڵی (٤٢٠ك/١٠٢٩ ز) مێژووەكەیان نادیارە، شاری ئەربڵ پایتەختیان بووە، چونكە تا سەدەی (٥ ك) لەو ناوچەیە نیشتەجێ بوون، لەسەر دەستی ئەتا بگ (عیمادەدینی زەنگی) میرنشینەكە ڕوخاوە.ابن الاثیر، الكامل فی التاریخ دارالكتاب العربی،بیروت ،ج٨/ص٢٨٤.

([iii]) دوین: شارێكە لە دەوروبەری ئاران لە كۆتایی سنوری ئازەربایجان لەنزیك تەفلیس، شهاب الدین أبی عبدللـه یـاقوت الحمـوی، معجـم البلـدان، ط٢، دار صادر، بیروت، ١٩٩٥،مج ٢،ص٤٩١.

([iv]) ابن الأثیر،الكاملي التاریخ، ج١٠ /ص ١٦.

([v]) ابن الأثیر، الكاملي التاریخ، ج١٠ /ص ١٦"شهاب الدین ابو محمد عبد الرحمن المقدسي أبو شامة، الروضتین فی الاخبار الدولتین (النوریة والصلاحیة)، تحقیق محمد حلمي ومحمد مصطفی زیادة، ١٩٦٢م،ج١ /ص٤٠٣-٤٠٤"ابی العباس أحمد بن محمد ابن خلكان، وفیات الأعیان وانباء ابناء الزمان،ط ١،دارالكتب العلمیة، بیروت، ١٩٩٨،ج١ ص ٢٥٥ – ٢٥٦ .

([vi]) ابی العباس أحمد بن محمد ابن خلكان، وفیاتا لأعیان وانباء ابناء الزمان، ط ١، دار الكتب العلمیة، بیروت، ١٩٩٨،ج١ ص ٢٥٥ – ٢٥٦ .

([vii]) الملـك الأمجدالأیوبي،نسـب الأیـوبیین، تحقیـق صـلاحالدین المنجـد، بـیروت، ص ٤٧ " عبـد المـنعم ماجـد، الدولـة الأیوبیـة فـی تـأریخ مصرالاسلامی، دارالفكر العربی، د.م، ١٩٩٧، ص٧٥.

([viii]) الحموی، معجم البلدان، مج ٢،ص٤٩١ –٤٩٤.

([ix]) الحموی، معجم البلدان، ج ٢، ص ٤٩١.

([x]) ابن تغري بردي ، النجوم الزاهرة ، ج٦/ص١٢" ماجد، الدولة الأیوبیة، ص٧٦.

([xi])إبن الأثیر، الكامل فی التأریخ، ج ١٠، ص ١٦.

([xii]) إبن خلكان، وفیات، مج ١، ص ٢٦٠.

([xiii]) إبن الأثیر، الكامل، مج ١٠، ص ١٦.

([xiv]) نورەدین محمود:ناوی ابوالقاسم محمود كوری عمادالدین زەنگیە ناسرابوو بە مەلیك عادیل نورالدین لەساڵی ٥١١ك /لە دایكبووە، دوای مردنی باوكی دەستی گرت بەسەر حەلەب و دەوروبەری وەپاشان توانی دیمەشق تەواوی شام بخاتە ژێر دەسەڵاتی ، پاشایەكی لەخواترس و بەدین بوو زۆر حەزی بەكاری چاكەدەكردوە چەندین قوتابخانەی دروستكردووە لە ولاتی شامدا، لەساڵی ٥٦٩ك/ مردووە. ابن خلكان، وفیات، ج ٥، ص ١٨٤-١٨٧.

([xv]) ابن الأثیر، الباهر، ص ١٤٠" ابنشداد، النوادر السلطانیة، ص ٤٠" ابن واصل، مفرج الكروب،جـ ١،ص ١٦٤، ١٦٥"ابن أیبك الصَّفَدي: الوافي بالوفیات جـ ١٦ ص ٩٧.

([xvi])ابنشداد: النوادر السلطانیة ص ٤٠" أبو شامة، الروضتین فی الاخبار الدولتین ، ج٢/ص ٦٤-٦٨"الصفدي،الوافي بالوفیات جـ ١٦/ ص ٢١٥.

([xvii]) إبن الأثیر، الكامل، مج ١٠/ص ٣٥"الذهبي، سیر اعلام النبلاء،ج١٥/ص ٢١٠-٢١٥.

([xviii]) إبن الأثیر، الكامل، مج ١٠، ص٥٥-٥٨، ٦٥.

([xix])كەرەك: وشەیەك ی ئەعجەمیە ناوی قەڵایەكی قایمە لە دەوروبەری شام بە رووی شاخی (البلقاو) كەوتۆتە نێوان (ایلەو دەریای قلزم و بیت المقدس) لەسەر چیایەكی بەرزە چەند دۆڵێك دەوری داوە.الحموی، معجم البلدان، ج٤، ص٤٥٣.

([xx]) الاصفهاني، الفتح القسي، ٤٥-٥٩" ابن الاثیر ، الكامل في التاریخ ،ج١٠/ص١٤٦-١٦٣، احسان عباس، تاریخ بلاد الشام في عهد الاتابكة والایوبیین ، دائرة المكتبة الوطنیة ، عمان، ١٩٩٨، ص١٧٧-١٩٧.

([xxi]) ئارشاك سافریستیان، كورد و كوردستان، وەرگێڕانی: أمین شوان، لە هارڤەر چاپ كراوە، هوڵەندا، ١٩٤٨، لا٥٥.

([xxii]) بە واتای سەروەی شام دێت، شارێكە لە شام كەوتۆتە سەر كەناری دەریای لە نێوان غەزەو بەێت جەبرین وە پێی وتراوە بوكی شام. الحموی، معجم البدان، ج٤، ص١٢٢.

([xxiii]) ابن الاثیر ، الكامل في التاریخ ،ج١٠/ص١٤٦-١٦٣ " قەفتان، مێژووی گەلی كورد، لا ١٨٨.

([xxiv]) ابن الاثیر ، الكامل في التاریخ ،ج١٠/ص١٨٣" عباس، تاریخ بلاد الشام ، ص٢٠٥-٢١٩ ؛ جفری برۆن، پوختەی مێژووی ئەوروپا، وەرگێڕانی: نیهاد جلال حبیب الله، چ ١، ب – چ، ٢٠٠٩، لا٢٥١.

([xxv]) ابن الاثیر، الكامل في التاریخ،ج١٠/ص١٨١-٢٠٤،١٩٩-٢١٨" عباس، تاریخ بلاد الشام ،ص ١٩٧ – ٢٢٦.

([xxvi]) ابو شامة ،الروضتین في اخبار الدولتین،ج٣/ص٣٣٢-٣٣٥" الصفدي ، والوافي بالوفیات ، ج٢٩/ص٤٨-٦٦.

([xxvii]) إبن خلكان، وفیات الاعیان، ج/ص٤٠٦-٤١١"عباس ، تاریخ بلاد الشام ،٢٤٠-٢٤١.

([xxviii]) إبن خلكان، وفیات الاعیان، مج ٤، ص ٣٣٤.

(xxix)موسى مصطفى الهسيانى، السنوات الاخيرة من حياة دولة الكورد الايوبية فى مصر وبلاد الشام، ط ١، مديرية مطبعة الثقافة، أربيل، ٢٠٠٧، ص ١٨٠.

(xxx)محمد الصادق العفيفي، تطور الفكر العلمي عند المسلمين، مكتبة الخانجي، القاهرة، ص١٦–١٧، ٤٧–٤٨، ٥٤=٥٨.

(xxxi)گقوش، پوختەی، ل١٨٥.

(xxxii)موعتەزیلەکان: ئەوانە لێکۆڵینەوەی ئوصولی دین و بیروباوەریان دەکرد لەم بوارەدا زیاتر عەقڵیان حوکمی بەسەردا دەکردن، دواتر گەیشتنە هەندێك بیرورِا كە جیاواز بوون لە بیرورِای خەڵك كە یەکەم جار ئەم جیاوازیە لە (بصرە)دا دەرکەوت دواتر لە (بغداد)، گرنگترین ئەو بوارانەی كە جیاوازیان هەبوو لەسەریان مەسەلەی قەدەرو کردوەی بەندەکانە كە دەیان ووت کردەوەی بەندەکان دروستکراوی خۆیانە نەك خودا، كە رِای گشتی وابوو كە دروستکراوی خودایە، لەگەڵ ئەوەشدا جیاوازییان هەبوو لەسەر سیفەتەکانی خودا،عبد اللطيف بن بد القادر الحفظي، تاثير المعتزلة في الخوارج والشيعة، دار المعرفة، بيروت، ٢٠٠٥، ص١٣–٩٦،٣٠–١٩٧.

(xxxiii) حسن، تاريخ الاسلام، ج٢، ص٢٨٣–٢٨٥.

(xxxiv)کۆبوونەوەی زانایان بوو كە گفتوگۆیان دەکرد لەسەر ئەو رِا جیاوازانەی كە سەریان هەڵدابوو كە هەوڵی لادانی ئەم رِایانەیان دەدا بەتایبەت هەندێ دەستە پێیان وابوو كە قورئان دروستکراوی خودایە، ئەمەش لە قورئان و سونەتدا هەیە، على إبراهيم حسن، التأريخ الإسلام (الجاهلية– الدولة العربية– الدولة العباسية)، ط١،دار الاندلس الخضراء، القاهره،الجدة،٢٠٠٠، ص٤٠٨.

(xxxv)علي إبراهيم، التأريخ الإسلام، ص٤٠٨.

(xxxvi)كاوه فرەج سعدون، رِۆڵی پڕشنگداری زانا مسوڵمانەکان لە پێشکەوتنە زانستیەکان، چاپ و پەخشی نوسەر، سلێمانی، ٢٠٠٧، ل٣٦٨– ٣٦٩.

(xxxvii)بروانة محمد بن اسحاقبن محمد ابن النديم، الفهرست، بيروت، مكتبة خياط، ١٩٦٤.

(xxxviii) منير سعد الدين ، المدرسة الاسلامية في العصور الوسطى ، المكتبة العصرية ، بيروت ، ١٩٩٥، ص١٦–١٧.

(xxxix) كامل جميل العسلي، الأوقاف والتعليم، المجمع الملكي لبحوث الحضارة الإسلامية، د.ت، ١٢٩/٣.

(xl) احمد احمد بدوي، صلاح الدين الايوبي بين شعراء عصره وكتابه، دار القلم، القاهرة، ١٩٦٠، ص٢٩–٣٩.

(xli)احمد خليل،تاريخ الكرد في الحضارة الاسلامية، ط١، دار هيرو ، بيروت، ٢٠٠٧،ص٣٠٨–٣٠٩ .

(xlii) درية عوني والاخرون، الاكراد في مصر عبر العصور، ط١،،القاهرة،٢٠١١،ص٤٦–٤٩.

(xliii) احمد بدوي، الحياة العقلية في عصر الحروب الصليبية بمصر والشام، القاهرة،د,م.ت،ص٥–١٠.

(xliv) خليل، تاريخ الكرد في الحضارة الاسلامية،٢٩٣ –٣٠٦.

(xlv)حسن ابراهيم حسن، تاريخ الاسلام السياسي والديني والثقافي والاجتماعي،ط١٤،مكتبة النهضة المصرية،القاهرة،١٩٩٦، ج٤/ص١٠١–١١٢.

(xlvi)الاصفهاني، الفتح القسي،٦٥–٦٩.

(xlvii) خليل ، تاريخ الكرد في الحضارة الاسلامية،ص٢٩٣،٢٠٣–٣٠٦.

(xlviii)سعد الدين ، المدرسة الاسلامية ، ص١٢–٣٩.

(xlix) ابن جبير، الرحلة ابن جبير، ١٩٨.

(l)ابن الاثير،الكامل،جـ١٠/ص٩" المقريزي، الخطط،جـ٢/ص٣٦٢" السيوطي، حسن المحاضرة،جـ٢/ص١٨٤–١٨٥.

(li)هاملتون جب، دراسات في حضارة الاسلام، ترجمة: احسان عباس وآخرون، ط٢، دار العلم للملايين،بيروت، ١٩٧٤، ص٣٠.

(lii) عطا عبد الرحمن محى الدين، ئەسەدین شێرکۆ ژیاننامەی و رِۆڵی لەشەری خاچپەکان دا، چ١، لە بڵاوکراوەکانی ناوەندی رِۆشنبیری بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، سلێمانی، ٢٠٠٣، ل ٧٢.

(liii)الاصفهاني، الفتح القسي، ص٨١–٨٢" الصفدي، الوايب الوفيات،ج ٢٩/ص٥٩ ٦٤" اكو برهان محمد، رِۆڵی زانستی سەلاحەدین و رِۆڵی لە گەڵ زاناکان، گۆڤاری زانکۆی کۆیە، ژمارە٢، هەولێر، ٢٠٠٤، ل ١١٠.

(liv) خليل، تاريخ الكردفي الحضارة الاسلامية، ص٣٠٧–٣١٠.

(lv)حسن، تاريخ الاسلام السياسي ، ص٤٠٤.

(lvi) خليل، تاريخ الكرد في الحضارة الاسلامية،ص٢٩٦.

([lvii]) العبادي،فيتاريخالايوبيينوالمماليك،ص٩٩ .

([lviii]) بروانة : ناصر داود بن يسى ، الفوائد الجلية في الفرائد الناصرية،مطبعة الشؤون الثقافية ، بغداد ،١٩٩٠.

([lix]) بروانة: محمد بن تقي الدين عمر بن شاهنشاه ، مضمار الحقائق وسر الخلائق ، ت: حسن حبشي ، عالم الكتب ، القاهرة ، ١٩٦٨.

([lx]) بروانة: عماد الدين اسماعيل بن علي أبي الفداء، المختصر في أخبار البشر، ط١، (القاهرة: المطبعة الحسينية، ١٣٢٥هـ).

([lxi]) ابن شداد، النوادر، ص٣١–٣٧ " التكريتي، الايوبيون،ص١٠١–١٠٢.

([lxii])ابن خلكان، وفيات الاعيان،٥٣/٣–٥٤.

([lxiii])ابن شداد، النوادر، ص٣٣،٣٧.

([lxiv])ابن خلكان، وفيات الاعيان، ٤ج/ص٢٣٩–٢٤٠"حسين: موسوعة،٢٧١.

([lxv]) النوادر السلطانية، ،ص٣٣.

([lxvi]) ابن واصل، مفرج الكروب ، ج٢،ص٥٥–٥٦" السبكي، طبقات الشافعية الكبرى، ج٤، ص١٩٥" المقريزي، السلوك، ج١،ص١٧٣–١٧٤.

([lxvii]) السبكي، طبقات الشافعية الكبرى، ج٤، ص١٩٥" المقريزي، السلوك ، ج١،ص١٨٧..

([lxviii]) ابن قاضي شهبة،طبقات النحاة واللغويين، ص١١٦.

([lxix])ابن قاضي شهبة، المصدر نفسه.

([lxx]) ذيل مرآة الزمان، ج١،ص٧١.

([lxxi]) السبكي، طبقات الشافعية الكبرى، ج٤، ص١٩٥" ج٧،ص١٢١–١٢٢.

([lxxii]) البداية و النهاية، ج١٢،ص٤٠٣–٤٠٤.

([lxxiii])ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ج٦/ص١٥٧.

([lxxiv])الروضتين،ج٤،ص١٢.

([lxxv]) عاشور، مصر والشام، ١٠٧.

([lxxvi]) عماد الدين الكاتب، الفتح القسي، ص٨١–٨٢.

([lxxvii])ابن خلكان، وفيات الاعيان،ج٧،ص٢٠٦–٢٠٧.

([lxxviii]) الحنبلي، شفاء القلوب، ص١٨٨–١٩٠.

([lxxix])المقريزي، السلوك، جـ١/ص١٧٣.

([lxxx]) عباس ، تاريخ باد الشام، ٢٨٠–٢٨٤.

([lxxxi]) ابن شداد، النوادر، ص٣٥٤" البنداري، سناء البرق،٢٩٩.

([lxxxii]) لبگريرك القدس: ئەو نازناوە و پێگەیە بوو كە سەرۆكی ئەسقوفیەكانی قودس هەیبوو. عبد المنعم ماجد، الدولة الايوبية في تاريخ مصر الاسلامية، دار الفكر العربي، القاهرة،١٩٩٧،ص١١١.

([lxxxiii]) ابن الاثير، الكامل،١٤٨/١٠" ابن واصل، مفرج الكروب، ج٢/ص٢٣٠.

([lxxxiv])ابن خلكان، و في اتالاعيان،ج٣،ص٢٥١،ابن تغرى بردي،النجومال زاهرة،ج ٦،ص١٢٧" النعيمي، الدارس،ج١،ص٣٨٧.

([lxxxv])ابن ابي اصيبعة،عيون الانباء،ص٦٨٨.

([lxxxvi])ياقوت، معجم الأدباء، ج٨، ص١٠٥" السيوطي، بغية الوعاة، ج١،ص٥٠٢–٥٠٣.

([lxxxvii])المقريزي، الخطط، ج٢، ص٨٣.

([lxxxviii])الذهبي،سيراعلام،ج٢١/ ص٢٩٤" النعيمي، الدارس، ج١/ص٣٨٧.

([lxxxix])أبو الحسن علي بن موسى بنسعيد الأندلسي،الغصون اليانعة في محاسن شعراء المائة السابعة، تحقيق ابراهيم الأبياري، ط٢،القاهرة، دار المعارف، ١٩٥٤م، ص١٤.

([xc])ابن خلكان، وفي اتالاعيان، ج٣،٤١٩–٤٢١.

([xci])ابو شامة، الذيل، ص٩٤" ابن واصل، مفرج الكروب، ج٢/ص١٧٨–١٨٠" ابن خلكان، وفيات الاعيان، ج٤،ص٦–٩.

([xcii])ابن كثير، البداية والنهاية، ج١٣/ص٨٤،٧١–٨٥.

([xciii])ابن الاثير، الكامل،١٠/٣٦٩.

([xciv])ابن خلكان، وفيات الاعيان،٧/٨٩.

([xcv]) الصفدي، الوافي بالوفيات، ج٢٠/ص١٦٣.

([xcvi]) سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٨–٢/٧٤٥.

([xcvii]) المقريزي، السلوك، ١/٤١٧،٤٠٧.

([xcviii]) ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ٦/٣٢٢.

([xcix]) النجوم الزاهرة، ٦/١٦٣.

([c]) الصفدي، الوافي بالوفيات،ج١،ص١٩٤.

([ci]) المقريزي،الخطط،ج٢،ص٣٦.

([cii]) صارم الدين ابراهيم بن محمد بن آيدمر العلائي المعروف بابن دقماق، نزهة الانام في تاريخ الإسلام، تحقيق سمير طبارة، المكتبة العصرية، بيروت، ١٩٩٩م، ص١٢٠" النعيمي،الدارس،ج١،ص٣٥٩.

([ciii]) ابن الوردي، تاريخ بن الوردي،٢/١٦٥.

([civ]) ابو شامة ، الروضتين ، ج٢/ص٢٦٤ " الذهبي ، تاريخ الاسلام ،ج٣٩/ص٤٧ ، ج٤٤/ص٨.

([cv]) خليل،تاريخالكردفيالحضارةالاسلامية،ص٣٠٨–٣١٠.

([cvi]) الغساني، العسجد، ج٢/ص٤٢٨.

([cvii]) ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ج٥ /ص ٢٦٧.

([cviii]) ابن قطلوبغا، تاج التراجم، ص٦٩.

([cix]) ابن واصل، مفرج الكروب، ج٤، ص٢١٠" الغساني، العسجد، ج٢، ص٤٢٨.

([cx]) ابن واصل، مفرج الكروب، ج٤، ص٢١٠.

([cxi]) ابو الفداء، المختصر، ج٣/ص١٣٨ " ابن الوردي، تاريخ، ج٢/ ص٢١٣.

([cxii])ناوی (زيد بن الحسن بن زيد البغدادی) يە يەكێكە لە ناودارترين زاناكانی سەردەمی خۆی لە زمان و نەحو و شێخی حەنەفيەت خويندنەوە بوو ە شام، لە ديمەشق مردووە، ئەم زانايە لەلای بنەماڵەی ئەوبی جگايەكی بەرزی هەبوو بە تايبەتی لە لای مەليك موعەززەم عيسى. الحموی،معجم الادباو، بيروت، دار المستشرق، د.ت، ج١١، ص ص ١٧٠ – ١٧٦" جمال الدين ابی الحسن بن علی القفطي: أنباه الرواه على انباه النحاه، تحقيق: محمد ابو الفضل ابراهيم، القاهره، مطبعة دار الكتب المصريه، ١٩٥٢، ج٢، ص١١).

([cxiii]) سيبەوەی: ناوی عومەر كوڕی عوسمانی كوڕی قەنبەر ی الحارسيە كونيەكەی ابوبشر بوو، نازناوی سيبەوەی بوو لە گوندی بەيزای وولاٌتی فارس لە دايكبووە،زانايەكی گەورەی نەحو بوو بە يەكەم كەس دادەنرێ كەزانستی نەحوی دارشتەوە. الذهبي، سيراعلام، ج٨/ص٣٥١–٣٥٣.

([cxiv]) الحنبلي، شفاء القلوب، ص٢٧٦.

([cxv]) الزمخشری: ناوی ئەبوقاسم مەحمود كوڕی عومەر الخوارزمی الزمخشريە، لە زمەخشەر لەجرجانيەی خوارزم لەداێكبووە، زۆر شارەزابووە لەبواری ئەدب زۆرێك لە زاناكان لەژێردەستی ئەم زانايەفێربوونە، هەڵگری بيری موعتزيلەبووە. الذهبي، سيراعلام النبلاء،ج٢٠/ص ١٥١–١٥٢.

([cxvi])سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ج٨، ق٢، ص٦٤٨.

([cxvii]) مرآة الزمان، ج٨، ق٢، ص٦٤٨.

([cxviii])عاشور،الايوبيون والمماليك في مصر و الشام،ص١٣٩–١٤٦.

([cxix])ناوی ئەبو حەنيفەی نعمانی كوری سابتی الكوفيە، فەقی و زانايەكی بەناوبانگ بووە، يەكێكە لەچوار ئيمامەكە لە لای ئەهلی سونە ئاينزەكان، خاوەنی ئاينزەی حەنەفی بووە فقهی ئيسلامی،بەدەوڵەمەنی لە زانست و ڕە و شتی بەرز ناسرابوو، لەكوفە لە دایك بووە.الذهبي، سيراعلام النبلاء ،ج٦/ص٣٩٠–٤٠٣.

([cxx]) ابو بكر احمد بن علي الخطيب البغدادي، تاريخ بغداد، دار الكتاب العربي، د.ت، ج١٣/ص٣٣٢–٣٢٤.

([cxxi]) تاريخ بغداد، ج١٣، ص٤٢٣.

([cxxii]) مصطفى بن عبدالله حاجي خليفة، كشف الظنون عن اسامي الكتب والفنون، بغداد، مكتبة المثنى، د.ت، ج٢، ص١٠١٠.

([cxxiii]) مفرج الكروب، ج٤، ص٢١٢.

([cxxiv]) الملك المعظم، الرد، ص١٢٧.

([cxxv]) الرد، ص ١٨٠-١٨١.

([cxxvi]) ابن واصل، مفرج الكروب، ج٤، ص٢١٢.

([cxxvii]) مفرج الكروب، ج٢، ص١٢٥.

([cxxviii]) ابو شامة، الذيل، ص٩٧.

([cxxix]) ئەرسوف: شارێکە دەکەوێتە سەر کەناری دەریا لە فەلەستین. الحموي، معجم البلدان، ج٥/ص٣١٥.

([cxxx]) مفرج الكروب، ج٤، ص ص ٢١٠-٢١١.

([cxxxi]) الذهبي، سير الاعلام، ج٢٢، ص١٢١.

([cxxxii]) سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ج٨، ق٢، ص٥٣٧.

([cxxxiii]) ابو شامة، الذيل، ص٦٢" الصفدي، تحفة، ق٢، ص١٠٩.

([cxxxiv]) شرف الدين ابو المحاسن محمد بن نصر ابن العينين، ديوان ابن العينين، تحقيق: خليل مردم بك، دمشق، المجمع العلمي العربي، ١٩٦٤، مقدمة المحقق، ص١٣.

([cxxxv]) مفرج الكروب، ج٤، ص٢١٨.

([cxxxvi]) المقريزي، درر، ق٢/ ص٣٥٥.

([cxxxvii]) مرآة الزمان، ج٨، ق٢/ ص٦٤٥.

([cxxxviii]) الصفدي، تحفة، ق٢، ص١٠٩" عمر رضا كحالة، معجم المؤلفين، بيروت، دار احياء التراث، د. ت، ج٨، ص٢٢.

([cxxxix]) المنذري، التكملة، ج٥ /ص٣١٨" المرتضى الزبيدي، ترويح القلوب في ذكر الملوك بني ايوب، تحقيق: صلاح الدين المنجد، دمشق، مجمع اللغة العربية، ١٩٦٩، ص٧٣.

([cxl]) الحسن بن احمد بن زفر الاربلي : مدارس دمشق وربطها وجوامعها وحماماتها ، تحقيق : محمد احمد دهمان ، دمشق، مطبعة الترقي ، ١٩٤٧ ، ص١٣ " المقريزي : درر ، ق٢/ص٣٥١.

([cxli]) ابن واصل، مفرج الكروب، ج٤، ص٢١١.

([cxlii])الحنبلي، شفاء القلوب،٢٧٦.

([cxliii]) مؤلف مجهول، الحوادث الجامعة والتجارب النافعة في اعيان المائة السابعة، ت: مصطفى جواد، بغداد: مطبعة الفرات، ١٩٦٩، ص١٠٧.

([cxliv])المنذري، التكملة، ج٢، ص٢٩٦، ابن تغرى بردي، النجوم الزاهرة، ج٦، ص٣١٤" السيوطي، حسن المحاضرة، ج١، ص٢٥١.

([cxlv]) ابن تغرى بردي، النجوم الزاهرة، جـ٦، ص٣١٤.

([cxlvi])انباه الرواة،ج٢،ص٢٢-٢٣.

([cxlvii])ابن ابيك الداودار، كنز الدرر،ج٧،ص٢٦٧" السيوطي، حسن المحاضرة،ج٢،ص١٣٦.

([cxlviii])ابن واصل، مفرج الكروب،ج٤،ص٢٤٢.

([cxlix])المقريزي،السلوك،ج١،ق١،ص٢٤٢.

([cl])فردريکی دووەم: لەخێزانی هۆهنشتاون بووله ساڵی ١٢١٥ بووە بە ئیمبراتۆری رۆمانی پیرۆز و پاشای ئەڵمانیا و ئیتاڵیا بورگەندی بووە و پاشای سەقەڵیە بووە وەك میراتگری دایکی، لەلەشکرکێشی خاچی حەوتەم لەگەڵ مەلیك کامیل رێکەوتووە و قودس وچەند ناوچایەکی وەرگرتوتەوە. عاشور،الايوبيون و المماليك،ص١٠١-١٠٤.

([cli])ابن واصل،مفرج الكروب،ج٤،ص٢٤٢" المقريزي، السلوك،١/٣٤٦" الحنبلي، شفاء القلوب،٢٧٦.

([clii])خليل، تاريخ الكرد في الحضارة الاسلامية،ص٣٠٨-٣١٠" العبادي،في تاريخ الايوبيين و المماليك،ص٩٩-١٠٠"عاشور، الايوبيون والمماليك في مصر و الشام،ص١٣٩.

([cliii]) الذهبي، سير اعلام النبلاء،ج٢٢/ص١٣١.

(clxiv)ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة،ج٦/ص٣٢٣–٣٢٤" عاشور، مصر والشام،ص١١٠.

(clxv)القلقشندي،صبح،ج٣/ص٤١٤"السيوطي،حسن،ج٢/ص٢٦٢.

(clxvi)بدوي،الحياة،ص٥٢"معروف،نشاة،ص١٥

(clxvii)الذهبى،سير اعلام، ج٢٣/ص١٨٧–١٨٨.

(clxviii) محمد امين زكى بەگ، خولاصەيەكى تاريخى كورد وكوردستان، چاپخانەى وەزارەتى پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٦،بەرگ٤/لا ١٤٣ ـ ١٤٤ .

(clxix) بيبرس المنصورى، تأريخ الدولة الأيوبية و دولة المماليك البحرية حتى سنة ٧٠٢ هـ،دار المصرية، القاهرة، ١٩٩٣م، ص٧.

(clx) احمد موختار العبادى، ميژووى ئەيوبى ومەملوكيەكان، و.نيهاد جەلال حبيب الله، چاپى يەكەم، ٢٠١٠، لا٨٩.

(clxi) ياسين صابر صالح، ئينسكلۆپيدياى گشتى، چاپى يەكەم، دەزگاى چاپ وپەخشى سەردەم، سلێمانى، ٢٠٠٥، لا٦٨٥.

(clxii) لويس نۆيەم: يان لويس پێروز پاشاى فەرەنسا بوو كوڕى لويسى هەشتەم بوو سەركردايەتى شەڕى خاچى حەوتەمى كرد بۆ سەر ميسر لە ساڵى ٦٤٧ك/١٢٤٨ز لەو جەنگەدا شكستى خوارد و بە ديل گيرا لە لايەن .عاشور، الايوبيون والمماليك،ص ١٢٨–١٣٦

(clxiii) دمياط: شاريكى كۆنە دەكەوێتە تنس و مصر، لەنێوان دەرياى ڕۆم و ڕووبارى نيل، ئاو و هەوايەكى خۆشى هەيە، الحموى،معجم البلدان،ج٢/ص٢٦٥.

(clxiv) محمدخضرى بك، سەرچاوەى پێشوو، لا١٨٦.

(clxv) حصن كيفا: هەروەها پێيدەوترا كيبا بريتى بوو لە شارێك و قەڵايەكى گەورە و دەڕوانێتە سەر ڕووبارى ديجلە لە نێوان ئامد و دووركەى ئيبن عومەر لە دياربەكر، پێكهاتبوو لە دووبەر. الحموى،معجم البلدان، ج٢/ص٢٦٥.

(clxvi) الذهبى، المصدر السابق، ص٣٥٨.

(clxvii) خليل،تاريخ الكرد في الحضارة الاسلامية، ص٣٥٠–٣٥٣.

(clxviii) ابن تغرى بردي، النجوم الزاهرة، ج٦،ص٣٢٠" الحنبلي، شفاء القلوب، ص٣٨١" المقريزي، السلوك،ج١/ص٣٤١.

(clxix)كنز الغرر، ج٧،ص٣٤١.

(clxx) ضياءالدينابومحمدعبداللهبناحمدالمالقي (ت٦٤٦هـ/١٢٤٨م)،الجامعلمفرداتالادوية،القاهرة: بلا مط، ١٢٩١هـ،ج١،ص٤.

(clxxi) ابن ابي اصيبعة،عيون الانباء،ص٥٩٩.

(clxxii) بدوي، الحياة العقلية،ص٣٠٠.

(clxxiii) فسطاط: ئەوشارەيە كە عمر و كورى العاص دروستيكردوە دواى فەتحكردنى ميسر لە ساڵى (٢٠ك/٦٤١ز) دەكەوێتە نزێك حوصنى بابليون لەسەر كەنارى ڕووبارى نيلبە لاى باكوورى ڕۆژهەڵاتيەوە. الحموى، معجم البلدان،ج٤/ص٢٦١–٢٦٣.

(clxxiv) مرآة الزمان، جـ٨، ص٢٠٠، صص٧٤١–٧٤٢" السبكي، طبقات الشافعية الكبرى، جـ٥، ص" المقريزي، السلوك، جـ١، ق٢، ص٣٠٨، ص٣١٥" ابن دقماق، نزهة الأنام، ص١٥٠.

(clxxv) السلوك،ج1/ص٣٤١.

(clxxvi) ابنتغرىبردي،النجوم، ٣٤١/٦"السيوطي،حسن، ٢٦٣/٢"معروف،نشأة،١٧"بدوي،الحياة،ص٤٩.

(clxxvii) ابنتغرىبردي،النجوم، ٣٤١/٦"بدوي،الحياة،ص٤٩.

(clxxviii) سوڵتانبێبەرس: ناسراوە بە مەليك (زاهير بێبەرس)ٰ ناوى تەواوى ركن الدين ابوفتوح بيبرس بن عبدالله البندقدارى الصالحى النجم الايوبى التركى البندقداريە، لەكۆتايى ساڵى (٦٢٠ك/١٢٢٣ز) لە دەشتاييەكانى قەفجاق لەدايك بووە، لە ساڵى (٦٥٩ك/١٢٦٠ز) دەسەڵاتى دەوڵەتى مەملوكى وەرگرتووە بە دامەزرێنەرى ڕاستەقينەى ئەم دەوڵەتە دادەنرى.روكن الدين بيبرس المنصورى، زبدة الفكر فى تأريخ الهجرة، ط١، د.م، بيروت، ١٩٩٨، ص٥٥"ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ج٧/ص٨٦.

(clxxix) بدوي،الحياة،ص٤٩.

(clxxx) ابوشامة،الذيل،ص٢٤٠"الذهبي،المعجم،ص٢٠٩"اليافعي،مراة، ١٥٣/٤.

(clxxxi) ابنكثير،البداية، ٦٠/١٤"السيوطي،حسن، ٤٦٧/١.

(clxxxii) اليونيني،ذيل، ٢٧٩/٣"السيوطي،حسن، ٤٨١/١.

(clxxxiii) الاشعرية :قوتابخانەیەکی ئیسلامی سونیە دامەزرێنەری ئەبی حسن الاشعریە. مصـطفى بـن محمـد بـن مصـطفى، اصـول و تـاريخ الفـرق الاسلاميه،(د.م) ٢٠٠٣،ص٥٩٩.

(clxxxiv) المقريزي،الخطط،ج٢،ص٣٧٣.

(clxxxv) ابنواصل، مفرج الكروب،ج٥، ص١٦٢.

(clxxxvi) النعيمي،الدارس،ج1/ص٣٩٣" لابيدوس،السياسةالدينية،ص٢٥٤.

(clxxxvii)الجواهري، من تاريخ المكتبات في البلدان،ص١٣١–١٣٥.

(clxxxviii)القاضي الفاضل: ناوی تەواوی ئەبو عەلی عەبدولڕەحیمی کوڕی عەلی کوڕی موحەمەدی کـوڕی ئەلحەسـەن ئەلبیسـانی ئەلعەسـقەلانیە. لە ساڵی ١١٧٥/٥٢٩ ك لە عەسقلان ، چەندین پۆستی کارگێری وەرگرتووە، لە خەزمەتی سەڵاحەددین کاری کـردووە ، وە بۆتـە سـەرۆکی دیـوانی ئینشا، وە دەستی ڕاستی سەڵاحەددین و ڕاوێژکارو هاوری خوشەویستوو نزیکی بووە، وە لە گەڵی بووە تاوەکو مردنـی لـە سـاڵی ٥٨٩ك/١١٩٣ز. وە پاشان لە گەڵ نەواکانی سەڵاحەددین کاری کردووە تا وەکو مردنی لە ساڵی ٥٩٦ ك /١٢٠٠ز.الذهبي، سير اعلام، ج٢١/ص٣٣٨–٣٤٤.

(clxxxix)أكۆ برهان محمد، ڕۆڵی زانستی سەلاحەدین و ڕۆڵی لەگەڵ زاناکان، ل١١٩.

(cxc)إبراهيم سليمان الكروي، عبدالتواب شرف الدين، المرجع الحضارة العربية الإسلامية، منشورات ذات السلاسل، كويت، ١٩٨٧، ص٤٤٢.

(cxci)ربحي مصطفى عليان،المكتبات في الحضارة العربية الاسلامية،ط١،دار صفاء، عمان،١٩٩٩،ص١٦٢–١٧٠.

(cxcii)الأسنوي،طبقات الشافعية،جـ١،ص٤٩٣.

(cxciii)سعدالدين،المدرسة الاسلامية،ص٩٩–١٠٨ "خليل، تاريخ الكرد في الحضارة الاسلامية،ص٣٠٧–٣٠٨.

(cxciv)إبراهيم سليمان الكروي، المرجع الحضارة العربية، ص٤٤٣.

(cxcv)عليان،المكتبات في الحضارة ص١٣٤.

(cxcvi)محمد رجيب البيومی، سەلاحەدینی ئەیوبی تێکشـکێنەری خـاچ پەرسـتانی دوژمنکـار، و: مـلا محمـد حسـن سـەرگەینێڵی، چ١، نوسـینگەی تەفسیر بۆ بڵاوکردنەوەو ڕاگەیاندن، هەولێر، ٢٠٠٩، ل١٢٩.

(cxcvii)إبن كثير، البداية، مج ١٣، ص ١٨.

(cxcviii) مەبەست لەو وشەیە ئەوەیە کە زۆرێك لە مەلیك و سوڵتانەکان نەوەی یان بەرازای بوونە.

(cxcix)الحنبلی، شفاوالقلوب، ص ٢٢٩.

(cc) إبن الكپير، البدايە، مج ١٣، ص ١٩.

(cci) الحنبلی، شفاوالقلوب، ص ٢٢٩.

(ccii) إبن كپير، البدايە، ج ١٣/ص ٨٤..

(cciii) الحنبلی، شفاوالقلوب، ٢٢٩.

(cciv)ابن شداد، الاعلاق الخطيره، مج ٢، ص٢٤٩.

(ccv)إبن كپير، البدايە، ج ١٣/ص ٨٥.

(ccvi)ابو شامه ، ژیلعلی الروچتین، ص١١٩ "ماجد عرسان الكيلانی، سەرهەڵدانی نەوەی صلاح الدين وگەڕانەوەی قودس،چاپخانەی ناز، هەولێر،١٩٩٩ ،ص٣١٨–٣١٩.

(ccvii)العلموي ، مختصر التنبيه الطالب ، ص٤٨ " النعيمی، الدارس، ج١/ص ٢٢٩.–٣٠١

(ccviii)احمد عبدالعزيز محمود، ستەم و نادادی دەرحەق بە سەرکردەی مجاهید سەلاحەددینی ایوبی، وەرگێرانی: زرار علی، چ ١، ب – چ، هەولێر، ٢٠١١، ل٣١١ – ٣١٧ –٣١٨.

(ccix)اليافعي،مرآة الجنان:١٠٥/٤.

(ccx)المقريزي ، السلوك ، ج١/ص٣٦٣ " الحنبلی،شفاء القلوب، ص ٣٢٨ – ٣٢٩.

(ccxi)عباس ، تاريخ بلاد الشام ، ص٢٨٦.

(ccxii)المقريزي ، السلوك ، ج١/ص٣٧٧ .

(ccxiii)محەمەد ئەمین زەکی بگ، خولاصەیەکی تاریخی کوردو کوردستان،چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٦، بەرگی ٤، ب ٢، لا ١٥٤ – ١٥٥.

(ccxiv)بدوي ، الحياة ، ص٣٨.

(ccxv) سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان،٨–٢/٧٧٨" المقريزي،السلوك،٤٤٩/١.

(ccxvi)سەعددەدین مەسعود: کوڕی معین الدین انر کوڕی عبدالله تغتکینه میری سوپای شام بووه لێپرسراوی دیمەشق و پارێزەری بووە، سعدالدینی کوڕی یەکێك بوو لە سەرکردە ناودارەکانی سەردەمی نور الدین زەنگی. ابن خلکان وفيات الاعيان، ج٤/ص١١٥" الصفدي، الوافي بالوفيات،ج٩/ص٢٣٤.

(ccxvii)إبن كثير، البداية، ج ١٣، ص ١٧٢ – ١٧٣.

(ccxviii)مظفر الدين كوكبوری: ناوی سەعید کۆکبوری کوڕی ئەبی حەسەنی عەلی کوڕی محەمەدە، ناسرا بوو بە مەلیك موعەززەم مظفر الدين خاوەنی ئەربل بە بنەچە تورکمانن بوونە خاوەنداری ئەربیل و دەورووبەری بوونە ، مظفر الدین لە پاش مردنی باوکی دەسەڵاتی ئەربلی گرتە دەس تەمەنی چواردە ساڵ بوو لە گەڵ سەڵاحەددین بەشداری چەندین چالاکی جەنگی کردووە و لە ساڵی (٦٣٠ك/١٢٣٢ز) مردووە.ابن خلكان، وفيات الاعيان، ج٤/ص١١٣–١٢٠.

(ccxix)الکیلانی، سەرهەڵدانی نەوەی صلاح الدین ، ص٣١٩.

(ccxx)مەلیك ئەشرەف: ناوی مظفر الدين موسى كوڕی المنصور ئیبراهیم کۆتا پاشای بنەماڵەی شێرکوەبوو لەحمص، دەسەڵاتی لەحمص گرتەدەس لەپاش مردنی باوکی لە ساڵی (٦٤٤ك/١٢٤٥ز) ، سەردەمی زاهیر بێبەرس دانیناوە بە دەسەڵاتەکەی ئەم سوڵتانە، وەلەساڵی(٦٦١ك/١٢٦٣ز) دەمرێت لە دوای خۆپیارەو پوڵێکی زۆری بەجێهێشتووە.العبادی،قيام دوله المماليك،ص٢٠٠"قاسم، عصر سلاطين،ص٧٥، ٩٣.

(ccxxi)قاسیون: شاخێکە دەڕوانێتە سەر شاری دیمەشق و چەند ئەشکەوتێکی تێدایە گۆڕی چەند کەسێکی چاکەکاری لێیە.الحموی، مجم البلدان، ج٤/ص٢٩٥.

(ccxxii)الحنبلی، شفاو القلوب، ص ٢٣٠.

(ccxxiii)الكيلاني، سەرهەڵدانی نەوەی صلاح الدین ، ص٣١٩.

(ccxxiv)عبدالرزاق معاذ، أسهام المرأه في العماره بدمشق خلال العهد الأيوبی،مجله التراث العربی، دمشق، ١٩٨٧،ج ٢٩، ص٧– ٨..

(ccxxv)معين الدين انر: ناسرابوو بە انر لە سەرەتاوە چاودێر و بە خێوکەری منداڵەکانی خاوەندارەکەی (طغتكين) بووە لە دیمەشق پاشان دەسەڵاتی ئەو شارەی وەرگرتووە، خوێندنکەیەکی هەبوو بە ناوی (المعينيه) لە کۆشکی (الثقفين) لە ساڵی (٥٤٤ك/١١٤٩ز) مردووە. الصفدی، الوافی بالوفيات، ج٩/ص٢٣٤.

(ccxxvi)إبن كثير، البدايه، ج ١٢، ص ٣٤٥.

(ccxxvii)معاذ، أسهام المرأه في العماره بدمشق ،ج ٢٩/ص ٨.

(ccxxviii)ابوشامه،الروضتين ف اخبار الدولتين النوريه و الصلاحيه،ج٣/ص٢٤٣–٢٤٥.

(ccxxix)إبن كثير، البدايه، ج ١٣/ص ١٧٠ " الكيلانی ، سەرهەڵدانی نەوەی صلاح الين ،ص٣١٨.

(ccxxx)إبن كثير، البدايه، ج ١٢/ص ٣١٨.

(ccxxxi)معاذ،أسهام المرأه، ص ٨.

ڕۆڵی ریکلام لەگەشەی ئابوری و بەرهەمهێنانی ناوخۆ

د. نەزاکەت حسین حەمە سەعید

زانکۆی سلێمانی ـ سکوڵی زانستەمرۆڤایەتییەکان ـ بەشی ڕاگەیاندن

پێشەکی

ڕێکلام و پرۆسەی وەبەرهێنانی ڕێکلام ، پەیوەندی بەگەشەی ئابوریەوە بۆتە جێی باس و گرفتی توێژینەوەکانی ئەمڕۆی ناو جیهانی پیشەسازی و پێشکەوتنی تەکنەلۆژیا.. هەرچەندە ڕێکلام لەمێژوە کۆنەکانەوە هەر لەسەردەمی میسریە کۆنەکان و سەردەمی هەڵکۆڵینەوە بوونی هەبووە لەگەڵ هاتنی ئامرازەکانی ڕاگەیاندن و سەردەمە جیاوازەکان و پێشکەوتنی تەکنەلۆژیادا شێوازی جیاجیای بەخۆوە بینیوە, بەڵام وەك توێژینەوە گرنگی بەم بوارە دابێت دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی بیستەم. لەدوای ئەوەی هۆکارەکانی گواستنەوەی شتومەك و بەرهەمەکان بەهۆی هێڵی ئاسمانی و شەمەندەفەر فراوان بوو ئیتر کارگەکان و کۆمپانیاکان کەوتنە ئەوەی بەرهەمەکانیان بەوڵاتاندا بڵاوبکەنەوەو پرۆسەی ڕێکلامکردن فراوان بوو پەیوەندی بە گەشەی ئابوریەوە بووە جێی باس و توێژینەوە.

ئەمرۆ لەجیهانی ئابوریدا ڕێکلام بووەتە نیشانەیەکی دیاری جیهانی مۆدێرنی ئابوری. بەکاربەر پەیامەکانی ڕێکلامی لەرێگا جیاوازەکانەوە پێدەگات چ رێگای میدیای نەریتی (Traditional) بێت وەك ڕۆژنامە–رادیۆ– تەلەفزیۆن– سینەما... هتد) یاخود میدیای نانەریتی وەکو سایتە ئینتەرنێتە ریکلامیەکان و مارکیتینگی ڕاستەوخۆ– ئیمەیل– پۆستی ماڵان و – تەلەفۆن––– هتد).

لەڕووی مێژوییەوە زانستی ڕێکلام زانستێکی پەتی نەبووە وەك هەندێك لەزانستەکانی تر، بەڵکو ئەوەی ئەمڕۆ بوەتە زانست و لەپرۆسەی دروستکردنی ڕێکلامدا بەکاردێت بریتیە لە ئەزمون و تاقیکردنەوەکانی پێش خۆی و کەڵەکە بوی ئەو زانست و رەگەزە سەرکەوتووانە کە لەڕێکلامەکانی پێشدا بەکارهاتوون و کاریگەربوون. هەرچەندە لەم توێژینەوەدا لایەنە زانستیەکەی باس ناکرێت و بەڵکو باس لەپەیوەندی نێوان ڕێکلام و گەشەی ئابوری و ڕۆڵی لەگەشەی بەرهەمهێنانی ناوخۆیی وڵات دەکرێت.(GDP(Gross (Domestic Production هەرچەندە ئەم توێژینەوەیە بواری تەسکەو وسنوردارە، بۆیە بەشێوەیەکی مەیدانی نەتوانراوە کار بۆ ئەم توێژینەوەیە بکرێت و بەڵکو بەشێوەیەکی تیۆری هەندێك تەوەر **باس دەکرێت و رەنگە لەئایندەیەکی نزیکدا بەشێوەیەکی مەیدانی لەکوردستاندا فراوان بکرێت .**

میتۆدنامە

جۆری توێژینەوەکە

ئەم توێژینەوە توێژینەوەیەکی وەسفیە تەنها بواری تیۆریە لەبەر نەبونی داتاو گرنگی نەدانی کارگەو کۆمپانیاکانی کوردستان لەو بوارەدا نەیتوانیوە مەیدانی لەسەر واقعی کوردستان داتا کۆ بکاتەوەو پراکتیزەی بکات .

کێشەی توێژینەوەکە

کێشەی توێژنەوەکە لەو بۆشاییەدا خۆی دەبینێتەوە کەلەبواری توێژینەوەی زانستیدا لەمەڕ ڕۆڵ و کاریگەری ڕێکلام لەپەیوەندی بەگەشەی ئابوری و بەرهەمهێنان و بەکاربەرەوە . ئەم توێژینەوە دەیەوێت وردەکاریەکانی پەیوەندی ڕێکلام بەگەشەی ئابوری و ئاستی بەرهەم هێنانی ناوخۆیی بخاتە روو.

کۆمەڵگەی توێژینەوەکە

بواری ئەم توێژینەوەیە تەنها تیۆریە و مەیدانی نیە ، لەبەر ئەوە کۆمەڵگەی توێژینەوەی نیە .

بایەخی توێژینەوەکە

بایەخی توێژینەوەكە لەچەند خاڵێكدا خۆی دەبینێتەوە :

١- دەبێتە هەنگاوێك بۆ توێژینەوەو لێكۆڵینەوەی زیاتر لەم بوارەدا .

٢- پەیوەندی و گرنگی نێوان ڕێكلام ئابوری و بەرهەم و بەكاربەر دەردەخات .

٣- دەبێتە سەرچاوەیەك بۆ توێژینەوەكانی دوای خۆی .

گرفتی توێژینەوەکە

١- نەبونی سەرچاوەو توێژینەوە لەم بوارەدا لەكتێبخانەكانی كوردستاندا.

٢- نەبون و دەستكەوتنی داتایەكی وەها لەلایەن كارگەو كۆمپانیاكانی كوردستان تاكو بكرێتە توێژینەوەیەكی مەیدانی ،بزانرێت لەهەرێمی كوردستاندا چەندە ڕێكلام لەم روەوە رۆڵی بینیوە . هەرئەمە وایكرد توێژینەوەیەكی تیۆری بێت نەك مەیدانی .

پرسیارەکانی توێژینەوەکە

١- تاچەندە ڕێكلام پەیوەندی هەیە بەئاستی بەرهەم هێنانی ناوخۆیی و گەشەی ئابوری وڵات ؟

٢- چۆن و بە چ رێگایەك ڕێكلام كاردەكاتە سەر بەرزبونەوەی ئابوری و ئاستی بەرهەم هێنانی ناوخۆیی .

ئامانجی توێژینەوەکە

١- ئەم توێژینەوە مەبەستیەتی لەپەیوەندی نێوان ڕێكلام و ئابوری و بەرهەم هێنانی وڵات بكۆڵێتەوە .

٢- زانینی رێگاكانی پەیوەندی ڕێكلام بە بەرزكردنەوەی ئاستی بەرهەم و گەشەی ئابوری وڵات.

٣- لێكۆڵینەوە و ڕۆڵی ڕێكلام لەتەنها بونی بە سەرچاوەیەكی ئابوری كەناڵەكانی ڕاگەیاندن بچێتە دەرەوە بەرەو بوارێكی تری كاریگەری وەك ئابوری و ئاستی بەرهەم هێنان و پەیوەندی بەبەكاربەرو فرۆش و بەرهەم .

توێژینەوەکانی پێشو

ئەم توێژینەوە چەند توێژنەوەیەكی بەكارهێناوە وەك سەرچاوە و توێژینەوەكانی پێشو :

١- توێژینەوەی ماكسی میلیان نارۆدی ساڵی ٢٠٠٤ توێژەری بواری ڕێكلام و گەشەی ئابوری كە توێژینەوەیەكی لەسەر چەند وڵاتێكی پیشەسازی بەناوبانگ كرد بەتایبەتی جەختی لەسەر ئەمریكاو فەرەنسا كردبو ، بەراوردی تێچون و كاریگەری ڕێكلام لەمیدیای نەریتی و نانەریتیدا كردبو كە چۆن بەهاتنی میدیای نانەریتی گەشەی ڕێكلام فراوانتر بو ، وردە وردە ڕێكلام لە میدیای نەریتی كەمتر بویەوە بەبەراورد بە میدیای نانەریتی وەك ئینتەرنێت و سۆشیەڵ میدیاكان ...هتد.

٢- پیتەر دێڤی لە ساڵی ٢٠٠٨ توێژینەوەی لەسەر ٢٠ وڵاتی زلهێزی ئابوری كردوە ، دەری خستوە كە چۆن لەماوەی ١٠ ساڵدا چاودێری ئاستی بەرهەمهێنانی ناوخۆی وڵات بەرزو نزمی كردوە بەپێی بەرزبونەوەو نزم بونەوەی ئاستی ڕێكلام كردن لەوڵاتدا . كە چەندە ڕێكلام زیاتر بوبێت گەشەی ئابوری و ئاستی بەرهەم زیاتر بوەو بەپێچەوانەشەوە .

تەوەرەکانی توێژینەوەکە :

١–پێناسەی رێکلام لەڕوانگەی ئابوریناسانەوە

٢– رێکلام و گەشەی ئابوری و گەشەی بەرهەم هێنانی ناوخۆیی .

٣– رای ئابوریناسان لەسەر کاریگەری پۆزەتیف و نێگەتیڤی رێکلام لەسەر گەشەی ئابوری.

٤– رۆڵی میدیا و پەیوەندی بە گەشەی ئابوری و ئاستی بەرهەمهێنانی ولآتەوە.

٥– بەهای رێکلام لەپرۆسەی ئابوری و خزمەتکردن بە بەکاربەران.

٦– میکانیزمەکانی کاریگەری پۆزەتیڤانەی رێکلام لەسەر گەشەی ئابوری ولآت.

٧- کاریگەری ڕاستەوخۆی رێکلام لەسەر پرۆسەی فرۆشتن، یارمەتیدانی کارگەکان (مارکەکان) بۆ بەشداریکردنی بازاڕی هاوبەش.

چەمك و پێناسەی رێکلام :

بەشێوەیەکی گشتی رێکلام بریتیە لە "شێوازێك لەشێوازەکانی کۆمەنیکەیشن لەنێوان دوولایەنی نێرەرو وەرگردا کە نێرەر دەیەوێت پەیامەکەی (ئیتر پەیامێکی سیاسی ، بازرگانی ، ئایینی، کۆمەلآیەتی ، تەندروستی... هتد بێت) بگەێنێتە بەرامبەر و قەناعەتی وەرگرتنی پەیامەکەی لا دروست بکات، بێگومان لەرێکلامی بازرگانیدا مەبەست ساغکردنەوەی کالآیەو کرِیار بەکاربەر بۆ کالآکان پەیدا دەکات."

(Ashley, 1980.p.23)

هەندێك لەو پێناسانەی کە لەڕووی ئابوری و کاریگەری لەسەر گەشەی ئابوری بۆ ریکلام کراوە:

" زۆر سروشتیانە رێکلام نیشانەیەکی دیاری نیشانەی ژیانی ئابوریە، کە دەگاتە بەکاربەر لەرێگەی تەلەفزیۆن ، رۆژنامە، گۆڤار، پۆست ، کۆمپیوتەر... هتد سەبارەت بەخەرجیەکانی ریکلامیش نابێتە جێی سەرسوڕمان کە بوترێت خەرجیەکانی رێکلام قەبارەیەکی یەکجار گەورەی دەبێت" (Kyle, 2008,p.1)

هەروەها Kyle لەپێناسەیەکی تردا دەڵێت " رێکلام قەناعەت پێکەرە، واتە ئامانج لێی قەناعەت پێکردنی بەرامبەرە کە ئەمە ئەو بۆچوونەیە کە گوزارشتی ئابوریناسانی قۆرخکردوە لەنیوەی یەکەمی سەدەی ٢٠ دا "(Kyle, 2008,p.12) .

"رێکلام ئەو شێوازە کۆمەنیکەیشنەیە کە دەبێتە هۆی دروستکردنی مەیل و لایەنگیریی بۆ بازاڕێك دواجاریش دەبێتە هۆی وەلآمدانەوەی بەکاربەرو گەڕانەوەی قازانج " (Kaldor et.al.2000, p.4)

(Maximilein,2004,p.31 توێژەری بواری ریکلام و ئابوری بەم شێوەیە پێناسەی دەکات "ئامانج لەریکلام بریتیە لەوەی کالآکان وا لێ بکات وەبەرهێنانێکی کاریگەریان هەبێت ."

Callahan دەڵێت "باشترین پەیام دەبێت چی بێت بۆ خاوەن بازاڕو کۆمپانیاکان کاتێك بیانەوێت گەشەی ئابوریان خێرا بکەن جگە لەریکلام ".(Callahan, 1986, P.32)

هەرچەندە رۆڵی رێکلام لەبەر ئەوەی بە شێوەیەکی ناراستەوخۆیە لە گەشەدان بەهەردو ئاستی بەرهەمهێنان ئابوری ، وای کردوە زۆرێك لەپسپۆڕان بەشێوازێکی نادیار وەسفی دەکەن وەك " رێکلام گرنگترین رێگای وەبەرهێنانی ناراستەوخۆیە کە کۆمپانیاکان لەهەوڵی زیادکردنی بودجەدان بۆ ئەو پرۆسەیە" (Peter, 2008, p.1)

کۆی ئەم پێناسانەش ئەوە دەگەیەنن کە رێکلام ئەو رێگا کۆمۆنیکەیشنە قەناعەت پێکەرەیە کە ئەمرۆ بوەتە نیشانەیەکی دیاری ژیانی ئابوری و کۆمپانیاو کارگەو خاوەنکارەکان، برێکی زۆری بۆ خەر ج دەکەن تاکو گەشەی بەرهەمهێنان و

ئابوریان بەرزبکەنەوە، ئەو بڕە تێچوونەش لەشوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر جیاوازە، بەڵام لەئەمڕۆی ژیانی ئابوریدا بڕی خەیاڵیانە دەوترێت. بۆ نمونە بەپێی راپۆرتێك (سەردەمی ریکلام) كە (Kyle,2008) بلأویكردۆتەوە دەڵێت " لە ٢٠٠٣ لەولأتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا کارگەیەکی دروستکردنی ئۆتۆمبیل بڕی ٣.٤٥ ملیۆن دۆلاری خەرج کردوە بۆ ریکلامکردن بۆ زیادکردنی فرۆشتنی ئۆتۆمبیلەکانی (kyle,2008.p2) بەهەمان شێوە لەهەمان ڕاپۆرتدا دەڵێت " کارگەیەکی دروستکردنی مادەی پاکژکەرەوە بڕی ٣.٣٢ ملیۆن دۆلاری خەرجکردوە بۆ ریکلامکردن بۆ مادە پاکژکەرەوەکانی لەساڵی ٢٠٠٣دا".(Kyle, 2008, p.2)

Peter لەبارەی تێچوونی ڕێکلام کە لەدەرئەنجامی ئەو توێژینەوەی کە لەسەر ٢٠ ولأتی (20 G countries) گەورەی ئابوری ئەنجامی دا بەبڕی ٢٪ کۆی بەرهەمی ناوخۆی ولأت مەزندەی کرد بەڵام دەڵێت ئەم بڕە کەمە بە بەراورد بەکۆی داهاتی بەرهەمی ناوخۆیی ولأتان بەلأم ڕێکلام هەمیشە لەوە زیاتر بۆی خەرج دەکرێت وەبەردێنێت .(Peter ,2008, p.4)

کاریگەری ڕێکلام لەسەر پرۆسەی گەشەی ئابوری

Peter پێی وایە کە ئابوریناسان ڕای جیاوازیان هەیە لەسەر کاریگەری پۆزەتیڤ یان نێگەتیڤی ڕێکلام لەسەر گەشەی ئابوری ئەوانەی کە باوەڕیان وایە ڕێکلام کاریگەری پۆزەتیڤانەی هەیە لەسەر بەرهەم هەروەك ((Peter ,2008 ئاماژە بەو جیاوازیانە دەکات لەبەر ئەم هۆیانەی خوارەوەیە:

١–دەبێتە هۆی دروستکردنی پێشبڕكێ لەبازاڕدا ، ئەمەش کاریگەری دەبێت لەسەر کارگەکان بۆ زیاتر و باشتر بەرهەم هێنان دواجاریش فرۆش زیاد دەکات.

٢–دەبێتەهۆی بلأوبوونەوەی زانیاری لەسەر کالأکان بۆ کڕیاران و ناساندنی کالأی زیاتر بەکڕیار، دواجار داواکار لەسەر کالأو بەرهەمەکان زۆر دەبێت.

٣–بەهۆی ئەوەی فرۆش زیاددەبێت خوازیار بۆ کالأکان زیاددەبێت، بەرهەم زیاتر ساغ دەبێتەوە، بەمەش بڕی تێچوونی دروستکردنی بەرهەم کەم دەبێتەوە.

٤–بەکاربەر و کڕیار زیاتر دەبێت.

٥–داهێنانکاری لەجۆریەتی و چەندێتی بەرهەم زۆر دەبێت بەهۆی ئەو زانیاریانەی دەدرێت بەکڕیاران و ئەو پێشبڕکێیەی لەبازاڕ دروست بووە.

لەبەرامبەر ئەمانەدا پسپۆڕانی تری ئابوری هەن کە ڕێکلام بەکاریگەری پۆزەتیڤ دانانێن لەبەر ئەم هۆیانە:

١–دەڵێن ڕێکلام دەبێتە هۆی زیادبوونی نرخ، واتە بازاڕەکان پارەی تێچوونی ڕێکلامەکە زیاد دەکەن بۆ نرخەکە، بەمەش نرخ لای کڕیار زیاد دەبێت.

٢–قۆرخکردن: خاوەن کارگە بەناوبانگەکان کە دەتوانن ڕێکلامی زۆرو بەردەوام بکەن، دەتوانن پارێزگاری لەمانەوەی شوێنەکانیان بکەن و زیاتر دەستبگرن بەسەر بازاڕدا، بەمەش قۆرخکردن دروستدەبێت.

٣–زۆرجار دەبێتەهۆی بلأوبوونەوەی بەرهەمهێنانی بەرهەمی ساختەو خراپ.

ڕۆڵی میدیاو پەیوەندی بەگەشەی ئابوری و بەرزکردنەوەی ئاستی بەرهەمهێنانی ولأتەوە

لەگەڵ سەرهەڵدانی داهێنانی هەر ئامرازو جۆرێکی میدیا لەرۆژنامەوە بگرە تا ئەمڕۆ ئەوەی پێی دەوترێت میدیای نوێ و سۆشیاڵ میدیا کاریگەریان هەبووە لەسەر ڕێکلام و بونەتە ئامرازێکی گرنگ بۆ ڕێکلامکردن تا گەیشتۆتە ئەو ئاستەی کە

ڕێکلامکردن لەڕێگەی ئامرازو جۆرەکانی میدیاوە ئابوریناسان و پسپۆڕانی بواری ڕێکلام و ڕاگەیاندن دابەشیان کردوە بۆ میدیای نەریتی (Traditional) وەکو ڕۆژنامە، ڕادیۆ، تەلەفزیۆن، سینەما.... هتد) و میدیای نانەریتی (non-Traditional) کە ئینتەرنێت و میدیای نوێ و سۆشیال میدیاکان و مارکێتینی ڕاستەوخۆ و پۆستی ماڵان و چەندین شێوازی تری ڕێکلام کردن دەگرێتەوە لەڕێگای میدیای نوێیەکانەوە– تا وای لێهاتووە ئێستا بەراورد دەکرێت لەنێوان کاریگەری ئەم دوو جۆرە میدیایەداو– هەندێك پێیان وایە هاتنی میدیای نوێ بەتایبەتی کە بەسەرهەڵدانی ئینتەرنێت دەستی پێکرد لەرۆڵ و کاریگەری میدیای نەریتی کەمبۆتەوە، لەبەرامبەریشدا هەندێك پێیان وایە کە تەلەفزیۆن و ڕادیۆ هێشتا لەئامرازە گرنگ و کاریگەرەکانن بۆ ڕێکلامکردن. هەروەك هەندێك جار پسپۆڕانی بواری ڕێکلام و ڕاگەیاندن لەبەهاکانی ڕێکلام شادەماری کەناڵەکانی ڕاگەیاندن دادەنێت وەك لەدواتردا لەبەهای ڕێکلام دا باسی لێوە دەکرێت.

بەگوێرەی توێژینەوەیەك کە (peter, 2008, p.3 لەسەر ٢٠ وڵاتی زلهێزی ئابوری (G 20 countries) ئەنجامیداوە لەماوەی ١٠ ساڵدا بۆی دەرکەوتووە ڕێکلام ١٥٪ بۆ ٢٠٪ بەشداری کردوە لەگەشەی ئابوری و زیادکردنی ئاستی بەرهەمێنانی ناوخۆیی وڵات وەك لەم هێڵکاریەی دەری دەخات کە ئەو وڵاتانەی پێش بەشداری ڕێکلامی میدیا لەئاستی خوارەوەدا بووە بە بەشداری میدیا چەندە چونەتە ئاستی سەرەوە:

هێڵکاری ژمارە (١) بەشداری میدیا لە ڕێکلام کردندا

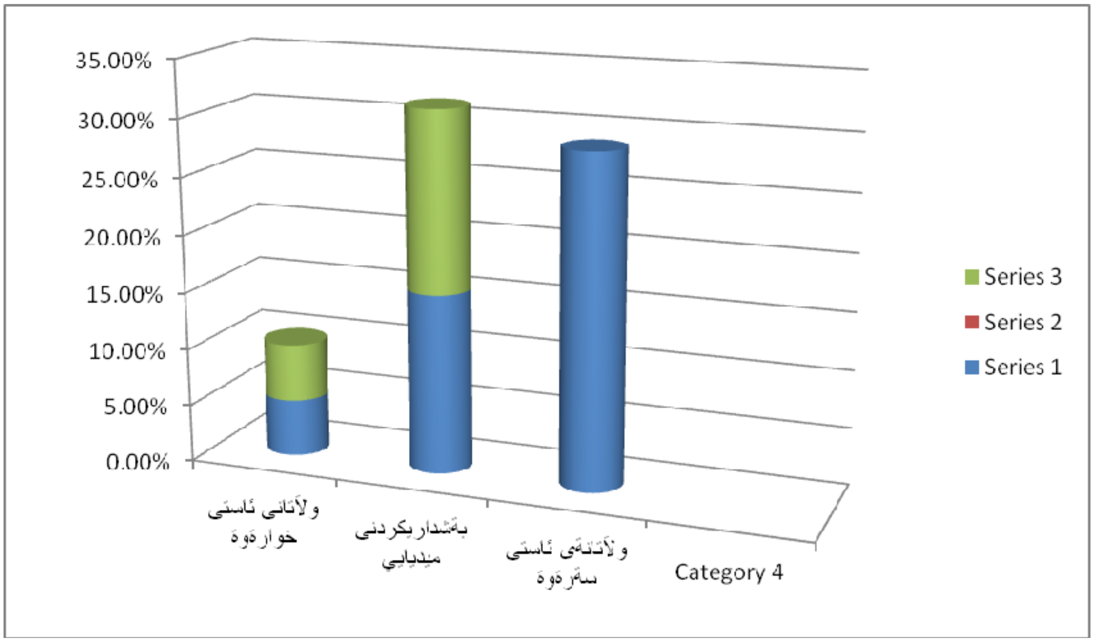

peter (2008, p.3

هەر بۆیە peter پێی وایە کە ڕێکلام بەشداری زیاتر دەکات لەپێش خستنی گەشەی ئابوری بەرزکردنەوەی ئاستی بەرهەمهێنانی ناوخۆیی زیاتر لە کرێکاران و فەرمانبەران (2008.p5)

چونکە بەپێی ئەو ماوەیەی کە ١٠ ساڵ بووە peter توێژینەوەکەی لەسەر ئەو وڵاتانە ئەنجام داوە بۆی دەرکەوتوە کە " ڕێکلامکردن و کاریگەری لەسەر گەشەی ئابوری بەخێراییەکی یەکجار زۆر گەشەی کردوە بەهۆی خێرایی گەشەیی میدیای دیجیتاڵەوە، بەڵام ژمارەی فەرمانبەران و کرێکاران وەك خۆیان ماونەتەوە(Peter.2008, p.5) هەروەها دەڵێت "

سەرهەڵدانی میدیای دیجیتاڵی هۆكارێكی تر بوو بۆ گەشەی ئابوری بەهۆی ڕوكردنە زۆری بازاڕو كۆمپانیاكان بۆ ڕێكلامكردن لەم جۆرە میدیایەدا، هەرچەندە تێچوونی ڕێكلام لەم میدیایەدا گرانترە لەمیدیای نەریتی((Peter. 2008. p.4 بەپێی توێژینەوەكەی peter كە بۆ ماوەی ١٠ ساڵ بۆ ولآتە زلهێزە ئابوریەكە كردی بەشداری میدیای دیجیتاڵی و زیادكردنی بودجە بۆ بەشداری ڕێكلام لەمیدیای دیجیتاڵدا و كاریگەری لەسەر گەشەی ئابوری و ئاستی بەرهەمهێنانی ولآت كە بەمشێوەیە دەخاتەڕوو:

ئەم دوو هێڵكاریە جیاوازی ئەو كاریگەریە دەخاتە رو كە كاتێك بودجە زیاتر تەرخان دەكرێت بۆ ڕێكلام لە میدیای دیجیتاڵدا ئاستی وەبەر هێنان بەرزدەبێتەوە لە ٩٪ بۆ لە ٪ ٢٧

هێڵكاری ژمارە (٢)

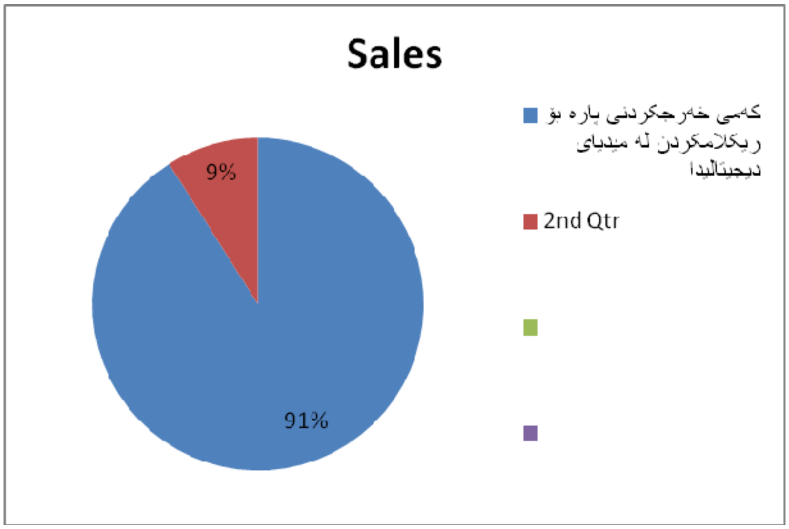

peter (2008, p.3

هێڵكاری ژمارە (٣)

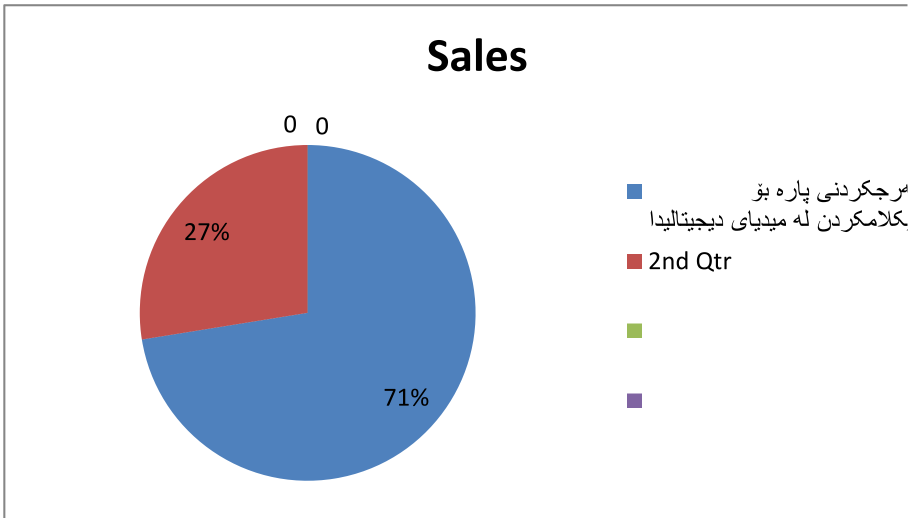

peter (2008, p.3

لەهەمان توێژینەوەدا گەشتووە بەو دەرئەنجامەی کە ڕێکلام لەمیدیای دیجیتاڵدا لەچەند ڕوویەکەوە خزمەت بەگەشەی ئابوری دەکات لەوانە " گەشەی داهات، بەشداری بازاڕ، دەسکەوتنی قازانج"
(Peter. 2008.p.6)
2004- maximeline توێژەری بواری ڕێکلام و گەشەی ئابوری کە توێژینەوەیەکی لەسەر چەند وڵاتێکی پیشەسازی بەناوبانگ کرد بەتایبەتی جەختی لەسەر ئەمەریکاو فەرەنسا کردبوو بەراوردی تێچوون و کاریگەری ڕێکلام لەمیدیای نەریتی و نانەریتیدا کردبوو بەپێی ئەم خشتەیەی خوارەوە

بەراوردی وەبەرهێنانی ریکلام لەرێگەی میدیای نەریتی و نانەریتیدا

هێڵکاری (١) بەراوردی ڕێکلام لەمیدیای نەریتی و نانەریتیدا

وڵات	میدیای نەریتی	میدیای نانەریتی
ئەمریکا	٪٤٢	٪٥٨
ئەڵمانیا	٪٣٢	٪٦٨
شانشینی بەریتانیا	٪٤٤	٪٥٦
فەرەنسا	٪٣٥	٪٦٥
سوید	٪٣٥	٪٦٥
ئیتالیا	٪٤٧	٪٥٣
سوید	٪٤٤	٪٥٠
ئیسپانیا	٪٥٠	٪٥٠
ئیتالیا	٪٧٣	٪٢٧
یابان		

p,22، 2004،Maximeline

هەروەها لەم خشتەیەی خوارەوەدا دەردەخات کە بەهاوبەشی میدیای نانەریتی لەماوەی ساڵانی توێژینەوەکەیدا بەراووردی میدیای نەریتی و لەڕووی ئاستی دابەزینی میدیای نەریتی بەهاتنی میدیای نا نەریتی لەنێوان ساڵانی ١٩٩٢–٢٠٠٢ لەو وڵاتانەی کە توێژینەوەیەکەی Maximelien لەخۆی گرتبوون:

خشتەی (٢) دابەزینی ئاستی ریکلام لەمیدیای نەریتی و بەرزبوونەوەی ئاستەکەی لەمیدیای نانەریتیدا

	میدیای نەریتی		میدیای نانەریتی	
ولآت	١٩٩٩	٢٠٠٢	١٩٩٢	٢٠٠٢
ولآتەیەکگرتوەکانی ئەمریکا	٪٦٨	٪٤٢	٪٣٩	٪٥٨
ئەڵمانیا	٪٤٠	٪٣٢	٪٦٠	٪٦٨
بەریتانیا	٪٥٢	٪٤٤	٪٤٨	٪٥٦
فەرەنسا	٪٣٨	٪٣٥	٪٦٢	٪٦٥
ئیسانیا	٪٥٤	٪٤٢	٪٤٦	٪٥٣
ئیتاليا	٪٥٥	٪٥٠	٪٤٥	٪٥٠
یابان	75%	73%	٪٢٥	٪٢٧

p,24، 2004، Maximeline

هەروەها لەپەیوەندی بە بەرەوپێشچوونی گەشەی ئابوری و ئاستی بەرهەمهێنانی ناوخۆی ولآت GROSS(GDP) Domestic Production– ئاستی تێچونی ڕێکلام بەرامبەر بەکۆی گشتی بەرهەمێنانی ولآت لەساڵی (٢٠٠٠–١٩٩١).

هێڵکاری (٣) پەیوەندی ریکلام بەگەشەی ئابوری و ئاستی بەرهەم هێنانی ناوخۆی ولآت

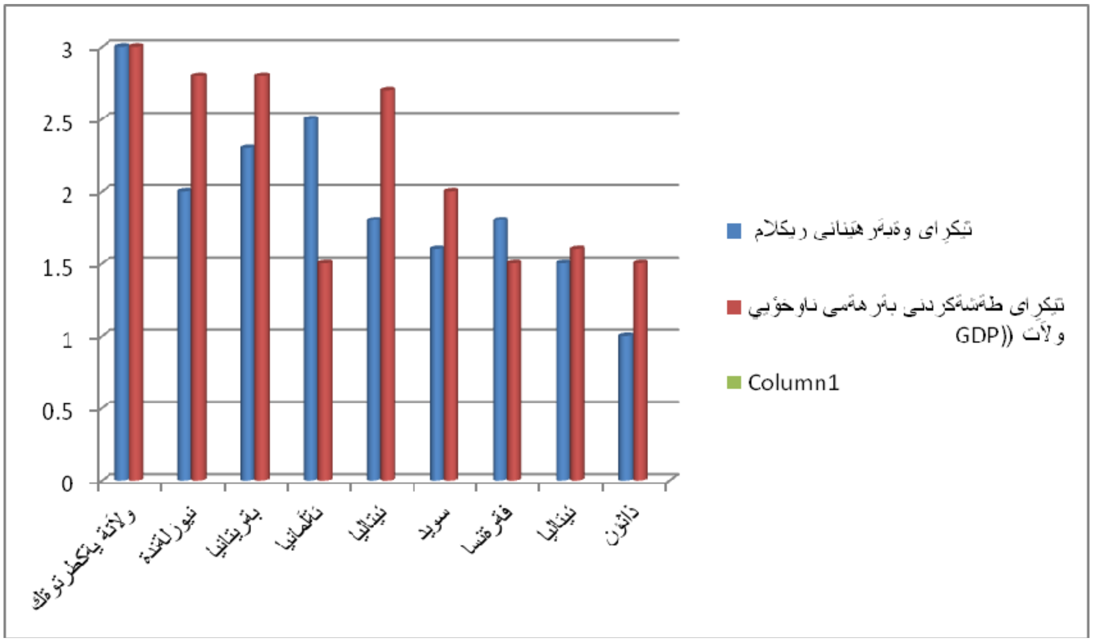

Ashely,1980,p,23

بەپێی ئەم داتانایە بە بەرزکردنەوەی تێکرای خەرجکردن بۆ ڕێکلام ئاستی بەرهەم هێنانی ناوخۆیش زیادی کردوە.
ئەو بۆشاییانەی کە ڕێکلام لەمیدیاکاندا داگیری دەکات لەلایەن پێوەرانی بواری ڕێکلام و ئابوریەوە بەهۆکارێکی گەشەی ئابوری دادەنرێت وەك Ashley ئاماژە بەوە دەکات کە " قەبارەی وەبەرهێنانی ڕێکلام لەئابوریدا پشت دەبەستێت بەژمارەیەك هۆکار لەوانە هۆکاری خووی کلتوری (culture habit) واتە ئەوەی ئاستی چالاکیەکانی ناو ئەو کۆمپانیایە لەهەمان کاتدا چەندێتی ئەو بۆشاییانەی کە ڕێکلام داگیری دەکات لە ڕاگەیاندندا. " (1980, P. 23)
وەك لەم خشتەیەی خوارەوەدا کە ئەو پەیوەندیە بەهێزەی نێوان ئەوکاتژمێرانەی کە لەکەناڵەکانی ڕاگەیاندن ڕێکلام دەکرێت بەرامبەر ڕێژەی وەبەرهێنانی ناوخۆیی وڵات (GPD %)

خشتەی ژمارە (3) پەیوەندی کاتژمێرەکانی ڕێکلام کردن بەرامبەر ڕێژەی وەبەرهێنان ساڵی ٢٠٠٢

وڵات	کاتژێرەکانی ریکلامکردن لە میدیادا	GDP % ئاستی بەرهەمهێنانی ناوخۆی وڵات
وڵاتە یەکگرتوەکان	300	1.5
ئوستورالیا	140	1.2
بەریتانیا	100	1.1
نیوزلەندا	60	0.8
سوید	50	0.7
ئیتالیا	40	0.7
ئەڵمانیا	55	0.9
ئیسپانیا	54	0.7
دانیمارك	40	0.7

Ashely,1980,p,23

بەپێی خشتەکە ئاستی زیادبوونی بەرهەم پەیوەندی هەیە بەکاتژێرەکانی ڕێکلامکردن لە میدیادا.
کاتێك کۆمپانیایەك یان کارگەیەك دەیەوێت فرۆش و ئاستی بەرهەمهێنانی زیاد بێت هەوڵ دەدات خەرجیەکی زیاتر بۆ ڕێکلام تەرخان بکات تاکو بۆشاییەکی زیاتر داگیر بکات لەمیدیادا یاخود ڕێکلامکردن لەناو ئەو پرۆگرامانەی کە بینەرێکی فراوانیان هەیە. ئەمە لەهەندێ لەوڵاتە پیشەسازیە بەناوبانگەکاندا وای لێهاتووە کە فشارێکی زۆر هەیە لەسەر کەناڵەکانی ڕاگەیاندن بۆ ڕێکلامکردن تا وای لێهاتووە دیاری کردنێکیان کردوە بۆ ڕێکلامی بازاڕ لەکۆمپانیاکان لەو بۆشایەی کە پێیان دەدەن بەتایەتی لەتەلەفزیۆن کەتاکو ئەمڕۆ هەرچەندە لەمیدیای نەریتدا پۆلێن دەکرێت بەڵام کاریگەریەکی گەورەی هەیە لەپرۆسەی ڕێکلامکردندا.

بەهای ڕێکلام لە پرۆسەی ئابوریدا و خزمەتکردنی بە بەکاربەران The value of advertising

ڕێکلام لەئەمرۆی کۆمەڵگەدا رۆڵێکی زۆر دەبینێت لەپێدانی زانیاری لەسەر بەرهەم و کاڵا نوێیەکان لەسەر چۆنیەتی بەکارهێنانی و سودی بەرهەمەکان و دابینکردن مافی هەڵبژاردن بۆ بەکاربەر لەچەندێتی و چۆنیەتی بەرهەمەکاندا. هەندێك لەئابورناسان و پسپۆڕانی بواری ڕێکلام بەهای ڕێکلام لەچەند رویەکەوە دەبینن بۆ پرۆسەی ئابوری و خزمەتکردن به بەکاربەر لەوانە:

(Maximeline,2004,P32)

دەبێتە هۆی زیادکردنی بەها بۆ بەکاربەر (increase value for consumer) بەهۆی یارمەتیدانی کۆمپانیاکان بۆ جیاوازیکردن لەنێوان یەکداو جیاوازی کردنی بەرهەمەکانیان بە بەرهەمێنانی بەرهەمی کواڵیتی بەرزو دروستکردنی پێشبڕکێ و کەمکردنەوەی نرخ.

١–ڕێکلام بواری هەڵبژاردە فراوان دەکات بۆ بەکاربەران لەنێوان بەرهەم کاڵاکاندا لەبازاڕدا Advertising promotes consumer choice – لەم بوارەشدا کۆمپانیاکان هەوڵی زیاتر بەرهەمی جۆراوجۆر دەدەن جیاواز لەتام و پێداویستیدا.

٢–ڕێکلام دەبێتە هۆی بەهێزکردنی گەشەی ئابوری

Advertising powers economic growth

٣– بەهۆی یارمەتیدانی کۆمپانیاکان بۆ سەرکەوتن ڕێکلام رۆڵی سەرەکی دەبینێت لەگەشەی ئابوری و بەڵگەی سەلمێنراو هەیە لەپەیوەندی بەهێزی راستەوانەی نێوان گەشەی کۆی بەرهەمێنانی ناوخۆی وڵات وەبەرهێنانی ڕێکلام وەك لەخشتەکانی پێشوودا لەپەیوەندی ڕێکلام و پەیوەندی بەزیادبوونی بەرهەمەوە روونمان کردەوە.

٤–ریکلام دەبێتە هۆی دروستکردنی هەلی کار

Advertising create jobs

بەهۆی ئەو کاریگەریە پۆزەتیڤەی هەیەتی لەسەر گەشەی ئابوری ڕێکلامکردن دەبێتە هۆی دەست خستنی کارو دامەزراندنی فەرمانبەر جگە لەوەی فراوان بوونی و گەشەی ئابوری هەلی کار زیاتر دەرەخسێنێت. پرۆسەی وەبەرهێنانی ڕێکلام خۆی بۆ خۆی پیشەسازیەکی گرنگە چونکە هەزاران کارمەند لەبواری ڕێکلامدا کاردەکەن لەو وڵاتانەی وەبەرهەمهێنانی ڕێکلام بەهۆی گەشەی ئابوریەوە فراوانە.

٥– ڕێکلام شادەماری کەناڵەکانی ڕاگەیاندنە

Advertising is the lifeblood of the media

لەبەشی رۆڵی میدیادا باسمان لەکاریگەری و پەیوەندی راستەوخۆی برو کات و بۆشایی ڕێکلام لەمیدیاکاندا کرد لەسەر گەشەی ئابوری و ئاستی بەرهەمێنانی ناوخۆیی وڵات.

بەپێی ئەم بەهایە داهاتی ڕێکلام دەبێتە سەرچاوەیەکی گرنگی داهات بۆ کەناڵەکانی راگەیاندن. یارمەتی بەرهەمێنانی پرۆگرامی جۆراوجۆری زیاتر دەدات و هەروەها یارمەتی فراوان بوونی و کرانەوەی دەزگاکانی راگەیاندنی زیاتر دەدات. بەنمونە گەر رۆژنامەیەك داهاتی ڕێکلامی نەبێت دەبێت نرخ زیاد بکات تاکو سەرچاوەی داراییەکەی چارەسەر بکات.

جۆرەکانی تری ئامرازەکانی راگەیاندن و هەر لەمیدیای نەریتی و نانەریتیەوە بیگرە گەر داهاتی ڕێکلامی نەبێت یان دەبێت سپۆنسەرێکی هەبێت ئیتر حزب، حکومەت، ڕێکخراوە یان ناتوانێت بەردەوامی بەکارەکانی بدات.

Maxemeline ئاماژەی بەوە داوە کە لەوڵاتانی (Anglo. Saxon) (2004 ,p.28)
لە 25% خەرجی رۆژنامەکان لەلایەن رۆژنامەکانەوە خەرج دەکرێت لە 75% داهاتی ڕێکلام تەلەفزیۆنە بازرگانیە ناکەیبڵەکان و رادیۆکان ١٠٠٪ پێشتگیری داراییان ڕێکلام کردنە.
لەفەرەنسا 35% کەناڵە گشتیەکانی تەلەفزیۆنەکان لەلایەن ریکلامکردنەوەیە. نەك تەنها کەناڵەکانی راگەیاندن بەڵکو هەندێ چالاکی کلتوری و وەزرشی سپۆنسەرەکانیان ڕێکلامە بەنمونە. یاریە ئۆلۆمپییەکان و کاسی جیهانی لەو چالاکیە گەورانەی وەرزشن کە بە پشتگیری دارایی ڕێکلام و سپۆنسەری دەچن بەڕێوە.

١- ریکلام دەبێتە هۆی بەرهەمهێنانی کۆمەڵگەیەکی باشتر
Advertising for better society
لەرێگەی خزمەتگوزارییەکانی کۆمەڵگەوە رێگایەکی باشە بۆ پێشخستنی کۆمەڵگا- نمونە دەتوانێت بجەنگێ دژی توندتیژیەکان و ناشایستەکانی کۆمەڵگەو هۆشیاری بدات لەسەر نەخۆشیەکانی وەك شێرپەنجە – کەمکردنەوەی ڕووداوەکانی هاتوچۆ بەپێدانی سودی پێشبینی خۆبەستنەوەی لەکاتی ڕێکلام بۆ کردنیدا.

-میکانیزمەکانی کاریگەری پۆزەتیڤانەی ریکلام لەسەر گەشەی ئابوری وڵات

(Maximeline،٢٠٠٤) کۆمەڵێك میکانیزمی دەستنیشان کردوە بەهۆیەوە کاریگەری پۆزەتیڤانەی وەبەرهێنانی ریکلام دروست دەبێت لەسەر گەشەی ئابوری و ئاستی داهاتی بەرهەمی ناوخۆیی وڵات کە بریتیە لەم چوار میکانیزمە.

١- ڕێکلام پارێزگاری دەکات لەمانەوەو گەشەسەندنی بەکاربەرانی بەرهەم و کاڵاکان
Stimulates growth consumption

٢- خێراکردن و بەهێزکردنی پرۆسەی داهێنانکاری لەبەرهەمدا
Accelerates the spread of innovation

٣- هاندان بۆ پێشبڕکێی بازاڕ
Promotes competition

٤- پرۆسەی دینامیکی کە لەکەرتی پروپاگەندەدا ریشەی داکوتاوە بەرۆڵی خۆی ناوەندی گەشەکردنی بەرهەمی کرداریی تێکڕایی بەهێز دەکات.
The dynamism inherent in the advertising sector in turn boosts the average gross Domestic production (G b p) growth rate.

میکانیزمی یەکەم:

پارێزگاریکردن لەمانەوەو گەشەی زیادبوونی بەکاربەر maxemelien لەتوێژینەوەکەیدا گەشتە ئەو ئەنجامەی کە چەندە ئاستی ڕێکلامکردن زیادبێت مەیل و ئارەزوی بەکاربەر بۆ کاڵاکان کردن زۆرتر دەبێت بەپێی ئەم خشتەیە:

خشتەی (٤) پەیوەندی نێوان بەکاربەرو پرۆسەی ریکلامکردن لەماوەی (١٩٩١-٢٠٠٠) لەم چەند ولاّتە پیشەسازیەدا.

مەیلی بەکاربەر	ئاستی ریکلامکردن داهاتی بەرهەم٪ (GDP)	ولاّت
70	1.4	ولاّتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا
65	/	شانشینی بەریتانیا
60	1.2	ئوستورالیا
60	0.9	ئیسپانیا
50	0.5	نیوزلەندا
53	0.6	فنلەندا
50	0.5	ژاپۆن
58	0.7	دانیمارك
52	0.6	ئەڵمانیا
52	0.6	سوید
54	0.7	فەرەنسا

Maximeline، ٢٠٠٤، p,٣٤

بەپێی ئەم خشتەیە چەندە ئاستی ریکلام کردن بەرزبێت ژمارەی بەکاربەر بەرزتر دەبێتەوە.

میکانیزمی دووەم:

ریکلامکردن دەبێتە هۆی داهێنانکاری لەبەرهەمدا

Advertising speeds up the spread of information

Change et al. دەڵێت " بۆ ئابوریناسان داهێنانکاری لەبەرهەمدا ئامرازێکی جەوهەری داینامیکی ئابوریە، ڕێکلامکلادن بە یارمەتی دەرو فشار دروستکەر بۆ ئەو حاڵەتانە دادەنرێت "(2009.p2) هەروەها پێی وایە کە هەر سێکتەرێکی بازرگانی بیەوێت داهێنانکاری لەبەرهەم هێناندا زیاد بکات زیاتر پێویستی بەپرۆسەی ڕێکلامکردنە وە هەر سێکتەرێکی بازرگانی پارەی خەرج کرد بۆ ڕێکلامکردن دەبێتە هۆی زیادکردنی پرۆسەی بەشداریکردن و داهێنانکاری.

میکانیزمی سێیەم: ڕێکلامکردن دەبێتە هۆی پێشکەوتن لەگەشەسەندندا

Advertising promotes competitions

Hooley گەشتۆتە ئەو دەرئەنجامەی کە "بە بوونی داهێنانکاری ئابوریناسان کۆکن لەسەر ئەوەی کە پێش بڕکێ دەبێتە هۆی گەشەی ئابوری."

Maxemeline دەڵێت "پێشبڕکێ ئەو میکانزیمەیە لەو سێکتەرانەدا کە ڕێژەی وەبەرهێنانی ڕێکلام لەبەرزیدایە و کۆمپانیاو بازاڕەکان لەکێبەرکێدان– وە بەئاستێکی گەشەکردن و زیندووی دەناسرێتەوە" (2004, p.12)

Peter (2008) ئاماژە بەوە دەکات کە کۆمەڵێ هۆکار هەن دەبنە هۆی گەشەی ئابوری و بەرزکردنەوەی ئاستی بەرهەم هێنانی ناوخۆیی ولآت- پێشبڕکێ بەیەکێك لەهۆکارە گرنگەکان دادەنرێ Maxemeline ، 2004, p.5 لەتوێژینەوەکەیدا لەسەر چەند ولآتێکی پیشەسازی پێشکەوتوو ڕێکلامکردن بەسێ قۆناغ کاردەکاتە سەر دروستبوونی پێشبڕکێی بازاڕ بۆ بەرهەمەکان لەوانە:

١-ڕێکلام لەهەر کۆمپانیایەکدا لەئاستی بەرزیدا بووبێت ئاستی پێش بڕکێ لەو کۆمپانیایەدا لەبەرزیدا بووە بەڵکو زۆربەی ئەو کۆمپانیانەی maxemeline توێژینەوەکەی لەسەر ئەنجام داون نەك ئاستی پێشبڕکێ بەرزبۆوە بەڵکو ئاستی قۆرخکردنی بازاڕیان بەپێی ئاستی وەبەرهێنانی ڕێکلام زیادی کردوە بەرەوام ڕێکلام پێشبرکێ و قۆرخکردنی بەرەو پێشەوە بردووە.

٢- ڕێکلامکردن پرۆسەی پێش برکێ بەرەو دواوە نابات Advertising Dose note hold Back competition لەو بازارانەدا کە وەبەرهێنانی ڕێکلام ئاستەکەی بەرزترە بەشداریکردنی بازاڕ چەند بارە بەرزە.

٣- لەو کۆمپانیانەی کە پێگەیان لەبازاڕدا لەدابەزین یان جێگیریدایە و گەشەی نیە ئاستی پێشبڕکێیان لاوازە، ئاستی ریکلامکردن دوو ئەوەندە لاوازترە لەشوێنانی .

٤- ڕێکلامکردن فاکتەرێکی بەهێزە دەبێت لەکاتی بێ بازاڕیدا بەپێی ئەم خاڵە ڕێکلامکردن پارێزگاری لەپرۆسەی پێشبڕکێکردن و هێشتنەوەی پێگەی لەبازاڕدا دەکات لەکاتی بێ بازاڕیدا. بەپێی توێژینەوەیەك کە لەساڵی ٢٠٠٣ لەلایەن (Boston consulting Group) لەئەڵمانیا ئەنجام دراوە دەرکەوتوو ٧٥٪ ئەو سێکتەرانەی توێژینەوەکەیان تێدا کراوە بەزیادکردنی ڕێکلام لەکاتی بێ بازاڕیدا توانیویانە بگەنە زیادبوونی بەشداری بازاڕو مانەوەیان لەپێش برکێی بازاڕدا.

کەواتە بەپێی ئەم خاڵانە بەرزکردنەوەی ئاستی ڕێکلام پارێزگاری لەگەشەی ئابوری و پێشبڕکێ دەکات لەکاتی چەقبەستنی بازاڕیشدا تەنانەت هەروەك **Lee** دەڵێت " ئەو کۆمپانیایانەی هەوڵدەدەن بگەنە بەشداری بازاڕی هاوبەش و کێ بەرکێ – بە بەرزکردنەوەی پرۆسەی وەبەرهێنانی ڕێکلام دەتوانن ئەمە بەدەست بێنن ئەمەش دەبێتە هۆی هاندانیان بۆ بەرهەمێنانی بەرهەمی کوالێتی بەرزو بەمەش دەبێتە هۆی گەشەی ئابوری لەجیهاندا . (Lee, 2002 ,p.22). هەرچەندە ڕای جیاوازیش هەیە لەسەر ئەوەی کە مەرج نیە هەموو کاتێك ڕێکلامکردن و زۆری ڕێژەی ڕێکلامکردن پۆزەتیڤانە بێت بەتایبەتی هەندێ لەپسپۆڕان بەنمونە (Kyle,2008,p.3 پێی وایە کە ڕێکلام سێ رەگەزی تێدایە کە رەنگە خزمەت بەشێوەیەکی راستگۆیانە بە بەکاربەر نەکەن لەوانە:-

أ- ڕێکلام توانای قەناعەت پێکردنی هەیە (Persuasive) دەڵێت بەهۆی ئەوەی توانای قەناعەت پێکردنی هەیە وا دەکات لەبەکاربەر بەباشی لەو کالآیانە بکات و رەنگە بەتەواوەتیش وانەبێت.

ب- ڕێکلام زانیاری دەرە (information) و ئەمە بۆچونی ساڵی شەستەکانە کە لەژێر دەسەلآتی قوتابخانەی چیکاگۆ بەپێی ئەم تیۆرەیە دەڵێت زۆربەی بازاڕەکان لەرێگەی ڕێکلامکردنەوە زانیاری دەدەن بە بەکاربەر بەلآم کەمجار زانیاری راست و تەواو لەسەر کوالێتی بەرهەمەکەو نرخەکەی دەدرێت.

ج- ڕێكلام پرۆسەیەكی تەواوكاریە (Complementary) بەپێی ئەم تیۆرە ڕێكلام بەكاربەر رادەكێشێت و بەردەوام بەخستنە پێش چاوی بەرهەمی نوێتر مەیل و ئارەزوی جێگیر دەكات بۆ كارگەیەك یان بەرهەم و كالآیەك ئەمەش وا دەكات بەردەوام ئارەزوی لەبەرهەمەكانی بێت و بەردەوام دەیكاتە بەكاربەر بۆ بەرهەمەكانی ئەو شوێنەی كە مەیلی بۆی هەیە واتە دەبێتە بەكاربەرێكی سركراوی بێ ئاگا هەروەك Kaldor **et.al** پێی وایە كە ڕێكلام دەبێتە هۆی دروستكردنی مەیلداری بۆ كارگەیەك و بەردەوام لینكێك دروست دەكات لەنێوان بەكاربەرو بەرهەم و كالآكانی ئەو كارگەیەدا.

میكانیزمی چوارەم:

لەسێ میكانیزمی پێشوودا گەیشتینە ئەو ئەنجامەی كە وەبەرهێنانی ڕێكلام كاریگەری پۆزەتیڤانەی هەیە لەسەر پرۆسەی بەكاربەر- داهێنان- پێشبڕكێ. لەم میكانیزمەدا باس لە فراوانكردنی مەوداو ئاستی بەرهەمهێنانی ناوخۆیی دەكات بەهۆی ئاستی ڕێكلامەوە هەروەكوAshley 1980, et. al) ئەم فراوانكردنە لەم سێ ڕووەوە باس دەكات:

١-زۆركردنی هەمەچەشنی بەرهەمهێنان.

٢-زۆركردن و فراوانكردنی هەلی دەستكەوتنی كار بوە هۆی فراوان بوونی سێكتەرەكانی بازرگانی.

٣-زیادبوونی بەهاو كوالێتی بەرهەم بەهۆی هەوڵی كۆمپانیاكان بۆ مانەوەی پێگەیان لەبازاڕی هاوبەش و پێشبڕكێدا.

(2004, p.27 Maxemeline) ئاماژەی بەو كاریگەریە كردوە لەسەر گەشەكردنی ئاستی بەرهەم هێنان بەپێی ئەم خشتەیە كە لەسەر چەند سێكتەرێكی بازرگانی كە گرنگترینیان بەوەرەهێنانی ڕێكلام دابوو لەساڵی ١٩٩٦-٢٠٠١

خشتەی ژمارە (5) ڕۆڵی ڕێكلام لەگەشەدان بە بەرهەم و خزمەت بە بەكاربەر

جۆراوجۆری لەكاردا	جۆراوجۆری لەزیادبوونی بەها	جۆراوجۆری لەبەرهەمهێناندا	چالاكی
20%	41%	28%	چالاكی ڕێكلام لەسەر ئاستێكی فراوان
36%	30%	30%	چالاكی ڕێكلام لەسەر ئاستێكی تەسك
9%	27%	27%	چالاكیەكانی تری پرۆسەی ئابوری بەشێوەیەكی گشتی

لەلایەكی تری توێژینەوەكەیدا Maxemline لەسەر ئەو وڵاتە پیشەسازیە گەورانەی كە ئەنجامی دابوو لەماوەی ١٠ ساڵدا چوار پێوەری بۆ سەلما لەهەر وڵاتێكدا هەبێت نیشانەی ئەوەیە كە ڕێكلام كاریگەری پۆزەتیڤانەی لەسەر گەشەی ئابوری كردوە لەوانە:

١- Consumption (بەكاربردن): - بریتیە لەو سێكتەرەی كە ئاستی وەبەرهێنانی ڕێكلام بەرزەو هەروەها ئەو حاڵەتەیە كە بەكاربەر گەشە دەكات و لەبەرزبوونەوەدایە لەقەبارەو ژمارەدا.

٢-Innovation (داهێنانكردن) ئەو سێكتەرەیە كە وەبەرهێنان لەسەر ئاستی تێكڕاو ڕێكلام و لەبەرهەم هێناندا و قەبارەی بەكاربەر زیادی كردوە- پرۆسەیەكی بەهێزی داهێنانكاری لەبەرهە هێناندا هەیە.

٣–Competition –پێشبڕكێ– ئەو سێكتەرەیە كە رەێژەی وەبەرهێنانی رێكلام لەبەرزدایە– كۆمپانیاو بازاڕەكان لەئاستێكی بەرزی پێشبڕكێدان لەبەرهەم هێنان و داهێنانكاری و بەشداریكردنی بازاڕ.

٤– كاریگەری دەسەلاَتی كەرتەكان Sectoral leverage effect مەبەست لەو سێكتەرەیە كەوا كاتێك گەشەی ئابوری لەسەر رێچكەیەكی ڕاستی خۆی دەڕوات واتە (گەشەكردنێكی بەردەوام و دوور لەچەقبەستن دایە.. رێكلام چەند بارە زیاد بكرێت ڕاستەوخۆی گەشەی ئابوری زیاد دەكات.

كاریگەری ریكلام لەسەر پرۆسەی فرۆشتن ناوبانگی كارگەو بازاڕەكان بەشداریكردن لەبازاڕی هاوبەشدا

مشتومرێك هەیە لەنێوان ئابورناسان لەسەر كاریگەری ڕاستەوخۆ رێكلام لەسەر پرۆسەی فرۆشتن و ناوبانگی ئایندەی بازاڕ **Kyle** دەڵێت " بەڵگەیەكی زۆر نیشانیان داوە كە رێكلام كاریگەری ڕاستەخۆی هەیە لەسەر كارگەكان بۆ زیادكردنی پرۆسەی فرۆشتنی ئێستاو داهاتوویان و دروستكردنی مەیلداری بۆ كالاَو كارگەكان و یارمەتیدانی هێشتنەوەی پێگەیان لەبازاڕدا ". (Kyle , 2005.p.23).

لەتوێژینەویەكی تردا Kyle دوو پرسیار دەوروژێنێت لەسەر كاریگەری رێكلام لەسەر پرۆسەی فرۆشتن ئەویش:–

یەكەم: ئایا پەیوەندیەكی پۆزەتیڤانە هەیە لەنێوان رێكلامكردن و كاریگەری لەسەر فرۆشتنی ئێستاو داهاتوی ئەو كالاَیانەی رێكلامیان بۆ دەكرێت ؟بۆ وەلاَمی ئەمە وتەی (Braith waite. 1928) هێناوە كە دەڵێت "رێكلامكردن كاریگەری درێژخایەنی هەیە لەسەر ناوبانگی بازاڕو كارگەكان." (Kyle. 2005, p.27)

دووەم: ئایا رێكلاممكردن كاریگەری دەكاتە سەر داواكاری بەكاربەری زیاتر بۆ كالاَكان یان بەپێچەوانەوە ؟ بۆ وەلاَمی ئەمەش Kyle وتەی (Marshall 1980-1919) هێناوە كە دەڵێت " رێكلامكردن دەبێتە هۆی دووبارەو چەند بارەی دروستكردنەوەی كالاَو دابەشكردنی لە بازاڕدا بەهۆی داواكاری زیاتری بەكاربەران".(Kyle, 2005, p.27)

لەڕووی دروستكردنی مەیلداری و بەشداریكردنی لەبازاڕی هاوبەشدا ئایا رێكلامكردن ڕاستەوخۆ دەتوانێت ئەو كاریگەریە دروست بكات؟

" رێكلام دەتوانێت مەیل و لایەنگری و قەناعەت بۆ كالاَو بازاڕێك دروست بكات.

دواجاریش دەبێتە هۆی وەلاَمدانەوەی بەكاربەرو گەڕانەوەی قازانج ".(Kaldor et.al.2000, p.4)

Boulding et.al. لەراپۆرتێكدا كە دەرئەنجامی توێژینەوە لەسەر چەند بازاڕێك باس دەكات دەڵێت " رێكلام ئێستای كۆمپانیا و كارگەكان دەبێتە هۆی كەمكردنەوەی وەستان و چەقبەستن بەكاربەری لەداهاتوودا" (1994,p.32). لەبەرامبەر ئەمەشدا هەندێك لەپسپۆڕان دژی ئەوەن كە هەمیشە چڕو زۆركردنی رێكلام كاریگەری پۆزەتیڤانەی هەبێت هەروەك Simon دەڵێت " كۆمەڵێك توێژینەوە سەلماندویانە كە رێكلامی ناكاریگەر با زۆریش بێت دەبێتە هۆی كەمكردنەوەی وەلاَم داهات" (Simon 1970 ,p.21).

دەرەنجام

١–وەبەرهێنانی ڕێکلام پەیوەندیەکی راستەوخۆی هەیە بە بەرزکردنەوەی تێکڕای وەبەرهێنانی بەرهەمی ناوخۆی وڵات و گەشەی ئابورییەوە

١–ڕێکلامکردن بەچەندین رێگە دەبێتە هۆی بەرزکردنەوەی گەشەی ئابوری و بەرهەم – ئەویش بەرێگەی – دروستکردنی پێشبڕکێ– زیادکردنی بەکاربەر– یارمەتیدانی کارگەو کۆمپانیاکان بۆ بەشداریکردنی بازاڕی هاوبەش.

٣–هاتنی میدیای نانەریتی و دیجیتاڵ گەشەیەکی زیاتری دا بە ڕێکلامکردن و گەشەی ئابوری بەهۆی فراوانکردنی کەناڵەکانی ڕێکلامکردن و رەخساندنی شێوازی جۆرجۆر بۆ ریکلامکردن.

پێشنیار

١–پێشنیار دەکەم توێژینەوەکانی بواری ڕێکلام تەها لەچوارچێوەی بونی وەك سەرچاوەیەکی دارایی کەناڵەکانی راگەیاندن ئەنجام نەدرێت بەڵکو فراوانتر لە ڕێکلام و سودی بزانرێت بەتایبەتی لەبواری پەیوەندی بە ئابوری و بەرهەمهێنانی ناوخۆیی.

٢–ئەنجامدانی توێژینەوە لەسەر پرۆسەی ڕێکلامکردن – کە ئایا ڕێکلامێکی کاریگەری هەیەو زانستیانە دروست دەکرێت، چونکە ڕێکلام کاتێك ڕۆڵی لەو بوارانەدا دەبێت کە زانستیانە دروستبکرێت و وەڵامی لەو بوارارانەدا دەبێت کە زانستیانە دروستبکرێت و وەڵامی هەبێتو وەبەرهێنان دروست بکات .

راسپاردە

١–رێکخستنێکی بۆ پرۆسەی ڕێکلامکردن بەیاساو رێنمایی بکرێت چ بۆ کەناڵەکانی راگەیاندن و کۆمپانیاکان و ڕێکلام و بازاڕەکان. لەڕووی ناوەرۆك و کاتی تەرخانکراو بۆ پەخشکردنی ڕێکلام.

٢– ژورەکانی بازرگانی و دەزگاکانی پەیوەست بە ئابوری وڵات و بەرهەم هێنانی ناوخۆیی داتاو زانیاری پێویست کۆبکەنەوە تاکو لەبواری توێژینەوەدا سودی لێ وەربگیرێت .

١– کۆمپانیاو کارگەکان و دەزگاکانی وەبەرهێنان داتای تێکرای ئاستی ڕێکلامکردن و ئاستی بەرهەمهێنانی کۆمپانیاو کارگەکان و دەزگاکانی وەبەرهێنان داتای تێکرای ئاستی ڕێکلامکردن و ئاستی بەرهەم هێنانیان ئەرشیف بکەن تاوەکو بۆ توێژینەوە و زانینی سودی ڕێکلام و تێچونی لەبەرامبەر داهاتیاندا بەکاربهێنرێت.

سەرچاوەکان:

1-Maximilien, N. (2004). Advertising and Economic Growth. French Association of Advertisers

2-Jones, J. P. (1985). Is total advertising going up or down? International Journal of Advertising, 4(1), 47–64.

3-Robert, G.(2008). Economic Growth and Advertising Expenditures in Different Media in Different Countries. Journal of Media Economics, 21:28–52, 2008

4- Chang, B.-H., & Chan-Olmsted, S. M. (2005). Relative constancy of advertising spending. A crossnational examination of advertising expenditures and their determinants. Gazette, 67(4), 339–357.

5- Ashley, R., Granger, C. W. J., & Schmalensee, R. (1980). Advertising and aggregate consumption: An analysis of causality. Econometrica, 48(5), 1149–1167
.
6- Callahan, F. X. (1986). Advertising and economic development. International Journal of Advertising, 5(3), 215–224.

7- Hooley, G. J., & Lynch, J. E. (1985). How UK advertisers set budgets. International Journal of
Advertising, 4(3), 223–231.

8- Boston Consulting Group, a leading advisor on business.(2012). http://officialblog.yelp.com/2013/03/yelp_survey_findings.html

9- Lee, C.-Y. (2002). Advertising, its determinants, and market structure. Review of Industrial Organization, 21(1), 89–101.

10-Peter,D.(2008).Advertising as an economic-growth engine:The new ower of media in the digital age.MA Thesis .

11- Kyle,B.(2001). The Economics of Advertising, Introduction. Columbia University.New York.

١٢-Igou,A.C.(1924).Economic Welfare. Macmilla.London

13- Kaldor, N. and R. Silverman (1948). A Statistical Analysis of Advertising Expenditure and of the Revenue of the Press, Cambridge, England: University Press.

14- Telser, L. G. (1964). “Advertising and Competition,” Journal of Political Economy, 72, 537-62.

14- Lambin, J. J. (1976). Advertising, Competition and Market Conduct in Oligopoly Over Time, Amsterdam: North Holland Publishing, Co..

15- Reekie, W. D. (1974). “Advertising and Market Share Mobility,” Scottish Journal of Political Economy, 21, 143-58.

16- Boulding, W. , Lee, O-K., and R. Staelin (1994). “Marketing the Mix: Do Advertising, Promotions and Sales Force Activities Lead to Differentiation?, Journal of Marketing Research, 31, 159-172.

17- Simon, J. (1970). Issues in the Economics of Advertising, Urbana: University of Illinois Press.

18-The value of Advertising. http://www.valueofadvertising.org/benefits-consumers.php.on 12-07-2013

پوختە:

ئەم توێژنەوەیە تویژنەوەیەکی وەسفیە ،باس لە ڕۆڵی ڕێکلام لەگەشەدان بەئاستی ئابوری و بەرهەمهێنانی ناوخۆیی وڵات دەکات. ڕێکلام ئەمڕۆ بوەتە نیشانەیەکی دیاری ژیانی ئابوری، سەرەرای ئەوەی ئامرازێکە بۆ ناساندنی کاڵاکان و دۆزینەوەی بازار و بونی بە سەرچاوەیەکی گرنگی دارایی کەناڵەکانی ڕاگەیاندن ، بەڵام تا ئێستا ئەوەندەی وەك سەرچاوەیەکی دارایی بۆ کەناڵەکانی ڕاگەیاندن باس دەکرێت ئەوەندە توێژینەوەی لەسەر نەکراوە لەڕوانگەی ئابوری و پەیوەندی بەبەکاربەرو بەرهەمەوە .

بۆیە ئەم توێژینەوەیە لەو ڕووەوە باس لە ڕێکلام دەکات کە نەك تەنها ڕێگایەکە لە ڕێگاکانی بازارگەری و سەرچاوە بۆ کەناڵەکانی ڕاگەیاندن بەڵکو لەڕوە ئابوریەکەیەوە چەندە بەسودە و دەبێتە هۆکارێك بۆ گەشەی ئابوری وڵات و بەرزکردنەوەی ئاستی بەرهەمهێنانی ناوخۆیی . هەروەها توێژینەوەکە باس لەهەردو ڕوی پۆزەتیف و نێگەتیف لەپەیوەندی بە ئابوری وڵات و بەکاربەرەوە دەکات . هەرچەندە ئەم توێژینەوە لەڕوی مەیدانیەوە کاری لەسەر نەکراوە لەبەر نەبونی داتاو زانیاری لەکۆمپانیاو کارگەکانی کوردستاندا لەبارەی ئاستی خەرجی ریکلام و گەشەی بەرهەمیان ،تاکو ئاستی گەشەی بەرهەمی ناوخۆیی بزانریت.

توێژینەوەکە بەکۆمەڵێك دەرەنجام گەشتوە کە ڕۆڵی ئاشکرای ڕێکلامە لەسەر ئاستی گەشەسەندنی ئابوری و بەرهەمهێنانی وڵات، کە تا ئاستی خەرجکردن بۆ ڕێکلام و ڕێژی ڕێکلامکردن لەوڵاتدا بەرز بێت بەپێی ئەو توێژینەوانەی وەك توێژینەوەکانی پێشو پشتی پێ بەسراوە ،گەشەی ئابوری زیاتر دەبێت لەڕێگەی بەرزبونەوەی ئاستی بەرهەمهێنانی ناوخۆیی و زیادبونی فرۆش و بەکاربەرەوە .

الخلاصة:

هذا البحث الموسوم (دور الاعلان في التطور بالمستوى الاقتصادي والانتاج المحلى للبلد) من البحوث الوصفية، التى تتحدث عن دور الاعلانات في التطور بالمستوى الاقتصادي والانتاج المحلى. إذ اصبح الاعلان رمزا بارزا للحياة الاقتصادية ، بالرغم من انها وسيلة لتعريف السلع و ايجاد سوق له و مصدراقتصادي مهم لوسائل الاعلام المختلفة. ولم تجرى حتى الان دراسات كافية حولها وحول العلاقة بين المستهلك والمنتج بقدر ماهي مصدر اقتصادي لوسائل الاعلام لا يتحدث البحث الحالي عن الاعلان فقط كطريقة من طرق التسوق ومصدر لوسائل الاعلام ، بل من الوجهة الاقتصادية من حيث كونها سببا لنمو اقتصاد البلد و رفع مستوى الانتاج المحلي ، يطرق البحث كذلك الى الجانب الايجابي والسلبي للإعلانات وعلاقتها باقتصاد البلد والمستهلك .

بالرغم من عدم كون هذا البحث ميدانيا نظرا لعدم وجود المعلومات الضرورية والدقيقة من قبل الشركات والمعامل في كوردستان المتعلقة بكلفة الدعاية ونمو انتاجهم للوصول الى مدى نمو الانتاج المحلى.

وصل البحث الى مجموعة نتائج عن دور وتاثير الاعلانات على مستوى النمو الاقتصادي للبلد والانتاج الوطني . فعند ارتفاع مستوى الصرف ودفع الاموال للاعلانات سيزداد النمو الاقتصادي وذلك عن طريق ارتفاع مستوى الانتاج المحلي و زيادة البيع والشراء وذلك تبعا للبحوث السابقة التي تم الاعتماد عليها.

Abstract

This research is marked (the role of advertising in the economic development level of domestic production of the country). It is a descriptive research, which talks about the role of advertising in the level of economic development and local production. The declaration has become a prominent symbol of economic life, in spite of it's way to define the commodity market and find him and economic source important means of various media. So far enough studies around and about the relationship between the consumer and the product did not take place as far as what are economic source for the media. Find the current announcement only as a way of shopping methods and source to the media does not talk, but from an economic standpoint in terms of being a reason for the growth of the country's economy and raise the level of domestic production. find knocking as well as to the positive and the negative side of the ads and their relationship to the country's economy and the consumer. Although there is the fact that this research field due to the lack of the necessary and accurate information by companies and laboratories in Kurdistan for the cost of advertising and the growth of their production to reach over the growth of domestic production. Search results arrived on the role and impact of advertising on the economic growth of the country's national production level set. When high-level exchange and pay the money for ads will increase economic growth and by rising domestic production and increase the level of buying and selling, depending on previous research that has been reliable.

ڕۆڵی ژنی کورد

لە ڕووداوە سیاسی و جەماوەرییەکانی باشوری کوردستاندا

(١٩٢١- ١٩٥٨)

پ.ی.د.سەروەر عەبدولرەحمان عومەر   م.ی. بەشدار عومەر رەفیق

پێشەکی:

ماوەی ساڵانی(١٩٢١–١٩٥٨)، وەك ماوەیەکی مێژوویی دیاریکراو کە سەردەمی دەسەڵاتی پاشایەتییە لە عیراقدا، قۆناغێکی گرنگ و پڕبایەخە سەبارەت بە ژنی کورد، ئەوماوەیە بە سەرەتای تێکەڵاو بوون و بەشداریکردنی ژنی کورد لەڕووداوە سیاسی و جەماوەرییەکان دادەنرێت لەباشوری کوردستاندا، چونکە بەر لەو ماوە مێژووییە ڕووداوێکی سیاسی و جەماوەریی ئەوتۆمان نییە کەژنی کورد توانیبێتی ڕۆڵێکی ئەوتۆی تێدا ببینێت.

لەبەر ئەوەی تائێستا کەمترین نوسراوی تایبەت سەبارەت بەژنی کوردو بەتایبەت تریش ڕۆڵی لەڕووداوە سیاسی و جەماوەرییەکاندا لەو ماوە مێژووییە دیاریکراوەدا لەبەر دەستدایە، ئەم توێژینەوەیەمان ئەنجامدا بۆ ئەوەی بتوانین تیشک بخەینە سەر لایەنێکی شاراوەی مێژووی کورد لەو قۆناغەدا.

ئامانجی توێژینەوەکە ئەوەیە کە خوێندنەوەیەکی وردی مێژوویی زانستیانە بۆ ڕۆڵی ژنی کورد لە رووداوە سیاسی و جەماوەریەکانی باشوری کوردستان لەو ماوە مێژووییە دیاریکراوە بکەین، بەدورکەوتنەوە لە سۆزێکی دیاریکراو بۆ بابەتەکە.

لەم توێژینەوەیەدا هەوڵدراوە بەشێوەیەکی بابەتییانەی زانستییانەو لە ڕێی ژمارەیەکی بەرچاو لەسەرچاوەی رەسەن و زانستییەوە، بەپێڕەو کردنی ڕێبازی لێکۆڵینەوەی مێژوویی، شیکاریی، ئەم توێژینەوەیە بخرێتە بەردەست و لەم ڕووەشەوە ڕێ و شوێنە پێویستییەکانی میتۆدی لێکۆڵینەوەکە پێڕەو کراوە.

ئەم توێژینەوەیە کە تەرخانکراوە بۆ پێگەو ڕۆڵی ژنی کورد لەو ڕوداوە سیاسیو جەماوەرییانەی لە باشوری کوردستان لە نێوان ساڵانی ١٩٢١–١٩٥٨دا ڕویانداوە، لەوماوەیەدا چەندین ڕوداوی سیاسیو جەماوەری کاریگەر لە ناوچە جیاجیاکانی کوردستاندا ڕویانداوە، ژنانی کورد لەم ناوچانەدا توانیویانە بە پێی ڕووداوەکەو شوێنو بارودۆخی ناوچەکە ڕۆڵی خۆیان لەم ڕوداوە سیاسییانەدا بەدیاربخەن، توێژینەوەکە بەسەر چوار باسدا دابەشکراوە، لەوانە: (ڕاپەڕینی ٦ی ئەیلولی ١٩٣٠ی بەردەرکی سەرا)، (مانگرتنی گاورباغی لەکەرکوك ساڵی ١٩٤٦)، (ڕاپەڕینی جوتیارانی دەشتی هەولێر ساڵی ١٩٥٣)، و (ڕووداوی هێنانەوەی تەرمی شێخ مەحمود بۆسلێمانی ساڵی ١٩٥٦).

بۆ بە ئەنجامگەیاندنی ئەم توێژینەوەیە، پەنامان بۆ ژمارەیەکی جیاواز لە سەرچاوە بردووە کە دەکرێ لێرەدا بە سەر چەند پۆلێکدا دابەشیان بکەین:

یادداشت و بیرەوەریەکانی ئەو کەسایەتیانەی کە لەو ماوەیەدا ژیاون و بەشداری ڕووداوەکانیان کردووە سودی زۆریان لێ وەرگیراوە، لە گرنگترینیان یاداشتەکەی (بەهیە مەعروف بەرزنجی) بەناونیشانی (هەندێك لە بیرەوەریەکانی خاتوو بەهیە شێخ مارفی شێخ ئەحمەد)، یاداشتی درەخشان جەلال حەفید بەناونیشانی (کورتەیەك لە بزوتنەوەی رزگاری خوازی ئافرەتانی کوردستان و هەندێك لە بیرەوەریەکانم)

کتێبەکان کە بنەمای سەرەکی توێژینەوەکەن، سودمان لە ژمارەیەکی زۆر کتێب بە هەردوو زمانی کوردی و عەرەبی وەرگرتووە، لەگەڵ وتارو توێژینەوەی گۆڤارەکاندا.هەروەهاچاوپێکەوتنمان لە گەڵ چەند کەسایەتیەکدا، بنەمایەکی سەرەکی بوون بۆ دەستخستنی زانیاری ، لەبەر ئەوەی زۆر زانیاریمان لێ وەرگرتون کە هەتاکو ئێستا لە هیچ سەرچاوەیەکدا تۆمار نەکراون، هەوڵمانداوە تەنها چاوپێکەوتن لە گەڵ ئەو کەسانەدا بکەین کە بۆخۆیان لە ناو ڕووداوەکانی ئەو ماوەیەدا بوون و بەشێك بوون لە رووداوە سیاسیەکان، لەوانە(ئەنجوم زوهدی، خەجیجە مستەفا(فریشتە)، جەمیلە سابیر قادر، مەلیحە زوهدی...)

لەکۆتاییدا هەرچەندە هەولێکی زۆرمان داوە بۆ ئامادەکردنی ئەم توێژینەوەیەو بەئەنجام گەیاندنی بەوشێوەیەی لەبەر دەس دایە، بەلاّم بیٚ گومانین وەك هەر هەولێکی تر بیٚ کەمووکورتی نیە.

باسی یەکەم:
ڕاپەڕینی ٦ی ئەیلولی ١٩٣٠ (بەردەرگی سەرا)

بە پێی ڕاسپاردەکانی لیژنەی (کۆمەڵەی گەلان)* ئەبوایە حکومەتی عیراق چەند مافێك بۆ کورد دەستەبەر بکات، بەلام دەسەلاتدارانی عیراق ملیان نەئەدا و جێبەجێیان نەدەکرد،[1] ئەوەش بارودۆخێکی وای هێنابوویە کایەوە کە گەلی کورد بە گشتیو خەڵکی سلێمانی بە تایبەتی بێدەنگ نەبن لە ئاستیداو دەنگی ناڕەزایی هەڵبڕن. جێبەجێ نەکردنی ئەو بەڵێنانەش بۆ ئەوە دەگەڕایەوە کە بەریتانیا لە ساڵی ١٩٣٠دا بڕیاریدا ئینتدابی خۆی لە سەر عێراق کۆتایی پێ بهێنێت، لە سەر ئەو بنەمایەی گوایە بەرەوپێشچوون لە بوارە جیاجیاکانی عێراقدا وەك ئابوری و ڕامیاری و مافی مرۆڤ دروستبووە و عێراق گەیشتۆتە ئاستی ئەوەی ئیتر بتوانێت خۆی بەڕێوە ببات.

هەر ئەمەش وای کردبوو پەرلەمانتارە کوردەکان چەند جارێك یاداشت پێشکەش بە سەرۆك وەزیرانی عیراقو نوێنەری باڵای بەریتانیا لە عێراق بکەنو تیایدا داوای جێبەجێ کردنی ڕاسپاردەکانی کۆمەڵەی گەلان بکەن، بەڵام داواکارییەکانیان پشتگوێ دەخرا. [2] جگە لەوان گەورە پیاوان و ڕوناکبیرە کوردەکانی خەڵکی سلێمانی چەندین جار یاداشتو بروسکەیان بۆ کۆمەڵەی گەلان ناردووەو داوای دەستەبەرکردنی مافەکانی کوردیان کردووە،[3] (حەپسەخانی نەقیب) وەك ژنە کوردێك ڕۆڵێکی بەرچاوی لەم هەڵمەتەدا هەبووە.[4]

لە لایەکی دیکەوە گفتوگۆ لە نێوان عێراقو حکومەتی بەریتانیا هاتە ئاراوە، بە مەبەستی مۆرکردنی پەیماننامەیەکی نوێ، کە بەو پێیە کۆتایی بە ئینتدابی بەریتانیا بهێنرێتو عێراق بچێتە کۆمەڵەی گەلانەوە، ئەوە بوو لە ٣٠ی حوزەیرانی ١٩٣٠ (پەیماننامە)*کە لە نێوان هەر دوو لادا مۆر کرا.[5] لە بەر ئەوەی لەم پەیماننامەیەدا بە هیچ جۆرێك ناوی کورد نەهاتبوو و مافەکانی کورد باس نەکرابوون، بۆیە کوردیش لەبەرامبەر ئەم کارە بێ دەنگ نەبوون. [6] ئیتر ئەم

---

*کۆمەڵەی گەلان League of Nations : ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتی بوو دووابەدووای تەواو بوونی شەڕی جیهانی یەکەم، لەساڵی ١٩١٩ لە کاتی بەستنی کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس دامەزرا. یەکەم ڕێکخراوی نێودەوڵەتی بوو کە ئامانجی پاراستنی ئاشتیی جیهانیی هەبوو، لە سەرتاسەری دنیادا (٥٨) دەوڵەت ئەندام بوون تیایدا.

[1] بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە. لیلاف حمدامين عزيز: الحقوق السياسية للكرد في الدول التي تضم كردستان، مؤسسة حمدى للطباعة و النشر، سليمانية، ٢٠٠٧، ص ١٣٧–١٤٧.

[2] بۆ زانیاری زیاتر بروانە عبدالفتاح على البوتاني: الحركة القومية الكردية التحررية دراسات ووثائق، ط١، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ٢٠٠٤، ص٧٩–٨٠.

[3] بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی داواکاری و تەلەگراف و نامە ناردنی کوردەکان بۆ کۆمەڵەی گەلان و مەندوبی سامی بەریتانیا لە عێراق و مەلیك فەیصەڵ، بڕوانە:م.ر.هاوار: شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، ب٢، لەندەن، ١٩٩١، ل٧١١ و دواتری.

[4] عمر محمد محمد كريم: القضية الكردية في سياسة الحكومات العراقية، ١٩٣٢–١٩٤٥، مطبعة شظان، سليمانية، ٢٠٠٩، ص٦٣.

*ئەم پەیماننامەیە لە نێوان عێراق و بەریتانیادا مۆر کرا، بە پێی پەیماننامەکە عێراق لە ڕووی سیاسی و سەربازی و ئابورییەوە بەسترایەوە بە بەریتانیاوە، بەمەش عێراق سەروەریی خۆی لە دەستدا، سەبارەت بە کوردیش هیچ ئاماژەیەکی سەبارەت بە مافەکانی گەلی کوردی تێدا نەبوو، لە بەر ئەوەش لە لایەن کوردەوە ڕەت کرایەوە. جلال الطالباني: كردستان و الحركة القومية الكردية، ط٢، ، بيروت، ١٩٧١، ص١١١–١١٢.

[5] عبدالرزاق الحسنى: تاريخ الوزارات العراقية، ط٥، ج٣، مطبعة دار الكتب، بيروت، ١٩٧٨، ص٦٥ وما بعدها.

[6] م. ر. هاوار: شێخ مەحمودی قارەمان، ب٢، ل٧٠٩.

ڕوداوانە بارودۆخی کوردستانیان بە جۆرێك ئاڕاستە کرد لە سەرەتای سییەکاندا بزووتنەوەی کوردایەتی بە گوڕو تینێکی نوێوە بێتە مەیدانەوەو پێ بخاتە قۆناغێکی نوێوە.

ژنانیش بێبەش نەبوون لە لێپرسینەوە و فشار خستنە سەریان لە لایەن دەسەڵاتی حکومەتەوە. ئەوە بوو لە دوای لابردنی (تۆفیق وەهبی)، بەڕێوەبەری پۆلیسی سلێمانی (مراد بەگ) فەرمانی بۆ (ئاسیا خان)* ی خێزانی (تۆفیق وەهبی) دەرکرد، کە دەبێت سلێمانی بەجێبهێڵێت، لە لایەکی ترەوە (حەپسە خانی نەقیب) لە ماڵەکەی خۆیدا دەستبەسەر کراو هاتوچۆ کردنی دەستە خوشك و هاورێکانی لێ قەدەغە کرا، ئەم کارانە ژنانی سلێمانی زۆر توڕە کردو هێرشی ناڕەزاییان دەستپێکرد.[1] بە جۆرێك پێش ڕوداوی (٦) ی ئەیلول ژنانی سلێمانی چەند خۆپێشاندانێکیان ئەنجام داوە.[2]هەرچەندە ئەمە تاکەسەرچاوەیە باس لە خۆپیشاندانی ژنان بکات پێش ڕاپەرینی ٦ی ئەیلول.

لە لایەکی ترەوە لە ١٩٣٠/٧/١ پەرلەمانی عێراق هەڵوەشێنرابۆوە، حکومەتی عێراق پەلەی دەکرد تا هەڵبژاردن بکرێت و پەرلەمان پێکبهێنێتەوە. لەو ڕۆژانەدا هەڵبژاردنی ئەندامانی ئەنجومەن بە دوو قۆناغ ئەنجامدراوە، قۆناغی یەکەم (منتخب ثانوی) هەڵبژێردراوەو لە قۆناغی دواتر بە پێی ناوچەکە ئەندام هەڵبژێردراوە.[3]

ڕۆژەکانی بەر لە ٦ی ئەیلول بارودۆخی شاری سلێمانی نائارامی و پشێوی زۆری بەخۆوە بینی و خەڵك پەست و دڵگران بوون لەو بارودۆخەی دروست ببوو،[4] چونکە لە لایەکی ترەوە ئەگەرچی (تۆفیق وەهبی)** لە ١١ی مایسی ١٩٣٠دا کرابوو بە موتەسەڕیفی سلێمانی، بەڵام لە سەرەتای ئەیلولی ١٩٣٠لە موتەسەڕیفی لابراو بانگێشتی بەغدا کرا.[5] لە شوێنی ئەو کاپتن (گاون)* بە شێوەیەکی کاتی بە موتەسەڕیفی سلێمانی دانرا.[6] چونکە حکومەت (تۆفیق وەهبی) بە هاندەری ئەو

* ئاسیا خان کچی ڕەزای بازرگانەو ساڵی ١٩٠٠ لە بەغدا لە دایك بووە، باوکی کوردی باکووری کوردستان بووە و دایکیشی عەرەبی بەغدا بووە، لە خوێندنگای ڕوشدیەی کچان لە بەغدا سەردەمی عوسمانی خوێندویەتی، لە ساڵی ١٩٢٧ شوی بە تۆفیق وەهبی کردووە، کەسایەتییەکی ڕۆشنبیرو سیاسی بووە، سەرۆکی یەکێتی ئافرەتانی عێراق بووە لە ساڵی ١٩٤٥ تا شۆڕشی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨، لە دوای شۆڕشی ١٤ی تەممووزەوە چوەتە لەندەن، لە ساڵی ١٩٨٠ هەر لەوێ کۆچی دوایی کردووە. هیوا حمید شریف: توفیق وهبي حياتة ودورة السياسي والثقافي، مطبعة شفان، السليمانية،٢٠٠٦، ص٢٥–٢٦.

[1] درەخشان جەلال حەفید: ژیان و تێکۆشانی حەپسەخانی نەقیب، چ٢، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل٢٤٣.

[2] درەخشان جەلال حەفید: کورتەیەك لە بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی ئافرەتانی کوردستان و هەندێ لە بیرەوەریەکانم، چ١، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، ٢٠١٠، ل٢٠.

[3] م. ر. هاوار: شێخ مەحمودی قارەمان، ب٢، ل٧١٠.

[4] هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٧١٠.

** تۆفیق وەهبی ١٨٨٩–١٩٨٤، لە شاری سلێمانی لە دایك بووە، کۆلێژی سەربازی لە ئەستەنبوڵ تەواو کردووەو ساڵی ١٩٠٨ بە پلەی ئەفسەر دەرچووە، پۆستی موتەسەریفی سلێمانی، وەزیری ئابوری لە ١٩٤٣ و وەزیری مەعاریف لە ساڵی ١٩٤٨دا بینیوە، هەروەها ئەندامی کۆمەڵەی زانستی عێراقی بوو، ساڵی ١٩٨٤ لە لەندەن کۆچی دوایی کردووە. . . جمال بابان: اعلام كرد العراق،مطبعة شفان،سليمانية،٢٠٠٦، ص١٩٤؛ باقرامين الورد: اعلام العراق الحديث ١٨٦٩–١٩٦٩، ج١، مطبعة الميناء، بغداد، ١٩٧٨، ص١٨٥.

[5] نوشيروان مصطفى امين: كردستان العراق، عصر القلم و المراجعات١٩٢٨–١٩٣١، ت:حمة صالح گەلالی، مراجعة و تقديم (ڕؤوف عثمان)، مطبعة خاك، سليمانية، ٢٠٠٠، ص٦٦.

* کاپتن گاون: پشکنەری کارگێڕیی بەریتانی بوو دووای لادانی تۆفیق وەهبی کرا بە وەکیلی موتەسەریفی سلێمانی و کاروباری گرتە دەست.

(٦) سروة أسعد صابر: كوردستان الجنوبية ١٩٢٦–١٩٣٩، دراسة تاريخية، سياسية، مطبعة حمدى، السليمانية، ٢٠٠٦، ص١٥٤" م. ر. هاوار: شێخ مەحمودی قارەمان، ب٢، ل٧١٤.

جموجۆڵانە دەزانی کە لەو ماوەیەدا لە سلێمانی روویان دا، هەر چەند ئەمە پەیوەندی بە (تۆفیق وەهبی)ەوە نەبوو، بەڵکو خەڵکی کوردستان بۆخۆیان ئاگاداری پشتگوێ خرانی مافی کورد بوون لە پەیمانی عێراق بەریتانی دا. [1]

لە رۆژی ٦ی ئەیلولی ١٩٣٠ ئاگاداری (٣٠) کەسایەتی ناسراوی شاری سلێمانی کرابۆوە بۆ ئەوەی وەك نوێنەری خەڵکی سلێمانی بە نوێنەرایەتی سەرۆکی شارەوانی سلێمانی بەشداری هەڵبژاردن بکەن.[2] ئەمەش تەواو پێچەوانەی بیرو باوەڕی خەڵکی سلێمانی بوو، چونکە ئەوان بڕیاریان دابوو کە بەشداری لە هەڵبژاردن نەکەن.[3] ئیتر خۆپێشاندان بە تەواوی دەستی پێکردو خۆپێشاندەران کەوتنە وتاردان و بەرزکردنەوەی دروشم دژی هەڵبژاردن.[4] ئەمەش گۆڕانکارییەکی نوێ بوو لە جووڵانەوەی رزگاریخوازی کورددیا، کە ناوەندی جوڵانەوەکان لە لادێکانەوە گوێزرایەوە بۆ چەقی شارەکان و دانیشتوان خۆیان لە جیاتی سەرۆکی هۆز و پیاوانی ئایینی پێشڕەوایەتی ڕاپەڕینیان دەکرد.[5]

ڕاپەڕینی ٦ی ئەیلول ڕاپەڕینێکی کتوپڕو لەخۆوە نەبوو، بەڵکو بارودۆخی باشوری کوردستان بە گشتی و شاری سلێمانی بە تایبەتی، دەمێك بوو کەسایەتییە ناسراوو سیاسییەکانی سلێمانی هێنابووە سەر ئەو باوەڕەی کە ڕاپەڕین بە رووی دەسەڵاتدارانی حکومەتدا کارێکی پێویستە لەو قۆناغەدا کە بەرژەوەندییەکانی گەل لە بەر دەم هەڕەشەیەکی گەورە دایە. لەم نێوەندەش دا چالاکیەکانی حەپسەخانی نەقیب بەر لە دەستپێکردنی ڕاپەڕینەکە کاریگەریەکی زۆری هەبووە لە سەر هاندان و وروژاندنی هەستی خەڵکی، بۆ ئەوەی بە ڕاپەڕینێك هەستن، چونکە نامە و نوسراوی زۆری بۆ سەرۆکی خێڵەکان و کوێخای دێیەکان ناردبوو بۆ ئەوەی بەشداری لە ڕاپەڕین دا بکەن، لە بەر ئەوە رۆڵی حەپسەخانی نەقیب بۆ بەرپا بوونی ئەو ڕاپەڕینە بە یەکێ لە هۆکارەکان دادەنرێت.[6] چونکە بەر لە دەستپێکردنی ڕاپەڕینەکە چەند جارێك نامەی ناردووە بۆ کۆمەڵەی گەلان و داوای کردووە دان بە مافەکانی گەلی کورد دا بنێن، هەروەها پەیوەندی بە ئەفسەری تایبەتییەوە کردووەو ئاگاداری کردۆتەوە کەوا گەل بە شۆڕشێك هەڵدەستێ، لە بەر ئەوە باشترین شت ئەوەیە لەگەڵ مەندوبی سامی دا کۆبوونەوەیەك بکرێت و چارەسەری ئەو گرفتانە بکرێت کە دەبنە هۆی ئەم شۆڕشە، چونکە گەل هۆشیارە لەم بارەیەوە.[7]

ڕاپەڕینەکە کاتێك هەموو هۆکارو بارودۆخەکەی ئەو ماوەیە و بە تایبەتیش رۆژی ٦ی ئەیلول ڕەخسێنەری بەرپا بوونی بوون، لە کاتژمێر ١١ی پێش نیوەڕۆ رووداوەکانی ڕاپەڕین دەستی پێکرد.[8] بەشداری ژنانیش رێژەیەکی بەرچاو بوو کە تێکەڵاوی ریزی پیاوان دەبوون لەو خۆپێشاندان و ڕاپەڕینە دا.[9]

---

[1] م. ر. هاوار: شێخ مەحمودی قارەمان، ب٢، ل٧١٤-٧١٦.

[2] عبدالرزاق الحسني: تاريخ الوزارات، ج٣، ص٧١.

[3] عەلائەدین سەجادی: شۆڕشەکانی کورد ، ل١٢٤.

[4] عثمان علي: دراسات في الحركة الكوردية المعاصرة ١٨٣٣، مكتبة التفسير، اربيل، ٢٠٠٢، ص٥٥٨.

[5] جلال الطالباني:حول القضية الكردية في العراق، ط٢، دار أرارات للثقافة و النشر، بيروت، ١٩٩٦، ص٢٤؛ جەلال تاڵەبانی: کوردایەتی (بزوتنەوەی رزگاری نەتەوایەتی گەلی کوردستانە)، چ٣، ب-ش، ١٩٩٦، ل٧٨-٧٩؛ عزيز الحاج: القضية الكردية في العشرينات، ط٣، مطبعة الانتصار، بغداد، ١٩٨٥، ص١١١.

[6] درەخشان جەلال حەفید: کورتەیەك لە بزووتنەوەی . . . ، ل١٩-٢٠.

[7] درەخشان جەلال حەفید: ژیان و تێکۆشان ، ل٢٤٤-٢٤٥.

[8] نوشيروان مصطفى امين: كردستان العراق، عصر القلم. . ، ص٦٨.

[9] میرزا محەمەد ئەمین مەنگوڕی: هەقائقی بەسەرهاتی شێخ مەحمود لەپەنای ئیستقلالی کوردا، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری،سلێمانی ،٢٠٠٣،ل٤٨.

ئەو جەماوەرەی لە بەر دەرکی سەرا دا کۆببوونەوە، زیاتر ئامانجیان ڕێگە نەدان بوو بە ئەنجامدانی هەڵبژاردنەکە، بەڵام پۆلیسەکان کەوتنە پاڵپێوەنان بە خەڵکەکەوە و جۆرێك لە توندوتیژی لە نێوان خەڵك و پۆلیس دروست بوو. هەندیك لە گەنجانی ناو خۆپێشاندەران تووڕەییان زیادی کردو بەردبارانی پۆلیس و داموودەزگای حکومەتیان کرد.(١) حکومەت کە زانی لە توانای دا نییە کۆنترۆڵی بارودۆخەکە بکات و جەماوەر هێور بکاتەوە، داوای تیپێکی سەربازی کرد، لەگەڵ گەیشتنی سەربازەکان کەوتنە تەقە کردن لە هاوولاتیان، لە ئەنجامدا ژمارەیەك کوژراو و بریندار لێ کەوتەوە.(٢) سەرچاوەکان بە شێوەیەکی جیاواز باس لە ژمارەی قوربانیان و بریندارەکان دەکەن، بەڵام زیاترینیان و نزیکترینیان لە ڕووداوەکان ژمارەی قوربانییەکان لە نێوان ١٢–١٣ کەس ئەژمار دەکەن و ژمارەیەکی زیاتریش بۆ بریندار ان، لەگەڵ کوژرانی سەربازێك و بریندار بوونی دوانی تر.(٣) ئەوەی جێگای باسە ناوی هیچ ژنێك نەهاتووە، کە کوژرابێت لەو ڕاپەڕینەدا لە ناو سەرچاوەکاندا. تەنها ئەوە نەبێت کە پاکیزەی ڕەفیق حیلمی لە یادداشتەکەی دا دەنووسێت:"لە ١٠٠ کەس زیاتر گەنج و منداڵ و ئافرەتیان بەر تۆپ و گوللە دان و کوژران".(٤) مەبەستمان لە هێنانەوەی ئەم دەقەش تەنها ئەوەیە کەتەنها لەم شوێنەدا باس لە کوژرانی ژن دەکرێت. بەم شێوەیە حکومەت توانی کۆتایی بە ڕاپەڕینەکە بهێنێت بە زەبری هێز و لە دواتریش سوپایەکی زۆری لە ناو شار دا جێگیر کرد بە مەبەستی تەواو کۆنترۆڵ کردنی بارودۆخەکە، هەروەها ژمارەیەکی لە کەسایەتیە دیارەکانی سلێمانی دەستگیر کرد، وێڕای هەموو ئەمانەش حکومەت لە ١٥ی ئەیلولی ١٩٣٠ دا بە ئارەزووی خۆی هەڵبژاردنی ئەنجامدا.(٥)

لەم ڕۆژی پڕ نەگبەتی و نەهامەتیەی شاری سلێمانی دا میرزا محمد ئەمین مەنگوڕی لە بارەی حەپسەخانی نەقیبەوە دەڵێت:"ئەمجا سلێمانی وەزعیەتێکی پڕ لە گریان و شیوەنی وەرگرت، بەڵام ئەوەی کە زۆر هیممەتی کوردایەتی لەو ڕۆژەدا بە خەرجدا، (حەفسەخانی نەقیب) بوو کە زۆر بە تفسیل و بە ئیحتیجاجێکی زۆر (شدید اللهجة) ئەو بەیاناتەی بە تەلگراف دا بە عوسبەت ئومەم و و سەفارەتی بەریتانیا، موباشەرەتەن لەگەڵ جەعفەر پاشادا قسەی کرد، زۆر عەمەلیاتی (خارق العادة)ی بۆ تەسکینی ملەتی سلێمانی تەشجیعی روحی قەومەکە نیشان دا"(٦). چونکە حەپسەخانی نەقیب دوای یەك ڕۆژ لە ڕاپەڕینی بەر دەرکی سەرا لە ٧ی ئەیلول دا نامەی بۆ کۆمەڵەی گەلان (عصبة الامم) و مەندوبی سامی بەریتانیا و جەعفەر عەسکەری بریکاری وەزیری ناوخۆ ناردووە و داوای مافی کوردی کردووەو جەور و ستەمی حکومەتی ڕوون کردۆتەوە. (٧)

(١) مەلا عەبدوڵڵای زێوەر:گەنجینەی مەردان و یاداشتی ڕۆژانی دەربەدەری، ئامادەکردنی محەمەدی مەلا کەریم،مگبعە الادیب البغدادیە، بغداد، ١٩٨٥، ل١٣٢.

(٢) سروە اسعد صابر: م.س، ص ١٥٧–١٥٨.

(٣) بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوەو جیاوازی بۆچوونی نووسەران لە بابەت ژمارەی کوژراو و بریندارەکان بڕوانە. عبدالرزاق الحسنی: تاریخ الوزارات، ج٣، ص٧١–٧٢؛ مەلا عەبدوڵڵای زێوەر: س.پ، ل١٢٢؛ احمد خواجە: چیم دی، ب٣، سلێمانی، ١٩٧٠، ل٨٢؛ سروة اسعد صابر: م. س، ص١٦٠؛ نوشیروان مصطفى امین: کردستان العراق، عصر القلم. . ، ص٦٨.

(٤) س. پ، ل١٢٦.

(٥) بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە. سروە اسعد صابر: م. س، ص١٦١–١٦٥.

(٦) س. پ، ل٥٠.

(٧) محمد علی صویرکی: معجم اعلام الکرد في التاریخ الاسلامي والعصر الحدیثفي کردستان وخارجها،مطبعة حمدی، السلیمانیة، ٢٠٠٥ ، ص٣٣٨؛ سروة اسعد صابر: م. س، ص١٦٠ .

د. کەمال مەزهەر لەم بارەیەوە دەڵێت:"شانازی بۆ حەپسە خانی نەقیب و کورد کە حەپسەخان یەکەم کەس بووە لە سەر خوێنی شەهیدانی ٦ی ئەیلول هاتە دەنگ و بروسکەیەکی بۆ مەندوبی سامیی بەریتانیا نارد و بێ سەلام کردن بەم جۆرە دەستی بە قسەکانی کرد:

"لە نەقیب زادە حەفصەوە:

–بۆ شکۆدار مەندوبی سامی بەریتانی

–ڕۆژی ٧ی ئەیلولی ١٩٣٠

–لە سلێمانیەوە

هەڵبژاردنەکان بە شێوازێکی دڕندانەی بێزراوی ئەوتۆ ڕادەپەڕێنرێت کە هیچ گەلێکی جیهان لە ڕۆژگاری بەربەریەکاندا لە وێنەیان نەبینیوە. کام یاسا ڕێگا دەدات گەلێك لە کاتی هەڵبژاردندا تیرۆر بکرێت. کێ لە ئێوە یاساپارێزن و کێش لە ئێوە یاسا دەخاتە ژێر پێوە؟ کام یاسا ڕێگای داوە چەك دژی جەماوەر لە کاتی هەڵبژاردندا بەکار بهێنێت؟ ئەمڕۆ شاری سلێمانی گەیەندراوەتە دۆخێکی دژواری بەربەریی ئەوتۆ کە بۆی هەیە سەرتاپای مێژووی هەر کەسێکی بەرپرس لەکەدار بکات.

لێژنەکەتان (لێژنەی سەرپەرشتی کردنی هەڵبژاردنەکە) کەوتە وتووێژ لەگەڵ کەسانێکدا کە هیچ سەنگێکیان لەم وڵاتەدا نییە. جەماوەر کاتێك بەمەیان زانی بۆ دەربڕینی نارەزایی خۆیان کۆبوونەوە ئەمەیش بێگومان مافی یاسایی خۆیانە. کاتێك ئەوان (پیاوانی میری) دییان زۆربەی هەرە زۆری خەڵکەکە دژیانن پەنایان بردە بەر سەرباز و ڕەشاش و دەسرێژییان لێ کردن و ٦٠–٧٠یەکیان لێ کوشتن و بریندار کرد. کام یاسا ڕێگەی ڕەفتارێکی وەها دەدات؟ ئەی چۆن ئەوانەی وایان کرد دەتوانن پاکانە بۆ کارەکەیان بکەن؟. ئێمەی کورد بێزاری خۆمان بەرامبەر بەو کارە دڕندانەیە دەردەبڕین و هەتا خوێنی کوردایەتی لە دەمارەکانمان دا بجمێت هەر باسی دەکەین و دەکەین ئێوە یاساپارێزن، ئەگەر وابێت کێن ئەوانەی یاسایان پێ شێل کرد؟ هێزە چەکدارەکانی (میری) بەوەوە نەوەستان کە بە جەماوەرەکەیانکرد، بەڵکو ڕژانە ناو ماڵەکەی منیشەوە و کەوتنە پشکنین و ڕووی چەکەکانیان کردبووە سنگی ئافرەتەکان. ئەم پشکنینە بوە هۆی فەوتان و تاڵان کردنی شتومەکە بەنرخەکانم. من داوای مافە ڕەواکانی خۆم لە سەرجەمی ئەو کەسانە دەکەم کە یاسایان پێشێل کرد و ڕێزی ماڵەکەمیان نەگرت. دوای ئەم هێرشە جانەوەریە هێزە چەکدارەکان کەوتنە گرتنی پیاوە ناسراوەکانمان ئەوانەی بەرەبەیانی ڕۆژی دواتر ڕەوانەی بەغدا کران. تکا لە شکۆدارتان دەکەم ئەم بروسکەیەم وەرگێڕنە (سەر زوبانی ئینگلیزی) وێنەی پێشکەشی(کۆمەڵگەی گەلان) لە جنێف بکەن". [١]

لە دەقی ئەم نامەیەی حەپسەخانی نەقیب دا بە دیار دەکەوێت کە حەپسە خان وەك ژنێکی سەرکردە، لە ڕوانگەی یاساوە بەرپرسانی ڕووداوی ٦ی ئەیلول تاوانبار دەکات و بە ناوی هەموو گەلی کوردەوە سەرزەنشتی ڕەفتاری نەشیاوی بەرپرسان دەکات. لە بەر ئەوە ئەوەی سەرەنجی مێژوونوس کەمال مەزهەری ڕاکێشاوە ئەوەیە کە جگە لەوەی نۆجار وشەی یاسا لەم نامەیەدا بەکارهاتووە، سێ جار وێنەی ئەم بروسکەیە لە هەمان فایلدا هەڵگیراوە لەناو بەڵگە نامەکانی ئەرشیفی حکومەتی بەریتانیادا، بە جۆرێك دەڵێت من بۆ خۆم تا ئێستا لە هیچ فایلێکدا شتی لەو جۆرەم بەرچاو نەکەوتووە. [٢]

---

[١] کورد و کوردستان لە بەڵگەنامە نهێنیەکانی حکومەتی بەریتانیادا، ئامادە کردنی (عەبدوڵڵا زەنگەنە و شەهلا تاهیر حەیدەری)، ب١، چ١، چاپخانەی گرین گالۆری، لوبنان، ٢٠٠٨، ل ل١٩٣–١٩٥.

[٢] هـ.س ، ل١٩٥.

کومەڵەی گەلان لە بەرامبەر نامە و سکالأیەکەی حەپسەخان بیّ دەنگ نەبوون. بەڵکو وەلأمی داوەتەوەو لە دەقی نامەیەکدا ڕایانگەیاندووە، کە لە لایەن ئەنجومەنی نەتەوەکانەوە تەماشای سکالأنامەکەی ٧ی ئەیلولی ١٩٣٠یتان کراوە، بەڵکو ئەنجومەنی نەوتەوەکان تا ئێستا بە چاوی ڕێزو سۆزەوە دەڕوانێتە مافەکانی گەلی کورد، هەروەها گەیشتوەتە ئەو قەناعەتەی کە کوردەکان خزمەت دەکەن لە پێناوی پاراستنی ئاسایشی عێراق دا...[1] لە دەقی وەلأمەکەی کۆمەڵەی گەلان دا ئەگەرچی بەڵێنێکی تێدا بەدیناکرێت سەبارەت بە مافی گەلی کورد و سزادانی دەستدرێژی کارانی ڕۆژی ٦ی ئەیلول، بەلأم جێگەی دڵخۆشییە بۆ پێگەی ژنێکی کورد کە لە سییەکانی سەدەی بیستەمدا بە جۆرێك سکالأنامەیەك پێشکەشی کۆمەڵەی گەلان بکات، کە نەتوانن وەلأمی نەدەنەوە، ئەگەر چی وەلأمەکەش تەنها سەرپێییو بۆ دڵخۆشکردن بێت.

بەشداری کردنی ژنانی سلێمانی لە ڕاپەرینی ٦ی ئەیلول دا بە شێوەی گروپ و کۆمەڵ و ڕابەرایەتی کردنیان لە لایەن (حەپسەخانی نەقیب)ەوە، بە تایبەت لە ڕاپەڕینێکی جەماوەری سیاسیدا کە تازە مەڵبەندی خەباتو تێکۆشانی گەلێکی لە شاخەوە بۆ ناوەندی شارەکان و سەرپەرشتی کردن و ڕابەرایەتیکردنی لە لایەن خودی خەڵکانی شارەکەوە دەستپێکردبوو، بۆ ئەو قۆناغە جگە لەوەی قورسایی ڕاپەڕینە جەماوریەکەیان زیاترو بە هێزتر کردو دەنگی خۆیان وەك ژنانی کورد و نیوەی ئەو کومەڵگایە گەیاندە دەسەلأتی بالأی ناوچەیی و نێو دەوڵەتی، لە هەمان کاتدا وەك چۆن سەرەتای بەشداری کردنی ژنان بوو، بوو بە سەرەتایەکیش بۆ بەشداری ژنان لە ڕاپەڕینە جەماوەریەکانی دوای ئەم ڕاپەرینە، کە خۆی لە خۆیدا دەسکەوتێکی گەورە بوو بۆ کۆمەڵگەی کوردی و شکاندنی کۆت وبەندەکانی بەردەم ژنان بۆ بەشداریکردنیان لە خەبات و ڕوداوی سیاسیدا.

[1] جلال الطالباني: کردستان و الحرکة القومية ، ص٢٣٠–٢٣١؛ درەخشان جەلال حەفید: ژیان و تێکۆشان، ل ل١٩٣–١٩٤.

باسی دووەم:

مانگرتنی گاورباغی لە کەرکوک ١٩٤٦:

لەماوەی جەنگی دووەمی جیهانیدا (١٩٣٩-١٩٤٥) بارودۆخی کۆمەلایەتی و ئابووری و سیاسی بە جارێك تووشی داتەپین بوو لە ناوچە جیاجیاکانی عێراق دا، باری گوزەرانی دانیشتوانی قورس کردو مۆرکی ژیانیانی ڕیشەیی گۆڕی. بە جۆرێك ئەم ڕەوەشە سەرجەم چین و توێژەکانی کۆمەڵگەی عێراقی لە گشت کونجێکدا گرتەوە. لەم نێوەندەشدا ئەوەی لە هەمووان زیاتر کاریگەری ئەو بارودۆخە لە سەریان ڕەنگی دایەوە کرێکاران بوو.[١]

کرێکارانی (کۆمپانیای نەوتی عێراق) لە کەرکوك بە مەبەستی چاککردنی باری ژیانیان، لە حوزەیرانی ١٩٤٦ یاداشتێکیان پێشکەشی کۆمپانیاکە کرد، لەم یاداشتە دا چەند داواکارییەك هاتبوو لەوانە، دامەزراندنی سەندیکایەکی کرێکاری و گۆڕانکاری لە مووچەو دابینکردنی هۆکاری گواستنەوەو هیتر،[٢] بەلام بەڕێوەبەرایەتی کۆمپانیای نەوتی عێراق گوێی لە داواکارییەکانیان نەگرت، لە بەر ئەوە لە ٨ی حوزەیرانی ١٩٤٦دا کرێکاران نووسراوێکی هەرەشە ئامێزیان پێشکەشی کۆمپانیاکە کرد، ڕایانگەیاندبوو ئەگەر گوێ لە داواکاریەکانیان نەگرن پەنا دەبەنە بەر مانگرتنێکی گشتی.[٣]

دوای بێ ئاکامبونی کرێکاران لە هەوڵەکانیان، لە ٣ی تەمووز کرێکاران لە (باخچەی گاورباغی)* مانگرتنی گشتییان ڕاگەیاند، لە ڕۆژی دواتریشدا خۆپێشاندانیان ئەنجامدا، لەم خۆپێشاندانەدا سەرجەم چین و توێژەکانی کەرکوك تێیدا بەشداریان کرد.[٤] لەوە بە دواوە ئێوارەی هەموو ڕۆژێك کرێکارەکان لە باخچەی گاورباغی کۆ دەبونەوە، بەرنامەشیان بریتی بوو لە وتار خوێندنەوەو خۆپێشاندان.[٥] ئەگەرچی حکومەت بەڵێنی دا هەندێك لە داواکارییەکانی کرێکاران جێبەجێ بکات، بەلام نەبووە هۆی ڕازیبونی کرێکاران و شکاندنی مانگرتنەکەیان، لە بەر ئەوە ئاگاداری کرێکاران کرایەوەکە بە زەبری هێز کۆتایی بە خۆپێشاندان و مانگرتنەکەیان دەهێنرێت.[٦] بە بیانوی ئەوەی ئەم کۆبوونەوانە کار دەکاتە سەر ئاسایشی گشتی، لەبەر ئەوەژمارەیەك چەکدار پەلاماری کرێکارانیان دا وتەقەیان لە کرێکاران کرد کە لە گاورباغی دا کۆببوونەوە.[٧] لە ئەنجامدا ژمارەیەك لە کرێکاران کوژران و بریندار بوون و ژمارەیەکیش دەسگیر کران.[٨]

---

[١] بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی ژیانی کرێکارانی عێراق بڕوانە. کەمال مەزهەر ئەحمەد: چینی کرێکارانی عێراق(دروستبوون و سەرەتای بزوتنەوەی)، و:فوئاد مەجید میسری، مطبعة الادیب، بغداد، ١٩٨٥.

[٢] بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی داواکارییەکانی کرێکاران بڕوانە. عبدالرزاق الحسنی: تاریخ الوزارات...، ج٧، ص١١٧-١١٩.

[٣] دڵشاد مەحمود عەبدوڕەحمان: کەرکوك (لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی دەربارەی ڕۆڵی سیاسی و ڕۆشنبیریی (١٩٣٢-١٩٥٨))، نامەی ماستەر، پێشکەشی کۆلێژی ئەدەبیات/ زانکۆی سەلاحەدین/هەولێر، ٢٠٠٦ کراوە، ل ١٣٢.

* شوێنێکە دەکەوێتە گەڕەکی ئەلماس لە بەشی ڕۆژئاوای شاری کەرکوك، ئەم شوێنە باغی مەسیحییەکان بووە، لە بەر ئەوە لە ناو دانیشتوانی شارەکە ناوی بە "گاورباغی" دەرکردبوو.

[٤] مەهدی محەمەد قادر: پێشهاتە سیاسییەکانی کوردستانی عێراق ١٩٤٥-١٩٥٨،سلێمانی ،٢٠٠٥، ، ل ٢٢٦-٢٢٩.

[٥] حنابطاطو: العراق، الکتاب الثاني، الحزب الشیوعي، ت:عفیف الرزاز، ط١، تهران، ٢٠٠٥، ص١٩٠.

[٦] جعفر عباس حمیدي: التطورات السیاسیة في العراق ١٩٤١-١٩٥٣، النجف، ١٩٧٦، ص٤٣٦-٤٣٧.

[٧] دڵشاد مەحمود عەبدوڕەحمان: س. پ، ل١٣٨.

[٨] بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی کوژراو و بریندار و دەسگیر کراوان بڕوانە. عبدالرزاق الحسنی: تاریخ الوزارات، ج٧، ص١١٨؛ حنا بطاطو: العراق، الکتاب الثاني، ص١٩١؛ نبیل عکید محمود المظفري: دور نواب کرکوك في مجلس النواب العراقي خلال العهد الملکي ١٩٢٥-١٩٥٨، مطبعة روز، کرکوك، ٢٠٠٩، ص٢١٩-٢٢٠.

ئێوارەی ١٣ی تەموز جەماوەری شاری کەرکوك بە ژن و گەورە و بچوکیانەوە هاتنە سەر شەقامەکان و خۆپێشاندانیان ئەنجامدا، لە دژی توندو تیژیەکەی حکومەت بەرامبەر کرێکاران و کوشتن و دەسگیر کردنی ژمارەیەکی زۆر لێیان.[1] ژنە کوردەکانی شاری کەرکوك بەتایبەتی کەسوکاری کوژراوو بریندارو دەسگیرکراوەکان کە ژمارەیان نزیکەی (٧٠) ژن بووە بەشداری خۆپیشاندانەکەیان کردووە، لەڕۆژی خۆپیشاندانەکەدا ژنەکان بەپێشی پیاوان کەوتون و بەرەو گۆڕەپانی گاورباغی رۆیشتوون و لەم شوێنەدا کۆبونەتەوە، وەك نارەزاییەك لەدژی توندوتیژیەکانی حکومەت و کۆمپانیای نەوتی کەرکوك، بەڵام حکومەت هیچ گوێی لێ نەگرتون و پاش ماوەیەك خۆپیشاندانەکە بلاوەی پێ کراوە[2] بەڵام ڕوداوەکانی گاورباغی بووە هۆی ناڕەزاییەکی زۆری جەماوەری، بەرامبەر کردەوەکانی حکومەت لەمەڕ جێبەجێ نەکردنی داواکاریەکانی جەماوەر و نواندنی توندوتیژی بەرامبەر کرێکاران. لە شاری هەولێردا لە ژێر دروشمی چاککردنی باری کرێکاران و ئازاد کردنی گیراوەکان، خۆپێشاندانێك ئەنجامدرا، لەم خۆپێشاندانە ژمارەیەکی بەرچاو لە ژنانی هەولێر بۆ پشتیوانی کرێکارانی کەرکوك و ناڕەزایی دەربڕین بەرامبەر هەڵوێستی حکومەت ڕژانە سەر شەقامەکانی هەولێر.[3] لە دیارترین ئەو ژنانەش کە ناویان تۆمار کرابێت (ساکینە سلێمان، رەمزی عەلی، ناهیدە یونس، نەسرین عومەر ئەمین، ئەلماسە حەمە سەعید) بوون، کە لە ڕۆژی ڕاپەڕینەکەدا ڕۆڵی بەرچاویان هەبووە.[4]

---

[1] دڵشاد مەحمود عەبدوڕڕەحمان: س.پ، ل١٣٩.

[2] چاوپێکەوتنێك لەگەڵ کەریم فەقێ ئەحمەد باباعەلی، لە ١٠ ی ئەیلولی ٢٠١١ ، کەرکوك، ناوبراو لە ساڵی ١٩٣٧ لە کەرکوك لە دایك بووە، لە ساڵی ١٩٥٦ پۆلی سێی ناوەندی تەواو کردووە، ساڵی ١٩٥٥ بووە بە ئەندامی حزبی شیوعی تا ئێستاش ئەندامی هەمان حزبە، لە رۆژی خۆپیشاندنەکەی گاورباغی دا ئامادە بووەو ڕووداوەکانی بە چاوی خۆی بینیوە، ئێستا لە کەرکوك نیشتەجێیە، چاوپێکەوتنێك لەگەڵ رەزا صالح کاکی زەنگەنە لە ٩ ی ئەیلولی ٢٠١١ ، کەرکوك، ناوبراو لە ساڵی ١٩٢٥ لە کەرکوك لە دایك بووە، لە ساڵی ١٩٥٣ بووە بە ئەندامی حزبی شیوعی، تائێستاش ئەندامی حزبی ناوبراوە. برای یەکێك لە کرێکارە مانگرتووەکانی گاورباغیە کە کوژراوە لەو ڕاپەرینە، ئێستا لە کەرکوك نیشتەجێیە.

[3] چاوپێکەوتنێکی تۆمارکراو لەگەڵ عەلی چوکل بریە. لە ٢٧ی تشرینی دووەمی ٢٠٠٢، هەولێر. ناوبراو لە ساڵی ١٩٢٢ لە شاری هەولێر لە دایك بووە، لە ساڵی ١٩٤٣ خانەی مامۆستایانی لە بەغدا تەواو کردووە، لە سەرەتای چلەکانەوە تێکەڵاوی کاری سیاسی بووەو پەیوەندی کردووە بە پارتی هیواوە، چەندین جار بە هۆکاری سیاسیەوە بەند کراوە.

[4] مەهدی محەمەد قادر: پێشهاتە سیاسیەکان ، ل٢٣٤.

باسی سێیەم:
ڕاپەڕینی جوتیارانی دەشتی هەولێر ١٩٥٣

دوابەدوای جێگیر بوونی دەسەڵاتی دەرەبەگایەتی و بەهێز بوونی بنەماکانی لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم لە کوردستاندا.[١] چەوساندنەوە و زوڵم و زۆرداری ئاغا بەرامبەر جوتیاران بەشی زۆری ناوچەکانی کوردستانی گرتبۆوە.[٢] یاساو دەسەڵاتی پاشایەتی لە عێراقدا لە بەرژەوەندی ئاغا و دەرەبەگایەتی دا بوو، ئەمەش وایکردبوو جوتیاران لە سایەی یاسا و دەسەڵاتی دەوڵەت دا بکەونە ژێر باری چەوساندنەوەو زوڵمی دەرەبەگایەتیەوە.[٣] لە ئەنجامی ئەم بارودۆخەش دا چەندین ڕاپەڕین لە ساڵانی (بیست، سی، چل)ەکاندا لە لایەن جوتیارانەوە لە کوردستان و ناوچەکانی تری عێراقدا بۆ بەدیهێنانی مافەکانیان ڕووی دا.[٤]

جوتیارانی کوردستان بە گشتی و جوتیارانی (دەشتی هەولێر)* بەتایبەتی بە ڕادەیەکی زۆر کەوتبونە ژێر باری گرانی چەوساندنەوەو زوڵم و زۆرداری ئاغاکانی ناوچەکەوە، کاری بێگاری (سوخرە) کە بە خۆڕاییو بە زۆر بە جوتیاران دەکرا لە دیارترین دیاردەکانی چەوساندنەوەی جوتیاران بوو، ئەم سوخرە و بە زۆر کارپێکردنەش بە تەنها پیاوانی نەگرتبۆوە، بەڵکو ژنانیش لەم ڕووەوە بەشێکی دانەبڕاو بوون و وەك برا جوتیارەکانیان نالەبارترین ژیانیان بە سەر دەبرد لە ژێر سایەی دەسەڵاتی دەرەبەگایەتی دا و بێگاریی جۆراوجۆریان پێ دەکرا.[٥]

لەم نێوەندەدا پارتە سیاسییە نهێنییەکان بە پێی بیرو باوەڕ و بەرنامەی سیاسی خۆیان چونە ناو ڕیزەکانی بازنەی خەباتی جوتیارانەوە، حزبی شیوعی عێراق ڕۆڵێکی سەرەکی گێڕا و بە پێشەنگ دادەنرێت لەم ڕووەوە، لە ڕێگای ڕێکخستنی جوتیاران لە ناو شانە حزبیەکان و هۆشیار کردنەوەیان بۆ ئاڕاستە کردنی جوتیاران ڕووەو خەبات و تێکۆشان، پارتی

---

[١] بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی دەرەبەگایەتی لە کوردستان دا بڕوانە. أ. شاميلوف: حول مسألة الاقطاع بين الكرد، ت:كمال مظهر احمد، مطبعة الحوادث، بغداد، ١٩٨٧، ص ١١ ومابعدها.

(٢) مەهدی محەمەد قادر : پێشهاتە سیاسیەکان،ل٢٣٩.

[٣] بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی ژیانی جوتیاران و چینی هەژاران لە سای دەسەڵاتی پاشایەتی دا بڕوانە. حنا بطاطو:العراق، الكتاب الاول، الطبقات الاجتماعية و الحركات الثورية في العهد العثماني حتى قيام الجمهورية، ت:عفيف الرزاز، تهران، ٢٠٠٥، ص ص٦٥–٧٠.

[٤] بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی ئەو ڕاپەڕینانەی لەو ماوانەدا لە کوردستان وعێراق دا ڕوویان داوە بڕوانە. ليث عبدالحسن جواد الزبيدي: ثورة ١٤تموز ١٩٥٨في العراق، دارالحرية للطباعة، بغداد،١٩٧٩، ص٣٥–٣٧.

* دەشتێکی پان و بەرفراوانە لادێکانی ناحیەی قوشتەپەو دیبەگە و گوێڕو قەزای مەخمور دەگرێتەوە، کە بریتیە لە دەشتی قەراج و کەندێناوەو شەمامك و پشت ڕێ (سەروی ڕێگای کەرکوک–هەولێر)، هەر دوو زێی گەورەو بچوك نێوانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای دەکێشێت.مەهدی محەمەد قادر: پێشهاتە سیاسیەکان، ل٢٤١.

[٥] چاوپێکەوتنێك لەگەڵ حەسەن تەها فەتاح، ٦ی حوزەیرانی ٢٠١١، هەولێر، ناوبراو ساڵی ١٩٢٩ لە گوندی قازیخانەی سەر بە ناحیەی قوشتەپە لە دایکبووە، لە ناوەڕاستی چلەکانەوە تێکەڵ بە کاری سیاسی بووەو پەیوەندی کردووە بە حیزبی شیوعی عێراقەوە، یەکێك بووە لە پێشەوایانی ڕاپەڕینی جوتیارانی ساڵی ١٩٥٣ی دەشتی هەولێر، ئێستا لە هەولێر نیشتەجێیە" چاوپێکەوتنێك لەگەڵ عەزیز عوسمان قەرەنی، ٦ی حوزەیرانی ٢٠١١، هەولێر، ناوبراو لە ساڵی ١٩٣٠ لە گوندی قازیخانە لە دایکبووە، یەکێك بووە لەو جوتیارانەی بەشداری ڕوداوەکانی ڕاپەڕینی جوتیارانی کردووە، ئێستا لە هەولێر نیشتەجێیە.

دیموکراتی کوردستانیش لە دوای حیزبی شیوعی دەهات، کە لە ڕێگای بڵاوکراوەکانیەوە باسی لە گرفتەکانی جوتیاران و پێشێل کردنی مافەکانیانی دەکرد لە لایەن ئاغاکانەوە.[١]

سەبارەت بە دەستپێکردنی ڕاپەڕینەکە سەرەتا لە گوندی قازیخانەوە دەستیپێکردو بواری ڕەخساند بۆ تەقینەوەو دروستبوونی ڕاپەڕینی جوتیاران بە ڕوی ئاغاکان دا، بەرامبەر بەو ستەمە زۆر و جۆراوجۆرانەی لە جوتیارانیان دەکرد.[٢] چونکە جوتیارانی دەشتی هەولێر زەویەکانیان بە پارچەی بچوك بچوکەوە لە لایەن ئاغاکانەوە پێدەدراو سەرەڕای ئەوەش بە سیستەمی بەش وەرگرتن (نظام المحاصصة) دەیانچەوساندنەوە، جگە لەوەی جۆرەها باج و کاری بێگاریشیان بە سەریاندا سەپاندبوو.[٣] لە ئەنجامدا لە بەهاری ساڵی ١٩٥٣ جوتیارانی گوندی قازیخانە لە ناو خۆیاندا کۆ دەبنەوەو سوێند دەخۆن و بەڵێن بە یەکتری دەدەن، کە (خێرمان خێر و شەڕمان شەڕ بێت) لە بەرامبەر نەدانی ئەو باجە تازەیەی کە لە لایەن (حوسێن مەلا) ئاغای گوندەکەیانەوە دەخرێتە سەریان، کاتێك داوای گەنمێکی زۆریان لێدەکات بۆ تێچونی ئەو سەردانەی بۆ ئەستەنبولی دەکات بە مەبەستی چارەسەر کردنی نەخۆشی.[٤]

بەڵێنی جوتیارانی گوندی قازیخانەو هەوڵدان بۆ ڕزگاربوون لە زوڵم و ستەمی ئاغا بە گوندەکانی دەوروبەردا بڵاو دەبێتەوە، چەند گوندێکی تر سوێند دەخۆنو ڕاپەڕینی جوتیاران دەستپێدەکات لە دژی زوڵم و ستەمی ئاغاکانی ناوچەکە.[٥] لەو ڕاپەڕینەدا ژمارەیەکی زۆر لە گوندەکانی دەشتی هەولێر بەشداری تێدا دەکەن و دژی دەرەبەگەکان ڕادەپەڕن.[٦]

سەبارەت بە ڕۆڵ و بەشداری کردنی ژنی کورد لە ڕاپەڕینی جوتیارانی دەشتی هەولێر لە ساڵی ١٩٥٣دا، ڕۆڵێکی بەرچاویان گێڕاوەو شانبەشانی جوتیاران بەرگریان لە بەرژەوەندی و مافی زەوتکراوی خۆیان کردووە، چونکە ژنی کورد وەك باوك و براو پیاوە جوتیارەکەی ڕەنج خوراوی داروەدەستەی ئاغا بوەو لە ژیانی ئابوری خراپدا گوزەرانی کردووە، بە هۆی ئەو باج و سەرانە زۆر و جۆراوجۆر و بێ سنورانەی بە سەریاندا سەپێنرابوو.

ژنە جوتیارەکانی دەشتی هەولێر سەرەڕای ئەوەی کە بۆخۆیان ئەرك و باری قورسی ژیانی ڕۆژانەیان لە سەر بوو، وەك سەرجەم ژنانی کورد لە لادێ و ناوچەکانی تری کوردستاندا، کەچی خزمەتکاریی و بێگاریی ماڵی ئاغاشی لەسەر بوو کە هەندێکیان کاری ڕۆژانە بوون، وەك گسك لێدان و پاککردنەوەی ماڵی ئاغا کە بە زۆری ئەم کارە دابەش دەکرا لە نێوان

---

[١] اسماعیل شکر رسول:اربیل دراسة تأریخیة في دورها الفکري والسیاسي ١٩٣٩-١٩٥٨، السلیمانیة، ٢٠٠٥، ص٣١٤-٣١٥" مەهدی محەمەد قادر:پێشهاتە سیاسییەکان،ل٢٤٣.

[٢] اسماعیل شکر رسول: م. س، ص٣١٩، چاوپێکەوتنێك لەگەڵ حەسەن تەها فەتاح، ٦ی حوزەیرانی ٢٠١١، هەولێر، چاوپێکەوتنێك لەگەڵ عەزیز عوسمان قەرەنی، ٦ی حوزەیرانی ٢٠١١، هەولێر .

[٣] حەسەن تەها، سەلیم شێخ محەمەد، بابا عەلی جەباری:ڕاپەڕینی جوتیارانی دەشتی هەولێری ساڵی ١٩٥٣وەکو خۆی، هەولێر، ٢٠٠٢، ل٨.

[٤] چاوپێکەوتنێك لەگەڵ حەسەن تەها فەتاح، ٦ی حوزەیرانی ٢٠١١، هەولێر؛ چاوپێکەوتنێك لەگەڵ عەزیز عوسمان قەرەنی، ٦ی حوزەیرانی ٢٠١١ ، هەولێر؛ مەهدی محەمەد قادر: پێشهاتە سیاسیەکان ، ل٢٤٥-٢٤٦.

[٥] بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی روداوەکانی ڕاپەڕینی جوتیاران و قورسایی و دەرەنجامی ڕاپەڕینەکەو هەڵوێستی حکومەت لەو بارەیەوە بڕوانە.حەسەن تەهاو ئەوانی تر،س.پ، ل٨-٩١؛ اسماعیل شکر رسول: م. س، ص٣١٧-٣٢٣؛ مەهدی محەمەد قادر: پێشهاتە سیاسیەکان، ل٢٤٣-٢٥٢.

[٦] سەرچاوەکان بە شێوەی جیاواز باس لە ژمارەی گوندەکان دەکەن بە جۆرێك لە نێوان (٢٠-٢٠٠-٣٠٠) گوند ئەژماری دەکەن، بڕوانە: کاوس قفطان: الحرکة القومیة التحرریة الکردیة في کردستان العراق ١٩٥٨-١٩٦٣، ط١، مطبعة وزارة الثقافة، السلیمانیة، ٢٠٠٤، ص٣٥؛ اسماعیل شکر رسول:م.س، ص٣١٨؛ مەهدی محەمەد قادر: پێشهاتە سیاسیەکان، ل ٢٤٧؛ لیث عبدالحسن جواد الزبیدي: م .س، ص٣٦.

ماڵەکانی لادێکەدا و هەر ڕۆژەی نۆرەی ژنی ماڵێك یان چەند ماڵێك بوو، هەروەها ئاوکێشان و دارکێشان بە شان و نان کردن بە سێرو ئاگر و چەندین کاری تری ماڵی ئاغا لەچوارچێوەی کاری ڕۆژانەدابوون، جگە لە هەندێك کاری وەرزی هەبوو وەك ساوار کوڵان کە ڕۆژێك یان زیاتری دەخایاندو ژمارەیەکی زۆری ژنی لادێکە لە بەیانی تا ئێوارە بە زۆر کاری پێدەکرا بۆ بە ئەنجام گەیاندنی ئەم کارە، هەروەها سواغدانی خانوی ماڵی ئاغاو مەڵۆ کۆکردنەوە، بە تایبەت کاتێك پیاوان دەبران بۆ درەوی ماڵی ئاغا زۆر جاران دەبوایە ژنیش بەرن بۆ مەڵۆ کۆکردنەوە و کێشانەوەی بۆ شوێنی کوتان.[١]

ژنان جگە لەو کارانەی کە باسمانکردن، لە ڕۆژانی ئاهەنگ گێڕان لە گوندەکاندا کاتێك ماڵێك بوکی دەگواستەوە، دەبوایە ژن و کچی جوتیارەکان بچنە ئەو ئاهەنگەو شایی و هەڵپەڕکێ بکەن، بۆ ئەوەی ئاغا و کوڕەکانی و پیاو و دەستوپێوەندەکانی بە بەردەوام ژنان لە دەستیانەوە شایی بکەن، بێ گومان ئەو کارە بەردەوامەی ئاغاکان ئازارێکی گەورەی دەروونی بۆ ژنان و پیاوانی جوتیارەکان دروستکردبوو، چونکە جگە لەوەی بە زۆر و بێ خواستی خۆیان ئەم کارەیان پێ دەکرا، بە دەستدرێژی کردنە سەر کەسایەتی و ئەخلاقیش لە لایەن ژنانەوە سەیر دەکرا.[٢]

لە ئەنجامی ئەو ستەمانەی ئاغا بەرامبەر بە ژنان و چەوساندنەوەو بە کەم سەیر کردنیان بە بەراورد لەگەڵ ئاغاژن و کچ و خوشکی ئاغا لە گوندەکان دەکرا، لەگەڵ ئەو بارە گشتییەی سەرجەم جوتیاران بە ژن و پیاوەوە تێی کەوتبوون، ژنان لە سەرجەم ڕوداوەکانی ڕاپەڕیندا بەشداریان کرد. لە هەندێك گونددا ژنان چەکیان هەڵگرتووەو بەرامبەر ئاغا وەستاونەتەوە، بۆ داکۆکیکردن لە بەرژەوەندی چینایەتی خۆیان و جوتیاران.[٣] ئەمە جگە لەوەی ژنان لەگەڵ پیاوان دا بە شەوان پاسەوانی ماڵو خێزانەکانیان دەکرد و هەندێك جار ئاڵوگۆڕی پاسەوانیەتیان دەکرد و بە نۆرە دەخەوتن، لە ترسی دەستدرێژی کردنی پیاوانی ئاغا بۆ تۆڵە سەندنەوە لە کاتی ڕاپەڕینەکەدا.[٤]

نمونەیەك لە خەباتی ژنە جوتیارەکانی دەشتی هەولێر ژنانی گوندی قازیخانە بوون لە ڕۆژانی ڕاپەڕینەکەدا، لەو کاتەی ئاغای گوندی قازیخانە (حوسێنی مەلا) دەیەوێت زەوی جوتیارە گیراوەکان بکێڵێت، بۆ ئەم مەبەستە تراکتۆرێك دەنێرێت بۆ کێڵانی زەوییەکان، بەڵام ژنانی گوندی قازیخانە کۆ دەبنەوەو بڕیار دەدەن نەهێڵن ئاغا ئەو زەویانە بکێڵێت. بۆ ئەم مەبەستە ژمارەیەکی زۆر لە ژنانی گوندەکە هێرش دەبەنە سەر شۆفێری تراکتۆرەکە، بە دارو بەردو خاکەنازو شەنەوە،

---

[١] چاوپێکەوتنێك لەگەڵ فاتیمە عەلی عەزیز، ٢٢ی تەمووزی ٢٠١١، هەولێر، ناوبراو ساڵی ١٩٢٧ لە گوندی قازیخانە لە دایکبووە، بەشداری لە سەرجەم ڕوداوەکانی ڕاپەڕینەکەدا کردووە، چونکە کەسێك بووە لە ناو زوڵم و ستەمەکانی ئاغای گوندەکەیان ژیاوە ویەکێك بووە لەوژنانەی سوخرەی بەزۆرپێکراوە. ئێستا لە هەولێر نیشتەجێیە؛ چاوپێکەوتنێك لەگەڵ عەزیزعوسمان قەرەنی، ٦ی حوزەیرانی٢٠١١، هەولێر.

[٢] چاوپێکەوتنێك لەگەڵ زرێخ حەمەدەمین تەها، ٣٠ی حوزەیرانی ٢٠١١، هەولێر، ناوبراو ساڵی ١٩٣٣ لە دایك بووە، یەکێکە لەو ژنانەی ستەم و دەستدرێژییەکانی ئاغای بە چاوی خۆی بینیوە، بۆیە لە ڕۆژانی ڕاپەڕیندا یەکێك بووە لەو ژنانەی لەگەڵ پیاوان ڕوبەڕوی ئاغا بۆتەوەو بەشداری سەرجەم چالاکییەکانی جوتیارانی کردووە لە دژی ئاغاکان بە تایبەتی لە گوندی قازیخانە، ئێستا لە هەولێر نیشتەجێیە" چاوپێکەوتنێك لەگەڵ کاکل محەمەد تاهیر، ناسراو بە(مامۆستا بەهرام)، ٦ی حوزەیرانی ٢٠١١، هەولێر، ناوبراو ساڵی ١٩٥٠ لە دایك بووە، دەرچوی پەیمانگای مامۆستایانەو ئێستا لە هەولێر مامۆستایە، ئەندامی دەستەی نوسەرانی گۆڤاری هەرێمی کوردستانە، لە بەر ئەوەی کوڕە جوتیارێکی گوندی قازیخانەی دەشتی هەولێرە بەردەوام خەریکی کۆکردنەوەی زانیارییە لە مەڕ ڕاپەڕینی جوتیارانەوە، ئێستا لە هەولێر نیشتەجێیە؛ چاوپێکەوتنێك لەگەڵ بەسێ قادر حەسەن، ٢٠ی حوزەیرانی ٢٠١١، هەولێر.

[٣] ڕاپەڕینەکەی جوتیارانی دزەیی لاپەڕەیەکی گەشەدارە لە تێکۆشانی گەلەکەماندا، گۆڤاری (بیری نوێ)، ژ(١٨٥)، ١٩٧٦، ل٧؛ مەهدی محەمەد قادر: پێشهاتە سیاسیەکان، ل٢٥٤.

[٤] چاوپێکەوتنێك لەگەڵ بەسێ قادر حەسەن، ٢٠ی حوزەیرانی ٢٠١١، هەولێر؛ چاوپێکەوتنێك لەگەڵ عەلی حەمەدەمین تەها، ٣٠ی حوزەیرانی ٢٠١١، هەولێر، ناوبراو لەدایکبووی ساڵی ١٩٢٩ی گوندی قازیخانەیە، یەکێکە لە بەشداربوانی ڕاپەڕینی ناوچەکە، ئێستا لە هەولێر نیشتەجێیە.

پاش ئەوەی لە شۆفێری تراکتۆرەکە دەدەن ناچار دەبێت زەوییەکە جێبهێڵێت و بەرەو دیوەخانی ئاغا هەڵبێت، لە دیارترین ئەو ژنانەی کە ڕۆڵی کاریگەریان هەبووە(ئامینە قادر حەسەن، زرێخ حەمەدەمین تەها، فاتیمە عەلی عەزیز، زاریَ عەزیز، عایشە اسماعیل، زولێخا وەسمان قەرەنی،خەجیجە سالّح ئەمین، ئامینە ئەحمەد، هاجەر محەمەد کوێخا، خەجیجە ئومەر، ئامینە عەولا سلیمان،....) چەندانی تر بوون.[١] بەڵام ئاغای گوندەکە بەوە نەوەستا، بەڵکو بۆ جاری دووەم تراکتۆرەکەو ئەو هێزە پۆلیسەی لە قازیخانە جێگیر کرابوو بۆ سەرکوتکردنی ڕاپەڕینی جوتیاران، ناردەوە بۆ کێڵانی زەوییەکە، بەڵام ئەمجارەشیان ژنان هێرشیان بۆ هێنان و هەڕەشەیان لە پۆلیسەکان کرد بۆیە هێزە پۆلیسەکە پاشەکشەیان کردو ئاغاش وازی لە کێڵانی زەوییەکە هێنا.[٢] لە بەر ئەوەیە دەوتریَ ژنە جوتیارەکانی ناوچەی دزەیی ئازایانە بەرەنگاری پۆلیس بوونەتەوە.[٣]

کاتێك ئاغا هەستی بەو بەرەنگارییە گەورەیە کرد، بە هۆی داواکردنی لە موتەسەریفی هەولێر توانی فەرمانی دەرکردنی چەند ماڵە جوتیارێك لە گوندی قازیخانە دەربکات، بەڵام ژنان بەرامبەر بەم فەرمانە بیَ دەنگ نەبوون، لە بەیانیەکی مانگی تشرینی دووەمی ١٩٥٣دا، ژمارەیەکی بەرچاو لە ژنانی ئەم گوندە دەچنە سەر ڕێگەی (هەولێر–کەرکوك) و هەندێك بە پێیان و هەندێکیش لە ڕێگادا سواری ئۆتۆمبێل دەبن، بەرەو هەولێر بەڕیَ دەکەون بە مەبەستی بینینی موتەسەریفو دەربڕینی ناڕەزایی، ئەگەرچی لە کاتی نیوەڕۆدا دەگەنە بەر ماڵی موتەسەڕیف و داوای بینینی دەکەن، بەڵام لەلایەن پۆلیسەو ڕێگای بینینی موتەسەڕیفیان پیَ نادرێت، بۆیە ئەوانیش دەست دەکەن بە توندوتیژی و هێرشکردنە سەر پۆلیس و زیان گەیاندن بە باخچەو ماڵی موتەسەریف، بەڵام بیَ سوود دەبێت و ئێوارە بیَ هیچ ئەنجامێك بڵاوەی لیَ دەکەن.[٤]

شایانی باسە لەم ڕاپەڕینەدا، ژنە جوتیارەکان نەك بە تەنها لە گوندی قازیخانەدا ڕۆڵی بەرچاویان گێڕابێت. بەڵکو لە گوندەکانی تری دەشتی هەولێردا بە هەمان هەڵوێست پشتیوانی برا جوتیارەکانیانو مافە ڕەواکانی خۆیان کردووە.[٥]

یەکێکی تر لە نمونە زیندووەکانی ژنان لە ڕۆژانی ڕاپەڕین دا ئەوە بوو کە (فاتمە قادر شێروانی) لە گوندی (قەپلان)ی سەر بە ناحیەی دیبەگە، کاتێك تەنها سیَ ڕۆژ بە سەر دەستگیر کردنی ژمارەیەك لە پیاوانی گوندەکەیان تێپەڕ بووە، کە یەکێك لەوانە هاوسەرەکەی بووە (مەلا محەمەد شێروانی) مەلای گوندی قەپلان، لە کاتێکی عەسردا موتەسەریفی

---

[١] چاوپێکەوتنێك لەگەڵ بەسیَ قادر حەسەن، ٢٠ی حوزەیرانی ٢٠١١، هەولێر؛چاوپێکەوتنێك لەگەڵ زرێخ حەمەدەمین تەها، ٣٠ی حوزەیرانی ٢٠١١، هەولێر؛ چاوپێکەوتنێك لەگەڵ فاتیمە عەلی عەزیز، ٢٢ی تەمووزی ٢٠١١، هەولێر؛ چاوپێکەوتنێکی تۆمارکراو لەگەڵ ئامینە قادر حەسەن، ١٣ی ئابی ٢٠٠٣، هەولێر، ناوبراو لەساڵی ١٩٣٤ لە گوندی قازیخانە لە دایك بووە، بەشداری سەرجەم ڕوداوەکانی ڕاپەڕینی جوتیارانی کردووە، ئێستا لە ژیاندا نەماوە؛ چاوپێکەوتنێك لەگەڵ حەسەن ئیسماعیل قادر، ٢١ی تەمووزی ٢٠١١، هەولێر، ناوبراو لە ساڵی ١٩٢٥ لە گوندی قازیخانە لە دایك بووە، لە کاتی ڕوداوەکانی قازیخانە لە ناو گوند بووەو بەشداری ڕاپەڕینەکەی کردووە، ئێستا لە هەولێر نیشتەجێیە.

[٢] چاوپێکەوتنێك لەگەڵ حەسەن تەها فەتاح، ٦ی حوزەیرانی ٢٠١١، هەولێر؛ ڕاپەڕینەکەی جوتیارانی دزەیی لاپەڕەیەکی گەشەدارە...، ل٧.

[٣] عالیە عەبدولکەریم: خەباتی ئافرەتی کورد، گۆڤاری(هیوا)، ژ(٩–١٠)، نیسان و مایسی ١٩٥٩، ل٧٢.

[٤] چاوپێکەوتنێك لەگەڵ بەسیَ قادر حەسەن، ٢٠ی حوزەیرانی ٢٠١١،هەولێر؛ چاوپێکەوتن لەگەڵ حەسەن ئیسماعیل قادر، ٢١ی تەمووزی ٢٠١١، هەولێر؛ چاوپێکەوتنێك لەگەڵ زرێخ حەمەدەمین تەها، ٣٠ی حوزەیرانی ٢٠١١، هەولێر؛ چاوپێکەوتنێك لەگەڵ فاتیمە عەلی عەزیز،٢٢ی تەمووزی ٢٠١١، هەولێر.

[٥] اسماعیل شکر رسول: م. س، ص٣١٩.

هەولێر و بەڕێوەبەری پۆلیس و قایمقامی مەخمورو بەڕێوەبەری ناحیەی دیبەگە دەچنە گوندی قەپلان و خەڵکی گوندەکە کۆ دەکەنەوە بە مەبەستی کپکردنەوەو لەناوبردنی راپەڕینەکە، موتەسەریف قسە بۆ خەڵکەکە دەکات، راپەڕینەکە بە یاخی بوون لە قەڵەم دەدات و بە سوکایەتی باسی جوتیاران و گیراوەکان دەکات، هیچ یەکێ لە پیاوە جوتیارەکان ناوێرن قسە بکەن تا (فاتمە قادر شێروانی) هەڵدەستێ و دەڵێت:"سەیرە ئەمڕۆ دەبینم زاڵم وا لە دەرەوەیە و کەچی مەزلوم لە بەندیخانەیە، زاڵم ئاغایە کە زوڵم لە جوتیار دەکات، ئێوەش دەڵێن دەوڵەت باوکی میللەتە، ئێوە چۆن باوکێکن ئەو جۆرە حوکمە دەدەن"، شایانی باسە لە سەر ئەم قسەیە بۆ ڕۆژی دواتر دەسگیر دەکرێت، ئەویش کوڕە دە ساڵەکەی بە ناوی (جواد محەمەد شێروانی) لەگەڵ خۆی دەبات و ئەم بەند کردنە دوو ڕۆژ دەخایەنێ.[1] دەتوانین بڵێین ژنانی دەشتی هەولێر لەڕۆژانی راپەڕین و هێرش کردنەسەر دەرەبەگ و بەرگری کردن لەمافەکانیان هاتونەتە دەست وشان بەشانی پیاوان ڕۆڵیان لەڕوبەڕووبونەوی ئاغاکاندا هەبووەو داوای مافی زەوتکراوی خۆیان کردووە.

باسی چوارەم:

ڕووداوی هێنانەوەی تەرمی شێخ مەحمود بۆ سلێمانی ١٩٥٦

لە ساڵی ١٩٥٦دا کۆچی دوایی (شێخ مەحمودی حەفید) جگە لەوەی هەستی کوردی لە هەموو شوێنێکی کوردستاندا بە توندی بزواند، لە هەمان کاتدا ڕووداوێکی جەماوەری بەهێزی لێکەوتەوە لە شاری سلێمانی دا کە ژنانی کورد لە سلێمانی دا بەشێکی کاریگەرو دروستکەری ئەو ڕووداوە جەماوەرییە بوون.

لە شەوی ١٩٥٦/١٠/٩دا (شێخ مەحمود) لە نەخۆشخانەی (حەیدەریە) لە بەغدا کۆچی دوایی کرد، بۆ بەیانی ئێستگەی عێراق مردنی شێخ مەحمودی بڵاو کردەوە، لە هەمان ڕۆژدا کاتژمێر نۆ و نیوی بەیانی تەرمەکەی لە بەغداوە بەڕێکەوت و لە کاتژمێر ٧ی ئێوارە گەیشتەوە شاری سلێمانی، لە شاری سلێمانی دا ژمارەیەکی یەکجار زۆر لە ژن و پیاو کە بەشێکی زۆری دانیشتوی سلێمانی بوون و هەندێکیشیان لە شار و شارۆچکەکانی تری کوردستانەوە هاتبوون و لە پێشوازی تەرمی (شێخ مەحمود)دا بوون.[2] کاتێك تەرمی شێخ مەحمود گەیشتەوە سلێمانی خەڵکی بە پیاو و ژنەوە تەرمەکەیان بەرەو بەندیخانە برد کە ئەوکات (شێخ لەتیف کوڕی شێخ مەحمود) لە بەندیخانە بوو، بە مەبەستی بینینی تەرمی باوکی، بەڵام پۆلیس تەقەیان لە خەڵکی کرد بە مەبەستی بڵاوەپێکردنیان، لە ئەنجامدا بە هۆی زۆری ژمارەی ژنەکانەوە ژنێك بە ناوی (ئەختەر)* گوللەیەکی بەرکەوت و کوژرا.[1] ئەمەش بەڵگەی بەشداریکردنی ژنی کوردە لە جوڵانەوە جەماوەری و سیاسیەکاندا .

---

[1] چاوپێکەوتنێك لەگەڵ جواد محمد شێروانی، ١٧ی حوزەیرانی ٢٠١١، هەولێر ناوبراو ساڵی ١٩٤٤ لە دایك بووە، یەکێك بووە لەو کەسانەی لە ڕۆژانی راپەڕین و هاتنی موتەسەریف بۆ گوندەکەیان و مانەوەی دایکی لە بەندیخانە لەگەڵ دا بووە، ساڵی ١٩٦٩–١٩٧٠ کۆلێژی ئاداب–بەشی کوردی زانکۆی بەغدای تەواو کردووە. ئێستا خانەنشینە و لە هەولێر نیشتەجێیە؛ جواد محمد شیروانی: بە بۆنەی تێپەڕ بوونی ٤٦ ساڵ بە سەر بزاڤی جوتیارانی دەشتی هەولێر و کەندیناوە، ل٤، دەسنوس، باسێکی بڵاونەکراوەیە، (لای نوسەر خۆیەتی).

[2] جەمال بابان: سلێمانی شارە گەشاوەکەم، ب٢، ل١٩١–١٩٢؛عەلائەدین سەجادی: شۆڕشەکانی کورد وە کوردوکۆماری عێراق،چاپخانەی ئەتلەس چاپ،تاران،٢٠٠٥، ل١٣٩–١٤٢.

*ئەختەر کچی صالح مەحمودە، لە ساڵی ١٩٢٩ لە سلێمانی لە دایك بوە، ژنی (ڕەشۆل عەبدوڵلا)ی هونەرمەند و گۆرانی بێژی کوردە، هیچ منداڵی نەبوە، لە کاتی هاتنەوەی تەرمەکەی شێخ مەحمود کاتێك لە بەردەم بەندیخانەدا داوا دەکرێت شێخ لەتیف تەرمی باوکی ببینێت و

ڕۆژی دوای ناشتنی تەرمەکەی شێخ مەحمود، حکومەت بۆ کپکردنەوەی بارودۆخەکەو تۆڵە سەندنەوە لە هەندێك کەسایەتی کەوتە ئازاردانی خەڵکی، لەم هەڵمەتەشدا ژنان بەدەر نەبوون، ئەوە بوو (بەهیە مەعروف)[**] لە لایەن پۆلیسەوە بانگێشت دەکرێت و پاش ئەوەی بە سوکایەتیەوە مامەڵەی لەگەڵدا دەکرێت، دەنێردرێت بۆ لای موتەسەریفی سلێمانی (عمر علی) و ئەویش تاوانباری دەکات بەوەی کە لە کاتی هاتنەوەی تەرمەکەی شێخ مەحمود و کۆبوونەوەی خەڵکی و دروستبوونی گرفتەکان، مامۆستا (بەهیە مەعروف) بەردی گرتۆتە ماڵی موتەسەریف و وەك سزادانێك بە زۆرەملێ دەیگوازێتەوە بۆ (ماوەت) لە کاتێکدا کە لە سلێمانی دا مامۆستا بوو.[2] کەواتە ژنی کورد وەك پێشوازی ودواتریش وەك روداوی سیاسی بەشداریانکرد.

پۆلیسەکان ڕازی نابن، ئەختەر بەردێك لە سینگی پۆلیسێك دەدات، ئەویش دەست دەکات بە تەقە کردن و هەر ئەو شەوە لەوێ ئەختەر دەکوژرێت. عەقیلە رەواندزی:یادوئافەرین،چ١،هەولێر،٢٠٠٥، ل٤٢–٤٣.

[1] چاوپێکەوتنێك لەگەڵ ئەنجوم محمەد زوهدی(ئەنجوم زوهدی) لە ١٤ی حوزەیرانی ٢٠١١، سلێمانی، ناوبراو لە ساڵی ١٩٣٤ لە سلێمانی لە دایك بووە، لە ساڵی ١٩٤٨ پەیوەندی بە حیزبی شیوعییەوە کردووە و چەندین چالاکی سیاسی و نهێنی لە سەردەمی پادشایەتی دا بۆ حزب ئەنجامداوە، لە ساڵی ١٩٥٤دا (دار المعلمات)ی لە بەغدا تەواو کردووە و وەك مامۆستا لە سلێمانی دامەزراوە، لە ساڵی ١٩٥٨دا یەکێك بووە لەو ژنانەی بە لێژنەیەك چونەتە لای سەرۆك (عبدالکریم قاسم) بۆ ئەوەی بە ڕەسمی دان بە یەکێتی ئافرەتانی کوردستان دابنێت. لە ساڵی ١٩٥٩وە بوە بە ئەندامی پارتی دیموکراتی کوردستان و چەندین پلەی سیاسی بڕیوە. لە ساڵی ١٩٨٤ خانەنشین بووە، ئێستا لە سلێمانی نیشتەجێیە.

[**] بەهیە کچی شێخ مەعروف کچی شێخ ئەحمەدی رەسوڵی پلاّوخۆرە، لە ساڵی ١٩٢٤ لە سلێمانی لە دایك بوە، لە ساڵی ١٩٤٣ خانەی مامۆستایانی لە بەغدا تەواو کردوەو هەر لەو ساڵەدا بووە بە مامۆستا، لە ساڵی ١٩٢٨ەوە تێکەڵاوی کاری سیاسی و کوردایەتی بوە لەو کاتەوەی لەگەڵ (حەلاوە خانی کچی شێخ مەحمود) سوێند بە خواو ئالآی کوردستان دەخۆن کە خیانەت لە نیشتمان نەکەن و بە دڵسۆزی کاری بۆ بکەن. . ، بەهیە مەعروف بەرزنجی: هەندێك لە بیرەوەریەکانی بەهیەی شێخ مارفی شێخ ئەحمەد (بەهیە مەعروف بەرزنجی)، ئامادە کردنی (لوتفیە ابراهیم)، چ١، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٢، ل٣٢.

[2] بەهیە مەعروف بەرزنجی:س.پ، ل١٣–٢٣.

ئەنجامەکان

ئەو ماوە مێژووییەی لە دوو توێی ئەم بابەتەدا دیاریمانکردووە، کە ڕۆڵی ژنی کوردی لەرووداوە سیاسی و جەماوەریەکانی باشوری کوردستاندا تێدا باس بکەین (١٩٢١–١٩٥٨)، جگە لەوەی قۆناغێکی مێژوویی گرنگی باشوری کوردستانە لە هەموو ڕوێکەوە، بەڵام سەبارەت بەژنی کوردیش گرنگیو تایبەتمەندی دیاریکراوی خۆی هەیە، لەبەر ئەوە لەم بابەتەدا بەچەند ئەنجامێك گەیشتین کە گرنگترینیان لەم خاڵانەدا دەخەینەڕوو:

١. ئەو ماوە مێژووییە بەسەرەتای تێکەڵاوبوونی ژنان بەکاری سیاسی دادەنرێت، لەبەر ئەوەی لە پێشتردا هیچ ڕوداوێکی سیاسی و جەماوەری نەبووە، کە ژنان بەشێوەی کۆمەڵ کارو چالاکی تێدا ئەنجام بدەن، بەڵکو تەنها چەند کەسایەتییەکی هەڵکەوتوو هەبوونو لە سەرچاوەکاندا ناویان هاتووە، وەك (عادیلەخانی جاف و حەپسەخانی نەقیب) کە لە زۆر ڕوداوی سیاسی دا پێگەی بەهێزیان هەبووە.

٢. ژنی کورد لەو ڕوداوە سیاسیو جەماوەرییانەی لە ماوەی نێوان ساڵانی ١٩٢١–١٩٥٨ دا لە باشوری کوردستان دا ڕوویانداوە، توانیویانە بە جۆرێك لە جۆرەکانو بە شێوەی جیاواز بەشداری تێدا بکەن، هەندێك لەو ڕوداوە سیاسیو جەماوەرییانە کەلە شارو شارۆچکەکانی باشوری کوردستاندا ڕوویانداوە تەنها خۆی لە خۆپیشاندانی جەماوەری و ڕژانەسەر شەقامەکاندا بینیوەتەوەو ژنانیش شان بەشانی پیاوان ڕژاونەتە سەر شەقامەکان و ماف و داواکاریەکانیان بەرز کردۆتەوە.

٣. ژنی کورد ئەگەر بەشێوەیەکی ڕێژەیش بێت بەڵام توانیویانە بەکردار بەشداری لە ڕووبەڕووبوونەوەی ئەوکەسانەدا بکەن کە ویستویانە ماف و ژیانیان لێ داگیر بکەن،بۆنموونە لە ڕاپەرینی بەردەرکی سەرای سلێمانی و ڕاپەڕینی جوتیارانی دەشتی هەولێر لە دژی ڕژێمی دەرەبەگایەتی.

٤. لەئەنجامی بەشداری کردن لەو ڕووداوو ڕاپەڕینانەدا زۆرجار ژنی کورد ڕووبەڕووی دەسگیرکردن و تەنانەت هەندێك جار شەهید بونیش بۆتەوە وەك (ئەختەری خێزانی رەشۆڵی گۆرانی بێژ) کە لەرووداوی هێنانەوەی تەرمی شێخ مەحمود بۆ سلێمانی کوژرا.

ملخص البحث

دورالمرأة الكردية في الاحداث السياسية والجماهيرية في جنوب كردستان ١٩٢١-١٩٥٨.

نتناول هذا البحث:(دور المرأة الكردية في الاحداث السياسية والجماهيرية في جنوب كردستان للفترة مابين ١٩٢١-١٩٥٨)،تعد هذه الفترة من الفترات التاريخية المحددة والمهمة حول الجانب السياسي للمرأة الكردية في جنوب كردستان.

لأنة هذه الفترة بداية مشاركة المرأة في الاحداث السياسية والجماهيرية على شكل مجموعات، لآن فترة مابين (١٩٢١-١٩٥٨) شهد العديد من الاحداث السياسية والجماهيرية في المناطق المختلفة من جنوب كردستان. ورغم الظروف الاجتماعية المختلفة فأن المرأة الكردية قد شاركت ولو نسبيا في العديد من هذه الاحداث وكانت لها دور فيها.

ان اهمية هذه المرحلة التاريخية من الناحية السياسية للمرأة الكردية في جنوب كردستان، وقد اتسم هذه الفترة بندرة المعلومات في هذا الجانب وقد دفعنا هذا ان نتخذ من هذا العنوان موضوع بحثنا وان نحاول تحليل دورالسياسي للمرأة الكردية بشكل اكاديمي، وان نستعرض المعلومات الضرورية للقارئ الكردي والمكتبات في كردستان التي تعانى من الفراغ التام في هذا الناحية.

لقد حاولنا في هذا البحث ان نلتزم بمنهج البحث العلمي التاريخي للوصول الى ادق المعلومات عن حقيقة الاحداث والدورالسياسي للمرأة الكردية في هذه الفترة.

ومن اهم هذه الاحداث انتفاضة ٦ ايلول عام ١٩٣٠ امام باب السراى، واضراب (كاورباغى) في كركوك عام ١٩٤٦، وانتفاضة الفلاحين في سهل اربيل عام ١٩٥٣، واحداث اعادة جثمان الشيخ محمود الى السليمانية عام ١٩٥٦، الذي كان للمرأة الكردية مشاركة واضحة وفعالة في هذه الاحداث.

وفي الختام نرجو ان نكون قد استطعنا بهذا الجهد المتواضع ان سلطنا الضوء على هذا الجانب المخفي من التاريخ الكردي والذي لم يحظى لحد الان الا بقليل من المعلومات . لانه على الرغم من ان المرأة الكردية لها مشاركات واسعة في كافة الاعمال والانشطة وفي مختلف ميادين الحياة جنبا الى جنب مع الرجل ولكن لم تتم الاشارة في كثير من المصادر الى تلك الاعمال والانشطة ولا الى مكانتها .

I

Abstract:

the role of women is mentioned in political and popular events in southern Kurdistan from 1921-1958.

is about a historical period which Kurdish women have played an active role politically in southern Kurdistan.Politically, that period was a golden one for women participation in political and popular groups and activities. For this reason, between 1921-1958 a number of political and popular events occurred in different parts of Kurdistan. Kurdish women were able to play their roles in those events even though there were many factors limiting their roles.

The political importance of the period made us choose this title to clarify the vagueness surrounding women roles in that period. Here, we want to analyze their roles in with academic method as well as to fill this gap for Kurdish learners in this aspect, that is, to enrich Kurdish library.

we try to stick to the academic and historical principles of research so as to reach to accurate information over the events surrounding the position of women in the inidiated period

The political and popular events like September Uprising of 1930 in Sara Square, Gurubakhi Strike in Kirkuk in 1946, Peasant's Uprising in Hawler Plain in 1953, bringing back the dead body of Sheikh Mahmood in 1956 in all these events Kurdish women have played significant roles through their active participation.

Finally, we hope to shed light on some of the hidden aspects of Kurdish history which we do lack knowledge about it. Though Kurdish women have played active roles alongside men in all aspects of life, all the references we probe in barely mention women roles, their participation and position in those aspects of life.

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم: یاداشت و بیرەوەرییەکان:

احمد خواجە: چیم دی،ب٣،سلێمانی،١٩٧٠.

بەهیە معروف بەرزنجی: هەندێك لەبیرەوەریەکانی خاتو بەهیە شێخ مارفی شێخ ئەحمەد(بەهیە معروف بەرزنجی)، ئامادەکردنی لوتفیە ئیبراهیم، چ١، سلێمانی، ٢٠٠٢.

درەخشان جەلال حەفید: کورتەیەك لەبزوتنەوەی ڕزگاری خوازی ئافرەتانی کوردستان و هەندێ لەبیرەوەریەکانم، چ١، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، ٢٠١٠.

مەلا عەبدوڵلای زێوەر: گەنجینەی مەردان ویاداشتی ڕۆژانی دەربەدەری، ئامادەکردنی محەمەدی مەلا کەریم، مطبعة الادیب البغدادیە، بغداد، ١٩٨٥.

دووەم: نامە ئەکادیمیەکان:

دڵشاد مەحمود عەبدوڕەحمان: کەرکوك (لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی دەربارەی ڕۆڵی سیایی و ڕۆشنبیری ١٩٣٢–١٩٥٨)، نامەی ماستەر، پێشکەشی بەشی مێژوو/ کۆلێژی ئەدەبیات/ زانکۆی سەلاحەدین/ هەولێر،کراوە، ٢٠٠٦ز.

سێیەم: دەستنوسەکان:

جواد محمد شێروانی: بەبۆنەی تێپەڕبوونی ٤٦ ساڵ بەسەربزاڤی جوتیارانی دەشتی هەولێرو کەندێناوە، دەستنوس، باسێکی بلاَونەکراوە، (لای نوسەر خۆیەتی).

چوارەم: کتێبەکان:

ا– بە زمانی کوردی

جەلال تاڵەبانی: کوردایەتی(بزوتنەوەی ڕزگاری نەتەوایەتی گەلی کوردستانە)، چ٣، ب. ش، ١٩٦٦.

جەمال بابان: سلێمانی شارەگەشاوەکەم، ب٢، چ١، دارالحریة **للطباعة**، بغداد، ١٩٩٨.

حەسەن تەها، سەلیم شێخ محەمەد، بابا عەلی جەباری: ڕاپەڕینی جوتیارانی دەشتی هەولێری ساڵی ١٩٥٣وەکو خۆی، هەولێر، ٢٠٠٢.

درەخشان جەلال حەفید (درەخشان شێخ جەلال حەفید زادە): ژیان و تێکۆشانی حەپسەخانی نەقیب، چ٢، چاپخانەو ئۆفسێتی شڤان، سلێمانی، ٢٠٠٨.

عەقیلە ڕەواندزی: یادو ئافەرین، چ١، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٥.

عەلائەدین سەجادی: شۆڕشەکانی کورد وەکوردو کۆماری عێراق، ئامادەکردنی(ئەحمەد محەمەدی)، چاپخانەی ئەتلەس چاپ، تاران، ٢٠٠٥.

کەمال مەزهەر ئەحمەد: چینی کرێکارانی عێراق (دروست بوون و سەرەتای بزوتنەوەی)چ١، و (فواد مەجید میسری)، مطبعة الادیب، بغداد، ١٩٨٥.

کەمال مەزهەر ئەحمەد: کوردو کوردستان لەبەڵگەنامەنهێنییەکانی حکومەتی بەریتانیادا، ئامادەکردنی(عەبدوڵلاَ زەنگەنەو شەهلا تاهیر حەیدەری، ب١، چ١، چاپخانەی گرین گالۆری، لوبنان، ٢٠٠٨.

محەمەد رسول هاوار (م. ر. هاوار): شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان،ب٢،لەندەن،١٩٩١.
مەهدی محەمەد قادر : پێشهاتەسیاسیەکانی کوردستانی عیراق١٩٤٥-١٩٥٨، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی ٢٠٠٥.
میرزا محمدامین مەنگوری: هەقائقی بەسەرهاتی شێخ محمود لەپەنای ئیستقلالی کوردا، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، سلێمانی، ٢٠٠٣.

ب- بەزمانی عەرەبی

أ. شاميلوف: حول مسالة الاقطاع بين الكرد، ت(كمال مظهر احمد)، مطبعة الحوادث، بغداد، ١٩٨٧.
اسماعيل شكر رسول: اربيل دراسة تاريخية في دوروها الفكري والسياسي ١٩٣٩- ١٩٥٨، مطبعة بينايي، السليمانية، ٢٠٠٥.
باقر امين الورد: اعلام العراق الحديث ١٨٦٩-١٩٦٩، ج١، مطبعة الميناء، بغداد، ١٩٧٨.
جعفر عباس حميدي: التطورات السياسية في العراق ١٩٤١- ١٩٥٣، مطبعة النعمان، النجف، ١٩٧٦.
جلال الطالباني : كردستان و الحركة القومية الكردية، ط٢، دارالطليعة للطباعة والنشر، بيروت، ١٩٧١.
جلال الطالباني : حول القضية الكردية في العراق، ط٢، دار ارارات للثقافة والنشر، بيروت، ١٩٩٦.
جمال بابان: اعلام كرد العراق، مطبعة شفان، سليمانية، ٢٠٠٦.
حنا بطاطو: العراق، الكتاب الاول، الطبقات الاجتماعية الحركات الثورية فى عهد العثمانى حتى قيام الجمهورية، ت(عفيف الرزان)ط١، تهران، ٢٠٠٥.
حنا بطاطو: العراق، الكتاب الثانى، الحزب الشيوعي، ت(عفيف الرزان)، تهران، ٢٠٠٥.
سروه اسعد صابر: كردستان الجنوبية١٩٢٦-١٩٣٩، دراسة تاريخية سياسية، مطبعة حمدي، السليمانية، ٢٠٠٦.
عبدالرزاق الحسني: تاريخ الوزارات العراقية، ج(٣)، ط٥، مطبعة دارالكتب، بيروت، ١٩٧٨.
عبدالرزاق الحسني: تاريخ الوزارات العراقية، ج(٧)، ط٥، مطبعة دارالكتب، بيروت، ١٩٧٨.
عبدالفتاح علي البوتاني: الحركة القومية الكوردية التحررية.. دراسات و وثائق، ط١، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ٢٠٠٤.
عثمان علي : دراسات في الحركة الكوردية المعاصر ١٨٣٣-١٩٤٦، مطبعة التفسير، اربيل، ٢٠٠٢.
عزيز الحاج: القضية الكردية في العشرينات، ط٣، مطبعة الانتصار، بغداد، ١٩٨٥.
عمر محمد محمد كريم: القضية الكوردية في سياسة الحكومات العراقية ١٩٣٢-١٩٤٥، مطبعة شفان، سليمانية، ٢٠٠٩.
كاوس قفطان: الحركة القومية التحررية الكردية في كردستان العراق ١٩٥٨-١٩٦٣، ط١، مطبعة وزارة الثقافية، السليمانية، ٢٠٠٤.
ليث عبدالحسن جواد الزبيري: ثورة ١٤ تموز ١٩٥٨ في العراق، دارالحرية للطباعة، بغداد، ١٩٧٩.
ليلاف حمدامين عزيز: الحقوق السياسية للكرد في الدولتي تضم كردستان، مؤسسة حمدي للطباعة، سليمانية، ٢٠٠٧.
محمد علي الصويركي: معجم اعلام الكرد في التاريخ الاسلامي والعصر الحديث في كردستان و خارجها، مطبعة حمدي، السليمانية، ٢٠٠٥.
نبيل عكيد محمود المظفري: دور النواب كركوك في مجلس النواب العراقي خلال العهد الملكي ١٩٢٥-١٩٥٨، مطبعة روز، كركوك، ٢٠٠٩.

نوشيروان مصطفى امين: كردستان العراق، عصر القلم والمراجعات ١٩٢٦–١٩٣١، ت(حمەصالح گلالي)، مراجعة وتقديم (رؤوف عثمان)، مطبعة خاك، سليمانية، ٢٠٠٠.

هيوا حميد شريف: توفيق وهبي حياته ودوره السياسي والثقافي، مطبعة شڤان، السليمانية، ٢٠٠٦.

پێنجەم: وتار و توێژینەوە:

عالية عبدولكەريم: خەباتی ئافرەتی کورد، گۆڤاری(هیوا)، ژ(٩،١٠)، نیسان ومایسی ١٩٥٩.

عالية عبدولكەريم: گۆڤاری (بیری نوێ)، ژ(١٨٥)، ١٩٧٦.

نۆیەم: چاوپێکەوتنەکان:

أ–ئەو چاوپێکەوتنانەی توێژەر ئەنجامیداوە:

١. چاوپێکەوتن لەگەڵ ئەنجوم محمد زوهدی (ئەنجوم زوهدی)، ١٤ی حوزەیرانی ٢٠١١، سلێمانی.

٢. چاوپێکەوتن لەگەڵ جواد محەمەد شێروانی، ١٧ی حوزەیرانی ٢٠١١، هەولێر.

٣. چاوپێکەوتن لەگەڵ حەسەن اسماعیل قادر، ٢١ی تەمووزی ٢٠١١، هەولێر.

٤. چاوپێکەوتن لەگەڵ حەسەن تەها فەتاح، ٦ی حوزەیرانی ٢٠١١ ، هەولێر.

٥. چاوپێکەوتن لەگەڵ ڕەزا سالح کاکی زەنگەنە، ٩ی ئەیلولی ٢٠١١، کەرکوك.

٦. چاوپێکەوتن لەگەڵ زرێخ حەمەدەمین تەها، ٣٠ی حوزەیرانی ٢٠١١، هەولێر.

٧. چاوپێکەوتن لەگەڵ عەزیز عوسمان قەرەنی، ٦ی حوزەیرانی ٢٠١١، هەولێر.

٨. چاوپێکەوتن لەگەڵ عەلی حەمەدەمین تەها، ٣٠ی حوزەیرانی ٢٠١١، هەولێر.

٩. چاوپێکەوتن لەگەڵ فاتمە علی عەزیز، ٢٢ی تەمووزی ٢٠١١، هەولێر.

١٠. چاوپێکەوتن لەگەڵ کاکل محەمەد تاهیر (مامۆستابەهرام)، ٦ی حوزەیرانی ٢٠١١، هەولێر.

١١. چاوپێکەوتن لەگەڵ کەریم فەقێ ئەحمەد باباعەلی، ١٠ی ئەیلولی ٢٠١١، کەرکوك.

ب- ئەو چاوپێکەوتنانەی لەلایەن کەسانی ترەوە ئەنجامدراون:

١٢. چاوپێکەوتنی مەهدی محەمەد قادر لەگەڵ ئامینە قادر حەسەن، ١٣ی ئابی ٢٠٠٣، هەولێر.

١٣. چاوپێکەوتنی مەهدی محەمەد قادر لەگەڵ عەلی چوکل بریە، ٢٧ ی تشرینی دووەمی ٢٠٠٢، هەولێر.

(زمانی پەخشانی زانستی و پرۆگرامەکانی خوێندن)

کتێبی زیندەزانی پۆلی یازدە و دوازدەی ئامادیی بەنموونە.

م.ی. عمر احمد عبدالرحمن،

زانکۆی سۆران، ف.ئاداب، ب. کوردی

پێشەکی:

ناونیشانی لێکۆڵینەوەکە بریتییە لە (زمانی پەخشانی زانستی و پرۆگرامەکانی خوێندن) کتێبی زیندەزانی پۆلی یازدە و دوازدەی ئامادیی بەنموونە. تیایدا باس لەو تایبەتمەندیانە کراوە، کە پێویستە لە زمانی نوسینەوەی زانستە ڕووتەکاندا بونیان هەبێت. پاشان ئەو تایبەتمەندیانە پراکتیزەکراون بەسەر زمانی نوسینەوەی کتێبی زیندەزانیدا. بۆ ئەم پراکتیزەکردنەش لێکۆڵینەوەکە سامپڵێکی ناو کتێبەکەی وەرگرتووە و هەڵی سەنگاندووە، دواتر تەنیا ئاماژەی بە لاپەڕەی ئەو نموونانە کردووە کە هەمان بارودۆخیان هەیە. لێکۆڵینەوەکە بەپێی ڕێبازی (وەسفی – شیکاری) ئەنجامدراوە، بەشێوەیەکی گشتی هەردوو زمانی پەخشانی زانستی و زمانی نوسینەوەی کتێبی زیندەزانی پرۆگرامی خوێندنی پۆلی یازدە و دوازدەی ئامادەیی لە باشوری کوردستاندا، خستۆتە بەرباس و شیکاری کردوون .

لێکۆڵینەوەکە لە دوو بەشی سەرەکی پێکهاتووە. بەشی یەکەم تەرخان کراوە بۆ ناساندنی پەخشانی زانستی و جیاوازی لەگەڵ جۆرەکانی تردا. هەر لەم بەشەدا زمانی پەخشانی زانستی بە وردی باسکراوە لەڕووی هەست و سۆز و کەسایەتی نوسەر و بەکارهێنانی زاراوەدا. پاشان باس لەو ڕێ و شوێنانە کراوە، کە دەبێت لە نوسیندا بەگشی هەبێت ، وەك ڕەچاوکردنی خاڵبەندی و ڕێنوس، لەگەڵ هەندێك یاسای گشتی کە لە زماندا بونیان هەیە و لە هەر نوسینێکدا نابێت پێشێل بکرێن. بەهۆی ئەوەی کتێبی زیندەزانی (وەرگێڕدراوە)، بۆیە هەر لە بەشی یەکەمی لێکۆڵینەوەکە باسی وەرگێڕان و جۆرەکانی کراوە.

لە بەشی دووەمی لێکۆڵینەوەکەدا هەموو ئەو بابەتانەی کە لە بەشی یەکەمدا هەن، پراکتیزەکراون بەسەر زمانی نوسینەوەی کتێبی زیندەزانیدا و هەڵەکان دەست نیشان کراون و سامپڵیکیان لێ وەگیراوە وەکو خۆی، لە بەرامبەریشدا شێوە ڕاستەکە خراوەتە ڕوو. هەر لەم بەشەدا هەندێك دەقی ناو کتێبەکە بەزمانی بنەڕەتی نوسینەکە، کە زمانی عەرەبییە خراوەتەڕوو و لەگەڵ دەقە کوردییەکەدا بەراوردکراوە، دواتر هەمان دەق جارێکی تر ڕێکخراوە و داڕێژراوەتەوە. لە کوتاییدا ئەنجامە بەدەستهاتووەکان و لیستی سەرچاوەکان خراونەتەڕوو لەگەڵ پوختەی لێکۆڵینەوەکە بەزمانی عەرەبی و ئنگلیزی.

بەشی یەکەم: زمانی پەخشانی زانستی و تایبە تمەندییەکانی

سەرەتا:

بەشێوەیەکی گشتی نوسین هەوڵێکی مرۆڤە، بۆ تۆمارکردنی بیروبۆچونەکانی و پاراستنیان لە فەوتان و لەناوچوون. بێگومان شێواز و جۆری ئەم نوسینانەش چەند جۆرێکن. ئەوەی ئێمە مەبەستمانە لەم لێکۆڵینەوەیەدا بیخەینەڕوو، جۆرێکە لەو نوسینانە کە پێی دەگوترێت پەخشانی زانستی. بەواتای ئەوەی ئەو نوسینانەی ئێمە لەم لێکۆڵینەوەیەدا دەمانەوێت بە نموونە بیهێنینەوە و هەڵسەنگاندنی بۆ بکەین، لە چواچێوەی جۆرێك لە پەخشاندا ڕێکخراوە، پێی دەگوترێت پەخشانی زانستی. پەخشانی زانستیش لەڕووی ڕوخسار و ناوەرۆکەوە تایبەتمەندی خۆی هەیە. ئێمە تەنیا ئەو لایەنانە دەخەینە بەر باس و سەرنجیان لەبارەوە دەدەین، کە پەیوەندی بە کارەکەی خۆمانەوە هەیە، ئەویش بریتییە لە لایەنی (زمان) ی نوسینەوەی پەخشانەکە.

پەخشانی زانستی ناوەرۆکێکی تایبەتی هەیە، کە جیاوازە لە جۆرەکانی تری پەخشان بەتایبەتی پەخشانی ئەدەبی، چونکە ((هەر نوسینێکی کە ژیری و زانیارییەکی ڕووتی تێدا بێت وەکو منگق، ئەندازە، کیمیا،... لە چوارچێوەی ئەدەبی دەردەچێ))[1]. کەواتە ئەم جۆرە ناوەرۆکە دەبێت بە زمانێك بنوسرێتەوە، جیاواز بێت لەو زمانەی کە نوسینی ئەدەبی پێ تۆمار دەکرێت. زانستیش بریتییە لە کۆمەڵێك ڕاستی، ئەم ڕاستییانە کۆ دەکرێنەوە و دەکرێن بە وتار، یان کتێب و پێشکەش بە خوێنەر دەکرێن. زمانی دەربڕینی ئەم ڕاستییانەش، یان زمانی دەربڕینی زانیاری جیاوازە لە زمانی دەربڕینەکانی تری وەك ئەدەب یان شیعر یان پەخشانێکی ئەدەبی. جا ئەو زمانە ((تا وردتر بێت و ڕووت تر بێت باشتر ڕێگا لە دەرکەوتنی کەسێتی نوسەر دەگرێ و بەم جۆرە زمانی زانیاری هەر ورد و پاگژ دەبێتەوە تا ئەگاتە زمانی بیرکاری))[2].

جگە لەمەش ئەو دوو کتێبەی ئێمە هەڵمانبژاردوون، بۆ ئەوەی هەڵیان بسەنگێنین، زانیارییەکانیان لە بنەڕەتدا بە زمانی کوردی نەبووە. بەڵکو بە زمانێکی تر نوسراونەتەوە، پاشان وەرگێڕدراونەتە سەر زمانی کوردی. وەرگێرانیش هونەر و شارەزایی چاکی پێویستە، تاوەکو زانیارییەکان و بیرۆکەکان وەکو خۆی بگات بە خوێنەر. بۆیە بەپێی پێویست، لە میانەی کارەکەماندا هەوڵ دەدەین دەقە زانستییەکان بە هەردوو زمانەکە بەیەك بگرین و تیشك بخەینە سەر جۆری تێگەیشتن لە دەقە کوردییەکە و بزانین زمان تا چەند کاریگەری هەبووە لەو تێگەیشتنەدا و چۆن مامەڵەی لەگەڵدا کراوە.

ناساندنی پەخشانی زانستی:

هەندێك جار بە شێوازی زانستی ناو دەبرێت، کە ((بریتییە لەو شێوازەی کە بەکاردێت بۆ داڕشتنی زانیارییە ڕووتەکان وەك پزیشکی و ئەندازیاری و فیزیا و کیمیا و جەبر... هتد))[3]. دیارە شێوازی نوسینی ئەم جۆرە پەخشانە تایبەتە و لە ئەوانی تر جیادەبێتەوە، چونکە پەخشانی زانستی ((ئەو جۆرە پەخشانەیە کە ڕاستەقینەی زانیاری دەردەبڕێت... هەستی نوسەرەکەی تێکەڵ نابێت بۆیە کەسێتی نوسەرەکە دەرناکەوێت))[4].

بەگشتی پەخشانی زانستی لە سەر دوو کۆڵەگەی سەرەکی دامەزراوە، ئەوانیش بریتین لە: یەکەم بیرۆکەکان، دووەم واتا و شێوە(سیغە) ی قسەکردن[5].

---

[1] – عزیز گەردی (١٩٧٤) ئەدەب و ڕەخنە،چاپخانەی (الحوادث)، بەغدا، لا٢١ .

[2] – هەمان سەرچاوە لا ١٧ .

[3] – انواع الاسلوب وخصائصها، الجزیرة http://www.al-jazirah.com/2001/20010520/tl9.htm

[4] – عەزیز گەردی(١٩٨٧) پەخشانی کوردی، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، لا ٥ .

[5] - انواع الاسلوب وخصائصها، الجزیرة http://www.al-jazirah.com/2001/20010520/tl9.htm

تایبەتییەکانی پەخشانی زانستی:

پەخشانی زانستی چەند تایبەتییەکی هەیە، کە بە هۆیانەوە لە جۆرەکانی تر جیا دەبیتەوە و بریتین لەمانەی خوارەوە [٦]:

١- چارەسەرکردنی بابەتە زانستییەکان.
٢- دوورکەوتنەوە لە ئالۆزی و تێکچڕژان.
٣- شێوازێکی ئاسان و خۆکردی هەیە.
٤- ژمارەو زاراوەی زانستی تێدا بەکاردێت.
٥- هەست و سۆزی تێدا نییە.
٦- وردی لە بەکارهێنانی دەربڕینە زمانییەکان و دیاریکردنی واتاکانیان.
٧- کەسایەتی نوسەری تێدا دەرناکەوێت.
٨- عەقڵ دەدوێنێت بە مەبەستی تێگەیشتن و قەناعەت هێنان بە ڕاستییە زانستییەکان.
٩- لایەنی ڕەوانبێژی تێدا بەدی ناکرێت.
١٠- چینێکی تایبەت بە بوارەکە دەدوێنێت، کە بریتین لە قوتابی یان (اهل العلم).

لەو تایبەتمەندیانەی سەرەوەدا ئەوەی جێگای بایەخی باسەکەی ئێمەیە، تەنیا ئەو لایەنانەن کە پەیوەندیان بە زمانی نوسینەوە و دەربڕینی ڕاستییەکانەوە هەیە. کە ئەویش دەبێ زمانێك بێت دوور لە لایەنەکانی ڕەوانبێژی و بەتاڵ بێت لە هەست و سۆز.

هەروەها مەرج نییە ڕاستییە زانستییەکان بە زمانێکی پەتی بنوسرێنەوە، بەڵکو باشتر وایە زمانی نوسینەوەی پەخشانی زانستی، زمانێکی سادەو ئاسان بێت و تەنیا یەك خوێندنەوەی بۆ بکرێت و واتای جیاجیا هەڵنەگرێت.

زمانی پەخشانی زانستی و زاراوە:

لە ڕووی زاراوەوە باشتر وایە زاراوە زانستییە جیهانییەکان بەکاربهێنرێن، بۆ دەربڕینی نوسینی زانستی. گونجاو نییە بە بیانووی پاراستنی زمانی پەتی کوردییەوە، لە جیاتی زاراوەی (پایسکل)، زاراوەی (ئەسپی ئاسنین)بەکاربهێنین. ئەمە تا ڕادەیەکی زۆر بۆ زمانی ئاخاوتن ناشێت، چ جای ئەوەی بۆ نوسینێکی زانستی، چونکە لە بواری زانستیدا بۆ ئاڵ و گۆڕکردنی بیرو بۆچونی زانستی، گەلانی دونیا لە پەیوەندییەکی بەردەوام و بەتیندان. هەر بۆیە هەندێك لەو زاراوە زانستیانە، سروشتێکی جیهانییان وەرگرتووە وەك زاراوەکانی (لۆغاریتم، نیوتن، ئەنیمۆمەتر، کلۆرۆفیل،...هتد). زۆربەی زمانەکان بەکاری دەهێنن، نابێ ئێمەش بەدەربین لەم ڕەوتە جیهانیە. لەگەڵ ئەمەشدا وەرگرتنی زاراوەی جیهانی هیچ کاتێك بە عەیبە دانانرێت، بەڵکو نیشانەی زیندوویی زمانەکەیە [٧]. بۆیە بەکارهێنانیان نەك عەیبە نییە، بەڵکو پێویستییەکی سەردەمە، ئەگەر بەکاریان نەهێنین ئەوا دەبێتە مایەی گران تێگەیشتن لە بابەتە زانستییەکاندا. دیارە ئەو زمانەی پەخشانی زانستی پێ دەنوسرێتەوە پڕیەتی لە زاراوەی زانستی، ئەمە لە هەموو زمانێکدا ڕەنگی داوەتەوە. زمانی کوردیش لەم چوارچێوەیە دەرناچێت، بۆیە لەو زمانە کوردییەی کە زانستی پێ دەنوسرێتەوە، باشتر وایە زاراوە زانستییە جیهانییەکان بەکار بهێنرێن. زاراوەی جیهانیش بەوە پێناسەکراوە، کە((واژەیەکە ئەمڕۆ لەلایەن نەتەوە پێشکەوتووەکانەوە بۆ یەك واتای زمانی و تاقە مەبەستێکی شارستانی و یاخود ڕۆشنبیری و دەربڕینی ئەرکێکی یەکگرتوو بەکاردەهێنرێ.))[٨].

---

[٦] - بروانە : خصائص فنون النثر وخصائص الاساليب الكتاب، http://nahar.hisforum.com/t9126-topic

[٧] - بروانە: كامل حسن البصير(١٩٧٩)، زاراوەی کوردی،چاپخانەی زانکۆی سلێمانی، لا٥١ و لا١١٧ .

[٨] – بروانە: كامل حسن البصير، زاراوەی کوردی، لا١١٤ .

کەواتە ئەمڕۆ لەو سەردەمی جیهانگیری و پێشکەوتن و تێکەڵییە بەرفراوانەی بە هۆی تەکنەلۆژیاوە لەنێوان گەلانی جیهاندا بوونی هەیە، ناکرێت ئێمە لەکاتی نوسینەوە، یان وەرگێڕانی بابەتێکی زانستیدا، زاراوە زانستییە جیهانییەکان بەکارنەهێنین و فەرامۆشیان بکەین.

جگە لەمە جاری وا هەیە، نوسەرێك یان لێکۆڵەرێك، فۆڕمێك بۆ زاراوەیەکی جیهانی دادەتاشێت و لە نوسینەکانیدا بەکاری دەهێنێت، کەچی ئەو فۆڕمە یان ئەو زاراوەیە لەناو خەڵکیدا ناڕوات و خەڵکی بەکاریناهێنن. بۆ نموونە عەرەب لە بەرامبەر زاراوەی (تەلەفزیون) دا، زاراوەی (مشواف) یان داتاشی و زۆر هەوڵیان بۆ دا، بەڵام خەڵك ئەم زاراوەیەی وەرنەگرت، هەرفۆرمە جیهانییەکەیان بە کەمێك گۆڕانی فۆنۆلۆجییەوە بەکارهێنا ، چونکە جێگیربوونی زاراوە لەزمانی هەر میللەتێکدا هۆکاری خۆی هەیە ((ئەم هۆکارەش پەیوەندی بە بارودۆخی گەلانەوە هەیە و مەرج نییە دوو نەتەوە هەمان بارودۆخیان هەبێ بۆ جێگیربوونی زاراوە، بەڵام بە نیسبەت زمانی زانستی و ئەو زاراوانەی کە بەکاری دەهێنێت تەواو جیاوازە))[٩]. جاری وا هەیە کە زاراوەسازەکان، یان ئەوانی زاراوە ساز دەکەن، لە بەرامبەر زاراوەیەکی جیهانیدا، زاراوەیەکی کوردی دادەتاشن، بەڵام ((خەڵك هەر وشەو زاراوەی کۆن بەکار دەهێنن و وشەو زاراوە نوێیەکان هەر لەناخی فەرهەنگ و کتێبەکاندا دەمێننەوە، بۆ نموونە وشەی گەردیلەمان بەرامبەر (ژرە) ی عەربی و (ئەتۆمی) ئینگلیزی بەکارهێناوە، کەچی خەڵکی هەر (ئەتۆم) بەکاردەهێن، ناڵێن بۆمبای گەردیلەیی، بەڵکو دەڵێن بۆمبای ئەتۆمی.))[١٠]

ئەمەی سەرەوە ئەوە ناگەیەنێ، کە ئێمە بەهیچ شێوەیەك زاراوەی ڕەسەنی کوردی لەنوسینی زمانی زانستدا بەکارنەهێنین، بەڵکو جاری وا هەیە لە بری زارەوەیەکی جیهانی، لەزمانی کوردی زاراوەی لەبارمان هەیە بۆ گەیاندنی ئەم چەمکە، بۆیە بەکارهێنانی زۆر ئاساییە. بەڵام ((ئەگەرهاتو لە زمانی کوردی وشەیەکی پڕاوپڕی مەبەست و واتای زاراوەیەکی جیهانی نەبوو دەبێ ئەو زاراوە جیهانییە وربگرین و پێویست بەوە ناکات، وشەی نابەجێی وای بۆ دروست بکەین، کە لەگەڵ مەبەستەکەیدا نەگونجێت و نەتوانێ واتاکە بە تەواوی بگەیەنێ))[١١].

زمانی پەخشانی زانستی و یاسا سینتاکسییەکان:

زمانی کوردی وەکو هەموو زمانەکانی تر پەیڕەوەی کۆمەڵێك یاسای سینتاکسی دەکات بۆ بەجێ گەیاندنی ئەرکەکانی. بەم پێیە کاتێك بیرۆکەیەك دەردەبڕین و لە قسەکردندا بەرجەستەی دەکەین، پاشان ئەم بیرۆکەیە دەکەین بە نوسین، پێویستە ئەم نوسینە کۆمەڵێك یاسای سینتاکسی پەیڕەو بکات، کە لەناو زمانەکە خۆیدا بەشێوەیەکی سروشتی بونیان هەیە و تایبەتن بەزمانەکە. نەوەکو پەیڕەوی هەندێ یاسا بکرێت کە تابەت بن بەو زمانانەی نوسینەکانیان لێ وەردەگیرێت. چونکە لە پرۆسەی کاریگەربوونی زمانەکانی دونیا بە یەکتری، ئاساییە لە ڕووی مۆرفۆلۆجی و زاراوەوە، زمانێك کاریگەری لەسەر زمانێکی تر هەبێت، وەك ئەوەی زمانی کوردی هەندێ جار بۆ بەجێ گەیاندنی ئەرکەکانی، زاراوە یان وشە لە زمانێکی تر وەردەگرێت. (ئەمەش شێواز و سنوری خۆی هەیە). بەڵام ئاسایی نییە ئەم کاریگەر بوونە بەزەقی لە ئاستی سینتاکس ڕەنگ بداتەوە، بەواتای ئەوەی ئەگەر وەرگرتن بپەڕێتەوە بۆ ئاستی سینتاکس کارێکی مەترسیدارە، چونکە وادەکات زمانەکە سیمای ڕێزمانی خۆی لەدەست بدات. بۆ نموونە ئێمە لەکاتی وەرگێڕانی دەقێکدا، جگە لە وشە و واتای وشە و

[٩] – بڕوانە: مصطفى طاهر الحيادرة (٢٠٠٣) من قضيا المصطلح اللغوى العربي، عالم الكتب الحديث للنشر والتوزيع، الاردن، لا١١٧ .

[١٠]- کەمال جەلال غەریب (٢٠١٢) پڕۆژەی زاراوەی زانستی کوردی، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوی ئاراس، چاپی دووەم، هەولێر، لا٢٣ .

[١١] – بڕوانە: کامل حسن البصير، زاراوەی کوردی، لا١١٦ .

بیرەکان، دەقەکە یان بیرۆکەکان بەهەمان ئەو یاسا سینتاکسیانەوە وەربگرین، کە لە زمانی دەقە ڕەسەنەکەدا هەیە. بۆ زیاتر ڕوونکردنەوە سەرنجی ئەم نموونەیە بدە:

– ماجد مۆڵ دەکەوێتە شاری هەولێر.

ئەمەی هێلی بەژێردا هاتووە بریتییە لە فرێزێکی ناوی فراوانکراو، فرێزی ناوی لە زمانی کوردیدا بەهۆی دیارخەرەکانی (پێش و پاش) سەرەوە فراوان دەکرێت. بەواتایەکی تر لە فرێزی ناوی فراونکراودا، جگە لە سەرەی فرێز ((کۆمەڵێ کەرستەی تر بەشداری دەکەن لە فراوانکردنی گرێی ناویدا، ئەو کەرستانەش دەکرێن بە دوو دەستەی جیاوازە، هەندێکیان دەکەونە پێش سەرە و... هەندێکیان دەکەونە دوای سەرە و ئەرکی دیارخەر دەبینن))[١٢].

(ماجد مۆڵ) لە بنەڕەتدا لە زمانی ئینگلیزییەوە وەرگیراوە، لە زمانی ئینگلیزیدا دیارخەرەکان دەکەونە پێشەوەی سەرە، بە پێچەوانەی زمانی کوردی، کە دیارخەرەکە دەبێت لە دوای سەرەوە بێت. بەم پێیە ئەم فۆرمە دەبێت ببێت بە (مۆڵی ماجد)، بەواتا (بازاڕی ماجد) نەك (ماجد بازاڕ)، لێرەدا لەگەڵ وەرگێڕانی وشەی (مۆڵ) دا ئێمە یاساکەشمان وەرگرتوە، کە بۆ زمانی کوردی ناگونجێت. لە خوارەوەدا هەندێك یاسای سینتاکسی زمانی کوردی دەخەینە ڕوو:

ڕیزبوونی کەرستە:

هەر زمانێك بە پێی سروشتی خۆی پەیڕەوی جۆرە ڕیزبوونێکی تایبەت دەکات. لە ڕیزکردنی کەرستەکانی ڕستەدا، وەك: VSO ، SOV، SVO، ((جۆری SOV ئەوانەن فرمانیان دەکەوێتە دوای بەرکار وەك زمانی کوردی))[١٣]. ئەمە ئەگەر تەنیا کەرستە سەرەکییەکان بەشدار بوون لە ڕستەدا. وەك:

ئازاد کتێبەکەی کری.

ئەم یاسایە تا ڕاددەیەك لە زمانی کوردیدا چەسپاوە ، تەنیا لە هەندێك باردا نەبێت کە پێویست دەکات شوێنی کەرستەکان بگۆڕدرێت.

جگە لەم سێ کەرستەیەی لە سەرەوە ئاماژەمان پێکرد، کەرستەی تریش لە ڕستەی زمانی کوردیدا بەشداری دەکەن و پێیان دەگوترێت ئاوەڵگوزارە، کە زانیاری زیاتر لەبارەی ڕوودانی کاری ڕستەکە پێشکەش دەکەن. بەڵام شوێنیان جێگیر نییە و دەکرێت لەهەر شوێنێکی ڕستەدا بێن. لەگەڵ ئەمەشدا هەر بەتەواوی لەڕووی شوێنەوە ئازاد نین، چونکە بەپێی پلە شوێنیان دیاری دەکرێت، کەواتە ئاوەڵگوزارە ((لە سەرەتا و ناوەڕاست و کۆتایی ڕستەدا دێت، بەڵام پلەی بەهێز و بێ هێزی هەیە. شوێنی بەهێزی ئاوەڵگوزارەکە بە پێی جۆرەکەی دەگۆڕێت، بۆ نموونە ئاوەڵگوزارەی کاتی لە هەموو لایەکی ڕستەدا دێت، بەڵام بەهێزترین شوێنی ئەوەیە کە دەکەوێتە سەرەتا (پێش بکەر).))[١٤].وەك:

– دوێنێ منداڵەکە تۆپەکەی کڕی. پلەی یەکەم
– منداڵەکە دوێنێ تۆپەکەی کڕی. پلەی دووەم
– منداڵەکە تۆپەکەی دوێنێ کڕی. پلەی سێیەم
– منداڵەکە تۆپەکەی کڕی دوێنێ. پلەی چوارەم

[١٢] - طالب حسين علی(١٩٩٨)، هەندێ لایەن لە پەیوەندی نێوان ڕستە و واتا، نامەی دکتۆرا، زانکۆی سەلاحەدین، کۆلێژی ئاداب، لا ٧ .

[١٣] - وریا عمر امین (٢٠٠٤)، ئاسۆیەکی تری زمانەوانی، بەرگی یەکەم، دەزگای چاپ و بلاّوکردنەوەی ئاراس، چاپی یەکەم،هەولێر لا٢٣٨ .

[١٤] - ئاوازحەمەصدیق بەگیخانی (١٩٩٦)، ڕیزبوونی کەرستە لە زمانی کوردیدا، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین، لا٧٨ .

ئەمە ئەگەر لە ڕستەکەدا تەنیا ئاوەڵگوزارەی کات هەبوو ((بەڵام ئەگەر لە ڕستەیەکدا ئاوەڵگوزارەی کاتی و شوێنی و چۆنییەتی کۆبوونەوە، ئەوا ئاوەڵگوزارەی کاتی پێش دەکەوێت و بەم شێوەیە.. ڕیز دەبن (کات + شوێن+ چۆنییەتی))[١٥].

لە ڕیزبوونی کەرستەکانی ڕستەدا زۆر شتی تر هەن کە تاراددەیەك لە ڕووی شوێنەوە، لەزمانی کوردیدا پەیڕەوی یاسا دەکەن ، وەك(دیارخەرەکان، ئامرازی سەرسوڕمان... هتد). لەشوێنی خویدا ئاماژەیان پێ دەدەین.

ئامراز لە زمانی پەخشانی زانستیدا:

بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم بابەتە پێویستە لە سەرەتادا ڕۆڵی ئامرازەکان لە زماندا دەستنیشان بکەین بەگشتی، ئینجا تیشك بخەینە سەر زمانی پەخشانی زانستی. چونکە لە ئەنجامدا زمانی پەخشانی زانستیش دەچێتە چوارچێوەی زمانی نوسینەوە، لەگەڵ ئەوەی کۆمەڵێك تایبەتی خۆی هەیە. بۆیە ئامرازەکان شوێن و ئەرك و بەکارهێنانیان لە زمانی نوسین بەگشتی چۆن بێت، لە زمانی پەخشانی زانستیشدا بە هەمان شێوە دەبێت.

ڕێزمان نوسە کوردەکان ئامراز بە بەشێکی ئاخاوتن دادەنێن و پێیان وایە ئەرکیان بریتییە لە بە یەکبەستنەوەی بەشەکانی ڕستە و بەوە پێناسە دەکرێن کە ((وشەیەکی بەستراوە قەوارەیەکی سەربەخۆی هەیە، بەڵام واتایەکی سەربەخۆی نییە هەتا نەخرێتە پاڵ وشەیەکی سەربەخۆ لە ڕستەدا))[١٦].کەواتە دەتوانین بڵێین ئامرازەکان لەزماندا ئەرکی ناوئاخن دەبینن و کەلێنەکان پڕ دەکەنەوە، بۆ ئەوەی ڕستە واتای تەواو ببەخشێت. لە زمانی کوردیدا ئامراز دەکرێت بە چەند بەشێکەوە وەك: ئامرازەکانی ((بانگکردن، پرسیار، سەرسوڕمان، پەیوەندی، بەستنەوە... هتد))[١٧]. بەوردی چونە ناو بنج و بناوانی ئەو بابەتە لەم باسەی ئێمەدا لەسنوری باسەکە دەردەچین. بۆیە تەنیا ئاماژە بە هەندێك جۆر لەو ئامرازانە دەکەین، کە پەیوەندی ڕاستەوخۆیان بە باسەکەوە هەیە و بە هەڵە بەکارهێنانیان، چ لەزمانی نوسین بەگشتی و چ لە زمانی پەخشانی زانستی بە تایبەتی، دەبێتە هۆی پێچەوانە بوونەوەی واتا و تێکدانی.

پاشبەندی (دا) و (ەوە):

ئەم دوو پاشبەندە لە دوای پریپۆزیشنی (لە) و (بە) وە دێن و وەکو تەواوکەری پریپۆزیشنەکان بەکاردێن، سروشتی واتایی پریپۆزیشنەکان داوایان دەکەن.[١٨] بەکارنەهێنان و لابردنی ئەم پاشبەندانە، هەندێك جار لەزمانی قسەکردنی خەڵکدا، ئاساییە و نابێتە هۆی گۆڕینی واتا. وەك:

- لە ئێمەوە بۆ ئێوە ---- لە ئێمە بۆ ئێوە
- لە باخەکەدا نوستبووم ------ لە باخەکە نوستبووم.

هۆکارەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە هەموو کات بەکارنەهێنانی ئەم پاشبەندانە لە شوێنی خۆیدا، گرفتی واتایی دروسی ناکات. بەڵام ئەوەی جێگای سەرنجە لە زمانی نوسیندا، دەبێ هەڵە نەکرێ لە بەکارهێنانیاندا. هەندێکجار تێبینی ئەوە دەکرێت لەکاتی نوسیندا بەتایبەتی ئەوانەی پسپۆڕیان لە ڕێزماندا نییە و بابەتی زانستی دەنوسن، بەزۆری ئەم پاشبەندانە بەکارناهێنن، یان لەو شوێنانەدا دەیاننوسن، کە لە بنەڕتدا شوێنی خۆی نییە و نابێ لەوێدا بەکاربێن، ئەمەش کاریگەری لەسەر نوسینەکە دەبیت، بەتایبەتی ((لە بەکارهێنانی ئامرازی (بە) و(لە) دا، چونکە (هەردوو ئامرازی (بە) و (لە) دەتوانن

[١٥] – ئاوازحەمەصدیق بەگیخانی، ڕیزبوونی کەرستە لە زمانی کوردیدا،لا٨١ .

[١٦] – لێژنەی دەستوری زمانی کوردی(١٩٨٥)، هەندێ لە بابەتە کێشەدارەکان لە ڕێزمانی کوردیدا، لا ٣٠ .

[١٧] – ئیبراهیم عەزیز ئیبراهیم، ئامراز لەزمانی کوردیدا، لا ٢ .

[١٨] – لێژنەی زمان و زانستەکانی لەکۆڕی زانیاری کورد(٢٠١١)، ڕێزمانی ئاخاوتنی کوردی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپی دووەم، هەولێر لا٢٦٠ .

پاشپرتی (دا) یان (ەوە) وەربگرن. بێگومان لە ئەم کردەوەیەدا واتای ئامرازەکان دەگۆڕێت بە دیوارێکی دیدا. تەنانەت ناتوانرێت ئاڵوگۆڕیان پێ بکرێت لە دەستەواژەیەکدا. بۆ نموونە هەریەك لە (بەتۆ، بەتۆوە، بەتۆدا) بەکارهێنانی تایبەتیان هەیە، یان بە هەمان شێوە (لەتۆ، لەتۆوە، لەتۆدا) هەر یەکێکیان سەربەخۆیی خۆیان هەیە و باری پەرپوتی و هەرەمەکی پەسەند ناکەن))[19]. بەم پێیە لەهەر شوێنێك (بە) هەبوو، مەرج نییە (دا) یان (ەوە) وەربگرێت، بەڵکو هەلومەرجی تایبەتی خۆی هەیە. وەك:

- *من بە ئێوە وە دەڵێم
- *من بە ئێوە دا دەڵێم
- *من لە ئێوە دا دەلێم

ئامرازی لێکدەری (کە):

ئەم ئامرازە لە زمانی کوردیدا لە نێوان شارستە و پارستەدا بەکاردێت و بەیەکەوەیان دەبەستێتەوە و دەکەوێتە بەشی پارستەوە.((ئامرازە لێکدەرەکان بە گشتی لەو لارستانە دێن، کە بەشێکن لە گوتنی گەورەتر ئەم لێکدەرانەش بریتین لە ئامرازی پەیوەست(ئەگەر، هەتا،...هتد) و لێکدەری /کە/))[20]. ئەوەی ئێمە دەمانەوێت لێرەدا زیاتر تیشکی بخەینە سەر ئامرازی لێکدەری(کە)یە. وەك لەپێشەوە ئاماژەمان پێکرد ئەم ئامرازە دوو ڕستە بەیەکەوە دەبەستێتەوە(لەو جۆرە ڕستانە بەکار دەهێنرێت کە پێیان دەوترێت ڕستەی ئاوێتە، ئەویش لە زیاتر لە ڕستەیەکی سادە پێك دێت، کە تەنیا ڕستەیەکیان سەرەکییە و ناتوانرێت لابدرێت و پێی دەوترێت شارستە و ئەوانی تر لاوەکین و پێیان دەوترێت پارستە، هەر یەکێك لەو لارستانە لایەنێکی ڕستەی سەرەکی ڕوونتر دەکاتەوە)[21]. وەك:

- مۆبایل، کە ئامرازێکی زۆر بچوك و تازەیە، پەیوەندییەکانی ئاسان کردووە.

لەم ڕستەیەی سەرەوە (مۆبایل پەیوەندییەکانی ئاسانکردووە) شارستەیە و (ئامرازێکی زۆر بچوك و تازەیە) پارستەیە، بەهۆی ئامرازی (کە) وە لێکدراون.

پێویستە ئاگاداری بەکارهێنانی ئامرازە (کە) بین، چونکە شوێنی تایبەت بە خۆی هەیە و ناکرێت بەپێی حەز و ئارەزووی نوسەر لە هەر شوێنێك ویستی ئەم ئامرازە بەکاربهێنێت. چونکە (ئامرازی لێکدەری (کە) دەورێکی گرنگ لە لێکدانەوەی بکەری لارستەی لاوەکیدا دەبینێت)[22]. بۆیە ئەگەر لە ڕستەیەکدا ئەم ئامرازە پێویست بوو و ئێمە دامان نەنا، ئەوا دەبێتە هۆی دروستبوونی لێڵ واتایی. وەك لەم نموونەیە ڕوونتر دەبێتەوە:

- ئازاد داوای لە باوکی کرد بچێت بۆ قوتابخانە.

لەم ڕستەیەی سەرەوەدا دەکرێت ئاماژەکان بۆ (ئازاد)یان بۆ (باوك) بن. واتە بە دوو جۆر لێکبدرێنەوە، یەکەمیان ئەگەر ئاماژەکان لەگەڵ (ئازاد) بن، بە واتای ئەوە دێت کە (ئازاد داوای لە باوکی کردووە ڕێگای پێ بدات کە بچێت بۆ قوتابخانە)، بەڵام لە دووەمیان ئەگەر ئاماژەکان بۆ (باوك) بن، بە واتای ئەوە دێت کە (ئازاد داوای لە باوکی کردووە کە باوکی بچێت بۆ قوتابخانە). ئەم لێڵیە کاتێك نامێنێت ئەگەر هات و ئامرازی لێکدەری (کە) بەشداری کردوو لە شوێنی ڕاستەقینەی خۆی دانرا. وەك:

---

[19] – شێرکۆ بابان(٢٠٠٩)، ڕێزمانی ئامرازی پەیوەندی لەئاستی زمانی نوسیندا، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ل٦٢ .

[20] – محمد معروف فتاح(٢٠١٠)، لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان، چاپخانەی ڕۆژهەلات، چاپی یەکەم، هەولێر ل٢٢٨ .

[21] – عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسوڵ (٢٠٠٦)، پوختەیەکی وردی ڕستەسازی کوردی، کتێبفرۆشی سۆران، چاپی دووەم، هەولێر ل٣٦-٤١ .

[22] – بروانە: میدیا جلال مجید(٢٠١٢)، سینتاکس و سیمانتیکی بەستنەوە لە زمانی کوردیدا، نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەدین، کۆلێژی پەروەردەی مرۆڤایەتی، ل٦٦ .

- ئازاد داوای لە باوکی کرد، کە بچێت بۆ قوتابخانە.

لەم ڕستەیەدا ئەوە ڕوون دەبێتەوە کە بە دانانی ئامرازی (کە) زیاتر ئاماژەکە لەگەڵ ئازاددا نیشانە دەکرێت، واتە مەبەست ئەوەیە کە ئازاد بچێت بۆ قوتابخانە نەك باوکی[٢٣].

ئامرازی لێکدەری (و): ئەمەش یەکێکە لە ئامرازە لێکدەرەکان. ئامرازە لێکدەرەکانیش ناچنە ناو پێکهاتی ڕستەکانەوە، تەنیا ئەرکی بەیەك بەستنەوەی دوو ڕستەی سادە یان زیاتر دەبینن. هەردوو لای ڕستەی لێکدراو بە یەکسانی ڕادەگرن و ڕستەکان هیچیان شوێنکەوتووی ئەویتریان نین[٢٤]. ئامرازی لێکدەری (و) لەو جۆرە ڕستانەدا بەکاردێت، کە لەڕووی ئەنجامدانی کاری ڕستەکانیانەوە هاوڕێکن و لە شێوەی ئەرێ دان و هەمان ئاراستە وەردەگرن، هەندێ جاریش لە نوسیندا وێرگوڵ (،) لەجیاتی ئەم ئامرازە بەکاردێت.[٢٥]

ڕەنگدانەوەی شێوازی ئاخاوتن لە ڕێنوسی پەخشانی زانستی:

ڕێنوسی کوردی تاکو ئێستا لە نوسیندا پەیڕەوی جۆراوجۆری دەکات ، بەو واتایەی دەتوانین بڵێین جۆرێك لە پاشاگەردانی لە ڕێنوسی کوردیدا هەیە. ڕێزمان نوسە کوردەکان تاکو ئێستا لەسەر جۆرێکی یەکگرتوو ڕێك نەکەوتوون. ئەوەی نائاساییە ئەوەیە، کە ئەم پاشاگەردانییە لە ڕێنووسی کتێبەکانی خوێندنیشدا ڕەنگی داوەتەوە.

ڕێنوسی کوردی تا ڕادەیەك پەیڕەوی نوسینی فۆنیمی دەکات، یەکێك لە چاکەکانی ئەم جۆرە نوسینە ئەوەیە ئەو گۆڕانانە پشت گوێ دەخات، کە لە ئەنجامی پرۆسەی گۆڕانکاری لەزماندا هاتوونەتە کایەوە، بەواتای ئەوەی کاتێك دەنگێك بەهۆی کاریگەری دەنگەکانی تر، گۆڕانی بەسەردا دێت، ئەم گۆڕانە لە ڕێنوسدا نابێت پیشان بدرێت، ئەگەرنا ڕێنووسەکە بەرەو فۆنەتیکی دەڕوات و ڕێزمان دەشێوێنێت و بنچینەوی وشە ون دەبێت، ڕێنووسی کوردی زۆر جار پەیڕەوی ئەم یاسا فۆنیمییە دەکات و هەندێك جاریش لێی لادەدات. ئەمەش دەبێتە هۆی درووست کردنی کێشە لە ڕێنوسدا، زۆرجار هەندێك وشە لە زماندا دوو شێوەی نوسینیان دەبێت.[٢٦] وەك:

- نیشانەی نەناسیاوی (ئێك) دەبێت بە (ئێ)، یەکێك ← یەکێ، هەندێك ← هەندێ
- نیشانەی فەرماندان: ڕابکە ← ڕاکە
- سوانی کونسنانتی کۆتای: سەگ ← سە
- هەڵهات ← هەڵات

هەندێك جاریش پێچەوانەی ئەمەی سەرەوە دەبینرێت، کاتێك دەنگێك لە ئەنجامی گۆڕان درووست دەبێت و دێتە ناوەوە، ئەوا لە ڕێنوسدا دەنوسرێت. وەك:

- بدەوە ← بدەرەوە ، بکەوە ← بکەرەوە ، بخە ← بخەرە

---

[٢٣] – بروانە: میدیا جلال مجید، سیناکس و سیمانتیکی بەستنەوە لە زمانی کوردیدا لا٦٦ .

[٢٤] – ڕەفیق محمد محێدین شوانی(١٩٩٧)، ئامرازی بەستنەوە لەزمانی کوردیدا، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی پەروەردەی ابن رشد، زانکۆی بغداد، لا٤٤–٤٥

[٢٥] – بروانە: عەبدوڵلا حوسێن ڕەسوڵ، پوختەیەکی وردی ڕستەسازی کوردی، لا٣٢–٣٣ .

[٢٦] – بروانە: محمد معروف فتاح، لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان، لا٦٠ .

زمانی پەخشانی زانستی و خاڵبەندی:

نیشانەکانی خاڵبەندی لە نوسیندا وەکو چاوساغی وان و ڕێگاکان بۆ خوێنەر ڕۆشن دەکەنەوە و لە هەڵە تێگەیشتن دەیپارێزن. دەبێ ئەوە بزانین کە ئەم نیشانانە لە ناو دەقە نوسراوەکاندا ((وەکو نیشانەکانی پەڕینەوە و ئۆتۆمبیل و هاژوشتن وان لەسەر شەقامەکان. ئەویان ئاسانکاری دەکات بۆ تێگەیشتنی ڕاستەقینە لە مەبەستی تێکستەکان، ئەویتریشیان ئاسانکاری دەکات بۆ هاتوچۆی شۆفێرەکان و پیادەڕۆکان، تا بەسەلامەتی بگەنە شوێنی مەبەستی خۆیان))[٢٧].بە دروستی دانانی نیشانەکانی خاڵبەندی لەناو دەقەکاندا، وا لە خوێنەر دەکات خێراتر دەقەکە بخوێنێتەوە و ئاسانتر لێی تێبگات. بەپێچەوانەوە پەیڕەونەکردنی نیشانەکانی خاڵبەندی خوێنەر توشی بێزاری و هەڵەتێگەیشتن دەکات و وای لێدەکات چەند جارێك پەرەگرافێك بخوێنێتەوە تا لێی تێبگات. یاخو جاری وا هەیە لە ئەنجامی هەڵەکردن لە بەکارهێنانی نیشانەکانی خاڵبەندیدا، زانیارییەکان بە تەواوی هەڵدەگەڕێنەوە و واتای پێچەوانەی بیرەکان دەدەن بەدەستەوە.

خاڵبەندی بریتیە لە کۆمەڵێك نیشانە، لە خوارەوە ئاماژە بە هەندێکیان دەکەین [٢٨]:

- **خاڵ**: لە کۆتایی هەموو ڕستەیەك دادەنرێت، جگە لە ڕستەی پرس و سەرسوڕمان، هەروەها لەدوای پیت، یان زنجیرە پیتێك دادەنرێت لە وێنەی نیشانە کورتکراوەکاندا. وەك: (د.خ)
- **فاریزە**: لە نێوان ئەو ڕستە تەواونەکراوانەی کە پێکەوە ڕستەیەکی تەواو پێکدەهێنن، دادەنرێت. هەروەها لەدوای بانگکردن، لە جیاتی (و)، لە نێوان وشە هاوسەنگەکان،...هتد.
- **دوو خاڵ (:)**: لە پێش هێنانەوەی گوتەدا دادەنرێت، لە کاتی ژماردنی بەشە پێکهێنەرەکانی شتێکدا، لە دوای ئەو وشانەی دەمانەوێت واتایان لێك بدەینەوە.
- **نیشانەی پرسیار (؟)**: لە کۆتایی ڕستەی پرس، بۆ دەرخستنی گومان، بۆ گاڵتە پێکردن، بەکاردەهێنرێت.
- **نیشانەی سەرسوڕمان (!)**: لەکۆتای ڕستەی سەرسوڕمان و لە کۆتای هاوارکردن دادەنرێت.
- **فاریزەی خاڵ لە ژێر**: بۆ جیاکردنەوەی ئەو ڕستانەی کە لەڕووی بنیاد وماناوە سەربەخۆ دێنە بەرچاو، بەڵام لە دەربڕینێکی دوور و درێژدا، پەیوەندی مانایان پێکەوە هەیە، هەروەها لەکاتی هێنانەوەی نموونە و ڕونکردنەوەی پێویست لە پێش وشەی (وەك، بۆ نمونە، گریمان، واتە،... هتد) دادەنرێت.

جگە لەمانەی سەرەوە کۆمەڵێك نیشانەی تری خاڵبەندی هەن وەك: (–، /، (( ))،...، *، //، =،...هتد) کە بە پێویستی نازانین لەم باسەدا ئاماژە بە شوێنی بەکارهێنانی یەك بەیەکیان بکەین.

زمانی پەخشانی زانستی و وەرگێڕان:

ئەوەی پەیوەندی بەزمانی کوردیەوە هەیە، ئەوەیە کە پەخشانە زانستییەکان (ئەوەی بەزمانی کوردی بەرچاو دەکەون) زۆربەیان لە بنەڕەتدا دەقەکان بە زمانێکی تر نوسراون و وەرگێڕدراونەتە سەر زمانی کوردی، ئینجا یان ڕاستەوخۆ لە زمانی دەقەکە وەرمان گرتووە، یان دەقەکە لە زمانە بنەڕەتییەکە وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی دووەم، وەرگێڕەکانی ئێمەش لە زمانی دووەم وەریانگرتوە. کە ئەمە بۆتە هۆی سەرنەکەوتنی وەرگێڕەکانمان لە گەیاندنی واتای تەواو و پڕ بەپێستی خۆی لە وەرگێرانی دەقە زانستییەکاندا. بۆیە باشتر وایە لەکاتی وەرگێڕانی هەر دەقێکدا، زانیارییەکان لە دەقە بنەڕەتەکە وەربگیرێن.

---

[٢٧] – ڕێبوار سیوەیلی و مسلح ئیروانی(٢٠٠٣)، خاڵبەندی پراکتیکی، چاپخانەی ژیان، چاپی یەکەم، هەولێر لا ٦٧ .

[٢٨] – ڕێبوار سیوەیلی و مسلح ئیروانی(٢٠٠٣)، خاڵبەندی پراکتیکی، لا ١٠٧ .

کردەی وەرگێڕان تەنیا هەر ئەوە نییە کە وشەکان لە زمانی سەرچاوەوە وەربگێڕدرێنە سەر زمانی ئامانج، بەڵکو وەرگێڕان بریتییە لە ((دۆزینەوەی نزیکترین هاوتا بە ئەو زمانەی، کە وەرگێڕانی پێدەکرێت، لە پێشدا لە باری واتا و پاشان لەباری داڕشتنی شێواز و زاراوەوە))[٢٩]. کەواتە وەرگێڕان پێویستی بە شارەزایی و لێزانین هەیە تاوەکو کارەکە سەرکەوتوو بێت.

جۆرەکانی وەرگێڕان:

لێکۆڵەرەکان بە چەند شێوەیەك جۆرەکانی وەرگێڕان دەست نیشان دەکەن و چەند پۆلینێکیان بۆ ئەم جۆرانە خستۆتە ڕوو. لە پوختەی ئەم بۆچوونانە بە شێوەیەکی گشتی ئەم سێ جۆرەی لێ دەستنیشان کراوە [٣٠].

وەرگێڕانی وشە بە وشە: لەم جۆرەدا واتای هەر وشەیەك لە زمانی سەرەتا بۆ هاوتاکەی وەردەگێڕدرێت لە زمانی مەبەستدا، بەمەش دەقەکە واتاکەی دەشێوێت، بەتایبەتی ئەگەر هاتو لە ناو دەقەکەدا (ئیدیەم) بوونی هەبێت. نموونەش بۆ ئەمە وەرگێڕانی ئامێرییە.

وەرگێڕانی دەقاودەق: لەم جۆرەدا پێکهاتەی زمانی دەقە بنەڕەتەکە دەستی لێ نادرێت و واتای وشەکان ناگۆڕدرێ، بەڵام ئاساییکردنەوەی ڕێك و پێکی وشەکان بەپێی ڕێزمانی وشەکان دەبێ. وەرگێڕانە زارەکییەکان بە زۆری لەم جۆرەن.

وەرگێڕانی ئازاد: لەم جۆرەدا (پێکهاتە زمانییەکان) ی زمانی دەقە بنەڕەتەکە لەبەرچاو ناگیرێ، بەڵکو واتای تەواو و ئازاد و گونجاو لەگەڵ یاساو چەمك و واتای زمانی مەبەست بە گونجانی ناوەرۆکی واتایی لەبەرچاو دەگیرێت.

وەرگێڕ لەکاتی وەرگێڕانی دەقە نوسراوەکاندا دەبێ زۆر وردبێت و ئاگاداری تەواوی واتای گشتی دەقەکە بێت، بەتایبەتی ئەگەر دەقەکە بریتی بوو لە دەقێکی زانستی وەك: (کیمیا، فیزیا، زیندەوەرزانی،...هتد). چونکە هەڵەیەکی بچوك سەر لەبەری واتای دەقەکە ئاوەژوو دەکاتەوە.

بەشی دووەم: هەڵسەنگاندنی کتێبەکانی زیندەزانی:

سەرەتا:

ئەو زمانەی کە بابەتی ناو کتێبی پرۆگرامەکانی خوێندنی پێ دەنوسرێتەوە، پێویستە کت و مت پەیڕەوی هەموو ئەو یاسا و ڕێنماییانە بکات، کە دەبێت لە کاتی نوسینی هەر پەخشانێکی زانستیدا پەیڕەو بکرێن, چونکە ئەم کتێبانە بۆ توێژێك دەنوسرێن، کە لە ناو بازنەی پەروەردەکردندان. بە واتای ئەوەی ئەم توێژە بە خوێندنی ئەو جۆرە کتێبانە، فێریش دەبن و پەروەردەش دەکرێن. هەروەها لەڕووی تەمەنەوە ئەو توێژە پێویستی بە زمانێك هەیە سوك و ئاسان لێی تێبگات، نەوەك بۆ تێگەیشتنی پەرەگرافێك، پێویست بەوە بکات چەند جارێك بیخوێنێتەوە و دووبارەی بکاتەوە. بەمەش نەوەستێت پرسیار لە مامۆستاکەی بکات ئینجا لە بابەتەکە تێبگات، یاخود بە هەڵە لێی تێبگات. ئەمە لەلایەك, لەلایەکی تر ئەگەر بێت و قوتابییەکان بەم جۆرە زمانە گۆش بکرێن و دەست و پەنجەی لەگەڵ نەرم بکەن، دواتر ئەمانیش لە کاتی نوسینی ڕاپۆرت و توێژینەوە زانستییەکان، بەهەمان زمان دەنوسن و هەمان ئەو هەڵانە دووبارە دەکەنەوە، کە لە نوسینی کتێبی پرۆگرامەکاندا دەرخواردیان دراوە. هەرچەندە زمانی کوردی شێوەیەکی فەرمی یان (ستاندەرد)ی بڕیار لەسەر دراوی نییە، بەڵام هەموومان هەست بەوە دەکەین، کە (زاری ناوەڕاست) شێوەی نیمچە ستانداردی وەرگرتووە و پرۆگرامی خوێندنیش لە

[٢٩] – پەروین عوسمان مستەفا عەللاف(٢٠٠٩)، واتا و وەرگێڕان، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، چاپی یەکەم، هەولێر لا ١٨ .

[٣٠] - حسین یعقوبی، و : ئیسماعیل بەرزنجی (٢٠٠٧)، زمان وەرگێڕان و پەیوەندیە کلتورییەکان، چاپخانەی دەزگای ئاراس، هەولێر لا٥٠ .

کوردستانی عێراقدا هەر بەم شێوەیە نوسراوەتەوە. بۆیە لەکاتی خستنە ڕووی هەڵەکانی ناو ئەم کتێبانەدا، زاری ناوەڕاستی زمانی کوردی کراوە بە بنەما و بەگوێرەی یاساکانی ئەم نیمچە ستاندەردە، کتێبەکان هەڵسەدەسەنگێنین و ئەو بارانەی کە لە بەشی یەکەمی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا باسکراون، بەسەر نوسینی ناو کتێبەکاندا پراکتیزەی دەکەین.

کتێبی زیندەزانی و زاراوە:

ئاساییە لە نوسینی پەخشانی زانستیدا زاراوەی جیهانی بەکاربێت. مەرج نییە لە بەرامبەر هەر زاراوەیەکی جیهانیدا، ئێمە زاراوەیەکی کوردی دابتاشین. ئەم دیاردەیە لە کتێبی زیندەزانی پۆلی یازدە و دوازدەدا هەستی پێدەکرێت. واتە لەبری ئەوەی هەر زاراوە جیهانییەکە بەکاربهێنرێت، زاراوەیەکی بۆ داتاشراوە، یان بەپێی واتاکەی وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی کوردی، لەگەڵ ئەوەشدا زۆر جار زاراوە وەرگێڕدراوەکە بە پێی شیکردنەوە هەمان واتا ناگەیەنێت، کە بۆی بەکارهاتووە. وەك زاراوەی (چاویلکەی پارێزەر[*]) ل١٦٦، ئەم زاراوەیە لە دوو بەش پێکهاتووە، کە بریتین لە (چاویلکە) و (پارێزەر)، بەشی یەکەمی زاراوەکە کێشەی نییە، لە بەرامبەر (نظّارە)ی عەرەبیدا بەکار هاتووە، بەڵام ئەوەی جێگای سەرنجە بەشی دووەمی زاراوەکەیە کە بریتییە لە (پارێزەر)، کە لە ڕووی واتاوە کێشەی هەیە و ئەو واتایە ناگەیەنێ کە بۆی بەکارهاتووە. چونکە (چاویلکەی پارێزەر) بۆ چاویلکەیەك بەکاردێت، کە لەکاتی کارکردندا چاوەکان بپارێزێت، بەڵام لێرەدا واتاکەی بریتییە لە وە کە (پارێزەر) کەسێکە و چاویلکەیەکی هەیە و مولکی ئەوە. بۆیە باشتر وایە (چاویلکەی پاراستن)ل٥٣ ی بۆ بەکاربێت، کە کتێبەکە خۆی لە هەندێك شوێندا ئەمەی بۆ بەکارهێناوە.

هەروەها (نەمامی فاصولیا)ل١٧٣ زاراوەیەکی ترە کە جێگای سەرنجە، ئەم دەربڕینە زمانییە هەڵەکەی لەوەدایە، کورد هەردوو بەشی دەربڕینەکە بەکاردەهێنت، واتە (نەمام) و (فاصولیا)ش. بەڵام ئەم دوو وشەیە لەگەڵ یەکتری بەکارنایەن، چونکە نەمام بۆ دارێك بەکاردێت کە قەدی هەبێت و لە زەوی بەرزبێتەوە، وەك (نەمامی قەیسی، نەمامی سێو...هتد)، بەڵام بۆ ڕوەکە بچوکەکان یان گیاییەکان، هەر ڕوەك بەکاردێت و هەندێك جاریش (شتڵ) بەکاردێت وەك (شەتڵی تەماتە، شەتڵی تووتن...هتد)[*] . ئەم خشتەیەی خوارەوە هەندێك نموونەی ناو کتێبەکە دەخاتەڕوو، کە هەندێکیان لە بەرانبەر واتای خۆیان بەکار نەهاتون و هەندێکیشیان ئەگەر زاراوە جیهانییەکەیان بۆ بەکاربهاتایە باشتر بوو.

زاراوە / وشە، یان دەستەواژە	ئەو واتایەی بۆی بەکارهاتووە
چاویلکەی پارێزەر.ل١٦٦	چاویلکەی پاراستن.
نەمامی فاصولیا. ل١٧٣	(ڕوەك/شەتڵ/برك)ی فاصولیا
مەیدانی پزیشکی.ل٩٠	بواری پزیشکی
گەرمکەری کارەبایی. ل٥٤	هیتەر/ هیتەری کارەبایی
پێنوسی مۆمی.ل٧٩	ماجیك
چیلکەی لۆکەی پاکژ.ل٥٣	گوێ پاککەرەوە
ڕۆکارە چینی بەردەوامی خانەیی. ل١٥٩	کیوتیکڵ.ل١٥٩
خۆ نقوم کەر. ل٤٣	ئەوانەی دەچنە ژێر ئاوەکان

*- بۆ دەسنیشانکردنی لاپەرەی نموونەکان لە کتێبی زیندەزانیدا، لە دوای نموونەکە یەکسەر ژمارەی لاپەڕەکەمان نوسیوە،بە شێوەیەك بۆ کتێبی زیندەزانی پۆلی یازدەی ئامادەیی تەنیا ژمارە کە نوسراوە، بەڵام بۆ کتێبی زیندەزانی پۆلی دوازدەی ئاکادەیی ژمارەکە نوسراوە و ئەستێرەیەکی لە سەرە .

*- شەتل بۆ ڕووەکە گیاییەکانیش بەکاردێت و بۆ دارە بەرزەکانیش بەکاردێت

هەر لە بارەی زاراوەوە لەناو کتێبی زیندەزانیدا دیاردەیەکی تر هەستی پێدەکرێت ئەویش بریتییە لە فرەزاراوەیی، کە بەهۆی ئەوەی واتای زاراوەیەك فراوانکراوە و بۆ زیاتر لە چەمکێك بەکارهاتووە، یان بەهۆی بەکارهێنانی وشەی هاوواتاوە هاتووەتە ئاراوە. ئەمەش لە زمانی نوسیندا یان لە زمانی لێکۆڵینەوەی زانستیدا پەسند نییە, چونکە پێویستە نوسەر کاتێك لە بەرامبەر چەمکێکدا فۆرمێکی بەکارهێنا، پێویستە تا کۆتایی هەر ئەو فۆرمە بەکاربهێنێت، بە تایبەتی زمانی کوردی کە فرە دیالێکتە، نابێ بەپێی ئارەزووی نوسەر یان وەرگێڕ، لە هەر شوێنێك خۆی حەزی کرد فۆرمی جیاواز بۆ هەمان چەمك بەکاربهێنێت. بۆ نموونە:

زاراوەی (پێنووسی مۆمی) لە هەندێك شوێندا لەبری قەڵەمی (ماجیك) بەکار هاتووە،لا٥٣. هەروەها لە شوێنێکی تر لە بەرامبەر قەڵەمی (باستیل) بەکارهاتووە. ئەمەش پێچەوانەی بنەماکانی بەکارهێنانی زاراوەیە و دەبێتە مایەی سەرلێ شێوانی خوێنەر. بۆیە ئاساییە هەر زاراوە باوە ڕۆیشتووەکە بەکاربهێنرێت و بە خەوشیش دانانرێت، وەك (باستیل و ماجیك).

هەر لەبارەی قەڵەمی مۆمییەوە، لە کتێبەکەدا لە هەندێك شوێن (قەڵەمی مۆمی) بەکارهاتووە لا١٥١، لەهەندێك شوێنیشدا (پێنوسی مۆمی) بەکارهاتووە، لا٥٣.

دیاردەی فرەزاراوەیی لە زمانی قسەکردنی ڕۆژانەی خەڵکدا ئاساییە، بەڵام نابێت ئەمە لە زمانی نوسینی فەرمی ڕەنگ بداتەوە، بەتایبەتی نوسینی بابەتە زانستییەکان لە کتێبی پرۆگرامەکانی خوێندندا. کەچی ئەمە لە کتێبی زیندەزانی پۆلی یازدە و دوازدەی ئامادەییدا بە زەقی هەستی پێدەکرێت. ئەم خشتەیەی خوارەوە چەند نموونەیەك لەم بارەیەوە دەخاتە ڕوو:

زاراوە / وشە	دووبارەبوونەوە	سێ بارەبوونەوە
چیلکەی لۆکەی پاگژ. لا٥٣	دەنکە چیلکەی پەمۆیی.لا١٦٥	گوێ پاککەرەوە، لا١٦٦
دەست کێش. لا١٧٩	دەستەوانە. لا٥٣	
کەتەر (بڕەر). لا١٨٣	کەتەر(نەشتەر). لا٦١	
پاککردنەوە.لا٦٨	پاگژکردنەوە. لا٤٥	
چاویلکەی پاراستن. لا١٦٦	چاویکەی پارێزەر.لا٨٩	
پەرتوکی خوێندکار. لا١٥٥	کتێبی خوێندکار. بەرگی کتێبەکە	
تەماشا کردن. لا١٥٨	لێنۆڕین (نۆڕین). لا١٥٢	
مژۆك (دڵۆپێنەر).لا٥٤	دڵۆپێنەری مژۆك.لا٥٥	
قەڵەم، لا٦٨	پێنوس. لا٥٨	
ئاوی دڵۆپاو، لا٩٠	ئاوی دڵۆپێنراو. لا٩٠	
گیراوە کیمیاوییەکان.لا٤٥	گیراوە کیمیاییەکان.لا٤٥	
ستون. لا١٤٩	ئەستون.لا٤٠	

کتێبی زیندەزانی ویاسا سینتاکسییەکان:

ئەوی جێگای سەرنجی ئەم لێکۆڵینەوەیە سەبارەت بە یاسا سینتاکسییەکان ئەوەیە، کە کتێبی زیندەزانی پرۆگرامەکانی خوێندن بەکوردی نوسراوەتەوە، بەڵام لە زۆر شوێندا پەیڕەوی هەندێك لە یاسا سینتاکسییەکانی زمانی کوردی نەکردووە، لە خوارەوە ئەم دیاردەیە دەخەینەڕوو.

ڕیزبوونی کەرستە:

زمانی کوردی لە ڕیزبوونی کەرستەدا پەیڕەوی سیستمی (SOV) دەکات. کەچی لە کتێبی زیندەزانیدا ئەم سیستەمە لە هەندێك باردا تێکشکاوە، هۆکاری ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ کاریگەری زمانی عەرەبی، چونکە لە زمانی عەرەبیدا کەرستەکان بە جۆرێکی تر ڕیزدەکرێن و ئەم کتێبەش لە زمانی عەرەبییەوە وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی کوردی. بەم پێیە وێڕای وەرگێڕانی واتای چەمك و واتای دەقەکە، لە هەندێك شوێندا دەقەکە بە هەمان یاسای سینتاکسی زمانی سەرچاوەوە، وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی کوردی. بۆ نموونە:

((سەرقاپی پیتریەکە لابەرە وە چیلکەکە بخشێنە لە ناوچەی ئەگاری ڕەنووس ٢.))لا٦٨

ڕستەی زمانی کوردی کەرستەکانی بە شێوەیەك ڕیز دەبن، کە کاری ڕستە دەکەوێتە کۆتایی. کەچی لەمەی سەرەوەدا (بخشێنە) کاری ڕستەکەیە و لە ناوەڕاستەوە هاتووە. شوێنی بنەڕەتی خۆی بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

سەرقاپی پیتریەکە لابەرە و چیلکەکە لە ناوچەی ئەگاری ڕەنووس ٢ <u>بخشێنە</u>.

نموونەی لەم شێوەیە لە کتێبەکەدا زۆر بەدیدەکرێت. وەك:

- ((چاویلکەی پاراستن بەکاربهێنە لە دژی مادده کیمیاییەکان.))لا٤٥*
- چاویلکەی پاراستن لە دژی مادده کیمیاییەکان بەکاربهێنە.
- لە دژی مادده کیمیاییەکان چاویلکەی پاراستن بەکاربهێنە.
- ((پێویستە چارەسەر بۆ گشت زانیارییەکان بێتە ئەنجام.))لا٣٩
- پێویستە گشت زانیارییەکان چارەسەر بکرێن.
- ((پێویستە دەسنیشانی ڕێگەی پیشاندان دیاری بکەین.))لا٤٠
- پێویستە ڕێگەی پیشاندانی دەستنیشان بکەین.
- ((پێش دەستکردنت بەکار))لا٤٢
- پێش دەست بەکاربوونت.
- ((گەڵاکانی زۆربەی ڕووەك... ڕۆشناییان تێدایە.))لا٨٥
- گەڵای زۆربەی ڕوەکەکان... ڕۆشناییان پێدایە.

ڕێککەوتن:

لە کتێبی زیندەزانیدا دیاردەی هەڵەکردن لە ڕێککەوتنی کەس و ژمارەی کەرستەکانی ڕستە بوونی هەیە. وەك:

- ((گەڵاکان بۆیەی زەردی تێدایە.))لا٨٥

لەم ڕستەیەی سەرەوە (گەڵاکان) نیشانەی (ان) ی کۆیان پێوەیە، بۆیە دەبێ فرێزی (بۆیەی زەرد)یش لە ژمارەدا لەگەڵی ڕێك بکەوێت و نیشانەی کۆکردنەوەی پێوەبێت. وەك:

- گەڵاکان بۆیەی زەردیان تێدایە

ئەم دیاردەیەش لە زۆر شوینی کتێبەکەدا بوونی هەیە، لێرەدا هەندێکیان دەخەینەڕوو:

- ((زۆر جار کلۆرۆفیل ڕەنگەکانی دیکەی ناو گەڵا دادەپۆشن.))لا٨٥
- زۆر جا کلۆرۆفیل ڕەنگەکانی دیکەی ناو گەڵا دادەپۆشێت.
- ((دەربارەی ئەو بابەتانەی کە پەیوەستە بە چالاکییە تاقیگەییەکانەوە.))لا٤٨
- دەربارەی ئەو بابەتانەی کە پەیوەستن بە چالاکییە تاقیگەییەکانەوە.
- ((ئەم جۆرە کارانە دەبێتە هۆی...))لا٤٥*
- ئەم جۆرە کارانە دەبنە هۆی...

کتێبی زیندەزانی و بەکارهێنانی ئامرازەکان:

(ەوە / وە)،(دا): ئەم پاشبەندانە لە زمانی نوسیندا نابێت بەشێوەیەکی هەڕەمەکی بەکاربهێنرێن، هەرچەندە هەڵەکردن لە بەکارهێنانیاندا لە زمانی قسەکردندا نابێتە هۆی گۆڕینی واتا. بەڵام ئەمەش ئەوە ناگەیێنێ کە لە ئاستی نوسیندا بەتایبەتی نوسینی (فەرمی) بەپێی ئارەزوو بەکاربهێنرێن. ئەم بارە لە زۆرشوێنی کتێبی زیندەزانیدا هەستی پێدەکرێت، بۆ نمونە فرێزی (لەخۆ دەگرێت) لەچەند شوێنێکدا دووبارەبۆتەوە، لە هەندێکیان پاشبەندی (وە)ی وەرگرتووە و لە هەندێکیشیان وەری نەگرتووە. وەك:

لەخۆوە دەگرێت، لا٥٠*

لەخۆ دەگرێت، پێشەکی کتێب

بێگۆمان لەم دوو دەربڕینەی سەرەوە دەبێت یەکێکیان پەسەندتر بێت، بەپێی سەلیقەی زمانیش لە کوردیدا (لە خۆ دەگرێت) ڕاسترە.

جگە لەمە لە زۆر شوێنی ناو کتێبەکەدا فرێزی بەندی وا هەیە پێوستی بە پاشبەندی (ەوە/وە) هەیە کەچی ئەو بەکاری نەهێناوە. وەك:

- ((لەوانەیە پەیوەست بن بە ماددەکان و ئامێرەکان))لا٤٤* ← ئامێرەکانەوە
- ((لە ڕیگەی بوون یان نەبوونی پرۆتینە جیاکەرەوەکان دیاریدەکرێت))لا٨٩*
- لە ڕیگەی بوون یان نەبوونی پرۆتینە جیاکەرەوەکانەوە دیاریدەکرێت

هەروەها کتێبەکە لە ئاستی پاشبەندی (دا)دا، هەڵەی زۆری تێدا بەدی دەکرێت، لەزۆربەی شوێنەکانی ناو کتێبەکەدا پێویست بەوەدەکات ئەم پاشبەندە بەکاربێت، کەچی کتێبەکە بەکاری نەهێناوە. وەك:

- لە هەمان شوێنی پێشو، لا٨٠ ← لە هەمان شوێنی پێشودا
- لەگەڵ هاوڕێکانت لە پۆل، لا١٠* ← لەگەڵ هاوڕێکانت لە پۆلدا

لە هەندێك شوێندا پێویست بە بەکارهێنانی (دا) ناکات، کەچی کتێبەکە بەکاریهێناوە وەك:

- ئەو کاغەزەی دەکەوێتە ژێر بورییە باریکەکاندا، پێشەکی کتێبەکە ← باریکەکانەوە

ئەمەی سەرەوە بەڕێژەیەکی زۆر فراوان هەستی پێدەکرێت.

ئامرازی (کە): ئەم ئامرازە لەزمانی کوردیدا بە شێوەیەکی فراوان بەکاردێت. هەروەها بەپێی بۆچوونی هەندێك لە زمانەوانەکان، ئەم ئامرازە سەربەخۆیی تەواوی نییە و لابردنیشی هیچی ئەوتۆ ناگۆڕێت لە هەندێك لە ڕستەکانی زمانی کوردیدا. وەك:

- من، کە بۆ ئازادی بجەنگم، لە مەرگ ناترسم.

لەم ڕستەیەی سەرەوە دا (کە) لە ڕستەکەدا هەبێ و نەبێ واتای ڕستەکە گۆڕانی بەسەردا نایەت[٣٣].

ئەمەی سەرەوە لە هەندێك باردا ڕاستە، بەڵام لە هەندێك باری تردا، وەك لە بەشی یەکەمدا باسمان کرد، بەکارهێنانی دروستی ئامرازی (کە) دەبێتە هۆی لابردنی تەم و مژی لە ڕستەدا. لە هەندێك شوێندا بەکارهێنان وبەکارنەهێنانی کاریگەری لەسەر مەبەستی ڕستەکە نابێت ، بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێت کە نوسەر بە ئارەزووی خۆی بەکاری بهێنێت یان بەکاری نەهێنێت. ئەوەی تێبینی دەکرێت لە کتێبی زیندەزانی پۆلی یازدە و دوازدەی ئامادەییدا، جۆرێك لە پشێوی و هەڕەمەکی هەیە، لە ئاستی ئەم ئامرازەدا و پێویستی بە ڕێکخستنەوە هەیە. وەك:

-((کۆمەڵەی... لە سامپڵەکانی خوێنی کۆمەڵەی نەزانراو، لە خوێنێکدا، لە خوێنی مرۆڤ بچێت دیاری دەکەین.)) لا٨٩*

بەکارهێنانی (کە) لەمەی سەرەوەدا، تێگەیشتن ئاسانتر دەکات و دەبێتە هۆی لەیەك جیاکردنەوەی چەمکەکان. وەك:

- کۆمەڵەی... لە سامپڵەکانی خوێنی کۆمەڵەی نەزانراو، لە خوێنێکدا، کە لە خوێنی مرۆڤ بچێت، دیاری دەکەین.

- ((نیشانە دابنێ لەسەر ئەو کاغەزەی دەکەوێتە ژێر بۆرییە باریکەکاندا ئاماژە بکات بە کۆتایی هەر دڵۆپێك لە ئاوە ڕەنگدارەکە.))لا٦١

- نیشانە لەسەر ئەو کاغەزەی دەکەوێتە ژێر بۆرییە باریکەکاندا دابنێ کە ئاماژە بە کۆتایی هەر دڵۆپێك لە ئاوە ڕەنگدارەکە بکات.

هەروەها لە هەندێك شوێنی تردا، پێویست بە بەکارهێنانی (کە) ناکات، بەڵام لە کتێبەکەدا بەکارهاتووە، یاخود لە جیاتی ئامرازێکی تر، (کە) بەکارهاتووە. وەك:

- ((کە ڕەنگی وەنەوشەیی کریستاڵی بەهێز دەکات و یارمەتی دەدات کە بەخانەکانەوە بنوسێت.))لا٩٠

- کە ڕەنگی وەنەوشەیی کریستاڵی بەهێز دەکات و یارمەتی دەدات بۆئەوەی بەخانەکانەوە بنوسێت

- ((کاری تاقیگەیی ئەوەیە کە خۆت بتوانیت خشتەکانت دابنێیت.))لا٣٩

- کاری تاقیگەیی ئەوەیە خۆت بتوانیت خشتەکانت دابنێیت.

ئەمەی سەرەوە زۆر بە فراوانی لە کتێبەکەدا بوونی هەیە.

ئامرازی (و): ئەوەی ئێمە دەمانەوێت سەرنجی بدەین ئەوەیە، کە لە کتێبی زیندەزانی پرۆگرامەکانی خوێندندا، لەجیاتی ئەم ئامرازە فۆرمێکی تریش بەکار هاتووە، کە بریتییە لە (وە). وەك:

- ((ناوەندی درێژی گشتی وە درێژی کلك و درێژی لەش))، لا٦٦*

جگە لەمەش لە زۆر شوێندا ئامرازی لێکدەری (و) لەگەڵ وێرگوڵ (،) هەردووکیان بەدوای یەکتردا هاتوون. ئەمەش نابێت, چونکە یەکێکیان کاری ئەویتر ئەنجام دەدات. وەك:

(ئاڵوگۆڕی گازەکان لە نێوان ئەو هەوایەی کە لە سیکڵدانۆچکەکانی سیدایە، و لە نێوان ئەو خوێنەی... هتد)، لا٧١.

[٣٣] - شهاب شێخ طیب (٢٠١٤) دەربارەی زمانەوانی، نارین بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر لا١٤٠ .

ئەمەی سەرەوە پێچەوانەی ڕێنوس و خاڵبەندییە، بەڵام لەمەش ئەولاتر ئەوەیە، کە لە هەندێك شوێندا، هەردوو فۆرمی (و،وە) لەگەڵ وێرگوڵ هەموویان بەدوای یەکتردا ڕیزکراون. وەك:

(سەرلەنوێ سلایدەکە بخەرە ناو قاپی بۆیەکە و، وە دە دڵۆپ لە گرام...هتد).لا٩١

شایانی باسە ئەم دیاردەیەی سەرەوە بەشێوەیەکی زۆر و بەربڵاو لە نوسینی کتێبەکەدا دووبارە بۆتەوە.

بە هەڵە بەکارهێنانی پریپۆزیشن:

پریپۆزیشنەکان لە چوارچێوەی جۆرێك لە وشەدا پۆل دەکرێن، کە پێی دەوترێت وشەی ئەرکی. وشە ئەرکیەکانیش تاوەکو لە ڕستەدا بەکارنەهێنرێن بەتەنیا واتای تەواو نابەخشن، بەڵام بە هەڵە بەکارهێنانیان دەبێتە هۆی گۆڕینی واتا. وەك:

دوعات لێ دەکەم. دوعات بۆ دەکەم.

ئەم دیاردەیەی سەرەوە لە کتێبی زیندەزانی پرۆگرامەکانی خوێندندا، بەرچاو دەکەوێت، کە ئەگەر نەبووبێتە مایەی هەڵگەڕانەوەی واتا، بووە بە مایەی دروستکردنی جۆرێك لە پشێوی. بەشێوەیەك کاتێك دەقەکان دەخوێنیتەوە، ئەوەت لا بەرجەستە دەبێت، کە ئەم نوسینە لە هی یەکێك ناچێت قسەپێکەری زمانەکە بێت، بۆیە ئەمە لەزمانی نوسینی فەرمیدا ڕێپێدراو نییە. سەرنجی ئەم نمونانە بدە:

- ((چی بوە هۆی گۆڕانی هێلکەی ١ دوای نقومکردنی به ئاودا)) لا٨١* ⟵ لە ئاودا
- ((بریتییە لە لیستێك بەو ماددانەی پێویستیت پێیان هەیە))لا٤٨ ⟵ لەو ماددانەی

هەروەها لە هەندێك شوێنی تری کتێبەکەدا، ئامرازی (هەروەها) لە شوێنی خۆیدا بەکارنەهاتوە و بۆتە هۆی دروستکردنی تەم و مژی. وەك ئەم پەرەگرافەی خوارەوە:

((... پێویستە نیشانەدرێك پێشکەش بکەیت کە تیای دا ئەو پرسیارەی پێویستی بە وەڵام دانەوە هەیە لەخۆ بگرێت، هەروەها کرداری جێبەجێکردنی ئەوەی کە لە داهاتوودا بەکاری دەهێنیت ...))،لا٤٩

لە درێژەی خوێندنەوەی پەرەگرافەکەدا لە کتێبەکە، تاوەکو بەدوایدا بڕۆین پرۆسەی تێگەیشتن زەحمەتتر دەبێت، سەرەڕای تێبینیمان لەسەر چۆنییەتی ڕێکخستنی کەرستەکان و بەکارهێنانی خاڵبەندی (کە لەشوێنی خۆیدا باسی دەکەین). لەم پەرەگرافەدا ئامرازی (هەروەها) بە هەڵە بەکارهاتوە. بەواتای ئەوەی ئەگەر لە شوێنی (هەروەها)دا، ئامرازی (لەگەڵ) دابنێین، کێشەکە چارەسەر دەبێت. چونکە (هەروەها) لەو بارانەدا بەکاردێت، کە شتێك بە هەمان شێوە هەڵسوکەوت بکات[٣٤].

ڕەنگدانەوەی شێوازی ئاخاوتن لەڕێنوسی کتێبی زیندەزانی:

ئێمە لێرەدا باس لە هەڵە ڕێنوسییەکان ناکەین، کە پەیوەندیان بە هەڵەی چاپەوە هەیە، بەڵکو ئەو هەڵانە دەخەینە بەر باس، کە لە ئەنجامی لێ وردنەبوونەوە و بە هەند هەڵنەگرتن هاتونەتە کایەوە و بە کاریگەری شێوازی ئاخاوتنی ڕۆژانەوە هێنراونەتە ناو دەق و لە نووسیندا پەیڕەوکراون.

[٣٤] –محمد محوی و نەرمین عمراحمد، (٢٠٠٤)، مودێلی ڕێزمانی کوردی، چاپخانەی ژیر، سلێمانی لا٦٧ .

مۆرفیمی داخوازی (ب):

ئەم مۆرفیمە هەندێك جار بەهۆی كاریگەری شێوە ئاخاوتنی ناوچەیی، لە ئاستی زمانی قسەكردندا دەرناكەوێت، لە پێناوی بەفیڕۆنەدانی وزەدا. ئەمە تا ئێرە كارێكی ئاساییە. وەك: (ڕابكە ڕاكە). بەڵام ئەمە لە ئاستی زمانی نوسیندا ڕێگە پێدراو نییە و پێویستە مۆرفیمەكە بنوسرێت، بە پێچەوانەوە ڕێزمانی زمانەكە دەشێوێت و بنچینەی وشە ون دەبێت. هەروەها ئەگەر نوسین و نەنوسینی مۆرفیمی داخوازی بە ئارەزووی نوسەر بێت، دەبێتە هۆی ئەوەی كە هەندێك لە وشەكان دوو شێوەی نوسینیان هەبێت. نموونەی لەم بارە لە زۆر شوێنی كتێبی زیندەزانی پرۆگرامی خوێندن دا دەست دەكەوێت. وەك:

- ((بەروانكەی تاقیگە لەبەر بكە و دەستەوانەكانیش لە دەستكە))لا٥٧*

لەمەی سەرەوەدا لە دوو شوێندا مۆرفیمی داخوازی بوونی هەیە، لە یەكێكیان وێنەی دەركەوتووە (لەبەر بكە)، لەویترياندا وێنەی دەرنەكەوتووە (لە دەست كە).

لە لاپەرە (٦٥)ی هەمان كتێبدا، لە یەكێك لە پەرەگرافەكان لە (٨) شوێن مۆرفیمی داخوازی بوونی هەیە، كەچی لەهەندێكیان دەركەوتووە و لە هەندێكیان دەرنەكەوتووە. ئەمەش بۆتە هۆی جۆرێك لە پاشاگەردانی لە ڕێنوسی كتێبەكەدا. هەروەها ئەم بارە لە تەواوی كتێبەكەدا بەشێوەیەكی بەرفران دووبارە بووەتەوە، بەڵام ئێمە تەنیا بواری ئەوەمان هەیە سامپلێك بخەینەڕوو.

هەروەها كاتێك لە ئەنجامی گۆڕاندا دەنگێك دێتە ناوەوە، نابێت لە ئاستی نوسیندا پیشان بدرێت. كەچی لە كتێبی زیندەزانی پۆلی یازدە و دوازدەی ئامادەییدا ئەم دیاردەیە زۆر پەیڕەو كراوە. وەك:

- ((وەڵامی ئەم پرسیارانەی خوارەوە بدەرەوە ؟)) لا١٠
- ((ئاگاداری مامۆستاكەت بكەرەوە ؟))لا٤٣
- ((ڕووەكە كێوییەكانی دیكە لێ مەكەرەوە؟))لا٤٤
- ((ئەوە بخەرەوە بیرت ؟))لا٤٩

شایانی باسە دەركەوتن و دەرنەكەوتنی ئەم دیاردە فۆنۆلۆجییەی سەرەوە، لە كتێبەكەدا بەپێی ئارەزووە، واتە لە هەندێك شوێن نیشان دراوە و لە هەندێك شوێنیش نیشان نەدراوە. ئەمەش بۆتە هۆی جۆراوجۆری لە ڕێنوسدا.

جگە لەمەی سەرەوە لە بەكارهێنانی ئەسپێكتی (دە)دا، كە لەگەڵ كاری ڕانەبردوو و ڕابردووی بەردەوامدا دەردەكەوێت، ئەو جۆرە تێكەڵییە هەیە. ئەم فۆرمە لەزمانی قسەكردندا (بەتایبەتی سلێمانی) گۆڕانی بەسەردا دێت و دەبێت بە (ئە). ئەوەی دەمانەوێت سەرنجی بدەین ئەوەیە، كە ئەو فۆرمەی لەزمانی قسەكردندا بەكاردێت، لەزۆر شوێن لە نوسینی كتێبی زیندەزانیشدا هەستی پێدەكرێت. بە واتایەكی تر لە كتێبەكەدا هەردوو فۆرمەكە بەكارهاتووە، بەشێوەیەك لە یەك لاپەڕەدا جارێك (دە) و جارێك (ئە) دەبینرێت. ئەمەش لە زمانی نوسیندا ڕێگا پێدراو نییە، بەتایبەتیش لە نوسینی كتێبەكانی پرۆگرامی خوێندندا، چونكە قوتابیان لەسەری ڕادێن. نموونە:

- ((ئایا ئەتوانیت بڵێیت... هتد.))لا٧٠
- ((... دەتوانیت فێربیت لە ئەنجامی ئەم تاقیكردنەوەیە.))لا٧٠

کتێبی زیندەزانی و خاڵبەندی:

ئەوەی پەیوەندی بە خاڵبەندییەوە هەیە لە کتێبی زیندەزانی پۆلی یازدە و دوازدەی ئامادەییدا، ئەوەیە کە هەڵەی زۆری تێدایە. بە شێوەیەك، کە هیچ لاپەڕەیەك نییە هەڵەی تێدا نەکرابێت، لە بەکارهێنانی خاڵ و وێرگوڵ ونیشانەی پرسیار و... هتد. لەم لێکۆڵینەوەیەدا تەنیا چەند نموونەیەك دەخەینەڕوو:

خاڵ: ((ئەمانە بەکاربهێنە جاویلکەی پاراستن. بەروانکەی تاقیگە،... هتد.))لا١٦١

لەمەی سەرەوە لە نێوان ژماردنی چەند شتێکدا (خاڵ) دانراوە، کە ئەمەش بەپێی خاڵبەندی نابێت، چونکە خاڵ لە کۆتایی ڕستەکان یان کە بیرەکە تەواو بوو، ئینجا دادەنرێت.

بەدوای یەکداهااتنی (.) و (و): وەك:

((ئەوانیش لەلای خۆیانەوە گەیێنکەی دەماری لەگەڵ خانە چیلکەییەکان و خانە قوچەکییەکان پێکدەهێنن. و لەو تۆڕەدا...هتد.))لا٦٢*

وێرگۆڵ / فاریزە(،):

((خشتە داتاییەکان لە ڕاستیدا زۆرترین هۆکاری داتاکانی بەربڵاوە سەرەڕای هەبوونی خشتە داتاکان بە ئامادەکراوی لەناو پەرتووکەکانی کاری تاقیگەییدا گرینگ ئەوەیە، کە خۆت بتوانیت خشتەکانت دابنێیت بە باشترین ڕێگە، بۆ جێبەجێکردنی ئەم کارە بریتییە لە هەڵبژاردنی ناو نیشان بۆ خشتەی داتاکان،...هتد.))لا٣٩

ئەم پەرەگرافەی سەرەوە لە چوار دێڕ یان حەوت ڕستە پێکهاتووە، کەچی یەکجار وێرگوڵ (،) بەکارهاتووە.

هەروەها وێرگوڵ (،) و (و) شوێنی یەکتر دەگرنەوە لە نوسیندا، بەواتای ئەوەی ئەگەر یەکێکیان هەبێت، پێویست بە بوونی ئەویتر ناکات. بەڵام لە کتێبی زیندەزانیدا، ئەم دوو کەرستەیە هەردووکیان بەدوای یەکتریدا هاتوون و ئەمەش لە زۆر شوێندا دووبارە بۆتەوە. وەك:

((پابەند بوون پێوەی، و پەخشکردنی نامە...هتد.))لا٤٧

((ئێسکەکە بەهۆی موکێشەوە لە ئۆفنەکە دەربهێنە، و لەسەر پارچە قوماشی...هتد.))لا٥٩*

کتێبی زیندەزانی و وەرگێڕان:

ئەوەی شایانی باسە لەبارەی واتا و وەرگێڕانەوە، ئەوەیە کە چەندین ڕستە یان پەرەگراف لە کتێبەکەدا هەن، کە واتا نابەخشن، یاخود خوێنەر زۆر پێیەوە ماندوو دەبێت تاوەکو لێی تێدەگات. هۆکاری زەحمەت تێگەیشتنەکەش ناوەڕۆکی بابەتەکە نییە، بەڵکو زمان و ڕێنووسی بابەتەکە ئەم گرفتەی دروست کردووە. ئەمەش لەگەڵ بنەماکانی زمانی پەخشانی زانستیدا ناگونجێت. لە خوارەوەدا نموونەی چەند دەقێك لە کتێبەکەدا چۆن نوسراوە وەکو خۆی دەیخەینەڕوو، ئینجا هەمان دەق لەکتێبە عەربیەکە چۆن نوسراوە بە عەرەبی دەخەنەڕوو (چونکە کوردییەکە لە عەرەبییەکەوە وەگێڕداوە). پاشان هەندێك لە دەقەکان دووبارە دادەڕێژینەوە، بۆئەوی ڕاستییەکە باشتر دەرکەوێت. هەروەها ژمارە بۆ دەقەکان دادەنێین.

١- **دەقی ناو کتێبەکە وەکو خۆی:** ((ڕوی لێکچوون لە نێوان ئەو کارلێکەی لە نێوان گوێزەرەوە پرۆتین و ئەو ماددەیەی کە دەیگوێزێتەوە هەروەها لە نێوان ئەنزیم و مادە کارلێککردووەکەی دا چییە ؟))لا١٠

-**هەمان دەق لە کتێبە عەرەبییەکەدا:** ((ما وجه الشبه بين التفاعل الذي يجري بين البروتين الناقل و المادة التي ينقلها وبين انزيم ومادته المتفاعلة ؟)) ل١٠

-**دەقەکە بەم شێوە بێت باشترە:** (رووی لێکچوون چییە کاتێك کارلێککردن ڕوودەدات لە نێوان گوێزەرەوە پرۆتین و ئەو ماددەیەی کە دەیگوازێتەوە لەلایەك و لەنێوان ئەنزیمێك و ماددە کارلێکردووەکەی لەلایەکیتردا.)

٢- **دەقەکە لەکتێبەکەدا وەکو خۆی:** ((هێما چاپکراوە تایبەتییەکان بە سەلامەتی و دڵنیایی بناسە ئەوانەی ئاماژەی گرتنەبەری هەندێك ڕێوشوێنی زیاتر پێویستن کە لەسەریان برویت.))ل٤٢

-**هەمان دەق لە کتێبە عەرەبییەکەدا:** ((تعرف الرموز المطبوعة الخاصة بالسلامة والامان – انها تشير الي التدابير الاضافية التى يجب عليك اتخادها))ل٤٢.

-**پێوستە بەم شێوەیە بێت:** (ئەو هێما چاپکراوانە بناسە کە تایبەتن بە سەلامەتی و دڵنیایی، ئەوانەی ئاماژە بە هەندێك ڕێوشوێنی تر دەکەن، کە پێویستە بیانگریتەبەر)

٣- **دەقەکە لەکتێبەکەدا وەکو خۆی:** ((یەکەم کارت ئەوەیە، فێری تەکنیککاری بۆیەی گرام بیت، لە ڕێگای تاقیکردنەوەی ئەو سامپڵانەی بەکتریای کە لە پێشدا زانراون کە، پۆزەتیڤن یان نێگەتیڤن بە بۆیەی گرام.))ل٨٩

-**دەقەکە لە کتێبە عەرەبییەکەدا:** ((مهمتك الاولى هي ان تتعلم تقنية صبغة الجرام عن طريق اختبار عينات من البكتريا المعروفة مسبقا بانها سالبا او موجبة لصبغة جرام))ل٨٩

-**وا باشترە دەقەکە بەم شێوەیە بێت:** (کاری بەراییت فێربوونی کرداری بۆیەکردنی گرامە، لە ڕێگەی تاقیکردنەوەی چەند سامپڵێك لە بەکتریا، کە پێشوەخت زانرابێت ئەم سامپڵانە نێگەتیفن یان پۆزەتیفن بە بۆیەی گرام.)

٤- **دەقەکە لەکتێبەکەدا وەکو خۆی:** ((بە هێزی گەورەکردنی بەرز لێبنۆڕە))ل١٤٨

-**دەقەکە لە کتێبە عەرەبییەکەدا:** ((تفحص الشريحة عند قوة التكبير الكبرى))ص١٤٨.

-**بەم شێوەیە بێت پەسندترە:** (سلایدەکە بە هێزی گەورەکردنی بەرز بپشکنە.) یان (بە هێزی گەورەکەدنی بەرز بنواڕە سلایدەکە.)

٥- **دەقەکە لەکتێبەکەدا وەکو خۆی:** ((بە هیچ شێوەیەك لە ناو تاقیگەدا نان و خواردن مەخۆ لە خواردنەوەش دووربکەوە.))ل٤٤*

-**دەقەکە لە کتێبە عەرەبییەکەدا:** ((لا تتناول أي الطعام او الشراب... في المختبر))ص٤٤*.

-**بەم شێوەیە بێت پەسندترە:** (لە تاقیگەدا خواردن و خواردنەوە مەخۆ و مەخۆرەوەو.)

٦- **دەقەکە لەکتێبەکەدا وەکو خۆی:** ((لێت دەخوازێت ئەو تەکنیکانەی کە فێریان بوویت لە چالاکییەکانی تەکنیکی تاقیگەییی بۆ وەڵامی پرسیارەکان بەکار بهێنیت.))ل٤٧

-**دەقەکە لە کتێبە عەرەبییەکەدا:** ((انشطة تصاميم التجارب المختبرية تطلب منك استخدام التقنيان التي تعلمتها في انشطة التقنييات المختبرية، في حل المسائل))ص٤٧.

-**بەم شێوەیە بێت پەسندترە:** (چالاکییەکانی نەخشەدانانی ئەزموونە تاقیگەییەکان داوات لێدەکات، بۆ شیکارکردنی پرسیارەکان، ئەو تەکنیکانە بەکاربهێنیت کە لە چالاکییەکانی تەکنیکی تاقیگەیدا فێریان بویت.)

٧- **دەقەکە لەکتێبەکەدا وەکو خۆی:** ((وریابە ئامرازە شووشەکان زوو تێکدەچن. یەکسەر ئاگاداری مامۆستاکەت بکەرەوە لە شکاندنی هەر ئامرازێکی شوشەدا یان توشبوون بە ماددە ڕژاوەکان بەجێمەهێنە. تا مامۆستاکەت داوای ئەوەت لێ نەکات.))ل٥٨ *.

-دەقەکە لە کتێبە عەرەبییەکەدا: ((احذر:الادوات الزجاجیة سریعة العطب. ابلغ معلمك على الفور في حال تحطم ادوات الزجاجیة او اصابة بأي جروح. لاتقم باعمال التنظیف لازالة الحطام الزجاجي او المواد المتسربة مالم یطلب معلمك القیام بذالك.))ص٥٨*

-واباشترە بەم شێوەیە بێت: (ئاگاداربە! ئامرازە شوشەییەکان زوو دەشکێن، لە کاتی شکانی هەر ئامرازێکی شوشەدا یان برینداربوون، مامۆستاکەت ئاگادار بکەوە، هەروەها شوشە و ماددە شکاو و پەرشوبڵاوەکان هەڵمەگرەوە و شوێنەکە پاك مەکەوە تاوەکو مامۆستاکەت داوات لێ نەکات.)

ئەوەی هەستی پێدەکرێت لە بارەی (واتا و وەرگێڕان)دا ئەوەیە، کە دەقەکان لە ڕێگەی وەرگێڕانی وشە بە وشەوە وەرگێڕدراونەتە سەر زمانی کوردی، بۆیە دەقەکان لە هەندێك شوێندا واتا نابەخشن و لە هەندێك شوێنیتردا بە زەحمەت خوێنەر لێیان تێدەگات. چونکە هەر زمانێك یاسا و ڕێسای تایبەت بەخۆی هەیە لە ڕیزبوونی کەرستە و کرداری گەیاندنی واتادا. جگە لەمە خاڵبەندیش هۆکارێکی ترە، بۆ ئەوەی دەقەکان واتای خۆیان نەبەخشن و خوێنەر نەتوانێت زانیارییەکان لە مێشکی خۆیدا پۆلێن بکات، بۆیە کرداری تێگەیشتن نایەتە کایەوە یان زەحمەتتر دەبێت.

ئەنجامەکان:

١- کتێبی زیندەزانی پۆلی یازدە و دوازدەی ئامادەیی، لە ڕووی زمان و ڕێنوسدا لەچوارچێوەی گشتی نوسینی زانستی لایداوە، کۆمەڵێك هەڵەی تێدا بەدیدەکرێت و هەڵەکانیش بریتی نین لە هەڵەی چاپ، بەڵکو هەڵەی بنەڕەتین کە پێویستیان بە هەڵوەستە هەیە.

٢- لەڕووی زاراوەوە، دیاردەی فرەزاراوەیی و داتاشینی زاراوە بۆ زاراوە زاستیە جیهانییەکان بوونی هەیە، لەگەڵ نەگەیاندنی واتای تەواو لەکاتی وەرگێڕانی زاراوەکاندا.

٣- لە زمانی نوسینی کتێبەکەدا پێشێلکردنی یاسا سینتاکسییەکانی زمانی کوردی هەستی پێدەکرێت. وەك ڕیزبونی کەرستە و بەهەڵە بەکارهێنانی ئامرازەکان و... هتد.

٤- لایەنی خاڵبەندی و ڕێنوسی کتێبی زیندەزانی پرۆگرامەکانی خوێندن، پشێوی و پاشاگەردانی پێوە دیارە، بە شێوەیەك کە هیچ لاپەڕەیەکی کتێبەکە نییە هەڵەی خاڵبەندی تێدا نەبێت.

٥- لەڕووی وەرگێڕانەوە کتێبەکە پەیڕەوی جۆری وەرگێڕانی وشە بە وشەی کردووە، کە دەقەکە وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی کوردی. جگە لە وەرگێڕانی چەمکەکان، دەقەکە بەگوێرەی یاسا سینتاکسییەکانی زمانی بنەڕەتەوە، کە عەرەبییە، وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی کوردی.

لیستی سەرچاوەکان:

کوردی:

١. ئاوازحەمەصدیق بەگیخانی(١٩٩٦)، ڕیزبوونی کەرستە لە زمانی کوردیدا، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی ئاداب زانکۆی سەلاحەدین

٢. ئیبراهیم عەزیز ئیبراهیم، ئامراز لەزمانی کوردیدا، انتشارات صلاح الدین ایوبی.

٣. پەروین عوسمان مستەفا عەللاف(٢٠٠٩)، واتا و وەرگێڕان، چاپخانەی ڕۆژهەلآت،چاپی یەکەم، هەولێر.

٤. حسین یعقوبی، و: ئیسماعیل بەرزنجی(٢٠٠٧)، زمان وەرگێڕان و پەیوەندیە کلتورییەکان، چاپخانەی دەزگای ئاراس، هەولێر.

٥. ڕەفیق محەمەد محێدین شوانی (١٩٩٧)، ئامرازی بەستنەوە لەزمانی کوردیدا، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی پەروەردەی ابن ڕشد، زانکۆی بغداد.

٦. ڕێبوار سیوەیلی و مسلح ئیروانی(٢٠٠٣)، خالّبەندی پراکتیکی، هەولێر، چاپخانەی ژیان، چاپی یەکەم

٧. شهاب شێخ گیب(٢٠١٤)، دەربارەی زمانەوانی، نارین بۆ چاپ و بلآوکردنەوە، هەولێر.

٨. شێرکۆ بابان(٢٠٠٩)، ڕێزمانی ئامرازی پەیوەندی لەئاستی زمانی نوسیندا، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر.

٩. گالب حسین علی(١٩٩٨)، هەندێ لایەن لە پەیوەندی نێوان ڕستە و واتا، نامە دکتۆرا، زانکۆی سەلاحەدین، کۆلێژی ئاداب.

١٠. عەبدوڵلا حوسێن ڕەسوڵ (٢٠٠٦)، پوختەیەکی وردی ڕستەسازی کوردی، کتێبفرۆشی سۆران، چاپی دووەم، هەولێر

١١. عەزیز گەردی (١٩٨٧)، پەخشانی کوردی، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر.

١٢. عزیز گەردی (١٩٧٤)، ئەدەب و ڕەخنە، چاپخانەی (الحوادپ)، بەغدا.

١٣. کامل حسن البصیر(١٩٧٩)، زاراوەی کوردی، چاپخانەی زانکۆی سلێمانی.

١٤. کەمال جەلال غەریب(٢٠١٢)، پرۆژەی زاراوەی زانستی کوردی، دەزگای چاپ و بلآوکردنەوی ئاراس، چاپی دووەم، هەولێر.

١٥. لێژنەی زمان و زانستەکانی لەکۆڕی زانیاری کورد(٢٠١١)، ڕێزمانی ئاخاوتنی کوردی، دەزگای چاپ و بلآوکردنەوەی ئاراس، چاپی دووەم، هەولێر.

١٦. محمد محوی و نەرمین عمراحمد(٢٠٠٤)، مودێلی ڕێزمانی کوردی، چاپخانەی ژیر، سلێمانی .

١٧. محمد معروف فتاح(٢٠١٠)، لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان، چاپخانەی ڕۆژهەلآت، چاپی یەکەم، هەولێر.

١٨. میدیا جلال (٢٠١٢)، سینتاکس و سیمانتیکی بەستنەوە لە زمانی کوردیدا، نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەدین، کۆلێژی پەروەردەی مرۆڤایەتی.

١٩. لێژنەی دەستوری زمانی کوردی (١٩٨٥)، هەندێ لە بابەتە کێشەدارەکان لە ڕێزمانی کوردیدا ، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، بەغدا.

٢٠. وریا عمر امین(٢٠٠٤)، ئاسۆیەکی تری زمانەوانی، بەرگی یەکەم، دەزگای چاپ و بلآوکردنەوەی ئاراس، چاپی یەکەم، هەولێر.

عەرەبی:

٢٢. مصگفی گاهر الحیادره (٢٠٠٣)، من قچیا المصگلح اللغوی العربی، عالم الکتب الحدیپ للنشر والتوزیع، الاردن

ئەنتەرنێت:

٢٣.انواع الاسلوب وخصائصها، الجزیره http://www.al-jazirah.com/2001/20010520/tl9.htm

٢٤.خصائص فنون النپر وخصائص الاسالیب الکتاب، http://nahar.hisforum.com/t9126-topic

پوختەی لێکۆڵینەوە :

مرۆڤ هەوڵیداوە بۆ گەیاندن و دەربڕین و پاراستنی بیروبۆچونەکانی خۆی نوسین بەکاربهێنێت. بیرەکانیش بە شێوازی جیاواز نووسراون و داڕێژراون، یەکێك لەم شێوازانەش بریتییە لە (پەخشانی زانستی). پەخشانی زانستیش لە رووی روخسار و ناوەرۆکەوە جیاوازە لە جۆرەکانی تری پەخشان. ئەم لێکۆڵینەوەیە هەوڵێکە بۆ قسەکردن لەسەر زمانی ئەم جۆرە پەخشانە، کە کۆمەڵێك تایبەتمەندی خۆی هەیە و دەبێ لە زمانی نوسینەوەی زانست پەیڕەو بکرێت. تێگەیشتن لە ناوەرۆکی هەر دەقێك پەیوەندی راستەوخۆی بە زمانی دەقەکەوە هەیە. ئینجا کۆمەڵێك ڕێوشوێن بەشداری دەکەن لەگەڵ زمانەکە لە پێناو سەرکەوتنی پرۆسەی گەیاندن و تێگەیشتندا.

هەر نوسینێك کە زانیارییەکی رووتی تێدا بێت وەك (کیمیا، فیزیا، بایۆلۆجی، ئەندازە...هتد) لە چوارچێوەی نوسینی ئەدەبی دەردەچێت، چونکە ناوەرۆکێکی تایبەتی هەیە، ئەم جۆرە ناوەرۆکەش دەبێت بە زمانێك تۆماربکرێت، جیاوزبێت لەو زمانەی کە نوسینی ئەدەبی پێ تۆمار دەکرێت. دەبێت زمانێك بێت دوور لە هەست و سۆز و کەسایەتی نوسەر و یەك خوێندنەوە هەڵبگرێت و دور بێت لە درێژدادڕی و هونەرەکانی رەوانبێژی.

ئەم لێکۆڵینەوەیە دوو کتێبی پرۆگرامەکانی خوێندنی ئامادەیی دەستنیشانکردووە بۆ قسەکردن لەسەر زمانی کتێبەکان. کە ئایا ئەو زمانەی ئەم کتێبانەی پێ نوسراوەتەوە تاچەند پەیڕەوی ئەو تایبەتمەندیانەی کردووە، کە لە زمانی پەخشانی زانستیدا هەیە.

لێکۆڵینەوەکە دابەشکراوە بۆ سەر دوو بەشی سەرەکی، بەشی یەکەم باس لە زمانی پەخشانی زانستی دەکات، کە زمانێکە پڕیەتی لە زاراوەی زانستی و ژمارە و کورتکراوە و...هتد. لەگەڵ کۆمەڵێك یاساو رێسا کە بەگشتی دەبێت هەموو نوسینێك پەیڕەویان بکات. بەشی دووەم تەرخانکراوە بۆ هەڵسەنگاندنی کتێبی زیندەزانی پۆلی یازدە و دوازدەی ئامادەیی لە رووی زمانەوە. هەموو ئەو شوێنانەی دەستنیشانکردوە، کە سنور و چوارچێوەی پەخشانی زانستی بەزاندووە و تایبەتمەندییەکانی پەیڕەو نەکردووە.

ملخص البحث:

حاول الانسان منذ ان عرف الكتابة ان يستخدم اللغة وسيلة للتواصل ولبيان افكاره وارائه . وقد استخدم اساليب كتابية شتى . و واحد من تلك الاساليب هو الاسلوب العلمي النثري الذي يتميز شكلا ومضمونا عن بقية الاساليب ، كالاسلوب الادبي . وهذا البحث محاولة جادة لسبر أغوار الاسلوب العلمي النثري وذلك من حيث الشكل لا المضمون . فالنص فى مثل هذه الاسلوب ، لا يحتمل اكثر من قراءة واحدة كالنص الادبي الذي يحتمل قراءات عديدة . وذلك لانه ينأي عن استخدام الخيال والعاطفة والمجاز ، فهو اسلوب مباشر لا تعقيد فية و لا التواء ولا غموض و لا ضبابية . وقد قمنا فى بحثنا هذا بذكر بعض الملاحضات الخاصة بهذا الاسلوب العلمي النثري و باللغة المستخدمة فيه .

وقد اخترنا فى بحثنا هذا كتابين دراسيين خاصين بالمرحلة الاعدادية ، وهما: الاحياء للصف الحادي عشر و الصف ثاني عشر . وتناولنا فية بالدراسة وتحليل اللغة النثرية العلمية التي استخدمت فيهما ، وذلك للاجابة على هذا السؤال الذي اوردناه فى البحث ، هو: هل رِاعى هذان الكتابان اصول و المبادىء اللغة النثرية العلمية ام لا ؟

وقد قسمنا بحثنا هذا الى قسمين رِئيسيين ، هما: الاول ، يتحدث عن لغة الاسلوب العلمي في نص العلمي الذي يكتظ بمعلومات علمية و باشكال كتابية رِمزية كانت و اصطلاحية ، كما يتناول المبادىء الاساسية لمثل هذة الكتابات النثرية العلمية . كما لم نغفل فى هذا القسم عن علامات الترقيم و القواعد الاملائية .

و القسم الثاني: وقد بادرنا فيه بتثمين و تقسيم وتقويم كتابي الاحياء الانفى الذكر ، لتبيان مدى نجاحهما فى تطبيق اسس و مبادىء لغة النثر العلمي ، وهكذا مدى اخفاقهما فى ذلك التطبيق

Sammary

Human beings use language for communication, expressing, and preserving their point of views. The ideas are composed in different ways; one of these ways is (scientific prose). Scientific prose in terms of form and content is different from other types of prose. This research is an attempt for discussing the language of this type of prose, which has some special features that should be applied on the language of composing science. Understanding the content of any context is directly related to the language of this content.

Any writing that contains some information like (chemistry, physics, biology etc...) is considered as a composition out of literary contexts, because it has a special content that is why this content should be recorded with a language different from literary language. It must be written in a language far from feelings and writer's personality, it should carry one specific message, far from a lot of detailing and figurative language.

This research chose two text books of secondary school in studying program for talking about the language of these books. In order to know if those features that should be used in the language of scientific prose are applicable on the language of these books or not.

The research is divided in to two main sections, the first section talks about the language of scientific prose, which is a language full of scientific terms, numbers, and abbreviations, also some rules that should be applied on all writings in general.

The second section devoted to evaluating biology book for eleven and twelve class of secondary school in terms of syntax and it figured out all those places where the scientific prose features are not applied and crossed over scientific prose borders.

کاریگەری کەش و هەوا لە دیاریکردنی وەرزی گەشەو بەرهەمهێنانی ڕووەکی پەموو لەدەشتی شارەزوور

د.هەڵەت رشید عبدالله   م.ی. محمد قادر رسولّ
زانکۆی ڕاپەڕین/فاکەڵتی زانستە مرۆڤایەتییەکان/بەشی جوگرافیا

پێشەکی :.

چالاکی کشتوکاڵی یەکێکە لە و چالاکیانەی مرۆڤ کە کاریگەرە بە هۆکاری سروشتی لەوانە بەرزی و نزمی و خاك و ئاو و هەوا، بەڵام ئاو و هەوا لە پلەی یەکەمی ئەو هۆکارە سروشتیانەیە کە کاریگەری هەیە لەسەر بەرهەمی کشتوکاڵی، وە دیاریکردنی کاریگەری کەش و هەوا و پێوانەکردنی ئاستی کاریگەری ڕەگەزەکانی کەش و هەوا لەسەر بەرهەمێکی کشتوکاڵی گرنگە چونکە دەتوانرێت لەم ڕێگەیەوە بەرهەمی کشتوکاڵی زیاد بکرێ و وە بەرهەمی نوێ بهێنرێتە ناوچەیەکەوە کە پێویست بێ بۆ پێشخستنی کشتوکاڵ لە ناوچەکە، کەش و هەوای کشتوکاڵی کە ئەرکی دیاریکردنی کاریگەری دیاردە و ڕەگەزەکانی کەش و هەوایە لەسەر بەرهەمی کشتوکاڵی لەناوچەیەکی دیاریکراودا، خزمەتێکی گەورەی بەکەرتی کشتوکاڵکردوە و دەتوانرێ لە ڕێگەی ئەم زانستەوە بارودۆخی کشتوکاڵی هەر ناوچەیەك پلانی بۆ دابنرێ و گەشە بە بەرهەمی کشتوکاڵی بدرێ بە ئامانجی پێشخستنی ئابوری وڵات و بەرزکردنەوەی ئاستی بژێوی تاکەکەس لە داهاتی وڵات .

بەرهەمی پەموو بەرهەمێکی نەختینەی و پیشەسازی گرنگە و لەبەر گرنگی بە زێڕی سپی ناودەبرێ ، ڕووەکی پەموو بەرهەم و سەرجەم بەشەکانی دەتوانرێ سوودی لێببینرێت لە ناوکەکەی ڕوونی ڕووەکی دروست دەکرێت و هەروەها توێکڵەکەی بۆ ئالیکی ئاژەڵ بەکاردێت، وە دەتوانرێت سوودی لێببینرێت بۆ پیشەسازی پاك کەرەوە ، جگە لەوانەش تاڵەکانی باشترین جۆری جل وبەرگی لێ دروست دەکرێت لە پیشەسازی ڕستن و چنین و پیشەسازی کاغەز ....هتد   بەکار دێت ، لەبەر ئەم بەکار هێنان و گرینگییانە دەتوانرێت بەرهەمی پەموو وەك داهاتێکی نیشتیمانی لەپێناو بەرز کردنەوەی داهاتی تاکە کەس و کەم کردنەوەی بێکاری سەیر بکرێت .

کێشەی توێژینەوە

دەتوانین کێشەی توێژینەوەکە دیاری بکەین لەسەر بنەمای ڕۆڵی ڕووەکی پەموو لە بەرز کردنەوەی بەرهەمی کشتوکاڵی و دابین کردنی کەرەستەی خاو بۆچەندین پیشەسازی و کەمکردنەوەی بێکاری ، بەڵام چاندنی لە ئێستادا بوونی نەماوە سەرەڕای بوونی دەشتێکی فراوان ، لەگەڵ بوونی دەستی کار لە ناوچەکەدا، وە لە پێناو دووبارە ڕێکخستنەوە و پەرەپێدانی بەرهەمی پەموو بۆئەوەی ببێتە هۆکارێك بۆ گەشەپێدانی بەرهەمی کشتوکاڵی بەتایبەت بەرهەمی نەختینەی و دروستکردنی کارگەی پیشەسازی و بەگەڕخستنەوەی کارگەی ڕستن و چنینی سلێمانی و دورکەوتنەوە لە بەهەدەردانی دراوی قورسی ناوخۆی هەرێم و پشتگوێ نەخستنی کاریگەری فاکتەرە سروشتیەکان بەتایبەت کەش و هەوا لە چاندن و بەرهەم هێنانی کشتوکاڵ و باشترکردنی بەرهەم .

گریمانەی توێژینەوە

توێژینەوەکەمان لەسەر ئەو گریمانانەی خوارەوە بنیاد ناوە :-

١- بوونی وەرزێکی نموونەی بۆ چاندنی پەموو کەدەبێتە هۆی بەرهەم هێنانی بەرهەمێکی نموونەی و کوالێتی بەرز.

٢- کاریگەری ڕەگەزەکانی کەش و هەوا بەپێی قۆناغەکانی گەشەی ڕووەکی پەموو جیاوازەو پەیوەندی بەهێز لەنێوان ڕەگەزەکانی کەش و هەوای ناوچەکە و قۆناغەکانی گەشەی پەموو هەیە .

٣- دەشتی شارەزوور دەتوانرێ بکرێتە ناوەندێکی کشتوکاڵی بۆبەرهەم هێنانی بەرهەمی ڕووەکی نەختینەی و پیشەسازی .

ئامانج لە توێژینەوەکە

ئامانج لەم توێژینەوەیە گرنگی دانە بە بەرهەمی کشتوکاڵی بۆ پڕکردنەوەی پێداویستی ناوخۆ و دەربازبوون لە کێشەی بێکاری و پراکتیك کردنی لایەنی زانسییە لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ دا هەروەها دروست کردنی جۆراو جۆرییە لەبەروبومی کشتوکاڵی چونکە ئێستا لە هەرێمی کوردستان، سەرەڕای بوونی دەرامەتی سروشتی و مرۆیی بۆ بەرهەم هێنانی بەروبوومی کشتوکاڵی جۆرا وجۆر، بەڵام زیاتر گرنگی بە بەرهەمی خۆراکی و بەتایبەت بەرهەمی دانەوێڵە دەدرێت ، بەرهەمی پیشەسازی پشتگوێ خراوە و کێڵگە کشتوکاڵیەکان بە شێوازی زانستی بەڕێوە نابرێن .

ڕێبازی توێژینەوە

لە پێناو بەدیهێنانی ئامانجی توێژینەوەکە ، ڕێبازی بابەتی پشت بەست بە شیکردنەوە و کاریگەری و پەیوەندی لەڕێگەی هەڵێنجانی بەراورد کاری لە نێوان ڕەگەزەکانی کەش و هەواو پێداویستیە کەش و هەواییەکانی ڕووەکی پەموو بەپێی قۆناغەکانی گەشەی ڕووەکی پەموو لەم پێناوەیەشدا داتای تۆمارکراوی ساڵانی (٢٠٠١-٢٠١٣) وێستگەی هەڵەبجەمان بەکارهێناوە کە تاکە وێستگەیە لە دەشتی شارەزوور داتای تۆمارکراوی هەبێت ، هەروەها بۆ دیاری کردنی پێداویستی کەش و هەوای پەموو ماوەی قۆناغەکانی گەشەکردنی سەرچاوەی زانستی پەرتووکەکانی بواری کشتوکاڵیمان بەکارهێناوە.

پلانی توێژینەوەکە

بەمەبەستی گەیشتن بە دەرەنجامێکی ورد، توێژینەوەکەمان بەسەر سێ تەوەردا دابەشکردووە، لە تەوەری یەکەم باسمان لە ناوچەی لێکۆڵینەوەو بایەخ و گرنگی ئابووری پەموو کردووە، لە تەوەری دووەمدا بارودۆخی ئاوو هەوای ناوچەکەمان شیکردۆتەوە، هەروەها لە تەوەری سێیەمدا کاریگەری کەش و هەوامان لە سەر وەرزی چاندن و گەشەی پەموو لە ناوچەی لێکۆڵینەوەکەماندا خستۆتەڕوو.

دیاریکردنی ناوچەی تویژینەوە

دەشتی شارەزوور دەکەوێتە باشوری رۆژهەڵاتی شاری سلێمانی، لە نێوان بازنەکانی پانی (10′ :35°) و (:35°) 00″ :29′باکور، و نێوان هێڵەکانی درێژی (55″ :35′ :45°) و (68″ :02′ :46°) رۆژهەڵات. دەشتێکی فراوان و بەپیتە و درێژییەکەی لە رۆژهەڵاتەوە بۆ رۆژئاوا (٤٥کم)ە، پانییەکەشی (١٥–٢٥)کم دەبێت. بەرزی لە ئاستی رووی دەریاوە لە نێوان (٤٥٠–٦٠٠م) دایە، بە چیاکانی هەورامان و سورێن لە بەشی رۆژهەڵاتیەوە، بالآمبۆ و شنروێ لە باشور، شاخەکانی بەرزنجە و گۆیژە لە باکور و باکوری رۆژئاوادا یە، لە دوای دروستکردنی بەنداوی دەربەندیخان بەشێك لە زەوی ئەم دەشتە لە بەشی خوارەوەیدا کەوتۆتە ژێر ئاوی بەنداوەکەوە. رووبەری دەشتی شارەزوور (٦٧٥)کم^{2}، کە مەڵبەندی چەند شارێکی وەکو هەڵەبجەی شەهید، هەڵبجەی تازە و سەیدسادق و دەیان گوندی لەسەر دروستکراوە . نەخشەی (١). ئەم دەشتە لەچەند خاکێکی بە پیت پێکهاتووە کە بۆ کشتوکاڵ گونجاوە وەکو خاکی کەستەنائی کە بەشی هەرە زۆری دەشتی شارەزوور لەم جۆرە خاکەیە، وە خاکی چیرونۆزوم و خاکی جیپری و خاکی کلسی لە دەشتی شاررەزوور بونی هەیە[١]. وە دەشتی شارەزوور دەوڵەمەندە بە دەرامەتی ئاوی سەرزەوی و ژێر زەوی ئەمەش هۆکارێکی یارمەتیدەرە بۆکشتوکاڵکردن لەوەرزی هاوین چونکە بارانی دەشتی شارەزوور زستانەیە و دەشتەکەش رووبەکی تەختی هەیە و ئاودێریکردن تێیدا ئاسانە . گرنگترین سەرچاوە ئاوییەکانی دەشتەکەش بریتین لە رووباری سیروان و تانجەرۆ و رووباری زەڵم و سەرچاوە ئاوییەکانی سەرای سوبحان ئاغا و بیێستان سور، ئاوی هەموو ئەم دەرامەتە ئاوییانەش لە بەنداوی دەربەندیخان کۆدەبێتەوە کەدەکەوێتە بەشی باشور و خۆرئاوای دەشتی شارەزوور دەتوانرێ بۆ ئاودێری سوودی لێ وەربگیرێ .

---

[١] خلیل کریم محمد، المیاه الجوفیة في سهل شهرزور وامکانیات استثمارها، منشورات مرکز کردستان للدراسات الاستراتیجیة، السلیمانیة، ٢٠٠٩، ص٦٤. و لەیلا محەمەد قارەمان، خاکی هەرێمی کوردستان، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، کتێبی سەنتەری برایەتی، چ٢، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ١٩٩٩،ل٨٠.

نەخشەی (١)

شوێن و رووبەری دەشتی شارەزوور

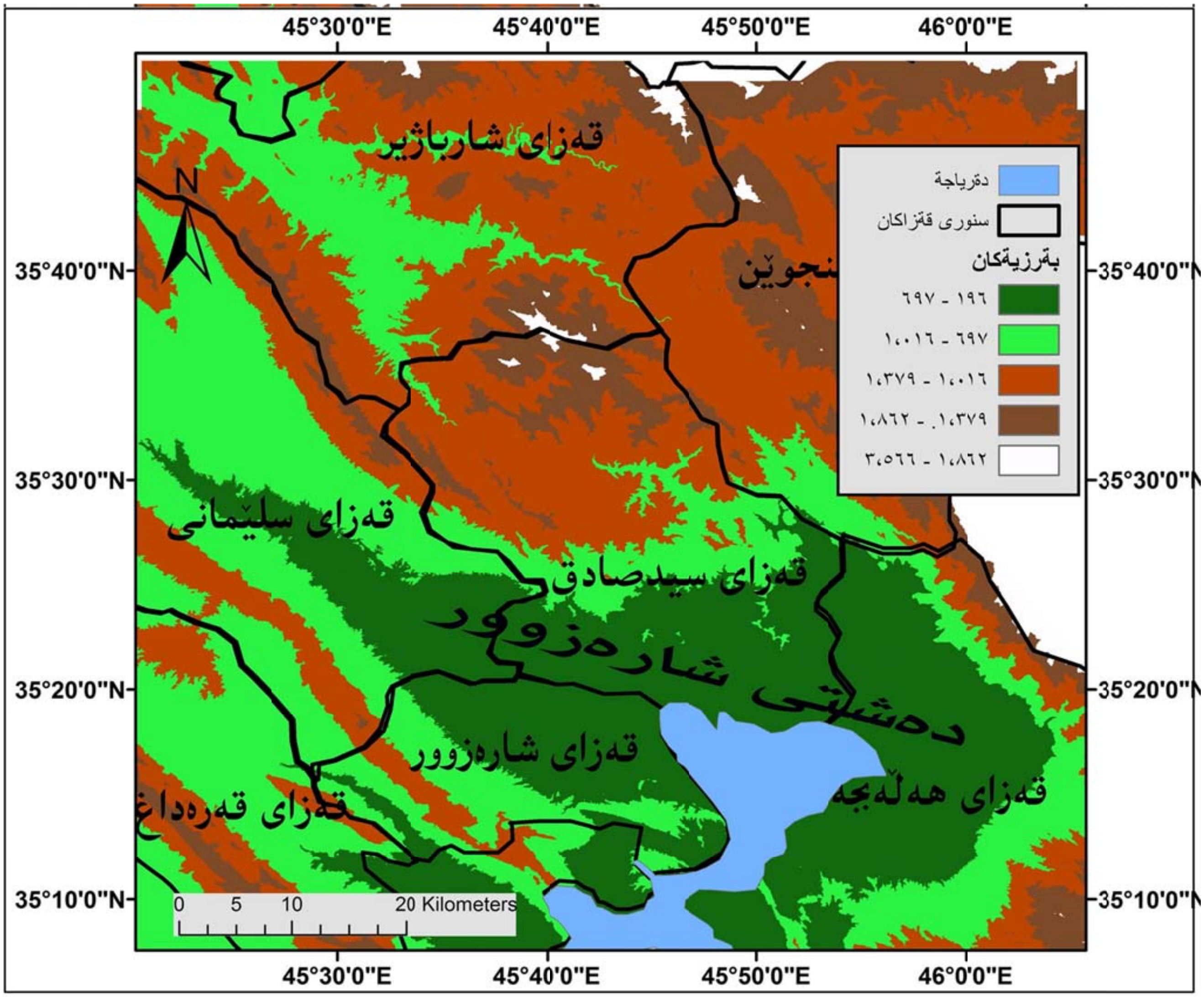

سەرچاوە:.کاری توێژەران پشت بەست بەبەرنامەی arcgis 9.3 بەبەکارهێنانی dem نمونەی بەرزی ژمارەیی

بایەخی ئابوری پەموو:

پەموو یەکێکە لە بەرهەمە کشتوکاڵییە پیشەسازییەکان . کە داهاتێکی بەرز بۆ جوتیار دابین دەکات و لە پیشەسازی ڕستن و چنین و ڕۆنی رووەك و سابوون و پلاستیك و ئالیکی ئاژەڵ، و دروستکردنی کاغەز بەکاردێت . لە ساڵی (١٩٦٠) ەوە تاکو ساڵی (٢٠٠٦) بەرهەمهێنانی پەموو لەسەر ئاستی جیهان دوو هێندە زیادی کردووە، لە (١٠,٢) ملیۆن تەنەوە گەیشتۆتە (٢٠,٣) ملیۆن تەن کە رێژەی گەشەی ساڵانە گەیشتۆتە ١,٧٪ لەم ڕێژەیەش وڵاتی چین لە (٢٨٪)، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا (١٧٪) و

هیندستان (١٢٪) یەك لە دوای یەك پەمووی جیهانیان بەرهەمهێناوە کە نزیکەی (٦٠٪) کۆی بەرهەمی پەمووی جیهانیان لە (٢٠٠٤–٢٠٠٥) بەرهەمهێناوە[٢].

بەشداری پەموو لە دابینکردنی هەلی کار:

چاندن و بەرهەمهێنانی پەموو پێویستی بە دەستی کاری زۆر هەیە، بۆیە هەلی کار دەڕەخسێنێت بۆ دانیشتوانی ناوچەی بەرهەمهێنانی پەموو، بە تایبەت لە وڵاتە تازە گەشەکردووەکان. بەڵام قورسە بتوانرێت بە گشتی رێژەو ژمارەی هەلی کار کە بەرهەمی پەموو دەیڕەخسێنێت دیاری بکرێت، لەبەر ئەوەی رەخساندنی هەلی کار و ژمارەی کریکاران پشت بە جۆری بەرهەمهێنان و رووبەری زەوییە داچێنراوەکان بە پەموو و بەکارهێنانی ئامێر دەبەستێت. بۆ نمونە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بۆ بەرهەمهێنانی پەموو بە رێژەیەکی بەرز پشت بە بەکارهێنانی ئامێر دەبەستێت بۆیە پێویستی بە دەستی کاری کەم هەیە، بەڵکو پێویستی بە دەستی کاری شارەزا هەیە، جگە لەمەش کێڵگەکانی بەرهەمهێنانی پەموو رووبەریان فراوانە چونکە زیاتر پشت بە ئامێر دەبەستن. بەڵام لە وڵاتە تازە گەشەسەندووەکان رووبەری کێڵگەکان بچوکترە، بۆیە دەستی کارکەر تیایاندا بەرزترە. بۆ نمونە لە ساڵی (٢٠٠٠)دا لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا رووبەری داچێنراو بە پەموو (٥,٣) ملیون هێکتار بووە کە دابەشبووە بەسەر (٣١٥٠٠) سی و یەك هەزارو پێنج سەد کێڵگەدا، لە کاتێکدا لە وڵاتێکی وەکو چین نزیکەی (٤٠) چل ملیون کێڵگەی بچوك کشتوکاڵی پەموویان تێدا کراوە، لە کاتێکدا ڕووبەری چێنراو نزیکەی (٤,٢) ملیون هێکتار بووە. رووبەری کێڵگەکانی (U.S.A) گەورەتر بوون بۆیە زیاتر پشتیان بە ئامێر بەستووە بەڵام بچووکی رووبەری کێڵگە چێنراوەکانی وڵاتی چین و وڵاتە تازە گەشەکردووەکانی تری زیاتر پشت بە ژمارەی دەستی کارکەر دەبەستن. بە گشتی کێڵگە گەورەکانی بەرهەمهێنانی پەموو لە وڵاتە پێشکەوتووەکاندا نزیکەی (٤\١) یەك لەسەر چواری رووبەری داچێنراو بە پەموو پێکدێنن، هەروەها نزیکەی (٣\١) یەك لەسەر سێی داهاتی جیهان دابین دەکەن، بەڵام هەلی کار بۆ ژمارەیەکی کەمی دەستی کاری کرێکار دەرەخسێنن. لە بەرامبەردا کێڵگە بچووکەکان هەلی کار بۆ ژمارەیەکی زۆری دەستی کار دەڕەخسێنن، وە لە (٧٢٪) رووبەری داچێنراو بە پەموو لە جیهان پێکدێنن، کە لە (٦٥٪) بەرهەمی جیهان دابیندەکەن. بە گشتی ژمارەی ئەو کرێکارانەی کە راستەوخۆ لە کێڵگەکانی بەرهەمهێنانی پەموودا کاریان کردووە ژمارەیان لە (١٠٠) سەد ملیون کەس زیاتر بووە[٣].

جگە لە دابینکردنی هەلی کاری راستەوخۆ بەرهەمی پەموو بە شێوەیەکی ناراستەوخۆش بەشداری دەکات لە دابینکردنی هەلی کار بۆ کرێکاران، وەکو دابینکردنی هەلی کار لە پیشەسازی ڕستن و چنین و دروستکردنی قوماش و گواستنەوەی بەرهەمی پەموو بۆ بازاڕەکان...هتد. نزیکەی (١–٢) ملیون کەس بە تەنیا لە کارگەکانی شیکردنەوەی پەموو و بازاڕکاری پەموو لە جیهاندا کار دەکەن. هەروەها لە وڵاتی چین نزیکەی (١٧) ملیون کرێکار لە هەردوو پیشەسازی ڕستن و چنین و دروستکردنی جل و بەرگدا کاردەکەن[٤]. هەروەها لە وڵاتی هیندستان یەکێکە لە گرنترین بەروبوومە کشتوکاڵییە بازرگانییەکان کە رۆڵێکی

[2] Fortucci P., The Contributions of Cotton to Economy and Food Security in Developing Countries, https://www.icac.org/meetings/cgtn_conf/documents/11_fortucci.pdf (22-11-2014), P1.

[3] Fortucci P., OP. Cit, P., 3.

[4] Ibid, P., 4.

گرنگی هەیە لە داهاتی نەتەوەیی و دابینكردنی هەلی كار، بە جۆرێك هەلی كاری بۆ نزیكەی (١) یەك ملیۆن كەس رەخساندووە[٥]. و لە ولاتی جۆرجیا زیاتر لە (١٥٤٠٠) پازدە هەزارو چوارسەد هەلی كاری ڕەخساندووە لە ساڵی ٢٠١١[٦].

بەشداری پەموو لە داهاتی نەتەوەیی:

پەموو یەكێكە لە گرنگترین و بەربلاوترین بەرهەمەكانی كشتوكاڵ لە جیهاندا. لە ساڵی (٢٠٠٠)دا نزیكەی ١٣٠ وولات پەموویان بەرهەمهێناوە، لەهەمان ساڵدا رووبەری چێنراو بە پەموو بە (٢,٥٪)ی رووبەری داچێنراوی كشتوكاڵی لە جیهاندا مەزەندەكراوە، كە یەكێكە لە گرنگترین و بەربلاوترین بەرهەمە كشتوكاڵییەكان، دوای بەروبوومی خۆراكی دانەوێڵە و پاقلەی سۆیا (Soybeans). ئەم ڕێژەیە لە ولاتە تازە گەشەكردووەكان بەرزتر بووە و گەیشتۆتە (٣٪)ی كۆی رووبەری گشتی زەوی كشتوكاڵی، هەر لەهەمان ساڵدا نزیكەی (١٧٠) ولات بەشدارییان لە هاوردەكردن و هەناردەكردنی بەرهەمەكانی پەموودا كردووە. لە ساڵی (٢٠٠٠)دا بەرهەمی پەمووی جیهان بە (١٩) ملیۆن تەن هەژماركراوە، بەشداری لە داهاتی جیهاندا نزیكەی(٢٦,٦$) بلیۆن دۆلار بووە. پەموو بەشدارییەكی گرنگی هەیە لە داهاتی نەتەوەیی وولاتانی بەرهەمهێندا بەتایبەت لە داهاتی وولاتە تازە پەرەسەندووەكاندا، چونكە تا ئێستاش كشتوكاڵ لەو وولاتانەدا یەكێكە لە كەرتە گرنگەكانی بەشدار لە داهاتی نەتەوەییدا[٧].

بەگشتی ڕێژەی بەشداری پەموو لە داهاتی نەتەوەییدا لە جیهاندا ١٪ بووە لە هەمان ساڵدا، بەڵام بێگومان ئەم ڕێژەیە لە ولاتێكەوە بۆ ولاتێكی تر جیاواز بووە. بە جۆرێك هەر یەكە لە ولاتانی (ئۆزباكستان، تاجكستان، بەنین Benin و كۆماری سوریا زۆرترین داهاتیان هەبووە، و ڕێژەی بەشداری پەموو لە داهاتی نەتەوەییاندا لە نێوان (٨–١٢٪) دا بووە[٨]. هەروەها هەناردەكردنی پەموو بەشدارییەكی گرنگ دەكات لە بەرزكردنەوەی داهاتی نەتەوەییدا، بە ڕێژەی (٣–٥٪) بەشداری لە داهات نەتەوەیی هەریەك لە ولاتانی (بەنین، بوركینیا فاسۆی مالی، چاد و تانكۆ) دەكات. چونكە ڕێژەیەكی بەرز لە ئاستی هەناردەكردنی بەرهەمە كشتوكاڵییەكانی ئەو ولاتانە پێكدێنێت. بۆ نمونە لە (٣٧,٦٪) ی كۆی گشتی بەرهەمە هەناردەكراوەكان و (٧٢,٦٪) ی كۆی بەرهەمە كشتوكاڵییەكانی ولاتی بەنین (Benin) پێكدێنێت، هەروەها لە (٥١,٤٪)ی كۆی گشتی بەرهەمە هەناردەكراوەكان و (٧٠,٦٪) كۆی بەرهەمە كشتوكاڵییە هەناردەكراوەكانی ولاتی بوركینا فاسۆ (Burkina Faso)

---

[5] Agarwal,D.K. et al. (2003), Cottonseed Oil Quality, Utilization and Processing, http://www.cicr.org.in/pdf/cottonseed_oil.pdf (6-12-2014), P., 3.

[6] Kane, S. P., Shurly, W. D. and Wolfe, K., (2013) Economic Contribution of Cotton Production in the Georgia Economy,2011, http://www.caes.uga.edu/center/caed/documents/EconomicContributionofCottonProductioninGA2011_FINAL.pdf (22-112014), P., 2.

[7] Fortucci P., OP.Cit., P1.
[8] Ibid, P 2.

پێکدێنێت[9]. هەروەها لە ساڵی ٢٠١١ داهاتی وڵاتی جۆرجیا لە بەرهەمی پەموو (٢,٥) بلیۆن دۆلار بووە[10]. بەگشتی پەموو یەکێکە لە بابەتە گرنگەکانی ئاڵوگۆڕی بازرگانی جیهانی هەم لە ڕووی قەبارەوە، هەم لە ڕووی نرخەوە، بە جۆرێك هەر لەساڵی (٢٠٠٠)دا زیاتر لە (١٠٠) وڵاتی جیهان پەموویان هەناردەی دەرەوە کردووە، کە (٨٥) وڵاتیان لە وڵاتە تازە گەشەکردووەکان بوون، داهاتی هەناردەکرنەکە (٧,١) بلیۆن دۆلار بووە لە جیهاندا. کە دەکاتە نزیکەی (٢٪) ی کۆی بەرهەمە کشتوکاڵییە هەناردەکراوەکانی جیهان، و پلەی شەشەمی گرتووە لە دوای هەریەکە لە (ڕۆنی ئاژەڵی، گەنم، ڕۆنی ڕووەك، گۆشت و گەنمەشامی)[11].

بەکارهێنانی پەموو لە پیشەسازی ڕستن و چنیندا:

بەرهەمی پەموو بۆ مەبەستی جۆراو جۆر بەکاردەهێنرێت، وەکو: جل و بەرگ، ڕستن و چنین، جوانکاری و بواری پزیشکی و چەندان بواری تر، بەکارهێنانی پەموو ساڵ دوای ساڵ لە زیاد بووندایە بە جۆرێك بەکارهێنانی پەموو لە سەر ئاستی جیهان لە (٢٠٠٠–٢٠٠٧) بە ڕێژەی (٣٥٪) زیادی کردووە[12]. تاڵەکانی پەموو دەچنە پیشەسازی ڕستن و چنین و دروستکردنی قوماش و جل و بەرگەوە، هەندێك وڵات بەرهەمی پەموویان لە ناوخۆی وڵاتدا بەکاردێنن بۆ نمونە هەردوو وڵاتی ئەنگلۆفۆن (Anglophone) بە ڕێژەی ٩٠٪ و نایجیریا بە ڕێژەی (٦٥٪)ی بەرهەمی پەموویان لە نێوان ساڵانی ١٩٩٣ تاکو ٢٠٠٤ لە ناوخۆی وڵاتدا بەکارهێناوە[13].

دەرهێنانی ڕۆن لە ناوکی پەموو:

سوودێکی گرنگی تری پەموو دەرهێنانی ڕۆنە لە ناوکی پەموو، چونکە نزیکەی (٢٠٪ – ٢٥٪) ناوکی پەموو بریتییە لە پرۆتین، جگە لە پرۆتین ناوکەکەی کاربۆهیدرات و کانزاو ڤیتامین و چەندان ماددەی سوود بەخشی تری تێدایە بۆیە ناوکی پەموو دەچێتە پیشەسازی دروستکردنی ڕۆنەوە. ڕۆنی پەموو یەکێکە لە پاکترین جۆرەکانی ڕۆن کە بەکاردێت بۆ ئامادەکردنی خواردن، هەروەها سودێکی گرنگی تری ئەوەیە ئاستی دژەئۆکسانی زۆر بەرزە، و هیچ جۆرە چەورییەکی زیان بەخشی تێدا

9 OECD, (2005) Economic and social importance of cotton in West Africa: Role of cotton in regional development, trade and livelihoods, http://hubrural.org/IMG/pdf/csao_etude_socio_eco_coton_eng.pdf (22-112014), P., 30.

10 Kane, S. P., Shurly, W. D. and Wolfe, K., Op. Cit., P., 2.

11 Fortucci P., OP.Cit., P2.

12 FAO, (2011) A summary of the World Apparel Fiber Consumption Survey 2005-2008, http://www.fao.org/fileadmin/templates/est/COMM_MARKETS_MONITORING/Cotton/Documents/World_Apparel_Fiber_Consumption_Survey_2011_-_Summary_English.pdf (10-12-2014), P., 2.

13 OECD, (2006) West Africa in the International Market, Op.Cit., P. 14.

نییە[14]. ڕۆنی پەموو بەهۆی بەرزی کوالێتییەکەی و نەبوونی چەوری زیان بەخش تیایدا لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بە شێوەیەکی سەرەکی بە ڕێژەی (٦٥٪) بۆ دروستکردنی خۆراك و زەلاتە بەکاردێت، هەروەها نزیکەی (٣٦٪) بۆ دروستکردنی نان و چەند جۆرێکی تری خوارنی سورکراوە بەکاردێت[15].

ماوەی وەرزی گەشە و قۆناغەکانی وەرزی گەشەی پەموو :

ڕووەکەکان لە ڕووی وەرزی گەشەو ماوەی وەرزی گەشەوە جیاوازن، واتە هەر ڕووەکێك ماوەیەکی دیاری کراوی هەیە و بە چەند قۆناغێکدا تێدەپەڕێت کە جیاوازە لە ماوەو قۆناغەکانی وەرزی گەشەی ڕووەکێکی تر، دیاریکردن و باسکردنی ماوەی وەرزی گەشە و قۆناغەکانی وەرزی گەشەی ڕووەك و دیاریکردنی پێداویستی یە ژینگەی یەکانی ڕووەك گرنگە بۆ دیایکردنی وەرزی چاندن و کۆکردنەوەی بەرهەم و باشترکردن و زیادکردنی بەرهەم و دوورخستنەوەی بەرهەمی کشتوکاڵی لە زیانەکانی وەرزی گەشە کە بەهۆی بەرز و نزمی ڕەگەزە ژینگەییەکانەوە تووشی دەبێت. سەرچاوە کشتوکاڵی یەکان ماوەی وەرزی گەشەی پەموو بە (١٦٥ – ٢١٠) ڕۆژ دەخەمڵێنن و وەرزی گەشەش بۆ سێ قۆناغ دابەش دەکەن کە بریتین لە قۆناغی گەشەی سەرەتایی تا (چەکەرە کردن و سەوزبوونی بەرهەم)کە ماوەی ئەم قۆناغە لە نێوان (٢٠ –٣٠) ڕۆژدایە، قۆناغی دووەم بریتی یە لە قۆناغی گەشەی سەوز و دروست بوونی لق و گەلا (النمو الخچي)، کە ماوەی ئەم قۆناغە لە نێوان (٣٠ – ٤٠) ڕۆژدایە، دوا قۆناغیش قۆناغی پێگەیشتن و کۆکردنەوەی بەرهەمە کە ماوەی ئەم قۆناغە لە نێوان (١١٥ – ١٤٠) ڕۆژدایە و دەتوانرێ دابەش بکرێ بۆ سێ قۆناغ ئەوانیش قۆناغی گوڵ کردن (٦٥ – ٧٥) ڕۆژ و قۆناغی دروستبونی بەرهەم (٣٠ – ٤٠) ڕۆژ و قۆناغی پێگەیشتنی بەرهەم (٢٠ – ٢٥) ڕۆژ.[16]

پێداویستی یە کەش و هەواییەکانی پەموو:

١. تیشکی خۆر :

تیشکی خۆر و درێژی ڕۆژ کاریگەری گەورەی هەیە لەسەر گەشەی ڕووەکی پەموو، پەموو بەشێوەیەکی گشتی حەز بە تیشکی خۆر دەکات و لە ناوچەیەك گەشە دەکات کە درێژی ڕۆژ تیایدا (١٢) کاتژمێر بێت، دەرکەوتنی خۆر و بە هێزیەکەی کاریگەری هەیە لەسەر زوو پێگەیشتنی بەتایبەت لە قۆناغی گوڵکردن و پێگەیشتن ، کەمی دەرکەوتنی خۆر دەبێتە هۆی کەمی گەلاو گوڵ و لە کۆتایشدا بەرهەمی پەموو.[17]

---

[14] Agarwal,D.K. et al. (2003), Cottonseed Oil Quality, Utilization and Processing, http://www.cicr.org.in/pdf/cottonseed_oil.pdf (6-12-2014), P. 2-4.

[15] Ibid, P. 11.

[16] ئومێد نوری محمد امین، اسس الحاصلات الزراعیة في المناطق الدیمیة، الطبعة الأولى، منظمة الأغذیة والزراعة ، السلیمانیة، ٢٠٠٣، ص ٩٠.

[17] عبدالحمید احمد یونس، عبدالستارعبداللة الكركجى، زراعة المحاصیل الصناعیة في العراق، دار الكتب للطباعة والنشر،بغداد، ١٩٧٧، ص ١٠١.

٢. پلەی گەرمی :

پلەی گەرمی پێداویستی یەکی گرنگی ژیانی هەموو ڕووەکێکە وە گرنگیەکەشی بەپێی قۆناغەکانی گەشەی ڕووەکەکە دەبێت، پەموو ڕووەکێکی هەستیارە بۆ پلەی گەرمی و لە سەرجەم قۆناغەکانی گەشەی پەموو کاریگەری گەورەی هەیە لەسەر جۆری بەرهەم و کاتی چاندن و پێگەیشتنی و بەهۆی گرنگی پلەی گەرمی لەسەر ڕووەکی پەموو لێرەدا بە پێی قۆناغەکانی گەشەی ڕووەك باسی پلەی گەرمی دیاریکراو و پێویست دەکەین بۆ گەشەی ڕووەك.

٣. قۆناغی گەشەی سەرەتایی:

یەکێکە لە قۆناغە زۆر هەستیارەکان بە پلەی گەرمی،پەموو لەسەرو (١٢^{O} س) گەشە دەکات و گەشەی ڕووەکی پەموو لە خوار (١٢^{O} س) ڕادەوەستێ، نایابترین پلەی گەرمی بۆ گەشەی سەرەتایی پەموو بریتی یە لە (٢٤ – ٢٨^{O} س) ،وە بەرزترین و نزمترین ئاستیش بۆ گەشەی سەرەتای پەموو بریتی یە لە (١٥ – ٣٠^{O} س).[١٨]

گەشەی سەوزو دەرکەوتنی لق و گەڵا:

لەم قۆناغەدا پێویستە پلەی گەرمی لە (١٦^{O} س) کەمتر نەبێت و لە (٤٢^{O} س) زیاتر نەبێت، وە نایابترین پلەش بۆ گەشەی پەموو لەم قۆناغەدا لە نێوان (٢٥ – ٣٣^{O} س)، وە دابەزینی پلەی گەرمی بۆ خوار (٠،٥^{O} س) دەبێتە هۆی لە ناوچوونی ڕووەکی پەموو، وە ڕووەکی پەموو بەشێوەیەکی سەرەکی لە شەودا گەشە دەکات باشترین پلەی گەرمی لە شەودا(١٧^{O} س)، وە لە قۆناغی پێگەیشتنیش بریتی یە لە (٢٦^{O} س)، بەڵام ئەگەر داببەزێت بۆ (١٠ – ١٢^{O} س) ئەوا ڕیشاڵەکانی گەشە ناکات و پێگەیشتوو نابێ.[١٩]

قۆناغی پێگەیشتن :

بەشێوەیەکی گشتی ڕووەکی پەموو لە قۆناغی پێگەیشتن پێویستی بە پلەی گەرمی هەیە لەنێوان (١٢ – ٣٧^{O} س) وە بەرزی پلەی گەرمی دەبێتەهۆی کورت بوونی باڵا و لە دەستدانی ئاو سەرەنجام زیانی زۆر بە ڕووەکی پەموو دەگەیەنێت، وە نموونەییترین پلەی گەرمی بۆ گەشەی ڕووەکی پەموو لە قۆناغی ناوبراو لە نێوان (٣٠ – ٣٢^{O} س).[٢٠]

بەشێوەیەکی گشی ڕووەکی پەموو حەزی بە کەشی گەرم هەیە بۆ گەشەکردن بەتایبەت لە قۆناغەکانی گەشەی سەوز و گوڵکردن و پێگەیشتندا، بەرزی پلەی گەرمی لەم قۆناغەدا دەبێتە هۆی خێرا گەشەکردن و زوو پێگەیشتنی بەرهەم پێش هاتنی وەزی باران و نزم بوونەوەی پلەی گەرمی دەبێتەهۆی کەوتنی بەرهەم، بەڵام نزم بوونەوەی پلەی گەرمی لە قۆناغی سەرەتایی دا دەبێتەهۆی توشبوونی ڕووەکی پەموو بە نەخۆشی و دروست بوونی کەڕوو لەسەر ڕەگەکانی، بەڵام بەرزبوونەوەی پلەی گەرمی وکەمبوونەوەی شێ لە قۆناغی کۆتایی گەشەیدا دەبێتە هۆی ووشك بوونەوەی بەرهەم و بچووك بوونی قەبارەی بەرهەم و پشکوتنی بەرهەم پێش تەواو پێگەیشتنی بەرهەم.[٢١]

---

[18] محسن على احمد الجنابي، يونس عبدالقادر على،المدخل الى انتاج المحاصيل الحقلية، دار الكتب للطباعة والنشر، جامعة الموصل، ١٩٩٦، ص ٢٢٢.

[19] رادكا ديموفا، ديكو ديكوف، المحاصيل الحقلية في المناطق الأستوائية و شبة الأستوائية، ترجمة خليل ابراهيم محمدعلى، دار الكتب، جامعة بغداد، ١٩٩٠ ، ص (٣٥٩-٣٦٠).

[20] صلح الدين عبدالرزاق شفشق، عبدالحميد السيد الدبابي، انتاج المحاصيل الحقل، الطبة الأولى، دارالفكر العربى، القاهرة، ٢٠٠٨، ص٢٤٨.

[21] عبدالحميد احمد يونس، عبدالستارعبداللة الكركجى، زراعة المحاصيل الصناعية في العراق، المصدر السابق، ص١٠٠-١٠١.

٤. **با :**

کاریگەری گەورەی هەیە لەسەر کشتوکاڵ و ڕووەك، با هۆکارێکە بۆ گواستنەوەی ناوکی پیتاندن و هۆکارێکە بۆ پیت کردن،بەڵام لەگەڵ ئەوەش دا با هۆکارێکە بۆ گواستەوەی ناوکی زیان بەخش و بڵاوکردنەوەی تۆوی زیان بەخش لە کێڵگەکاندا، جگە لەوەش بای خێرا دەبێتە هۆی هەڵوەراندنی گەڵاو شکاندنی لقی ڕووەکەکان و هەڵوەراندنی گوڵ و بەرهەم پێش پێگەیشتن یان دروێنە کردن، هەروەها با دەبێتە هۆی زیادکردنی بوون بە هەڵم (دەڵاندن)لە سەر قەد و گەڵای ڕووەکەکان و ووشکبونەوەی ڕووەکەکان، وە با کاریگەری هەیە لەسەر بەرهەمی پەموو بەتایبە خێرای با لەکاتی پێگەیشتن و دەبێتەهۆی بڵاوە پێکردنی بەرهەمەکەی.

٥. **شێ و باران :**

شێ پێویستی یەکی سەرەکی گەشەکردنی پەمووە، ڕووەکی پەموو پێویستی بە ڕێژەیەکی بەرزی شێ هەیە بەتایبەت لەقۆناغی پێگەشتندا گەر بێت و ڕێژەی شێ ی هەوا لەم قۆناغەدا لە (٧٠٪) بێت ئەوا بەرهەمەکەی باش دەبێت، چونکە لەم قۆناغەدا بەرزی شێ دەبێتە هۆی زیادبوونی بەرهەم و باش بوونی تاڵەکانی،بەڵام باران بارین و زۆری شێ لە قۆناغی کۆتایی گەشەیدا دەبێتەهۆی کەم بوونەوەی گەیشتنی تیشکی خۆر کە زیان بەبەرهەم دەگەیەنێت،ڕووەکی پەموو پێویستی بە (٥٠٠–١٥٠٠)ملم باران هەیە بۆ سەرجەم قۆناغەکانی گەشەی بەڵام ئەگەر هاتوو لەوەرزی ووشکی بێ باراندا چێنرا دەتوانرێت ئاوی بەقەبارەی هەمان بڕ لە باران لە ڕێگەی ئاودێری یەوە بۆ دابین بکرێت .[٢٢]

کەش و هەوای دەشتی شارەزوور :

ڕوونکردنەوە و دەرخستنی کەش و هەوای دەشتی شارەزوور هۆکارێکی یارمەتیدەرە بۆ زانینی چالاکی کشتوکاڵ و ئەو بەرهەمە کشتوکاڵیانەی کە دەتوانرێت لە ناوچەکە بچێنرێن و بەرهەم بهێنرێن . چونکە ناوچەیەکی وەکو دەشتی شارەزوور بە هۆی بەپیتی خاکەکەی و بوونی دەرامەتی ئاوی و فراوانی و تەختی دەشتەکەی ناوچەیەکی تەواو گونجاوە بۆ کشتوکاڵ کردن.

١-دەرکەوتنی ڕاستەقینەی خۆر:-

دەرکەوتنی ڕاستەقینەی خۆر لە وێستگەی هەڵەبجە جیاوازی گەورەی تیادا دەبینرێ لەنێوان مانگ و وەرزەکانی ساڵدا . بەشێوەیەك کە بەرزترین ئاستی دەرکەوتنی لە هاویندایە بە ناوەندی (١٢.١)کاتژمێر /ڕۆژ . وە نزمترین ئاستی دەرکەوتن لە وەرزی زستاندایە بە ناوەندی (٥.٢)کاتژمێر/ڕۆژ . وە ئاستی دەرکەوتنی لە هەردوو وەرزی پایز و بەهاردا بە ناوەندی (٩.٠)کاتژمێر/ڕۆژ . وە (٧.٢)کاتژمێر/ڕۆژ . وە جیاوازی ئاستی دەرکەوتنی لە مانگەکانی ساڵدا گەورەیەو ڕێژەی دەرکەوتن لە مانگی کانوونی دووەم (٥.١)کاتژمێر/ڕۆژ . بەڵام ڕێژەی دەرکەوتن لە مانگی حوزەیران (١٢.٢)کاتژمێر/ڕۆژ . ئەمەش بەرزترین ئاستی دەرکەوتنە لە نێوان مانگەکانی ساڵدا. وە دەرکەوتن لە لە مانگەکانی کانوونی یەکەم (٥.٢)کاتژمێر/ڕۆژ . وە لە مانگی شوبات (٥.٣)کاتژمێر/ڕۆژ . بەڵام لە مانگەکانی هاوین حوزەیران (١٢,٢) کاتژمێر/ڕۆژ، تەموز (١٢.١)کاتژمێر/ڕۆژ، ئاب (١٢.١)کاتژمێر/ڕۆژ .وە ئاستی دەرکەوتنی خۆر لە مانگەکانی وەرزی بەهار (ئازار و نیسان و ئایار) (٦.١ – ٦.٤ –

---

[٢٢] مخلف شلال مرعي، ابراهيم محمد حسون، جغرافية الزراعة، دار الكتب،الموصل،١٩٩٦، ص١٨٩.

٩.١)کاتژمێر/ڕۆژ . دوابەدوای یەك . وە ئاستەکەی (١٠.٥ – ٩.٥ – ٧.١)کاتژمێر/ڕۆژ لە مانگەکانی پایز (ئەیلول و تشرینی یەکەم و تشرینی دووەم) . خشتەی (١) . هۆکاری ئەم جیاوازیەش دەگەڕێتەوە بۆ کورتی کاتژمێرەکانی ڕۆژ و زۆربوونی هەور و تەم لە زستان و زیاد بوونی کاتژمێرەکانی ڕۆژ و نەبوونی هەور و تەم لە وەرزی هاوین.

٢- پلەی گەرمی

ناوەندی بەرزترین و نزمترین پلەی گەرمی ڕەنگدانەوەی گۆشەی کەوتنی تیشکی خۆرە بەهۆی نزیك بوونەوەی گۆشەی لەستوون لە باکووری زەوی .دەبێتە هۆی بەرز بوونەوەی پلەی گەرمی و لاربوونەوەی تیشکی خۆر لە باکووری زەوی (خولگەی قرژاڵە) دەبێتە هۆی نزمبوونەوەی پلەی گەرمی وەرزی زستان . بە تێڕوانین لە خشتەی (١) دەردەکەوێ کە ناوەندی نزمترین و بەرزترین پلەی گەرمی لە مانگەکانی زستان نزمترن بە بەراورد بە مانگەکانی هاوین . بەشێوەیەك ناوەندی نزمترین پلەی گەرمی لە مانگی کانوونی دووەم (٣,٨ °س).وە ناوەندی بەرزترین پلەی گەرمی (١٢,١ °س) . بەڵام ناوەندی نزمترین پلەی گەرمی لە مانگی تەموز (٢٧,٨ °س) وە ناوەندی بەرزترین پلەی گەرمی مانگی تەموز (٤٢,١ °س) . بەڵام پلەی گەرمی لە مانگەکانی وەرزی بەهار بەشێوەی پلە بە پلە لە مانگی ئازارەوە دەست دەکات بە بەرز بوونەوە تا دەگاتە بەرزترین ئاست لە مانگەکانی هاوین پاشان لە وەرزی پایز لە مانگی ئەیلولەوە دەست دەکات بە نزمبوونەوە تا نزمترین ئاست لە مانگەکانی زستان (٤.٣ °س) . بەرزترین پلەی گەرمی (١٢.٨ °س) .ناوەندی نزمترین پلەی گەرمی وەرزی بەهار (١٣.٠ °س) .وە ناوەندی بەرزترین پلەی گەرمی (٢٣.٧ °س). لە کاتێکدا ناوەندی نزمترین پلەی گەرمی وەرزی هاوین (٢٦.٧ °س). وەناوەندی بەرزترین پلەی گەرمی وەرزی هاوین (٤٠,٨ °س) .وەرزی پایزیش پلەی گەرمی مام ناوەندە و ناوەندی نزمترین پلەی گەرمی (١٥.٨ °س), ناوەندی بەرزترین پلەی گەرمی (٢٩ °س).

٣-خێرایی با

ناوەندی خێرایی با لە سەرجەم مانگەکانی ساڵدا تاڕادەیەکی زۆر هاوسەنگە تەنها ئاستی خێرایی با لە مانگەکانی هاویندا بەرزترین ئاست تۆماردەکات . بەشێوەیەك ناوەندی خێرایی (با) لە وەرزی هاوین (٢.٢)م/چرکە یە، ناوەندی خێرای (با) لە مانگی حوزەیران بەرزترین ئاستی خێراییە بە (٢.٣) م/چرکە . وە ناوەندی خێرایی با لە هەردوو مانگی تەموز و ئاب (٢.٢) م/چرکە . بەڵام ناوەندی خێرایی با لە وەرزی زستان (١.٥) م/چرکە، بە شێوەیەك ئەم خێراییە کەمترین ئاستی لە مانگی کانوونی دووەمدایە بە خێرای (١.٢) م/چرکە . وە پاشان خێرایی (١.٥)م/چرکە لە مانگی کانوونی یەکەم . وە ناوەندی خێرای با لە مانگی شوبات (١.٨) م/چرکە . هەروەها ناوەندی خێرایی با لە وەرزی بەهار (١.٩) م/چرکە . وە لە وەرزی پایز (١.٨) م/چرکە . خشتەی (١)

٤-ڕێژەی شێ

شێ ی ڕێژەیی لە وێستگەی هەڵەبجە هاوشێوەی ڕێژەی شێ یە لە سەرجەم ناوچەکە وەکو لە خشتەی(1)دا دەردەکەوێ ڕێژەی شێ لە وەرزی هاوین کەمەو ناوەندی ڕێژەکەی (٢٠٪) . بەڵام لە وەرزی پایز بەرز دەبێتەوە بۆ لە (٣٦٪) . وە لە وەرزی

زستان بەرزترین ئاست تۆمار دەکات و ڕێژەکەی دەگاتە (٦١٪) . جارێکی کە لە بەهاردا ڕێژەکەی نزم دەبێتەوە بۆ (٤٩٪) . وە لە سەر ئاستی مانگەکانی ساڵ بەرزترین ئاست لە مانگەکانی کانوونی دووەم دایە بەڕێژەی (٦٥٪) . وە نزمترین ئاست لە مانگی تەموز دایە بەڕێژەی (١٩٪) . هۆکاری ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ بەرزی پلەی گەرمی لە وەرزی هاوین و نزمی پلەی گەرمی لە وەرزی زستان .

٥-باران

بارانی دەشتی شارەزوور لە شێوەی بارانی دەریای ناوەڕاست و وەرزی هاوینی ووشکە و وەرزی باران لە مانگی ئەیلولەوە دەست پێدەکات کە ڕێژەی بارانەکە کەمەو هەندێ ساڵ مانگی ئەیلول هاوشێوەی مانگەکانی هاوین ووشکە و بێ بارانە . ناوەندی بارانی مانگی ئەیلول (١.٥)ملم . لە مانگی تشرینی یەکەم (٣٠.٥)ملم . وە مانگی تشرینی دووەم (٨٠,٩)ملم . وە بەڵام ڕێژەی باران لە زستاندا بەرزە و زۆرترین بارانی ساڵی لێ دەبارێت بە شێوەیەك (١١٢.٤)ملم لە مانگی کانوونی دووەم و (١٢١.٥)ملم لە کانوونی یەکەم و (١٣٥.٣)ملم لە شوبات . وە بارانی وەرزی بەهار (٢٢٩.٥)ملم لە کۆی بارانی ساڵ پێکدەهێنێت . بە ڕێژەی (١٠٠.٩ – ٨٨.٥ – ٤٠.١) لە مانگەکانی (ئازار و نیسان و ئایار) دوابەدوای یەك . خشتەی (١)

ناوەندی مانگانە و وەرزی ڕەگەزەکانی کەش و هەوا لە ویستگەی هەڵەبجەی شەهید

(٢٠٠١ – ٢٠١٣)

ڕەگەزەکانی کەش و هەوا	وەرزی زستان			ناوەند	وەرزی بەهار			ناوەند	وەرزی هاوین			ناوەند	وەرزی پایز			ناوەند
	ك١	ك٢	شوبات		ئازار	نیسان	ئایار		حوزەیران	تەموز	ئاب		ئەیلول	ت ١	ت٢	
دەرکەوتنی خۆر (کاتژمێر/ڕۆژ)	٥.٢	٥.١	٥.٣	٥.٢	٦.١	٦.٤	٩.١	٧.٢	١٢,٢	١٢.١	١٢.١	١٢.١	١٠.٥	٩.٥	٧.١	٩
بەرزترین پلەی گەرمی(س)	١٣.٥	١٢.١	١٣	١٢.٨	١٨,٦	٢١.٨	٣٠.٧	٢٣.٧	٣٩	٤٢.١	٤١.٥	٤٠.٨	٣٧.٦	٣٠.٤	١٨.٩	٢٩
نزمترین پلەی گەرمی(س)	٤.٧	٣.٨	٤.٤	٤.٣	٨.١	١٢.٣	١٨.٦	١٣	٢٤.٨	٢٧.٨	٢٧.٥	٢٦.٧	٢٢.٤	١٨	٧.١	١٥.٨
خێرای با(م/چرکە)	١.٥	١.٢	١.٨	١.٥	١.٨	١.٩	٢.١	١.٩	٢.٣	٢.٢	٢.٢	٢.٢	٢	١.٩	١.٦	١.٨
ڕێژەی شێ(٪)	٦٢	٦٥	٥٧	٦١	٥٤	٥١	٤٢	٤٩	٢٢	١٩	٢٠	٢٠	٢٤	٣٤	٤٩	٣٦
باران (ملم) کۆ	١١٢.٤	١٢١.٥	١٣٥.٣	٣٦٩,٢	١٠٠.٩	٨٨.٥	٤٠.١	٢٢٩.٥	٠	٠	٠	٠	١.٥	٣٠.٥	٨٠.٩	١١٢.٩

سەرچاوە:کاری توێژەران پشت بەست _ وەزارەتی گواستنەوەو گەیاندن، بەڕێوبەرایەتی گشتی کەشناسی و بوومەلەرزەی سلێمانی، بەشی ئامار، داتای بلاَونەکراوە .

ماوەی گونجاوی ڕەگەزەکانی کەش و هەوای دەشتی شارەزوور و پێداویستی یە کەش و هەواییەکانی پەموو :

وەرزی گەشە بریتی یە لەو ماوەیەی کە ڕووەك پێویستێتی بۆ تەواوکردنی سوڕی ژیانی لە چەکەرەکردنەوە تا پێگەیشتنی و چنینەوەی،[٢٣] دیارە هەموو ڕووەکێك وەرزی گەشەی تایبەت بەخۆی هەیەو ماوەیەکی دیاریکراوی پێویستە بۆ ئەوەی پێداویستی یە خۆراکی و کەش و هەواییەکانی خۆی دەست بخات و سوڕی ژیانی تەواو بکات، سەرەتای وەرزی گەشەی ڕووەکیش لە سەروو سفری گەشەی ڕووەکەکەوە دەست پێدەکات. ماوەی وەرزی ڕووەکی پەموو لەنێوان (١٦٥–٢١٠) ڕۆژدایە بەڵام ماوەی نموونەی (١٨٠) ڕۆژە، چونکە پەموو هەستارە بەباران بەتایبەت لە قۆناغی کۆتای گەشەیدا.

پشت بەست بە پێداویستی کەش و هەوایی ڕووەکی پەموو داتای کەشناسی ویستگەی هەڵەبجە، دەتوانرێ ڕۆژەکانی کۆتایی مانگی نیسان و سەرەتای مانگی ئایار بەسەرەتای وەرزی گەشەی ڕووەکی پەموو دابنرێ، بەڵام هەندێ ساڵ لە کۆتایی ڕۆژەکانی مانگی نیسان پلەی گەرمی دادەبەزێت بۆ خوار سفری گەشەی کە(١٢ °س)، بۆیە نموونەیترین کات بۆ گەشەی ڕووەکی پەموو (١ / ئایار) چونکە پاش ئەم ماوەیە پلەی گەرمی دانابەزێت بۆ خوار (١٢ °س) کە سفری گەشەی پەمووە،وە قۆناغی گەشەی سەوز و دەرکەوتنی لق و گەڵا کە پێویستی بە پلەی گەرمی بەرزتر لە(١٦ °س) هەیە لە (٢٠/ئایار)دەست پێ دەکات چونکە پلەی گەرمی مانگی ئایار بەرزەو هیچ بەستنێك ڕوونادات و پەموو دەتوانێ لە (٢٠/ئایار)ەوە گەشەی سەوز دەست پێبکات و ماوەی (٣٠) ڕۆژ دەخایەنێت ئەم قۆناغە پێویستی بە پلەی گەرمی (١٦– ٤٢ °س) هەیە، وە ئەم پلەیە لەماوەی (٢٠/ئایار) بۆ (٢٠/حوزەیران)بەتەواوی لە ناوچەکەداو لەم ماوەیەدا هەیە، وە کۆتا قۆناغیش کە قۆناغی گوڵکردن و پێگەیشتنە نموونەییترین پلەی گەرمی یە بۆ گەشەی ئەم قۆناغە (٣٠–٣٢ °س)،ئەم قۆناغە لە (٢٠/حوزەیران)دەستپێدەکات و لە هەفتەی نیوەی مانگی تشرینی یەکەم بە تەواوی پێ دەگات ئەمەش لەسەر بەرزی پلەی گەرمی مانگەکانی ماوەی ئەم قۆناغە ڕادەوەستێ بەرزی پلەی گەرمی دەبێتە هۆی زوو پێگەیشتنی، چونکە گەرمی کۆکراوەی بە ماوەیەکی کەمتر دەست دەکەوێت.

خشتەی (٢)

وەرزی گەشەی ڕووەکی پەموو لە دەشتی شارەزوور

	گەشەی سەرەتایی ٢٠ - ٣٠	گەشەی سەوز ٣٠ - ٤٠	گوڵکردن و پێگەیشتن ١١٥ — ١٤٠
پەموو	٥/١	٥/٢٠	٦/٢٠ — ١٠/١٥

سەرچاوە کاری توێژەران بە پشت بەست بە خشتەی (١).

کاریگەری ڕەگەزەکانی کەش و هەوا لەسەر ڕووەکی پەموو لە ماوەیەکی دیاریکراو بۆ چاندن:

١. دەرکەوتنی خۆر :-

پەموو یەکێکە لەو ڕووەکانەی حەزی بە ڕۆژی درێژ هەیە و بەرزی و درێژی ڕۆژ بەتایبەت لە قۆناغی پێگەیشتن، دەشتی شارەزوور ناوچەیەکە دەرکەوتنی خۆری تێدا بەرزە، بوونی تیشکی خۆر لەسەرەتای وەرزی گەشە کاریگەری ئەوتۆی لەسەر

[٢٣] محسن محارب عواد، محمد سالم ضو، مدخل الى الجغرافية الزراعية، الطبعة الولى، دار شموع الثقافة، ليبيا، ٢٠٠٢ ، ص ٦١.

ڕووەکی پەموو نییە چونکە لەم ماوەیەدا پەموو گەڵای نی یە تەنها کاریگەرە بە پلەی گەرمی، بەڵام قۆناغی گەشەی سەوز کە هاوکاتە لەگەڵ وەرزی هاوین پێویستی بە ئاستی بەرزی تیشکی خۆر هەیە لەم ماوەیەشدا تیشکی خۆر بەرزە ئاستی دەرکەوتنی خۆر لە مانگەکانی هاوین (٨,١٢)کاتژمێر/ڕۆژ، ئەمەش یەکسانە لەگەڵ ئاستی پێویستی ڕووەکی پەموو بە تیشکی خۆر، بەڵام ڕووەکی پەموو لە قۆناغەکانی کۆتایی گەشەیدا و بە دیاریکراوی لە مانگی ئەیلول توشی کەمی بەرکەوتنی تیشکی خۆر دەبێتەوە چونکە ناوەندی دەرکەوتنی خۆر لە مانگی ئەیلول (١٠,٥) کاتژمێر/ ڕۆژ، ئەمەش کەمترە لە (١٢) کاتژمێر/ڕۆژ، ئەمەش کاردەکاتە سەر دواکەوتنی پێگەیشتنی بەرهەم.

٢. نزمترین پلەی گەرمی :-

بە نزمیوونەوەی پلەی گەرمی لە ئاستی سفری گەشەی ڕووەکی پەموو دەبێتەهۆی وەستانی گەشەی و کەمبوونەوەی بەرهەم و تووشبوونی پەموو بە نەخۆشی و کەڕوو، وە درەنگ پێگەیشتنی، وەکو لە خشتەی ژمارە (٣،٢)دا دەردەکەوێت، ناوەندی نزمترین پلەی گەرمی بە درێژایی وەرزی گەشە و سەرجەم قۆناغەکانی ڕووەکی پەموو لە سەرو (١٢ °س) گەرمترین ئاستی پلەی گەرمییە بۆ سفری گەشەی پەموو، بۆیە لەم ماوەی دیاریکراو بۆ چاندنی پەموو گرفتی نزمبوونەوەی پلەی گەرمی نایەتە پێش.

٣. بەرزترین پلەی گەرمی :-

کاریگەری بەرزبوونەوەی پلەی گەرمی لەسەر ڕووەکی پەموو لە قۆناغی کۆتایی گەشەیدا دەردەکەوێت و دەبێتەهۆی ووشك بوونەوەوی بەرهەم و بچووکبوونی قەبارەی بەرهەم و پشکتونی بەرهەم پێش وادەی خۆی، ڕووەکی پەموو لە قۆناغی سەرەتای گەشەیدا گرفتی بەرزبوونەوەی پلەی گەرمی بۆ دروست نابێت، هەروەکو چۆن لە قۆناغی گەشەی سەوزو دەرکەوتنی گەڵادا کێشەی بەرزبوونەوەی پلەی گەرمی بۆ دروست نابێت، کە لەم دوو قۆناغەدا بەرزترین پلەی گەرمی بۆ گەشەی ڕووەکی پەموو بریتی یە لە (٣٠ °س) و (٤٢ °س)، لە ماوەی ئەم دوو قۆناغەشدا (گەشەی سەرەتا (٢٧,٦ °س) و گەشەی سەوز (٣٤,١ °س)، بەڵام ڕووەکی پەموو لەماوەی قۆناغی پێگەیشتن و گوڵکردن و بە دیاریکراوی لە ناوەڕاستی ماوەی ئەم قۆناغەدا گرفتی بەرزبوونەوەی پلەی گەرمی دێتە پێش کە بەرزترین ئاستی پلەی گەرمی ئەم قۆناغە (٤٢ °س)، بەڵام لە مانگی تەمووز و هەندێ جاریش بەهۆی بونی شەپۆلی گەرمی لە مانگی ئاب پلەی گەرمی (٤٢ °س) تێدەپەڕێنێت و ئەمەش دەبێتەهۆی زیان گەیاندن بە بەرهەمی پەموو.

٤. خێرای با :-

ئاستی خێرایی با لە دەشتی شارەزوور لە بەرزتریت ئاستی دا (٢,٣)م/چرکەیە لە وەرزی هاویندایە و هاوکاتە لەگەڵ قۆناغی گەشەی سەوز قۆناغی گوڵکردن ئەم خێرایە نابێتەهۆی کێشە بۆ ڕووەکی پەموو، بەڵام ڕوودانی ڕەشەبا کە هەندێ جار لە ماوەی قۆناغی گوڵکردن و پێگەیشتن ڕوودەدات کاریگەری خراپ بەجێدەهێڵێت چ بەشێوەی ڕاستەوخۆبێت کە دەبێتە هۆی هەڵوەرینی گوڵ و بەرهەم یان بە ناڕاستەوخۆ کە دەبێتەهۆی کەمکردنەوەی شێ.

٥. شێ ی هەوا :-

ڕووەکی پەموو لە ماوەی سەرەتا و ناوەڕاستی گەشەیدا کێشەی لەگەڵ زۆرو کەمی شێ دا نی یە بەڵام لە قۆناغی پێگەیشتن پێویستی بە ڕێژەی بەرزی شێ هەیە کە (٧٠٪) ئەم ڕێژەیەش لە دەشتی شارەزوور نی یە و لەو ماوەیەدا ڕێژەی شێ (٢٠ – ٢٤٪)، کەمی شێ گرفت بۆ پەموو دروست دەکات و دەبێتەهۆی کورتی تاڵەکانی.

٦. باران :-

بارانی دەشتی شارەزوور زستانەیەو وەرزی گەشەی پەموو لە هاویندایە کە هاوکاتە لەگەڵ ووشکی وەرزدا، بۆیە پێویستە کێشەی پێداویستی ئاوی پەموو لە ڕێگەی ئاودێرییەوە چارەسەربکرێ. هەرچەندە ئاودێری تێچوونی بەرهەم هێنان زیاد دەکات ، بەڵام دڵنیایی دەداتە جوتیار و مەترسی ووشکەساڵی لەسەر بەرهەمی پەموو ناهێڵێت و هۆکارێکیش دەبێ بۆ زیادکردنی ڕێژەی شێی نێو کێڵگەکان و باشتربونی بەرهەم بەهۆی زۆربونی ڕێژەی شێ.

خشتەی (٣)

ماوەی گونجاوی رەگەزەکانی کەش و هەوا و قۆناغەکانی وەرزی گەشەی رووەکی پەموو لەدەشتی شارەزوور

ڕەگەزەکانی کەش و هەوا / قۆناغ	دەرکەوتنی خۆر گەشەی سەرەتایی (٨- ١٢)کاتژمێر: رۆژ	دەرکەوتنی خۆر پێگەیشتن (٨- ١٢)کاتژمێر/رۆژ	دەرکەوتنی خۆر پێگەیشتن (٨- ١٢)کاتژمێر/رۆژ	نزمترین پلەی گەرمی گەشەی سەرەتایی (١٢ °س)	نزمترین پلەی گەرمی گەشەی سەوز (١٦ °س)	نزمترین پلەی گەرمی پێگەیشتن (١٢ °س)	بەرزترین پلەی گەرمی گەشەی سەرەتایی (٣٠ °س)	بەرزترین پلەی گەرمی گەشەی سەوز (٤٢ °س)	بەرزترین پلەی گەرمی پێگەیشتن (٤٢ °س)
چاندنی پەموو لە شارەزوور	+	+	+	+	+	+	+	+	-
ڕەگەزەکانی کەش و هەوا / قۆناغ	خێرای با گەشەی سەرەتا	خێرای با گەشەی سەوز	خێرای با پێگەیشتن	ڕێژەی شێ گەشەی سەرەتا	ڕێژەی شێ گەشەی سەوز	ڕێژەی شێ پێگەیشتن	باران گەشەی سەرەتا (٥٠٠-١٥٠٠)ملم	باران گەشەی سەوز (٥٠٠- ١٥٠٠)ملم	باران پێگەیشتن (٥٠٠-١٥٠٠)ملم
چاندنی پەموو لە شارەزوور	+	+	+	+	+	-	-	-	-

کاری توێژەران پشت بەست بە خشتەی (١) و (٢) .

+ گونجاوی ڕەگەزی کەش و هەوا لەگەڵ قۆناغی گەشەی پەموو.

- نە گونجاوی ڕەگەزی کەش و هەوا لەگەڵ قۆناغی گەشەی پەموو.

دەرئە نجام و پێشنیار :.

توێژینەوەکە بەم ئەنجامانەی خوارەوە گەیشتوە :.

١- دەشتی شارەزوور لە رووی بنەما سروشتییەکانی بەرزو نزمی و خاك و دەرامەتی ئاوەوە دەشتێکی گونجاوە بۆ کشتوکاڵکردن، دەتوانرێ لەرێگەی گونجاوی وەرزی گەشەی رووەکەوە لەگەڵ کەش و هەوای ناوچەکە بەرهەمی کشتوکاڵی لە ناوچەکەدا جۆراوجۆربکرێ .

٢- پەموو بەرهەمێکی نەختینەی و پیشەسازی گرنگە و دەتوانرێ لە رێگەی بەرهەمهێنانی پەموووەوە داهاتی تاك و نەتەوەی بەرزبکرێتەوە و دووبارە کارگەی پیشەسازی رستن وچنینی سلێمانی بەکاربخرێتەوە و کارگەی نوێ بۆ دروستکردنی رۆنی روەکی و ئالیکی ئاژەڵی دابمەزرێ .

٤- ماوەی گونجاوی رەگەزەکانی کەش و هەوای دەشتی شارەزوور، لەگەڵ پێداویستی کەش وهەوای رووەکی پەموو لە ئاستێکی بەرزدایە و دەتوانرێ لە دەشتی شارەزوور رووەکی پەموو بچێنرێ و ماوەی وەرزی گەشەی روەکی پەموو لە دەشتی شارەزوور لەنێوان سەرەتای مانگی ئایار و ناوەراستی مانگی تشرینی یەکەم دایە .

٥- لەماوەی وەرزی گەشەی رووەکی پەموو لەدەشتی شارەزوور تەنها گرفتی بەرزی پلەی گەرمی لە چەند رۆژێکی مانگی تەمموز و ئاب، و گرفتی نەبوونی باران لە ماوەی وەرزی گەشەی دێتە پێش . سەرجەم رەگەزەکانی تر لەبارێکی نمونەیدان لەگەڵ پێداویستیە کەش و هەواییەکانی روەکی پەموودا .

٦- گەورەترین گرفتی چاندنی رووەکی پەموو لەدەشتی شارەزوور بریتیە لەبارینی باران لەمانگی ئەیلول دا کە هاوکاتە لەگەڵ قۆناغی پشکوتنی گوڵ و پێگەیشتندا، بارینی باران لەم ماوەیەدا واتە کەمبونەوەی تیشکی خۆر کەزیان بەبەرهەمی پەموو دەگەینێ و کوالێتی خراپ دەبێ .

دەرئە نجامەکانی توێژینەوەکە پێویستی بەم پێشنیارانە هەیە :.

١- لە پێناو زیادکردنی بەرهەمی کشتوکاڵی و کارگێری زانستی کێڵگەی کشتوکاڵی، پێویستە گرنگی بە کەشناسی کشتوکاڵی بدرێت و وێستگەی کشتوکاڵی ئۆتۆماتیکی لە بەشە جیاوازەکانی دەشتی شارەزوور دابنرێ، چونکە وێستگەی کەشناسی ئۆتۆماتیکی داتاکانی دروستە و بەرزترین و نزمترین ئاستی رەگەزەکانی کەش و هەوا بەپێی کات تۆمار دەکات .

٢- بەگەڕخستنەوەی کارگەی رستن و چنینی سلێمانی و دامەزراندنی کارگەی نوێ بۆ بەکارهێنانی بەرهەمی پەموو، دڵنیاکردنی جوتیار لەلایەن حکومەتەوە بەوەی لەکاتی چاندن و بەرهەم هێنانی پەموو حکومەت لە چاندنەوە بۆ بەرهەم هێنان هاوکاری جوتیاران بکات و بەرهەمەکەیان بە نرخی گونجاو لێوەربگرێتەوە .

٣-   چاندن و وەشانندنی تۆوی پەموو لە ١٥ بۆ ٢٠ نیسان بێت، بۆ ئەوەی لە گەڵ سەرەتای مانگی ئایار قۆناغی یەکەمی گەشەی دەستپێبکات و وەرزێکی نمونەی دەست بخات و قۆناغی گەشەی سەوزی پارێزراوبێت لە بەرزبونەوەی پلەی گەرمی .

٤-   بۆ چارەسەری گرفتی ووشکی وەرزی هاوین و پرکردنەوەی پێداویستی ئاوی رووەکی پەموو پشت بە ئاودانی دەستکرد ببەسترێ و هەتا ئەتوانرێ سوود لە دەرامەتی ئاوی سەر زەوی وەربگیرێ و ئاوی ژێر زەوی بەکارنەهێنرێت، ئاودێری دەبێتە هۆی زیادکردنی بەرهەم و جوتیار لە بەرزو نزمی بەرهەم دەپارێزێت .

٥-   پێویستە نوێترین تەکنەلۆژیا لە پرۆژەی ئاودێری بەکاربهێنرێت و گەر لەرێگەی رشاندنەوەبێ باشترە، گەر هاتوو جۆگەلەی تێدا بەکارهێنرا پێویستە جۆگەلەی کۆنکرێتی و داپۆشراوبن بۆئەوەی دەرامەتی ئاوی کەمتر بەفیرۆبچێت لە ریگەی بون بەهەڵم و هەروەها ناهێڵێت پلەی گەرمی ئاوەکە بەرزبێتەوە ئەمەش یارمەتیدەر ئەبێت بۆ نزمکردنەوەی پلەی گەرمی کێڵگەی رووەکەکە و پاراستنی لە بەرزی پلەی گەرمی هاوین .

پوختەی توێژینەوەکە

(کاریگەری کەش و هەوا لە دیاریکردنی وەرزی گەشەو بەرهەمهێنانی رووەکی پەموو لەد ەشتی شارەزوور)

کەش و هەوای کشتوکاڵی رۆڵی گرنگ دەگێرێ لە دیاریکردنی وەرزی گەشە و بەرهەمهێنانی رووەکی، چونکە هەموو روەکێك ماوەیەکی دیاریکراوی کەش و هەوای تایبەت بەخۆی هەیە و لەسنورێکی دیاریکراودا توانای گەشەی هەیە و لە دەرەوەی سنوری کەش و هەوای دیاریکراوی خۆی توانای گەشە و بەرهەمهێنانی نییە، ڕووەکی پەموو ڕووەکێکی پیشەسازی گرنگەو لەبەر گرنگی و بایەخی ئابوری سالآنە رووبەری چێنراو بەم ڕووەکە لەسەر ئاستی ناوچەکانی چاندنی لە جیهان دا لەبەرزبونەوەدایە، ڕووەکی پەموو پێویستی بە وەرزێکی گەشەی درێژوگەرم هەیە کەلە ١٦٠ رۆژ کەمتر نەبێ ، دیاریکردنی وەرزێکی نمونەیی بۆ رووەکی پەموو واتای بەرهەم هێنانی بەرهەمێکی کوالێتی بەرزە کەلەگەڵ خواستی بازاری ناوخۆ و دەرەوەدا بگونجێت. دەشتی شارەزوور دەکەوێتە باشوری رۆژهەلآتی شاری سلێمانی دەشتێکی فراوانەو رووبەرەکەی ٦٧٥کم٢، لە خاکێکی کشتوکاڵی بەپیت پێکهاتوەو دەتوانرێ لەرێگەی چاندنی رووەکی پەمووەوە ئاستی ئابوری دانیشتوانی ناوچەکە باشتربکرێت، وە کەرەستەی خاو بۆ پیشەسازی رستن وچنین و رۆنی روەکی و ئالیکی ئاژەڵ دابینبکرێ، دەتوانرێت لەم رێگەیەوە بەشێك لە گرفتی بێکاری لەناوچەکەدا چارەسەر بکرێت و ببێتە هۆکارێك بۆ ئاوەدانکردنەوەی گوندەکان و جۆراو جۆرکردنی بەرهەمی کشتوکاڵی و دورکەوتنەوە لە جێهیشتنی زەوی لە وەرزی هاوین بەبێ کشتوکاڵکردنی هیچ بەرهەمێکی کشتوکاڵی.

الملخص

(تأثير المناخ في تحديد فصل النمو وانتاج القطن في سهل شارةزور)

للمناخ الزراعي دور كبير في تحديد فصل النمو وإنتاج المحصول الزراعي، لأن كل نبات لها حدود مناخية محددة، ينمو وينتج ضمن هذا الحدود، ولا يستطيع النمو ولإنتاج خارج هذه الحدود المناخية ولاسيما بالنبات، تعتبر القطن من أهم النباتات الصناعية، وبسبب أهميته في المجالات الصناعية والأقتصادية يزداد سنويا المساحة المزروعة بمحصول القطن على مستوى العالم، نبات القطن يحتاج فصل نمو حار وطويل، إذ يزيد فصل نموه عن ١٦٠ يوم بدون حدوث ظاهرة الصقيع، وتحديد فصل النمو المثالي لنبات القطن يؤدي الى انتاج نوعية جيدة يلبى الاحتياجات الداخلية والخارجية. يقع سهل شارةزور في محافظة السليمانية وتحديدا في جنوب شرق مدينة السليمانية، يبلغ مساحة السهل ٦٧٥كم٢، و تحتوي على ترب خصبة صالحة للزراعة، يؤدي زراعة محصول القطن الى رفع المستوى المعاشي وتحسين الظروف الأجتماعية والأقتصادية لسكان المنطقة، ويؤدي الى تأمين المادة الخام للصناعات النسيجية والزيوت النباتية والعلف الحيواني وإعادة تشغيل معمل نسيج السليمانية و هذا بدوره يؤدي الى انخفاض نسبة البطالة في المنطقة و إعادة إعمار القرى وتنويع الأنتاج الزراعي في سهل شارةزور . ولايترك الاراضي الزراعية بورا في فصل الصيف .

Abstract

Climate Effect in Determining the Growing Season and Production of Cotton Crops in the Plain of Sharazwr

Agricultural climate has a significant role in determining of the growing and agricultural crops production because each plant has specific climate circumstances for growth. Outside its climatic conditions, a plant cannot grow. Cotton is one of the most important industrial plants; therefore, cotton fields are on rise worldwide year by year. Cotton needs a long hot season for growth, at least 160 days to fulfill complete progression. It means the production of a good quality crop has to meet internal and external requirements.

Sharazwr plain is located in the south-east of Sulaymaniyah city with the area of 675 km^2. The area contains fertile soils perfectly appropriate for cotton cultivation that can bring increasing economic benefit to the area’s population, gain raw material for textile industries, vegetable oils, animal feed…etc. Moreover, cotton production can decrease or solve unemployment in the region, contribute to the revitalizing of villages, leave farmlands cultivated during summer season.

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم: . سەرچاوە عەرەبیەکان

١- محسن محارب عواد، محمدسالم ضو، مدخل الى الجغرافية الزراعية، الطبعة الولى، دار شموع الثقافة، ليبيا، ٢٠٠٢

٢- مخلف شلال مرعي، ابراهيم محمد حسون، جغرافية الزراعة، دار الكتب،الموصل،١٩٩٦ .

٣- عبدالحميد احمد يونس، عبدالستارعبداللة الكركجى، زراعة المحاصيل الصناعية في العراق، دار الكتب للطباعة والنشر،بغداد، ١٩٧٧ .

٤- محسن على احمد الجنابي، يونس عبدالقادر على،المدخل الى انتاج المحاصيل الحقلية، دار الكتب للطباعة والنشر، جامعة الموصل، ١٩٩٦ .

٥- رادكا ديموفا، ديكو ديكوف، المحاصيل الحقلية في المناطق الأستوائية و شبة الأستوائية، ترجمة خليل ابراهيم محمدعلى، دار الكتب، جامعة بغداد، ١٩٩٠ .

٦- صلح الدين عبدالرزاق شفشق، عبدالحميد السيد الدبابي، انتاج المحاصيل الحقل، الطبة الأولى، دارالفكر العربى، القاهرة، ٢٠٠٨ .

٧- ئوميد نورى محمد امين، اسس الحاصلات الزراعية في المناطق الديمية، الطبعة الأولى، منظمة الأغذية والزراعة ، السليمانية، ٢٠٠٣ .

٨- خليل كريم محمد، المياه الجوفية في سهل شهرزور وامكانيات استثمارها، منشورات مركز كردستان للدراسات الاستراتيجية، السليمانية، ٢٠٠٩ .

دووەم : سەرچاوە ئینگلیزییەکان

1- Agarwal,D.K. et al. (2003), Cottonseed Oil Quality, Utilization and Processing, http://www.cicr.org.in/pdf/cottonseed_oil.pdf (6-12-2014).

2 -Fortucci P., The Contributions of Cotton to Economy and Food Security in Developing Countries, https://www.icac.org/meetings/cgtn_conf/documents/11_fortucci.pdf (22-11-2014).

3-FAO, (2011) A summary of the World Apparel Fiber Consumption Survey 2005-2008, http://www.fao.org/fileadmin/templates/est/COMM_MARKETS_MONITORING/Cotton/Documents/World_Apparel_Fiber_Consumption_Survey_2011 - Summary_English.pdf (10-12-2014).

4-Kane, S. P., Shurly, W. D. and Wolfe, K., (2013) Economic Contribution of Cotton Production in the Georgia Economy,2011, http://www.caes.uga.edu/center/caed/documents/EconomicContributionofCottonProductioninGA2011_FINAL.pdf (22-112014).

5-OECD, (2005) Economic and social importance of cotton in West Africa: Role of cotton in regional development, trade and livelihoods, http://hubrural.org/IMG/pdf/csao_etude_socio_eco_coton_eng.pdf (22-112014).

6-OECD, (2006) West Africa in the International Market, .http://www.oecd.org/swac/publications/38409410.pdf (22-112014)

Organisation for Economic Cooperation and Development =OECD

FAO= Food and Agriculture Organization

سێیەم : .سەرچاوەی کوردی

١- لەیلا محەمەد قارەمان، خاکی هەرێمی کوردستان، جیۆگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، کتێبی سەنتەری برایەتی، چ٢، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ١٩٩٩.

چوارەم : سەرچاوەی حکومی

١– وەزارەتی گواستنەوەو گەیاندن، بەرێوبەرایەتی گشتی کەشناسی و بوومەلەرزەی سلێمانی، بەشی ئامار، داتای بڵاونەکراوە .

مانگرتن و خۆپیشاندانەکانی خەڵکی هەولێر دژی سیاسەتی ئینگلیزو#

دەسەڵاتدارانی عێراق لە سەردەمی حوکمی پاشایەتی دا

(١٩٢٠-١٩٥٨ ز)

د. ئاراس عبدالرحمان مستەفا

زانکۆی راپەڕین / فاکەڵتی زانستە مرۆڤایەتییەکان

بەشی مێژوو

پێشەکی

ناڕەزایەتی و مانگرتن و خۆپیشاندانەکانی خەڵکی شاری هەولێر دژی سیاسەتەکانی ئینگلیزو ڕژێمی پاشایەتی لە عێراق دا لە قۆناغ و سەردەمێکدا کە عێراق گیرۆدەی چەندین کێشەی ناوخۆو دەرەکی ببۆوە، کاریگەری و کاردانەوەی راستەوخۆی لەسەر رووداوەکان و گۆڕانکاریەکان هەبوو، تەنانەت کاریگەری لەسەر تەواوی خەڵکی کوردستان داناو خۆپیشاندان و راپەڕینەکان لەسەرجەم شارەکانی تری کوردستان بەردەوامیان پێدراو تیایدا باسکردن لە بەدەستهێنانی مافەکانی کورد لە کوردستان و رەخساندنی ئازادی بووە ئامانج و دروشمی راستەقینەی خەڵکی کوردستان بە گشتی و هەولێر بە تایبەتی.

ئەم توێژینەوەیەش بۆ یەکەمجارە بە شێوازێکی زانستیانە ئەنجام دەدرێت و ریزبەندی بۆ مانگرتن وخۆپیشاندان و راپەڕینەکانی خەڵکی هەولێر دەکرێت و ڕۆڵی خەڵکی هەولێر و دەوروبەری بەدیار دەخرێت و لە مێژووی گەلی کورددا تۆمار دەکرێت، کە دەکرێت لە داهاتوودا گرنگی زیاتری پێبدرێت لە چوارچێوەی توێژینەوەی ماستەرنامە یان تێزی دکتۆرا لێکۆڵینەوەی لەسەر بکرێت، چونکە ماوەی سەردەمی پاشایەتی لە عێراقدا خەڵکی هەولێر و دەوروبەری بەردەوام خەریکی خۆپیشاندان روبەڕووبوونەوەی سیاسەتەکانی حکومەتە یەك لەدوای یەکەکانی رژێمی پاشایەتیدا بوون .

ئامانجی توێژینەوەکە، دەرخستنی رووداوەکانی شاری هەولێرو خەبات و تێکۆشانی خەڵکی هەولێرە کە خۆی لە ناڕەزایەتی دەربڕین و مانگرتن و خۆپیشاندانەکاندا بینیەوە دژی سیستەم و هەڵوێست و سیاسەتی رژێمی پاشایەتی، هەروەها باسکردن لە رەوشی ئەو کاتەی شاری هەولێرو شێوەی ژیانی خەڵك و نەبوونی خزمەتگوزاری گشتی و کەمتەرخەمی بەدەنگەوە نەهاتنی حکومەتی ئەوکاتەی عێراق ئامانجێکیتری توێژینەوەکەیە.

لە کاتی نووسینی توێژینەوەدا چەندین گرفت هاتۆتە بەردەم توێژەر، یەکێك لە گرفتەکان بریتی بوو لە دەست نەکەوتنی ئەو کەسانەی کە بەشداربووی خۆپیشاندان و راپەڕینەکان بوون ، چونکە کۆچی دوایان کردبوو، بەشێکیشیان رووداوەکانیان لە بیر نەمابوو، هەروەها گرفتێکی تر بریتی بوو لە دەست نەکەوتنی رۆژنامەو بڵاوکراوەکانی ئەو سەردەمە ، جگە لە دوو ژمارەی رۆژنامەی (الزمان) نەبێت

بێگومان هەموو توێژینەوەیەك لە بواری نووسینی مێژوویدا پێویستی بە جۆرێك و شێوازێك لە میتۆدی لێکۆڵینەوە هەیە کە پشتی پیێ ببەسترێت، بۆیە لەم توێژینەوەیەدا هەوڵدراوە بە پێی پێویست سود لە میتۆدەکانی لێکۆڵینەوەی مێژوویی وەربگرین و لە کاتی نوسینەوەی ئەو توێژینەوەیەدا پەیرەوی بکەین، بریتی یە لە رێبازو میتۆدێکی مێژوویی سیاسی شیکاری.

ئەم توێژینەوەیە لە سیێ بەش پێکهاتووە، هەر بەشەی چەند باسێك لە خۆ دەگرێت ، بەشی یەکەم باسی راپەڕینی شاری هەولێر دژی هاتنی ئینگلیزەکان و خۆپیشاندان و مانگرتن لە ساڵی ١٩٣١ و ١٩٤١ دا کراوە، باسی یەکەم تایبەتە بە هاتنی ئینگلیزو راپەڕینی خەڵکی هەولێر، باسی دووەم پەیوەستە بە مانگرتن و خۆپیشاندانی شاری هەولێر بۆ دابەزینی نرخی کارەبا ١٩٣١ لە باسی سێ یەمیش تەرخانکراوە بۆ خۆپیشاندانی خەڵکی هەولێر لە مایسی ١٩٤١ .لە بەشی دووەمیش دا باسی خۆپیشاندانەکانی خەڵکی هەولێر لە سالآنی ١٩٤٨ و ١٩٥٢ دا کراوە ، باسی یەکەم بۆ خۆپیشاندانی خەڵکی هەولێر دژی پەیمانی پۆرتسمۆس لە ساڵی ١٩٤٨ تەرخانکراوە، ئەمەش دوو باس لە خۆ دەگرێت باسی دووەمیش خۆپیشاندان و راپەڕینی شاری هەولێر لە ساڵی ١٩٥٢ تێدا روون کراوەتەوە بەشی سێ یەم خۆپیشاندان و راپەڕینەکانی هەولێر لە نێوان سالآنی ١٩٥٣–١٩٥٦ لە دوو باسدا خراوەتەڕوو، باسی یەکەم راپەڕینی جوتیارانی دەشتی هەولێر ساڵی ١٩٥٣ ، باسی دووەم باس لە خۆپیشاندانی شاری هەولێر دژی هێرشی سێ قۆڵی بۆ سەر میسر لە ساڵی ١٩٥٦.باس کراوە .

لەم لێکۆڵینەوەیەدا پشت بە چەندین سەرچاوەی کوردی و عەرەبی گرنگ بەستراوە لە کتێب و بیرەوەری لە گرنگترین ئەو سەرچاوانەش بریتی یە لە(د. کەمال مەزهەر ئەحمەد: چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، ئامادەکردنی، عەبدوڵلا زەنگەنە، بەرگی دووەم)، هەروەها سەرچاوەیەکی تری هەمان نوسەر بە زمانی عەرەبی بە ناونیشانی (صفحات من تاريخ العراق المعاصر ، دراسات تحليلية) هەروەها ماستەرنامەی نەهرۆ محەمەد عەبدولقادر بە ناونیشانی هەولێر لە نێوان سالآنی (١٩١٨–١٩٢٦) دا

هەروەها چەندین بیرەوەریش کە نوسراون نوسەرەکانیان لە رووداوەکان و بە تایبەت خۆپیشاندانەکاندا بەشداربوون و رۆڵی کارایان هەبووە وەکو بیرەوەریەکانی(ئەحمەد بانیخێلآنی ، بەهادین نوری ، عەریف سلێمان) لە ژێر ناونیشانی لە دەنکەوە بۆ گوڵە گەنمەکان، بیرەوەریەکانی مەلا عەولای حاجی سمایل بە ناوی سەربردەی ژیانی سیاسیم لەگەڵ یاداشتەکانی نەجمەدین مامۆ هەریری، ئەم سەرچاوانە گرنگی تایبەتیان بۆ ئەم توێژینەوەیە هەیە چونکە نوسەرەکانیان لەو کەسانەن کەلە سەردەمی حوکمی پاشایەتیدا ژیاون و کەسی رۆشنبیرو هۆشیاربوون و بەشداربوون لە رووداوەکاندا .

بەشی یەکەم / راپەڕینی شاری هەولێر دژی هاتنی ئینگلیزەکان و خۆپیشاندان و مانگرتن لە ساڵی ١٩٣١ و ١٩٤١ دا

باسی یەکەم / هاتنی ئینگلیزو راپەڕینی خەڵکی هەولێر

شاری هەولێر مێژوویەکی کۆنی هەیەو دانیشتوانەکەی لە رووبەڕووبوونەوەی داگیرکەران و خەبات کردن لە بەدیهێنانی ماف و خواست و ئاواتەکانی خەڵکی هەولێر لە ئازادی و سەربەستی و سەربەخۆیی، رۆڵێکی گرنگیان بینیوە، کاتێك ئینگلیزەکان لە جەنگی یەکەمی جیهانیدا ویستیان پێشڕەوی بکەن، بۆ گرتنی شاری هەولێر گەورە پیاوانی هەولێر کۆبوونەوەیان ئەنجامداو بەشێکی زۆریان بڕیاریاندا رووبەرووی ئینگلیزەکان بوەستن و رازی نەبن بە دەسەلأت و حوکمی ئینگلیزەکان لەمەشدا قوربانی باشیاندا [1]لەگەڵ بلأوبوونەوەی هەواڵی گەیشتنی هێزەکانی بەریتانیا بۆ هەولێر، بەشێك لە زانایانی فتوایان دەرکرد و تیایدا جاڕی ئەوەیاندا کە هەر کەسێك دیدەنی داگیرکەران بکات خودا لێی خۆش نابێت، وە هەر کەسێك ئینگلیزێکی بینی نابێت سەیری بکات رووی تیّ بکات، دیارە ئەمەش بەهۆی کاریگەری ئاین بووە لەسەر خەڵکی ئەوکاتەی هەولێر، تەنانەت ئەوانەی دژی ئینگلیزەکان دەجەنگان نازناوی (غەزایی) یان لیّ دەنرا، وەکو مستەفا غەزایی کە بەشداربوو لە رووبەڕووبوونەوەی ئینگلیزەکاندا[2]. هەر لەو سەردەمەدا لە ناو خەڵکی هەولێردا دوو گروپ دژی دەسەلاتی ئینگلیزەکان دروست بوو کە بە نهێنی کارەکانیان ئەنجام دەداو کۆبوونەوەکانیان دەکردو کە هانی خەڵکیان دەدا دژی ئینگلیزەکان بوەستن و خۆپیشاندان ساز بکەن، یەکێك لە گروپەکان بە سەرکردایەتی (عەلی پاشای دۆغرەمەچی) [3] بوو .

خەڵکی هەولێر بەردەوام لە ناو مزگەوتەکاندا [4] کۆبوونەوەیان ئەنجام دەداو باسی چۆنیەتی رووبەڕووبوونەوەی ئینگلیزیان دەکرد، تەنانەت رووبەڕووبوونەوەی چەکداریش روویدا ، کاتێك دەستەیەك بە سەرکردایەتی (حەسەنە شەل) [5] پەلاماری پۆستەیەکی ئینگلیزیاندا لە سەر رێگای موسڵ–هەولێرو چەندین سەربازیان کوشت و دەستیان بەسەر قاسەو کەل و پەلەکانی گرت [6].

دوای داگیرکردنی عێراق لەلایەن ئینگلیزو لە کاتی شۆڕشی بیستی عێراقدا ئەو کاتەی بارودۆخی ئینگلیزەکان ئاڵۆز ببوو،

---

[1]–هەرچەندە بەشێکی زۆریش لە گەورە پیاوان و خەڵکی هەولێریش لەگەڵ ئەوەدا بوون کە پێویستە پێشوازی بکرێت لە سوپای ئینگلیز، چونکە سوپای عوسمانی لە زۆربەی بەرەکانی جەنگی یەکەمی جیهانی تێکشکابوو ناوچەکەیان چۆڵکردبوو، بۆیە دواجار ئینگلیزەکان هاتنە ناو هەولێر، بەلأم دواجار رووبەرووی دەنگی نارەزایی و تورەیی خەڵکی هەولێر بوونەوە ، بڕوانە نەهرۆ محەمەد عەبدولقادر : هەولێر لە نێوان ساڵانی(١٩١٨–١٩٢٦) دا ، چاپخانەی موکریانی ، هەولێر، ٢٠١٢، ل ٩٤–٩٥.

[2] – هەمان سەرچاوە .

[3]– عبدالرزاق محمد أسود : موسوعة العراق السياسية ، الجزء الثانى ، بيروت، ١٩٨٦، ص ٣٦٢ .

[4] – مزگەوتی شێخی چۆڵی یەکێك بوو لە مزگەوتە دیارو گرنگەکان کە شوێنی کۆبوونەوەی خەڵك بوو ، بۆیە ئینگلیزەکان ترسیان لیّ نیشت و بڕیاریاندا مزگەوتەکان دابخرێن ئەویش بە بیانووی بلأو بوونەوەی نەخۆشی، ئەمەش هێندەی تر نارەزایی خەڵکی زیاتر کرد .، بڕوانە نەهرۆ محەمەد عەبدولقادر : سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٨ .

[5]– ناوی تەواوی حەسەنی کوڕی سەکرەی کوڕی ئەحمەدی کوڕی حەسەن ئاغای کوڕی بابەکراغای سەکرانە لە ساڵی ١٨٨٣ لە گوندی سەکران لە ناوچەی باڵەکایەتی لە دایك بووە ، لە تیرەیەکی سەر بە هۆزی بلّباسە، لەکاتی رۆشتن دەشەلی بۆیە پێیان دەوت حەسەنە شەل، بڕوانە نەهرۆ محەمەد عەبدولقادر : سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٤ .

[6]– عەبدوڵلا حەداد، ژیاننامەو شیعرەکانی میهری ، محەمەد شەریف موەزین زادەی هەولێری (١٩٠٣–١٩٤٢)، هەولێر، ١٩٩٧، ل ٣٤ .

(ولسن) هەڕەشەی لە دانیشتوانی هەولێرو دەوروبەری دەکردو هەوڵی دەدا بە هەڕەشەکانی خەڵکی هەولێر سەرکوت بکات بەڵام راپەڕینێکی چەکداری بەسەرکردایەتی هەریەك لە(قادر بەگ ، ساڵح بەگی خۆران، عارەب ئاغای گەردی، مستەفا ئاغای کۆڕێ و میرانی خدر بەگ) دژی دەسەڵاتی ئینگلیزەکان لە هەولێر سەری هەڵدا، ئەم راپەڕینە ترسێکی گەورەی خستە دڵی کاربەدەستانی ئینگلیزو سەرجەم کەل و پەلەکانیان پێچابۆوەو ئامادەی پاشەکشێ بوون،[1] بەڵام دواجار ئینگلیزەکان لە رێگای (مەلا فەندی و ئەحمەد عوسمان) گفتوگۆ لەگەڵ راپەڕیوان ئەنجامدراو دواجار راپەڕینەکە کۆتایی پێهات و مەرجەکانی راپەڕیوانیش جێ بەجێ کرا، کە بەشێکیان بریتی بوو لە ئازادکردنی گیراوەکان و لێخۆشبوونیان، هەروەها گەڕانەوەی بەرپرسیارێتی ناوچەکان بۆ ئەو کەسانەی کە پێشتر بەرپرسیاریتیان هەبووە، لەگەڵ دورخستنەوەی چەند کەسێك کە بەرامبەر خەڵکی هەولێر مامەڵەی زۆر خراپیان ئەنجام دابوو [2].

باسی دووەم / مانگرتن و خۆپیشاندانی شاری هەولێر بۆ دابەزینی نرخی کارەبا ١٩٣١

یەکێك لە ڕوداوە گرینگەکانی سەرەتاکانی سەدەی بیستەم گەیشتنی روناکی کارەبا بوو بۆ عێراق و لە کۆتاییەکانی بیستەکان هەمان سەدە کارەبا گەیشتە شارەکانی کوردستان عێراق . سەبارەت بە گەیشتنی کارەبا بۆ هەولێر دەگەڕێتەوە بۆ هەول وکۆششی (ئەحمەد چەلەبی) دوای ئەوەی داواکارییەکانی بە پشتگیری ئەنجومەنی شارەوانی و موتەسەریف و وەزارەتی کاروباری ناوخۆ پێشکەش کرد، بە مەبەستی دانانی مەکینەیەکی کارەبای بۆ پێدانی کارەبا بە دانیشتوانی شاری هەولێر[3] .

دوای وەرگرتنی رەزامەندی حکومەت بە دانانی مەکینەی کارەبا لە ناو شار، بەمەش لەڕۆژی ٨ی تشرینی دووەمی ١٩٣٠ پڕۆژەی کارەبای ناو شاری هەولێر دامەزرا، سەبارەت بە نرخی هەر کیلۆ واتێك لە هەولێر زیاتر بوو بەبەراورد لەگەڵ نرخەکەی لە بەغدا و سلێمانی، ئەمەش ببوە هۆی ئەوەی کە کەم دەرامەتەکان نەتوانن سوود لەم کارەبایە وەربگرن، ئەمەش بە هۆی دورست بوونی بزووتنەوەیەکی ریکخراویی نارەزایی کە سەرەتاکانی ١٩٣١دەرکەوت کە نوینەرانی گشت چین و توێژەکانی ناو شار تێیدا بەشداربوون [4].

سەرەتای دەستپیکردنی مانگرتنەکە بەناڕەزایی و دەست هەلگرتن لە کارەباو بەکارهینانی لە لایان هەندێ لە کاسبکارانی شار دەستی پێکرد، لەمانەش(محمد ئەحمەد چایچی،وەستا ئاکۆ پیلاودروو،وەستا خەلیل سەعاتچی،سەرداودی محمد چایچی) [5].

---

[1]– بۆ زانیاری زیاتر لەسەر خراپی بارودۆخی ئینگلیزەکان لە هەولێر بڕوانە لوسیان رامبو: الكرد والحق، ترجمة عزيز عبدالاحد نباتي، اربيل، ١٩٩٨، ص ٧٩ .

[2]– هاشم خۆرانی : انتفاضة صالح بك خۆشناو في ثورة العشرين الوطنية التحررية في قرية خوران على سفح جبال سفين، گولان العربي (مجلة)،العدد(١٢)، شباط ٢٠٠٠، ص٣٤–٣٥ .

[3]– م . مهدی محەمەد قادر : مانگرتنی شاری هەولێر ، مێژوو ، (گۆڤار)، ژمارە (٥) ، ساڵی دووەم، زستانی ٢٠٠٨، ل ١٣٩ .

[4]–د. کەمال مەزهەر ئەحمەد: چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، ئامادەکردنی، عەبدوڵلا زەنگەنە، بەرگی دووەم ، هەولێر، ٢٠٠١، ل ٣١٨–٣١٩

[5]– هەمان سەرچاوە ، ل ٣٢٠ .

لە سەرەتای مانگی ئاب دا مانگرتنەکە فراوان دەبێت وزۆر لە گەورە پیاوان وروناکبیرانی هەولیر بەشداری تیدا دەکەن[١]. لە ١٦ی ئابی ١٩٣١ مانگرتووەکان سکالانامەیەك بە ناوی (٤٤٨) کەس لە دانیشتوانی هەولێر بە مۆری (٣٨٠) کەس‌وئیمزای(٦٨) کەس بۆ سەرەك وەزیران بەرز دەکەنەوە وداخوازییەکانیان تێدا تۆمار دەکەن[٢] کە بریتی بوو لە :

" داشکانی نرخی هەر کیلۆواتێکی کارەبا لە دە (عانە) بۆ چوار عانە یان ئیج نەبێت بۆ شەش عانە ، واتا لە چل فلسەوە بۆ شازدە یان ئەو پەرپەکەی بۆ بیست و چوار فلس ...ئەگەر ئەو داخوازییە جێبەجێ نەکرا ئەوسا شارەوانی بۆ خۆی مەکینەی کارەبا بهێنێت یا رێگە بدات خەلکەکە بۆ خۆیان مەکینە بهێنن یا هەردوو لا بە هاوبەشی و گواستنەوەی بەرێوەبەری تەحریرات جەمال رەفعەت کە بە چاو ساغ و لایەنگری ئەحمەد چەلەبی دەباغیان دادەنا " [٣].

هەر لە میانی درێژەپێدانی مانگرتنەکە لە ٢٧ی ئابدا مانگرتووەکانی هەولێر دوو سکالایان رەوانەی بەغدا کرد یەکەمیان بۆ سەرۆك وەزیران و دووەمیان بۆ وەزیری ناوخۆ کە مۆر وئیمزای (٥٠٥) کەسی بەسەرەوە بوو.[٤].جێگای ئاماژەیە ئەم توندوو تیژیەی حکومەت نەبووە هۆی کۆتایی هاتنی مانگرتنە کەو لە ٩ی تشرینی دووەمی ١٩٣١ دوو بروسکەی تر[٥]، لە کەرکوکەوە رەوانەی بەغدایان کرد یەکەمیان بۆ نووری سەعید ودووەمیان بۆ موزاحیم پاچەچی کە دووبارە داواکارییەکانیان تێدا خستبۆوە روو، بەم جۆرە سەرەرای درێژ بوونەوەی مانگرتنەکەو هەرەشەکانی کاربەدەستانی حکومەت لەمانگرتووەکان داواکاریەکان جێبەجێ کرا و (جەمال رەفعەت) لە هەولێر دورخرایەوە و ئەحمەد چەلەبیش ناچار کرا نرخی هەر کیلۆ واتێك بۆ کارەبا ٢ عانە دابشکێنێت، بەمشێوەیە مانگرتووەکان سەرکەوتنیان بەدەست هێنا[٦].

لێرەوە بۆمان دەردەکەوێت، خەلکی هەولێر بۆ بەدەستهێنانی مافەکانیان جا چ مافی نەتەوەیی بێت یان خزمەتگوزاری بێت بێدەنگ نەبوون، هەلوێستی توندیان بەرامبەر سیاسەتەکانی رژێمی پاشایەتی نواندووەو بەردەوامیش بوون تا ئەو کاتەی مافەکانیان پێدراوەوداواکاریەکانیان بۆ جێ بەجێ کراوە، دواتر ئەم مانگرتن و خۆپیشاندانە کاریگەری زۆری لەسەر سالانی داهاتووی خەلکی هەولێر دانا، هۆکارێکی گرنگ بوو بۆ دەستپێکردنی زنجیرەیەك خۆپیشاندان و راپەرین دژی سیاسەتەکانی حکومەتی پاشایەتی.

[١]– ئەوانەی بەشدار دەبن بریتین لە (رەفیق حلمی، زەکی ئەمین، محەمەد دۆغرەمەچی، داود ئاغا سەعید ئاغا، کەمال ئەفەندی و مەلا ئەبوبکر)، بروانە، د. کەمال مەزهەر ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٢١.

[٢]– اسماعیل شکر: اربیل ، دراسة تاریخیة فی دورها الفکری و السیاسی ١٩٣٩–١٩٥٨، سلیمانیة، ٢٠٠٦، ص ٤٧–٤٨ .

[٣]– د. کەمال مەزهەر : سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٢٢ .

[٤]– اسماعیل شکر : المصدر السابق ، ص ٤٧–٤٨ .

[٥]– ئەم بروسکانە لەلایەن ئەم کەسانەی لای خوارەوە لە کەرکوکەوە نێردران کە بریتی بوون لە (مەلا محەمەد قاتاچی، مەلا خدر خەفاف، حاجی عەلی خەیات، حاجی شەریف دوغرەمەچی، سۆفی ئیسماعیل، عەبدولوەهاب حەلاق، عیزەدین جەمال، حاجی یونس ئاسنگەر، عەبداللە نالبەند، محەمەد فارس دەلال، داود ئاغا قەساب، شێخ یونس، فیض اللە دارتاش، محەمەد سالح نانەوا و سالح یوسف نوری) بروانە د. کەمال مەزهەر سەرچاوەی پێشوو، ل٣٢٧ .

[٦]– هەمان سەرچاوە

باسی سێ یەم / خۆپیشاندانی خەڵکی هەولێر لە مایسی ۱۹٤۱ :-

خۆپیشاندان و راپەڕینەکەی مایسی ۱۹٤۱ ڕووداوێکی زۆر گرنگ و بایەخدارە لە مێژووی عێراق دا بە تایبەتی لە بارودۆخێکی ئەو کاتەی جەنگی دووەمی جیهانی دا کە عێراقیش دەینالآند بە چەندین کێشەی ناوخۆو دەرەکی یەوە ، دەسەڵاتدارانی عێراق نەیان دەتوانی بارودۆخی خراپی عێراق بەرەو ئاقاری باش بەرن، ئینگلیزەکان دەستیان بەسەر هەموو شتێکی عێراق دا گرتبوو، تا ڕۆژی بەرپا بوونی راپەڕینی مایس ئینگلیزەکان هیچیان بۆ کورد نەکرد، فڕۆکەو تانك و زرێپۆشەکانی بێ دوودڵی هێرشی وێرانکەریان دەبردە سەر هەر شوێنێکی کوردستان کە کورد داوای مافی خۆی بکردایە، زیاتر لەوانەش چەوساندنەوەی کورد بە دەستی فەرمانبەرانی ئینگلیز، لەوانەش بترازێ لە هەموو ڕوویەکەوە کورد سەرکوت دەکراو بێ بەش دەکرا لە مافە سەرەتاییەکانی ژیان، بۆ نمونە لە کاتی راپەڕینەکەی مایسی ۱۹٤۱ دا لە شاری هەولێر فێرگەیەکی ناوەندی کچان نەبوو، هەرچەندە لە ساڵی ناوبراو ژمارەی ئەو فێرگانەی عێراق ٥٦ فێرگە بوو کە هەژدەیان هی کچان بوون، ژمارەی هیچ جۆرە کتێبێکی کورد لە کتێبخانەکانی عێراق دا بوونی نەبوو بە پێچەوانەوە سەدان و هەزاران کتێبی فارسی و تورکی بوونیان هەبوون، لە ڕووی چاپکردنی کتێبیشەوە تا راپەڕینی مایس کەمتر لە ۱۰۰ کتێبی کوردی چاپکرابوون، کە ئەوانیش نامیلکەی ئەدەبی و ئاینی بوون [1].لەو ڕۆژگارەدا باری تەندروستی کوردستان بە گشتی و هەولێر بە تایبەتی زۆر خراپ بوو، ساڵێ جارێك برینپێچێك سەردانی هەولێری دەکرد، ساڵانە ژمارەیەکی زۆر لە خەڵك بە هۆی نەخۆشی یەوە دەمردن، دیارە لەو سەردەمەدا بیروباوەڕی نازیەکان کاریگەری زۆری لەسەر ڕۆشنبیرو خوێندەوارو خەڵك دانابوو ، تا دەهات رقیان بەرامبەر ئینگلیز بەرەو زیادی دەچووەوە [2].

چاوەڕوانی دەست پێکردنی راپەڕینی گەورەی گەلانی عێراق کۆتایی هات و راپەڕین سەرتاسەری شارەکانی عێراقی گرتەوە، لەبەر چەند هۆیەکی ئاشکرا کە پێشتر باسمان کرد لە ڕاپەڕینی مایس ڕۆڵی کورد لە خەباتی جەماوەردا زیاتر خۆی نواند، وەك لە ناو لەشکری عێراق . کوردستان ، وەك گشت ناوچەکانی تری عێراق بەجارێك خرۆشا ، ڕۆژنامەکانی بەغداد بروسکەی پشتگیری دانیشتوانی کوردستان لە کاتی راپەڕینی مایسدا بلاَوکردەوە لەو کەسانەی بروسکەیان نارد، عەلی دۆغرەمەچی و هەموو دۆغرەمەچییە بە ناوبانگەکانی هەولێر ، فایەق تاڵەبانی و عارف تاڵەبانی و فایەق تۆفیق و کوڕانی نوری باوێل ئاغا سەباح و سمکۆو گەلێکی تر بروسکەی بە سۆزیان بۆ ڕەشید عالی گەیلانی لە بەغدا بەرزکردبۆوە . هەر ئەو ڕۆژانە بە دەیان سەرەك هۆزی ناسراوی کوردستان بروسکەی پشتگیرییان ناردۆتە بەغدا لەوانە هەباسی مەمەند ئاغا و حەسەن فەهمی جاف و حەوێز ئاغا و سوار ئاغاو ئاغایانی رایات ، حەریر، شیروان، شوان، مێرگەسور، رانیە، ناودەشت ، برادۆست و زێبار

لەم بارەیەوە نووری عەبدوڵڵا صالح ناسرواو بە مەلا نووری ئاغجەلەری کە ئەوکات قوتابی ئامادەیی بووە دەڵێت :" وا بلاَو بۆوە کە ڕەشید عالی گەیلانی فەرمانی غەزای دژی ئینگلیزەکان دەرکردووەو بڕیاری داوە لە خاکی عێراق دەریان بکات سوپای ئەڵمانیاش بەهەموو جۆرێك یارمەتیی دەدات و پشتی دەگرێ ، ئیتر ڕۆژ بە ڕۆژ سۆزو پەرۆشی خەڵکی کوردستان بە گشتی و هەولێر بە تایبەتی بۆ جوڵانەوەی گەیلانی ڕووی لە زیادبوون بوو، چونکە خەڵکەکەیان وا تێ گەیاندبوو کە ئەو ڕاپەڕینە غەزایە بەرامبەر بە ئینگلیزی کافری نەفرەتلێکراو، دەستە دەستە دەروێش و سۆفی کۆدەبوونەوەو زیکریان دەکردو دەیانویست

[1] – نەریمان : کتێبخانەی کوردی، کەرکوك، ۱۹٦۰، ل ۷–۸ .

[2] – د. کەمال مەزهەر : سەرچاوەی پێشوو ، ل ۱۲۰ .

بیانێنن بۆ غەزا ، سەرانی عەشیرەت و شێخانی دەسەلاتدار، هەواڵیان بۆ سەرکردەکانی راپەڕین دەنارد کە ئامادەن هەر یەکە بە هەزار کەسەوە، بەشداری لەم جەنگە پیرۆزەدا بکەن، مەلاکانیش رۆلێکی باشیان هەبوو، لە رێگەی راوێژکردن و وتلری رۆژی هەینییەوە پیاوانیان رەوانەی غەزا دەکرد، پروپاگەندە بە رادەیەك کاریگەری هەبوو دەوترا چەند رۆژێکیتر ئینگلیز لە ولات دەردەکرێ و سەربازی ئەڵمانی بە فرۆکە لە (سن الزبان) ، واتە حەببانییە، کە سەربازگەیەکی گەورەی ئینگلیزی لێ بوو، دادەبەزن و عێراق رزگاردەکەن " [١].

ئەم هەلوێستەی خەڵکی کوردستان بە سەرجەم چین و توێژەکانەوە لەوەوە سەرچاوەی گرتبوو کە ئینگلیزەکان بە چاوی داگیرکەر سەیریان دەکرا، سەرجەم ناخۆشی و ئازارو مەینەتیەکانیان لە نەخۆشی و هەژاری و بێکاری و زوڵم و نەبوونی ئازادی و سەربەستی دەدرایە پاڵ ئینگلیزەکان، پێیان وابوو بە سەرکەوتنی ئەڵمانیا، ئەم بارودۆخە خراپە کۆتایی پێدێت و دەرگای خۆشی و ژیانێکی تازە بە ڕوویاندا دەکرێتەوە، ئەمەش بەهۆی کاریگەری ئەو دروشم و بانگەوازو بلاوکراوانەی کە ئەڵمانەکان لە عێراقدا ئەنجامیاندەدا و ئینگلیزەکانیان بە هۆکاری سەرەکی کارەسات و ئالۆزیەکان و قەدەغەکردنی ئازادی و سەربەستیەکان لە قەڵەم دەدا، ئەمەش کاریگەری زۆری کردبووە سەر هەستی خەڵك چونکە دەسەلاتداریێتی و حوکمی ئەڵمانیەکانیان نەبینیبوو، ئەگەر بیانبینیبایە هەلوێستی کورد و خەڵکی هەولێر جۆریکیتر دەبوو.

لە گەرمەی ڕاپەڕینی مایسی ١٩٤١دا گەلێك وەفدی تایبەتی لە کوردستانەوە چوونە بەغدا و ڕەشید عالی بە گەرمی پێشوازی لێ کردن .شاندی هەولێرو کەرکوك پێکەوە چوون بەشداربوانی ئەو شاندە پشتگیری خۆیان و خەڵکی کوردستانیان بۆ راپەرینەکە دووپات کردۆتەوە، لە ناو شاری بەغداد بە ناوی خەڵکی هەولێر بە تایبەتی و کوردستان بە گشتی خۆپیشاندانێکی گەورەیان سازکرد کە تێیدا ژمارەیەکی زۆر لە خەڵك بەشداربوون[٢].

خەڵکی هەولێر زۆر بە توندی و بە هەستێکی بەرزی کوردانەوە بەشداری خوپیشاندان و راپەڕینیان کرد، بە تایبەت دوای ئەوەی لەلایەن ئینگلیزەکانەوە چەند جارێك بە فرۆکەکانیان بۆمبابارانی هەولێرو دەوروبەریان کرد، ئەمەش خۆپیشاندان و راپەڕینی خەڵکی هەولێری توندتر کرد تا کار گەیشت بەوەی خۆنیشاندەران ئۆتۆمبێلی موتەسەریف بسوو تێنن[٣].

بەپێی بەڵگە نهێنییەکانی ئینگلیز هەولێر تەنانەت دوای گرتنەوەی بەغداش بە ماوەیەك ئینجا هێمن بۆوە.لە هەولێرو چەند شوێنی تر ، هەندێ جار خەڵك بە تفەنگ و تاپڕ دەکەوتنە دەسرێژ لە فرۆکە هێرشهێنەرەکانی ئینگلیز ، لە هەموو شوێنێکیش هەر بەیاننامەیەك ئەو فرۆکانە فرێیان دەدا دەیاندڕاندن کە (تطوع) دەستی پێکرد خەڵکی کوردستانیش بە لێشاو خۆیان ناونوس کردو بە دەیان بروسکەیان بۆ ئەم مەبەستە بۆ بەغدا بەرز کردەوە، بەرلە هەموان قوتابییە کوردەکانی پایتەخت خۆیان فیدا کرد

---

١ - نووری عەبدوڵلا صالح (مەلا نووری ئاغجەلەری) : بیرەوەریەکانم لە نێوان بینین و بیستندا، ئامادەکردنی: سدیق ساڵح، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، ٢٠٠٩، ل ٢٦

٢ - وەفدەکە ئەمانە بوون محەمەد زیاد ئاغاو عەلی ئاغای حاجی محەمەد ئاغاو حەوێز ئاغای حەسەن ئاغاو سوار ئاغای محەمەد ئاغاو ڕەشید خادم السوجادەو عبدوڵلا ئاوچی و عومەر ئاغاو بە هادین سایو فایق تاڵەبانی کە ئەو سەردەمە نوێنەری کەرکوك بوو لە پەرلەماندا شایانی باسە رەشید عالی بە کوردی قسەی لەگەڵ کردوون .بڕوانە د. کەمال مەزهەر سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٣ .

٣ - ئەم کارە لە ڕاستیدا بریتی بوو لە دەربڕینی کوێرانی هەستی وروژاوی دانیشتوانی شار دژی ئینگلیز. ئەگیان ساڵح زکی ساحێبقڕانی ڕووناکبیرو قالبوونی ڕێگەی کوردایەتی کە ئەوساکە موتەسەریفی هەولێر بوو ئەو پیاوە نەبوو ئوتومبیلی بسوتێنری .

. بەپێی گێڕانەوەی هادی ڕەشید چاوشلی ، کە ئەو کاتە قوتابی کۆلیجی حقوق بوو .ئەو قوتابیانە لە گۆڕەپانێکی نزیك (باب المعضم) چەند ڕۆژێك مەشقیان کردبوو.[1].

دوای چەند رۆژێك لە خۆپیشاندان و راپەڕینی شاری هەولێر خەڵكی شەقلآوەش کە نزیکن لە شاری هەولێر دەڕژێنە سەرشەقامەکان و خۆپیشاندانێکی گەورە ئەنجام دەدەن، مامۆستایانی فێرگەی سەرەتایی شەقلآوە کە بەشی زۆریان خەڵکی هەولێر بوون کاریگەری و رۆڵی گرنگیان لە هاندانی خەڵك هەبووەو چەندین وتارو شیعر بۆ پشتگیری راپەڕینی مایس خوێندراوەتەوە، رۆژنامەی (الزمان) لە لایەن پەیامنێرەکەیەوە راپۆرتێکی لەسەر ئەم خۆپیشاندانە بلآو کردۆتەوەو ئاماژە بەوە دەکات کە بەشداربوانی خۆپیشاندانەکە بریتی بوون لە مامۆستایان، شاگردان، کاسبکاران و تەنانەت ئافرەتێکی زۆریش لەو خۆپیشاندانەدا رۆڵیان هەبووە، خۆپیشاندەران داوای دەرکردنی ئینگلیزەکانیان کردووەو چەندین دروشمیان دژی ئینگلیزو حکومەتی عێراق ووتۆتەوە [2].

بەشداریکردنی ئافرەت لەو کاتەدا رۆڵی تایبەتی هەبووەو هاندەرێکی باش بووە بۆ بەردەوامی خۆپیشاندانەکان و بەیەکەوە خەباتکردنی ژنان شان بە شانی پیاوان، ئەمەش رادەی بەرزی ووشیاری کۆمەڵگای کوردی دەردەخات، کە لە کۆڕی خەباتدا جا چ خەباتی سیاسی بێت یان چەکداری بێت ، ژنان و پیاوان بەیەکەوە بەشداریانکردووە.

لە ڕۆژگاری شۆڕشی بیستەوە فەتوای پیاوە ئاینییەکان بووە هاندەرێکی کارگەر لەسەر خەڵك بۆ خەبات کردن دژی ئینگلیز ، لەبەر ئەوە هیچ سەیر نییە لەکاتی ڕاپەڕینی مایسدا زانایەکی ئاینی ناسراو نەما بێ فشارو هاندان فەتوای دوورو درێژ دەرنەکات کەچی دوای دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینەکە دەگمەن خۆفرۆشێك هەڵدەکەوێت بچێ بەدەنگ وەسییەوەو فەتوایەکی پێچەوانەی ئەوانەی پێشوو دەربکات، ئەو فەتوایانەی نیسان ومایسی ١٩٤١ پیاوە ئاینییەکان دژی ئینگلیز دەریان کرد کاری زۆریان کردە سەر کۆمەلآنی خەڵکی عێراق لەم بوارەشدا شێخ و مەلایانی کوردستان درێغییان نەکرد. ڕۆژنامەکانی بەغدا ژمارەیەکی زۆر فەتوای ئەوانەی لە شوێنی دیاری لاپەڕەکانیاندا بلآوکردۆتەوە[3].

شەڕو پێکدادانی نێوان راپەڕیوان و کاربەدەستانی بەریتانیا، درێژەی کێشا، لە شاری هەولێریش رۆژانە خۆپیشاندان و گردبوونەوەکان بە دروشمی پشتگیری رەشید عالی گەیلانی و دژی ئینگلیز بەردەوام بوو، بەلآم دواجار سوپای ئینگلیز بە هاوکاری پیاوەکانی وەك نوری سەعید و وەصی و...هتد، سوپای عێراقیان شکاندو سەربازە عێراقیەکان نەیانتوانی خۆڕابگرن و رایانکردو ئەڵمانیاش هیچ هاوکاریەکی راپەڕینەکەی نەکرد، ئیتر عەبدوئیلاه و نوری سەعیدو لایەنگرانیان گەڕانەوەو دەست بەکاربوونەوە، تا بەپێی خواستەکانی ئینگلیز مامەڵە لەگەڵ بارودۆخی تازەدا بکەن ، حسێن هەمەوەندیش بووە سەرۆکی ئەرکانی سوپا، خەڵك واقی وڕماو خەم و پەژارە دایگرت، دەتووت ئاوی ساردیان بەسەردا کراوە، وایان دەزانی ئەم شکستە گەورەیە بەسەر گەل و ئیسلامدا هاتووە[4]

[1]- طاريق ابراهيم شريف: شخصيات تتزكر، الجزء الاول، اربيل، ١٩٨٨، ص٨٩-٩١ .

[2]- أبو فاروق : مظاهرات كردية ضد سلطة ئينگليز، الزمان (صحافة) العدد (٤٥٥) ، ١٤ ايار ١٩٤١ ، ص ٢ .

[3]- بروانە رۆژنامەی (الزمان) العدد (٤٥٣) ، ١٢ ئایار ١٩٤١ ، ص٢ .

[4]- نووری عەبدوڵلآ صالح (مەلا نووری ئاغجەلەری) : سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧ .

بەشی دووەم / خۆپیشاندانەکانی خەڵکی هەولێر لە ساڵانی ١٩٤٨ و ١٩٥٢ دا

باسی یەکەم / خۆپیشاندانی خەڵکی هەولێر دژی پەیمانی پۆرتسمۆس لە ساڵی ١٩٤٨

لە ٢٩ی ئازاری ١٩٤٧ ، کابینەی وەزارەتی چلەمین بەسەرۆکایەتی ساڵح جەبر پێکهێنرا، کە زۆربەی زۆری وەزیرەکان لەلایەن خۆیەوە هەڵبژێردرا و بەدڵ و ئارەزووی باڵوێزخانەی ئینگلیزی بوون لە بەغدا، نێوبراو هەر زوو لە کارنامەی وەزارەتەکەیدا جەختی لەسەر درێژە پێدان و پتەوکردنی پەیوەندی عێراقی – ئینگلیزی کردەوە، تا مۆرکردنی پەیمانی پۆرتسمۆسی لێکەوتەوە. [١] .مۆرکردنی ئەم رێککەوتننامەیە بە پێچەوانەی بەرژەوەندیەکانی خەڵکی عێراق بوو، ئینگلیزەکان لایەنی ئابوریو ئیداری و سەربازی عێراقیان لەم رێککەوتننامەیەدا بەباشی بۆخۆیان مسۆگەر کردبوو، ئەمەش لەلای خەڵکی عێراق بە باشی هەستی پێدەکرا، بۆیە لە سەرجەم کۆڵان و بازارو چاخانەو مەیخانەو قوتابخانەو دام و دەزگاکانی حکومەت و زانکۆو شوێنەکانی تر، خەڵکی بە ئاشکرا نارەزایەتیان دەردەبڕی، مانیان دەگرت، قسەی ناشیرینیان بە حکومەت دەووت، مانگرتنی خەڵك دەستی پێکردبوو، لەوکاتەدا حکومەت خۆی بێدەنگ کردبوو، وا دیار بوو حکومەت مەبەستی بوو ئەو کەسانە بدۆزێتەوەو دەستگیریان بکات کە سەرکردایەتی مانگرتن و خۆپیشاندانیان دەکردو خەڵکیان هاندەدا، تا دەهات دەرامەت و نان کەم دەبوو رقی جەماوەر ئەستورتر دەبوو، پارتە سیاسییە نیشتمان پەروەرەکان ئاگری نارەزاییان خۆشتر دەکرد، کەمبوونەوەی گەنم و ئارد ترسی خستبووە دڵی خەڵك ، حکومەتی عێراق هەوڵی زۆری دەدا بۆ پەیداکردنی ئاردو گەنم بەڵام ئەو ساڵە لە زۆربەی ناوچەکان نەهاتی بوو، بەشی خۆیان نەدەکرد، هەروەها مەسەلەی پەیمانبەستی (بیڤن–جبر) ترسی گەورەی خستبووە ناو دڵی خەڵك لەوە دەترسان لە پەیمانی ١٩٣٠ خراپتر بێت وکۆت و زنجیری ئەستورتر لە پێیان بکرێ ، هەروەها مەسەلەی فەڵەستین و رۆڵی خراپی عێراقیش هێندەیتر رق و تورەیی لەلای خەڵکی عێراق بە گشتی و کوردستان بە تایبەتی زیاتر کرد[٢].

تەقینەوەی گەورەی جەماوەری عێراق لەو رۆژەوە دەستی پێ کرد کە فازیل جەمالی وەزیری هەندەران لە لەندەنەوە هەواڵی دەستپێکردنی ((گفتوگۆیەکی گرنگی)) لە نێوان بەریتانیاو عێراق راگەیاند. بۆ رۆژی داهاتوو، کە دەیکردە چواری کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٨ ، شاری بەغدا بەجارێك خرۆشا. قوتابیانی کۆلێجەکانی بەغداد خۆپیشاندانیان ئەنجامداو هوتافی (صالح جبر قندرة ، نوری سعید قیطانة)" دەووتەوە [٣] هەر ئەو رۆژەش لەسەر فەرمانی سەرەك وەزیران، پۆلیس کەوتنە گیانی خۆپیشاندەرانی پایتەخت. بۆ رۆژی داهاتو کاربەدەستان کۆلێجی حقوقیان بەو بیانووەوە داخست کە گوایە بیروباوەڕی

١– پەیماننامەی پۆرتسمۆث : ئەو پەیماننامەیە بوو کە لە نێوان عێراق و بەریتانیا لە ١٥ ی کانوونی دووەمی ١٩٤٨ دا بەسترا، تا شوێنی پەیماننامەی ١٩٣٠ بگرێتەوە کە رای گشتی عێراقی داوای هەڵوەشاندنەوەی دەکرد، بەڵام ناوەرۆکی پەیماننامەکە جیاوازیەکی ئەوتۆی لەگەڵ ئەوی پێشتردا نەبوو، بۆیە راپەرینێکی میللی کە بە (الوثبة) ناسرا هەڵوەشاندنەوەی پەیماننامەکەی لێکەوتەوە بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە ، عبدالرزاق الحسنی، تاریخ الوزرات العراقیة، الجزء السابع، الطبعة السابعة، بغداد، ١٩٨٨، ص ٢٣٤–٢٤٠ ؛ دکتۆر کمال مظهر احمد : صفحات من تاریخ العراق المعاصر ، دراسات تحلیلیة، بغداد، ١٩٨٧، ص١٣٧–١٤٠ .

٢– کاکە مەم بۆتانی: کاکی کاکان مرۆڤ و رووناکبیرو شۆڕشگێر ، خەباتی سیاسی ساڵانی ١٩٢٤–١٩٦١ ی سەرکردەی نەمر عومەر دەبابە ، بەرگی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر ١٩٩٨، ل ٦٧–٦٨ .

٣– نووری عەبدوڵڵا صالح (مەلا نووری ئاغجەلەری) : سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٧–٥٨.

گێرە شێوێن لە ناو قوتابیاندا باوە، ئەو پەیمانەش نارەزایی و ڕاپەڕینی جەماوەری گەورەی لێکەوتەوە، باشووری کوردستانیش بەگەرمی بەشداری و پاڵپشتی ئەو ڕاپەڕینە جەماوەریەی کرد [١].

ئەوەی کاریگەری زیاتری هەبوو لەسەر دەستپێکردنی خۆپیشاندانی هەولێر، بریتی بو لە گەڕانەوەی بارزانیەکان بۆ هەولێر لە رۆژهەلاتی کوردستان دوای رووخانی کۆماری کوردستان لە مهاباد کە چەندین خۆپیشاندانیان ئەنجامدابوو، وە چەندین دروشمی جیاوازیان دژی حکومەتی عێراق بەرز کردبۆوە کە بریتی بوون لە

- نانی وانە تەئمین بکرێ ...بارزانیەکان عەفو بکرێ
- نانی میللەت تەئمین بکرێ ساڵح جەبر ئیعدام بکرێ[٢]

ئەمەو چەندین هۆکاریتر کاریگەریان نواند لەسەر خۆپیشاندانەکان، گەنجە رۆشنبیر و نەتەوە پەروەرەکای هەولێریش ڕۆڵی کارایان گێڕا، چ لە ناوەوەی شارە کوردییەکان و چ لە ڕاپەڕینەکانی بەغدادا [٣] بۆ پشتگیری و پشتیوانی ڕاپەڕینی مایس لە ڕۆژی ١٣ شوباتی ١٩٤٨دا کۆمەڵێکی زۆر لە دانیشتوانی هەولێر گەیشتنە بەغداد. بە جۆش و خرۆشەوە بەشداری خۆپیشاندانێکی گەورەیان کرد، بە شەقامەکاندا سەر گۆڕی شەهیدەکان گەڕان چەپکەگوڵیان بەدیاری بۆ بردن دواتر تەرمی حسەین عەلی کە لە خۆپیشاندانەدا گیانی لەدەست دابوو بردە شاری نەجەف بە خاکیان سپارد [٤]

دانیشتوانی شاری هەولێر بەسەرجەم چین و توێژەکانەوە بەشداری گرنگ و کارایان لەو خۆپیشاندانانە بینی کە نزیکەی دە هەزار کەس بەشداریان تێدا کردو دژایەتی خۆیان بۆ پەیمانی پۆرتسمۆس نیشاندا، لەم بارەیەوە فەتاح تۆفیق فەتاح ناسراو بە خەباتی مەلا حەسەن کە بەشداربوویەکی خۆپیشاندانەکە بووە دەنووسێت : " ئەو کاتەی وەفدی عێراق لە بەریتانیا بوو بۆ نوێ کردنەوەی پەیمانی نێوان عێراق و بەریتانیا قوتابیانی ناوەندی و دواناوەندی هەولێر دەستیان بە خۆپیشاندان کرد و پشتیوانیان لە خۆپیشاندانەکانی شاری بەغداد کرد، لەو ساڵەدا لە هەولێر جموجۆڵێکی زۆر فراوانی قوتابیان هەبوو کە ڕۆڵی سەرەکی هی حیزبی (تحریر) بوو، رۆژی ٥ کانونی دووەمی ١٩٤٨ قوتابیان لە قوتابخانەکان هاتنە دەرەوەو دەستیان بە خۆپیشاندان کرد و بەرەو ناوبازاڕی هەولێر بەڕێکەوتن، ناوبراو دەڵێت منیش بۆیەکمجار بەشداریم لەو خۆپیشاندانەدا کرد، لەسەرەتای بازاڕ شێخ خالص کە ئەو کاتە لە پۆلی پێنج بووچووە سەر بەرزاییەك و وتاریکی شۆرشگێڕی دەخوێندەوە، لەو کاتەدا هێزێکی زۆری پۆلیس هاتن ویستیان کاغەزەکە لە دەستی شێخ خالص دەربهێنێت، ئەویش کاغەزەکەی نەدەدا بە پۆلیس و ئیتر بووە مشت و مڕیان و لەو کاتەدا سەرپەرشتیاری خۆپیشاندەران هاواری کرد کە بڵاوەی لێ بکەین بۆیە هەرکەسە بە لایەکدا رای کرد، نیوەڕۆ کە هاتینەوە بۆ بازاڕ زانیمان کە پۆلیس پێنج کەسی گرتووە، دواتر خۆپیشاندانەکان ناوە ناوە بەردەوامیان پێدەدرا لە هەموو

١- شوان محمدامین تەها خۆشناو: هەولێر لە نێوان ساڵانی (١٩٥٨-١٩٦٣) لێکۆڵینەوەیەکە لە بارودۆخی سیاسی، چاپخانەی رۆژهەلات، هەولێر، ٢٠١٢، ل ٧٤ .

٢- بەکر شاکر کاروانی : عەلی فەتاح دزەیی شاعیرو نووسەرو تێکۆشەر، هەولێر، ٢٠٠٤، ل٣٩ .

٣- لەوانەی بەشداری کارایان هەبوو لەو خۆپیشاندانەدا بریتی بوون لە (عاسم حەیدەری، مەجید رەئوف، جەودەت ناجی) بڕوانە موسوعة سرية خاصة بالحزب الشيوعي العراقي السري: شرطة العامة، شعبة مديرية التحقيقات الجنائية، جزء الاول، بغداد، ١٩٤٩، ص ٢٢-٥١ .

٤- د. کەمال مەزهەر : چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم ، چاپخانەی (الاديب البغدادیە)، بەغداد، ١٩٨٥ ، ل٢١٦ .

ئەم خۆپیشاندانانە شیوعیەکان ڕۆڵی گرنگیان بەرچاویان هەبوو، (شێخە شەلە)، وتاری پڕ جۆش و خرۆشی دەخوێندەوە هەندێ جاریش کچێك وتاری دەخوێندەوە، دوایی دەرکەوت کە ئەم کچە فەریدەی خوشکی نافیع یونس بوو " [(١)].

لێرەوە دەردەکەوێت لە خۆپیشاندانەکانی شاری هەولێر تەنها یەك چین بەشداریان نەکردووە، بەڵکو سەرجەم چین و توێژەکان ، تەنانەت ژنانیش شان بەشانی پیاوان بەشداربوویەکی کاریگەری خۆپیشاندانەکان بوو، ئەمەش بە ئاگایی وووریایی خەڵکی هەولێرو دەوروبەری پیشان دەدات.

لەم بارەیەوە عەریف سلێمان [(٢)] لە بیرەوەریەکانی خۆیدا باسی دروشمەکان دەکات کە بەم شێوەیە بووە

١- بروخێ حکومەتی صالح جەبر...با بڕوخێ

٢- بروخێ موعاهەدەی پۆرتسمۆپ... با بروخێ

٣- چیتان دەوێ کوردینە.... نانی گەنمی کوردینە

بەم شێوەیە چەند کەسێك ڕۆڵی گرنگیان لە خۆپیشاندانەکاندا بینی بە تایبەتی لە کاتی نەورۆزدا کە خۆپیشاندان و ناڕەزایەتی خەڵك هەر بەردەوابوو لەو لاوە خوێن گەرم و ڕۆشنبیرو نیشتمان پەروەرە کە ڕۆڵیان هەبوو بریتی بوون لە (عەونی یوسف، قادر حاجی کەریم، جەوهەر حسێن مەلا، کەریم ڕەئووف، شێخە شەلە) ، ئەمانە هەوڵیان دەدا خۆپیشاندانەکان بقۆزنەوەو بەردەوامی پێبدرێت و حکومەت داواکاریەکانی کورد جێ بەجێ بکات " [(٣)].

لەم خۆپیشاندانەی شاری هەولێردا جوتیارانی دەشتی هەولێر بەشداریەکی گرنگیان بینی و لە گوندەکانی قازیخانە، پالأنیان، گەڕەشێخان، میرزاغا، موورتکە، چەڵتووك، دووگردکان، جاستان و دارەخورماو ماجیاوای شەمامك ...هتد) جوتیاران دەهاتنە ناو شاری هەولێر هوتافیان دژی سیاسەتەکانی مەلیك و حکومەتی پاشایەتی لێدەدا، لەبەرامبەردا ئاغاکانی ئەم گوندانە سیاسەتێکی زۆر نامرۆڤانەیان بەرامبەر ئەم جوتیارانە پیادە دەکردو دەستیان کرد بە سزادانی ئەو کەسانەی بەشداری خۆپیشاندانەکانی هەولێر کردووە،ماڵی (عوسمان بەکرو عەبدوڵلا حەمەد خەیارو مەولود عەزیزو چەند ماڵیتر) بە فەرمانی ئاغا لە گوندەکانیان دەرکران و خانووەکانیان ڕووخێنران و ئاغا داروبارەکەشیانی بۆخۆی برد، تەنانەت ئاغاکان بەمە نەوەستان و هەریەکەی بە سێ دینار سزادان و بەڵێننامەی لێ وەرگرتن کە کە جارێکیتر بەشداری خۆپیشاندان نەکەنەوە [(٤)].

لەم بارەیەوە موحسین دزەیی لە بیرەوەریەکانی خۆیدا دەنوسێت :" لە ٢٧ کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٨ واتە ڕۆژی ڕاپەڕینەکە خۆپیشاندانێکی گەورەمان سازدا، پۆلیس اەوپەڕی ئامادەباشیدا بوو، خەریك بوو خوێن بڕژێت ، کاك ئەحمەد خەبەری بۆ دانیشوانی گوندەکەمان نارد و ئۆتۆمۆبیلی بۆ ناردن تا بێنە هەولێرو بەشداری خۆپشاندان بکەن ، ئەو خەڵکەی کە هاتن دەمانچەو خەنجەرو تەنانەت خوترمەشیان هێنابوو، سەرەتا پۆلیس وویستی بڵاوەیان پێ بکات، جەمیل ڕەشید بەڕێوەبەری پۆلیسی هەولێر بوو، هەندێك ڕووبەڕووبوونەوەو هەڕوگیڤ کرا، بەڕێوەبەری پۆلیس فەرمانی بەدەست بوو کە هەموو شتێك بکات و چەندان پیکابی ڕەشاش بەسەری لەژێر دەستدا بوو، لەلایەن هەندێك لە قوتابیانەوە ئیهانەش کرا، بەڵام بواری نەدا پۆلیس

---

[١]- فەتاح تۆفیق فەتاح (خەباتی مەلا حەسەن) : حەفتاو شەش ساڵ ژیان پەنجاو نۆ ساڵ تێکۆشان ، بیرەوەری ، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری ، هەولێر، ٢٠٠٨ ز، ل ٩-١١ .

[٢]- سەبارەت بە ناوی سیانی عەریف سلێمان زۆر بە ووردی سەیری بیرەوەریەکانم کرد ناوی سیانی تێدا نەنوسرابوو.

[٣]- عەریف سلێمان : لە دەنکەوە بۆ گوڵە گەنمەکان، بەرگی یەکەم، چاپی دووەم، چاپخانەی هاوسەر، هەولێر، ٢٠٠٧، ل ٨ .

[٤]- حەسەن تەها، سەلیم شێخ محەمەد و ئەوانیتر: ڕاپەڕینی جووتیارانی دەشتی هەولێری ساڵی ١٩٥٣ وەکو خۆی ، هەولێر، ٢٠٠٢، ل ١٥

تەقە بکەن و گوێم لێ بوو دەیووت (ئەوانە کوڕی خۆمانن و نابێت ئەزیەتیان بدەن) لەبەرامبەر پۆلیس کشانەوەوبێ رژانی یەك دڵۆپە خوێن ئەو رۆژە خۆپیشاندانەکە کۆتایی هات" (١)

لەلایەکی ترەوەخەڵکی شاری هەولێر لە رێگای کۆکردنەوەی ئیمزاوە چەند داواکاریەکیان بۆ حکومەتی عێراق و ئینگلیزەکان بەرزکردەوە کە بریتی بوون لە :

١- یارمەتیدانی جوتیاران، بە گەنم و جۆو دانەوێڵەی ترو پێدانی پارەی پێشەکی

٢- دانانی قوتابخانەو بیمارستان و نەخۆشخانەی گەڕۆك بۆ دێهاتەکان .

٣- چارەسەرکردنی نەخۆشی ئاژەڵ و کردنەوەی بەیتاڵخانەیەك لە هەولێر

٤- دروستکردنی مزگەوتی تازە بۆ دێهاتەکان و حەمام و ئاودەستخانەی گشتی لە نزیکیانەوە .

هەروەها چەندین داواکاری سیاسیش کە دروشمی راستەقینەی خۆپیشاندان و راپەڕینەکان بوو بریتی بوون لە :

١- بەردانی گیراوە سیاسییەکان

٢- هەڵوەشاندنەوەی پەیماننامەی پۆرتسموپ

٣- ئازادی و دیموکراسی فەرهام بکرێ

٤- دادگاییکردنی بەڕێوەبەری بەندیخانەی بەغدا (ئەمە هەمان داواکاری خۆپیشاندەرانی بەغداد بوو) (٢)

بەڵام راپەڕین سەرکەوتنێکی گەورەی بەدەست هێنا و هاوکاری کردنی پارتە نیشتیمانییەکان و هەماهەنگی بوونیان بووە جێگەی رەزامەندی گەلانی عێراق، ئەندامانی کوردیش هەڵوێستی ئەرێنیان نواند لە ئەنجوومەنی نوێنەرانی بەغدا، لە رووداوەکانی ٢٧ی مانگ لە بەغدادا کە بە رۆژی راپەڕینی گەورە (وەسبە) ناسرا، لەنێوانیاندا نوێنەری هەولێر (محەمەد نەقیب) و نوێنەری کۆیە (محەمەد زیاد ئاغا) دەست لە کارکێشانەوەیان راگەیاند (٣). ئەمەش هەڵوێستی زۆر بەرز بوو لەو کاتە کە نواندیان، لەلایەن خەڵکیشەوە زۆر بە باشی و جوانی پێشوازی لێکراو هانی خەڵکی هەولێریدا کە بەردەوام بن لە خۆپیشاندان و ناڕەزایی دەربڕین، چونکە کاتێك بینیان نوێنەرە هەڵبژێردراوەکانیش لەگەڵ خەڵك و لە ناو خەڵکن و پشتگیری و پشتیوانی داواکاری و بەدیهێنانی مافەکانیان دەکەن، دڵخۆش بوون و کاریگەری باشی بەسەر هەستی خەڵکەوە هەبوو.

خۆپیشاندانەکان لە شاری هەولێر شان بە شانی شاری بەغدادی پایتەخت بەردەوام بوو، کرێکاران و قوتابیان و مامۆستایان و ئافرەتان و کاسبکاران و جوتیارانی دەوروبەری هەولێر لە خۆپیشاندانەکانی شاری هەولێردا رۆڵی گرنگیان دەبینی ، بە ئاشکرا هوتافیان دژی حکومەتی عێراق و ئینگلیز دەووت و هاواریان دەکرد بە مردنی ئیستعمارو روخاندنی حکومەتی ساڵح جەبر، وە جەماوەری خۆپیشاندەر دەستی بەسەر شەقام و گەڕەکەکانی شاری هەولێردا گرتبوو، لە خوار قەڵاتی هەولێر لە نزیك چاخانەی (مەچکۆ) رۆژانە خەڵك کۆدەبۆوەو وتاریان دەخوێندەوە، کەسێك بە ناوی ئیسماعیل کە ئەندامی حیزبی شیوعی بوو، کەسێکی هەژارو نەخوێندەوار بوو خەڵکی یەکێك لە گوندەکانی قەزای مەرکەزی هەولێر بووەو ئەم پارچە شیعرەی خوێندبۆوە:

گوێمان لێ بگرن، میللەتی هەژار

١- موحسین دزەیی : وێستگەکانی ژیانم ، تاریق ئیبراهیم شەریف بە عەرەبی گفتوگۆیەکەی سازداوەو و ئیسماعیل بەرزنجی کردوویەتی بە کوردی ، دەزگای ئاراس، ٢٠٠٩، ل ٤٤ .

٢- ئەحمەد بانیخێلانی: بیرەوەرییەکانم ، سوید، ستۆکهۆڵم، ١٩٩٧، ل ٦٠

٣- جلال الطالباني: كردستان والحركة القومية الكردية، بيروت، ١٩٦٩، ص١٦٥ .

صالح جەبرە کلکی ئیستعمار
سەدانی کوشتن لاوانی هۆشیار
هێشتا جاددەکەی بەغداد هەر سوورە
خوێنی شەهیدان ماوە مەشهورە
ئەم وەزارەتەی ئێستا نوێیە
بۆمان بکا مەحکەمەی خوێنە
صالح جەبرمان بۆ بخنکێنە
مەتلەبمان ئەوە بۆمان پێك بێنە[1].

بەبیانووی بارودۆخی وڵات و پاراستی سوپای عێراقی شەرکەر ! بۆ ئازادکردی فەلەستین، ڕژێمی پاشایەتی حوکم و دادگای عورفی ڕاگەیاند و کەوتە پەلاماردان و راوەدونانی نیشتیمانپەروەران لەسەر تاسەری عێراق بە کورد و عەرەبەوە بەندیخانەکانیان بە زیندانی پڕکردەوە[2]. دەسەلاتدارانی سەربازی و پۆلیسی نهێنی لە هەولێر لە ٢٤ی ئایاری ١٩٤٨ هەڵمەتێکی راوەدونان و دەستگیرکردنیان لە هەولێر دەست پێکرد، کە ٥٤ کەس دەستگیر کران ، کە لە ٢٠ی تەمموزی ١٩٤٨دادگایکران، لە دیارترینیان : (عەونی یوسف ، شێخ محەمەد محەمەد، جەوهەر حوسێن ملا، عەلی فەتاح ، ئەنوەر محیەدین، رەقیب حوسێن مەلا، خالید شێخ جەواد، عاسم حەیدەری و فایەق نارد) حکومداران [3]. هەڵمەتی تیرۆر و تۆقاندن لەسەردەمی کابینەی نووری سەعید [4] گەیشتە ئەو پەڕی کە ژمارەیەکی بەرچاوی هەولێر حوکم دران، لەنێویاندا (عەزیز محەمەد، جەمال حەیدەری (١٩٢٦-١٩٦٣) نافیع یونس، شێخ محەمەد محەمەد و عەلی فەتاح دزەیی) [5]. بەپێی یاداشتەکانی سالح حەیدەری[6] کە یەکێك لە سەرکردەکانی حیزبی شیوعی عێراق بووەو زیندانی کراوە دەڵێت:" لە زینداندا رژێمی عێراق زیندانیەکانی لە یەکتری جیا دەکردەوە، بەپێی نەتەوەو رەگەز دەیبردنە ناو ژورەکانی زیندان و لێپێچینەوەی لەگەڵ دەکردن و دادگایی دەکردن و بڕیاری زیندانی بۆ ماوەیەك بەسەردا دەسەپاندن [7].

بەم شێوەیە خۆپیشاندان و نارەزایەتی خەڵکی هەولێر بە زەبری هێز کۆتایی پێهات ، بەڵام خۆپیشاندانەکانی عێراق بە گشتی بووە مایەی رووخانی کابینەکەی سالح جەبرو تا رادەیەك بواری ئازادی و جموجۆڵی زیاتری کۆمنیست و دیموکراتەکانی لێ کەوتەوە [8] هەروەها بۆ یەکەم جارو لە هەلومەرجی راپەڕینی مەزنی شۆڕشگێڕانەدا، خەڵك عێراق و کوردستان بە تایبەتی

[1]- نەجمەدین مامۆ هەریری: بیرەوەری، بەرگی یەکەم، پێداچونەوەی سلێمان شێخ محەمەد، چاپخانەی رۆژهەلات، ٢٠٠٩، ل ٤٣-٤٤ .

[2]- كريم احمد: المسيرة، صفحات من مذكرات كريم احمد، مطبعة شهاب، اربيل، ٢٠٠٦، ص٧٣ .

[3]- صالح حيدرى: مختارات من مذكرات صالح حيدرى، السليمانية، ٢٠٠٤، ص٢١-٢٨ .

[4]- ئەمە کابینەی دەیەمی نوری سەعید بوو کە دەیکردە چل و سێ یەمین کابینەی حکومەتی عێراق، ، ئەم کابینەیە لە ٦ی کانونی دووەمی ١٩٤٩ پێکهات و تا کانونی یەکەمی هەمان ساڵ بەردەوام بوو، بڕوانە عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزرات، الجزء الثامن ، ص ٥٩-١٣٠ .

[5]- موسوعة سرية خاصة بالحزب الشيوعي العراقي السري: المصدر السابق ، ص ٨٢٦-٩١٧ .

[6]- ساڵح حەیدەری لە ٩ ی ئایاری ساڵی ١٩٢٢ لە هەولێر لەگەڕەکی عارەبان لە دایك بووەو لە ساڵی ٢٠٠١ کۆچی دوایی کردووە .

[7]-بورهان حاتم گۆمەتاڵی : ساڵح حەیدەری ١٩٢٢-٢٠٠١ رۆڵی سیاسیی و رووناکبیریی ، لە بڵاوکراوەکانی گۆڤاری K21 زنجیرە ٣ ، هەولێر، ٢٠١٢، ل ١١٢ .

[8]- جەمال نەبەز: کوردستان و شۆڕشەکەی ، وەرگێڕانی لە ئەڵمانیەوە، چاپی سێیەم، چاپخانەی منارە، هەولێر، ٢٠٠٧، ل ١٢٢ .

دەیانتوانی بە ئازادی و بە خۆپیشاندان بڕژێنە سەر شەقامەکان و چییان بوێ داوای بکەن، بەبێ ترس لە پەلامارو گرتن و کوشتن بە دەستی پۆلیس هەست و نەستیان دەربڕن.

هەرچەندە لە کوردستان بە گشتی و شاری هەولێر بە تایبەتی پارت و ڕێکخراوەکان ڕۆڵی گرنگ و بەرچاویان لە هاندانی خەڵك بۆ ئەنجامدانی خۆپیشاندان هەبوو، لە سەردەمی خۆپیشاندان و ڕاپەڕینەکانی ١٩٤٨ بە شێوەیەکی گشتی خەڵکی کوردستان بە تایبەتیش چینی خوێندەوارو ڕۆشنبیر بەسەر دوو پارتی سەرەکیدا دابەش ببوون ئەوانیش (پارتی دیموکراتی کورد و حیزبی شیوعی عێراق) سەرکردەکانی ئەم دوو پارتە بیرو بۆچوونی زۆر جیاوازیان لەسەر مەسەلەی کوردو چارەنووسی داهاتووی گەلانی عێراق هەبوو لەم بارەیەوە بەهادین نوری سەرکردەی ئەوکاتەی حیزبی شیوعی عێراق دەڵێت :" مشتومڕی نێوان ئێمەو پارتییەکان بە درێژایی ١٩٤٧-١٩٤٨ و دواتریش توندوتیژ بوو، بەڵام تارادەیەك دیموکراسی و ڕێزی یەکتر گرتنی تێدا پەیڕەو دەکران، مەسەلەکە لەسەر دوو خاڵی سەرەکی بوو ، یەکەم، ئایا کورد نەتەوە پێك دەهێنن یان نا ؟ دووەم ، ئایا بوونی ڕێکخستنێکی شیوعی لە کوردستان راستە یان نا ؟ ئێمە بە ووشکە باوەڕی و لەبەر رووناکیی نوسینەکانی ستالیندا لە بارەی نەتەوەوە قسەمان لەسەر مەسەلەکان دەکردو، پێمان وابوو ئەوە ڕایەکی ڕاست و دروستەو قابیلی قسە لەسەر کردن نی یە، لایەنی دووەمیش هەر دوور لەرێ و شوێنی زانستی قسەی دەکرد، بۆیە ڕاستی لە نێوان ئەم و ئەودا ون بوو بوو، دەمەتەقێی هەردوولا خولیای قۆرخکردنی مافی چالاکی سیاسی تێدابوو " [١].

هەروەها لە کۆی گشتی ڕاپەڕینەکەدا، دوو توێژ زۆرترین ڕۆڵیان هەبوو کە بریتی بوو لە قوتابیان و ئافرەتان، بە تایبەتی توێژی یەکەم، کە هەر لە سەرەتای ڕاپەڕینەکەوە لە پێشەنگدا بوون، بە جۆرێك حکومەت بە نهێنی فەرمانی بۆ قوتابخانەکان ناردبوو کە پێویستە لە کاتی خۆپیشاندانەکاندا دەرگای قوتابخانە دابخرێت [٢]

لە کۆتایدا دەتوانرێت ئەوە بوترێت کە ئەم ڕاپەڕینە گەرچی دروشمەکەی خۆی ئەنجامدا بەڵام نەیتوانی بەردەوامبێ و ڕژێمی پاشایەتی بگۆڕێ و ماف و داواکاریەکانی کورد بەدی بینێت، ئەمەش بە پلەی سەرەکی لەبەر ئەوەی کە هێزە نیشتمانییەکان تەواو یەکگرتوو نەبوون بەرنامەیەکی روون و درێژخایەنیشیان نەبوو، تا نەهێڵن گەرموو گوڕی شۆڕشگێڕی لە ناو کۆمەڵانی خەڵکدا ساردبێتەوە، دەبێت ئەوەش بگوترێ کە هێزەکانی ئەو کاتە کەم ئەزمون بوون، لە هەمان کاتدا حکومەت بە یارمەتیدانی بەریتانیاو شارەزایانی توانی خۆی لەو قەیرانە دەرباز بکات. بۆ ساڵی دواتر لە یادی خۆپیشاندان و ڕاپەڕینەکانی کانوونی ١٩٤٨ دا ، لە شاری هەولێر جەماوەر خۆپیشاندانێك گەورەیان ئەنجامدا ، بەڵام پێشتر لەلایەن دەزگای پۆلیسی شاری هەولێرەوە هێزی زۆر کۆکرابۆوە، بۆیە ڕووبەڕووی جەماوەری خۆپیشاندەر بۆوەو هەوڵی دەستگیرکردنی هەندێك کەس درا، کە گوایە سەرکردەی خۆپیشاندەرانن، تا گەیشتە ئەو ڕادەیەی کە شەڕی دەستەویەخە لە نێوان خۆپیشاندەران و پۆلیس ڕوویدا، بەڵام دواجار بە زەبری هێز توانرا بڵاوە بە خۆپیشاندەران بهێنرێت و خۆپیشاندەران بە کۆڵانەکانی هەولێردا بڵاوەی لێبکەن[٣]

---

[١]- بیرەوەرییەکانی بەهادین نوری : بەشی یەکەم، لە بڵاوکراوەکانی دەزگای دیموکراسی، چاپخانەی ڕەنج، سلێمانی، ٢٠٠١، ل ٦٣ .

[٢]- ئەبوبەکر شێخ جەلال : بەرهەمی خەبات، بەشێك لە بەرهەمەکانی ا.ب هەوری، هەولێر، ٢٠٠٢، ل٢٦٥ .

[٣]- موحسین دزەیی : سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٥ .

باسی دووەم / خۆپیشاندان و راپەڕینی شاری هەولێر لە ساڵی ١٩٥٢

بارودۆخی خراپی ئابووری و سیاسی و داواکاری خەڵك بۆ چاکسازی کردن لەو بوارانەدا بەردەوام بوو، یەکێك لە هۆکارەکانی سەرهەڵدانی خۆپیشاندان و راپەڕینی ١٩٥٢ بریتی بوو لە مانگرتنی کرێکارانی جگەرە (کۆمپانیای خۆماڵی جگەرە) کە بە ماوەیەکی کەم بەر لە راپەڕین ئەنجام درابوو، کە تیایدا داوای زیادکردنی کرێی کرێکاری کرابوو، هەروەها یاخی بوونی جوتیارانی (آل أزیرج) کە چەکیان لە دژی رژێمی عێراق بەرز کردەوەو دەنگدانەوەی گەورەی هەبوو لە تەواوی عێراقدا، تەنانەت هۆکارێك بوو بۆ یاخی بوونی جوتیارانی کوردستان لە دژی سیاسەت و بڕیارەکانی حکومەتی ئەوکاتەی عێراق، هەروەها مانگرتنی قوتابیان و مامۆستایان و فەرمانبەرانی کۆلێجەکانی بەغداد رەنگدانەوەی گەورەی هەبوو، لە دەست پێکردنی مانگرتن و خۆپیشاندانەکانی شاری هەولێر، هەروەها خۆماڵیکردنی نەوتی ئێران و بەرەنگاربوونەوەی ئینگلیز هۆکارێکیتر بوو، لە هەموو ئەمانەش گرنگتر گەلی عێراق دڵی پڕ لە کینەو رقێکی ئەستوور بوو بەرامبەر بە بەریتانیا کە بە جۆرەها شێوەی سیاسی و ئابوری باڵی بەسەر عێراقدا کێشابوو [1]

راپەڕینەکە لە سەرەتای تشرینی یەکەمی ١٩٥٢ بە مانگرتنی قوتابیانی کۆلێژی دەرمانسازی و کیمیا دژی یاسای هەموارکراوی کۆلێژ دەستی پێکرد، کە بواری دەرچوونی لەلای قوتابیان تەسك کردبۆوە، پاشان کۆلێژەکانی تریشی گرتەوە، هەرچەندە لایەنی بەرپرس، کە وەزارەتی تەندروستی بوو هەموارکردنەوەی هەڵوەشاندەوە و قوتابیانیش بڕیاریاندا مانگرتنەکە بشکێنن لە ١٩ تشرینی یەکەمی١٩٥٢ دا ، بەڵام لە ٢٠ تشرینی یەکەمدا سەرلەنوێ مانگرتن و ناڕەزاییەکان دەستی پێکردەوە بەهۆی لێدانی چەند قوتابییەك کە لە سەرپەرشتیارانی مانگرتن و ناڕەزاییەکە بوون[2].

خۆپێشاندان و راپەڕینەکان سنوری بەغدایان بەزاند، لە ٢٠ی تشرینی دووەم لە هەولێر هەوادارانی پارتی و شیوعی، بە بەشداری قوتابیان و پیشەگەران و کاسبکاران رژانە نێو بازاڕی گەورەی هەولێر و بەرەو سەرا بەرێکەوتن و ڕووبەڕووی هێزەکانی پۆلیس بوونەوە، لەهەردوو لا بریندار هەبوو ، لەهەمان ڕۆژدا هەڵمەتێکی راوەدوونان لەهەولێر دەستی پێکرد، خۆپیشاندان و راپەرینەکانی تشرینی یەکەم بووە هۆی ڕووخای کابینەی (مستەفا عومەری) [3] و پێك هێنانی کابینەیەکی سەربازی کاتی بەسەرۆکایەتی سوپا سالار (سەرۆك ئەرکانی سوپا) نورەدین مەحمود کە کابینەی حکومەتەکەی لە ٢٣ تشرینی دووەمی ١٩٥٢ دەست بەکار بوو تا٢٩ کانوونی دووەمی ١٩٥٣درێژەی کێشا ، نورەدین مەحمود ڕووبەڕوی هێزە نیشتیمانییەکان بووەوە و حوکمی عورفی داسەپاند و بڵاوکراوە و جوڵەی پارتە بەرهەڵستکارەکای لە کارخست، لەگەڵ چەندین بڕیاری تر وەکو وەستاندنی خوێندن لە کۆلێج و قوتابخانەکانی بەغداد، بەشە ناوخۆیەکان داخران و خوێندکاران بۆ شارەکانی خۆیان نێردرانەوە، مافی چەك هەڵگرتن وەستێنرا، مانگرتن و خۆنیشاندان و ڕێپێوان قەدەغە کرا، هەموو حیزبەکانی سەر میریش لە چالاکی وەستێنران، ڕۆژنامەکان راگیران، دەرگا لەسەر هەموو شتەکان داخرا، بروسکە بۆ هەموو شارەکان چوو، موتەسەریفەکان بوونە سەربازی،

---

[1] - بروانە ، مها عبداللطیف حسن : انتفاضة تشرین الثانی فی العراق ١٩٥٢ ، رسالة ماجستیر غیر منشورة، تقدیم الی کلیة القانون والسیاسة– العلوم السیاسیة ، جامعة بغداد، ١٩٨٤، ص ٢٥؛ بیرەوەرییەکانی بەهادین نوری : سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨٣–١٨٤ .

[2] – الدکتۆر اسماعیل احمد یاغی : تطور الحرکة الوطنیة العراقیة ١٩٤١–١٩٥٢، مطبعة النعمان–بغداد، ١٩٧٩، ص ٣١٨–٣١٩ .

[3] –مستەفا عومەری کوڕی مەحمود حەمدی کوڕی محەمەد شەریف عومەرییە لە ساڵی ١٨٩٤ لە موسڵ لە دایك بووە پەیوەندی بە خوێندنگەی مافەوە کردووە و تەواوی نەکردووە، دەرچووی خولی ئەفسەری یەدەگە، لەسەردەمی پاشایەتیدا چەندین پۆستی پێسپێردراوە، لە ساڵی ١٩٦٠ لە لەندەن کۆچی دوایی کردووە ، میر بصری : أعلام السیاسة فی العراق الجدیث، جزء الاول، دار الحکمة، لندن، ٢٠٠٥، ص ٢٨٣–٢٨٦ .

بڕیار لە (قائد فرقە) وە دەردەچوو، دەبابە زرێپۆش و چەکی قورس شوێنە گرنگەکانی شارەکانی عێراقی کۆنترۆڵ کرد، شارەکانی عێراق بوونە ئۆردوگایەکی گەورەی سەربازی، بە رادەیەك توندیان کردبوو دوو کەس نەیاندەتوانی پێکەوە بڕۆن و قسە بکەن، چەند جارێ لە هەولێر هەوڵی خۆپیشاندان دەدرا بەلاّم بە توندی و بە دەستڕێژی گوللە وەلاّم دەدرانەوە [1] جەمال نەبەز لەم بارەیەوە دەڵێت :" زۆر کەس لەسەر شەقامەکان بەر تەقە دران چونکە بە قەدەغە کردنی هاتوچۆیان نەزانیبوو، لە یادمە تەنها ریفۆرمێك کە حکومەتەکەی (نورالدین مەحمود) کردی هەرزان کردنی هەندێ سەوزەواتی وەکو توور و گێزەرو شێلم بوو، کرێکارێکی قۆشمە بروسکەیەکی پیرۆزبایی بۆ سەرۆکی وەزیران ناردبوو، گوتبووی نرخ دانانتان بۆ شێلم، دڵی فێنك کردینەوە، یەزدان بتانپارێزێت بۆ خزمەتی زیاتری ئەم میللەتە، کابرا شەش مانگ لە گرتوخانە لەسەر ئەم بروسکەیە زیندانی کرا [2].

دیارە ئەو راپەڕینە هەرچەند لەرووی قەبارە و گەورەیی وەکو ڕاپەڕینی گەورەیی مایسی ١٩٤٨ نەبوو بەلاّم بە ڕاپەڕینی گەورەی جەماوەری و وشیاربوونەوە دادەنرێ ، لەگەڵ داواکاری خەڵك بۆ ئازادییە دیموکراتییەکان ولادانی حوکمی عورفی و نەمانی راوەدوونان و چاککردنی بارودۆخی گوزەرانی خەڵك بەلاّم رژێمی پاشایەتی بەتەنگ کێشەکان نەهات و زجیرەی ناڕەزایی هەر بەردەوام بوو.حکومەتی عێراقیش.

بەشی سێ یەم خۆپیشاندان و راپەڕینەکانی هەولێر لە نێوان سالاّنی ١٩٥٣-١٩٥٦

باسی یەکەم / راپەڕینی جوتیارانی دەشتی هەولێر ساڵی ١٩٥٣

ئاغاکانی دزەیی بەهۆی پاڵپشتی حکومەتی پاشایەتی دەیانویست وەك بەندە هەڵسو کەوت لەگەڵ جوتیاران بکەن، سەرەرای وەرگرتنی (٢٠ ٪) ی داهاتی دانەوێڵە، باج و سەرانەیان لەسەر مەڕو مالاّت و شتی دیکەش داناوە، دەبوایە هەموو کەسێك بۆ سوغرە کردنیش ئامادەبێت و هەر کێشەیەکیش ئەگەر هەیانبوایە لەلای میری بۆیان جێ بەجێ نەدەکردن، هەروەها بڕیاڕی تەسویەی زەوی و زاری ژمارە (٢٩) ی ساڵی ١٩٣٨ بە سەرەتای هەڵگەڕانەوەی جوتیار بەرامبەر بە زوڵم و زۆرداری ئاغاکان دادەنرێت، ئەویش بە هۆی هاندانی جوتیاران لەلایەن (لاین) ەوە بۆ تاپۆکردنی زەوییەکانیان لەسەر خۆیان، چونکە زەوی میری بوو واتە زەوی حکومەت بوو ئاغاکان دەستیان بەسەرداگرتبوو، بەلاّم ئەگەر جوتیارەکان زەویەکانیان لەسەر خۆیان تاپۆ بکردایە نەك ٢٠٪ لە بەرهەمەکانیان نەدەدا بە ئاغ بەڵکو ١٠٠٪ بەرهەمەکە بۆخۆیان بوو، ئەمەش بۆ جوتیار دەست کەوت و قازانجێکی باش بوو، بەلاّم ئاغاکان ئەم مافەیان لە جوتیارەکان زەوت کردبوو[3].

پێش دەستپێکردنی راپەڕینی جوتیاران چەندین رێکخراوو کۆمەڵەو گروپی سیاسی هاندەرێکی بەهێز بوون بۆ ووشیارکردنەوەی جوتیاران و راوەستانیان بەرامبەر زوڵمی ئاغاکان لەو کۆمەلاّنەش وەکو (حیزبی شیوعی، کۆمەڵەی هیوا، رزگاری، شۆڕش، ژێکاف و پارتی دیموکراتی کوردستان) هەروەها لە گوندی قازیخانەش کە شوێنی سەرەتای دەست پێکردنی

---

[1] - – کاکە مەم بۆتانی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٦ .

[2] – جەمال نەبەز : سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٢–١٢٣ .

[3] – عەباس سلێمان سمایل : مێژووی دەشتی هەولێر، بەرگی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٤ ، ل ١٥٩–١٦١ .

راپەڕینەکان بوو، ڕێکخراوێك بە ناوی یەکێتی جوتیاران دروست ببوو کە جوتیارانی لە خۆ کۆکردبۆوە[1]، هەروەها وشیاری چینایەتی جووتیارانیش، بەهۆی ڕێکخستنەکانی ئەو دوو حیزبە(پارتی و شیوعی) لە ڕێگەی کادیرو ڕۆشنبیرانیان لە برەوسەندن دابوو، دەشتی هەولێریش وەکو زەمینەیەکی لەبارو گونجاو، بە تایبەتی لە پەنجاکانی سەدەی رابردوودا بیروباوەڕی حیزبە نهێنیەکانی تێدا بلاو دەبۆوە، هەروەها بلاوکراوەو ڕۆژنامەکانی تایبەت بە چینی کارگەر و جوتیاران دەگەیشتە دەست کادیرانی دەشتی هەولێر وەکو (بانگی فەلاح) و (دەنگی داس) کە لەلایەن حیزبی شیوعی دەردەچوو، پارتی دیموکراتی کوردستانیش (نرکەی جوتیار) ی دەردەکرد، ئەو بلاوکراوانەش بووبوونە هەوێنی کامڵ بوونی هەستی شۆڕشگێڕی لە ناو جووتیاراندا[2].

لە دەرەوەی شاری هەولێرو لە گوندەکانی ناوچەی حەریرو شەقلاوەو چەند گوندێکیتر ناڕەزایی و توڕەیی جوتیاران دژی مامەڵەو هەڵسوکەوتی ناڕەوای ئاغاکان لە پەرەسەندندا بوو، بۆ ئەم مەبەستە یاداشتێکیان پێشکەشی ئەم شوێنانە کردبوو بە مەبستەی ئەوەی حکومەتی عێراق پشتگیری مافە ڕەواکانی جوتیاران بکات لەم بارەیەوە نەجمەدین مامۆ هەریری لە بیرەوەریەکانی خۆیدا دەڵێت :" یاداشتەکان پێشکەشی ئەم دەزگا حکومیانە کرابوون :

١- سەرۆك وەزیران

٢- موتەسریفی پاریزگای هەولێر

٣- دادگای بالا هەولێر

٤- قائیمقامی شەقلاوە

ململانێی جوتیاران و ئاغاکان شێوەی ئاشکرای وەرگرت و رایانگەیاند ئەگەر میری زەویەکانمان بۆ نەگەڕێتەوە مولکانە بە ئاغاکان نادەین،کاربەدەستانی حکومەت لایەنگری داوای رەوای جوتیارانیان نەدەکرد، بەڵکو بەڵێنیان بە ئاغاکان دابوو کە داوای جوتیارەکان بەرە بەرە کەمتەرخەمی لێ بکەن، بۆیە جوتیارەکان کە ئەمەیان زانی بڕیارپیاندا کە مولکانە نەدەن و خۆپیشاندان لە دژی ئاغاکان و دەسەلاتدارانی میری ئەنجام بدەن بە تایبەتی چوونی جوتیارانی دەوروبەری هەولێر بۆ ناو شاری هەولێرو تێیدا بەشداری گرنگیان لە خۆپیشاندانەکاندا کرد " [3].

خۆپیشاندانی جوتیاران سەرەتا بریتی بوو لە کۆبوونەوەی ١٥ جوتیارو نوسینی دوو لافیتە لەلایەن مەولود سالح ئەمین کە ئەوکاتە قوتابی دواناوەندی بوو، کە بریتی بوو لە دروشمی دژی ئاغا و سیاسەتی پاڵپشتی حکومەتی عێراق بەم شێوەیە جوتیارەکان بەرەو ناوشاری هەولێر بەڕێکەوتن و خەڵکێکی زۆر بەشداری خۆپیشاندانەکەیان کرد، کاتێك خۆپیشاندانەکە لە سەرا (پارێزگا) نزیك بۆوە ، شەڕو پێکدادان لە نێوان خۆپیشاندەران و پۆلیس ڕوویداو لافیتەیەکی خۆپیشاندەران دڕا، پۆلیس نەیتوانی سەرکوتی خۆپیشاندەران بکات و بە ناچاری بەڕێوەبەری پۆلیسی هەولێر بڕیاڕی کشاندنەوەی پۆلیسەکانیدا ، بەم شێوەیە خۆپیشاندان تەواوی هەولێری گرتەوەو دواتر لە مەخموریش هەمان خۆپیشاندان ئەنجامدراو، دەنگدانەوەی گەورەی هەبوو، دواجار خۆپیشاندەران کەسێکیان وەك نوێنەری خۆیان دەست نیشان کرد بۆ ئەوەی مەزبەتەیەك کە داواکاری

[1] - عەباس سلێمان سمایل : سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦١.

[2] - مەهدی محەمەد قادر : پێشهاتە سیاسییەکانی کوردستانی عێراق ١٩٤٥-١٩٥٨، لە بلاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل ٢٤٣-٢٤٤ ؛ مەلا عەولای حاجی سمایل : سەربردەی ژیانی سیاسیم، بەغداد، ١٩٩٠، ل ٧٧.

[3] - نەجمەدین مامۆ هەریری: سەرچاوەی پێشوو ، ل ٥٢-٥٣ .

خۆپیشاندەرانی لە خۆ گرتبوو بیبات بۆ دەسەلآتدارانی عێراق ئەو کەسەش ناوی (حاجی سمایل) بوو کە عەرەبی بە باشی دەزانی، ئەویش چوو بۆ لای وەزیری ناوخۆو داواکاری جوتیارانی پێشکەش کرد، وەزیری ناوخۆ نامەیەکی بۆ پارێزگاری هەولێر نوسیبوو، پشتگیری جوتیارەکانی کردبوو، بەلآم کاتێك ئاغاکان بەم هەڵویستەی وەزیری ناوخۆیان زانی بە دیاری و بەرتیلێکی زۆرەوە چوونە بەغدادو کاربەدەستە بالأکانی حکومەتی عێراقیان وا تێ گەیاند کە جوتیارەکان پشتگیری حیزبی شیوعی و پارتی دیموکراتی کوردستان دەکەن و دەیانەوێت حکومەتی مەلیکی بروخێن، ئەمەش هەڵوێستی مەلیك و حکومەتی عێراق گۆڕاو بە هەموو شێوەیەك دژی خۆپیشاندەران وەستایەوە[1]

دوای برەوسەندنی رووداوەکان و کاریگەری کادیرەکانی حیزبی شیوعی لە ناو جوتیاراندا بۆ دەستپێکردنی راپەڕین، سەرجەم جوتیارانی گوندەکانی دەشتی دزەیی راپەڕینیان دەست پێکردو ئاغاکان ناوچەکیان بەجێهێشت، بەلآم حکومەتی عێراق پشتیوانی راستەوخۆی ئاغاکانی دەکرد، پۆلیس و سەربازی ناردە گوندەکان و مەخفەری پۆلیسیان لە گوندەکان دامەزراندو هەوڵیان دەدا سەرکردەکانی راپەڕینەکە دەستگیر بکەن، بەلام دواجار کەوتنە گرتنی جوتیاران و نزیکەی ٣٠٠ جوتیارو زانای ئاینیان دەستگیر کردو دوای چەند رۆژ زیندانی کردن پێیان دەوتن یان دەبێت ملکەچ بکەن بۆ ئاغاکانتان یان دەبێت لە بەندیخانەدا بمێننەوە، بەم شێوەیە حکومەت پشتیوانی لە ئاغاکان کردو بە زەبری هێز راپەڕینەکانی جوتیارانی دامرکاندەوەو بەشێکی زۆری جوتیارانیشی لە گوندەکان دەرکردو ئاوارەی ناوچەکانی تری کوردستانی کردن [2].

باسی دووەم / خۆپیشاندانی شاری هەولێر دژی هێرشی سێ قۆڵی بۆ سەر میسر لە ساڵی ١٩٥٦.

دوا بەدوای سەرکەوتنی راپەڕینی ١٩٥٢ میسرو وەرگرتنی دەسەلآت لەلایەن جەمال عەبدولناسر، گۆڕانکاری گرنگ و بەرچاو میسرو ناوچەکەی گرتەوە، جەمال عەبدولناسر لە ساڵی ١٩٥٦ دا بە مەبەستی بوژانەوەی لایەنی ئابوری و گەشەسەندنی سەروەت و سامانی میسر بڕیاریدا سامانە نیشتمانیەکان خۆماڵی بکات، یەکەم هەنگاویش بریتی بوو لە خۆماڵیکردنی کەنداوی سوێس بوو لە ٢٦ تەموزی ١٩٥٦ کە بوو بە مایەی رووداوێکی گەورەو قەیرانێکی سیاسی،ئابوری لەسەر ئاستی جیهاندا، ئەمەش کاریگەری راستەوخۆی لەسەر لاوازکردنی بەرژەوەندیە ئابوریەکانی وولآتانی رۆژئاوا دادەنا، بۆ ئەم مەبەستە کۆنگرەی لەندن لە ١٦ ی ئابی ١٩٥٦ بەستراو بڕیاردرا ئەگەر خۆماڵیکردنەکە هەڵنەوەشێتەوە هێرشی سەربازی دەکرێتە سەر میسر[3]

لە کۆتاییەکانی تشرینی یەکەم و ئۆکتۆبەرو سەرەتای تشرینی دووەم و نۆڤەمبەری ساڵی ١٩٥٦ لە تەواوی عێراق بە شارەکانی کوردستانیشەوە بە تایبەت شاری هەولێر دژ بە پەلاماری سێ قۆڵی کە کرایەسەر میسر خۆپیشاندانی ناڕەزایی سەری هەڵدا ، سەرکردایەتی پارتی دیموکراتی کوردستان پشتیوانیان لە تێکۆشانی گەلی میسر راگەیاند، بەم هۆکارە سەرکردەکانی کورد دووچاری گرتن و ئازاردان هاتن و ساڵی ١٩٥٦ فەرمانی گرتن دەرچوو بۆ (برایم ئەحمەد، عومەر مستەفا و مەلا عەبدوڵلآ

---

[1]-عەباس سلێمان سمایل : سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٧-١٧٠ .

[2]- حەسەن تەها، سەلیم شێخ محەمەد و ئەوانیتر: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤-٢٢ .

[3]- عبدالرزاق الحسني: تاريخ الوزرات العراقية، جزء (١٠) ، ص ٩٣ ؛ محمد حسنين هيكل : ملفات السويس (حرب الثلاثين سنة) الطبع الثاني، القاهرة، ١٩٩٦،ص ٤٦٧ .

ئیسماعیل) ئەمەش بە تاوانی پشتیوانیکردن لە میسرو دژایەتیکردنی هێرشی سێ قۆڵی بۆ سەر میسر لە لایەن ئینگلیزو فەرەنساو ئیسرائیل[1].

لە کاردانەوەیەکیتردا سەرجەم پارێزەرانی هەولێر بڕیاریاندا مانگرتنی گشتی رابگەیەنن و نەچنە ژووری پارێزەران و بەشداری خۆپیشاندان بکەن دژی هاوکاری و پاڵپشتی حکومەتی عێراق بەرامبەر هێرشی سێ قۆڵی بەریتانیاو فەرەنساو ئیسرائیل بۆ سەر میسر[2].

جگە لەوەش دوای کۆبوونەوەو خۆپیشاندانی خەڵکی هەولێر لەلایەن کەسە ناودارەکانی شاری هەولێر بروسکەی پشتگیری بۆ جەمال عەبدول ناسر دەنێردرێت لەوانەش (زێوەر خەتاب و کەمال عوسمان) دواتریش لەلایەن (محەمەد خەیات و مەلا عەولا حاجی سمایل) بروسکەی پشتگیری دەنێردرێت بۆ گەلی میسر سەرۆکی میسر [3] .

نەك تەنها کوردەکانی شارەکانی کوردستانی عێراق بروسکەی پشتیوانیان بۆ میسر ناردو نارەزایی زۆریان بەرامبەر سیاسەتی حکومەتی ئەوکاتەی پاشایەتی عێراق دەربڕی، کە دەربڕی خواست و ویست و بەرژەوەندیەکانی ئینگلیز بوو، بەڵکو ئەو کوردانەی کە بەهۆی رووخانی کۆماری کوردستان لە مهاباد چووبوونە سۆڤیەت لە رێگای شێخ سلێمان بارزانیەوە بروسکەیەکی پشتیوانی بۆ حکومەتی میسرو جەمال عەبدولناسر نێردرا، ئەوپەری دژایەتی خۆیان بەرامبەر سیاسەتی حکومەتی عێراق دەربڕی کە پشتیوانیان لە ئینگلیز دەکرد کە یەکێك لەو وولاتانە بوو کە هێرشی دەکردە سەر میسر[4].

دەربارەی خۆپیشاندانەکانی ساڵی ١٩٥٦ مصگفی عەسکەری لە بیرەوەرییەکانی خۆیدا دەڵێت :" کاتێك هێرشە سێ قۆڵیەکەی بەریتانیاو فەرەنسا و ئیسرائیل بۆ سەر میسر لە مانگی دەو یانزەی ئەو ساڵەدا ئەنجامدرا سەر لەنوێ بزوتنەوەی نیشتمانی گوڕی سەندەوەو کۆبوونەوەو خۆپیشاندان دەستی پێکردەوە، لە بەغداد لە کۆلێجەکانی ماف و پزیشکی و دەرمانسازی و ئەندازیاری لە هەموو لایەکەوە روو لە گۆرەپانی (باب المعظم) لای کۆلێجی ئەندازیاری و ئاداب ئەکرا، بۆ چەند رۆژێك ئەم کارە بەردەوام بوو، رژێم لە رێگا دەزگا ئەمنیەکانی خۆی پەلاماری خۆپیشاندەرانی داو بە دەیان خوێندکاری گرت، دەوامی کۆلیج و قوتابخانەکان داخراو قوتابیە کوردەکان گەڕانەوە شارەکانی هەولێرو سلێمانی، باس و خواسی راپەڕینەکانی شاری بەغدایان گەیاندە خەڵکی هەولێرو شارەکانیتری کوردستان و بەم شێوەیە راپەڕین لە کوردستان دەستی پێکرد" [5].

---

[1]- دکتۆر شێرکۆ فەتحولا عومەر : پارتی دیموکراتی کوردستان و بزووتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەی کورد لە عێراقدا ١٩٤٦-١٩٧٥، وەرگێڕانی سوارە قەلادزێی، چاپخانەی شەهید ئازاد هەورامی، ٢٠١٣، ل ١٣٧-١٣٨ .

[2]- جعفر عباس حمیدی : انتفاضة العراق ١٩٥٦، الطبعة الاولی، بغداد ٢٠٠٠، ص٧٤ .

[3]- مەهدی محەمەد قادر : پێشهاتە سیاسییەکانی کوردستانی عێراق ١٩٤٥-١٩٥٨، ل ٣٨٥ .

[4]- زرار سلێمان بەگ دەرگەڵەیی : بیرەوەریەکانم لە ساڵانی ١٩٤٣-١٩٧٧ ، چاپخانەی رەهەند، سلێمانی، بێ ساڵی چاپ ، ل ٢١٦ .

[5]- مصطفی عەسکەری : بیرەوەرییەکانم ، چاپخانەی رۆشنبیری، هەولێر، ٢٠١١، ل ٤٧ .

ئەنجام

لە کۆتایی ئەم توێژینەوەیەدا گەیشتینە ئەم دەرئەنجامانەی لای خوارەوە

١- لەگەڵ هاتنی ئینگلیزەکان بۆ عێراق و داگیرکردنی شارو شارۆچکەکانی عێراق بە ناوچەکانی کوردستانیشەوە، ئینگلیزەکان روو بەڕووی خەڵك بوونەوە، زەرەرو زیانێکی زۆریشیان بەرکەوت، شاری هەولێریش یەکێك بوو لەو شوێنانەی کە خەڵکەکەی هەر لەسەرەتای هێرش و پەلاماری ئینگلیزەکان بۆسەر شارەکە دەستیان بە راپەڕین کردو بە ئاسانی بە دەسەڵاتداریتی ئینگلیزەکان رازی نەبوون، ئەمەش ئینگلیزەکانی وا لێکرد کە مامەڵەیەکی جیاواز لەگەڵ خەڵکی هەولێر دەوروبەری بکەن و لە رێگای ئاشتی و دانوستان و جێبەجێکردنی داواکاریەکانی خەڵك لەو ناوچانە حوکم بکەن .

٢- دامەزراندنی حکومەتی عێراق لە لایەن ئینگلیزەکان و هێنانی فەیسەڵ و کردنی بە مەلیکی عێراق کارێکی هەر وا ئاسان نەبوو لەلای خەڵکی هەولێر، چونکە پێش هاتنی فەیسەڵ خەڵکی هەولێرو دەوروبەری بەمەرجێك بە فەیسەڵ رازی بوون کە مەرج و داواکاریەکانی خەڵکی هەولێر جێ بەجێ بکات، بەڵام هیچ یەکێك لە ماف و داواکاریەکان نەخرانە بواری جێبەجێکردن، بەڵکو ئینگلیزەکان و دەسەڵاتدارانی حکومەتی عێراق بە پێی بەرژەوەندیەکانی خۆیان نەك خەڵك سیاسەت حوکمیان دەکرد، ئەمەش هۆکارێکی گرنگ بوو لە ئەنجامدانی ئەو زنجیرە خۆپیشاندان و راپەڕینەی کە بەدرێژایی سەردەمی پاشایەتی خەڵکی هەولێر پێی هەڵسا.

٣- خۆپیشاندان و مانگرتن و ناڕەزایەتیەکانی خەڵکی هەولێر دژی حکومەتی پاشایەتی عێراق بە گۆڕانکاریەکی گرنگ دادەنرێت لە رووی ووشیار بوونەوەو بە ئاگایی خەڵك، لەوەی بەردەوام خەباتی جەماوەری درێژە پێبدەن بۆ بەدیهێنانی مافەکانیان لە ئازادی و خۆ بەڕێوەبردن و خزمەتگوزاری .

٤- هەروەها خۆپیشاندانەکانی خەڵکی هەولێر دەنگدانەوەی گرنگی لە میدیاکانی ئەوکاتەدا هەبوو بە تایبەتی لە رۆژنامەکانی ناوخۆی عێراق و رادیۆو رۆژنامەکانی دەرەوە، ئەمەش ئەوە دەسەلمێنێت کە خۆپیشاندانەکان دەرئەنجامی باشی لێکەوتۆتەوەو کاریگەری لەسەر سیاسەتەکانی ئینگلیزو حوکمەتی پاشایەتی عێراق داناوە .

سەرچاوەکان

یەکەم / سەرچاوەی کتێب

أ / کتێب بە زمانی کوردی

١- بورهان حاتم گۆمەتالی : سالح حەیدەری ١٩٢٢-٢٠٠١ رۆلی سیاسیی و رووناکبیریی ، لە بلاوکراوەکانی گۆڤاری K21 زنجیرە ٣ ، هەولێر، ٢٠١٢.

٢- جەمال نەبەز: کوردستان و شۆرشەکەی ، وەرگێرانی لە ئەلمانیەوە، چاپی سێیەم، چاپخانەی منارە، هەولێر، ٢٠٠٧.

٣- . بەکر شاکر کاروانی : عەلی فەتاح دزەیی شاعیرو نووسەرو تێکۆشەر، هەولێر، ٢٠٠٤.

٤- حەسەن تەها، سەلیم شێخ محەمەد و ئەوانیتر: راپەرینی جووتیارانی دەشتی هەولێری ساڵی ١٩٥٣ وەکو خۆی ، هەولێر، ٢٠٠٢.

٥- شوان محمدامین تەها خۆشناو: هەولێر لە نێوان ساڵانی (١٩٥٨-١٩٦٣) لێکۆڵینەوەیەکە لە بارودۆخی سیاسی، چاپی یەکەم، چاپخانەی رۆژهەلات، هەولێر، ٢٠١٢.

٦- شێرکۆ فەتحولا عومەر(دکتۆر): پارتی دیموکراتی کوردستان و بزووتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەی کورد لە عێراقدا ١٩٤٦-١٩٧٥، وەرگێرانی سوارە قەلادزێی، چاپخانەی شەهید ئازاد هەورامی، ٢٠١٣، ل ١٣٧-١٣٨ .

٧- عەبدوللا حەداد، ژیاننامەو شیعرەکانی میهری ، محەمەد شەریف موەزین زادەی هەولێری (١٩٠٣-١٩٤٢)، هەولێر، ١٩٩٧

٨- کاکە مەم بۆتانی: کاکی کاکان مرۆڤ و رووناکبیرو شۆرشگێر ، خەباتی سیاسی ساڵانی ١٩٢٤-١٩٦١ ی سەرکردەی نەمر عومەر دەبابە ، بەرگی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر ١٩٩٨.

٩- د. کەمال مەزهەر ئەحمەد: چەند لاپەرەیەك لە مێژووی گەلی کورد، ئامادەکردنی، عەبدوللا زەنگەنە، بەرگی دووەم ، هەولێر، ٢٠٠١

١٠- د. کەمال مەزهەر : چەند لاپەرەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم ، چاپخانەی (الادیب البغدادیە)، بەغداد، ١٩٨٥.

١١- نەریمان : کتێبخانەی کوردی، چاپی یەکەم، کەرکوك، ١٩٦٠

١٢- نەهرۆ محەمەد عەبدولقادر : هەولێر لە نێوان ساڵانی(١٩١٨-١٩٢٦) دا ، چاپی یەکەم، چاپخانەی موکریانی ، هەولێر، ٢٠١٢

١٣- عەباس سلێمان سمایل : مێژووی دەشتی هەولێر، بەرگی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٤ .

١٤- موحسین دزەیی : وێستگەکانی ژیانم ، تاریق ئیبراهیم شەریف بە عەرەبی گفتوگۆیەکەی سازداوەو و ئیسماعیل بەرزنجی کردوویەتی بە کوردی ، دەزگای ئاراس، ٢٠٠٩

١٥- مەهدی محەمەد قادر : پێشهاتە سیاسییەکانی کوردستانی عێراق ١٩٤٥-١٩٥٨، لە بلاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆلینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٥.

ب / کتێب بە زمانی عەرەبی

١٦- اسماعیل شکر: اربیل ، دراسة تاریخیة فی دورها الفکری و السیاسی ١٩٣٩-١٩٥٨، سلیمانیة، ٢٠٠٦

١٧- اسماعیل احمد یاغی : تطور الحرکة الوطنیة العراقیة ١٩٤١-١٩٥٢، مطبعة النعمان-بغداد، ١٩٧٩.

١٨- جلال الطالبانی: کردستان والحرکة القومیة الکردیة، بیروت، ١٩٦٩.

١٩- جعفر عباس حمیدی : انتفاضة العراق ١٩٥٦، بغداد ٢٠٠٠.

٢٠- صالح حیدری: مختارات من مذکرات صالح حیدری، السلیمانیة، ٢٠٠٤

٢١- طاریق ابراهیم شریف: شخصیات تتزکر، الجزء الاول، اربیل، ١٩٨٨.

٢٢- عبدالرزاق محمد أسود : موسوعة العراق السیاسیة ، الجزء الثانی بیروت، ١٩٨٦

٢٣- عبدالرزاق الحسنی، تاریخ الوزرات العراقیة، جزء السابع،الطبعة السابعة، بغداد، ١٩٨٨.

٢٤- د. کمال مظهر احمد : صفحات من تاریخ العراق المعاصر ، دراسات تحلیلیة، بغداد، ١٩٨٧.

٢٥- لوسیان رامبو: الکرد والحق، ترجمة عزیز عبدالاحد نباتی، اربیل، ١٩٩٨.

٢٦- محمد حسنين هيكل : ملفات السويس (حرب الثلاثين سنة) الطبع الثانی، القاهرة، ١٩٩٦

٢٧- مها عبدالطيف حسن : انتفاضة تشرين الثانی فی العراق ١٩٥٢ ، رسالة ماجستير غير منشورة، تقديم الی كلية القانون والسياسة- العلوم السياسية ، جامعة بغداد، ١٩٨٤.

٢٨- موسوعة سرية خاصة بالحزب الشيوعی العراقی السری: شرطة العامة، شعبة مديرية التحقيقات الجنائية، جزء الاول، بغداد، ١٩٤٩.

٢٩- مير بصری : أعلام السياسة فی العراق الجديث، جزء الاول، دار الحكمة، لندن، ٢٠٠٥

دووەم / بیرەوەریەکان

أ / بە زمانی کوردی

٣٠- ئەبوبەکر شێخ جەلال : بەرهەمی خەبات، بەشێك لە بەرهەمەکانی ا.ب هەوری، هەولێر، ٢٠٠٢ .

٣١- ئەحمەد بانیخێلانی: بیرەوەرییەکانم ، سوید، ستۆکهۆلم، ١٩٩٧

٣٢- بیرەوەرییەکانی بەهائەدین نوری : بەشی یەکەم، لە بلاوکراوەکانی دەزگای دیموکراسی، چاپخانەی رەنج، سلێمانی، ٢٠٠١ .

٣٣- زرار سلێمان بەگ دەرگەڵەیی : بیرەوەریەکانم لە ساڵانی ١٩٤٣-١٩٧٧ ، چاپخانەی رەهەند، سلێمانی، بێ ساڵی چاپ .

٣٤- عەریف سلێمان : لە دەنکەوە بۆ گوڵە گەنمەکان، بەرگی یەکەم، چاپی دووەم، چاپخانەی هاوسەر، هەولێر، ٢٠٠٧.

٣٥- مەلا عەولای حاجی سمایل : سەربردەی ژیانی سیاسیم، بەغداد، ١٩٩٠.

٣٦- فەتاح تۆفیق فەتاح (خەباتی مەلا حەسەن) : حەفتاو شەش ساڵ ژیان پەنجاو نۆ ساڵ تێکۆشان ، بیرەوەری ، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری ، هەولێر، ٢٠٠٨ ز.

٣٧- مصطفی عەسکەری : بیرەوەرییەکانم ، چاپخانەی رۆشنبیری، هەولێر، ٢٠١١، ل ٤٧ .

٣٨- نەجمەدین مامۆ هەریری: بیرەوەری، بەرگی یەکەم، پێداچونەوەی سلێمان شێخ محەمەد، چاپخانەی رۆژهەلات، ٢٠٠٩

٣٩- نووری عەبدوڵڵا صالح (مەلا نووری ئاغجەلەری) : بیرەوەریەکانم لە نێوان بینین و بیستندا، ئامادەکردنی سدیق ساڵح، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، ٢٠٠٩.

ب / بیرەوەریەکان بە زمانی عەرەبی

٤٠- كريم احمد: المسيرة، صفحات من مذكرات كريم احمد، مطبعة شهاب، اربيل، ٢٠٠٦

سێ یەم / گۆڤار

أ / گۆڤار بە زمانی کوردی

٤١- م . مهدی محەمەد قادر : مانگرتنی شاری هەولێر ، مێژوو ، (گۆڤار)، ژمارە (٥) ، ساڵی دووەم، زستانی ٢٠٠٨

ب / گۆڤار بە زمانی عەرەبی

٤٢- هاشم خۆرانی : انتفاضة صالح بك خؤشناو فی ثورة العشرين الوطنية التحررية فی قرية خوران علی سفح جبال سفين، گولان العربی (مجلة)، شباط ٢٠٠٠

چوارەم / رۆژنامە بە زمانی عەرەبی

٤٣- الزمان (صحافة) العدد (٤٥٥) ، ١٤ ايار ١٩٤١ .

٤٤- الزمان (صحافة) العدد (٥٦٧) ، ١٢ ئايار ١٩٤١

ملخص البحث

يتحدث هذا البحث عن المظاهرات والتجمعات التي شهدتها مدينة اربيل فى كوردستان الجنوبية خلال فترة النظام الملكي، و ضد سياسة الحكومة العراقية تجاه الشعب الكردي. وخرجت هذه المظاهرات الشعبية في هذه المدينة عن إطار ردود الفعل إزاء سياسات الحكومة الي انتفاضات رفعت العديد من الشعارات المناوئة لحكم النظام الملكى ، وطالبت لتحقيق العديد من المطالب السياسية والاجتماعية لسكان هذه المدن والمناطق و في كثير من ألأحيان عبرت عن المطالب الشعبية لشعب كوردستان العراق رغم أن القوى لم تكن متكافئة بين المتظاهرين والمنتغصين و قوات القمع الحكومية.

يتكون هذا من ثلاث فصول ، تناولنا في الفصل ألأول انتفاضات مدينة اربيل ضد الاستعمار البريطانى، و مظاهرات اهل اربيل مابين الاعوام ١٩٣١-١٩٤١ أما الفصول الثانى هى يتحدث عن المظاهرات والأنتفاظات الجماهيرية فى كل المجالات السياسية ضد سلطة الملكية العراقية فى الاعوام ١٩٤٨ و وسنة ١٩٥٢ ، وفى هذة بعض الانتفاظات لدعم مظاهران جماهير فى بغداد واربيل وسليمانية وفى الفصل الثالث و نهاية تناولنا مظاهرات والأنتفاظات سكان اربيل ضد سياسات نظام الملكية وسلطة حكومة عراقية ، وشملت هذه انتفاضات مابين أعوام ١٩٥٣-١٩٥٦.

يظهر أهمية البحث فى مجال مذكرات و وتدوين تاريخ فى مجال الشعبية او الجماهيرية ، حتى فى مكان اربيل فى زمن حساس من الصراعات الانطليزية والالمانية على العراق، وهذه مسألة لها اهمية فى مجال التغيرات و التطورات فى حياة الانسان الكردى من النواحى الثقافية او واعى شعب اربيل لرفض قرار او اتفاقات عراقية وبريطانية، وأثرت مظاهرات و انتفاضات اربيل على جميع مدن كوردستان و العراق ، كما كانت لتلك الانتفاضات والمظاهرات تأثير يذكر على تثبيت حقوق شعب كردستان.

Abstract

Kurds took a massive part in these uprisings and demonstrations and they were determined to reject the Britain ruling on their land. Therefore, Kurds demanded “Sever treaty” to come into practise so that they would have their rights. Nonetheless, Kurds did not surrender to the reality and continued to make great efforts to have their demands fulfilled, particularly after “1930 revolution”, when Kurdish revolutions entered a new era. For instance, they moved their operations from mountains to residential areas. Thus, many strikings and revolutions broke out in Kurdistan, in particular in the town of hawler during the monarchy era (1958-1920).

The aim of this study is to investigate the role of people in hawler in their confrontations against the aggressive policy of persistent governments in Iraq towards Kurds and their legitimate rights. To gain their rights, people in hawler and its surroundings strived and sacrificed for a long time to get their rights. This research is a first significant step into the investigation of this area and many useful and important resources were used, including books, diaries and interviews. This area is also worth to be further investigated because there are many unexplored aspects of sufferings of the people in hawler need to be recorded in history.

المجال الحيوي الروسي في أوكرانيا بعد عام ٢٠٠٤ -٢٠١٤

كمال عبدالله حسن

رئيس قسم العلوم السياسية

كلية القانون والسياسة

المقدمة

شهد تأريخ البشرية صعود وهبوط الامبراطوريات أو الدول العظمى واعتبرت الحالة سُنة من سُنن الكون وعلامة من علامات حيوية التأريخ. تحاول روسيا الاتحادية اليوم الخروج عن الطوق الذي فرض عليها بعد تفكك الاتحاد السوفييتي عام ١٩٩١ واستعادة مجالها الحيوي، نتيجة استعادة ثقتها بنفسها وبمكانتها المتقدمة نسبياً في الاقتصاد العالمي، ولاشك أنه لاتزال هناك مشكلات عدة تحتاج الى متابعة للنهوض بوضع البلد الى المصاف التي تطمح القيادة والشعب لها وهي مكانة البلد العالمية. مقابل هذا يسعى الغرب لتركيز سيطرته على جيوبوليتيكية أوروآسيا من منطلق الالتزام بالمعايير الانسانية والعولمة والمصالح الاقتصادية مما يثير القلق لدى روسيا على مصالحها تجاه أهداف الولايات المتحدة الاميركية و دول أوروبا الغربية مطلع القرن الحادي والعشرين.

ان دراسة اتجاه الحركة السياسية والقوى الفاعلة للدولة الروسية ومحاولة الاقتراب من مضمون استراتيجيتها واهدافها، يتطور ويتقدم بشكل يوازي المتغيرات التي تطرأ على طبيعة حركة العلاقات الدولية. لذلك فان محاولة روسيا الاتحادية انتزاع مكانتها في الواقع الدولي من خلال توظيف مجالها الحيوي في مساحة جمهوريات الاتحاد السوفييتي السابق لاسيما اراضي جمهورية أوكرانيا، كونها تمثل (الممر الى أوروبا)، استناداً الى مفهوم النظريات الجيوبوليتيكية التي توكد على ان احتلال الاقليم (المجال الحيوي)، يأتي كل ذلك لكي تنال الدولة الروسية القدرة على البقاء، ضمن حلبة الصراع الدولي على النفوذ للسيطرة العالمية. وبعد مسلسل الاحداث وعدم الاستقرار في أوكرانيا منذ استقلالها عام ١٩٩١ لاسيما بعد عام ٢٠٠٤ وتطورها عام ٢٠١٤، انعكاس للصراع العالمي بين الطموح الروسي لإبقاء أوكرانيا ضمن مجال نفوذها وسياسة الولايات المتحدة الاميركية و دول أوروبا الغربية الهادفة لاحتواء أوكرانيا واخراجها من دائرة النفوذ الروسي بذريعة مبدأ حماية استقلالها وضمان مصالحها الوطنية.

أهمية البحث :

تَعِد روسيا الاتحادية نفسها الوحدة الدولية الاقوى في النظام الدولي، وصاحبة القدرات الأعلى في العالم بعد الولايات المتحدة الاميركية، لذلك فان اتساع مصالحها في العالم فرض عليها توسع نطاق وامتداد نفوذها عبر اراضي جمهورية أوكرانيا (المجال الحيوي القريب) لأوروبا، وقد ساعدها في ذلك توظيفها مختلف الاساليب والوسائل التي تخدم تحقيق مصالحها القومية.

مشكلة البحث :

تمتلك روسيا الاتحادية قدرات عسكرية واقتصادية وعلمية وتكنولوجية وسياسية متفوقة، وهي تحاول تحقيق الهيمنة على مناطق نفوذها في المجال الحيوي ، من خلال تحديد طبيعة العلاقات مع دول اتحاد الجمهوريات المستقلة لاسيما جمهورية

أوكرانيا لمنع محاولة الدول الغربية من احتواء جمهورية أوكرانيا وجعلها ضمن النفوذ الاوروبي الاطلسي، نتيجة ادراكها لنوعية التحديات التي تواجه أمن ومصالح روسيا.

اشكالية البحث :

مارست روسيا الاتحادية مختلف الاجراءات من أجل الضغط على حكومة أوكرانيا بعد استقلالها عام ١٩٩١ لاسيما بعد عام ٢٠٠٤ ، لغرض ابقائها ضمن نفوذ مجالها الحيوي والحيلولة دون لجوئها الى الانضمام لعضوية الاتحاد الاوروبي، لذلك لم تشهد أوكرانيا الاستقرار السياسي والاقتصادي، وما الاحداث التي شهدتها عام ٢٠١٤ إلا مشهد من المشاهد التي من المحتمل ان تتطور لمزيد من العنف و عدم الاستقرار. فالى أي مدى ستستمر محاولات التدخل الروسي في شؤون أوكرانيا ، ولهذا الغرض من الضروري الاجابة على الاسئلة التالية:

- ماهي القدرات التي تمتلكها روسيا الاتحادية للإبقاء على أوكرانيا ضمن مجالها الحيوي؟
- ماهي قدرات دول الاتحاد الاوروبي والولايات المتحدة الاميركية للحيلولة دون سقوط أوكرانيا في نفوذ المجال الحيوي الروسي ؟
- ماهي قدرات أوكرانيا كدولة في ترجيح الخيار الثانمي بما أنه الخَيار الأكثر شعبية للرأي العام الأوكراني ؟

فرضية البحث :

تتقلص مساحة نفوذ روسيا الاتحادية على أثر تفكك الاتحاد السوفييتي واستقلال الجمهوريات التي كانت خاضعة لها، لذلك حاولت روسيا تأسيس رابطة اتحاد الجمهوريات المستقلة لغرض المحافظة على مجالها الحيوي لاسيما في جمهورية أوكرانيا، باعتبارها البوابة والممر الرئيسي الى أوروبا، لذلك كانت اجراءات روسيا بابرام المعاهدات منذ عام ١٩٩١ ، لغرض ربط سياسة أوكرانيا بها والحيلولة دون لجوئها الى مجال النفوذ الاوروبي الاطلسي، فالى أي مستوى ستجازف روسيا بمصالحها القومية اتجاه الاتحاد الاوروبي والولايات المتحدة الاميركية والعقوبات التي قد تواجهها نتيجة سياسة تدخلها في شؤون أوكرانيا. والى أي مدى يمكن ان يصل اليه شكل الضغط الروسي في القضية الأوكرانية.

منهجية البحث :

ان اتساع موضوع البحث وشمولية المواضيع استوجب التعدد في استخدام مناهج البحث ، لذا فقد استخدم الباحث المنهج التأريخي لبيان علاقة روسيا مع أوكرانيا عبر المراحل التأريخية المختلفة، وتم استخدام المنهج الوصفي والتحليلي لدراسة تطور العلاقة بينهما ودور روسيا الاتحادية وقدراتها في النظام الدولي.

هيكلية البحث :

سيتم تناول البحث في هيكلية مقسمة الى ثلاث مباحث اضافة الى المقدمة والخاتمة، حيث سيكون المبحث الاول مدخل تمهيدي في مفهوم الجيوبوليتيكس في مطلبين سنتناول في المطلب الأول مفهوم مصطلح الجيوبولتكس أما المطلب الثاني سنتناول فيه المجال الحيوي الروسي في أوكرانيا. وسيكون المبحث الثاني للمجال الحيوي الروسي في أوروبا والموقف من أحداث أوكرانيا ٢٠٠٤ – ٢٠١٤. في مطلبين، فالمطلب الأول لتناول المجال الحيوي الروسي في أوروآسيا والموقف من أحداث أوكرانيا عام ٢٠١٤،

وأما المطلب الثاني فخصص لتطور الاحداث في أوكرانيا عام ٢٠٠٤ – ٢٠١٤، وقد خصص المبحث الثالث لتناول المجال الحيوي الاميركي في أوروآسيا والموقف من أحداث أوكرانيا عام ٢٠١٤ ، في مطلبين سيتناول المطلب الأول المجال الحيوي الاميركي في أوروبا والموقف من أحداث أوكرانيا عام ٢٠١٤، أما المطلب الثاني فسيتناول الموقف الأوروبي من أحداث أوكرانيا عام ٢٠١٤. والخاتمة تتضمن عدد من الاستنتاجات التي تمخ عن مضمون البحث.

المبحث الأول : اطار مفاهيمي

انشغل الفكر الاستراتيجي في القرنين التاسع عشر والعشرين، بمضمون مفهوم مصطلح" الجيوبولتكس Geopolitics"، لايجاد العلاقة بين مفهوم الدولة ومجالها الحيوي من خلال الربط بين قوة الدولة وجغرافيتها، بسبب كون العامل الجغرافي يسهم اسهاماً فاعلاً في بناء قدرة الدولة ، ولم ينطبق هذا الأمر أكثر من ظروف روسيا كدولة منذ القرن التاسع عشر، وسنتناول موضوع المبحث في مطلبين لزيادة المعرفة بمفهوم مصطلح الجيوبولتكس في سياسة الدولة بشكل عام وروسيا بشكل خاص وكما يأتي :

المطلب الأول : مفهوم مصطلح الجيوبولتكس

المطلب الثاني : المجال الحيوي الروسي في أوكرانيا

المطلب الأول : مفهوم مصطلح الجيوبولتكس

يُعد الموقع الجغرافي نقطة الانطلاق لتحديد الأولويات الخارجية لأية لدولة، ويبقى حجم الأرض الوطنية أحد المعايير الرئيسية للمكانة والقوة. حيث عرّفت المدرسة الالمانية مصطلح الجيوبولتكس من خلال العلاقة بين قوة الدولة وبيئتها الجغرافية، ان تحليل سياسة الدولة يتم على اساس مجالها أو حيزها الطبيعي، وركزت النظريات الجيوبوليتيكية على العلاقة بين قوة الدولة والارض، والذي يعتمد تحليله العلمي على العمل السياسي للدولة في كفاحها من أجل حصولها على مجالها الحيوي Vital "Space" [١].

ويرى نظرية المفكر" فردريك راتزل" الدولة على انها كائن حيّ ينمو ويتطور ويتحرك، وليس مجرد كيان جامد، أي انه حاول تشبيه حركة الدولة في مجالها الحيوي، لغرض اشباع حاجاتها وزيادة أسباب مصادر قوتها بالكائنات الحية، لذلك فان العلاقة بين الموقع الجغرافي وقوة الدولة وسياستها يُطلق عليها مصطلح الجيوبولتكس [٢]، وأكد المفكر" كارل هاوسهوفر" على ان

---

١ عبدالرزاق عباس حسين، الجغرفية السياسية ، مطبعة سعد، بغداد،بغداد،١٩٧٦،ص ٣٨٦ – ٣٨٧.

٢ نفس المصدر، ص ٣٩٣

المجال الحيوي للدولة هو الحيز الجغرافي الذي تتواجد فيه الوحدة السياسية، أي ما يمكن أن يفرضه الواقع الارضي بكل عناصره (الموارد، الحجم، السكان،..الخ) من متغيرات قد يؤدي الى انكماش في سياسة الدولة أو الى توسعها وتطويرها ([١]).

بينما يركز المفهوم الحديث للجيوبولتكس على دراسة وتحليل المقومات الجغرافية للدولة، ومدى تأثيرها على سياستها الخارجية، حيث يعرف المفكر " بيرسي Pearce" الجيوبولتكس، على أنه جغرافية العلاقات السياسية و خاصة تلك التي تتعلق بالسياسات الدولية مع التركيز على الأثر الذي يتركه الموقع الجغرافي على السلوك الدبلوماسي للدولة ([٢]). وقد نصّ تعريف المفكر " نيوكلاس سبايكمان" على ضرورة تخطيط السياسة الامنية للدولة على ضوء عواملها الجغرافية، وان الحقل المحدد للجيوبولتكس هو حقل السياسة الخارجية. وقد وضع وزير الخارجية الاميركي الاسبق " هنري كيسنجر " تعريفه للجيوبوليتيكية بانها تحقيق توازن القوى أي المنهج الذي يهتم بمتطلبات التوازن ([٣]).

ويؤكد " زبيغنيف بريجنسكي" ان اللاعبين الجيواستراتيجيين هم الدول التي تمتلك القدرة والارادة القومية لممارسة القوة أو النفوذ بحيث تتجاوز حدودها في سبيل إحداث تغيير في الوضع الجيوسياسي القائم([٤]) ، نفهم مما تقدم ان النظريات الجيوبوليتيكية تركز على مفهوم الخاصية المتحركة للدولة، وان هذه الحركة يجب ان لا تكون عشوائية بل هي تربط حركة الدولة بأهداف سياسية محددة، أي وجوب تحرك الدولة نحو المجال الحيوي الذي يُعد ضرورياً لتحقيق أهداف سياستها العُليا ([٥]). نفهم من هذا ان تعريف الجيوبوليتكس يعني التركيز في مسألة الماضي وفعاليتها في تنظيم الحاضر ولتصميم آفاق المستقبل[٦]

ونشير هنا الى نظرية المفكر" هالفريد ماكندر" وهو من الأوائل الذين نبهوا الى " الهيمنة العالمية" عبر السيطرة على اقليم " قلب الأرض" كما أسماه ، حيث يوكد على ان مَن يسيطر على شرق أوروبا ينال قلب الارض و يحكُم أوروبا، وان مَن يحكُم أوروبا يسيطر ويحكُم العالم ([٧]). هذه الدعوة انطلقت في ظل نظام توازن القوى بين القوى العظمى والصراع فيما بينها من أجل السيطرة على وسط وشرق أوروبا لغرض حكُم أوروبا وبالتالي الهيمنة والسيطرة من أجل السيادة العالمية. لذلك فان تحقيق الهيمنة كهدف استراتيجي تطمح الوحدات السياسية الى تحقيقه، لا بل هي الغاية الاستراتيجية ضمن سُلّم الاولويات السياسة العُليا لتلك الدول العظمى. فالهيمنة تفيد الزعامة وهذه الزعامة يمارسها في النظام الدولي طرف مهيمن هو عبارة عن دولة تمتلك قدرة كافية تمكنها من القيام بهذ الدور، وان على الدول الاخرى في النظام ان تحدد علاقتها بهذا الطرف المُهيمن. وعليه فان

---

١ عبد القادر محمد فهمي، المدخل لدراسة الاستراتيجية، دار الرقيم للنشر والتوزيع، بغداد، ط١، ٢٠٠٤، ص٤٨.

٢ د. فؤاد حمه خورشيد ، الجيوبولتكس – المفهوم والتطبيق، مطبعة دار الشؤون الثقافية ، بغداد، ٢٠٠٩،ص ١٦.

3.Gray Colin .S. and Sloan Geoffrey R., Geopolitics, Geography and Strategy, London ,1999,p289

٤ زبيغنيف بريجنسكي، رقعة الشطرنج العظمى، ترجمة سليم ابراهام،دار علاء الدين للنشر والتوزيع،دمشق، ط٣، ٢٠٠٧ ، ص ٤٨.

٥ عبد القادر محمد فهمي، مصدر سبق ذكره، ص ٥٠

٦ الكسندر دوغين، أسس الجيوبوليتكا– مستقبل روسيا الجيوبوليتكي، ترجمة عماد حاتم، دار الكتاب الجديد المتحدة، ليبيا، ٢٠٠٤، ص ٨ .

٧ عبد القادر محمد فهمي، مصدر سبق ذكره، ص٥٤ .

الهيمنة هي في قمة أولويات الاهداف الاستراتيجية لتلك القوى الكبرى لما تمثله من مغريات للسيطرة ومكانة استثنائية وهيبة للدولة وتحقيق أعلى قدر من الفوائد [١].

أن بروز قوة الاتحاد السوفييتي بعد الحرب العالمية الثانية واحتلاله منطقة قلب الارض بدلاً من ألمانيا (كما كان يرى دعاة المدرسة الالمانية)، بنظام سياسي اشتراكي وأيديولوجية ماركسية و تشكّيله احد قطبي النظام الدولي، مما زاد من مخاوف الغرب بقيادة الولايات المتحدة الاميركية خلال مرحلة الحرب الباردة ، من امتداد النفوذ السوفييتي الى السيطرة على قارة أوروبا ومن ثمّ الهيمنة على العالم، بعد ان شكّل منظومة سياسية ماركسية من دول شرق ووسط أوروبا وتأسيسه حلف وارشو في مواجهة حلف الشمال الاطلسي، وما أحداث المانيا عام ١٩٤٨ ثم هنكاريا عام ١٩٥٦ وجيكوسلوفاكيا عام ١٩٦٨ إلا مشهد من الصراع الجيوبوليتكي على أوروبا، لذلك حاول الغرب بقيادة الولايات المتحدة الاميركية، استخدام نظرية الطوق و الاحتواء من أجل كبح نفوذه حتى تحقق ذلك بتفكك الاتحاد السوفييتي في العقد الأخير من القرن العشرين.

لذلك كان تحديد محاور مرحلة مابعد الحرب الباردة، الجيوسياسية الأوروآسيوية الرئيسية وحمايتها جانب حاسم من جوانب الجيواستراتيجية العالمية للولايات المتحدة الاميركية، للاستحواذ على البُعد العالمي من خلال إحراز التفوق على كامل قارة أوروآسيا كقاعدة للتفوق على العالم [٢] ، وعلى الرغم من سياسة التعاون بين الطرفين في مجال حظر الانتشار النووي ومحاربة الارهاب والتجارة وبرنامج ايران النووي باعتبارها مصالح مشتركة ، الا ان ما يجري من التنافس ومن الصراع بين القوى العظمى لاسيما بين روسيا الاتحادية والولايات المتحدة الاميركية في مطلع القرن الحادي والعشرين، ذو صلة ببناء علاقات دولية جديدة، إلا أن تجدد الاحداث وبشكل واضح يوكد ان العامل الجغرافي أو ما يسمى بالمجال الحيوي، لا يزال تأثيره ذو أهمية بالغة على استراتيجية الدول العظمى، لكن ما تجدر الاشارة اليه هو ان مسألة الاستيلاء على أراضي الدول الاخرى في النزاعات الاقليمية، ومنع حق تقرير المصير للأقليات والاثنيات من أجل تحقيق مكانة قومية عُليا، أصبح قضية مرفوضة، وما أحداث ما يجري في جمهورية أوكرانيا منذ عام ٢٠٠٤ الا انموذج لها، اذ تحولت الازمة الاوكرانية من أزمة سياسية واقتصادية الى أزمة جيوبوليتيكيا ونفوذ بالدرجة الاولى بين روسيا من جهة و الغرب الاوروبي الاطلسي من جهة اخرى.

المطلب الثاني: المجال الحيوي الروسي في أوكرانيا

ان تفكك الاتحاد السوفييتي ولّد اضطراباً جيوسياسياً بارزاً وفراغاً مؤقتاً في قلب أوروآسيا، مما أثر على الوضع الجيوسياسي لروسيا وأفقدها مكانتها الدولية، إذ ان التفكك الذي أصاب أكبر دولة من حيث المساحة في العالم، خلق ثُقباً أسوداً في وسط أوروبا تماماً كما لو أن (قلب الأرض) الجيوسياسي قد انتزعت فجأة من خريطة الارض[٣]. حيث اكتشف الروس أنهم لم يَعُودوا أسيّاد الامبراطورية العابرة للقارات، بعد ان فقد بلدهم بعض من ساحاته الرئيسية في أوروآسيا، [٤]. وهنالك مَن يحاول التبشر بعودة القوة الروسية بالحديث عن رسالة الشعب الروسي كما فعل المؤرخون الاوروبيون والاميركان مثل المفكر"

---

١ فلاح مبارك مردان، مكانة الهيبة في التفكير الاستراتيجي الاميركي، اطروحة دكتوره غير منشورة، كلية العلوم السياسية، جامعة النهرين، بغداد،٢٠٠٩، ص ٦٨.

٢ زبيغنيف بريجنسكي، مصدر سبق ذكره، ص ٥٠ .

٣ زبيغنيف بريجنسكي، مصدر سبق ذكره، ص ٩٩ .

٤ هادي قبيس، السياسة الخاجية الاميركية، الدار العربية للعلوم ناشرون، بيروث، ص ١٠١ – ١٠٥.

الكسندر دوغين" الذي رأى أن ان هزيمية القوة الروسية ليست إلا ظاهرة مؤقتة وستعود روسيا الى رسالتها القارية والتي قد تتخذ صيغة جديدة بعد جمع العوامل الجيوبوليتيكية الجديدة وتحقيق انتصارها، لكون الشعب الروسي ذي رسالة وذي مهمة كَوْنية لذا يستحيل التجرد من وزنه العالمي، وفقاً لزاوية النظر نحو قضايا الجيوبوليتيكية في فهم طبيعة الجغرافية وسياسة المركز والأطراف على أراضيها، والذي يمتد من منغوليا الى البلقان وتدخل أوكرانيا والبحر الأسود في الجِوار الخارجي القريب [١].

وفي نفس السياق يؤكد " واي. امبدتسون Ambartsumov " رئيس لجنة الخارجية في الدوما عام ١٩٩٤ : ان الساحة السوفييتية السابقة تُعَد دائرة نفوذ جيوسياسي روسية، لذلك يجب أن تحتفظ بوجودها العسكري في المناطق التي كانت وما تزال ضمن دائرة أهتمامها. وقد قام الرئيس الروسي بوريس يلتسين في عام ١٩٩٥، باصداروثيقة رسمية حول السياسة الخارجية الروسية تجاه الدول المستقلة، تؤكد على تعزيز الروابط السياسية والعسكرية بين روسيا وهذه الدول، مع تشكيل قيادة عسكرية مشتركة، وان تكون الحدود الخارجية للدول تحت السيطرة المركزية ، وان يكون دور القوات الروسية دوراً حاسماً لحفظ الامن والسلام [٢] . كما حصلت موافقة الرئيس" فلاديمير بوتين" عام ٢٠٠٠، على تأمين الشروط اللازمة لأمن النشاط الاقتصادي وحماية المصالح القومية لروسيا الاتحادية في البحار مقابل شواطئ الاتحاد السوفييتي [٣].

أمام حالة استقلال الجمهوريات التى كانت تخضع لسيطرتها، بعد تفكك الاتحاد السوفييتي عام ١٩٩١، فقد وجدت روسيا نفسها في موقف التساؤل عن مستقبل وجودها ونفوذها على المستوى الدولي، بعد فقدان قسم رئيسي من مجالها الحيوي، لا سيما الموقع الجيوسياسي لأوكرانيا، لأن موقعها يشكّل جزءاً من المجال الروسي الجيواستراتيجي، لذلك كانت القيادة الروسية حذرة بشأن التطورات التي تجري على حدودها، باعتبارها إحدى الركائز الاساسية في مجال الامن القومي [٤]. وعلى هذا الاساس تعتبر روسيا موقع أوكرانيا، منطقة نفوذ وبوابتها في أوروبا، لذلك تعدها من أهم المناطق الجيوبوليتيكية لها فضلاً عن تواجد الملايين من المواطنين ذو الاصول الروسية فيها.

وكان استقلال أوكرانيا عام ١٩٩١، بمثابة تحدٍ ونكسة جيوسياسية للدولة الروسية القومية، وخسارة محورية من الناحية الجيواستراتيجية، كونها حددت خيارات روسيا الجيواستراتيجية من إقامة امبراطورية أوروآسوية راسخة بدون أوكرانيا، اذ لايمكن للروس دخول أوروبا بدون الممر الأوكراني، بينما تستطيع أوكرانيا أن تصبح جزءاً من أوروبا من دون النفوذ روسي فيها، وبذلك تكون علاقة أوكرانيا بأوروبا نقطة تحوّل ضد أو لمصلحة روسيا. لذلك يُدرك الروس أن خيارهم الجيواستراتيجي الوحيد

---

١ الكسندر دوغين، مصدر سبق ذكره، ص ٩.

٢ نشرت مجلة إيزفيستيا الروسية في ١٩٩٦/٤/٨ ، خريطة تشير فيها الى وجود ٢٨ قاعدة عسكرية تحتفظ بها روسيا في الحدود الخارجية للأتحاد السوفييتي، وتربط مراكز الانتشار العسكري هذه في كالينغراد، ومولدافيا،والقرم، وأرمينيا، وطاجيكستان، وجزر الكوريل تزامناً مع صدور بيان للدوما بان حل الاتحاد السوفييتي قرار باطل مما يعكس نية الروس لإعادة النفوذ الروسي لما كان عليه. للمزيد من المعلومات ينظر: زبيغنيف بريجنسكي، مصدر سبق ذكره، ص ١٢٠ .

٣ مايكل كلير، الحروب على الموارد–الجغرافيا الجديدة للنزاعات العالمية، ترجمة عدنان حسن، دار الكتاب العربي، = = بيروت، ٢٠٠٢، ص ١٧ .

٤ حميد شهاب أحمد، التنافس الاقليمي الدولي في منطقة الجمهوريات الاسلامية، مجلة دراسات سياسية، جامعة بغداد، السنة الاولى، العدد/١، ٢٠٠٤، ص ٢١.

هو أوروبا الغربية والذي من خلاله يمكن ان تحصل روسيا على دور دولي و ان تُمنح فرصة التحديث لمؤسساتها الاقتصادية والتكنولوجية [١].

وقد أدركت القيادة الروسية بان أي نشاط من قبل الغرب للتأثير على توجهات السياسة الأوكرانية، لاخراجها من مجال النفوذ الروسي يشكّل تهديداً خطيراً للأمن القومي الروسي، لذلك مارست دورها لانضمام أوكرانيا الى معاهدة اتحاد الدول المستقلة عام ١٩٩١، ايماناً منها بعدم قدرتها على الاستغناء عن أوكرانيا، لوجود نوع من الترابط في الهياكل الاقتصادية والاجتماعية وقربها وتداخلها الجغرافي [٢]. لذلك شرعت روسيا بوضع سياسة خارجية مشتركة وخطط أمنية لدمج أمن روسيا وأوكرانيا ضمن اطار منظومة الامن الجماعي في اتفاقية عام ١٩٩٢، التي تمنع على الدول المشاركة فيها من الدخول في أي احلاف عسكرية، وأوكلَت مسألة الدفاع عن الحدود الاقليمية لاعضائها الى قوة عسكرية واحدة هي قوات الجيش الروسي [٣]

كما حرصت روسيا على صياغة استراتيجية تجاه "الجِوار الخارجي القريب" لاسيما أوكرانيا، في سعيها ضمان أمن الدول المجاورة ضمن اطار الاستراتيجية الروسية عام ١٩٩٤، والتي تنص على التدخل والحسم باستخدام القوات المسلحة لحماية مصالح روسيا وجمهوريات اتحاد الدول المستقلة والمناطق التابعة للاتحاد السوفييتي [٤]، اذ يتوجب على روسيا الاحتفاظ بوجودها العسكري في مناطق مجالها الحيوي، لان المهمة الاستراتيجية لروسيا تستوجب مواجهة الاخطار الاساسية على مصالحها الحيوية في منطقة الجِوار القريب[٥]، اذا ما حدثت تطورات تضّر بالمصالح الروسية أو تهدد استقرار المنطقة[٦] وهذا يعني منح الحق لروسيا التدخل في الدول المستقلة عسكرياً، لاسيما حين تُمَس المصالح الروسية، وهذا ما تحقق في جورجيا عام٢٠٠٨ و الآن في أوكرانيا عام٢٠١٤.

تدعو وثيقة استراتيجية الامن القومي الروسية حتى عام ٢٠٢٠، التي صدرت عام ٢٠٠٩، الى تحويل روسيا الى دولة كبرى مُجدداً، والى جعلها إحدى القوى الخمسة الكبرى اقتصادياً في العالم. من خلال تركيز توجهات سياسة الامن الروسي في أولويات الاستراتيجية القومية ، وللحفاظ على سيادة الدولة الروسية ووحدة أراضيها، بالاضافة الى توظيف قدرات وموارد روسيا، وهو ما يوسع فرص روسيا لتعزيز نفوذه على المسرح الدولي على أساس المشاركة الفعالة في تقسيم العمل الدولي [٧].

---

١ زبيغنيف بريجنسكي، مصدر سبق ذكره، ص ١٢٢.

٢ نيفين عبدالخالق، أزمة تفكك الكومنولث– انعكاسات التنافس الدولي والاقليمي، مجلة السياسة الدولية، السنة٣١، العدد١٢٠ ، نيسان ١٩٩٥، ص١٢٢.

٣ حميد شهاب أحمد، مصدر سبق ذكره ، ص ٢٢.

٤ نيفين عبدالخالق، مصدر سبق ذكره ، ص ١١٩.

٥ خالد محمود الكومي، بين السياسة الروسية والدولية، مجلة السياسة الدولية، السنة٣٠، العدد١١٦، نيسان ١٩٩٤، ص ٢١.

٦ زبيغنيف بريجنسكي، الشراكة غير الناضجة بين أمريكا وروسيا، مستقبل العلاقات الاميركية والروسية، مجلة السياسة الدولية، السنة٣١، العدد١١٩، كانون الثاني١٩٩٥، ص ٣٤٨

٧ ابوبكر زوركيزي، روسيا الاتحادية والصين الشعبية – سياسة الثوابت والمتغيرات، مجلة أقواس، العدد٤، ٢٠١٣، السليمانية، ص ٨٧.

الا ان عدم الكفاءة في تحديد أولوية الخيار الروسي في سياسة " الجِوار الخارجي القريب" الجيوسياسية، و لعدم قدرة روسيا من فرض إرادتها ولعدم جاذبية النموذج بشكل كافٍ على إغراء الدول المستقلة، اضافة الى الضغط الروسي المتزايد ، امام التوجه الغربي في تقديم المساعدات وفق النموذج الأوروبي المتطور من خلال توسيع نطاق الاتحاد الأوروبي لتأمين الحماية لاستقلال تلك الدول عبر قبول عضويتها في حلف الشمال الأطلسي، دفع بصناع القرار في الدول المستقلة الى قبول العرض الغربي مثل بولونيا ورومانيا و هذا ما تسعى له أوكرانيا.

المبحث الثاني: المجال الحيوي الروسي في أوروبا والموقف من أحداث أوكرانيا ٢٠٠٤ - ٢٠١٤.

ازدادت الأهمية الاستراتيجية لأوكرانيا في المجال الحيوي الروسي، لاسيما بعد انهيار الكتلة الشرقية وحلف وارشو على اثر تفكك الاتحاد السوفييتي ، وسلسلة الأحداث الكبرى من ١٩٨٩ –١٩٩١، التي وضعت نهاية الحرب الباردة واعلان استقلال أوكرانيا عام ١٩٩١، سنتناول الموقف الروسي من تطور الاحداث في أوكرانيا منذ عام ٢٠٠٤ – ٢٠١٤ في مطلبين، وكما يأتي:

المطلب الأول : المجال الحيوي الروسي في أوروآسيا والموقف من أحداث أوكرانيا عام ٢٠١٤.

المطلب الثاني : تطور الاحداث في أوكرانيا عام ٢٠٠٤ – ٢٠١٤

المطلب الأول: المجال الحيوي الروسي في أوروآسيا والموقف من أحداث أوكرانيا عام ٢٠١٤.

أولاً : المجال الحيوي الروسي في أوروآسيا

تقوم النخبة السياسية في روسيا بصياغة المنهاج الجيوبوليتكي لروسيا في ظل توتر العلاقات الدولية، بهدف تأمين المناخ المناسب لتقييم العمليات المثيرة للقلق والتي تهدد مصالح روسيا، من خلال التأكيد على الهوية الأوروآسية، المتناقضة بشكل مباشر للمصالح الحيوية الغربية، عبر استخدام وتوظيف الإرث الامبراطوري و الانتماء القومي للمواطن الروسي، اضافة الى توفر الاسلحة الاستراتيجية والقدرة على ضرب العدو، بحيث يمكن حماية روسيا و حلفائها كونها دولة عظمى[١].

ان القوة الاميركية غير كافية في التعاطي مع مشكلات أوروآسيا الا من خلال استراتيجية التعاون مع الآخرين، لذلك لا بُد من اقامة علاقات فعّالة وتقسيم لموازين القوى بين الولايات المتحدة الاميركية وأوروبا وروسيا. والا سيكون الرد الروسي بالعودة الى المخزون التأريخي، وتجنيد المصادر الاستراتيجية الاقتصادية والاجتماعية والثقافية الضرورية لكي لا تُمحى من التأريخ في النظام العالمي الجديد [٢]، ولكون روسيا لاعباً جيواستراتجياً رئيسياً، وان أهدافها القومية واضحة، لذلك تنتظر إعادة تنظيم قوتها، لذلك سيكون حضورها في أوروبا ذو أثر على استقلالية الدول المستقلة حديثاً مثل جمهورية أوكرانيا و دول البلطيق.

لذلك حاولت الولايات المتحدة الاميركية بناء علاقات تعاونية خاصة مع روسيا اطلق عليها " الشراكة الناضجة" ضمن صفقة لتوسيع حلف الشمال الاطلسي في أوروبا الشرقية، لتشمل روسيا ان رغبت في ذلك، عندما يُدرك الروس بان أوروبا الشرقية لم تَعُد منطقة فراغ جيوبوليتيكي، سيصبح تحديد حجم نطاق نفوذهم أقل طموحاً، بسبب خشية كل جيران روسيا الى الغرب من

---

١ الكسندر دوغين، مصدر سبق ذكره، ص١٩.

٢ نفس المصدر، ص ٤٠.

تطلعاتها، لذا فان بناء نظام أمني مُشترك في أوروبا سيكون مفيداً للجميع بما فيها روسيا نفسها [١]. بعد ان تبدأ دول أوروبا الشرقية مثل أوكرانيا بالاندماج في الناتو والاتحاد الاوروبي، مما قد سيشجع روسيا على اعادة النظر باستراتيجتها تجاه أوروبا. بذلك قد تكون قد سنحت لروسيا فرصة اختيار واحد من الخيارات الثلاث الجيواستراتيجية المتداخلة والمتعلقة بمكانة روسيا في مواجهة الولايات المتحدة الاميركية وتتلخص بالآتي [٢] :

١. الأولوية للشراكة الاستراتيجية الناضجة الولايات المتحدة الاميركية كونها تشكّل الرمز الحالي للسيادة العالمية المشتركة.
٢. التأكيد على صيغة " الجِوار الخارجي القريب" لحلف الناتو كوضع أساسي روسي مع التركيز على التكامل الاقتصادي من أجل المقدرة على التوازن مع أوروبا و الولايات المتحدة الاميركية أي الإكتفاء بعلاقة تعاون دون الانضمام لحلف الناتو فعلياً.
٣. اقامة تحالف مُضاد يشمل نوعاً من إئتلاف أوروآسي ضد الولايات المتحدة الاميركية للتخفيف من التفوق الأميركي في أوروآسيا.

وقد لجأت روسيا في البداية الى الخيار الثاني في تحديد مفهوم "الجِوار الخارجي القريب" ، لتكون الصيغة المختصرة للدفاع عن سياسة إعادة بناء نوع من إطار قابل للتطبيق، في الساحة الجيوسياسية التي أحتلها سابقاً الاتحاد السوفييتي. وان تكون موسكو مركز صنع القرار فيها، وقد استخُدمت هذه السياسة مظلة لتشكيل إتحاد الدول المستقلة(CIS) ليكون نسخة مشابهه عن الاتحاد الأوروبي، وليتحَوّل التكامل الاقتصادي أداة قوية لاندماج دول هذه النطقة من جديد بالنفوذ الروسي، وفق ترتيبات جديدة تجسد جوهر الرسالة التأريخية الثابتة لروسيا [٣].

ولكن وبعد أحداث ١١ أيلول ٢٠٠١ ، عملت الولايات المتحدة الاميركية على نشر قواعد قواتها العسكرية، في مناطق على أطراف حدود روسيا، مما اعادت الى الاذهان الصراع السابق لروسيا مع أقاليم الجِوار الجغرافي في أوروآسيا ، لذلك عملت القيادة الروسية على صياغة مبادئ للاستراتيجية الروسية، تتلخص كما يأتي[٤]:

- الحفاظ على البناء القومي الروسي وصيانته بالتصدي لأي محاولات للتغلغل والاختراق الخارجي.
- استبقاء الاقاليم المجاورة في وضع من الضعف الشديد حتى لا تصبح عامل تهديد للأمن الروسي.

حيث طالبت روسيا من الغرب الاعتراف بمصالحها المشروعة لغرض تطوير علاقاتها مع الاتحاد الأوروبي وحلف الشمال الطلسي، لغرض تشكيل نظام الأمن الأوروبي/الأطلسي، وفق مبادئ التخطيط السياسي والعسكري واحترام قواعد القانون الدولي، وان تكون العلاقة مع الولايات المتحدة الاميركية، أساس لبناء شراكة استراتيجية متساوية على أساس المصالح

---

١ هادي قبيس، مصدر سبق ذكره، ص ١٢٤.

٢ زبيغنيف بريجنسكي، مصدر سبق ذكره، ص ١١٠.

٣ نفس المصدر، ص ١١٨ .

٤ معتز محمد سلامة، مستقبل الدور الروسي في الكومنولوث الجديد، مجلة السياسة الدولية، السنة ٢٩، العدد١١٢، نيسان ١٩٩٣، ص ١٥٦.

المشتركة [١]. لذلك لا تستطيع الولايات المتحدة الأميركية وأوروبا إغراء أو تغيير موقف روسيا في هذه المرحلة، لما تمثله من قوة ونفوذ في أوروآسيا، ولكن يمكن ايجاد مجال مصالح مشتركة والعمل لبناء وتعزيز الثقة، من أجل معادلة توازن العلاقة بين روسيا وأوروبا كمقدمة للتوازن مع الولايات المتحدة الاميركية.

ثانياً : الموقف الروسي من أحداث أوكرانيا عام ٢٠٠٤ - ٢٠١٤.

تُمثل أوكرانيا أهمية سياسية بالغة لمصالح روسيا، فعبرها تَمُر انابيب الغاز الى أوروبا، وتعزز حضورها في البحر الأسود والأبيض، كونها تقع ضمن ما يطلق عليه " الجِوار القريب" ومن خلال السيطرة عليها تستعيد روسيا جزءاً من مكانتها العالمية، لذلك لا تسمح روسيا للغرب بالاستحواذ عليها، وقد حافظت روسيا على تواجدها العسكري في جزيرة القرم بعد استقلال أوكرانيا عام١٩٩١، وتَقاسَمَت معها اسطول البحر الاسود السوفييتي. كما حاولت السياسة الخارجية الروسية اعادة نفوذها في أوكرانيا بعد عام ٢٠٠٤ ، ولكن نجاحها كان محدوداً، حيث تشكلت حكومة " فيكتور يوتشينكو" الموالية للغرب، والتي رفضت خلال الأعوام ٢٠٠٥ – ٢٠١٠، تمديد اتفاقية بقاء الاسطول الروسي في المياه الأوكرانية الى ما بعد عام ٢٠١٧، و أعلنوا عن عزمهم الانضمام الى الاتحاد الاوروبي وحلف الشمال الاطلسي، الأمر الذي رفضته روسيا، وحاولت دعم حملة انتخاب الرئيس " فيكتور يانوكوفيتش " عام ٢٠١٠ ، حيث تم الاتفاق مع حكومته على تمديد اتفاقية بقاء الاسطول الى عام٢٠٤٢ [٢].

خلال تلك الفترة جرت محاولات عديدة للتاثير على أوضاع القيادة الأوكرانية الموالية للغرب للحيلولة دون تحقيقهم الاستقرار السياسي. من خلال استخدام واردات الغازكأداة ضغط في عامي ٢٠٠٦ و٢٠٠٩ اضافة الى القيام بالمناورات العسكرية على حدودها والمطالبة بحقوق الجالية الروسية في أوكرانيا من خلال تعديل الدستور ومنح صلاحيات للاقاليم، لذلك فان الغرب يتهم روسيا بدعم الجماعات الموالية له في شرق و جنوب أوكرانيا في معارضة سياسات الحكومة المنتخبة، لاسيما من خلال اعمال العنف التي تمارسها الجماعات المسلحة.

الا ان تطور الاحتجاجات و الاحداث في اوكرانيا في مطلع عام ٢٠١٤، حددت الخيارات امام روسيا، فهي لا يمكنها العودة لأوكرانيا وفرض اعادة الرئيس " فيكتور يانوكوفيتش" الهارب بالقوة، لاعتبارات دولية ودبلوماسية و لسقوط شعبيته لدى

---

١ ابوبكر زوركيزي، مصدر سبق ذكره، ص ٨٨.

٢ محمد صفوان جولاق، معارضة أوكرانيا والطريق الى أوروبا عبر الحُكم، ٢٢/٣/٢٠١٤، موقع الجزيرة نت:

http://www.aljzeera.net/news/pages/47ea560b-40d7-bfbf-3216d15e3796

تقع جزيرة القرم جنوب أوكرانيا، ويحيط بها البحر الاسود من الجنوب والغرب، ويفصلها عن روسيا مضيق كيرتش، تبلغ مساحتها ٢٧ الف كم٢ وسكانها حوالي نصف مليون، ويعتبر ٥٨٪ منهم من اصول روسية، و٢٤٪ من أصل أوكراني، و١٢٪ من التتار. ٢٠/٣/ ٢٠١٤ ، تتمتع الجزيرة بموقع جيوسياسي حيث تشرف على مضيق كيرتش وتتحكم بمرور السفن التجارية والعسكرية الى الموانئ الروسية والاوكرانية. ينظر موقع على الانترنت:

hptt://ara.reuters.com/article/worldNews/idARACAEA2903O20140310?pageNumber=1&virtalBrandChannel=0

أغلبية الشعب، كما لا يمكنها القبول بهذه الهزيمة الاستراتيجية، لذلك مارست روسيا مجموعة من التكتيكات العسكرية والاغراءات لمنع أوكرانيا من تطوير علاقاتها التجارية مع الاتحاد الأوروبي، ، اذ طلبت القيادة الروسية من البرلمان الموافقة على استخدام القوات المسلحة في أوكرانيا، لضمان حماية مصالحها الاستراتيجية، وتمت المصادقة على الطلب، ونفذت القوات المسلحة في جزيرة القرم(*) عمليات السيطرة على المقرات الحكومية والمنشآت العسكرية، بتأييد من المواطنين ذوي الاصول الروسية. واعلانها جمهورية مستقلة وقبول انضمامها لروسيا، تعويضاً لخسارة جيوسياسية كبرى والمتمثلة بخسارة أوكرانيا على الاقل في الظرف الراهن، كل ذلك لقلب المعادلة لصالح روسيا، ولتتحوّل عمليّاً من موضع الدفاع عن حدودها الى زحف يقرّبها من السيطرة على"أوكرانيا الموالية للغرب وقطع أراضيها" [١] . لذا يرى المراقبون في الادارة الاميركية ان الروس لا يملكون إلا هذه الخيارات للتعامل مع الازمة الحالية وكما يأتي [٢]:

- ان تلجأ روسيا الى مزيد من التصعيد في شرق أوكرانيا.
- قرار روسيا البقاء في القرم، وضمها الى روسيا من خلال حكم الأمر الواقع(وهذا ما حدث).
- السماح للمراقبين الدوليين ان يحلوا محل القوات الروسية وقبولها بالحكومة التي تتشكل في أوكرانيا بعد الانتخابات أيا كانت توجهاتها والقبول بخياراتها لاسيما فيما يتعلق بدخولها الاتحاد الأوروبي.

ان التدخل العسكري" الناعم ثم الإعلان عن ضم القرم من قبل روسيا،ومنحها سيطرة شبه كاملة على سواحل وأراضي الإقليم، ما قد يمكّنها من نشر قواتها ودفاعاتها في جميع أرجاء القرم، وبهذا تصبح هي القوة الأكبر في شمال البحر الأسود ٠ والنجاح الروسي في القرم قد يغري روسيا بتكرار هذا السيناريو في مناطق أخرى تضم رعايا روس في شرق وجنوب أوكرانيا، لتحويلها إلى مناطق موالية أو حتى تابعة، أو عازلة تفصلها عن الغرب على الأقل، فتحمي بذلك حدودها ونفوذها .لذلك فان التوجه الروسي في أوكرانيا لا يهدف الى توسيع رقعته الجغرافية بقدر زيادة ترسيخ مكانته العالمية كلاعب اساسي على المسرح العالمي، من خلال ضمان مصالحه الجيوبوليتيكية، لذلك يسعى الى اصلاح النظام السياسي والدستوري في أوكرانيا لتأمين حقوق المواطنين كافة، ومحاولة تجنب المواجهة العسكرية والحرب لانها ستكون مميتة للاقتصاد الروسي وتكون قطيعة لعلاقاتها مع الغرب.

نفهم مما تقدم ان الموقف الروسي في أوكرانيا لايخلو من مخاطر بالنسبة لموسكو مثل الادانة الدولية واحتمال المواجهة العسكرية، ولكن يمكن ان نعزو الاسباب وراء طموح القيادة الروسية ولاسيما الرئيس "فلادمير بوتين"، في بناء روسيا عصرية من خلال المزيد من السيطرة والنفوذ عبر فرصة التَحكم في أوكرانيا بعد ان حقق من قبل اهداف مماثلة في جورجيا " ابخازيا واوسيتيا الجنوبية" بالرغم من الادانات الدولية آنذاك، الا ان الولايات المتحدة الاميركية والاتحاد الاوروبي قبِلا نتائج ذلك الواقع، وعادا الى التعاون التجاري مع روسيا. لذلك نشهد مبادرة روسيا بطرح مشروع لوقف اطلاق النار في أوكرانيا، قبيل موعد انعقاد مؤتمر قادة دول حلف الشمال الاطلسي في بريطانيا، لاثبات حسن النية في التعاون لمعالجة الازمة، وعلى أمل ان لا يصدر عن المؤتمر عقوبات جديدة، ترهق كاهل الاقتصاد الروسي أكثر، وقد تتاح فرصة للجماعات الموالية لروسيا من تحقيق مزيد من الحكم الذاتي بصلاحيات واسعة،بحيث يكون شرق البلاد تحت هيمنة روسيا الفعلية، اضافة الى ما تحقق في جزيرة القرم.

---

١ محمد صفوان جولاق، أوكرانيا وانفصال القرم: الواقع والمآل، تقرير مركز الجزيرة للدراسات، قطر، ٢٠١٤، ص ٢.

٢ صحيفة نيويور تايمز في ٢٠١٤/٣/٦

المطلب الثاني : تطور الاحداث في أوكرانيا عام ٢٠٠٤ – ٢٠١٤

يُعد الخلاف الأوروبي الاطلسي – الروسي حول الوضع في أوكرانيا، خلاف كبير وليست الازمة الحالية الا نتيجة لتناقض في مواقف الطرفين. باعتبار ان الازمة الأوكرانية، أعقد أزمة جيوسياسية تواجه أوروبا منذ نهاية الحرب الباردة، يرى زبيغنيف بريجنسكي ان استقلال جمهورية أوكرانيا ١٩٩١، والمحافظة على استقلالها ومن ثمّ إلتحاقها بالناتو والاتحاد الاوروبي، يشكل خطوة أولى في سلسلة الدومينو، اذ سيكون بمثابة محفز لروسيا وسيفتح الباب لمزيد من التعاون والشراكة بينها وبين أوروبا ذات المصلحة البعيدة في العلاقة مع روسيا، وان على الولايات المتحدة الاميركية ان تحاور روسيا لا ان تعمل على عزلها، عبر سياسة الشراكة الناضجة لكي تُطمأنها على دورها ومستقبل مصالحها في أوروبا والعالم[١]

بينما جاءت موقف روسيا المعارض لتكامل أوكرانيا مع أوروبا، نتيجة لتحفظها على شرعية استقلالها، وعدم اعترافها لحدودهاالمشتركة معها، والمطالبة بالسيطرة الاقليمية على جزيرة القرم لاسيما ميناء " سيفاستوبول "، مما دفع النزعة القومية الأوكرانية الى الشعور بشكل مناوئ لروسيا، لذلك كانت الحكومة الأوكرانية معارضة لأي إقتراحات روسية من أجل تكامل اتحاد الدول المستقلة [٢]. والهادف الى عزلها عن محيطها الأوروبي الذي تريد ان تتكامل معه.

فكان هدف ثورة أوكرانيا " البرتقالية " عام ٢٠٠٤، تحرير البلاد من السيطرة الروسية وبناء نظام ديمقراطي، وعلى الرغم من أن الثورة شرعت دستوراً جديداً، الا ان المعارضة حصلت على رئاستي الجمهورية والحكومة، وحققت فوزاً كبيراً في انتخابات عام ٢٠٠٧، ولكنها اخفقت في تحقيق الفوز عام ٢٠١٠، مما منح الفرصة لعودة رجال موسكو والنفوذ وللتدخلات الروسية ، الذين قاموا بتعطيل العمل بدستور عام ٢٠٠٤ [٣]. لتبدأ مرحلة جديدة من التعاون مع روسيا.

بعد انطلاق الانتفاضة الثانية نهاية عام ٢٠١٣ وانشقاق العديد من اعضاء الحزب الحاكم وانضمامهم للمعارضة، لغرض الضغط على الحكومة بهدف الاتفاق مع الاتحاد الاوروبي، اضطر الرئيس الاوكراني " فيكتور يانوكوفيتش" الهرب الى روسيا،حيث قرر البرلمان أعادة العمل بدستور ٢٠٠٤، الذي يعزز من سلتطيّ البرلمان ورئاسة الحكومة، وخشية انحدار البلاد في حرب أهلية طاحنة [٤]، بهدف اخراج البلاد من الفلك الروسي والدخول في الفلك الأوروبي، تلبية لرغبة أغلبية الأوكرانيين في التخلص من تدخل روسيا في شؤونهم، واقامة علاقات أوثق مع أوروبا.

حاول الغرب مساعدة أوكرانيا على عودة الاستقرار لها، من خلال دعم عملية اجراء الانتخابات الرئاسية والبرلمانية وتشكيل حكومة جديدة، والتعايش مع حالة جزيرة القرم الجديدة ولكن "دون الاعتراف بشرعية الاستفتاء"، حتى تصل الى توافق حوّل المستقبل الجيوسياسي لأوكرانيا. حيث تحوّلت الاحتجاجات الشعبية في أوكرانيا عن هدف الشراكة الاقتصادية مع الاتحاد الأوروبي الى أهداف سياسية مع وصول الموالين للغرب الى السلطة و عزل الموالين لروسيا [٥].

---

١ هادي قبيس، مصدر سبق ذكره، ص ١١٦.

٢ زبيغنيف بريجنسكي، مصدر سبق ذكره، ص ١٣٤.

٣ بشير نافع، الأزمة الأوكرانيا تفجر الصراع على أوروبا من جديد، تقرير مركز الجزيرة للدراسات، قطر، ٢٠١٤،ص٣.

٤ نفس المصدر ، ص٤.

٥ جورج فيشان، أوكرانيا والقرم في السياسة الروسية، ترجمة محمود الحرثاني، تقرير مركز الجزيرة للدراسات، ٢٠١٤، ص٤.

وهكذا اعلنت الحكومة الأوكرانية الجديدة في ٢٠١٤/٧/٣٠ خطة للسلام مع وقف لاطلاق النار من طرف واحد، تتضمن جوانب سياسية واقتصادية وأمنية من أجل تسوية سلمية للوضع ومنح صلاحيات لامركزية للمقاطعات الشرقية (١) .ولكنها لم تتمكن من تحقيق بنوده بسبب عدم استجابة الجماعات المسلحة مع المبادرة، من خلال فرض شروط منح المزيد من الصلاحيات وتعديل الدستور وكل ذلك جاء بدعم وتوجيه من روسيا. لذلك بادرت الحكومة الجديدة العمل على اعداد خطط لعمليات عسكرية لفرض الامن والاستقرار على جنوب وشرق البلاد لا سيما في منطقتي دونيتسك ولوهاتسك، اللتان اعلن فيهما المسلحون جمهوريتين مستقلتين على نفس نمط القرم(٢). ولكن العمليات العسكرية لم تحقق اهدافها في اعادة الامن والاستقرار الى تلك المناطق، مما دفع مجلس الامن والدفاع في اوكرانيا الى الاعلان أن" العدوان العسكري المباشر على شرق أوكرانيا مستمر" ، لذلك طلب رئيس الوزراء الأوكراني " أرسيني ياتسينيوك" من البرلمان مقترح بشأن التخلي عن وضع " الحياد" كدولة غير منحازة و غير عضو في حلف الشمال الاطلسي، في مسعى من أجل الحصول على عضوية حلف الناتو، في ظل اتهامات الغرب لروسيا بالتدخل المباشر في الصراع بين الحكومة والانفصاليين في البلاد (٣).

لذلك جاءت مطالبة الرئيس الأوكراني في ٨/٣٠ من الاتحاد الأوروبي باعطاء " رد ملائم " على توغل القوات الروسية داخل اراضي بلاده، ومن جانبه هدد رئيس المفوضية الأوروبية " جوزيه مانويل" روسيا بضرورة ايجاد حل سياسي قبل ان تصل الازمة الى " نقطة اللاعودة " وان على روسيا ان لا تستهين بارادة وعزم الاتحاد الاوروبي على الدفاع عن مبادئه، وان الاتحاد مستعد لتشديد العقوبات على روسيا، الا انه يرغب بايجاد حل سياسي لانهاء الازمة (٤).

حصلت القناعة لدى اطراف النزاع على اتفاق على وقف اطلاق النار في ٢٠١٤/٩/٥، استجابةً للدعوة التي اطلقتها روسيا، قبيل انعقاد مؤتمر قادة حلف الشمال الاطلسي في بريطانيا، وقد تزامنت الدعوة مع دعوة مماثلة من قبل الحكومة الاوكرانية، لذلك تُعد هذه الخطوة فرصة أمام الجميع، لتسوية الخلافات والتوصل لحلول للمشاكل التي سببت الازمة ، للخروج بقرارات تساعد على حفظ الامن والاستقرار، ومحاولة اعادة الثقة بين الحكومة والمواطنين في شرق أوكرانيا من خلال تلبية حقوقهم وتأمين ظروف معاشية لائقة لهم.

لقد أدركت الحكومة الأوكرانية، أن أوكرانيا ستكون ضحية الصراع الجيوسياسي بين روسيا والغرب، وان الازمة قد يطول أمدها لعدم قدرة كل طرف من حسمه لصالحه الآن، وان محدودية الدعم العسكري و الاقتصادي من دول الغرب قد لا تُمكنها من مواجهة روسيا، ولمحدودية قدرتها الذاتية الاقتصادية العسكرية على مواجهة الجماعات المسلحة والمدعومة من قبل روسيا، حيث

---

١ تتضمن الخطة أيضاً، نزع السلاح واصدار العفو العام عن الذين يسلمون اسلحتهم واطلاق سراح الرهائن وانشاء منطقة عازلة على الحدود بين روسيا وأوكرانيا، ٢٠١٤/٧/٣٠، موقع على الانترنت: =
http://arabic.rt.com/news/756775

٢ محمد صفوان جولاق، مناطق ومد المواجهات في أوكرانيا، ٢٠١٤/٩/١، موقع على الانترنت:
http://ukrpress.net/node/2796

٣ رئيس الوزراء الأوكراني يطلب من البرلمان التحضير للانضمام الى حلف الناتو، ٢٠١٤/٨/٢٩موقع على الانترنت:
83http://ukrpress.net/node/27

٤ موقع أوكرانيا برس، ٢٠١٤/٨/٣٠، موقع على الانترنت:
87http://ukrpress.net/node/27

لم تستطع إلحاق أي هزيمة فعلية بالمسلحين في ضوء الدعم الروسي الضخم لهم، لذلك فان المبادرة لإنهاء الأزمة فرصة لحقن دماء المواطنين وللمحافظة على وحدة أراضي البلاد كهدف استراتيجي يجب تحقيقه لتجنيب البلاد المزيد من الخسارة عبر استمرار الدفع بمحاولات التهدئة والحِوار. لعدم قدرة أية طرف من حسم المعادلة لحكم البلاد بشكل نهائي والمحافظة على وحدة البلاد، ولا توجد ارادة على تغليب ارادة الوحدة امام خيار الانقسام الذي اصبح وشيكاً، في ظل استمرار العنف المسلح، من خلال التحكم في عملية استفتاء شعبي، يضمن الاعتراف المتبادل بين الكيانين على شكل فدرالية حقيقية أو كونفدرالية.

المبحث الثالث : المجال الحيوي الاميركي في أوروآسيا والموقف من أحداث أوكرانيا عام ٢٠١٤

ان الاستراتيجية الأوروبية لا تتطابق بالضرورة مع إستراتيجية الولايات المتحدة الاميركية، فالقوة العسكرية لدى أوروبا هي لبناء السلام وحل مشاكل الحدود والقوميات وليس لفرض الهيمنة ، وقد يكون استخدام القوة ضرورياً للدفاع عن قيّم أوروبا ولكن لن تكون القوة أبداً في صُلب سياسة أوروبا الخارجية، سنتناول موضوع المبحث في مطلبين وكما يأتي :

المطلب الأول : المجال الحيوي الاميركي في أوروبا والموقف من أحداث أوكرانيا عام ٢٠١٤.

المطلب الثاني : الموقف الأوروبي من أحداث أوكرانيا عام ٢٠١٤ .

المطلب الأول: المجال الحيوي الاميركي في أوروبا والموقف من أحداث أوكرانيا عام ٢٠١٤.

أولاً : المجال الحيوي الاميركي في أوروبا

ان قدرة الولايات المتحدة الاميركية قد وصلت الى القِمة، ومن اجل المحافظة على التفوق عليها ان تكبح الحِراك الجيوبوليتيكي للقوى الطامحة في منافستها في أي منطقة من العالم لأنها ستكون على حساب مصالحها، لذا فان أهمية العلاقات الاميركية الأوروبية ليست كونها نجاح للولايات المتحدة الاميركية عالمياً فحسب بل لجلب الاستقرار الى عموم المجتمع البشري المعولم والمضطرب [١]. وذلك لأن السياسة الاميركية تستند على التنظيم المتفوق، والقدرة على تعبئة الموارد التكنولوجية والاقتصادية بشكل قوي للأغراض العسكريــة [٢] لذلك تُعد أوروباً شريكاً ضرورياً للولايات المتحدة الاميركية في عالم ما بعد الحرب الباردة، حيث تحتاج أمريكا الى شريك ناضج وعلاقة متبادلة لمكون أساسي للجيوبولتكس العالمي يُعينها على مواجهة الفراغ الاستراتيجي في أوروآسيا [٣].

ان رعاية الولايات المتحدة الاميركية لشؤون أوروبا الأمنية مسألة بالغة الحيوية، كونها تُمثل أهم مناطق الانتاج الاقتصادي في العالم، و تشكّل محوراً جيوسياسياً في أوروآسيا، والتي سيستمر عليها الصراع من أجل السيادة على العالم، لأن

١ هادي قبيس، مصدر سبق ذكره، ص ١٠١ –١٠٣.

٢ زبيغنيف بريجنسكي، مصدر سبق ذكره، ص ١٥

٣ هادي قبيس، مصدر سبق ذكره، ص ١١٧ –١٢١.

الجيواستراتيجية تعني الادارة الاستراتيجية للمصالح الجيوسياسية ذات الاعتبارات الحاسمة في الشؤون الدولية [١]. لذلك ترى الولايات المتحدة الاميركية ضرورة فهم الجغرافية السياسية و الحقائق الجديدة للقوة بعد تفكك الاتحاد السوفييتي وهذا ما سيساعدها في ضمان استمرار تفوقها العالمي .

ان تمتع الولايات المتحدة الاميركية بالتفوق وممارسة النفوذ على الأطراف الدولية في أوروآسيا، تُمثل نقطة انطلاق لصياغة وإدارة المصالح الجيواستراتيجية الأميركية ، لذلك تلجأ لاستخدام نمطين من الاجراءات وكما يأتي [٢]:

١. تحديد الدول الأوروآسية التي تملك القوة لإحداث تحوّل فعال في التوزيع الدولي للقوة والاهداف المحتملة التي تسعى لتحقيقها .
٢. صياغة سياسات محددة من قبل الولايات المتحدة الاميركية من أجل موازنة قوة تلك الدول ومن ثمّ اختيار حلفاء منهم أو السيطرة عليهم لغرض خدمة مصالحها.

ان على الولايات المتحدة الاميركية ان تختار بين القيادة والهيمنة، لأن اتخاذ الموقع المُهيمن على الاقتصاد العالمي، قد يضر بسياستها الخارجية، الأمر الذي يمكن تفاديه عبر اتخاذها لصفة القيادة والتخلي عن طموحات الهيمنة [٣]، وذلك من خلال تحديد اللاعبين الرئيسية والمحاور الرئيسية، والتي ستساعد على تعيين المُعضلات الكبرى للسياسة الأميركية وعلى توقع التحديات في أوروآسيا، لذلك يصغ زبيغنيف بريجنسكي مجموعة من التساؤلات عن الرؤية الاميركية للتحديات والتي يمكن تلخيصها كما يأتي :[٤]

- أي نوع من أوروآسيا يجب أن تفضله الولايات المتحدة الاميركية ومن ثمّ تشجعه ؟
- أي نوع من روسيا يدخل ضمن اهتمام الولايات المتحدة الاميركية، وماذا يمكن ان تفعله لأجلها؟
- أي إئتلافات أوروآسية جديدة تكون ممكنة ، وأي منها من الممكن ان تكون الأكثر خطورة على مصالح الولايات المتحدة الاميركية وما يلزم عمله لمنعها ؟

وقد قام الرئيس " باراك أوباما" عام ٢٠٠٩، باطلاق برنامج " إعادة التنظيم Reset " بهدف صياغة العلاقة مع روسيا، والتي منحت الروس جملة من التنازلات في مجال الصواريخ الاعتراضية في أوروبا الشرقية، والاعتراف بوضع روسيا الخاص في منطقة الاتحاد السوفييتي السابق كأمر واقع، اضافة الى التعهد بعدم توسيع دور حلف الشمال الاطلسي في هذه المنطقة و دمج روسيا في مشاريع الحلف، مقابل قبول روسيا بنظام العقوبات ضد ايران والعمل المشترك ضد العناصر الاسلامية المتطرفة

---

١ زبيغنيف بريجنسكي، مصدر سبق ذكره، ص ٣٩

٢ زبيغنيف بريجنسكي، مصدر سبق ذكره، ص ٤٨.

٣ هادي قبيس، مصدر سبق ذكره، ص ١٠٨.

٤ زبيغنيف بريجنسكي، مصدر سبق ذكره، ص ٥٧

وتوفير الدعم اللوجستي للحلف في أفغانستان [١]. أي ان الشروط الاميركية خلت من أي تعهدات روسية أو خطوط حمر فيما يتعلق بسياستها الأوروبية.

ستتركز الجيواستراتيجية الاميركية الخاصة بأوروبا على قضايا الوحدة الاوروبية، وقضايا الشراكة الحقيقية معها، اذ ترغب الولايات المتحدة بأوروبا متحدة وأكثر استقلالاً، لذلك تسعى و تدعم تكاملها السياسي والاقتصادي. من خلال توسيع نطاق أوروبا الجغرافي نحو الشرق عبر دعوة دول أوروبا الوسطى لاسيما أوكرانيا ودول البلطيق، الى الانضمام لكل من الاتحاد الأوروبي حلف الناتو [٢] .وامام هذه الحالة تبرز معضلتيّن متداخلتيّن في مواجهة السياسة الأميركية وهما المُعضلة الأوروبية والمُعضلة بشأن روسيا الاتحادية ، لذلك فان المساعي الاميركية تجاه أوروبا تكمن في دعم وحدتها وتكاملها والى أي حدٍ يجب مساعدة الدول المستقلة حديثاً في الدفاع عن استقلالها. أما بشأن روسيا فالى أي حدٍ يجب تقديم المساعدة والتي من شأنها ان تقويها سياسياً وعسكرياً لكي تصبح دولة ديمقراطية أوروبية ومنع عودتها الى السيطرة الامبراطورية. ولذلك تواجه سياسة الولايات المتحدة الاميركية مهمة صعبة فيما يتعلق بالتوازن التكتيكي والهدف الاستراتيجي تجاه المحاور الجيوسياسية الحيوية لاسيما في التعامل مع الحالة في أوكرانيا، بعد استرداد روسيا قدرتها الأمر قد يشكّل خطراً محتملاً على الوضع في أوكرانيا [٣].

لذلك فان رغبة الولايات المتحدة الاميركية في توسيع الاتحاد الاوروبي وحلف الناتو، ومشاركة الدول الأوروبية دون إستثناء، لاسيما أوكرانيا، نابع من رؤية جيواستراتيجية بعيدة المدى في أوروبا، كونها جزء من الساحة الأورآسية، ولأجل منع المطامح الروسية في أوروبا الشرقية. لذلك فان حل أية قضية أوروآسية دون مشاركة الولايات المتحدة الاميركية، خصوصاً قضية التوسع نحو شرق أوروبا وبالذات أزمة أوكرانيا والتي بدأت وتيرة اللااستقرار السياسي و العنف فيها يزداد بعد عام ٢٠٠٤ لاسيما في عام ٢٠١٤، اثناء سعي الاتحاد الاوروبي الانفتاح مع اوكرانيا بهدف الاتفاق لقبول عضويتها ضمن رؤية جيوبوليتيكية اوروبية لمنع الطموحات الروسية.

ثانياً: الموقف الاميركي من أحداث أوكرانيا عام ٢٠١٤.

منحت الولايات المتحدة الاميركية أولويةخاصة للعلاقات مع أوكرانيا، من أجل دعم استقلالها وحريتها القومية، و لقد أوضح الرئيس الاميركي " باراك أوباما " بعد أحداث التدخل الروسي في جزيرة القرم عام ٢٠١٤، ان بلاده سوف تستمر في دعم الحكومة الأوكرانية لغرض استعادة الاستقرار الاقتصادي وتشكيل حكومة منتخبة تسمح للشعب الاوكراني بان يواصل اتخاذ الخيارات الديمقراطية المتعلقة بمستقبله [٤].

وكانت الجهود الدبلوماسية الاميركية في اجتماع لندن ٢٠١٤/٣/١٤ بين وزيري خارجية الولايات المتحدة الاميركية "جون كيري" ووزير خارجية روسيا " سيرغي لافروف" عقب تطور الاحداث في أوكرانيا، فرصة ملائمة لايجاد مخرج لتأجيل الاستفتاء

١ ابوبكر زوركيزي ، مصدر سبق ذكره ، ص ٩٠.

٢ زبيغنيف بريجنسكي، مصدر سبق ذكره ، ص ٥٩

٣ نفس المصدر ، ص ٦١.

٤ البيت الأبيض، مكتب السكرتير الصحفي في ٢٠١٤/٣/٦

في شبه جزيرة القرم في ٣/١٦ حول استقلال الجزيرة عن اوكرانيا، قبل انضمامها لروسيا، اذ كان ثمة احتمال بنجاح الجهود البلوماسية في ايجاد حل ما، يُعيد أوكرانيا الى حالة الاستقرار ويوفر انتقالاً دستورياً للسلطة بموجب اتفاق ٢١/ ٢، مما يفسح المجال لتأسيس حكومة شرعية جديدة، تتمكن من إتباع سياسة توازن ضرورية بين الاستراتيجية الروسية والتقارب مع الاتحاد الأوروبي [١]، لذلك كانت المبادرة الاميركية تتمثل باتخاذ مجموعة من الاجراءات الدبلوماسية والاقتصادية، خطوة أولية للرد على التدخل الروسي في جزيرة القرم. من خلال الاتصالات على مستوى الرئاسة ووزارة الخارجية مع القيادة الروسية ودول الاتحاد الاوروبي، اضافة الى مجموعة من العقوبات الاقتصادية للحد من تصعيد وتيرة العنف ولاحتواء الازمة ومعالجة اثارها والحيلولة دون تعقيدها، ولمنع التوسع العسكري الروسي، انه من غير المسموح للروس المضي في تنفيذ خطة التوسع لتشمل ساحة النفوذ السابقة في العهد السوفييتي في الأورآسيا.

وكان رئيس هيئة الاركان المشتركة الجنرال " مارتن دمبسي" قد أعلن في ٥/٢١، قبيل عملية ضم جزيرة القرم" ان محاولة روسيا ضم جزيرة القرم وتهديدها مناطق شرق وجنوب أوكرانيا، يمثل استخداماً مروّعاً لكل من القوة العسكرية والتخريب من خلال استخدام التهديد للتاثير في مستقبل دولة ذات سيادة"، وشبه الحالة بالازمة الجورجية ٢٠٠٨، مما أثار القلق في بلدان أوروبا الشرقية، إزاء تكرار عمليات التوغل الروسية في تلك المناطق لان تصعيد النشاط الروسي الرامي لزعزعة استقرار أوكرانيا خطير واستفزازي [٢]. ورغم ذلك فقد مضت روسيا في تنفيذ عملية ضم جزيرة القرم مما حدا بالرئيس الاميركي " باراك اوباما" الى تطمين نظيره الرئيس الاوكراني " بترو بورشنكو" التزام الولايات المتحدة التام بمستقبل أوكرانيا، وانها تقف الى جانب الشعب الاوكراني،بالاضافة الى تقديم المساعدات العسكرية ضمن خطة بقيمة مليار دولار و نشر قوات اميركية جديدة، لضمان الأمن في أوروبا الشرقية[٣]، اضافة الى حزمة العقوبات الاقتصادية التي فرضتها الادارة الاميركية ضد مؤسسات الحكومة الروسية، وهو أحد الخيارات المطروحة من بين التحركات الدبلوماسية والعسكرية، والتي يُمكن ان تسبب أضراراً اقتصادية قاسية بهدف اجبار روسيا على التراجع أو تخفيف ضغوطها على أوكرانيا، على الرغم من ان هذه العقوبات قد لا تفضي وحدها الى حل نهائي للازمة، لاسيما اذا كانت التنازلات المطلوبة تتعلق بسياسة جيوسياسية واستراتيجية أمن قومي.

وقد رحبت الولايات المتحدة الاميركية باتفاق وقف اطلاق النار بين أطراف النزاع في أوكرانيا في ٩/٥/ ٢٠١٤، لعدم القدرة على إقرار انضمام أوكرانيا الى الاتحاد الاوروبي وحلف الناتو الآن على أمل معالجة الخلافات والتمكن من اعادة الأمن والاستقرار لمناطق شرق البلاد، من خلال مجموعة من الاصلاحات السياسية والدستورية، للمحافظة على سيادة ووحدة اراضي البلاد واستقلالية الحكومة.

لذلك فان الحاجة الى التدخل الاميركي في القضايا الدولية، يجب ان تكون غايته تعزيز الاستقرار الجيوسياسي الدولي كونها مسؤولية تأريخية، لتجديد التفاؤل في مواجهة التحديات التي تواجه الكثير من الشعوب، مما يستلزم صياغة اطار تعاون

١ بشير نافع، مصدر سبق ذكره، ص ٨

٢ مجلة الانصات، الصادرة من مكتب اعلام الاتحاد الوطني الكوردستاني،العدد٥٨٥٩، ٢٠١٤/٥/٢٦، ص ٤٩.

٣ اعلن الرئيس الاميركي عن هذه الخطة خلال استقبال الرئيس الاوكراني في واشنطن، ٢٠١٤/٨/٤، موقع على الانترنت:

http://ukrpress.net/node/27

جيوسياسي يتفادى الفوضى السياسية العالمية[١]. أما الولايات المتحدة الاميركية والاتحادالاوروبي، فمعنية بنجاح أوكرانيا، لا نصرة للديمقراطية والحريات فيها،فحسب بل لأن في ذلك نصرًا على نظام الرئيس" فلادمير بوتين " الذي يصر على استعراض قوته في عالم لم يعد يتحمل أنظمة تسلطية كبرى لاسيما في الساحة الأوروبية، ولأن النفوذ الذي يطمح له الرئيس الروسي يهدد بتقويض الامن و منظومة القيّم السياسية لأوروبا ما بعد الحرب الباردة.

المطلب الثاني : الموقف الأوروبي من أحداث أوكرانيا عام ٢٠١٤ .

أولاً : موقف الا تحاد الأوروبي من أحداث أوكرانيا عام ٢٠١٤

تعتمد معظم دول أوروبا على الحماية الامنية الاميركية، لكونها الحصن الجيوسياسي المتقدم للولايات المتحدة الاميركية على القارة الأوروآسية، من خلال ضمان حلف الشمال الاطلسي للنفوذ السياسي و العسكري الاميركي المباشر على البر الرئيسي لأورآسيا، لذلك فان أي توسع في نطاق أوروبا الشرقية يصبح تلقائياً توسعاً في نطاق النفوذ الأميركي المباشر، لذلك كانت دعوة أوروبا لتوسيع الاتحاد الاوروبي وحلف الشمال الاطلسي نحو الشرق عام ١٩٩٤، بعد ان زال التهديد السوفييتي، وإستعادة ألمانيا وحدتها وقيامها بدورها القيادي في اوروبا، من أجل أوروبا الأكثر إتساعاً والأكثر اتحاداً [٢]. وهي دعوة لتوسيع النفوذ الاميركي أيضاً لذلك تدرك الدول الأوروبية الغربية بان توسيع الاتحاد الاوروبي سيكون ذو منافع اقتصادية وسياسية لها، وبالمقابل رأت دول أوروبا الشرقية، ان مشاركتها في عضوية الاتحاد فرصة للاستثمار الخارجي لتطوير اقتصاد بلدانهم ، وبعكسه فان عدم توسع الاتحاد الاوروبي نحو الشرق سيفسح المجال للمطامح الجيوسياسية الروسية بالاندفاع نحو بلدانهم.

أظهرت الاستراتيجية الاوروبية عام ٢٠٠٣، ان التوسع في الاتحاد سيقرّبه الى قوس اللاإستقرار في خاصرته الشرقية والجنوبية، ولغرض مواجهة التحديات ستحتاج أوروبا الى مساعدة الولايات المتحدة الاميركية أكثر لتكون رديفاً تشد أزرها، اذ ليس أمامها خيار في مواجهة التحديات، الا ان تلعب دور فرض الاستقرار في العالم [٣]، لأن الاندماج الاقليمي يساعد على معالجة المشكلات على حدود الاتحاد الأوروبي، كما في تطلعات جورجيا وأوكرانيا نحو الاندماج مع أوروبا [٤]. لذلك تتمكن من توسيع نفوذها من دون ان تصبح هدفاً للعِداء، من خلال وضع مقاييس مُشتركة، تقوم بتنفيذها المؤسسات في كل دولة، لذلك لاتهتم أوروبا بالجغرافية السياسية التقليدية، بل تهتم بالقيّم التي تُدين بها الدولة وإطارها القانوني والدستوري لتصبح دولة أوروبية [٥]. لذلك فان التكامل الاوروبي، سيتم بالتوسع نحو الشرق لتعزيز الديمقراطية وتحسين المستوى المعاشي والاقتصادي لعموم أوروبا

---

١ زبيغنيف بريجنسكي، مصدر سبق ذكره، ص ٢٣٨

٢ زبيغنيف بريجنسكي، مصدر سبق ذكره ، ص ٧١.

٣ هادي قبيس، مصدر سبق ذكره، ص ١٨١.

٤ مارك ليونارد، لماذا سيكون القرن ٢١ قرناً أوروبياً، ترجمة أحمد محمود عجاج، مكتبة عبيكان، ٢٠١١، ص ١٢.

٥ نفس المصدر، ص ١٦٢ – ١٦٥.

الحضارية، من خلال تَبَنيّ شبكة علاقات مع أوكرانيا وروسيا وبيلاروسيا لتصبح أوروبا الدعامة الحيوية لأورآسيا أوسع للأمن والتعاون بضمانة أميركية [١].

لاعتبارات جيوسياسية لاوروبا الجديدة فان توسع خارطتها، يتطلب تقديم ضمانات امنية جديدة لروسيا وعلى نحوٍ متبادل، مع قيود محددة لنشر قوات الناتو على اراضي الاعضاء الجدد لتضعيف المخاوف الروسية المشروعة، مقابل تعهدات روسية بازالة التهديد العسكري الذي يحيط بحدود الدول الاعضاء الجدد في الناتو والاتحاد الاوروبي [٢]. لذلك جاء قرار الاتحاد الأوروبي اعداد مجموعة من العقوبات المتوسعة " كماً ونوعاً" ضد روسيا، نظراً لعدم ساهمتها في خفض التوتر في الأزمة الأوكرانية،[٣]. وإذا ما أصرت روسيا على التمسك بجزيرة القرم كجزء منها،" وهذا هو المتوقع"، فإن الغرب قد يعمل على زيادة نفوذه على حساب النفوذ الروسي في البحر الاسود والمتوسط، وقد يكون له موقف أكثر حزمًا إزاء الملفات الإيرانية والكورية الشمالية التي تدعمها روسيا، ونفهم مما تقدم أن الغرب لن يسمح لروسيا بالسيطرة على جزيرة القرم بسهولة، وإن سمح، فإن ذلك سيكون على حساب نقاط وملفات نفوذ لها حول العالم.

ثانياً : موقف حلف الشمال الأطلسي من أحداث أوكرانيا عام ٢٠١٤

اعلن حلف الشمال الأطلسي في ٢٠١٤/٤/١٦، أنه سينشر قوات جوية وبرية وبحرية اضافية في غرب أوربا رداًعلى تأزم الاوضاع في أوكرانيا. وقد أعلن الامين العام للحلف" أندريس راسموسن" عن مجموعة من الاجراءات العسكرية الفورية، ومراجعة خطط الحلف الدفاعية، وارسال طائرات حربية اميركية الى بولندا ودول البلطيق، من أجل حماية أي حليف يواجه تهديداً ضمن التزام الحلف باستراتيجيته الردعية، وبما يتلائم مع القانون الدولي، فيما دعا روسيا الى ان تكون جزءاً من الحلفي أوكرانيا، ووقف استقرارها، وسحب القوات من الحدود، وعدم دعم المتطرفين [٤]. وقد سبق ذلك قرار قيادة الحلف تعليق عمل مجلس التعاون المدني والعسكري مع روسيا منذ بداية الأحداث مع مراعاة عدم التصعيد العسكري، باعتبار الوضع في أوكرانيا أكبر أزمة تواجه أوروبا منذ الحرب الباردة.

وقد قرر وزراء حلف الشمال الأطلسي في ٢٠١٤/٧/٣، اتخاذ خطوات طويلة الأمد لتعزيز دفاعاته الشرقية وتحسين قدرته على الرد ضد الاساليب غير التقليدية التي تستخدمها روسيا في أوكرانيا، اضافة الى اجراء المناورات العسكرية لطمأنة الحلفاء في

---

١ زبيغنيف بريجنسكي، مصدر سبق ذكره، ص ٦٩.

٢ نفس المصدر ، ص ٨٧.

٣ موقع العربية نت، ٢٠١٤/٧/١ :

http://arabic.rt.com/news/756775

٤ موقع العربية نت، ٢٠١٤/٤/١٦ :

http://arabic.rt.com/news/756775

أوروبا الشرقية ، مع التأكيد على عدم التدخل عسكرياً في أوكرانيا، فيما طالبت بولندا من الحلف نشر قوات على اراضيها رداً على تصرفات روسيا[١].

واعلن الامين العام لحلف الشمال الأطلسي " اندريس راسموسن " أن الوضع في أوكرانيا له تداعيات خطيرة على الامن والاستقرار في المنطقة، وان روسيا تنتهك سيادة ووحدة اراضي دولة معينة لذلك تم تعليق التخطيط لاول مهمة عسكرية مشتركة مع روسيا، الا ان باب الحِوار السياسي مفتوحاً لحل الازمة [٢]. لكن تطور الاحداث في اوكرانيا دفع حلف الشمال الأطلسي الى تشكيل " قوة أمامية" من أسلحة الجو والبر والبحر يمكن ان تنتشر في أوروبا الشرقية لاطول فترة ممكنة، لها قدرة الرد على التهديدات مع الضرب بقوة عند الحاجة[٣].

وقدأصدر مؤتمر قمة دول حلف الشمال الأطلسي في ٢٠١٤/٩/٥ مجموعة من القرارات ضد روسيا لمواقفها من الازمة الأوكرانية ستنفذ لاحقاً، اضافة الى ترحيبها باتفاق وقف اطلاق النار بين أطراف النزاع كخطوة أولية لحسم الخلافات والتوصل الى قرارات تفضي الى احلال السلام والاستقرار في البلاد، والمحافظة على سيادة واستقلال ووحدة أراضي أوكرانيا.

الخاتمة

يُعد المجال الحيوي الذي تضمنت النظريات الجيوبوليتيكية والجيواستراتيجية، ذو أهمية بالغة لمصالح الدول العظمى، ويمتد المجال الحيوي لروسيا الاتحادية الى الموقع الجغرافي لأوكرانيا، لذلك كانت محاولات روسيا الاحتفاظ بها منذ استقلالها عام ١٩٩١، لضمان حماية مصالحها الاستراتيجية في أوروبا، لذلك منعت المساعي الاوكرانية الرامية للانضمام للاتحاد الاوروبي وحلف الشمال الاطلسي، استجابة للسياسة الأوروبية التوجه نحو الشرق من أجل التكامل والوحدة بدعم من الولايات المتحدة الأميركية.

ان حالة اللاستقرار التي تشهدها أوكرانيا بعد الثورة البرتقالية عام ٢٠٠٤ وما تلاها من أحداث حتى عام ٢٠١٤، تمثل مشهد من الصراع الجيوبوليتيكي بين روسيا من جهة مع الولايات المتحدة الأميركية أوروبا من جهة أخرى، لذلك يستخدم وسيستخدم كلا الطرفين أوراق الضغط التي لاتستثني المواجهة العسكرية، ولكن من بين الحلول أيضاً اتفاقيات لتقاسم مواقع النفوذ في أوكرانيا وحول مناطق أخرى في العالم مثل سوريا وايران وكوريا الشمالية، من خلال تبادل بعض الملفات أو تقديم تنازلات فيها. فاذا ما اصرت روسيا على التمسك بجزيرة القرم كجزء منها، ، وان سمح بذلك فسيكون على حساب ملفات ونفوذ لها حول العالم، بعد ان تم الاتفاق في ٢٠١٤/٩/٥،على وقف اطلاق النار بين الاطراف المتنازعة وستشهد المرحلة القادمة ما ستؤول اليه تطور الأحداث في أوكرنيا. وقد توصل الباحث الى عدد من الاستنتاجات ندرج أدناه أهمها.

---

١ موقع العربية نت، ٢٠١٤/٧/٣ :

http://arabic.rt.com/news/756775

٢ مجلة لانصات ، الصادرة من مكتب الاعلام في الاتحاد الوطني الكوردستاني، العدد /٥٨٣٥ في ٣/٧/ ٢٠١٤

٣ موقع العربية نت، ٢٠١٤/٩/٢ :

http://arabic.rt.com/news/756775

الاستنتاجات

- ان السيطرة على جزيرة القرم كان نتيجة الاحساس بهزيمة استراتيجية وتجنباً لمنع تأثير مخاطرها على الداخل الروسي.
- لن تهدأ الحالة السياسية في أوكرانيا بالاستقرار السياسي نتيجة لتأثير دور روسيا فيها ولعدم قدرة الغرب على مقاومة التأثير الروسي بنفس الكفاءة والمستوى.
- لن تتنازل روسيا عن شروطها في إبقاء أوكرانيا على الحياد دون اندماجها في أوروبا، في محاولة لكسب الوقت ثم اعادتها الى مجال نفوذها الحيوي.
- ستستمر محاولات الغرب بقيادة الولايات المتحدة الأميركية لدعم أوكرانيا في سبيل اخراجها من تأثير النفوذ الروسي، والمحافظة على استقلالها وانتمائها الى الاتحاد الأوروبي وحلف الناتو.
- ان تجربة جورجيا ٢٠٠٨ وأوكرانيا ٢٠١٤، يجب ان تكون درساً لدول أوروبا الشرقية لاسيما دول البلطيق لأية خطوة تخطوها حيال الاتحاد الاوروبي وحلف الشمال الاطلسي في المستقبل.

پوختە

بواری زیندوو, کە لە ناوەرەرۆکی تیۆرە جیۆپۆلەتیکی و جیۆستراتیجییەکاندا هاتووە, گرنگییەکی زۆری بۆ بەرژەوەندیی دەوڵەتە زلهێزەکان هەیە. بواری زیندووی روسیای فیدراڵیش دریژ دەبێتەوە بۆ پێگەی جوگرافیی ئۆکرانیا, بۆیە هەر لەکاتی سەربەخۆبوونییەوە لە ساڵی ١٩٩١ هەوڵەکانی رروسیا بەردەوام بووە بۆ زامنکردنی پاراستنی بەرژەوەندییە ستراتیژییەکانی لە ئەورپا, هەر بۆیە رێگریی کردووە لە هەوڵەکانی ئۆکرانیا بۆ بوون بەئەندام لە یەکێتیی ئەوروپا و پەیمانی باکوری ئەتڵەسی, وەك وەڵامدانەوەیەك بۆ سیاسەتی ئەروپا بۆ رووکردنە رۆژهەڵات لەپێناو تەواوکاری و یەکێتی بە پاڵپشتیی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا.

ئەو حاڵەتە ناجێگیرییەی کە ئۆکرانیا بە خۆیەوە بینیوە لە دوای شۆڕشی پرتەقاڵی ساڵی ٢٠٠٤ و ئەو رووداوانەی کە بەدوایدا هاتن تا ساڵی ٢٠٠١٤, رووبەکی ئەو ململانێیە جیۆپۆلەتیکییە پیشان دەدەن کە لە نێوان روسیا لەلایەك و ویلایەتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا و ئەورۆپا لەلایەکی ترەوە هەیە, بۆیە هەردوولا کارتەکانی فشاری خۆیان بەکارهێناوە و بەکاریشی دەهێنن, تەنانەت کارتی سەربازیشیان لێدەرنەکردووە, بەڵام لە نێو رێگەچارەکاندا رێکەوتننامەگەلێك هەیە بۆ دابەشکردنی جێنفوز لە ئۆکرانیا و لە هەموو جیهان, بۆ نموونە لە سوریا و ئێران و کۆریای باکور, ئەویش لەرێگەی گۆرینەوەی چەند دۆسییەیەك یان پێشکەشکردنی سازش تێیاندا. بۆ نموونە ئەگەر روسیا سووربێت لەسەر ئەوەی کە دوورگەی قرم بەشێکە لەو,ئەوا رۆژئاوا بە ئاسانی سازشی لێناکات بۆ روسیا, ئەگەر رێگەش بەوە بدات ئەوا لەسەر حسابی دۆسیەو جێنفوزی تری دەبێت لە جیهاندا.

Abstract

Theories of geopolitics and geo-strategic have a vital scope and that is extremely importance for Great Powers' interests. In this regard, Russia extends its vital to the Ukraine's geographical position. Since Ukraine gained independence from the USSR in 1991, the Russia Federation has aspired to maintain its influence in Ukraine and this is for ensuring and protecting Russian's strategic interests in Europe. Therefore, it prevented Ukrainian's efforts to join the EU and NATO. This was as a responding to European policy towards the East by supporting the integration and unity from the United States.

The Ukraine's instability after the Orange Revolution in 2004 and the subsequent events until 2014 can be demonstrated as a geopolitical conflict between Russia on the one hand and with the US, Europe on the other hand. Thus, both sides use their pressure in that context and even military confrontation was not exception. However, it can be admitted that sharing agreements to position of influence in Ukraine and around world, such as Syria, Iran, and North Korea, was including among solutions. By exchanging and swapping some files or offering some concession in it, if Russia insisted on Crimean's annexation and keep it as its parts the West will not easily ceded it to Russia. In case, the US permitted to do so, it would be at enhancing its influence around the world as it reached.

المصادر

أولاً : الكتب العربية

١. اسماعيل صبري مقلد، العلاقات السياسية الدولية، منشورات ذات السلاسل، الكويت،ط٥، ١٩٨٧.

٢. الكسندر دوغين، أسس الجيوبوليتكا– مستقبل روسيا الجيوبوليتكي، ترجمة عماد حاتم، دار الكتاب الجديد المتحدة، ليبيا ، ٢٠٠٤.

٣. زبيغنيف بريجنسكي، رقعة الشطرنج العظمى، ترجمة سليم ابراهام،دار علاء الدين للنشر والتوزيع،دمشق، ط٣، ٢٠٠٧.

٤. عبدالرزاق عباس حسين، الجغرفية السياسية ، مطبعة سعد، بغداد،بغداد،١٩٧٦،ص ٣٨٦ – ٣٨٧.[١] نفس المصدر.

٥. عبد القادر محمد فهمي، المدخل لدراسة الاستراتيجية، دار الرقيم للنشر والتوزيع، بغداد، ط١، ٢٠٠٤.

٦. فؤاد حمه خورشيد ، الجيوبولتكس – المفهوم والتطبيق، مطبعة دار الشؤون الثقافية ، بغداد، ٢٠٠٩.

٧. مايكل كلير، الحروب على الموارد–الجغرافيا الجديدة للنزاعات العالمية، ترجمة عدنان حسن، دار الكتاب العربي، بيروت، ٢٠٠٢، ص ١٧ .

٨. مارك ليونارد، لماذا سيكون القرن ٢١ قرناً أوروبياً، ترجمة أحمد محمود عجاج، مكتبة عبيكان، ط٢، ٢٠١١.

٩. هادي قبيس، السياسة الخاجية الاميركية، الدار العربية للعلوم ناشرون، بيروت، ٢٠٠٥.

ثانياً : الكتب الاجنبية

Gray Colin .S. and Sloan Geoffrey R., Geopolitics, Geography and Strategy, London,1999.

ثالثاً : الاطاريح والرسائل

فلاح مبارك مردان، مكانة الهيبة في التفكير الاستراتيجي الاميركي، اطروحة دكتوره غير منشورة، كلية العلوم السياسية، جامعة النهرين، بغداد،٢٠٠٩.

رابعاً : البحوث والتقارير

١. بشير نافع، الأزمة الأوكرانيا تفجر الصراع على أوروبا من جديد، تقرير مركز الجزيرة للدراسات، قطر، ٢٠١٤.

٢. جورج فيشان، أوكرانيا والقرم في السياسة الروسية، ترجمة محمود الحرثاني، تقرير مركز الجزيرة للدراسات، ٢٠١٤.

٣. محمد صفوان جولاق، أوكرانيا وانفصال القرم: الواقع والمآل، تقرير مركز الجزيرة للدراسات، قطر، ٢٠١٤.

خامساً : المجلات و الصحف

١. ابوبكر زوركيزي، روسيا الاتحادية والصين الشعبية – سياسة الثوابت والمتغيرات، مجلة أقواس، العدد٤، ٢٠١٣،

٢. حميد شهاب أحمد، التنافس الاقليمي الدولي في منطقة الجمهوريات الاسلامية، مجلة دراسات سياسية، جامعة بغداد، السنة الاولى، العدد/١، ٢٠٠٤.

٣. خالد محمود الكومي، بين السياسة الروسية والدولية، مجلة السياسة الدولية، السنة٣٠، العدد١١٦، نيسان ١٩٩٤.

٤. زبيغنيف بريجنسكي، الشراكة غير الناضجة بين أمريكا وروسيا، مستقبل العلاقات الاميركية والروسية، مجلة السياسة الدولية، السنة٣١، العدد١١٩، كانون الثاني١٩٩٥.

٥. نيفين عبدالخالق، أزمة تفكك الكومنلوث– انعكاسات التنافس الدولي والاقليمي، مجلة السياسة الدولية، السنة٣١، العدد١٢٠ ، نيسان ١٩٩٥.

٦. مجلة الانصات، الصادرة من مكتب الاعلام في الاتحاد الوطني الكوردستاني، العدد /٥٨٣٥ في ٧/ ٣/ ٢٠١٤.

٧. مجلة الانصات، الصادرة من مكتب اعلام الاتحاد الوطني الكوردستاني،العدد٥٨٥٩، ٢٦/٥/٢٠١٤

٨. مجلة إيزفيستيا الروسية في ٨/٤/١٩٩٦

٩. معتز محمد سلامة، مستقبل الدور الروسي في الكومنولوث الجديد، مجلة السياسة الدولية، السنة ٢٩، العدد١١٢، نيسان ١٩٩٣.

سادساً : مواقع الشبكة الالكترونية

١.وكالة رويتر للانباء، ٢٢/٤/٢٠١٤،

Hptt://ara.reuters.com/article/worldNews/idARACAEA2903O20140310?pageNumbe r=1&vir
alBrandChannel=0

٢.محمد صفوان جولاق، مناطق ومد المواجهات في أوكرانيا، ١/٩/٢٠١٤، موقع على الانترنت:

http://ukrpress.net/node/2796

٣.محمد صفوان جولاق، معارضة أوكرانيا والطريق الى أوروبا عبر الحُكم، ٢٢/٣/٢٠١٤، موقع الجزيرة نت:

http://www.aljzeera.net/news/pages/47ea560b-40d7-bfbf-3216d15e3796

٤.موقع العربية نت، ١٦/٤/٢٠١٤ ، موقع على الانترنت:

http://arabic.rt.com/news/756775

٥.موقع العربية نت، ١/٧/٢٠١٤ ، موقع على الانترنت:

http://arabic.rt.com/news/756775

٦.موقع العربية نت، ٣/٧/٢٠١٤ ، موقع على الانترنت:

http://arabic.rt.com/news/756775

٧.موقع العربية نت، ٣٠/٧/٢٠١٤، موقع على الانترنت:

http://arabic.rt.com/news/756775

٨.موقع العربية نت، ٢/٩/٢٠١٤ :

http://arabic.rt.com/news/756775

٩.موقع أوكرانيا برس، ٤/٨/٢٠١٤، موقع عل الانترنت

http://ukrpress.net/node/27

١٠.موقع أوكرانيا برس، ٢٩/٨/٢٠١٤، موقع على الانترنت:

http://ukrpress.net/node/27

المنطق العلمي عند جون ديوي
دراسة تحليلية.

أ.م.د.حسن حسين صديق

مدرس المنطق وفلسفة العلوم

جامعة ڕاپەڕین.

المقدمة:

أن للمنطق اهمية كبيرة في الدراسات العلمية لاتقل أهميته عن المنهج العلمي، حيث المنطق يعد مدخلاً للعلوم أو الته كما ورد عند ارسطو، أو هو لب الفلسفة كما عند الفارابي وميزان العقل عند الغزالي. ولكن مع جون ديوي أصبح المنطق نظرية للبحث،منهج ضروري للبحث. لهذا اعتبرت دراسة المنطق ضرورية في جميع الاقسام العلمية والانسانية، فالباحث أو الدارس يحتاج في دراسته وبحثه للمنطق كونها تشكل اللبنة الاساسية للفكر والعلم. والسبب الذي دفعني للبحث في المنطق عند جون ديوي، هو أن المنطق المعاصر يشتمل على المنطق القديم بالاضافة الى مباحث اخرى متطورة في مجال البحث العلمي، لان ديوي لم يبحث في المنطق كعلم للتفكير فقط، بل تطرق اليه كموضوع ومشكلة.

الهدف من البحث:

إن غايتنا من كتابة هذا البحث تكمن في بيان أهمية وضرورة المنطق في الدراسات العلمية والانسانية كنظرية للبحث تعتمد على خطوات خاصة كما هي في المنهج العلمي التجريبي.

المنهج:

لقد اعتمد الباحث في كتابة هذا البحث على المنهج التحليلي في عرض فقرات هذا البحث.

وجاء بحثنا في مقدمة وثلاثة مباحث رئيسية، تناولنا في المبحث الاول مفهوم المنطق بصورة عامة مستعرضين موضوعاته ومشكلاته وأشكالية المؤسس الحقيقي لهذا العلم وموقف ديوي من تعريفه.

وفي المبحث الثاني تطرقت الى موقف ديوي النقدي من المنطق الارسطي وعلاقته بالثقافة اليونانية ومدى علاقتها بالثقافة والعلم في الوقت الحاضر.

أما في المبحث الثالث فتناولنا فيه خصائص ومميزات المنطق عند جون ديوي مبيناً ان المنطق عنده عبارة عن العمل والبحث وايجاد الحلول للمشكلات،أي أن المنطق هو العمل والخبرة.

المبحث الاول: علم المنطق (الموضوع والمشكلة):

تمهيد:

إن الحديث عن علم المنطق وموضوعاته ومشكلاته ليس عملاً سهلاً كما يعتقد البعض(أصحاب النظريات المنطقية)، كون النظرية المنطقية المعاصرة تتسم بمفارقة ظاهرة وأن الاصول العميقة التي يرتد اليها هذا الموضوع يثور حولها من الجدل ما لايبشر بالوصول الى اتفاق إلا بمقدار ضئيل(١):.ولكن من الضروري أن نوضح ما المقصود بمفهوم المنطق قبل الحديث عنه عند ديوي، فالمنطق كما هو السائد من ناحية الاشتقاق اللغوي يشير إلى النطق أو الكلام، ولكن في الواقع المنطق هو التفكير وليس النطق، لإننا عندما نقول عن الانسان حيوان ناطق، نقصد من ذلك بانه حيوان مفكر، لان المنطق يهتم بوضع قوانين خاصة للتفكير وليس النطق. لهذا نجد أن كلمة " لوغوس" اليونانية الذي تعني العقل أو الفكر او البرهان، قريبة من معنى المنطق(٢).أي أن المنطق يعني العلم الذي يهتم بدراسة العقل أو الفكر وقوانينه ويكون موضوعه الاساسي الفكر، لان الانسان بجوهره كائن مفكر، والتفكير من دون قوانين يلتزم بها الانسان ،يخرج عن اطار الفهم والوضوح.فالفهم والوضح في عباراتنا وقضايانا فيه منفعة التواصل والاستمرارية في الحياة مع الاخرين وهذه بعكس الغموض والتعقيد الذي يسبب النفور والانقطاع عن المحيط. هذا المعنى للمنطق قريب الى حد ما من المنظور البراكماتي*، لان التفكير من دون قوانين ترشده يعني متاهة العقل في البحث عن حقيقة الاشياء.فالانسان يحتاج الى قواعد خاصة في الاتيان ببراهين تثبت حقيقة موضوعها، وهذه القوانين خاصة بعلم المنطق. وفي هذا تكمن أهميته وضرورته في البحث العلمي.

وفيما يتعلق باستخدام كلمة المنطق، لايعرف على وجه الدقة من الذي استخدمه، لكن " برانتيل" في كتابه " تاريخ المنطق في الغرب"، يضع امامنا أفتراضاً مضمونه انه ربما تكون هذه الكلمة من وضع شراح ارسطو، لان ارسطو استخدم في مؤلفاته لفظة " التحليلات" ليدل على ما نسميه اليوم " المنطق الصوري". وربما يكون السبب الذي أدى بهؤلاء الشراح الى وضع هذه الكلمة هو كي يقابلوا بين ارجانون(Organon)* ارسطو وبين كلمة الجدل(Dialectic)** عند الرواقيين، ولعل ذلك كان في عهد "اندرونيقوس الروديسي"(Andronicos De Rhodes)***(٣).

---

(١)-ديوي،جون،المنطق نظرية بحث،ترجمة،زكي نجيب محمود،دار المعارف بمصر،ط١، ١٩٦٠،ص ٥٣.

(٢)–محمد،علي عبد المعطي، مقدمات في الفلسفة، دار النهضة العربية،بيروت، ١٩٨٥، ص ٣٨.

*– البراكماتية: اسم مشتق من اللفظ اليوناني براكما ومعناه العمل، وهي مذهب فلسفي يقرر ان العقل لايبلغ غايته الا اذا قاد صاحبه الى العمل الناجح فالفكرة الصحيحة هي الفكرة الناجحة، أي الفكرة التي تحققها التجربة، فكل ما يتحقق بالفعل فهو حق ولايقاس صدق القضية إلا بنتائجها الصحيحة ومن ابرز ممثليها (جارلس بيرس و وليم جيمس و جون ديوي).

(٣)–نفس المصدر السابق، ص ٣٩.ينظر ايضا،مهران، محمد، مدخل الى المنطق الصوري، دار الثقافة والنشر بالقاهرة،١٩٧٦، ص ١٣–١٤.وينظر ايضا، بدوي، عبدالرحمن، المنطق الصوري والرياضي، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ص ٣.

*–

**–الجدل:(Dialectic): للجدل معاني كثيرة منها قياس مؤلف من مقدمات مشهورة او مسلمة، والغرض منه الزام الخصم وافحام من هو قاصر عن ادراك مقدمات البرهان. والجدل في الاصل فن الحوار والمناقشة. ويطلق عليها ايضا بانه طريقة الفكر الذي يعرف ذاته، ويعبر عن موقفه بتأليف حكم مركب جامع بين الاحكام المتناقضة. للمزيد يمظر، جميل صليبا، المعجم الفلسفي،ج١، ص ٣٩٣–٣٩٤.

***– فيلسوف يوناني مشائي من القرن الاول ق.م. الزعيم العاشر والاخير للقيون.اسدى خدمة جلى للمدرسة الارسطية بأن طبع مؤلفات المعلم"الباطنية" في روما نحو سنة ٦٠ ق.م.

****– فيلسوف و منطقي نمساوي ولد في فيينا عام ١٨٨٩ ودرس اصول الرياضيات تحت اشراف الفيلسوف برتراند رسل وقال عنه عبقري، من اشهر مؤلفاته" رسالة منطقية فلسفية) و (بحوث فلسفية) توفي عام ١٩٥١.

١- تعريف علم المنطق:

يواجه الباحثون صعوبات في تعريفهم للمنطق وذلك بسبب تعدد وتنوع المنطق ذاته،حيث هناك (منطق مادي) و(منطق صوري) و (وجودي) و(نفساني) و(براجماتي) و(سوسيولوجي) و(بيولوجي) و(منطق جدلي)...الخ، إلا أنه بالامكان أن نضع تعريفاً للمنطق يشمل جميع انواع المنطق ويرضى به الجميع الى حد ما، وهو :" إن المنطق هو اتفاق الفكر مع نفسه ومع الواقع، وغرضه البحث عن القوانين التي يتم بها هذا الاتفاق المزدوج"[(١)]. هذا التعريف تعريف براكماتي يراعي الانسان اثناء التفكير بعدم الوقوع في شباك الميتافيزيقا والمثالية واللاواقعية، لان محاولة الانسجام بين ما يفرزه الفكر من تصورات وبين ما يكتشفه العلم من حقائق عن الواقع يكفل لنا حق التفكير الحر في موضوعات لاتتجاوز نطاق العالم الطبيعي- المحسوس.وفي نفس الوقت يبين لنا عدم امكانية العقل والفكر من الوصول الى حقائق متعالية-فوق طبيعية،ذات منهج مختلف يعتمد على النصوص القطعية.وهذا ما اكده " لودفيج فتجنشتاين(Wittgenstein)****"
في كتابه" الرسالة"* عندما اشار الى الحدود المنطقية للعبارات والقضايا وأن الخروج منها يجعل من قضاياها خالية من المعنى، لان العلم يهتم بما هو واقع ومحسوس ويبتعد عما هو مجهول كامن في عالم تعلو على عالم العلم الطبيعي.

ولكن هناك تعاريف اخرى قد تختلف عن تعريفنا للمنطق، فالمنطق حسب الاتجاه النظري والتطبيقي هو علم وفن في آن واحد.فهو علم لان له قوانين عامة شأنه شأن أي علم اخر.وهو فن لانه يعنى بتطبيق هذه القوانين العامة في استدلالات الفكر لإكتشاف الخطأ من الصواب[(٢)]. وهناك من يعرف المنطق كعلم معياري مثل " الغزالي" في كتابه " معيار العلم " و ديكارت في كتابه " مقال عن المنهج". وهناك من يذهب الى تسميته بالعلم النظري مثل " ارسطو وجون ستيورات ميل"،وعرفه " كانط" بانه العلم الذي يبحث في القواعد أو القوانين الصورية الضرورية لكل فكر"[(٣)]. إذن هذه التعاريف لعلم المنطق كشفت لنا مدى صعوبتها وتشعبها ،ولكن يمكن لنا أن نرجع الى تعريفنا الخاص الذي اعتمدنا فيه على نظرة " ديوي" العملية في توظيفه لعلم المنطق كنشاط وبحث عن المعرفة وفقاً لتلك القوانين والقواعد الذي اشار اليها الفلاسفة في تعاريفهم للمنطق.

٢- المنطق "موضوعه واهميته" عند ديوي:

لقد عد القدامى الفكرموضوعاً للمنطق دون المساس بالواقع،باعتباره يبحث في الفكر الانساني،يضع المبادئ والقوانين بغية الحفاظ على الذهن من الوقوع في الخطأ، والتي بواسطتها يمكن التمييز بين تفكير صحيح وتفكير خاطئ،ويهتم بدراسة الطرق التي يعتمد عليها العلم، للوصول الى نتائجه وقوانينه[(٤)]. إلا أن هذا الفهم للمنطق جعل من المشاكل تتعمق وتتأزم دون حلول، لان الفصل بين عالم الفكر وعالم الواقع لايجدي نفعاً للمشاكل الانسانية وهذا هو السبب الذي دفع بجون ديوي للبحث عن نوع أخر من المنطق ينسجم من مشكلات العصر. من هنا نجد ان جون ديوي يقول :" أما الموضوع المباشر للمنطق هو العلاقات الكائنة بين القضايا،كعلاقتي الاثبات والنفي، والتداخل والتخارج، والجزئي والكلي، فليس عند أحد الباحثين من شك في ان العلاقة الوجودية التي ندل بها على ان الشي الفلاني "هو" كذا وكيت، وان علاقة "اذا – اذن " وعلاقة " فقط" " اي " "لا احد سوى كذا" وعلاقة " و" وعلاقة " او " وعلاقة "بعض – كل " ،كلها تنتمي الى مادة المنطق على نحو يميز تلك المادة تمييزاً

---

(١)- فضل الله، مهدي، مدخل الى علم المنطق، دار الطليعة،بيروت، ط٣، ١٩٨٥، ص ١٣-١٤.

*-Tractatus Logico Philosophicos كتاب نشره فتجنشتاين سنة ١٩٢١.

(٢)-فضل الله، هادي، مقدمات في علم المنطق، دار الهادي للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت،لبنان، ط٢، ٢٠٠٣، ص ٣٠.

(٣)- نفس المصدر، ص ٢٧- ٣٠.

(٤)- نفس المصدر، ص ٣١.

يجعل منها مجالاً مستقلاً للبحث"[(١)]. هنا لاينكر "ديوي" ان موضوع المنطق هو عالم الفكر،ولكنه اضاف اليه عالم الواقع" عالم البحث والكشف"،لان التفكير المجرد في الاشياء دون ربطها بالواقع يشبه الشخص الذي يبحث عن إبرة في غرفة مظلمة. ومن ثم فقد تناول ديوي موضوع المنطق واهميته بصورة معاصرة مبيناً موقفه العملي منها.

وقد أستعرض ديوي طائفة من الاراء المختلفة عن طبيعة المنطق فيقال مثلاً:أن المنطق هو علم القوانين الضرورية للفكر،أو أنه نظرية العلاقات المنظمة– أعنى العلاقات التي تستقل بوجودها عن الفكر، وهنالك على الاقل ثلاث وجهات نظر بالنسبة الى طبيعة هذه العلاقات:

١– وجهة للنظر تقول إنها تكون عالماً قوامه الامكانات الخالصة، ومعنى الخالصة،أن تلك الامكانات لاتعتمد في وجودها على الوجود بالفعل.

٢– وجهة نظر اخرى تقول إنها الثوابت الاولية التي تقيم نظام الطبيعة. إنها قوام البناء العقلي للكون[(٢)]. إلا أن ديوي لايوافق على أن يكون المنطق علم العلاقات بصرف النظر عن صلتها بالفكر أي (عزل قوانين الفكر)،أو العلاقات عن العالم الخارجي الواقعي الذي نفكر فيه، بل مهمة المنطق عند ديوي هي:" البحث في علاقة الفكر من حيث هو كذلك بالواقع من حيث هو كذلك".وهذه الصلة بين الفكر والواقع صلة لا إنفصام فيها، فلما فصل بعض المناطقة بين قوانين الفكر وبين الواقع خيل اليهم ان هذه القوانين متعالية ثابتة وأنها الاصل في العالم الواقعي[(٣)]. أي ان موضوع المنطق عند ديوي ليس هو عالم الفكر ،بل هو عالم الواقع الذي نعيش فيه مرتبطاً بعالم الفكر،فهذه النزعة تتلائم مع نزعة ديوي الفلسفية،نزعته الانسانية نحو التربية والحضارة والمجتمع.

من هنا يظهر بوضوح مدى اهتمام ديوي بالجانب العملي وبعالم الواقع الذي نعيش فيه أي (الحياة) ولم يكن هذا سبباً كي تتلف الترابط المنطقي،بل على العكس من ذلك،فقد أعطت الحياة لترابط وسائلي،لفلسفة ولمنطق للطريقة:الاهتمام الدراويني بالتجربة جعل المقولة الهيجلية بمنزلة اداة للاستمرارية الموضوعية[(٤)]. والتجربة هنا هي الحالة المعاشة المستمرة في حالة تآلف، وتوازن، لكن الحياة هي تغيير: تغيير الشخص الذي ينمو ويكبر ،تغيير البيئة الوسط.فالتحقيق أو التفكير أو الفكر يرتكز على تحويل موقف حيث يجرب من العتمة،من عدم اليقين،التنافر،الفوضى من كل نوع الى موقف واضح،متآلف ثابت ومنسجم.وقد عرف تقنياً أكثر " التحقيق هو التحول المراقب أو الموجه لموقف غير محدد الى موقف محدد في تميزاته وعلاقاته المكونة الذي يحول عناصر الموقف الاصلي الى كل موحد[(٥)]. ويقول ديوي في نص اخر :" فإن كان التفكير هو الطريقة التي نحصل بها على تنظيم الخبرة تنظيماً مقصوداً،كان المنطق عندئذ صياغة عمليات التفكير صياغة جلية منظمة، على نحو يمكن للتجديد المنشود من أن يسير بشكل أكثر أقتصاداً ونجاحاً[(٦)]. يظهر في هذا النص مدى تمسك ديوي بعالم التجربة والمعايشة لان التغير والتجديد يحصل دائماً مع التجربة والاختبار وهذا يخالف الرأي السائد بأن عالم المنطق هو عالم الفكر وقوانينه وهي ثابتة لاعلاقة لها بعالم الواقع، إذن المنطق عند ديوي هو عملية تحقيق مستمرة مع التجربة من اجل الحصول على افضل العوالم وحياة

---

(١)– ديوي،جون، المنطق نظرية بحث، مصدر سابق، ص ٥٣.

(٢)– ديوي،جون، المنطق نظرية بحث، مصدر سابق، ص ٥٤–٥٥.

(٣)–الاهواني، احمد فؤاد، جون ديوي، نوابغ الفكر الغربي، دار المعارف بمصر، القاهرة،ط٢، ١٩٦٨، ص ١١٣.

(٤)–١الاهواني، احمد فؤاد، جون ديوي، نوابغ الفكر الغربي، ص١١٧.

(٥)–١ديلودال،جيرار، الفلسفة الامريكية، ترجمة، جورج كتورة، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت–لبنان، ط١، ٢٠٠٩، ص ٢٨٠.

(٦)–نفس المصدر، ص ٢٨٢.

احسن.فلكي نصل لعالم افضل وحياة احسن نحتاج الى منطق قوامه التغيير والنقد والتطور والثورة وهذا لن يتحقق من دون وجود علاقة ترابطية بين عالم الفكر وعالم التجربة، فالمنطق يضع الاسس العامة للتفكير كي لانقع في تناقض ويضع الخطوات المنطقية للبحث التجريبي كي لاننحرف عن الحقيقة.

ولكن بخصوص المنطق كعلم قائم بذاته مستقلاً عن الميول المذهبية والفلسفية و الواقع،نجد أن ديوي يرفض ذلك التوجه قائلاً :" إن التحليل سوف يكشف عن الرابطة بين تلك الميول (الفلسفية) وما يذهبون اليه من نظرية منطقية"[(١)]. أي أن ديوي يحاول أن يبين لنا أن الاصول الاولية التي يرتد اليها المنطق ليس بعيداً عن تلك الميول. ولهذا السبب يجعل من المنطق "نظرية للبحث" أو اساس المناهج في مجالات البحوث خصوصاً عندما يضع الشروط الواجب توافرها في دراسة المنطق، منها: أن يكون قابلاً للتحقيق والتنظيم والتفسير،لان الصور المنطقية لاتنشأ إلا من خلال إجراءات البحث، أي أن طرائق التفكير تنشأ في بداية امرها حين يتعرض الانسان فعلاً لمشكلات حقيقية يريد حلها. يظهر لنا ان ديوي نظر الى المنطق باعتباره علماً تجريبياً مرتبطاً بالواقع وبحياة الانسان اليومية ويعده اساساً لمناهج البحث في العلوم. وقد اشار الى ذلك بقوله :" لكي ينتهي البحث الى نتائج سليمة لابد له من مسايرة ما يقتضيه المنطق، ومن هذه الحقيقة يسهل استدلال الفكرة القائلة بأن مقتضيات المنطق مفروضة على مناهج البحث من الخارج، ولما كانت البحوث والمناهج تتفاوت جودة ورداءة، كان المنطق هو معيار نقدها وتقويمها"[(٢)]. أي أن البحث عند ديوي يعني تحويل لموقف مشكك الى موقف محلول الاشكال،فليس غاية البحث أن يصف ما هنالك،بل أن يغير ماهو قائم الى صورة جديدة تخدم اغراض الانسان إزاء مشكلاته التي تعترضه[(٣)].إذن المنطق عنده عملية إجرائية بحثية، الغاية منها إصلاح موقف معين أو ايجاد حل مناسب لمشكلة معينة وكما هو معروف أن ديوي وضع بعض الخطوات لهذه العملية هي:-

١- قيام موقف غامض غير محدد، ووجود حالة إضطراب في التوازن بين جهاز وبين البيئة المحيطة به.
٢- قيام مشكلة وتغير الموقف من الغموض الى الاشكال، نتيجة لإهتمام الباحث.
٣- وضع فرض،وأستباق نتائج بعض العمليات.
٤- استنباط نتائج الفرض.
٥- انهاء البحث بأقرار نتيجة من شأنها أن تحدد الموقف[(٤)].هكذا تبين لنا مفهوم المنطق عند ديوي بكونه منطق عملي-تجريبي اكثر منه منطقاً صورياً.

(١)-ديوي،جون، تجديد في الفلسفة، ترجمة، امين مرسي قنديل، مكتبة الانجلو المصرية،القاهرة،١٩٥٧، ص ٢٣١-٢٣٢.

(٢)-ديوي،جون، المنطق نظرية بحث،مصدر سابق، ص ٥٦.

(٣)-كامل،فؤاد، اعلام الفكر الفلسفي المعاصر، دار الجيل، بيروت،ط١، ١٩٩٣، ص ١٢٠.

(٤)-بدوي، عبدالرحمن، موسوعة الفلسفة، منشورات ذوى القربى،قم،ط١، ١٤٢٧، ص ٥٠٢.

المبحث الثاني:

نقد ديوي للمنطق الارسطي.

لقد تلقى المنطق الارسطي إنتقادات كثيرة لاسيما من ديكارت وبيكون، حيث بينا عقمه في الكشف عن حقائق جديدة،كما أنتقد في القرن التاسع عشر عندما تقدمت العلوم الرياضية والطبيعية والبيولوجية تقدماً شاسعاً فكان من الطبيعي أن يعاود العلماء والفلاسفة النظر في المنطق على ضوء المناهج الحديثة.حيث دعا(فرانسيس بيكون) الى ان يكون اهتمام المنطق منصباً على الاستقراء الحقيقي، لان القياس القديم غير ملائم للعلوم الحديثة، وغير قادر على استكشاف خفايا الطبيعة[(١)] كما اوضح "ديكارت" في دراسته لمنطق ارسطو عقمه وعدم قدرته على إضافة شي جديد، حيث قال :" أن أقيسته واكثر تعليماته الاخرى، هي أدنى أن تنفع في ان نشرح للغير ما نعرف من الامور، لا في تعلم تلك الامور"[(٢)] في حين نجد أن ديوي تناول المنطق التقليدي بالنقد وابرز ما فيه من عقم وعيوب، فرغم الاعجاب والتقدير الكبيرين الذين يبديهما"ديوي" للثقافة اليونانية،وفلسفة ارسطو على وجه الخصوص،حيث يشيد بها قائلاً :" كانت الثقافة اليونانية خصبة في إنتاجها الفني خصوبة غير مألوفة،كما امتازت كذلك بمشاهداتها المنورة الدقيقة للظواهر الطبيعية، وبتعميماتها الشاملة التي صاغت فيها تلك المشاهدات"[(٣)] ولكن مع هذا الاعجاب قدم نقده للمنطق الارسطي، حيث ركز في نقده على ظروف العلم والثقافة اليونانية التي أمدت المنطق الارسطي بأسسه ومادته، وهي غير الظروف التي نشأ في ظلها العلم الحديث،وأدت الى قيام نماذج أخرى من المنطق لاحقاً،وعلى ذلك فلابد لكل نقد للنظرية المنطقية الارسطية أن يستند الى اساس من الثقافة العلمية التي كانت سائدة في عهد ارسطو،ليس لإظهار ماهي عليه من مخالفة لثقافة اليوم العلمية فحسب،وإنما لإظهار أن ماكان بينها وبين النظرية المنطقية الارسطية من ارتباط،يجعلها لاتصلح اليوم ان تكون منطقاً للتفكير[(٤)] أي أن ديوي يوجه نقده للمنطق الارسطي كونه يدخل بصفة جوهرية في نظريات المنطق السائدة بيننا اليوم، ويتضمن نقده ظروف العلم والثقافة التي أمدته بأسسه وبمادته المهمة، ومقابلتها بظروف الثقافة والعلم التي تقوم بيننا اليوم[(٥)] واكد ديوي أن ظروف العلم التي كان المنطق القديم مناسباً لها، قد حدث فيها من التغيير والانقلاب، ما يستوجب أن توضع نظرية منطقية تتناسب وتتلائم وروح العلم المعاصر، الذي اختلف اختلافاً جوهرياً عن أسس العلم القديم،فلم يعد المنطق الارسطي ملائماً لمادة العلم المعاصر، حيث يقول :" وكلما أزدادت كفاية ذلك المنطق لعصره، قلت صلاحيته لان يكون إطاراً تبنى عليه النظرية المنطقية التي نعرضها[(٦)]

من هنا بدأ ديوي نقده للمنطق من عدة موضوعات ترتبط بالمنطق الارسطي،منها علاقة الطبيعة بالمعرفة، ومسألة الكم والكيف، حيث يقول :" فمن الناحية السلبية لم يكن هذا المنطق صورياً بالمعنى الذي يجعل الصور مستقلة عن مادة الوجود الفعلي، نعم قد كان ذلك المنطق صورياً، لكن الصور إنما كانت هي صور الوجود القائم، إلى الحد الذي كان ذلك الوجود معلوماً، معلوماً لا بمجرد كونه واقعاً على الحواس، أو جارياً مع حالات التفكير في تعاقبها،أو موضوعاً للتخمين والظن[(٧)] فاستخدام ارسطو لمصطلح "الطبيعة" عنده يدل على الجانب الذي يخضع للتبدل والتغير، حيث نجد أن الموضوعات والذوات كانت عند

(١)– الاهواني،احمد فؤاد، جون ديوي، مصدر سابق، ص ١١٢.

(٢)– الشمري،عبدالامير سعيد، الفلسفة الامريكية(براجماتية جون ديوي في الفكرة والعمل)، دار الصنوبر،بغداد، ٢٠٠٨، ص ٦٤.

(٣)– نفس المصدر، ص ٦٥.

(٤)– جديدي،محمد، فلسفة الخبرة جون ديوي نموذجا، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشرو التوزيع، بيروت، ط١، ٢٠٠٤، ص ١١١.

(٥)– المصدر السابق، ص ١١٢.

(٦)–ديوي،جون، المنطق نظرية بحث، مصدر سابق، ص ١٦٩.

(٧)– الشمري، عبدالامير سعيد، الفلسفة الامريكية،مصدر سابق، ص ٦٦.

اليونان كائنات مأخوذة من الناحية التي تجعلها اموراً لها ذوات تعرض لمعرفة الانسان،وقد تعينت لها صورها المنطقية على اساس ذلك التقسيم الاساسي الذي فرض اليونان أنه قائم في الطبيعة بين ماهو متغير وماهو أزلي، وأما الاشياء المتغيرة فلها من تحولها ما يجعلها متعذرة على المعرفة بمعناها الدقيق الكامل،إذ المعرفة إنما تتميز من مشاهدة الحس المزعوم لها الثبات، لان الحق لايتغير، ومن ثم كان لابد للذوات التي تتعلق بها المعرفة(وهي ما نسيمه اليوم"موضوعات") ان تكون ثابتة كذلك، ولو نظرنا الى الطبيعة من هذه الوجهة، وجدناها تعرض أمام العقل العلمي تسلسلاً منظماً تتفاوت فيه الاشياء من حيث كيفياتها تفاوتاً يبدأ من العدم صاعداً الى الوجود بمعناه الكامل[١].

وفيما يتعلق بتصور المنطق الارسطي للكم والكيف،نجد أن ديوي يقول :" ولهذا فعلى أساس النظرية الارسطية عن الطبيعة وعن المعرفة، لم يكن ثمة وجه أو غرض لقيامنا بقياسات كمية، اللهم إلا أن يكون ذلك من أجل غايات "عملية".فاذا كان الكم والاشياء المراد قياسها، لاتتعدى حدود القول أكثر من أو أقل من أكبر حجماً من أو أقل حجماً من،أي في حدود واغراض عملية ضيقة، نتسائل بعد ذلك هل من صلة تبقى بين منطق المعرفة اليونانية ومنطق المعرفة الحديثة ؟ تكون الاجابة عند ديوي بالنفي، فهو ينفي كل علاقة بينهما بقوله :" لكن هذه الحقيقة نفسها إنما تنم عن الفجوة التي كانت تفصل الكم والقياس الكمي عن العلم ومعقولية المعرفة، لكن انظر على سبيل الموازنة الى المكانة التي يحتلها القياس الكمي في المعرفة الحديثة[٢].اما بخصوص الجانب الكيفي أو ما يمكن تسميته التجانس مقابل الكثرة الكيفية(التنوع)، حيث ان الافتراض القائم على مبدأ التنوع من خلال صفات الكيفية، والتي اتسم بها موضوع المعرفة في تصور اليونان للطبيعة، يخالفه افتراض العلم الحديث القائم على مبدأ التجانس والذي حل محل الكثرة الكيفية. ولتوضيح ذلك نستعين بمثالين:

الاول: يكمن في الموازنة بين ماهو قائم في النظرية العلمية اليوم عن" العناصر الكيميائية" وبين عناصر الكون الكيفية الاربعة، التي كانت تقول بها الفلسفة اليونانية.

الثاني: يتمثل في منظور العلم القديم للحركة على أنها منقسمة الى انواع كيفية، إما دائرية أو مستقيمة،الى امام والى وراء، الى اعلى والى اسفل، بيد أن هذا المنظور مرفوض في العلم الحديث الذي يعتبر الحركة تغيير مقيس يطرأ على الوضع المكاني ويشغل فترة مقيسة من الزمن[٣]. وقد يقال إن هذا الاختلاف لاشأن له ولاصلة له بالمنطق، غير أن ديوي لايوافق هذا الرأي،"لان الحركة الكيفية التي ترتد بالشي الى سابق وضعه من تلقاء نفسها كامنة في صميم تصور القدماء للعقل وموضوعاته"[٤]. مما يعني انها تصورات قائمة في العقل، ولم تقم تجارب لإبطالها أو إثباتها، إنما هي اقرب الى كونها تصورات ميتافيزيقية صيغت بناء على تأمل للطبيعة وظواهرها.

إلا أن السؤال الذي يطرح نفسه هو، ما المنطق الذي يدعو اليه "ديوي"؟ هل هو نفس المنطق الارسطي ؟ أم هو المنطق الذي دعا اليه"جون ستيورات ميل" ؟ إن منطقه يختلف عن المنطق الارسطي كما بينا ذلك في نقده له، ويختلف ايضا عن المنطق الحديث "منطق ميل"، لانه يقول عنهم :" والذين حاولوا أن يبنوا منطقاً يتمشى مع الاجراءات العلمية الحديثة، قد تساهلوا في قضيتهم تساهلاً خطيراً حين اقاموا بناءاتهم المنطقية في نهاية أمرها على نظريات نفسية ردت "الخبرة" الى حالات عقلية وما

(١)- ديوي،جون، المنطق نظرية بحث، مصدر سابق، ص ١٧١.

(٢)- المصدر السابق، ص ١٧٢.

(٣)-ديوي،جون،البحث عن اليقين،ترجمة، احمد فؤاد الاهواني، دار احياء الكتب العربية، مؤسسة فرانكلين للطباعة والنشر،القاهرة، ١٩٦٠، ص ١٨٠-١٨١.للمزيد ينظر،جديدي،محمد،فلسفة الخبرة..،مصدر سابق، ص ١٢٠-١٢٥.

(٤)- ديوي،جون،المنطق نظرية بحث، مصدر سابق، ص ١٨١-١٨٢.

بينها من روابط خارجية بدل أن يقيموها على ما يجريه البحث العلمي فعلاً في طريق سيره[1]. أي أن ديوي يرفض أن يكون المنطق مبنيا على اسس نفسية وأن تكون الخبرة من نتائج الممارسات العقلية بعيداً عن الواقع المعاش،إلا أنني أرى ، هناك علاقة جدلية بين الحالات العقلية والاحداث الطبيعية في العالم الخارجي على شكل إنعكاسات تشكل في نهاية المطاف تصورات معرفية عن الواقع المحيط بالبشر. من هنا يقول ديوي :" أن القول التقليدي بإن الخبرة لاتعلمنا غير الطريقة التي كان الناس يفكرون بها، أو التي هم لايزالون يفكرون بها فعلاً الان، على حين أن المنطق يبحث عن معايير التفكير أي عن الكيفية التي ينبغي للناس أن يفكروا بها، قول هراء وسخيف كل السخف"[2]. هذا الموقف النقدي لديوي يعكس لنا فلسفته العملية في منطقه، لان ديوي يؤمن بالتغير والصيرورة في حياة البشر،لذا لايمكن لهم أن يفكروا وفق قالب واحد من قوالب التفكير المنطقي، لان ما يحدث حولهم يتطلب منهم أن يغيروا من مناهج تفكيرهم ونمط حياتهم،وهذا ما يتوافق مع المنطق القديم. حيث التفكير السليم عند ديوي يعني الوصول الى صلب المعضلات ثم عرضها للتجربة والاختبار، فاذا اكدت التجربة افتراضاتنا نكون قد حللنا الاشكال،مما يسمح لنا بمزيد من التقدم، وهكذا تنمو معارفنا في مختلف المجالات، وتختلف باختلاف مستويات المعرفة التي نتعامل معها[3].

إذن المنطق الذي يدعو اليه ديوي هو نظرية للبحث معتمداً على التجربة والملاحظة وأساسها هو الخبرة، لإننا نجد ديوي يقول :" لم يكن المنطق مسألة ذات أهمية انسانية عميقة خطيرة الشأن إلا لانه قام على قواعد تجريبية، وطبق على نحو تجريبي كذلك.فان اعتبرنا مشكلة النظريات المنطقية من هذه الناحية، لم تكن غير مشكلة استخدام منهج، أو طريقة استدلالية معقولة والعمل على ترقيتها والنهوض بها في بحوث ترمى قصداً الى تجديد الخبرة"[4]. نفهم من ذلك بان هناك مفهومان اساسيان يمثلان المفتاحين الضروريين لفهم كل نظرية ديوي المنطقية، ألا وهما " مفهوم الموقف" و " البحث". ولاشك ان مفهوم " الموقف" أكثر جوهرية– منطقياً من كل ما عداه، لان " البحث" لايتعين إلا بمقتضاه. ولكن " البحث" أسبق من " الموقف"، نظراً لان "المواقف" لاتعرف ولاتواجه إلا من خلال "البحث".وقد شرح ديوي مفهوم " الموقف" بقوله :" إننا لانعنى بلفظ " موقف" أي موضوع فردي، أو أية سلسلة من الموضوعات والاحداث وذلك لإننا لانحصل مطلقاً أية خبرة، ولانكون مطلقاً أية احكام، عن موضوعات واحداث منفصلة، بل مرتبطة دائماً بكل سياقي... وليس في الخبرة الفعلية مطلقا أي موضوع أو حدث فردي من هذا القبيل، بل أن أي موضوع أو حدث إنما هو دائماً جزء خاص، أو مرحلة معينة، أو مظهر معين، في عالم محيط بنا مختبر من قبلنا،أعنى أنه"موقف"[5]. ويشير ايضا الى ان :" ليست الصور المعترف بها صورية، لانها ليست مستقلة عن ذوات الكائنات التي تكون موضوع المعرفة، بل هي –على–ذلك– صور تلك الذوات نفسها بمقدار ما تتبدى في مجال المعرفة، كما ان المعرفة في صورها المنطقية– من التعريف والتصنيف، بحيث لا يتبقى منها شي، وليست عملية التعريف ولا عملية التصنيف لغوية ولا نفسية ولا هي معينة على التفكير النظري، فالتعريف هو إدراك الماهية التي بها تكون الاشياء هي ما هي في الوجود الواقع، والتصنيف مختص بما هو كائن – في الوجود القائم– بين الانواع الطبيعية من دخول بعضها في بعض وخروج بعضها عن بعض، فالتعريف وتصنيف الكائنات هما من الصور الضرورية للمعرفة لإنهما يعبران عن صور ضرورية للوجود. وليس هناك مكان لإي منطق للكشف والاختراع[6]. أي أن ديوي يعتبر المنطق الارسطي عقيم غير قادر على الاكتشاف والاختراع.

---

(١)– نفس المصدر، ص ١٨٢.

(٢)– نفس المصدر، ص ١٦٨–١٦٩.

(٣)– ديوي،جون،تجديد في الفلسفة،مصدر سابق، ص ٢٣٣.

(٤)– نصري،هاني،دعوة للدخول في تاريخ الفلسفة المعاصرة، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع، بيروت،ط١، ٢٠٠٢، ص ٣٤٧.

(٥)– ديوي،جون، تجديد في الفلسفة،مصدر سابق، ص ٢٣٦.

(٦)– ديوي،جون، المنطق نظرية بحث،مصدر سابق، ص ١٧٧.

المبحث الثالث:

خصائص المنطق" العلمي" عند ديوي.

بعد أن رفض ديوي الاحتكام الى أي نوع من سلطات المنهج إلا سلطة المنهج المنبثق من البحث ذاته اثناء سيره، رفض أن يكون المنهج الصوري أساساً للمنطق، فمبادئ المنطق التي اعتبرتها كثيراً من النظريات المنطقية مبادئ صورية هادية يقتضي على البحث التسليم بها والاخذ بقوتها، أصبحت هذه المبادئ تنبثق من " العملية نفسها التي تضبط سير البحث المتواصل الخطى، في حين أن هذه المبادئ بناء على وجهة النظر الاولى قبلية تحددت قبل أن يجري الانسان بحثاً"[1]. من هنا أنطلق ديوي لتحديد خصائص منطقه في عدة نقاط هي:-

١- خاصية ديمومة التقدم:ذلك ان المنطق كأي علم من العلوم لابد أن يخضع لعملية التغير والتطور الدائمين، وأن الفكرة القائلة بأن " المنطق في إمكانه أن يصاغ صياغة أخيرة، إن هي إلا وهم من (أوهام المسرح). وهذه حقيقة مسلم بها في الوقت الحاضر[2]. إن هذه الخاصية " الثبات" تعد سبباً قاد ديوي لشن حملته الاصلاحية والتجديدية في المنطق، وهي تعني أن لا مجال للحديث عن حد يتوقف عنده المنطق، حيث اشار ديوي الى ذلك بقوله :" وإذا ما تغيرت مناهج البحث في المستقبل تغيراً أخر، فلابد للنظرية المنطقية ايضاً من تغير جديد، فليس ثمة ما يسوغ لنا أن نفرض بان المنطق قد بلغ أو أنه سيبلغ قط حداً من الكمال بحيث-إذا جاز أن نستثني منه تفصيلات ثانوية- لايتطلب شيئاً من التعديل، فالفكرة القائلة بأن المنطق في إمكانه أن يصاغ صياغة أخيرة، إن هي إلا وهم[3].

٢- خاصية الاجرائية العملية:- هذه الخاصية تحدد موضوع دراسة المنطق، والصور المنطقية هي الشروط التي لابد للبحث أن يستوفيها،فهنالك الاجراءات التي تجري على مادة ذات وجود فعلي وتجري بوساطتها في ان واحد-كما هي الحال في الملاحظة التجريبية، وهنالك إجراءات تجري على رموز وبوساطة تلك الرموز نفسها،أو هي مما يخص العلوم الصورية الرياضية[4]. ويقدم لنا ديوي مثالاً توضيحياً لنوعي الاجراءات،فالبحث مثلاً عن قطعة نقدية مفقودة يدخل ضمن النوع الاول ومثال إعداد قائمة حساب مصرفي يبين النوع الثاني، وعلى ضوء ما يطرحه ديوي حول الاجراءات اطلق في بعض الاحيان على مذهبه بانه " إجرائي". والنظرية الاجرائية تنص على " أن معنى أي تصور قائم في مجموعة من "عمليات" وان التصور ماهو إلا مجموعة من الاجراءات وأن دلالة القضايا لابد وأن تكون دلالة تجريبية[5]. هذا المعنى يقرب ديوي من وجهة نظر المدرسة (الاجرائية) (Operationalism) التي تزعمها " بريدجمان"(Bridgman)(١٨٨٢-١٩٦١)، والتي تتضمن أن للمصطلح العلمي معنى فقط داخل نطاق تلك المواقف الامبريقية التي يمكن أن تتم فيها العملية الاجرائية المعرفة له، فتصور الطول يكون ثابتاً عندما تكون العمليات التي قيس بها الطول ثابتة،أي ان مفهوم الطول ينطوي على قدر من العمليات التي بها يتحدد الطول وليس اكثر. ومن هنا يكون فهم المنطق وتحديده بالاجراءات العملية، هو تعريف إجرائي قريب من التعريف الاسمي،وقد عمل البراجماتيون على إشاعته وأخذ به علماء الطبيعة في عصرنا منذ عهد "إينشتاين" الى اليوم[6].

٣-الصور المنطقية شروط افتراضية بطبيعتها:- إذ لكي يكون البحث بحثاً بالمعنى الكامل،لابد له ان يحقق شروطاً معينة يمكن صياغتها في عبارة صورية، فهناك وجهتي نظر حول هذه الشروط:

---

(١)- الشمري، عبدالامير، براجماتية جون ديوي في الفكرة والعمل، مصدر سبق ذكره،ص ٧٤-٧٥.

(٢)- نفس المصدر، ص ٧٥.

(٣)- جديدي ، محمد، فلسفة الخبرة جون ديوي نموذجا،مصدر سابق، ص ١٦٣.

(٤)- ديوي،جون، المنطق: نظرية بحث،مصدر سابق، ص ٧٥.

(٥)- جديدي،محمد، فلسفة الخبرة جون ديوي نموذجا، مصدر سبق ذكره، ص ١٦٤.

(٦)- نفس المصدر، ص ١٦٥.

الاولى: تقر بالتفرقة بين المنطق ومناهج البحث، وتجعل لهذه الشروط صيغة عقلية مستقلة عن البحث،أي بمثابة حقائق أولية قائمة بذاتها وليست مصادرات فهي ليست من الخبرة في شي،بل تكشف عن نفسها بواسطة العقل الخالص[١].

اما الثانية: فهي وجهة النظر التي تنظر الى الشروط باعتبارها مصادرات،أي فروض يتقدم بها البحث، بحكم طبيعتها،ووضعها موضع الصدارة في البحث معناه خدمة التقدم في البحث، لانها–اي الشروط– كما يقول ديوي :" ماهي إلا صياغات نعبر بها عن الشروط التي كشفنا عن قيامها أثناء عملية البحث ذاتها، شروط يتحتم على البحوث المقبلة أن تسايرها إذا اريد لها أن تنتج مما يمكن اعتباره تقريرات جائزة قبولها[٢] وأن هذه الشروط أو الفروض ليست هي بالامور الجزافية ولاهي بالحقائق القبلية التي نشأت خارج نطاق البحث،وهي"ليست جزافاً لانها تنبثق من علاقة الوسيلة بغايتها المنشودة،وهي ليست قبلية نشأت خارج نطاق البحث لانها لاتفرض على البحث من خارجه فرضاً،بل هي مجرد اعتراف صريح بما نحن ملزمون به مادمنا قد تصدينا للبحث[٣] هكذا يتفق قولنا عن النظرية المنطقية،أنها بطبيعتها شروط افتراضية، وأن المنطق يتقدم مع الزمن وانه اجرائي،فالمصادرات تتغير كلما ازدادت مناهج البحث إرهافاً[٤].

٤–المنطق نظرية طبيعية: يفهم من ذلك أن الاجراءات القائمة على اساس من العقل تنبثق من اوجه النشاط العفوي، دون ان تكون هي نفسها المصدر الذي انبثقت منه[٥] وانه لاثغرة هناك تفصم الاتصال الكائن بين اجراءات البحث والاجراءات البيولوجية والفيزيائية،ويتجلى هذا الاتصال حتى في نشاطات الكائنات الحية التي نجد فيها مواءمة بين الوسائل والغايات وإن كانت غير مقصودة، في حين عند الانسان عكس ذلك اي موجهة ومدبرة، وقد تكون في بداية – امرها خاضعة لظروف طارئة ولكنها ما تلبث ان تعمم فلا تقتصر على تلك المواقف الخاصة[٦] هنا نجد ان ديوي قد اهمل كل القضايا الرياضية والمنطقية البحتة واكد على نوعي القضايا التجريبية والرياضية، هذه القضايا التي نستطيع " التثبت من صدقها او كذبها بالتجربة وان كونها ذات طابع رياضي معناه استخدامها الطريقة الرياضية في التعبير عن حقائق التجربة، وتتميز هذه القضايا بانها ليست مشتقة كليا من التجارب ولكن للتجربة دورها الاساس، ولها الاولوية في البناء النظري للقضايا... والقضايا التجريبية البحتة وهي التي نستطيع التثبت منها بالتجربة مباشرة من دون الاستعانة بالرياضيات، او اي اسلوب تجريدي اخر"[٧].

٥–المنطق علم اجتماعي : عندما يكون المنطق نظرية للبحث، ويكون هدف البحث هو اجراء التحول المقصود في موقف وجودي فعلي، لكي يكون اكثر ملائمة وصلاحية للانسان، فان المنطق سيكون في مثل هذا الاعتبار، علماً لايمكن فصله عن الحياة الاجتماعية والبيئة الثقافية . يقول ديوي :" فلا البحث ولا مجموعة الرموز الصورية حين تمعن في التجريد الى حده الاقصى يمكن لها ان تتخلص من حضانة المحيط الثقافي التي في حضنها تحيا وتتحرك ويتحقق لها الوجود"[٨] واهمية هذه الخاصية الاجتماعية في المنطق تنبع من جانبين:–

---

(١)– ديوي،جون، المنطق نظرية بحث ،مصدر سابق، ص ٧٧

(٢)– جديدي، محمد، فلسفة الخبرة جون ديوي نموذجا، مصدر سبق ذكره، ص ١٦٧.

(٣)– الشمري، عبد الامير، براجماتية جون ديوي في الفكرة والعمل، مصدر سبق ذكره، ص ٧٩.

(٤)– ديوي،جون، المنطق نظرية بحث،مصدر سابق، ص ٨١.

(٥)– نفس المصدر، ص ٨٢.

(٦)– جديدي، محمد، فلسفة الخبرة جون ديوي نموذجا، مصدر سبق ذكره، ص ١٦٨.

(٧)– الشمري، عبدالامير، براجماتية جون ديوي في الفكرة والعمل، مصدر سبق ذكره، ص ٨٠.

(٨)– نفس المصدر، ص ٨١.

الجانب الاول: تعبر عنه الرابطة التي تصل المنطق بالرموز، فاولئك الذين يشغلهم" المنطق الرمزي" لا يتبينون دائما ضرورة بيان ما لهذه الرموز من دلالة مهمة تؤديها، نعم ان صلات الرموز بعضها ببعض لها اهميتها، غير انها- باعتبارها رموزاً- لابد في النهاية ان تفهم على اساس المهمة التي تؤديها عملية الرموز(1).

الجانب الثاني: يتمثل في ان كل بحث ينبثق من بطانة ثقافية، ثم يظهر اثره حين يتناول بالتحوير تلك الظروف الثقافية، نفسها التي انبثق منها، فقد يمس البحث باطرافه المادية ما يحيط به من بيئة مادية ثم يقف الامر عند هذا الحد،لكنه اذا ما حدث هذا التفاعل بين الجانبين على نحو يدخل فيه توجيه بصير من ذكاء الباحث، فعندئذ ينظر الى المحيط المادي على انه جزء من بيئة اشمل هي البيئة الاجتماعية والثقافية(2).اذن المنطق من منظور ديوي هو منطق عملي اكثرمنه نظري، من نتاج التداخل الثقافي والاجتماعي للبشر،لقد وصل المنطق الى قمته مع الفلسفة البراكماتية،متمثلا بالتطور الثقافي والبيولوجي للانسان وقطع اشواط طويلة خلال عملية الانسجام والتلاؤم مع المحيط.هذه المسيرة الطويلة من الانتقاءات والانتخابات جعل من المنطق نظرية للبحث،منطقا عملياً اكثر منه نظرياً.وهذه النظرة للمنطق من ديوي ترجع الى ما وصل اليه العلم في عصره من تطور في جميع المرافق الحياتية.اذن لايستغرب ان يكون المنطق مع ديوي منطقا عمليا وعلمياً ان واحد.

٦- المنطق كيان مستقل بذاته: يقول ديوي :" ليس وراء البحث نفسه من عامل اخر، في تحديده للشروط الصورية التي يلتزمها البحث، فالمنطق باعتباره بحثاً ، هو عملية تدور على نفسها، ولا تعتمد قط على اي شي خارج نطاق البحث ذاته، فهي تحذف الادراك الحدسي القبلي الذي يقال انه يحدد ويختار للمنطق مبادئه الاولى، وكذلك تحذف اقامة المنطق على دعاوى وفروض سابقة مما يدخل في مجال الميتافيزيقا والابستيمولوجيا، وكون المنطق كيانا مستقلا بذاته يستبعد كذلك الفكرة القائلة بان اسس المنطق نفسية(3).اي ان ديوي يرفض ان يكون للمنطق مبادئ وقواعد قبلية وفروض سابقة على التجربة وان يكون للمنطق اساس سيكولوجي، بل المنطق عنده عملية اجرائية بحثية تعتمد على وجود موقف وفي هذا يتفق مع (كارل بوبر) (Karl Raimund Popper)* بان

٧- منطق المعرفة او العلم تعتمد على وجود مشكلة او موقف يتطلب حلاً.

(1)- ديوي،جون، المنطق نظرية بحث،مصدر سابق، ص ٨٣.

(2)- نفس المصدر، ص ٨٣-٨٤.

(3)- ديوي،جون، المنطق نظرية بحث، مصدر سبق ذكره، ص ٨٥.

*- فيلسوف علم و منطقي نمساوي ولد في فيينا عام ١٩٠٢ وتوفي عام ١٩٩٤، من اهم مؤلفاته (منطق الكشف العلمي)و(المجتمع المفتوح واعداءه) و (بؤس التاريخانية).للمزيد ينظر، جورج طرابيشي، معجم الفلاسفة،دار الطليعة-بيروت،ط٣، ١٩٩٧.

النتائج

من اهم النتائج الذي توصلنا اليها هي:

١-لايعرف على وجه الدقة من الذي استخدم كلمة المنطق ولهذا يفترض ان يكون من وضع شراح ارسطو.

٢-يواجه الباحث صعوبة في وضع تعريف للمنطق بسبب تعدد انواع المنطق الى منطق " مادي- صوري- وجودي- نفساني- براكماتي..."،ولكن بامكاننا ان نضع تعريفا للمنطق ينسجم مع جميع الانواع الاخرى وهو :" اتفاق الفكر مع نفسه ومع الواقع" اي بين النظرية والتطبيق.

٣-الموضوع المباشر للمنطق هو العلاقات الكائنة بين القضايا مثل علاقتي الاثبات والنفي والتداخل والتخارج.

٤-مهمة المنطق الاساسية هي البحث في علاقة الفكر من حيث هو، كذلك بالواقع من حيث هو كذلك.اي ان موضوعه هو عالم الواقع مرتبطا بعالم الفكر.

٥-يعد المنطق منهجا يرشد الخبرة ارشاداً بصيراً.اي ان التفكير يبدأ من وجود صراع نوعي في الخبرة يسبب لنا حيرة وارتباكاً.

٦-يقارن بين الظروف التي ولد فيها المنطق في الثقافة اليونانية والظروف التي نشأ في ظلها العلم الحديث،حيث وجد اختلافا بين الثقافتين مما دفعه الى القول بان المنطق الارسطي لاينسجم مع اسس العلم الحديث لاختلاف في مقومات كل عصر.

٧-نقده للمنطق الارسطي ينطلق من عدة موضوعات منها علاقة الطبيعة بالمعرفة ومسألة الكم والكيف.

٨-نقده للمنطق الحديث"الرمزي" مبني على ارجاع دعاته المنطق الى اصول نفسية والخبرة الى حالات عقلية بدل ان يقيموها على ما يجريه البحث العلمي فعلا في طريق سيره.

٩-المنطق اذا اعتبرناه علماً فلابد ان يخضع لعملية التغير والتطور الدائمين فلا يوجد حد يتوقف عنده المنطق.

قائمة المصادر والمراجع:

١- ابراهيم،زكريا،دراسات في الفلسفة المعاصرة،القاهرة، دار مصر للطباعة.

٢- الاهواني،فؤاد، جون ديوي، نوابغ الفكر الغربي، دار المعارف بمصر، القاهرة،ط٢، ١٩٦٨.

٣-بدوي،عبدالرحمن،موسوعة الفلسفة،منشورات ذوى القربي،قم،ط١، ١٤٢٧

٤-بدوي،عبدالرحمن،المنطق الصوري والرياضي،مكتبة النهضة العربية،القاهرة،١٩٦٢.

٥-جديدي،محمد،فلسفة الخبرة جون ديوي نموذجاً،المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع، بيروت،ط١، ٢٠٠٤.

٦- ديلودال،جيرار،الفلسفة الامريكية،ت:جورج كتورة،مركز دراسات الوحدة العربية ،بيروت،ط١، ٢٠٠٩.

٧- ديوي،جون،المنطق:نظرية بحث،ت،زكي نجيب محمود، دار المعارف بمصر،ط١، ١٩٦٠.

٨- ديوي،جون، البحث عن اليقين،ت:احمد فؤاد الاهواني،دار احياء الكتب العربية مؤسسة فرانكلين للطباعة ،القاهرة، ١٩٦٠.

٩- ديوي،جون، تجديد في الفلسفة،ت:امين مرقس قنديل،مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ١٩٥٧.

١٠- الشمري،عبدالامير سعيد، الفلسفة الامريكية(براجماتية جون ديوي في الفكرة والعمل)مطبعة دار الصنوبر-بغداد، ٢٠٠٨.

١١- فضل الله،مهدي، مدخل الى علم المنطق،دار الطليعة،بيروت، ١٩٨٥. ١٢-فضل الله،هادي، مقدمات في علم المنطق، دار الهادي للطباعة والنشر والتوزيع،بيروت،ط٢، ٢٠٠٣.

١٣- كامل،فؤاد،اعلام الفكر الفلسفي المعاصر،دار الجيل،بيروت، ط١، ١٩٩٣.

١٤- نصري،هاني يحيى،دعوة للدخول في تاريخ الفلسفة المعاصرة، المؤسسة للدراسات والنشر والتوزيع، بيروت،ط١، ٢٠٠٢.

١٥- محمد،علي عبد المعطي، مقدمات في الفلسفة،دار النهضة العربية،بيروت، ١٩٨٥.

١٦- مهران،محمد،مدخل الى المنطق الصوري، دار الثقافة للطباعة والنشر بالقاهرة،١٩٧٦.

ملخص البحث:

تكمن أهمية هذا البحث في بيان أهمية علم المنطق في الدراسات الانسانية والعلمية كمنهج وطريقة الغاية منها الوصول إلى الحقيقة و اليقين سواء كان ذلك على مستوى المنطق الصوري او المنطق التطبيقي. فالشائع بين المثقفين عن المنطق هي كونها تهتم فقط بالجانب النظري من الفكر دون التطرق الى الواقع، إلا أن الصحيح هو المنطق له جانب تطبيقي – عملي تكمن في مسألة المنهج والطريقة العلمية في البحث والدراسة. وهذا ما بينه جون ديوي.

يتألف هذا البحث من ثلاثة مباحث رئيسية، تناولنا في المبحث الاول مفهوم المنطق وموضوعاته ومشكلاته. وفي المبحث الثاني تطرقنا الى موقف جون ديوي النقدي من المنطق الكلاسيكي الارسطي وبيان عقم نتائجه. أما في المبحث الثالث فقد تناولنا خصائص ومميزات المنطق عند ديوي باعتباره منهجا للعمل والبحث ومحاولة لايجاد الحلول للمشكلات، أي أن المنطق هو العمل والخبرة.

پوختەی توێژینەوەکە:

گرنگی ئەم توێژینەوەیە بریتیە لە روونکردنەوەی ئەوەی کە زانستی لۆجیك گرنگی خوی هەیە لە دیراساتی مرۆڤایەتی و زانستی وەك مێتودیك ئامانجەکە گەیشتنە بە راستیەکان لە رووی تیوری و پراکتیکیەوە. چونکە ئەوەی لە نیو روشنبیران باوە ئەوەیە کە لۆجیك تەنها گرنگی بە لایەنی تیوری و فورم دەدا نەك لایەنی پراکتیکی، بەلاًم ئەوەی کە راستە ئەمەیە کە زانستی لۆجیك تەنها تیوری نییە بەلًکو گرنگی زور بە لایەنی پراکتیکیش دەدا بە تایبەت لە بواری مێتود و گەرانی زانستیدا.

ئەم توێژینەوەیە لە سێ تەوەری سەرەکی پێکهاتووە، تەوەری یەکەم ترەخانکراوە بۆ قسەکردن لەسەر زانستی لۆجیك و بابەتەکان و گرفتەکانی. لە تەوەری دووەمدا باسمان لە هەلًویستی ئەخنەیی جون دیوی کردووە سەبارەت بە لۆجیکی کلاسیکی ئەریستویی . بەلاًم لە تەوەری سییەمدا باسمان لە تایبەتمەندیەکان لۆجیکمان کردووە لای دیوی وەك مێتودی کارکردن و گەران و توێژینەوە و دۆزینەوەی چارەسەر بۆ گرفتەکان، بە واتای ئەوەی کە لۆجیك بریتیە لە کار و شارەازیی.

Summary of the research

The crucial of the research is declaring that the logical science has its importance in dealing with human and science, as a methode the purpose is to reach the truth in the both a theoretical and practical sence. Because what is common a mang scholars is that logic importance to theary and form not the practical sense, but the truth is that logical science is not just theary. It also provides importance to the practical sense especially in the hield of methode and searching science.

This research is devided in to three sections; the first section specializes for talking about logical science, materials, and current problem. The second section talks about John Dewey critical behavior Concerating the classical logic of Arstotal. The third part gives information about the cruial points of the research according to Dewey as a method of work, research and finding solution for the problem in which logic is work and skills.

إتجاهات أساتذة الإعلام في إقليم كوردستان تجاه الأخبار في الفضائيات الكوردية

د.هيمن مجيد حسن

قسم الأعلام/سكول العلوم الإنسانية / جامعة السليمانية

المقدمة:

أصبح فن الخبر الصحفي، وخصوصاً في هذا العصر، من الصناعات الإستراتيجية المهمة لها خصائصه المميزة في ميادين التأثير المعرفي وإتجاهاته من جانب، و تحقيق الأرباح الطائلة منها، من جانب آخر، ذلك من جراء التوحد التفاعلي الحاصل بين مجموعة مختلفة من العوامل والدوافع الموضوعية التي لعبت دوراً مؤثراً في تنمية قدراتها الإيصالية، نوعاً وأسلوباً، إلى الجمهور.

لقد شهدت هذة الصناعة، وبالتحديد في تسعينات القرن المنصرم، تطوراً نوعياً واسعاً، شملت نسبياً، سائر أبعادها البنيوية ومراحلها التكوينية وإفرازاتها المتنوعة، أي من لغة كتابتها إلى كيفية وصولها إلى المتلقي. الأمر الذي أجبرت باحثي هذا المجال على توجيه إهتماماتهم الأكثر جدية إليها، ذلك لحفظ توازنها الثلاثي، أي التوازن في إتجاهاتها العلمية والفنية والصناعية، وعدم تركها تتجرد من قيمها المعرفية والفنية، نظراً لتمثيلها، أي الأخبار، الجانب الإعلامي الأهم والموجه المؤثِر في متابعتنا للوقائع والظواهر المجتمعية وتفاصيلها في عالم يحاصرنا فيه الدوائر المتتالية العديدة للتعقيدات المعلوماتية والمعرفية، كماً ونوعاً.

هذا وفضلاً عن إفرازات أخرى عديدة لطبيعة هذا العصر التي تؤكد على حاجتنا المُلِحة لهذا الفن الصحفي وبشكل أكبر، حُدِد هذا الموضوع قاعدة لتحرير وإنتاج هذا البحث، والذي أُعتَمِد فيه على المتخصصين من أساتذة الإعلام الجامعيين لإبداء الآراء بشأن مايُطرح من الأسئلة المتعلقة بشأنه، أي الخبر، ميدانياً، ذلك لأنهم الأنسب في هذا المجال.

أولاً: الإطار المنهجي للبحث:

- **مشكلة البحث وأهميته:**

تشكل الأخبار رافداً حيوياً ومهماً للخزين المعرفي والثقافي للفرد بشكل عام، وخصوصاً عن الواقع الذي يعيش فيه ومجرياته المختلفة والتي ويتفاعل معها، أي هذا الفرد، بإستمرار، سواءً يرد أم لم يرد، ويقع تحت تأثيرها، بشكل أو بآخر. من هنا وعلى خلفية ما تقدم، أُختيرت مسألة عدم وضوح الماهية الواقعية لهذا الفن الصحفي(التلفيزيوني) بشكل عام والصورة التي يُقَدَم بها من قبل الفضائيات الكوردية مشكلة لهذا البحث.

وتستمد هذه الدراسة أهميتها من موقع ودور موضوعها الذي أُجريت على أساسها، أي الأخبار أولاً، وموقع ومكانة مجتمعها، أي أساتذة الإعلام ثانياً، ذلك نظراً لأهمية الأخبار المصيرية لأفراد المجتمع من ناحية وأهمية المتخصصين الأكاديميين في وزن وثُقل مضامين الآراء التي يطرحونها تجاه الموضوع الذي تخصصوا فيه، فضلاً عن أنها من قلائل الدراسات الكوردية في هذا السياق، إن لم تكن الوحيدة، والتي يُفترض أن تكون مفيداً للمهتمين بهذا الحقل الإعلامي والإختصاصات المتعلقة بها والقريبة منها.

- **أهداف البحث:**

يستهدف البحث الوصول إلى جملة من الأهداف الأساسية المتعلقة بهذا الفن الصحفي الرائد في عالم الصحافة بشكل عام، أي الخبر، حيث في تحقيقها، أي تلك الأهداف، نتقرب نسبياً من التعرف على الماهية التي تُقدَم بها في الفضائيات الكوردية شكلاً ومضموناً، والتي ستساعدنا في النهاية في تقويمها منطقياً ومعالجتها من خلال جملة من التوصيات والمقترحات الواقعية. وهذه الأهداف هي :

١. التعرف على المعايير التي يًرَتَب على أساسها أولويات عناصر الخبر في تلك الفضائيات الكوردية في إقليم كوردستان.
٢. الكشف عن مصادر الأخبار في الفضائيات الكوردية في إقليم كوردستان.
٣. الكشف عن المجالآت التي تغطيها الأخبار في الفضائيات الكوردية في إقليم كوردستان.
٤. التعرف على الموضوعات التي تتناولها وتقوم بتغطيتها الأخبار في الفضائيات الكوردية في إقليم كوردستان.
٥. التعرف على الأهداف التي تحققها الأخبار في الفضائيات الكوردية في إقليم كوردستان.
٦. الوصول إلى الخصائص التي تتميز بها الأخبار في الفضائيات الكوردية في إقليم كوردستان.
٧. الوصول إلى القيم التي تستند عليها عمليات تحرير الأخبار في الفضائيات الكوردية في إقليم كوردستان.

- **نوع البحث ومنهجه:**

تعد هذه الدراسة من جملة الدراسات أو البحوث الوصفية إلتي تتلائم مع الإهتمام بماهية ووقائع ظاهرة معينة وتوضيحها، ذلك بهدف إدراك دلالاتها التفصيلية الواضحة والمؤدية إلى كشف وإستيعاب علاقاتها بالأُخريات من الظواهر. كما ويمكن أن تُحتسب من ضمن دراسات أو بحوث (دراسة حالة)، نظراً لأنها تهتم بدراسة واقع وماهية الخبر (أي حالتها المجردة) لوحدها، دون الغوص في علاقاتها مع مثيلاتها من الظواهر.

كما وقد تم الإستعانة بالأسلوب المسحي، منهجاً للتعامل مع بُعدِها الميداني، أي الدراسة الميدانية، نظراً لفعاليته في إدراك النتائج الموضوعية نسبياً يُعتَمَد عليها[1]، كما وتؤكدها العديد من الدراسات السابقة .

- **حدود البحث:**

يشمل حدود البحث المجالات الأساسية المتمثلة في المجال المكاني أولاً، والذي تجسد في محافظات الإقليم الثلاث، أي (السليمانية وهولير ودهوك)، وبالتحديد أقسام الصحافة في (جامعة السليمانية وجامعة السليمانية التقنية والمعهد الفني في السليمانية، جامعة صلاح الدين والمعهد الفني في هولير، معهد الفني في دهوك)، والمجال الزماني ثانياً، والذي تجسد في الربع الأخير من عام (٢٠١٣) والربع الأول من عام (٢٠١٤). وماعرضته من خلالها الفضائيات الكوردية من الأخبار، والمجال البشري ثالثأ، والذي تجسد في أساتذة جامعة الإعلام، ذكوراً وإناثاً، مِن حملة شهادتي الدكتورا والماجستير .

- **مجتمع البحث وعينته:**

يتكون مجتمع هذا البحث من أساتذة الأعلام في جامعات الإقليم البالغة عددهم (٤٥) أستاذاً وأستاذة وبواقع (٣٤) ذكوراً و (١١) إناثاً، مُوَزعين على أقسام متخصصة في علوم الإتصال والأعلام في جامعات ومعاهد إقليم كوردستان، حيث تم إختيارهم عمدياً وبشكل مقصود. أما فيما يتعلق بالعينة، فضل الباحث القيام بالحصر الشامل لمجتمع البحث، ذلك لعددهم المتواضع المذكور أعلاه. يُنظر إلى جدول(١).

جدول(١): مجتمع البحث وعينته						
الجنس / الجامعات والمعاهد	ذكور		إناث		المجموع	
	ت	٪	ت	٪	ت	٪
جامعة السليمانية	١٢	٢٧	١٠	٢٣	٢٢	٥٠
جامعة السليمانية التقنية	١	٢	١	٢	٢	٤
جامعة صلاح الدين	٨	١٨	–	–	٨	١٨
المعهد الفني/السليمانية	١١	٢٤	–	–	١١	٢٤
المعهد الفني/هولير	٢	٤	–	–	٢	٤
المعهد الفني/دهوك	–	–	–	–	–	–
المجموع	٣٤	٧٥	١١	٢٥	٤٥	١٠٠

- **تحديد المفاهيم والمصطلحات:**

الخبر: ويقصد به عملية فنية، لإيصال معلومات وحقائقٌ مُجَردة ومؤثرة، عن الأشياء والحوادث المختلفة في الوجود البشري وما يحيط بها، من خلال وصف موضوعي وحِرفي ودقيق لها، حين كشفها أو وقوعها إلى من يهمها من الجمهور.

الإتجاه: وهي حالات إستعدادية مكتسبة على شكل نسق حركي متسلسل (Dynamic)، تعمل على توجيه الفرد في تقييمه للمنبهات الإجتماعية التي تتعرض لها في حياته وقراءتها، سواءً كانت سلبية أم إيجابية.

أساتذة الإعلام: ويُقصد بها المتخصصين والمتخصصات في ميادين علوم الإتصال والإعلام، من حملة شهادتي الدكتوراه والماجستير، والذين يُدرِسون فعلياً في إحدى الأقسام الإعلامية التابعة للكليات والمعاهد التابعة لوزارات ومؤسسات التعليم العالي.

الفضائيات الكوردية: ويقصد بها القنوات التلفيزيونية الفضائية التي تبث برامجها باللغة الكوردية بشكل عام، والتي تعود ملكيتها إلى جهات وشخصيات منتمية إلى كوردستان العراق.

ثانياً: الإطار النظري للبحث:

- **مفهوم الخبر:**

يعد مفهوم الخبر من المفاهيم القديمة قِدم البشرية، وهو اللبنة الأولى للفكر الإعلامي واللبنة الأساسية لنسقه المجتمعي. ولكنه رغم ذلك وعلى مر التأريخ، لم يتفق الباحثون المهتمون بشأنه على تعريفٍ جامعٍ لمعانيه ودلالاته المتنوعة وإتجاهاته المختلفة، وذلك لكونه متعلقاً بالشؤون الإنسانية غير المتوافقة مع بعضها البعض والتي يصعب قياسها بِدقِة، فضلاً عن وجوب توافقه المتجدد والمستمر مع مايظهر من وسائل الإعلام الجديدة وما يطرأ عليها من التطورات المختلفة بين حين وآخر من جانب، ومع الخصائص الديمغرافية لكل فئة من فئات جمهورها العريض من جانب آخر(٢).

وهذا ما يصلنا إلى التأكد من صعوبة إبرام إتفاق جمعي بين من يهمهم الأمر بشأن تعريف موحد للخبر يستوعب كل معانيه، ذلك لكونه يختلف بإختلاف المكان والزمان والثقافات والعصور وغيرها، وخصوصاً في زمننا هذا، والذي "أصبح فيه الخبر الصحفي من الصناعات الإستراتيجية المربحة مادياً ومعنوياً"(٣)، ولكنه رغم ذلك، هناك مشتركات بنيوية قد تؤدي إلى نوع من هذا الإتفاق الجمعي، والتي تتجلى في التأكيد على أهمية منحيين أساسيين من مناحيها المختلفة والحاضرة في معظم التعاريف التي صُيغت حوله، هما:(٤)

أ. **الجدة والحداثة** : ويقصد بها حداثة موضوع الخبر ودلالاته.

ب. **الأهمية**: ويقصد بها أهميتها الفعلية لجمعٍ من الناس.

ولكن رغم كل ما سبق قوله، لاينبغي الإكتفاء بهذه التبريرات التي ماهي إلا محاولات للنيل من أهمية الجهود التي بُذِلت وتبذل لتحديد تعريف شامل يستوعب عناصره البنيوية. وإنطلاقاً من هذا التوجه، يفضل الباحث عرض عدة نماذج من هذه المحاولات الكثيرة لتعريف الخبر، والتي لا حصر لها، على سبيل المثال:

- **لورد نورث كليف**: إن الخبر هو الإثارة والخروج من المألوف، فعندما يعض الكلب رجلاً، فهذا ليس بخبر، ولكن عندما يعض الرجل كلباً، فهذا هو الخبر.(٥)
- **فاروق أبو زيد**: إنه تقرير يصف في دقة وموضوعية حادثة أو واقعة أو فكرة صحيحة تمس مصالح أكبر عدد من القراء وهي تثير إهتمامهم بقدر ما تساهم في تنمية المجتمع وترقيته.(٦)
- (**F. Fraser Bond**): هو تقرير وقتي عن أي شيء مثير بالنسبة للإنسان، والخبر الجيد هو الخبر الذي يثير إهتمام الجماهير الأكثر عدداً.(٧)
- (**H.Rowlands**): أن الخبر هو الإعلان عن الأشياء أو الأسرار غير المعروفة سابقاً والتي أرادها البعض كتمانها، في الوقت الذي ينتظرها العديد من الناس.(٨)

وهناك تعريفات أخرى كثيرة ومتنوعة حول الخبر، ولكننا نكتفي بهذا العدد منها، ذلك لإعتقادنا بأننا مهما زَيدنا من عدده، لايمكن إنهاء إشكاليته المزمنة المتمثلة في ما يفتقدها من تعريفٍ جامعٍ يستحقها، والتي تفرزها (التفاعلات البنيوية لفضائها البشري وإتجاهاته المتعددِة)(٩)، والتي تتعقد مع تقادم الزمن وإفرازاتها المختلفة التي سيُقرأ ويُعَرّف على أساسه، أي الفضاء المذكور، كل المفاهيم الموجودة على أرضيته، أي إنها إشكالية عامة لمجمل المفاهيم المنتمية لطبيعة المجتمعات البشرية، وليست مقتصرة على الخبر وحده.

من هنا ومن خلال دراساتي وتجاربي النظرية والعملية المتواضِعة، وخصوصاً أثناء ممارستي لتدريس مادة الفنون الصحفية في الجامعة، إقتنعت بِعدم جدوى صياغة وطرح التعاريف المختلفة للمفاهيم في المجتمع الإنساني، ومنها الخبر، ما لم يتم تجريدها من خصائصها البشرية وفرضياته الإجتماعية المثاليتين. وهذا يدفعني بأن أطرح تعريفاً مفاده، إن الخبر ماهي إلا عملية فنية، لإيصال معلومات وحقائقٌ جوهرية مُجَردة ومؤثرة غير معروفة، عن الأشياء والحوادث المختلفة في الوجود البشري ومايحيط به، من خلال وصف موضوعي وحرفي ودقيق، وقت كشفها أو وقوعها، إلى من يهمها من الجمهور).

- **عناصر الخبر وخصائصها:**

وإستناداً على ماسبق حول الإتفاق بشأن تعريف الخبر وتعدده، يُمكن الوصول إلى نفس النتائج بشأن عناصره أيضا، أي إنها كثيرة وتتنوع بتنوع الظروف الموضوعية والذاتية (التي تفرزها، إستجابة لأركان الخبر البنيوية الستة)*.(١٠) وهي على نوعين، هما:

أ. **العناصر البنيوية**: ويُقصد بها الخصائص العضوية التي يمتلكها هذا الفن الإعلامي، والتي تم إستنتاجها عبر تأريخه من خلال العمليات التعرضية للأخبار التي تنشرها وتبثها وسائل الإعلام المختلفة، والتي بدونها، أي تلك العناصر، يصبح فاقداً لكامل

* How,What,When,Why,Where,Who.

شخصيته الخبرية، وبالتالي لايبقى الخبر خبراً. والتي منها" الجدة والتوقيت والأهمية والجدوى والقرب والضخامة والإثارة والتشويق والصراع والتوقع والشهرة وغيرها.(١١)

ب. **العناصر غير البنيوية**: ويُقصد بها الخصائص غير العضوية التي قد ترافق الخبر أو لاترافقه، ذلك وفقما يفرضها طبيعة مصدره، إذ أن تلك المرافقة أو عدمها، لا تقلل من شأنه كفن من الفنون الصحفية أو كـخبر صحفي، وإنما تحدث تُغيراً في نوعه أو صنفه، والذي تحدده، أي النوع الناتج من هذا التغيير، طبيعة تأثيره على المتلقي. منها" الصدق والدقة والموضوعية والتكامل وسياسة الوسيلة الإعلامية.(١٢)

- **أنواع الخبر:**

هناك تصنيفات عديدة ومختلفة تتم وفقها تحديد أنواع الخبر، والتي لكل منها، أي لهذه التصنيفات، مرتكزات معية تقوم عليها، والتي من أهمها:(١٣)

أولاً: المرتكز المكاني: ويُقصد به، تقسيم الخبر إلى أنواع معينة، وفق الموقع الجغرافي الذي ينتمي إليه موضوعه أو يحدث فيه، وهو على نوعين، أولهما" الخبر الداخلي، أي الذي ينتمي إلى نطاق إنتماء الوسيلة الإعلامية التي تنشره أو تبثه، والثاني" الخبر الخارجي، أي الذي ينتمي إلى خارج ذلك النطاق.

ثانياً: المرتكز الموضوعي: ويُقصد به، تقسيم الخبر إلى أنواع وفق مضمونه، والذي يمكن إعتباره مكمِلاً للتصنيف السابق، ومن أنواعها" الخبر السياسي والإقتصادي والإجتماعي والثقافي والعسكري وغيره منها.

ثالثاً: المرتكز الزمني: ويُقصد به، تقسيم الخبر إلى أنواع وفق وقت وقوع حدثه، وهو على نوعين، أولهما" الخبر المتوقع، أي الذي يكون فيه الصحفي على عِلم مسبق بمكان حدوثه، والثاني" الخبر غير المتوقع، وهو الذي يقع خارج نطاق توقعات الصحفي ولا يعلم عنه شيئاً.

رابعاً: مرتكز الجهد المبذول: ويُقصد به، تقسيم الخبر وفق الجهد المبذول من قِبل الصحفي للحصول على الخبر ونشره، وهو على نوعين، أولهما" الخبر الجاهز، أي الخبر الخالي نسبياً من جهد الصحفي، والثاني" الخبر غير الجاهز، والذي يطلق عليه البعض (الخبر المبدع)، وهو الذي يبذل الصحفي جهداً للحصول عليه وتحريره مجدداً.

خامساً: مرتكز الفعالية: ويقصد به، تقسيم الخبر وفق فعاليته في التأثير على المتلقي، وهو على نوعين أيضاً، أولهما" الخبر الناعم أو الخفيف، أي الخبر الذي لا يُوَلِد تشنجات عصبية ونفسية وفكرية لدى المتلقي بل يُساعِده في الإسترخاء، كالأخبار الرياضية والفنية، والثاني" الخبر الجاد أو الثقيل، وهو الذي يتضمن حالات ومواقف تؤثر على نفسية المتلقي وتُرهِقها، كإرتفاع الأسعار وعدم صرف الرواتب مثلاً.

سادساً: مرتكز التدخل: ويقصد به، تقسيم الخبر وفق التدخل المؤدي إلى حذف بعض الوقائع والآراء من الخبر أو إلحاق الغريب منها بها، بهدف التأثير في المتلقي، وهو على نوعينً، أولهما" الخبر الملون، أي الخبر الذي تغير معالمه ودلالاته الموضوعية من جراء تلك التدخلات، والثاني" الخبر الموضوعي، وهو الذي إحتفظ بموضوعيته لِبقائه بعيداً عنها.

سابعاً: مرتكز التفسير: ويقصد به، تقسيم الخبر وفقما إذا كان مفسراً أم غير مُفسر، وهو على نوعين أيضاً، أولهما" الخبر المجرد، أي الخبر الذي يعتمد على عمليات التسجيل والتصوير وحدها دون الغوص في تفاصيلها، والثاني" الخبر المُفسَر، وهو الذي يتم فيه الغوص في تفاصيله وشرح أبعاده ومعانيه المختلفة، دون المس بموضوعيته.

ثامناً: المرتكز الوظيفي: ويقصد به، تقسيم الخبر بناءُ على الوظيفة التي يؤديها في المجتمع، وهو على نوعين، أولهما الخبر الإيجابي، وهو الخبر الذي يراعى فيه الصالح العام عِند تحريره، والثاني" الخبر السلبي الذي يُحرر أساساُ من أجل الصالح الخاص ولا يُراعى فيه الصالح العام، والذي يطلق عليه بعض من أنصار نظرية التحليل الوظيفي (الخلل الوظيفي).

تاسعاً: مرتكز المصدر: ويقصد به، تقسيم الخبر وفق المصدر التي يؤخذ منه، وهو على نوعين، أولهما الخبر المعلوم أو الموثق، وهو الخبر الذي يكون مصدره معلوماً، والثاني" الخبر المجهول أو غير الموثق، الذي يكون مصدره مجهولاً.

- **مصادر الخبر:**

ويقصد بها القنوات التي يحصل من خلالها وسائل الإعلام، ومنها التلفيزيون، على الخبر التي يستهدفه، والمتمثلة في:[١٤]

١. **المصادر الذاتية (الداخلية):** ويُقصد بها الأشخاص الذين يُوظفهم التلفيزيون ممثلين له، في إحدى القطاعات التي تقع ضمن إهتماماته الصحفية، في الداخل والخارج، لتلقي وإستنباط الأخبار من مصادرها الخاصة، المباشرة منها وغير المباشرة، ومده، أي التلفيزيون، بها، والتي تتمثل في:

أ. **المندوب الصحفي/التلفيزيوني**: ويُقصد به الشخص الذي يوفِده التلفيزيون أو أية وسيلة إعلامية أخرى، بهدف تلقي وإستنقاء الأخبار لصالحه، داخلياً، أي في الوسط الذي ينتمي إليه تلك الوسيلة.

ب. **المراسل الصحفي/التلفيزيوني**: ويُقصد به الشخص الذي يُوَفِده التلفيزيون، أو أية وسيلة إعلامية أخرى، مستهدفاً تلقي وإستنقاء الأخبار لصالحه خارجياً، أي في غير الوسط الذي ينتمي إليه هذه الوسيلة الإعلامية، والذي يتمثل في نوعين من المراسلين، هما (المراسل الدائم أو المستقر والمراسل المتنقِل أو المتحرك الذي يتنقل وفق الحاجة والضرورة).

٢. **المصادر الخارجية (غير ذاتية):** ويُقصد بها المؤسسات والوكالات الإعلامية المالِكة لإمكانيات مادية وتقنية هائلة ومتطورة، تسهل لها الحصول على معلومات وبيانات مختلفة عن مايجري في االمجتمعات البشرية المختلفة وما يحيط بها، والتي لا تقدر عليها وسائل الإعلام بمفردها، ذلك بهدف توزيعها بيعاً لمن يطلبها، وتتمثل في :

أ. **وكالات الأنباء المُكتوبة**: والتي من أشهرها عالمياً" الوكالات (رويتر البريطانية/١٨٥٠، آسِوشيتدثريس الأمريكية/١٨٩٢، الأنباء الفرنسية/١٩٤٤، تاس الروسية/١٩١٨).[١٥]

ب. **وكالات الأنباء المصورة (الفيلمية)**: ومهمتها القيام بتصوير أهم الأحداث ذات الصدى العالمي أو إهتمام خاص لدى المتلقي، وقد يرفقها تسجيلاً صوتياً أو تكون صامتة دون تعليق، ذلك وفق طبيعة الحدث، ثم تقدم إلى محطات التلفيزيون وفق عقود مبرمة معها. وقد تقوم بخدمات خاصة وفق طلب تلك المحطات مقابل مبالغ مالية كبيرة. ومن أشهر تلك الوكالات، هي: (فيزنيوزالإنجليزية/١٩٥٧، يونايتد بريس إنترناشيونال لأخبار التلفيزيون /١٩٥٢، سي.بي.أس الأمريكية/١٩٢٨).[١٦]

- **وظائف الخبر:**

وإعتماداً على ماسبق، يُمكن القول بأن للأخبار قُدُرات وظيفية هائلة للتأثير، سلباً أم إيجاباً، على ما يملكها المتلقي من المعارف والقيم والعادات والكيفية التي يقييم بموجبها ما تحدث وتتكرر في بيئته من القضايا والصراعات ويحكم عليها. فضلاً على تزويده بتجارب توضيحية تساعده في فهم مايجري من حوله، ذلك من خلال تأدية نوعين من الوظائف، هما:[١٧]

١. **الوظائف الإيجابية**: وهي الوظائف التي تمارسها الأخبار إنطلاقاً من المصالح العامة، ذلك من خلال إعلام المتلقي بحقائق مايجري في محيطه من الأحداث والوقائع التي قد تؤثر بشكل أو بآخر على حياته أو تثير إهتماماته وفق سياقات مدروسة ومشبعة بمعلومات وبيانات موضوعية مفسرة ومحللة .

٢. **الوظائف السلبية** (التخدير والتضليل): وهي الوظائف التي تمارسها الأخبار إنطلاقاً من المصالح الخاصة لفئة ما من خلال إعلام المتلقي بمعلومات تضليلية عن مايجري في محيطه، والتي قد تؤثر بشكل أو بآخر على حياته أو تثير إهتماماته وفق سياقات مدروسة ومشبعة ببيانات وأدلة مُزيفة، مستهدفاً التعتيم والتحريف والحذف والتشويه والإنتقائية وغيرها.

ثالثاً : نتائج الدراسة الميدانية :

بعد الإجراءات التدقيقية لردود المبحوثين وتحويلها إلى لغة الأرقام وتنظيمها وتبوبها عبر ما يتلائم مع طبيعة تلك التساؤلات في جداول مهيئة لهذا الغرض من الإجراءات، ظهرت النتائج كما يأتي:

أولاً : البيانات العامة :

١. **شهادة المبحوثين:**

أظهرت النتائج، بعد إعادة الإستبانات وتحديد غير المٌعادة والناقصة منها علمياً، على بلوغ العينة (٤٢) مبحوث ومبحوثة، حيث إن (٤٨٪) منهم ينتمون لجامعة السليمانية وبواقع (٢٤٪) من حملة الدكتوراه و(٢٤٪)، و(٥٪) منهم لجامعة السليمانية التقنية، وهم جميعاُ من حملة شهادة الماجستير، و(٧٪) منهم لجامعة صلاح الدين وبواقع (٣٪) منهم من حملة شهادة الدكتوراه و(٤٪) منهم من حملة شهادة الماجستير، و(١١٪) منهم للمعهد الفني في السليمانية وبواقع (٣٪) منهم من حملة شهادة الدكتوراه و(٨٪) منهم من حملة شهادة الماجستير، و(٥٪) منهم للمعهد الفني في أربيل، وهم من حملة شهادة الماجستير جميعاً. أما المعهد الفني في دهوك فلا يوجد لديه المتخصصين من أساتذة الإعلام. يُنظر إلى جدول(٢).

جدول(٢) التوزيع النسبي للمبحوثين بموجب متغير الشهادة ..

الجنس / الجامعات والمعاهد	دكتوراه		ماجستير		المجموع	
	ت	٪	ت	٪	ت	٪
جامعة السليمانية	١٠	٢٤	١٠	٢٤	٢٠	٤٨
جامعة السليمانية التقنية	–	–	٢	٥	٢	٥
جامعة صلاح الدين	٣	٧	٤	٩	٧	١٦
المعهد الفني/السليمانية	٣	٧	٨	١٩	١١	٢٦
المعهد الفني/هولير	–	–	٢	٥	٢	٥
المعهد الفني/دهوك	–	–	–	–	–	–
المجموع	١٦	٣٨	٢٦	٦٢	٤٢	١٠٠
المرتبة	الأولى		الثانية		–	

٢. جنس المبحوثين:

كما وبينت النتائج، أن (٧٩٪) من المبحوثين والمبحوثات هم من الذكور و(٢١٪) منهم من الإناث. وهذا يدل على العدد المتواضِع لإساتذة الإعلام من الإناث في الإقليم بشكل عام. يُنظر إلى جدول(3).

جـدول(3) التوزيع النسبي المبحوثين بموجب متغير الجنس..

الجنس	تكرارات	٪	المرتبة
ذكور	٣٣	٧٩	الأولى
أناث	٩	٢١	الثانية
المجموع	٤٢	١٠٠	

٣. متابعة الأخبار:

دلت النتائج على أن (٨٨٪) من أفراد العينة يتابعون أخبار التلفزيون و(١٢٪) منهم لا يتابعونها، وهذا يدل على إنخفاض العينة عددياً من (٤٢) إلى(٣٧) فرداً. يُنظر إلى الجدول(٤).

جـدول(٤) متابعة الأخبار في التلفزيون مِن قِبل المبحوثين

االمتابعة / البدائل	ذكور		إناث		المجموع	
	ت	٪	ت	٪	ت	٪
نعم	٣١	٧٤	٦	١٤	٣٧	٨٨
كلا	٢	٥	٣	٧	٥	١٢
المجموع	٣٣	٧٩	٩	٢١	٤٢	١٠٠

٤. القنوات الفضائية المفضلة لدى المبحوثين لمتابعة الأخبار:

تشير النتائج إلى أن (٤٦٪) من أفراد العينة يفضلون متابعة الإخبار من خلال الفضائيات الكوردية وهم في المرتبة الأولى و(٣٢٪) منهم يفضلونها من خلال الفضائيات العربية وهم في المرتبة الثانية و(٢٢٪) منهم يفضلونها من خلال الفضائيات أخرى، أي (تركية، إيرانية، أوروبية، أمريكية وغيرها) وهم في المرتبة الثالثة في سلم الفضائيات المُفضلة لدى المبحوثين. يُنظر إلى جدول(5).

جـدول(5) القنوات الفضائية المُفضلة لمتابعة الأخبار لدى المبحوثين

االمتابعة / القنوات	المجموع		المرتبة
	ت	٪	
الكوردية	١٧	٤٦	الأولى
العربية	١٢	٣٢	الثانية
أخرى	٨	٢٢	الثالثة
المجموع	٣٧	١٠٠	

ثانياً : التساؤلات المتعلقة بموضوع البحث

١. ترتيب أولويات عناصر الخبر في الفضائيات الكوردية :

كشفت النتائج عن:

أ. **الترتيب المهني لعناصر الخبر:** إن (٤٣.٢٪) من المبحوثين لم يوافقوا*، على ترتيب أـولويات عناصر الخبر في الفضائيات الكوردية مهنياً، وفي مختلف درجات شدته، وهم الأغلبية، ويليهم الصامتين بشأنه وهم (٢٩.٧٪) من المبحوثين ، أما (٢٧٪) منهم وافقوا**، علىيه وبدرجات شدته المختلفة، فهم الأقلية.

ب. **الترتيب السياسي لعناصر الخبر:** إن (٦٢٪) من المبحوثين وافقوا على ترتيب أـولويات عناصر الخبر في الفضائيات الكوردية سياسياً، وفي مختلف درجات شدته، وكانوا الأغلبية، وجاء بعدهم الذين لم يوافقوا عليه وبدرجات شدته المختلفة، وهم (٢٤.٥٪) من المبحوثين ، أما (١٣.٥٪) منهم لم يدلوا بأية آراء بشأنه فهم الأقلية.

ت. **الترتيب الحزبي لعناصر الخبر:** إن (٥٦.٧٪) من المبحوثين يوافقون على ترتيب أـولويات عناصر الخبر في الفضائيات الكوردية حزبياً، وفي مختلف درجات شدته، كانوا الأغلبية، وجاء بعدهم الذين لم يوافقوا علىيه وبدرجات شدته المختلفة، وهم (٢٧٪) من المبحوثين ، أما (١٦٪) منهم لم يدلوا بأية آراء بشأنه، فهم الأقلية.

ث. **الترتيب الإجتماعي لعناصر الخبر:** إن (٤٨.٦٪) من المبحوثين وافقوا على ترتيب أـولويات عناصر الخبر في الفضائيات الكوردية إجتماعياً، وفي مختلف درجات شدته، وكانوا الأغلبية، وجاء بعدهم الذين لم يدلوا بأية آراء بشأنه، وهم (٢٧٪) من المبحوثين ، أما (٢٤.٣٪) منهم لم يوافقوا علىيه وبدرجات شدته المختلفة فهم في المؤخرة.

ج. **الترتيب الشخصي لعناصر الخبر:** إن (٣٥.٢٪) من المبحوثين لم يوافقوا على ترتيب أـولويات عناصر الخبر في الفضائيات الكوردية بموجب الأشخاص، وفي مختلف درجات شدته، وكانوا في المقدمة، وجاء الذين لم يدلوا بأية آراء بشأنه متعادلاً معهم في العدد، أما (٢٩.٦٪) منهم وافقوا علىيه وبدرجات شدته المختلفة، فهم في المؤخرة. لمعرفة تفاصيل تلك النتائج، يُنظر الى الجدول(٦).

جدول (6): ترتيب أولويات عناصر الخبر في الفضائيات الكوردية.

البدائل / المعايير	أوافق جداً			أوافق			لا أعرف			لا أوافق			لا أوافق جداً			المجموع	
	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪
مهنية	٢	٥.٤	٤	٨	٢١.٦	٣	١١	٢٩.٧	٢	١٤	٣٧.٨	١	٢	٥.٤	٤ م	٣٧	١٠٠
سياسية	١٦	٤٣	١	٧	١٩	٢	٥	١٣.٥	٣	٤	١١	٤	٥	١٣.٥	٣ م	٣٧	١٠٠
حزبية	٩	٢٤.٣	٢	١٢	٣٢.٤	١	٦	١٦	٣	١	٢.٧	٤	٩	٢٤.٣	٢ م	٣٧	١٠٠
إجتماعية	٢	٥.٤	٥	١٦	٤٣.٢	١	١٠	٢٧	٢	٦	١٦.٢	٣	٣	٨.١	٤	٣٧	١٠٠
شخصية	٣	٨	٥	٨	٢١.٦	٢	١٣	٣٥.٢	١	٦	١٦.٢	٤	٧	١٩	٣	٣٧	١٠٠

* ويُقصد بهم مجموع الذين أختاروا البدائل (لا أوافق و لا أوافق جداً) معاً .
** ويُقصد بهم مجموع الذين أختاروا البدائل (أوافق و أوافق جداً) معاً .

٢. مصادر الأخبار في الفضائيات الكوردية:

دلت النتائج على:

أ. **المصادر المعروفة:** إن (٤٥.٩٪) من المبحوثين وافقوا على معروفية مصادر الخبر في الفضائيات الكوردية، وفي مختلف درجات شدته، كانوا في المقدمة، ويليهم الذين لم يوافقوا عليها وبدرجات شدته المختلفة، وهم (٢٩.٧٪) من المبحوثين، أما (٢٤.٣٪) منهم صمتوا بشأنها فهم الأقلية.

ب. **المصادر المهنية:** إن (٤٥.٧٪) من المبحوثين لم يوافقوا على مهنية مصادر الخبر في الفضائيات الكوردية، وفي مختلف درجات شدته وهم الأغلبية، ويليهم الموافقين عليها وبدرجات شدته المختلفة، وهم (٢٩.٧٪) من المبحوثين، أما (٢٤.٣٪) منهم لم يدلوا بأية آراء بشأنها كانوا في المؤخرة.

ت. **المصادر الكوردية:** إن (٥٤٪) من المبحوثين وافقوا على كوردية مصادر الخبر في الفضائيات الكوردية، وفي مختلف درجات شدته، وهم الأغلبية، ويليهم الصامتين إزاءها، وهم (٢٤.٣٪) من المبحوثين، أما (٢١.٤٪) منهم لم يوافقوا علىيها وبدرجات شدته المختلفة، وكانوا في المؤخرة.

ث. **المصادر العراقية والعربية:** إن (٣٨٪) من المبحوثين لم يوافقوا على عراقية مصادر الخبر في الفضائيات الكوردية، وفي مختلف درجات شدته، وهم في المقدمة، ويليهم الموافقين عليها وبدرجات شدته المختلفة، وهم (٣٢.٤٪) من المبحوثين، أما (٢٩.٧٪) منهم صمتوا بشأنها وهم في المؤخرة.

ج. **المصادر الإقليمية والعالمية:** إن (٤٨.٤٪) من المبحوثين لم يوافقوا على عالمية مصادر الخبر في الفضائيات الكوردية، وفي مختلف درجات شدته وهم في المقدمة، ويليهم الموافقين عليها وبدرجات شدته المختلفة، وهم (٤٣٪) من المبحوثين، أما (٨٪) منهم صمتوا بشأنها وكانو في المؤخرة. لمعرفة تفاصيل تلك النتائج، يُنظر الى الجدول(٧).

جدول (٧): مصادر الخبر في الفضائيات الكوردية.

البدائل / المصادر	أوافق جداً			أوافق			لا أعرف			لا أوافق			لا أوافق جداً			المجموع	
	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪
معروفة	٥	١٣.٥	٣	١٢	٣٢.٤	١	٩	٢٤.٣	٢	٩	٢٤.٣	٢ م	٢	٥.٤	٤	٣٧	
مهنية	–	–	–	١١	٢٩.٧	١	٩	٢٤.٣	٢	١١	٢٩.٧	١ م	٦	١٦	٣	٣٧	
كوردية	٧	١٩	٣	١٣	٣٥	١	٩	٢٤.٣	٢	٦	١٦	٤	٢	٥.٤	٥	٣٧	
عراقية	–	–	–	١٢	٣٢.٤	١	١١	٢٩.٧	٢	١٠	٢٧	٣	٤	١٠.٨	٤	٣٧	
عالمية	٦	١٦	٣	١٠	٢٧	٢	٣	٨	٤	١٢	٣٢.٤	١	٦	١٦	٣ م	٣٧	

٣. المجالات الجغرافية التي يغطيها الخبر في الفضائيات الكوردية:

دلت النتائج على:

أ. **إقليم كوردستان** : إن (٥٩.٥٪) من المبحوثين وافقوا على أن إقليم كوردستان هي إحدى المجالات الجغرافية التي تغطيها الأخبار في الفضائيات الكوردية، وفي مختلف درجات شدته، وكانوا الأغلبية، ويليهم الذين لم يوافقوا عليها وبدرجات شدته المختلفة، وهم (٢٧٪) من المبحوثين، أما (١٣.٥٪) منهم لم يدلوا بأية آراء بشأنها فهم في المؤخرة.

ب. **العراق** : إن (٥٤.١٪) من المبحوثين وافقوا على أن العراق **هي** إحدى المجالات الجغرافية التي تغطيها الأخبار في الفضائيات الكوردية، وفي مختلف درجات شدته، وكانوا الأغلبية، ويليهم الذين لم يدلوا بأية آراء بشأنها وهم (٢٩.٧٪) من المبحوثين، أما (١٦٪) منهم لم يوافقوا عليها وبدرجات شدته المختلفة وكانوا في المؤخرة.

ت. **دول الإقليم**: إن (٤٨.٦٪) من المبحوثين وافقوا على أن الدول الإقليمية **هي** إحدى المجالات الجغرافية التي تغطيها الأخبار في الفضائيات الكوردية، وفي مختلف درجات شدته، وكانوا الأغلبية، ويليهم الذين لم يدلوا بأية آراء بشأنها وهم (٣٥.١٪) من المبحوثين، أما (١٦٪) منهم لم يوافقوا عليها وبدرجات شدته المختلفة وكانوا في المؤخرة.

ث. **العالم**: إن (٤٨.٤٪) من المبحوثين وافقوا على أن العالم بشكل عام، **هي** إحدى المجالات الجغرافية التي تغطيها الأخبار في الفضائيات الكوردية، وفي مختلف درجات شدته، وكانوا الأغلبية، ويليهم الذين لم يوافقوا عليها وبدرجات شدته المختلفة، وهم (٣٢.٤٪) من المبحوثين، أما (١٩٪) منهم لم يدلوا بأية آراء بشأنه فهم في المؤخرة.

ج. **الكون***: إن (٤٠.٥٪) من المبحوثين لم يوافقوا على أن الكون **هي** إحدى المجالات الجغرافية التي تغطيها الأخبار في الفضائيات الكوردية، وفي مختلف درجات شدته، وكانوا الأغلبية، ويليهم الذين وافقوا عليه وبدرجات شدته المختلفة، وهم (٣٢.٤٪) من المبحوثين، أما (٢٧٪) منهم صمتوا بشأنه فهم في المؤخرة. لمعرفة تفاصيل تلك النتائج، يُنظر الى الجدول(٨).

جدول (8): تغطية الخبر في الفضائيات الكوردية للمجالات الجغرافية.

البدائل / المجالات	أوافق جداً			أوافق			لا أعرف			لا أوافق			لا أوافق جداً			المجموع	
	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪
إ. كوردستان	١٥	٤٠.٥	١	٧	١٩	٢	٥	١٣.٥	٤	٦	١٦	٣	٤	١١	٥	٣٧	١٠٠
العراق	١	٢.٧	٤	١٩	٥١.٤	١	١١	٢٩.٧	٢	٦	١٦	٣	–	–	–	٣٧	١٠٠
دول الإقليم	٣	٨.١	٤	١٥	٤٠.٥	١	١٣	٣٥.١	٢	٦	١٦	٣	–	–	–	٣٧	١٠٠
العالم	٦	١٦	٤	١٢	٣٢.٤	١	٧	١٩	٣	١٠	٢٧	٢	٢	٥.٤	٥	٣٧	١٠٠
الكون	٨	٢١.٦	٢	٤	١٠.٨	٤	١٠	٢٧	١	٧	١٨.٩	٣	٨	٢١.٦	٢ م	٣٧	١٠٠

٤. الموضوعات ألأساسية التي يغطيها الخبر في الفضائيات الكوردية:

دلت النتائج على:

أ. **الموضوعات السياسية**: إن (٦٢.١٪) من المبحوثين وافقوا على أن السياسة **هي** إحدى الموضوعات الأساسية التي تغطيها الأخبار في الفضائيات الكوردية، وفي مختلف درجات شدته، وكانوا الأغلبية، ويليهم الذين لم يوافقوا عليها وبدرجات شدته المختلفة، وهم (٢٩.٧٪) من المبحوثين، أما (٨٪) منهم لم يدلوا بأية آراء بشأنها فهم في المؤخرة.

* ويقصد به المجال الذي أصبح من المجالات الحيوية المتعلقة بمستقبل الجنس البشري، والذي يقع خارج عالمنا المعروف الذي يحدها الغلاف الجوي والمتمثل بالكرة الأرضية وتوابعها، أي الفضاء الخارجي المتمثل بالمجرات والكواكب و تفاعلاتها الذاتية و الموضوعية، كما في الإنفجارات الشمسية و سقوط النيازك وظواهر الكسوف والخسوف وغيرها.

ب. **الموضوعات الإقتصادية**: إن (٤٨.٤٪) من المبحوثين وافقوا على أن الإقتصاد هو أحد الموضوعات الأساسية التي تغطيه الأخبار في الفضائيات الكوردية، وفي مختلف درجات شدته، وكانوا الأغلبية، ويليهم الذين لم يوافقوا عليه وبدرجات شدته المختلفة، وهم (٢٧٪) من المبحوثين، أما (٢٤.٣٪) منهم لم يدلوا بأية آراء بشأنه فهم في المؤخرة.

ت. **الموضوعات الإجتماعية**: إن (٥٦.٧٪) من المبحوثين وافقوا على أن الموضوعات الإجتماعية هي إحدى الموضوعات الأساسية التي تغطيه الأخبار في الفضائيات الكوردية، وفي مختلف درجات شدته، وكانوا الأغلبية، ويليهم الذين لم يوافقوا عليها وبدرجات شدته المختلفة، وهم (٢٤.٣٪) من المبحوثين، أما (١٨.٩٪) منهم لم يدلوا بأية آراء بشأنها فهم في المؤخرة.

ث. **الموضوعات الفنية والأدبية**: إن (٤٥.٨٪) من المبحوثين وافقوا على أن الفن والأدب هما من الموضوعات الأساسية التي تغطيها الأخبار في الفضائيات الكوردية، وفي مختلف درجات شدته، وكانوا الأغلبية، ويليهم الذين لم يوافقوا عليهما وبدرجات شدته المختلفة، وهم (٤٠.٤٪) من المبحوثين، أما (١٣.٥٪) منهم لم يدلوا بأية آراء بشأنهما فهم في المؤخرة.

ج. **الموضوعات الرياضية**: إن (٤٨.٥٪) من المبحوثين وافقوا على أن الرياضة هي إحدى الموضوعات الأساسية التي تغطيها الأخبار في الفضائيات الكوردية، وفي مختلف درجات شدته، وكانوا الأغلبية، ويليهم الذين لم يوافقوا عليها وبدرجات شدته المختلفة، وهم (٢٩.٦٪) من المبحوثين، أما (٢١.٦٪) منهم لم يدلوا بأية آراء بشأنها فهم في المؤخرة. لمعرفة تفاصيل تلك النتائج، يُنظر الى الجدول (٩).

جدول (9):الموضوعات الأساسية التي تغطيها الخبر في الفضائيات الكوردية.

البدائل / الموضوعات	أوافق جداً			أوافق			لا أعرف			لا أوافق			لا أوافق جداً			المجموع	
	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪
السياسية	١٤	٣٧.٨	١	٩	٢٤.٣	٢	٣	٨	٣	٢	٥.٤	٤	٩	٢٤.٣	٢/م	٣٧	١٠٠
الإقتصادية	٢	٥.٤	٣	١٦	٤٣	١	٩	٢٤.٣	٢	٩	٢٤.٣	٢/م	١	٢.٧	٤	٣٧	١٠٠
الإجتماعية	٤	١٠.٨	٣	١٧	٤٥.٩	١	٧	١٨.٩	٢	٧	١٨.٩	٢/م	٢	٥.٤	٤	٣٧	١٠٠
الفن والأدب	٣	٨	٤	١٤	٣٧.٨	١	٥	١٣.٥	٣	١٢	٣٢.٤	٢	٣	٨	٤/م	٣٧	١٠٠
الرياضية	٥	١٣.٥	٣	١٣	٣٥	١	٨	٢١.٦	٢	٨	٢١.٦	٢/م	٣	٨	٤	٣٧	١٠٠

٥. الأهداف التعرضية التي تحققها الخبر في الفضائيات الكوردية:

دلت النتائج على:

أ. **الحصول على المعلومات**: إن (46٪) من المبحوثين وافقوا على أن الأخبار في الفضائيات الكوردية حققت هدفهم في الحصول على المعلومات، وفي مختلف درجات شدته، وكانوا الأغلبية، ويليهم الذين لم يوافقوا عليها وبدرجات شدته المختلفة، وهم (٣٢.٤٪) من المبحوثين، أما (٢١.٦٪) منهم لم يدلوا بأية آراء بشأنها فهم في المؤخرة.

ب. **تنمية قدرة الحكم على الأحداث**: إن (٤٠.٥٪) من المبحوثين لم يدلوا بأية آراء بشأن تحقيق الأخبار في الفضائيات الكوردية لهدفهم المتمثل قي تنمية قدراتهم في الحكم على الأحداث، وفي مختلف درجات شدته، وكانوا الأغلبية، ويليهم الذين لم يوافقوا عليه وبدرجات شدته المختلفة، وهم (٣٥.١٪) من المبحوثين، أما (٢٤.٣٪) منهم وافقوا على ذلك وكانوا في المؤخرة.

ت. **التثقيف والتوعية:** إن (٤٥.٧٪) من المبحوثين لم يوافقوا على أن الأخبار في الفضائيات الكوردية حققت هدفهم في التثقيف والتوعية، وفي مختلف درجات شدته، وكانوا الأغلبية، ويليهم الذين وافقوا عليها وبدرجات شدته المختلفة، وهم (٤٠.٣٪) من المبحوثين، أما (١٣.٥٪) منهم لم يدلوا بأية آراء بشأنها فهم في المؤخرة.

ث. **فهم مجريات الحياة:** إن (٣٧.٨٪) من المبحوثين وافقوا على أن أخبار تلك الفضائيات حققت هدفهم في فهم مجريات الحياة، وفي مختلف درجات شدته، وهم الأغلبية، ويليهم غير الموافقين عليها وبدرجات شدته المختلفة، وهم (٣٢.٤٪) من المبحوثين، أما (٢٩.٧٪) منهم صمتوا بشأنها فهم في المؤخرة.

ج. **تنمية قدرة إتخاذ القرارات:** إن (٤٠.٤٪) من المبحوثين وافقوا على أن الأخبار في الفضائيات الكوردية حققت هدفهم في تنمية قدراتهم في إتخاذ القرارات، وفي مختلف درجات شدته، وكانوا الأغلبية، ويليهم الذين لم يوافقوا عليه وبدرجات شدته المختلفة، وهم (٣٧.٦٪) من المبحوثين، أما (٢١.٦٪) منهم لم يدلوا بأية آراء بشأنه فهم في المؤخرة. لمعرفة تفاصيل تلك النتائج، يُنظر الى الجدول(١٠).

جدول (١٠): الأهداف التعرضية التي تحققها الخبر في الفضائيات الكوردية.

البدائل / الأهداف	أوافق جداً			أوافق			لا أعرف			لا أوافق			لا أوافق جداً			المجموع	
	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪
الحصول على المعلومات	٤	١١	٤	١٣	٣٥	١	٨	٢١.٦	٣	١٠	٢٧	٢	٢	٥.٤	٥	٣٧	١٠٠
تنمية قدرة الحكم	٨	٢١.٦	٣	١	٢.٧	٥	١٥	٤٠.٥	١	٩	٢٤.٣	٢	٤	١٠.٨	٤	٣٧	١٠٠
التثقيف والتوعية	٦	١٦	٣	٩	٢٤.٣	٢	٥	١٣.٥	٤	١٦	٤٣	١	١	٢.٧	٥	٣٧	١٠٠
فهم مجريات الحياة	٢	٥.٤	٤	١٢	٣٢.٤	١	١١	٢٩.٧	٢	١٠	٢٧	٣	٢	٥.٤	٤/م	٣٧	١٠٠
تنمية قدرة إتخاذ القرارات	٣	٨	٤	١٢	٣٢.٤	١	٨	٢١.٦	٢	٨	٢١.٦	٢/م	٦	١٦	٣	٣٧	١٠٠

٦. الخصائص التي تتميز بها الخبر في الفضائيات الكوردية:

دلت النتائج على:

أ. **التكامل:** إن (٤5.29٪) من المبحوثين وافقوا على أن الأخبار في الفضائيات الكوردية تتميز بالتكامل، وفي مختلف درجات شدته، وكانوا الأغلبية، ويليهم الموافقين عليه وبدرجات شدته المختلفة، وهم (٣٢.٤٪) من المبحوثين، أما (٢١.٦٪) منهم لم يدلوا بأية آراء بشأنه فهم في المؤخرة.

ب. **الدقة:** إن (٣٨٪) من المبحوثين لم يوافقوا على أن الأخبار في الفضائيات الكوردية تتميز بالدقة، وفي مختلف درجات شدته، وكانوا الأغلبية، ويليهم الصامتين بشأنه وهم(٣٢.٤٪) من المبحوثين، أما (٢٩.٧٪) منهم وافقوا عليه وبدرجات شدته المختلفة، وهم في المؤخرة.

ت. **الموضوعية**: إن (٣٨٪) من المبحوثين لم يوافقوا على تَمَيُز الأخبار في الفضائيات الكوردية بالموضوعية، وفي مختلف درجات شدته، وهم الأغلبية، ويليهم الموافقين عليه وبدرجات شدته المختلفة وهم (٣٢.٦٪) من المبحوثين، أما (٢٩.٧٪) منهم لم يدلوا بأية آراء بشأنه، وهم في المؤخرة.

ث. **الوضوح**: إن (٣٧.٧٪) من المبحوثين وافقوا على تميُز الأخبار في الفضائيات الكوردية بالوضوح، وفي مختلف درجات شدته، وكانوا الأغلبية، ويليهم الذين لم يوافقوا عليه وبدرجات شدته المختلفة وهم (٣٢.٢٪) من المبحوثين، أما (٢٩.٧٪) منهم صمتوا بشأنه، وهم في المؤخرة.

ج. **الصدق**: إن (٥١٪) من المبحوثين صمتوا بشأن هذه الميزة في أخبار الفضائيات الكوردية وهم الأغلبية، ويليهم الموافقين عليها، وبدرجات شدتها المختلفة، وهم (٣٥٪) من المبحوثين، أما (١٣.٧) منهم لم يوافقوا عليها، وبشِدات المختلفة، وهم في المؤخرة. لمعرفة التفاصيل، يُنظر الى الجدول(١١).

جدول (١١): الخصائص التي تتميز بها الخبر في الفضائيات الكوردية.

البدائل / الخصائص	أوافق جداً			أوافق			لا أعرف			لا أوافق			لا أوافق جداً			المجموع	
	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪
التكامل	٥	١٣.٥	٤	١٢	٣٢.٤	١	٨	٢١.٦	٣	١١	٢٩.٧	٢	١	٢.٧	٥	٣٧	١٠٠
الدقة	٢	٥.٤	٥	٩	٢٤.٣	٣	١٢	٣٢.٤	١	١٠	٢٧	٢	٤	١١	٤	٣٧	١٠٠
الموضوعية	٤	١١	٤	٨	٢١.٦	٣	١١	٢٩.٧	١	١٠	٢٧	٢	٤	١١	٤/م	٣٧	١٠٠
الوضوح	٣	٨	٢	١١	٢٩.٧	١/م	١١	٢٩.٧	١/م	١١	٢٩.٧	١/م	١	٢.٧	٣	٣٧	١٠٠
الصدق	٦	١٦	٣	٧	١٩	٢	١٩	٥١	١	٤	١١	٤	١	٢.٧	٥	٣٧	١٠٠

٧. القيم التي يستند عليها الخبر في الفضائيات الكوردية:

دلت النتائج على:

أ. **الحداثة**: إن (٣٧.٧٪) من المبحوثين وافقوا على أن الحداثة هي إحدى القيم التي تستند عليها الأخبار في الفضائيات الكوردية، وفي مختلف درجات شدته، وكانوا الأغلبية، ويليهم غير الموافقين عليه وبدرجات شدته المختلفة، وهم (٣٥.٣٪) من المبحوثين، أما (٢٧٪) منهم صمتوا بشأنها فهم في المؤخرة.

ب. **التأثير**: إن (٥٨٪) من المبحوثين وافقوا على أن التأثير هو أحد القيم التي تستند عليه الأخبار في الفضائيات الكوردية، وفي مختلف درجات شدته، وهم الأغلبية، ويليهم غير الموافقين عليه وبدرجات شدته المختلفة، وهم (٢٤٪) من المبحوثين، أما (١٦٪) منهم صمتوا بشأنه فهم في المؤخرة.

ت. **الشهرة**: إن (٦٢.١٪) من المبحوثين وافقوا على أن الشهرة هي إحدى القيم التي تستند عليها الأخبار في الفضائيات الكوردية، وفي مختلف درجات شدته، وهم الأغلبية، ويليهم الصامتين بشأنها فهم (٢١.٦٪) من المبحوثين، أما (١٦٪) منهم لم يوافقوا عليه وبدرجات شدته المختلفة وكانوا في المؤخرة.

ث. **القرب:** إن (٦٢.١٪) من المبحوثين وافقوا على أن القرب هو أحد القيم التي تستند عليه الأخبار في الفضائيات الكوردية، وفي مختلف درجات شدته، وهم الأغلبية، ويليهم الصامتين بشأنه فهم (٢٧٪) من المبحوثين، أما (١١٪) منهم لم يوافقوا عليه وبدرجات شدته المختلفة وكانوا في المؤخرة.

ج. **الأهمية:** إن (٤٥.٩٪) من المبحوثين وافقوا على أن الأهمية هي إحدى القيم التي تستند عليها الأخبار في الفضائيات الكوردية، وفي مختلف درجات شدته، وكانوا الأغلبية، ويليهم الصامتين بشأنه فهم (٣٢.٤٪) من المبحوثين، أما (٢١.٦٪) منهم لم يوافقوا عليه وبدرجات شدته المختلفة وهم في المؤخرة.

ح. **الصراع:** إن (٦٢.١٪) من المبحوثين وافقوا على أن الصراع هو أحد القيم التي تستند عليه الأخبار في الفضائيات الكوردية، وفي مختلف درجات شدته، وهم الأغلبية، ويليهم غير الموافقين عليه وبدرجات شدته المختلفة، وهم (٢١.٥٪) من المبحوثين، أما (١٦٪) منهم صمتوا بشأنه فهم في المؤخرة.

خ. **الغرابة:** إن (٣٥.١٪) من المبحوثين، وهم الغالبية، وافقوا على أن الغرابة هي إحدى القيم التي تستند عليها أخبار تلك الفضائيات، وبشِدات مختلفة، ويليهم غير الموافقين عليها وبِشِدات مختلفة أيضاً، ونسبتهم (٣٢.٤٪)، وهي نفس نسبة الصامتين بشأنها. لمعرفة التفاصيل، يُنظر الى الجدول(١٢).

جدول (١٢): القيم التي يستند عليها الخبر في الفضائيات الكوردية :

البدائل / القيم	أوافق جداً			أوافق			لا أعرف			لا أوافق			لا أوافق جداً			المجموع	
	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪	مرتبة	ت	٪
الحداثة	١	٢.٧	٥	١٣	٣٥	١	١٠	٢٧	٢	٩	٢٤.٣	٣	٤	١١	٤	٣٧	١٠٠
التأثير	٣	٨	٣	١٩	٥١	١	٦	١٦	٢	٦	١٦	٢/م	٣	٨	٣/م	٣٧	١٠٠
الشهرة	٥	١٣.٥	٤	١٨	٤٨.٦	١	٨	٢١.٦	٢	٦	١٦	٣	–	–	–	٣٧	١٠٠
القرب	٥	١٣.٥	٣	١٨	٤٨.٦	١	١٠	٢٧	٢	٤	١١	٤	–	–	–	٣٧	١٠٠
الأهمية	٢	٥.٤	٤	١٥	٤٠.٥	١	١٢	٣٢.٤		٨	٢١.٦	٣	–	–	–	٣٧	١٠٠
الصراع	١٢	٣٢.٤	١	١١	٢٩.٧	٢	٦	١٦	٣	٥	١٣.٥	٤	٣	٨	٥	٣٧	١٠٠
الغرابة	٢	٥.٤	٥	١١	٢٩.٧	٢	١٢	٣٢.٤	١	٩	٢٤.٤	٣	٣	٨	٤	٣٧	١٠٠

الإستنتاجات

توصل الباحث أثناء مراجعته لموضوع البحث ومتابعة نتائجه بِدقة، إلى الإستنتاجات الآتية:

١. خضوع عملية ترتيب أولويات الخبر في الفضائيات الكوردية إلى االمعايير السياسية والحزبية والمكانة الإجتماعية وإبتعادها الواضح عن المعايير المهنية للصحافة.

٢. عشوائية إختيار الفضائيات الكوردية للمصادر التي تؤمن من خلالها أخبارها والحصول عليها، دون مراعاتها لمنطق ومعايير الصحافة المهنية بشكل عام.

٣. إهتمام الفضائيات الكوردية بتغطية أخبارها لمجالاتها الجغرافية التقليدية (إقليم كوردستان، العراق، الدول الإقليمية، العالم) وبالترتيب وفق درجة أهميتها، بشكل متوازن ومدروس.

٤. عدم إهتمام الفضائيات الكوردية بتغطية المجال الكوني الذي أصبح في الآونة الأخيرة من أهم المجالات الحيوية والمهمة من مجالات الإهتمام البشري، علمياً وتقنياً و إجتماعياً، بالشكل الذي يستحقه .
٥. إهتمام الفضائيات الكوردية بتغطية أخبارها للموضوعات الأساسية في الحياة الإجتماعية لمجتمع إقليم كوردستان، بشكل متوازن ومدروس، عدا الفن والأدب اللذان لهما حصة متواضعة في هذا الإهتمام.
٦. إن الأخبار في الفضائيات الكوردية حققت أهداف مشاهديها نسبياً في الحصول على المعلومات وفهمهم لمجريات الحياة وتنمية قدراتهم في إتخاذ القرارات تجاه المواقف والقضايا التي تواجههم في الحياة.
٧. إن الأخبار في الفضائيات الكوردية لم تحقق أهداف مشاهديها في التثقيف والتوعية وتنمية القدرات المتعلقة بالحكم على الأحداث والمواقف التي يواجهونها في حياتهم وكيفيتها.
٨. أن أخبار الفضائيات الكوردية تتسم بالتكامل والوضوح والصدق ولكنها تفتقر إلى الدقة والموضوعية.
٩. تُركِز الفضائيات الكوردية على قيم (الشهرة والقرب والصراع والأهمية والتأثير) وبالترتيب، في صياغة أخبارها، وتقل هذا التركيز عند تعاملها مع القيم (الحداثة والغرابة) إلى أدنى مستوياتها الإيجابية فيها.

التوصيات

وفي ضوء الإستنتاجات أعلاه، يوصي الباحث بما يأتي:

١. فتح دورات معرفية وتقنية مستمرة للتدريب الإعلامي للكوادر الإعلامية في تلك الفضائيات وصقلهم بمعارف ومهارات العمل الإعلامي وتزويدهم بالأحدث منها.
٢. إهتمام المؤسسات الإعلامية بالكوادر الإعلامية الأكاديمية من خريجي الكليات والمعاهد المتخصصة في علوم الإتصال والإعلام، وإستقطابهم للعمل في تلك الفضائيات .
٣. إنشاء مراكز متخصصة بالبحث العلمي والإستشارة الأكاديمية في تلك المؤسسات، أي الفضائيات الكوردية، بهدف إجراء العمليات التقييمية والتقويمية لمجمل منتجاتها وبإستمرار.

الهوامش والمصادر

١. يُنظر إلى:

- ديوبولد ب. فاندالين، مناهج والبحث العلمي في التربية وعلم النفس، ت: دكتور محمد نبيل نوفل، مكتبة الأنجلوالمصرية، القاهرة، ١٩٨٤، ص٣١٢.
- أحمد بدر، أصول البحث العلمي ومناهجه، وكالة المطبوعات، الكويت، ١٩٧٣، ص٢٨٠.

٢. يُنظر إلى:

- عبدالرزاق محمد الدليمي، فن التحرير الإعلامي المعاصر، دار جرير للنشر والتوزيع، عمّان–الأردن، ٢٠١٠، ص٦١.
- أميرة الحسيني، فن الكتابة للإذاعة والتلفيزيون، دار النهضة العربية، بيروت–لبنان، ٢٠٠٥، ص٥٦.
- عبدالرزاق محمد الدليمي، التحرير الصحفي، دار المسيرة للنشر والتوزيع والطباعة، عمّن–الأردن، ٢٠١٢، ص.٣٠

٣. جوم ماكسويل هاملتون و جورج أ.كريمسكي، صناعة الخبر في كواليس الصحف الأمريكية، ت: أحمد محمود، دار الشروق، بيروت، ٢٠٠٠، ص١٨–١٩، ٢٠٠٠.

٤. عبدالرزاق محمد الدليمي، التحرير الصحفي، مصدر سابق، ص٤٦.

5. Newman-Alec, Teaching Practical Journalism, National Council for the training of Journalists ,London,1977, p.4-5.

٦. فاروق أبو زيد، فن الخبر الصحفي–دراسة مقارنة بين الصحف في المجتمعات المتقدمة والنامية، ط٢، عالم الكتب، القاهرة، ١٩٩٢، ص.٥٦

7 . F. Fraser Bond, An Introduction to Journalism, The Macmillan Co., Newyork, 1961, p.78.

8. فاروق أبو زيد، مصدر سابق، ص٣٧. منقول من:

(Thomson Foundation, The News Machine, Editorial Study Centre, Cardiff, G.B., 1972, p.1-5).

9. عبدالرزاق محمد الدليمي، التحرير الصحفي، ص١٠٣–١٠٤.

10. أميرة الحسيني، فن الكتابة للإذاعة والتلفيزيون، دار النهضة العربية، بيروت–لبنان، ٢٠٠٥، ص.٦٣

11. يُنظر إلى:

- محمد سلمان الحتو، مناهج كتابة الأخبار الإعلامية وتحريرها، دار أسامة للنشر والتوزيع، عمّان–الأردن، ٢٠١٢، ص٤٦–٤٧.
- عبد العزيز شرف، الأساليب الفنية في التحرير الصحفي، دار قباء للطباعة والنشر والتوزيع، القاهرة، ٢٠٠٠، ص١٠٣–١١٨.
- ميلفن مينتشر، تحرير الأخبار في الصحافة والإذاعة والتلفيزيون، ت: أديب خضور، دمشق، ٢٠٠٨، ص٤٣–.٤٧

12. يُنظر إلى:

- فاروق أبو زيد، مصدر سابق، ص١٠٢–١٠٥.
- محمود علم الدين، الفن الصحفي، مطبوعات قطاع الصحافة–مؤسسة أخبار اليوم، القاهرة، ٢٠٠٤، ص٥١.
- لؤي خليل، الإعلام الصحفي، دار أسامة للنشر والتوزيع، عمّان–الأردن، ٢٠١٠، ص١١١–١١٢.

13. يُنظر إلى:

- عبد الجواد سعيد محمد ربيع، فن الخبر الصحفي– دراسة نظرية وتطبيقية، دار الفجر للنشر والتوزيع، القاهرة، ٢٠٠٥، ص٨٣–٨٧.
- كرم شلبي، الخبر الإذاعي–فنونه وخصائصه في الراديو والتلفيزيون، دار ومكتبة الهلال للنشر للطباعة والنشر، بيروت، ٢٠٠٨، ص١٩–٢٤.
- دوريس جرابر وآخرون، سياسة الأخبار وأخبار السياسة، ت: زين نجاتي، مكتبة الشروق الدولية، ٢٠٠٤، ص١٢٥–١٤٢.
- فاروق أبو زيد، مصدر سابق، ص١٥٧–١٦٩، ٢٣٩.
- سعيد مبارك آل زعيتر، ٢٠٠٨، ص١٨٧–١٩٦.
- عبدالرزاق محمد الدليمي، التحرير الصحفي، مصدر سابق، ص٩٤–٩٩.
- السعيد بو معيزة، التضليل الإعلامي وأفول السلطة الرابعة، كتاب مصورpdf، ص١٢–١٦" https://www.mediafire.pdf، ص١٢–١٦.

14.يُنظر إلى:

- كرم شلبي، مصدر سابق، ص٥٨.
- فاروق أبو زيد، مصدر سابق، ص٢٠٧–٢٢٨.
- عبدالجواد سعيد محمد ربيع، مصدر سابق، ص١٠٧.
- أميرة الحسيني، مصدر سابق، ص٦٧.
- عبدالرزاق محمد الدليمي، فن التحرير الإعلامي المعاصر، مصدر سابق، ص٦٤–٦٧.
- لؤي خليل، مصدر سابق، ص١١٢–١١٦.

15. كرم شلبي، مصدر سابق، ص٣٧–٤٨ .

16. المصدر نفسه، ص٣٧–٤٨.

17. يُنظر إلى:

- سعيد مبارك آل زعيتر، التلفيزيون والتغيير الإجتماعي في الدول النامية، دار و مكتبة الهلال للطباعة والنشر، بيروت، ٢٠٠٨، ص١٨٧–١٩٦.
- ميلفن مينتشر، مصدر سابق، ص٢٢.
- السعيد بو معيزة، مصدر سابق، ص١٢–١٦.

ملخص البحث

لم يعد فن الخبر الصحفي مثلما كان في السابق، وخصوصاً من جانبها الوظيفي، حيث أصابه تحولاً وظيفياً وأصبح من الصناعات الإستراتيجية المُميزة والمُحققة لأرباح طائلة لِمن يملكها، ذلك نتيجة للتماهي الحاصل بين مختلف العوامل والدوافع الموضوعية والذاتية المعاصِرة التي صقلتها الطفرات النوعية تقنياً، والتي لعبت دوراً مؤثراً في تنمية قدراتها الإيصالية، نوعاً وأسلوباً، إلى الجمهور.

أي أنه وبالتحديد في تسعينات القرن المنصرم، أعاد هذا الفن إنتاج نفسه نوعياً، إستجابة لمتطلبات العصر المعلوماتي الجديد، شمل نسبياً سائر أبعاده البنيوية ومراحله التكوينية وإفرازاته المتنوعة، أي من لغة كتابتها إلى كيفية وصولها إلى المتلقي. الأمر الذي دفع بالمتخصصين في هذا المجال على توجيه إهتماماتهم الأكثر جدية إليها بهدف المحافظة على توازنها الثلاثي، علمياً وفنياً وصناعياً، خوفاً من تنازله عن التمسك بوظائفه المعرفية والفنية وقيمها، ذلك نظراً لتمثيله، أي الخبر، الجانب الإعلامي الأهم والموجه المؤثِر في متابعتنا للوقائع والظواهر المجتمعية وتفاصيلها في عالم تحاصرنا فيه الدوائر المتتالية العديدة للتعقيدات المعلوماتية والمعرفية، كماُ ونوعاً.

من هنا وفضلاً عن الأخريات من العناصر المختلفة لطبيعة هذا العصر وأفرازاتها المتنوعة، أصبحنا أكثر حاجة للأخبار وما يؤديها من الوظائف، ومنها المعرفية خصوصاً. ومن هذا المنطلق، حُدِد هذا الموضوع مضموناً لهذا البحث، مُعتَمِداً على المتخصصين من أساتذة الإعلام الجامعيين لإبداء الآراء بشأنها ميدانياً، أي الأخبار، ذلك لأنهم الأنسب في هذا المجال، أي لتحقيق الأهداف الحيوية المدروسة بشأنها، والتي منها:

١. الكشف عن المعايير التي يُرَتَب على أساسها أولويات عناصر الخبر في الفضائيات الكوردية في إقليم كوردستان.
٢. الكشف عن مصادر الأخبار في الفضائيات الكوردية في إقليم كوردستان.
٣. التعرف على الأهداف التي تحققها الأخبار في الفضائيات الكوردية في إقليم كوردستان.

وتستمد هذه الدراسة أهميتها من موقع ودور موضوعها الذي أُجريت على أساسها، أي الأخبار أولاً، وموقع ومكانة مجتمعها، أي أساتذة الإعلام ثانياً، ذلك نظراً لأهمية الأخبار، وخصوصاً المصيرية منها، لأفراد المجتمع من ناحية وأهمية المتخصصين الأكاديميين في وزن وثُقل مضامين الآراء التي يطرحونها تجاه الموضوع الذي تخصصوا فيه، فضلاً عن أنها من قلائل الدراسات الكوردية في هذا السياق، إن لم تكن الوحيدة، والتي يُفترض أن تكون مفيداً للمهتمين بهذا الحقل الإعلامي والإختصاصات المتعلقة بها والقريبة منها.

تضم هذه الدراسة ثلاثة أبعاد، يتمحور الأول منها حول الإطار المنهجي للبحث ومكوناته البنيوية (مشكلة البحث وأهميته وأهدافه ومنهجيته وحدوده وغيرها). ويتمحور البعد الثاني حول المفاهيم والمصطلحات الأساسية المتعلقة بموضوع البحث، وهي(مفهوم الخبر وعناصره وأنواعه ومصادره ووظائفه). أما البعد الثالث، فهو يتمحور حول جانبه الميداني والتي يتجسد في عرض النتائج التي تحققت من خلال دراسة ردود المبحوثين ومعالجتها.

وأخيراً تأتي أهم الإستنتاجات والمقترحات التي أدركتها الباحث من خلال تدقيقه لنتائج البحث والتركيز عليها.

ومن أهم النتائج التي توصل إليها البحث، هي:

١. عدم إهتمام الفضائيات الكوردية بالمعايير المهنية للصحافة في صياغة أخبارها.
٢. عشوائية إختيار الفضائيات الكوردية لمصادر أخبارها.

٣. عدم إهتمام الفضائيات الكوردية بتحقيق أهداف مشاهديها في التثقيف والتوعية وتنمية القدرات المتعلقة بالحكم على الأحداث والمواقف التي يواجهونها في حياتهم وكيفيتها.
٤. إهتمام الفضائيات الكوردية بتغطية أخبارها لمجالاتها الجغرافية التقليدية (إقليم كوردستان، العراق، الدول الإقليمية، العالم) وبالترتيب وفق درجة أهميتها، بشكل متوازن ومدروس.
٥. أن الأخبار في الفضائيات الكوردية تتميز بالتكامل والوضوح والصدق في الوقت الذي تفتقر في بنائها إلى الدقة والموضوعية.

پوختەی توێژینەوەکە

ناکرێ نکوڵی لەوە بکرێت کە ژانری هەواڵی ڕۆژنامەوانی بۆتە پیشەسازییەکی گرنگی ئەم سەردەمەی ژیان و لە پانتایی ڕەهەندە هەمەچەشنەکانیدا، چەندین تایبەتمەندێتیی کارای کاریگەرێتیدانانی لەخۆگرتووە، کە لە دواجاردا وەك پیشەسازییەکی نوێ، بۆتە سەرچاوەیەکی باشی دارایی و پارەهێنانیش. ئەوەش پاش ئەو گەشەپرۆسە بەردەوامانەی کە لە نەوەدەکانی سەدەی پێشوودا لەخۆیان گرت و لەژێر فشاری بارودۆخە هەمەلایەنەکانی کۆمەڵدا سەرتاپای پێکهاتەکەیان، وەك پرۆسەیەکی گەیاندن، نوێکردەوە و لەگەڵ بارودۆخی نوێدا دەیانگونجاند و هەرلێرەشەوە بوو کە توێژەرانی بواری گەیاندن و ڕاگەیاندن ناچاربوون کە بایەخی خۆیانی بدەنێ و لەپانتایی توێژینەوەکانیاندا شوێنپای شیاوی خۆی بۆ دیاری بکەن.

هەواڵ سەرچاوەیەکی پڕفەڕی ناسەوانی و ڕۆشنبیریی تاکەکانی کۆمەڵە و ناکرێ لەدەرەوەی پرۆسەکانی هەواڵسازی و هەواڵنێری، بۆشاییەکانی هۆشیاریی و تێگەیشتنیان تێرببێت، بە تایبەتیش لەم سەردەمە ئاڵۆزەی تاکجیهانی و دارمانی سنوورەکاندا. لێرەشەوە و لە پانتاییەکانی ئەو ئامازانەی پێشوودا، (هەواڵ) کرایە بابەتی ئەم توێژینەوەیە و ئەوەشی پتر شێلگیری کردین لەسەر ئەو دیاریکردنەی هەواڵ، ناڕۆشنی سروشت و پێکهاتە بنەماییەکەی و نەبوونی وێنایەکی گشتگیر بوو بۆی لە تێڕوانینی گشتیی بەرکەوتووەکانیدا، کە وەك کێشەی بنەڕەتیی توێژینەوەکە جێگیرکرا، ئەوەش لەپێناوی بەدیهێنانی چەندین ئامانجی زیندوو و کاریگەردا، کە دەکرێت وەك نموونە ئەمانەیان بخەینەڕوو:

١. ئاشکراکردنی ئەو پێودانگانەی کە ڕەگەزەکانی هەواڵی پێ ڕێکدەخرێت لە دارشتنی هەواڵی تەلەڤیزیۆنە ئاسمانیەکانی هەرێمی کوردستاندا.
٢. ئاشکراکردنی سەرچاوە بنەڕەتیەکانیان و ئەو بابەتانەی کە بایەخی پێدەدەن لە سازاندنی هەواڵەکانیاندا.
٣. گەیشتن بەو ئامانجانەی کە لەپێناویدا هەواڵەکانیان دەسازێنن و ئەو بەهایانەش کە ڕێنیشاندەریانن لەو پرۆسەیەدا.

بایەخی توێژینەوەکەش لە بایەخی خودی بابەتەکەیەوە کە (هەواڵ)ە سەرچاوەدەگرێت لەلایەکەوە، لەلایەکی دیکەشەوە لە کۆمەڵەکەیەوە کە لە مامۆستا تایبەتمەندەکانی بواری گەیاندن و ڕاگەیاندن پێکهاتووە و ڕا و بۆچوونەکانیشییان سەنگ و شوێنپای زانستییانەی خۆی دەبێت لە پرۆسەکانی هەڵسەنگاندن و نرخاندنی هەواڵدا، سەرەڕای ئەوەش ئەم توێژینەوەیە لە کەمە توێژینەوە زانستییەکانی ئەو بوارەیە گەر تاکە توێژینەوە نەبێت و بۆ تایبەتمەندانی بوارەکەش کەڵکی زلنستییانەی دەبێت.

ئەم توێژینەوەیە بەسەر سێ ڕەهەندی (ڕێبازنامە و تیۆری و کردەیی)دا دابەشبووە و لە یەکەمیاندا (کێشە و بایەخ و ئامانج و جۆر و ڕێباز و کۆمەڵ و مشتە* و دروستی و جێگیری)ی توێژینەوەکە تاوتوێکراوە و لە دووەمیشیاندا، چەمکە بنەڕەتییەکانی

* sample ، العينة .

وەك (هەواڵ و جۆر و ئەرك و ڕەگەز و تایبەتمەندێتی و بەها و بابەت و سەرچاوە) ڕوونكراونەتەوە و تاوتوێكراون و ڕەهەندی سێیەمیشیان، تایبەتە بە لایەنە كردەییەكەی كە لە تاوتوێكردنی وەڵامی پرسەكان و خستنەڕووی ئەنجامەكانیدا بەرجەستەدەبێت و دواجاریش، دەرهاویشتە و پێشنیارەكانیش لە تێڕوانینی توێژەرەوە دەخرێنەڕوو.

لە ئەنجامەكانی ئەم توێژینەوەیەش:

١. سەرچاوەكانی هەواڵ لە تەلەڤیزیۆنە ئاسمانیە كوردیەكاندا، سەرچاوەی هەڕەمەكین و پشت بە پێودانگە پیشەییەكانی كاری ڕۆژنامەوانی نابەستن.

٢. ملدانی پرۆسەی بایەخبەندیی هەواڵەكان لە تەلەڤیزیۆنە ئاسمانیە كوردیەكاندا بە پێودانگەكانی ڕامەوانی و حیزبی و شوێنپای كۆمەڵایەتی و لەوێشەوە دووركەوتنەوەیان لە بنەما پیشەییەكانی كاری ڕۆژنامەوانی.

Abstract

Cannot denied the gender of journalism will like important business in the life time with an extensive area and variety of concept, there are a lot of privacy an affective that let media will be a new business also be a good finance to collect money, that happen because of the more process progress since 1990 under pressure of variety events to all community like media process newest events fit with researcher of media field that oblige to progress in the extensive area and let to show there foot print in this field.

News is the big source of person education life because we cannot neglect if we want to have and know every things about life, especial in this life that out of boundary.

From here also every things we said before we decide to select (news) as title for this research, that things are force us because of invisible of nature and combination and not bright image of news, this will be the problem of research because of get a lot of new aim and affective aim we show some of them:

1- Show obvious of news gender and formulation of Kurdish channels.
2- Show obvious of news source also arranges news combination.
3- Get aim sake of news arranges and value of leading the process.

Value of research will be source of subject news in the other hand some teachers and experience in mass media science that leave foot print in the field and some of decisions about media, test the process valuable the news despite of this research one of the token in media field.

This research will divide in to three field (method, theory, practice) the first one are (problem, value, aim, type, doctrine, social, sample, valid and reality) second one concept of combination like (news, types, duty, gender, privacy, value, subject and source) third specialist for practice field and discuss the answer of questions also show the aim that we get, final show recommendation and conclusions from researchers thinking.

Some aim of research:

1- Source of news in the Kurdish channel will not depend of science and academic and journalism way.
2- Valuable news will depend of political party feels and events and social foot print from that way the Kurdish channel lost academic and journalism way.

الفلسفة وبناء المجتمع

دراسة مقارنة بين رؤية أفلاطون والقديس أوغسطين

د. مسلم حسن محمد

قسم الفلسفة / جامعة رابه رين

المقدمة :

ان الحديث عن البناء الاجتماعي والتربوي للدولة يضعنا امام مسائل عديدة قد لانبالغ لو قلنا بان ذلك يجعلنا نتحدث عن مجمل محاور الحياة في الدولة وقد يخص هذا التطرق الى النشاط المادي والفكري في الدولة ، مع اننا نعلم بان الدولة تتكون من ميادين مختلفة الا انها مترابطة وان لكل من هذه الميادين منطقه التنظيمي الخاص ، ففي دراستنا هذه سنتحدث عن الجانب الاجتماعي والتربوي واثره في بناء المجتمع الفاضل والدولة عند كل من الفيلسوفين افلاطون والقديس اوغسطين .

لقد ارتبطت نشاة الدولة باستقرار الانسان ، وعكس نموها وتطورها اسلوبه في العيش وطريقته في الحياة وعلاقته بالآخرين ، وهذا ما يجعل الدولة من خلال وظيفتها ونشاطها يتجاوز كونها مجالا عمرانيا وبيئة اجتماعية وموقعا للاستقرار والنشاط الاجتماعي لتصبح كائنا اجتماعيا حيا متفاعلا ومظهرا حضاريا معبرا تتحكم فيه شروط وتؤثر فيه احداث وتصوغها قدرات الانسان تنشأ وتنمو وتتطور ، وعلى هذا الاساس فالدولة تحكم واقعها البشري وبيئتها الاجتماعية ونشاطاتها المختلفة هي البوتقة التي يتم فيها التآلف البشري والمجال الذي يعنى فيه الانسان بنشاطاته وعلاقاته الاجتماعية ويصوغ مفهومه المعرفي وذوقه الجمالي والتربوي ، وهذا ما يجعلها بحق المسرح الذي تمارس فيه الحياة والصورة المعبرة عن قدرة الانسان باعتباره كائنا مدنيا بالطبع .

من خلال دراستنا الموسومة بـ (الفلسفة وبناء المجتمع – دراسة مقارنة بين رؤية افلاطون والقديس اوغسطين) بينا اهمية الجانب الاجتماعي والتربوي في الدولة ، وقد قسمنا الدراسة الى مبحثين ، جاء المبحث الاول تحت عنوان الجانب الاجتماعي والتربوي في الدولة وقد تناولنا نشاة المجتمع عند كلا الفيلسوفين وتطورها في حين تناولنا في المبحث الثاني الجانب التربوي واهميته ودوره في بناء الدولة وتطورها .

وهنا لابد من أن نذكر بأن أهمية ومستوى الفكروصلاحه من فساده لا يقاس بتاريخه والعقود التى مرت عليه منذ تدوينه بل على مضمون الفكر ورصانته ومدى تأثيره على ما جاء بعده و وحيوية الفكر وديمومته فالحكم الجيد على كل فكر معاصر لمجرد كونه معاصرا هو حكم غير دقيق وكأن صفة المعاصرة تمثل رمزا للجانب الايجابي للفكر بما معناه ان كل فكر قديم رمز للسلبية ، فهذا حكم الذين لايرون في البناء الا مظهره دون محتواه وجوهره المعرفي ، ومن هذا المنطلق جاء اهتمامنا بهذين الفيلسوفين وتناول مشكلة فلسفية لديهما وهي مشكلة قديمة قدم الانسان وقائمة مادام الانسان قائما ، وسنحاول أنشاء الله دراسة وبحث المشاكل الفلسفية في هذا الاطار في مختلف العصور لتكتمل الصورة المرجوة من البحث الفلسفي الموضوعي دون الحكم المسبق قبل الفحص والتدقيق والتمحيص في الاراء والافكار .

اما عن المنهج المتبع في بحثنا فهي المنهج التحليلي المقارن ، أذ قمنا بدراسة وتحليل الافكار والرؤى ومقارنتها بين الفيلسوفين دون أن نقوم بأتباع الاسلوب الكلاسيكي المعتاد في المقارنة بعرض افكار كل فيلسوف في مبحث مستقل على حدة ومن ثم عقد مقارنة بينهما ، وأنما انتهجنا اسلوب عرض كل فكرة لدى الفيلسوفين في آن واحد توخيا للدقة والتركيز وحرصا منا على عدم تشتت القارئ بملاحقة الفكرة بين مبحث وآخر.

المبحث الأول: نشأة المجتمع وغايته

أولاً : دوافع قيام المجتمع

أدرك أفلاطون ان الناس يعيشون في ميادين مترابطة وان لكل ميدان منطقة التنظيمي الجوهري الخاص، وكان من المهم، بالنسبة إليه ان يحيط بكل واحد من هذه الميادين، ذلك انه اراد بلوغ فهم شامل للكل، اذ يتألف المجتمع مثل جسم الإنسان او طاقم السفينة من عناصر مختلفة لها مهارات مختلفة وتؤدي مهمات مختلفة، فهو يستند الى الحاجة للكائن البشري للطعام والمسكن والملبس، وفي الحقيقة، فإن تقسيم العمل القائم على الاستعدادات الطبيعية يقع في قلب نظرية افلاطون عن العدالة والسياسة والمجتمع، فالعدالة التي ترشدها فضيلة العقل الاساسية، تتيح لكل جزء المساهمة في رفاه الكل، بأداء ما يتناسب مع طبيعته، وهذا ما يجري سواء في الحياة العائلية، او الصداقات، او الشؤون السياسية، ان نظرية افلاطون نظرية وظيفية، اذ يعتمد صلاح النفس والجسم والدولة على الانسجام المتوازن الذي يتحقق عندما يقوم كل عنصر مكون بأداء وظيفته المناسبة[1]، وقد بحث دائماً في هذه العلاقات المتبادلة، لانه من دون العدالة لا يمكن للأفراد ان يعملوا معاً على الإطلاق لبناء المجتمع الفاضل، فكيف نشأة المجتمع عند افلاطون؟ هذا ما سنتناوله.

يذكر افلاطون في محاوره (الجمهورية) ، الدوافع الاساسية لقيام المجتمع فهو يرجعها في الغالب الى العامل الاقتصادي، والحاجات المتعددة للانسان، حيث يوضح عجز الانسان (الفرد) من تلبية حاجاته المادية بمفرده، فالاجتماع امر لابد منه وبهذا الشأن يقول: " في اعتقادي ان الدولة تنشأ عن عجز الفرد عن الاكتفاء بذاته، وحاجته الى أشياء لاحصر لها، أترى ان هناك أصلا أخر للدولة؟ وما دامت حاجاتنا عديدة، ومادام من الضروري وجود اشخاص عديدين للوفاء بها، فإن المرء يستعين بشخص من اجل غرض من اغراضه، وبغيره من اجل تحقيق غرض اخر، وهكذا، وعندما يتجمع اولئك الشركاء الذين يساعد بعضهم بعضاً في اقليم واحد فسمى مجموع السكان دولة".[2]

من خلال قراءتنا للنص، نجد ان افلاطون قد تطرق الى جملة من القضايا منها:

١- ركز افلاطون على مسألة الامكانيات المحدودة للانسان في تلبية حاجياته الضرورية في الحياة خارج نطاق المجتمع، وبذلك لابد من التعاون مع الاخرين لسد حاجاته، وهذا التعاون يجب ان يكون وفق معايير واسس معينة، واهمها مبدأ تقسيم العمل، وكذلك العدالة الاجتماعية، وقد لجأ افلاطون الى الاسطورة لترسيخ مبدأ القناعة لدى الافراد، وقد يبدو امراً مستغرباً الى حد ما ولكن للضرورة احكامها.

٢- مع ان الدولة الافلاطونية، يمكن ان توصف بأنها مكتفية ذاتياً، الا ان الافراد (كفرد)، لا يتمتعون بالاكتفاء الذاتي لحاجاتهم المتنوعة، فيبدو ان افلاطون قد نسى بإن الدولة ليست الا الفرد، ولكنها قد كتبت بحروف كبيرة ، وما ينطبق على الدولة ينطبق على الفرد ايضاً.

٣- نلاحظ بشكل واضح وجود مبدأ المنفعة وتبادل للمصالح بين الافراد في دولة افلاطون (المثالية)، اي سيطرة مبدأ (الأنا) على مبدأ (الواجب).

---

١ إهرنبراغ، جون:المجتمع المدني (التاريخ النقدي للفكرة)،ت علي حاكم صالح وحسن ناظم،مركز دراسات الوحدة العربية،ط١،بيروت٢٠٠٨ ، ص٣٢.

٢ أفلاطون: الجمهورية ، ترجمة فؤاد زكريا ، الهيئة المصرية العامة للكتاب ، القاهرة ١٩٧٤ ، فقرة ٣٦٩ .

فالاجتماع مع الآخرين من اجل المنفعة فالصداقات تنتهي بانتهاء المنفعة وان ربط العلاقات الاجتماعية بالمنفعة يذكرنا بما ذهب اليه المذهب السفسطائي باعتباره إشباع الشهوات الإنسانية هوالاساس الفلسفي للاجتماع[٣] ، وبناء على ذلك نجد ان الناس يحددون مفاهيمهم وسلوكهم بناء على متطلبات مادية وحاجات غرائزية لا على توقعات مبنية على تحصيل الحكمة والشجاعة والاعتدال.

وفي محاورة (بروتوجوراس)، يذكر افلاطون سبباً اخر دعى الانسان الى الاجتماع، حيث يذكر بإن الانسان قد ولدت لديه الشعور بالخوف في بادئ الامر ، ومحاولته للمحافظة على سلامته من الهجمات المعادية من الكائنات الاكثر قوة منه من الناحية الجسدية ، وهنا يبدو ان البحث عن الامن كان دافعاً للاجتماع ، ومن ثم التمدن وهذا ما يذكرنا برؤية توماس هوبز (١٥٨٨-١٦٧٩م)، الذي اكد كثيراً على هذا الجانب في بناءه لنظريته السياسية من خلال العقد المبرم والمفترض بين بني البشر من اجل العيش بأمان واستقرار وتحقيق المزيد من الرضا في الحياة،[٤] وبهذا الصدد يقول افلاطون ((عاش بنو الانسان ، اول الامر متشتتين، اذ لم يكن هناك مدن وكانت النتيجة ان هددتهم الحيوانات المفترسة بالتدمير، لانهم كانوا اذا ما قيسوا بها في غاية الضعف))[٥].

هذا ويمكن القول ان من الطروحات المركزية في محاورة الجمهورية لافلاطون ومفادها ان المصلحة الفردية لايمكن ان توفر أبدا اساساً كافياً لحياة سعيدة وعادلة او متمدنة، فالقوة الشرعية والسلطة والمعرفة توجد فقط لخدمة أولئك الذين تمارس لأجلهم تماماً مثلها تكمن مهارة الطبيب في معالجة المرض، فلا يمكن فهم المجتمع الا بموجب المبادئ الناظمة للدولة، فإن السلطة السياسية هي التي جعلت قيام الحضارة امراً ممكناً، وان التمييز المشهور الذي اقامه اليونانيون بين انفسهم والبرابرة عزل اولئك الذين تمكنهم عضويتهم في تجمع سياسي من العيش في مجتمع مدني عن اولئك الين كانوا غير قادرين على فعل ذلك ، وان السياسة بوصفها النشاط الأوسع والاكثر (اكتفاءً ذاتياً) تتيح للرجال ان يسموا على ظروفهم المباشرة ويؤسسوا بوعي مبادئ الحياة الاجتماعية[٦].

افلاطون بعد ان يبني حالة التحول من الدولة ذات التركيب الصحيح والسليم الى دولة الترف، يصور لنا الحالة الاولى تصويراً اشبه مايكون بملكوت السماء المتصفة بالبراءة والسعادة في حال الانسان قبل الخطيئة ، حيث يقول افلاطون فلنتأمل اولاً على اي نحو سيعيش اولئك الناس، ألن ينتجوا قمحاً ونبيذاً، ويصنعون ملابس واحذية، ويبنوا بيوتاً ؟ ألن يشتغلوا في الصيف وهم انصاف عراة ، دون احذية، ويلبسوا في الشتاء مايكفيهم من الملابس والاحذية ؟ أنهم سيصنعون من اجل طعامهم، دقيقاً وشعيراً يخبزونهما ويصنعون منهما شطائر وأرغفة يجلسون لأكلها الى جانب قطعة من جذع شجرة اوأغصانها مورقة نظيفة ويضطجعون على أسرة مما يقطعونه من أخشاب، فرشت بالقش او أعواد الريحان وهم يولمون مع اطفالهم الولائم ، فيحتسون النبيذ وقد اكتست رؤسهم من الازهار تيجاناً ويسبحون في أغانيهم بحمد الآلهة وهكذا يحيون سويا حياة هنيئة[٧].

---

٣ بطرس ، غالي و (محمود عيسى) : المدخل الى علم السياسة ، مطبعة الاهرام التجارية ، ط٥ القاهرة ١٩٧٦ ، ص ١٧ .

٤ للمزيد حول هذا الموضوع، ينظر، هوبز، توماس: اللفياثان، الاصول الطبيعية والسياسية لسلطة الدولة، ترجمة، ديانا حرب وبشرى صعب مراجعة وتقديم، د. رضوان السيد، منشورات دار الفارابي وكلمة، ط١، بيروت ٢٠١١، ص١٧٦.

٥ افلاطون: بروتوجوراس، ص٥٧،

وايضا" ينظر، حسن، مؤيد بركات: الفكر السياسي في الفلسفة اليونانية بني افلاطون وارسطو، دراسة مقارنة، رسالة ماجستير (غير منشورة)، كلية الاداب، الجامعة المستنصرية، ٢٠٠٨، ص٣٣.

٦ أهرنبرغ، جون: المجتمع المدني، ص٣٠.

٧ افلاطون: الجمهورية: فقرة ٣٧١.

ثانياً : مبدأ التخصص

يسبق تأسيس الدولة ملاحظة مهمة تقول إن اصل الدولة يكمن في الحاجة البشرية، فكل موجود بشري، عادل او ظالم، يحتاج الى اشياء كثيرة، ولهذا السبب يحتاج على الاقل الى الموجودات البشرية الاخرى، وتشبع الدولة المفيدة لصحة الجسم، بصورة ملائمة الا يمارس كل شخص إلا صناعة واحدة، وهذا يعني ان كل شخص يؤدي معظم عمله من اجل الاخرين، ولكن الاخرين يعملون ايضاً من اجله، فالجميع يتبادلون منتجاتهم بعضهم مع بعض، بوصفها منتجاتهم الخاصة،والسبب في ان كل شخص لا يمارس سوى صناعة واحدة هو ان الناس يختلفون بطبيعتهم بعضهم عن بعض، اي ان الاشخاص المختلفين قد وهبوا صناعات مختلفة، ولان كل شخص يمارس تلك الصناعة التي تناسبه بطبيعته، فإن العبء يكون اسهل على كل شخص [٨].

ان هذه الدولة المفيدة لصحة الجسم مدينة سعيدة، فهي لا تعرف الفقر ، ولا الاجبار ، ولا الحرب، انها سعيدة على نحو يجعل كل عضو من اعضائها سعيداً فيها وهي لاتحتاج الى حكومة والسلطة لان هناك انسجاماً تاماً بين خدمة كل شخص وجزائه ، اذ لا احد يتعدى على اي شخص اخر، فكل شخص يختار بنفسه العمل التي تناسبه جيداً وليس هناك تنافر بين المواهب الطبيعية والخيارات المختلفة، كما انه ليس هناك تنافر بين ماهو خير بالنسبة للفرد (اي اختياره للعمل التي تناسبه جيداً بالطبيعة) وماهو خير بالنسبة للمجتمع، فالطبيعة قد رتبت الاشياء حتى انه لاجود لفائض من الحدادين او نقص للاسكافيين، فالمدينة المفيدة للجسم سعيدة لانها عادلة، وهي عادلة لانها سعيدة [٩].

ان شبكة العلاقات القائمة بين عناصر هذه الدولة تتميز بصفائها وتوازنها الداخلي ومتحدون وفق تخصصهم القائم بناءٍ على الفروق في قابلياتهم الطبيعية، ويزيد تقسيم العمل من فعالية ذلك التوازن، ويشبع الجميع حاجياتهم البدائية، وكما هو واضح فان اية وظيفة غير الوظيفة الاقتصادية لا تظهر فيها، ولا حكام ولا مشرعين ولا قضاة يشار لهم فيها، ويبدو ان افلاطون يظن ان توازناً يقوم عفوياً، تحت ضغط الحاجة ، سواء في توزيع المهام تبعاً للقابليات الفردية والضرورات الجماعية ام في تبادل الاموال والخدمات .

ثالثاً : قيام المجتمع في الفكر الفلسفي المسيحي

حول نشأة المجتمع في الفكر المسيحي، نجد ان الحالة ومع التلاقي في الرؤى مع افلاطون، الا ان الاختلاف تكمن في الاسس الفكرية التي بنت على ضوئها المجتمع ومن ثم الدولة بمفهومها السياسي فالمسيحية تستند على مفهوم القانون الطبيعي (حالة البراءة البدائية)، والمساواة، وهنا نجد حضور الرؤية الافلاطونية في الفكر السياسي المسيحي، كما ان المسيحية تستند الى مفهوم العالمية، ويبدو ان ذلك راجع فضلاً عما هو دعوة سماوية ايضاً دعوة الى فكرة الدولة العالمية في جو كانت تحكمه السياسات الضيقة للدول والشعوب، كما نجد ذلك في الفكر السياسي الاغريقي، فصحيح ان الدولة العالمية هي الهدف الاساسي وان الانسان هو مواطن عالمي (وقد ذهب الى ذلك المدرسة الرواقية) ، الا ان للدولة الصغيرة اهميتها وينبغي تمجيده، فالتضحية من اجلها يعتبر عملاً خيراً، في حين نجد ان الاغريقيين هم الشعب الذي يتقدم كل الشعوب والذي يحق لهم استرقاق الاخرين بحسب الرؤيا الافلاطونية والارسطية ايضاً، فعند الرواقية الجميع متساوون امام القانون .

---

٨ شتراوس، ليو : تاريخ الفلسفة السياسية ج١ ، ترجمة محمود سيد احمد ، المجلس الاعلى للثقافة ، ط١ القاهرة ٢٠٠٥ ، ص٧٦.

٩ شتراوس، ليو : تاريخ الفلسفة السياسية ج١ ، ص٧٦،

وايضاً " شاتليه ، فرانسوا ، معجم المؤلفات السياسية ، ترجمة محمود عرب صاصيلا ، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع ، ط٢ بيروت ٢٠٠١ ، ص٨٤ .

وطبقاً للاسطورة العقائدية المفصلة، فإن الخطيئة الاولى وحالة الانسان وفناءه هي نتائج سقوط ادم (في الخطيئة)، فما شوهه ادم أتممه المسيح، والذي من خلاله ولد الانسان ولادة ثانية وبذلك يتكون لدينا ترتيب مؤقت، وهو الحالة الأولى للإنسان والسقوط، والخطيئة الموروثة والخلاص، فحالة الخطيئة تعود الى الارض والخلاص الى الصعود، ولكن ولما كان اثار الخطيئة الاولى تبقى ملازمة للانسان طالما هو موجود على الارض فانه بإمكانه وهنا يقصد بـ (الانسان المؤمن) ، التخلص منها من خلال الامل الدائم في الترقي (الصعود)، وذلك من خلال الحكمة، ويعتقد أوغسطين ان غاية الحكمة هي التخلص من هذا العالم والتوجه الى مملكة السماء والتي تسمو على كل ما موجود في زمان من الأمور الزائلة[١٠].

هذا وسيؤدي مذهب الخطيئة الأصلية بالعدد من اباء الكنيسة الى ان يستنتجوا ان الدولة كانت عاقبة الهية بسبب طبيعة السقوط البشري ولكن وبهدي من الكنيسة، يمكن للمجتمع ان تؤدي دوراً مهماً في التاريخ الكلي بتصحيح الخطأ البشري، ولئن استنتج اليونانيون ان السياسة وممارستها طبيعية للكائنات البشرية، فقد نظرت اليها المسيحية (الكنيسة)، شأن الحرب والرق والملكية، على انها نتيجة بديهية خالصة للإخفاق، اي الإخفاق الذي يلازم طبيعة الوجود الإنساني بما هو كذلك.[١١]

من ذلك يتضح لنا ان فكرة المجتمع تختلف في الفكر السياسي اليوناني عنه عما هو في الفكر السياسي المسيحي، اذ عند اليونانيون حالة ايجابية وطبيعية تبدأ والغاية منها ايجابياً ايضاً ، في حين انها حالة سلبية والغاية منها ايجابياً في الفكر السياسي المسيحي، كما ان الدولة تنشأ في الفكر السياسي المسيحي وكأنها تكفيراً عن خطيئة الانسان، وكأفلاطون يعتقد اوغسطين بأن الانسان بطبيعته يحب الخير لا الشر، فلا اكراه من انسان لاخيه الانسان، الا ان هذا الانسجام مزقه الخطيئة، فعن طريق الخطيئة يطلق الانسان لشهوته ورغبته الجامحة العنان للسيطرة على اقرانه، انها حالة التمرد الدائم التي يكون مصدرها في تمرد الانسان الرئيسي ضد (الله)، ونتيجة لذلك أنتجت حرية الانسان التي يتمتع بها في السعي الى الخير انتجت الظلم والإكراه، فالمجتمع عقاب على الخطيئة، واذا كان يمكن ان يوصف بانه طبيعي، فانه لا يكون الا بالاشارة الى طبيعة الإنسان الذي وقع في الخطيئة[١٢].

وعلى الرغم من ان أوغسطين يؤكد على ميل الانسان الاجتماعي مقارنة بسائر الكائنات الاخرى، الا انه في الوقت نفسه لاينكر خبثه ونفاقه، وبهذا الشأن يقول : "لقد خلق الانسان وحيداً ولكنه لم يبق وحده في الواقع مامن كائن يوازيه اجتماعياً بطبيعته، وقد لا يوازيه اثماً و نفاقاً وتداركاً لشر النفاق الشقاق او شفاء له منه"[١٣].

فأوغسطين يعتقد بان المجتمع لم تظهر لولا كون البشر خاطئين فالسياسة نتيجة لخطيئة الإنسان، وعلى الرغم من ان الإنسان وكما ذكرنا، أكثر الكائنات اجتماعية وأكثرهم ميلاً الى الفوض والانشقاق بحسب الرؤية الاوغسطينية، الا ان الكائنات البشرية ورغم خطيئتهم لم تفقد رغبتها في السلام، وهذا يشير ضمناً الى اننا نتوق الى السلام، ولكن هذا السلام مع انفسنا ومع الاخرين لا يتحقق اذا كانت البشرية توجهها السلطة الأبوية فقط، فقد اقترن البشرية للخطيئة الاولى تتطلب وجود قوة سياسية.[١٤]

وهنا لابد من الاشارة الى ان القديس اوغسطين قد بنى سبباً لارتكاب الانسان للخطيئة، حيث بني طور الفردانية في ارتكاب الإنسان للخطيئة ومحاولة الانسان الاستقلال في القرار وذلك نتيجة لكبرياءه، وبهذا الشأن يقول :"يعود الى الإنسان الاول ان خطيئته الاولى

---

10 jaspers, karl: plato and Augustine, a Harvest book, Newyourk, 1957, p.109

١١ اهرنبرغ، جون: المجتمع المدني التاريخ النقدي للفكرة، ص٧٥.

١٢ شتراوس، ليو: تاريخ الفلسفة السياسية، ج١، ص٢٧٢.

١٣ اوغسطين: مدينة الله ج١ ، ترجمة الخور اسقف يوحنا الحلو ، دار المشرق ، ط٢ بيروت ٢٠٠٦ ، ص١٠٦.

14 jaspers, karl: plato and Augustine, p. 60 .

ناتجة عن كبرياء داخلية مبعثها حب العيش مستقلاً عن الأخر، وهو الإنسان الذي يريد ان يعيش على هواه لا بحسب مايريد الله"[١٥]، وهنا نجد ان ما يذهب اليه القديس اوغسطين يختلف تماماً عما يعتقده افلاطون من حيث الحياة الجماعية في حالة ماقبل نشأة المجتمع حيث الحياة ملؤها الوئام والتعاون والسلام الا ان اوغسطين وكما يبدو يود تذكير المؤمنيين بحالتهم ومجتمعهم قبل مجئ الخلاص وذلك لحثهم على التمسك الدائم بتعاليم المخلص واعتبار تعاليمه طريقاً للنجاة في الارض والسماء.

وفي المجلد الثالث من كتابه (مدينة الله)، يبنى القديس اوغسطين دور الحاجات الاقتصادية في تحول المجتمع من حالته البدائية الى الحالة المدنية، هذا ويمكن اعتبار هذه المسألة نقطة تلاقي مهمة بين افلاطون والقديس اوغسطين غير انه وفي جانب اخر أوضح بأن القوة هي التي تسير شكل البناء الاجتماعي وهذا ما نعتقده نحن، اذ ان القوة هي التي تحدد المسار السياسي للمجتمع، واذا كان القديس اوغسطين يرى بأنه من الافضل الخضوع للاقوى منه على المقاومة فاننا نرى ان الخضوع في هذه الحالة شيء حتمي لحين توافر اسباب المقاومة والثورة على الأقوى وفي الظروف المناسبة وذلك في حالة خروج الاقوى عن مبادئ العدالة ، وبهذا الشأن يقول القديس اوغسطين :"ان المجتمع البشري المنتشر فوق الارض كلها، في الامكنة والمناخات الاكثر تنوعاً قد جمعت بني ابنائه ربط طبيعية واحدة، بينما كل فرد فيه وقد انشغل بمصالحه واهوائه لايلاحق الا شيئاً عاجزاً عن تلبية حاجات الجميع وحاجاته الشخصية، لان هذا الشيء ليس غاية الانسان الحقيقية فان المجتمع غالباً ما ينقسم على ذاته والاقوى قد يطغي على الاخر والمغلوب يخضع لسيطرة الغالب ويدفع من حريته ومن حياته ثمناً غالياً، وعلى هذا النحو ينظر الناس باعجاب الى الذين فضلوا الموت على العبودية وفي الواقع وكأن الطبيعة تعلن لدى كل الشعوب على الملأ انه من الافضل الخضوع للمنتصر على ان يتعرض الانسان لما تجره الحروب من انتقامات ومواقف ثارية ودموية، ومن هنا القرار والعناية الالهية مقام، بفرض الطاعة على ناس والسلطة لناس اخرين"[١٦].

ويذهب القديس اوغسطين الى اسلوب اشبه مايكون بدراما مكونة من عدة مشاهد حول تاريخ ظهور الانسان على الارض وقد ابتدأ مشهده الاول وفق هذه الرؤية بسقوط ادم وما اعقبه من تلازم الخطيئة كتلازم الظل للانسان تحت الشمس، وهي حالة من حالات التباعد بين الانسان والحقيقة الابدية وقد استمر هذا الحال مع ذرية ادم وتنتهي بالمشهد الثاني، وهو ظهور الحقيقة الكاملة في مجرى التاريخ في صورة بشرية وقد تضمن هذا المشهد تأسيس للكنيسة كمركز للخلاص الانساني، ومثله كصورة للمدينة الالهية الابدية وفي جانب اخر صلب يسوع المسيح يمثل اشارة للخلاص البشري وكذا صعوده الى السماء معطياً البشر فكرة مفادها بان الخلود الابدي انما هو في السماء، وفقاً لذلك نجد ان كلا الفيلسوفين افلاطون والقديس اوغسطين يفكران بالامور العلوية الثابتة والابدية نظرياً، وكلاهما يعتقد بوجود قطيعة بائنة بين الحقيقة الكلية والانسان الجزئي ويسعى الانسان الى تداركها بطريقته وذلك عبر سلسلة من الموجودات المتراتبة، ولما كان (الله) هو المبدع والمنظم لكل شيء عند كلا الفيلسوفين، فانه من الممتنع اذن ان يكون قد اراد ترك الارض خارج قوانين العناية.[١٧]

هنالك مسألة اخرى لابد من الاشارة اليها والتي يتردد صداها باطراد في تعاليم افلاطون وهي تصوره بأن الطبيعة البشرية في حرب دائمة مع نفسها، وان هناك طرازاً ادنى من الرجال يتعين على الطراز الاسمى ان يحمي نفسه منه بأي ثمن، وهذا هو الذي جعل من

١٥ القديس اوغسطين: مدينة الله، مج٢، ص١٥٥–١٥٦.

١٦ القديس اوغسطين، مج٣، ص٧.

١٧ توشار، جان: تاريخ الافكار السياسية، من اليونان الى العصر الوسيط، ج١، ت، ناجي الدراوشة، دار التكوين للتاليف والترجمة والنشر، ط١، دمشق، ٢٠١٠، ص١٧٠.

افلاطون رجلاً يكاد ان يكون مسيحياً في نظر اباء الكنيسة ومنهم القديس اوغسطين، ومع ذلك فقد ظل كلاهما على امل في امكان استعادة المجتمع للطمأنينة التي سعد بها من قبل، على ان تكون هذه الاستعادة عن طريق دراسة الانسان لنفسه، واخذه بالنظام الصارم.[١٨]

ويعتقد القديس اوغسطين بأن الذي قاد الانسان الى السقوط هو الغرور والرغبة في اظهار قدرته الخاصة بخلاف تعاليم الحقائق الابدية ، فأن جوهر كل خطأ هو الارادة التي تظهر حريتها، متحررة من النظام وبدون ان تبين ان الحرية الحقيقية لكائن ما تكمن في موافقة الإرادة الانسانية مع الحقائق الابدية الثابتة.[١٩] وهنا نجد الفيلسوفين يلتقيان حول التوافق والرغبة الانسانية مع النظام الشمولي ، كما انهما يجدان في المجتمع والنظام السياسي محاولة من الانسان للوصول الى الكمال والحقيقية، فالمجتمع عندهما طريق الى السمو، ذلك وفقاً لرؤيتهم الشمولية للانسان كجماعة وليس افراداً، كما ان كلا الفيلسوفين متفقين على ان تحرر الانسان من النظام الكلي يصبح الحياة فوضى خالصة، فالعقل هو الذي ينشأ النظام ويبني الوسيلة المثلى للوصول الى الخير الدائم.

ان نشأة المجتمع ليست الغاية في ذاتها عند كل الفيلسوفين (افلاطون والقديس اوغسطين) بل الغاية من نشأتها ، السعادة عند كلا الفيلسوفين، ولكن رؤيتهم للسعادة من حيث الوسيلة للوصول اليها تختلف ، فقد تناول افلاطون هذه المسألة وتصور المجتمع في حالة من الوئام ومن ثم تتحول تحولات جوهرية بناءاً على متطلبات الحياة ، ولا شك ان هذا التحول يولد شيء من الصراع سواء اكانت داخلياً ام خارجياً وهذا يعود الى طبيعة الانسان ورغباته ، وقد قسم افلاطون المجتمع الى طبقات مختلف اختلافاً نوعياً، فلجأ افلاطون الى منهج تربوي مستمد من الحقائق الابدية وذلك ليصل بالمجتمع الى الكمال والخير الاسمى وتحقيق النظام الثابت، ولكل طبقة من طبقات المجتمع اسلوبها في الحياة، كما لها من الواجبات والحقوق حسب تكوينها داخل المجتمع، في حين لجأ القديس اوغسطين الى لاهوت التاريخ السياسي حيث استمد اطار هذا اللاهوت من تعاقب ستة عصور: من ادم الى الطوفان، ومن الطوفان الى ابراهيم، ومن ابراهيم الى داوود، ومن داوود الى النفي البابلي، ومن النفي البابلي الى ميلاد المسيح، واخيراً من هذا الميلاد الى نهاية الازمنة، تلك هي في خطوطها الكبرى الرؤية الاوغسطينية لتاريخ السياسي، وصولاً الى عصر المسيح الذي دشن عصراً جديداً، حيث عرض على المدن الارضية ان تتحول الى مدينة الله، اما عن كيفية هذا التحول والصراع فتحكمها منظومات تربوية معينة يتناسب مع طبيعة المجتمع، فقد اتخذ افلاطون منظومة تربوية يتناسب مع الاطار العام لفسلفته وكذا القديس اوغسطين، وهذا ما سنوضحه في المبحث القادم .

---

١٨ سباين، جورج: تطور الفكر السياسي، ج١، ص٥٢.

١٩ ينظر، القديس اوغسطين: مدينة الله، المجلد الاول، ص٢٥٣"

وايضاً فريس، جان كلود : القديس اوغسطين ، ترجمة عفيف رزق ، المؤسسة العربية للدراسات والنشر ، ط٢ بيروت ١٩٨٠ ، ص٤٢"

وايضاً ينظر للمزيد، ابراهيم زكريا: مشكلة الحرية، مكتبة مصر، القاهرة (د. ت)، ص١٢٦.

المبحث الثاني : الاسس التربوية عند افلاطون والقديس اوغسطين

أولاً : نظرية التربية كأساس للعدالة والأنسجام عند افلاطون

تطرقنا الى مسالة نشاة المجتمع عند كلا الفيلسوفين وكما ذكرنا فان الانسان عند كلاهما ذو ميل طبيعي للمدنية ، اذ انه عند افلاطون هذه الطبيعة غريزية فيه ، ذلك لانه لايتمكن من سد حاجاته بنفسه ، بل انه يفتقر الى الغير للقيام بتلك المهمة بحيث يتعاون الافراد فيما بينهم ويقوم كل منهم بالعمل المخصص له والذي يعتمد على كفاءة كل واحد للاشتغال بعمل ما دون غيره ، لذلك كان افلاطون يصف مجتمعه دائما بانه مجتمع عضوي[٢٠] ، اي انه يقوم على مبادئ اساسية ، اولها ان الدولة هي كائن عضوي ، وثانيهما ان اعضاء هذا الكائن يكتسبون قيمتهم من جهة واهدافهم من جهة من خلال الكل ، وثالثهما ان العدالة تنشا في ذلك المجتمع من خلال قيام كل عنصر فيه بعمله الخاص به ، ولما كان المجتمع الافلاطوني ينقسم ، وعلى عدد قوى النفس على ثلاثة اقسام ، وسوف تكون عملية التربوية الافلاطونية لكل قسم على حدة ايضا[٢١] .

قد يبدو لاول وهلة ان الفكرة الشاغلة في الفلسفة الافلاطونية هي فكرة العدالة ، فاننا نعتقد وعلى الرغم من اهمية هذه الفكرة في بناء المجتمع فان البحث عن الاستقرار والانسجام والوحدة في الدولة هي الشغل الشاغل لافلاطون ، وكان الطريق الذي اختطه للوصول الى هدفه هو تربية خاصة ، ان ينشا في المجتمع انسان يكون اهلا لتولي مهامه التي حدد له .

لقد بحث افلاطون مسالة التربية في محاورة (الجمهورية) ، واعطى لها اهمية مما دفع كثيرا من الشراح الى جعلها موضوعا رئيسيا للمحاورة ، ولابد من الاشارة الى ان افلاطون لايقدم الينا نظرية شاملة في التربية ، بل يقدم منهاجا لتربية فئة من المواطنين فحسب ، والفارق بين الحالتين كبير ، اذ انه المثل التربوية العليا التي تهدف الى تنوير المواطن بوجه عام لابد ان تختلف عن تلك التي تهدف الى تثقيف صفوة مختارة منهم " فالاولى ديمقراطية شاملة ، والثانية ارستقراطية انتقالية ، فافلاطون يفتقر الى نظرية متعلقة بالنوع الاول من التربية ولكنها تبدي اهتماما بالغا بالنوع الثاني ، فانه – اي افلاطون – لايعترف بفكرة التكوين الذهني المتكامل لعامة الناس ، بل ان المبدا السائد في تنشئة عامة الناس اوالطبقة الثالثة – المنتجون – هو مبدا التخصص الدقيق ، فالبحار ينبغي ان يبقى بحارا فقط ، والتاجر تاجرا وهكذا الامر في كل المهن الاخرى ، واية محاولة للخروج عن نطاق التخصص تؤدي الى بعث الاضطراب في المجتمع ، اما اذا كانت هذه المحاولة تهدف الى تجاوز الفرد لطبقته الاجتماعية وتطلعه على اعمال طبقة تعلو عليه ، فعندئذ يختل نظام الدولة اشد الاختلال ، ولاشك في ان هذا المبدا يخالف الاسس التربوية الحديثة مخالفة صريحة ، فعلى الرغم من ان الحياة الحديثة اعقد كثيرا مما كانت عليه الحياة في عصر افلاطون ، مما يستتبع ان تكون مبدا التخصص الزم للعصر الحالي من اي عصر سابق ، فان اتجاهاتنا الحديثة في التربية تحبذ تكوين انسان متكامل ذي نشاط متنوع ، الى جانب النشاط الرئيسي في العمل الذي يتخصص فيه ، اما افلاطون فيريد ان يكون البحار بحارا فحسب ، اي يعيش ويفكر وياكل بوصفه بحارا دون اية محاولة لتحقيق اي نوع من التكامل في حياته[٢٢] .

---

٢٠ ينظر ، مطر ، اميرة حلمي : في فلسفة السياسة، دار الثقافة للطباعة والنشر ، ط٢ القاهرة ١٩٧٨ ، ص ٤٥ ، وايضا ،باول ، جون :الفكر السياسي الغربي ، ترجمة محمد رشاد خميس، مراجعة راشد البرواري ،الهيئةالمصرية العامة للكتاب، القاهرة ١٩٨٥ ، ص ٤٣ .

٢١ ينظر ، زروخي ، اسماعيل : دراسات في الفلسفة السياسية ، دار الفجر للنشر والتوزيع ، ط١ ، القاهرة ٢٠٠١ ، ص ٣٠ ،

وايضا عادل ، هبة : حضور الفكر التربوي الافلاطوني في فلسفة برتراند رسل ، اطروحة دكتوراه ، كلية الاداب ، جامعة بغداد ٢٠٠٤م ، ص ٦٦ .

٢٢ ينظر ، زكريا ، فؤاد : دراسة لجمهورية افلاطون ، الهيئة المصرية العامة للكتاب ، القاهرة ١٩٧٤ ، ص ١٢٨ .

ايضا " بوبر ، كارل : المجتمع المفتوح واعدائه ، ترجمة السيد نفادي ، دار التنوير للطباعة والنشر ، ط١ بيروت ١٩٨٨ ، ص ١١٨ .

هذا ويمكن القول ان التكوين التربوي للطبقة الثالثة لم تكن موضوعا لاهتمام افلاطون على الاطلاق ، اذ انه ووفقا للمنظومة الفلسفية الافلاطونية يمكن ان لايلام على ذلك فقد كان مدار بحثه هو كيفية تكوين الطبقتين الرفيعتين اوطبقة الحراس بفئتيها من الجنود والحكام ، فالمثل العليا للتربية عنده كانت محدودة في نطاق تطبيقها ، ولم يكن يقصد منها ان تسري الا على اولئك الذين سيكون منهم جيش الدولة اوحكامها ، ويؤكد على مجموعة صفات يجب ان يتحلى بها حارس الدولة حيث يقول : " نحن على ثقة من صحة مانقول ، بان وداعة المرء مع اصدقائه ومعارفه تقتضي ان يكون حارسا صالحا لدولتنا ، لابد ان يجمع بين الفلسفة والحماسة والاندفاع والقوة "[٢٣] .

ويتساءل افلاطون :ولكن كيف نعلمهم ؟ اهناك خير من التعليم الموروث الذي جرت عليه عادة العصور الغابرة ، وهو الرياضة للبدن والموسيقى للنفس " والا تعلم اننا نبدا تربية الاطفال برواية القصص الخيالية لاتعدو ان تكون من قبيل الاكاذيب ، وان كان لهم من الصدق نصيب ضئيل ، وتلك القصص هي مايروى لهم قبل الحاقهم بالمدارس[٢٤] .

لابد من ان نشير الى اهتمام افلاطون المفرط بطبقة الحراس ، واعتقاده بان الدولة ينبغي ان تركز جهودها في تكوين شخصيات افراد هذه الطبقة تكوينا سليما ، فهو عندما يعرض رايه في منشا الدولة ، يتحدث عن نوعين من الدول يظهران في مرحلتين متعاقبتين :

المرحلة الاولى : الدولة البسيطة الصحيحة حيث لاتوجد الا المهن الاساسية الضرورية التي تحقق الحاجات الحيوية للانسان فحسب .

المرحلة الثانية : الدولة المترفة التي يصفها بانها مريضة اومعتلة ، والتي تتعقد فيها المهن والوظائف الى مايتجاوز الحاجات الحاجات الضرورية ، وهذه وحدها هي التي تنشا فيها اطماع تؤدي الى اثارة المنازعات ونشوب الحروب ، ففي مثل هذه الدولة المترفة اذن تنشا الحاجة الى تكوين جيش من افراد متخصصين في مهنة الحرب ، مثلما يتخصص كل فرد اخر في مهنة لاتؤدي غيرها[٢٥] .

ومما له دلالته ان افلاطون قد استخدم لفظ (الحراس) في سياق الحديث وذلك عن حاجة الدولة المترفة الى جيش متخصص يحقق لها اطماعها ويصد عنها اطماع الاخرين ، وقد تحدث عن تعليم الحراس منذ البداية قائلا: وانت تعلم ايضا ان البداية هي اهم جانب في كل عمل ولاسيما اذا تعلق الامر بكائن صغير رقيق اذ ان ذلك هو العهد الذي تتكون فيه الشخصية وينطبع مانود احداثه فيه من التاثيرات .

ثانياً : مراحل التربية

ان الانسان عند افلاطون ، وكما ذكرنا خير بالطبع ويجب ان يبقى كذلك من خلال التربية والتعليم ولذا فان هدف التعليم ليس حشو المعلومات في النفس وانما تفجير الطاقات الخيرة الكامنة فيها وتوجيهها الى الاهداف الصائبة ولتحقيق هذا الهدف يجب ان يحاط الانسان بالاشياء التي تكمن بها المثل والافكار والميزات التي يجب ان ترتبط بالنفس وتتم التربية على مرحلتين :

---

٢٣ زكريا ، فؤاد : دراسة لجمهورية افلاطون ، فقرة ٣٧٦ .

ايضا بهذا الصدد " توشار ، جان : تاريخ الافكار السياسية من اليونان الى العصر الوسيط ج١ ، ترجمة ناجي الدراوشه ، دار التكوين للتاليف والترجمة والنشر ، ط١ دمشق ٢٠١٠ ، ص ٨٠ .

٢٤ افلاطون : الجمهورية ، فقرة ٣٧٦ .

٢٥ تسيمر ، روبرت : في صحبة الفلاسفة ، مدخل لاعمالهم الفلسفية الرائدة ج١ ، ترجمة عبد الله محمد ابو هشة ، دار الحكمة ، ط١ لندن ٢٠١١ ، ص ٩١ .

ايضا " خاتمي ، محمد : مدينة السياسة (فصول من تطور الفكر السياسي في الغرب) ، دار الجديد ، ط١ بيروت ٢٠٠٠ ، ص ٤٣ .

المرحلة الاولى : يتعلم الاطفال عما هو جميل .

المرحلة الثانية : تصبح النفس قادرة على تلقي الافكار واستيعابها[٢٦] ، تبدا المرحلة الاولى بالتعاليم الدينية التي يقول عنها افلاطون انها ضرورية لجعل النفس قادرة على التمثل بالله[٢٧] ، الى اقصى الحدود ، اهمية هذه التعاليم تكمن في انها تكشف عن طبيعة الله وتضعها امامه بشكل سهل ، وهذا ما يعكس منطق افلاطون العقائدي في التعليم الديني والذي يرتكز على مبداين وهما ان الله حقيقة وان هذه الحقيقة لا تتغير ، وعلى الاطفال ان ياخذوهما دون ان يكونوا قد بلغوا سنا يؤهلهم للتساؤل المنطقي عن صحتها ، وهنا نجد ان افلاطون حاول اضفاء الصفة العقائدية على المناهج التعليمية فبالنسبة للاداب قد شن افلاطون هجوما على الشعراء (ادب عصره) قائلا بانه مقلد لانه واقعي فكلما استمد الادب مادته من الواقع كلما كان اكثر تقليدا للواقع والشعراء اكثر الناس تقليدا لانهم يضعون انفسهم في مواقف عاشها اخرون لاهم انفسهم ، لذا يحاول افلاطون وضع اسس يتقيد بها الشعراء في قصائدهم وهو النوع الذي يحدده الفلاسفة على اعتباره صالح لرقي المجتمع والتهذيب الاخلاقي والتربوي[٢٨] .

ان المشروع التربوي (الاجباري) الذي عرضه افلاطون والتي تتولاه الدولة كان تجديد هام على النظم المالوفة انذاك ، ويمكن ان يفسر بانه انتقاد شائع للتقليد الديمقراطي الذي يترك لكل فرد الحرية نوع التعليم الذي يشاءه اوالذي يجده في السوق ، كما يمتد هذا النقد كذلك الى ابعاد المجتمع للمراة عن المشروع التربوي ، واذا كان افلاطون يؤمن بعدم وجود فارق نوعي بين المواهب الطبيعية بين الجنسين ، فقد انتهى منطقيا الى القول بانه يجب ان ينال كلا الجنسين نوعا واحدا من التعليم ، وان تكون للمراة اهلية العمل في الوظائف العامة كالرجال على حد السواء : " ان الصورة التي قدمتها لحكامنا لرائعة بحق ، وهي تنطبق ايضا على حاكماتنا ، فلا تظن ان ماقلته يسري على الرجال من دون النساء ، بل انه لينطبق عليهما معا مادام هؤلاء يتمتعن بالمواهب اللازمة "[٢٩] ، فقد اراد افلاطون بهذه الرؤية تعبئة جميع المواهب الطبيعية لخدمة الدولة كما ذهب الى ذلك (زيلر– Zeller) ، فهو لم يركن الى التعليم العام بمثل ركونه واعتماده على التعليم الخاص للموهوبين[٣٠] .

هذا وفضلا على ان المشروع التربوي الافلاطوني يعتبر نقدا للاساطير التقليدية كما نقلها هوميروس واشباهه والتي اعتبرت كاذبة ومفسدة وايضا نقدا لبعض مظاهر نظام التغذية وعلم الطب المعاصرين ، فان الاهمية السياسية لهذا البرنامج تعود لكونه يجعل من السلطة السياسية التربوية المزودة بصلاحيات الرقابة والتنظيم سلطة ضرورية ، وهذا الدور يجب ان يمارس من قبل حاكم اوعدة حكام وهم بدورهم يعملون الى الوصول الى الخير الاسمى ، ومن اجل الوصول الى هذه الغاية فالضرورة تملي الولادة وظيفة سياسية ، وهذه الوظيفة لايمكن ان تستند الا للافضل من بين اولئك الذين تلقوا التربية الافضل ، ذاك ان طبقة الحراس تنقسم بدورها الى فئتين

---

٢٦ بركات ، نظام محمود : مقدمة في الفكر السياسي ، دار عالم الكتب للنشر والتوزيع ، ط١ الرياض ١٩٨٥ ، ص ٧١ .

وايضاً " بدوي ، محمد : الاخلاق بين الفلسفة وعلم الاجتماع ، دار المعارف ، ط١ الاسكندرية ١٩٦٧ ، ص ١١٢ .

٢٧ ينظر " افلاطون : الجمهورية ، فقرة ٣٧٩ .

٢٨ ينظر " افلاطون : الجمهورية ، فقرة ٥٩٩ "

وايضا " قاسم عبد الستار : الفلسفة السياسية التقليدية ، ص ٥٨ .

٢٩ افلاطون : الجمهورية ، فقرة ٥٣٩ .

٣٠ سباين ، جورج : تطور الفكر السياسي ، الكتاب الاول ، ص ٧٥ .

ايضا " ابراهيم ، عبد الله : المركزية الغربية ، الدار العربية للعلوم ناشرون ، ط١ بيروت ٢٠١٠ ، ص ٢٨٠ .

ايضا " ماتي ، جان فرانسوا : افلاطون ، ترجمة حبيب نصر الله ، مجد للنشر والتوزيع ، ط١ بيروت ٢٠١٢ ، ص ٤٣ .

(الحراس الكاملون) اوالرؤساء والحراس الاخرون الذين ينتقلون الى منزلة المساعدين ، اذ ان صلاح الدولة يفترض اولا اصلاح التعليم ، فقبل اصلاح الدولة ينبغي اصلاح مواطنيها الذين سيتولون حراسة الدولة في المستقبل وخاصة قادتها ، فان التكوين الفلسفي يفضل على اي تكوين اخر ، لذا يوكل واجب تعليم الشباب للفيلسوف (المدرك للحق والخير) ، حيث يكون الصفوة المختارة عقليا واخلاقيا وجسمانيا[٣١] .

ثالثاً :المعرفة والتربية عند القديس أوغسطين

لمعرفة الجانب التربوي الاوغسطيني ومدى تلاقيه واختلافه مع افلاطون ، يمكن ان ننطلق من خلال الابستمولوجية الاوغسطينية ، فان حياة القديس اوغسطين وتطوراته الفكرية والروحية تظهرنا على ان الشك في الوصول الى حقيقة ثابتة من نوع ما قد احتل حيزا كبيرا لديه ، فالابستمولوجية الاوغسطينية وبحسب ما يرد في (الاعترافات)[٣٢] ، بحث عن اليقين ، عن الحقيقة الثابتة ، ويعتقد ان الحقائق الازلية الضرورية موجودة في النفس وانها فيض من الله اومن اللوغوس (كلمة الله) ، فالمعرفة العقلية يؤدي الى تبيان حقيقة وجود الله فهناك تعاضدا ضروريا بين الاشعاع الالهي والعقل الانساني ، وكما يبدو بان هنالك تقاربا بين نظرية التذكر الافلاطونية واكتشاف الحقيقة في النور الالهي الموجود وبشكل ابدي في النفس البشرية .

فالغاية عند كلا الفيلسوفين من المعرفة ، معرفة الحقيقة الابدية فكلاهما سعى من خلال المشروع التربوي للوصول الى هذه الغاية المطلقة .

ولما كان الفيلسوف عند افلاطون هو المعلم الذي يمكنه تنفيذ هذا المهام وان يبين الخير والصلاح للدولة والمجتمع لانه هو الوحيد المدرك للحقيقة الابدية ، في حين عند اوغسطين المسيح هو المعلم الاول وعن طريقه وبالاعتقاد الى رسالته يمكن ان يصل الانسان الى السعادة الابدية ، فالمسيح يمثل قوة الله الدائمة والحكمة الخالدة وترجع اليه كل نفس ناطقة[٣٣] .

ويرى (ول ديورانت) ، ان التقسيم الافلاطوني للمجتمع الى طبقات ثلاث ، نجد لها صدى على الارض ، فقد حكم اوربا لمدة مئات من السنين نظام من الحراس والحكام شبيها بالنظام الذي وضعه افلاطون ، وقد جرت العادة في القرون الوسطى على تنظيم السكان في البلاد المسيحية الى طبقة من الجنود واخرى من رجال الدين ، وقد احتكرت الطبقة الاخيرة على الرغم من عددها كما كان الحال في الدولة الافلاطونية ، وسائل التعليم ، وحكمت حكما مطلقا ، ولقد احتلت هذه الدولة الحاكمة مناصب الدولة ومراكزها لا عن طريق الانتخابات او التصويت ولكن بفضل مواهبها في الدراسات الدينية والفلسفية ، وميلها الى حياة الفكر والتامل والبساطة وبمعاونة الدولة والكنيسة ، كما تمكنوا من تحرير انفسهم من مسؤوليات العائلة كما اراد ذلك افلاطون في دولته ، وفي بعض الحالات لم تتمتع بحرية الاتصال الجنسي الذي اباحه افلاطون لحكامه وحراسه ، لقد كانت الفردية والعزوف عن الزواج جزءا من البناء النفساني لرجال الدين

---

٣١ ينظر " عبد الرزاق ، محمود : الاصول الفلسفية للتربية وفلاسفة التربية من سقراط الى برتراند رسل ، دار البحوث العلمية ، ط١ القاهرة ١٩٧٤ ،ص ٦١

ايضا " فياض ، عامر حسن و(علي عباس مراد) : مدخل الى الفكر السياسي القديم والوسيط ، دار زهران للنشر والتوزيع ، ط١ عمان ٢٠١٠ ، ص ٣٥ .

٣٢ انظر ، القديس اوغسطين : الاعترافات ، ص ٦٨ وص ١٩٦ وص ١٩٧ ،

وايضا ، زيعور ، علي : الفلسفة في اوربا الوسيطة وعصري النهضة والاصلاح ، ص ١٦٠ .

٣٣ ينظر " موسى ، سلامة : احلام الفلاسفة ، سلامة موسى للنشر ، ط١ بيروت ١٩٢٦ ، ص ٧١ .

ايضا " نبي ، سربست : المجتمع المدني ، السيرة الفلسفية للمفهوم ، مؤسسة حمدي للطباعة والنشر ، ط١ السليمانية ٢٠٠٦ ، ص ١٩ .

، وبذلك تحرروا من الاثرة والانانية العائلية الضيقة ، هذا بالاضافة الى سيطرتهم الواضحة على نداء الجسد زادت في رهبة الآثمين واستعدادهم للاعتراف بخطاياهم ومن ثم اصلاح ذاتهم بحسب تعاليمهم وقواعدهم[٣٤] .

هذا فقد استمدت السياسة الكاثوليكية الكثير من محاورة افلاطون (الجمهورية) ، او تاثر بها ، اذ ان فكرة جهنم والاعراف اوالمطهر والجنة في اشكالها التي عرفت بها القرون الوسطى مستمدة من الكتاب الاخير من جمهورية افلاطون ، وحتى البرنامج التعليمي (الحساب والهندسة والفلك والموسيقى) ، صيغ على نمط المنهاج الافلاطوني التربوي ، وبهذا المبدا تمكن رجال الدين من الحكم بسهولة ودون اللجوء الى القوة ، وقد قبلت شعوب اوربا هذا الحكم طوعا ، ولم تطالب هذه الشعوب بالاشتراك في الحكومة والسياسة ، ويبدو ان السياسة الكاثوليكية قد تاثرت ليس بالجانب التعليمي الافلاطوني والتقسيم الطبقي بل حتى الكذبة الافلاطونية الضرورية بالرغم من رفضه وبشدة من قبل القديس اوغسطين[٣٥] .

هذا ونجد للمشروع التربوي الافلاطوني صدى عند القديس اوغسطين فالتربية عنده تتجه نحو غايات روحية[٣٦] ، فـ (الله) هو القاعدة وهو القمة في الدولة ومنظم التشريعات ومنه يستمد كل القوانين وعلى الجميع في الدولة اعتبار انفسهم مفوضين عنه وانهم يطبقون مشيئته ، هذا وان الهدف الاول للتربية عند افلاطون يبقى لها المكانة الثانوية رغم اهميتها وذلك لانه يرمي الى منافع دنيوية وهنا يختلف افلاطون مع السفسطائيين ومع كل الذين يعتقدون ان التعليم يهدف الى النجاح الاجتماعي ، فالتعليم عنده يهدف الى العدالة الاجتماعية وابعد من هذا يهدف الى الوصول الى الحقيقة الثابتة .

رابعاً : غاية التربية

دون شك ان الغاية من التعلم عند القديس اوغسطين هو الوصول الى الحقيقة الابدية ، كما هو عند افلاطون ، ولكن نجد ان القديس اوغسطين لايتناول المشروع التربوي كنظام مستقل بمراحلها المتنوعة بل هو يركز جل اهتمامه الى التربية الدينية والمستمدة من الكتاب المقدس على شكل سير السيد المسيح والرسل وكذلك المواعظ ، وهو يرى بان الحكمة اسمى من العلم ، اذ يعتقد ان حكمة الله الازلي تفيض على الارض خيرات السماء ، وبهذا الصدد يقول في كتاب الاعترافات : " من روحك القدوس وهبت البعض كلام الحكمة وذاك هو النير الاكبر المعد لمن يفرحون بنور حقيقة ساطعة فرحهم يفجر نهار طالع ، ووهبت البعض الآخر كلام المعرفة ، وذاك هو النير الاصغر ، ولسواهم اعطيت الايمان ، جميعها مواهب اذ هي من صنع عقل واحد يعطي مواهبه كلا حسب مشيئته "[٣٧]

النص السابق يذكرنا بتقسيم افلاطون للمجتمع الى مستويات معرفية كل حسب طبقته المحددة سلفا من قبل الالهة فكل طبقة تنتمي الى معدن خاص وتحدد اسلوب حياتهم وفق مبادئ واصول يحددها العقل ثابتة غير قابلة للتغير ، في حين يعتقد القديس اوغسطين وبالرغم من اتفاقه مع افلاطون في شأن الغاية من التعلم ومحاولة كلاهما الانطلاق من المجال المعرفي ، حيث كلاهما رفضا المعرفة الحسية على اعتبار انها خادعة ولاتنقل الينا الحقيقة كما هي ، الا انه يشير الى ان المعرفة يجب ن تتبدل كما يتبدل القمر مع الزمن ويظهر مرة اخرى ، كما يشير الى ضرورة تعلم الطفل في البدء على قبول غذاء شديد وهنا يقصد التعلق بالمسيح وهو الحكمة

---

٣٤ انظر ، ديورانت ، ول : قصة الحضارة ج١٢ ، ترجمة محمد بدران ، نهضة مصر للطباعة والنشر ، القاهرة ٢٠٠١ ، ص ٤٣ .

٣٥ ديورانت ، ول : قصة الحضارة ، ص ٤٤ .

٣٦ العبد الله ، مهى : الفلسفي والايديولوجي في نظرية افلاطون السياسية ، رسالة ماجستير ، اداب جامعة بغداد ١٩٩٦ ، ص ٨٩ .

ايضا " جزاع ، طه : الفكر السياسي في فلسفة افلاطون ، ص ٧٨ .

٣٧ القديس اوغسطين : الاعترافات ، ص ٣٠٧ .

السامية ويشيرالى ذاك الرجل الذي سال (المعلم الصالح) عما يجب ان يعمله ليرث الحياة الابدية ، فاجاب المعلم الصالح الغني : ان اردت ان تبلغ الحياة فطهر نفسك من مياه الشر ، وان اردت ان تكون كاملا فاصطحب اولئك الذين كلمهم بكلام الحكمة فاصطحبهم لتتعرف اليهم ، ومتى تعرفت اليهم يصبحون لك كواكب في الفلك[٣٨] .

هنا نود الاشارة الى العلاقة التي تربط القديس اوغسطين بافلاطون في هذه المسالة ، حيث ان اعتناق القديس اوغسطين للفلسفة سبقت اعتناقه للمسيحية وقد اعتنق القديس اوغسطين الفلسفة من خلال الفكر الافلاطوني وقد تخلى بذلك عن الفكر المانوي وعن اللاهوت الشعبي والطبيعي وهذه الحقيقة لاتظهر لنا الا عندما نتعامل مع هذه الشخصية في الاطار الفلسفي والعقائدي فيما بعد ، اذ ان عقلانيته قد سبقت ايمانه ، بل ولعل افلاطون الذي عرفه اوغسطين هو الذي سيساهم في اعتناقه للعقيدة المسيحية ، ويعود الامر الى ان افلاطون في نهاية العصر القديم قد اصبح يُفهم على ضوء توجهات الافلاطونيون الذين عملوا على الجمع بين الفكر الافلاطوني والتصوف الشرقي اوالعقيدة المسيحية واليهودية ، وهكذا اصبح القديس اوغسطين الهيا ثم لاهوتيا ، ووفقا لذلك يمكن القول ان افلاطون يمثل المصدر الرئيسي للفكر الاوغسطيني ليس فقط في جانبها الميتافيزيقي فحسب بل في الجوانب الاخرى كالسياسة والتربية والاجتماع ، ومن ذلك يمكن الاشارة الى اسلوب افلاطون في الكتابة الذي اتخذ اسلوب الحوار والفن كما اتخذ من اللغة والجمال كاسلوب للتربية كذلك نجد ان القديس اوغسطين يرى ان الفن يشتق من الجمال الالهي وينبع منه ، والفن خالق بمقدار ما يستلهم من الله خالق كل شئ اذ يرى القديس اوغسطين في الفنون سببا لتمجيد الله والتغني بحمده ، فالجمالات ، كل انواع الجمال تاخذ جمالها من الجمال الاعلى وينجم الجمال – جمال الفن – عن انسجام المجمل ، عن تناسق الكل وعن تناسب الاجزاء تناسبا متسقا فيما بينها ، ويتخذ القديس اوغسطين في المجال التربوي الى اتباع الوصايا العامة الرقيقة والسمحة التي تهدف الى تكوين الطفل على وجه رأوه سليما وقد ركز جل آراءه على التربية الدينية وضرورتها وواجب الاهل في توفيرها للطفل ، وعلى الرغم من ان القديس اوغسطين يسلك اسلوب افلاطون في المجال التربوي بتاكيده على اهمية اللغة[٣٩] والرياضة والفنون كالاناشيد والغناء والموسيقى والمسرح ، الا انه لم يفصل مراحل التطور التربوي للطفل ويبدو انه ترك ذلك على عاتق الاسرة والالتزام الديني للاسرة .

خامساً : التربية والفن

اما عن مستوى العلاقة التي تربط التربية بالفنون ، فان ذلك يكمن في علاقته بالفكر الديني ، اوبمعنى ادق اساليب تفكير رجال الدين في عصره ، اذ ان الاجوبة التي قدمها رجال الدين المسيحيين كانت في الغالب تفتقر لبعدها العقلاني ، اذ بدت له نصوص الكتاب المقدس بسيطة من حيث البنية اللغوية ، اذ قد تصلح للاطفال لكنها لاتشبع العقل ، فان النصوص الدينية لم توجد حسب اعتباره الا لهدف تربوي ، لكي تشارك الصغار في نموهم ، كما ان هذه النصوص ومن خلال تعلمها انما تقدم اجوبة عن المصير الروحي للانسانية فضلا عن اهميتها في جانبها الروحي والتربوي والاخلاقي والتي لابد من ان يتمتع الفرد بها من اجل بناء الدولة الفاضلة ، فاذا كان وجودها مبررا سواء من الناحية العقلية كما هو عند افلاطون اومن الناحية العقيدية كما هو عند القديس اوغسطين فان الغاية منها عند كلاهما هو الهدف السامي اي الوصول الى الخير الاسمى وادراك المجرد وهو السوال الذي شغل كلا الفيلسوفين .

---

٣٨ القديس اوغسطين : الاعترافات ، ص ٣٠٩ .

٣٩ للمزيد حول هذا الموضوع ينظر ، القديس اوغسطين : المعلم ، ترجمة حسن حنفي ، دار التنوير ، (د . ط) بيروت ٢٠٠٨ ، ص ٣٥ وما تلاها وايضاً دراسة الباحث " مديوني ، معز : مقدمة لقراءة فكر اوغسطينوس ، جداول للنشر والتوزيع ، ط١ الكويت ٢٠١١ ، ص ٧٢ ، وايضا : زيعور ، علي : الفلسفة في اوربا الوسيطة ، ص ١٩٢ .

الخلاصة :

بعد التطرق الى مفهوم البنية الاجتماعية والتربوية للدولة عند كلا الفيلسوفين (افلاطون والقديس اوغسطين) نجد من الضرورة بيان اهم النقاط التي توصل اليها الباحث :-

١ – ينتمي كلا الفيلسوفين – افلاطون والقديس أوغسطين – الى منظومة فلسفية تحتم عليهما منهجا محددا من التفكير الفلسفي ، فكلاهما يلتقيان برؤيتهما عن الفكرة حيث يعدان الفكرة سابقة للفعل ، وان فكرة وجود الدولة انما هي فكرة قبل ان تكون واقع حال وحدث ، وهذا ما جعل من مجمل مفاصل الدولة مرسومة سلفا ، لذا وجب على الدولة ان تتصف بالكمال والثبات لان الفكرة هي في الاصل تتسم بالكمال وتنتمي الى عالم الحقائق الابدية او عالم الخير الاسمى .

٢- لم يتمكن كلا الفيلسوفين من تجاوز المرحلة الميتافيزيقية او مرحلة التنظير في الفلسفة السياسية ، فهذه المرحلة لاتسهم في تحقيق تقدم واقعي للشعوب " اذ لايمكن معالجة المشكلات الاجتماعية والسياسية والاقتصادية بمجرد طرح الافكار المجردة والنظريات العامة الشاملة ، بل لابد من طرح الافتراضات الخاصة لكل حالة تعتمد على الوسائل التجريبية والابحاث والتحليلات المفصلة وليس على الاعتقادات العاطفية اوالايديولوجية ، فالدولة اكبر واعقد من ان تبنى على التاملات والحلول الجاهزة ، حيث ان مقياس اي نظرية وخاصة في الفلسفة العملية – السياسية – يكمن في امكانية تطبيقها على ارض الواقع .

٣ – كلا الفيلسوفين افترضا حياة اجتماعية قبل نشاة الدولة تسودها البراءة ، الا ان تلك الحالة تختلف عند كلا الفيلسوفين ، ويؤكدان على مبدا التخصص في العمل وقسما المجتمع الى طبقات اجتماعية ودينية متخصصة.

٤ – ان الدولة حاجة بشرية لدى الفيلسوفين ، فالانسان مدني بالطبع والسلطة ضرورة اجتماعية ، الا ان نشاة الدولة عند افلاطون حالة ايجابية وطبيعية والغاية منها ايجابية ايضا في حين ان الدولة بحسب الرؤية ألاوغسطينية في نشاتها سلبية الا ان الغاية منها ايجابية .

٥ – حث كلا الفيلسوفين على مشروع التربية ودورها في بناء الدولة وما لها علاقة على تحديد النوع في الدولة ، فمن خلال التربية يلتزم الانسان بطبعه الفاضل ، لذلك فالتربية هي مشروع اجباري .

٦ – مثلما اتجهت التربية عند القديس اوغسطين الى غايات روحية والى (الله) القاعدة والقمة والمثال الاسمى في الوجود وفي الدولة اساس كل تشريع كذلك ذهب من قبل افلاطون الى ان غاية التربية الوصول الى الحقيقة الابدية والى المثال الاعلى والفضيلة الكاملة .

Philosophy and community-building: a comparative study of the visions of Plato and St. Augustine

Abstract

The talk about the social and the educational building of the state made us in front of many issues that we can't be overemphasized when saying that we are talking about the overall themes of life in the state when addressing the physical and the intellectual activity in the state, while we know that the state is made up of different fields but they are interdependent and that both of these fields have their organizational areas, so in this study we will talk about the social, educational and community building of the state according to the thoughts of two ancient philosophers, Plato and St. Augustine.

In this study entitled (philosophy and community-building: a comparative study of the visions of Plato and St. Augustine) we will explain the importance of the social and the educational side of the state, it is divided into two sections, the first section addresses the genesis of community according to these philosophers, while the second section addresses the educational field and its importance and role in state-building and its development.

پوختەی توێژینەوە :

توێژەر لە م توێژینوەدا که ناونیشانەکی (فەلسەفەو بنیادنانی کومەڵگا – دیراسەیەکی بەراووردکاری لە نێوان پلاتۆن و سانت ئەوگستینوس) دیار کردوە و ە ئەنجامی ئەم توێژینەوەدە دەیخەینە ڕوو .

هەردوو فەیلەسوف (پلاتۆن و سانت ئەوگستینوس) ئینتمابوونیان بۆ سیستەمێکی فەلسەفەی دیارو بڕیاردانی پێش وەخت لە میتۆد و سیستەمی فەلسەفەیی هەیە , وهەردوو فەیلەسوفی ناچارکرد کە دان بەوە دابنێن کە ئیدیا پێش کردە دابنێن, و لەم ڕوانگە یەوە بۆ ئیدیای بوونی دەوڵەت پێش بوونی واقعیەتی دەوڵەتە ,و ئەمە دەبێتە هۆی داڕشتنی نەخشەی کاروباری دەوڵەت پێش بوونی دەوڵەت .

هەردوو فەیلەسوف نەیانتوانی لەقۆناغی میتافیزیکی و قۆناغی تیۆری فەلسەفەی سیاسی تێپەڕن, وەئەم قۆناغە کێشە ڕاستەقینەکانی سیاسەت چارەسەر ناکات و پێویستە فەلسەفەی سیاسی لە بازنەی تیۆری دەرباز بێت بۆ پراکتیزە کردنی ئایدیا.

هەردوو فەیلەسوف گریمانەی بوونی دۆخی سروشتی دەکەن واتە دۆخی بوونی کۆمەڵگا پێش دەوڵەت ، وهەردوو فەیلەسوف بانگێشەی پسپۆری دەکەن هەروەها دابەش کردنی کۆمەڵگا بۆ چەند چینێك .

لەلای هەردوو فەیلەسوف بوونی دەوڵەت پێویستیەکی مرۆڤایەتییە و مرۆڤ ئارەزووی مەدینەتی هەیە لە سروشتەوە .

بوونی دەوڵەت لەلای پلاتۆن حالەتێکی پۆزەتیفی دۆخی مرۆڤایەتییە بەلاّم بوونی دەوڵەت هەرچەندە پێویستیەکی مرۆڤایەتییە لەلای سانت ئەوگستینوس بەلاّم دۆخێك و حاڵەتێکی نەگەتیڤە .

قائمة المصادر والمراجع :

١. ابراهيم ،عبد الله: المركزية الغربية ، الدارالعربية للعلوم ناشرون، ط١، بيروت ، ٢٠١٠ م.
٢. ابراهيم زكريا: مشكلة الحرية، مكتبة مصر، القاهرة (د. ت) .
٣. افلاطون : القوانين ، ترجمه من اليونانية الى الانجليزية، تيلور ، نقله الى العربية محمد حسن ظاظا ، الهيئة المصرية العامة للكتاب ، القاهرة ١٩٨٦م .
٤. افلاطون : جورجياس ، ت محمد حسن ظاظا ، الهيئة المصرية العامة للتاليف والنشر ، مصر ١٩٧٠م م.
٥. افلاطون : الجمهورية،ت.فؤاد زكريا،الهيئة المصرية العامة للكتاب،القاهرة١٩٧٤م.
٦. اهرنبرغ، جون: المجتمع المدني (التاريخ النقدي للفكرة)،ت علي حاكم صالح وحسن ناظم،مركز دراسات الوحدة العربية،ط١،بيروت٢٠٠٨م.
٧. اوغسطين،القديس : المعلم ، ترجمة حسن حنفي ، دار التنوير (د . ط) بيروت ٢٠٠٨م.
٨. اوغسطين،القديس : الاعترافات،تر.الخور اسقف يوحنا الحلو،دار المشرق، ط٨ بيروت٢٠٠٧م.
٩. اوغسطين،القديس : مدينة الله ، ج٣،ت الخور اسقف يوحنا الحلو ،دار المشرق ،ط٢بيروت٢٠٠٦م.
١٠. باول ، جون : الفكر السياسي الغربي ، ترجمة محمد رشاد خميس ، مراجعة راشد البرواري ، الهيئة المصرية العامة للكتاب ، القاهرة ١٩٨٥ م.
١١. بركات ، نظام محمود : مقدمة في الفكر السياسي ، دار عالم الكتب للنشر والتوزيع ، الرياض ١٩٨٥ م.
١٢. بدوي ، محمد : الاخلاق بين الفلسفة وعلم الاجتماع ، دار المعارف ، الاسكندرية ، ١٩٦٧ م.
١٣. بطرس ، غالي و (محمود خيري عيسى) : المدخل في علم السياسة،مطبعة الاهرام التجارية، ط٥، القاهرة ١٩٧٦م.
١٤. بوبر ، كارل : المجتمع المفتوح واعداءه ، ت، السيد نفادي ، دار التنوير للطباعة والنشر ، ط١ ، بيروت ١٩٩٨ م.
١٥. تسيمر ، روبرت : في صحبة الفلاسفة ، مدخل لاعمالهم الفلسفية الرائدة ، ج١ ، ت عبد الله محمد ابو هشة ، دار الحكمة ، ط١ ، لندن ٢٠١١م.
١٦. توشار، جان: تاريخ الافكار السياسية، من اليونان الى العصر الوسيط، ج١، ت، ناجي الدراوشة، دار التكوين للتاليف والترجمة والنشر، ط١، دمشق، ٢٠١٠م .
١٧. جزاع ، طه : الفكر السياسي في فلسفة افلاطون،رسالة ماجستير،جامعة بغداد/كلية الاداب١٩٩٠م.
١٨. حسن، مؤيد بركات: الفكر السياسي في الفلسفة اليونانية بني افلاطون وارسطو، دراسة مقارنة، رسالة ماجستير (غير منشورة)، كلية الاداب، الجامعة المستنصرية، ٢٠٠٨م .
١٩. خاتمي ، محمد : مدينة السياسة(فصول من تطور الفكر السياسي في الغرب)،دار الجديد،ط١،بيروت٢٠٠٠م.
٢٠. ديورانت ، ول : قصة الحضارة – قيصر والمسيح او الحضارة الرومانية ج١٢ ت محمد بدران،نهضة مصر للطباعة والنشر،القاهرة٢٠٠١م.
٢١. رسل ، برتراند : تاريخ الفلسفة الغربية ، الكتاب الاول (الفلسفة القديمة) ، ت زكي نجيب محمود ، مراجعة احمد امين ، الهيئة المصرية العامة للكتاب ، (د.ط) ، القاهرة ٢٠١٠ م.
٢٢. زروخي ، اسماعيل : دراسات في الفلسفة السياسية ، دار الفجر للنشر والتوزيع ، ط١ ، القاهرة ٢٠٠١ م.

٢٣. ، زيعور، علي: الفلسفة في اوربا الوسيطة وعصري النهظة والاصلاح،المكتب العالمي للطباعة والنشر،بيروت١٩٩٨م.

٢٤. زكريا ، فؤاد : دراسة لجمهورية افلاطون ، الهيئة المصرية العامة للكتاب ، القاهرة ١٩٧٤ م.

٢٥. سباين، جورج: تطور الفكر السياسي، ج١،ت حسن جلال العروسي، مراجعة وتقديم عثمان خليل عثمان،دار المعارف ،ط٤ القاهرة١٩٧١م.

٢٦. شاتلبه، فرانسوا، معجم المؤلفات السياسية،ت محمدعرب صاصيلا،المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع ط٢ بيروت٢٠٠١م.

٢٧. . شتراوس، ليو: تاريخ الفلسفة السياسية، ج١، ت محمودسيد احمد،المجلس الاعلى للثقافة،ط١ القاهرة ٢٠٠٥م.

٢٨. عادل ، هبة : حضور الفكر التربوي الافلاطوني في فلسفة برتراند رسل ، اطروحة دكتوراه ، كلية الاداب ، جامعة بغداد٢٠٠٢م .

٢٩. العبد الله ، مهى عيسى:الفلسفي والايدولوجي في نظرية افلاطون السياسية،رسالة ماجستير،جامعة بغداد/كلية الاداب١٩٩٦م.

٣٠. فريس ، جان كلود :القديس اوغسطين ،ت عفيف رزق،المؤسسة العربية للدراسات والنشر،ط٢،بيروت١٩٨٢م.

٣١. فياض ، عامر حسن و(علي عباس مراد) :مدخل الى الفكر السياسي القديم والوسيط،دار زهران للنشر والتوزيع،ط١،عمان٢٠٠١م.

٣٢. قاسم، عبد الستار : الفلسفة السياسية التقليدية،المطبعة ألاردنية(د.ت)عمان١٩٧٩م.

٣٣. ماتيي ، جان فرانسوا : افلاطون ، ت حبيب نصر الله ، مجد للنشر والتوزيع ، ط١ بيروت ،٢٠١٢ م.

٣٤. محمود عبد الرزاق : الاصول الفلسفية للتربية (فلاسفة التربية من سقراط الى برتراند رسل) ، دار البحوث العلمية ، ط١ القاهرة ١٩٧٤ م.

٣٥. مديوني ، معز : مقدمة لقراءة فكر اوغسطينوس ، جداول للنشر والتوزيع ، ط١ ٢٠١١م .

٣٦. موسى ، سلامة : احلام الفلاسفة ، سلامة موسى للنشر والتوزيع ، ط١ ، ١٩٢٦ م .

٣٧. مطر ، اميرة حلمي : في فلسفة السياسة ، دار الثقافة للطباعة والنشر ، ط٢ القاهرة ١٩٧٨م .

٣٨. نبي ، سربت: المجتمع المدني، السيرة الفلسفية للمفهوم، مؤسسة حمدي للطباعة والنشر، ط١، السليمانية، ٢٠٠٦م.

٣٩. هوبز، توماس: اللفياثان، الاصول الطبيعية والسياسية لسلطة الدولة، ترجمة، ديانا حرب وبشرى صعب مراجعة وتقديم، د. رضوان السيد، منشورات دار الفاربي وكلمة، ط١، بيروت ٢٠١١ م .

وايضاً ،

jaspers, karl: plato and Augustine, a Harvest book, Newyourk, 1957 .

تأثير الأوساط المختلفة على نمو شتلات الكتالبا Catalpa bignonoides ولسان الطير Ailanthus glandulosa تحت ظروف الظلة الخشبية

زانا ابوبكر احمد زندي

جامعة صلاح الدين /اربيل

كلية الزراعة

قسم الغابات

خرامان نادر حمد

وزارة الزراعة /أربيل

مديرية الابحاث الزراعية

قسم الغابات والمراعي

الخلاصة

أجريت هذه الدراسة في مديرية البحوث الزراعية في أربيل خلال الموسمين ٢٠١١-٢٠١٢ . وتضمن البحث دراسة بعض صفات النمو لشتلات أشجار الكتالبا Catalpa bignonoides ولسان الطير.Ailanthus glandulosa Desf صممت التجربة وفق تصميم القطاعات العشوائية الكاملة RCBD بثلاث مكررات ودراسة عامل واحد هو أستخدام ثلاثة أوساط ترابية (زميج ,زميج+رمل ,زميج+سماد يوريا ٠،٢٠ غم /نبات).تم قياس صفات النمو(ارتفاع النبات،طول الجذر،قطرساق النبات،الوزن الطري والوزن الجاف لكل من المجموعين الجذري والخضري)لكلا النوعين النباتيين .وجدت فروقات معنوية بين المعاملات الثلاث للصفات (الوزن الجاف والوزن الطري للمجموع الجذري والوزن الجاف للمجموع الخضري)بالنسبة لنبات الكتالبا ،اذ اعطى أستعمال زميج مع ٠,٢٠ غم يوريا/ نبات زيادة معنوية في الاوزان الثلاثة مقارنة بالمعاملتين الاخريتين فيما لم تتبين فروقات معنوية في بقية الصفات المدروسة .ولم يظهر فرق معنوي بين أستخدام الاوساط الترابية الثلاثة لجميع الصفات المدروسة لنبات لسان الطير .

المقدمة

١- الكتالبا .Catalpa bignonoides Walt

تتبع أشجار الكتالبا عائلة Bignoniaceae وله ١١ نوع في العالم بينما يوجد له نوع واحد في العراق هو Catalpa bignonoides ،وهي أشجار متوسطة الحجم،الموطن الاصلي له جنوب شرق الولايات المتحدة الامريكية (بدر،٢٠٠٣) وتعد شجرة متساقطة الاوراق يصل ارتفاعها الى ١٣ – ٢٠ م وقطرها ١٣ – ٢٢ سم في العالم, النمو غير منتظم،التاج عريض يشمل الساق الرئيسي وفروع رئيسية منتشرة قوية والقلف بني فاتح والاوراق بسيطة قلبية خضراء مصفرة متقابلة وذات حافة كاملة طولها ١٥-٣٠ سم وعرضها ١٠-١٧ سم (USDA & NCRS،٢٠١٢) الأزهار بيضاء اللون مخططة بالأصفر ومبرقشة باللون البني والارجواني طولها ٢,٥-٤ سم توجد في مجموعات قائمة كبيرة ذات منظر جذاب يصل طولها الى ١٧-٢٠ سم على أطراف الفروع خلال شهري أيار وحزيران والثمار قرون أسطوانية رفيعة يصل طولها الى ١٥-٢٠ سم تظهر في نهاية الصيف وتبقى على الأشجار خلال الشتاء ويتميز النبات بمجموع جذري عميق(Gayer،٢٠٠٠) وله عدة تسميات عالمية حيث يسمى عند الانجليز ب شجرة السيجار Cigar Tree نسبة الى شكل الثمار وعند ألالمان يسمى بـ Trompeten baum وفي الولايات المتحدة يسمى Cheroke (U.S Center for wood Anatomy research,٢٠١٢) والجنس Catalpa واسع الانتشارفي

العالم يوجد نوعان منه في أمريكا الشمالية و ٥ نوع في الهند و٤ أنواع في الصين ووجد في الولايات المتحدة منذ ٢٠٠ عام وحالياً يوجد في بعض مناطق أوربا ونيوزلندا والشرق الاوسط (Gilman،١٩٩٣)والشجرة ذات نمو سريع وتنمو بكفاءة في ألاجواء الجافة وتتحمل درجات الحرارة المرتفعة والمنخفضة إذ تنمو في الاجواء المشمسة ونصف مظللة (Roitzch،١٩٦٩)وتنمو في عديد من الترب منها الطينية والرملية والمزيجية والقاعدية والحامضية الرطبة وجيدة الصرف وتتحمل الجفاف(University of Illinois،٢٠٠٥)والغرض الرئيسي لزراعة الاشجار هي القيمة الجمالية إذ تزرع كأشجار الظل في تشجير جوانب الطرق وفوق المسطحات الخضراء كأشجار مفردة كما يستخدم في أنظمة مصدات الرياح وألاحزمة الخضراء بالاضافة الى أستخدام الخشب في عمل ألاسيجة حول المزارع بسبب تحملها ظروف داخل التربة وكذالك يصنع منه الفحم وألادوات الزراعية البسيطة وألاثاث وأعمدة الهواتف (American forest،٢٠٠٨)وفي المجال الطبي له فوائد كثيرة حيث يستخرج من عصير الاوراق مرهم لعلاج التورمات والقلف يجفف ويسحق لعمل باودر يخلط مع الشاي لعلاج الغدة الدرقية وللشجرة فوائد جانبية أخرى مثل جمع اليرقات على الاوراق وتجميدها للاستخدامها كطعوم لصيد الاسماك فيما بعد بالاضافة الى ان له ظاهرة التضاد الحيوي ALLELOPATHY والذي بسببه يدخل ضمن دورات المكافحة الحيوية ويعاب على شجرة الكتالبا كثرة مخلفاتها أذ يسقط في الربيع عدد كبير من عناقيدها الزهرية وفي الخريف تتساقط اوراقها (University of Florida،٢٠١١).

٢- لسان الطير Ailanthus glandulosa Desf.

شجرة متساقطة ألاوراق يصل أرتفاعها ١٠–٢٣ م وقطرها ٢٥–٩٠ سم والتفريع غير متداخل (بدر،٢٠٠٣).له عدة تسميات عالمية أذ يسمى في الصين يسمى Chinese sumac وفي المانيا Gotterbaum ويتبع هذا النبات العائلة Simarubaceae لها عدة أنواع في العالم منها A. altissima ،A. pergrina ،A. glandulosa ، وفي العراق يوجد له نوع واحد فقط هو Ailanthus glandulosa Desf. (عبد الله،١٩٨٨) وهي أشجار صغيرة الى متوسطة الحجم موطنها الاصلي الصين (Hu،١٩٧٩) ومنها أدخلت الى أوربا عام ١٧٥١ م ومنها الى الى شمال أمريكا عام ١٧٨٤م (Swingle،١٩١٦) وكذالك أدخلت من الصين مباشرة الى الولايات المتحدة عبر تجار الذهب عام ١٨٥٩ (Hu،١٩٧٩) وتعد حالياً واسعة الانتشار في العالم إذ سجلت في ٤٢ ولاية أمريكية من قبل USDA plant data base وادخل الى أفريقيا عبر أوربا (Boukroute،١٩٩٩) والشجرة ذات خاصية التضاد الحيوي Allelopathy يثبط نمو الكثير من النباتات الحولية المزروعة حولها وكذالك يدمر المماشي القريبة منها بواسطة النظام الجذري والتكاثر الخضري للسرطانات الجذرية (Mergen،١٩٥٩) ويستخدم حالياً بشكل واسع في برامج المكافحة الحيوية (Ding وأخرون،٢٠٠٦)والقلف بني فاتح مخطط أملس والاوراق مركبة ريشية فردية متبادلة طولها ٣٠–١٠٠ سم تحتوي على ١١–٣١ وريقة طول كل منها ٧–١٢ سم وعرضها ٢–٥ سم وحافة الوريقات كاملة والاوراق الحديثة لونها أحمر يتحول الى اللون ألاخضر،الازهار كبيرة مصفرة هرمية طرفية في مجموعات تظهر في الربيع ،الاشجار أحادية الجنس ثنائية المسكن والثمار صفراء الى حمراء نحاسية، البذور مجنحة طولها ٤سم،الاجنحة مطبقة نوعاً ما توجد في مجموعات متزاحمة والمجموع الجذري سطحي (بدر،٢٠٠٣) وهي من الاشجار المدخلة الى العراق سريعة النمو تتحمل الحرارة والبرودة ، المتطلبات المائية لها (٣٥٠–٦٠٠) ملم في السنة وتنمو في معظم الترب منها الرملية والمزيجية تتحمل الحموضة والقلوية والملوحة والجفاف (Kostel-Huges،٢٠٠٥)وغالباً يزرع في المناطق المفتوحة (Knap & Canham،٢٠٠٠) كما يتحمل الظل (Ditomoso & Healy،٢٠٠٧) ويتحمل الترب الضحلة والجافة وقليلة العناصر الغذائية (Kowarik،٢٠٠٧)و(Howard،٢٠٠٤)وتتحمل التلوث الهوائي بشدة اذ يستطيع العيش في البيئات القاسية (Ditomoso & Healy،٢٠٠٧) و(Ditomoso &

Saumel،٢٠٠٧) تستخدم لتشجير حواف البرك في الظل والمناطق المعرضة للتعرية وفي تنسيقات الحدائق العامة (بدر،٢٠٠٣) ولتشجير المنحدرات وتأسيس مصدات الرياح وألاحزمة الواقية (Roitzch-reader،١٩٦٩) كما ان خشبها خفيف يستعمل لأستخراج السليلوز منه(Feret،١٩٨٥)وفي المجال الطبي يستخدم القلف والخشب له الذي يحتوي على مادة مرة هي Ailanthin وصابونيات كما يحتوي الخشب على مادة بلسمية وتانينات والقلف طارد للديدان ونافع في حالات الدوسنتاريا وقاتل للحشرات (بدر،٢٠٠٣)وفي الصين يستخدم الاوراق لتغذية يرقات دودة الحرير والقلف والجذور والاوراق والثمار في صنع العقاقير الطبية والخشب في صناعة الاثاث (Hu،١٩٧٩)وعند تغذية نحل العسل على زهور النبات يعطي عسل ذو نوعية جيدة (Melville،١٩٤٤) إن كلا النباتين C. bignonoides و A. glandulosa يتكاثران بالبذور دون الحاجة الى أجراء معاملات أولية قبل النثر عادة ولكن يفضل تنضيد بذور لسان الطير ٢-٣ أشهر قبل الزراعة كما يتكاثر لسان الطير خضرياً بواسطة السرطانات الجذرية Root suckers (عبد الله،١٩٨٨) كما يمكن خزن بذورها في المخازن الباردة دون تلف(Goor & Barney،١٩٦٨).

كان الهدف من أجراء هذا البحث هو إيجاد أفضل وسط زراعي لاكثار شتلات نباتي الكتالبا ولسان الطير اللذان هما من أشجار زينة غاباتية لاستخدامهما في تشجير وتنسيق الحدائق والباركات لتميزهما بجمالية وملائمتهما لمناخ محافظة أربيل خاصة والمنطقة عامة .

المواد وطرائق البحث

أجريت هذه الدراسة في الحقول والمختبرات والظلة الخشبية لمديرية ألابحاث الزراعية التابعة لوزارة الزراعة في أربيل للفترة من بداية السنة ٢٠١١ وحتى منتصف السنة ٢٠١٢ وتضمنت دراسة أشجار الكتالبا Catalpa bignonoides ولسان الطير Ailanthus glandulosa ونفذت التجربة وفق تصميم RCBD ذات عامل واحد بثلاث مكررات لكل نوع نباتي.

١- البذور

تم جلب بذور الكتالبا ولسان الطير من المخزن المبرد لمشتل غابات اربيل وتم أستخلاص بذور الكتالبا من القرنات وإزالة ألاجنحة من لسان الطير ولم يجرى أية معاملات أولية قبل النثر البذور .

٢- تحضير الدايات والزراعة

جهزت الدايات للنباتين داخل المرقد بأبعاد (١*٠,٥)م وأستخدم وسط ترابي زميجي ناعم خالي من ألاحجار وبذور ألادغال وزرعت البذور بتأريخ ١٦-١-٢٠١١ بشكل عشوائي داخل الدايات بعمق ٠,٥ سم وتم ري الدايات بعد أنتهاء عملية الزراعة ثم تمت التغطية .

٣- تحضير ألاوساط وألاكياس

أستعملت في البحث ثلاثة أوساط ترابية للتفريد وهي :

أ- تربة زميجية فقط T1

ب- تربة زميجية مع رمل T2

ج- تربة زميجية مع سماد يوريا ٠,٢٠ غم / كيس T3

أستعملت أكياس بلاستيكية سوداء اللون من Polyethylene أسطوانية الشكل بأرتفاع ٣٠سم وقطر ١٥سم للتفريد وصممت البحث وفق تصميم RCBD ذات عامل واحد بثلاث مكررات لكل نوع نباتي ،إذ أستعمل لكل مكرر ٥ كيس ولكل وسط ١٥ أكياس وكان عدد المعاملات ٤٥ معاملة وجهزت ألاكياس وملئت بألاوساط الثلاثة.

٤- التفريد

بعد إنبات البذور ووصول البادرات الى الحجم المناسب (١٢)سم فردت في أكياس بلاستيكية مملوءة بالاوساط الثلاثة بتأريخ ٢٨-٣-٢٠١١ وبمعدل ٥ بادرات لكل مكرر أي ١٥ بادرة لكل معاملة وتم التفريد داخل الظلة الخشبية وسقي البادرات بعد التفريد بالماء الرذاذي مباشرة .

٥- التسميد

تم تسميد معاملة واحدة (زميج+سماد يوريا ٠,٢٠ غم /كيس) بتأريخ ١٠-٤-٢٠١١ وأضيف السماد بشكل محبب الى الكيس البلاستيكي .

٦- عمليات الخدمة الزراعية

أجريت عمليات الخدمة الزراعية للشتلات من السقي المستمر حسب الحاجة والتعشيب وأبقيت الشتلات داخل الظلة الخشبية ٦ أشهر بعد أجراء عملية التفريد لغاية ٣٠-٩-٢٠١١ .

٧- الصفات المدروسة

سجلت البيانات على الشتلات لموسمي النمو (الربيعي والخريفي) اذ تم أختيار ٥ شتلات عشوائياً من كل معاملة وأخذت القياسات للصفات النباتية (طول الشتلة،قطر الشتلة،وزن المجموع الخضري قبل وبعد التجفيف،وزن المجموع الجذري قبل وبعد التجفيف،طول الجذرالرئيسي)وتم وزن النماذج بواسطة ميزان حساس في المختبر ثم جففت في فرن كهربائي على حرارة ٧٠ م٥ ولمدة يومين وتم تحليل البيانات بواسطة برنامج SPSS للمقارنة بين المتوسطات تحت مستوى أحتمال ٥٪ .

النتائج والمناقشة

١- تأثير الاوساط الترابية في بعض صفات النمو لشتلات الكتالبا المنتجة في الظلة الخشبية

يشير الجدول (١) الى الصفات الحقلية لنبات الكتالبا عند بداية ونهاية الموسم و يتضح من الجدول (٣) تحليل التباين للصفات المدروسة لنبات الكتالبا عدم وجود فروقات معنوية للصفات (ارتفاع النبات،قطر النبات،وزن المجموع الخضري)عدم وجود فروقات معنوية بين متوسطات الصفات النباتية للأوساط الثلاثة (زميج،رمل+زميج، زميج+سماد يوريا ٠.٢٠ غم /نبات)المستخدمة في البحث وعلى درجة حرية ٥٪ وكانت معدلات الصفات للمعاملات على التوالي لصفة ارتفاع النبات (٤٤.٢، ٤٠.٥، ٤٧.٥)سم ولصفة قطر النبات (٧.٨٥، ٧.٤٨، ٨.٤٤)ملم ولصفة الوزن الطري للمجموع الخضري (١٨.٣٣، ٢٠.٦ ،

٣٤.٣٧) غم في نهاية الموسم،ويرجع سبب عدم وجود فروقات معنوية مابين المتوسطات للاوساط الثلاثة لهذه الصفات وخاصة معاملة السماد النتروجيني هو ان جميع الاوساط تحتوي على نسبة ولو كانت متفاوتة من عنصر النتروجين وخاصة المزيج وأيضا يمكن ان تكون الكمية المضافة من السماد (٠.٢٠ غم /شتلة) قليلة وغير كافية لنمو الشتلات وأعطاء فروقات للصفات النباتية إذ أستنتج (Popoveski،١٩٧٤) بأن التسميد النتروجيني لبادرات Pinus strobus يؤدي الى تحسين النمو الطولي والقطري لهذه البادرات وذلك للدور الذي يلعبه النتروجين في النبات حيث يدخل في تركيب عديد من البروتينات التي تعمل كأنزيمات لكثير من الفعاليات الحيوية في النبات وله أهمية كبيرة في بناء جزيئة الكلوروفيل (حمد،٢٠١٠)و(صديق ،١٩٨٨) أمابالنسبة للصفات (وزن المجموع الجذري ،وزن الخضري الجاف،وزن الجذر الجاف)تشير النتائج الى وجود فروقات معنوية بين المتوسطات للأوساط الثلاثة على مستوى معنوية ٥٪ ،الجدول(١) اذ كانت وزن المجموع الجذري للمتوسطات (٣.٩٨، ١٣.٤٥، ٢٠.٥٥) غم على التوالي ولصفة وزن الجذر الجاف كانت المتوسطات (٠.٩٨، ٤.١٧، ٦.٢٦) غم على التوالي وقد يعود سبب معنوية النتائج الى ان التربة الزميجية الغرينية هي ألافضل لكثير من العمليات الحيوية حيث أنها تحتوي على كمية من الطين وبالتالي كمية من النتروجين المتيسر لخزن كمية ملائمة من الماء والعناصر الغذائية (عثمان،١٩٨٨) كما ان الجذور لها قابلية التأقلم مع البيئات والترب المتعددة إذ تنمو في الترب الصلبة والجافة وتتغلغل في العمق للاستفادة من المياه والعناصر الغذائية بشكل أكفأ (رشيد،١٩٩٠) و (زندي، ٢٠٠٧)وهذا يتفق مع نتائج الباحث (Nath،١٩٨٤) إذ حصل على أفضل نمو لجذور شتلات الصنوبر روبرا Pinus rubra في الترب المزيجية الرملية وقد يرجع ذالك الى المحتوى الجيد للتربة الزميجية الرملية من العناصر الغذائية والماء والهواء .

٢- تأثير الاوساط الترابية في بعض صفات النمو لشتلات لسان الطير المنتجة في الظلة الخشبية

يتضح من الجدول (٢) الصفات لنباتية المدروسة لسان الطير عند بداية ونهاية الموسم حيث يتضح من الجدول (٤) تحليل التباين للصفات النباتية المدروسة لنبات لسان الطير عدم وجود فروقات معنوية بين متوسطات الصفات النباتية للأوساط الثلاثة على مستوى معنوية ٥٪ للصفات النباتية صالمدروسة لنبات لسان الطير(ارتفاع النبات،طول الجذر،قطر النبات،وزن المجموع الخضري،وزن المجموع الخضري الجاف، وزن الجذر الرطب ،وزن الجذر الجاف)إذ قلت قيم F المحسوبة لجميع الصفات عن قيم F الجدولية وبلغت القيم لصفة ارتفاع النبات للاوساط الثلاثة (زميج،رمل+زميج، زميج+سماد يوريا ٠،٢٠ غم /نبات) (٥٦.١، ٥١.٤، ٦٨.٢) سم على التوالي ولصفة قطر النبات(٦.٣، ٦.٢٩، ٨.٥٤) ملم ولصفة طول الجذر (٢٦، ٢٢.٢ ، ٢٩.٧)سم ولصفة وزن المجموع الخضري الرطب (٤٢.٢، ٦٣.١٢، ٧٢.٧٦) غم ولصفة وزن المجموع الخضري الجاف (١٢.١ ،١٧.١١، ١٨.٧١) غم ولصفة وزن الجذر (٨.٧، ١٢.٨ ،١٣.٨) غم ولصفة وزن الجذر الجاف (٢.٨٤، ٥، ٥.٨٦) غم كلها على التوالي وقد يرجع عدم معنوية النتائج الى ان النبات يعتبر من نباتات سريعة النمو والمستجيبة للترب ذات العناصر الغذائية وخاصة عنصر النتروجين حيث ان جميع الاوساط المستخدمة في البحث تحتوي على نسبة ولو قليلة من النتروجين (عبد الله وعلي،١٩٨٧) و(Brady،١٩٧٤) ووجد (حمد،٢٠١٠)عند تسميد الشتلات الغاباتية المتعددة بكمية (٠.٢٥ غم من النيتروجين)زيادة في النمو الطولي والقطري للشتلات إذ يدل ذلك على ان كمية المستخدمة للتسميد غير كافية للنمو وإعطاء فروقات معنوية بين الاوساط وكذالك وجد (Ranwell و أخرون،١٩٧٥) بأن التسميد النتروجيني يؤدي الى زيادة نسبة النمو بحوالي ٣٠٪ مقارنة بالاشجار الغير المسمدة كما وجد (Duffy،١٩٧٧) في الولايات المتحدة الامريكية بأن النمو الطولي للشتلات Pinus taeda أزداد في الترب المزيجية المسمدة بالنيتروجين .

الجدول (١) الصفات النباتية المدروسة لنبات الكتالبا

ت	المعاملة	عند تفريد		نهاية الموسم						
		ارتفاع النبات سم	طول الجذر سم	طول النبات سم	طول الجذر سم	قطر النبات ملم	الوزن الطري للمجموع الخضري غم	الوزن الجاف للمجموع الخضري غم	الوزن الطري للجذر غم	الوزن الجاف للجذر غم
1	زميج (مشاهدة)	10	12.8	44.2	21.40	7.85	18.33	2.51	3.98	0.98
2	رمل +زميج	9.5	12.8	40.5	24.16	7.48	20.6	5.75	13.45	4.17
3	زميج+يوريا ٠.٢٠ غم	9.2	11	47.5	31.33	8.44	34.37	10.04	20.55	6.26

الجدول (٢) الصفات النباتية المدروسة لنبات لسان الطير

ت	المعاملة	عند التفريد		نهاية الموسم						
		ارتفاع النبات سم	طول الجذر سم	ارتفاع النبات سم	طول الجذر سم	قطر النبات ملم	وزن الخضري الرطب سم	وزن المجموع الخضري الجاف غم	وزن الجذر الرطب غم	وزن الجذر الجاف غم
1	زميج (مشاهدة)	8.83	6.66	56.1	26	6.3	42.12	12.01	8.7	2.84
2	رمل+ زميج	7.66	7.8	51.4	22.2	6.29	63.12	17.11	12.8	5
3	زميج+يوريا ٠.٢٠./غم	8.66	6.5	68.2	29.7	8.54	72.76	18.71	13.8	5.86

الجدول (٣) تحليل التباين للصفات النباتية المدروسة لنبات الكتاليا

ت	المعاملات	معدل وزن الجذرغم	معدل وزن جاف للجذرغم	معدل وزن الخضري غم	معدل قياس القطر ملم	معدل وزن خضري جاف غم
١	زميج (مشاهدة)	٣.٩٨٠	٠.٩٨٠	١٨.٣٣٧	٧.٨٥٧	٢.٥١٠
٢	رمل وزميج	١٣.٤٥٣	٤.١٧٣	٢٠.٦٢٣	٧.٤٩٠	٥.٧٥٧
٣	زميج ويوريا٠.٢٠غم	٢٠.٥٥٦	٦.٢٦٣	٣٤.٣٧٧	٨.٤٤٧	١٠.٠٤٠
٤	Mean	١٢.٦٦٢	٣.٨٠٦	٢٤.٤٤٥	٧.٩٣١	٦.١٠٢
٥	LsD	١٧.٥	2.77	N.S	N.S	٤.٦٨
٦	C.V	٣٩.٣٤	٤١.١١	٤٨.٦٩	٨.٥	٣٣.٨٤

الجدول(٤) تحليل التباين للصفات النباتية المدروسة لنبات لسان الطير

ت	المعاملات	معدل وزن الجذر غم	معدل وزن جاف الجذرغم	معدل وزن الخضري غم	معدل قياس القطرملم	معدل وزن خضري جاف غم
١	زميج (مشاهدة)	٨.٧٠	٢.٨٤٠	٤٢.١٢٣	٦.٣٠٠	١٢.٠١٣
٢	رمل وزميج	١٢.١٣٣	٤.٠٧٣	٦٣.١١٧	٦.٢٩٧	١٧.١٠٧
٣	زميج ويوريا٠.٢٠غم	١٣.٧٥	٤.٦٩٧	٧٢.٧٦٧	٨.٥٣٧	١٨.٧٠٧
٤	Mean	١١.٧٥٦	٣.٨٧	٥٩.٣٣٦	٧.٠٤٤	١٥.٩٤٢
٥	LsD	N.S	N.S	N.S	N.S	N.S

الاستنتاجات والتوصيات

طالما لم تفي النتائج المتحصلة من هذه الدراسة بأهداف البحث عملياً ، لذا يوصى بأعادة التجربة مستخدمة التسميد النتروجيني كعامل مستقل مع اختبار المزيد من الاوساط الترابية المتوافرة محلياً وضمان تجانسها ومعرفة تراكيبها وكذالك دراسة الصفات التشريحية الى جانب الصفات المورفولوجية لنمو النبات .

المصادر العربية

١- بدر،مصطفى(٢٠٠٣)موسوعة الاشجار والبيئة ،منشأة المعارف –الاسكندرية – مصر.

– عبدالله ، ياوز شفيق (١٩٨٨). أسس تنمية الغابات . وزارة التعليم العالي والبحث العلمي / جامعة الموصل.

٣-عبدالله ، ياوز شفيق (١٩٨٤). بذور أشجار الغابات . وزارة التعليم العالي والبحث العلمي / جامعة الموصل.

٤-عبدالله ، ياوز شفيق وهاشمعلي يونس(١٩٨٧). تأثير اوساط التفريد والتسميد النتروجيني والموسم على نمو شتلات الصنوبر البروتي في مشتل نينوى (زانكو-المجلد ٥،العدد٢) .

٥- عثمان،شيرزاد عمر (١٩٨٨)تأثير ترب مناطق مختلفة في أربيل ومواعيد التفريد على أنتاج شتلات الصنوبر البروتي Pinus brutia Ten.، الثويا الشرقية Biota orientalis Endl.، اللوز Prunus amygdalus Batsch والبلوط Quercus aegilops L. ،رسالة ماجستير ،كلية الزراعة،جامعة صلاح الدين.

٦- صديق ، عصام عبد الستار (١٩٨٨). تربة الغابات . وزارة التعليم العالي والبحث العلمي ، جامعة الموصل.

٧ - رشيد ، ياسين احمد (١٩٩٠) . دراسة بيئية وتصنيفية لتوزيع الغطاء النباتي في وادي حجران / أربيل . رسالة ماجستير ، كلية العلوم / جامعة صلاح الدين .

٨-حمد،شيرزاد عمر (٢٠١٠)تأثير بعض المعاملات الاولية ومواسم النثر والتفريد في أنتاج شتلات الغابات من البقوليات تحت ظروف وأوساط ترابية مختلفة ،رسالة ماجستير ،كلية الزراعة،جامعة صلاح الدين.

٩-زندي،زانا ابوبكر أحمد(٢٠٠٧)الاضرار الحيوية وغير الحيوية للغابات الطبيعية في شقلاوة /أربيل، رسالة ماجستير ،كلية الزراعة ،جامعة صلاح الدين.

Refrences

1-American Forests. National register of big trees: northern catalpa. (http://www.americanforests.org/resources/bigtrees/register.php?details=140) [online: cited 14 August 2008].

2 -Boukroute A. 1999. Present state of street trees in Oujda City (Eastern Morocco): special case of plane tree.In: Lemattre M, Lemattre P, Lemaire F, editors. Proceedings of the International Symposium on Urban Tree Health, Paris, France, 22_26 September 1997. Acta Horticulturae. pp 377_381.

3- Brady**,** N. C. (1974). The nature and properties of soil 8th – ed Macmillan company . Inc New york . 639 p.

4- DiTomaso J. M. and E. A. Healy 2007. Weeds of California and Other Western States. Oakland, CA. University of California Division of Agriculture and Natural Resources.

5- Duffy,P.P.(1971)Loblolly pine seedlings respond to foliar nitrogen fertilization .for. Abstr. Vol. (33)3 .

6- Feret, P.P. 1985. Ailanthus: variation, cultivation and frustration. J. Arboricult. 11: 361–368.

7-Foth,HD. (1984)fundamentals of soil science 7th ed John wielly and soon,USA.

8-Geyer. W.A. 2000. Catalpa Outline Data Sheet. The forestry compendium – a silvicultural reference. CABI Publishing. Wellingford, Oxon, U.K.

9-Gilman, E.F. and D.G. Watson. 1993. Catalpa spp. Fact Sheet ST-130. University of Florida, Florida Cooperative Extension Service, Environmental Horticulture Department, Institute of Food and Agricultural Sciences.

10-Goor AY, Barney CW. 1968. Forest tree planting in arid zones. New York: Ronald Press. Graves WR. 1990. Stratification not required for tree-of-heaven seed germination. Tree Planters' Notes 41:10_12.

11- Howard, J.L., 2004. *Ailanthus altissima*. In: Fire Effects Information System, [Online]. US Department of Agriculture, Forest Service, Rocky Mountain Research Station, Fire Sciences Laboratory (Producer). http://www.fs.fed.us/database/feis/S.

12-Hu S. 1979. Ailanthus. Arnoldia 39:29_50.

13- Knapp, L. B. and C. D. Canham. 2000. Invasion of an old-growth forest in New York by Ailanthus altissima: sapling growth and recruitment in canopy gaps. Journal of the Torrey Botanical Society 127: 307-315.

14- Kostel-Hughes, F., Young, T.P., Wehr, J.D. 2005. Effects of leaf litter depth on the emergence and seedling growth of deciduous forest tree species in relation to seed size. Journal of the Torrey Botanical Society 132: 50–61.

15- Kowarik, I. and I. Säumel. 2007. Biological flora of Central Europe: *Ailanthus altissima* (Mill.) Swingle. Perspectives in Plant Ecology, Evolution and Systematics 8: 207-237.

16- Melville, R. 1944. *Ailanthus*, source of peculiar London honey. Nature (London) 154: 640.

17-Mergen F. 1959. A toxic principle in the leaves of Ailanthus. Botanical Gazette 121:32_36.

18-Popoveski,p. (1974)effects of NPK fertilizers on the development of *pinus strobus* seedling in the nursery .for. Abstr vol. 35(12)

19-Rnwell,J.F. & A.J. Dimuli llins (1975)A preliminary study on the response of timber in the trunks of fertilization .soils and fertilizers vol.38(10).

20-Roitzsch– Reader, J. E. (1969). Forest Trees in Iraq . University of Mosul.

21-Swingle WT. 1916. The early European history and the botanical name of the tree-of-heaven, Ailanthus altissima . Journal of the Washington Academy of Sciences 6:409_498.

22-U.s center for wood anatomy Resources ,USDA forest service (2012)

23-University of Florida (2011)Gilman and Watson.

33-University of Illinois. Northern Catalpa (Catalpa speciosa). (http://www.urbanext.uiuc.edu/treeselector/index_tree.cfm?id=30) [online: cited 24 March 2005]. University of Illinois Extension.

34-United state Department of Agriculture & natural resources conservation service (2012)

Abstract

This study was conducted in the Department of Agricultural Research in Erbil during the 2011-2012 seasons. The research includes the study of some growth traits of tree seedlings catalpa *Catalpa bignonoides* and Ailanthus *Ailanthus glandulosa* Desf. Each experiment was designed according to the type of vegetarian randomized complete block RCBD with three replications and study one factor is the use of three Soil media (Silt, Silt + Sand, Silt+ Urea 0.20 g /plant).it measure growth traits (plant height, root length , Diameter stem plant, fresh weight and dry weight of each of the two parts root and vegetative) for both species . Significant differences were found between the three treatments for character (dry weight and fresh weight of the total root dry weight of shoots) for plant *catalpa*, as it gave using silt with 0.20 gm urea / plant a significant increase in the weights of the three compared with the other two treatments while no significant differences were found in the other characters .and don't show a significant difference among the use of the three media soils for all characters of plant *Ailanthus*.

پوختە

ئەم تویژینەوەیە ئەنجام درا لەبەریوەبەرایەتی تویژینەوەی کشتوکاڵی هەولێر لەساڵانی ٢٠١١–٢٠١٢ . تویژینەوکە خویندن وشیکردنەوەی چەند خەسلەتیکی گەشەکردنی لەخو گرتبو بو رووەکەکانی کەتالبا Catalpa bignonoides وە زمانی باڵندە Ailanthus glandulosa Desf. ,تویژینەوەکە دیزاین کرا بۆ هەر رووەکیك بەپی دیزاینی بلوکی پەرتوبلاوی تەواو RCBD بەسی دوپاتکەرەوە وشیکردنەوەی یەك هوکار ئەویش بەکارهینانی سی جور لەمیدیای خاکی کشتوکاڵی (لیم ،لیم +قوم,لیم+٠,٢٠ گم یوریا /رووەکیك). پیوانەی گەشەکردنی ئەم خەسلەتانە ئەنجام درا (درێژی رووەك، درێژی رەگ،تیرەی قەدی رووەك،کیشی تەر و وشك بو هەردوو پارچەکانی رەگ وبەشی سەوز بو هەردوو رووەکەکە . سەبارەت بە رووەکی کەتالبا جیاوازیەکی باش بینرا لەمابەینی هەرسی مامەڵەکان بو خەسلەتەکانی (کیشی ووشك و تەر بو بەشی رەگ وە کیشی ووشك بو بەشی سەوز ،کە دەرکەوت بەکارهینانی (لیم+٠,٢٠ گم یوریا/رووەك)زیادکردنی هەر سی کیشەکان بەبەراورد لەگەڵ دوو مامەڵەکەی تر بەلاَم ئەم جیاوازیە نەبینرا لەخەسلەتەکانی تر. وەلەهەمان کاتدا هیچ جیاوازیەك بەدی نەکرا لەمابەینی بەکارهینانی هەر سی میدیای خاك بو هەموو سیفەتەکانی رووەکی زمانی باڵندە .

دور الاعلام الجامعي في ترويج المعرفة العلمية في جامعات اقليم كوردستان

(دراسة مسحية على الاساتذة في جامعة السليمانية)

دكتور فواد علي احمد/ جامعة السليمانية/ سكول العلوم الانسانية/قسم الاعلام

ملخص البحث

يضم الجزء الاول للبحث مقدمة البحث ومنهجيته والتي يتكون من: مشكلة البحث واهميته واهدافه ومجتمعه وعينته وخصائص المهنية للمبحوثين و منهجيته ومجالاته وادواته واساليبه والصدق الظاهري والثبات وتعليمات المقياس، اما مفاهيم البحث هي شرحا موجزا للمفاهيم الاساسية الموجودة وتوضيحها شرحا موجزا.

أما الجزء الثاني فقد تناول فيه عرضا لنتائج استبانة البحث وتحليلها وعادات المبحوثين في التعرض لقنوات الاعلام الجامعي، ثم عرّج على شرح نتائج تلك الدراسة الميدانية المعززة بالجداول والاحصائيات، فضلا عن شرح المقياس الذي اعده لهذا الغرض في جزء الثالث، وعرض استنتاجات البحث وتوصياته ومقترحاته في الجزء الرابع، وقائمة المراجع والمصادر وملخص البحث بلغة الكوردية والانكليزية.

وتصنف هذه الدراسة ضمن البحوث الوصفية، واعتمدت على المنهج المسحي، وتبن الباحث مقياس ثلاثي ليكرت لبناء المقياس، واشملت الفقرات النهائية على (٢٥) خمسة وعشرون فقرة بعد عرضه على مجموعة من الخبراء من علوم الاعلام والنفس والاجتماع لمعرفة مدى صلاحيتها لصدق المقياس، وبعد اختبار القوة التميزية للمقياس الغيت (٤) فقرات واصبح المجموع النهائي (٢١) فقرة، واختبرت عينة البحث باسلوب العينة العشوائية المنتظمة على المبحوثين من اساتذة الجامعة وعددهم(٢٠٠) مبحوثا في جامعة السليمانية كعينة البحث.

يهدف هذا البحث الى التعرف على دور الاعلام الجامعي في ترويج المعرفة العلمية في اقليم كوردستان، وحدد الباحث الاهداف الاتية:

الهدف الاول: التعرف على مدى استخدام الاعلام الجامعي في ترويج المعرفة العلمية في جامعات اقليم كوردستان.

الهدف الثاني: هي:-

ا-التعرف على عادات الاساتذة الجامعيين في التعرض للقنوات الاعلامية الجامعية

ب-التعرف على دور وسائل الاعلام الجامعي في ترويج المعرفة العلمية.

وقد توصل البحث الى عدد من الاستنتاجات ابرزها:

١- تبين من خلال مقياس الدراسة انه لا دور للاعلام الجامعي في ترويج المعرفة العلمية في جامعات اقليم كوردستان.

٢-ضعف قنوات الاعلام الجامعي وعدم اتحاتها ادت الى ضعف دوره لدى اساتذة الجامعة لمتابعتهم لترويج المعرفة العلمية.

٣- غياب التوازن في التغطية العلمية وعدم ملائمتها مع مضمون االمادة الاعلامية في قنوات الاعلام الجامعي.

٤-لاعلام الجامعي يستمد ضروراته من: تزويد الاساتذة بالمعلومات العلمية والمساهمة في رفع مستوى معلوماتهم العلمية والمساهمة في رفع الوعي العلمي والمساهمة في رفع الثقافة العلمية و تساعد بالمشاركة في المناقشات العلمية.

اولا : مقدمة البحث ومنهجيته ومفاهيمه :

١- مقدمة البحث :

يعد الاعلام الجامعي جزء من العمل الإعلامي الخاص الذي يهتم بأوضاع وقضايا النخبة من المجتمع، والإعلام الجامعي يعد جزءاً لايتجزأ من هيكل الإعلام بكل قنواته ووسائله وتوجهاته، بل يعد من أهم مفاصله ومرتكزاته، ذلك لأنه يُعنى ويهتم بمحاورة نخبة المجتمع وصفوته من الأكاديميين والباحثين والمثقفين، ونقل قضاياهم وطموحاتهم إلى المجتمع.

كما أن هناك العديد من الاستراتيجيات والطموحات العلمية التي تسعى لها الجامعات في اقليم كوردستان ومن ضمنها المركز والدائرة الإعلامية لم تتحقق، كإصدار عدد من الأفلام الوثائقية والبرامج التلفزيونية والإذاعية المتنوعة عن مسيرة التعليم الجامعي في اقليم كوردستان والنهضة العلمية التي تشهدها بالإضافة إلى سعي الدائرة الى أن تكون حلقة وصل بين الجامعة ووسائل الإعلام وإثراء تلك الوسائل بما تحتاجه من أخبار وتقارير ومعلومات واحصائيات تهم التعليم الجامعي.

ومكانة دور الإعلام الجامعي في ترويج المعرفة العلمية في ظل التطورات الكبيرة في الحقل الاعلامي بكافة وسائله وقنواته، ويمكن الاستفادة من هذه التطورات بالنسبة للإعلام الجامعي.

ان نشر وبث وترويج المنجزات والنشاطات العلمية والبحثية في جامعات اقليم كوردستان تعتمد على عملية إحداث التغيير على مستوى الاداري والعلمي والمعايير والجودة حسب التطورات العلمية والتعليمية لتلك الجامعات، ومدى تأثيرها في تغيير المعرفة المعلوماتية، فلابد من توفر مستلزمات التسويق والترويج الجامعي الفاعل، والبحث عن إستراتيجية واقعية لتسويق تلك الأفكار والإبداعات والطاقات، والاعلام الجامعي بوسائله المتنوعة والجديدة هو من يسهم في بث ونشر وترويج المعرفة العلمية.

والدوائر والمراكز الإعلامية بجامعات اقليم كوردستان تتبنى فكرة تنظيم العديد من الندوات الخاصة بالإعلام الجامعي بحيث تحظى هذه الندوات بمشاركة واسعة من الأقطاب الإعلامية الكبرى في اقليم كوردستان، وتهدف الندوات إلى توضيح أكبر لماهية الإعلام الجامعي في اقليم كوردستان والتعريف بواقعه ووضع صورة مستقبلية له.

لذا ومن هذا المنطلق يحاول هذا الموضوع تسليط الاضواء على دور الاعلام الجامعي في ترويج المعرفة العلمية في اقليم كوردستان.

٢- الاطار المنهجي للبحث :

٢-١ اهمية البحث :

وسائل الاعلام والاتصال تضطلع بدور بالغ الاهمية على مختلف المستويات النظرية والتطبيقية وعلى نطاق واسع في ايصال معطيات الفكر والمعرفة الى الناس، والاهتمام العلمي بوسائل الاعلام والاتصال صناعة وانتاجا وتسويقا ومتابعة هو دليل بسيط على ما له من اهمية كبرى في التوجيه والتاثير في حياة الافراد(د.ابراهيم امام، ١٩٨٥)١.

وان التطورات السريعة في ثورة المعلومات وتكنلوجيا الاتصالات قد اثرت على النظام التعليمي ككل من مدخلات وعمليات ومخرجات، وساهمت التكنلوجيا الحديثة في تطوير طرق التدريس والاستراتيجيات الخاصة من خلال زيادة التفاعلية(د.عواطف عبدالرحمن وآخرون، ٢٠٠٩)٢.

والاعلام يعني التنوير عن طريق المعلومات والحقائق والارقام والاحصاءات ونحو ذلك، والاعلام ليس مجرد اعطاء معلومات ومعارف وانما المقصود هو عملية تغيير اتجاهات وتحريك الجماعات للعمل في اتجاه معين لتحقيق الاهداف المرجوة والقادرة على تغيير المجتمع(د.محمد خليل الرفاعي)٣.

الاعلام والاتصال صاحب الدور الاساسي في نقل المعلومات التي تمثل الارضية المعلوماتية لبناء الاتجاهات، والمثير من تفكير وتذكر وانتباه وعمليات نفسية ومعرفية يؤدي الى استجابة ونتيجة تشكيل الاتجاهات(عزيز حنا داود، وتحسين علي حسين، د.ت)٤.

واهمية هذا الدور الاخباري والتعليمي والتثقيفي والاقناعي كوظائف ظاهرة لوسائل الاعلام والاتصال كمصدر معلوماتي لاشباع واستخدام هذه الوسائل، ومن هنا تبرز المادة الاعلامية ونوعها والتي تم تعلمها ومن ثم التاثر بها، ويعني التاثير التغيير الذي يطرا على السلوك والتصرفات والقناعات واللغة بسبب مؤثر خارجي يتم اكتسابه عبر وسائل الاعلام المتاحة(د.ابراهيم امام، د.ت)٥.

ان وسائل الإعلام الجديد تعد مخزناً كبيراً للمعلومات، ومصدراً للمعرفة لم يسبق له مثيل في التاريخ البشري من حيث سهولة وسرعة الوصول إليه، بما فيها المواقع الالكترونية وسيلة مليئة بالعلم والمعرفة والمعلومات(د. خالد بن عبد الله الحلوة، ١٧-١٠-٢٠١٣)٦، وان استخدام هذه التطورات التكنلوجية الاعلامية والاتصالية في مجال الاختصاصات العلمية المتنوعة والتعليم الجامعي والاساتذة والطلبة في جامعات اقليم كوردستان، يعد امرا محتوما في مواكبة ومنافسة التطورات والحاجات الملحة فيها في داخل الجامعات، وترويجها وتسويقها خارج الجامعة والى المجتمع الكوردي.

٢-٢ مشكلة البحث:

ان الاعلام الجامعي في مؤسسات التعليم الجامعي هو وجه الجامعة الذي تطل به على المجتمع، فعليه تقع مسؤليته على التواصل مع المؤسسات والهيئات الاكاديمية الحكومية والخاصة، ونقل صورة الجامعة فكريا وثقافيا وعلميا من خلال المصداقية والتميز والتطوير المستمر والانفتاح على المجتمع على المستويات الداخلية والخارجية، كما تقوم جامعات اقليم كوردستان بايصال مخرجاتها العلمية والبحثية الى المجتمع عن طريق اعلامها الجامعي وما يصاحب ذلك من تطور ملموس وحقيقي.

ان دوائر ومراكز الاعلام الجامعي بوضع خطة عملية دائمة للتطوير والتغيير، مع التقويم المستمر لهذه الخطة وفق اخر المستجدات العالمية والحديثة في مجال التعليم وتدريب الاعلام، مع تبني استراتيجية عامة للتغير والتطوير، والجامعات تحتاج الى مؤسسات الاعلام لسد حاجات سوق المجتمع مع الاخذ بالاعتبار البيئة الخارجية، والظروف الاجتماعية والاقتصادية في عملية التخطيط والتطوير(د.احمد ابو السعد، ٢٠٠٩)٧.

احدى الاشكاليات التي تواجه المراكز والدوائر الاعلامية في جامعات اقليم كوردستان هي ان تلك المؤسسات انعكاس للواقع السياسي والثقافي والعلمي والاداري والمالي والقانوني لتلك الجامعات، لذا عندما نتحدث عن الاعلام الجامعي في اقليم كوردستان لا نستطيع ان نتحدث عنها بمعزل عن الجوانب التي تتأثر بها، وما دور الاعلام الجامعي في الترويج للمعرفة العلمية في جامعات اقليم كوردستان العراق؟ وما هي عادات الاساتذة الجامعيين في التعرض للقنوات الاعلامية الجامعية؟

٢-٣ اهداف البحث:

يهدف هذا البحث الى التعرف على دور الاعلام الجامعي في ترويج المعرفة العلمية في اقليم كوردستان، وحدد الباحث الاهداف الاتية:

الهدف الاول: التعرف على مدى استخدام الاعلام الجامعي في ترويج المعرفة العلمية في جامعات اقليم كوردستان.

الهدف الثاني: من خلال الفروض التعرف على:-

ا-عادات الاساتذة الجامعيين في التعرض للقنوات الاعلامية الجامعية.

ب-دور وسائل الاعلام الجامعي في ترويج المعرفة العلمية.

ج- مدى اعتماد الاساتذة على الاعلام الجامعي في ممارسة المعرفة العلمية.

د- مدى ملاءمة مضمون االمادة الاعلامية وتغطيتها العلمية في قنوات الاعلام الجامعي.

هـ- مدى ضرورة الاعلام الجامعي بالنسبة للاساتذة الجامعيين والاكاديميين.

٢-٤ مجتمع البحث وعينته :

يشمل المجتمع الاصلي لعينة البحث، الاساتذة في جامعة السليمانية، فقد اختار الباحث(٢٠٠) فردا من الاساتذة بطريقة عشوائية منتظمة، ويشير آلن في اختيار عدد افراد العينة الى تحديدها بحسب فقرات اداة البحث(المقياس)، وبنسبة (١-٥) اي خمس وحدات لكل فقرة(Allen, M.J.& Yen, W.M.(1979.)٨، ووفقا لرأي آلن فقد اختار الباحث (٢٠٠) فردا كعينة لبحثه، وهذا يعني ان كل فقرة من فقرات المقياس شملت(٩) فردا.

٢-٥ الخصائص المهنية للمبحوثين:

ا-النوع الاجتماعي:

جدول (١)

متغير الجنس لدى أفراد العينة

ت	الجنس	العدد	٪	المراتب
١	ذكر	١٣٧	٦٨.٥	الاول
٢	انثى	٦٣	٣١.٥	الثاني
المجموع		٢٠٠	١٠٠	

ب-العمـــر:

جدول (٢)

الفئات العمرية لأفراد العينة

ت	الفئات العمرية	العدد	٪	المراتب
١	١٩-٢٨	٣٠	١٥	الثالث
٢	٢٩-٣٨	٥٤	٢٧	الثاني
٣	٣٩-٤٨	١٠٥	٥٢.٥	الاولى
٤	٤٩ فمافوق	١١	٥.٥	الرابع
المجموع	٢٠٠	٪١٠٠		

ج- التخصص العلمي:

جدول (٣)

تخصص التدريسي

ت	تخصص التدريسي	العدد	٪
١	فاكلتي اللغة والعلوم الانسانية	١٠٠	٥٠
٢	كليات العلوم التطبيقية	١٠٠	٥٠
المجموع		٢٠٠	١٠٠

د-الدرجة العلمية:

جدول (٤)

الدرجة العلمية لأفراد العينة

ت	الدرجة العلمية	العدد	٪	المراتب
١	مدرس مساعد	٥٧	٢٨.٥	الثاني
٢	مدرس	٧٥	٣٧.٥	الاولى
3	استاذ مساعد	٤٥	٢٢.٥	الثالث
4	استاذ	٢٣	١١.٥	الرابع
المجموع		٢٠٠	١٠٠	

٢-٦- منهجية البحث وطريقته:

يعتبر البحث الحالي من البحوث الوصفية واستخدم الباحث اسلوب او طريقة المسح وهي الطريقة المناسبة لتقويم النتائج الاحصائية للبحث.

٢-٧ حدود البحث:

١–الحد البشري: شملت عينة البحث (٢٠٠) فردا من الاساتذة في جامعة السليمانية.

٢–المحد المكاني: يشمل المجال المكاني جامعة السليمانية.

٣–الحد الزماني: استغرقت عملية توزيع الاستمارات وجمع البيانات وتفريغها وتحليلها والاجراءات الميدانية والاحصائية من ٢٠١٣/١٠/١٠ الى ٢٠١٣/١١/١٥.

٢-٨ ادوات واساليب البحث:

اعتمد الباحث على مجموعة من ادوات واساليب منها استبانة ومقياس دور الاعلام الجامعي في ترويج المعرفة العلمية في جامعات اقليم كوردستان، وقد تم بناء اداة البحث من خلال الخطوات التالية:

أ–الاستبانة الاستطلاعية: اعد الباحث استبانة استطلاعية وقد تم توزيعها على عينة عشوائية من الاساتذة وقد بلغ عددهم (٣٠) فردا من خلال طرح (٥) خمسة اسئلة استطلاعية.

ب–صياغة فقرات المقياس: مقياس دور الاعلام الجامعي في ترويج المعرفة العلمية في جامعات اقليم كوردستان، ومن اجل هذا قام الباحث ببناء هذا المقياس وجمع اسئلته من خلال استبانة استطلاعية ونظريات وادبيات الاعلام الجامعي.

٢-٩ الصدق الظاهري للمقياس:

تم عرض فقرات المقياس بصيغتها الاولية على مجموعة من الخبراء والمتخصصين في مجال الاعلام وعلم الاجتماع وعلم النفس والاحصاء(اسماء الخبراء والمتخصصين لصدق الاستبانة والمقياس)٩ لاصدار حكمهم على صلاحية الفقرات او عدم صلاحيتها وصلاحية البدائل وعددها (٢٥) فقرة، وبعد تحليل اجابات الخبراء تم استخراج قيمة لكل فقرة، ولمعرفة دلالة الفروق بين اراء المحكمين من حيث صلاحية الفقرة او رفضها، وقد بقيت(٢١) فقرة والتي حصلت على نسبة اتفاق(٨٤) فاكثر، لذا يعد هذا المقياس صادقاً صدقا ظاهريا.

٢-١٠ ثبات المقياس:

قام الباحث بايجاد ثبات مقياس دور الاعلام الجامعي في ترويج المعرفة العلمية في جامعات اقليم كوردستان باستخدام معامل " الفا كرونباخ" Alpha Coefficient وطبقت معادلة الفا كرونباخ على افراد العينة البالغ عددهم (٢٠٠) مبحوثا وقد بلغت قيمة معامل ثبات " الفا كرونباخ" للمقياس البحث الحالي (٨٤٪).

٢-١١ تعليمات المقياس:

من اجل التعليمات الواضحة لدى المبحوثين، طلب الباحث من المبحوثيين بيان رأيهم بوضوح والتأشير بعلامة (√) أمام أحد البدائل الثلاثة التي حددت في المقياس وهي (اتفق كليا، اتفق الى حدما، لا اتفق)، وبفقرات ايجابية وسلبية وهي موضحة في جدول(٥).

جدول(٥)

الفقرات الايجابية والسلبية للمقياس

الفقرات الايجابية	الفقرات السلبية
١، ٢، ٣، ٤، ٦، ٧، ٨، ٩، ١٠، ١٢، ١٣، ١٤، ١٦، ١٧، ١٨، ١٩، ٢٠، ٢١،	٥، ١١، ١٥،

٣- مفاهيم البحث:

من الضروري شرح المفاهيم الاساسية الموجودة بالبحث وتوضيحها شرحا موجزا، وهذه المفاهيم هي:

٣-١ الاعلام الجامعي: هو مؤسسة علاقات عامة والاعلام في الجامعات يهتم بتعزيز صورة رصانة التعليم الجامعي، وهو حلقة الوصل بين قطاع التعليم العالي والبحث بتشكيلاته الادارية والجامعية والمعاهد والمراكز البحثية المختلفة وبين محيطه الوطني والدولي، ويعرَف ببرامجه وخطته وقراراته، وتوفير المعلومات المرتبطة باستراتيجياته ومشاريعه، للاطلاع عليها والانتفاع منها،

وبث تلك النشاطات عبر قنواتها الاعلامية(الجرائد والمجلات والاذاعات السمعية والسمع البصرية والمواقع الالكترونية) واساليب علاقات عامة اتصالية متنوعة(ا.د. موسى جواد الموسوي، د.كاظم عمران موسى، د.صفد حسام الساموك، ٢٠١٢)١٠.

الاعلام الجامعي هو حلقة الوصل بين كليات ودوائر الجامعة ومؤسسات النشر فهو ينوب عنها في كل ما له علاقة بالنشر لذا فانه يشترك مع جميع دوائر الجامعة لإبراز نشاطها وحل المشاكل التي تطرح في وسائل الإعلام والتي تخص أي دائرة أو قسم أو كلية بل وحتى المراكز(عامر محسن سلمان حمزه العامري، w.w.w,googl.org-26-10-2013)١١، قسم الاعلام في الجامعة يعني بالانشطة والفعاليات الاعلامية التي تخدم الجامعة بطلبتها واساتذتها ومنتسبيها بما يعكس الصورة الناصعة الناطقة عن واقع الجامعة وحركة الابداع والتطور فيها(عامر محسن سلمان حمزه العامري، w.w.w,googl.org-26-10-2013)١٢.

والعلماء متهمون بالعزلة والتعالي على المجتمع، والاعتماد على لغة لا يفهمها الجمهور في توصيل رسائلهم العلمية(د.سمير محمود، ٢٠٠٨)١٣، وقد اكد شون ماكبرايد اهمية الدور الذي يلعبه الاعلام لتهيئة منبر المناقشة ونشر الافكار والمبتكرات وتبادل الخبرات والتجارب، والاعلام يتاثر على متخذي القرارات ويتعزز القدرات والمهارات الابداعية في كثير من المجالات مثل السياسة والاداب والفنون والاعمال والتجارة وعلوم الطبيعة والحياة والتكنلوجيا و وسائل للاتصال، وكل هذا يعتمد على الاعلام المتخصص علميا، وبهذا يخدم قطاع كبير من هذا النوع من الاعلام المتخصص الاهتمامات الثقافية والترويجية عن طريق اشباع الحاجات الفنية والادبية والعلمية لجماعات متنوعة من الجمهور(شون ماكبرايد، ١٩٨١)١٤.

ومن خصائص الاعلام الجامعي الذي يتضمن الاعلام العلمي المتخصص ان يعالج الاخبار والاكتشافات والظواهر العلمية والتطورات الجارية في الحياة العلمية ويتوجه اساسا الى جمهور نوعي يتكون من علماء وباحثين، ويشكل همزة وصل بين العلماء كما انه يتشكل منبرا لطرح مختلف الانشغالات والافكار والرؤى الكفيلة بتحقيق الاهداف التي ينتظرها المجتمع من علمائه، وفضاء فسيحا لنشر الدراسات والبحوث العلمية الجادة، وفرصة ثمينة لتطوير الانتاج العلمي الذي لا يتقدم بدونه المجتمع(احمد حمدي، ٢٠٠٤)١٥.

٣-٢ الترويج العلمي: ويعني تقديم المعلومات العلمية للجمهور، او تبسيط العلم وتقديمه من خلال الاعلام العلمي، وتشكيل الثقافة العلمية من خلال تشكيل الوعي وفقا لمنهج علمي وتكامل معرفي، وينبغي البحث عن جميع مصادر المعرفة لتتكامل مع المعرفة العلمية وتنتج عنها في النهاية ثقافة العلم(د.سمير محمود، ٢٠٠٨)١٦.

٣-٣ المعرفة: هي إستقاء المعلومة الدقيقة والصحيحة وتوثيقها، ثم تبادلها عبر وسائل التفاعل المختلفة داخل منظمات الأعمال بما في ذلك وسائل الاعلام والاتصال أو أي شبكة معلومات داخلية(الهدى للثقافة والاعلام–-w.w.w,googl.org-10-10

2013)١٧، والمعرفة، هي بناء نظم ذهنية تحيط بالظاهرة او الحدث، اذ تتضمن مستوى الفهم والاستيعاب واعادة الصياغة، وابراز العلاقات والدلالات الضمنية للمعلومات المتوافرة(مصطفى حجازي، ٢٠٠٣)١٨.

المعرفة **هي** الإدراك والوعي وفهم الحقائق أو اكتساب المعلومة عن طريق التجربة أو من خلال التأمل في طبيعة الأشياء وتأمل النفس أو من خلال الإطلاع على تجارب الآخرين وقراءة استنتاجاتهم، المعرفة مرتبطة بالبديهة والبحث لاكتشاف المجهول وتطوير الذات وتطوير التقنيات(Wikipedia-15-10-2013.)١٩.

٣-٤ العلم: هو كل منظم من المعرفة التي تتضمن الحقائق والمفاهيم والقوانين والنظريات والمبادئ وهذا التعريف يؤكد على الجانب المعرفي للعلم وينظر إلى العلم بكونه مادة، وهو تنظيم المعرفة والمعلومات التي تم إيجادها عن طريق البحث والتفكير وفقاً لأسس وقواعد معتمدة وهذا التعريف يؤكد على التكامل بين المادة (المعرفة العلمية) والطريقة (البحث العلمي) أي ينظر إلى العلم بكونه مادة وطريقة(Wikipedia-15-10-2013)٢٠.

٣-٥ المعرفة العلمية: معلومات منظمة تخضع لأسلوب علمي دقيق يعتمد على الملاحظة والتجربة وكل اكتشاف يؤدي إلى اكتشاف آخر هو ما يعبر عنه عادة بتراكم المعارف الذي لا نهاية لها، أو ما يعرف أيضا بتتابع ثورات المعرفة، وتتألف المعرفة العلمية (مكونات العلم) من المكونات السبع الآتية: الحقائق والمفاهيم والمباديء والقواعد والقوانين والنظريات والخصائص العلمية(فؤاد زكريا، ١٩٧٨)٢١.

في عصر العلم والمعرفة والتكنلوجيا، لم يعد الاهتمام بالعلم والبحث العلمي مقصورا على العلماء والمتخصصين وحدهم، بل اصبح العلم قضية مصيرية تهم المفكر والعالم وصانع القرار، وتهم حتى الرجل العادي في الشارع الذي اصبح يتابع باهتمام كل جديد في دنيا العلوم، واصبح العلم قضية جماهيرية(د.سمير محمود، ٢٠٠٨)٢٢.

وان آليات بناء التفكير العلمي في المجتمع تقع على عاتق المؤسسات العلمية والتعليمية والاعلامية والثقافية في نشر الثقافة والمعرفة العلمية والتكنلوجية، وان معوقات التفكير العلمي في بعض الدول النامية والعربية لا تزال ذات سطوة هائلة على العقول، وهي الاسطورة والخرافة، والخضوع للسلطة، وانكار قدرة العقل والتعصب، والاعلام المضلل(فؤاد زكريا، ١٩٧٨)٢٣.

والفلسفة العلمية تؤثر وتتاثر بالتفكير العلمي، الذي ينبع بدوره من الوعي العلمي لدى الجماهير ذلك الوعي الذي يستند بالاساس الى معرفة علمية عميقة مستمدة من الاعلام العلمي المستنير وتعلم العلوم وفقا لاسس مدروسة، والتفكير العلمي كضرورة واسلوب حياة والوعي والمعرفة العلمية استنادا لاعلام علمي رشيد، وكما قال الفيلسوف الانكليزى فرنسيس بيكون في بدايات الثورة العلمية ان المعرفة قوة وسلطة(د.سمير محمود، ٢٠٠٨)٢٤.

٣-٦ الجامعة: الجامعات من المؤسسات التربوية الهامة، إذ تقع في قمة السلم التعليمي، وتقع عليها العديد من المسؤليات المتعلقة بمواجهة مشكلات المجتمع وتلبية احتياجاته وتحقيق تقدمه، والجامعات تضم النخب الفكرية والعلمية في المجتمع، ولم يعد ينظر إليها على أنها مكان للدراسة فحسب، بل أصبح ينظر إليها فضلاً عن ذلك علي أنها بيت الخبرة، لمختلف قطاعات

المجتمع الإنتاجية والخدمية على اختلاف نشاطاتها، ويتوقف الدور الذي تلعبه الجامعة في خدمة المجتمع ورفع شأنه في نواحي الحياة كافة ،على درجة قربها من هذا المجتمع، ولذا يجب ألا تكون الجامعة كياناً فوق المجتمع، وجزءا منه، ومتى انفصلت الجامعة عن مجتمعها انهار دورها المتميز في البناء، وأصبحت تعمل بشكل عفوي أو مقصود ضد بناء مجتمعها وتنميته، وأصبحت عائقاً منيعاً مسلحاً بالعلم والمعرفة(د. مديحة فخري محمود محمد، en.bookfi.org -١٨-١٠-٢٠١٣) ٢٥.

ويهدف الاعلام الجامعي كشكل من اشكال الاعلام العلمي المتخصص الى نشر الثقافة العلمية بين جمهور المتلقين وتغطية الانشطة العلمية في مختلف مجالات العلوم والمتابعة المستمرة للاكتشافات العلمية الحديثة وتعريف المجتمع للمبدعين والمكتشفين واظهارهم بالمستوى اللائق والتنسيق بين المراكز البحثية في مجال الابحاث المترابطة لنشر الابحاث المتعلقة بها ونشر الوعي العلمي لدى المواطنيين وتشجيع المبدعين من افراد المجتمع واعطاء المعلومة العلمية الحديثة الى الاساتذة والطلبة ومناقشتها ونشر وبث فعالياتهم ونشاطاتهم العلمية من اجل ترويج تلك المعلومة داخل وخارج الجامعة(خالد مصطفى ادريس، ٢٠٠٤)٢٦.

ويهدف الاعلام الجامعي ايضا الى انشاء حوار بين افراد الشعب والمبدعين من اجل الوصول الى معرفة ممكنة ويهدف الى مضاعفة وسائل الاتصال سواء الحديثة ام التقليدية في مجال نشر وبث وترويج العلوم، والارتقاء بالمستوى العلمي والفكري والثقافي سواء للعامليين في مجال الاعلام الجامعي ام المتلقين للعلم والمعرفة، ويهدف ايضا تشجيع المتلقين للاعلام العلمي نحو نقل المعارف التي اكتسبوها من خلال وسائل الاعلام لذويهم وذلك من خلال وضع تجارب عملية لحالات مماثلة والترويج للمعرفة، وخلق مناخ علمي عام يتيح للجماهير العريضة بمستويتها الثقافية المختلفة قدرا من فهم الاسس العلمية العامة للظواهر الطبيعية والاجتماعية وتقديم قدر من المعرفة العلمية(د.سمير محمود، ٢٠٠٨)٢٧.

مهام و واجبات والاهداف العامة للاعلام الجامعي هي(عامر محسن سلمان حمزه العامري، w.w.w,googl.org-26-10-2013)٢٨:

١- ترسيخ تقاليد العمل الاعلامي المستقل المتطور والمبدع والنموذجي في الاوساط العلمية والجماهيرية.

٢- تطوير الاساليب والادوات وتنويع المصادر والوسائل.

٣- محاكات التطور في وسائل الاعلام وفق الامكانيات المتاحة بحيث تتوافق معها في الاداء والجودة.

٤-اعتماد مواد خبرية وصياغات تعبيرية مقنعة لتسليط الضوء على الحالات الابداعية وجعلها النموذج الذي يحتذى به من قبل الاخرين.

٥- توضيح استراتيجية واهداف الجامعة وتعريف الجمهور بروادها وعكس الصورة الايجابية لكلياتها واقسامها.

٦- تشجيع الاساتذة والباحثين والطلبة والمنتسبين على الكتابة والنشر في مطبوعات الاعلام الجامعي.

٧- ترويج الافكار والمشاريع الاعلامية التي تصب في خدمة الجامعة ومنتسبيها والمجتمع.

٨- محاولة الاعتماد على الذات في التمويل من خلال تفعيل الانشطة ذات المردود الاقتصادي.

٩- مد جسور التعاون بين الجامعة والمؤسسات التعليمية والاعلامية بغية تحقيق الاستفادة المتبادلة.

١٠- استقطاب الكتاب والاساتذة والباحثين الذين لهم شهرة في الاوساط الاعلامية للنشر في مطبوعات القسم لتحقيق التواصل مع الاوساط التي يعيشون فيها.

١١- عمل الدورات الاعلامية والصحفية للراغبين في خوض التجربة الاعلامية.

١٢- تغطية أنشطة الجامعة وكلياتها ومراكزها ومديرياتها إعلامياً وصحفياً وإذاعياً وتلفزيونياً.

١٣- تغطية نشاط السادة رئيس الجامعة والمساعدين وتنظيم اللقاءات الصحفية، وعقد المؤتمرات.

١٤- متابعة ما ينشر في الصحف من شكاوى تهم الجامعة والكليات والمراكزوالمديريات، ومتابعة تلك المشكلات والرد عليها وحلها بالتنسيق مع الجهات ذات العلاقة ومؤسسات النشر المختلفة.

١٥- تسهيل وتنظيم عمل المندوبين الصحفيين والإعلاميين وشبكات التلفاز في عقد اللقاءات المختلفة مع السادة رئيس الجامعة والمساعدين وعمداء الكليات ومدراء المراكز والمديريات.

١٦- تنظيم الاحتفالات في المناسبات المختلفة وتغطيتها إعلامياً.

١٧- صناعة الاخبار والتقارير والتحقيقات الاعلامية، واصدار جرائد ومجلات ومواقع الكترونية واصدار منشورات في المناسبات.

١٨- ارسال الهدايا والمطبوعات للجامعات والدوائر والمنظمات.

١٩- اقامة العلاقات الودية مع المؤسسات الاعلامية و التنسيق مع اعلام وزارة التعليم العالي والبحث العلمي والوزارات وا لدوائر الرسمية وشبه الرسمية.

وحجر الأساس في بناء مجتمع العلم والمعرفة يرتبط بقضية تفعيل دور الإعلام المتخصص في اقليم كوردستان العراق بإعتبار ان اقليم كوردستان العراق يعتبر من الأقاليم الناشئة التي تنتمي الى فلك الدول النامية، ويحتاج الى محاولة جادة لرفع معدلات التنمية، والعمل على سد الفجوة الثقافية والمعرفية واللحاق بالعالم المتقدم وإعادة تشكيل المجتمع الكوردي وفق اسس علمية ومعرفية معاصرة(اميرة عبداللة جاف، ٢٠١٣)٢٩.

٣-٧ جامعات اقليم كوردستان: هي جميع مراحل التعليم الحكومية وغير الحكومية وتعني مؤسسات التعليم العالي والبحث العلمي وخدمة المجتمع في حقول التعليم ما بعد مرحلة الدراسة الاعدادية(حكومة اقليم كوردستان العراق، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، ٢٠١٣)٣٠.

٣-٨ التعريف بالاعلام الجامعي في اقليم كوردستان العراق: مديرية او مركز تابعة لمؤسسة الجامعة، ويهتم باخبار الجامعات ويتناول بث مختلف انشطتها وفعالياتها وكافة احصائياتها وبياناتها ومعلوماتها وبثها ونشرها عن وسائلها واساليبها الاعلامية والاتصالية، ونشر الدراسات والبحوث العلمية والأكاديمية ورسائل الماجستير والدكتورا والمؤتمرات والندوات و ورشات العمل واللقاءات والمهرجانات والمناسبات التي تنظمها الجامعات في اقليم كوردستان العراق في مختلف المناسبات، وذلك بما يجسد حقيقة تطور الاعلام الكوردي ويمد جسور التواصل العلمي والمعرفي والتبادل الثقافي والأكاديمي بين الجامعات والمجتمع الكوردستاني.

٣- ٩ المركز الاعلامي في جامعة السليمانية: هو مركز تعليمي وتربوي وثقافي وقومي، ومنظوره هو نقطة ارتباط وتفعيل المكونات الثلاثة في الجامعة وهي الاساتذة والموظفون والطلبة(عوسمان كەريم مەحمود، شاكار موحەمەد فەتاح، د.ت)٣١.

وعلى هذا الاساس ولمزيد من المعلومات عن هيكلية واهداف المركز الاعلامي في جامعة السليمانية، قام الباحث باجراء مقابلة مع مدير مركز الاعلام في جامعة السليمانية الدكتور ياسين رشيد حسن عن طريق استمارة جمع المعلومات حول مركز الاعلام في جامعة السليمانية(الدكتور ياسين رشيد حسن، ٢٠١٣/١١/١٦)٣٢، مركز الاعلام الجامعي في جامعة السليمانية تاسس سنة ١٩٩٤-١٩٩٥ من قبل الدكتور جلال شفيق، وعدد المنتسبين في مركز الاعلام الجامعي (٢٦) موظفا من اختصاصات متنوعة، ويستخدم القائمون بالاتصال في هذا المركز وسائل واساليب اتصالية واعلامية وعلمية وادارية متنوعة، منها: الصحيفة والدوريات والاذاعة والتلفزيون وموقع الاكتروني والنشرات والكتيبات والكتب الرسمية والهاتف والاوامر الادارية والبريد والمؤتمرات والحلقات النقاشية والمعارض والافلام السينمائية والاجتماعات والدورات والمناسبات العلمية والمناسبات القومية والوطنية والمناسبات المهنية للاساتذة والطلبة والاتصال المواجهي(الدكتور ياسين رشيد حسن، ٢٠١٣/١١/١٦)٣٣.

مدير ومنتسيبو هذا المركز لهم عدة توصيات ومشاريع اعلامية لتطوير المركز الاعلامي في جامعة السليمانية بقناتها التلفزيونية والاذاعية وموقعها الالكترونية وصحيفتها ومنشوراتها الاعلامية، وبهذا الشان رفعوا عدة كتب رسمية تتضمن توصيات ومشاريع اعلامية الى رئاسة ومجلس جامعة السليمانية، وكثيرا منها لم ينفذ(الدكتور ياسين رشيد حسن، ٢٠١٣/١١/١٦)٣٤.

من اهداف مركز الاعلام الجامعي في جامعة السليمانية هي(عوسمان كەريم مەحمود، شاكار موحەمەد فەتاح، د.ت)٣٥:

أ-الاهداف الخاصة للمركز الاعلامي:

١-رفع المستوى العلمي والثقافي والاخلاقي والحس القومي للطلبة، وتقوية انتماء الاساتذة والطلبة والموظفين نحو الجامعة.

٢-تشجيع ومساندة البحث العلمي ومحاولة الاستفادة منها على ارض الواقع.

٣-تهيئة الجو الاكاديمي والنفسي والاجتماعي الملائم.

٤-متابعة القنوات الاعلامية خارج الجامعة والمواضيع المرتبطة بالجامعة ودراسات العليا والبحث العلمي.

٥-تعريف المجتمع بنشاطات الجامعة.

٦-التغطية الاعلامية للنشاطات العلمية والادارية والاخبار المرتبطة بالجامعة من خارجها وداخلها.

٧-تقوية العلاقة بين مركز الاعلام الجامعي و القنوات الاعلامية الاخرى، وتنظيم المؤتمرات الصحفية، وبناء خط التفاهم بين الجامعة ومؤسسات اخرى تعليمية واقتصادية واجتماعية.

ب-الاهداف العامة: هي تشجيع التعليم والتعاون المعنوي والاقناع والتوجيه وتبادل الآراء والمناقشة.

ان الهيكل الاداري والتنظيمي للاعلام الجامعي في جامعة السليمانية فهو كما ياتي(عوسمان كەريم مەحمود، شاكار موحەمەد فەتاح، د.ت)٣٦:

أ-الاقسام الادارية هي: مدير المركز ونائب مدير المركز ولجنة الادارية والفنية والذاتية والقانونية والحسابات والمخزن، واقسام الاعلام هي: التاليف والكتابة والمذيع والمقدم والمترجم ومحرر الاخبار والارشيف والمراسلين والمنتاج من الصوت والصورة

والتصوير(الفوتوغرافي والفيديو) والمونتير والتكنيك والاذاعة والكومبيوتر والانترنيت: ويتكون من التصميم والتايبيست ونت وورك.

من المعوقات التي تعترض سير عمل الاعلام الجامعي في جامعة السليمانية، هي(عوسمان كەريم مەحمود، شاكار موحەمەد فەتاح، د.ت)٣٧:

١-عدم وجود السلطة الادارية والمالية المستقلة لمركز الاعلام الجامعي.

٢-عدم وجود اعلامي متخصص في رئاسة ومجلس الجامعة لتفهم المشاريع والتوصيات المرتبطة بشؤن الاعلام واستجابتها.

اما مقترحات مدير مركز الاعلام الجامعي في جامعة السليمانية، هي(عوسمان كەريم مەحمود، شاكار موحەمەد فەتاح، د.ت)٣٨:

١-وجود سلطة ادارية ومالية مستقلة.

٢-مساندة التوصيات والمشاريع الاعلامية وتنفيذها من قبل رئاسة ومجلس الجامعة.

٣-القيام بجمع كل النشاطات الاتصالية والاعلامية في الجامعة تحت صلاحية المركز الاعلامي.

٤-تفعيل التوصيات والمشاريع لتطوير العمل الاعلامي في القنوات التلفزيونية والاذاعية والموقع الالكتروني والصحف الجامعية ودورياتها ومنشوراتها.

٥-دعوة مدير المركز الاعلامي الى اجتماعات مجلس الجامعة لاطلاع او شرح المشاريع والتوصيات الاعلامية لتطوير الاعلام الجامعي.

ثانيا: عرض نتائج استبانة البحث وتحليلها:

يتضمن هذا الموضوع عرضاً لنتائج الاستبانة التي توصل إليها الباحث، ومناقشة وتحليل هذه النتائج، وعلى النحو الآتي:

عادات المبحوثين في التعرض لقنوات الاعلام الجامعي:

ان عملية التعرض لدى الجمهور لانتقاء المحتويات المعروضة في وسائل الاعلام المتنوعة قد يخلق عادات لهم وهو الذي يقرر ما يتعرض له ومما لا يتعرض له، وان عملية التعرض ليست عملية سهلة وبسيطة، بل انها عملية مقصودة ومنتظمة يختارها المبحوثون من الاساتذة في الجامعات، وهذا الامر قد خلق عادات للمبحوثين في تعرضهم لقنوات الاعلام الجامعي ولاسيما محتويات المعرفة العلمية في تلك القنوات.

وتوجد علاقة بين استخدام الاساتذة لقنوات الاعلام الجامعي وواقع المعرفة العلمية في اقليم كوردستان العراق، وهو الذي يمكن لقنوات الاعلام الجامعي من ان تكون عنصرا فاعلا لدعم ترويج المعرفة العلمية وتعميقها وتفعيلها وبثها ونشرها.

ومن خلال ما حصل عليه الباحث من معلومات عن طريق تطبيق الاستبانة والمقياس اتضح لديه جملة حقائق حول عادات المبحوثين للعينة في كيفية تعرضه لقنوات الاعلام الجامعي وترويج المعرفة العلمية في اقليم كوردستان و وفق ما يأتي:

التعرف على عادات المبحوثين في التعرض للقنوات الاعلامية الجامعية:

١-هل تتابع القنوات الاعلامية الجامعية؟

جدول(٦)

عادات المبحوثين في التعرض للقنوات الاعلامية الجامعية

ت	الاختيارات	العدد	٪	المراتب
١	نعم	٣٧	١٨.٥	الثاني
٢	لا	١٦٣	٨١.٥	الاولى
المجموع		٢٠٠	١٠٠	

ويرى الباحث ان متابعة اساتذة الجامعة للاعلام الجامعي تقودهم الى زيادة المعرفة العلمية وتوجههم الى بناء مكون علمي ايجابي حول المشاركة العلمية وزيادة نقاشاتهم ونشاطاتهم العلمية، ولكن ضعف قنوات الاعلام الجامعي قد ضعف دوره لدى اساتذة الجامعة لمتابعته وترويج معرفته العلمية وادت الى عدم متابعته او متابعته بمستوى واطيء والتوجه الى بدائل اخرى.

٢- من بين القنوات الاعلامية الجامعية الآتية ما القناة المفضلة لديك في ترويج المعرفة العلمية؟

جدول(٧)

قنوات الاعلام الجامعي المفضلة لدى المبحوثين

ت	قنوات الاعلام الجامعي	التكرارات(عدد)	٪	درجات التفضيل
١	الراديو الجامعي	٢٦	٧٠.٢٧	الاولى
٢	الموقع الالكتروني للجامعة	٦	١٦.٢١	الثانية
٣	الصحف الجامعية(جريدة ومجلة)	٣	٨.١٠	الثالثة
٤	التلفزيون الجامعي	٢	٥.٤٠	الرابعة
المجموع		٣٧	١٠٠	

ومن ذلك يبرز مدى الجاذبية التي يتمتع بها الراديو الجامعي ومن ثم الموقع الالكتروني وبعدها الصحف الجامعية وثم التلفزيون الجامعي، و من المعروف ان كثيرا من نتائج البحوث المعاصرة يدل على زيادة التعرض للتلفزيون لدى المبحوثين، لكن بسبب ضعف القنوات الاعلامية المتنوعة للاعلام الجامعي او عدم اتاحتها قد ادت الى هذه النتيجة.

٣- هل تتابع المواضيع العلمية في القنوات الاعلامية الجامعية؟

جدول(٨)

متابعة المواضيع العلمية في القنوات الاعلامية الجامعية

ت	الاختيارات	العدد	٪	المراتب
١	نعم	٢٥	٦٧.٥٦	الاولى
٢	لا	١٢	٣٢.٤٣	الثاني
المجموع		٣٧	١٠٠	

وتشير المعطيات الواردة في الجدول(٨) الى انه توجد ميول ومتابعة واهتمامات لدى الاساتذة في الجامعة بالموضوعات العلمية في قنوات الاعلام الجامعي اذا اتيحت لهم تلك القنوات واساليبها وانواعها المختلفة ولديهم امكانية معرفية لاستيعابها ويزيد من وعيهم المعرفي وترويج تلك المعرفة العلمية الى المجتمع، وقد تؤدي اخيرا الى نجاح الاعلام الجامعي في ترويج المعرفة العلمية لدى الجامعة.

٤- ما نوع المعرفة العلمية الاكثر متابعة لك في القنوات الاعلامية الجامعية؟

جدول(٩)

متابعة موضوعات المعرفة العلمية في القنوات الاعلامية الجامعية

ت	انواع المعرفة العلمية	التكرارات	٪	درجات الاهتمامات
١	النشاطات العلمية	١٠	٢٧.٠٢	الاولى
٢	الاخبار العلمية	٩	٢٤.٣٢	الثانية
٣	النقاشات والحوارات العلمية	٨	٢١.٦٢	الثالثة
٤	النشاطات الجامعية	٥	١٣.٥١	الرابعة
٥	شؤون المجتمع	٣	٨.١٠	الخامسة
٦	المناسبات	٢	٥.٤٠	السادسة
المجموع		٣٧	١٠٠	

وقد تبين ان المبحوثين يرون ان الدور الفعال والمؤثر تؤديه قنوات الاعلام الجامعي اذا كان متاحا بانواع المعرفة العلمية التي تروجها ويتابعها الاساتذة في الاعلام الجامعي اثناء اطلاعهم عليها ومشاركتهم بانواع المعرفة العلمية الواسعة، لذا تاتي النشاطات العلمية في الدرجة الاولى لاهتمامات الاساتذة، وتليها الاخبار العلمية في الدرجة الثانية في الاطلاع على المعرفة العلمية في الاعلام الجامعي، وهم يسعون الى التعمق في خلفيات الاحداث والاخبار وتحليلاتها وتعليقاتها، ثم تأتي النقاشات والحوارات العلمية في الدرجة الثالثة من اهتمام الاساتذة للاطلاع على المعرفة العلمية في الاعلام الجامعي التي تتيح لهم فرصة المشاركة في المناقشات العلمية، وتخلق الاستعداد للحركة والسلوك العلمي وتشجع الاساتذة على المشاركة وبدورها ترفع من معدل استخدام الاعلام الجامعي، وتاتي بعد ذلك النشاطات الجامعية في الدرجة الرابعة من اهتمام الاساتذة في الاطلاع على العرفة العلمية في الاعلام الجامعي وهي من الموضوعات التي يهتم بها الاساتذة حيث ترتبط باهتمامات الجامعة وتطور المستوى النشاطي والاتصالي في جامعات اقليم كوردستان وترويجها، ثم تأتي شؤون المجتمع في الدرجة الخامسة من اهتمام الاساتذة للاطلاع على المعرفة العلمية في الاعلام الجامعي والترويج بما لديهم الى المجتمع عن طريق طرح اهدافهم وبرامجهم من خلال الاعلام الجامعي لذا استقطبت انظار الجمهور الكوردي، وتاتي بعدها المناسبات في الدرجة السادسة من اهتمام الاساتذة في الاطلاع على المعرفة العلمية في الاعلام الجامعي.

٥- ما عدد الساعات التي تمضيها لمتابعة قنوات الاعلام الجامعية؟

جدول(١٠)

عدد الساعات لمتابعة قنوات الاعلام الجامعي

ت	عدد الساعات	التكرارات*	٪	المراتب
١	اقل من ساعة	٢٦	٧٠.٢٧	الاولى
٢	اقل من ساعتين	٦	١٦.٢١	الثانية
٣	اقل من ثلاث ساعات	٤	١٠.٨١	الثالثة
٤	ثلاث ساعات فاكثر	١	٢.٧٠	الرابعة
	المجموع	٣٧	١٠٠	

وهذه النتيجة لا تتفق مع الدوافع التي تدفع المبحوثين الى التعرض لوسائل الاعلام الجامعي بصورة خاصة وقنوات الاعلام الاخرى والعامة للحصول على المعلومات والمعرفة العلمية وترويجها الى المجتمع وقطاعات اخرى، لكن عدم وصول الاساتذة لقنوات الاعلام الجامعي هي من شأن الجامعات وقصورها في اقليم كوردستان وليس السبب على عاتق الاساتذة، لان اتاحة الفرص لتعرض الاساتذة للاعلام الجامعي وممارستها يتوقف على قوة ووجود الفرص ووجود قنوات متنوعة من قنوات الاعلام الجامعي، وبالاخير قد ترفع دورها التدعيمي والتفعيلي والترويجي للمعرفة العلمية لدى الاساتذة في جامعات اقليم كوردستان.

٦- هل تناقش مضمون المواضيع العلمية التي تبثها وتنشرها قنوات الاعلام الجامعي؟

جدول(١١)

مناقشة المواضيع العلمية في قنوات الاعلام الجامعي

ت	الاختيارات*	العدد	٪	المراتب
١	نعم	١٣	٣٥.١٣	الثاني
٢	الى حد ما	١٨	٤٨.٦٤	الاولى
٣	لا	٦	١٦.٢١	الثالث
	المجموع	٣٧	١٠٠	

وقد تبين ان الاساتذة يناقشون المواضيع العلمية بدرجة ليست قليلة اذا توفرت لهم وسائل واساليب اعلامية كافية، وان المنبر الاتصالي والحقيقي والقريب من اختصاصهم العلمي هي قنوات الاعلام الجامعي في الاطلاع على المواضيع العلمية، لانها تمس مصالحه ولها تاثير مباشر فيه، والتي تتيح لهم فرصة المشاركة في المناقشات العلمية، والشيء الاخر هو تحقيق اشباع رغباتهم العلمية عندما يتعرض الاساتذة بكثافة لوسائل الاعلام الجامعي التي تدفعه الى الحوارات والمناقشات العلمية وبدورها ترفع من معدل استخدام قنوات الاعلام الجامعي.

* يقسم كل عدد من التكرارات على ٣٧، لان استجابة المبحوثين بنعم من سؤال رقم ١ هي ٣٧.

* يقسم كل عدد من التكرارات على ٣٧، لان استجابة المبحوثين بنعم من سؤال رقم ١ هي ٣٧.

٧- مدى ملاءمة البرامج العلمية في الاعلام الجامعي لميولك؟

جدول(١٢)

البرامج العلمية في الاعلام الجامعي حسب ميول المبحوثين

ت	الاختيارات	التكرارات	٪	المراتب
١	بدرجة كبيرة	٦	١٦.٢١	الثالث
٢	بدرجة متوسطة	٧	١٨.٩١	الثاني
٣	بدرجة قليلة	٢٤	٦٤.٨٦	الاول
	المجموع	٣٧	١٠٠	

فان المعطيات الواردة في جدول(١٢) تشير الى الدور غير العلمي في محتوى المادة الاعلامية الموجودة في تلك البرامج التي تبثها او تنشرها قنوات الاعلام الجامعي، والتي لا تتلاءم مع الاسس العلمية، وهذا يرجع الى عدم التخطيط وتنظيم والاهداف بصورة واضحة والتخصص في الاعلام الجامعي، وفقدان وظيفة الاعلام الجامعي، فان نسبة ليست قليلة قد اشارت الى دور البرامع العلمية بدرجة قليلة، وهذا سبب آخر في غياب التوازن في التغطية العلمية وملاءمتها مع مضمون االمادة الاعلامية في قنوات الاعلام الجامعي.

٨- لماذا تجد ضرورة في القنوات الاعلامية الجامعية؟

جدول(١٣)

اسباب تفضيل القنوات الاعلامية الجامعية لدى المبحوثين

ت	الاسباب	التكرارات*	٪	المراتب
١	تزودنى بالمعلومات العلمية	٦١	٣٠.٥	الاولى
٢	تساهم في رفع معلوماتي العلمية	٤٢	٢١	الثاني
٣	تساهم في رفع الوعي العلمي	٣٣	١٦.٥	الثالث
٤	تساهم في رفع ثقافتي العلمية	٢٥	١٢.٥	الرابع
٥	اكثر رصانة من القنوات الاخرى	٢٤	١٢	الخامس
٦	تساعدني بالمشاركة في المناقشات العلمية	١٥	٧.٥	السادس
	المجموع	٢٠٠	١٠٠	

* يقسم كل عدد من التكرارات على ٢٠٠ وهي عينة الدراسة، لان استجابة المبحوثين يحتاج الى اجابة على هذا السؤال سواء كان يجاوب على سؤال رقم ١ بنعم او لا، او المبحوث يحتاج الى الاعلام الجامعي باجابة متفاوتة لمتابعة المعرفة العلمية في الجامعة.

ومن الاسباب المهمة لوجود القنوات الاعلامية الجامعية لدى عينة البحث هي تزويدهم بالمعلومات العلمية ومساهمة في رفع معلوماتهم العلمية ومساهمة في رفع الوعي العلمي ومساهمة في رفع الثقافة العلمية وهي اكثر رصانة من القنوات الاخرى و تساعد بالمشاركة في المناقشات العلمية.

هذه الاسباب تدفع الاساتذة الى زيادة الاهتمام بالموضوعات العلمية والمعرفة العلمية لديهم، وهذا يؤدي الى رفع وعيهم العلمي وبعد ذلك تهيئهم الى زيادة النقاشات العلمية في موضوعات علمية متخصصة عديدة ثم تنشطهم الى ترويج هذه المعرفة الى قطاعات المجتمع عبر قنوات الاعلام الجامعي، وبهذا يمارس الاعلام الجامعي دوره التدعيمي والتفعيلي والترويجي للموضوعات العلمية لدى الاساتذة والمجتمع.

٩- لماذا لا تتابع القنوات الاعلامية الجامعية؟

جدول(١٤)

اسباب عدم متابعة القنوات الاعلامية الجامعية

ت	الاسباب	التكرارات *	٪*	المراتب
١	لا توجد قنوات متاحة للاعلام الجامعي	١٠٧	٦٥.٦٤	الاولى
٢	اتابع القنوات الاعلامية غير الجامعية	٢٣	١٤.١١	الثاني
٣	ضعف الاعلام الجامعي	١٥	٩.٢٠	الثالث
٤	عدم وجود قنوات للمعرفة العلمية	٧	٤.٢٢	الرابع
٥	لا تشبع رغباتي وحاجاتي	٥	٣.٠٦	الخامس
٦	لا تعطيني المعرفة العلمية الكافية	٤	٢.٤٥	السادس
٧	ليس لدي وقت للمتابعة	٢	١.٢٢	السابع
	المجموع	١٦٣	١٠٠	

وهذه النتائج تدل على ان البعض غير مبالين بالمعرفة العلمية وهم من الافراد الذين لا يشاركون في انماط المعرفة العلمية والاعلامية في بيئتهم ولا يجدون لانفسهم فرصة للمشاركة من خلال وسائل الاعلام الجامعي وغيرها، ولكن كثير من المبحوثين يتابعون المعرفة العلمية ويشاركون بها بوسائل الاتصال التقليدية مثل المحادثات الشخصية والاتصال الثنائي، ومن جهة اخرى توجد اسباب لمتابعة المبحوثين وسائل الاعلام غير الجامعي لتشبع رغباتهم وحاجاتهم وعدم تزود المعرفة العلمية وقد يرجع ذلك الى عدم امكانية تلك القنوات لمعالجة الكثير من القضايا العلمية والفورية والتفاعلية و وجود بدائل اخرى.

* يقسم كل عدد من التكرارات على ١٦٣، لان استجابة المبحوثين بلا من سؤال رقم ١ هي ١٦٣.

* بامكان المبحوث ان يختار اكثر من سبب.

١٠- ما اشكال مشاركتك العلمية في جامعتك؟

جدول(١٥)

اشكال المشاركة العلمية لدى المبحوثين

ت	الاشكال	التكرارات*	٪	المراتب
١	المشاركة في السمينارات العلمية	٧٢	٣٦	الاولى
٢	المشاركة في مناقشة رسائل واطاريح الماجستر والدكتورا	٥٢	٢٦	الثانية
٣	المشاركة في الجلسات العلمية	٣٠	١٥	الثالثة
٤	المشاركة في المناقشات والحوارات العلمية	٢٢	١١	الرابعة
٥	المشاركة في ندوات الاعلامية	٢١	١٠.٥	الخامسة
٦	مشاركة في الوسائل الاعلامية الجامعية	٣	١.٥	السادسة
	المجموع	٢٠٠	١٠٠	

وكل هذه الاشكال هي مشاركة علمية طبقا لنظم وتعليمات داخل الجامعات في اقليم كوردستان التي تسهم في عملية التعليم المستمر لاساتذة الجامعة.

وعلى هذا الاساس لمجالات المشاركة العلمية لاساتذة الجامعة هي درجة ومستويات واشكال واهتماماتهم العلمية على المستوى الذاتي ومناقشات الموضوعات العلمية على المستوى الشخصي، وهذه الاشكال تصنف الى نوعين هما الانشطة غير الفاعلة وتشمل المشاركة المعرفية والتعبيرية في السيمينارات والجلسات والندوات والحوارات العلمية، والانشطة الفاعلة عبر وسائل الاعلام الجامعي والتي هي غير متاحة وضعيفة او عبر البحوث والسيميناراات العلمية، واهملت دور قنوات الاعلام الجامعي كمنبر لترويج المعرفة العلمية والثقافية والفكرية لدى اساتذة الجامعة، ولابد من تاشير هذا الدور بصورة مفصلة ولاسيما في الواقع الحالي لدور الاعلام الجامعي والاتصالات الحديثة في جامعات اقليم كوردستان.

ثالثا: عرض نتائج المقاييس الاحصائية

عرض نتائج مقياس دور الاعلام الجامعي في ترويج المعرفة العلمية في اقليم كوردستان وتفسيرها:

يوضح هذا الجزء الميداني الخطوات العملية التي اتبعها الباحث اثناء الاجراءات الميدانية للبحث، ويتضمن هذا الجزء الميداني عرضا للنتائج التي توصل اليها الباحث وفق مقياس دور الاعلام الجامعي في ترويج المعرفة العلمية في اقليم كوردستان وتفسير هذه النتائج حسب الاهداف المحددة في هذا البحث.

الهدف الاول: التعرف على مدى استخدام دور الاعلام الجامعي في ترويج المعرفة العلمية في اقليم كوردستان

بهدف الوصول للهدف الرئيسي للبحث، استخرج الباحث المتوسط الحسابي للمقياس والبالغ ٤٢.٠٥٥ فيما بلغ الانحراف المعياري ١.١٥٥، وبلغ المتوسط الفرضي ٤٢ درجة وبمقارنة هذا المتوسط مع الانحراف المعياري للمقياس باستخدام الاختبار التائي(t.test) لعينة واحدة، وقد تبين ان القيمة التائية المحسوبة ٠.٠٦٩ وهي اصغر من القيمة التائية الجدولية ١.٦٥٣، تبين انه غير دال احصائيا عند مستوى دلالة ٠.٠٥، انظر الى الجدول(١٦).

* يقسم كل عدد من التكرارات على ٢٠٠، لان عدد المبحوثين هي ٢٠٠.

ومن اجل التعرف على وجود دور الاعلام الجامعي في ترويج المعرفة العلمية في اقليم كوردستان فقد استعمل الباحث الاختبار التائي(t-test) لمعرفة ذلك، وتبين من ذلك عدم دور الاعلام الجامعي في ترويج المعرفة العلمية في اقليم كوردستان، والجدول(١٦) يبين ذلك، وبهذه النتيجة لم تحقق هذا الهدف.

جدول(١٦)

نتائج الاختبار التائي لعينة واحدة لاجابات افراد العينة على مقياس دور الاعلام الجامعي في ترويج المعرفة العلمية في اقليم كوردستان

العينة	المتوسط الحسابي(الحقيقي)**	المتوسط(المعياري)الفرضي*	الإنحراف المعياري	الاختبار التائي		درجة الحرية	مستوى الدلالة
				المحسوبة	الجدولية		
٢٠٠	٤٢.٠٥٥	٤٢	١.١٥٥	٠.٠٦٩	١.٦٥٣	١٩٩	٠.٠٥

وتبين من تلك النتائج بان دور الاعلام الجامعي في ترويج المعرفة العلمية في اقليم كوردستان لدى اساتذة الجامعة ضعيف ولا يتيح الفرصة بعرض برامجهم العلمية ولا يزيد من وعي الاساتذة والطلبة فيما يتعلق بالمعرفة العلمية وعدم ابراز دور الجامعات في زيادة المعرفة العلمية والاسهام في نشر الافكار العلمية وعدم نجاحها في ترويج الموضوعات المناسبة والمفيدة في النقاشات العلمية، وتبين من هذه النتيجة ضعف دعم كفاءات المجتمع للمعرفة العلمية واتاحة الحرية في تناول الاخبار والموضوعات المتعلقة بالمعرفة العلمية وعدم تغطيتها للموضوعات المتعلقة بالمعرفة العلمية بصورة كافية، ويتضح بهذه النتيجة للاعلام الجامعي بانه لا يسهم في دفع الافراد نحو المشاركة العلمية ولا يعطي فرصا للحوار والمناقشات العلمية وعدم قدرته على تغطية المساحات المطلوبة في المناقشات العلمية ويقلل من فرص الحوار واللقاء بين الاساتذة والطلبة داخل الجامعة، وهذه النتيجة تدل على ان الاعلام الجامعي لا يعطي مجالا لترويج المعرفة العلمية خارج نطاق الجامعة وعدم مساهمة في نشر الوعي المعرفي خارج نطاق الجامعة ولا يساعد على تبادل الاراء والافكار العلمية بين الجامعات المختلفة ولا يمكن التعريف بنشاطات الجامعة على المستوى الخارجي وعدم مساهمة في تقويم عمل الجامعة مقارنة بجامعات اخرى، وبهذا يتضح من هذه النتيجة ضعف دور الاعلام الجامعي لترويج المعرفة العلمية في اقليم كوردستان.

رابعا: استنتاجات البحث وتوصياته ومقترحاته:

اولا: استنتاجات البحث

جهد الباحث في هذا البحث الى اعتماد الاساليب المنهجية والعلمية لتسليط الضوء على دور الاعلام الجامعي في ترويج المعرفة العلمية في اقليم كوردستان من خلال البحث بجانبيه النظري والميداني، واستنتج الباحث بعد مناقشة النتائج وفي ضوء اهداف البحث ما يأتي:

* البدائل هي: اتفق كليا (٣) اتفق الى حدما(٢) لا اتفق (١)، مجموع الاوزان=٦، الوسط الفرضي=مجموع الاوزان/عدد البدائل=٦÷٣=٢، وبهذا٢*٢١(عدد الفقرات)=٤٢

** المتوسط الحسابي = مجموع درجات او البيانات / عدد افراد العينة، اي جمع كل بدائل الفقرات عموديا بعد ضربها باوزانها / يقسم على عدد العينة(٢٠٠)=٤٢.٠٥٥

أ-الجانب النظري:

١-الإعلام الجامعي يعد جزءاً لايتجزأ من هيكل الإعلام بكل قنواته ووسائله وتوجهاته، ويهتم بمحاورة نخبة المجتمع وصفوته من الأكاديميين والباحثين والمثقفين، ونقل قضاياهم وطموحاتهم إلى المجتمع.

٢-ان قضية نشر وبث وترويج المنجزات والنشاطات العلمية والبحثية في جامعات اقليم كوردستان تعتمد على عملية إحداث التغيير على مستوى الاداري والعلمي والمعايير والجودة حسب التطورات العلمية لتلك الجامعات.

٣-ان الاعلام الجامعي في مؤسسات التعليم الجامعي هو وجه الجامعة الذي تطل به على المجتمع، فهو يحمل المسؤولية على التواصل مع المؤسسات والهيئات الاكاديمية الحكومية والخاصة، و ينقل صورة الجامعة فكريا وثقافيا وعلميا من خلال المصداقية والتميز والتطوير المستمر والانفتاح على المجتمع على المستويات الداخلية والخارجية.

٤-خصائص الاعلام الجامعي الذي يتضمن من الاعلام العلمي المتخصص يعالج الاخبار والاكتشافات والظواهر العلمية والتطورات الجارية في الحياة العلمية ويتوجه اساسا الى جمهور نوعي يتكون من علماء وباحثين، ويشكل همزة وصل بين العلماء.

٥ -الاعلام الجامعي يخلق حوارا بين افراد الشعب والمبدعين من اجل الوصول الى معرفة ممكنة ويهدف من خلال مضاعفة وسائل الاتصال سواء الحديثة ام التقليدية في مجال نشر وبث وترويج العلوم، والارتقاء بالمستوى العلمي والفكري والثقافي.

ب-الجانب الميداني:

١- تبين من خلال مقياس الدراسة انه لا دور للاعلام الجامعي في ترويج المعرفة العلمية في جامعات اقليم كوردستان.

٢-ضعف قنوات الاعلام الجامعي ادت الى ضعف دوره لدى اساتذة الجامعة لمتابعته لترويج المعرفة العلمية.

٣- يؤدي الاعلام الجامعي الدور الفعال والمؤثر ويروج المعرفة العلمية اذا كانت متاحة.

٤- عدم وصول الاساتذة لقنوات الاعلام الجامعي هي من شأن الجامعات وقصورها في اقليم كوردستان وليس السبب على عاتق الاساتذة، لان اتاحة الفرص لتعرض الاساتذة للاعلام الجامعي وممارستها يتوقف على قوة و وجود الفرص ووجود قنوات متنوعة من قنوات الاعلام الجامعي.

٥-تحقق اشباع رغباتهم العلمية للاساتذة عندما يتعرضون بكثافة لوسائل الاعلام الجامعي، والتي تدفعه الى الحوارات والمناقشات العلمية وبدورها ترفع من معدل استخدام قنوات الاعلام الجامعي.

٦-غياب التوازن في التغطية العلمية وعدم ملاءمتها مع مضمون االمادة الاعلامية في قنوات الاعلام الجامعي.

٧-لاعلام الجامعي يستمد ضروراته من: تزويد الاساتذة بالمعلومات العلمية والمساهمة في رفع مستوى معلوماتهم العلمية والمساهمة في رفع الوعي العلمي والمساهمة في رفع الثقافة العلمية و تساعد بالمشاركة في المناقشات العلمية.

٨-من اسباب عدم متابعة الاعلام الجامعي هي لا توجد قنوات متاحة للاعلام الجامعي ومتابعة القنوات الاعلامية غير الجامعية وضعف الاعلام الجامعي وعدم وجود قنوات للمعرفة العلمية ولا تشبع الرغبات والحاجات الاساتذة ولا تعطي المعرفة العلمية.

ثانيا: توصيات البحث:

في ضوء الاستنتاجات يوصي الباحث بما يأتي:

١-يوصي الباحث المؤسسات الجامعية في اقليم كوردستان ان تقوي قنوات الاعلام الجامعي لكي تقوي دور اساتذة الجامعة لترويج معرفتهم العلمية.

٢- يوصي الباحث المراكز او مديريات الاعلام الجامعي في جامعات اقليم كوردستان ان تنوع قنوات اعلامهم الجامعي من وسائل اعلامية كلاسيكية وتكنلوجيات اتصالية معاصرة لكي تزيد من فرص تعرض الاساتذة وقطاعات اخرى من المجتمع، وتدفعهم الى الحوارات والمناقشات العلمية وبدورها ترفع من معدل استخدام قنوات الاعلام الجامعي.

٣- يوصي الباحث للمراكز او مديريات الاعلام الجامعي في جامعات اقليم كوردستان ان تغطي وتنشر المادة العلمية لكي تتلاءم مع مضمون االمادة الاعلامية في قنوات الاعلام الجامعي المتخصص.

٤-يوصي الباحث للمراكز او مديريات الاعلام الجامعي في جامعات اقليم كوردستان ان تقوم بافتتاح دورات تدريبية وورشات العمل لاجل تقوية كوادرها فنيا وتحريريا.

ثالثا: مقترحات البحث:

يقترح الباحث ما يأتي:

١-القيام باجراء بحوث ودراسات حول تحليل مضمون المادة الاعلامية والقائمين بالاتصال في الاعلام الجامعي في جامعات اقليم كوردستان.

٢-القيام باجراء بحوث ودراسات حول دور الاعلام الكوردي تجاه جامعات اقليم كوردستان.

٣-القيام باجراء بحوث ودراسات حول دور الاعلام الجامعي في تقوية الوعي العام للطلاب في جامعات اقليم كوردستان.

الهوامش والمصادر

(١) د.احمد ابو السعد، واقع تعليم الاعلام في الجامعات الفلسطينية في ضوء تطبيق مبادىء الجودة الشاملة بتطبيق على اقسام الاعلام في جامعات قطاع غزة، (غزة، جامعة الاقصى، كلية الاعلام، المجلة العربية لضمان جودة التعليم الجامعي، دراسة تحليلية، المجلد الثاني، العدد (٣)، ٢٠٠٩، ص٨٣.

(٢) د.ابراهيم امام، الاعلام والاتصال بالجماهير، (القاهرة: مكتبة الانجلو المصرية، ط٢، ١٩٨٥)، ص١١، ٤٣١.

(٣) د.عواطف عبدالرحمن وآخرون، الصحافة والجامعات، بحث جماعي منشور، (القاهرة: العربي للنشر والتوزيع، ٢٠٠٩)، ص٦٧ .

(٤) د.محمد خليل الرفاعي، دور الاعلام في العصر الرقمي في تشكيل القيم الاسرية العربية، دراسة تحليلية، مجلة جامعة دمشق، المجلد ٢٧، العدد الاول والثاني، ٢٠١١، ص٦٨٩.

(٥) عزيز حنا داود، وتحسين علي حسين، علم تغيير الاتجاهات، (القاهرة: المكتبة الانجلو المصرية، د.ت، ص١٦.

(٦) د.ابراهيم امام، الاعلام الاذاعي والتلفزيوني، (القاهرة: المكتب المصري، د.ت)، ص١٢٨.

(٧) د. خالد بن عبد الله الحلوة، الإعلام الجديد وتأثيراته في تشكيل الرأي العام، قسم الإعلام – كلية الآداب،جامعة الملك سعود، بحث في الإطار النظري، بحث منشور في موقع الكتروني: en.bookfi.org -١٧-١٠-٢٠١٣.

(٨)-Allen, M.J.& Yen, W.M.(1979): Intoduction to Measurement Theory, California, Brook-Cole.P.341-342.

(٩) اسماء الخبراء والمتخصصين لصدق الاستبانة والمقياس:

١- الاستاذ الدكتور خليل ابراهيم رسول، جامعة بغداد، كلية التربية، اختصاص علم النفس والاحصاء.

٢- الاستاذ الدكتور محمود محمد سلمان، جامعة ديالة، كلية التربية الاساسية، اختصاص علم الاجتماع.

٣-الاستاذ المساعد الدكتور عدنان عبدالمنعم ابو السعد، جامعة بغداد، كلية الاعلام، اختصاص الاعلام.

٤- الدكتور شيركوَ ميرزا مةنطوري، جامعة السليمانية، سكول العلوم الانسانية، قسم الاعلام، اختصاص الاعلام.

٥- الدكتور هيمن مجيد، جامعة السليمانية، سكول العلوم الانسانية، قسم الاعلام، اختصاص الاعلام.

٦- الدكتورة ابتسام اسماعيل، جامعة السليمانية، سكول العلوم الانسانية، قسم الاعلام، اختصاص الاعلام.

(١٠) ا.د. موسى جواد الموسوي، د.كاظم عمران موسى، د.صفد حسام الساموك، الاعلام والتسويق الجامعي، استراتيجية الوصول الى المجتمع، (بغداد: الدار الجامعية للطباعة والنشر، ٢٠١٢)، ص٥٤-٥٥.

(١١)عامر محسن سلمان حمزه العامري، قسم الاعلام الجامعة، مدير اعلام جامعة المستنصرية، w.w.w,googl.org-26-10-2013

(١٢)المصدر نفسه.

(١٣)د.سمير محمود، الاعلام العلمي، (القاهرة: دار الفجر للنشر والتوزيع، ٢٠٠٨)، ص٥١.

(١٤) شون ماكبرايد، اصوات متعددة وعالم واحد، الاتصال والمجتمع اليوم وغدا، (الجزائر: الشركة الوطنية للنشر والتوزيع، ١٩٨١)، ص١٦٤.

(١٥) احمد حمدي، مساءلات منهجية حول الاعلام الجامعي، ورقة امام المؤتمر الدولي لاخلاقيات الاعلام العلمي، القاهرة، ٢٠٠٤.

(١٦)د.سمير محمود، مصدر سابق، ص٢٢-٢٣.

(١٧) الهدى للثقافة والاعلام: w.w.w,googl.org-10-10-2013

(١٨) مصطفى حجازي، علم النفس والعولمة، (عمان: شركة المطبوعات للتوزيع والنشر، ٢٠٠٣)، ص ٢٢٦.

(١٩) Wikipedia-15-10-2013.

(٢٠)المصدر نفسه.

(٢١) فؤاد زكريا، التفكير العلمي، (الكويت: سلسلة عالم المعرفة، عدد٣، ١٩٧٨)، ص٢٧.

(٢٢) د.سمير محمود، مصدر سابق، ص٢٢٢.

(٢٣) فؤاد زكريا، مصدر سابق، ص٥٧.

(٢٤) د.سمير محمود، مصدر سابق، ص١٧.

(٢٥)د. مديحة فخري محمود محمد، دراسة حول دور الجامعات المصرية في مواجهة الجرائم الإلكترونية لدي الطلاب، محاضرة بقسم أصول التربية ، كلية التربية-جامعة حلوان/ جمهورية مصر العربية، en.bookfi.org -١٨-١٠-٢٠١٣.

(٢٦)خالد مصطفى ادريس، الضوابط الاخلاقية والتشريعية في المجال العلمي، ورقة امام المؤتمر الدولي لاخلاقيات الاعلام العلمي، القاهرة، ٢٠٠٤.

(٢٧) د.سمير محمود، مصدر سابق، ص٦٥-٦٦.

(٢٨)عامر محسن سلمان حمزه العامري، مصدر سابق.

(٢٩) اميرة عبداللة جاف، دراسة نظرية في مفهوم الإعلام المتخصص وإمكانية تعزيزه في إقليم كوردستان العراق، مجلة اقواس(ملحق فصلي لمجلة كةوانة)، مجلة سياسية ثقافية عامة، اقليم كوردستان، مطبعة كارو، ٢٠١٣/٣/١، ص٢٧٣.

(٣٠) حكومة اقليم كوردستان العراق، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، مشروع قانون التعليم العالي والبحث العلمي لاقليم كوردستان العراق، ٢٠١٣، ص١، ٨.

(٣١) عوسمان كةريم مةحمود، شاكار موحةمةد فةتاح، زانكؤى سليَمانى-ناوةندى راطةياندن- ستراتيج وثةيرةوى ناوةند، (سليَمانى: ضاثخانةى راند، بىَ سالَى دةرضوون)، ل٢-٣.

(٣٢) مقابلة اجراها الباحث مع الدكتور ياسين رشيد حسن مدير مركز الاعلام في جامعة السليمانية، عن طريق استمارة جمع المعلومات في ٢٠١٣/١١/١٦ في السليمانية.

(٣٣) المصدر نفسه.

(٣٤) المصدر نفسه.

(٣٥) عوسمان كةريم مةحمود، شاكار موحةمةد فةتاح، مصدر سابق، ص٣-٤.

(٣٦) المصدر نفسه، ص٥-٦.

(٣٧) المصدر نفسه.

(٣٨) المصدر نفسه.

پوختەی توێژینەوەکە بە زمانی کوردی

ئەم توێژینەوەیە بە ناونیشانی (**ڕۆڵی ڕاگەیاندنی زانکۆ لە ڕەواجپێدانی مەعریفەی زانستی لە زانکۆکانی هەرێمی کوردستان–توێژینەوەیەکی مەیدانییە بۆ مامۆستایانی زانکۆی سلێمانی)**، بەشی یەکەمی ئەم توێژینەوەیە پێکدێت لە سەرەتا ومیتۆدنامە کە پێکدێت لە کێشەی توێژینەوەکە وگرنگی وئامانج وکۆمەڵگا وساماپڵ وتایبەتمەندی پیشەیی بەرتوێژان ومیتۆدنامە وبوار وئامراز وشێواز وراستگۆیی وجێگیری ورێنماییەکانی پێوانەی توێژینەوەکە، چەمکەکانی توێژینەوەکە بریتییە لە شرۆڤەکردنێکی کورت بۆ چەمکە سەرەکییەکان ورووونکردنەوەیەکی کورت لەسەریان.

بەشی دوەمی توێژینەوەکە بریتییە لە نیشاندانی راپرسی توێژینەوەکە وشیکردنەوەیان ورەوشتی بەرتوێژان لە بەرکەوتنیان بۆ کەناڵەکانی راگەیاندنی زانکۆ وکە چەندین ئەنجامی مەیدانی هەبووە وبەخشتە وداتا ئاماربیەکان روونکراونەتەوە، سەرەرای روونکردنەوە وشرۆڤەکردنی پێوانەکە لە بەشی سێیەمدا، هەروەها نیشاندانی دەرئەنجامی توێژینەوەکەوپێشنیاز وراسپاردەکان لە بەشی چوارەمدا، لەگەڵ لیستی سەرچاوەکان وپوختەی توێژینەوەکە بە زمانی کوردی وئینگلیزی.

ئەم توێژینەوەیە لە چوارچێوەی توێژینەوە وەسفییەکانە ورێگای میتۆدی راپرسی بەکارهاتووە، هەروەها توێژەر پێوانەی سیانی لیکەرتی تێدا بەکارهێناوە کە برگەکانی کۆتایی بریتین لە(٢٥) بیست وپێنج برگە پاش ئەوەی نیشانی پسپۆرانی بواری زانستی راگەیاندن وسایکۆلۆژی وکۆمەڵناسی دران بە مەبەستی زانینی مەودای بریاردانیان بۆ راستی پێوانەکە، وپاش تاقیکردنەوەی هێزی تەمیزی پێوانەکە (٤) چوار برگە لابران وکۆی برگەکان بوو بە(٢١) بیست ویەك برگە، هەروەها سامپڵی توێژینەوەکەش بە شێوازی هەرەمەکی رێکخراوە بۆ بەرتوێژان کە بریتین لە مامۆستایانی زانکۆی سلێمانی کە ژمارەیان (٢٠٠) دوو سەد مامۆستا بوون.

ئامانجی ئەم توێژینەوەیە بریتییە لە ناسینی رۆڵی راگەیاندنی زانکۆ لە رەواجپێدانی مەعریفەی زانستی لە هەرێمی کوردستان، کە توێژەر چەند ئامانجێکی هەیە:

ئامانجی یەکەم: ناسینی ئاستی بەکارهێنانی راگەیاندنی زانکۆ لە رەواجپێدانی مەعریفەی زانستی لە زانکۆکانی هەرێمی کوردستان.

ئامانجی دوەم: بریتین لە:

ا–ناسینی رەوشتی مامۆستایانی زانکۆ بۆ بەرکەوتنیان بە کەناڵەکانی راگەیاندنی زانکۆ.

ب–ناسینی رۆڵی راگەیاندنی زانکۆ لە رەواجپێدانی مەعریفەی زانستی.

ئەم توێژینەوەیە گەیشتووە بە چەندین دەرئەنجام، گرنگترینیان بریتین لە:

١–لە پێوانەی توێژینەوەکە ئەوە دەرکەوتووە کە راگەیاندنی زانکۆ لە هەرێمی کوردستان هیچ رۆڵێکی لە رەواجپێدانی زانستیدا نییە.

٢–لاوازی کەناڵەکانی راگەیاندنی زانکۆ ونابەردەستییان وایکردووە کە رۆڵی لاواز بێت لای مامۆستایانی زانکۆ وبۆ بەدواداچوونیان بۆ رەواجپێدانی مەعریفەی زانستی.

٣–نەبوونی هاوسەنگی لە رووماڵی زانستی ونەگونجانی لەگەڵ پەیامە میدیاییەکان لە کەناڵەکانی راگەیاندنی زانکۆدا.

٤–پێداویستییەکان بۆ راگەیاندنی زانکۆ بریتین لە: پێدانی زانیاری زانستی بە مامۆستا وبەرزکردنەوەی ئاستی زانیاری زانستییان وبەشداریکردن لە بەرزکردنەوەی هۆشیاری زانستی وبەرزکردنەوەی رۆشنبیری زانستی ویارمەتیدەربێت بۆ بەشدارپێکردنی مامۆستایان لە گفتوگۆ زانستییەکان.

Abstract

The study in titled: “The Role of University’s Media in promotion of scientific knowledge in the Universities of Kurdistan Region Governorate /Iraq- University of Sulaimani as a sample”. And it is classified as a survy study. It aims to investigate the following:

1. Testing the Role of University’s Media in promotion of scientific knowledge at the university level.
2. Identifying the manners of the lecturers in an exposure to the channels of university’s media.
3. The dependence of the lecturers on the university’s Media in practice the scientific knowledge.
4. The appropriateness of the Median article and its scientific coverage in the channels of university’s Media.
5. Necessity of university’s Media for the academic lecturers at the university level.

The study is divided into two parts theoretical which it consists of: an introduction, methodology, and its concepts. And first part deals with the introduction and the methodology used in this research, which is consist of the problem, importance, the society of research, its sample, the vocational characteristics of the testees, the instruments used in the research, face validity, stability (immutability)of the measurement, and the information of the measurement. While with the concept the researcher tries to explain the main concepts briefly, which are: University’s Media, the scientific promotion, the knowledge, the science, scientific knowledge, the universities, the universities of Kurdistan Region and the Media center in the University of Sulaimani. The second part is practical As the hypothesis of the study depends on the analysis of the collected data, and test consists of twenty five (25) items, The test was approved by a number of experts with specific modifications for the validity and reliability purpose, and after the validity (4) items have been removed, and the total become (21) items. , and the sample of the study consists of (200) lecturers in the university of sulaimani they have been chosen randomly. In this part the researcher presents the results and the statistical analysis of the collecting data by using the trio Likart measurement in the tables, conclusion recommendation and the suggestion for further study follows and finally the bibliography.

The researcher has been found that:

1. The university in Kurdistan lack the role of university’s Media in promotion of scientific knowledge.
2. The weakness of university’s Media leads to the weakness of its role on the lecturers in promotion of scientific knowledge.
3. The lecturers have interest in following up the scientific topic in the channel of university’s Media, if it is available.
4. The cause of the distance between the lecturers and the channel of university’s Media is the university itself not the lecturers in Kurdistan.

رأي الفقهاء بالكفاءة في الزواج واثرها على الطلاق

المدرس المساعد اركان عبيد مهدي

جامعة رابةرين / فاكلتي التربية – قلعة دزه / قسم اللغة العربية

ملخص البحث :-

ان بناء الاسرة هو اخطر بناء في كيان المجتمع ، بل في كيان الامة باسرها ، لانه البناء الذي تتوقف على سلامته وصلابته، سلامة المجتمع وعزة الامة .وفي الزواج تهذيب النفس وتحصينها من الشهوات والشيطان وسد باب الغواية عن المسلم . وبقاء النوع الانساني وتعويد الزوجين على تحمل المسؤولية ، فكل هذه الاثار العظيمة يستدعي تحقيقها ان يتم الزواج بصفة مدروسة وواعية ، وهذا لا يتأتى الا بسلامة الاختيار للزوج .ونظرا لما لاختيار الزوج (رجلا كان او امرأة) من الاثار في نجاح الحياة الزوجية او اخفاقها ، فقد اعطت الشريعة الاسلامية هذا الاختياراهمية فائقة وتوجيهات سامية ، حتى تاتي النتائج بافضل مما رسمه المرء لنفسه .وان الكفاءة الزوجية تعتبر امرا ضروريا يجعل الحياة الزوجية تؤتي ثمارها ، وهي الذرية الطيبة الصالحة ، وتبتعد بالاسرة عما يعيق دوامها واستقرارها ، لان الزواج مبني على التآلف والتوافق الروحي .وان عدم مراعاة الكفاءة في الزواج تؤدي الى الخلافات الزوجية ، والذي قد يكون مآلها الطلاق .

المقدمة :-

تناولت في البحث الحالي موضوع الكفاءة في الزواج واثرها على الطلاق حيث تناولت في المبحث الاول مفهوم الزواج وتناولت فيه تعريف الزواج لغة واصطلاحا والعوامل المؤثرة في التوافق الزواجي بايجاز وشروط صحة الزواج وكذلك تناولت مفهوم الطلاق حيث بينت فيه تعريف الطلاق لغة واصطلاحا واسباب الطلاق وانواع الطلاق اما المبحث الثاني فتناولت فيه معنى الكفاءة وتعريفها لغة واصطلاحا ومشروعية الكفاءة وحكمة مشروعيتها وفي المبحث الثالث تناولت الكفاءة في الزواج واثرها في الطلاق .وكيفية تاثير عدم التكافوء بين الزوجين على الحياة الاسرية وذلك باثارة المشاكل التي من شانها ان تؤدي الى الطلاق .

المبحث الاول : مفهوم الزواج والطلاق :

الأصل في الزواج هو استمرار الحياة الزوجية بين الزوجين وقد شرع الله سبحانه وتعالى أحكاماً وآداباً للزواج لاستمرار بقائه ونمو العلاقة بينهما بالمودة والرحمة ، غير أن هذه الأحكام والآداب قد لا تكون مرعية من قبل أحد الزوجين أو كليهما مثل سوء الاختيار وعدم الالتزام بآداب العشرة التي حددها الإسلام فيقع التنافر ويزداد الخصام وتنتفي وسائل التفاهم والتعايش بين الزوجين ولا يبقى هناك مجالاً للإصلاح فكان لابد والحالة هذه من تشريع احتياطي لحل عقدة الزواج مع عدم إهدار حقوق كل طرف تصديقاً لقوله تعالى " وإن يتفرقا يغن الله كلاً من سعته وكان الله واسعاً عليماً".[1]

وقد بين الشيخ سيد سابق – رحمه الله – الآثار النافعة المترتبة على الزواج والتي تعود على الفرد والأمة ، بل وعلى النوع الإنساني عامة فيما يأتي :

١– الزواج يكف النظر عن التطلع إلى الحرام وتطمئن العاطفة إلى ما أحل الله .

٢– الزواج أحسن وسيلة لإنجاب الأولاد وتكثير النسل واستمرار الحياة .

٣– الشعور بمتعة الزواج ، ورعاية الأولاد يبعث على النشاط وبذل الوسع في تقوية ملكات الفرد.

٤– ما يثمره الزواج من ترابط الأسر وتقوية أواصر المحبة بين العائلات .[2]

ان بناء الاسرة هو اخطر بناء في كيان المجتمع ، بل في كيان الامة باسرها ، لانه البناء الذي تتوقف على سلامته وصلابته ، سلامة المجتمع وعزة الامة .

ان بناء الاسر يتعلق بسعادة الدنيا ، ويمتد اثره الى الاخرة وهي دار القرار . والاسلام في هذه الناحية شانه في كل شيء لا يقيم وزنا للمظاهر فقط، وانما يعنى دائما بالجوهر الاصيل ، لان الله تعالى لا ينظر الى الصور والاموال فقط، وانما ينظر الى القلوب والاعمال [3].

ونظرا لما لاختيار الزوج (رجلا كان او امرأة) من الاثار في نجاح الحياة الزوجية او اخفاقها ، فقد اعطت الشريعة الاسلامية هذا الاختياراهمية فائقة وتوجيهات سامية ، حتى تاتي النتائج بافضل مما رسمه المرء لنفسه .

وتتجلى هذه العناية في مظاهر متنوعة ومتعددة ومنها على سبيل المثال لا الحصر ما يأتي :–

*حث الاسلام على حسن تخير الازواج وتشهد لذلك الايات القرانية والاحاديث النبوية ومنها :–

قال الله تعالى{يا ايها الذين امنوا ان جاءكم فاسق بنبأ فتبينوا ان تصيبوا قوما بجهالة فتصبحوا على ما فعلتم نادمين} [4]

١–سورة النساء :١٣٠.

٢ – الصالح:الزواج في الاسلام وعلاج المشكلات الزوجية وحقيقة الزيجات المعاصرة .مكتبة الملك فهد الوطنية :الرياض:ط١. ٢٠٠٩.ص ٣٢–٣٣ .

٣ – يوسف ، محمد: اختيار الزوجين في الاسلام وآداب الخطبة ، دار بوسلامة للطباعة ، ص١٢، قاسم الشيخ : اسس اختيار الزوجين واثره في الحد من الطلاق ، مؤسسة الرسالة ناشرون ، ط١، ١٤٢٦ه، ٢٠٠٥م،ص١٣–١٨. عمر الحاجي : اسس اختيار الزوج ، مؤسسة الرسالة ناشرون ، ط١،١٤٢٥ه،٢٠٠٤م/ ص٠٧، صباح عياشي : اختيار مقاييس تكافؤ القرينين والتغير الاجتماعي والثقافي ، ماجستير ، تخصص ثقافي ، معهد علم الاجتماع ، جامعة الجزائر ، ١٩٩٣–١٩٩٤،ص٤١.

٤– سورة الحجرات : ٠٦.

*والاختيار للزواج ان كان في مقدماته سليما دامت العشرة بين الزوجين ، بل ان الاختيار السيء يمثل السبب الاكبر في وقوع الطلاق ، يشير الى هذا قوله تعالى { ...هن لباس لكم وانتم لباس لهن .....} .[٥]

-مقومات وأسس التوافق الزواجي:

١- الاختيار الناجح لشريك الحياة :فالاختيار للزواج ينبغي أن يبنى على معطيات صحيحة حتى يأتي قرارا سليما.

٢- التقارب المادي-الاجتماعي-الثقافي: إن الاختلاف في الخلفية التي يأتي منها الزوجان سينعكس على علاقتهما وسيجدان هذه الفروق عقبة في طريق التواصل الذي هو مفتاح أساسي من مفاتيح التوافق الزواجي.

٣- حسن المعاملة وحسن العشرة: إذا ما أبدى كل من الزوجين اهتمامه بالآخر كلما توطدت العلاقة الزوجية وارتفعت معدلات التوافق الزواجي. وكلما أهمل كل طرف الطرف الآخر كلما تدهورت العلاقة الزوجية وكلما قلت معدلات التوافق الزواجي .

-العوامل المؤثرة في التوافق الزواجي:

- السعادة الزوجية للوالدين ،
- طول مدة التعارف والخطبة ،
- موافقة الوالدين والآخرين على الزواج ،
- المواءمة الخطوبية والرغبة الطبيعية ،
- التماثل أو التشابه الثقافي والديني ،
- ارتفاع الوضع الاجتماعي والتعليمي ،
- النضج والتقارب العمري .[٦]

تعريف الزواج لغة :-

ان الزواج لفظ عربي وما اشتق منه موضوع لاقتران احد الشيئين بالاخر وازدواجهما ، واقترانهما بعد ان كان كل منهما منفردا عن الاخر ومنه :

قوله تعالى { .....وزوجناهم بحور عين}[٧] اي قرناهم بهن .

قوله تعالى { واذا النفوس زوجت}[٨]

بمعنى :

١-يقرن كل واحد بمن كانوا يعملون كعمله ، فيقترن الصالح مع الصالح والفاجر مع الفاجر .

---

٥ - سورة البقرة : ١٨٧.

٦ - جامع : علم الاجتماع الأسري وتحليل التوافق الزواجي والعنف الأسري ، الإسكندرية ، دار الجامعة الجديدة ، ط١ . ٢٠١٠ . ص ٤١٤.

٧ - سورة الطور : ٢٠.

٨ - سورة التكوير : ٧.

٢–قرنت الارواح بأبدائها عند البعث للاجساد اي ردت اليها .

٣– وقيل قرنت النفوس بأعمالها فصارت بها كالتزويج [٩] .والاصل في الزوج الصنف والنوع من كل شيء ، وكل شيئين شكلين كانا او نقيضين فهما زوجان ، وكل واحد منهما زوج [١٠].

والزوج : الشكل يكون له نظير كالاصناف والالوان ، او يكون له نقيض كالرطب واليابس والذكر والانثى والليل والنهار والحلو والمر [١١] ثم شاع استعمال لفظ الزواج في اقتران الرجل بالمراة على سبيل الدوام والاستمرار لتكوين اسرة فصار عند الاطلاق لا يراد منه الا ذلك .

تعريف الزواج اصطلاحا :–

١– عند الحنفية :–(عقد وضع لتملك المتعة بالانثى قصدا) [١٢] .

عقد الزواج : مجموع ايجاب احد المتكلمين مع قبول الاخر ، او كلام الواحد القائم مقامهما ، اعني متولي طرفي العقد [١٣] .

٢– عند المالكية :– (عقد على مجرد متعة التلذذ بآدمية ، غير موجب قيمتها ببينة قبلة غير عالم عاقده حرمتها ، ان حرمها الكتاب على المشهور او الاجماع على الاخر) [١٤].

(عقد لحل استمتاع بانثى غير محرم ومجوسية وامة كتابية بصيغة لقادر محتاج او راج نسلا)[١٥] .

٣– عند الشافعية :– (عقد يتضمن اباحة الوطء بلفظ انكاح او تزويج) [١٦].

٤– عند الحنابلة :– (النكاح في الشرع : عقد التزويج ، فعند اطلاقه ينصرف اليه ما لم يصرفه عنه دليل) [١٧]

وما يلاحظ على التعاريف السابقة الذكر للزواج ما ياتي :

١–تعريف الزواج بذكر موضوعه واعتبار اهم اغراضه واساسها وهو حل الاستمتاع بين الرجل والمراهة ، دون ذكر لمقاصده واهدافه الاخرى ، وهذا في جميع التعاريف ما عدا التعريف الثاني (عند الحنفية والمالكية).

٢–التعريف الثاني :– عند الحنفية (تعريف ابن عابدين) للزواج ، ذكر ركن العقد وهو الايجاب والقبول .

وقد يصدر الايجاب والقبول عن شخص واحد ، واذا كان هذا الشخص وكيلا للطرفين ، وهذا معنى كلام ابن عابدين ((او كلام الواحد القائم مقامهما)).

٩ –القرطبي : الجامع لأحكام القران ، دار التراث العربي ، بيروت ، ١٤٠٥ه،١٩٨٥م، ٢٣١/١٩وما بعدها .

١٠ –ابن منظور : لسان العرب ، دار صادر ، بيروت ، ١٣٨٨ه، ١٩٦٨م، ٢٩٢/٢.

١١ –الفيومي : المصباح المنير في غريب الشرح الكبير للرافعي ، دار الكتب العلمية ، بيروت ، لبنان ، ط١، ١٤١٤ه،١٩٩٤م، ٢٥٨/٠١

١٢ – ابن الهمام : شرح فتح القدير ، دار الفكر ، بيروت ، لبنان ، ٩٩/٣.

١٣ – ابن عابدين : رد المحتار على الدر المختار ، دار الكتب العلمية ، بيروت ، لبنان ، ط١٤١٥ه،١، ١٩٩٤م، تحقيق عبد الموجود ومحمد معوض ، ٥٩/٤.

١٤ – الرصاع : شرح حدود ابن عرفه ، دار الغرب الاسلامي ، ط١، ١٩٩٣م، ٢٣٥/١.

١٥ – الدردير : الشرح الصغير ، مؤسسة العصر للمنشورات الاسلامية ، وزارة الشؤون الدينية ، الجزائر ، ٣٤٧/١.

١٦ – الشربيني الخطيب : مغني المحتاج ، بيروت ، لينان ،٢٠٠/٠٤.

١٧ – ابن قدامة : المغني ، دار الكتاب العربي ، بيروت ، لبنان ، ١٤٠٣ه،١٩٨٣م، ٣٣٩/٠٩.

-عند المالكية (تعريف الدردير) ، ذكر من مقاصده رجاء النسل .

٣-تعريف الحنفية الاول للزواج والمالكية المذكور يفيد بظاهرة ان الاستمتاع بالزواج قاصر على الرجل ، مع انه ثابت للمراه ايضا . ولعلهم فعلوا ذلك باعتبار ان الرجل هو الذي يسعى الى الزواج ويطلبه ، والاستمتاع من جانبه اقوى من جهة اختصاصه بزوجته لا يشاركه فيها احد ، واما من جانبها فهي تتمتع به بدون اختصاص ، حيث يحل له التمتع بغيرها في الحد الذي قرره الشارع .

-لذلك قال مصطفى شلبي (رحمه الله) اللاولى في تعريفه ان يقال ((هو عقد وضعه الشارع ليفيد بطريق الاصالة اختصاص الرؤجل بالتمتع بامراة لم يمنع مانع شرعي من العقد عليها وحل استمتاع المراة به)) [١٨] .

٤-ولعل تعاريف العلماء للزواج باعتبار موضوعه – حلية المتعة وامتلاكها – باعتبار ان ذلك من اغراضه ، بل ان اوضح اغراضه عند عامة الناس . ولكن كما يقول ابو زهرة (رحمه الله) ليست هي كل اغراضه ولا اسمى اغراضه في نظر الشارع الاسلامي ، بل ان غرضه الاسمى هو التناسل وحفظ النوع الانساني ، وان يجد كل من العاقدين من صاحبه الانس الروحي الذي يؤلف الله تعالى به بينهما ، وتكون به الراحة وسط متاعب الحياة وشدائدها ، ولذلك قال تعالى { ومن اياته ان خلق لكم من انفسكم ازواجا لتسكنوا اليها وجعل بينكم مودة ورحمة ان في ذلك لآيات لقوم يتفكرون }[١٩] [٢٠]

وقال ابن الجوزي : ((تأملت في فوائد النكاح ومعانيه وموضوعه فرأيت ان الاصل الاكبر في وضعه وجود النسل)) [٢١]

مفهوم الطلاق :

الطلاق في الإسلام علاج عند الضرورة ووسيلة أخيرة إذا تعذرت سبل التوفيق والإصلاح وباتت العيشة بين الزوجين نزاعاً وجحيماً لا يطيقه أي فرد منهما، وهذه المشروعية التي أكدها الإسلام للطلاق تعد من مفاخرها وهي تتفق مع الطبيعة الإنسانية والفطرة السليمة تأكد ذلك من خلال تراجع الأمم الغربية التي ألزمت نفسها بتحريم الطلاق واعتبرت الزواج سجناً أبدياً بعد أن رأت النتائج السيئة على طرفي الزواج والأبناء إذا تعذرت الحياة الزوجية المستقرة فأباحت الطلاق واعترفت بأن الإكراه يتعارض ويتناقض مع المودة والرحمة[٢٢] .

الطلاق معناه في اللغة الترك والفرقة حسياً أو معنوياً وقد استخدمت هذه الكلمة في اللغات المختلفة بمعاني مترادفة، أما المعنى الاصطلاحي فهو رفع القيد الثابت بالزواج، أي حل رابطة الزوجية ورفع قيد النكاح في الحال، إذ لا يحل للزوج الاستمتاع بزوجته أو إرجاعها إلى عصمته إلا بشروط محددة وتحت ظروف معينة[٢٣].

١٨ – مصطفى شلبي : احكام الاسرة في الاسلام ، ط٤، الدار الجامعية ، ١٤٠٣ه، ١٩٨٣م، ص٤٦.

١٩ –سورة الروم : ٢١.

٢٠ – ابو زهرة : الاحوال الشخصية ، دار الفكر العربي ، القاهرة ، ص١٧.

٢١ – ابن الجوزي : صيد الخاطر ، دار الكتاب العربي ، بيروت ، لبنان ، ١٤٢٥ه، ص٤٠.

٢٢ – حسن ، ايوب : فقه المرأة المسلمة ، دار التوزيع والنشر الاسلامي ، القاهرة ، ١٤١٩ه/١٩٩٩م،ص٨٣.

٢٣ – حسين ،علية حسن : الطلاق في المجتمع الكويتي. ١٩٧٨ . الكويت.ص٢١-٢٢.

تشريع الطلاق نزلت به أخيراً سورة الطلاق بعد أن مضى على بدء الدعوة الاسلامية قرابة عشرون عاماً في مكة والمدينة المنورة , وتوالت التشريعات بضع سنوات في المدينة قبل نزول هذه السورة , والعلاقات الاسرية على المستوى الجماهيري ينالها ما ينالها من كدر وصفاء ووصل وانقطاع , حتى جاءت الآيات الكريمة تنظم هذه العلاقات في شتى مناحيها [٢٤].

فالطلاق في الاسلام محدد ومقيد حددته عددا من آيات سورة البقرة ، وقيدته بحالة خاصه آيات سورة الطلاق، واستبانت خلال ذلك احكامه وآدابه عرضت لها الآيات الكريمة وشرحتها السنه الشريفة , وفي هذا التحديد والتقييد سعة ورحمة تقي الاسرة عواقب انحراف بعض الرجال في استخدامهم للطلاق وتقي الشريعة نفسه محاولات الانحراف به عن منهج الاسلام [٢٥].

وكان الطلاق قبل الاسلام بغير حد في عدده يطلق الرجل ما شاء ويراجع كلما اراد فيدعها ان شاء كالمعلقة , فحدده الاسلام بمرتين يراجع كل منهما نفسه في كل مره ويختبر شعوره تجاه صاحبه عسى ان تصلح التجربة المريرة من نفسيهما وتهدأ الحياة الزوجية بينهما , فأن عاد الرجل الى الطلق للمرة الثالثة فقد انفصمت الزوجية انفصاما لا سبيل له عليها ولا سبيل لها اليه الا ان اتفق للمرأة زواج صحيح وانقضى ذلك الزواج بموت او طلاق ورغبا بالعودة الى سابق عهدهما فلا جناح عليهما[٢٦]

تعريف الطلاق : تعريفه لغة :-

-مادة الطلاق والاطلاق في اللغة تدل على الارسال والترك ورفع القيد والمفارقة .

-مشتقة من فعل طلق او اطلق بمعنى ترك [٢٧]

-طلق الرجل امرأته تطليقا فهو مطلق ، فان كثر تطليقه قيل (مطليق) و(مطلاق) ، والاسم الطلاق ، يقال (اطلقت الاسير اذا حللت اساره ، وخليت عنه فانطلق اي ذهب في سبيله ، ومن هنا قيل (اطلقت)الناقة من عقالها وناقة (طلق) بضمتين ، بلا قيد ، وناقة (طالق) ايضا مرسلة ترعى حيث شاءت ، وقدطلقت طلوقا من باب قعد اذا انحل وثاقها [٢٨] .

تعريف الطلاق اصطلاحا :-

ان التعريف الاصطلاحي للطلاق هو فرد من معناه اللغوي العام [٢٩] وقد عرف بعدة تعاريف ومنها :-

١- عند الحنفية : (رفع قيد النكاح في الحال او المآل بلفظ مخصوص).

ومقصودهم ب(الحال) يريدون به الطلاق البائن ن لانه يرفع قيد النكاح في الحال . و(المآل) فيريدون به الطلاق الرجعي ، لانه يرفع قيد النكاح بعد انتهاء العدة . وقولهم (بلفظ مخصوص) خرج بهذا القيد الفسخ ، لانه لا يحتاج الى لفظ مخصوص [٣٠] .

٢٤ -الغندور : الاحوال الشخصية في التشريع الاسلامي، دار الكويت ، الكويت ، ١٩٩٢، ص١٤٦.

٢٥ -ينظر :الغندور .مصدر سابق .ص ١٠٩.

٢٦ -المصدر نفسه .ص ٢٦.

٢٧ - محمد رضا : معجم متن اللغة ، مكتبة الحياة ، بيروت ، ١٩٥٩م، ٦٢٤/٠٣.

٢٨ -ينظر : الفيومي . مصدر سابق. ٣٧٦/٠٢.

٢٩ - آل بسام : تيسير العلام شرح عمدة الاحكام ، مكتبة الرشد ناشرون . ١٦٩/٠٢.

٢–عند المالكية : (ازالة القيد وارسال العصمة ، لان الزوجة تزول عن الزوج)[٣١].

(حل العصمة المنعقدة بين الزوجين)[٣٢].

٣–عند الشافعية : (حل عقد النكاح بلفظ الطلاق ونحوه)[٣٣].

عند الحنابلة : (حل قيد النكاح او بعضه) [٣٤]

–وعرفه مصطفى شلبي (رحمه الله) بقوله (هو حل رابطة الزوجية الصحيحة من جانب الزوج بلفظ مخصوص او ما يقوم مقامه في الحال او المآل) [٣٥]

–وقال الجزيري : (ازالة النكاح او نقصان حله بلفظ مخصوص).

ومعنى ازالة النكاح رفع العقد بحيث لا تحل الزوجة بعد ذلك ، وهذا فيما لو طلقها ثلاثا .

–وقوله او نقصان حله معناه نقص عن الطلاق الذي يترتب عليه نقص حل الزوجة ، وهذا كما اذا طلقها طلقة رجعية ، فانها تنتقص حلها [٣٦].

فاشتملت هذه التعاريف في مجملها على :

–حقيقة الطلاق : وهو فك وازالة الرباط الذي يربط العلاقة الزوجية .

–اللفظ الذي يتم به : ويكون بالالفاظ المشتقة من (ط،ل،ق) ، وما في معناها من الكناية .

أسباب الطلاق فهي:

الطلاق هو إعلان بفشل التوافق وانهيار الحياة الزوجية ومؤشر التصدع والتفكك الأسري ويسبقه عادة مرحلة من النزاع والشقاق تتمثل في اختفاء الأهداف المشتركة بين الزوجين وظهور الاتجاهات الفردية وتلاشي أنماط التعاون وظهور عمليات انسحاب من الزوجين داخل وخارج الوحدة الأسرية ووضوح التناقض في العلاقات الشخصية وزيادة مجالات المواجهة وظهور الاتجاهات العدوانية في العلاقات بين الزوجين[٣٧].

٣٠ – ينظر : ابن عابدين . مصدر سابق ، ٤٢٥/٠٤.

٣١ – الخرشي : حاشية الخرشي على مختصر سيدي خليل ، دار صادر ، بيروت ، ٤٢٦/٠٤.

٣٢ – كمال الدين ، امام : الزواج والطلاق في الفقه الاسلامي ، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع ، بيروت ، لبنان ، ط١، ١٤١٦ه، ١٩٩٩م، ص٩٨.

٣٣ – ينظر : الشربيني ،الخطيب . مصدر سابق ، ٤٥٥/٠٤.

٣٤ –ينظر :ابن قدامة :مصدر سابق ، ٣٢٣/١٠.

٣٥ –ينظر : مصطفى شلبي ، المرجع السابق ، ص٤٩١.

٣٦ –الجزيري : الفقه على المذاهب الاربعة ، دار الفكر ، بيروت ، لبنان ، ٢٧٨/٤.

٣٧ –ينظر : حسين. مصدر سابق .ص٢١.

١- الفشل في العلاقات الجنسية بين الطرفين.

٢- عدم النظر إلى الزواج نظرة جدية تعين على تحمل المسئوليات وتغليب العاطفة.

٣- التباين في المستوى الاجتماعي والثقافي بين الزوجين ونشأة الصراع بينهما.

٤- تباين الصفات المزاجية وردود الفعل الانفعالية.

٥- استقلال المرأة الاقتصادي وعدم فهم دورها في بناء الأسرة السعيدة (٣٨)

٦- الخيانة الزوجية

٧- عدم التوافق بين الزوجين

٨- كثرة ترديد كلمة الطلاق

٩- المشكلات الاقتصادية ومنها غلاء المهور وتراكم الديون

١٠- تدخل الاهل في خصوصيات الزوجية

١١- تعدد الزوجات وعدم العدل بينهن

١٢- مبالغة الزوج عن غيابة عن المنزل

١٣- ضعف الوعي الاخلاقي للمرأة (٣٩)

-أنواع الطلاق في الاسلام :

١- الطلاق الرجعي : يوصي القران الكريم بالتوفيق بين الزوجين بآيات صريحه بقوله تعالى : (وبعولتهن أحق بردهن في ذلك ان ارادوا اصلاحا) فكل طلاق في المرحله الاولى منه هو تجربه لفراق مؤقت مع منح الفرصة لإرجاع العلاقات الزوجية وذلك بتركة الزوجان يعيشان معا تحت سقف واحد حتى ان انقضت العدة يسمح للزوج ان يراجعها ويشجعا على عودة الحياة الزوجية مره ثانيه , اوصى الله المطلقين طلاقا رجعيا ان يتراجعا وحثهما عليه لان ذلك اكثر نفعا لهما وازكى .

وهكذا ان الطلاق الرجعي حسب تعريف الفقهاء :

هو ما لفظ على مرتين بحيث يملك الزوج بعد كل مره منهما امساك زوجته بالمعروف ويكون ذلك بمراجعتها او تسريحها بإحسان(٤٠) .

٢- الطلاق البائن : يكون الطلاق بائنا في الاحوال التالية :

١- اذا كان قبل الدخول ويكون بغير عده لقوله سبحانه (يا أيها الذين آمنو اذا نكحتم النساء المؤمنات ثم طلقتموهن من قبل ان تمسوهن فما لكم عليهن من عدة تعتدونها) .

٣٨ – ينظر : حسين ، مصدر سابق ،ص٢٢.

٣٩ –الخولي : الاسرة والحياة العائلية ، بيروت ، لبنان ، ١٩٨٤، ص٦٤.

٤٠ – عتر، نور الدين : ابغض الحلال ، ط٣،مؤسسة الرسالة ، بيروت ، ١٩٨٤م، ص٢٥.

٢–اذا كان الطلاق على مال , لقوله سبحانه : (فان خفتم الا يقيما حدود الله فلا جناح عليهما فيما افتدت به) . ويقصد هنا : (الخلع) .

٣–اذا كان الطلاق هو مكمل للثلاث , تكون البينونة كبرى , فلا تحل له الا بعد ان تتزوج زوجا غيره نكاح رغبه لا نكاح تحليل ويعاشرها ويفارقها اما بموت او طلاق [٤١] .

المبحث الثاني : الكفاءة تعريفها وحكمها ومشروعيتها :

لقد زعم الزاعمون ان في اعتبار الكفاءة شرطا في الزواج منافاة لما قرره الاسلام من مبدأ المساواة بين الناس ، لانه يقسمهم الى طوائف ويقيم الحواجز بينهم ويجعل منهم اكفاء وغير اكفاء . وكان مقتضى المساواة المقررة ان يصح للرجل ان يتزوج باي امرأة كانت والعكس صحيح .

ان اختيار كل قرين لقرينه هي محك سعادة او شقاء الاسرة وفائدة او مضرة المجتمع ، لذا نجد الاسلام يمنح هذه القضية اهتماما شديدا يتفق مع خطورتها واهمية ما يترتب عليها من آثار .

ومن مظاهر هذا الاهتمام اتخاذ كافة التدابير اللازمة لنجاح الحياة الزوجية واستقرارها واستمرارها وسعادتها، عند التفكير في الزواج .

وقبل الاقدام عليه ، يبدو فيما حرص الاسلام على اتخاذه من تدابير مرتكزة على امرين ترجع في مجملها الى الكفاءة:–

١– كل ما من شانه تحقيق التوافق الزوجي من ناحية الثقافة فكرا وسلوكا ، مما يعرف عن طريق الخبرة والدراسة والسؤال والاستعانة بخبرة الاخرين من الاباء والاولياء .

٢–كل ما من شانه تحقيق التوافق الزوجي من ناحية الطبع والخلقة ، مما يعرف عن طريق البحث والتحري والرؤية ايضا .

وهذان الامران هما اللذان حرص الاسلام على تقريرهما والتركيز عليهما ، من خلال اباحة امور لا تباح في غير هذا الموطن كالنظر وتتبع الاخبار وغيرها .

فاعتبار التكافؤ بين الزوجين لمصلحة الحياة الزوجية عموما ، ومراعاة لمصالح الزوجين كليهما خصوصا ، وليس من اجل تكريس مبدأ التفريق بين الناس ، وتفضيل بعضهم على بعض [٤٢].

ان الكفاءة تشترط في الرجل للمرأة وليس العكس . فللرجل ان يتزوج بمن تكافئه وبمن لا تكافئه ، بينما المرأة يشترط في زواجها ان يكون الرجل مكافئا لها ، الا اذا تنازلت هي واولياؤها عن حق الكفاءة فيتم الزواج ويلزم بدونها .

قال الكاساني : (الكفاءة تعتبر للنساء لا للرجال ، على معنى انه تعتبر الكفاءة في جانب الرجال للنساء ولا تعتبر في جانب النساء للرجال)[٤٣].

٤١ –فرج ، احمد : الفرقة بين الزوجين واحكامها في مذهب اهل السنة ،ط١، دار الوفاء للطباعة والنشر ، المنصورة ، ١٩٩٠م، ص٨٥.

٤٢ – نجيب ،عمارة : الاسرة المثلى في ضوء القران والسنة ، مكتبة المعرف ، الرياض ، ط٢، ١٤٠٦ه، ١٩٨٦م، ص٢١.

٤٣ – الكاساني : بدائع الصنائع ، ٥٨٣/٠٣. عبد الكريم زيدان : المفصل في احكام المرأة والبيت المسلم ، ٣٢٩/٠٣. حسني مصطفى : الزفاف الاسلامي السعيد ، ص٤٥. ابو زهرة : الاحوال الشخصية ، ٥٨٣.

قال الشقفة : (الكفاءة معتبرة في الرجال دون النساء فيشترط في الرجل ان يكون مساويا للمرأة او اعلى منها في الاوصاف المعتبرة في الكفاءة) [٤٤].

وقال ابن قدامة : (الكفاءة معتبرة في الرجل دون المرأة) [٤٥].

ان اكثرية النصوص الشرعية من السنة النبوية الصحيحة ، لم تتعرض الا للكفاءة في الزوج دون الزوجة وهي من الوضوح بحيث لا تحتمل تأويلا ، فدل هذا على اعتبارها في الرجل دون المرأة [٤٦] .

ان النبي (صلى الله عليه وسلم) وهو الذي لا مكافيء له من العالمين في منزلته الرفيعة وقد تزوج من العرب وتزوج من صفية بنت حيي [٤٧] . وكانت يهودية واسلمت (رضي الله عنها)، وتسرى بالاماء [٤٨] .

ووجه الدلالة منه : انه (صلى الله عليه وسلم) راعى الكفاءة في جانبه للنساء ولم يراعه فيهن له .

ما رواه ابو بريرة عن ابيه (رضي الله عنه) قول الرسول (صلى الله عليه وسلم) : ثلاثة لهم اجران ، وذكر في آخرهم (ورجل كانت عنده أمة فادبها فاحسن تاديبها وعلمها فاحسن تعليمها ثم اعتقها فتزوجها فله اجران) [٤٩] .

تعريف الكفاءة :– تعريفها لغة :

انه بالرجوع الى كتب اللغة والمعاجم العربية مادة (كفأ)، نجد ان الكفاءة قد عرفت بتعاريف عدة منها :

١– الكفيء : النظير وكذلك الكفء والكفوء على فعل وفعول ، والمصدر الكفاءة بالفتح والمد ، وتقول : لا كفاء له بالكسر وهو في الاصل مصدر اي لا نظير له [٥٠].

٢–الكفء : النظير والمساوي . وفي شعر حسان : وروح القدس ليس له كفاء . اي جبريل ليس له نظير ولا مثل [٥١].

وقد جاءت كلمة الكفاءة بمعنى المماثلة والمساواة في القران الكريم والسنة . ومنها :

قوله تعالى : { ولم يكن له كفوا احد } [٥٢] اي لا مثيل له .

قوله (صلى الله عليه وسلم) (المؤمنون تتكافأ دماؤهم وهم يد على من سواهم)[٥٣]، اي تتساوى ، فيكون دم الوضيع منهم كدم الرفيع .

---

٤٤ – الشقفة : الفقه المالكي في ثوبه الجديد ، ٠٣/٢١٥.

٤٥ – ينظر : ابن قدامة ، مصدر سابق. ٠٧/٣٧٩.

٤٦ – شلبي ،مصطفى : احكام الاسرة في الاسلام ، ص٣١٩، ٣٢٠.

٤٧ – ينظر : الكاساني . مصدر سابق . ص١٤٢.

٤٨ – صفية بنت حيي : بن اخطب بن سعنة بن ثعلبة ، اعتقها النبي (صلى الله عليه وسلم) وتزوجها ، ثبت ذلك في الصحيحين ، وتوفيت سنة (٥٢ه) في خلافة معاوية . انظر ترجمتها في (الاصابة ٠٤/٣٤٨).

٤٩ – ينظر : ابن قدامة . مصدر سابق. ٣/١٦٥.

٥٠ –ينظر : ابن منظور. مصدر سابق . ١/١٣٩.

٥١ – ابن الاثير، مجد الدين ابو السعادات المبارك بن محمد الجزري : النهاية في غريب الحديث والاثر ، المكتبة العلمية ، بيروت ، تحقيق محمود محمد الطناجي ، ٠٤/١٨١.

٥٢ – سورة الاخلاص : ٠٤.

تعريفها اصطلاحا :-

لقد تنوعت عبارات الفقهاء في تعريفهم الاصطلاحي للكفاءة . ومنها :-

١-عند الحنفية : (المماثلة بين الزوجين في خصوص امور) [٥٤].

٢-عند المالكية : (هي المماثلة في ثلاثة امور على المذهب : الحال والدين والحرفة) [٥٥].

٣-عند الشافعية : (امر يوجب عدمه عارا) [٥٦].

٤-عند الحنابلة : (لغة المماثلة والمساواة معتبرة في خمسة اشياء الديانة والصناعة والميسرة والحرية والنسب) [٥٧].

مشروعية الكفاءة والدليل على ذلك :

لقد نظر العلماء الذين اعتبروا الكفاءة حقا للمرأة واوليائها في النكاح ، بناء على اصلين هما :

١- النصوص الشرعية الدالة على ذلك .

٢-نظرهم في طبائع البشر والمجتمعات الانسانية ، وان عدم اعتبارها يسبب الخصام والنزاعات بين الزوجين ، وقد يؤدي الى الفراق والطلاق .

وما دام طرفا الكفاءة هما المرأة واوليائها ، فلكل حكمته المبتغاة :

حكمة مشروعيتها :-

١- اعتبار الكفاءة حقا للمرأة وحكمته :

ان مقصودهم بالكفاءة في الزواج ، توفير دواعي الاستقرار والانسجام في الاسرة وتجنب دواعي الشقاق والضرر والتنغيص ، لان النكاح عقد العمر ويشتمل على اغراض ومقاصد كالازدواج والصحبة والالفة وتاسيس القرابات ، ولا ينتظم ذلك عادة الا بين الاكفاء [٥٨].

ويبين القرافي [٥٩] (رحمه الله) الحكمة من اعتبار الكفاءة في الزواج بقوله :واصل اعتبارها - الكفاءة - ان المطلوب من النكاح السكون والود والمحبة لقوله تعالى { ومن اياته ان خلق لكم من انفسكم ازواجا لتسكنوا اليها وجعل بينكم مودة ورحمة ...}[٦٠][٦١].

---

٥٣ - رواه الحاكم في المستدرك عن قيس بن عبادة ، ١٥٣/٢، والبيهقي في السنن الكبرى ، ٢٨،٢٩/٨، عن عمرو بن شعيب عن ابيه عن جده ، والنسائي في السنن الكبرى ،٢٤/٢٠٨،٨/٥، وعبد الرزاق في المصنف ، ٩٩/١٠، واحمد في المسند ، ٢١٥/١١٩،٢/١.

٥٤ - داماد افنديء : مجمع الانهر شرح ملتقى الابحر ، مؤسسة التاريخ العربي ، دار احياء التراث العربي ، بيروت ، لبنان ، ٣٣٩/٠١، ابن نجيم : البحر الرائق شرح كنز الدقائق ، دار الكتب العلمية ، بيروت ، لبنان ، ط١، ١٤١٨ه، ١٩٩٧م،٢٢٥/٠٣.

٥٥ - ينظر : الدردير . مصدر سابق . ١١١/٠٢.

٥٦ - ينظر : الشربيني ،الخطيب . مصدر سابق . ١٦٥/٠٣.

٥٧ - التغلبي ،عبد القادر : نيل المآرب بشرح دليل الطالب ، دار النفائس ، الاردن ، ط٢، ١٤٢٠ه،١٩٩٩م، حققه الدكتور عبد الله الاشقر ، ١٥٧/١٥٦/٠٢.

٥٨ - المقدم ،اسماعيل : المرأة بين تكريم الاسلام واهانة الجاهلية ، ٢٤.

٥٩ - هو احمد بن ادريس بن عبد الرحمن بن عبد الله الصنهاجي المالكي .كان اماما في الفقه والاصول ، له مصنفات كثيرة منها ك شرح المحصول (النفائس) وتنقيح الفصول وشرحه ، والفروق وغيرها ، توفي عام ٤٨٦ه. انظر ترجمته في : ابن فرحون : الديباج المذهب في معرفة اعيان المذهب ، دار الكتب العلمية ، بيروت ، ص٦٢، مخلوف : شجرة النور الزكيسة في طبقات المالكية ، دار الكتاب العربي ، بيروت ، ط١،١٣٣٩ه،ص١٨٨.

٦٠ - سورة الروم : ٢١.

ويقول السيد سابق : (وما من شك في انه كلما كانت منزلة الرجل مساوية لمنزلة المرأة كان ذلك ادعى لنجاح الحياة الزوجية واحفظ لها من الفشل والاخفاق) [٦٢].

وان الكفاءة الزوجية تعد امرا ضروريا يجعل الحياة الزوجية تؤتي ثمارها ، وهي الذرية الطيبة الصالحة ، وتبتعد عن الاسرة عما يعيق دوامها واستقرارها ، لان الزواج مبني على التآلف والتوافق الروحي . وقد قال النبي (صلى الله عليه وسلم) (الارواح جنود مجندة ما تعارف منها ائتلف وما تنافر منها اختلف) [٦٣].

٢- اعتبار الكفاءة حقا للاولياء وحكمته :

قال السرخسي [٦٤]: (اذا زوجت المرأة نفسها من غير كفء فللاولياء ان يفرقوا بينهما لانها الحقت العار بالاولياء فانهم يتعيرون بان ينسب اليهم بالمصاهرة من لا يكافئهم فكان لهم ان يخاصموا لدفع ذلك عن انفسهم) [٦٥].

والذين قالوا بالتكافؤ اعتبروه ميزانا للزوجين في كفتي طرفي العقد ، فاذا اختل اختلت العلاقة بينهما وبين عائلتيهما ، ووجود الكفاءة يقرب بين الزوجين وما بين اهليهما [٦٦].

حكم الكفاءة في الزواج :-

اختلف الفقهاء في حكم الكفاءة في الزواج على ثلاثة اقوال :-

١- القائلون بانها ليست شرطا مطلقا .

٢- القائلون بانها شرط لزوم.

٣- القائلون بانها شرط صحة .

اجمع اهل العلم على ان الرجل الكافر ليس بكفء للمرأة المسلمة . وجاءت النصوص قطعية في ثبوتها ، قطعية في دلالتها على تحريمها تزويج المرأة المسلمة من كافر كتابيا كان ام وثنيا . ومن هذه النصوص قوله تعالى { ....ولا تنكحوا المشركين حتى يؤمنوا ولعبد مؤمن خير من مشرك ولو اعجبكم اولئك يدعون الى النار والله يدعو الى الجنة والمغفرة ....}[٦٧].

ولذلك قال ابن حجر [٦٨] (رحمه الله) (واعتبار الكفاءة في الدين متفق عليه فلا تحل المسلمة لكافر اصلا) [٦٩]فالدين شرط صحة في الزواج .

---

٦١ – القرافي : الذخيرة ، دار الفكر ، دار الغرب الاسلامي ، بيروت ، لبنان ، ط١٩٩٤،١م، تحقيق الاستاذ محمد بوخبزة ، ٢١١،٢١٢/٠٤.

٦٢ – سابق، السيد : فقه السنة ، ١٢٦/٠٢.

٦٣ – رواه مسلم في صحيحه عن ابي هريرة ، ٢٠٣١/٤، والبخاري في صحيحه عن عائشة ، ١٢١٣/٣، والهيثمي في مجمع الزوائد ،٢٧٣/٨٧،٨٨،١٠/٨، وابن حبان في صحيحه ،٤٢/١٤، والحاكم في مستدركه ،٤٦٦/٤، وابو داود في سننه ، ٢٦٠/٤، والطبراني في المعجم الاوسط،٢٤٨/١٦١،٥/٢، وفي المعجم الكبير ،٢٦٣/٦، ٢٦٤،٩/٢٣٠/١٨٥،١٠، واحمد في المسند ٢٩٥،٥٢٧/٢. ولكن بلفظ ما تناكر منها) بدل من (ما تنافر منها) .

٦٤ – محمد بن احمد بن ابي سهل ، المعروف بشمس الائمة السرخسي ، الفقيه الحنفي ، الاصولي ، من مؤلفاته : اصول السرخسي ، مختصر الطحاوي ، شرح كتب محمد . توفي سنة ٤٩٠ه. انظر ترجمته في : القرشي : الجواهر المضيئة في طبقات الحنفية ، مؤسسة الرسالة ، ط٢١، ١٤٢٣ه، ١٩٩٣م،٧٨/٠٢.

٦٥ – السرخسي : المبسوط ، دار المعرفة ، بيروت ، ١٤٠٩ه،١٩٨٩م،٢٥،٢٦/٠٥.

٦٦ – دكار ،احمد : الزواج والطلاق في الشريعة الاسلامية والقانون والعرف ، دراسة ميدانية ، دار الغرب للنشر والتوزيع ، ص٦٤.

٦٧ – سورة البقرة : ٢٢١.

ولما كان هذا الحكم متفقا عليه فان كثيرا من الفقهاء لا يلتفت اليه ولا يقف عنده في مباحث الكفاءة .

واستدل القائلون على عدم اعتبار الكفاءة في الزواج بمجموعة من الادلة من القران والسنة والمعقول [٧٠]

من القران الكريم : قوله تعالى { يا ايها الناس انا خلقناكم من ذكر وانثى وجعلناكم شعوبا وقبائل لتعارفوا ان اكرمكم عند الله اتقاكم .....} [٧١].

<u>وجه الدلالة :</u>

دلت الاية السابقة الذكر على امور :–

–ميزان التفاضل عند اللة بين الناس هو التقوى .

–المؤمنون جميعا اخوة ولا فرق بينهم .

–اطلاق حلية نكاح النساء دون تقييد .

واعتبار الكفاءة في الزواج مناقض لما قفررته هذه الاية فلزم عدم مراعاتها [٧٢] .

ومن السنة النبوية : عن انس بن مالك قال النبي (صلى الله عليه وسلم) (الناس سواء كاسنان المشط وانما يتفاضلون بالعافية) [٧٣].

ومن المعقول : لو كانت الكفاءة معتبرة في الشرع لكان اولى الابواب بالاعتبار باب الدماء والقصاص فيها ، لانه يحتاط فيه ما لا يحتاط في غيره ، ومع هذا لم يعتبر حتى يقتل الشريف بالوضيع ، فها هنا اي في الزواج اولى بعدم اعتبار الكفاءة .

ومما يدل على عدم اعتبارها كذلك انها غير معتبرة في جانب الزوجة فكذلك يجب ان لا تعتبر في جانب الزوج [٧٤].

المبحث الثالث : اثار الكفاءة في انتشار الطلاق .

نسبت بعض الدراسات نتائج توصلت إليها مؤداها ارتفاع المعدلات في المجتمعات ذات النسب الأمومي حيث ينخفض مستوى التوافق بين الزوجين ، كما تزداد كلما انخفض المستوى الاجتماعي والاقتصادي للزوجين، وأنها في الريف أقل منها في الحضر "يستثنى من ذلك الوضع في كل من اليابان والعالم الغربي باعتبار الريفيين شرائح دنيا ولا ينظرون إلى الطلاق باعتباره مأساة" ، كما توجد فروق في المعدلات حسب الانتماء الديني فترتفع في الزواج المختلط، واختلاف الكنيسة التي يتبعها كل من الزوجين وكذلك الديانات

---

٦٨ – شهاب الدين ابو الفضل احمد بن علي بن حجر العسقلاني ، من عسقلان بفلسطين ، ولد بالقاهرة سنة ٧٧٣ه، وابن حجر لقب بعض آبائه ، حافظ ، مؤرخ ، فقيه شافعي وله مؤلفات كثيرة ومنها : فتح الباري في شرح صحيح البخاري ، تلخيص الخبير في تخريج احاديث الرافعي الكبير ، ميزان الاعتدال ، لسان الميزان وغيرها ، توفي سنة ٨٥٢ه. انظر ترجمته في (الشوكاني : البدر الطالع بمحاسن ما بعد القرن السابع ، دار المعرفة ، بيروت ، لبنان ، ط١،١٣٤٨ه،٠١/٨٧، الاعلام ٠١/١٧٨).

٦٩ – ابن حجر : فتح الباري بشرح صحيح البخاري ، دار المنار للطبع والنشر والتوزيع ، القاهرة ، ط١، ١٤١٩ه،١٩٩٩م،٠٩/١٥٦.

٧٠ – وادلتهم تتفق مع ما علل ودلل به الذين اعتبروا الكفاءة في الدين وحده كمالك في رواية عنه وهذا ما افاده مذكور في الوجيز لاحكام الاسرة في الاسلام ،٥٣.

٧١ – سورة الحجرات :١٣.

٧٢ – ابن حزم : المحلى بالاثار ، ٠٩/١٥١،١٥٢.

٧٣ – عن انس بن مالك مرفوعا . الذهبي : ميزان الاعتدال في نقد الرجال ، ٣/٣٠٧.

٧٤ – ينظر : السرخسي : المبسوط ، ٠٥/٢٣/٢٤، ابن الهمام : شرح فتح القدير ، ٠٣/٢٩٣، الكاساني : بدائع الصنائع ، ٠٣/٥٧٣.

المختلفة، والواقع أن الطلاق يرجع إلى عوامل اجتماعية مثل المكانة التي ينتمي إليها الزوجان، والخلاف على أسلوب تربية الأبناء، وهناك متغيرات تتعلق بالسن فقد وجد ارتفاع معدلات الطلاق بين الزوجين صغار السن (١٥-١٩ سنة)، وذلك لوجود رفض من الأقارب لهذا الزواج وعدم قيام الزوجين بالالتزامات التي يتوجب عليهما القيام بها [٧٥].

يدخل الافراد مع بعضهم البعض في علاقات تبادلية فهم يتبادلون العواطف والمشاعر والآراء والأفكار والمصالح والأموال وغيرها في تبادلهم هذا هم يسعون إلى تحقيق أكبر قدر من الربح بأقل خسائر ممكنة .

عندما تتعذر الحياة الزوجية بين الطرفين وتصبح الحياة مليئة بالمشكلات والمشاحنات فإن المرأة تحاول أن تحسب مقدار الخسائر المترتبة من هذا الطلاق ومقدار المكاسب فإذا أحست أن مكاسبها من الطلاق تفوق خسائرها فأنها تتخذ قرار الطلاق والعكس صحيح إذا كانت الخسائر أكثر من المكاسب فإنها ستستمر في حياتها الزوجية ، وأن هذه المكاسب أو الخسائر ليست هنا مادية فقط و أنما هي مادية أو معنوية أو اجتماعية[٧٦].

فالتكافؤ يرتكز على قاعدة تتمثل في السلامة من العيوب ثم تراعى مقاييس الاختيار حسب اهميتها . ويختلف نوع هذه المقاييس من مجتمع لآخر ومن شخص لآخر ، فمثلا اهم مقياس التكافؤ بالنسبة للمجتمعات العربية الاسلامية هو (الدين)، ثم تاتي اوصاف اخرى قد يتغير ترتيبها من زمان الى زمان ومن مكان لآخر . ولكن التكامل قد يكون في بعض الاختلاف بين الرجل والمرأة في بعض الصفات او بعدم توفر احدها او بعض المقاييس عند احد الطرفين لكي يحدث التكامل فالشخص يميل لمن يكمله ، وفي هذا المضمار نجد الاستاذ مالك بن نبي – رحمه الله – يقول فيما معناه : ان المرأة ليست اعلى من الرجل او ادنى منه ولا مساوية له وانما هي مكملة له [٧٧].

ومن اسباب المشاكل ودوافعها : عدم التكافؤ بين الزوجين ، يتبلور من حيث الوعي والتعليم والامكانيات والمفاهيم التي تعمق الفجوة وتضاعف مسافات البعد في الرؤية والفهم ، نتيجة الحصيلة الثقافية والتعليمية ، التي تخلق صورا مختلفة لتفسير الامور وفهمها ، مما يضاعف من حجم المشكلة ووزنها وابعادها ، ويخلق من المسائل العادية مشاكل ، بسبب سوء الفهم او عدم القدرة على التقييم السليم [٧٨].

ان عدم مراعاة الكفاءة في الزواج تؤدي الى الخلافات الزوجية ، والتي قد يؤدي الى الطلاق .

١- قال صاحب بحث (الحياة الزوجية المثالية) : (لا ريب ان تكافؤ الزوجين من الاسباب الاساسية في نجاح الزواج وعدم التكافؤ سبب للفسخ والشقاق) [٧٩] .

٢- قال صاحب بحث (سلسلة بحوث اجتماعية الزواج) : (ان عدم مراعاة الكفاءة سبب عدم السعادة الاسرية ،

---

٧٥ – شكري :الاتجاهات المعاصرة في دراسة الأسرة . ص ٢٣٤-٢٤٥.

٧٦ –فراح ، حسين احمد : احكام الاسرة في الاسلام ، الطلاق وحقوق الاولاد والنفقات ، الدار الجامعية ، بيروت ، ١٩٩١م. ص٨٧.

٧٧ – مالك بن نبي : شروط النهضة ، دار الفكر ، دمشق ، سوريا ، دار الفكر ، الجزائر ، ط٤، ١٤٠٧ه،١٩٨٧م، ص١٢٥،١٢٤،١٢٣.

٧٨ – الحيالي، رعد كامل : الخلافات الزوجية في ضوء الكتاب والسنة ، دار ابن حزم ، بيروت ، لبنان ، ط٢، ١٤٢٠ه، ١٩٩٩م، ص٢٠ وما بعدها .

٧٩ – الغريسي، مجدي : الحياة الزوجية المثالية ، دار الهدى ، عين مليلة ، الجزائر ، ص١٢.

وبالتالي المشاكل الاسرية) واما المحدثون من الباحثين ، فقال امير علي الهندي : (ان الشريعة الاسلامية تعلق اهمية كبيرة على ما يسمى تكافؤ الزوجين ، ولقد قرر علماء المسلمين ومشرعوهم ان عدم التكافؤ في القران لا يؤدي الى السعادة العائلية ، لذلك لا تراهم يوافقون او يستحسنون اقتران سليلة المجد بشخص ادنى منها مقاما) [٨٠] .

٣- قال سلطان وقلعجي : (ولما كان الاسلام حريصا على الا يقع الطلاق بين الزوجين ،فقد اتخذ كل الترتيبات الكفيلة باقلال حوادث الطلاق ، ويظهر لنا ذلك فيما ياتي : قبل الزواج – وذكر منها – ان يكون الرجل كفؤا للمرأة) [٨١] .

٤- وجاء في كتاب (الفقه الواضح من الكتاب والسنة على المذاهب الاربعة) : عند الكلام على الكفاءة واهميتها : (وما من شك في انه اذا كانت منزلة الرجل اسمى من منزلة المرأة او مساوية لها – مكافئة لها – كان ذلك ادعى لنجاح الحياة الزوجية واحفظ لها من الفشل والاتفاق)[٨٢] .

٥- وجاء في كتاب (المفيد من الابحاث في احكام الزواج والطلاق والميراث) : (وما من شك في ان اشتراط الكفاءة في الرجل هو لاسعاد الاسرة وتجنيبها اسباب الاختلاف والافتراق ما امكن ، اذ ان التفاوت بين الزوجين يؤدي غالبا الى فقدان الانسجام بينهما ولا سيما حينما تستعلي الزوجة على زوجها في الامور المادية والاجتماعية) [٨٣] .

٨٠ – كحالة ،عمر رضا : سلسلة بحوث اجتماعية ، (الزواج) ، ٢٧١/٠١.

٨١ – سلطان ،انور سليم ومحمد رواس قلعجي : كتاب التربية الاسلامية ، ص٢٢٣و٢٢٤.

٨٢ – اسماعيل، محمد بكر : الفقه الواضح من الكتاب والسنة على المذاهب الاربعة ، ٥٠/٠٢.

٨٣ – الشيخ ،محمد الشماع : المفيد من الابحاث في احكام الزواج والطلاق ،دار الفرقان ، ١٩٨٦م. ص٤٩.

المصادر والمراجع

بعد القرآن الكريم .

١- ابن الاثير ،مجد الدين ابو السعادات المبارك بن محمد الجزري : النهاية في غريب الحديث والاثر ،المكتبة العلمية ، بيروت ،تحقيق : محمود محمد الطناجي .

٢- ابن الجوزي : صيد الخاطر ، دار الكتاب العربي ، بيروت ، لبنان ، ١٤٢٥ه.

٣- ابن حجر ،احمد بن علي العسقلاني (٧٧٣ه–٨٥٢ه) : فتح الباري شرح صحيح البخاري ، طبعة جديدة منقحة ومصححة ، دار المنار للطبع والنشر والتوزيع ، القاهرة ، ط١،١٤١٩ه، ١٩٩٩م.

٤- ابن عابدين، محمد امين بن عمر عابدين بن عبد العزيز الدمشقي الحنفي (ت ١٢٥٢ه): رد المحتار على الدر المختار ، شرح تنوير الابصار ، دار الكتب العلمية ، بيروت ، لبنان ، دراسة وتحقيق وتحقيق وتعليق : عبد الموجود ومحمد معوض ، ط١، ١٤١٥ه،١٩٩٤م.

٥- ابن قدامة ،موفق الدين ابو محمد (٦٣٠ه): المغني على المختصر الامام ابي القاسم عمر بن الحسن الخرقي ، دار الكتاب العربي ،بيروت ، لبنان ، ١٤٠٣ه، ١٩٨٣م.

٦- ابن منظور ،ابو الفضل جمال محمد بن مكرم الافريقي المصري : لسان العرب ، دار بيروت للطباعة والنشر ، ١٣٨٨ه، ١٩٦٨م.

٧- ابن الهمام ، كمال الدين محمد بن عبد الواحد الحنفي (٦٨١ه) : شرح فتح القدير، على الهداية ، شرح بداية المبتدي ، المرغيناني (٥٩٣ه) ، ويليه تكملة شرح فتح القدير المسماة (نتائج الافكار في كشف الرموز والاسرار للقاضي زادة) ، دار الفكر ، بيروت ، لبنان .

٨- ابو زهرة : الاحوال الشخصية ، دار الفكر العربي ، القاهرة .

٩- اسماعيل ،محمد بكر : الفقه الواضح من الكتاب والسنة على المذاهب الاربعة ، دار المنار ، القاهرة ط٢، ١٤١٨ه، ١٩٩٧م.

١٠- آل بسام ، عبد الله بن عبد الرحمن ابن صالح : تيسير العلام ، شرح عمدة الاحكام ، مكتبة الرشد ، ناشرون .

١١- بشير ، إقبال محمد: ديناميكية العلاقات الأسرية ، دار الفكر ، الإسكندرية ،١٩٨٦م.

١٢- التغلبي ، عبد القادر (١٠٥٧ه–١١٣٥ه) : نيل المآرب بشرح دليل الطالب على مذهب الامام احمد بن حنبل ، حققه : الدكتور محمد سليمان عبد الله الاشقر ، دار النفائس ، الاردن ، ط٢، ١٤٢٠ه،١٩٩٩م.

١٣- جامع ، محمد نبيل : علم الاجتماع الأسري وتحليل التوافق الزواجي والعنف الأسري ، الإسكندرية ، دار الجامعة الجديدة ، ط١ ، ٢٠١٠م .

١٤- الجزيري : الفقه على المذاهب الاربعة ، دار الفكر ، بيروت ، لبنان .

١٥- حسن ، ايوب : فقه المرأة المسلمة ، دار التوزيع والنشر الاسلامي ، القاهرة ، ١٤١٩ه/١٩٩٩م.

١٦- حسين ،علية حسن : الطلاق في المجتمع الكويتي . الكويت ١٩٧٨م.

١٧- الحيالي ، رعد كامل : الخلافات الزوجية في ضوء الكتاب والسنة ، دار ابن حزم ، ط٢، ١٤٢٠ه،١٩٩٩م.

١٨- الخرشي : الخرشي على مختصر خليل ، دار صادر ، بيروت .

١٩- الخطيب ،سلوى : نظرة في علم الاجتماع الأسري ، الرياض : مكتبة الشقري . ٢٠٠٧م.

٢٠- الخولي، سناء : الأسرة والحياة العائلية ، بيروت ، لبنان ، ١٩٨٤م.

٢١- داماد افندي ، محمد بن سليمان المعروف : مجمع الانهر في شرح ملتقى الابحر ، مؤسسة التاريخ العربي ، دار احياء التراث العربي ، بيروت ، لبنان .

٢٢- الدردير ، احمد : الشرح الصغير على مختصره المسمى (اقرب المسالك الى مذهب الامام مالك) ، مؤسسة العصر للمنشورات الاسلامية ، وزارة الشؤون الدينية ، الجزائر .

٢٣- دكار ، احمد : الزواج والطلاق في الشرية والقانون والعرف ، دراسة ميدانية ، دار الغرب للنشر والتوزيع .

٢٤- الذهبي : ميبزان الاعتدال في نقد الرجال ، تحقيق : علي محمد البيجاوي ، دار المعرفة ، بيروت .

٢٥- الرصاع ، ابو عبد الله محمد الانصاري (ت ٨٩٤ه / ١٤٨٩م): شرح حدود ابن عرفة ، الموسوم : الهداية الكافية لبيان حقاق الامام ابن عرفة الواقية ، دار الغرب الاسلامي ، تحقيق : محمد ابو الاجفان والطاهر المعموري ، بيروت ، لبنان ،ط١، ١٩٩٣م.

٢٦- سابق السيد : فقه السنة ،دار الفكر ،ط٤ ، ١٤٠٣ه، ١٩٨٣م.

٢٧- السرخسي ، شمس الدين : المبسوط ، دار المعرفة ، بيروت ، ١٤٠٩ه، ١٩٨٩م.

٢٨- سلطان ، انور سليم : التربية الاسلامية الثاني ثانوي ، الجمهورية العربية السورية ، المطبعة التعاونية ، دمشق ، ١٣٨٨ه–١٣٨٩ه،١٩٦٩م–١٩٧٠م.

٢٩- الشربيني ، الخطيب : مغني المحتاج الى معرفة معاني الفاظ المنهاج ، الطبع باشراف شركة سابي ، بيروت، لبنان .

٣٠- الشقفة ، محمد بشير : الفقه المالكي في ثوبه الجديد ، دار القلم ، دمشق ، ط٢، ١٤٢٢ه، ٢٠٠١م .

٣١- شلبي ، مصطفى : احكام الاسرة في الاسلام ، دراسة مقارنة بين فقه المذاهب السنية والمذهب الجعفري والقانون ، الدار الجامعية ، ط٤ ، ١٤٠٣ه ، ١٩٨٣م .

٣٢- شكري ، علياء : الاتجاهات المعاصرة في دراسة الأسرة . القاهرة ١٩٨١م.

٣٣- الشيخ ،محمد الشماع : المفيد من الابحاث في احكام الزواج والطلاق ،دار الفرقان ، ١٩٨٦م .

٣٤- الصالح ، محمد بن أحمد : الزواج في الإسلام وعلاج المشكلات الزوجية وحقيقة الزيجات المعاصرة ، الرياض ، مكتبة الملك فهد الوطنية ، ط١ . ٢٠٠٩م .

٣٥- عتر، نور الدين : ابغض الحلال ، ط٣،مؤسسة الرسالة ، بيروت ، ١٩٨٤م .

٣٦- العسقلاني ، حافظ بن حجر : الاصابة في تمييز الصحابة ، القاهرة .

٣٧- العمري، سليمان محمد : ظاهره الطلاق في المجتمع السعودي.الرياض، مكتبه الملك فهد الوطنية ط١. ١٤٣٠ه.

٣٨- الغريسي ، مجدي : الحياة الزوجية المثالية ، دار الهدى ، عين مليلة ، الجزائر .

٣٩- الغندور ، أحمد :الأحوال الشخصية في التشريع الإسلامي ، دار الكوريت الكويت، ١٩٩٢م.

٤٠- فراح ، حسين احمد : احكام الاسرة في الاسلام ، الطلاق وحقوق الاولاد والنفقات ، الدار الجامعية ، ١٩٩١م.

٤١- فرج ، احمد : الفرقة بين الزوجين واحكامها في مذهب اهل السنة ،ط١، دار الوفاء للطباعة والنشر ، المنصورة ، ١٩٩٠م.

٤٢- الفيومي ، احمد بن محمد بن علي المقري (ت٧٧٠ه) : المصباح المنير في غريب الشرح الكبير للرافعي ، دار الكتب العلمية ، بيروت ، لبنان ، ط١، ١٤١٤ه،١٩٩٤م .

٤٣- القرافي ، شهاب الدين احمد بن ادريس (ت٦٨٤ه/ ١٢٨٥م) : الذخيرة ، تحقيق : محمد بوخبزة ، دار الغرب الاسلامي ، بيروت ، ط١ ، ١٩٩٤م .

٤٤- القرطبي ، علي بن احمد بن سعيد بن حزم . الجامع لاحكام القران ، دار احياء التراث العربي ، بيروت .

٤٥- الكاساني ، علاء الدين ابو بكر بن مسعود الحنفي (٥٨٧ه): بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع ، دار الكتب العلمية ، بيروت ، تحقيق وتعليق : علي محمد معوض وعادل احمد عبد الموجود ، ط١، ١٤١٨ه ، ١٩٩٧م.

٤٦- كحالة ، عمر رضا : معجم المؤلفين تراجم مصنفي الكتب العربية ، مطبعة الترقي بدمشق ، ١٣٧٧ه.

٤٧- كمال الدين ، امام : الزواج والطلاق في الفقه الاسلامي ، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع ، بيروت ، لبنان ، ط١، ١٤١٦ه، ١٩٩٩م.

٤٨- مالك ، بن نبي : شروط النهضة ، دار الفكر ، دمشق ، سوريا ، ترجمة : مسقاوي عمر كامل وشاهين عبد الصبور ، ط٤ ، ١٤٠٧ه ، ١٩٨٧م .

٤٩- محمد رضا : معجم متن اللغة ، مكتبة الحياة ، بيروت ، ١٩٥٩م.

٥٠- مصطفى شلبي : احكام الاسرة في الاسلام ، ط٤، الدار الجامعية ، ١٤٠٣ه، ١٩٨٣م.

٥١- المقدم ، اسماعيل : المرأة بين تكريم الاسلام واهانة الجاهلية ، دار الايمان ، اسكندرية ، ط١، ١٤٢٦ه ، ٢٠٠٥م .

٥٢- نجيب ، عمارة : الاسرة المثلى في ضوء القران والسنة ، مكتبة المعارف ، الرياض ، ط٢، ١٤٠٦ه، ١٩٨٦م .

٥٣- يوسف ، محمد : اختيار الزوجين في الاسلام وآداب الخطبة ، دار بوسلامة للطباعة والنشر والتوزيع ، تونس .

پوختەی توێژینەوە :-

بنیادنانی خێزان گرنگترین بنیادنانە لەناوکۆمەلدا ، بەلکو لە ناو هەموو نەتەوەیەکدا ، چونکە ئەم بنیادنانە مەرجێکە بو دروستی وبتەوی کومەڵ ونەتەوە ، واتە دروستی کومەڵوشانازی نەتەوە . هاوسەرگیری پەروەردە کردنی دەرونە وخۆپاراستنە لە کێشەکانی سێکسی ودواخستنی وەگاری خراپەکاری لەلای موسلمانان ، وەبەردەوامبوونی جۆری مرۆڤ وفێربوونی لێبرسیارەتی لە لایەن ژن ومێردەوە ، ئەم ئاسەوارە گەورانە ئەبی جێبەجێ بکرێ بۆ ئەوەی هاوسەرگیریەکە بەشیویەکی رێکوپێك وانە هۆشیارانە وبەپلان بێ ، ئەمەش نایەتەدی بەبێ رێکوپێکی هەلبژاردنی بەرانبەر لەبەر ئەوەی هەلبژاردنی هاوسەر ئاسەواری لێ دەکەوێتەوە وسەرکەوتنی ژیانی هاوسەرگیری پێوە بەندە باش خراب بویە شەریعەتی ئیسلامی بایەخێکی زوری داوەتە هەلبژاردنی مێرد یان ژن بۆ ئەوەی ئەنجامەکان باش بن بەو بێیەی کە مرۆڤ بۆ خۆی نەخشەی کیشاوە . هەروەها هاوسەنگی نێوان ژن وپیاو کاریکی زور پێویستە بۆ بەرهێنان لە ژیاندا کە نەوەی باش بە سوودی لێ دەکەوێتەوە ، وخێزان دووردەخاتەوە لە تەنگ وچەڵەمەی زۆر بەردەوام دەبێت چونگە هاوسەرگیریەکە لە سەر گونجانی وهاوسورنگی روحی دروست بووە . بە پیجەوانەوە رەچاونەکردنی هاوسەنگی بێوان ژن وپیاو ئەنجامی دروستبوونی کیشەی جۆراوجۆرە ورەنگە بگاتە جیابوونەوە (طلاق) .

Summary of the research

Starting a family is one of the most crucial tasks not only in the life of Man or society, but also the nation as a whole. Actually, marriage can secure self-control and protection from desires and evil whispers. It also guarantees continuation of human species and can teach the couple how to take responsibility. To fulfill all benefits aforementioned, choosing a partner must be done with scrutiny, and this cannot be achieved unless spouse being chosen carefully.

This is why; Islam pays so much attention to the matter of choice for it practices the major role in making marriage successful or fiasco. Therefore, finding a good match is considered the cornerstone in this process to achieve harmony, stability and keep both husband and wife away from problems that could be ended in divorce.

شعرية الأسلوب النثري
الخطبة الجاهلية أنموذجا

د. إسماعيل إبراهيم مصطفى برزنجي
سكول اللغات – جامعة السليمانية

مُقدِّمــة

إنَّـه تُراثٌ فَنِّـيٌ اجتازَ عَقَباتٍ عَديدةً حَتَّـى وَصَلَ إلَينا، منهَا مَا يَتعلَّق بالتَّفكيرِ النَّقديّ العَربِيّ عَلَى مَـرِّ العُصـورِ، وَمنهـا مَا يَتعلَّقُ بكَونِهِ نوعاً أدَبيًّا أُجحِفَ بِحَقِّـهِ لكَونِهِ نَثراً خالياً مِنَ الوَزنِ والقَافيَةِ، عِلاوةً عَلَى ذَلـكَ لَـم يَلـقَ عِنايَـةَ الـرُّواةِ فـي مَرحَلَـةِ التَّدوينِ مِثلَما لَقيَهُ الشِّعرُ، كَمَا أنَّ وَصفَهُ بِصفَةِ الجَاهِليَّةِ صَرَفَ عَنهُ اهتِمامَ الكَثيرينَ، لِذلِكَ أيُّ دِراسَـةٍ لِنُصـوصِ النَّثـرِ الجَـاهِليّ تَأخُذُ مَكانَهُ فِي النَّقدِ الحَديثِ.

انطِلاقاً مِن هَذهِ الرُّؤيةِ يُحاولِ هَذا البَحثُ مُعالَجَةَ مادَّتِهِ مُعالَجةً أسلوبيَّةً مُتَّخِـذاً مِـن الشِّـعريَةِ الحَديثَـةِ بَعـضَ مفاهيمِهَـا، لِيُثبِتَ أنَّ النَّثرَ الجَاهليَّ صِيغَ بأُسلوبٍ شِعري شَكلاً ودَلالةً مَع الإبقَاءِ عَلَى الخَصـائِصِ الجَوهَريَّـةِ لِجِـنسِ النَّثـرِ، أي نَثـرٌ كُتِـبَ أو قِيلَ بأسلُوبِ الشِّعرِ، ويَتجلَّى هَذا فِي الخُطبَةِ أكثَرَ مِن غَيرِها مِن الأنواعِ النَّثريَّةِ، ذَلكَ لمَكانةِ الخُطباءِ فِي المُجتَمـعِ الجَـاهِلي ولأنَّ نُصوصَ الخُطبَةِ ألصَقُ بالقَصائدِ وأقرَبُ إليها، إذْ كَانَ الخُطباءُ يُشارِكونَ فِي الجَاهليَّةِ فِي الوُفودِ ونُصوصُ الخُطبَةِ تَضُمُّ فِي مُعظَمِ الأحيانِ أبياتاً مِنَ الشِّعرِ، وبَعضُ الخطُباءِ كَانوا شُعراءَ.

وجاءَ تَقسيمُ مادةِ البَحثِ نَظراً لمُستَويَاتِ الدِّراسَةِ الأُسلوبيَّةِ (الصَّوتِي والتَّركيبِي والدَّلالي) عَلَى ثَلاثةِ مَباحِـثَ، وفِي كُـلِّ مُستَوىً مِن هَذهِ المُستَويَاتِ نَرى سِماتٍ شِعريَّةً فِي الخُطبِ الجَاهليَّةِ، فَفِي المَبحَثِ الأوَّلِ عُيِّنَ السَّجعُ والتَّكرارُ بوَصـفِهما عُنصُـرينِ صَوتيَّينِ يُشارِكَانِ فِي تَحقيقِ جَانبٍ مِنَ الشِّعريَّةِ فِي النَّثرِ، وفِي المَبحَثِ الثَّـاني اتُّخِـذَت مَظاهِرُ تَركيبيَّـةٌ مِثـلَ التَّقـديمِ والتَّـأخيرِ وإطالةِ بِناءِ الجُملةِ والتَّوازِي التَّركيبيّ لِبيانِ مَدى جَماليَّةِ النُّصوصِ النَّثريَّةِ، أمَّا المَبحثُ الثَّالثُ فَهوَ بَحثٌ عَن تَجلِّياتٍ شِعريَّةٍ ذَاتِ طابَعٍ دَلالِيٍّ إذْ تُؤثِّر البُنيَةُ العَميقَةُ بِمعطَياتِها فِي تَشكيلِ المَلامِحِ الشِّعريَّةِ للنَّصِ.

تَوطِئة

إنَّ المَناهِجَ الحَديثَةَ فِي دِراسَةِ النَّـصِّ الأدَبِي فَتَحتْ آفاقاً جَديدةً وَطَرائِقَ مَنهَجيَّـةً لَـم تَكُـن مَكشُـوفةَ المَعـالِمِ والغَايـاتِ، وَقَد وَفَّرت آلياتٍ تَحليليَّـةً مِن جِنسِ النُّصوصِ، حَيثُ دِراسَةُ اللُّغةِ باللُّغةِ وَمِن أجلِهَا، وَهَذا مَا أدَّى إلَى مُراجَعَةِ التُّراثِ الفَنِّـي الَّـذي اعتَقَدنا أنَّ الأوائِلَ لَم يَترُكُوا لَنا شَيئاً نُضيفُهُ، بَل مَا نَقُومُ بِهِ يَدورُ فِي فَلَكِ أعمالِهم لَكِنْ بِتَسمياتٍ أُخرى وَمُصطَلحاتٍ مُسـتَجدَّةٍ، لَكِنَّ الدَّارِسَ المُتَمعِّنَ يَرى فِي هَذهِ المَناهِجِ مَا يُقدِّمِ مُراجَعةً حَقيقيَّةً للتُراثِ واكتِشافاً لعوالِمَ جَديدَةٍ فِي النُّصوصِ.

أمَّا الحَديثُ عَنِ النَّـثرِ بوَصفِهِ جِنساً أدَبيّاً مُنفَصِلاً عَنِ الشِّعرِ لَهُ خَصائِصُـهُ وَمَوضُـوعاتُهُ فَـيَرجِعُ إلَـى القَـرنِ الخَـامسِ قَبْلَ المِيلادِ، إذْ أقَـرَّ (جورجياس ٤٨٥–٣٧٦ق.م)(*) أدَبيَّةَ النَّـثرِ وَضَمَّـهُ إلَى الشِّعرِ باعتِبارِهِ خِطاباً جَماليًّا نَقيًّــاً، ثُـمَّ شَـاعَت هَذهِ الفِكرَةُ بَينَ فَلاسِفَةِ اليُونانِ والنُّقّادِ الكَلاسيكيِّينَ حَتَّى جَاءَت الرُّومانتيكيَّـةُ فنَـادَت بإلغَـاءِ الفَـوارِقِ الصَّـارِمَةِ بَـينَ الأجنَـاسِ الأدَبيَّةِ ومَزجِهَا، مُنذُ ذَلِك الحِينِ صَارَت قَضيةُ نَقاءِ الأجْناسِ الأدَبيَّةِ وَتَداخُلِـها شَغْلَ الدَّارسينَ(١).

(*) فيلسوف يوناني سوفسطائي صاحب كتاب (اللاوجود)، ناقشه أفلاطون في كتابه (محاورة جورجياس)، ومن أشهر معلمي الخطابة في عصره.

أمَّا في الأدَبِ العَرَبيّ فَقد كَانَ النَّـثرُ يُقَاسِمُ الشِّعرَ أدَبيَّتَـهُ ومَنزلَتَه مُنذُ العَصرِ الجَاهليّ، وَصارَت لَـهُ أنْـوَاعٌ تَتجَلَّـى فـي الخُطبَةِ وَالوَصيَّةِ وسَجعِ الكَهَنةِ والأمثَالِ وبَعضِ المُنافَرات، وقَد شَهِد اتِّساعاً في الأنواعِ وتَطوُّراً فـي الجَـودَةِ الأُسـلوبيَّة علـى مَـرِّ العُصورِ الأدَبيَّة حتَّى لَقيَ في العَصرِ الحَاضرِ مَكانةً أدَبيَّةً تكادُ تُنازِعُ غَريمَهُ القَديم، لَكنَّ مَـا يَلفـتُ النَّظـرَ هُـو أنَّـهُ لَـم يَلْـقَ عنايَـةَ الشِّعرِ طَوالَ وُجودِه، وبَقِي الجِنسَ الأدبيَّ الأدنَى مَنزلةً منهُ، يَقُولُ د.زكّي مُبارَك فـي مَعـرِضِ حَديثِـه عَـن مَكانَـةِ الجِنسَـيْن عِنـدَ النُّـقَّـاد ((فالشِّعرُ في نَظَرِ النُّقاد مِنَ العَرَبِ أكثَرُ حَظَّـاً مِنَ الفَـنِّ وَأولَـى بالنَّقـدِ والـوَزن، والنَّثـرُ مَهمَـا احتَفَـلَ أصـحَابُهُ بإتقَانـهِ وَتَجويدِه لَم يَنَلْ مِن أنفُسِ النُّقاد مَنزِلَة الشِّعر. ولِـذلكَ قَلَّـت العِنايَـةُ بتَقييـدِ أوَابـدِه والـنَّصِّ عَلـى مَـا فيـه مِـن ضُـروبِ الإبـدَاعِ والابتِكارِ أو دَلائلِ الضَّعفِ والجُمُودِ))[٢].

وبَلغَ إيثَارُ الشِّعرِ عَلى النَّـثرِ عِندَ بَعضِهم حَـدَّ الحُكمِ المُسبَقِ وعَدَمِ النَّظرِ إلَى النَّصِّ ومَا يَحمِلُهُ مِن جَمـالٍ أو قُـبحٍ، فَقَـد حَكَموا بالأفضَليَّة للشِّعرِ باعْتبارِ إطْلاقِ لَفظِ الشِّعْرِ عَليْه، بحَيثُ إذَا تَساوَى نَصَّانِ فـي الجَـودَةِ أحَـدُهُما شِـعرٌ والآخَـرُ نَثـرٌ يَكـونُ الحُكمُ للشِّعرِ ظَاهراً في التَّسميَة، لأنَّ كُلَّ مَنظُومٍ أحسَنُ مِـن كُـلِّ مَنثـورٍ مِـن جِنسِـه فـي مُعتَـرَفِ العَـادَة كَمـا يَقـولُ ابـنُ رَشـيقٍ (ت٤٥٦هـ)[٣]، وهَذا إجْحافٌ ظَاهرٌ بحقِّ نُصوصٍ نَثريَّةٍ كَثيرةٍ حَاملةٍ لِمَظاهر فَنيَّةٍ وَجَماليَّةٍ حتَّـى أكثَـرَ مِـن نُصـوصٍ حَمَلـت اسـمَ الشِّعرِ وهِي خَاليَةٌ مِن الجَمالِ والصُّورِ والأخيلَة.

ولَم يَكُن هَذا شأنَ النُّقاد وَسِمَةَ القَرنِ الرَّابعِ الهِجريّ فَحسبُ، بَل كَانَ العَربُ يُفضِّلُ الشِّعرَ بِفطرَتـه وسَـليقَته حتَّـى قَبـلَ ظُهُورِ نَقدٍ مَنهَجيّ قَائمٍ عَلى أُسُسٍ فَنيَّةٍ وتَعليلاتٍ عِلميَّة، فالجَاهليُّونَ كَانوا يُعطُونَ لشُعرائِهم مَنزلَةَ الأنبياء، وَصَارَ الشِّعرُ ديوانَهُم وسِجلَّ مَفاخِرِهم وتَأريخَهُم وحَامِلَ عَاداتِهم وتَقاليدِهِم، بِحيـثُ اكتَسَـحَ المَجـالاتِ الأُخـرَى جَميعَهـا وصَـارَ هُـوَ المُؤسَّسَـةَ الثَّقافيَّـةَ العَربيَّة[٤].

هَذَا في مُقابِلِ النَّثرِ يَكونُ الشِّعرُ أفضَلَ، أمَّا دَاخلَ إطَارِ الشِّعرِ نَفسِـه فَنَجِـدُ تَفَاوتاً بَينَ مَا يَنتَمي إلَى عَصرٍ قَديمٍ وآخَـرَ حَديثٍ، وبَينَ مَا يُسمَّى قَصيدَةً وَأُخرَى مَقطُوعةً أو أُرجُوزَةً، فَقَد ظَلَّت القَصيدَةُ النَّوعَ المُفضَّـلَ لَـدَى الشُّـعراء والنُّـقَّاد عَلـى حَـدٍّ سَواءٍ، وَكُتُـبُهُـم مَليئَةٌ بآراءٍ مِن هَذا القَبيلِ[٥]، وَلَيسَتِ العُصورُ الأدَبيَّـةُ مُتَسـاويةً فـي نَظَـرِ النُّـقَّاد والشُّـعراء، بَـل كَـانَ الحَمـاسُ لِلقَديمِ أقوَى والتَّفضيلُ كَانَ دَائماً لِلأقدَمِ حتَّى أنَّ القَصيدَةَ الجَاهليَّـةَ ((كَـادَت تَكـونُ المقيَـاسَ الوَحيـدَ وَالأُنمـوذجَ الأمثَـلَ الـذي اتَّخذَهُ النُّـقَّادُ واتَّبَعـوهُ في كَلامِهم عَلَى القَصيدَةِ وَبِنائها مِن نَاحيَةٍ، وَفي أحكَامِـهم عَلَى الشِّعرِ وَالشُّعراء في مُختَلَف العُصورِ مِـن نَاحيةٍ أُخرَى إذْ لَم يَكتَفِ مُعظَمُ النُّـقَّاد بتَفضيلِ القَصيدَةِ، بَل رَاحُوا يَدعُونَ إلَى الالتزامِ بِمَنهَجِ القَصيدَةِ الجَاهليَّة))[٦].

انطلاقاً مِن هَذا الفَهمِ لِمَكانةِ الشِّعرِ، ومِنَ التَّمييزِ بَينَه وبَينَ النَّثرِ والنَّظَرِ إلَى الثَّاني نَظرةً دونيَّةً وإنْ تَمتَّـعَ بالفَنِّيَـةِ أكثَـرَ مِن بَعضِ النُّصوصِ الشِّعريَّة، لَم يَبقَ أمَامَ النَّثرِ طَريقٌ إلاّ التَّحلِّيَ بِبعضِ السِّماتِ الشِّعريَّة، ولَم يَرَ النَّـاثِرونَ سَـبيلاً للوُصـولِ إلَـى

١ . ينظر: ثنائية الشعر والنثر في الفكر النقدي، د.أحمد محمد ويس (منشورات وزارة الثقافة – سوريا، ٢٠٠٢)، ص٥–٩.

٢ . النثر الفني في القرن الرابع الهجري، د.زكي مبارك، ضبط وتقديم: عثمان غزال (دار الكتب العلمية – بيروت، ٢٠١٠)، ص٢٧.

٣ . ينظر: العمدة في محاسن الشعر وآدابه ونقده، ابن رشيق القيرواني (دار ومكتبة الهلال، بيروت، ١٩٩٦)، مج١، ص٢٩.

٤ . ينظر: النقد الثقافي قراءة في الأنساق الثقافية العربية، عبدالله الغذامي (المركز الثقافي العربي، بيروت، ٢٠٠٥)، ص٩٨.

٥ . ينظر: بناء القصيدة في النقد العربي القديم في ضوء النقد الحديث، د.يوسف حسين بكار (دار الأندلس، بيروت، ط٢، ١٩٨٢)، ص٢٥–٢٨.

٦ . المصدر نفسه، ص٢٨.

مُتلَقِّيهم سوى انتهاجِ مَنهَجِ الشُّعراء، فَصارَ النَّثرُ يأخُذُ بَعضَ التِّقنياتِ التَّعبيريَّةِ والخَصائصِ الأُسلوبيَّةِ مِن الشِّعرِ تَحقيقاً لِما يَقولُ د.الغَذَّامي: إذَا أرَادوا إحسَاناً للنَّثرِ شَعرَنوهُ بِسماتِ الشِّعرِ حَتَّى يَحظَى بِقَبولِ الجَميعِ[٧].

المبحث الأول
البِناءُ الصَّوتِي

البِناءُ الصَّوتِي فِي الشِّعرِ نَوعٌ مِنَ الانزياحِ الخاصِّ بالكَيفيَّةِ التي تَترتَّبُ بها الأصواتُ داخِلَ النَّص، وفي هَذا لا تَختلِفُ القَصيدَةُ القَديمَةُ عَن الحديثَةِ كَثيراً، بَل مَا يُغيِّر المَفهُومَ هُو زَاويَة النَّظَر النَّقديَّة لَهُ حَيثُ تَختلِفُ نَظرَةُ المُحدَثينَ عَن نَظرَة القُدَماءِ فِي مَسألة الشِّعريَّة وخَصائِصِها.

فالبِناءُ الصَّوتِي عِندَ القُدَماءِ فِي الشِّعرِ يَتمثَّلُ فِي الوَزنِ والقَافيةِ كَونَهُما حدَّينِ فَاصلَينِ بَينَه وبَينَ النَّثرِ، وحَدُّ الشِّعرِ عِندهُم كَما يَقُولُ قُدَامَة بنُ جَعفَر (ت٣٣٧هـ) إنَّهُ ((قَولٌ مَوزُن مُقفىً يَدُل عَلَى مَعنَىً))[٨]، وَهذَا يَعنِي أنَّه نَثرٌ أُضيفَ إلَيهِ الوَزنُ والقَافيةُ، وعِندَما يَتجرَّدُ منهُما يَتحوَّلُ إلى النَّثرِ مَرَّةً أُخرَى.

لَكنَّ المُحدَثينَ فَرَّقُوا بَينَ البِناءِ الصَّوتِي الخَاصِّ المُتمثِّلِ في الوَزنِ والقَافِيةِ وَبَينَ بِناءِ نِظامٍ صَوتيٍّ عَامٍّ لِلنتاجِ الفَنِّي، إذْ إنَّ الوَزنَ عِندَهُم يَتَأسَّسُ عَلَى التَّفاعيلِ التي تَحكُمُهَا الحَرَكاتُ والسَّكَنات بطَريقَةٍ مُنتَظَمَةٍ، حَيثُ يَشتَمِل إلَى جَانبِ الوَزنِ عَلَى أنظِمةٍ صَوتيَّةٍ أُخرَى تَعتَمِد عَلى الكَمِّ والنَّوعِ، لأنَّهُ خَاصيَّةٌ جوهَريَّة فِي الشِّعرِ نَابعٌ عَن طَبيعَةِ التَّجربَةِ الشِّعريَّة ذَاتِها، وَهُو الأمرُ الَّذي يَخلُق تَفاعُلاً عُضويًّا بَينَ النِّظَامِ الصَّوتِيّ والنِّظامِ اللُّغوي فِي القَصيدَةِ[٩].

من هَذا المُنطَلَقِ يُمكنُنا تَحديدُ عِدَّةَ ظَواهرَ إيقاعيَّةٍ دَاخِلَ النُّصوصِ النَّثريَّةِ وَهِي مِن خَاصيَّةِ الشِّعرِ، لَكنَّ النَّقدَ القَديمَ لَم يَلتَفت إلَيهَا باعتبارِهَا خَارجةً عَن دَائرَةِ الوَزنِ والقَافية، وبِما أنَّ النَّثرَ لَم يَستَطع اجْتيازَ حُدودِ الشِّعريَّةِ القَديمَةِ حَاولَ التَّشَبُّثَ بِهَذهِ المَظاهرِ مَا يُقِرُّ ضِمنياً بِأنَّه من خَواصِّ الشِّعرِ الثَّانويَّة.

وَإذَا بَحَثنَا عَن مَفهُومِ الإيقَاعِ الدَّاخِليِّ وَجَدنَاهُ حَديثَ الظُّهورِ كَمُصطَلَحٍ فَحَسب، لَكِنْ بِوَصفِه مفهُوماً مُشارِكاً فِي تَحقيقِ الشِّعريَّةِ قَديمٌ يَرجعُ إلَى كِتَاباتِ القُدَماءِ فِي البَلاغَةِ باصطِلاحَاتٍ أُخرَى، مِثلَما وَرَد عِندَ الجَاحظِ (الرَّونَق والسَّلامَةُ والطَّلاوَة والحَلاوة)[١٠] لِيُبيِّنَ سَلامَةَ الإيقاعِ فِي أيِّ نَصٍّ أدَبيٍّ، وهَذا يُؤكِّد وُجودَ وَعيٍ مُبَكِّرٍ لَدَى القُدَماءِ بِأنَّ الإيقَاعَ لايَقِفُ عندَ حَدِّ الوَزنِ والقَافيةِ فِي النَّصِّ، وإنَّمَا هُناكَ عَناصِرُ أُخرَى تُساعِدُ عَلَى تَشكيله، وَقَد جَسَّد النَّثرُ هَذه العَناصِر عِوَضاً عَن فُقدَانِ الوَزنِ، بِمَعنىً آخَر، أنَّ الشِّعرَ يَقومُ عَلى إيقَاعِ الفِقْرةِ أو السَّطرِ لأنَّه يَستَنِد بِقُوةٍ إلَى الفَصلِ والوَصل، فَقَد كَانَت مَبادئُ الفَصلِ والوَصلِ فِي العَروضِ الخَليليِّ تَقُوم عَلى طُولِ التَّفعيلاتِ وَحُدودِهَا، وَعَلَى الشَّطرِ ثُمَّ عَلَى السَّطْر، وَالشَّطْرِ والسَّطرُ مُحدَّدانِ بالقَافيةِ وَنهايَةِ البَيت، أمَّا إيقَاعُ النَّثرِ فَيَقومُ عَلَى فَصلٍ وَوَصلٍ من نَمَطٍ مُختَلِفٍ يُنشِؤهُ البُعدُ الدَّلالِيّ المُتَعلِّقُ بامْتدادِ النَّفَس، والضَّغطِ النَّابعِ مِن تَموجاتِ التَّجرِبَة والقِراءَة، والحَركَةِ الدَّاخليَّة لِلَّهجَة الشِّعريَّة[١١].

---

٧ . ينظر: النقد الثقافي، ص٨٨.

٨ . نقد الشعر، تحقيق وتعليق: د.محمد عبدالمنعم خفاجي (دار الكتب العلمية، بيروت، د.ت)، ص٦٤.

٩ . ينظر: قصيدة النثر من التأسيس إلى المرجعية، عبدالعزيز الموافي (المجلس الأعلى للثقافة، القاهرة، ٢٠٠٤)، ص٢١.

١٠ . ينظر: البيان والتبيين، تحقيق: موفق شهاب الدين (دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٩٨)، ص١٧٤.

١١ . ينظر: في البنية الإيقاعية للشعر االعربي، د.كمال أبو ديب (دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٧٤)، ص٤٦.

إذاً، يعتَمد النَّـثرُ عَلى المُوسيقَى الدَّاخليَّة الَّتي تَنبَع مـن اختيـارِ الشَّـاعرِ للكَلمـاتِ وَمَـا بَينَهـا مـن تَـلاؤُمٍ فـي الحُـروفِ والحَركاتِ وَهِي تَختَلفُ عَن المُوسيقَى التِي يُحَقِّقُها الوَزنُ والقَافيَة، وَتَتضَافَر في خَلقِها عَناصِرُ شَتىً يَشتَرك فيهَا الشِّـعرُ والنَّثـرُ، وَهَذهِ العَناصِر كَثيرَةٌ نَابعةٌ عَن تَفجيرِ الطَّاقاتِ الإيقَاعيَّة فِي اللُّغَة[١٢] وأَبرزُها السَّجعُ والتَّكرَار.

ـ **السَّجعُ:** أوَّل المَظاهِرِ التِي اعتَمَدها النَّـثرُ القَديمُ لِيُعوِّضَ بِهَا حِرمَانَه عَنِ الشِّـعريَّة، وهَـذا مَـا يُؤكِّـدهُ قَـولُ السَّـكَّاكيّ والقَزوينيّ فِي تَعريفِ السَّجعِ الذِي ((هُو تَواطُؤ الفَاصلَتين مِن النَّـثرِ عَلَى حَرفٍ وَاحِـد وَهـذَا مَعنَـى قَـولِ السَّـكَّاكِي الأسـجَاعُ مِـن النَّثرِ كَالقَوافِي فِي الشِّعرِ وَهُو ثَلاثَة أضرُبٍ: مُطرَّف ومُتَوازٍ وتَرصيعٌ))[١٣].

وَوَاضِح أنَّ السَّجْع يُؤدِّي الوَظِيفةَ نَفسَهَا التِي تُؤدِّيها القَافيَةُ فِي الشِّعرِ بِطَريقةٍ مُختَلفةٍ ونِظَامِ تَرتيبٍ مُغايرٍ، لَكنَّ التَّعقيـدَ الذِي اتَّخذَه الشُّعرَاء فِي بِناءِ القَافيَة لَم يَـتَّخذهُ النَّاثرونَ فِي فَواصِلهِم، أمَّا مِن حَيـثُ المُوسـيقَى فَيبـدُو كَـأنَّه النِّهايَـة الطَّبيعيَّـةُ التِي تَصِلُ إلَيهَا المَوجاتُ التَّعبيريَّة المُتدَفِّـقةُ ذَاتُ الحَركَاتِ والجَيَشانِ الصَّوتِي.

والسَّجعُ عَلَى أنواعٍ كَما وَردَعندَ عُلَماء البَلاغَة:

ـ السَّجعُ المُرصَّعُ: وَهُو تَناسُب بَينَ ألفَاظِ الفَصلَينِ فِي الوَزنِ الصَّرفِيّ والحَرفِ الأخِيرِ[١٤]، وَقَـد وَرَد فـي خُطبَـة (هنـدٍ بِنْت الخُسِّ الإيَاديَّة):

((انْظُرْ رَمْكَـاءَ جَسِيمَـةً، أو بَيْضَـاءَ وَسِيمَـةً، فِي بَيتِ جِـدٍّ، أو بَيتِ حَـدٍّ، أو بَيت عِـزٍّ))[١٥].

كَمَا يَبدُو أنَّ الألفَاظَ تَتنَاسَبُ فِي الـوَزنِ الصَّـرفِيّ والحَـرفِ الأخِـيرِ، فَكُـلٌّ مِـن (رَمكَـاء) وَ(بَيضَـاء) عَلَـى وَزنِ (فَعـلاَء) وَتَنتهيانِ بالهَمزَة، وكَذلك نَرى تَناسُباً بَينَ (جَسيمَة) و(وَسيمَة) عَلَى وَزنِ (فَعيلَة) وَتَنتَهيانِ بالمِيم، وَأكثَر مِن ذَلك هُنـاكَ أصـوَاتٌ أُخرَى تُشارِكُ فِي تَرصِيعِ هَذه الكَلمات وَهِي مُشتَركَةٌ بَينَهَا مِثلَ (اليَاء والسِّينِ والألف)، وَهَذا يَنطَبِـقُ أيَضـاً عَلَـى (جِـدّ) و(حَـدّ) عَلَى وَزنِ (فَعْل) والحَرفُ الأخِيرُ فِيهما (الدَّالُ).

ـ السَّـجْـعُ المُـطرَّفُ: هُو اتِّفَـاقُ الكَلمتَينِ الأخِيرتَينِ مِنَ الفَصلَينِ فِي الحَرفِ الأخِيرِ واختِلافُهُما فِي الوَزنِ[١٦].

وَقَـد وَرَد هَذَا النَّوعُ فِي خُطبَة (خَالد بنِ جَعفَرِ الكِلابِيّ) أمَامَ كِسرَى:

((وَقَـد أوفَـدَنَا إلَيكَ مَلكُـنَا النُّـعمَـانُ، وَهوَ لَكَ مِنْ خَيرِ الأعوَانِ، وَنِعْمَ حَامِلُ المَعـرُوفِ والإحسَـانِ، أنْـفُسُنَا بِالطَّاعَـة لَـكَ بَاخِـعَة، وَرِقَـابُنَا بِالنَّـصِيحَـة خَاضِـعَةٌ، وَأيدِيْنَـا لَكَ بِالوَفَاءِ رَهِينَةٌ))[١٧].

فَقَد اتَّفقَت الكَلماتُ (النُّعمانُ) و(الأعوَانُ) و(الإحسَـانُ) فِـي الحَـرفِ الأخِـيرِ (ن)، لَكنَّـها اختَلَفَـت فِـي الـوَزنِ الصَّـرفِيّ، فَالأوَّلُ عَى وَزنِ (فُعلاَن) وهُو اسمُ عَلَمٍ لِمُذكَّرٍ، والثَّاني عَلَى وَزنِ (أفعَال) جَمعُ تَكسيرٍ لـ(عَون)، والثَّالثُ عَلَى زِنَة (الإفعَال) مَصـدَرٌ لِثُلاثي مَزيدٍ فيهِ بِحَرفٍ وَاحِد.

ـ السَّجعُ المُتَوازِي: هُو اتِّفاقُ الكَلمات الأخِيرَة فِـي الوَزنِ والحَـرفِ الأخِيـر[١٨]، كَقَول (عَلقَمَـة بـن عُلاثَـةَ العَـامِريّ) فــي خُطبَتِـه أمَام كِسْرَى:

١٢ . ينظر: نظرية الإبداع في النقد العربي القديم، عبدالقادر هني (ديوان المطبوعات الجامعية، الجزائر، ١٩٩٩)، ص٢٤٨.

١٣ . الإيضاح في علوم البلاغة، الخطيب القزويني، تحقيق: إبراهيم شمس الدين (دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٣)، ص٢٩٦.

١٤ . ينظر: سر الفصاحة، ابن سنان الخفاجي (دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤٠٢هـ ـ ١٩٨٢م)، ص١٩٠.

١٥ .الأمـالـي، أبو علي اسماعيل بن القاسم القالي البغدادي (دار الكتب العلمية، بيروت، د.ت)، مج٢، ص٢٦٠.

١٦ . ينظر: الإيضاح في علوم البلاغة، ص٢٩٦.

١٧ . العقد الفريد، أحمد بن محمد بن عبد ربه الأندلسي، تحقيق: مكتب تحقيق التراث (دار إحيـاء التراث العربـي للطباعة والنشر والتوزيـع، بـيروت، لبنـان،الطبعة الثالثة، ١٤٢٠–١٩٩٩)، مج١، ص٢٧٣.

((...إنَّ للأقَاويلِ مَنَاهِـجَ، وَلِلآرَاءِ مَوَالِـجَ، وَلِلعَوِيـصِ مَخَارِجَ، وَخَيرُ القَـولِ أصْـدَقُهُ، وَأفضَلُ الطَّـلَبِ أنجَحُـهُ))[١٩].

فَقَد اتَّفقت هُنا (مَناهِجُ ومَوَالِجُ ومَخَارِجُ) في الحَرفِ الأخيرِ (ج) والوَزنِ الصَّـرفيّ (مَفَاعِـل) وَهـوَ صِـيغَةُ مُنتَهَـى الجُمُـوعِ وَمَمنُوعٌ مِنَ الصَّرفِ، لِذَلكَ تُحرَّكُ فِي النَّصِّ بالفَتحِ بَدلاً مِن التَّنوينِ، لأنَّ الأوَّلَ (مَنَاهِج) وَقَعَ اسماً لـ(إنَّ) وَهـوَ مَنصُـوبٌ وَعُطِـفَ عَلَيهِ كُلٌّ مِن (مَوَالِج ومَخَارِج) واتَّفَقَتِ الحَرَكَةُ الإعرابيَّةُ أيَضاً بَينَهَا.

وكَذلكَ الحَالُ فِي (أصـدَقُهُ) و(أنجَحُـهُ)، فَهُمـا عَلَـى وَزنِ (أفْعَـل) لِلمُبالَغَـةِ مُضَـافَينِ إلَـى (الهَـاءِ) العَائِـدَةِ إلَـى الغَائِـبِ، وَصَارَبِذَلك اتِّفاقٌ فِي الحَرفِ الأخيرِ بَينَ الكَلِمَتَينِ.

وإذَا نَظَـرنَا إلَى هَذهِ الأنواعِ الثَّلاثَةِ مِنَ السَّجْعِ مِن مَنظُورٍ إيقَاعِيّ، فَـإنَّ النَّوعَ الأوَّلَ يَبدُو أكثَـر إيقَاعيـًّا وانسِـجَاماً، لأنَّ الأنمَاطَ المُتَكـرِّرَةَ تَتَنوَّعُ وَتَأتِي أكثَرَ مِمَّـا يـأتِي فِـي الأنـواعِ الأُخـرَى، وَهَـذا يُشَـكِّل إيقَاعاً دَاخليَّـاً بَـينَ الكَلِمـاتِ الـوَارِدَةِ فِـي المُتَتالياتِ اللُّغَويَّةِ، وَلَيسَ الأمرُ مَقصُوراً عَلَى الكَلِمـةِ الأخـيرَةِ فـي الفَواصِـلِ، وكَذلك السَّـجعُ المُتَـوازِي يُحدِثُ إيقَاعـاً أبـرَزَ مِـنَ المُطرَّفِ، لأنَّ الحَرفَ الأخيرَ يَـأخُذُ سَنَـداً مِنَ الوَزنِ الصَّرفِيِّ المُكَـرَّرِ فِي البُنيَـةِ الإيقَاعيَّـةِ المُتَشـكِّـلةِ، وَهَـذهِ السِّـمَةُ لاتُوجَـدُ فِـي السَّجعِ المُطرَّفِ.

ـ **التَّكرَار:** يُعـدُّ التَّكرَارُ فِي نَظَرِ النُّقادِ والدَّارِسينَ تَقنيَّـةً أُسـلُوبيَّة تُشـيعُ فِـي الـنَّصِّ حَـرَكَةً مَلحُوظَـةً تَمتَـازُ بِالعُذُوبـةِ والفَنيـَّةِ والجَماليَّةِ المُطلَقَةِ، إذْ يَتجَاوَزُ بُنيَتَه اللَّفظيَّةَ إلَى إنتَاجِ فَوائِدَ وَمَرامِيَ جَديدَةٍ دَاخلَ أُتُونِ العَمَلِ الفَنّـي، فَيُحدث فيـه جَلَبَـةً ومُوسيقىً بوَسَاطَةِ استحداثِ عَناصرَ مُتماثِلةٍ، كَمَا يُعدُّ التَّكرَارُ مُرتَكزَ الإيقَاعِ بِجَميعِ صُـوَرِهِ وَيَعمَـلُ عَلَـى تَوطِيـدِهِ وتَمكينِـهِ[٢٠]، وهوَ ظَاهِرةٌ تُنَظِّمُ الكَونَ وَالوُجودَ وَالطَّبيعَةَ وَجِسمَ الإنسَانِ قَبلَ أن تَكونَ ظَاهِرةً فِي الفُنُونِ المُختَلفَةِ.

أمَّا فِي الأدَبِ فَيُـؤدِّي دَوراً جَمالياً مُهمَّـاً يُنَسِّـقُ الظَّواهِرِ المُكرَّرةَ مَعَ مُجمَلِ النَّصِّ، بِحَيثُ لاَ يُمكِنُ النَّظَرِ إلَيهِ عَلَـى أنَّـه مُنفَصلٌ عَنِ المَعنَى العَامِّ أو عَـدُّهِ ظَاهِرةً اعتِباطيَّةً، فَلا يُمكنُ النَّظَرُ إلَى التَّكرارِ عَلَى أنَّـهُ ألفَاظٌ مُبعثَرةٌ غَـيرُ مُتَّصـلةٍ بِـالجَوِّ العَـام للنَّصِّ الشِّعريِّ، بَل يَنبَغِي أن يُنظَرَ إلَيهِ عَلَى أنَّه عُنصُر فَعَّـالٌ فِي تَحقيقِ إيقَاعٍ مِن نَمَطٍ مُعيَّنٍ دَاخلَ الـنَّصِّ"[٢١]، ويَقـولُ د.محمـد مفتاح ((إنَّ تَكرَارَ الأصوَاتِ والكَلماتِ والتَّراكيبِ لَيسَ ظَروريَاً لتُـؤدِّي الجُمَـلُ وَظيفَتَـهَا المَعنَويَّةَ والتَّداوليَّةَ، وَلَكـنَّهُ شَرطُ كَمـالٍ أو مُحسِّنٌ أو لَعِبٌ لُغَوي))[٢٢]، وليسَ هَذا مُقتَصراً عَلَى الشِّعرِ فَحَسب، بَل يُمكنُ لِلنُّصُوصِ النَّـثريَّـةِ أن تَتَأسَّس عَلَى ظَـاهِرةِ التَّكـرَارِ كَشَرطٍ لِتَحقيقِ الجَماليَّةِ و ((مَعَ ذَلك فَإنَّ التَّكرَارَ يَقومُ بِدَورٍ كَبيرٍ فِي الخِطابِ الشِّعريِّ أو مَـا يُشـبِهُه مِـن أنـواعِ الخِطَـابِ الأُخـرَى الإقنَاعيَّة))[٢٣].

---

١٨ . ينظر: الإيضاح، ص٢٦٩.

١٩ . العقد الفريد، مج١، ص٢٧٣، وبلوغ أرب في معرفة أحـوال العـرب، محمـود شـكري الآلوسـي، تحقيـق: محمد بهجـة الأثـري (دار الكتـب العلميـة، بيروت، ١٩٩٢)، مج١، ص١٥٥.

٢٠ . ينظر: نسيج التكرار بين الجمالية والوظيفة في شعر الشهداء الجزائريين، د.عبداللطيف حني (مجلة علـوم اللغـة العربيـو وآدابهـا، جامعـة الـوادي، الجزائر، العدد٤، مارس،٢٠١٢)، ص٧.

٢١ . ينظر: قراءات أسلوبية في الشعر الجاهلي، د.موسى ربابعة (دار الكندي للنشر والتوزيع ـ إربد, ٢٠٠١)، ص١٥.

٢٢ . في الخطاب الشعري (استراتيجية التناص)، (المركز الثقافي العربي، بيروت ـ الدار البيضاء، ط٤، ١٩٩٢)، ص٣٩.

٢٣ . المصدر نفسه والصفحة نفسها.

وَلأنَّ هَذه الظَّاهِرةَ كَانَت تُضفي عَلَى النُّصوصِ الشِّعريَّةِ قَدراً كَبيراً منَ الجَماليَّة والشِّعريَّة خُصُوصاً في الشِّعرِ القَديمِ سَعَى النَّاثرونَ إلَى تَجسيدِها في نُصوصِهم النَّثريَّة لِتَستوحي جَانباً من جَماليَّة الشِّعر، لأنَّهُ أحَد أهمِّ الأساليبِ التَّعبيريَّة التي تُعينُ مُنتجَ النَّصِّ عَلَى تَأكيدِ كَلامه والتَّركيزِ عَلَى أفكَارِه[٢٤].

والتَّكرَارُ يَتمَظهَر في الخُطَب الجَاهليَّة بأشكَالٍ عِدَّة:

ـ التَّكرَارُ الاستهلاليّ: ظَاهرةٌ بَارزةٌ في الشِّعرِ القَديمِ وهوَ تَكرَار كَلمةٍ وَاحدةٍ أو عبارَةٍ في أوَّل الأبيَات، قَد تَكونُ اسمَ المَحبوبَة أو شَخصٍ أو مَكانٍ مُعيَّن، ويَكشفُ هَذا النَّوعُ عَن ((فاعليَّةٍ قَادرةٍ عَلَى مَنحِ النَّصِّ الشِّعريّ بُنيَة مُتَّسقةً إذْ إنَّ كُلَّ تَكرَارٍ من هَذَا النَّوعِ قَادر عَلَى تَجسيدِ الإحسَاسِ بالتَّسلسُلِ والتَّتابُعِ الشَّكليّ يُعينُ في إثَارَة المُتوقَّع لَدَى السَّامِعِ، وهَذا التَّوَقُّع من شَأنه أن يَجعَلَ السَّامعَ أكثَرَ تَحفزاً لِسمَاعِ الشَّاعرِ والانتباهِ إليه))[٢٥].

وَقَد بَثَّ الخُطَباءُ الجَاهليُّونَ كَلماتٍ وعباراتٍ في خُطَبِهِم تُجسِّدُ هَذه الظَّاهرَة، وَتُشكِّلُ حَالةً إيقَاعيَّةً مُتَّسقةً بِحَيثُ يَشعُر القَارئ عندَ قراءَتها بنَوعٍ منَ الانسجامِ والتَّماسُك الإيقَاعيّ، وَقَد وَردَت في خُطبَة (النُّعمانِ بنِ المُنذر) أمَامَ كِسْرَى كَلمَة (أمَّا) في مُستَهَلِّ كُلِّ قِطعَةٍ أو فقْرةٍ وَهوَ يَتحدَّث عَن فَضَائل العَرَب:

((أمَّا أُمَّتُكَ أيُّها المَلكُ فَلَيسَت تُنازعُ في الفَضل....)).

((فَأمَّا عِزُّها وَمَنَعَتُها فَإنَّها لَم تَزَل مُجاورةً لآبَائكَ الذينَ دَوَّخُوا البِلادَ...)).

((وَأمَّا حُسنُ وُجُوهِها وَألوانِهَا فَقَد يُعرفُ فَضلُهُم في ذَلك عَلَى غَيرِهم....)).

((وَأمَّا قَولُكَ إنَّ أفضَلَ طَعَامِهم لُحُومُ الإبْلِ ـ عَلى مَا وُصِفَت منهَا ـ فَمَا تَركُوا مَا دُونَهَا إلاَّ احتقَاراً لَهَا، فَعَمَدُوا إلَى أجَلِّهَا وَأفضَلِهَا))[٢٦].

وَكَذلك تَتكرَّر عبارَةُ (أيُّها النَّاسُ) في كَثيرٍ من الخُطَب حَيثُ صَارَت نَمطاً خَاصًّا في الاستهلالِ، ومثَالُ ذَلك مَا وَرَد في خُطبَة (هَاشم بن عَبد مَنَافٍ) حَيثُ دَعَا قُرَيشاً وَخُزاعَةَ إلى طَاعَته:

((أيُّهَا النَّاسُ، نَحنُ آلُ إبراهيمَ وَذُرِّيَّةُ إسمَاعيلَ، وَبَنُو النَّصر بن كِنَانَةَ، وَبَنُو قُصَيّ بن كِلابٍ، وَأربَابُ مَكَّةَ، .....أيُّهَا النَّاسُ، الحِلْمُ شَرَفٌ، والصَّبْرُ ظَفَرٌ، وَالمَعروفُ كَنزٌ، وَالجُودُ سُؤدُدٌ...))[٢٧].

ـ تَكرَار الحَرف: قَد تُهَيمنُ حُروفٌ صَوتيَّاً عَلَى بُنيَة المَقطَعِ في النَّص تُحدثُ دَلالاتٍ مُعيَّنةً أو تُشيرُ إلَى حَالةٍ نَفسيَّة لَدَى مُنتجِ النَّص حينَ عَبَّر عَن البُنيَةِ الدَّلاليَّة العَميقَة المُكوِّنة في ذهنه، ولهَذَا التَّكرَار إلَى جَانبِ هَذه الدَّلالاَت وَظيفةٌ إيقَاعيَّة شَكليَّة، بِحيثُ نَشعُرُ بتَردُّداتِه وَوَقفَاته، وَمثَالُ ذَلكَ مَا وَرَد في خُطبَة (عَبدالمُطلب بن هَاشم)، حَيثُ يُهَنِّئ فيها سَيفَ بنَ ذي يَزنٍ باستردَادِ مُلكه منَ الحَبَشة، إذْ هَيمَنَت حُروفُ الحَلق عَلَيهَا:

((إنَّ اللَّه تَعالَى – أيُّها المَلك– أحَلَّكَ مَحَلاً رَفيعاً، صَعباً مَنيعاً، بَاذخاً شَامخاً، وَأنبَتَكَ مَنْبَتاً طَابَت أرُومَتُهُ وَعَزَّت جُرثُومَته، وَثَبَتَ أصلُهُ، وَبَسَقَ فَرعُهُ....))[٢٨].

٢٤ . نسيج التكرار بين الجمالية والوظيفة، ص٩.

٢٥ . قراءات أسلوبية في الشعر الجاهلي، ص١٥.

٢٦ . العقد الفريد، مج١، ص٢٦٦ –٢٧٠، وبلوغ الأرب، مج١، ص١٤٨–١٥١.

٢٧ . بلوغ الأرب، مج١، ص٣٢٢.

٢٨ .العقد الفريد، مج١،ص٢٠٧.

ولِهَيمَنة هَذه الحُروف عَلاقَةٌ بالمَقَام وَنَفسيَّة الخَطيب، والمَقَامُ هُو استردَادُ المُلْك بالقُـوَّة واعتلاءُ العَرش جَهراً بَعدَ نَصر، وَأَمَّا نَفسيَّة الخَطيب فهيَ حَالةُ الفَرَح والانبهار التي غَطَّتهَا نَتيجَة النَّصر، لـذَلكَ انتَشـرَت هَـذه الحُـروفُ فـي الخُطبَـة فَهْـي تَتميَّـز بصفات الاستعلاء والانفتاح والجَهر، والنُّطقُ بهَا يَملأُ الفَمَ، بذَلكَ أحدَثَت إيقَاعاً عالياً ذَا رَنَّاتٍ مُوسيقيَّةً بارزةً.

ـ تَكرَارُ الكَلمة: يُعَـدُّ تَكرَارُ الكَلمة نُقطَةً ارتكَازيَّة أسَاسيَّـةً لتَوالُد الصُّوَر والأحـدَاث وَتَنـامي حَركَـة الـنَّص، لـذَلكَ تَبقَـى الكَلمةُ جُزءاً أسَاسيَّـاً في الصُّورَة الفَنِّيَّـة التي لاَ يُمكنُ تَجَاهُلها[٢٩]، وَلهَذا التَّكرَار منَ القيمَة السَّمعيَّـة مَا هُو أكبَر ممَّا هُـو لتَكـرَار الحَرف الوَاحد في الكَلام.

وَالكَلمةُ إمَّا تَكونُ اسْماً يُصبحُ محورَ الاهتمام والتَّركيز أو تَكونُ فعلاً يُؤكِّدُ عَلَى زَمَـنٍ مُعيَّن، وَيُلحَـظُ هَـذا النَّـوعُ فـي الخُطبَة المَذكُورَة لعَبدالمُطَّلب بن هَاشم:

((... سَـلَفُكَ خَيرُ سَلَـفٍ، وَأَنتَ لَنَا بَعدَهُـمْ خَيرُ خَلَـفٍ، وَلَـنْ يَهلكَ مَن أنتَ خَلَـفُهُ، وَلَـن يَخمُلَ مَـنْ أنتَ سَلَفُـهُ، نَحنُ أيُّهَا المَلكُ أهْـلُ حَرَم اللَّه وَذمَّـتُهُ....))[٣٠].

عندَ قرَاءَة هَذَا النَّص نَشعُرُ بحَركيَّة وَنَوعٍ منَ الإيقَاع الدَّاخليّ، من تَكرَار خلال كَلمَـتَـيْ (سَلَف) و(خَلَـف)، وَإقَامَـة عَلاَقـة الطِّبَاق بينَهُـمَا، لأنَّ الطِّبَـاقَ يَخلُقُ في النَّـصِّ نَوعاً منَ التَّعـالُق بَـينَ الكَلمـات يَقُـومُ عَلَـى التَّكـرَار المُتغيِّـر، فَضـلاً عَـن اشـتراك اللَّفظَين في حَرفَيْن من مَجمُوع ثَلاثة حُروفٍ.

وَمنَ اللاَفت أنَّ هَذه السِّمَةَ الإيقَاعيَّة لاَ تَتَـحقَّـق في جَميع النُّصوص النَّـثريَّـة ، بَل هي خَاصَّة بمواطن أرَادَ الخَطيبُ أن يُبدعَ فيهَا وَيُعطي جَماليَّة شعريَّة لكَلامه، فَهي خَاصيَّـة شعريَّـةٌ استعَارَهَا النَّـثرُ لرَفع المُستَوى الفَنِّـي وَسُلوك مَسـلَك الشِّعر فـي الأُسلُوب والصِّياغَة الفَنِّـيَّة للنُّصوص.

المَبحَث الثَّـاني
البنـاءُ التَّركيبيّ

لاَشكَّ أنَّ مَا يُمَـيِّز الخطَابَ الشِّعريّ من غَيره مـنَ الخطابَـات اعتمـادُهُ عَلَـى بنَـاءٍ تَركيبـيّ إبـدَاعي يَخـرقُ الشَّـاعر فيـه القَواعدَ والأقيسَةَ التي تَحكُمُ صيَاغَةَ الأسَاليب التَّعبيريَّـة الأُخـرَى، فَهـوَ يَـتَّخذ إجـراءاتٍ أُسـلُوبيَّة تَرفَـعُ مـن مُستَـوى تَعبيـره وَتَملَـؤهُ إيحَاءً وتَكثيفاً، وَتُعطيه بُعداً فَنيَّـاً غَيرَ مَألُوفٍ في الكَلام العَاديّ، فَعلَى مُستَوى العَلاقَة الدَّاخليَّـة في التَّراكيـب الشِّعـريَّة ((تُشكِّلُ مَـواقعُ العَنـاصر المُكَوِّنة للجُملَـة بُؤرَةَ المُعطَى الدَّلاَليّ وَالفَنِّـي فـي الجُملَـة وَفـي الـنَّصّ، فَمنـهُ نَقرأ التَّركيـبَ النَّـحويَّ (صُورةُ النَّحو) لنُلاحظ الأثَرَ الجَماليّ الذي يَخلُـقُهُ انزيَاحُ الجُملَة عَن نَسَـقها المعيَـاريّ النَّـحويّ مـن خـلال بُـؤرَة التَّوتُّـر الشِّـعريّ كَالتَّقديم والتأخير والاعتراض والفَصل والفَصل.... وَغَيرها، وَكَذلك نَقرأ التَّركيب البَلاغيّ (الصُّورَة الشِّعريَّة) باعتباره يَتَوازَى مَعَ التَّركيب النَّحويّ))[٣١]، لأنَّ جُمَـلَ النَّص تُؤدِّي الوَظيفَةَ الشِّعريَّـةَ دَاخلَ سياق النَّصّ، وَهيَ غَيرُ الوَظيفَـة التَّوصيليَّة التـي تُؤدِّيهَـا جُمَلُ النِّظَام وفقَ المَعَايير النَّحويَّة واللُّغويَّة، فَجُمَل النِّظَام يَتـمُّ تَوليـدُها بوسَـاطة القَواعـد المُهَيمنـة لنظَـامٍ لُغَـويّ مُعـيَّنٍ لتَأديـة وَظيفَة الإفهَام من دُون تَرك أثَـرٍ جَماليّ في المُتلَـقِّي[٣٢].

---

٢٩ . ينظر: حركية الإيقاع في الشعر العربي المعاصر، حسن الغرفي (إفريقيا الشرق، بيروت، ٢٠٠١)، ص٨٤.

٣٠ . العقد الفريد، مج١، ص٢٠٧.

٣١ . البنية التركيبية في الخطاب الشعري، د.يوسف اسماعيل (منشورات اتحاد الكتاب العرب، دمشق، ٢٠١٢)، ص٥–٦.

٣٢ . ينظر: المصدر نفسه، ص٩–١١.

وَهُناكَ أسَاليبُ كَثيرَةٌ يَلجَأ إليهَا الشّاعر لخَلق لُغَته الشّعريَّة وَتَرك الأثَر الجَماليّ، منهَا تَغييرُ المَواقع التي حُدِّدَت للوَحدات المُعجَميَّة دَاخلَ جُمَل النّظام اللُّغويّ المعياريّ وَتُمليه عَليه، وإعَادَة تَرتيبهَا في جُمَل شعريَّة وفقَ مَا تُفرضُه عليه التَّجربَة الشّعريَّةُ والبُنيَة الدَّلاليَّة، وعَليه فإنَّ مَوقعَ الوَحدَة المُعجَميَّة في الجُملَة مَحكُومٌ بعَلاقةٍ نَحويَّةٍ/ دَلاليَّة، وإنَّ أيَّ تَغييرٍ في مَواقعها سَيُؤدِّي إلَى إنتَاج دَلالَةٍ جَديدَةٍ تُغني الدَّلالَةَ الأولَى[٣٣]، وَهيَ الدَّلالَة الشّعريَّةُ المَنشُودَة عندَ الخَطيب الجَاهليّ لتَحقيق قَدرٍ منَ الشّعريَّة في خُطَبه.

ولهذَا التَّلاعُب بالبُنَى اللُّغويَّة مَقاصدُ لَدَى المُنتج يُحقّقُ بهَا وَظَائفَ دَلاليَّةً وَصَوتيَة، أمَّا الوَظيفَةُ الدَّلاليَّة فَهيَ المَعاني التي أوجَبَها تَقديمُ العَناصر اللُّغويَّة أو تَأخيرُها، ولَم يُوجبهَا عَامل صَوتيّ ظَاهر، والمَعاني المَقصُودَة هيَ طَاقاتٌ تَعبيريَّةٌ جَديدَةٌ تَلحَقُ المَعانيَ الظَّاهرةَ فَتَزيدُها دقَّةً وَتَأكيداً، ومَن هَذا البَاب يَشتَرطُ أبُو هلال العَسكَريّ (ت هـ)في حُسن النَّظم أنْ تَأتي الدَّوالُّ المُكوِّنَة لأيّ تَركيبٍ عَلَى النَّسق المَعهُود نَحويّاً، ولاَ يُستَعمَلُ فيهَا تَقديمٌ وتَأخيرٌ إلاّ بشُروطٍ مُعيَّنَةٍ، حَيثُ يَقولُ ((وَحُسنُ الرَّصف أنْ تُوضَعَ الألفَاظُ في مَواضعها، وَتُمكَّنَ في أمَاكنها، ولاَ يُستَعمَل فيهَا التَّقديمُ والتَّأخيرُ، والحَذفُ والزّيادَةُ إلاَّ حَذفاً يُفسدُ الكَلامَ، ولاَ يُعمي المَعنَى، وَتُضَمُّ كُلُّ لَفظَةٍ منهَا إلَى شَكلها، وَتُضافُ إلَى لفقهَا))[٣٤]، وَسُوء الرَّصف للوَحدات اللُّغويَّة في البنَاء التَّركيبيّ في نَظَره تَقديمُ مَا يَنبَغي تَأخيرُهُ منهَا وَصَرفُها عَن وُجوهها وَمُخَالَفَةُ الاستعمال في نَظمها[٣٥].

وَمن الوَظَائف التي يُؤدِّيهَا التَّقديمُ والتَأخيرُ التَّخصيصُ في الكَلام، ويَحصُلُ بتَقديم الجَارّ وَالمَجرور في خُطبَة (هَاشم بن عَبدمَنافٍ) في قَوله ((لَنا ذَروَةُ الحَسَب ومَعدنُ المَجد، ولكُلّ في كُلّ حلفٌ يَجب عَليه نُصرتُهُ، وإجَادةُ دَعوَته إلاّ مَا دَعَا إلَى عُقوق عَشيرَةٍ، وَقَطع رَحمٍ...))[٣٦].

في هَذا الكَلام خَصَّص هَاشم قَومَه بذَروَة الحَسَب الرَّفيع بتَقديم الجَارّ والمَجرور (لَنَا) عَلَى الجُملَتين، وَأصلُ رُتبَته بالنّسبَة إلَى الجُملَتَين التَّاخيرُ عَليهما، أي يَأتي شبهُ الجُملَة بَعدَ الجُملَة المَعطوفَة في الكَلام العَاديّ، لَكن هُنَا لغَرَض التَّخصيص تَقدَّمَ عَليهما ليَسندَ ذَروَة الحَسَب لَهُم.

وَفي خُطبَة (الحَارث بن ظَالم المُرِّي) أمَامَ كسرَى، تَقدَّمَ خَبَرُ (إنَّ) عَلَى اسمهَا لغَرض العنايَة والاهتمام، حَيثُ قالَ ((إنَّ من آفَة المَنطق الكَذبَ، وَمن لُؤم الأخلاَق المَلَقَ، وَمن خَطَل الرَّأي خفةَ المَلك المُتَسلِّط...))[٣٧].

مثلُ هَذا التَّقديم يُعدُّ انزياحاً عَن قَواعد النَّحو الثَّابتَة للكَلام العَادي، لأنَّ المَعنَى يَتحكَّمُ بتَرتيب الألفَاظ وَلَيسَ النَّحو، وَقَد أُدرجَ هَذا تَحتَ بَاب الرُّتَب المَحفُوظة وَغَير المَحفُوظَة، فَكلُّ خَلَل في الرُّتبَة المَحفُوظَة يُؤدّي إلَى خَلَل في اللُّغة بسَبب ثَباتها وَحفظهَا لتَرتيبهَا كَمَا يَرَى د.تَمَّام حسَّان، وَأنَّ النُّحَّاة حَدَّدُواالرُّتبَةَ في الكَلام وَجَعلُوهَا مَحفُوظَةً وَغيرَ مَحفُوظةٍ، وقَد ارتَضَى عُلَماءُ المَعاني هَذا التَّقسيمَ وَتَجنبُوا الكَلامَ في الرُّتبَة المَحفُوظة لأنَّهَا لَيسَت فطنَةَ اختلاف الأسَاليب بسَبَب حفظهَا وَثَبات وَضعهَا، وَعَمَدوا إلَى الرُّتبَة غَير المَحفُوظة فَمَنحُوها درَاسَةً أُسلُوبيَّة مُهمَّة تَحتَ عُنوان التَّقديم والتَّأخير[٣٨].

وَمَظهَر آخَرُ اقتَرضَهُ النَّثرُ منَ الشّعر لرَفع لُغَته الأدَبيَّة إلَى مُستَوى أعلَى وَتحقيق جَماليَّة أكثَر هُو إطَالةُ بنَاء الجُملَة، فَمن المَعروف أنَّ النَّص الأدَبيَّ القَديمَ بشعره ونَثره كَانَ أميلَ إلَى بنَاء جُمَل قَصيرَة والاكتفَاء بالعُمَد أو إشرَاك وَسيلَةٍ وَاحدَةٍ

٣٣ . قضايا الشعرية، رومان ياكبسون، ترجمة: محمد الوالي (دار توبقال، المغرب، ١٩٨٨)، ص١٥.

٣٤ . كتاب الصناعتين الكتابة والشعر، ترجمة: علي محمد البجاوي ومحمد أبو الفضل إبراهيم (شركة أبناء شريف الأنصاري، صيدا–بيروت،٢٠٠٦)، ص١٤٧.

٣٥ . ينظر: المصدر نفسه والصفحة نفسها.

٣٦ . بلوغ الأرب، مج١، ص٣٢٢.

٣٧ . العقد الفريد، مج١، ص٢٧٧.

٣٨ . ينظر: اللغة العربية معناها ومبناها (عالم الكتب، القاهرة، ط٤، ٢٠٠٤)، ص٢٠٧.

للإطَالة، وَرُبَّما يَرجعُ السَّببُ في هَذا إِلَى إيصالِ المَعنَى بِسُهولةٍ وانعدامِ نَفَسٍ طَويل لَدَى مُنتجِ النَّص وبَداوَة الحَياة، وَيَتبيَّن هَذا بِمُجرَّد إلقَاءِ نَظرةٍ سَريعةٍ عَلَى نُصوصِ الخُطبَةِ التي تَرجعُ إِلَى خُطباءَ جَاهليِّن، مَثلاً يَقولُ (عَمرُو بنُ الشَّريد) في خُطبَةٍ لَه أَمَامَ كِسرَى:

((أيُّها المَلكُ، نَعِمَ بَالُكَ، وَدَامَ فِي السُّرورِ حَالُكَ، إنَّ عَاقبةَ الأُمُورِ مُتَدبَّرةٌ، وَأشكَالُ الأُمورِ مُعتَبرَةٌ، وَفِي كَثيرٍ ثِقلَةٌ، وَفِي قَليلٍ بُلغَة،...))[٣٩].

نَرَى أنَّـهُ يَكتَفِي بِذكرِ الفعلِ والفَاعلِ فِي بِناءِ الجُملَةِ الفعليَّةِ أو يُشرِكُ شبهَ جُملةٍ مِنَ الجَارِّ والمَجرُورِ، وَفِي الجُملَةِ الإسميَّة المَنسُوخة الابتداء يَذكُرُ اسمَ (إنَّ) وَخَبرَهَا مَعَ عُنصُرٍ إضَافِي وَاحدٍ، وَفِي الجُملَتينِ الأُخرَيينِ يَذكُر الخَبرَ المُقدَّمَ (شبهَ الجُملةِ) مَعَ مُبتَدأ مُؤخَّرٍ، وَمِن المُلاحظِ أيَضاً أنَّ بَنيَةَ الكَلماتِ المُكوِّنةِ للجُمَل بَنيَةٌ قَصيرَةٌ صَرفياً، بِمَعنَى أنَّها ثُلاثيَّة أو رُباعيَّةٌ فِي كَثيرٍ منهَا، وَهَذا هُو الطَّابَع الغَالبُ عَلَى بَاقِي النُّصوصِ.

أمَّا هَذا البِناءُ فَلاَ يَبقَى هَكذَا، فَقد تَتخلَّلهُ جُمَلٌ طَويلَةٌ أحياناً تَحتَوِي عَناصرَ كَثيرَةً باستخدامِ الوَسائِلِ التِي يُتيحُها النِّظامُ اللُّغَوي لإطَالة الجُملَة منَ العَطف والحَال وشبه الجُملة وحُروف النَّفي وأدوَات الشَّرط، ولاَشكَّ أنَّ هَذه الإطَالةَ تَقفُ وَراءَها أغراضٌ جَماليَّة وَدلاليَّة، وهذِه التَّقنيَةُ كَانَت مَوجُودةً لَدَى الشُّعراءِ قَبلَ النَّاثرين، يَقولُ د.مُحمَّد حَماسَة عَبدُاللطيف ((ممَّا يَستَلفت النَّظرَ في بِناء الشِّعرِ القَديمِ، أنَّ الشَّاعرَ عندمَا يَلجَأ إلى التَّصوير، فإنَّ بناءَ الجُملَة يَعمَد في الوَقت نَفسه إلَى التَّداخُل، فَتطولُ الجُملَةُ الوَاحدةُ طُولاً يَستغرق عِدَّة أبياتٍ فِي القَصيدَةِ. وَغالباً مَا تَكونُ هَذه الجُملَة الطَّويلَةُ فِي القَصيدَةِ هِي الصُّورَةَ الشِّعريَّة الكُبرَى))[٤٠].

وَتُعدُّ الجُملَة قَصيرَةً إذَا وَردَ فيهَا العُنصُران الأَسَاسيَّان فَحَسب، فالجُملَةُ الاسميَّة تَتكوَّن مِنَ المُبتَدأ والخَبَر المُفرَد، والجُملَةُ الفعليَّةُ منَ الفعلِ والفَاعلِ، وَمَا عدَا ذَلك وَسائلُ مُتعدِّدةٌ لإطَالة بنائها كالمَعمولات للأفعَال والنُّعوت للأسماء والعَطف والتَّوكيد لَهُما، وهَذه الوَسائل لاَتُحصَر في الجُملَةِ، أي لَيسَ هُناكَ طُولٌ مُحدَّد للجُملَة كَمَا أنَّ لَهَا حَدّاً فِي القِصَر[٤١]، وهَذه الإطَالَة تَكونُ لدَواعِي دَلاليٍّة أو جَماليَّة، كَمَا وَرد فِي خُطبَة (عَلقَمَة بن عُلاثَة العَامريّ) أمَامَ كِسرَى:

((إنَّا وَإنْ كَانَت المَحبَّة أحضرَتنَا، وَالوفَادَةُ قَرَّبَتنَا، فَلَيسَ مَن حَضرَكَ منَّا بأفضلَ ممَّن عَزَبَ عَنك، بَلْ لَو قِستَ كُلَّ رَجُلٍ منهُم وَعَلمتَ منهُم مَا عَلمنَا، لَوَجَدتَ لَهُ فِي آبَائه دُنياً أندَاداً وَأكفَاءً، كُلُّهُم إلَى الفَضل مَنسُوبٌ، وَبِالشَّرف وَالسُّؤدُد مَوصُوفٌ، وبالرَّأي الفَاضل والأدَب النَّافذ مَعرُوفٌ....))[٤٢].

جُمَل هَذَا النَّص أُطيلَت من عِدَّة جَوانبَ، من جَانبٍ وَردَت جُملٌ شَرطيَّة مُكوَّنةٌ من فعل الشَّرط وَجَوابه، وَلَم يُكتَفَ بِفعلِ الشَّرط فَحَسب، بَل وَردَ الفعلُ والفَاعلِ والمَفعولُ به المُضاف مَع مُتَعلِّق، ثُمَّ عُطفت جُملةٌ طَويلَةٌ أُخرَى عَلَى فِعلِ الشَّرط قَبلَ مَجيءِ الجَواب، ثُمَّ وَرَد الجَوابُ مَوصوفاً بِصفاتٍ معَ مُتعلِّقاتٍ وَبَدلٍ وَمَعطُوف، لذَلكَ لاَ نَستطيعُ أن نَقولَ إنَّ النَّصَّ السَّابقَ جُملةٌ طَويلَةٌ وَاحدةٌ بِحَيثُ لاَ يُمكنُ الوُقوفُ عَلَى أيِّ جُزءٍ منهَا يَتمُّ مَعَه المَعنَى، أي لاَ يَحسُن السُّكوتُ عَليهَا إلاَّ فِي آخرِ الجُملَة، وَلِهذه الإطَالَة سَبَب دَلاليّ وآخَر جَماليّ، فَقد أرَادَ المُتكلِّم إيصالَ فكرَةٍ مُفصَّلةٍ عَن شَرف العَرَب وَفضلهم وَلاَ يُعبَّر عَن هَذا المَعنَى بِجُملةٍ قَصيرةٍ، والسَّبَب الجَماليّ هُو إيجَادُ تَوازٍ تَركيبيّ بَينَ جُمَلِ النَّص لِغَرضِ التَّأثيرِ فِي المُتلقِّي، ولاَ يَحصُل هَذا إلاَّ بِاستِخدَامِ وَسائلَ مُتعدِّدةٍ من إطَالةِ بِناءِ الجُملَة.

---

٣٩ . العقد الفريد، مج١، ص٢٧٢.

٤٠ . بناء الجملة العربية (دار غريب، القاهرة، ٢٠٠٣)، ص٣٦٩.

٤١ . المصدر نفسه، ص٦١ وما بعدها.

٤٢ . العقد الفريد، مج١، ص٢٧٣.

وَقَد يَلجأ الخَطيبُ إِلَى خَلق تَوازٍ تَركيبيّ بَينَ جُمل نَصِّه ليُعوِّضَ به حرمَانهُ عَن الإيقَاع الخَارجيّ الذي كَانَ يُعدُّ حَدّاً فَاصلاً مَعَ القَافيَة بَينَ النَّثر والشّعر، وهَذا التَّعويضُ جُزئيّ بالنِّسبَة إِلَى النَّثر لاَ يَرتَقي إِلَى مُستَوَى الوَزن في القَصيدَة ، لَكنَّه يُحقّقُ جَانباً منَ الجَمال الفَنّي الذي يَفتقدُهُ النَّثرُ من مَظاهر الشّعريَّة، وهَذا التَّوازي يَتحقَّق بطُرقٍ تَركيبيَّة عَديدَة في بنَاء الجُمَل، وَقَد وَرَد في خُطبَة (عَلقمَة) المَذكُورَة مَا يُفيدُ ذَلكَ:

((نَهجَت لَكَ سُبُلُ الرَّشَاد، وَخَضعَت لك رِقابُ العباد، إنَّ للأقَاويل مَنَاهجَ، وللآراء مَوَالجَ، وللعَويص مَخَارجَ، وَخَيرُ القَول أصدَقُهُ، وَأفضَلُ الطَّلَب أنجَحُهُ..))[43].

البُنيةُ التَّركيبيَّة المُشتَركةُ بَينَ الجُملَتين الأُولَى والثَّانيَة هِي (الفعل+ تاء التأنيث+ جار ومجرو+ فاعل مضاف+ مضاف إليه) والفَاعلان وَردَا بصيغة جَمع تَكسير، والبُنيَةُ المُشتَركة بَينَ الجُمَل الأُخرَى هِي (جار ومجرو مع اسم منصوب)، وَوُرودُ الاسم المَنصُوب عَلَى صيغَة (مَفَاعل) وهُو مَمنُوعٌ منَ الصَّرف خَلَق تَوازياً صَرفياً بَينَ الكَلمات إِلَى جَانب التَّقابُل التَّركيبيّ، وَهَذه البُنيَةُ تُحقّق نَمَطاً إيقاعيًّا تُعطي الكَلامَ خُصوصيَّة فَنيَّةً تَتَّسمُ بالانحرافَات الأُسلُوبيَّة وَتَزامُن الأشيَاء وَتَجاوُرها ممَّا يُؤدّي في تَزامُنها إِلَى خَرق أنظمة اللُّغَة العَاديَّة، وَقَد تَحقَّق بَينَ الجُمَل المُتوازيَة التَّوازي المُزدَوَج بهَذا الشَّكل منَ التَّرتيب، وَهوَ التَّوافُق بَينَهَا صَرفياً وتَركيبياً ودَلالياً، وَمَا يَتغيَّرُ منهَا هُو الأصوَاتُ وكَيفيَّة تَآلُفهَا[44].

وهَذا النَّوعُ منَ التَّوازي يَكونُ بَينَ ثَابتٍ في قَاعدة الجُملَة ومُتغيِّر في ألفَاظهَا، وإنْ كَانَ بَينَ مُفردَاتٍ مُتعدّدةٍ بصيغةٍ وَاحدةٍ لَكنَّ هَذا لاَ يُقلّلُ من أَثَره الجَمالي بَل يُعطي سمةً أُسلُوبيَّة أُخرَى لهَذا النَّص، فَالثَّابتُ هُو صيغَة الفعل المَاضي المُسنَد إِلَى تَاء التَّأنيث، والمُتَغيّر هُو لَفظُ الفعل الدَّالّ عَلَى مَعنىً مُعيَّن، وَكَذلكَ الثَّابتُ في الأسمَاء صيغَة الجَمع والعَلامَة الإعرَابيَّة والمَحلُّ الذي تَشغَلُه الألفَاظُ، وَأخيراً تَكرَارُ صيغَة (أفعل) التَّفضيل في جُملَةٍ وَاحدةٍ وَتَكرارُ هَذه البُنيَة في جُملَةٍ مُجاورةٍ شَكَّلَ تَوازياتٍ دَاخليَّةً بَينَ الألفَاظ في جُملَةٍ وَاحدةٍ وَبينَ جُملَتَين في النَّص، وَهَذه السّمةُ التَّركيبيَّة لُعبَةٌ جَماليَّة عندَ المُتكلّم.

المبحث الثالث
البناءُ الدّلاليّ

المُستَوى الدَّلاليّ يَمتَلكُ فَعَّاليَّةً خَاصَّةً في النَّص لأنَّهُ حَصيلَةُ مَضمُون الوَحدَات اللُّغَويَّة المُكوِّنة للنَّص، وَتَحليلُ هَذه المُكوِّنات يَكونُ بالتَّفكير في مَا لاَ يَدخُلُ في نظام العَلامَة بَل مَا يُعبِّر عَنهُ وَيُوحي إِلَيه[45]، وَببَيان العَلاقَة بَينَ الإشَارات (الكَلمات والرُّمُوز) والأفعَال الذّهنيَّة والفيزيَائيَّة التي تَستدعيهَا، وقَد عَدَّ بَعضُ البَاحثينَ هَذا مَعانيَ الإشَارات[46].

وَهَذه الفَعَّاليَّة الخَاصَّة هِيَ التي تَسم النُّصوصَ الأدبيَّة بنَاءً عَلَى العَلاقَات القَائمة بَينَ الوَحَدات اللُّغَويَّة، وهَذه العَلاقَاتُ مَعنَويَّة خَفيَّة مَبنيَّةٌ عَلَى طَبيعَة البُنيَة العَميقَة للنُّصوص، وهي بُنيَةٌ مُكَثَّفةٌ وَواسعةٌ تَرومُ الوَحَدات اللُّغويَّة الإحَاطَة بهَا وَتَأطيرَهَا في القَوالب المَاديَّة المَنطُوقة أو المَكتُوبة، لأنَّ البُنيَةَ العَميقَة هِي الأسَاسُ الذّهني لمَعنىً مُعيَّن يُوجَدُ في ذهن المُتكلّم

---

٤٣ . العقد الفريد، مج١، ص٢٧٣.

٤٤ . ينظر: أسلوبية البناء الشعري، دراسة أسلوبية لشعر سامي مهدي، أرشد علي محمد (دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد،١٩٩٩)، ص١١٣.

٤٥ . ينظر: معجم المصطلحات الأدبية المعاصرة، د.سعيد علوش (دار الكتب اللبناني، بيروت، ١٩٨٥)، ص٩٣-٩٤.

٤٦ . ينظر: معجم المصطلحات الأدبية، إبراهيم فتحي (التعاضدية العالمية، صفاقس-تونس، ١٩٨٦)، ص١٥٨.

وَيرتَبطُ بتَركيبٍ جُمليّ أُصوليّ، وَيَكونُ هَذَا التَّركيبُ رَفداً وَتَجسيداً للمَعنَى، وَمَا هِي البُنيَةُ السَّطحيَّة إلاَّ كَلاماً مَنطُوقاً أو مَكتُوباً مُكوَّناً من ألفَاظٍ تَرتَبطُ نَحوياً وفقَ قَواعدِ اللُّغة، ويُعبِّرُ عَن ذَلك المَعنَى الذِّهني المُجرَّد عندَ المُتكَلِّم[٤٧].

وَالأدبيَّةُ تَنبَع من لُغةِ النَّص الخَاصَّة وَمَا تُحدثُهُ الإشَاراتُ مِن مُوحيَاتٍ لاَ تَظهَرُ فِي الكَلِمَات، وَلَكنَّها تَختَبِيء فِي مَسارِيها، وَهَذه عَمليَّةٌ تُجاوزُ ظَاهِرَ اللُّغة لسَبرِ بَواطنِهَا واستكشَاف تَركيبَاتها الخَفيَّة، لأنَّ النَّص في دَاخله يُفجِّرُ طَاقَات الإشَارات اللُّغويَة فيه، فَتَتَعمَّقُ ثُنائياتُ الإشَارات وَتَتحرَّك من دَاخِل النصِّ لتُقيمَ لنَفسهَا مَجالاً تُفرزُ فيهَا مَخزُونَهَا الذي يُمكِّنهَا مِن أثَر انعكاسيّ يُؤسِّسُ للنَّصِّ بُنيَةً دَاخليَّة تَملكُ مُقوِّماتِ التَّفاعُل الدَّائم من حَيثُ إنَّهَا بُنيَةٌ ذَاتُ سِمةٍ شُموليَّة[٤٨]، وَأُولَى السِّمات اللُّغويَّة التي يَستَعينُ بهَا الشَّاعِر لتَحقيق أدبيَّته وَتَمييزِ لُغَته من اللُّغة العَاديَّة، وَيقتَرضُ منهُ النَّثرُ هَذه السِّمَة للَحاق بالشِّعر هِيَ تَكثيفُ اللُّغَة، حَيثُ تَتحوَّلُ الكَلماتُ إلَى إشَاراتٍ لاَ لتَدُلَّ عَلَى مَهنىً، وإنَّما لتُثيرَ في الذِّهنِ إشَاراتٍ أُخرَى وَتَجلبُ إلَى دَاخلها صُوَراً لاَ يُمكنُ حَصرُها، وَذَلك عَبرَ أسَاليب التَّحوُّل الأُسلُوبيّ حيثُ يَنحَرفُ النَّص عَن مَعنَاهُ الحَقيقيّ إلَى مَعنَاهُ المَجَازي[٤٩]، وَيَنعَكسُ هَذا التَّكوُّن الخَاصُّ للنَّص عَلَى لُغَته المُكوِّنة فَيَلجأ إلَى الحَذف والإطَالَة والتَّقديمِ والتَّأخيرِ والاستبدَالِ وَتَقنيَّاتٍ أُسلُوبيَّة أُخرَى للإحَاطَة بهَذه البُنيَة الدَّلاليَّة العَميقَة، وَحَصر عَناصرها في التَّعابيرِ المَاديَّة.

وَمِن مَظاهرِ التَّكثيف الدَّلاليّ مَا وَرَد في نَصِّ خُطبَة (المُلبَّب بن عَوفٍ) في تَعزيَة سَلامَة ذي فَائشٍ في مَوت ابنه:

((أيُّهَا المَلك: إنَّ الدُّنيَا تَجُودُ لتَسلُبَ، وَتُعطي لتَأخُذَ، وَتُجمعُ لتُشتِّتَ، وَتُحلي لتُمرَّ، وَتَزرَعُ الأحزَانَ في القُلُوب بمَا تَفجَأ به من استردَاد المَوهُوب، وَكُلُّ مُصيبَةٍ تَخَطَّأتكَ جَلَلٌ مَا لَم تُدنِ الأجَلَ، وَتَقطَعِ الأمَلَ، وَإنَّ حَادثاً ألَمَّ بكَ فاستَبَدَّ بأقَلِّكَ وَصَفَحَ عَن أكثَرِكَ، لَمِنْ أجَلِّ النِّعَمِ عَلَيكَ،.....))[٥٠].

لَجَأ الخَطيبُ في هَذا النَّصِّ إلَى جَمعِ كَلماتٍ مُتضَادَّة في عباراتٍ مُتتَاليةٍ، ذَلك أنَّ المَقَامَ يَتطَلَّب ذَلكَ، فَالدُّنيَا هِيَ التي تَجمَعُ بَينَ الأضدَاد في إطَارٍ ضَيِّقٍ تَجودُ عَلَى الإنسَان وَتُعطيه حيناً، بَينَمَا تَسلُبُ منهُ وَتأخُذُ أشيَاءَ فِي الوَقت نَفسه، مَثلاً تُعطي المَكانَةَ الاجتماعيَّة والثَّروةَ والجَمالَ لَكنَّها تَأخُذُ منَ الإنسَانِ عُمرَهُ و وَقتَهُ، وتَهَبهُ الهَرَمَ والضُّعفَ بمُرورِ الزَّمَن، مَظاهرُها حُلوَةٌ جَميلَةٌ لَكنَّها تُخفي المَرارَةَ خَلفَها، وَتَزرعُ الأحزَانَ في قُلوب البَشَر.

اجتَمَعَت هُنا كَلماتٌ ضمنَ حَقلٍ دَلاليّ سَلبيّ وَأُخرَى تَنتَمي إلَى حَقلٍ إيجَابيّ، فَـ(الجُودُ والعَطاءُ والجَمعُ والحَلاوَةُ والأمَلُ والنِّعَم) كُلُّها تَحملُ دَلالاتٍ إيجَابيَّةً خَارجَ النَّصِّ، لَكنَّها تَتحوَّلُ إلَى مَعانٍ سَلبيَّة بمُجرَّد إقرانها بكَلماتٍ أُخرَى تُكوِّنُ مَعَها الجُمَل وهِيَ سَلبيَّةٌ، مثلَ (السَّلب والأخذ والتَّشتُّت والمَرارَة والأحزَان والمُصيبَة والأجَل).

وَمن نَاحيةٍ أُخرَى استعمالُ أفعَالٍ سَلبيَّةٍ غَير مَرغُوبٍ فيهَا مَعَ ألفَاظٍ إيجَابيَّة مُحبَّبَةٍ تَصنَعُ كَسراً لأُفُقِ التَّوقُّعِ لَدَى المُتلَقِّي، مثلَما وَرَدَ في النَّص من فعلِ القَطعِ للأمَل، فالأمَلُ في نَفسه يَحملُ دَلالَة فِي غَايَة الإيجَاب، حَيثُ يُعطيالدَّيمُومَةَ فِي الحَياةِ والتَّفاؤلَ والاستمرَارَ، لَكنَّ مُصيبَةً مَا تَقطَعُ هَذا الأمَل، وَهُنَا يُريدُ المُتكَلِّم أن يُقلِّلَ من فعل تلكَ المُصيبَة مَا لَم تُؤدِّ إلَى القَضَاء النِّهائيّ عَلَى الإنسَان، كَأنَّهُ يُريدُ أن يُفصحَ عَن حكمَةٍ في الحَياة وَهيَ أنَّ الدُّنيَا بيتُ المَصَائبِ وَالنَّوازِل، لَكنَّ الإنسَانَ الصَّلبَ يَقفُ بقُوَّة أمَامَ تلكَ المَصائبِ وَيَتخَطَّاهَا.

---

٤٧ . ينظر: تشومسكي فكره اللغوي وآراء النقاد فيه، صبري إبراهيم (دار المعرفة الجامعية، الإسكندرية، ١٩٨٩)، ص٤٦٦.

٤٨ . ينظر: الخطيئة والتكفير من البنيوية إلى التشريحية، د. عبدالله محمد الغذامي (الهيئة المصرية العامة للكتاب، الطبعة الرابعة، ١٩٩٨)، ٢٤–٢٦.

٤٩ . ينظر: المصدر نفسه، ص٢٦–٢٧.

٥٠ . الأمالي، مج٢، ص١٠١.

وَظَاهرَة أُخرَى تُلحَظُ فِي هَذَا النَّص هِي وُرودُ كَلِمة (جَلَل)، وهِـيَ مِـنَ الأضـدَاد تَحمِـلُ مَعنَـى الصِّغَر والكِبَـر أو العَظَمَـةِ والحَقارَة[٥١] عَلَى المُستَوى المُعجَمِيّ، ويَتحدَّد مَعنَاهَا من خِلال تَعلُّقِها بِكَلماتٍ أُخرَى دَاخِـلَ السِّـيَاقِ اللُّغَـويّ، وهُنـا وَرَدت بِمَعنَـى الصَّغِيرِ أو الحَقِيرِ، لأنَّ سِياقَ المَقَال يَدُلّ عَلَى ذَلك، فَكُلّ مُصيبَةٍ لَم تُدنِ الأجَلَ وَلَم تَقطَعِ الأمَلَ فَهِـي صَـغيرَةٌ وحَقِـيرَةٌ فِـي حَيَـاةِ الإِنسَان، وَفِي مُقابِلِ هَذَا إِذَا أَخَذَ أَيُّ حَادثٍ مِن حَيَاةِ الإِنسَانِ نَصيباً قَليلاً وَتَرَكَ لَهُ كَثيراً فَهوَ نِعمَةٌ لَه، لأنَّ الأمـرَ إِذَا وَقَـعَ عَكسَ ذَلك يَكونُ أسوأَ.

مِن هُنَا تَتشكَّلُ ثُنائِيَّة ضِديَّة فِي هَذَا النَّص وَهِي الصِّراعُ بَـينَ (البَقـاء والـزَّوال)، إِذَا زَالَـت القِـلَّة وَبَقِيَـت الكَثـرَةُ يَكـونُ الإِنسَانُ رَابِحاً، وَتَندَرِجُ ضِمنَ طَرَفَيْ الثُّـنائِيَّة فِئاتٌ دَلالِيَّة كَثيرَةٌ، كَأنَّ النَّصَّ مُنقَسِم فِي بِنائِه الـدَّلاليّ عَلَـى شَـطرَين، يَكـونُ أحَـد الشَّطرَين دالاً عَلَى الإِيجَابِ والثَّانِي عَلَى المَعَانِي السَّلبيَّة، وَتُمثِّل (الدُّنيا) قُطبَ المَعَانِي السَّلبيَّة وَتُشكِّلُ نَسقاً خَاصَّـاً دَاخِلَ البُنيَةِ الدَّلاليَّة العَميقَة، حَيثُ تُسنَدُ إِلَيهَا أفعَالُ السَّلبِ والأخْذِ والتَّشـتُّت وزَرعِ الأحزَانِ وجَرِّ المَصائِبِ، لَكِنْ فِـي المُقابِـلِ يُمثِّـلُ (الأمَـل) قُطباً مُصارِعاً لِلدُّنيَا، يُعطِي الإِنسَانَ قُـوَّة التَّصدِّي والصُّـمود والنَّظَـر إِلَـى البُعـد بِحَيـثُ يَخسَـرُ الإِنسَـانُ أحيَانـاً بَعـضَ الأشـيَاءِ الثَّمينَة، لَكنَّه يَحتَفظ بِالنَّصيبِ الأوفَر، وَتُمثِّل الدُّنيَا قِمَّـةَ الزَّوالِ والخَديعَة لأنَّـها تَجـودُ لِتَسـلُبَ لاَ لِتَجـودَ وَتُعطِـي أشيَـاءَ لِتأخُـذَ أكثَرَ مِنهَا، وتُجمع وَهوَ عَمَلٌ إِيجَابِي لَكِنَّ جَمعَها لِلتَّشـتُّت، وَهَذه خَديعَة، والزَّوالُ وَاضِح فِي كَونِ المَظَاهِر الدُّنيَويَّـة لاتَـدومُ أبَـداً، أمَّا الأمَلُ فَهُو السِّـرُّ الخَفِي وَرَاءَ صُمودِ الإِنسَانِ فِي وَجهِ المَصائِبِ والاستِمرارِ فِي الحَيَـاةِ وإِنْ خَسِـرَ بَعـضَ الأشـيَاءِ فَهـوَ يَمتَلِـكُ أكثَرَ مِنهَا، وَهَذا عَمَل إِيجَابِي يَنبَعُ مِنَ الشِّـقِّ الأوَّلِ فِي البُنيَةِ الدَّلاليَّة وهوَ شِقُّ البَقَاء.

وكَذلكَ بُنيَةُ الثُّنائيات التَّقابليَّةُ تَطغَى عَلَى خُطبَةِ (عَامِر بن الظَّرب العُدوانِي) حِينَ أجَابَ عَلَى تَساؤلاتِ (حُمَمَةَ بـنِ رَافِـعٍ الدُّوسِيّ) عِندَ أحدِمُلوكِ حِميَر، فسأله حُمَمَةُ عَن أحقِّ النَّاسِ بِالمَقت، فأجَابَه عَامِرٌ فَقالَ:

((الفَقيرُ المُختالُ والضَّعيفُ الصَّوالُ والعَيِّي القَوَّالُ))[٥٢]، ثُـمَّ يسألُه عَن أكرَمِ النَّاسِ عُشرَة، فيُجيبُهُ: ((مَنْ إِنْ قَرُب مَنحَ وإِنْ بعُدَ مَدحَ وإِنْ ظُلِم صَفحَ وإِنْ ضُويِقَ سَمحَ))[٥٣]، وعَلَى هَذا النَّمَطِ يُطيلُ الكَلامَ مُتَّخذاً مِن الثُّنائيات بِناءً دَلالياً لِنَصِّه، فيَلجأ إلى الثُّنائِيَةِ الضِّدِّيَّة تارةً والتَّكامليَّة تارةً أخرَى، ويَجمَعُ صِفتَينِ ضِدَّين فِي شَخصٍ واحدٍ لِبيانِ وَجهِ القُبحِ فِيه.

هَذه البُنيَةُ الدَّلاليَّة الوَاسعَة تَجلَّت فِي جُمَلٍ قَليلةٍ فِي النَّص، ولَيسَت هَذه الجُمَـل إلاَّ نَـزراً يَسِـيراً بِالنِّسـبَةِ إِلَـى المَعـانِي الكَثِيرَةِ التِي تَحملهَا واستَطاعَت أن تُحيطَ بِالبُنيَةِ الدَّلاليَّة مِن خِلالِ تَكثيفِها بِـالفُنونِ البَلاغيَّـة و المَظـاهِرِ اللُّغويَّـة، وهَـذه السِّـمَةُ تُقَرِّبهَا مِنَ الشِّعريَّة وَتَجعَل النَّص نَصَّـاً أدَبياً رَفيعاً، بِهَذا يَتميَّز عَنِ النُّصوصِ العَادِيَّة التِـي يُنتِجُهـا المُـتكلِّم فِـي التَّفـاهُمِ اليَـومِي ويَقصِدُ مِن وَرائِها الإِفهَامَ والإِيصَالَ ولَيس القَصدُ مِنهُ الإِيحَاء والأدبيَّة، لِذلكَ نِسبَةُ الانزِيَاحِ مُرتَفِعةٌ فِي هَذه النُّصوصِ مَع انتِمائِه إِلَى النَّثرِ، بِخِلافِ انخِفاضِها فِي اللُّغةِ التَّفاهُميَّة.

٥١ . ينظر: مادة (ج ل ل) لسان العرب، ابن منظور (دار صادر، بيروت، ٢٠٠٣)، مج٣، ص١٨٢–١٨٣.

٥٢ . جمهرة خطب العرب في عصور العربية الزاهرة، أحمد زكي صفوت (المكتبة العلمية– بيروت،٢٠١٠)، مج١، ص٥.

٥٣ . المصدر نفسه، ص٦.

استنتَاجَات

١ـ لَم يَرتَقِ النَّـثرُ إلَى مَنزلَة الشِّعرِ فِي نَظَرِ القُدمَاء مَهمَا حَقَّقَ من سماتٍ فَنيَّـةٍ وَجَماليَّـة فـي نُصوصِـه، ذَلـك أنَّ الشِّـعرَ كَانَ مُفضَّلاً لمُجرَّد إطلاَقِ لَفظِ الشِّعرِ علَيه، لِذَلكَ حَاولَ النَّاثرونَ اتِّباعَ الشُّعرَاءِ فـي تَقنيَّـاتهمُ التَّعبيريَّـة وَخَصائِصـهِم الأُسـلُوبيَّة، واقتَرضُوا مِنهُم مَا يُلائمَ طَبيعَة الجِنسِ البَشَري.

٢ـ الخُطبَةُ فِي الجَاهليَّة كَانَت قَرينَةَ الشِّعرِ وَأكثَر الأنواعِ النَّثريَّة لُجُـوءاً إلَـى الفُنُـونِ البَلاغيَّـة وَالمَظـاهِرِ الجَماليَّـة، لـذَلك حَاولَ الخُطَبَاءُ الاقترَابَ مِن أُسلُوب الشُّعرَاءِ أكثَرَ مِن غَيرِهِم مِنَ النَّاثرينَ.

٣ـ اعتَمَد النَّثرُ عَلَى نِظَام صَوتِيّ مَبنِيّ عَلَى الإيقَاعِ الدَّاخلِيّ لِيُعوِّضَ بِهِ حِرمَانَه عَن الـوَزنِ وَالقَافيَـة، فَقَـد اتَّخَـذَ السَّـجعَ فِي نِهايَات الفَواصِلِ بَدلاً مِن القَافيَة، واعتَمَد عَلَى التَّكرَارِ والتَّوازِي بَينَ الجُمَلِ، وَقَد أدَّى السَّجْعُ الوَظيفَـةَ المُوسـيقِيَّة التِـي كَانَـت القَافيَة تُؤدِّيهَا فِي الشِّعر، وَجَسَّد التَّكرَارُ ظَاهِرَةً إيقَاعيَّـةً مُتَّسِقةً بِحيثُ يَشعُرُ القَارِيءِ بِانتِظامٍ صَوتِيّ وَتَماسُكٍ عَلَى نَسَقٍ مُعيَّن.

٤ـ يَتَمتَّع النَّثرُ بِمُستَوىً مُتواضِعٍ من التَّلاعُبِ بِالبُنَى اللُّغويَّة، كَتَقديمِ مَا حَقُّـه التَّـأخيرُ مِـنَ الوَحَـداتِ اللُّغَويَّـة، أو كَسـرِ البُنيَةِ التَّركيبيَّة الأسَاسيَّة وَإضَافةِ عَنَاصِرَ لُغَويَـة ذَات تَـأثيرٍ جَمـالِي وَدَلالـي، بَـل اكْتَفَـت نُصـوصُ الخُطبَـة بِالإبقَـاءِ عَلَـى الجُمَـلِ القَصيرَةِ والبُنَى التَّركِيبيَّة الأسَاسيَّة، وَأكثَرُ مِن ذَلكَ أنَّ بُنيَـةَ الكَلِمـات المُكوِّنَـة للجُمَـلِ أيَضـاً قَصـيرَة صَـرفياً أكثرُهَـا ثُلاثيَّـة أو رُباعيَّة، لَكِنْ فِي بَعضِ الأحيَان تَطولُ الجُملَـة لِتَحتَـويَ عَنَاصِـرَ كَـثيرَةً بِاسـتِخدَام وَسـائِلَ أُسـلُوبيَّة، وَذَلـكَ لِغَـرضٍ جَمـالِي يَـراهُ الخَطيبُ ضَرورياً.

٥ـ تَتَحوَّل الكَلِماتُ فِي نُصوصِ الخُطبَةِ الجَاهلِيَّة إلَى إشَاراتٍ لاَ لِتَدلَّ عَلَى مَعنىً وَإنَّما لِتُثيرَ فِي الـذِّهنِ إشَـاراتٍ أُخـرَى، وَتَجلبَ إلَى دَاخِلِها صُوراً لاَ يُمكِنُ حَصرُها، وَيَحدُث هَذَا بِاستِخدَامِ التَّحوُّل الأُسلُوبيّ، حَيثُ يَنحَرِف النَّص عَن مَعنَاهُ الحَقِيقيّ إلَى المَعنَى المَجازِي.

٦ـ يَلجَأ الخَطيبُ أحياناً إلَى التَّعبيرِ بِالثُّنائيَّات الضِّدِّيَّة وَيُقسِّمُ نَصَّه عَلَى نَسَقينِ دَلالـيِّين يُمـثِّلان طَـرَفَيْ الثُّنائيَـةِ، حَيـثُ يَستَقطِبانِ كُلَّ المَعانِي المُتضَادّة فِي حُقولٍ دَلاليَّة مُرتَبطةٍ بِهِما.

المصَادِر والمَراجع

ـ أسلوبية البناء الشعري، دراسة أسلوبية لشعر سامي مهدي، أرشد علي محمد (دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد،١٩٩٩).

ـ الأمالي، أبو علي اسماعيل بن القاسم القالي البغدادي (دار الكتب العلمية، بيروت، المجلد الثاني، د.ت).

ـ الإيضاح في علوم البلاغة، الخطيب القزويني، تحقيق: إبراهيم شمس الدين (دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٣).

ـ بلوغ أرب في معرفة أحوال العرب، محمود شكري الآلوسي، تحقيق: محمد بهجة الأثري (دار الكتب العلمية، بيروت، المجلد الأول، ١٩٩٢).

ـ بناء الجملة العربية، د.محمد حماسة عبداللطيف، (دار غريب، القاهرة، ٢٠٠٣).

ـ بناء القصيدة في النقد العربي القديم في ضوء النقد الحديث، د.يوسف حسين بكار (دار الأندلس، بيروت، ط٢، ١٩٨٢).

ـ البنية التركيبية في الخطاب الشعري، د.يوسف اسماعيل (منشورات اتحاد الكتاب العرب، دمشق، ٢٠١٢).

ـ البيان والتبيين، تأليف: أبو عمرو الجاحظ، تحقيق: موفق شهاب الدين (دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٩٨).

ـ تشومسكي فكره اللغوي وآراء النقاد فيه، صبري إبراهيم (دار المعرفة الجامعية، الإسكندرية، ١٩٨٩).

ـ ثنائية الشعر والنثر في الفكر النقدي (بحث في المشاكلة والاختلاف)، د.أحمد محمد ويس (منشورات وزارة الثقافة – سوريا، ٢٠٠٢، ضمن سلسلة الدراسات الأدبية).

ـ جمهرة خطب العرب في عصور العربية الزاهرة، أحمد زكي صفوت (المكتبة العلمية– بيروت، المجلد الأول، ٢٠١٠).

ـ حركية الإيقاع في الشعر العربي المعاصر، حسن الغرفي (إفريقيا الشرق، بيروت، ٢٠٠١).

ـ الخطيئة والتكفير من البنيوية إلى التشريحية، د. عبدالله محمد الغذامي (الهيئة المصرية العامة للكتاب، الطبعة الرابعة، ١٩٩٨).

ـ سر الفصاحة، ابن سنان الخفاجي (دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤٠٢هـ ـ ١٩٨٢م).

ـ العقد الفريد، أحمد بن محمد بن عبد ربه الأندلسي، تحقيق: مكتب تحقيق التراث (دار إحياء التراث العربي للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت، لبنان،الطبعة الثالثة، المجلد الأول، ١٤٢٠–١٩٩٩).

ـ العمدة في محاسن الشعر وآدابه ونقده، ابن رشيق القيرواني (دار ومكتبة الهلال، بيروت، المجلد الأول، ١٩٩٦).

ـ في البنية الإيقاعية للشعر االعربي، د.كمال أبو ديب (دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٧٤).

ـ في الخطاب الشعري (استراتيجية التناص)، د.محمد مفتاح، (المركز الثقافي العربي، بيروت ـ الدار البيضاء، ط٤، ١٩٩٢).

ـ قراءات أسلوبية في الشعر الجاهلي، د.موسى ربابعة (دار الكندي للنشر والتوزيع ـ إربد, ٢٠٠١).

ـ قصيدة النثر من التأسيس إلى المرجعية، عبدالعزيز الموافي (المجلس الأعلى للثقافة، القاهرة، ٢٠٠٤).

ـ قضايا الشعرية، رومان ياكبسون، ترجمة: محمد الوالي (دار توبقال، المغرب، ١٩٨٨).

ـ كتاب الصناعتين الكتابة والشعر، ترجمة: علي محمد البجاوي ومحمد أبو الفضل إبراهيم (شركة أبناء شريف الأنصاري، صيدا–بيروت،٢٠٠٦).

ـ لسان العرب، ابن منظور (دار صادر، بيروت، االمجلد الثالث، ٢٠٠٣).

ـ اللغة العربية معناها ومبناها، د.تمام حسان، (عالم الكتب، القاهرة، ط٤، ٢٠٠٤).

ـ معجم المصطلحات الأدبية، إبراهيم فتحي (التعاضدية العالمية، صفاقس–تونس، ١٩٨٦).

ـ معجم المصطلحات الأدبية المعاصرة، د.سعيد علوش (دار الكتب اللبناني، بيروت، ١٩٨٥).

ـ النثر الفني في القرن الرابع الهجري، د.زكي مبارك، ضبط وتقديم: عثمان غزال (دار الكتب العلمية – بيروت، ٢٠١٠).

ـ نسيج التكرار بين الجمالية والوظيفة في شعر الشهداء الجزائريين، د.عبداللطيف حني (مجلة علوم اللغة العربيو وآدابها، جامعة الوادي، الجزائر، العدد٤، مارس،٢٠١٢).

ـ نظرية الإبداع في النقد العربي القديم، عبدالقادر هني (ديوان المطبوعات الجامعية، الجزائر، ١٩٩٩).

ـ النقد الثقافي قراءة في الأنساق الثقافية العربية، عبدالله الغذامي (المركز الثقافي العربي، بيروت، ٢٠٠٥).

ـ نقد الشعر، تأليف: قدامة بن جعفر، تحقيق وتعليق: د.محمد عبدالمنعم خفاجي (دار الكتب العلمية، بيروت، د.ت).

ملخص

عنوان هذا البحث (شعرية الأسلوب النثري، الخطبة الجاهلية أنموذجا)، يبحث عن مظاهر الشعرية التي اقترضها النثر ليحقق بها الجمالية الأسلوبية، ذلك أن النثر منذ ظهور النقد الأدبي العربي لم يرتق إلى مستوى الشعر ولم يضاه مكانته، لأن العرب كانت تفضل الشعر عليه وتعتبره سجل تأريخها بل سجل ثقافتها وسر بقائها، لكن لم يحظ النثر بهذه المكانة وإن احتفى بعناصر جمالية كثيرة، ولم يبق أمام الناثرين سوى انتهاج منهج الشعراء والأخذ بأسلوبهم الجمالي ليحظوا بالقبول ويلحقوا بالشعراء، ويتجلى هذه السمة في مستويات النص الثلاثة، أي المستوى الصوتي والمستوى التركيبي والمستوى الدلالي.

پوختــــه

ئەم توێژینەوەیە لەژێر ناونیشانی (شیعریەتی شێوازی پەخشان، وتاری سەردەمی جاهیلی بەنموونە) لەوە دەکۆڵێتەوە کە پەخشان هەوڵیداوە خۆی بگەیەنێتە ئاستی شیعر لەسەردەمی جاهیلیدا، چونکە هەمیشە لە پلەی دووەمدا لەدوا شیعروە هاتووە ئەگەرچی لە ڕووی هونەریەوە لە ئاستێکی بەرزیشدا بووبێت، بۆیە وتاربێژان هەوڵیانداوە تەکنیك و شێوازی شیعر بگوازنەوە بۆ پەخشان و هەرلەو میانەیەدا لەسەر هەرسێ ئاستی فۆنۆلۆژی ڕستە و سیمانتیکدا ئەو تەکنیکانەیان وەرگرتووە، یان هەوڵیاندا ئەلتەرناتیڤیان بۆ بدۆزنەوە لە بواری پەخشاندا، بۆ نموونە بەهۆی بێبەشبوون لە سەروا سەجعیان بەکارهێناوە، یان هەوڵیانداوە یاری بە پێکهاتە زمانیەکانی ناو ڕستە بکەن هەر بەوجۆرەی شاعیرێك دەیکات، یاخود پەنایان بردۆتە بەر چڕکردنەوەی مانا و دەربڕین بە کەمترین ڕستە بۆ زۆرترین مانا، ئەمانە و زۆر دیاردەی تر کە شیعر پێیان ناسراوە پەخشان لێی وەرگرتووە، بۆیە دەڕێ بڵێین شیوازەکە بەشیعرکراو بووە و نزیك بووەتوە لێی بۆ بەرزکردنەوەی لایەنی هونەری.

Summary

This research titled (poetic prose style, the sermon in the pre-Islamic era model),Examines the stylistic techniques that borrowed prose from poetry to highlight the aesthetic level,And achieve more poetry, prose, because in that era was in second place after the hair,Preachers have tried to approach the poets in many ways .

At the voice and the music used in exchange for assonance rhyme, their scripts were built on repetition and parallelism compositional,And tried to attack from the semantic and moral texts to be more intense and capacity, where many meanings expressed verbally few

دور شهادة المرأة في اثبات الأحكام الشرعية

د. محمد عبدالباقي إبراهيم

قسم القانون/ فاكلتي العلوم الإنسانية/جامعة راثةرين

المقدّمة

الحمد لله الملك الجواد، الهادي إلى سبيل الرشاد، الذي خلق الخلْق كما أراد، وجعل الأرض والجبال فيها أوتادا، وأنزل من السماء ماءا مباركا ليخرج به من الأرض زرعا ونباتا، والصلاة والسلام على سيّدنا محمدﷺ الذي أرسله الله تعالى بشيرا ونذيرا وداعيا الى الله بإذنه وسراجا منيرا.

أمّا بعد:

فلمّا أنزل اللهُ تعالى آخر كُتبه على خاتم رُسله، وجعل شريعَته كاملةً من كلّ النواحي، كانت شريعة الرسول ﷺ حاكمةً على كلّ الشرائع وناسخة لها، كما قال تعالى: ﴿ٱلۡيَوۡمَ أَكۡمَلۡتُ لَكُمۡ دِينَكُمۡ وَأَتۡمَمۡتُ عَلَيۡكُمۡ نِعۡمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ ٱلۡإِسۡلَٰمَ﴾(١).

ومن كمال هذه الشريعة إنها محيطة بأحكام الحوادث في الماضي والمستقبل، فما من حادثة تحدث، ولا نازلة تنزل إلاّ وفيها بيان للمسلمين من الوحي الجليِّ وهو القرآن الكريم، والخفيّ وهو السنّة النبويّة المطهّرة، ومن القياس الصحيح، والمصالح المعتبرة التي تستنبط منها الأحكام الشرعيّة في كلّ زمان ومكان بواسطة العلماء الراسخين في العلم للوصول إلى هذه الأحكام.

ولقد امتازت الشريعة الإسلاميّة بالاستجابة الواعية لما تقتضيه أحوال المجتمعات البشريّة وتنظيماتها، ومن هذه التنظيمات: تنظيمُ علاقة الفرد بربّه، وتنظيم علاقة الفرد بغيره من أفراد المجتمع، ومن اهتمام الشريعة بتنظيم المجتمع هو: حفظ حقوقهم بأداء الشهادة وعدم كتمانها، لأن الشهادة على وجهها الأكمل واجبةٌ على الرجال والنساء حين الطلب، ورعايةٌ لحقوق الناس وإثباتها.

فقد اختار الباحث موضوع (دور شهادة المرأة في إثبات الأحكام الشرعية) لأنّ كثيرا من الأحكام الشرعيّة متعلّقة بالشهادة التي لا يطّلع عليها أحد سوى النساءِ، فلذلك قام الباحث بكتابة بحث حول هذا الموضوع ووضع له خطّة أوّلية وقسّمه على مقدّمة وثلاثة مباحث وخاتمة على النحو التالي:

المبحث الأول: تعريف الشهادة ومشروعيّتها وحكم أدائها وشروط تحمّلِها،

ويتضمّن هذا المبحث ثلاثة مطالب:

المطلب الأول: تعريف الشهادة لغة واصطلاحا وذلك في فرعين.

الفرع الأول: تعريف الشهادة لغة.

الفرع الثاني: تعريف الشهادة في الاصطلاح

المطلب الثاني: حكمة مشروعيّة الشهادة.

المطلب الثالث: حكم تحمّل الشهادة، وأدائها وشروطها، وذلك في فرعين:

الفرع الأول: حكم تحمّل الشهادة وأدائها.

الفرع الثاني: الشروط التي يجب توفّرها في الشاهد

---

(١) المائدة: الآية ٣ .

المبحث الثاني: ثبوت الحقوق عن طريق شهادة المرأة،

ويتضمّن هذا المبحث ثلاثة مطالبَ:

المطلب الأول: شهادة المرأة في الحدود والعقوبات.

المطلب الثاني: شهادة المرأة فيما ليس بمال، وليس بِعقوبة.

المطلب الثالث: شهادة المرأة في المال وما يُقصد به المالُ.

المبحث الثالث: شهادة المرأة فيما لا يطّلع عليه الرجال، وثبوت الرضاع بشهادتها،

وشهادة امرأتين مع يمين المدّعي، فيتضمّن هذا المبحث ثلاثة مطالب:

المطلب الأول: شهادة المرأة فيما لا يطّلع عليه الرجال.

المطلب الثاني: ثبوت الرضاع بشهادة المرأة.

المطلب الثالث: شهادة امرأتين مع يمين المدّعي.

الخاتمة: فتبحث عن أهمّ النتائج التي توصّل إليها الباحث أثناء الدراسة والتحقيق.

قائمة المصادر والمراجع.

وأخيرا: فإنّ هذا العملَ عملٌ إنسانيٌّ لا يخلو من خطأ أو نقص أو اشتباه، فما كان صحيحا فمِن الله سبحانه وتعالى، وما كان خطأً أو نقصاً فمن الباحث، لأنّ الرسول ﷺ يقول: ((كلّ بني آدمَ خطّاءٌ وخير الخطّائين التوّابون)) (١).

ولذلك نسأل الله تعالى أن يعفونا جميعا ممّا وقع فيه الباحث وغيره من خطأ أو نقص.

الباحث

(١) ينظر: الترمذي (٢٤٩٩)، وقال: هذا حديث غريب. وقال الألباني: حسن (٢٠٢٩)

المبحث الأول

تعريف الشهادة وحكمة مشروعيّتها وحُكم أدائها وشروط تحمّلها

رغم أنّ الكتابةَ احتلّت المرتبةَ الأولى بين أدلّة الإثبات بعد شيوع التعلّم، إلاّ أنّ الشهادة لا تزالُ وستبقى تتمتّع بمكانتها بعد الإقرار والكتابة لإثبات الحقّ، لأنّ هناك ظروفا وأحوالا قد لا يتهيّأ معها إثباتُ الحقِّ إلاّ عن طريق الشهادة، وإنّ الباحث في كتابة هذا البحث لا يريد أن يبحثَ في إثبات الحقّ عن طريق الشهادة بشكل عام، بل يقتصرُ كلامه في شهادة المرأة، لكي يعرفَ الناس جميعا بأنّ الحقوق تثبتُ بشهادة النساء مثلَما تثبُتُ بشهادة الرجال.

ولكن قبل البدء بالبحث عن شهادة المرأة لابدّ أن يُبيّن الباحث معنى الشهادة وحِكمةَ مشروعيّتِها وحُكمَ أدائها وشروطَ تحمّلها، فلذلك يُقسّم هذا المبحثُ على ثلاثة مطالبَ:

المطلب الأول

تعريف الشهادة لغة واصطلاحا، ويتضمّن هذا المطلبُ فرعين:

الفرع الأول

تعريف الشهادة لغة

الشهادةُ مصدرُ (شهِد) وهي تطلقُ في اللغة على عدّة معانٍ، منها: أنّها تأتي بمعنى (الخبر القاطع)[٢] ﴿ٱرۡجِعُوٓاْ إِلَىٰٓ أَبِيكُمۡ فَقُولُواْ يَٰٓأَبَانَآ إِنَّ ٱبۡنَكَ سَرَقَ وَمَا شَهِدۡنَآ إِلَّا بِمَا عَلِمۡنَا﴾[٣]، ومنه قولك: شهد الرجلُ على كذا.. بمعنى يَشهدُ عليه الشهادةَ، إذا أخبر به قطعاً، ومنها: بمعنى الحِلف واليمين[٤]، قال تعالى:﴿فَشَهَٰدَةُ أَحَدِهِمۡ أَرۡبَعُ شَهَٰدَٰتِۭ بِٱللَّهِ إِنَّهُۥ لَمِنَ ٱلصَّٰدِقِينَ﴾[٥]، فالشهادة هنا بمعنى اليمين، ومنها بمعنى الإبانة والإظهار[٦]، ومنه قولنا: أشهدُ أنْ لا إله إلاّ الله وأشهدُ أنّ محمداً رسولُ الله، أي: أعلمُ وأبيّنُ بأنْ لا إله إلا الله، ومنه: شهد الشاهدُ عند الحاكم، أي: بيّنَ ما يعلمُه وأظهَرَهُ، ومنها بمعنى الحضور[٧] تقول: شهِد المجلسَ إذا حضرهُ، ومنه قوله تعالى: ﴿ مَا شَهِدۡنَا مَهۡلِكَ أَهۡلِهِۦ وَإِنَّا لَصَٰدِقُونَ ﴾[٨].

قال ابن الأثير[٩]: أصل الشهادة: هو الإخبار بما شاهده وشهِده.

الفرع الثاني

تعريف الشهادة في الاصطلاح

عرّف فقهاءُ الشريعة الشهادةَ بعدّة تعاريف، منها:

١- إخبار صدقٍ لإثبات حقّ بلفظ الشهادة في مجلس القاضي[١٠]، وهذا هو مذهب الحنفيّة والشافعية.

---

(٢) مختار الصحاح: لأبي بكر الرازي، كويت، دار الرسالة، ١٩٨٣ م، ص: ٣٤٩، والمصباح المنير: لأحمد بن محمد الفيومي، بيروت، المكتبة العلمية: ٣٢٤/١.

(٣) سورة يوسف: الآية ٨١.

(٤) المصباح المنير: ١/ ٣٢٤، والقاموس المحيط: لمحمد الفيروزآبادي، بيروت، دار المعرفة ، الطبعة الثانية ص٧١٤، ومختار الصحاح: ص٣٤٩.

(٥) سورة النور: الآية ٦.

(٦) القاموس المحيط: للفيروزآبادي ، ص ٧١٤.

(٧) تاج العروس: لمحمّد بن محمّد بن عبد الرزّاق الزَّبيدي، تحقيق: مجموعة من المحققين، دار الهداية. ٢٥٩/٨، ومختار الصحاح: ص٧١٤.

(٨) سورة النمل: الآية ٤٩.

(٩) النهاية في غريب الحديث والأثر: لمجدّ الدين ابن الأثير: تحقيق الشيخ عادل أحمد عبد الموجود والشيخ علي محمد معوض، بيروت، دار الكتب العلمية، الطبعة الثانية، ٢٠٠٣، ٥١٤/٣ .

٢- حُجّة شرعيّة تُظهِر الحقَّ بما علمه بلفظ خاصّ[١١].

٣- إخبار عن شيء بلفظٍ خاصّ[١٢].

والمراد من قول الفقهاء بلفظ خاصّ هو: أشهد، فلا تُقبلُ بلفظ آخر، كأعلمُ وأتيقّنُ وأرى.

وبعدَ عرضِ هذه التعاريف يتبيّنُ بأنّ التعريفَ الأولَ الذي جاء به الحنفيّة أدقُّ من التعريفين الآخرين، حيث أنّ الحنفيّة فرّقوا بين المعاني المرادة من هذه الإخبار، ليبيّنوا ما امتازتْ به الشهادةُ عن غيرها من الإخبارات.

والذي يتبيّنُ لنا أنّ القانون العراقي قد استنبط التعريف من فقهاء الحنفية حيثُ عرّفَه بأنّها: هي (الإخبار بلفظ الشهادة) بقوله: ((أشهدُ بإثباتِ حقٍّ أحدِ هو في ذمّةِ الآخرِ عند حضورِ القاضي ومواجهةِ الخصمين)) [١٣].

المطلب الثاني

مشروعيّة الشهادة

الشهادة ثابتةٌ بالكتاب والسنّة والإجماع[١٤]

١- الكتاب: قال تعالى: ﴿ وَٱسۡتَشۡهِدُواْ شَهِيدَيۡنِ مِن رِّجَالِكُمۡۖ ﴾ [١٥]

وقوله تعالى:﴿ وَأَشۡهِدُواْ ذَوَيۡ عَدۡلٖ مِّنكُمۡ ﴾ [١٦]

وقوله تعالى: ﴿ وَأَشۡهِدُوٓاْ إِذَا تَبَايَعۡتُمۡۚ﴾ [١٧]

وجهُ الدلالة في الآيات الثلاث هو أن الأمر بالإشهاد إنّما هو أمر إرشاد وندب[١٨].

٢- السنّة: ما روي عن وائل بن حجر قال: جاء رجل من حضرموت، ورجل من كندة إلى النبي ﷺ فقال الحضرمي: يا رسول الله، إنّ هذا غلبني على أرض لي، فقال الكندي: هي أرضي وفي يدي فليس له فيها حقّ، فقال النبي ﷺ للحضرمي: ((ألك بيّنة))؟ قال: لا، قال: ((فلك يمينه)) قال يا رسول الله: الرجل تاجر لا يبالي على ما حلف عليه، وليس يتورّع في شيء، قال: ((ليس لك منه إلاّ ذلك))، قال: فانطلق الرجل ليحلف له، فقال رسول الله ﷺ: لمّا أدبر: ((لئن حلف على ماله ليأكله ظلماً ليلقّينّ الله تعالى وهو عنه معرض)) [١٩].

٣- الإجماع: أجمع الفقهاء من الأمة الإسلامية على تعلّق الحكم بالشهادة[٢٠].

الركن الرئيسي لأداء الشهادة هو: أن يقول الشاهد: (أشهد بكذا وكذا)، لتضّمنه معنى الشهادة، وفيه معنى القسم، فكأنّه يقول: (أقسم بالله لقد اطّلعتُ على ذلك وأنا أخبر به)، وهذه المعاني مفقودة في غير لفظ الشهادة، فوجب الاقتصار عليه اتّباعا

(١٠) ردُّ المحتار على الدرّ المختار: لابن عابدين: تحقيق الشيخ عادل أحمد عبد الموجود والشيخ علي محمود معوض، بيروت، دار الكتب العلمية، الطبعة الثانية، ٢٠٠٣م، ٨/ ١٧٢وحاشية الجمل شرح منهج الطلاب ٣٧٧/٥.

(١١) كشاف القناع على متن الإقناع: لمنصور بن يونس البهوتي، بيروت، دار إحياء التراث العربي، الطبعة الأولى، ٢٠٠٠م، ٤٣٠/٦.

(١٢) تكملة المجموع، لمجموعة من العلماء: تحقيق: عادل أحمد عبد الموجود وآخرون، بيروت، منشورات محمد علي، الطبعة الأولى، ٢٠٠٣م، ٢٧ / ١

(١٣) قواعد الإثبات الشرعي: للمحامي صباح سليمان المفتي، بغداد، المكتبة القانونية، الطبعة الثانية، ٢٠٠٦م، ص ٣٧.

(١٤) المغني لابن قدامة المقدسي: تحقيق: د. محمد شرف الدين الخطّاب والسيد محمد السيد، القاهرة، دار الحديث، ٢٠٠٤م ، ٥/١٤.

(١٥) سورة البقرة: الآية ٢٨٢.

(١٦) سورة الطلاق: الآية ٢.

(١٧) سورة البقرة: الآية ٢٨٢.

(١٨) الجامع لأحكام القرآن، لأبي عبد الله محمد القرطبي: الرياض، دار عالم الكتب، بدون الطبعة، ٢٠٠٣م، ١٥٩/١٨.

(١٩) سنن أبي داود : لأبي داود سليمان بن الأشعث السجستاني، دار الكتاب العربي ـ بيروت ، رقم الحديث (٣٢٤٧)، ٣١٥/٣.

(٢٠) ينظر: المغني لابن قدامة: ٥/١٤، وتكملة المجموع: ٢٧/ ١٥ – ١٦.

للمأثور، ولا يخلو ذلك من معنى التعبّد إذا لم ينقل غيره، فلو قال: (شهدتُ) لا يجوز، لأنّ لفظ الماضي موضوع للإخبار عمّا وقع، وإنّما الشهادة يُقصد بها الإخبار في الحال[٢١].

وكذلك لو قال: (أعلمُ أو أتيقّنُ) لا يُقبل منه، لأن الشهادة خبر، يحتمل الصدق والكذب لذاته، وأنه لا يصلح حجة ما لم يكن مؤكّدا بمؤيِّد وهو لفظ (أشهدُ)، لأنه يمين بدلالة قوله تعالى مخبرا عن المنافقين: ﴿قَالُواْ نَشۡهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ ٱللَّهِۗ وَٱللَّهُ يَعۡلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُۥ وَٱللَّهُ يَشۡهَدُ إِنَّ ٱلۡمُنَٰفِقِينَ لَكَٰذِبُونَ﴾ [٢٢] وعلى هذا إذا قال الشاهدُ: (أشهدُ) فيكون حالفا بالله تعالى، ويسأله القاضي عن اسمه وعمره ومهنته ومحلّ إقامته ومدى صلته بالخصوم، ثم يحلّفه باليمين بأن لا يقول إلاّ الحقّ، قبل الاستماع من شهادته[٢٣].

المطلب الثالث

حكم تحمّل الشهادة وأدائها وشروطها ويتضمّن هذا المطلب فرعين:

الفرع الأول

حكم تحمّل الشهادة وأدائها

تكون الشهادة بعد توّفر شروطها فرض كفاية، وكذلك حكم تحمّلها، فإذا قام اثنان بالغرض المقصود في الشهادة تحمّلا وأداء سقط عن الباقين، ولكن يصبح أداء الشهادة فرض عين بعد التحمّل إذا لم يكن هناك أحد غيره، فحينئذ يلزم عليه الإشهاد بالأداء، ولا يجوز له كتمانها إذا طُلب لها من قِبَل المدّعي[٢٤]، لقوله تعالى: ﴿ وَلَا تَكۡتُمُواْ ٱلشَّهَٰدَةَۚ وَمَن يَكۡتُمۡهَا فَإِنَّهُۥٓ ءَاثِمٞ قَلۡبُهُۥۗ وَٱللَّهُ بِمَا تَعۡمَلُونَ عَلِيمٞ﴾[٢٥].

الفرع الثاني

الشروط التي يجب توفّرها في الشاهد

تحمّل الشهادة وأداؤها: عبارة عن فهم الحادثة بالمعاينة أو السماع، ويشترط لمن تقبل شهادته عند جمهور الفقهاء[٢٦] ما يأتي:

١- أن يكون الشاهد بالغا، لقوله تعالى﴿ وَٱسۡتَشۡهِدُواْ شَهِيدَيۡنِ مِن رِّجَالِكُمۡۖ ﴾ [٢٧]، والصبيّ ليس برجل، لأنه لا يقبل قوله في حقّ نفسه، ففي حقّ غيره أولى.

٢- أن يكون الشاهدُ عاقلا، فلا تقبل شهادة غير العاقل، سواء ذهب عقله بجنون أو سكر، لأن الشهادة تتطلّب الفهم والإدراك، وهذا لا يحصلُ إلاّ بالعقل.

٣- أن يكون مسلماً، فلا تقبلُ شهادة الكافر على المسلم، لأنه متّهم في حقّه.

---

(٢١) بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع: لعلاء الدين أبي بكر بن مسعود الكاساني، تحقيق: الشيخ عادل أحمد عبد الموجود والشيخ علي محمد معوض، بيروت، دار الكتب العلمية، الطبعة الثانية، ٢٠٠٣م، ٣/٩، وحاشية ابن عابدين، ١٧٤/٨.

(٢٢) سورة المنافقين: الآية ١.

(٢) ينظر: قواعد الإثبات الشرعي لصباح سلمان المفتي: ص٣٧.

(٢٤) الفقه الإسلامي وأدلّته: للدكتور وهبة الزحيلي، دمشق، دار الفكر المعاصر، الطبعة الرابعة، ٢٠٠٤م. ٦٠٢٩/٨,

(٢٥) سورة البقرة: الآية ٢٨٣.

(٢٦) بدائع الصنائع: للكاساني، ٧٠٥/٩، مغني المحتاج: للخطيب الشربيني، ٤٩٥/٤، مواهب الجليل شرح مختصر خليل: لمحمد بن عبد الرحمن المعروف بالحطاب، ١٦٣/٨.

(٢٧) سورة البقرة: الآية ٢٨٢.

٤- أن يكون ناطقا، فلا تقبل من الأخرس، ولو كانت إشارته مفهمة، لأن الشهادة يعتبرُ فيها اليقين.
٥- العدالة[٢٨]: فهذا موضع اختلاف بين الفقهاء، فمنهم من اشترط العدالة، لقوله تعالى: ﴿ وَأَشْهِدُواْ ذَوَيْ عَدْلٍ مِّنكُمْ ﴾ [٢٩] ومنهم من لم يشترطها.
٦- عدم التهمة: أجمع الفقهاء على أن الشهادة تُردّ بالتهمة، ونقصد بالتهمة: أن يجلب الشاهد إلى المشهود له نفعا أو يدفع عنه ضرراً[٣٠].
٧- الحفظ: فلا تقبل الشهادة من مغفّل، ولا ممّن كان معروفا بكثرة الغلط والسهو، لأنه لا تحصل الثقة بقوله.
٨-

المبحث الثاني

ثبوت الحقوق عن طريق شهادة المرأة

ويتضمّن هذا المبحثُ ثلاثة مطالبَ:

المطلب الأول

شهادة المرأة في الحدود والعقوبات

اتّفق جمهور الفقهاء[٣١] على عدم قَبول شهادة المرأة في الحدود، فلا تُقبلُ فيها إلاّ شهادةُ الرجال، مثل: الشهادة على الزنا التي لا تثبُتُ إلاّ بأربعة شهود، وكذلك الشهادة على بقيّة الحدود التي لا تثبتُ إلاّ بشهادة رجلين، ويستوي في هذه الشهادة ما فيها حقُّ الله وما فيها حقُّ العباد، كحدِّ الشُرب وحدّ القذف، واستدلّوا على ذلك بالكتاب والسنّة والمعقول:

١- الكتاب: قال تعالى: ﴿ وَٱلَّٰتِي يَأۡتِينَ ٱلۡفَٰحِشَةَ مِن نِّسَآئِكُمۡ فَٱسۡتَشۡهِدُواْ عَلَيۡهِنَّ أَرۡبَعَةً مِّنكُمۡ﴾[٣٢]، وجهُ الدلالةِ هو: أنّ الله سبحانه وتعالى قد نصّ على عدمِ ثبوت الزنا إلاّ بأربعة شهداء، وورود تأنيث العدد في الآية يدلّ على تذكير الشهود .

٢- السنّة: ما رُوي عن أبي هريرة أنّ سعدَ بن عبادة قال: يا رسول الله، أرأيتَ إنْ وجدتُ مع امرأتي رجلا فأمهله حتّى آتيَ بأربعةِ شهداء؟ قال: نعم[٣٣].

٣- المعقول:

إنّ فاحشة الزنا لا تحصُل إلاّ من شخصين، فتكون الشهادة على فعلين، فاعتبر فيه أربعة أنفس المعبّر في الآية السابقة بقوله تعالى: (بأربعة شهداء)، وإنّ مبنى الشهادةِ في الحدود والقصاص على الدرء والإسقاط بالشبهات، ولذلك تُدرأ الحدودُ بالشبهات، وإنّ في شهادة المرأة شبهةُ دخولِ الغفلة والنسيان عليهنّ بدليل قوله تعالى: ﴿ أَن تَضِلَّ إِحۡدَىٰهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحۡدَىٰهُمَا ٱلۡأُخۡرَىٰۚ﴾ [٣٤].

---

(٢٨) بدائع الصنائع: للكاساني، ١٨/٩.

(٢٩) سورة الطلاق: الآية ٣.

(٣٠) الفقه الإسلامي وأدلّته: للدكتور وهبة الزحيلي، ٦٠٤١/٨.

(٣١) ينظر: الهداية شرح بداية المبتدي: للمرغيناني، السعودية، دار الفكر، ١١٢٨/٣, والمغني: لابن قدامة،٧/١٤، وتكملة المجموع، ١٧٨/٢٧.

(٣٢) سورة النساء: الآية ١٥.

(٣٣) الموطأ: للإمام مالك بشرح الزرقاني، لمحمد بن عبد الباقي بن يوسف الزرقاني المصري الأزهري، تحقيق: طه عبد الرؤوف سعد، مكتبة الثقافة الدينية ،القاهرة، الطبعة: الأولى، ١٤٢٤هـ - ٢٠٠٣م، رقم الحديث (١٥٥٧).

(٣٤) سورة البقرة: الآية ٢٨٢.

وذهب ابن حزم إلى قبول شهادة امرأتين مسلمتين عدلتين مكان رجل، فيجوز شهادة ثلاثة رجال وامرأتين، أو رجلين وأربع نسوة، أو رجل وست نسوة، أو ثمان نسوة لا رجل معهن(٣٥).

وأيضا إنّ الفقهاءَ اختلفوا في ثبوتِ عقوبة القصاص في النفس والأطراف بشهادة المرأة على قولين:

القول الأول: ذهب جمهورُ الفقهاء(٣٦) الى عدم ثبوت عقوبة القصاص في النفس والأطراف بشهادة المرأة، واستدلّوا على ذلك بما يأتي:–

١– قوله تعالى: :﴿ وَأَشْهِدُواْ ذَوَيْ عَدْلٍ مِّنكُمْ ﴾(٣٧) فقد نصّتْ الآية على ذكوريّة الشهود، وعلى عددهم، كما هو واضح من صيغة المثنّى المذكّر، وعلى هذا لا تُقبلُ شهادةُ الواحد ولا المرأة.

٢– ما رُويَ عن الزهريِّ:

((مضتْ السُنّة من لدنْ رسول الله ﷺ والخليفتين من بعده أنْ لا شهادة للنساء في الحدودِ والقصاص)) (٣٨).

القول الثاني: ذهبَ ابن حزم الى أنَّ القصاصَ في النفس والأطراف يَثبتُ بشهادة النساء منفردات أو بشهادة رجل وامرأتين، وهذا هو قول عطاء وحماد(٣٩).

واستدلَّ أصحابُ هذا القول بما يأتي:

١– قال تعالى:﴿ وَٱسْتَشْهِدُواْ شَهِيدَيْنِ مِن رِّجَالِكُمْۖ فَإِن لَّمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَٱمْرَأَتَانِ ﴾(٤٠)، فقد صرّحت الآية بقبول شهادة المرأة، وهي عامّة في القصاص وغيرِه على أن يكون عددُ النساء ضعفَ عدد الرجال(٤١).

٢– ما روي عن أبي سعيد الخدري◘ عن النبيﷺ أنّه قال: ((أ ليس شهادةُ المرأةِ مثلَ نصف شهادةِ الرجل))(٤٢).

وجه الدلالة: أنَّ الحديث صريح بأنّ شهادةَ المرأة نصف شهادة الرجل، وهو عامّ لم يختصّ بالقصاص، فتقبل شهادتُها في كلّ الأمور بشرط أنْ تضاعفَ عددَ الرجال(٤٣).

وإضافة إلى ذلك إنّ ما استدلّ به الجمهور من الآية (.. أن تضلّ إحداهما..) فيه نظر، لأن هذا لا نجاة منه عادة، كالمداينةِ التي عقد عليها الطرفان، وقد تمتدُّ إلى أمد طويل فيحصلُ فيه النسيانُ، أو قدْ يحصلُ العلمُ بها عن طريق السمعِ، وهذا معرض للنسيان بتقادم العهد وطول المدّة، أمّا فيما يحصلُ عن طريق المشاهدة يندرُ فيه النسيانُ سواء كان الشاهدُ رجلاً أم امرأة، لأنّ هذه جناية والجنايةَ تنطبعُ في ذهنِ المشاهدِ وتبقى في تصوّره وإن طالتْ مُدّتُها، فقوّة شهادة المرأة هنا مثل قوّة شهادة الرجل(٤٤).

الترجيح:

---

(٣٥) ينظر: المحلى: لابن حزم الظاهري، تحقيق: أحمد محمّد شاكر، دار إحياء التراث العربي، بيروت، الطبعة الأولى، ١٩٩٧م،٣٩٦/٩.

(٣٦) ينظر: تبيين الحقائق شرح كنز الدقائق: للزيلعي، مصر، مطبعة بولاق، الطبعة الأولى، ١٣١٣ هـ، ٢٠٨/٤ ، والمغني: لابن قدامة، ١٤/٩، وتكملة المجموع، ٢٧/ ١٧٧–١٧٨.

(٣٧) سورة الطلاق: الآية ٢.

(٣٨) الجناية على الأطراف في الفقه الإسلامي: للدكتور نجم عبد الله العيساوي، دبي، دار البحوث، الطبعة الأولى: ٢٠٠٢م.ص ٤٥٩.

(٣٩) المحلّى: لابن حزم، ٤٨٠/٩، الحاوي: للماوردي، ١٧/ ٧.

(٤٠) سورة البقرة: الآية ٢٨٢.

(٤١) الجناية على الأطراف، ص ٤٦٠.

(٤٢) صحيح البخاري، بتعليق مصطفى البغا ١٧٣/٣، رقم الحديث (٢٦٥٨).

(٤٣) الجناية على الأطراف، ص ٤٦٠.

(٤٤) المصدر نفسه، ص ٤٦٠.

والّذي يبدو راجحاً لنا هو رأي القول الثاني، استنادا إلى عموم الآيات المتعلّقة بالشهادة، وأنّ في عدم قبول شهادتهنّ هدرا للدماء ، وإضاعة للحقوق، وما ذكر فهي مخالفة للحكمة المقصودة التي جاءت الشريعة الإسلاميّة من أجلها وهي تحقيق مصالح العباد .

المطلب الثاني

شهادة المرأة فيما ليس بمال وليس بعقوبة

شهادة المرأة فيما ليس بمال ولا يقصد به المال وليس بعقوبة، مثل النكاح والطلاق والرجعة والإيلاء والظهار والنَسب والوصيّة والوكالة ممّا يطّلع عليه الرجال غالباً.

لقد اختلف الفقهاء في ثبوت الحقوق بشهادة المرأة فيما ذكر على قولين:

القول الأول: ذهبَ أصحابُ هذا القولِ الى أنّ شهادةَ المرأةِ لا تقبل فيما ليس بمال ولا فيما يُقصد به المال وليس بالعقوبة، ولا تُقبلُ فيها إلاّ شهادة الرجال، وهذا هو مذهب الشافعي[٤٥]، ومالك[٤٦]. وروايةٌ عن الإمام أحمد، وبه قال الزُهريُّ والنخعيُّ[٤٧].

واستدلّوا على ذلك بالكتاب والسنّة:

١- الكتاب: قال تعالى: ﴿فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَأَشْهِدُواْ ذَوَيْ عَدْلٍ مِّنكُمْ ﴾[٤٨]، وجه الدلالة من الآية هو أنّ المقصود من (ذوَي عدلٍ) هو شهادةُ رجلينِ، لأنّ كلمة ذوي تستعمل للمذكر.

٢- قال الرسول ﷺ ((لا نكاحَ إلاّ بِوليّ وشاهدَي عدلٍ))[٤٩].

وجهُ الدلالةِ أنّ الحديثَ الشريفَ هو المُفسّرُ والمؤكّدُ لما وردَ في القرآن، وهو ظاهرُ في قوله ﷺ (وشاهدَي عدلٍ) [٥٠].

القول الثاني: ذهبَ أصحابُ هذا القول إلى أنّ شهادةَ المرأة تُقبلُ في النكاح والطلاق والنسب وفيما ليس بمالٍ، وهذا هو مذهبُ أبي حنيفة[٥١] وروايةٌ عن الإمام أحمد[٥٢].

واستدلّ أصحابُ هذا القول بالكتاب والمعقول:

١- الكتاب: قال تعالى: ﴿وَٱسْتَشْهِدُواْ شَهِيدَيْنِ مِن رِّجَالِكُمْۖ فَإِن لَّمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَٱمْرَأَتَانِ﴾[٥٣].

وجه الدلالة: أنّ الله سبحانه وتعالى قد جعل الرجُل والمرأتين من الشهداء، فاقتضى أن يكون لكلّ من الرجل والمرأة أن يقوم بإدلاء الشهادة على سائر الأحكام إلاّ ما كان مقيّدا بدليل، ولم يكن هناك تقييد.

٢- المعقول:

جعل الله سبحانه وتعالى للرجل والمرأتين الشهادة على الإطلاق، لأنه سبحانه وتعالى جعلهم من الشهداء، والشاهد المطلق له حقّ شهادة على الإطلاق، فهذا يقتضي أن يكون للرجل والمرأة حقّ الشهادة في سائر الأحكام، إلا إذا قيّد بدليل[٥٤].

---

(٤٥) تكملة المجموع، ٢٧/ ٢٣٧ – ٢٣٩.

(٤٦) مواهب الجليل: للحطاب، ٢٦٨/٨ – ٢٦٩.

(٤٧) المغني: لابن قُدامة، ١٤ / ٩ – ١٠

(٤٨) سورة الطلاق: الآية ٢.

(٤٩) صحيح ابن حبان، ٩/ ٣٨٦، رقم الحديث (٤٠٧٥).

(٥٠) مغني المحتاج: للخطيب الشربيني، ٥١٣/٤.

(٥١) بدائع الصنائع: للكاساني، ٢٨/٩.

(٥٢) المغني: لابن قدامة، ١٠/١٤.

(٥٣) سورة البقرة: الآية ٢٨٢.

(٥٤) بدائع الصنائع، ٥٥/٩.

وروي عن سيدنا عمر ◙ أنّه أجاز شهادة النساء مع الرجال في النكاح والفرقة، ولم ينقل إنكار أحد من الصحابة عليه، فكان إجماعا منهم على الجواز، ولأن شهادة رجل وامرأتين في إظهار المشهود به مثل شهادة رجلين، لرجحان جانب الصدق فيها على جانب الكذب بالعدالة، لا أنّها لم تجعل حجة فيما يدرأ بالشبهات لنوع قصور وشبهة فيها، وهذه الحقوق المذكورة تثبت بدليل فيه شبهة، وليست كالشهادة على الزنا والحدود والقصاص لكونها أمورا تدرأ بالشبهات كما سبق(٥٥).

المطلب الثالث

شهادة المرأة في المال وما يُقصد به المال

لا خلاف بين الفقهاء في الشريعة الإسلامية في قَبول شهادة المرأة في المال، كالبيع، والإقالة، والحوالة، والضمان، والرهن، والصُلح، والشفعة، والمسابقة، وما يؤول إلى المال كالخُلع، والجِناية التي توجِب المالَ كجرح الخطأ وجرح العمد، لأنّها تـؤولُ الى المال(٥٦).

واستدلّوا على ذلك بالكتاب والإجماع:-

١- الكتاب: قال تعالى:﴿وَٱسْتَشْهِدُواْ شَهِيدَيْنِ مِن رِّجَالِكُمْۖ فَإِن لَّمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَٱمْرَأَتَانِ﴾(٥٧).

وجه الدلالة: إنّ الدَين المؤجّلَ، أو الثمنَ في البيع، أو الأجرة، أو الصداق، أو عوض الخُلع، تثبت بشهادة النساء، فإذا ثبتتْ هذه الحقوقُ بشهادتها، فتثبت أيضا فيما يقصد به المال كالجراحات(٥٨)، فلو لم تقبل شهادتها لضاعت تلك الحقوق، أو مرّت تلك الحوادث الإجراميّة التي لا تشهدها إلاّ النساء بدون عقاب، وقد دلّ القرآن على قبول شهادة اثنين من الكفّار على وصيّة المسلم الذي يدركه الموت فيوصي ولا يجد أحدا غير الكفّار للإشهاد عليها، وذلك بقوله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شَهَادَةُ بَيْنِكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ حِينَ الْوَصِيَّةِ اثْنَانِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ أَوْ آخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ إِنْ أَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَأَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةُ الْمَوْتِ تَحْبِسُونَهُمَا مِنْ بَعْدِ الصَّلَاةِ فَيُقْسِمَانِ بِاللَّهِ إِنِ ارْتَبْتُمْ لَا نَشْتَرِي بِهِ ثَمَنًا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَى وَلَا نَكْتُمُ شَهَادَةَ اللَّهِ إِنَّا إِذًا لَمِنَ الْآثِمِينَ ﴾(٥٩) وإذا كان شهادة الكفّار نافذة على وصية المسلم كما قال بذلك كثير من الصحابة فشهادة المرأة المسلمة أولى بالقبول من شهادة الكافر(٦٠).

وإن دلالة كلمة (ضلَّ) في اللغة تختلف عن دلالة كلمة (نسي)، فالمقصود من النصّ القرآني: ﴿ أَن تَضِلَّ إِحْدَىٰهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَىٰهُمَا ٱلْأُخْرَىٰۚ﴾ هو تصوّر المرأة للحدث بصورة مخالفة للواقع لأنّ من عادة النساء الالتزام بالشؤون المنزلية وتربية أولادهن دون البيع والشراء وسائر المعاملات المالية، ولأنّ الضلال عن الشهادة إنما هو نسيان جزء منها وذكر جزء منها، ويبقى الإنسان متحيّرا بين ذلك ضالاّ، ومن نسي الشهادة بجملتها فلا يقال له: ضل فيها(٦١).

٣-الإجماع: أجمع الفقهاء على أنّ شهادةَ المرأة جائزة مع الرجال في الدَين والأموال، لعموم البلوى بالمعاملات ولكثرة وقوعها، فلذلك توسّع الشارعُ في طُرق إثباتها(٦٢).

---

(٥٥) المصدر نفسه، ٩/٥٥.

(٥٦) ينظر: البدائع، ٩/٥٤، ومواهب الجليل، ٨/١٣، وتكملة المجموع، ٢٧/١٩٥، والمغني، ١٤/١٣.

(٥٧) سورة البقرة: الآية ٢٨٢.

(٥٨) كشّاف القناع: للبهوتي، ٦/٤٣٣.

(٥٩) سورة المائدة : الآية ١٠٦.

(٦٠) ينظر: المرأة في الفكر الإسلامي: للدكتور: جمال محمد فقي رسول الباجلاني، المكتبة الوطنية، بغداد، ١٩٨٦م، ٢/٥٤-٥٥.

(٦١) ينظر: تفسير القرطبي، ٣/٣٩٧.

(٦٢) البدائع، ٩/٥٤، والمغني: لابن قدامة، ١٤/١٣، ومواهب الجليل، ٨/١٣، ونهاية المحتاج: لشمس الدين الرملي، بيروت، دار إحياء التراث العربي، الطبعة الأولى ، ٢٠٠٥م، ٨/٢٧٦، وتكملة المجموع، ٢٧/١٩٥.

المبحث الثالث

شهادة المرأة فيما لا يطّلعُ عليه الرجالُ، وثبوت الرضاع بها وشهادة امرأتين مع يمين المدّعي,

فيتضمّن هذا المبحث ثلاثة مطالبَ:

المطلب الأول

شهادة المرأة فيما لا يطّلعُ عليه الرجالُ

اتّفق الفقهاءُ[٦٣] على قبول شهادة النساء منفرداتٍ في الولادة والبكارة والثُّيوبة والحيض والاستهلال، والعيوب المخفيّةً بسبب الثِياب، إلاّ أنّهم اختلفوا في العدد الذي تثبتُ به الشهادةُ على ثلاثة أقوال:

القول الأول: ذهب أصحابُ هذا القول الى أنّ شهادة المرأة منفردة كافيةٌ لثبوت الولادة والبكارة والثُّيوبة والحيض والاستهلال، وهذا هو مذهبُ فقهاء الحنفيّة[٦٤]، والحنابلة على المشهور[٦٥]، ولكن في رواية أخرى عن الإمام أحمد (يحتاج إلى شهادة امرأتين)[٦٦].

القول الثاني: ذهب أصحاب هذا القول إلى ثبوت شهادة المرأة منفردة من النساء في الولادة والاستهلال، وهذا هو مذهب المالكية[٦٧].

القول الثالث: ذهب أصحاب هذا القول إلى عدم جواز شهادة المرأة منفردة بدون رجل معها، أو أقلّ من أربع نساء، أو أقلّ من رجل وامرأتين في أمورهنّ، وهذا هو مذهب الشافعية[٦٨].

استدلّ أصحاب القول الأول بالسنة والمعقول:

١– السنّة: ما روي عن حذيفة ﵁ أنّ رسول الله ﷺ أجاز شهادة القابلة على الولادة، وقال: ((شهادة النساء جائزة فيما لا يطّلع عليه الرجال)) [٦٩].

وجه الدلالة هو: أنّ الحديث قد دلّ على جواز شهادة القابلة في الولادة من غير اعتبار العدد، لأن الأصل في الأمور التي يقبل فيها قول النساء منفردات، أن لا يشترط فيه العدد منهنّ على أصول الشرع[٧٠].

٢– المعقول: إن شرط العدد في شهادة النساء غير معقول المعنى، لأن شهادة النساء ثبتت بالخبر الواحد، ولهذا لم يشترط العدد في رواية الأخبار، إلاّ إذا عرفنا العدد في الشهادة مشروطا بالنصّ، والنص ورد بالعدد في شهادة النساء في حالة مخصوصة وهي أن تكون معهنّ رجل بقوله تعالى: ﴿ فرجلٌ وامرَأتانِ﴾ [٧١] فبقيت حالة الانفراد عن الرجال على أصل القياس[٧٢].

---

(٦٣) ينظر: بدائع الصنائع: للكاساني، ٤٩/٩، والمغني: لابن قدامة، ٢٠/١٤، الحاوي: للماوردي، ٨/١٧، ونهاية المحتاج: للرملي، ٢٧٧/٨.

(٦٤) ينظر: بدائع الصنائع: للكاساني، ٤٩/٩.

(٦٥) كشّاف القناع: للبهوتي، ٤٦٦/٦..

(٦٦) ينظر: المغني: لابن قدامة، ٢١/١٤.

(٦٧) مواهب الجليل شرح مختصر خليل: للحطاب، ٢١٢/٨.

(٦٨) تكملة المجموع: للنووي، ١٩٤/٢٧.

(٦٩) سنن الدار قطني: لعلي بن عمر الدار قطني، تحقيق: عبد الله هاشم، القاهرة، دار المحاسن، ٢٣٣/٤.

(٧٠) بدائع الصنائع: للكاساني، ٥٠/٩.

(٧١) سورة البقرة: ٢٨٢.

(٧٢) بدائع الصنائع، ٥١/٩.

أدلّة القول الثاني: قال أصحاب هذا القول: لو لم تُقبل شهادة النساء في الولادة وما يجري مجراها، لأدّى ذلك إلى أحد الأمرين الممنوعين: إمّا إلى إضاعة الحقوق المتعلّقة بها، أو إلى أن يحضر الرجال في المواضع التي يطّلعون فيها على عورات النساء وذلك باطل، فلم يبق بأيدينا إلاّ قبول شهادتهنّ.

الرأي الراجح: والذي يبدو لنا راجحا هو ما ذهب إليه الفقهاء من مذهب الحنفية والرواية المشهورة عن الإمام أحمد القائلين بثبوت شهادة المرأة منفردة، لأنّه لو لم تُقبل ثبوت الولادة بشهادة المرأة الواحدة، لأدّى ذلك إلى إضاعة الحقوق المتعلّقة بها، و لا يجوز لا شرعا ولا عقلا أن يطّلع الرجال على عورات النساء، فلذلك يؤيّد الباحث ثبوت الولادة بشهادة المرأة منفردة، وكذلك الأمور المتعلّقة بالنساء التي لا يجوز للرجل الاطلاع عليها من حيث الخصوصية بهنّ عند توفر الشروط المذكورة من قبل.

المطلب الثاني

ثبوت الرضاع بشهادة المرأة

اتفق الفقهاء على ثبوت الرضاع بشهادة المرأة ولكنّهم اختلفوا في العدد الذي تثبت به شهادتهنّ على أربعة أقوال:

القول الأول: ذهب أصحاب هذا القول إلى أنّ الشهادة على الرضاع لا تُقبل من النساء إذا كُنّ منفردات، والذي يثْبُتُ به الرضاع هو شهادة رجلين، أو شهادة رجل وامرأتان، وهذا هو مذهب فقهاء الحنفية، لأنه يجوز أن يطلع عليه محارم المرأة من الرجال(٧٣).

القول الثاني: ذهب أصحاب هذا القول إلى أنّ الرضاع يثبت بشهادة امرأتين إذا كانتا عادلتين، وهذا هو مذهب المالكيّة(٧٤).

القول الثالث: ذهب أصحاب هذا القول إلى أنّ الرضاع يثبت بشهادة رجلين، أو بشهادة رجلٍ وامرأتين، أو بشهادة أربع نسوة، ولا يثبتُ بأقلّ من أربع نساء، وهذا هو مذهب الشافعيّة، لأن الله عز وجل قد جعل بديل الشاهد الواحد امرأتين، واشترط الاثنينية(٧٥).

القول الرابع: ذهب أصحاب هذا القول إلى ثبوت الرضاع بشهادة امرأة واحدة شريطة أن تكون عادلة، وهذا هو مذهب الحنابلة(٧٦).

الرأي الراجح: والذي يبدو راجحا من حيث المصلحة هو ما ذهب إليه الحنابلة من ثبوت الرضاع بشهادة امرأة واحدة عادلة، لأن المرأة قد ترضع ولا يحضرها في الوقت أحد من محارمها ولا من غيرها وهذا هو الأحوط.

---

(٧٣) بدائع الصنائع: للكاساني، ٥١/٩.

(٧٤) مواهب الجليل: للحطّاب، ١٥٨/٨.

(٧٥) تكملة المجموع: للنووي، ٢١٩/٢٧.

(٧٦) كشّاف القناع: للبهوتي، ٤٦٦/٦.

المطلب الثالث

شهادة امرأتين مع يمين المدّعي

اتفق الفقهاء على جواز القضاء بشهادة رجل وامرأتين عملا بالنص القرآني الوارد في آية الدين، ولكنّهم اختلفوا في قضاء القاضي بشهادة امرأتين مع يمين المدّعي مثلما أجازوا قضاءه بشهادة رجل واحد مع يمين المدّعي على قولين:

القول الأول: ذهب جمهور الفقهاء(٧٧) إلى أنّه لا يجوزُ للقاضي أن يحكم بشهادة امرأتين مع يمين المدّعي.

القول الثاني: ذهب المالكية والظاهريّة (٧٨) إلى أنّ شهادة المرأتين تقوم مقام شاهد، فإذا شهدت امرأتان بحقّ وحلف المدّعي معهما فإن للقاضي أن يقضي به.

وقد نصر ابن قيّم الجوزيّة(٧٩) الرأي الثاني ودافع عنه قائلا: ((إنّ ظاهر القرآن والسنّة يدلّ على صحّة هذا القول، لأنّ الله سبحانه وتعالى قد أقام المرأتين مقام رجل واحد، والنبيُّ ﷺ قال في الحديث الصحيح: «أَلَيْسَ شَهَادَةُ الْمَرْأَةِ مِثْلَ نِصْفِ شَهَادَةِ الرَّجُلِ؟»، قُلْنَ: بَلَى))(٨٠) فهذا الحديث يدلّ بمنطوقه(٨١) على أنّ شهادتها وحدها تكون نصف شهادة الرجل ويدلّ بمفهومه على أنّ شهادة المرأتين مع يمين المدّعي مثل شهادة رجل واحد مع يمين المدّعي، وليس في القرآن ولا في السنة ولا في الإجماع ما يمنع من ذلك بل القياس الصحيح يقتضيه، ويميل الباحث إلى هذا الرأي.

---

(٧٧) ينظر: مغني المحتاج: للشربيني، ٥١٥/٤، والمغني: لابن قدامة، ١٧/١٤، والبحر الزخار: للمرتضى، الطبعة الثانية، ٤٠٤/٥ ، وفقه الجعفر الصادق: لمحمد جواد مغنية، دار العلم للملايين، الطبعة الأولى، ١٦٤/٥.

(٧٨) مواهب الجليل، ٢٠٩/٨، والمحلى: لابن حزم، ٤٨١/٨.

(٧٩) الطرق الحكمية في السياسة الشرعية: لابن القيم الجوزيّة، تحقيق: د. محمد جميل غازي، مطبعة المدني، القاهرة، ص٢٣٤.

(٨٠) ينظر: صحيح البخاري، بتعليق د. مصطفى البغا ١٧٣/٣، رقم (٢٦٥٨).

(٨١) المنطوق: هو دلالة اللفظ على المعنى، سواء كان مقصودا أصليًا أم غير أصلي، انظر: أصول الفقه الإسلامي: للدكتور أمير عبد العزيز، القاهرة، دار السلام، الطبعة الأولى، ١٩٩٧م، ٥١٥/٢.

الخاتمة

من خلال دراسة البحث توصّل الباحث إلى الاستنتاجات الآتية:

١- أنّ أداء الشهادة مطلوب من الإنسان حينما يدعى إليها سواء كان الشاهد رجلا أم امرأة، لأن كاتم الشهادة آثم قلبه بنصّ القرآن، و تترتّب على شهادتهما حقوق وواجبات وعقوبات، فالشهادة إذن توثيق لحصول أمر معيّن، وهي وسيلة من وسائل التوثيق والإثبات.

٢- الرجل والمرأة أمام القانون متساويان من حيث الحقوق والواجبات، وكذلك شهادة المرأة مثل شهادة الرجل، يتمّ بموجِبها إثباتُ العقود، والعلاقات الاجتماعية والقضائيّة وما شابه ذلك، وذلك من منطلق أنّ المرأة إنسان مثل الرجل تماما.

٣- كذلك القرآن الكريم، لم يُفرّق بين الرجل والمرأة في خطابه التشريعي عموما، إلاّ ما اقتضى ذلك من ذكر شهادة امرأتين مقابل شهادة رجل واحد، وإنّما هذه المسألة في معاملة الدَين بين الناس التي غالبا تبتعد عنها المرأة، وبالتالي فمن الخطأ جعل ذلك قاعدة مطّردة في كلّ شهادة للمرأة فتأمّل في النصّ القرآني: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِذَا تَدَايَنتُم بِدَيۡنٍ إِلَىٰٓ أَجَلٖ مُّسَمّٗى فَٱكۡتُبُوهُۚ﴾ (٨٢) من أنّ الأمر برُمّته هو لحفظ الحقوق، فإذا حصل التوثيق والحفظ للحقوق من خلال دوائر الدولة والأختام والبصماتِ وغير ذلك من الأمور الموثِقةِ لم يكن هناك مطلب للشهادة لذاتها وإنّما هي مجرّد وسيلة لغيرها.

٤- إن دلالة كلمة (ضلَّ) في اللغة تختلف عن دلالة كلمة (نسي)، فالمقصود من النصّ القرآني﴿ أَن تَضِلَّ إِحۡدَىٰهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحۡدَىٰهُمَا ٱلۡأُخۡرَىٰۚ﴾ هو تصوّر المرأة للحدث بصورة مخالفة للواقع، لأنّ الضلال عن الشهادة إنما هو نسيان جزء منها وذكر جزء منها، ويبقى المرء متحيّرا بين ذلك ضالاّ، ومن نسي الشهادة بجملتها فلا يقال له: ضل فيها.

---

(٨٢) سورة البقرة : الآية ٢٨٢.

خلاصة البحث

عرّف الفقهاءُ الشهادةَ بأنها: إخبار صدقٍ لإثبات حقّ بلفظ الشهادة في مجلس القضاء، وتكون الشهادة بعد توّفر شروطها فرض كفاية، وكذلك حكم تحمّلها، فإذا قام اثنان بالغرض المقصود في الشهادة تحمّلا وأداء سقط عن الباقين، ولكن يصبح أداء الشهادة فرض عين بعد التحمّل إذا لم يكن هناك أحد غيره.

لا خلاف بين الفقهاء في قَبول شهادة المرأة في المال، أمّا في الحدود فالجمهور على عدم قَبول شهادتها، خلافا للظاهرية.

واتّفق الفقهاءُ أيضا على قبول شهادة النساء منفرداتٍ فيما لا يطّلعُ عليه الرجالُ مثل الولادة والبكارة والثُيوبة والحيض والاستهلال واثبات الرضاعة، ومن هنا يظهر دور شهادة المرأة في إثبات الأحكام الشرعية التي لا يطّلع عليها أحد من الرجال سواهنّ.

پوختەی لێکۆڵینەوەکە

زانایانی فیقهی ئیسلامی بەم شێوەیە شایەتدانیان پێناسەکردووەکە: هەواڵدانێکی ڕاستگۆیانەیە بۆ چەسپاندنی مافێك بە ووشەی شایەتدان لە ئەنجومەنی قەزادا، وە حوکمی شایەتدان و هەڵگرتنی ئۆباڵی، فەرزی کیفایەیە دوای هەبوونی سەرجەم مەرجەکان، هەر کاتێك دوو کەس هەستان بەئەنجامدانی کاری شایەتمانییان ئەم شایەتمانییە لەسەر ئەوانی تر لا دەچێت، بەڵام هەندێ جار ئەم شایەتمانییە دەبێتە فەرزی دیاری کراو لەسەر ئەو کەسەی کە شایەتمانییەکەی هەڵگرتووەو هیچ کەسێکی تریش نییە جگە لەو.

زانایان هەموویان کۆکن و یەکدەنگن لەقبوڵکردنی شایەتمانی ئافرەت لە سامان و ماڵدا، بەڵام لە حدودی شەرعیدا یەك دەنگ نین، لای زۆربەی زانایان قبوڵ ناکرێ، بەڵام لای زاهیریەکان قبوڵ دەکرێ.

وەهەروەها یەکدەنگن لەسەر قبوڵکردنی شایەتدانی ئافرەتان کە بەتەنها بن و پیاویان لەگەڵ نەبێ، لەو کاروبارانەی کەپیاو ناتوانێ لێیان ئاگادار بێت چونکە تایبەتن بەئیش و کاری ژنانەوە، وەك: کچێنی و منداڵبوون و سوڕی مانگانەو مامانی و شیرخواردنی منداڵان و هەموو ئەو ئیش و کارانەی کە تەنها ئافرەتان زیاتر ڕۆڵی خۆیان تیادا دەگێڕن، ئەوەتا لێرەوە ڕۆڵی شایەتمانی ئافرەت دەردەکەوێ لە جێگیربوونی ئەو حوکمە شەرعییانەی کە جگە لەوان هیچ پیاوێك لێی ئاگادار نیە .

Abstract

Known scholars defined witnessing as telling the truth to prove the rightness by testimony in the Judicial Council and it is by availability of testimony conditions, imposed adequacy, and holding accountability. If the two people have completed the requirements in the witnessing acceptance and performance, the duty will fall from the rest, but the testimony becomes an individual duty after endurance if there is no one else.

There is no disagreement among scholars in accepting the testimony of a woman about financial issues, but majority of them do not accept her testimony about Islamic punishment rules contrary to Alzahiria doctrine.

Scholars agreed to accept the testimony of women individually in what is concerned to them such as birth and virginity and widow and menstruation and breast-feeding initiation and commencement. And here, the role of the woman's testimony appears to prove the legal provisions that are not seen by no men except them.

.

قائمة المصادر والمراجع

بعد القرآن الكريم

١- أصول الفقه الاسلامي: للدكتور أمير عبد العزيز، القاهرة، دار السلام.

٢- الإحسان في تقريب صحيح ابن حبان: لمحمد بن حبان بن أحمد بن حبان الدارمي، البُستي، تحقيق وتخريج وتعليق: شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الأولى، ١٤٠٨ هـ - ١٩٨٨ م.

٣- البحر الزخار الجامع لمذاهب علماء الأمصار: للمرتضى (ت ٨٤٠ هـ) ، دار الرسالة، الطبعة الثانية، (بدون سنة الطبع).

٤- بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع: لعلاء الدين أبي بكر بن مسعود الكاساني (ت٥٨٧هـ)، تحقيق: علي محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود، بيروت، دار الكتب العلمية، الطبعة الثانية، ٢٠٠٣م.

٥- تاج العروس من جواهر القاموس: لمحمّد بن محمّد بن عبد الرزّاق الزَّبيدي (ت ١٢٠٥هـ) تحقيق: مجموعة من المحققين، دار الهداية.

٦- تبيين الحقائق شرح كنز الدقائق: لفخر الدين عثمان بن علي الزيلعي(ت ٧٢٣ه)، مصر، المطبعة الأميرية ببولاق، ١٣١٣ هـ.

٧- تكملة المجموع بشرح المهذّب للنووي، تحقيق: على محمد معوض وآخرون، بيروت ، دار الكتب العلمية، الطبعة الأولى، ٢٠٠٣م.

٨- الجامع لأحكام القرآن: لأبي عبد الله محمد بن أحمد القرطبي (ت ٦٧١ هـ)، تحقيق: هشام سمير البخاري، بدون الطبعة، دار عالم الكتب، الرياض، ٢٠٠٣م.

٩- الجناية على الأطراق في الفقه الإسلامي: الدكتور نجم عبد الله العيساوي، الطبعة الأولى، دار البحوث للدراسات الإسلامية وإحياء التراث، دبي، ٢٠٠٢م.

١٠- حاشية الجمل شرح منهج الطلاب: لسليمان بن عمر بن منصور العجيلي الأزهري، المعروف بالجمل (المتوفى: ١٢٠٤هـ)

١١- ردّ المحتار على الدرّ المختار شرح تنوير الأبصار: لمحمد أمين الشهير بابن عابدين(ت ١٠٨٨)، تحقيق: علي محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود، الطبعة الثانية، دار الكتب العلمية، بيروت ، ٢٠٠٣م.

١٢- سنن أبي داود : لأبي داود سليمان بن الأشعث السجستاني(ت ٢٧٥ه)، دار الكتاب العربي ـ بيروت ،.

١٣- سنن الدار قطني: لعلي بن عمر الدار قطني (ت ٣٨٥ هـ) ، تحقيق: السيد عبد الله هاشم اليماني، القاهرة، دار المحاسن للطباعة، بدون الطبعة وتأريخها.

١٤- صحيح البخاري: لمحمد بن إسماعيل البخاري (ت ٢٥٦ هـ) ، تحقيق: محمد زهير بن ناصر الناصر مع تعليق د. مصطفى البغا، دار طوق النجاة، مصورة عن السلطانية بإضافة ترقيم محمد فؤاد عبد الباقي، الطبعة الأولى، ١٤٢٢هـ.

١٥- صحيح مسلم: لأبي الحسين مسلم بن الحجّاج (ت ٢٦١ هـ)، دمشق، دار الفيحاء، الطبعة الثانية، ٢٠٠٠م.

١٦- الطرق الحكمية في السياسة الشرعية: لابن القيّم الجوزية (ت ٧٥١ هـ)، تحقيق: د. محمد جميل غازي، مطبعة المدني، القاهرة، بدون الطبعة والتاريخ.

١٧- فتح القدير شرح الهداية، لكمال الدين محمد المعروف بابن الهمام، (ت ٨٦١ هـ)، الطبعة الأولى، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٣م.

١٨- الفقه الإسلامي وأدلّته: الدكتور وهبة الزحيلي، الطبعة الرابعة، دار الفكر المعاصر، دمشق، ٢٠٠٤م.

١٩- فقه الجعفر الصادق: لمحمد جواد مغنية، الطبعة الأولى، دار العلم للملايين.

٢٠- قاموس المحيط: لمجد الدين محمد بن يعقوب الفيروزآبادي (ت ٨١٧ هـ)، الطبعة الثانية، دار إحياء التراث العربي، بيروت، ٢٠٠٣م.

٢١- قواعد الإثبات الشرعي: للمحامي صباح سلمان المفتي، الطبعة الثانية، المكتبة القانونية، بغداد، ٢٠٠٦م.

٢٢- كشّاف القناع عن متن الإقناع: لمنصور بن يونس البهوتي (ت ١٠٥١ هـ)، الطبعة الأولى، دار إحياء التراث العربي، بيروت، ٢٠٠٠م.

٢٣- المحلى: لأبي محمّد علي بن أحمد بن حزم الظاهري (ت٤٥٦ هـ)، تحقيق: أحمد محمّد شاكر، دار إحياء التراث العربي، بيروت، الطبعة الأولى، ١٩٩٧م.

٢٤- مختار الصحاح: لمحمد بن أبي بكر الرازي، (ت ٦٦٦ هـ)، دار الرسالة، كويت، ١٩٨٣.

٢٥- المرأة في الفكر الإسلامي: للدكتور: جمال محمد فقي رسول الباجلاني، المكتبة الوطنية، بغداد، ١٩٨٦م.

٢٦- المصباح المنير: لأحمد بن محمد الفيومي (ت ٧٧٠ هـ)، المكتبة العلمية، بدون الطبعة والتأريخ، بيروت.

٢٧- مغني المحتاج في حلّ ألفاظ المنهاج: لمحمد بن الخطيب الشربيني (ت ٦٧٦ هـ)، الطبعة الثالثة، دار المعرفة، بيروت، ٢٠٠٧م.

٢٨- المغـــني: لأبـــي محمـــد عبـــد الله بـــن أحمـــد ابـــن قدامـــة المقدســـي، (ت ٦٢٠ هـــ)، ويليـه الشرح الكبير، تحقيق: د. محمد شرف الدين الخطاب، دار الحديث، القاهرة، ٢٠٠٤م.

٢٩- مواهب الجليل شرح مختصر خليل: لأبي عبد الله محمد بن عبد الرحمن المعروف بالحطاب، (ت ٩٥٤ هـ)، الطبعة الأولى، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٩٥م.

٣٠- الموطأ: للإمام مالك، بشرح الزرقاني، لمحمد بن عبد الباقي بن يوسف الزرقاني المصري الأزهري(ت ١١٢٢ه)، تحقيق: طه عبد الرؤوف سعد، مكتبة الثقافة الدينية ،القاهرة، الطبعة: الأولى، ١٤٢٤هـ - ٢٠٠٣م،

٣١- النهاية في غريب الحديث والأثر: لمجدّ الدين ابن الأثير: تحقيق الشيخ عادل أحمد عبد الموجود والشيخ علي محمد معوض، بيروت، دار الكتب العلمية، الطبعة الثانية، ٢٠٠٣

٣٢- نهاية المحتاج: لشمس الدين ابن شهاب الدين الرملي، الشهير بالشافعي الصغير، (ت ١٠٠٤ هـ)، بيروت، دار إحياء التراث العربي، الطبعة الأولى، ٢٠٠٥م.

٣٣- الهداية شرح بداية المبتدي: لبرهان الدين المرغيناني، مع شرح فتح القدير للكمال ابن الهمام، (ت ٨٦١ هـ)، بيروت، دار الكتب العلمية، الطبعة الأولى، ٢٠٠٣.

فلسفة الديانة الزرادشتية

أ.م.د.عماد عبد القادر محمد سعيد

جامعة رابه رين

فاكلتي العلوم االإنسانية/قسم التاريخ

تمهيد :

إن دراسة أية حركة دينية ، أو الخوض في الاديان التي كانت قائمة من قبل وربط عقائدها بعقائد الحركات التي جاءت بعدها بفترة وجيزة أو حتى لقرون عدة ، والتي كانت تحمل تعاليم ومبادئ متشابهة ، لا يعد عملاً كافياً ، إلا إذا إستطاع الباحث من فهم أُسس تلك الاديان والمعتقدات القديمة والسبر في غور عقائدها ، وتحليلها تحليلاً علمياً، من دون تحيز ، ومحاولة الكشف عما يكتنفها من غموض ، ومن ثم مقارنتها مع الحركات التي تلتها .

إن ما ذُكر سابقاً ينطبق على إحدى أبرز الاديان التي ظهرت في بلاد فارس وما جاورها ، وبالتحديد في كوردستان ، تلك المنطقة التي يمكن اعتبارها زبدة وخلاصة تاريخ الشرق القديم ، نظراً للتمازج الحضاري الذي جرى تمثيله في المنطقة المذكورة ، فنرى فيها فنوناً وتأثيرات أشورية وأكدية ولولوبية وعيلامية واخمينية ومقدونية ، وغيرها من الاقوام التي مرت بها أو أقامت دويلات فيها ، فهذه المنطقة ،وأعني بها كوردستان ، مرت بها حضارات مختلفة ، وأفكار متباينة ، لكن أبرز تلك الافكار والاديان التي كانت لها تأثير جلي على كوردستان ، هي الديانة الزرادشتية ، التي أثرت بشكل أو بأخر على العديد من الافكار والاراء التي كان يُنادي بها بعض المدارس الفكرية والفلسفية والفرق التي ظهرت في العصور الاسلامية ، ورغم إنحصار افكار الزرادشتية في بعض الفترات ، ومرورها بفترة ركود والتي يمكن الاطلاق عليها بفترة الخريف لتلك الديانة ، لكن افكارها وبعض مظاهرها بقيت تؤدى هنا أو هناك في كوردستان ومناطق اخرى ، من قبل بعض الاديان في الوقت الحاضر ، ولعل من أبرز هذه الاديان التي يمكن الاشارة اليها – على سبيل المثال لا الحصر ، هي الديانة الايزيدية ، حيث بقيت بعض الطقوس الدينية الزرادشتية ماثلة بين الايزيديين .

من هذا المنطلق ، يمكن القول أن من أهداف هذه الدراسة المتواضعة ، هي محاولة تحليل بعض العقائد الدينية التي انتشرت في كوردستان في فترة من الفترات التاريخية ، تحليلاً علمياً ووفق أُسسٍ علمية ، محاولين في الوقت نفسه ، الا بتعاد قدر الامكان عن التعصب والانحياز ، والتي سار عليها مؤرخون غير قلة ، كما تم الابتعاد عن(النظرة المسبقة للتاريخ) و(النظرة الاحادية الضيقة) ، ليكون الهدف الذي نبغي إليه ، هو الوصول الى (أقرب نقطة) للحقيقة التاريخية .

المبحث الاول

أبرز الاديان الايرانية القديمة

١ – الاديان الايرانية القديمة

لقد شهدت منطقة الشرق الادنى القديم بروز هجرات الاقوام (الهندو – اوروبية) [١] ، والتي جاء ذكرها في بعض الالواح والكتابات التي تم العثور عليها في بلاد الاناضول واليونان ، حيث كانت لتلك الهجرات تأثيرات عديدة على مناطق الشرق الادنى بشكل عام ، وكوردستان بشكل خاص ، من النواحي الدينية واللغوية والفنية ، ونواحي اخرى يتعذر ذكرها ، فمجيء تلك الاقوام أدى الى جلب ألهتهم معهم الى مناطق سكناهم ، التي نزحوا إليها ، لاسيما تلك الالهة التي تمثل بعض الظواهر الطبيعية [٢] .

إن البيئة الطبيعية المحيطة بالشعوب لها تأثير بالغ ، وهذا التأثير أدى الى نشوء تأليه أو الاعتقاد بالوهية بعض العناصر الطبيعية ، فضلاً عن تقديم القرابين لها أي العناصر النافعة للانسان ، والتقرب اليها والرغبة في الاستمرار من نفعها ، ومن جهة أخرى تقديم القرابين للعناصر الشريرة للتخفيف من حدة غضبها والاتقاء من شرها [٣] ، وحسب إعتقاد الايرانيين القدماء ، فان الالهة الخيرة كانت تؤازرها ملائكة خاصة بها ، في حين أن الالهة الشريرة تعاونها عفاريت شرور [٤] .

إن تلك الافكار البدائية كانت لها أثرها العميق على الحياة الدينية في بلاد فارس ، بشكل عام ، وكوردستان بشكل خاص ، ففي بلاد عيلام (٥) على سبيل المثال ، لعب الدين دوراً حيوياً في حياة السكان ، حيث يمكن الاشارة الى أقدم الوثائق التي تشير الى اسماء بعض الالهة التي عبدت في العهد العيلامي ، وهي معاهدة الملك الاكدي (نرام– سين) (٢٢٩١–٢٢٥٥ ق.م)، مع أحد ملوك عيلام ، وقد حوت تلك المعاهدة أسماء نحو (٣٥) إلهاً ، ظلت أكثرها معروفة حتى نهاية دولة عيلام عام (٦٣٩ ق.م) ، ومن بين اسماء تلك الالهة التي وردت بين ثنايا تلك المعاهدة (بينكير ، خوبان ، خومبان ، انشوشيناك ، ناخينتي ... الخ) [٦] .

كذلك شاع في ايران وكوردستان قبل ظهور زرادشت ، الاعتقاد بالوهية (ميترا) [٧] ، فقد ذكر اسمها في إحدى الرسائل المتبادلة بين ملك ميتاني مع نظيره الحثي في القرن الرابع عشر ق.م [٨] ، وقد وصف أحد مؤرخي اليونان طقوس وعبادة تلك الالهة التي كانت شائعة في العصرين (الميدي والاخميني) ، وكان على رأس الالهة (ميترا) ، التي بلغت منزلة وشأنا مقدساً ، لاسيما في عهد الملك الاخميني (داريوس) (٥٢٢–٤٨٦ ق.م) ، حيث اضيفت الى مجمع الالهة الايرانية (بانثيون) [٩] .

وفي القرن السادس قبل الميلاد تطورت العقائد في ايران ، من خلال تأكيدها على المظاهر الروحية دون المادية ، فحل اله (النور) (اهورامزدا) في المرتبة الاولى بدلاً من (ميترا)، وعرفت تلك الديانة ب(المزدية)، نسبة الى (مزدا)، وامتازت عقائدها بالابتعاد عن التعقيدات ، وقربها من التجرد الروحاني في مظاهر العبادة ، فلا هياكل ولا معابد ولا أصنام ، بل مذبح حجري منصوب في العراء يضرم عليه الكهنة النار[١٠].

والجدير بالذكر أن الاله (ميترا) إله أري الاصل ، وبتعبير أدق أن منشأه الاساسي وظهوره على مسرح الحياة الدينية إنما كانت على اراضي ايران ، وقد عبد على اعتباره إلهاً للشمس ، وإلهاً محارباً في الوقت نفسه ، ويعزو السبب في تميزه بتلك الصفة الى قدرته على قتل الثور المقدس ، كما أن بعض النصوص تشير الى محاربته للقوى الشريرة [١١] .

من جهة اخرى ، وبما أن (أهورامزدا) يعد الاله الخير ويدعو الى شيوع السلوك الاخلاقي بين الناس، ويحثهم على عمران الارض ، كما عد إلهاً له موطن ، في حين أن (أهريمن) يعبر عن الشيطان ويدفع الانسان الى ممارسة الخطيئة وفعل الشر ، واعتقد الايرانيون أن البدو واللصوص هم من عبدة (أهريمن) ، فانه على هذا الاساس وبمرور الزمن أصبح (مزدا) أو (أهريمن)الاله الاعلى للايرانيين ، باعتبارهم سكاناً مستقرين يملكون فكراً وثقافة ونظم سياسية يؤطر لعلاقاتهم ، لذا بالامكان القول أن الديانة (المزدية) كانت الديانة الاقدم من الديانة الزرادشتية ، التي ظهرت بعد ذلك (١٢) .

مما ذكر سابقاً، يمكن القول أن الزرادشتية تأثرت الى حدٍ ما بالاديان الايرانية القديمة ، وهذا ماتوصل اليه أحد الباحثين حينما أشار:((لقد أتى زرادشت بدين جديد ، وليس معنى ذلك أن كل ما أوتى به من ابتكاراته الخاصة ، وأنه لم يتأثر بما سبقه من العقائد الوثنية الايرانية ، فالحق أن لعقيدته أساساً في الديانة القومية الارية او الايرانية القديمة)) (١٣) .

وهذا أمر طبيعي بأن تتأثر أية ديانة بالبيئة التي نشأت فيها ، فمن المستحيل فرض ديانة جديدة على بيئة أو موطن تغلغلت فيها العقائد بين أوجه المجتمع كافة ، وهذا ينطبق على المجتمع الذي ظهرت فيها الزرادشتية ، واعني بلاد فارس وماجاورها ، بما في ذلك كوردستان ، حيث تغلغلت جذور الوثنية فيها وبرزت صفة كثرة وتعدد الالهة التي كانت السمة البارزة لديانة تلك المنطقة ،لذا فمن المحتمل أن زرادشت علم أن محاربة الافكار القديمة لاتكون عن طريق نفيها بشكل كامل ، إنما يكون بشكل تدريجي ، وذلك بواسطة كسب قلوب الناس للديانة الجيدة ، وبعدها تأتي الخطوة الثانية وذلك بمحاربة الاراء والافكار التي تخالف نظرة ديانته ، فضلاً عن إعلانه حرباً شعواء –إن صح التعبير– على الافكار والافعال الشريرة والطالحة .

٢- الزرادشتيه :

تباينت الاراء حول اسم زرادشت ، فمن المصادر ذكرت اسمه بصيغ مختلفة ،منها (زردشت ،زرتشت وزرادهشت) ، ويذكر في الافستا بشكل (زرادسترا) ، فيما حوره الاغريق الى (زرواستر)، وهذا الاسم في اللغة الايرانية القديمة يعني (الجمل الاصفر) ، فالكلمة مركبة من مقطعين (زرا) وتعني (الاصفر) و(اشترا) اي الجمل ، كما ورد ذكره في بعض المصادر الاسلامية باسم (زرادشت بن بورسب) ، وكان أبوه من أذربيجان وأمه من الري (١٤) ، بمعنى أن موطنه كان في القسم الكوردي من مقاطعة أتروباتين (أذربيجان الحالية) (١٥) ، وعلى الرغم من ذلك فقد إختلفت الاراء في تحديد الفترة التي عاش فيها زرادشت ، إلا أن بعضاً منها حددت ولادته بحوالي ٦٦٠ ق.م (١٦) .

من جهة أخرى انقسم الباحثون في شخصية زرادشت الى ثلاث فرق :-

١– فريق ينكر وجوده ويرون أنه شخصية إسطورية نسجت حولها طائفة من العقائد والتقاليد والعبادات التي كان يسير عليها الايرانيون ، وهذا الفريق لم يستند الى دليل مقنع فيما ذهب اليه .

٢– وأخر يرى أنه شخصية اسطورية حقيقية وانه هو (ابراهيم الخليل) نفسه ، وان اسفار الافستا هي صحف ابراهيم ، وهذا رأي ضعيف ايضاً ، بدليل أن زرادشت ظهر في القرن السابع ق.م ، في حين كان ظهور ابراهيم –عليه السلام– في حدود القرن السابع عشر ق.م ، كما أن زرادشت نشأ باذربيجان ، احدى مقاطعات ميديا في ايران ، بينما نشأ ابراهيم في أور.

٣–الرأي الثالث وهو الاصح ، يذهب الى أن زرادشت شخصية حقيقية لا غبار عليها (١٧).

عاش زرادشت في فترة سادها الفوضى والاضطراب ، لاسيما وأن المناطق التي عاش فيها تعرضت لحروب واضطرابات وتفشت الامراض والاوبئة ، ناهيك عن انتشار أديان وثنية متعددة فيها، مما كان له تأثير كبير على زرادشت ، فقرر التنسك لعله يستطيع ان يصل كنه الخير والشر ، لكي ينقذ الناس مما هم فيه من تدني وانحطاط في مختلف الجوانب ، فقصد احدى الجبال ، حتى جاءه الالهام فيما يبحث عن كنهه من منظر الشمس عند المغيب ، فأدرك أن اليوم ينقسم الى الليل والنهار ، أي أن العالم ينقسم الى خير وشر [١٨] .

كان إهتمام زرادشت ينصرف في المقام الاول الى الشرور التي تثقل كاهل الحياة الانسانية ، وهذا الاهتمام يمكن اعتباره الموقف الاساسي للزرادشتيين بإزاء التاريخ ، مقاومة حامية الوطيس ، حرب لاتتوقف في وجه البشر بجميع أشكاله ، ولم يحاول أن يفسر الشر بصفته وهماً ، ولم يؤيد في أي وقت الفرار من الحياة الجارية والخروج من العالم [١٩] .

أراد زرادشت أن ينشر دعوته بسرعة لذلك نراه يدعو الملك (وشتسب) لدخول دينه ، فأجاب الاخير دعوته [٢٠] ، تبعه في اعتناق الديانة الجديدة حاشيته وكبار وزرائه ، ولم تمض إلا فترة قصيرة حتى اعتنق هذه الديانة ، معظم أهل ايران والبلاد المجاورة ، لاسيما الهند ومناطق اخرى[٢١] .

يمكن القول أن المعتقدات الزادشتية وانتشارها ، كان له تأثير يذكر على الكيانات السياسية التي وجدت لها موطئ قدم في ايران بشكل عام ، وفي كوردستان بالاخص ، ولاسيما في عهد الدولة الميدية ، ففي عهد الدولة المذكورة شهدت أرضية خصبة لانتشار الزرادشتية ، حيث خصص الملوك الميديون أخصب وأجود الاراضي للاماكن الدينية والموغ (أي كبار رجال الدين) ، مما سنح المجال لتلك الديانة بتعاليمها لتصبح أساساً للمستقبل [٢٢] ، فضلاً عن ذلك حاولت الدولة الميدية الحفاظ على كيانها ، وذلك باتخاذ دين رسمي موحد للدولة ، والتعاون مع رجال الدين الزرادشتيين ، ونتيجة لذلك كان (الموغ) ينشرون مبادئهم الدينية بين الناس ، بتكليف من الملوك الميديين [٢٣]، وهذا التعاون أو التحالف –ان صح القول– بين السلطة الزمنية المتمثلة بالملوك الميديين ،والسلطة الدينية ،ونعني بهم الموغ ورجال الدين، كان الهدف منه توطيد دعائم الدولة والنظام ، مما يكفل وحدة كيان الميديين ، ويجعلها قادرة على الازدهار والنمو، وبذلك سبق ملوك ميديا ، ملوك الدولة الساسانية في اتخاذ تعاون ثنائي بين الطرفين، كما سبقوا بشكل فعلي وعملي ، مؤسس الاسرة الساسانية (أردشير)(٢٢٦–٢٤١ق.م)، الذي كان يؤكد على أن الملك والدين أخوان توأمان لا قوام لاحدهما إلا بصاحبه .

وعلى الرغم من ذلك ، فان ظهور طبقة الكهنة ، وعليهم رئيس كبير يجمع في يديه السلطة الدينية للزرادشتيين ، والتي أخذت على عاتقها مهمة نشر تعاليم ديانتهم ، كانت السبب في التغييرات التي طرأت على تعاليم الديانة السالفة الذكر [٢٤] ، وحسب رأي العالم الاثاري الالماني(هرتل) ، فان الموغ غيروا تعاليم وطقوس الديانة الزرادشتية ، ومن هذه التغييرات أو الاتيان بتعاليم جديدة، وضع الموتى في توابيت ودفنها ، وهذا الامر كان مخالفاً للزرادشتية في طورها الاول ، حيث كانت الجثث تترك عرضة للطيور الجارحة ، وقد برز في العصر الميدي دفن الملوك وكبار رجال الدولة بشكل لائق ، دون وضعهم في العراء ، مثلما كان معهوداً في بداية ظهور الزرادشتية ، ومن الامثلة على ذلك منحوتتا (قزقبان) و (كور و كج) [٢٥]، والتي تعدان قبوراً لبعض الملوك الميديين ، ولا زالت بقاياه ماثلة للعيان لحد الان ، وكما سبق الذكر فان هذا يعارض تعاليم الزرادشتية – التي دعت اليها في بادئ الامر– تلك التعاليم

التي إمتازت بانعدام التعقيدات فيها ، وقربها من التجرد الروحاني حتى في مظاهر العبادة ، فلا هياكل ولا معابد ولا أصنام ، بل مذبح حجري منصوب في العراء يُضرم عليه النار من قبل الكهنة الزرادشتيين .

وقد بينت إحدى الابحاث الحديثة المتخصصة في الدراسات الزرادشتية ، أن الذين خلفوا زرادشت في نشر عقائده ، لم يفهموا رسالته بشكل كامل ، ولم تكن لديهم نواميس حية وموثوقة لترشدهم ، بل ا نهم انغمسوا خلال العصر الاخميني وبعده في تحررية ولا تفريقية كانت متضاربة تماماً مع روح زراشت ، كما انهم –أ ي الذين أتوا بعد زرادشت ومنهم رجال الدين – ذهبوا الى حد المتطرف في العصر الساساني ، وحاولوا فرض عقيدة تقليدية محافظة صارمة ، لم يستطع أن يتحملها إلا عدد قليل ، فضلاً عن ذلك أنهم فسروا رسالة زراشت وفق مذهب ثنوي [٢٦] .

ورغم إنتشار الزرادشتية ، وما حدث فيها من التغييرات في بعض عقائدها وطقوسها الدينية ، فهذا لايعني أنها لم تلق الصعوبات والعراقيل ومخاطر جمة ، فظهر ت عوائق في المحيط نفسه الذي انتشرت فيه الزرادشتية ، إذ برزت الى الواجهة بعض التيارات الفلسفية والدينية –إن صح التعبير– وقد تراوحت تلك التيارات بين الاتباع للزرادشتية والخروج عليها ، مما جعلت الزرادشتية تتعرض لتحدٍ خطيرٍ هددها بالصميم ، فواجهت خطرين أحدهما داخلي والمتمثل بظهور الحركتين المانوية[٢٧]، والمزدكية [٢٨]، اللتان لعبتا دوراً في إضمحلال المعتقدات الزرادشتية شيئاً فشيئاً ،
وكانت لها مؤشرات في ضعف تلك الديانة ، أما الخطر الثاني الذي تعرضت له ، فكان الخطر الخارجي ، إثر الغزو المقدوني تحت قيادة (الاسكندر المقدوني) (٣٥٦–٣٢٣ق.م) لايران ، حيث تعرضت الزرادشتية لضربة قوية عندما قام الاسكندر باحراق الافستا [٢٩] ، فظلت نصوصها أو بعضها في حوافظ كبار رجال الدين ، يتناقلونها ويتناقلها الناس عنهم شفاهة ،وفي النصف الاول من القرن الاول الميلادي شرع (ولكاش الاول) (٥١–٧٨ م) أحد ملوك الاسرة الفرثية (الاشكانية) ، في تدوين مابقي من حوافظ من الافستا ، وأكمل عمله هذا في القرن الثالث الميلادي الملك الساساني (أردشير الاول) (٢٢٤–٢٤١ م) ، الذي أمر بجمع تعاليم زرادشت في مجلدٍ واحدٍ [٣٠] .

المبحث الثاني
فلسفة الديانة الزرادشتية

من خلال الرجوع الى تلك المصادر التي تتناول الديانة الزرادشتية وتاريخ ظهورها وما يخص معتقدات تلك الديانة والمراسيم والطقوس الدينية لها ، يمكن القول الى أن الفكر الزرادشتي كان يرتكز على تصور (ميتافزيقي ، وانساني) في نفس الوقت ، أي بمعنى أن ما يحدث في الارض يحدث في السماء، فالظواهر الطبيعية سواءاً أكانت مجردة أم مشخصة إنما تقابل دلالة سماوية متعالية وغير مرئية ، وهو أيضاً معرفي (إنساني) ، لانه يبحث في وجود الانسان ورابطه مع الاخر الطبيعاني والانساني والاجتماعي ، ويرى البعض بان سيطرة العقيدة (الاثينية) في الزرادشتية المتمثل بوجود اله الخير (أهورامزدا) ، وقوى الشر (أهريمن) ، والصراع القائم بين قوى الكون مافوق الطبيعة ، فالعالم مافوق الطبيعي (الميتافزيقي) لايختلف عن العالم الطبيعي (الكوني) ، وهذا الامر إنعكس على البشر [٣١] .

تعددت الافكار والاراء التي نادت بها الزرادشتية ، وهذا التعدد في الاراء إنما ينبع بالدرجة الاساس الى تعمقها وغوصها في الكثير من المجالات ومناحي الحياة ، فضلاً عن عدم إهمال الجوانب الاخرى التي تتعرض للمسائل الكونية والميتافزيقية ، كما سبق الذكر، ونظراً لكثرة تلك الافكار وضيق المساحة لذكرها جميعاً ، فقد إرتأى الباحث المتواضع الى استعراض بعضاً منها وفق منهج علمي دقيق ، مبتعدين قدر الامكان عن الاطالة ، والخروج عن نطاق البحث .

١-الوحدانية والتثنية أو الثنائية (دواليزم):

إختلف الباحثون حول الديانة الزرادشتية وبرزت تساؤلات عديد حولها ، ولعل اهم تلك الاسئلة التي طرحت واصبحت مثار جدل بين الباحثين والمتعمقين في الدراسات الدينية والزرادشتية على حدٍ سواء ، هل أن الديانة السالفة الذكر كانت تدعو للتوحيد أم أنها أقرب للفكر الثنائي (الدواليز) ؟ ، وقد إستند الباحثون في دراساتهم على بعض الادلة التي تثبت أو تنفي الفكر الوحداني للزرادشتية ، فذهبت بعض الدراسات الى تبني الفكرة القائلة بان ثيولوجيا الزرادشتية هي ثنائية ، أي أن هناك نظامان إلهيان هما (أهورامزدا) (أهريمن) ، كما أن هناك (سبتاميئنو/سبتامينو) أي (الموجود الصالح) و(انكه ر ميئنو/ انكرامينو) أي (الموجود الشر) وهما كائنان للخير والشر ، فاي شخص إذا كان صالحاً فهو قسم من (سبتامينو) ، أما الشخص الذي يكون سيئاً وطالحاً فيعد قسماً من (انكرامينو) ، والقسمان في تضاد مستمر ودائم ضد بعضهما البعض ، من هذا المنطلق فقد إتجهت الفئة الاولى من الباحثين الى القول بان الزرادشتية إستندت على الاعتقاد والفكر الثنائي ، أما الفئة الاخرى من المختصين بالديانة الزرادشتية فخالفت الفئة الاولى بخصوص ما ذكر سابقاً ، بل انها حاولت تحليل وإحياء الدين الزرادشتي ، ورأت أن الفكر العالمي يتوجه نحو الايمان بوحدانية الاله [٣٢]، فقد أكد (گـراي) بان الزادشتية بعيدة عن الثنائية (الدواليزم) ، وهي في الاساس ديانة وحدانية ، وقال أخر بان الجديد الذي جاء به زرادشت هو بدل الالهة المتعددة التي كانت تعبد من قبل ، وضع مكانها إله عالم هو (أهورامزدا) ، ويقول مختص أخر بأن : (زرادشت كان عابداً واقعياً لاله واحد ، وكان أهورامزدا بالنسبة إليه يعني بالكامل معنى الكلمة الواقعية ويحسبه الهاً واحداً) [٣٣] .

يتبين مما سبق ، أن الزرادشتية أنكرت الوثنية المتمثلة بتعدد وكثرة الالهة ودعت الى الايمان باله واحد (أهورامزدا) ، الذي هو قديم وأزلي مجرد من جميع شوائب المادة منزه عن أدران النقص ، وهو موجود في كل مكان ، ولكنه لا يرى في أي مكان (٣٤).

مهما يكن فان ثيولوجيا زرادشت ليست ثنائية بين قطبين (الخير والشر) ، فالغيرية ليست على المستوى الاول للخلق ، بل على المستوى الثاني الفعل ، بمعنى إن فكرة الشر لم تتأت من الاصل (الجوهر) ، بل من الفعل بعد الخلق ، وهو يوازي (إبليس) في الثيولوجيا الاسلامية ، وهذا واضح من أحد أقوال زرادشت : (سبتامينو يعلن للروح الخبيثة في بداية الوجود ، لا أفكارنا ولا نظرياتنا ولا قوانا العقلية ولا خياراتنا ولا أقوالنا ولا مشاعرنا ولا أرواحنا على وفاق) (٣٥).

وقد بينت إحدى الدراسات ، أن الثنائية في الزرادشتية هي نظرية أكثر من كونها حقيقة ، لانه بحسب التعاليم الزرادشتية فستأتي فترة سيدحر فيها (أهورامزدا) القوى الشريرة ويتغلب عليها بمساعدة جميع الاخيار من أجل الخير ، فتتحرر الدنيا أخيراً من الموت والشر وتحكم الى الابد من قبل (أهورامزدا) ، وتوصلت تلك الدراسة أثناء تطرقها لتلك الديانة الى نتيجة مفادها أن الزرادشتية في نظرتها العالمية النهائية هي ديانة توحيدية (٣٦) .

وعلى الرغم من ذلك فان الديانة الزرادشتية أخذت شيئاً فشيئاَ تنحى منحاً أخر ، ولم تبق على عقيدة التوحيد كما جاء بها زرادشت في أول الامر ، بل حدثت فيها بعض التغييرات ، ويبدو أن أتباع الزرادشتية ويبدو أن أتباع زرادشت كانوا السبب في إحداث تلك التغييرات إذ أنهم جسدوا بعض الكائنات والمظاهر وقدسوها وصوروها ، وقد رأى أحد الباحثين بوجود شبه بين المسيحية ، التي كانت في بادئ الامر تستند على الوحدانية ، وبين الزرادشتية التي طرأت عليها التغييرات ، فانقلبت الوحدانية التي جاء بها مؤسس الزرادشتية ، شركاً لدى عامة الشعب (٣٧) .

المهم في الامر أنه لم يبن الزرادشتيون المعابد في بادئ الامر ، ولم يرسموا أي صور ل (أهورامزدا) ، لكن بعد ذلك أخذوا يرسمون صورة الاله الحكيم (أهورامزدا) ، ونزولاً عند أمر الملك الاخميني داريوس الاول حفروا رسم الرب الحكيم على حجر أقاموه في عاصمة فارس ، كما أمر الملك الاخميني (ارتاكسيراكس الثاني) (ارتحشتا الثاني) بإقامة التماثيل في عدد من مدن فارس ، وفي عصر أخر وبالتحديد في العصر الساساني عمل ملوك هذه السلالة على تعظيم وتبجيل الزرادشتية ، فبني في عهدهم عدد كثير من معابد النار في مختلف أنحاء بلاد فارس ، وقد بنيت تلك المعابد من الحجارة أو الطين غير المشوي ، كما احتوى كل معبد من تلك المعابد على محراب فيه نار مقدسة (٣٨) .

٢- الاخلاق العملية:

قبل التطرق الى فكرة الاخلاق ومدى تغلغلها في فكر الديانة الزرادشتية ، وجب الاشارة الى أهم التعريفات التي قيلت بشأنها، حيث إختلف المعنيون باللغة العربية في تعريفهم للاخلاق ، ففي بعض المعاجم اللغوية جاء هذا اللفظ بمعنى (السجية والطبع والعادة) (٣٩) ، في حين أن مصادر أخرى عرفت اللفظ المذكور سابقاً : (في اللغة تعني العادة والطبيعة والدين والمروءة ، أما في عرف العلماء فهي ملكة تصدر بها عن النفس الافعال بسهولة من غير تقدم فكر وروية وتكلف) (٤٠) .

بخصوص تأثير هذه الفكرة في الزرادشتية فإن الديانة التي نحن بصددها ،لم تقف على حد النظر بل سار الى حد العمل ، ففي إحدى النصوص الدينية هناك إشارة واضحة بان على الانسان واجبات ثلاث تقع على عاتقه وهي : (أن يجعل العدو صديقاً ، والخبيث طيباً، والجاهل عالماً) (٤١) ، وأعظم الفضائل عنده التقوى والشرف والامانة والصدق هو الخطوة الاولى نحو أسس الاخلاق والفضيلة والصدق هو السعادة في العقل ، والعقل البشري يصل الكمال بالعلم والمعرفة عن طريق البحث في الذات ، وأن يتحلى بصفات الاخلاق الجميلة من أجل سعادة ورُقي العالم ، وأن يعمل على بناء مجتمع عادلٍ دون تمييز [٤٢] .

من جانب أخر ، فقد ركّز زرادشت على الجانب الاول المتمثل بالصدق والاستقامة ، وبيّن على المعركة المستمرة لهذا الجانب السالف الذكر ، مع الجانب الاخر ، واعني به الكذب والشر والفوضى ، هذا الجانب يعده زرادشت العدو الحقيقي له ولاتباعه ، وبتعبير لأخر يصف زرادشت نفسه بالعدو الحقيقي لتابع الكذب ومؤيد قوي لتابع الصدق ، فلا يمكن أن يكون هنالك أي نقاش وتفاوض للتسوية مع الشر ، بل يجب قهر العدو أو هديه ، ومن يلحق الاذى بتابع الكذب بالقول أو التفكير أو بيديه ، أو بهدي رفيقه الى الخير ، فانه يُنفذ إرادة الرب الحكيم ويرضيه على أتم وجه [٤٣] .

إن فكرة الاخلاق تغلغلت بين المجتمع الايراني ، ولم تقتصرالتمسك بهذه الفكرة على ابناء المجتمع فحسب ، بل برز تأثيرها حتى على ذوي السلطة الزمنية ، اي الملوك وكبار رجال الدولة والمسؤولين عن تسيير امور الدولة ، فعلى سبيل المثال لا الحصر ، يبين الملك الاخميني (داريوس) عداوته للكذب ، والتي سماها ب (دروز) ، ففي احدى النصوص التي خلفها ذلك الملك في نقش (بيستون) ، جاء :(انت ستكون ملكاً بعد ان تدافع بحزم عن نفسك من الدروز)، وفي نفس النقش رأى أن كل الفوضى بدأت عندما :(ازدهر ال– دروز– في البلاد) ، وهناك نص اخر لنفس الملك دونه على احدى الابنية الاثرية في مدينة (برسيبوليس) ورد فيه : (فليصن أهورامزدا هذا البلد من جيش العدو ومن القحط ومن الكذب – دروز–) [٤٤] .

من جانب أخر ، فقد أكد (داريوس) على العيش وفق الحقيقة وترسيخ العدالة على الارض، فيقول داريوس : (لم أكن عدواً ، لم أكن منافقاً ، لم أكذب ولم يكذب أحد من أفراد عائلتي ، تصرفت وفق العدالة ، ولم ألحق الاذى لا بالضعفاء ولا بالاقوياء) ، كما بين أنه كافأ الانسان الرائع بسخاء ، أما الانسان الرائع الشرير فعاقبه كما يجب ، ونظراً لان العدالة هي جوهر الزرادشتية ، فقد حاول داريوس أن يحقق العدالة الصارمة ، وقد تبين ذلك من أحد النصوص الراجعة لعصره ، إذ قال :(بفضل أهورامزدا أنا هكذا ، صديق المنصفين ولست صديقاً للاشرار ، لا أرغب في الشئ العادل ، ولا أرغب في أن يفعل أي انسان كان الشر دون أن يُعاقب) [٤٥] .

وهناك نصوص اخرى كتبت باللغة البهلوية ، وهي اشبه بارشادات ونصائح وجهها أب لاحد ابنائه ، وتتضمن تلك الارشادات مجموعة من القيم الاخلاقية ، منها على سبيل المثال الحلم والابتعاد عن الكذب والحسد والبغضاء وغيرها من الافكار الاخلاقية ، ونظراً لاهمية النص المذكور فقد إرتأينا الاشارة الى البعض من سطوره التي لها علاقة وثيقة بموضوع البحث الذي نحن بصدده ، حيث جاء فيها : (توجه الحكيم الى ابنه ، أعطاه نصحاً علمه ، اوصاه وأمره يابني لاتكن أثماً ، كي لا تحس بالهول ، كن شكوراً لتكون فاضلاً ، كن رشيداً لتكون غنياً ، كن شكوراً ليكون عندك أصدقاء جيدون ، كن راضياً وحليماً ليكون عندك أصدقاء

كثيرون ، احترز من الناس الحساد ، كما من أهريمان الكذاب ، الذي خلق الشر في هذا العالم ، ... اجلس في مكان ليمسكوا من يدك ويرفعونك الى الاعلى ، وليس في مكان اخر ، بحيث يمسكونك من رجلك ويسحبونك الى الاسفل ، لا تتشاجر مع احد ، لاتتقاتل من اجل المحل(المكان) ... لاتخدم روح الشر حتى في تفكيرك ،... راقب عيوبك بنفسك وبحرص وانتباه ، تكلم بعقلانية ، أي بصدق ، كن سلسلاً مع الاقارب والاصدقاء حسب الارشادات والواجبات ،... كن مجداً ، كريماً ، ذو ضمير حي ، ومتكلماً بليغاً ، وكل هذا يعود بالفائدة عليك ، لاتتمنى لاحد ما لا تتمناه لنفسك ، ... املك العقل والشجاعة والإقدام بين الجمع ، وعندما تكون أمام الرؤساء والحكماء إذا لم يسألوك لا تنطق بكلمة واحدة حتى ولو فكرت في القول ، وإذا سألوك فانطق بتلك الكلمات ولكن بعد تفكير ، لاتحلف ولا تطلب الدفاع في أثناء عقدك للاتفاق كي لا تكذب أو تجر الكذب ، لاتكن انتقامياً أو حسوداً لانهما لا يرفعان من شأن روحك ، ... وبسبب هاتين الصفتين فان جسدك يصير مقيتاً على الارض ، وستكون روحك محبطة ، ... تصرف مع الزوجة والاولاد بشكل أفضل وخير بقدر الامكان ، ويجب ان يعكسا في حديثك وارشادك وتعليمك لهم ، تذكر كل يوم في قرارة نفسك : أي عمل خير انجزته اليوم ، وأي إثم ارتكبته ، وأي فائدة وأي ضرر قمت بهما اليوم ، اختر واطلب الزوجة الذكية ، الصديق اللبق ، الاحسان الفعال لاجلك ، وإلا فلا تختر ، كي لاتلحق بك الحسرة والمصيبة ، لاتدع الحقد يدخل في نفسك ، ولاتتشاجر ابداً كي لا يفرح عدوك ، لا تكن مزاجياً ولا تعاشر الداعرة ، وإلا فإن كل الاثام التي ترتكبها تنتقل الى روحك ، كن كريماً على حساب أموالك وليس على حساب غيرك ، كي لاتجلب اموالك الخير لجسدك على حساب روحك ، أعطها للناس الطيبين والجديرين ، لأن الروح أبدية بينما الجسد فانٍ ، حاول أن تتصرف كأنما _ الحياة أبدية_ وكُل كأنك ستموت غداً) [٤٦] .

٣- حرية الإرادة :

لم ينظر زرادشت الى الانسان نظرة سلبية ، بل أعطاه إمكانية العقل والإرادة في الاختيار ، ولديه القوة بواسطة الفعل في صراعه بين الخير والشر في حياته اليومية ، وبالتالي فالعلاقة قائمة بين القصور الميتافزيقي والفيزيقي وللانسان حرية الارادة ، فهو لا يعاني من التعقيد والجبرية [٤٧] ، فالزرادشتية ترى أن بني الانسان ليسوا مجرد بيادق – إن صح التعبير– تتحرك بغير إرادتها في الحرب والصراع القائم بين الخير والشر ، بل إن لهم إرادة حرة ، لان الزرادشتية تريدهم شخصيات تتمتع بكامل حقوقها ، حيث بمقدورهم أن يختاروا (طريق النور) أو (طريق الكذب) [٤٨] ، ومن المحتمل أن الزرادشتية قد توصلت الى نتيجة مفادها أن الحرية هي جزء من التركيبة البيولوجية للانسان .

ويبدو أن هذه الديانة هي دين حرية الارادة ، فاعطى للانسان حرية إتخاذ إختياره بين الصدق والكذب ، لكن زرادشت في نفس الوقت كان يؤكد على إختيار جانب الصدق ، وبحسب رأيه فانه قد تم تقديم الصدق لمنفعة أتباعه الخاصة ، وتم تقديم الكذب الى المعلم الكاذب من أجل هلاكه ، ورغم أن زرادشت كان يعلم بان الصدق في جانبه حصراً ، لكنه من ناحية اخرى توصل الى رأي مفاده أن حرية الارادة تستلزم الحرية لاجراء الاختيار الخاطئ ، أي حرية إرتكاب الخطأ[٤٩] .

كما عد الزرادشتيون النفس حرة وهي مسؤولة أمام خالقها ، وعلى هذا الاساس فان الانسان حرُ وسيدٌ على مصيره ، فهو رب الجسد وهو سيد نفسه ، وسيد جميع الاشياء المخلوقة على الارض ، وبتعبير أخر أنه يمتلك أرادة حرة ويقدر أن يفرض إرادته على مخلوقات اخرى ، لا تستطيع أن تسيطر على رغباتها ، مثلما يستطيع الانسان ، كما أن هذه الديانة ترى أن (اهورامزدا)

الخالق هو خالق الارادة الحرة ، وتعني الارادة الحرة سيادة الانسان على رغباته ، ويكون الناس أحراراً في قبول الفضيلة أو رفضها واختيار الاثم (٥٠) .

وبالرجوع الى إحدى النصوص الدينية ، المتعلقة بالحوار القائم بين النفس الحسنة والخيرة المتمثلة ب (سبيتامينو) ، والنفس المدمرة والشريرة والتي تتمثل ب (انكرامينو) ، حيث تقول النفس الحسنة للنفس المدمرة في بداية الوجود : (لا أفكارنا ، ولانظرياتنا ، ولا قوانا العقلية ، ولا اختياراتنا ، ولا أقوالنا ، ولا أفعالنا ، ولا مشاعرنا ، ولا أرواحنا ليست على وفاق) ، من هذا النص يتبين بشكل جلي أن النفسين مختلفان ، إحداهما قديسة والثانية خبيثة ، وهذا الامر كان باختيارهما وليس بطبيعتهما (٥١) ، وعلى الرغم من أن الخير والشر تفيض عن أهورامزدا ، لكن الروح الخبيثة أي (انكرامينو) قد إختارت بحرية طريقته في التكون ومال للشر ، مع هذا لا يعتبر أهورامزدا مسؤولاً عن ظهور الشر ، لانه علم منذ البدء ما سيكون خيار النفس المدمرة ، لكنه في نفس الوقت لم يمنعها ، الامر الذي يعني أن الإله إما مفارق لكل نوع من المتضادات والمتناقضات ، أو أن وجود الشر يشكل الشرط المسبق لحرية الإنسان (٥٢).

٤–غاية التاريخ:

برزت تفسيرات عديدة حول الغاية الاسمى للزرادشتية من التاريخ ، ويبدو أن بعض التفسيرات التي نادى بها الكتاب والمؤرخون كانت بسيطة وغير معمقة ، حيث اشاروا اليها بشكل مقتضب في نتاجاتهم دون أن يخوضوا فيها ويحللوها بشكل واضح ، فهذا أحد الكتاب البريطانيين يشير الى أن الزرادشتية ترى أن افعال الانسان توزن بعد الموت بميزان ، فمن رجحت حسناته سيئاته انتقل الى السماء ، ومن رجحت سيئاته حسناته ذهب الى الجحيم حيث ينال العقاب المناسب للجريمة ، لكن ذلك لايعني النهاية في الزرادشتية ، فالجحيم الابدي بمنظور تلك الديانة هو التعاليم اللاأخلاقية ، والاله أي اهورامزدا لن يسمح لعباده أن يعانوا الى الابد ، لان الغرض من العقاب هو الاصلاح ، حتى إذا جاء يوم البعث أمكن أن يقوم الجميع بفضل المخلص لمواجهة الحساب الاخير ، وعندما يصبح الجميع أنقياء في النهاية ، فان الشيطان وجميع أفعاله سيتم تدميرها في نهاية المطاف (٥٣) .

وفي المقابل هناك تفسيرات أكثر دقة وتحليلاً ، ولعل التفسير الذي بينه (البان .ج .ويدجيري) من أبرزها ، حيث يرى أن الزرادشتية كانت لها تصور للتاريخ وموقف تجاه التاريخ ، فالاله هو الذي يمنع الارض وقبة السماء من السقوط وهو يسير نمو القمر ليصير بدراً ، وهو الذي يرده هلالاً ويحدد طريق الشمس والكواكب ....، وخلق الكائنات البشرية بارواحها واجسامها ، مانحاً إياها حرية الارادة ، أما العالم المادي فهو الحقل الذي خص به أهورامزدا في حكمته تاريخ الناس ، فاقام من اجل هذا العالم نظاماً أخلاقياً مطابقاً للمبادئ التي يجب على البشر ان يعيشوا تاريخهم وفقاً لها ، ولكنهم يملكون الحرية فهم يستطيعون تجاوز حدود هذا النظام ، كما أن زرادشت كان يعتقد بالخلود ، لذلك كان موضوع صلواته هو الخير على مدى الحياة الدنيا ، ثم المشاركة في مملكة السعادة التي تلي زوال الشر التام ، وفي الوقت نفسه اهتم زرادشت في المقام الاول الى الشرور التي تقع على عاتق الانسان ، وهو موقف يمكن اعتباره مهماً للزرادشتية تجاه التاريخ ، حيث هناك مقاومة حامية الوطيس وحرب لاتتوقف ضد الشر بجميع اشكاله ، ولم يفسر زرادشت والذين امنوا به الشر بصفته وهماً ، ولم يؤيد(الفرار من الحياة الجارية ، والخروج من العالم) ، بل على العكس وقف ضده ، وفي خضم كلام هذا الباحث عن التصور الزرادشتي للتاريخ يذهب الى ان الحكمة الالهية قد خلقت العالم ولسوف ينتهي

هذا العالم بتدخل من هذه الحكمة ، والتفريق التام ما بين الخير والشر اصبحت عقيدة كانت ترتكز على التعارض بين عالمين (عالم العادلين) و (عالم الاشرار) ، وكان هذان العالمان يشكلان مجموعتين متعاديتين واتجاهين عدوين في تاريخ البشر ، يشكل صراعهما شطراً عريضاً من هذا التاريخ ، وان الكفاح ضد الشر يستلزم مشاركة كل واحد ، وانه على كل جيل الاستفادة مما يحققه الماضي ، لذا فمن الضروري العمل من اجل خير الاجيال القادمة ، فانتصار الخير إذاً له أهمية إجتماعية ، وينجم عنه تجديد للعالم ويصبح البشر جماعة واحدة (٥٤) .

النتائج

من خلال ماتم عرضه سابقاً في هذا البحث تم التوصل الى عدة استنتاجات ، نلخص منها :

١–ان الديانة الزرادشتية لم تقتصر في اهتمامها بالجوانب العقائدية والروحية فحسب ، بل تعدتها الجوانب الاخرى منها الافكار الفلسفية ، وهذا لم يأت من فراغ ، بل جاء نتيجة التعمق فيها والتوغل الى أسرارها .

٢– لم تكن الزرادشتية ، في اول الامر، تولي إهتماماً بالغاً ببناء المعابد والشواهد العمرانية ، بل انها كانت تصرف اهتمامها الى بناء النفس الانسانية ، وتطهيرها وجعلها تتمسك بالقيم والمعايير الاخلاقية ، وبمعنى اخر انها حاولت بناء الذات الانسانية قبل البدء ببناء القصور والابنية .

٣– كما ساهمت الديانة الزرادشتية في نظرتها الى الانسان ، فعدته حراً مسؤولاً وسيداً على مصيره ، وهو يمتلك إرادة حرة ، ويقدر أن يفرض إرادته على مخلوقات اخرى ، كما أنه في الوقت نفسه سيد على الرغبات والميول .

٤–كانت للديانة التي نحن بصددها موقف تجاه التاريخ ، فغاية التاريخ عندها هو الوقوف ضد الشر بجميع انواعه وعدم الفرار من الحياة الحالية ، بل على العكس من ذلك يجب مشاركة الجميع في هذا الامر ، في سبيل خير الاجيال القادمة.

الهوامش

(١) للمزيد عن تلك الهجرات ينظر: فرج بصمه جي : أقوام الشرق الادنى القديم ، مجلة سومر، (بغداد : ١٩٤٧) ، مج١،ج١،ص٩٨، أحمد فخري : دراسات في تاريخ الشرق القديم ،مصر والعراق سوريا اليمن ايران ،ط٢، مكتبة الانجلو المصرية ، (القاهرة: ١٩٦٣)، ص٢٠٠-٢٠٤.

(2)J.P.Mallory:In search of the Indo-Europeans,Language,Archaeology and Myth,(London:1990),p24.

(٣)حاتم عبدالقادر:زرادشت الحكيم نبي قدامى الايرانيين حياته وفلسفته ، مكتبة نهضة مصر ، (القاهرة : ١٩٥٦) ، ص ١٨-١٩ .

(٤) سامي سعيد الاحمد: الاصول الاولى لافكار الشر والشيطان ، مطبعة الجامعة ، (بغداد :١٩٧٠)،ص٤٣.

(٥) تقع بلاد عيلام حالياً في اقليم خوزستان (الاهواز) وقد أطلق السومريون عليها اسم (نم) بمعنى (الارض المرتفعة) ، وسماها الاكديون (ايلامتو)، بينما اطلق العيلاميون على بلادهم ب(خابيرتي) أو(خاتمتي)، للمزيد ينظر. طه باقر وأخرون : تاريخ ايران القديم، مطبعة جامعة بغداد ، (بغداد:١٩٧٩)،ص٢٥، عامر سليمان: بلاد عيلام وعلاقتها بالعراق القديم ، مجلة أداب الرافدين ، (بغداد:١٩٨١)، ع ١٤،ص١٧٠، عبدالعزيز الياس سلطان الخاتوني : علاقات العراق القديم ببلاد عيلام حتى سنة ٦٣٩ق.م ، رسالة ماجستير غيرمنشورة مقدمة الى كلية الاداب ، جامعة الموصل، (الموصل:١٩٩٢) ،ص ٢٠-٢١.

(٦) د.اوتو.ادزارد: قاموس الالهة والاساطير في بلاد الرافدين (السومرية والبابلية)، عربه عن الالمانية محمد وحيد خياطة ، ط٢، دار الشرق العربي ، (بيروت : ٢٠٠٠) ، ج١، ص٨٠-٨١.

(٧) يعد الهاً للشمس وفق نظر الايرانيين ، وانتشرت عبادته بحيث تجاوزت حدود فارس الى اراضي الامبراطورية الرومانية واسيا الصغرى، للمزيد ينظر.نخبة من علماء الروس : المعجم العلمي للمعتقدات الدينية ، تعريب وتحرير سعد الفيشاوي ،الهيئة المصرية العامة للكتاب ، (القاهرة : ٢٠٠٧)،ص٣٩٥-٣٩٦.

(8)Mallory: Op.cit,p37.

(٩) سامي سعيد الاحمد ورضا جواد الهاشمي : تاريخ الشرق الادنى القديم ،ايران والاناضول، (بغداد:د.ت)، ص١٠٨.

(١٠) محمد حسن : تيارات الفلسفة الشرقية ، منشورات دار علاء الدين ، (دمشق :١٩٩٩)،ص١٦.

(١١) ساهر رافع : تاريخ وحضارة ايرا ن من عصور ماقبل التاريخ وحتى ٣٥٠ م ، مكتبة التافذة ، (الجيزة :٢٠١١) ، ص٥٥ .

(١٢) ساهر رافع : المصدر نفسه ، ص٥٥-٥٦.

(١٣) حامد عبدالقادر: المصدر السابق ، ص٢١.

(١٤) أبي محمد علي بن أحمد الشهرستاني : الفصل في الملل والاهواء والنحل ، ط٢، دار المعرفة ، (بيروت :١٩٧٥) ، ج٢ ، ص ٧٧، ساهر رافع: المصدر السابق ، ص١٦٥.

(١٥) عبدالزاق محمد أسود: المدخل الى دراسة الاديان والمذاهب ، الدار العربية للموسوعات ، (بيروت: ١٩٨١) ، مج ١ ، ص٣٣ .

(١٦) سالم أحمد محل : العلاقات العربية الساسانية خلال القرنين الخامس والسادس للميلاد ، رسالة ماجستير غير منشورة مقدمة الى كلية الاداب ، جامعة الموصل ، (الموصل : ١٩٨١) ،ص٥٣، محمد مردوخ كردستاني: تاريخ مردوخ ، نشر كارنك ، (تهران :١٣٧٩ش) ، ص٦١ .

(١٧) علي عبدالواحد وافي : الاسفار المقدسة في الاديان السابقة للاسلام ، ط٣، دار نهضة مصر للطباعة والنشر ، (القاهرة : ١٩٨٣) ، ص١٤٧-١٥٠ .

(١٨) سالم أحمد محل :المصدر السابق ، ص٥٤ .

(١٩)البان .ج. ويدجيري: المذاهب الكبرى في التاريخ من كونفوشيوس الى توينبي ، ترجمة ذوقان قرقوط ، دار القلم ، (بيروت : ١٩٧٢) ، ص ١١٣ .

(٢٠) الشهرستاني : المصدر السابق ، ج٢، ص٧٧-٧٨.

(٢١)علي عبدالواحد وافي : المصدر السابق ، ص١٥٤.

(٢٢) إ.م.دياكونوف : ميديا ، ترجمة وهبية شوكت ، (دمشق : د.ت) ، ص ٣٧٨.

(٢٣) دياكونوف : المصدر نفسه ، ص٣٧٣.

(٢٤) دياكونوف : المصدر نفسه ، ص ٣٦٠.

(٢٥) للمزيد عن قزقبان وكور وكچ ينظر . طه باقر وفؤاد سفر : المرشد الى مواطن الاثار والحضارة ، الرحلة الرابعة بغداد–كركوك– السليمانية ، (بغداد : ١٩٦٥) ، ص ٣٠–٣١، جمال رشيد أحمد وفوزي رشيد: تاريخ الكرد القديم ، (أربيل :١٩٩٠) ، ص٣١–٣٣ .

(٢٦) ر.س.زيهنير: الزرادشتية الفجر الغروب ، نقله الى العربية وقدم له وزاده بالملاحق سهيا زكار ، التكوين للطباعة ، (دمشق : ٢٠٠٥) ، ص ٢٠٢ .

(٢٧) تنسب المانوية الى (ماني بن فاتك) الذي ولد في سنة ٢١٥م أو ٢١٦م ، تأثر بالعديد من الافكار الدينية منها الزرادشتية والمسيحية والهندية والغنوصية ، ومن أبرز ما دعا اليه ماني الدعوة الى الزهد والتقشف في الوجود وكان يود الفرار منه ويتعجل الفناء لنفسه وللناس ، فحرم الزواج حتى ينقرض النوع البشري ، كما الشرع الصيام من أجل إضعاف الجسم . للمزيد عن المانوية ينظر . سيد حسن تقى زاده : مانى شناسى ، انتشارات توس ، (تهران : ١٣٨٢) ، كه يوان ئازاد ئه نوه ر : مانيزم ليكولينه وه يه كى ميزوويى ئاينى يه ، سه نته رى ليكولينه وه ى ستراتيجى ى كوردستان ، (سليمانى : ٢٠٠٤) .

(٢٨) سُميت المزدكية نسبة الى داعيتها (مزدك) الذي ظهر في عهد (قباذ الثاني) (٤٩٩–٥٣١م) ، وقد أخذت دعوته طابعاً اشتراكياً من خلال تحقيق أهداف تسعى فيه الى إقامة مجتمع تنعدم فيه الفوارق الطبقية ، ونظراً لان بعض افكاره كانت تعارض الديانة الزرادشتية والمجتمع الفارسي في العهد الساساني لذا قامت الدولة الساسانية بالقضاء عليها . عن المزدكية ينظر . إدوارد براون : تاريخ الادب في ايران ، ترجمة أحمد كمال الدين حلمي ، ذات السلاسل ، (الكويت :١٩٨٤) ، ج١، ص٢٥٦–٢٦٣، سامي سعيد الاحمد ورضا جواد الهاشمي : المصدر السابق ، ص١٦١–١٦٢.

(٢٩) مفيد رائف محمود العابد: معالم تاريخ الدولة الساسانية عصر الاكاسرة ٢٢٦–٦٥١م ، دار الفكر ، (دمشق : ١٩٩٩) ، ص ١٠٤ .

(٣٠) أرثر كريستنسن : ايران في عهد الساسانيين ، ترجمة يحيى الخشاب ، دار النهضة العربية للطباعة والنشر ، (بيروت : ١٩٨٢) ، ص ١٣٠ .

(٣١) محمد حسن : المصدر السابق ، ص ١٤–١٦ .

(٣٢) عبدالله مبلغي العباداني : تاريخ الديانة الزرادشتية ، ترجمة عبدالستار قاسم كلهور ، مؤسسة موكرياني للبحوث والنشر ، (اربيل :٢٠١١) ، ص ٤٢–٤٣.

(٣٣) عبدالله مبلغي العباداني : المصدر نفسه ، ص٨٥ .

(٣٤) رشدي عليان وسعدون الساموك : الاديان دراسة تاريخية مقارنة ، دار الحرية للطباعة ، (بغداد : ١٩٧٦) ، ص١٢٥ .

(٣٥) محمد حسن : المصدر السابق ، ص٢٥–٢٦ .

(٣٦) جوزيف كاير: حكمة الاديان الحية ، ترجمة حسين الكيلاني ، مراجعة محمود الملاح ، دار مكتبة الحياة ، (بيروت : ١٩٥٦) ، ص٢٥٨ .

(٣٧) ول ديورانت : قصة الحضارة ، نشأة الحضارة الشرق الادنى ، ط٣ ، ترجمة زكي نجيب محمود ، مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر ، (القاهرة : ١٩٦٥) ، ج٢ ، مج١، ص ٤٢٩–٤٣٠ .

(٣٨) أ . س . ميغوليفسكي : أسرار الالهة والديانات ، ط٢ ، ترجمة حسان ميخائيل اسحق ، منشورات دار علاء الدين ، (دمشق : ٢٠٠٦) ، ص٨٠ .

(٣٩) محمد بن مكرم بن منظور : لسان العرب ، دار صادر ، (بيروت : د.ت) ، ص١٠،ص٨٦.

(٤٠) محمد عابد الجابري : العقل الاخلاقي العربي دراسة تحليلية نقدية لنظم القيم في الثقافة العربية ، ط٢، مركز دراسات الوحدة العربية ، (بيروت : ٢٠٠٦) ، ص٣٢ .

(٤١) ول ديورانت : المصدر السابق ، ج٢، مج١، ص٤٣٢.

(٤٢) سيرغي .أ . توكاريف : الاديان في تاريخ شعوب العالم ، ترجمة أحمد. م. فاضل ، الاهالي للطباعة والنشر ، (دمشق : ١٩٩٨) ، ص ٣٥٩.

(٤٣) ر . س . زيهنير : المصدر السابق ، ص ٣٦ .

(٤٤) ماري بويس : تاريخ الزرادشتية من بداياتها حتى القرن العشرين ، ترجمة خليل عبدالرحمن ، مركز الدراسات الكوردية (كوردولوجي) ، (السليمانية : ٢٠١٠) ، ص ٧٠ .

(٤٥) ماري بويس : المصدر نفسه ، ص ٧٠ .

(٤٦) أفستا الكتاب المقدس للديانة الزرادشتية ، إعداد خليل عبدالرحمن ، ط٢ ، روافد للثقافة والفنون ، (دمشق : ٢٠٠٨) ، ص ٨٤٣–٨٤٤ .

(٤٧) محمد حسن : المصدر السابق ، ص٢٦ .

(٤٨) ول ديورانت : المصدر السابق ، ج ٢ ، مج ١ ، ص ٤٣٢ .

(٤٩) ر . س . زيهنير: المصدر السابق ، ص ٤١–٤٢ .

(٥٠) ر . س . زيهنير: المصدر نفسه ، ص ٣٣٢– ٣٣٣ .

(٥١) ميرسيا الياد : تاريخ المعتقدات والافكار الدينية ، ترجمة عبدالهادي عباس ، دار دمشق للطباعة والنشر ، (دمشق : ١٩٨٦–١٩٨٧) ، ج ١ ، ص ٣٨٣ – ٣٨٤ .

(٥٢) ميرسيا الياد : المصدر نفسه ، ج ١ ، ٣٨٤ .

(٥٣) جفري بارندر : المعتقدات الدينية لدى الشعوب ، ط ٢ مزيدة ومنقحة ، ترجمة إمام عبدالفتاح إمام ، مراجعة عبدالغفار مكاوي ، مكتبة مدبولي للنشر والتوزيع ، (القاهرة : ١٩٩٦) ، ص ١٤٤ .

(٥٤) البان . ج . ويد جيري : المصدر السابق ، ص ١١٢– ١١٤ .

قائمة المصادر والمراجع

أولاً: المصادر:

١–أبي محمد علي بن أحمد الشهرستاني: الفصل في الملل والاهواء والنحل ، ط ٢ ، دار المعرفة ، (بيروت : ١٩٧٥) ، ج ٢ .

٢– محمد بن مكرم بن منظور : لسان العرب ، دار صادر ، (بيروت : د.ت) .

ثانياً: المراجع :

١–أحمد فخري : دراسات في تاريخ الشرق القديم ، مصر والعراق،سوريا،اليمن، ط٢، مكتبة الانجلو المصرية ، (القاهرة : ١٩٦٣) .

٢– إ دوارد براون : تاريخ الادب في ايران ، ترجمة أحمدكمال الدين حلمي ، ذات السلاسل ،(الكويت : ١٩٨٤) .

٣– أرثر كريستنسن : ايرات في عهد الساسانيين ، ترجمة يحيى الخشاب، دار النهضة العربية للطباعة والنشر ، (بيروت : ١٩٨٢) .

٤– أ . س . ميغوليفسكي : أسرار الالهة والديانات ، ط٢ ، ترجمة حسان ميخائيل اسحق ، منشورات دارعلاء الدين ، (دمشق : ٢٠٠٦) .

٥– البان . ج . ويد جيري : المذاهب الكبرى في التاريخ من كونفوشيوس الى توينبي ، ترجمة ذوقان قرقوط ، دار القلم ، (بيروت : ١٩٧٢) .

٦– إ . م . دياكونوف : ميديا ، ترجمة وهبية شوكت ، (دمشق : د . ت) .

٧– جفري بارندر : المعتقدات الدينية لدى الشعوب ، ط ٢ مزيدة ومنقحة ، ترجمة إمام عبدالفتاح إمام ، مراجعة عبدالغفار مكاوي ، مكتبة مدبولي للنشر والتوزيع ، (القاهرة : ١٩٩٦) .

٨– جمال رشيد وفوزي رشيد : تاريخ الكرد القديم ، (أربيل : ١٩٩٠) .

٩– جوزيف كاير: حكمة الاديان الحية ، ترجمة حسين الكيلاني ، مراجعة محمود الملاح ، دار مكتبة الحياة ، (بيروت : ١٩٥٦) .

١٠– حاتم عبدالقادر : زرادشت الحكيم نبي قدامى الايرانيين حياته وفلسفته ، مكتبة نهضة مصر ، (القاهرة : ١٩٥٦) .

١١– خليل عبدالرحمن : أفستا الكتاب المقدس للديانة الزرادشتية، ط٢ ، روافد للثقافة والفنون ، (دمشق : ٢٠٠٨) .

١٢- د . اوتو . ادزارد : قاموس الالهة والاساطير في بلاد الرافدين (السومرية والبابلية) ، عربه عن الالمانية محمد وحيد خياطة ، ط٢ ، دار الشرق العربي ، (بيروت : ٢٠٠٠) .

١٣- رشدي عليان وسعدون الساموك : الاديان دراسة تاريخية مقارنة ، دار الحرية للطباعة ، (بغداد : ١٩٧٦) .

١٤- ر . س . زيهنير : الزرادشتية الفجر الغروب ، نقله الى العربية وقدم له وزاده بالملاحق سهيل زكار ، التكوين للطباعة والنشر ، (دمشق : ٢٠٠٥) .

١٥- سامي سعيد الاحمد : الاصول الاولى لافكار الشر والشيطان ، مطبعة الجامعة ، (بغداد :١٩٧٠) .

١٦- سامي سعيد الاحمد ورضا جواد الهاشمي : تاريخ الشرق الادنى القديم ايران والاناضول ، (بغداد : د . ت) .

١٧- ساهر رافع : تاريخ وحضارة ايران من عصور ماقبل التاريخ وحتى ٣٥٠م ، مكتبة النافذة ، (الجيزة : ٢٠١١) .

١٨- سيرغي . أ . توكاريف : الاديان في تاريخ شعوب العالم ، ترجمة أحمد م .فاضل ، الاهالي للطباعة والنشر ، (دمشق : ١٩٩٨) .

١٩- طه باقر وفؤادسفر: المرشد الى مواطن الاثار والحضارة، الرحلة الرابعة بغداد- كركوك – السليمانية ، (بغداد: ١٩٦٥) .

٢٠- طه باقر وأخرون : تاريخ ايران القديم ، مطبعة جامعة بغداد ، (بغداد :١٩٧٩) .

٢١- عبدالرزاق محمد أسود: المدخل الى دراسة الاديان والمذاهب ، الدار العربية للموسوعات ، (بيروت : ١٩٨١) .

٢٢- عبدالله مبلغي العباداني : تاريخ الديانة الزرادشتية ، ترجمة عبدالستار قاسم كلهور، مؤسسة موكرياني للبحوث والنشر ، (أربيل : ٢٠١١) .

٢٣- علي عبدالواحد وافي : الاسفار المقدسة في الاديان السابقة للاسلام ، ط ٣ ، دار نهضة مصر للطباعة والنشر ، (القاهرة : ١٩٨٣) .

٢٤- ماري بويس: تاريخ الزرادشتية من بداياتها حتى القرن العشرين ، منشورات مركز الدراسات الكوردية (كوردولوجي) ، (السليمانية :٢٠١١) .

٢٥- محمد حسن : تيارات الفلسفة الشرقية ، منشورات دار علاء الدين ، (دمشق : ١٩٩٩) .

٢٦- محمد عابد الجابري : العقل الاخلاقي العربي دراسة تحليلية نقدية لنظم القيم في الثقافة العربية ، ط ٢ ، مركز دراسات الوحدة العربية ، (بيروت : ٢٠٠٦) .

٢٧- مفيد رائف محمود العابد : معالم تاريخ الدولة الساسانية عصر الاكاسرة ٢٢٦-٦٥١م ، دار الفكر ، (دمشق : ١٩٩٩) .

٢٨- ميرسيا الياد : تاريخ المعتقدات والافكار الدينية ، ترجمة عبدالهادي عباس ، دار دمشق للطباعة والنشر ، (دمشق : ١٩٨٦-١٩٨٧) .

٢٩- نخبة من علماء الروس : المعجم العلمي للمعتقدات الدينية ، تعريب وتحرير سعد الفيشاوي ، الهيئة المصرية العامة للكتاب ، (القاهرة : ٢٠٠٧) .

٣٠- ول ديورانت : قصة الحضارة ، نشأة الحضارة الشرق الادنى ، ط ٣ ، ترجمة زكي نجيب محمود ، مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر ، (القاهرة : ١٩٦٥) .

ثالثاً: المصادر الاجنبية:

1-J.P.Mallory: In of the Indo-Europeans,Language,Archaeology and Myth, (London:1990).

رابعاً: المصادر الفارسية :

١–سيد حسن تقي زاده : مانى شناسى ، انتشارات توس ، (تهران :١٣٨٢ش) .

٢– محمد مردوخ كردستانى : تاريخ مردوخ ، نشر كارنك ، (تهران : ١٣٧٩ش) .

س خامساً: المصادر الكوردية:

١–كه يوان ئازاد ئه نوه ر: مانيزم ليكولينه وه يه كى ميزوويى ئاينى يه ، سه نته رى ليكولينه وه ى ستراتيجى ى كوردستان ، (سليمانى : ٢٠٠٤) .

سادساً: الرسائل الجامعية :

١–سالم أحمد محل : العلاقات العربية الساسانية خلال القرنين الخامس والسادس للميلاد ،رسالة ماجستير غيرمنشورة مقدمة الى كلية الاداب ، جامعة الموصل ، (الموصل :١٩٨١) .

٢– عبدالعزيز الياس سلطان الخاتوني: علاقات العراق القديم ببلاد عيلام حتى سنة ٦٣٩ق.م ، رسالة ماجستير غيرمنشورة مقدمة الى مجلس كلية الاداب ،جامعة الموصل ، (الموصل :١٩٩٢) .

سابعاً: الدوريات:

١–عامرسليمان: بلاد عيلام وعلاقتها بالعراق القديم ، مجلة أداب الرافدين ، (بغداد :١٩٨١) .

٢– فرج بصمه جي : أقوام الشرق الادنى القديم ، مجلة سومر، (بغداد:١٩٤٧) .

بوخته ی تویزینه وه

گرنگی ئه م تویزینه وه یه له وه دایه که ئامازه به ئه و بیروکه فه لسه فیانه ده كات كه ئاینی زه رده شتی بانگه شه ی بو ده كرد ، جونكه ئه و بیروكانه به گشتی كاریگه ریان له سه ر كومه لگای ئیرانی هه بووه ، وه له سه ر كوردستانیش به تایبه تی ، هه روه ها ئه و بیروكانه له نیو جینه جیاوازه كانی كومه لگادا بلاوبوونه وه ، له هه مان كاتدا كاریگه ریه كانی ئه و بیروكانه سنوری ده سه لاتی سیاسی هه ندی له وهیزانه ی كه له ناوجه ی ئیراندا هه بوونه تیبه راندبوو .

ئه م تویزینه وه یه بیكهاتووه له دوو ته وه ری سه ره كی وده روازه یه ك له گه ل لیستی گرنگترین سه رجاوه كان،
له ته وه ری یه كه مدا باسی گرنگترین ئه و ئایینانه كرد كه له ئیران وكوردستان بلاوبونه وه ، به تایبه تی ئایینه كونه كانی ئیران تا ئاینی زه رده شتی ، به لام له ته وه ری دووه مدا
گرنگترین ئه و بیروكه فه لسه فیانه خسته به ر باسی كه ئاینی زه رده شتی بانگه شه ی بو ده كرد وه ك (یه كتابه رستی ، مورال، جبر واختیار...) .

Abstract

The impotence of the research including taking away the magnificence of the philosophical thought claimed by Zoroastrian Religion, The influence of deep thoughts in Iranian society generally and Kurdistan particularly, the thoughts went in different stages of the societies, in the same time it influenced upon the political authorities in Iran and passed across the neighboring countries.

The research is divided into two topical part , in spite of initial subject and the references list that accepted the information from it , The first part includes the important religions that published in Iran and Kurdistan , including the ancient Iranian religions before Zoroastrianism, and the second part taken away from the importance philosophical thoughts that Zoroastrian religion claimed .

قيمة المبادئ العامة للقانون في التشريع والقضاء

دراسة تحليلية في فلسفة القانون المدني

د.عبدالكريم صالح عبدالكريم/ مدرس– كلية القانون والعلوم السياسية– جامعة دهوك

د.عبدالله فاضل حامد/ مدرس – كلية القانون والعلوم السياسية– جامعة دهوك

الملخص

تعد المبادئ العامة للقانون بمثابة قواعد على القواعد القانونية، وتعد كذلك من المصادر المهمة التي يستمد منها المشرع أفكاره حينما يقوم بسن التشريع. كما أن لهذه المبادئ الدور الكبير في سد الفراغ في القانون، فكثيراً لا يجد القاضي النص الملائم لكي يقوم بتطبيقه على نزاع يعرض عليه لا في التشريع ولا في العرف أو غيرها من المصادر فيلجأ إلى هذه المبادئ التي يفرضها المنطق والقيم وطبيعة الاشياء.

ومن الجدير بالذكر أن هناك نوعان من المبادئ العامة، فقد تكون مكتوبة وهي تلك التي حولها المشرع إلى قواعد قانونية، وهناك غير المكتوبة وهي السائدة في النظام القانوني للدولة، أو هي دولية التي تعترف بها معظم الدول فقد أضحت مشهورة وذات صبغة عالمية. وتختلف هذه المبادئ عن مصادر القانون، فمصادر القانون إما هي التشريع أو العرف أو الشريعة الإسلامية أو العدالة. أما المبادئ فهي ليس لها تحديد أو حصر. ويعد مخالفة هذه المبادئ العامة المعترف بها في النظام القانوني للدولة بمثابة مخالفة القانون الذي يستوجب الجزاء. وتجدر الاشارة إلى أن التعرف على هذه المبادئ يقتضي الاستعانة بالقانون المقارن وأصول المقارنة بين الأنظمة القانونية.

المقدمة:

أولاً: مدخل تعريفي بموضوع البحث

عندما يقوم المشرع بصياغة قانونٍ ما فإنه يضع مجموعة من القواعد القانونية مصدرها إما التشريع أو العرف أو قواعد العدالة أو الشريعة الإسلامية وكل ذلك في ضوء مجموعة من المبادئ العامة للقانون التي هي نفسها فحوى القانون، وعندما يقوم القاضي بالفصل في منازعة ما فهو إما يجد الحكم القانوني للواقعة المعروضة عليه داخل النصوص القانونية، أو يحدث أن يفتقد القانون إلى نص يعالج الواقعة المعروضة أمامه، وحينها يأتي دور القاضي باستعارة الحكم إما من مبدأ عام في النظام القانوني السائد في البلاد أو يقوم بالعثور على مبدأ قانوني عام من خلال استنتاجه من طبيعة الأمور أو الأشياء أو القانون الطبيعي أو المنطق.

ثانياً: مشكلة البحث

إن المبادئ العامة للقانون نوعان، فهي إما منصوص عليها في القانون الوضعي وتعد جزءاً من القانون النافذ كمبدأ عدم جواز الكسب دون سبب مشروع على حساب شخص ما، أو أن المشرع لم ينص عليها ولم يعارض الأخذ بها في المحاكم، وتسمى الأخيرة المبادئ العامة للقانون غير المكتوبة كمبدأ (الغش يفسد كل شيء، أو يفسد التصرفات) و(فاقد الشيء لا يعطيه)، وغيرها كثير. وهنا تظهر المشكلة، فإن عرضت مسألة على القاضي ولم يجد بشأنها نصاً بموجب القواعد والمبادئ التي يقوم عليها النظام القانوني، كان لزاماً عليه أن يرد المسألة إلى حكم قانوني يحقق المصالح المشتركة، وإن تعذر إدراك قصد المشرع، فعليه الاستعانة بإحدى المبادئ القانونية التي شاعت في القانون المقارن، وهي- أي المبادئ القانونية- إما استقرت في الضمير القانوني بصورة عامة أو عند بعض رجال القانون من الفقهاء بصورة خاصة، وهي تستخلص من طبيعة الأشياء أو من القانون الطبيعي أو المنطق. فإذا لم يأخذ بها في حكمه، فإنه قد يعد الحكم ظالماً وحينها ينبغي مقاومته بالوسائل المشروعة.

وقد نصّت الفقرة الثانية والثالثة من المادة الأولى من القانون المدني العراقي رقم (٤٠) لسنة ١٩٥١ المعدل على أنه: ((٢... فإذا لم يوجد نص تشريعي يمكن تطبيقه حكمت المحكمة بمقتضى العرف، فإذا لم يوجد فبمقتضى مبادئ الشريعة الاسلامية الأكثر ملائمة لنصوص هذا القانون دون التقيد بمذهب معين فإذا لم يوجد فبمقتضى قواعد العدالة. ٣- وتسترشد المحاكم في كل ذلك بالأحكام التي أقرها القضاء والفقه في العراق ثم في البلاد الأخرى التي تتقارب قوانينها مع القوانين العراقية)).

والسؤال هنا هل تضمنت هذه المادة إشارة صريحة أو ضمنية إلى المبادئ العامة للقانون، ثم ما هي البلدان التي تتقارب قوانينها مع القوانين العراقية؟. وإذا كانت أحكام البلدان تلك قد أسفرت عن خلق مبادئ قانونية ثابتة، فلماذا لم يلتزم القضاء الوطني عندنا - أحياناً- بأهم تلك المبادئ؟.

ثالثاً: نطاق البحث

يتحدد نطاق البحث بالخوض في المبادئ القانونية العامة غير المكتوبة، أما المكتوبة منها فهي القانون ذاته والتي يعد حكم القاضي بشأنها معروفاً مسبقاً، وسنحاول تناول الموضوع في ضوء القانون الخاص العراقي والمقارن.

رابعاً: الهدف من البحث

جاءت دراسة موضوع البحث وذلك محاولةً للإجابة على عدد من التساؤلات، من بينها:

١- كثيراً ما نسمع من أحكام المحاكم بأن قراراتها قد صدرت بناءً على مبدأ من المبادئ العامة للقانون، والحقيقة ان معظم شراح القانون الخاص يتحاشون الخوض في ماهية ومضمون هذه المبادئ التي لا يزال الخلاف بشأنها قائماً إلى

الآن سواء من حيث ماهيتها أو مدى إلزاميتها أو مكانتها في التسلسل الهرمي للقواعد القانونية في النظام القانوني للدولة.

٢- من أين يستمد المشرع والقاضي المبادئ العامة للقانون؟.

٣- ما الحكم في حال تعارض إحدى المبادئ العامة مع مبدأ آخر أو مع القانون الوضعي.

٤- حينما يقوم القاضي- في حال افتقاد النص أو الحكم- باستعارة إحدى هذه المبادئ، فهل معنى ذلك أنه يقوم بوظيفة المشرع في إنشاء القاعدة القانونية الملائمة لحل النزاع، أم أن هذا الدور يقتصر على المشرع وحده؟.

خامساً: خطة البحث

ينقسم البحث على مبحثين، يخصص أولهما للتعريف بالمبادئ العامة للقانون الذي من خلاله سوف يتم تعريف المبادئ العامة وتمييزها عما يشتبه بها، وبيان مصادرها وتقسيماتها، وثانيهما لإعمال المبادئ العامة للقانون، وفيه سنتعرض لوظيفتها وعوارض تطبيقها وبيان قوتها الملزمة وتعارضها مع غيرها ودور المشرع حينما يقوم بتطبيقها.

المبحث الأول

التعريف بالمبادئ العامة للقانون

يتطلب التعريف بالمبادئ العامة للقانون ضرورة بيان مفهوم المبادئ العامة وبيان خصائصها من جهة، وتمييزها من غيرها من وسائل صياغة التشريع من جهة أخرى، وبيان المصادر التي تستقى منها هذه المبادئ من جهة ثالثة. وعلى هذا يشتمل هذا المبحث على ثلاثة مطالب، يخصص أولها لتعريف المبادئ العامة للقانون وبيان خصائصها، وثانيها لتمييز المبادئ العامة للقانون من غيرها، أما المطلب الثالث فسيخصص لبيان المصادر التي تستقى منها المبادئ العامة للقانون.

المطلب الأول

تعريف المبادئ العامة للقانون وبيان خصائصها

على الرغم من أن الكثير من كُتاب القانون يقفون موقفاً سلبياً من تعريف المبادئ القانونية العامة حينما يتصدون لشرح المبادئ العامة للقانون أو حينما يتناولون المصادر العامة للقانون، إلا أن بعضاً من الفقهاء حاولوا تعريفها بالرغم من صعوبة هذا الأمر. وتمتاز هذه المبادئ بخصائص تجعلها تختلف من غيرها. وعلى هذا ينقسم هذا المطلب لفرعين أولهما للتعريف وثانيهما للخصائص.

الفرع الأول

تعريف المبادئ العامة للقانون

بذل الفقهاء محاولات عديدة من أجل تحديد المقصود بالمبادئ العامة للقانون، فذهب رأي الى أنها قواعد لها القابلية في التطبيق على قواعد قانونية أخرى بحيث تعد القواعد المذكورة تطبيقاً للمبدأ العام، ويعد المبدأ هو القاعدة بالنسبة لهذه الأخيرة، أو قاعدة على القواعد[1]. وعرفت أيضاً بأنها مجموعة من القواعد القانونية الفوقية التي تقع في القانون الوضعي والتي تحوي مجموعة من المعايير القانونية، كما أن مفهوم هذه المبادئ يمتد لتشمل ليس فقط تلك الموجودة في القانون المكتوب بل وحتى تلك الغير مكتوبة والتي يتوجب الحكم بها حتى عند غياب النص بشأنها[٢]. ويرى جانب اخر من الفقه أن المبدأ العام قاعدة ولكنها بلغت من الأهمية والعمومية درجة تسمح بأن تشتق منها قواعد أخرى، فالمبدأ قاعدة لأنه توجيه للسلوك، وهكذا فالمبادئ القانونية هي قواعد أصولية أو كلية تنساب منها قواعد فرعية[٣]. أما بالنسبة لجانب آخر من الفقه فيرى أن المبادئ العامة هي الموجهات العامة التي تنساب منها مجموعة الحلول الوضعية التي ترد في نصوص القانون[٤]. ويذهب رأي آخر الى تعريف المبادئ العامة بأنها نظام قانوني فوقي يقاس به القانون الوضعي الذي قد يعدل عنه بسبب عدم مشروعيته. وقد يكون

---

[1] Gerald Fitzmaurice: The general principles of international Law, 1957, p.24.

[2] GERARD Philippe: Aspects de la problimatique actuelle des Principes generaux du droit, 75(1988). Paper available at: www.persss.fr, last visiting date 14-10-2013

[٣] لاحظ: د. عبدالمنعم البدراوي: أصول القانون المدني المقارن، ط٢، بلا مكان وجهة نشر، ١٩٨٣، ص١٦٨.

[٤] ديل فتشيو: المبادئ العامة في القانون، مجموعة الدراسات في مصادر القانون، ص٦٩. أشار اليه: د. شمس الدين الوكيل: أثر الغش على الأسبقية في التسجيل، بحث منشور في مجلة الحقوق، جامعة الاسكندرية، العددان، الأول والثاني، ١٩٥٨، ص١٠٩.

المقصود من تلك المبادئ مجموعة من القواعد غير المكتوبة تتولى شرح وتطوير القانون الوضعي[١]. ويذهب رأي آخر الى تعريف المبادئ العامة بأنها تلك المبادئ التي لا تستند إلى نص مكتوب، وإنما يكون مصدرها القضاء. وبحسب هذا الرأي فإن تلك المبادئ العامة تختلف عن المبادئ القانونية التي يكون مصدرها التشريع[٢]. كما تم تعريف المبادئ العامة بانها أفكار عامة تصلح أن تكون أساساً لمجموعة من الحلول القانونية[٣]. وقد يشتت مثل هذا التمييز ذهن القارئ، ذلك لأن المبادئ العامة في مجملها هي مبادئ غير مكتوبة تستقر في ذهن وضمير الجماعة وتمليها العدالة والمثل العليا وهي تستند إلى العقل والمنطق السليم وطبيعة الأمور والأشياء[٤]، وقد لا تحتاج إلى نص يقررها، ويمكن أن تستمد منها قواعد قانونية ملزمة يتعين الخضوع لها، ويعمل القاضي على الكشف عنها وتقريرها مستلهماً إياها من روح التشريع، فيعلنها من خلال أحكامه معطياً إياها القوة الإلزامية. ومن ثم يتعين على الجميع احترامها والالتزام بها، ويعد كل تصرف مخالف لها معيباً بعيب مخالفة القانون[٥]. لكن الكثير من المبادئ القانونية العامة قد تتحول الى قواعد قانونية مكتوبة عندما يتبناها المشرع وهو بصدد سن التشريعات المختلفة، كمبدأ لزوم التعويض عن الأضرار في المسؤولية ومبدأ العقد شريعة المتعاقدين و مبدأ عدم جواز الاثراء على حساب الغير دون سبب مشروع ومبدأ الشك يفسر لمصلحة المدين[٦].

فالمبادئ العامة تفقد طبيعتها – في كونها معبرة عن الفكرة العامة للوجود في المجتمع– وتصبح قواعد قانونية وضعية بمجرد استقبالها في التشريع، وهي في هذه الحالة تستمد قوتها من السلطة التشريعية[٧]. ومن مجمل التعاريف المذكورة للمبادئ العامة للقانون نرى أنها معايير تمتاز بالعموم وتستوحى من قيم المجتمع وطبيعة الأمور والمنطق السليم ويكشفها العقل وهي تمارس في النظام القانوني وظيفتين: أولهما هو تزويد المشرع بالمعايير التي ينبغي سن القواعد القانونية بموجبها، وثانيهما هو الأخذ بيد القاضي في حسم النزاع المعروض عليه عندما لا تسعفه مصادر القانون في ايجاد الحكم المناسب لمسألة معينة.

---

١ س. ف كانارين: سد الفراغ في القانون وموقف النظام القانوني الألماني منه، بحث قدم إلى المركز القومي لبحوث المنطقة، ترجمة الدكتور عبدالرسول الجصاني، منشور في مجلة القضاء، العدد الأول، ١٩٧٣، ص٧٦.

٢ لاحظ: د. مازن ليلو راضي: القانون الاداري، مطبعة روزهه لات، أربيل، ٢٠٠٩، ص٣٥.

٣ د. مالك دوهان الحسن، المدخل لدراسة القانون، مطبعة دار السلام، بغداد، ١٩٧١، ص١٧.

4 See: GHISLAIN LONDERS: Deux principes generaux du droit issus du droit national et du droit communautaire, paper available at: *curia.europa.eu/common/dpi/col_londers_fr.**pdf.*** last visting: 12-3-2013.

٥ لاحظ: فارس حامد عبدالكريم: المبادئ العامة للقانون، مقال منشور على الانترنت، متاح على الموقع الالكتروني www.iraker.dk تاريخ آخر زيارة للموقع ٢٠-١١-٢٠١٣.

٦ لاحظ: مثلاً المواد (١٨٦، ٢٤٣، ١٦٦) مدني عراقي.

٧ د. سمير تناغو، النظرية العامة للقانون، منشأة المعارف، الاسكندرية، دون سنة، ص٢٦٠.

الفرع الثاني

خصائص المبادئ العامة للقانون

تمتاز المبادئ العامة للقانون بعدة خصائص لعل أهمها ما يأتي:

أولاً: معايير لا يجسدها المشرع في نص

لا يمكن أن يؤدي تطبيق المبدأ القانوني إلى حلول جديدة مخالفة للحلول التي وردت في النصوص التشريعية المقررة للقواعد القانونية، فالقواعد القانونية هي مبنى المبدأ، فإذا تمسك القاضي بمبدأ قانوني من أجل حسم منازعة لم ترد بشأنها قاعدة محددة تحكمها، فالحل معروف سلفاً، ولهذا فالغالب أن يقلل المشرع بقدر الإمكان من وضع المبادئ القانونية في نصوص تاركاً أمرها للمفسرين والقضاة لان العموم الذي يمتاز به المبدأ من الافضل ان لا يكون حبيسا في اطار نص قانوني[1]. وقد كشف لنا القانون المدني العراقي رقم (٤٠) لسنة ١٩٥١ المعدل أن هناك قصوراً واضحاً في موقف المشرع العراقي بشأن معالجته التشريعية لموضوع المسؤولية التقصيرية، والسبب في ذلك كثرة المواد التي لا مثيل لها في التقنينات المدنية المعاصرة، لمحاولته التوفيق بين أحكام الفقه الاسلامي من جهة، وأحكام التشريعات الوضعية من جهة أخرى، وقد جرَه هذا الموقف إلى نقل الكثير من المبادئ العامة من كتب الفقه الاسلامي ومجلة الأحكام العدلية، والحقيقة هي أن تلك الأحكام التي نقلها المشرع هي مبادئ قانونية عامة لا تصلح أن تكون نصوصا تشريعية وإن صلحت لأن تكون أساساً للتشريع، ومن أبرز الأمثلة على هذا الشيء هو أن المشرع بعد أن وضع نص المادة (١٨٦) التي تقرر بأن اتلاف مال الغير او انقاص قيمته مباشرة أو تسبباً يكون سبباً في الضمان إذا كان الاتلاف نتيجة تعمد أو تعد (خطأ)، عاد المشرع وساق مبادئ قانونية وتطبيقات جزئية في المواد (١٨٧-١٨٨-١٨٩-١٩٠) لهذه القاعدة كان بإمكانه الاستغناء عنها وترك أمر استكشافها للقضاء[2]. وإذا ما قارنّا هذا الموقف بموقف المشرع الفرنسي فيلاحظ أن الأخير قد نظّم المسؤولية التقصيرية في ست مواد، بل أن ما يطبق من تلك المواد هي فقط المادة (١٣٨٢) و (١٣٨٤) مدني فرنسي.

ثانياً: العمومية

العمومية ليست المقصود بها صفة العمومية في القواعد القانونية، أي قابلية القاعدة للانطباق على حالات غير محددة من الوقائع والأشخاص، لكن العمومية هنا تعني قابلية المبدأ للتطبيق على قواعد قانونية أخرى، بحيث تعد القواعد المذكورة تطبيقاً للمبدأ العام، ويعد المبدأ العام هو القاعدة بالنسبة لهذه القواعد[3].

ثالثاً: يعتمد المبدأ بالدرجة الأساس على القيم والمنطق وطبيعة الأشياء

---

[1] د. حامد زكي، التوفيق بين القانون والواقع، بحث منشور في مجلة القانون والاقتصاد، جامعة القاهرة، السنة الثانية، العدد ١، ١٩٣٢، ص٢٦٠.

[2] لاحظ: د. حسن علي الذنون، شرح القانون المدني، أصول الالتزامات، مطبعة المعارف، بغداد، ١٩٧٠، ص٢١٣-٢١٤.

[3] د. سمير تناغو، مرجع سابق، ص٢٤٦.

إن المنطق القانوني السليم في المجتمعات الانسانية المتحضرة يقتضي الايمان بعدد من القيم الاساسية كالعدالة والانصاف والتسامح والامانة والاستقرار والامن والنظام، وهذه القيم تهيمن على ذهن المشرع في عملية سن القواعد القانونية عبر تجسدها في مبادئ عامة وتدفعه إلى وضع القواعد القانونية الضرورية للمجتمع، فاذا لم يكن المشرع قد افرغ مضمون المبدأ في قاعدة قانونية كان للقاضي استخلاص الحكم في ضوء روح المبدأ فينصف المعتدى عليه من المعتدي ويدعم الاستقرار ويتحرى العدالة. فيعد الاستدلال من المبادئ العامة للقانون تطبيقاً للمنطق القانوني الموضوعي المرتكز على روح التشريع وجوهر النظام القانوني والذي يدعو احيانا إلى تجاوز متطلبات النظام إلى متطلبات العدالة. فهذه المبادئ– ونقصد بها تلك التي تتميز بالعمومية والتجريد– أضحت تلقى قبولاً واسعاً في كافة النظم القانونية، وهي مبادئ منطقية قاعدية بحسب البعض[1] إذ يفرضها المنطق، وهي أساس قاعدي للأنظمة القانونية المختلفة. فمثلاً يعد مبدأ حسن النية ومبدأ الغش في التصرفات من المبادئ التي يفرضها المنطق وبالتالي ضرورة الأخذ بها في النظام القانوني كمعتقد راسخ في ضمير الأمة.

المطلب الثاني

تمييز المبادئ العامة للقانون من غيرها

قد تختلط المبادئ العامة للقانون مع مجموعة من وسائل الفن التشريعي كالقواعد القانونية والضوابط القانونية أو غيرها، وحينئذ وجب التمييز فيما بينها. ومن الجدير بالذكر أن أحد الفقهاء الغرب وهو بصدد تحليله لفكرة المبادئ العامة للقانون يذهب بأن المبادئ العامة لا تختلف عن القيم القانونية والمعايير القانونية والقواعد القانونية[2] السائدة في أي نظام قانوني معين. لكننا نرى الاختلاف موجوداً بينها وكما سنوضحه أدناه.

الفرع الأول

تمييز المبادئ العامة من المصادر العامة القانون

تختلف المبادئ العامة للقانون عن مصادر القانون في أنها لا تخلق قواعد قانونية وضعية، بل تسبق خلق هذه القواعد، فالمصدر الوحيد للقانون هو إرادة الدولة، وتعدد مصادر القانون يرجع فقط إلى تعدد طرق التعبير عن إرادة الدولة، أما المبادئ العامة للقانون فهي لا تصدر عن ارادة الدولة، ولكنها تمهد لهذه الارادة الطريق الذي تعبر به عن نفسها. والمبادئ العامة هي الافكار التي يستوحيها المشرع في وضع التشريعات التي يصدرها، وتظل هذه المبادئ قادرة على الايحاء الى المشرع باصدار تشريعات أخرى غير التي أصدرها، فالتشريع لا يستنفذ المبادئ العامة كما أن المبادئ العامة لا تختلط بالتشريع من حيث أنه هو مصدر للقانون الوضعي. والقاضي حينما لا يجد قاعدة قانونية في التشريع أو العرف يمكن تطبيقها على النزاع، فإنه يستطيع العثور على الحل العادل للنزاع عن طريق الرجوع إلى المبادئ العامة للقانون، وهي ذات المبادئ التي يستوحيها المشرع عند وضع التشريعات، ويكون الدور الذي يقوم به القاضي في هذه الحالة أقرب إلى عمل المشرع، والحكم الذي يقضي به القاضي

---

[1] د. فايز محمد حسين، دور المنطق في تكوين القانون وتطبيقه– دراسة في فلسفة القانون، دار المطبوعات الجامعية، الاسكندرية، ٢٠٠٩، ص٢٥١.

2 See: Dr. Jordan dasi: Legal principles, legal values and legal norms, are they the same or different, paper available at: http://www.academicus.edu.al/nr2/Academicus-MMX-2-109-115.pdf, last visiting, 21-11-2013.

بعد استلهامه للمبادئ العامة للقانون يظل من صنع القاضي نفسه، فلا المبادئ العامة للقانون تنزل إلى مستوى المصدر المباشر للقاعدة التي طبقها القاضي، ولا حكم القاضي يرتفع فيصبح تطبيقاً أو تعبيراً مباشراً للمبدأ العام الذي اعتمد عليه أو أشار إليه[١].

الفرع الثاني

تمييز المبدأ عن القاعدة القانونية

يذهب أحد الفقهاء الفرنسيين إلى أن المبدأ العام هو القاعدة القانونية بالذات، ولكن لا يظهر عبر نص صريح بل من مجمل النصوص أو أن له كياناً خاصاً في العلوم القانونية او في النظام القانوني[٢].

وفي هذا الشأن يشترك المبدأ مع القاعدة في صفة العمومية مع الاختلاف في فهم المقصود من هذه الصفة. فالعمومية في القاعدة القانونية تفيد تقريرها بالنسبة لقدر غير محدد من الأعمال والوقائع، ولكنها من ناحية معينة تتميز بنوع من الخصوص، من حيث أنها لا تحكم إلا وقائع وأعمال معينة، فهي تتقرر لحكم مراكز قانونية معلومة وصفة العموم في القاعدة لا تقبل الاستثناء فكلما تحقق ركن الفرض في القاعدة لزم تطبيق الحكم من قبل القاضي. أما المبدأ فيقصد بعموميته شموله لمجموعة لا حصر لها من التطبيقات[٣]، وصفة العموم في المبدأ تقبل الاستثناء كما في هدر جانب العدالة في التصرفات العقارية في صالح تعزيز جانب الاستقرار في تلك التصرفات. بعبارة أخرى، المبدأ هو فكرة عامة تصلح لأن تكون أساساً لمجموعة من الحلول القانونية، مثال ذلك مبدأ حسن النية ومبدأ لزوم التعويض عن الأضرار في المسؤولية، ومبدأ حجية الشيء المقضي فيه، ومبدأ عدم جواز الإضرار بالغير[٤]، لذا فالمبدأ هو الأساس الذي تستند إليه الحلول التي تتضمنها مجموعة من القواعد القانونية، أما القاعدة القانونية فهي التطبيق العملي للمبدأ القانوني. وهذه المبادئ مستمدة من النظام القانوني السائد، وهي أساسية تهيمن على مجموعة من القواعد التفصيلية المتفرعة عنها[٥]، وهكذا يظهر التنظيم القانوني عن تفاوت في مراتب التدرج بين المبادئ والقواعد القانونية. وبهذه المثابة تعد المبادئ القانونية العامة الأصول الجوهرية للتنظيم القانوني القائم[٦].

---

١ د. سمير تناغو، مرجع سابق، ص٢٥٦–٢٥٧. وفي نفس المعنى لاحظ: د. عبدالمنعم البدراوي، مبادئ القانون، القاهرة، ١٩٨٥، ص٢٥٠.

2 RODIER :Les principies generaux du droit prive francais, rev.int.de droit compare, 1980, p.304.

أشار إليه: د. مصطفى العوجي: القاعدة القانونية في القانون المدني، مؤسسة بحسون للنشر والتوزيع، ط١، بيروت، ١٩٩٢، ص٦٧ وهامشها.

٣ لاحظ: عبدالمنعم موسى إبراهيم، حسن النية في العقود، منشورات الحلبي الحقوقية، بيروت، ٢٠٠٦، ص٩٠.

٤ د. محمد شريف أحمد، نظرية تفسير النصوص المدنية، دراسة مقارنة بين الفقهين المدني والإسلامي، مطبعة وزارة الأوقاف والشؤون الدينية، بغداد، ١٩٧٩، ص١٦٠.

٥ لاحظ: وائل أحمد نعمان: مبادئ القانون العام التي أقرتها الأمم المتمدينة، بحث منشور على شبكة الانترنت، متاح على الموقع الالكتروني www.yemen-nice.net.

٦ لاحظ: شمس الدين الوكيل، مرجع سابق، ص١٠٩.

وجدير بالذكر أنه وإن كانت المبادئ القانونية – بحسب ما يذهب اليه البعض[1] – تعد وسيلة التعبير عن روح التشريع التشريع وأن القاضي عندما يستمد الحل من المبادئ العامة في القانون من الكشف عنها وإن لم تكن مصوغة في النصوص فإنه لا يخلق القاعدة القانونية، لأن القانون هو تلك المبادئ القانونية، لكن واقع القضاء لدينا هو أن القاضي حينما لا يجد نصاً بهذه المبادئ فإنه يحجم عن التمسك بها لتطبيقها على الواقعة المعروضة أمامه. وخير دليل على ذلك ابتعاد القاضي عن كل من مبدأ الغش يفسد التصرفات ومبدأ حسن النية في مسائل تسجيل العقارات في دائرة التسجيل العقاري[2]، وذلك لان المشرع استثنى هذه التصرفات من المبدأين المذكورين بموجب قواعد قانونية صريحة مستوحاة من مبدأ اخر متعارض في مضمونه معهما الا وهو مبدأ استقرار المعاملات[3].

الفرع الثالث

المبادئ العامة للقانون ومبادئ العدالة

اعتبر المشرع العراقي في المادة الاولى من القانون المدني "قواعد العدالة" مصدراً من مصادر القانون، فهل قواعد العدالة تختلف عن المبادئ العامة للقانون أم تعد منطوية في مفهومها العام؟. إن قواعد العدالة تعني تحقيق العدل في حالة خاصة، وذلك بتطبيقه على واقعة معينة أو حالة فردية ليكون الحكم المستمد منه مطابقا لظروفها الخاصة[4]، وهذا يعني فتح باب الاجتهاد مفتوحا للقاضي ليحكم وفق الظروف والملابسات من أجل تحقيق العدل والانصاف وفق ضمير المجتمع لا وفق المعتقدات الخاصة بالقاضي. وعليه فان قواعد العدالة ما هي الا معايير مستمدة من ضمير المجتمع لاجل تحري العدل والانصاف وهو ما يعني ان قواعد العدالة تدخل ضمن المفهوم الواسع للمبادئ العامة للقانون، فالعدالة مبدأ ولكنه مبدأ أخلاقي لا قانوني[5]. وكثيراً ما يتعارض القانون مع العدالة في تلك الحالات التي يؤدي فيها التطبيق الحرفي للقاعدة القانونية إلى حل يتنافى مع روح العدالة، وقد يكون ذلك مدفوعاً ومبرراً باعتبارات أخرى كالمصلحة العامة أو النظام أو استقرار المعاملات. فعلى سبيل المثال نص المادة (٥٠٨) مدني عراقي– وبدافع استقرار المعاملات– فقد جعل المشرع العراقي من تسجيل العقار ركناً في عقد البيع وبه تنتقل ملكية العقار المبيع، وبذلك لم يعد بامكان المتعهد له ببيع العقار الحصول على ملكيته دون تسجيل وان كان الأسبق من

---

[1] د. محمد شريف أحمد، مرجع سابق، ص١٦٠.

[2] لاحظ على سبيل المثال أحكام المواد (٥٠٨) و (١١٢٧) مدني عراقي. فالتسجيل إن تم في الدائرة المذكورة فلا يستطيع صاحب المصلحة أن يطعن فيه من خلال المبدأين المذكورين (التسجيل الحاصل بسوء نية وبالغش) الا من خلال التزوير فليس في القانون ما يسعفه في ذلك، على عكس الموقف في القوانين المقارنة.

[3] ونرى ان هدر مضمون مبدأ العدالة ومبدأ حسن النية لغرض تعزيز مبدأ الاستقرار محل نظر، وكان من الافضل التوفيق بين هذه المبادئ بالشكل الذي يضمن الاستقرار ولا يهدر العدالة وحسن النية في التصرفات القانونية الواردة على العقار كما فعل المشرع المصري الذي اهتم باستقرار التصرفات العقارية واتاح في الوقت ذاته دعاوى من خلالها لا تهدر العدالة وحسن النية كما في دعوى صحة التعاقد ودعوى صحة التوقيع.

[4] لاحظ د. سعيد سعد عبدالسلام، المدخل في نظرية القانون، مطابع الولاء الحدثة، القاهرة، ٢٠٠٣، ص٢٤٤.

[5] لاحظ أن المشرع في القانون المدني العراقي والمصري قد جعل من مبادئ العدالة مصدراً للقانون دون أن يذكر المبادئ القانونية العامة، لذا فالأخيرة ليست بمصدر للقانون.

غيره في التعاقد مع البائع، لكن مع هذا فإن الالتزام بالتفسير الحرفي للنصوص بعيداً عن استخلاص علة التشريع والحكمة التشريعية قد لا يكون تطبيقاً سليماً للقانون، فالمعيار في الأخير وأعني تطبيق القانون ينبغي أن يكون لمدى مراعاته لتحقيق العدالة واحقاق الحق، وهذا ما يجعل حصول المرء على حقه أولى من اتباع قاعدة قانونية ظالمة[١]. أما ما فعله المشرع في المثال المثال المتقدم ذكره فيبدو أنه قد قام بترجيح مبدأ استقرار المعاملات على مبادئ العدالة، لكن في نفس الوقت فتح باب العديد من المنازعات بشأن بيع العقار خارج دائرة التسجيل العقاري مما يستدعي منه اعادة النظر في نص المادة سالفة الذكر[٢].

الفرع الرابع

تمييز المبدأ من القانون الطبيعي والسوابق القضائية والضوابط القانونية والعرف

وينبغي أيضاً تمييز المبادئ العامة عن القانون الطبيعي، فالقانون الطبيعي حسب الفكر القانوني الغربي عبارة عن أفكار تصدر عن الفكرة العامة للوجود أو عن التصور العام للكون أو الحياة في مجتمع معين. إذن هو قانون أعلى من القوانين الوضعية وهو قانون ثابت أبدي لكل زمان ومكان لأنه إنما يصدر عن طبيعة الاشياء[٣]. إن المبادئ العامة للقانون موجودة في قانون داخلي أو وضعي او نظام قانوني معين، في حين أن القانون الطبيعي قانون عام ثابت لكل مكان وزمان.

وفي النظام القانوني الانكليزي يرى البعض ضرورة التمييز بين المبدأ والسابقة القضائية والعدالة، ويذهب إلى أن السوابق القضائية هي التي يتم استخلاص المبادئ منها والمبادئ هي التي تؤدي بنا إلى العدالة. يقول الفقيه (الين): ((اذا كان من الصحيح أن السوابق انما تستعمل للكشف عن المبادئ فقط، فمن الصحيح أيضاً أن المبادئ فقط هي الوسيلة للكشف عن العدالة))[٤].

ومن المسائل المهمة الأخرى في هذا الصدد ضرورة تمييز المبدأ القانوني عن الضابط القانوني، فكلاهما يتفقان في بعض الخصائص ويختلفان في أخرى، فالتعميم مشترك بينهما، إذ كلاهما لا يقتصر على تنظيم حالة معينة، كالقاعدة القانونية. ولكن مناط الضوابط القانونية هو الاعتبارات العملية والحالات الواقعية، بخلاف المبدأ القانوني، حيث أن مداره المنطق إذ أنه يقوم على الاستقراء والاستنتاج[٥].

---

١ لاحظ: د. محمد سليمان الأحمد: فكرة سمو الحق على القانون، ص١٦.

٢ للمزيد حول هذا الموضوع لاحظ: عبدالكريم صالح عبدالكريم: نظرية ترجيح السند الافضل في تزاحم الحقوق، دراسة تحليلية مقارنة في القانون المدني، كلية القانون والسياسة، جامعة السليمانية، ٢٠١١- ص٢٦٠ وما بعدها.

٣ لاحظ: د. حسن كيره: المدخل إلى القانون، منشأة المعارف، الاسكندرية، ١٩٩٣، ص١٠٠.

٤ نقلاً عن: د. عبدالمجيد الحكيم: الاعتبار كركن في العقد في القانون الانكلو أمريكي مع مقدمة عامة في التعريف بالقانون المقارن وعلم الخلاف واهمية الدراسات المقارنة، بدون تاريخ ومكان وجهة النشر. ص١١٦.

٥ د. حامد زكي، مرجع سابق، ص٢٥٩.

وأخيراً لا بد من التمييز بين المبادىء العامة للقانون والعرف، فالعرف هو تكرار واطراد التنفيذ على اتباع سنة معينة في العمل مع الاعتماد في الزام هذه السنة كقاعدة قانونية[1]. وكما هو معروف فإن العرف من مصادر القانون الرسمية، ولكن مع تقدم المدنية وتعقد الحاجات في الجماعة، أصبح من غير الممكن اللجوء الى العرف أمام وجود القواعد القانونية. ويلاحظ بأن كلاهما يسدان النقص في القانون، وكلاهما يستمدان قوتهما الملزمة من داخل الجماعة، وكلاهما ينبغي أن لا يخالف النظام العام للدولة. ولكن المبدأ يستخلص من الضمير والعقل وطبيعة الامور، في حين أن العرف هو معنى مستخلص من تواتر العمل في الجماعة بسنة ملزمة.

الفرع الخامس

تمييز المبادئ العامة للقانون من القيم

لكل مجتمع انساني متحضر قيم وفضائل مشتركة يؤمن بها كالعدل والحرية والمساواة والصدق والشجاعة وغيرها، وهذه القيم عادة لها صبغة أخلاقية تهدف إلى تهذيب وتنظيم علاقات الأفراد فيما بينهم ضمن المجتمع الواحد، كما أن البعض من هذه القيم لها من الأهمية بمكان بحيث تكون أساساً قانونياً لمجموعة من المبادئ القانونية. فعلى سبيل المثال، يعد العدل والحرية والنظام من القيم التي يضمن سيادتها وحياتها تجاه كل من يحاول الاخلال بها[2]، ومن هذه القيم تشتق مبادئ قانونية ضمن النظام القانوني لكل مجتمع، فمن قيم الحرية يشتق مبدأ "حرية الفكر والعقيدة" ومن قيم العدل يشتق مبدأ "عدم سريان القانون باثر رجعي" ومن قيم النظام يشتق مبدأ "حماية الظاهر" ومبدأ "استقرار المعاملات". مما سبق، نرى أن القيم والمبادئ القانونية بالاضافة إلى القواعد القانونية تمثل تسلسلا هرمياً ضمن النظام القانوني فالقيم ذات الصبغة القانونية تمثل الإطار العام لمجموعة من المبادئ القانونية والأخيرة تمثل منهلاً للعديد من القواعد القانونية.

المطلب الثاني

مصادر المبادئ العامة للقانون وتقسيماتها

إن مضمون المبادئ العامة للقانون إنما تترجم القيم والفضائل الحسنة في المجتمعات الانسانية المتحضرة سواء كانت هذه القيم والفضائل قد كسبها المجتمعات عبر الشرائع السماوية أو العقل أو المنطق السليم، فما نقلته الشرائع السماوية إلى البشرية هي قيم العدل والانصاف والصدق والأمانة وغير ذلك من مكارم الأخلاق، يضاف الى ذلك ما يكشفه العقل الجمعي ويراه في صالح البشرية كتنظيم حياة الناس وفق ما يتطلبه كل عصر ومناشدة الامن والاستقرار، كما ان للمنطق السليم دور مهم في رسم مبادئ قانونية تعتمد التحليل المنطقي للامور كما في مبدأ "فاقد الشيء لا يعطيه". وعلى هذا الاساس فان المبادئ العامة للقانون تستوحى من القيم التي يؤمن بها المجتمع وما يكشفه العقل وما يقضي به المنطق. وتجدر الإشارة هنا الى أن القضاء لا

---

[1] د. حسن كيره، المرجع السابق، ص٢٧٢.

[2] See Jordan Daci, op. cit, p. 6.

يخلق مثل هذه المبادئ، بل أنه يكشف عنها[1]. ويذكر البعض[2] أن هناك اتجاهات شتى في تقسيم المبادئ العامة للقانون وذلك على النحو التالي:

الاتجاه الأول: ويرى تقسيم المبادئ العامة الى مبادئ تقوم على أساس مجموعة النصوص القانونية مثل مبدأ حرية التعاقد، و مبادئ عامة تقوم على التراث الديني والاجتماعي مثل مبدأ حرية الزواج، و مبادئ تقوم على اصول المنطق كمبدأ فاقد الشيء لا يعطيه او ان الشخص لا يستطيع ان ينقل الى غيره أكثر مما يملك، وأخيراً فهناك مبادئ تجد سندها في المأثورات القانونية كمبدأ الغش يفسد التصرفات.

الاتجاه الثاني: ويرى أن هناك نوعان من هذه المبادئ، اولهما مبادئ تتجاوز نطاق النصوص الوضعية المكتوبة ويدخل في عداد مبادئ العدالة او القانون الطبيعي او طبيعة الاشياء، واخيراً هناك من يرى ان المبادئ العامة للقانون على نوعين هما المبادئ العامة الفنية والتي تعد جزءاً من القانون الوضعي، ومبادئ عامة فلسفية والتي هي بعيدة عن القانون الوضعي وتقترب من القانون الطبيعي.

المبحث الثاني

إعمال المبادئ العامة للقانون

بعد أن تعرفنا على ماهية المبادئ العامة للقانون، يتوجب علينا أن نحيط بدورها وأهم ما يثار بشأنها من عوارض ومدى قوتها في القضاء وتعارضها مع بعضها ومع قواعد القانون الوضعي ودور القاضي حينما يقوم بالبحث عنها وتطبيقها. وارتأينا أن نسمي هذا المبحث اعمال المبادئ العامة للقانون، فقصدنا أن نتطرق لمختلف المسائل عند تطبيقها، وسوف نقسمه على أربعة مطالب يخصص الأول لوظيفة المبادئ العامة والثاني لبيان عوارض تطبيقها والثالث لقوتها الملزمة والرابع لتزاحم المبادئ، أما المطلب الأخير فسيكون للحديث عن دور القاضي في تطبيق المبادئ.

المطلب الأول

وظيفة المبادئ العامة

تلعب المبادئ العامة للقانون دوراً مهماً سواء بالنسبة للمشرع أو القاضي، فبالنسبة للمشرع تعد المبادئ العامة الأفكار العامة التي يستوحيها المشرع في وضع التشريع الذي يصدره. فيعد مثلاً (الغلط الشائع يولد الحق أو يقوم مقام القانون) من المبادئ القانونية التاريخية والذي استفاد منه المشرع العراقي عند وضعه للقانون المدني وأورد له تطبيقات، من بينها أن الوفاء للدائن الظاهر مبرئ لذمة المدين وفقاً للظاهر واستقرار المعاملات[3]. وتظل هذه المبادئ قادرة على الايحاء إلى المشرع

---

1 See: fr.wikipedia.org/.../Principes_généraux_du_droit_franç. Last visiting:13-5-2013.

٢ د. فايز محمد حسين، المرجع السابق، ص٢٤٧.

٣ المادة (٣٨٤) مدني عراقي.

باصدار تشريعات أخرى غير التي اصدرها. وهذا يعني أن دور المبادئ العامة هو دور إرشادي بالنسبة للمشرع. والمشرع قد لا يقتصر دوره على مجرد الاستفادة من الافكار التي تنتج من المبادئ العامة، بل يقوم في الغالب بإدخال تلك المبادئ في القانون الوضعي لتصبح قواعد قانونية مكتوبة[1]. وحينما يقوم المشرع بوضع القانون فإنه يراعي بقدر الامكان عدم مخالفة القانون الذي يصدره للمبادئ العامة للقانون.

وأما بالنسبة للقضاء، فتعد المبادئ العامة للقانون بمثابة طوق النجاة لكل قاض في حالة عدم وجود قواعد قانونية يمكنه الاعتماد عليها في الوصول إلى الحل القانوني لما يعرض عليه من منازعات. وبهذا فإن تلك المبادئ انما تقوم بسد الفراغ في القانون ليس فقط في شأن القانون الداخلي وإنما حتى على صعيد القانون الدولي[٢].

ومن أهم وظائف المبادئ العامة للقانون هو أنها تؤدي إلى التناسق داخل النظام القانوني، إذ تهيمن ءهذه المبادئ على المشرع عند إصداره للتشريع، وعلى القاضي عند تطبيقه وتفسيره للقانون، بل أن المبادئ العامة تشكل الإطار الآمن لتطور القانون الوضعي على نحو يجعله أكثر مرونة وموافقاً للواقع الاجتماعي[٣].

ومما سبق، فان المبادئ العامة للقانون تلعب دوراً كبيراً في تكوين القانون وتطبيقه، فمن ناحية يستوحي المشرع منها القواعد والأحكام التي تعبر عنها التشريعات، ومن ناحية أخرى، تقوم المبادئ العامة للقانون بدور مهم في تطبيق القانون، فالقاضي يلجأ إليها لايجاد الحل العادل والمناسب لما يعرض عليه من مسائل إذا لم يجد نصاً لها في النصوص القانونية في القانون الوضعي. وتساهم هذه المبادئ كذلك في تحقيق غايات القانون ومن أهمها الاستقرار القانوني والعدالة.

يضاف إلى كل ما تقدم أن بعض الالتزامات الحديثة النشوء في نطاق العقود تجد مصدرها في المبادئ العامة للقانون، فهذه المبادئ تعد مثلاً مصدراً لالتزام يطلق عليه الالتزام بالاعلام السابق على التعاقد، فمبدأ حسن النية قبل التعاقدي هو الذي يوجب على المدين في العقد أن يمد للدائن بجميع المعلومات الضرورية لتبصير إرادته عند التعاقد[٢].

[١] لاحظ مثلاً أن المشرع في القانون المدني العراقي وتحديداً في المادة (١٥٠) منه قد اوجب على المتعاقدين تنفيذ التزاماتهم وفقاً لمبدأ حسن النية الذي هو من المبادئ العامة للقانون. كما جعل مثلاً من الكتمان التدليسي للمعلومات عند ابرام العقد مخالفة لهذا المبدأ، ورتب عليه الجزاء وهو صيرورة العقد موقوفاً على إرادة من كتمت عنه المعلومات.

[٢] لاحظ في هذا الشأن: د. سه نكه ر داود محمد، المبادئ العامة للقانون ودورها في سد الفراغ في القانون الدولي العام، بحث منشور في مجلة القانون والسياسة، كلية القانون والسياسة- جامعة صلاح الدين، العدد ١٠- السنة التاسعة، ٢٠١١- ص ١٩٥ وما بعدها. ولاحظ مثلاً القرار الصادر من محكمة التمييز العراقية رقم ٧٣٦ في ١٩٨٣/٦/١٣ وعدم وجود نص بشأن بيع العقار غير المسجل لأكثر من مرة.

[٣] د. فايز محمد حسين: مرجع سابق، ص٢٥٠.

[1] لاحظ في هذا المعنى: د. حسام الدين الاهواني: النظرية العامة للالتزام ، ج١ المجلد الاول، المصادر الارادية للالتزام، ط٣، مطبعة جامعة عين شمس، ٢٠٠٠، ص٤١٠ وما بعدها.

المطلب الثاني

عوارض تطبيق المبادئ العامة

يلاقي تطبيق المبادئ العامة من قبل القضاء عدة عوارض منها:

أولاً: تخلف السند التشريعي ذريعة لعدم التقيد بهذه المبادئ

ينكر العديد من الفقهاء الاعتداد ببعض المبادئ العامة القانونية بحجة تتمثل في أنها غير منصوص عليها، بحيث أنها لاتجد سنداً من التشريع، هذا من جهة ومن جهة اخرى فإن بعض الانظمة القانونية رفضت الاعتراف للقضاء بقدرته على خلق قواعد قانونية من خلال تطبيق المبادئ العامة غير المكتوبة فذلك لا يتوافق مع حدود الوظيفة القضائية[1]. ويبدو عدم كفاية هذه الحجة، فتخلف السند التشريعي لم يقف عقبة مثلاً أمام محكمة النقض المصرية حينما قضت: ((مبدأ الغش يبطل التصرفات هو قاعدة قانونية سليمة ولو لم يجر بها نص خاص في القانون، وتقوم على اعتبارات خلقية واجتماعية في محاربة الغش والخديعة والاحتيال وعدم الانحراف عن جادة حسن النية الواجب توافره في التعاقدات والتصرفات والاجراءات عموماً صيانة لمصلحة الأفراد والجماعات))[٢].

ومن هنا يتضح لنا بأن تلك المحكمة قد أخذت بمبدأ من المبادئ العامة التي لم يرد بشأنها نص ولها سمو على القواعد القانونية التي يرد بشأنها نص في التشريع.

ثانياً: غموض المبادئ العامة وعدم تحديدها أحياناً

العارض الآخر يتمثل بغموض بعض تلك المبادئ ومرونتها أحياناً، فالمبدأ العام يتضمن حكماً عاماً فضفاضاً دون تحديد الفرض الذي ينطبق فيها ذلك الحكم. وللرد على هذا نقول بأنه لا يصح الاستناد على مثل هذا الشيء للحط من قيمة مبادئ عامة تحظى بدرجة كبيرة من الأهمية، فهذه المبادئ وضعت من قبل الفقهاء وصدرت عن المحاكم وهنا يأتي دورهما في عبء إزالة هذا الغموض إن وجد. خاصةً وأن مثل هذه المبادئ التي نتحدث عنها قد أصبحت بمثابة قانون مشترك بين غالبية الدول المتمدنة.

ثالثاً: تضخم القواعد القانونية

---

[1] Gerard: opp. cit, p.76.

[٢] لاحظ: شمس الدين الوكيل: ص١٠٨.

من عوارض اللجوء للمبادئ العامة للقانون مسألة تضخم القواعد القانونية ونعني بها التوسع في تبني القواعد القانونية المكتوبة والجزئيات أو المسائل التفصيلية، فهذا كله أدى بحسب رأي البعض[١] إلى انكماش المساحة المتروكة للمبادئ العامة للقانون، بل أن الكثير من هذه المبادئ العامة قد تحولت الى قواعد تشريعية.

رابعاً: صعوبة العمل بالمبادئ العامة للقانون في دولة لايعتمد نظامها القانوني على السوابق القضائية

قيل أيضاً بشأن المبادئ العامة للقانون في أنها تفتقد الى الاستقرار حيث أنها قد تطبق بشأن قضية معينة ولا يمكن الرجوع إليها ثانية في خصومات مستقبلية مماثلة، وبذلك تفتقد هذه المبادئ صفتي العموم والتجريد[٢]، مما يكون سبباً لعزوف الكثير من القضاة مشقة البحث عنها داخل النظام القانوني. غير أن هذا الكلام مردود ذلك لأن من مميزات المبادىء العامة للقانون هي أنها عبارة عن فكرة عامة تصلح لمجموعة من القضايا والمسائل القانونية التي قد تتكرر في المحاكم.

المطلب الثالث

القوة الملزمة للمبادئ العامة للقانون ومخالفتها

لا بدّ من التعرف على المصدر الذي تستمد منه المبادئ العامة للقانون قوتها الملزمة ومدى قدرة القاضي أو الأفراد في المجتمع على مخالفتها. وعلى هذا سنتناول هذين الموضوعين في فرعين مستقلين.

الفرع الأول

القوة الملزمة للمبادئ العامة للقانون

اختلفت الآراء حول بيان مصدر القيمة القانونية والقوة الملزمة للمبادئ العامة للقانون، فيرى اتجاه بأنه تكمن القوة الملزمة للمبادئ العامة للقانون في كونها قد اقرت من قبل المواثيق الدولية واعلانات الحقوق وديباجات بعض الدساتير. وفي الحقيقة قد يبدو هذا الرأي صائباً في جزء منه ذلك لأن القاضي الوطني يستنبط بعضاً من هذه المبادئ من هذه المواثيق والدساتير، غير أنه قد توجد بعض المبادئ لم تنص عليها الدساتير أو اعلانات الحقوق أو المواثيق الدولية خاصة تلك التي تتعلق بالقانون المدني كمبدأ أن الانسان لا يقدر أن ينقل الى غيره اكثر ما يملك من الحقوق.

أما الفقه الفرنسي فيذهب إلى أن القضاء هو مصدر هذه المبادئ لأنه هو الذي اكتشفها واضفى عليها قوتها الملزمة في أحكامه[٣]. وأخيراً يذهب رأي إلى أن مصدر القيمة القانونية لهذه المبادئ يكمن في القانون الطبيعي. لكن في الحقيقة فان هذا

---

١ د. فايز محمد حسين، مرجع سابق، ص ٢٥٤.

٢ د. حسن كيره، مرجع سابق، ص٢١٨.

٣ لاحظ أن احد الفقهاء قد ذهب في إطار بيانه لمفهوم المبادئ العامة للقانون بالقول : (إن المبادئ العامة للقانون هو مولود للقانون الداخلي ولكنه تربى على يد القضاء).

. Dr. zsuza wopera: the general principles of law at the practice of the Europeans court of the justice, paper available at: www.upm.ro. Last visiting: 20-11-2013.

الرأي غير سليم وذلك لأنه يجعل من المبادئ العامة للقانون في مرتبة أعلى وأسمى من التشريع العادي وتؤدي بالقاضي الى عدم تطبيق القانون العادي المخالف للقانون الطبيعي، والحقيقة ان القضاء يرفض الالتزام بفكرة القانون الطبيعي.

ويرى جانب آخر من الفقه [١] الى ان المبادئ العامة للقانون تستمد قوتها وتاثيرها من كونها معبرة عن الفكرة العامة للوجود السائدة في المجتمع وتعطي لهذه الفكرة فرص التطبيق العملي عن طريق امكان استنباط القواعد القانونية منها، وهو ما يراعيه المشرع في وضع القوانين، وما يراعيه القاضي عند وضع الحلول للمنازعات التي لم يرد بشأنها حكم في مصادر القانون.

والراجح أن المبادئ العامة للقانون تستمد قوتها الملزمة من القضاء فهو الذي كشف عنها واكدّ عليها في أحكامه بحيث أضحت تملك قوة تعادل قوة التشريع العادي. بمعنى ليست هذه المبادئ في مرتبة اعلى من التشريع بحيث يكون لها قيمة دستورية. والسؤال ما الحكم لو أن القاضي قد اصدر حكماً خالف فيه المبدأ العام نظراً لتعارض المبدأ مع نص في القانون؟.

يجيب البعض[٢] عن هذا التساؤل بالقول أنه إذا تضمنت الأحكام القانونية نصوصاً صريحة تخالف المبادئ العامة للقانون، يلجأ القاضي في هذه الحال إلى التقليل بقدر الإمكان من أهمية مدى هذه النصوص تأميناً لتفوق المبدأ العام على الأحكام القانونية، باعتبار أن تلك النصوص تتضمن أحكاماً استثنائية ينبغي تطبيقها بصورة حصرية وضيقة، أما عبارة ((تفوق المبدأ على الحكم القانوني) فلا تعني أن المبدأ القانوني قد أصبح في مكانة أعلى من التشريع، بل أننا حينما نقول يجب تطبيق تلك النصوص بشكل استثنائي وضيق فمعنى ذلك أن (الخاص يقيد العام ويعد استثناءاً عليه)، وبالتالي يكون القانون المخالف للمبدأ العام استثناء عليه، وهنا تبقى المبادئ العامة للقانون لها قيمة القانون.

الفرع الثاني

مخالفة المبادئ العامة للقانون

سبق القول بأن المبادئ العامة للقانون تختلف عن مصادر القانون، وعلى هذا يذهب أحد من الفقهاء[٣] الى القول بصعوبة اخضاع القواعد القانونية الوضعية لشرط موافقتها للمبادئ العامة للقانون، حيث أنه إذا كان من المقبول فرض رقابة على دستورية القوانين، للتأكد من عدم مخالفة القانون للدستور، فإنه من غير المقبول فرض رقابة قضائية على مطابقة القانون للمبادئ العامة، فهذه المبادئ ليست من مصادر القانون ولا يجوز للقاضي –اعتماداً عليها– الامتناع عن تطبيق القانون بحجة انه مخالف للمبادئ العامة.

---

[١] د. سمير تناغو، مرجع سابق، ص٢٥٩.

[٢] د. فايز محمد حسين، المرجع السابق، ص٢٤١ وما بعدها.

[٣] د. سمير تناغو ،المرجع السابق، ص٢٥٨.

ومهما يكن من أمر، فإن المشرع يراعى عند وضعه للقواعد القانونية (القانون) عدم مخالفة هذه القواعد للمبادئ العامة للقانون. غير أن هناك حالات قليلة يلاحظ فيها خروج المشرع عن هذه المبادئ ومن ذلك ما جاء في الفقرة الثانية من المادة (٢١٤) مدني عراقي من أنه: (فإذا هدم أحد داراً بلا اذن صاحبها لمنع وقوع حريق في المحلة وانقطع الحريق، فإن كان الهادم هدمها بامر من اولي الامر لم يلزمه الضمان، وان كان قد هدمها من تلقاء نفسه الزم بتعويض مناسب). هذه الفقرة تبحث في مسؤولية من يلحق ضررا بالغير وهو ضرر خاص تفادياً لضرر يصيب المصلحة العامة تحت ما يسمى بالضرورة، ولقد قرر المشرع حينما قال: (تعويض مناسب) مسؤولية مخففة على عاتق ذاك الشخص الفاعل، في حين ان حكمه يتنافى مع المبادئ العامة للقانون ومقتضيات التضامن الاجتماعي المنطق والعدالة وقيم الأخلاق وكان الأجدر بالمشرع إعفاء الفاعل من كل مسؤولية[1]. وقد يخالف المشرع مبدأ عاماً للقانون وهو في اطار الاستثناءات التشريعية على الاصل العام أو المبدأ القانوني العام، كما هو الحال في خروجه عن مبدأ حسن النية المقرر بموجب المادة (١١٦٣) مدني عراقي وذلك في المادة (١٣٤) مدني عراقي. فهذه المادة الاخيرة تقضي بأن من يقوم بالتعاقد تحت اكره او غلط او غبن مع تغرير أو حجر (على منقول مثلاً) فيحق له ان لم يجز العقد ان ينقضه ويسترد المنقول وان تداولته الأيدي أو كان من تسلمه حسن النية بخلاف ما تذهب اليه المادة (١١٦٣) القاضية بأن الحيازة في المنقول بحسن نية سند للملكية.

وقد يخالف الأفراد مبدأ من المبادئ العامة للقانون، ومن البديهي أنه إذا كان مخالفتهم تعد مخالفة أو انتهاك لمبدأ من المبادئ العامة للقانون التي دخلت في القانون الوضعي (المكتوبة) فذلك يستوجب الجزاء كون الأخير مخالفة للقانون نفسه. غير أنه إذا كانت المخالفة بشأن إحدى المبادئ العامة للقانون غير المكتوبة ولكنه أصبح مبدأ مشهوراً ومستقراً في الأنظمة المدنية المقارنة، أو كان يعكس توجهات المشرع عند وضعه للقانون أو كان ضمن النظام القانوني داخل الدولة، فبرأينا ان ذلك يستوجب الجزاء كذلك وإن لم يرد نص بشأن ذلك المبدأ. وأفضل مثال على ما سبق ذكره هو أنه يوجد في مرحلة تكوين العقد التزام بالاعلام السابق على التعاقد يفرض على عاتق المتعاقد ذي الخبرة بأن يدلي بالمعلومات الضرورية للمتعاقد الآخر وفقاً لما يتطلبه حسن النية في المعاملات، فهذا الالتزام وان لم ينص عليه القانون، غير أنه يؤسس على مبدأ حسن النية ويعد الاخلال به سبباً للمسؤولية التقصيرية أو قد يتيح المجال امام المتعاقد في ان ينقض العقد بعد ابرامه بدعوى الغلط أو بدعوى التغرير[2].

---

[1] د. عبدالمجيد الحكيم وعبدالباقي البكري ومحمد طه البشير، القانون المدني وأحكام الالتزام، جـ٢، بغداد، ١٩٨٠، ص٢٢٦.

[2] لاحظ: المادة (١٥٠) مدني عراقي. وفي الفقه د. محمود جمال الدين زكي: مشكلات المسؤولية المدنية، ج١ ، مطبعة جامعة القاهرة، ١٩٧٨، ص١٦٧. د. حسن على الذنون، المبسوط في المسؤولية المدنية، ج١، الضرر، دار وائل للنشر، عمان، ٢٠٠٦، ص١٣٠. د. عبدالحي حجازي، النظرية العامة للالتزام في القانون الكويتي، ج١، مصادر الالتزام، مجلد٢، مطبوعات جامعة الكويت، ١٩٨٢، ص١٠٥٤. وللتفصيل: د. خالد جمال احمد، الالتزام بالاعلام قبل التعاقد، دار النهضة العربية، القاهرة، ٢٠٠٣، ص٥٣٤ وما بعدها.

المطلب الثالث

تزاحم المبادئ العامة فيما بينها ومع غيرها

ان التزاحم بين المبادئ العامة للقانون انما يرجع الى اختلاف مضمون هذه المبادئ عن بعضها البعض حيث ان كل مبدأ يصب باتجاه تحقيق مصلحة محددة، ومن المعلوم ان المصالح تتعارض فيما بينها فمبدأ العدالة يهدف بالدرجة الاولى الى تحقيق مصلحة خاصة بالفرد في حين ان مبدأ استقرار المعاملات يهدف بالدرجة الاساس إلى تحقيق المصلحة العامة للمجتمع، وعليه وجب معرفة أيهما له الأولوية عند التطبيق على نزاع معين. ولغرض تحديد الاولوية ينبغي معرفة مصدر ودرجة المبدأ، فالمبادئ العامة إما هي مبادئ الشريعة الاسلامية أو المبادئ المستمدة من القانون الطبيعي أو العدالة أو هي من المبادئ الدستورية. وبحسب رأي البعض[١] فإنه لو تزاحمت مبادئ الشريعة الإسلامية مع مبدأ من المبادئ المستمدة من القانون الطبيعي فإن الأولوية في التطبيق تكون لمبادئ الشريعة الاسلامية، أما اذا تزاحمت مبادئ الشريعة الاسلامية مع مبدأ مقرر في نص تشريعي أو عرف أو قضاء فإن الأولوية في التطبيق تكون للمبدأ الوضعي وليس لمبادئ الشريعة الاسلامية، التي لا يرجع اليها القاضي أصلاً اذا وجد قاعدة موضوعية يمكن تطبيقها.

ومن أمثلة تزاحم المبادئ العامة ذاك التعارض الذي يحصل بين مبدأ اليقين القانوني[٢] ومبدأ حماية المصلحة العامة في حقل القانون الدولي الخاص، فالمعروف أن القانون يهدف بشكل عام الى تحقيق المصالح والتوفيق فيما بينها. والمصلحة هي منفعة مادية محسوسة فقط سواء كانت تعود لفرد أم لمجتمع، وهذه المنفعة هي الهدف الرئيس من تصرفات الفرد أو الجماعة[٣]. فهناك المصلحة الخاصة بالفرد والمصلحة العامة أو المشتركة للجماعة. وعلى هذا لو عرضت على القاضي مسألة تتعلق بتحديد القانون الواجب التطبيق، فالقاضي في نطاق العلاقات الخاصة الدولية قد يكون أمام مبدأين يقتضي منه الترجيح فيما بينها، أولهما ضرورة الالتزام بمبدأ اليقين القانوني الذي يتطلب تزويد الافراد بنظام قانوني مناسب لعلاقاتهم ويحمي توقعاتهم المشروعة– باعتباره مصلحة خاصة للافراد– وثانيهما مبدأ حماية المصلحة العامة للمجتمع سواء أكانت هذه المصلحة سياسية أو اقتصادية أو اجتماعية. ولحل هذا التزاحم فانه يلاحظ بأن الترجيح يكون من خلال استبعاد أي قانوني اجنبي يتعارض مع النظام العام والمصلحة العامة حتى ولو كان ذلك القانون مما توقعه الأفراد لكي يطبق على علاقاتهم. وبهذا تكون الغلبة دوماً لمبدأ حماية المصلحة العامة على مبدأ اليقين القانوني، وكلاهما من المبادئ العامة للقانون.

---

[١] د. سمير عبدالسيد تناغو: مرجع السابق، ص٢٦٥. د. حسن كيره: مرجع السابق، ص٢٢٧ وما بعدها.

[٢] اليقين القانوني هو معرفة الافراد باحكام القواعد القانونية التي تنظم علاقاتهم وعدم هدر توقعاتهم المشروعة. للمزيد راجع: عبدالله فاضل حامد: مبدأ اليقين القانوني في العلاقات الخاصة الدولية، اطروحة دكتوراه قدمت لكلية القانون والسياسة في جامعة السليمانية، ٢٠١٣، ص١٠ وما بعدها.

[٣] د. محمد سعيد رمضان البوطي: ضوابط المصلحة في الشريعة الاسلامية،ط٢، موسسة الرسالة، بيروت، ١٩٧٧، ص٣٦.

المطلب الرابع

دور القاضي في تطبيق المبادئ العامة للقانون

يحكم هذا الموضوع اتجاهان مختلفان، يذهب أحدهما إلى أنه وانطلاقاً من نظرية ارسطو وفكرة (النقص في التشريع)، فإن المشرع عندما يضع التشريع ويتضح قصده فإنه يترك بعد ذلك للقضاة أن ينظموا الباقي، بل يجيز لهم أن يكملوا ما فيه من سكوت. ويرى (جينى) في نظريته عن (البحث العلمي الحر) بأن على القاضي اكمال النقص في التشريع عن طريق القيام بمجهود عقلي بحيث يصل إلى الحل القانوني الواجب التطبيق وعلى ضوء نفس الافكار التي كان سيراعيها المشرع لو انه تصرف بنفسه لحل النزاع[1]. وفي هذا الشأن يرى البعض[2] بأن هذا الاجتهاد ليس إلا خلقاً للقاعدة القانونية، وما مصطلحي القانون الطبيعي والعدالة إلا وأريد بهما ستر الدور الانشائي للقضاء في المادة الثانية من القانون المدني المصري.

ويرى البعض[3] انه في حال سكوت المشرع بشأن حالة ما فإن على القاضي أن يرتفع فوق النصوص درجة اخرى ليستنبط منها المبادئ الاساسية التي قامت عليها، وهو – اي القاضي– يشرع في هذه الحالة، أي أنه ينشئ القاعدة القانونية انشاء، ولكن ليس له مطلق الحرية في هذا الانشاء، ولا يجوز له أن يتخذه وسيلة لجعل أفكاره الشخصية قواعد قانونية إلا بالقدر الذي تتفق به هذه الآراء مع المبادئ التي يمكن استخلاصها من النصوص التشريعية باعتبار انها المبادئ التي صدر عنها عمل المشرع. وهذا العمل الانشائي يمر بمرحلتين : مرحلة استنباط ومرحلة تفريع، ففي الأولى يرتفع القاضي فوق النصوص القائمة ليستنبط منها المبدأ العام صعوداً، وفي الثانية يفرع على هذا المبدأ العام قواعد ينزل بها لتطبيقها على المسكوت عنها. ووفقاً لهذا الرأي فإن القاضي يشرع في هذه الحالة أو أنه ينشئ القاعدة القانونية مع التحفظ على هذا القول، إذ أن القاضي في الواقع لا يخلق القاعدة القانونية، وانما ينحصر دوره على استنباط قاعدة معينة من القواعد والمبادئ المقررة في القانون الوضعي أو من النظام القانوني السائد في البلاد.

ويرى أحد فقهاء الغرب[4] بأن القانون حتى ولو كان من صنع القضاء فليس فيه تجاوزاً على الوظيفة التشريعية للسلطة الحاكمة، ذلك لأن من يقول بالتجاوز وبمخالفة القانون من قبل القاضي، يعني ذلك ترك النزاع دون قاعدة قانونية. وقريباً من هذا الرأي فإن القاضي حينما لا يجد نصاً يمكن تطبيقه في نطاق العلاقات الخاصة الدولية من أحوال تنازع القوانين فهو إنما يلجأ لمبادئ القانون الدولي الخاص الاكثر شيوعاً[5]. وهو إذ يقوم بهذا العمل انما يكون له دور إنشائي في خلق القاعدة القانونية.

---

[1] المرجع نفسه، ص٤٨٨.

[2] د. عبدالمنعم البدراوي: أصول القانون المدني المقارن، مرجع سابق، ص١٦٣.

[3] د. سليمان مرقس: المدخل للعلوم القانونية مع شرح الباب التمهيدي من القانون المدني الجديد، ط٤، ١٩٦١، ص٢٧٤. لاحظ أيضاً: د. عبدالرحمن البزاز: مبادئ أصول القانون، ط٢، مطبعة العاني، بغداد، ١٩٥٨، ص١٥٥–١٥٧.

[4] ماركبي، أشار اليه: د. عبدالمجيد الحكيم، الاعتبار كركن في العقد، مرجع سابق، ص١٢٠.

[5] لاحظ المادة (٣٠) من القانون المدني العراقي.

إذن وفقاً لهذا الرأي فإن القاضي حينما يقوم باكمال النقص في القانون من خلال الاستدلال القضائي من المبادئ العامة للقانون فإن عمله هذا أصلي وغير احتياطي[١]. أما الاتجاه الثاني فيرى أن اختصاص القضاء الاصيل هو تطبيق القانون دون جور على اختصاص السلطة التشريعية في انشاء القانون والالزام بقواعد قانونية[٢]. وهكذا فإنه عندما يطرح نزاع على القاضي بحيث يفتقد الى نص يمكن تطبيقه، فالقاضي إذا لم يجد في العرف وفي مبادئ الشريعة الاسلامية حلاً له فله الاجتهاد والرجوع إلى المبادئ العامة للقانون وبحسب البعض[٣] فإن القاضي يقتصر دوره في الكشف عنها وإن لم تكن مصاغة في نصوص، فالأخيرة تعبر عن روح القوانين والتي تعبر عن المبادئ الأساسية التي تسيطر على التنظيم القانوني. هذا من جهة، ومن جهة أخرى فإن تطبيق القاضي لمثل هذه المبادئ فإنه يحل محل المشرع– برضاء ضمني من جانبه– في المسائل التي لم يسبق له معالجتها وتنظيمها فيقوم بما كان يحق له ان يفعله المشرع لو اصدر تشريعات منظمة لهذه المسائل التي تدخل فيها القضاء.

١ خير الدين كاظم عبيد: دور القضاء في العلاقات الخاصة الدولية، بحث منشور على شبكة الانترنت، متاح على الموقع الالكتروني: www.uobabylon.edu.iq .

٢ د. حسن كيره: مرجع سابق، ص٢١٧ وما بعدها.

٣ د. فايز محمد حسين، مرجع سابق، ص٢٤٦.

الخاتمـــــة

بعد أن انتهينا من دراستنا للمبادئ العامة للقانون، فاننا نسجل أهم الاستنتاجات والمقترحات التي تمخضت عن البحث ونلخصها بالاتي:

أولاً: النتائج

١- المبادئ العامة للقانون عبارة عن معايير تمتاز بالعموم وتستوحى من قيم المجتمع وطبيعة الامور والمنطق السليم ويكشفها العقل وتصلح لأن تكون حلاً لمجموعة من التطبيقات.

٢- على الرغم من أن الكثير من المبادئ العامة للقانون قد تحولت الى قواعد تشريعية في القانون المدني، إلا أن ذلك لا يعني اختفائها، بل أن الكثير من هذه المبادئ موجودة في نطاق القانون المدني ومن بينها مبدأ حسن النية ومبدأ الغش يفسد التصرفات والمساواة في المراكز القانونية ومبدأ استقرار المعاملات.

٣- إذا لم يجد القاضي الحكم للحالة المسكوت عنها في التشريع ولا في العرف فإنه يلجأ الى المبادئ العامة للقانون، فالاخيرة تتقدم في المرتبة حتى على مبادىء الشريعة الاسلامية.

٤- تلعب المبادئ العامة للقانون دوراً فعالاً بالنسبة للمشرع والقاضي، فالمشرع يستلهم أفكاره -التي يريد مخاطبة الافراد بها- من المبادئ العامة للقانون، كما أن هذه المبادئ تسعف القاضي عندما لا يجد الحكم للنزاع المعروض عنده في التشريع أو في العرف. كما أن هذه المبادئ تؤدي الى ارشاد القاضي في تحديد مفهوم النظام العام والاداب العامة.

٥- يفترض بالمشرع أن لا يخرج على المبادئ العامة للقانون، وان خرج على مبدأ من المبادئ في قاعدة قانونية فذلك ينبغي أن يكون على سبيل الاستثناء، والاستثناءات ينبغي التقليل منها، أما مخالفة مبدأ ما فلا يكون إلا حماية لمبدأ قانوني عام أعلى درجة من الأهمية في نظر المشرع.

٦- تكتشف المبادئ العامة للقانون من قبل الفقه والقضاء، والقاضي حينما لا يجد الحكم المناسب للواقعة المعروضة أمامه في القواعد القانونية التشريعية ولا في العرف كان لزاماً عليه ان يقوم بالاستدلال من المبادئ العامة للقانون من خلال الكشف عنها، وحينما يقوم بذلك فإنه لا يخلق قاعدة قانونية جديدة، بل أنه يكشف عنها من خلال هذه المبادئ في روح التشريع السائد في النظام القانوني.

٧- لاشك أن الكشف عن المبادئ العامة للقانون داخل النظام القانوني لا يثير أية مشكلة، لكن المشكلة تكمن في الكشف عن مبدأ قانوني مشهور في الأنظمة المدنية المقارنة، وهنا فان خير معين للقاضي هو اتباع أصول المقارنة بين القوانين والأنظمة وهو علم بحد ذاته.

ثانياً: المقترحات

١- تعديل نص المادة الأولى من القانون المدني العراقي ليكون كالاتي: (... فإذا لم يوجد نص تشريعي يمكن تطبيقه حكمت المحكمة بمقتضى العرف، فإذا لم يوجد فبمقتضى المبادىء العامة للقانون التي أقرها القضاء في العراق أو في النظام القانوني المقارن القريب من النظام القانوني العراقي، أو مبادئ الشريعة الاسلامية الأكثر ملائمة لنصوص هذا القانون دون التقيد بمذهب معين، فإذا لم يوجد فبمقتضى قواعد العدالة والقانون الطبيعي).

٢- بالرغم من أن القضاة في المحاكم العراقية يلتزمون بحرفية النص، الا أن العدالة تقتضي الالتزام بالمبادىء العامة السائدة في النظام القانوني التي تعكس روح القانون، فلا يتم تطبيق القواعد القانونية إلا اذا كانت متوافقة مع هذه المبادىء العامة التي لا تحتاج إلى نص يقررها أو ان تلك القواعد كانت تهدف لحماية مبدأ عام آخر أكثر أهمية.

المراجع باللغة العربية:

أولاً: الكتب القانونية

١- د. حسام الدين الاهواني: النظرية العامة للالتزام ، ج١ المجلد الاول، المصادر الارادية للالتزام، ط٣، مطبعة جامعة عين شمس، ٢٠٠٠.

٢- د. حسن على الذنون، المبسوط في المسؤولية المدنية، ج١، الضرر، دار وائل للنشر، عمان، ٢٠٠٦.

٣- د. حسن علي الذنون، شرح القانون المدني، أصول الالتزامات، مطبعة المعارف، بغداد، ١٩٧٠.

٤- د. حسن كيره: المدخل إلى القانون، منشأة المعارف، الاسكندرية، ١٩٩٣.

٥- د. خالد جمال احمد، الالتزام بالاعلام قبل التعاقد، دار النهضة العربية، القاهرة، ٢٠٠٣.

٦- د. سمير تناغو، النظرية العامة للقانون، منشأة المعارف، الاسكندرية، دون سنة.

٧- د. سليمان مرقس: المدخل للعلوم القانونية مع شرح الباب التمهيدي من القانون المدني الجديد، ط٤، ١٩٦١.

٨- د. عبدالرحمن البزاز: مبادئ أصول القانون، ط٢، مطبعة العاني، بغداد، ١٩٥٨.

٩- د. عبدالحي حجازي، النظرية العامة للالتزام في القانون الكويتي، ج١، مصادر الالتزام، مجلد٢، مطبوعات جامعة الكويت، ١٩٨٢ .

١٠- د. عبدالمجيد الحكيم: الاعتبار كركن في العقد في القانون الانكلو أمريكي مع مقدمة عامة في التعريف بالقانون المقارن وعلم الخلاف وأهمية الدراسات المقارنة، بدون تاريخ ومكان وجهة النشر.

١١- د. عبدالمجيد الحكيم وعبدالباقي البكري ومحمد طه البشير، القانون المدني واحكام الالتزام، جـ٢، بغداد، ١٩٨٠.

١٢- د. عبدالمنعم البدراوي، مبادئ القانون، القاهرة، ١٩٨٥.

١٣- د. عبدالمنعم البدراوي، أصول القانون المدني المقارن، ط٢، بلا مكان وجهة نشر، ١٩٨٣.

١٤- عبدالمنعم موسى ابراهيم، حسن النية في العقود، منشورات الحلبي الحقوقية، بيروت، ٢٠٠٦.

١٥- د. فايز محمد حسين، دور المنطق في تكوين القانون وتطبيقه- دراسة في فلسفة القانون، دار المطبوعات الجامعية، الاسكندرية، ٢٠٠٩.

١٦- د. مازن ليلو راضي: القانون الاداري، مطبعة روزهه لات، اربيل، ٢٠٠٩.

١٧- د. مالك دوهان الحسن، المدخل لدراسة القانون، مطبعة دار السلام، بغداد، ١٩٧١.

١٨- د. محمد سعيد رمضان البوطي: ضوابط المصلحة في الشريعة الاسلامية، ط٢، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٩٧٧.

١٩- د. محمد شريف أحمد، نظرية تفسير النصوص المدنية، دراسة مقارنة بين الفقهين المدني والاسلامي، مطبعة وزارة الأوقاف والشؤون الدينية، بغداد، ١٩٧٩.

٢٠-د. محمود جمال الدين زكي: مشكلات المسؤولية المدنية، ج١ ، مطبعة جامعة القاهرة، ١٩٧٨ .

٢١-د. مصطفى العوجي: القاعدة القانونية في القانون المدني، مؤسسة بحسون للنشر والتوزيع، ط١، بيروت، ١٩٩٢.

ثانياً: البحوث

١- ديل فتشيو: المبادئ العامة في القانون، مجموعة الدراسات في مصادر القانون، ص٦٩. أشار اليه: د. شمس الدين الوكيل: أثر الغش على الأسبقية في التسجيل، بحث منشور في مجلة الحقوق، جامعة الاسكندرية، العددان، الاول والثاني، ١٩٥٨.

٢- د. حامد زكي، التوفيق بين القانون والواقع، بحث منشور في مجلة القانون والاقتصاد، السنة الثانية، العدد ١، ١٩٣٢.

٣- خير الدين كاظم عبيد: دور القضاء في العلاقات الخاصة الدولية، بحث منشور على شبكة الانترنت، www.uobabylon.edu.iq.

٤- د. سه نكه ر داود محمد، المبادئ العامة للقانون ودورها في سد الفراغ في القانون الدولي العام، بحث منشور في مجلة القانون والسياسة، كلية القانون والسياسة- جامعة صلاح الدين، العدد ١٠، السنة التاسعة، ٢٠١١.

٥- س. ف كاناريز: سد الفراغ في القانون وموقف النظام القانوني الألماني منه، بحث قدم الى المركز القومي لبحوث المنطقة، ترجمة الدكتور عبدالرسول الجصاني، منشور في مجلة القضاء، العدد الأول، ١٩٧٣.

٦- فارس حامد عبدالكريم: المبادئ العامة للقانون، مقال منشور على الانترنت، متاح على الموقع الالكتروني www.iraker.dk تاريخ آخر زيارة للموقع ٢٠-١١-٢٠١٣.

٧- د. محمد سليمان الأحمد: فكرة سمو الحق على القانون (غير منشور).

٨- وائل أحمد نعمان: مبادئ القانون العام التي أقرتها الأمم المتمدينة، بحث منشور على شبكة الانترنت، متاح على الموقع الالكتروني www.yemen-nice.net.

ثالثاً: رسائل جامعية

- عبدالله فاضل حامد: مبدأ اليقين القانوني في العلاقات الخاصة الدولية، اطروحة دكتوراه قدمت لكلية الحقوق في جامعة السليمانية، ٢٠١٢.

- عبدالكريم صالح عبدالكريم: نظرية ترجيح السند الافضل في تزاحم الحقوق، دراسة تحليلية مقارنة في القانون المدني، كلية القانون والسياسة، جامعة السليمانية، ٢٠١١.

رابعاً: القوانين

- القانون المدني العراقي رقم (٤٠) لسنة ١٩٥١ المعدل.

باللغة الانجليزية والفرنسية:

1- GERARD Philippe: Aspects de la problimatique actuelle des Principes generaux du droit, 1988, p.75. Paper available at: www.persss.fr, last visiting date 14-10-2013.
2- Gerald Fitzmaurice: The general principles of international Law, 1957.
3- GHISLAIN LONDERS: Deux principes generaux du droit issus du droit national et du droit communautaire, paper available at: *curia.europa.eu/common/dpi/col_londers_fr.**pdf.*** last visting: 12-3-2013.
4- Dr. JORDAN dasi: Legal principles, legal values and legal norms, are they the same or different, paper available at: http://www.academicus.edu.al/nr2/Academicus-MMX-2-109-115.pdf, last visiting, 21-11-2013.
5- Dr. ZSUZA wopera: the general principles of law at the practice of the eurepean court of the justice, paper available at: www.upm.ro. Last visiting: 20-11-2013.

كورتەی لێكولینەوە

ئەم لێكولینەوە دەربارەی یەكێك لە ژێدەرەكانی یاسا یە، ئە ویش مە بادئێن گشتییێن یاسایێ نە، ئەم بنەما یە بریتین لە بناغەی بناغاەكانی یاسا وزور یارمەتی دانەری یاسا و داوەر دەكات، هاریكاری دانەری یاسا دەكات لە كاتی دانانی یاسا بەپێی وەرگرتنی دانەر هزرو بوجونی خو لەو ژێدەرە، هە روەها رولێكی كاریگەری هەیە بو نە هێلانی كێماسی لە یاسا. جونكە زور جاری هە یە كە دادوەر دەقی یاسا نیە كو جیێبە جیێبكەت لە سەر دەعوا ج لە عورف یان لە شە ریعەی ئیسلامی، لە بەر ئەوە دادوەر دەتوانین بگەرێتە ئەم هزرەكانی گشتی یاسا بو جارەسەركردنی كێشەكان.

دوو جوری مەبادئی یاسا هە نە، نقیسی ونە نقیسی، ئەوێن نقیسی بریتین لە بناغەكانی یاسا، نە نقیسی بریتین لە هزرەكانی یاسیی ئەوێن كو لە ناف كومەل دا هەن ونیشانی فەلسەفەی بلاوبووی لە دەولەت دەكان.

Summary

Legal value of general principles of law in legislation and court

The general principles of law are a body of rules which the legal system of the state contains even it was not written. It considered in some legal systems around the world as an importance source of law when any case arise in the court when the judge is enable to make the decision by the existence legal rules, customs, justice or by Islamic Al- Shareea . It is also helping the legislator when he tries to make a law.

There are two kinds of general principles of law, written and un written principle. The violation of general principles which are recognized in the legal system of the state may be considered as a violation of the law itself. The judge when he searches of these principles and applying it in the court does not create the legal rules, only he found it in the legal systems.

Assessment of Eating Behaviours Patterns among School Aged Child groups (6-12) Years in Slemani City

Tavgah A. Merzia[1], Attallah O. Kasem[2], Burhan A. Hama Hussein[3]

[1] Department of Community Health Nursing / College of Nursing / University of Sulaimani

[2] Department of Community Health / Sulaimani Technical Institutes / Sulaimani polytechnic university

[3] Department of Nursing / High health vocation institute in Kirkuk / Ministry of Health

ABSTRACT

Objectives: To assess Eating Behaviour and determine the result among school age group child (6-12) years in Slemani city. However, investigate the psychometric measures of eating behaviour are associated with obesity in school-aged children in the city of Slemani.

Method: The study utilized the method of cross-sectional survey of School age in Slemani children's eating manner and their relationship to obesity using groups of children aged 6–12 years. Eating behavior was using the Child Eating Behavior Questionnaire (CEBQ) and body composition was estimated using body mass index (BMIs). This information was given by the parents on behalf of their children randomly. The parents were approached by researcher at the market and asked if they would participate in the survey. The statistical analysis used is based on multiple regression analysis with the dependent or predicted variable being BMI and the independent or predictor variables being food responsiveness and exercise.

Findings: It was found that exercise was significant at 5% and negatively associated with BMI, which means that when exercise increases, then BMI deceases. The behavioural characteristics derived from the CEBQ, food responsiveness. Was significant at 1% and positively associated with BMI, meaning that when food responsiveness increases so does BMI.

Conclusion:

The present study results of the psychometric measures of children's eating styles obtained from the Child Eating Behavior Questionnaire showed that. Exercise is negatively associated, at 5% level, with BMI; that is, children who were rated as having more exercise were more likely to have a lower BMI. Food Responsiveness is significantly positively associated at 1% level, with BMI, which means that children who score highly on these psychometric measure also tend to have a higher BMI. We conclude that assessment of, exercise; food responsiveness could be used as indicators of susceptibility to weight gain. But, the age group associated negatively with BMI, but not significant. These results for exercise and food responsiveness are in agreement with the results of other researchers.

Introduction

Obesity is a main health problem for people living in the Slemani, and it presently affects many children. Accurate causes for this are unclear, but poor diet coupled with lack of sport seem important. Obesity is now known as a universal epidemic (WHO, 2003) and has been predicted to become the largest drain on health service resources in the Slemani in the near future

In the UK, there are approximately one million obese individuals who are less than 16 years of age (Educari, 2004). Butriss (1995) showed through A survey in the UK a similar picture, with 75% of children aged 10-11 exceeding the recommended target level for percentage of energy derived from fat (Butriss, 1995). Therefore, both of Wardle (1995) and Currie et al., (1997) were have been reported a comparable results. Also, the Health Survey for England (HSE) illustrated the prevalence of obesity doubled between 1984 and 1994 among 4- 12 year olds in England, rising from 0.6% to 1.7% in boys and from 1.3 to 2.6% in girls. The most recent estimates propose that by 2001, some 8.5% of 6 year olds and 15% of 15 year olds were obese. While, in 2004; the Health Survey for England illustrated an overall increase in obesity amongst the number of children aged 2-10 who are obese from 9.9% in 1995 to 13.4% in 2004 (House of Commons Committee of Public Accounts, 2007).

A previous survey by Cameron and colleague (2006) showed that the consequences of childhood obesity in developed countries have extended into the most widespread nutritional disease (Cameron et al., 2006). Severely obese children generally experience a range of

sleep connected breathing disorders such as sleep apnoea. Studies have revealed sleep related disorders to have a clinically significant negative effect on learning and memory function in addition to the physical risks they present to the person's health (International Obesity Task Force, 2004).

Many studies have presented evidence indicating that dietary habits acquired in childhood often continue during adulthood (e.g. Kelder, et al., 1994; Nicklas, 1995; Steptoe et al., 1995). Indeed, because the severity of childhood obesity increases the risk of obesity throughout the growing age of the child, the persistence of childhood obesity into adulthood is the most significant concern (NICE, 2006).The risk factor of a number of chronic diseases in adult life such as heart disease, osteoarthritis, and some cancers are linked to childhood obesity (British Medical Association, 2005). Likewise, psychological problems such as rejection, shame, depression and stress are also more likely to occur in obese children than non-obese children (Reilly, 2003). The problem of childhood obesity will persist unless there is improved consideration of key factors operative during early childhood and identification of effective interventions (Department of Health, 2005).

The UK Government has reacted to increasing childhood obesity with a Public Service Agreement goal to stop the year-on-year increase in obesity among children below the age of 11 by 2010 (Department of Health, 2007). Nowadays the present measure is aimed at primary school children in the reception year (ages 4–5 years) and year 6 (ages 10–11 years) by Primary Care Trusts (PCTs) (Department of Health, 2007). PCTs are local organisations responsible for managing health services in the community. Therefore, they are responsible for the integration of health and social care, ensuring that local health organisations work together with local authorities (The Care Directory, 2003).

Literature review

The BMI is calculated as weight (kg) divided by height squared (m^2). Adults who have a body mass index (BMI) of over 30 are considered obese (Parry-Langdon and Roberts, 2002). Being overweight (or pre-obese) is similarly defined as having a BMI of over 25. Many studies have shown that inequalities of food intake and low energy expenditure lead to a person becoming overweight. Excess food intake, and decreased levels of movement as well as bad eating behaviours all contribute to the development of obesity (Ech, et al., 1992; Hill and Peters, 1998).

Childhood obesity is a developing problem in the developed countries. In children overweight is calculated by BMI at the 85th and below 95th percentiles, while obesity is calculated by BMI at or above 95th percentile (Gavin, 2009). But for adults, overweight and obesity ranges are determined by using weight and height to calculate a number called the "body mass index" (BMI). Therefore, BMI over 25 kg/m^2 is defined as overweight and a BMI of over 30 kg /m2 as obese in an adult (Wnag and Lostein, 2006). In 2003–2004, Ogden et al. (2002) showed that the Nutrition Examination Survey and the National Health Survey revealed that 17.1% of US children and adolescents are overweight. While, Wang and Lostein (2006) showed that the prevalence of overweight and obese children has increased dramatically over the past years by about 20-30% in the United States and Western Europe (Wang and Lobstein, 2006). A study by Wang and Lostein (2006) showed that In America, the Eastern Mediterranean region, the Eastern European region(which comprises the countries of the former Soviet Union), the Western Pacific region and South East Asia that over 46%, 41%, 38%, 27%, 22% respectively of school-age children will be overweight by 2010. In the Netherlands, the percentage of preschool-aged children who are overweight is 9% and 3% are obese (National Nutrition Survey, 1997). The prevalence rates for school age children in the UK have increased up to 16% for overweight and up to 7% for obesity (Kurth and Schaffath-Rosario, 2007). The probability of being obese in adulthood is very high for children who are already obese by the time they reach school age (Whitaker et al., 1997).

During the previous study showed that the behavioral correlates of obesity has recognized a different of eating behavior features in obese children and adults (Carnell and Wardle, 2008, Blundell et al., 2005). In the children literature, behavioral studies have been revealed that obese children have minor sensitive to inner satiety signs (Fisher et al., 2007, Moens and Braet, 2007), eat faster during the course of a meal (Barkeling et al., 1992, Agras et al., 1987) and are more responsiveness to outer food signals (Jansen et al., 2003) more than healthy weight children.

Positive food responses pleasure, responsiveness to deliciousness are assumed to stimulate food consume. In environments with many opportunities to intake very edible, heavy energy foods, these appetitive traits will have moderate effect of the risk of weight increase (Webber et al., 2009).

The study was showed that children of obese families achieved higher on food responsiveness (Wardle, et al., 2002).Therefore, the author has examined the relationship between eating behaviours and weight status in this age group.

Aetiology of Obesity

Obesity appears to arise from a combination of factors, none of which would appear to cause the condition, except in rare cases. An imbalance between energy input and expenditure is the cause of weight gain (Kipping et al., 2008). Many factors are considered contributors to this trend. These factors include **medical condition**, **diet**, **exercise**, **environmental**, **sedentary**, and **stress**.

The above literature review suggests that obesity levels among UK children are high, and that obesity, if not a disease in it, damages health. It also suggests that the causes of obesity are various, but that poor diets, and low levels of exercise, are especially important. The results suggested food responsiveness is positively associated with obesity.

Methodology

Sample size

The researcher able to provide information on a total of 140 children from parents that been contact directly with researcher in the city of Slemani. A total of 140 participants, as indicated, have been viewed. It was necessary to determine not only which the CEBQ components were predictors of BMI but also the differences according to age. The response rate from parents was poor. The participants were the parents of the 140 children aged 6–12 years old take the questionnaires, which were recruited in city of Slemani. Their gender was 69 boys and 71 girls, and that the majority of participants were ethnically white. The researcher gave the questionnaires to parents in the city of Slemani randomly. These were distributed to parents of all children aged 6–12 years old. The data obtained comprised the CEBQ results on local children’s eating behaviours and the children’s BMI derived from the information given by the parents.

Measures

Two measures were used: the Children's Eating Behaviour Questionnaire (CEBQ) (Wardle, et al., 2001a) and the child's BMI. The CEBQ consists of 35 items and another item added by the researcher to make 36 items divided into seven subscales. Some of the questions CEBQ comprises of are "My child undertakes physical exercise"; "Given the choice, my child would eat most of the time"; and "My child leaves food on his/her plate at the end of a meal" questions which are answered by ticking one of the following five options (never, rarely, sometimes, often, always, numbered 0 to 4 respectively). The questions provide information on seven behavioural components (satiety/slowness in eating, fussiness, food responsiveness, enjoyment of food, drinking, emotional under-eating and over-eating). And a question on exercise was added to the questionnaire. Therefore, questions were randomised according to components, and some are "reversed" i.e., they go in the opposite direction from those of other measures of the same component.

Data analysis

The main analysis was in two stages, by using multiple regressions, which means, a statistical technique that allows us to predict someone's score on one variable on the basis of their scores on several other variables. **Or** by stepwise regressions method

Results

Table 1 show the biographical data of the 140 pupils who took part, of whom 69 were males and 71 were females. The heights of the children ranged from 11.2627 cm to 31.2529 cm, and their weights ranged from 11.87 kg to 31.25 kg as indicated in Table 1 below. While table 2 shows use of the Enter Method for regression analysis to show the relationship between the dependent variable BMI and the ten independent variables: Exercise, Food responsiveness, ,Gender and the aged groups (6-12=1) years, as illustrated in table 1.

It is the general regression model given by: $Y = \beta_0+\beta_1X_1 + \beta_2X_2 + \beta_3X_3 + \beta_4X_4+ \varepsilon$,

Where Y is the dependent variable BMI, and X_1, $X_{2,}$ $X_{3,\ \text{and}}$ $X_{4,}$ are the four independent variables comprising of, food responsiveness, exercise, gender and two age groups

From Table 3 shows above, R=0.45, so the correlation between BMI and the four predictors: Exercise, Food responsiveness, gender and two age groups, is positive and has a moderate value, indicating a reasonable positive association between the dependent and the independent variables.

R^2 equals 0.20, which indicates that only 20% of the variability in BMI is explained by the ten independent variables.

In table 4 shows the F-ratio = 2.072, has 2 degrees of freedom (df) k-1=11-1 = 10 and n – k = 140 -11 =129, where k is the number of parameters in the model and n is the sample size.

F is highly significant at 0.001 levels. So the regression model as a whole is highly significant, which indicates that the combined effect of the independent variables is associated with the dependent variable BMI is highly significant.

Table 5 gives the statistics and the significance of the coefficients. From the table, we find that the only independent variables that have significant or near significant effects on the dependent variable BMI at 5% level are, exercise and food responsiveness. The coefficient of the variable food responsiveness is positive which indicates that as this variable increases BMI will also increase. While exercise has a negative coefficient which means that as exercise level increases BMI decreases. The stepwise regression Criteria used was Probability-of F- to enter <=0.05 and Probability F- to- remove >=0.1

Table 6 above shows that the F-ratio equals 8. 681, which has p-value < 0.001, which is similar to the result obtained from the original full model. So here the regression model is highly significant which means that the 2 independent variables have a combined significant association with BMI.

Table 7 shows the general regression model is: $Y = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \varepsilon$,

Where Y is the dependent variable BMI, X_1, and X_2, are the 2 independent variables food responsiveness, and exercise respectively, and ε is the error component. The estimated model is: BMI = 16.283+0.823 food responsiveness − 0.351 exercise**.** Here all 2 independent variables in the model are more significant compared with the corresponding results of the full model. And so the effects of these 2 independent variables on BMI are significant with

positive and negative coefficients, as before. Gender and the two age groups have completely disappeared through using Stepwise regression method, 2 independent variables are evaluated as having significant importance in the model. These were food responsiveness, and exercise, e.g. an increase in exercise was associated with reduced BMI.

DISCUSSION

In the present research, the effects of the ten independent variables on BMI show that only 2 variables, food responsiveness and exercise have significant or near significant effects on BMI. The other variables had no significant effects. On the other hand Webber et al. (2009), found that six independent variables had significant effects on BMI including food responsiveness and effect and exercise was not included in his model. The ANOVA table 6 shows that the model 2. As a whole is highly significant, where the p-value is less than 0.001.This means that the combined effect of all ten independent variables on BMI is highly significant. R^2 given in the Model Summary in table 3 is equals 0.20. This means that the percentage of variability in BMI explained by the independent variables is 20%, which is rather small.

Noticeably, according to the current study results, there appears to be a significant positive relationship between food responsiveness, which is a behavioral characteristics derived from the CEBQ and BMI, which means that when food responsiveness increases, then BMI also increases and conversely. Technically, it means that people with higher amounts of food responsiveness also tend to have higher BMIs. This finding supports Webber et al. (2009) result, which showed that there is a positive significant relationship between food responsiveness and obesity. Epstein et al. (2007) showed that obese children were prepared to try comparatively harder to obtain more food than normal-weight children. These results are supported by the findings of our research.

The present study showed a negative significant relationship between the predictor variable Exercise and BMI. So when exercise increases, then BMI decreases. This result agrees with many other studies which have shown that BMI increased significantly when physical activity per day decreased (Marty et al., 2006, Patrick et al., 2004). Hill and others (1995) demonstrated that decreasing levels of physical activity would possibly reduce energy

spending, and, if not coordinated with reduced food consumption, may produce significant energy imbalance and weight gain. Whereas Bell et al. (2004) and Hill and Commerfod (1996) identified that a decrease in physical activity would lead to an obvious restriction in the energy expended and may lead to body weight gain. Also other studies, suggest that moderate to high levels of physical activity prevents weight gain and obesity (Di Pietro, et al., 2004; French, et al., 1994).

Many writers have studied food intake, exercise and obesity, revealing that the effect of physical activity on energy balance is to reduce the probability that significant energy imbalance and weight gain will occur (Hill and Wyatt, 2005; Horton and Hill, 1998). Generally, all the above results agree with our findings.

CONCLUSION

Obesity is a major problem for the populations of developed countries. Although obesity is not yet considered a disease by DSM-IV criteria (Wardle, 2009), recent studies show that the number of obese children has increased medically. Childhood obesity is an epidemic that continues to dramatically increase resulting in a large percentage of children developing diabetes, and parents cannot recognise when their own children overweight. This study used data from primary schools in (Slemani city) to test the effect of eating behaviour on BMI by using a CEBQ questionnaire on child eating behaviours. The study used multiple regressions for assessing the relation between child eating behaviour and obesity. Previous observations demonstrated the influence of age differences, but their sample focuses on a continuum of ages from 6 to 12 years. However, this focus may have masked differences between older and younger children (Webber et al., 2009). Therefore, a comparison of younger children's eating behaviour with older children regarding the CEBQ and obesity would be useful. Our findings reveal that food responsiveness is positively associated with BMI, while exercise is negatively related with BMI. Therefore, there is a critical need for future research to explore the relationship between these factors and BMI. In particular, data are essential to clarify how eating behaviour influences may contribute to subsequent childhood obesity to determine whether this holds true of children in age 6–12 years. A further study should be undertaken to further detect and quantify the effect of sport and exercise on child's eating behaviour and obesity.

Acknowledgments

The authors are thankful and gratefully to all parents and children who collaborated in this study and show approval to fill the questioners that contain instruction about child eating style.

References

Agras, W., Kraemer, H., Berkowitz, R., Korner, A. and Hammer, L. (1987). Does a vigorous feeding style influence early development of adiposity?. *The Journal of Pediatrics*, 110(5), pp.799-804.

Bell, C., Day, D.S., Jones, P.P., Charistou, D.D.; Petitt, D.S., Osterberge, K. Melby, C.L. and Seals, D.R. (2004). High energy flux mediates the tonically augmented–adrenergic support of resting metabolic rate in habitually exercising older adults. *J Clin Endocrinol Metab,* (89), pp. 3573–3578.

British Medical Association, (2005). Preventing Child Obesity. *Printed by the BMA publications unit,* pp. 1-74.

Blundell, J.E., Stubbs, R.J., Golding, C., Croden, F., Alam, R. and Whybrow, S. (2005). Resistance and susceptibility to weight gain: Individual variability in response to a high-fat diet. *Physiol Behav,* (86), pp. 614–622.

Butriss, J. (*1995*) Nutrition in General Practice, 1st edn, vol. 2. Promoting Health and Preventing Disease. Royal College of General Practitioners, London

Currie, C., Todd, J. and Thompson, C. (1997). Health Behaviours of Scottish School Children: Report 5: Comparisons of National Patterns in 1990 and 1994. Research Unit in Health and Behavioural Change and Health Education Board for Scotland, Edinburgh.

Care directory, (2003). The Role of NHS Trusts & Primary Care Trusts. Available from http://www.nursing-home-directory.co.uk/role-of-nhs-trusts.htm [Accessed 28 September].

Cameron, N., Norgan, N.G., and Ellison, T.H. (2006). *Childhood obesity: contemporary issues*. Boca Raton: CRC Press; Taylor & Francis Group.

Carnell, S. and Wardle, J. (2008). Appetite and adiposity in children: Evidence for behavioral susceptibility theoryof obesity. *Amer J Clin Nutr*, (88), pp. 22–29.

Department of Health, (2007a). Spending review PSAs. Available from http://www.hm-treasury.gov.uk/media/70320/sr04_psa_ch3.pdf [Accessed 20 August 2010].

Department of Health, (2007b). Supporting healthy lifestyles: the National Child Measurement Programme Guidance for 2006â€“07 school years. Available from http://www.dh.gov.uk/en/Publicationsandstatistics/Publications/PublicationsPolicyAndGuidance/DH_073786 [Accessed 22 August 2010].

Department of Health, (2005a). National Service Framework documents. Available from http://www.dh.gov.uk/PolicyAndGuidance/HealthAndSocial

CareTopics/ChildrenServices/ChildrenServicesInformation/ChildrenServicesInformationArticle/fs/en?CONTENT_ID=4089111&chk=U8Ecln [Accessed 28 August 2010].

Di Pietro, L., Dziura, J., and Blair, S.N. (2004). Estimated change in physical activity levels (PAL) and prediction of 5-year weight change in men: the aerobics centre longitudinal study. *Int J Obes Relat Metab Disord*, (28), pp. 1541–1547.

Ech, L.H., Klesges, R.C., Hanson, C.L., and Slawson, D. (1992). Children at familial risk for obesity: an examination of dietary intake, physical activity and weight status. Int J Obes Relat Metab Disord, (16), pp. 71–78.

Educari, (2004). Children, young people and health related decisions: a review of the research literature and discussion of the implications for health education of children and young people. Roehampton: University of Surrey.

Epstein, H. L., Leddy, J.J., Temple, L.J.,and Faith, S.M. (2007). Food Reinforcement and Eating: A Multilevel Analysis. Psychol Bull, 133, (5), pp. 884-906.

French, S.A., Jeffery, R.W., Forster, J.L., Mcgovern, P.G., Kelder, S.H. and Baxter, J.E. (1994). Predictors of weight change over two years among a population of working adults: the Healthy Worker Project. Int J Obes Relat Metab Disord, (18), pp. 145-154.

Fisher, J.O., Cai, G.W., Jaramillo, S.J., Cole, S.A., Comuzzie, A.G. and Butte, N.F. (2007). Heritability of hyperphagic eating behavior and appetite-related hormones among Hispanic children. *Obesity,* (15), pp. 1484–1495.

Field, A. (2005). Discovering statistics using SPSS. printed by the Alden Press, Oxford. pp. 283-303.

Gavin, L.M. (2009). Overweight and obesity. Available fromhttp://kidshealth.org/parent/general/body/overweight_obesity.html# [Accessed 29 September 2010].

Horton, T.J. and Hill, J.O. (1998). Exercise and obesity. *Proceedings of the Nutrition Society,* (57)*, pp.* 85-91.

House of Commons Committee of Public Accounts, (2007). Tackling Child Obesityâ€"First Steps. Available from http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200607/cmselect/cmpubacc/157/157.pdf. [Accessed 29 September 2010].

Hill, J.O. and Commerford, R. (1996). Exercise, fat balance and energy balance. Int J Sports Nutr, (6), pp. 80-92.

Hill, J.O. and Wyatt, H.R. (2005). Role of physical activity in preventing and treating obesity. J Appl Phyisol, (99), pp. 765-770.

Hill, J.O. and Peters, J.O. (1998). Environmental contributions to the obesity epidemic. Science, (280), pp. 1371-1374

Hill, J.O., Melby, C., Johanson, S.L., and Peters, J.C. (1995). Physical activity and energy requirements. Am J Clin Nutr, (62), pp. 1059S-1066S.

International Obesity Taskforce, (2004a). Obesity in children and young people, a crisis in public health. Available from www.iotf.org [Accessed 15 August 2010].

Jansen, A., Theunissen, N., Slechten, K., Nederkoorn, C., Boon, B., Mulkens, S. and Roefs, A. (2003). Overweight children overeat after exposure to food cues. Eat Behav, (4), pp. 197-209.

Kelder, S. H., Perry, C. L., Klepp, K. I., and Lytle, L. L. (1994). Longitudinal Tracking of Adolescent Smoking, Physical-Activity, and Food Choice Behaviors. American Journal of Public Health, 84(7), pp. 1121-1126.

Kurth, B.M. and Schaffrath-Rosario, A. (2007). Die Verbreitung von Übergewicht und Adipositas bei Kindern und Jugendlichen in Deutschland. Ergebnisse des bundesweiten Kinder- und Jugendgesundheitssurveys (KIGGS). *Bundesgesundheitsbl Gesundheitsforsch Gesundheitsschutz*, (50), pp. 736–743.

Kipping, R.R., Jago, R., and Lawlor, D.A. (2008a). Obesity in children. Part 2: Prevention and management. BMJ, (22), pp. 337:a1848. Doi: 10.1136/bmj.a1848

Kipping, R.R., Jago, R. and Lawlor, D.A. (2008_b). Obesity in children; Part 1: Epidemiology, measurement, risk factors, and screening. *BMJ*, 15, pp. 337:a1824. Doi: 10.1136/bmj.a1824.

Marty, K. Wolff, C. and Morgan, I. (2006). Overweight, Diet, Physical Activity, and Hypertension in Low-Income School-Aged Children. Californian Journal of Health Promotion, (4), pp. 47-58.

Moens, E. and Braet, C. (2007). Predictors of disinhibited eating in children with and without overweight. *BehavRes Ther,* (45), pp. 1357–1368.

Nicklas, T.A., 1995. Dietary studies of children and young adults (1973–1988): the Bogalusa heart study. *American Journal of Medical Science*, (310), pp.101–108.

NICE, (2006). *Obesity: the prevention, identification, assessment and management of overweight and obesity in adults and children*. *NICE clinical guideline,* (43), pp.1-84.

National Nutrition Survey, (1997). The Burden of Overweight and Obesity in New Zealand Children. *International Standards for Obesity,* (11), pp. 1 – 8.

Patrick, K., Norman, G. J., Calfas, K. J., Sallis, J. F., Zabinski, M. F., Rupp, J., Cella, J. (2004). Diet, physical activity, and sedentary behaviors as risk factors for overweight in adolescence. *Archives of Pediatric and Adolescent Medicine*, (158), pp. 385-390.

Parry-Langdon, N. and Robert, C. (2002). *Physical activity, sedentary behaviour and obesity. Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) survey*. HBSC Briefing Series: 1. Health Challenge. Wales .

Reilly, J.J., Methven, E., Mcdowell, C., Hacking, B., Alexander, D., Stewart, L. and Keelnar, C.J.H. (2003). Health consequences of obesity. *Archives of Disease in Childhood*, (88), pp. 748-752.

Steptoe, A., Pollard, T.M. and Wardle, J. (1995). Development of a measure of the motives underlying the selection of food: the food choice questionnaire. *Appetite*, (25), pp. 267–284.

Wang,.Y. and Lobstein, T. (2006). Worldwide trends in childhood overweight and obesity. *International Journal of Pediatric Obesity,* (1), pp. 11_25.

Wardle, J. (2009). Is obesity an eating disorder? *The European Health Psychologist*, *(11),* pp. 52–55.

Wardle, J., Guthrie, C. A., Sanderson, S., and Rapoport, L. (2001_a). Development of the Children's Eating Behaviour Questionnaire. *Journal of Child Psychology and Psychiatry,* (42), pp. 963–970.

Wardle, J., Sanderson, S., Guthrie, C. A., Rapoprt, L. and Plomin, R. (2002). Parental feeding style and the intergenerational transmission of obesity risk. *Obesity Research,* (10), pp. 453–462.

Wardle, J. and Gibson, E.L. (2002). Impact of stress on diet: processes and implications. In: Stansfeld, SA, Marmot M., eds. *Stress and the Heart*. London: BMJ Books.

Webber, L., Hill, C., Saxton, J., Van Jaarsveld, C. H. M. and Wardle, J. (2009). Eating behaviour and weight in children. *International Journal of Obesity,* (33), pp. 21–28.

World Health Organization, (2003). Diet, nutrition and the prevention of chronic diseases. WHO Technical report series, 911. Geneva, WHO.

Whitaker, R.C., Wright, J.A., Pepe, M.S., Seidel, K.D. and Dietz, W.H. (1997). Predicting obesity in young adulthood from childhood and parental obesity. N *English J Med,* (337), pp. 869–873.

Table 1 shows the biographical data

N	Boys	Girls	Means of Height(cm^2) Ranged	Means of Weight(kg) Ranged
140	69	71	11.2627-31.2529cm	11.0870-31.2529 kg

Table 2 show multiple regression (Enter Method)

Variables Entered/Removed [b]

Model	Variables Entered	Variables Removed	Method
1	Exercise, 6-12=1, Food responsiveness, male 1, female 2,	.	Enter

a. All requested variables entered.

b. Dependent Variable: BMI kg/m2

Table 3 show relationship between BMI and the 10 independent variables

Model Summary

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	.450[a]	.202	.146	2.17997

a. Predictors: (Constant), Exercise, 6-12=1,, Food responsiveness, male 1, female 2

Table 4 show ANOVA for model 1

ANOVA[b]

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	150.538	11	15.072	2.072	.000[a]
	Residual	452.653	129	3.861		
	Total	623.630	140			

a. Predictors: (Constant), Exercise, 6-12=1 , Food responsiveness, male 1, female 2

b. Dependent Variable: BMI kg/m2

Table 5 show coefficient for model 1

Coefficients[a]

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	T	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	17.477	2.310		7.566	.000
	male 1, female 2	-.410	.363	-.087	-1.128	.261
	6-12=1,	-.043	.377	-.009	-.114	.718
	Food responsiveness	.658	.357	.164	1.842	.068
	Exercise	-.507	.255	-.134	-1.875	.037

a. Dependent Variable: BMI kg/m2

Table 6 show ANOVA for model 2

ANOVA[d]

Model	Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.
Regression	134.223	3	42.502		
Residual	607.578	137	3.5486	8.681	.000[c]
Total	652.450	140			

a. Predictors: (Constant), Food responsiveness, Exercise

b. Dependent Variable: kg/m2

Table 7 show coefficients for model 2

Coefficients [a]

Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	T	Sig.
	B	Std. Error	Beta		
(Constant)	16.283	1.158	.	11.780	.000
Food responsiveness	.723	.172	.185	2.319	.001
Exercise	-.351	.187	-.157	-1.088	.031

a. Dependent Variable: BMI kg/m2

Effect of lo-salt as alternative salt on blood pressure, serum glucose and serum cholesterol

Ismael Hasan Mohammed
Koya university
Faculty of Science and health
Department of Medical Microbiology

Key words: lo-salt ,blood pressure ,glucose ,cholesterol.

Abstract

Salt substitutes are low-sodium table salt alternatives marketed to circumvent the risk of high blood pressure and cardiovascular problems .The aim was to compare the effect of a low-salt (1gm) and prepared salt (1gm) on blood pressure and the level of serum glucose and total cholesterol with table-salt (1gm). The study included using of manufactured lo-salt (contains 66% min of potassium chloride, 33.3% max of sodium chloride and magnesium carbonate as anti-caking agent), Prepared Lo-Salt (mixture contains same ingredients but recently prepared in laboratory) and table – salt (contains sodium chloride 100%). Results showed that administration of prepared salt and lo-salt did not change significantly the blood pressure and glucose and cholesterol in the blood after one and two hours from salt intake . In contrast the administration of table - salt (sodium chloride) showed significant increasing in blood pressure after one and two hours from salt intake. These findings suggest the benefits of lo-salt (manufactured and prepared) on blood pressure and glucose and cholesterol in the blood giving a green sign for using it safely.

Introduction

Hypertension is the condition of having high blood pressure. Normal blood pressure is 120/80. The upper limit of normal blood pressure is about 140 over 90, when systolic blood pressure is above 140mm Hg or when diastolic blood pressure is above 90mm Hg, blood pressure is considered high. Hypertension may be caused by a variety of reasons such as: heredity, your genes, high salt in your diet, not being active, obesity, excessive alcohol intake and/or low potassium in your diet (1).

If the blood pressure permanently high, the body's organs and tissues can show greater signs of wear and tear over the years and, for example, give rise to a stroke or heart disease. At 60 years old, three in every ten will have raised blood pressure. At 70 there are more - two in every five. When such a person restricts their salt intake, their blood pressure falls, sometimes enough to avoid the need for blood-pressure-lowering medicines altogether. A high salt intake causes the body to temporarily retain fluid; the problem could be relieved by reducing salt intake. Some research suggests that increasing potassium intake may also help to get rid of some sodium - providing another bonus (2).

Salt (sodium chloride) is a vital component of our diet both for health and for its flavouring effect. In appropriate quantities it is needed for transmission of nerve impulses and contraction of muscles , maintaining water balance , maintaining acid-base balance , absorption and transport of some nutrients . Although in excessive amounts it is associated with heart disease, high blood pressure and strokes. The Dietary Reference Intake (DRI) for sodium is 1,500 mg/day for people 19-50 years of age, 1,300 mg/day for people 51-70 years of age, and 1,200 mg/day for people >70 years of age. The Upper Level for sodium intake for adults is 2,300 mg/day. The Dietary Guidelines for Americans recommends people consume less than 2,300 mg sodium (approximately1 teaspoon of salt) per day. On average, most adults consume significantly more — 4,000 to 6,000 mg of sodium daily. While the Nutrition Facts Panel on food labels which lists the number of milligrams of sodium per serving of food suggest: 5 mg or less sodium per serving in free Sodium (3). In experimental hypertension, the endothelium-dependent relaxation of vascular smooth muscle is impaired (4,5). Moreover, high sodium chloride diet and severe hypertension in the stroke-prone SHR induce injury to endothelial cells (6), and a high potassium diet protects against the salt-induced endothelial dysfunction (7, 8, 9).

Potassium chloride (KCl) is a metal halide salt composed of potassium and chlorine. In its pure state it is odorless. It has a white or colorless vitreous crystal, with a crystal structure that cleaves easily in three directions (10). It can be used as a salt substitute for food, but due to its weak, bitter, unsalted flavor, it is usually mixed with regular salt (sodium chloride), for this purpose to improve the taste, the addition of 1 PPM of thaumatin considerably reduces this bitterness (11). Medically it is used in the treatment of hypokalemia and associated conditions, for digitalis poisoning, and as an electrolyte replenisher (12). Potassium intake has also been shown to diminish blood pressure in hypertensive humans and rats, thus reducing the incidence of stroke and stroke-related death and preventing cardiac hypertrophy, mesenteric vascular damage, and renal injury (13). Potassium citrate (the potassium naturally found in fruits and vegetables) can be prescribed as an alternative to potassium chloride (14). Magnesium Carbonate is one of lo-salt component serves as an anticaking agent which is an additive placed in powdered or granulated materials, such as table salt, to prevent the formation of lumps, easing packaging, transport, and consumption.Pure bulk magnesium carbonate is a white powder that is odorless, tasteless, freely soluble in water, very slightly soluble in alcohol and insoluble in ether (15).

Magnesium is closely involved in maintaining cellular ionic balance through its association with sodium, potassium, and calcium (16). Additionally, Magnesium is also important to heart function. People who do not have enough magnesium manifest noticeable changes in the walls of their arteries and capillaries, which choke and compress in the absence of the mineral. This can result to increased blood pressure which could later develop as a full blown cardiovascular disease. As such, supplements of Magnesium Carbonate can prevent hypertension and heart disease (17, 18). The aim of this research is evaluate the extent of the effect of salt product that called lo-salt on blood pressure as well as glucose and cholesterol in the blood.

Materials and methods

Experimental design:

The study included 45 hypertensive female and 45 hypertensive male ,divided into 6 groups; 3 groups were females, each group had 15 patients and 3 groups were males also each group had 15 males. 1gm of each salt had been used (in each serving for 7 days) by oral administration after dissolving it in 10 ml of distilled water and administrated to each group. Blood pressure had been measured just before administration of salt (zero time) , also one and two hours after administration. Serum glucose and serum cholesterol by using the kit. The administration had been done after starving about 12 hours.

The study included using of following salts:

1- **Prepared Lo-Salt as a mixture contains:**

- Potassium chloride (66% of mixture), (KCl, M.W 74.56) manufactured by Thomas baker (chemicals) PVT.limited 4/86. BHARAT MAHAL.MARINE DRIVE, MUMBAI 400 002, INDIA.
- Sodium chloride (33.3% of mixture), (NaCl, M.W 58.443) manufactured by Thomas baker (chemicals) PVT.limited 4/86. BHARAT MAHAL.MARINE DRIVE, MUMBAI 400 002, INDIA.
- Magnesium carbonate (0.7%of mixture), ($MgCO_3$, M.W 84.3139) manufactured by Thomas baker (chemicals) PVT.limited 4/86. BHARAT MAHAL.MARINE DRIVE, MUMBAI 400 002, INDIA. It used as anti-caking agent.

2 – LoSalt :

Manufactured by KLINGE,East Kilbride.Scotland G750GX .Lo- Salt called Reduced Sodium Salt Alternative. It contains four Ingredients: Potassium Chloride (66%min) , Sodium Chloride (33.3%max), anti- caking agent (Magnesium Carbonate).

3 – Table salt (Sodium chloride) :

The salt without addition of iodine were used in this study

Statistical analysis:

T –test at $\rho < 0.1$ used for statistical significant differences.

Results and Discussion

Results in table 1 and figures 1,2,3 that related to the males and table 2 and figures 3,4,5 that related to the females showed there is no significant change in the administration of prepared salt and lo-salt in systolic, diastolic and mean arterial blood pressure after one and two hours from salt intake . In contrast the administration of table salt (sodium chloride) showed significant increase in systolic and diastolic and mean arterial blood pressure after one and two hours from salt intake.

The mechanism by which table salt (Sodium chloride) intake made increasing of blood pressure might be related to that Sodium Chloride is hypertonic & will draw extra fluid into the blood. If there is too much sodium within the blood, the body will retain water (fluids), hence increasing blood pressure, leading to edema, shortness of breath, & potential for heart bomb (6) . In fact, several investigators have noted that high dietary salt raises plasma [Na^+] by just a few millimolars but has no measureable effect on plasma volume (19, 21), possibly because plasma volume estimation errors are larger than the anticipated volume changes. The rise in plasma [Na^+] is, however, similar in normotensive and hypertensive, or salt-resistant and salt-sensitive, humans as well as in animals (21).

No changing in blood pressure which showed in prepared salt and lo-salt intake may be related to beneficial effect of potassium which decreases vascular responsiveness to vasopressors, such as norepinephrine (22). It is claimed that the use of LoSalt reduces sodium chloride intake. Also magnesium carbonate which serves as an anticaking agent can prevent hypertension through inhibiting muscle contractions including muscle of blood vessels (18).

Regarding serum glucose (table3) and serum cholesterol (table 4) the results showed no significant changes which agree with multiple reports (17).

Table 1: Effect of salts (table salt , prepared salt and lo-salt) on the blood pressure in the males

Type of salt	Time of BP measurement	Systolic Blood Pressure(mmHg)	Diastolic Blood Pressure(mmHg)	Mean Arterial Pressure (MAP) (mmHg)
Table salt average age of males = 47.5 average age of females = 49.9	BP directly before salt intake (0.0 time)	149 ± 3.8	87 ± 1.5	107.6 ± 2.0
	BP after 1 hour from salt intake (after 1 hr)	166 ± 3.8 *	100± 1.4 *	122 ± 2.0 *
	BP after 2 hour from salt intake (after 2 hrs)	165± 4.1 *	96± 1.3 *	119 ± 2.03 *
Prepared salt average age of males = 47.4 average age of females = 49.9	BP directly before salt intake (0.0 time)	156 ± 3.0	95 ± 2.2	115.3 ± 2.2
	BP after 1 hour from salt intake (after 1 hr)	154 ± 3.0	93± 1.6	113.3 ± 1.8
	BP after 2 hour from salt intake (after 2 hrs)	155± 3.1	93± 5.8	113.6 ± 4.5
Lo-salt average age of males = 48.8 average age of females = 49.9	BP directly before salt intake (0.0 time)	151 ± 2.5	94± 2.0	113 ± 1.9
	BP after 1 hour from salt intake (after 1 hr)	150 ± 1.9	92± 1.4	111.4 ± 1.4
	BP after 2 hour from salt intake (after 2 hrs)	150 ± 2.0	91± 1.4	111 ± 1.4

T –test at $\rho < 0.1$
Each group consists of 15 patients
* average is significant different from the average in 0.0 time

Table 2: Effect of salts (table salt, prepared salt and lo-salt) on the blood pressure in the females.

Type of salt	Time of BP measurement	Systolic Blood Pressure(mmHg)	Diastolic Blood Pressure(mmHg)	Mean Arterial Pressure (MAP) (mmHg)
Table salt average age of males = 47.5 average age of females = 49.9	BP directly before salt intake (0.0 time)	155 ± 4.9	92 ± 2.0	113 ± 2.7
	BP after 1 hour from salt intake (after 1 hr)	172 ± 4.3 *	100 ± 1.8 *	124±2.4 *
	BP after 2 hour from salt intake (after 2 hrs)	172 ± 4.6 *	99± 1.5 *	123.3 ±2.3 *
Prepared salt average age of males = 47.4 average age of females = 49.9	BP directly before salt intake (0.0 time)	151 ± 4.6	86 ± 1.9	107.6 ± 2.5
	BP after 1 hour from salt intake (after 1 hr)	149 ± 5.0	88± 2.2	108.3 ± 2.8
	BP after 2 hour from salt intake (after 2 hrs)	147 ± 4.4	86± 1.3	106.3 ± 2.1
Lo-salt average age of males = 48.8 average age of females = 49.9	BP directly before salt intake (0.0 time)	153 ± 3.2	96 ± 2.2	115 ± 2.3
	BP after 1 hour from salt intake (after 1 hr)	152 ±3.3	95± 1.9	114 ± 2.1
	BP after 2 hour from salt intake (after 2 hrs)	151 ± 3.1	92± 1.3	111.6 ± 1.7

T –test at $\rho < 0.1$
each group consists of 15 patients
* average is significant different from the average in 0.0 time

Table 3: Averages of serum glucose (mg/dl) of experimented groups

Type of salt	Time of measurement	Male	Female
Table salt average age of males = 47.5 average age of females = 49.9	serum glucose directly before salt intake (0.0 time)	105± 4.7	115± 5.5
	serum glucose after 1 hour from salt intake (after 1 hr)	108± 4.9	117± 5.8
	serum glucose after 2 hour from salt intake (after 2 hrs)	103± 4.2	111± 5.1
Prepared salt average age of males = 47.4 average age of females = 49.9	serum glucose directly before salt intake (0.0 time)	123± 6.1	118± 4.9
	serum glucose after 1 hour from salt intake (after 1 hr)	127± 6.7	124± 5.5
	serum glucose after 2 hours from salt intake (after 2 hrs)	120± 6.3	120± 5.8
Lo-salt average age of males = 48.8 average age of females = 49.9	serum glucose directly before salt intake (0.0 time)	129± 4.9	114± 6.3
	serum glucose after 1 hour from salt intake (after 1 hr)	132± 5.1	118± 6.4
	serum glucose after 2 hours from salt intake (after 2 hrs)	130± 5.0	113± 5.3

T –test at $\rho < 0.1$
Each group consists of 15 patients

Table 4: Averages of serum cholesterol (mg/dl) of experimented groups

Type of salt	Time of measurement	Male	Female
Table salt average age of males = 47.5 average age of females = 49.9	serum cholesterol directly before salt intake (0.0 time)	223± 8.8	234± 7.5
	serum cholesterol after 1 hour from salt intake (after 1 hr)	225± 8.9	235± 7.9
	serum cholesterol after 2 hour from salt intake (after 2 hrs)	221± 8.6	231± 7.3
Prepared salt average age of males = 47.4 average age of females = 49.9	serum cholesterol directly before salt intake (0.0 time)	233± 11.4	224± 8.1
	serum cholesterol after 1 hour from salt intake (after 1 hr)	234± 11.2	223± 8.6
	serum cholesterol after 2 hours from salt intake (after 2 hrs)	230± 10.6	220± 8.0
Lo-salt average age of males = 48.8 average age of females = 49.9	serum cholesterol glucose directly before salt intake (0.0 time)	227± 9.8	227± 8.9
	serum cholesterol after 1 hour from salt intake (after 1 hr)	225± 9.3	225± 8.5
	serum cholesterol after 2 hours from salt intake (after 2 hrs)	223± 9.1	225± 8.6

T –test at $\rho < 0.1$
Each group consists of 15 patients

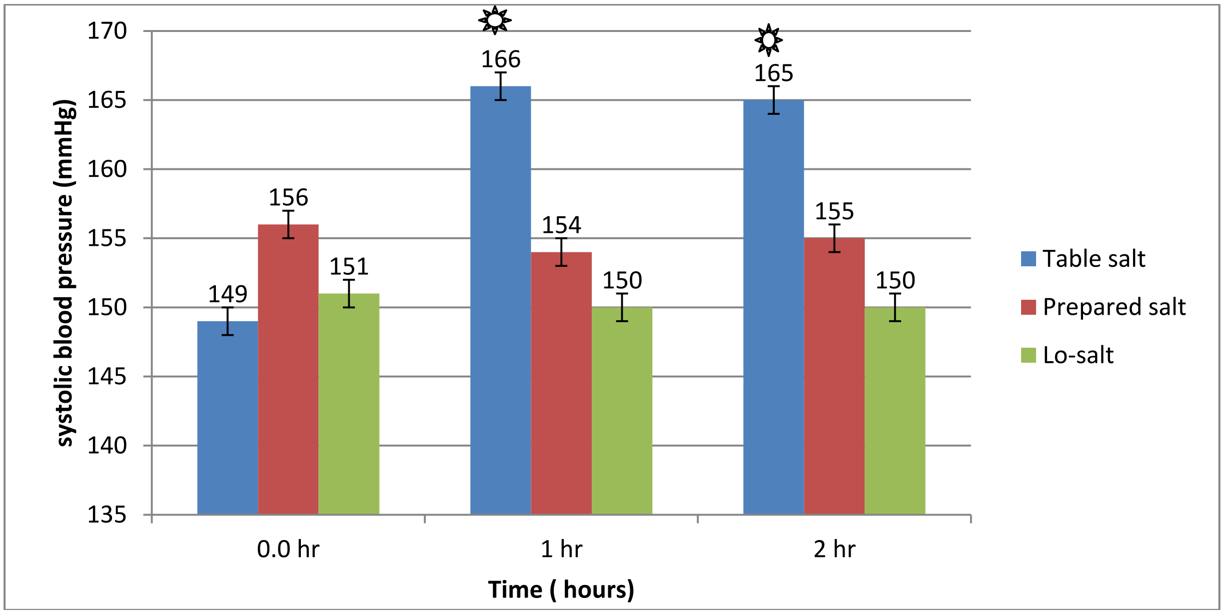

Figure 1:
Effect of three types of salts on the systolic blood pressure in the males

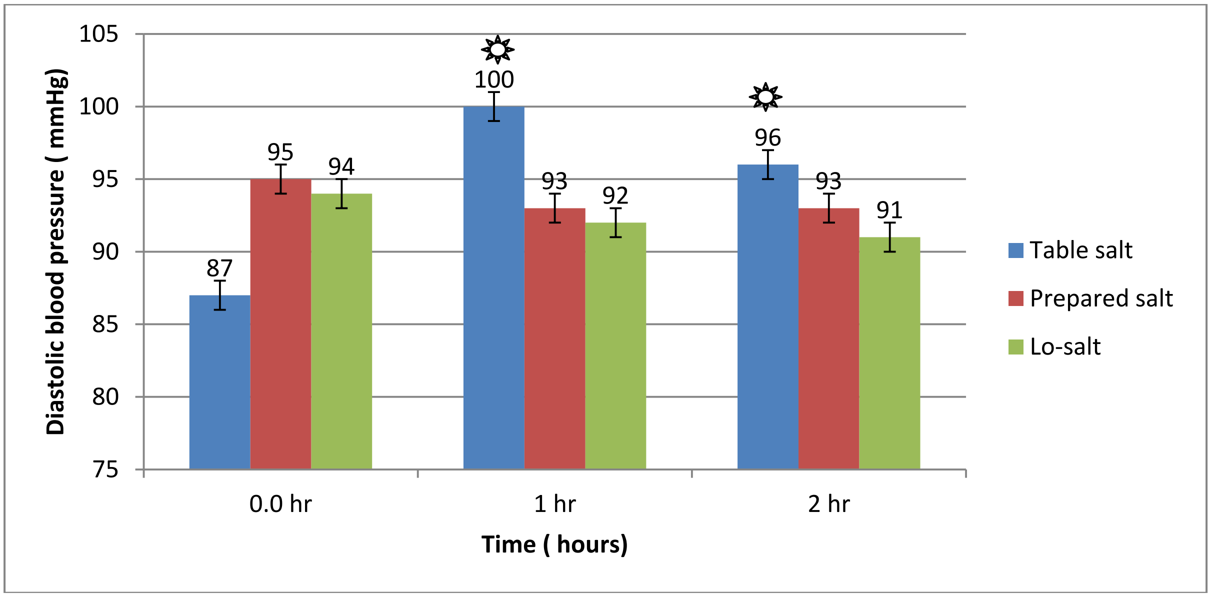

Figure 2:
Effect of three types of salts on the diastolic blood pressure in the males

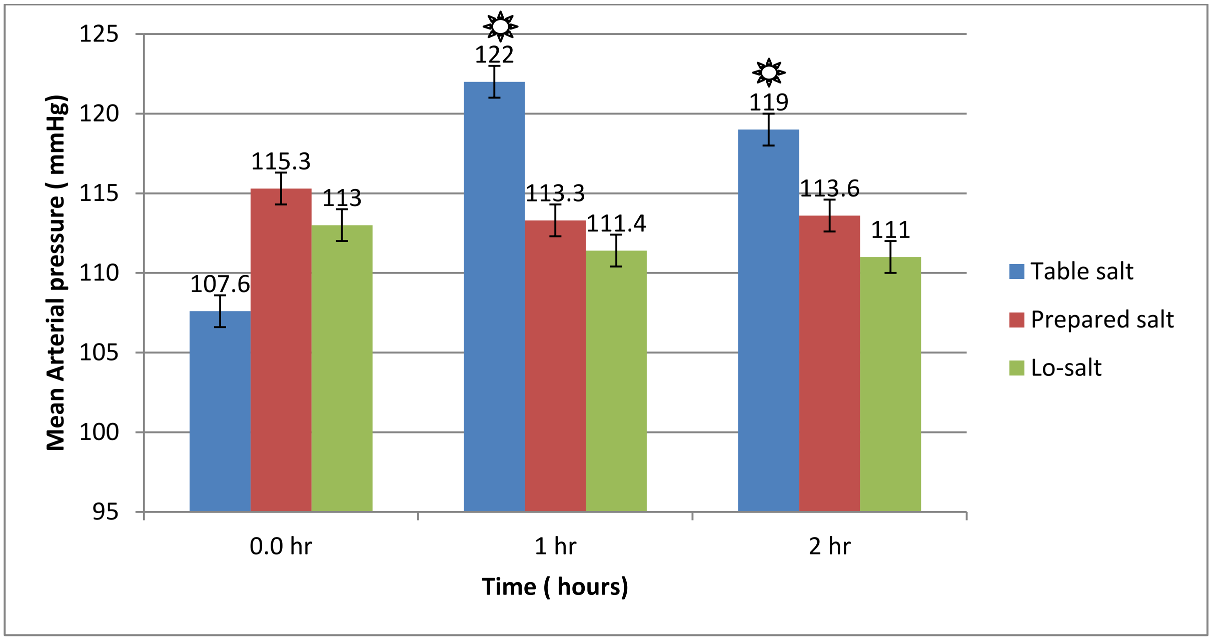

Figure 3:
Effect of three types of salts on the mean arterial pressure in the males

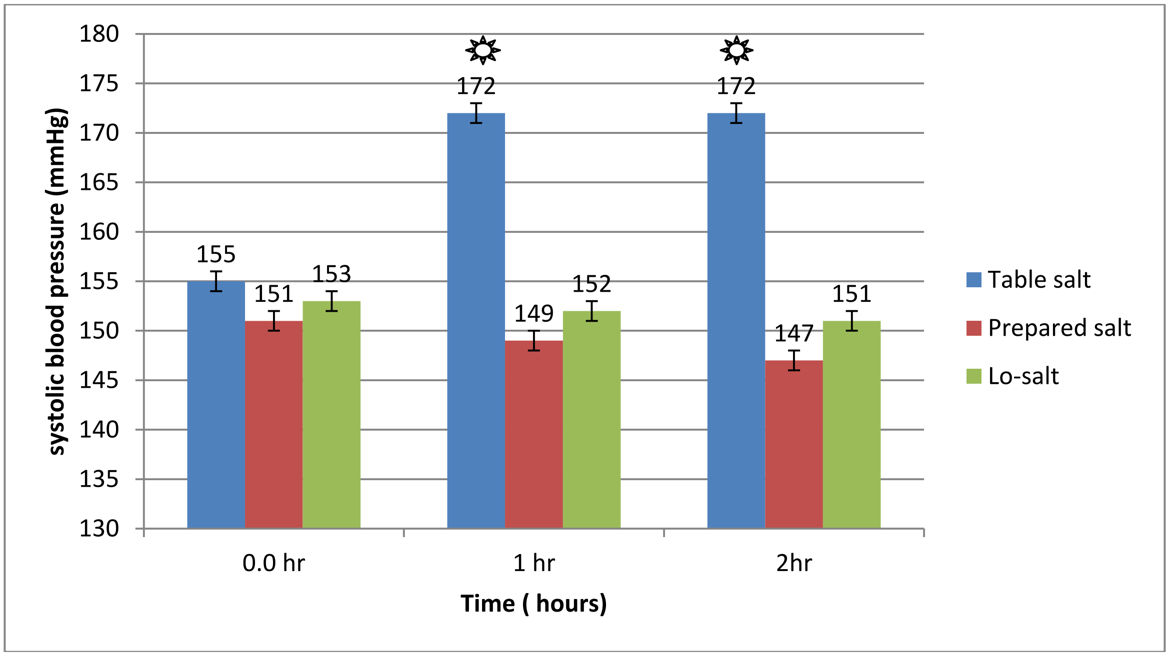

Figure 4:
Effect of three types of salts on the systolic blood pressure in the females

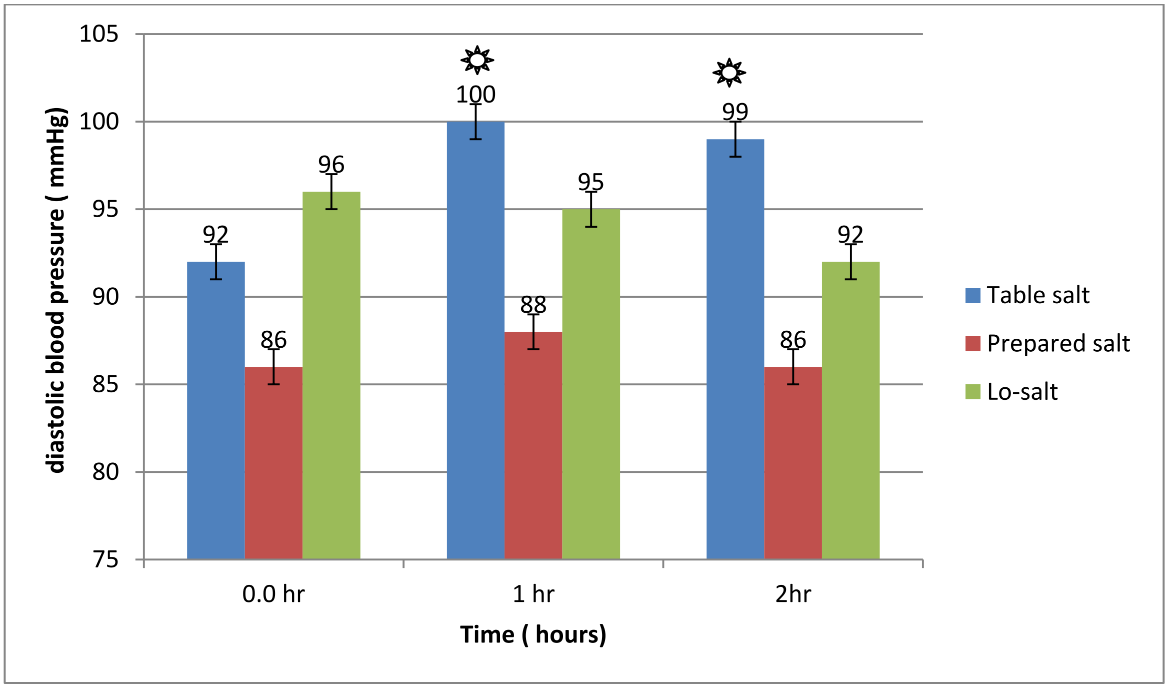

Figure 5:
Effect of three types of salts on the diastolic blood pressure in the females

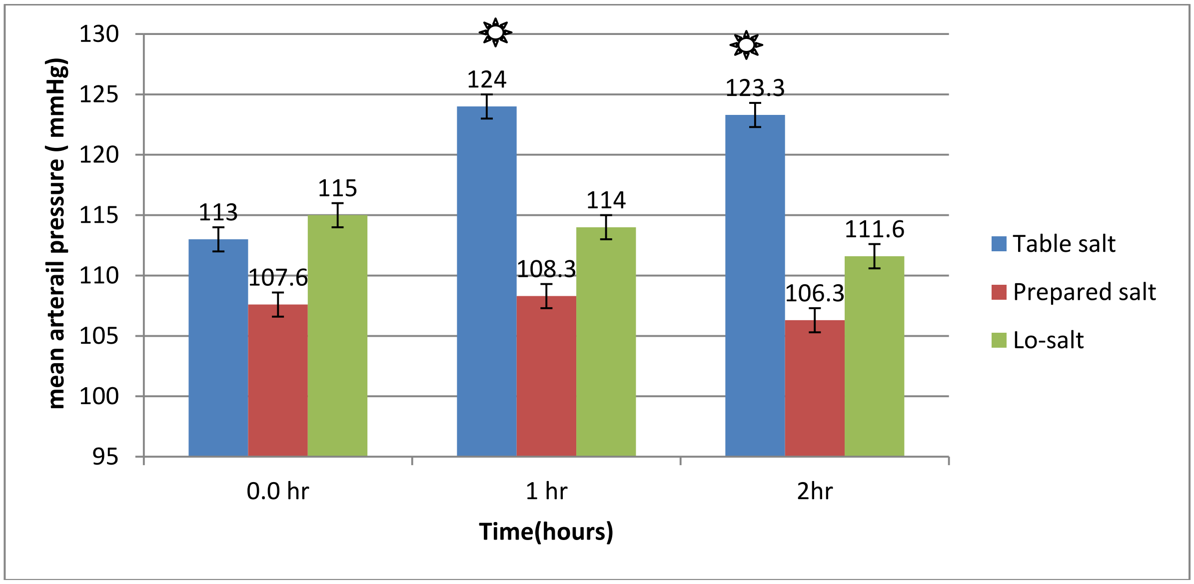

Figure 6:
Effect of three types of salts on the mean arterial pressure in the females

A clinical trial on 150 Chinese men and women with borderline to mild hypertension found that moderate supplementation with 500 mg/day of potassium chloride for 12 weeks resulted in a significant 5 mm Hg reduction in systolic BP compared to placebo; no changes in diastolic BP were observed in this study (23). In contrast, observation verified that KCl supplementation did not alter the systolic blood pressure (24). Although that low potassium intake may play an important role in the genesis of high blood pressure while increased potassium intake should be considered as a recommendation for prevention and treatment of hypertension, especially in those who are unable to reduce their intake of sodium (23).

Experimental studies also demonstrated an important role of magnesium in endothelial function. Magnesium produces endothelium dependent and endothelium-independent relaxations in rat aorta in a concentration-dependent manner. These relaxant actions of magnesium on intact aortic rings, but not on denuded rings, were suppressed by nitric oxide synthase inhibitors, indicating the important role of nitric oxide in magnesium-mediated dilation (25).

Conclusion:

Unlike table salt, that raises blood pressure in hypertensive patients, the lo- salt does not lead to raise blood pressure, allowing them to use it safely.

References

1-Kaplan , N. (2007) . Systemic Hypertension: Therapy. In: Libby, P. ,Bonow , R., Mann , D. and Zipes , D. , eds. Braunwald's Heart Disease : A Textbook of Cardiovascular Medicine. 8th ed. Philadelphia , Pa : Saunders Elsevier : chap 41.

2-Kevin ,M. and Fiona, E.(2006). Salt Handling and Hypertension. Annual Review of Nutrition. 26: 343-365.

3-Whitney, E. and Rolfes , S. (2005) . Understanding Nutrition, 10th ed. Thomson/ Wadsworth Publishing Co., Belmont, CA.

4- KonishI , M . and SU , C. (1983) . Role of endothelium in dilator responses of spontaneously hypertensive rat arteries. Hypertension. 5: 881-886.

5- Tesfamarim, B. and Halperin, W. (1988). Endothelium-dependent and endothelium - independent vasodilatation in resistance arteries from hypertensive rats. Hypertension.11:440-444.

6- Tobian, L. (1988). Potassium and sodium in hypertension: The Volhard Lecture. J. Hypertens.6: 12-24.

7- Sugimoto, T., Tobian , L. and Ganguli, M. (1988). High potassium diets protect against dysfunction of endothelial cells in stroke - prone spontaneously hypertensive rats. Hypertension. 11: 579-585.

8- Clozel , M . , Kuhn, H . and Hefti , F. (1990). Effects of angiotensin converting enzyme inhibitors and of hydralazine on endothelial function in hypertensive rats.Hypertension.16: 532-540.

9-Wiemer, G., Scholkens, B., Becker, R. and Busse , R. (1991) . Ramiprilat enhances endothelial autacoid formation by inhibiting breakdown of endothelium - derived bradykinin. Hypertension. 18: 558-563.

10- Sheng , H . (2000). Sodium, chloride and potassium. In: Stipanuk M , ed . Biochemical and Physiological Aspects of Human Nutrition. Philadelphia: W.B. Saunders Company. 686 - 710.

11- Lorient, D. and Linden ,G . (1999) . New ingredients in food processing :biochemistry and agriculture. Boca Raton: CRC Press. p. 357.

12- Gennari, F. (1998) .Hypokalemia. N. Engl. J .Med. 339(7):451-458.

13- Adrogue, H.and Madias, N. (2007). Sodium and potassium in the pathogenesis of N. Engl. J. Med. 356:1966.

14- He, F. ,Markandu, N., Coltart, R., Barron, J.and MacGregor, G. (2005)."Effect of Short-Term Supplementation of Potassium Chloride and Potassium Citrate on Blood Pressure in Hypertensives". Hypertension. 45 (4): 571.

15- Patnaik, P. (2002). Handbook of Inorganic Chemicals. McGraw-Hill, ISBN 0070494398.

16- British Pharmacopoeia Commission Secretariat . (2009) ." Index , BP2009 " . http://www.pharmacopoeia.co.uk/pdf/2009_index.pdf.

17-Abraham, A.S., Rosenmann, D., Kramer, M., Balkin, J., Zion, M.M. Farbstien, H. and Eylath,U. (1987) . Magnesium in the Prevention of Lethal Arrhythmias in Acute Myocardial Infarction. Arch. Intern. Med. 147 (4): 753- 755. View abstract.

18- Pokan, R., Hofmann, P., Von Duvillard, S., Smekal, G., Wonisch, M., Lettner , K .,Schmid, P., Shechter, M., Silver, B. and Bachl , N. (2006) . Oral magnesium therapy, exercise heart rate, exercise tolerance, and myocardial function in coronary artery disease patients .Br. J. Sports. Med .40: 773 – 778.View abstract.

19- Cowley AW, Jr, Skelton MM, Merrill DC, Quillen EW, Jr, Switzer SJ. Influence of daily sodium intake on vasopressin secretion and drinking in dogs. Am J Physiol Regul Integr Comp Physiol 245: R860–R872, 1983 .

20- Fang Z, Carlson SH, Peng N, Wyss JM. Circadian rhythm of plasma sodium is disrupted in spontaneously hypertensive rats fed a high-NaCl diet. Am J Physiol Regul Integr Comp Physiol 278: R1490–R1495, 2000 .

21- de Wardener HE, He FJ, MacGregor GA. Plasma sodium and hypertension. Kidney Int 66: 2454–2466, 2004.

22- Ascherio, A., Rimm, E. and Hernan ,M. (1998). Intake of potassium, magnesium, calcium, and fiber and risk of stroke among US men.Circulation. 98(12):1198-1204.

23- Whelton , P . , He , J . and Cutler , J . (1997) . Effects of oral potassium on blood pressure .Meta - analysis of randomized controlled clinical trials. JAMA. 277(20):1624-1632.

24- Giovane, S ., Airton, M., Valeria, M., Franca, I.and Andrea, C. (2010) .Evaluation of exercise and potassium chloride supplementation on blood pressure and nociceptive threshold in hypertension rats. Appl . Physiol. Nutr .Metab . 35:184-187.

25- Yang, Z.W., Gebrewold, A., Nowakowski, M., Altura, B.T., Altura, B.M., 2000. Mg2þ-induced endothelium-dependent relaxation of blood vessels and blood pressure lowering: role of NO. Am. J. Physiol. Regul. Integr. Comp. Physiol. 278 (3), R628–639.

پوختە

گۆرینی خویی چیشت بە خویکی تر بەناوی لو–سولت دیاری کراوە بۆ لابردنی کاریگەری خراپی لە سەر پەستانی خوێن , کیشەی دل و سووری خوێن. ئامانجمان بەراوردکردنی کاریگەری یەك گرام لو–سولت و یەك گرام خویی ئامادەکراو لەسەر پەستانی خوین لەگەل کاریگەر یەك گرام خویی چیشت . لیکۆلینەوەکە ئەو خوییانە دەگریتە خۆی وەك لو– سولت کە پیکهاتووە لە ٦٦٪ کلوریدی بوتاسیوم٪٣٣.٣ کلوریدی صودیوم و کاربوناتی مغنیسیوم کە ئەمە کار دەکەی وەك دژە تۆپەل بوون. من تیکەلەی لو– سولت ئامادەم کردووە وەك تاقیگە. ئە نجامەکان نیشتنی داوە کە خۆی چیشت هیچ گۆرانکاریەکی بە رچاوی نەکردوە لە سەر پەستانی خوین لە ماوەی ١– ٢ کاتژمیر لە وەرگرتنی ، لە بەرامبەردا ئەنجامەکانی خۆی چیشت کاریگەری زیاد بوونی پەستانی خوینمان پی نیشان دەدات دوای ١– ٢ کاتژمیر لە وەرگرتنی خۆی چیشتەکە. دەرکەوتنی کاریگەری – و خۆی ئامادەکراو لەسەر پەستانی خوین. ئەم دۆزینەوەیەش زیاتر دەرخەری سودی خویی لۆ–سۆلتە (دروستکراو و ئامادەکراو) لە سەر پەستانی خوین , شەکری خوین و کۆلیسترۆلی خوین, وە ئاماژەیە بۆ سەلامەتی بەکارهینانی ئەم خوییە.

الخلاصة

الاملاح البديلة هي املاح المائدة ذات المحتوى القليل للصوديوم جعلت من اجل تقليل خطر ارتفاع ضغط الدم ومشاكل الاوعية الدوية والقلب . كان الهدف من البحث مقارنة تاثير ملح المصنع lo - salt (١غم) و الملح المحضر (١غم) على ضغط الدم ومستوى الكلوكوز والكوليستيرول في الدم مع ملح المائدة (١غم) . شملت الدراسة استعمال الملح المصنع lo-salt (يحتوي على الاقل ٦٦ ٪ كلوريد البوتاسيوم ، و على الاكثر ٣٣,٣٪ كلوريد الصوديوم و كاربونات المغنيسيوم كمانع تكتل) ، الملح المحضر Lo-Salt(خليط يحتوى على نفس المكونات ولكن تم تحضيره مؤخرا في المختبر و ملح المائدة (كلوريد الصوديوم) . اظهرت النتائج ان إعطاء الملح المحضر و الملح المصنع lo-salt لم يحدث تغيرا معنويا لضغط الدم وكلوكوز وكوليستيرول الدم بعد ساعة و ساعتين من تناول الملح . على العكس من ذلك اظهر اعطاء ملح المائدة زيادة معنوية في ضغط الدم بعد ساعة وساعتين من تناوله . النتائج هذه اعطت ايضاحات اكثر حول منافع الملح المصنع والمحضر فيما يتعلق بتاثيرهما على ضغط الدم وكلوكوز وكوليستيرول الدم معطية اشارة خضراء حول سلامة استعمالهما .

Immunodulatory Effects of Ramadan Fasting

By

Ahmed F. shallal, Dr.Majid M. Mahmood, Dr.Kadhim A. Muhsin

*Department of Biology, College of Science,

Al-Mustansirya University.

پوختە:

ئامانج : ئامانجی ئەم توێژینەوە بریتی یە لە هەڵسەنگاندنی کاریگەری بەڕۆژووبون لەسەر هەندێ سایتۆسینەکانی هەوکردن و دژە هەوکردن وە لەسەر ئاستی سروشتی بۆ گلۆبینەکانی بەرگری .

ڕێگاکانی کارکردن : نمونەکانی خوێن لە پێش مانگی ڕەمەزان وەك کۆنترۆڵ وە لە دوای(14, 28) ڕۆژ لە ڕۆژووگرتن لە 40 پیاوی تەندروست کە هاوسەرگیریان نەکردبوو , وەرگیراون ئەوان جگەرە کێش نەبوون وە بە ڕواڵەت تەندروست دیاربوون وە تەمەنیان لە نێوان (20-30) ساڵ دابوو , مانگی ڕەمەزانی (2012). وە پێوانەی ئاستی سایتۆسینەکان (IL-4, IL-17A, TGF-β, TNF-α, IFN-γ) بە تەکنیکی ELISA و ئاستی گلۆبینەکانی بەرگری (IgA, IgG, IgM) بە ڕێگای SRID ئەنجامدران .

ئەنجامەکان : بەرزبونەوە لە سایتۆکینەکانی دژە هەوکردن IL-4 و TGF-β ڕوی داوە , وە دابەزینی سایتۆسینەکانی هەوکردنی IL-17A, IFN-γ, TNF-α وە جیاوازیەکانی بایەخ بوون(P <0.05) لە حاڵەتی-TNF-α , IFN γ, IL-4, TGF-β بەلام بیّ بایەخ بوون لە حاڵەتیIL-17A . ئەنجامەکان دەریخست کە کەمبونەوەیەکی بایەخدار لە ئاستی IgA لە ئاستی(P <0.05) وە هەروەها دابەزینێکی بیّ بایەخ لە ئاستی(IgG) . وە توێژینەوەکە دەریخست کە بەرۆژووبون هیچ کاریگەریەکی نیەیە لەسەر ئاستی(IgM) دا .

دەرئەنجامەکان : ڕۆژووگرتنی مانگی ڕەمەزان لەوانەیە هەلێکی زۆر باش بدات بە دەستەوە بۆ سوك کردنی هەندێ لە نەخۆشیە هەوکاریەکان .

ڕاسپاردەکان : ئەنجامدانی توێژینەوەی زیاتر لەسەر ئەوانەی کە توشی نەخۆشیە هەوکاریەکان بوون وەك نەخۆشی بەرگرییە خۆییەکان .

الخلاصة:

الهدف: الهدف من الدراسة الحالية هو تقييم تأثير صيام شهر رمضان على بعض الحركيات الخلوية (الإلتهابية /الضد إلتهابية) و على المستويات الطبيعية للكلوبيولينات المناعية.

المنهجية:جُمعتْ عينات الدمّ قبل الصوم كمجموعة ضابطة أولى وبعد (14, 28) يوم مِنْ الصيام لأربعين شخص جميعهم ذكور, غير متزوجين,غير مدخنين,أصحاء ظاهريا وتتراوح أعمارهم ما بين (20-30) سنة, في شهر رمضان (2012). وتم قياس مستويات الحركيات الخلوية (IL-4, IL-17A, TGF-β, TNF-α, IFN-γ) بتقنية ELISA ومستويات الكلوبيولينات المناعية (IgA, IgG, IgM) بطريقة SRID.

النتائج: كان هناك إرتفاعَ في الحركيات الخلوية الضد إلتهابية IL-4 و TGF-β وانخفاض في الحركيات الخلوية الإلتهابية IFN-γ, IL-17A , TNF-α وكانت الفروقات معنوية (P <0.05) في حالة TNF-α , IFN-γ, IL-4, TGF-β وغير معنوية في حالة IL-17A. أظهرت نتائج الدراسة بان هناك انخفاضا معنويا في مستوى IgA عند مستوى احتمالية (P <0.05). كما و لوحظ انخفاضا في تركيز (IgG) ولكن لم يكن معنويا .وأظهرت الدراسة أنه ليس للصيام تأثيرا على تركيز (IgM).

الأستنتاجات: إن صيام شهر رمضان قد يعطي فرصةً ممتازةً للتَحسين عدد من الأمراض الإلتهابية. **التوصيات :**إجراء المزيد من الدراسات الأخرى على مصابون بالأمراض الألتهابية مثل مرض المناعة الذاتية.

Abstract

Objective: To assess the effect of Ramadan fasting on some immunological parameters, including cytokines (Inflammatory /anti-inflammatory) and Immunoglobulins levels.

Methods: Blood samples were collected before fasting as a control group and after (14, 28) days of the fasting. These tests were done on sample of forty apparently healthy males who were singles; non-smoker and their age range were 20-30 years in the month of Ramadan (2012). Enzyme-linked Immune Sorbent Assay (ELISA) technique was used to measure cytokines levels before and during fasting while Single Radial Immuno Diffusion (SRID) was used to measure immunoglobulin levels.

Results: There was elevation in the levels of anti-inflammatory cytokines IL-4 and TGF-β and a decreasing in inflammatory cytokines TNF-α, IFN-γ, IL-17A cytokine level and the differences were significance in case of TNF-α , IFN-γ, IL-4, TGF-β ($P>0.05$) but not significant in case of IL-17A. The results showed that, there was a significant decrease ($P<0.05$) in the serum IgA level and not significant a decrease in IgG levels during fasting. The study showed that, IgM level was not affected by fasting.

Conclusions: Ramadan fasting provides an excellent opportunity to ameliorate a number of the auto inflammatory diseases.

Recommendations: Performing more studies on subjects affected with inflammatory disease such as autoimmune disease.

Key words: Ramadan fasting, TNF-α, IFN-γ, IL-4, IL-17A and TGF-β, IgA,IgG,IgM.

Introduction:

Ramadan fasting has been shown to modulate certain aspects of the immune system [1]. Although the immunoregulatory effects of low-caloric diets on various components of the immune system have been
demonstrated [2], the effects of Ramadan fasting on immune system function have not yet been adequately characterized. Ramadan fasting can lead to some beneficial changes in some inflammatory markers. The effect of fasting on the immune system and the relationship between the immune system and metabolism are important scientific and practical problem due to a wide use of low-caloric diets[3-7]. Experimental fasting data demonstrate the important role of cytokine during fasting which manifested by their influence on the endocrine system[8,9]. Several studies have demonstrated the effects of religious fasting on physiology and disease pathology. Although limiting the total food intake could potentially weaken the immune system, it is usual for an individual who is fasting during Ramadan to have a balanced eating, resting and sleeping schedule. Together, this should help to maintain adequate immune function [1, 2, 3, 5]. The aim of this study was to evaluate the effect of Ramadan fasting on some cytokines namely TNF-α , IFN-γ, IL-4, IL-17A and TGF-β and levels of Immunoglobulins (IgA, IgG, IgM).

Subjects and methods

Subjects

Forty apparently healthy single males at 20-30 years of age, who indicated that they were going to fast during Ramadan during 2012, were recruited to the study. Women were excluded from the study since they are prohibited to fast during their menstrual cycle due to religious rules. In addition, subjects with any acute or chronic diseases, or those who used medications during the study period, were excluded. The content of the subjects’ diets was similar before and during Ramadan.

Methods

Blood samples (5ml from each participant) were collected in plain tubes. Sera were separated by low-speed centrifugation at 1000 g for 15 min at room temperature. Samples were immediately separated into aliquots and stored at (-20 C) until analyzed. All serum samples

were analyzed in a single batch to avoid day-to-day laboratory variations. A sandwich type (ELISA) was used to measure serum levels of (IL-4, IL-17A, TGF-β,TNF-α, IFN-γ) concentrations. In addition,

concentrations of serum levels IgG, IgA and IgM were determined by using Single Radial Immuno Diffusion (SRID) method to measure immunoglobulins.

Statistical analysis

Statistical analysis was done using a one way of analysis of variance (ANOVA). For all analyses, a value of ($P<0.05$) was considered significant. All statistical analyses were performed statistical Package for Social Science (SPSS) V20.

Results

Changes in inflammatory cytokines (TNF-α, IFN-γ, IL-17A) during Ramadan are given in Table (1, 2, 3) respectively. TNF-α and IFN-γ decreased significantly ($P<0.05$) during Ramadan compared with before fasting while IL-7A was not significantly differed. The results of anti-inflammatory cytokines IL-4 and TGF-β are given in Table (4, 5). IL-4 and TGF-β increased significantly ($P<0.05$). Changes in serum Ig concentrations during Ramadan are shown in Table (6-8). IgA concentrations were significantly ($P<0.05$) decreased during Ramadan compared with before fasting (Table 6) ,and serum IgG level also decreased but not significantly Table (7).These changes in immunoglobulin levels were still within the normal range; however, there was no significant change in serum IgM levels (Table 8).

Table (1) showed the mean± S. E of TNF-α level (pg/dl) in normal healthy objects of pre-fasting in comparison with means of fasting period.

		N	Mean Std. Error±	F	Sig
TNF-α	Pre-fasting	40	12.288[a] 0.6274	19.309	0.000
	After(14)days	40	9.978[b] 0.5039		
	After(28)days	40	7.698[c] 0.4132		

- Similar letters mean non-significantly different (P>0.05).
- Non-Similar letters mean significantly different (P<0.05).

Table (2) showed the mean± S. E of IFN-γ level (pg/dl) in normal healthy objects of pre-fasting in comparison with means of fasting period.

		N	Mean Std. Error±	F	Sig
IFN-γ	Pre-fasting	40	48.223[a] 4.0577	9.632	0.000
	After(14)days	40	38.880[ab] 3.0947		
	After(28)days	40	28.668[b] 1.9376		

- Similar letters mean non-significantly different (P>0.05).
- Non-Similar letters mean significantly different (P<0.05).

Table (3) showed the mean± S. E of IL-17A level (pg/dl) in normal healthy objects of pre-fasting in comparison with means of fasting period.

		N	Mean Std. Error±	F	Sig
IL-7A	Pre-fasting	40	37.52[a] 3.708	1.773	0.174
	After(14)days	40	31.69[a] 3.143		
	After(28)days	40	28.99[a] 2.921		

- Similar letters mean non-significantly different (P>0.05).
- Non-Similar letters mean significantly different (P<0.05).

Table (4) showed the mean± S. E of IL-4 level (pg/dl) in normal healthy objects of pre-fasting in comparison with means of fasting period.

		N	Mean± Std. Error	F	Sig
	Pre-fasting	40	13.323[a] .5364	48.257	0.000
	After(14)days	40	18.808[b] .6839		
	After(28)days	40	24.100[c] 1.0247		

- Similar letters mean non-significantly different (P>0.05).
- Non-Similar letters mean significantly different (P<0.05).

Table (5) showed the mean± S. E of TGF-β level (pg/dl) in normal healthy objects of pre-fasting in comparison with means of fasting period.

		N	Mean± Std.Error	F	Sig
TGF-β	Pre-fasting	40	48.80[a] 4.350	2.946	0.005
	After(14)days	40	54.70[ab] 3.848		
	After(28)days	40	62.15[b] 3.440		

- Similar letters mean non-significantly different (P>0.05).
- Non-Similar letters mean significantly different (P<0.05).

Table (6) showed the mean± S. E of IgA level (mg/dl) in normal healthy objects of pre-fasting in comparison with means of fasting period.

		N	Mean ± Std. Error	F	Sig
IgA	Pre-fasting	40	189.693[a] 18.4171	27.345	0.000
	After(14)days	40	107.260[b] 7.8933		
	After(28)days	40	67.668[b] 4.8662		

- Similar letters mean non-significantly different (P>0.05).
- Non-Similar letters mean significantly different (P<0.05).

Table (7) showed the mean± S. E of IgG level (mg/dl) in normal healthy objects of pre-fasting in comparison with means of fasting period.

		N	Mean± Std. Error	F	Sig
IgG	Pre-fasting	40	1878.63[a] 170.389	2.041	0.135
	After(14)days	40	1792.15[a] 137.611		
	After(28)days	40	1501.08[a] 97.722		

- Similar letters mean non-significantly different (P>0.05).
- Non-Similar letters mean significantly different (P<0.05).

Table (8) showed the mean± S. E of IgM level (mg/dl) in normal healthy objects of pre-fasting in comparison with means of fasting period.

		N	Mean± Std. Error	F	Sig
IgM	Pre-fasting	40	255.705[a] 20.9655	0.036	0.965
	After(14)days	40	258.150[a] 20.8447		
	After(28)days	40	263.425[a] 20.4363		

- Similar letters mean non-significantly different (P>0.05).
- Non-Similar letters mean significantly different (P<0.05).

Discussion:

The effect of Ramadan fasting in inflammatory cytokines was assessed via blood analysis of various inflammatory/anti-inflammatory cytokines. In addition to standard immunoglobulins. The elevated serum levels of anti-inflammatory cytokines (IL-4, TGF-β) and lowered inflammatory cytokines (TNF-α, IFN-γ, IL-17A) may contribute to an imbalance between inflammatory and anti-inflammatory cytokines in favor of the later. Data presented in this study are differentially congruous to data presented by other studies[1,2,3,5,10,11,12] . It can be said that many factors can play role; including spiritual status and the season which Ramadan month falling in. Still the majority of the studies dealt with this area of research denote the beneficial effects of this manner of fasting[1,12,13,14], if compared to a very little studies coming with incongruous finding. In conclusion, the results denoted that moreover it is safe, Ramadan fasting may provide an excellent opportunity to ameliorate a number of the auto inflammatory disease.

References

1. Mohammed K.I.A. and Mahmood, M.M. (2010). Effect of Ramadan fasting on the levels of IL-1a, IL-2, IL-6 and IL-8 cytokines. Diyala J Pure Sci. 6 (4): 308–313.
2. Shcherbakov, V.L and Pozdnyakov, I.M. (2004). Study of some immunity parameters inpatients receiving low-caloric diets. Bull. Exper. Biol. Med. 138(6):565-7.
3. Aksungar, F.B.; Topkaya, A.E and Akyildiz, M. (2007). Interleukin-6, C-reactive protein and biochemical parameters during prolonged intermittent fasting. Ann. Nutr. Metab. 51 (1):88 –95.
4. Haghdoost, A. A and PoorRanjbar, M. (2009). The interaction between physical activity and fasting on the serum lipid profile during Ramadan, Singap. Med. J. 50(9): 897:901.
5. Aksungar, F.B.; Eren, A.; Ure, S.; Teskin, O. and Ates, G. (2005). Effects of intermittent fasting on serum lipids, coagulation status and plasma homocysteine Levels. Ann. Nut. Metabol., 49 :(2) 77-82.
6. Anson, R.M.; Guo, Z.; de Cabo, R.; Iyun, T.; Rios, M.; Hagepanos, A.; Ingram, D.K.; Lane, M.A and Mattson, M.P.(2002). Intermittent fasting dissociates beneficial effects of dietary restriction on glucose metabolism and neuronal resistance to injury from calorie intake. Proc. Natl. Acad. Sci.,100(10):6216–6220.
7. Al-Jewari, M.M.; Mohammed, K. I.A. and Al-Hakim. S.A.G. (2007). Effect of Ramadan fasting on clinical biochemical and immunological parameters in healthy fasting and type 2 diabetes mellitus patients. Iraqi Postgrad. Med. J., 6 (4): 272-275.
8. Hiramoto, K.; Homma, T.; Jikumaru, M.; Miyashiata, H.; Sato, E. and Inoue, M. (2008). Fasting differentially modulates the immunological system: its mechanism and sex differences. J. Clinc. Biochem. Nutr. 43(2):75-81.
9. Azizi, F. and Siahkolah, B. (2003). Ramadan fasting and Diabetes mellitus. Arch. Iranian Med., 6 (4): 237 – 242.
10. Murat, U.; nalacak, M.D.; SmailHamdi Kara, M.D.; DavutBaltaci, M.D.; Zgu¨ r Erdem, M.D and GamzeErtenBucaktepe, P. M.D. (2011). Effects of Ramadan fasting on biochemical and hematological parameters and cytokines in healthy and obese individuals. metabolic syndrome and related disorders. Mary. Ann. Liebert, Inc., 9(2). 157–161.
11. Fontana L. (2009). Neuroendocrine factors in the regulation of inflammation: excessive adiposity and calorie restriction. Exp. Gerontol., 44 (9):41–45.

12. Omer, N. D.; Mine ,K.; Havva, D.; Saban, C.; Gunay, C. and Mehmet, K. (2013). Effects of Ramadan fasting on serum immunoglobulin G and M, and salivary immunoglobulin A concentrations. J. Inter. Med. Res. Pub.online., 41 (2):463-72.
13. Kelley, D.S.; Dauda, P.A. ; Branch, L.B.; Johnson, H.L.; Taylor P.C. and Mackey, B. (1994). Energy restriction decreases number of circulating natural killer cells and serum levels of immunoglobulins in overweight women. Eur. J. Clin. Nutr. 48(1):9-18.
14. M'guil, M; Ragala, M.A. and El Guessabi L. (2008). Is Ramadan fasting safe in type 2 diabetic patients in view of the lack of significant effect of fasting on clinical and biochemical parameters, blood pressure, and glycemic control? Clin. Exp. Hypertens.,30 (5):339-57.

Multiple-choice Test Item in Basic Schools of Qaladiza Town

By

Asst. Lecturer Hawraz Qader Hama

Department of English, Faculty of Education

University of Raparin

Abstract

Recently in Iraqi Kurdistan, multiple-choice test items (MCTIs) have become the consideration of assessment process, and they constitute a considerable portion of formative and summative assessments in basic and high schools in Iraqi Kurdistan. There is a consensus that poorly written MCIs degrades the dependability of test scores, and may not give a clear picture of the effectiveness of the teaching process. Therefore, this study is aimed at evaluating 60 MCTIs chosen randomly from some basic schools of Qaladiza town. The data collected by using a checklist prepared by the researcher based on the principles in constructing MCTIs. The results obtained from the analyzed data show that there are many problems in the collected MCTIs. The last section of the study is about some recommendations given to the teachers and test designers.

Chapter One: Literature Review

1 – 1 Introduction

Over the last decade, multiple-choice test items (MCTIs) have been increasingly used due to larger student numbers, reduced resources and increasing use of new technologies (Nicol, 2007, p. 53). Additionally, they have become the basis of a significant portion of assessment in many education courses. Recently, MCTIs have constituted the main part of both formative and summative achievement tests in basic and high schools of Iraqi Kurdistan. Therefore, much consideration should be given to the nature, preparation, and use of MCTIs in the region.

Undoubtedly, classroom tests are one of the most important aspects of the teaching – learning process, and designing effective and reliable classroom tests is a challenging responsibility facing teachers. Those who have little preparation or knowledge in the craft of designing MCTIs will not only face difficulties, but also lower the reliability of evaluation and the assessment process. The MCTIs are a powerful teaching – learning tool if they are designed well. Although they seem to be simple in appearance to construct, they are actually very difficult to design correctly (Brown & Abeywickrama, 2010, p. 67). One goal of this research, therefore, is to help teachers writing MCTIs better.

1 – 2 The Notion of Multiple-choice Test Items

MCTIs are all receptive or selective response testing items in which the test-taker chooses from a set of responses, called options, rather than creating a response (Brown & Abeywickrama, 2010, p. 68). Furthermore, an MCTI is described as a context, stem (Hughes 2003, p. 75), lead (Harris 1969, p. 7), whether an interrogative or affirmative sentence, that is followed by some options. More clearly, all MCTIs have three main elements. The first element is an item, a stem, or a context in which the problem is presented. The second one is the correct option or answer; and finally, there are distractors which are incorrect options given along with the correct option (Heaton, 1988, p. 28; Hughes, 2003, p. 75; Mousavi, 2009, p. 427). A typical example of an MCTI is shown below:

- How many chromosomes are found in a typical human cell? } stem/context

Options

A) 14
B) 20
C) 32
D) 54
E) 46

Distractors / incorrect options (A–D)

E) 46 → Correct answer

In the example above, only one option is correct. This version of this item format is known as one-answer multiple-choice item. A part from this version, MCTIs can also come in two other formats. One of them is called “multiple-response multiple-choice item” in which the test-takers are required to choose more than one option as the answer. A typical example of this version is shown below.

- Choose vegetables from the following options.

A) Avocados
B) Carrots → Correct answer
C) Green Apples
D) Radishes → Correct answer
E) Limes

Another version of MCTI format is known as “best answer multiple-choice item” in that all given options are particularly correct answers, but the examinee is directed to select the best answer (Mousavi, 2009, p. 428).

Given options in MCTIs can be presented in different ways. First, options can be given within the stem. For instance:

- Excuse me do you know ………….. (A. where is the post office B. where the post office is C. is where the post office D. where the post is office) please?

Previous research has commented on this format of MCTI. For example, Harris (1969, p. 26) claims that this format is economical. This means that it occupies less space on the paper

and can save papers while administrating the test. However, that this format seems to be complicated and confuses the examinees' minds. Instead, the following format is more preferred.

- Excuse me, do you know   please?

Although this seems to be less confusing and complicated, it is less economical and occupies more space on the examination paper.

1 – 3 Principles in Constructing MCTIs

Constructing MCIs is very demanding and time-consuming. To design high quality MCIs, therefore, teachers should keep the following principles in mind.

1. *Each MCTI should measure only one objective*

   While teachers design MCTIs, they ought to be careful about the fact that in each item only one intended skill or area should be tested or focused (i.e VALIDITY). This is less confusing for the test-takers and helps to reinforce a particular teaching point (Mousavi, 2009, p. 429). For instance,

   - Where did you go after the party last night?
     a) Yes, I did
     b) Because I was tired
     c) To Emmy's place for another party
     d) Around eleven o'clock

If we examine this item we see that option (A) is designed to assure that whether the students are capable of differentiating between an answer to *wh-* question and a *yes/no* question. Other options are presented to test the students' ability to comprehend and distinguish the meanings of *where* as opposed to *why* and *when*. Thus, the objective – that is focusing on *wh-* questions – is clearly and directly addressed.

2. *Both the stem and the options have to be as clear and simple as possible*

While writing MCTIs, teachers should avoid excessive wordiness or complex sentence structures in both the stem and options because complex structure and long context make the stimulus difficult to understand the requirement of the question (Zimmaro, 2004, p. 16). Therefore, when the students answer incorrectly we are not sure whether this is due to their insufficient knowledge or the problem with the context. In the example below, the stem is wordy and complex.

- My eyesight has really been deteriorating lately. I wonder if I need glasses. I think I had better go to the ……………. to have my eyes checked.
    a) pediatrician
    b) biologist
    c) dermatologist
    d) optometrist

The first two sentences in the stem is unnecessary. If we want to identify the type of medical profession that deals with eyesight issues, these two sentences are superfluous (Brown & Abeywickrama 2010). Moreover, it is common to express the correct response more carefully and at greater length than the distractors. However, research (e.g. Chase 1964) has indicated that longer options tend to result in higher response rates, and teachers are mostly unaware of this item-writing principle (Rodriguez, 1997). To solve the problem, we can rephrase the stem as the following.

- I think I had better go to the ……………. to have my eyes checked.
    a) pediatrician
    b) biologist
    c) dermatologist
    d) optometrist

In addition, (Burton, *et al* 1991, p. 11) claim that using negativity in the stem may lead the testees to misunderstand the stem and affect their real performance. However, if it is necessary to use the negative from, the negation should be underlined, capitalized, or written in bold.

3. *Each item must have only one correct answer*

   The answer of the question must absolutely be correct and the only correct one in the given options (unless the item is a *multiple-response* item type). Otherwise, the item will not be reliable and should not be used. Consider the item below:

- The question was …………. to answer.
  - a) difficult
  - b) easy
  - c) heavy
  - d) weighty

In the options, both (A) and (B) are suitable and meaningful in the stem. Since we have two correct answers, this item is not reliable and needs to be changed. We can rephrase the item either by extending the stem by adding some words or by eliminating one of the correct options. After revising, the previous item can be as the following:

- The question was …………. to answer. That is why I got a high grade.
  - e) difficult
  - f) easy ⇨ Correct answer
  - g) heavy
  - h) weighty

4. *Each option should be grammatically correct when placed in the stem*

   Test designers should be aware of the fact that when the correct option placed into the stem, the sentence should be grammatically correct. For example:

- Someone who designs cars is a ……………..
  - a) engineer
  - b) architect
  - c) driver
  - d) pilot

the problem with this item is that both *engineer* and *architect* are grammatically not suitable to the stem because both begin with the vowel sounds and at the beginning of the blank in

the stem there is *a* letter, since **a engineer* and **a architect* are not grammatically correct. This may paves the way to confuse the students' minds and may affect their real performance. This can be solved by adding the article to the beginning of the options such as:

Someone who designs cars is ……………..

e) an engineer
f) an architect
g) a driver
h) a pilot

5. *The number of the options should not be less than four*

While designing MCTIs, the number of the given options is very important and needs to be considered. The more options are presented, the less guessing factor is involved. Items with two options will provide 50% of the guessing factor; this means the test-takers will have 50% chance to choose the correct answer without knowing it. Items with three options create about 33.5% of the guessing factor, with four options there is 25% of the guessing factor. Thus, with increasing the number of the options the guessing factor will decrease.

6. *Options should be free from clues*

Poorly written items often contain clues that help students who do not know the correct answer eliminate incorrect alternatives and increase their chance of guessing correctly. In some cases teachers unintentionally provide clues in the items. Firstly, sometimes inconsistent grammar in the stem provide a clue to the students to choose the correct or eliminate the incorrect answers easily, and they think that inconsistent grammar is a sign of incorrect answer. Consider the example below:

- A word that is used to describe a verb is an ……………

a) noun
b) adjective
c) adverb
d) pronoun

In this item, quick-witted students immediately see that both (A) and (D) are not correct answers because they begin with a consonant sound. To solve this problem, the article should be written with the options (Burton, *et al*. 1991, p. 20). Furthermore, it is concluded through research (e.g. Haladyna & Downing 1989, p. 63) that having noticeably longer or shorter option than the others is usually presumed to be the correct or incorrect answer without good reason. Moreover, (Chase 1964) stated that longer options tend to result in higher response rate and students may guess those options which are standing out of the others. Therefore, the options should be similar in length. Another case that provides clue to the testees is when all options are not plausible. Sometimes teachers for the sake of having many options present poor alternatives. However, they should be aware that unrealistic or humorous distractors increase the guessing factor.

Incorrect punctuating can also provide clue to the examinees. Teachers, while writing MCTIs, should not place any punctuation mark at the end of the incomplete-statement stem unless the sentence requires it. Each option should start with a lower-case letter if the blank is within the stem (Mousavi, 2009, p. 430).

7. *Blanks should not come at the beginning of the stem*

   Measurement specialists have advised not to use the completion format, especially at the beginning of the stem because a student has to retain the stem in short-term memory while completing the stem with each option. Test anxiety is even higher if the student is not a native English speaker (Cheung & Bucat, 2012, p. 2). Rather, the stem can be written as an incomplete statement that needs to be completed and the omission should occur at the end of the stem rather than at the beginning. The examples given below give more details.

- ……………… have the molecular formula C_nH_{2n}.
    a) Alkanes
    b) Alkenes
    c) Alkanols
    d) Alkanoic acids

This item can be revised to be better as follows:

- Which type of organic substance has the molecular formula C_nH_{2n}?
    a) Alkanes
    b) Alkenes
    c) Alkanols
    d) Alkanoic acids (Cheung & Bucat, 2012, p. 2)

8. *The correct answer in each item should be presented in a random order.*

   If the correct answers of the options come in the same position, the guessing factor will be high. In other words, if there is a noticeable pattern to the positions of the answers from item to item, quick-witted students may take notice and make their selections accordingly (Burton, et al. 1991, p. 29). Research (such as Haladyna & Downing 1989) has shown that the answer of the items should be randomized by arranging the alternatives in logical order. For instance, if the options are numbers, they should be arranged in ascending order, and if the options are words, they should be arranged alphabetically. Consider the following example:

- When did the World War I begin?
    a) 1912
    b) 1913
    c) 1914
    d) 1915

  } The options are arranged in ascending order

9. *Using alternatives such as "none of them" or "all of them" should be avoided.*

   Using these alternatives in MCTIs is tempting to many teachers because they appear to fit easily into many items. However, many measurement specialists do not recommend the use of these options (Cheung & Bucat, 2012; Burton, et al 1991). They are frequently used when the teacher faces difficulties in coming up with a sufficient number of distractors. Such teachers emphasize quantity of distractors over quality. Unfortunately, the use of either of these alternatives tends to reduce the effectiveness of the item. However, (Clegg & Cashin, 1986) believe that in one- correct-answer multiple-choice items the alternative "none of them", if used with caution, may serve a useful purpose, especially for items requiring mathematical calculations.

1 – 4 Merits and Weaknesses of MCTIs

1 – 4 – 1 Merits of MCTIs

MCTIs have a lot of advantages that make the items the most versatile of most other item types. Firstly, MCIs are more flexible than other item types for assessing a variety of content and instructional objectives. They are adaptable to different levels of learning outcomes, from recall of knowledge to a more complex levels such as analyzing, comprehension, interpretation, and discrimination (Burton, et al 1991). Additionally, MCTIs are preferred by measurement experts because the items' sampling of content is usually superior when compared to other item types (Mousavi 2009). Secondly, the administration of MCTIs is easy. This means that they can be given to a large number of test-takers in one single testing session. This helps the test writers to include a large number of different tasks or individual items in the testing session (Harris 1969). Thirdly, MCTIs do not allow students to use avoidance strategy – that is avoiding the correct answer or difficult problems by extending their responses as it is seen in composition writing. In contrast to open-ended questions, which are usually subject to interpretation, MCTIs are straightforward and closed-ended (Mousavi 2009; Harris 1969), and in MCTIs, students cannot mask the correct answer by writing long and elaborative responses which obfuscate the issue. Therefore, they are often used to overcome the weaknesses of composition tests. Another important advantage of MCTIs is their intra-rate reliability – that is the objectivity of scoring. The scoring of MCTIs is not affected by the rater's personal judgment. According to (Burton, et at. 1991), MCTIs, [if well designed], are less susceptible to guessing, and therefore capable of producing more reliable scores. (Harris, 1969, p. 7) further claims that MCTIs tend to have superior reliability because they do not have degrees of correctness, as seen in essays. Finally, the scoring of MCTIs is easy, accurate (Clegg & Cashin, 1986), and time saving. It is amenable that MCTIs are quickly scored, and it can be done not only by hands, but also by different equipment such as machines and computers.

1 – 4 – 2 Weaknesses of MCTIs

It is clear that MCTIs are one of the most widely used item type in objective tests. However, their usefulness is limited. MCTIs, just like other item types, are not a panacea; they have many limitations. To use MCTIs effectively, teachers should be aware of these drawbacks. First of all, designing successful MCTIs is time-consuming. This is mostly because of that

distractors of the items are difficult to find or sometimes not available. According to Mousavi (2009, p. 432), the nature of MCTIs do not depend on what is tested, but the ability of item writers to construct well-functioning distractors. Secondly, guessing the correct answer may have a considerable impact on the test scores. It is clear for the test-takers that one of the given choices is correct. This means that they will typically have 33%, 25%, or 20% guessing factor depending whether there are three, four, or five options. Therefore, when a student gets a particular score, we are not sure whether the score is showing his real performance or guessing had an effect on it. Thirdly, MCIs are used to test only recognition knowledge (Hughes 2003). In MCIs, since students select a response from the given options rather than supplying or constructing a response, these items are not suitable to measure some other learning outcomes such as elaborating, summarizing, providing examples, and organizing personal thoughts. Fourthly, Backwash [see Mousavi (2009, p. 47) for further information on Backwash) may have a harmful effect. This means that when the test-takers take MCTIs frequently, this way of testing tend to improve their guessing rather than language ability (Hughes, 2003; Mousavi, 2009). Therefore, instead of learning the language, students learn to answer MCTIs successfully, and they focus on memorization of single words or definitions. Another drawback is that cheating is facilitated. The nature of MCTIs is a stem followed by some options. The options, which include the correct answer, are either numbered or alphabetized, and the test-takers are required to write the number or letter of the chosen option. This is very easy for the test-takers to communicate among themselves non-verbally. One way to solve this problem is to have two versions of the same test through different order of the items in the options are presented. Finally, MCTIs are often criticized by language teachers because they claim that real-life language use is rarely offered in the items (Mousavi, 2009, p. 433). Furthermore, answering MCTIs is unreal task because typical responses to different stimuli in everyday situations require production rather than choosing from some options.

All in all, these limitations do not mean that there should be no MCTIs in tests given regularly in educational institutions. They are very well suited to many testing and education conditions.

Chapter Two: Methodology

This chapter is aimed at evaluating the sample test questions chosen randomly in some basic schools of Qaladiza town. The data were collected through a checklist and analyzed to answer the following research question:

- To what extend do the selected MCTIs in the test questions meet the principles in constructing MCTIs?

This chapter includes information about the evaluation instrument, data collection and data analysis procedures.

2 – 1 The instrument

The instrument used for the evaluating the data is a checklist (see Appendix A). It is designed by the researcher based on the basic principles in constructing MCTIs. The checklist consists of ten items, which require yes/no answers. The main purpose of the checklist is to find out whether the MCTIs in the sample questions meet the basic principles in constructing MCTIs.

2 – 2 Data collection procedure

The data were collected through three steps. First, ten sample tests designed for students studying English were selected randomly from ten basic schools in Qaladiza town. Second, among the test questions, (60) multiple-choice test items were selected for the process of evaluation. Third, each MCTI is checked against the evaluation criteria in the evaluation instrument.

2 – 3 Data analysis procedure

Quantitative data were obtained from the instrument, and analyzed by using Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) program. Each MCTI was checked against the basic principles (i.e. variables in SPSS) in designing MCTIs, and analyzed by using Descriptive Analysis in the program.

Chapter Three: Data Analysis

The aim of the present study is to judge the quality of MCTIs given to English students in some basic schools of Qaladiza town for the purpose of the extent to which the test items meet the principles of constructing MCTIs. In this process each MCTI was checked against the ten evaluation criteria. After checking the collected MCTIs, the following data were obtained (see Appendix B for the SPSS output for each MCTI).

Table 1: Frequency and Percentage of the analyzed MCTIs

Evaluation Criteria (principles of constructing MCTIs)	Frequency		Percentage	
	YES	NO	YES	NO
1. The test item measures only one objective.	44	16	73.3	26.7
2. The stem is clearly worded and free of ambiguity.	47	13	78.3	21.7
3. The options are clear and understandable.	51	9	85	15
4. Each test item has only one correct answer.	45	15	75	25
5. The test item is grammatically correct.	41	19	68.3	31.7
6. The number of the options is four or more.	32	28	53.3	46.7
7. The options are all plausible.	30	30	50	50
8. Giving blank at the beginning of the stem is avoided.	54	6	90	10
9. The correct answers in the stems are arranged in the random order.	40	20	66.7	33.3
10. Using alternatives "*none of them*" or "*all of them*" is avoided in the given options.	60	0	100	0

It can be inferred, first, from (Table 1) that among 60 MCTIs, 44 test items, which correspond to 73.3%, measured only one objective, but 16 of them, corresponding to 26.7% did not. Second, 47 (i.e. 78.3%) of the test items were worded clearly and free of ambiguity; however, 13 (i.e. 21.7%) of them were ambiguous and not worded clearly. Third, the options of 51 MCTIs, which shows 85%, were clear and understandable; but the options of nine test items were not clear. Fourth, among the evaluated MCTIs, 45 (i.e. 75%) test items had only one correct answer; but for the other 15 test items more than one option was correct. Fifth,

41 MCTIs were grammatically correct; however, 19 test items (i.e. 31.7) were grammatically problematic. Sixth, only 32 MCTIs, which means 53.3%, were provided with four options. However, the other 28 test items (i.e. 46.7%) had less than four options. Seventh, the options of 30 MCTIs were plausible, but the options of the other 30 test items, which constituted 50%, were not plausible, in which the correct option could easily be selected. Concerning giving blanks at the beginning of the test items, in 54 MCTIs (i.e. 90%), the blanks were not provided at the beginning of the stems. In addition, the answers of 40 test items were arranged randomly; however, in the other 20 items, the correct options were given in an expected order. Finally, in all test items the alternatives “*none of them*” and “*all of them*” were avoided in the given options.

Chapter Four: Conclusions and Recommendations

It is concluded from the analyzed data that MCTIs designed in some basic schools of Qaladiza town do not fully meet the basic principles in constructing MCTIs. According to the results of the data analyses, 16 among 60 test items measured more than one objective. This means that more than one language component (i.e. grammar, vocabulary, and pronunciation) was focused in the test items. According to Mousavi (2009, p. 429), testing more than one feature in one test item is confusing for students. Moreover, testing more than one language component may not show the real performance of the examinees in testing the intended area. Therefore, teachers and test designers ought to be careful about the fact that only one feature in each test item has to be tested, because it will be less confusing for the test takers and the scores will be more reliable. Concerning the second finding, 21.7% of the test items were ambiguous and not worded clearly. This causes problem for the test takers because complex or ambiguous structures in the test items make the stimulus difficult to understand the requirement of the question (Zimmaro, 2004). Many students cannot answer the question not due to their insufficient knowledge, but not understanding the stem. Therefore, it is recommended for teachers that while designing the MCTIs, they should read the test items many times for checking comprehension and clarity problems. Furthermore, 31.7% of the test items were grammatically problematic. Grammatical mistakes are not preferred in the test papers because they may cause misunderstanding or decrease the reliability of the test items. This is seen perhaps because many teachers or test designers do not proofread their test items before giving to the test takers. Hence, it is strongly

recommended that teachers ought to read and revise their test items at least one day before giving to the test takers for the purpose of solving any grammatical or comprehension problems in the test items. Another important finding is that 46.7% of the test items had less than four options. This is a problem in MCTIs because the fewer options are provided, the higher guessing factor is involved. This means that providing three or two options gives 33% or 50% respectively of chance to guess the correct option without knowing the answer. Additionally, having high guessing factor does not provide clear understanding of the test takers' performance in the test. For this reason, it is highly recommended that teachers and test designers should keep in mind that MCTIs have to be given with at least four options. Further considerable finding is that 50% of the options of the stems were not plausible. In other words, they were not challenging and the test takers could easily pick the correct option. This is worth stressing because poor MCTI options decreases the reliability of the test. Clegg and Cahin (1986) state that teachers should avoid writing poor alternatives just for the sake of having more options, because they will simply become throwaway options. Therefore, teachers should think about writing options that have high discrimination quality.

It can be understood from the results of the data analysis that most English language teachers in basic schools of Qaladiza town seem to be unaware of the principles in designing multiple-choice test items because many problems were found in their test items. It has been concluded that poorly written MCTIs lower the dependability of the test scores, and cannot provide us with essential information about the evaluation and assessment processes. Thus, teachers and test designers in our region ought to have a deep understanding of the basic principles in constructing MCTIs in order to have better reliability of the test scores and validity if the assessment process.

References

Brown, D. H. and Abeywickrama, P., (2010). *Language assessment: principles and classroom practices.* New York: Pearson Education.

Burton S., *et. al*, (1991). How to prepare better multiple-choice items: guidelines for university faculty. *Birmingham university testing services and the department of instructional science.*

Chase C. I., (1964). Relative length of option and response set in multiple choice items. *Educational and Psychological Measurement*, 24(4), 861-866.

Cheung D. and Bucat R., (2012). *How can we construct good multiple-choice items?*, *Paper presented at the Science and Technology Education Conference*.

Clegg V. and Cashin W., (1986). Improving multiple-choice tests. *Idea paper*, (11), Kansas State University.

Haladyna T. M. and Downing S. M., (1989). Validity of a taxonomy of multiple-choice item writing. *Applied Measurement in Education,* 2(1), 51-78.

Harris D. P., (1969). *Testing English as a second language*. McGraw-Hill.

Heaton J., (1975). *Writing English Language Tests*. Harlow: Longman.

Hughes A., (2003). *Testing for language teachers*. Cambridge: Cambridge University Press.

Mousavi S. A., (2009). *An Encyclopedic Dictionary of Language Testing*. Rahana Press.

Nicol, D., (2007). Assessment by design: using multiple-choice tests to good effect. *Journal of Further and Higher Education 31*(1), 53-64.

Rodriguez M. C., (1997). The art and science of item writing: A meta-analysis of multiple-choice item format effects. *Paper presented at the annual meeting of the American Educational Research Association*.

Zimmaro D. M., (2004). Writing Good Multiple-Choice Exams*. Measurement and Evaluation Center.* The university of Texas at Austin.

پوختە

بەم دواییانە لە کوردستانی عێراق بڕگەکانی پرسیاری (فرە هەڵبژاردە) وەک پرۆسەیەکی تاقیکردنەوە بوەتە جێگای تێڕامان لە پرۆسەی هەڵسەنگاندندا، وە بەشێکی بەرچاوی تاقیکردنەوەکانی خوێندنگا بنەڕەتی و ئامادەییەکان پێک دێنێت. توێژەران لەسەر ئەوە کۆکن کە ئەو پرسیارە فرە هەڵبژاردانەی کە بە لاوازی دادەنرێن لە بەر ئەوەی ناتوانرێت پشتیان پێ ببەسترێت متمانەی ئەنجامەکان کەمدەکاتەوە وە ئەنجامەکان جێگای متمانەیی تەواو نین. ئامانجی سەرەکی ئەم توێژینەوەیە بریتییە لە هەڵسەنگاندنی کۆمەڵێک پرسیاری فرە هەڵبژاردە لە خوێندنگا بنەڕەتییەکانی ناو شاری قەڵادزێ و ئەنجامەکان دەریان خست کە پرسیارەکان لە چەند ڕوویەکەوە کەموکوڕییان هەیە و پێویستە چارەسەر بکرێن.

ئەم توێژینەوەیە لە چوار بەشی سەرەکی پێک هاتووە. لە بەشی یەکەم زانیاری بنچینەیی پێویست سەبارەت بە سروشت و بنەماکانی دانانی پرسیاری فرە هەڵبژاردە، لایەنە باش و خراپەکانی خراونەتە ڕوو. لە بەشی دووەمدا، ئامرازی کۆکردنەوەی زانیاری پێویست و چۆنیەتی کۆکردنەوەی زانیاری، و چۆنیەتی شیکردنەوەی زانیارییە کۆکراوەکان ڕوون کراوەتەوە. بەشی سێیەم تایبەتە بە شیکردنەوەی زانیارییە کۆکراوەکان و دۆزینەوەکان. وە لە بەشی چوارەمدا ئەنجامەکان و چەند پێشنیارێک بۆ مامۆستایان خراونەتە ڕوو.

ملخص البحث

أصبحت مؤخراً في إقليم كوردستان فقرات أسئلة الاختيار من متعدد في الاختبارات، مصدر حيرة في التقييم، ويكون جزءاً بارزاً في امتحانات المدارس الأساسية (الابتدائية و المتوسطة). يتفق الباحثون على أنَ أسئلة الاختيار من متعدد اذا كانت ضعيفة تقلّل من نسبة الاعتماد عليها، حيث نتائجها، و لا تكون هذه النتائج محل ثقة مطلقة. الهدف الرئيسي من هذا البحث هو تقييم مجموعة أسئلة (اختيار من متعدد) في المدارس الأساسية في قضاء قلعة دزة، و كشفت النتائج إنّ الأسئلة فيها نواقص كثيرة و لابدّ من معالجتها.

يتكون هذا البحث من أربعة أقسام رئيسية في القسم الأوّل تمّ عرض المعلومات الأساسية، والضرورية لأسس وضع أسئلة الاختيار من متعدد، وبيان الجوانب الايجابية والسلبية فيها. في القسم الثاني كان التركيز على وسائل جمع المعلومات الضرورية وآلية جمعها، وكيفية تحليل هذه المعلومات المجموعة. و خصّص القسم الثالث لتحليل المعلومات المجموعة، و الكشف عنها. أمّا القسم الرابع و الأخير فقد تم فيه عرض نتائج البحث و عدد من التوصيات الضرورية للاستاذة.

Appendix A: The evaluation checklist

	Evaluation Criteria	**YES**	**NO**
1	The test item measures only one objective.	☐	☐
2	The stem is clearly worded and free of ambiguity.	☐	☐
3	The options are clear and understandable.	☐	☐
4	Each test item has only one correct answer.	☐	☐
5	The test item is grammatically correct.	☐	☐
6	The number of the options is four or more.	☐	☐
7	The options are all plausible.	☐	☐
8	Giving blank at the beginning of the stem is avoided.	☐	☐
9	The correct answers in the stems are arranged in a random order.	☐	☐
10	Using alternatives such as "*none of them*" or "*all of them*" are avoided among the given options.	☐	☐

Appendix B: Tables and charts of SPSS output

The item measures only one objective.

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Yes	44	73.3	73.3	73.3
	No	16	26.7	26.7	100.0
	Total	60	100.0	100.0	

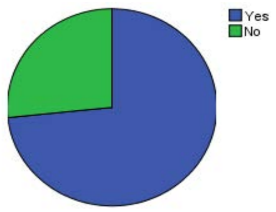

The stem is clearly worded and free from ambiguity.

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Yes	47	78.3	78.3	78.3
	No	13	21.7	21.7	100.0
	Total	60	100.0	100.0	

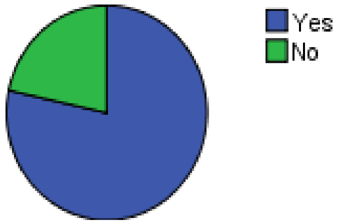

The options are clear and understandable.

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Yes	51	85.0	85.0	85.0
	No	9	15.0	15.0	100.0
	Total	60	100.0	100.0	

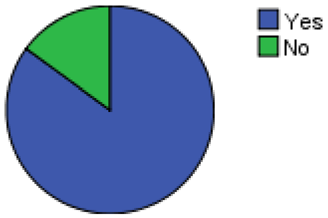

Each item has only one correct answer.

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Yes	45	75.0	75.0	75.0
	No	15	25.0	25.0	100.0
	Total	60	100.0	100.0	

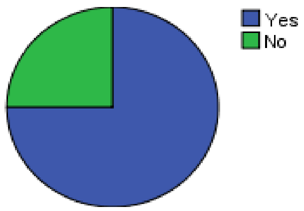

The item is grammatically correct.

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Yes	41	68.3	68.3	68.3
	No	19	31.7	31.7	100.0
	Total	60	100.0	100.0	

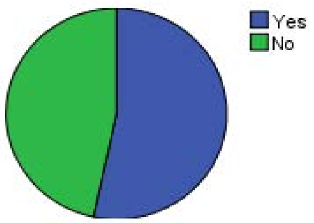

The number of the options is four or more.

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Yes	32	53.3	53.3	53.3
	No	28	46.7	46.7	100.0
	Total	60	100.0	100.0	

The options are all plausible.

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Yes	30	50.0	50.0	50.0
	No	30	50.0	50.0	100.0
	Total	60	100.0	100.0	

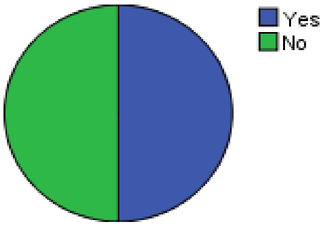

The blank is not given at the beginning of the stem.

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Yes	54	90.0	90.0	90.0
	No	6	10.0	10.0	100.0
	Total	60	100.0	100.0	

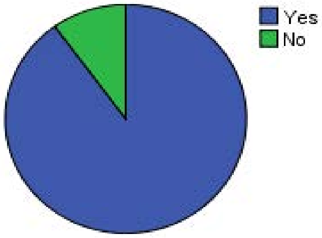

The correct answers in the stems are arranged in the random order.

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Yes	40	66.7	66.7	66.7
	No	20	33.3	33.3	100.0
	Total	60	100.0	100.0	

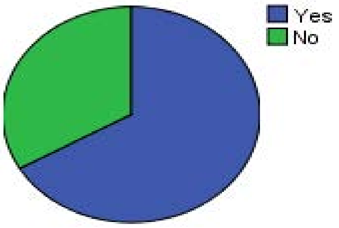

"none of them" or "all of them" are avoided among the given options.

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Yes	60	100.0	100.0	100.0

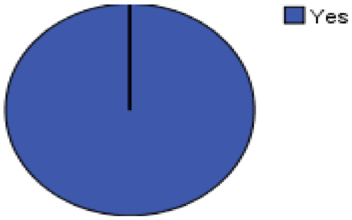

The Evaluation of Some Aspects of the English Language Programme for the First and Second Basic Grades

By: Nawzad Hassan Qadir

Assistant Instructor

English Department - School of Languages

Faculty of Education - University of Raparin

Abstract:

The present paper is an attempt to investigate some aspects of students' Sunrise programme for the first and second basic grade. This syllabus is widely studied in the basic and high schools of Iraqi Kurdistan Region that plays a stunning role in teaching and using English language for communication and classroom activities. The Sunrise programme has changed English language teaching from teaching about the language to the practical use of the language. The selected approach of this syllabus is the communicative approach that focuses on teaching English through the four skills, especially listening and speaking. The Sunrise programme of the first and second basic grade contain many positive points. Nevertheless, they incorporate some disadvantageous points. For this reason, this paper aims to provide a scientific analysis for the pedagogical problems of Sunrise programme. This paper consists of an introduction, two parts and the concluding points. The first part sheds light on the scientific evaluation of **Sunrise 1**, including the arrangement of the letters, the structure of given examples and the repetition of the topics. The second part deals with the scientific evaluation of **Sunrise 2**, including the imbalance between letters and the given examples, the repetition of the topics and the coordinating conjunction.

1. The Evaluation of the First Basic Grade's Sunrise Programme

In fact, this programme **Sunrise** is a new one which is set for teaching English language to the Kurdish students in Kurdistan Region. As a result of this programme, the style of English language teaching has got lots of improvements because the newly set programme focuses on the practical use of language rather than imparting information about the language. Besides, there exists a strong relation among the students through exchanging information.

From the perspective of the dynamics of communication, this programme strengthens the students' ability in English language learning through the communicative approach. At first, this approach was used in Canada, but nowadays it exists in different parts of the world. The consequences of this approach indicate that the learner could be quite fluent in the foreign language through the exposure to that language. However, this approach does not pay attention to the students' scientific ability. Generally, this approach is a good factor for the students to become active participants of the classroom activities (Schmitt and Celce - Murcia, 2002: 7).

1.1 The Arrangement of the Letters

It was shown that this modern programme **Sunrise 1** is very much preferable because it attracts the students and teachers' attention. However, this programme incorporates some pedagogical problems that affect the process of teaching. The general outline of **Sunrise 1** programme indicates that it is made up of eighteen units, each unit consists of three lessons and there is an additional unit for revision at the end of any three units to revise the subjects that have been studied during these three units.

From the perspective of the alphabetical letters, the **Sunrise 1** programme includes all the letters of English language, but they have not been divided into the units evenly. At the beginning of teaching the foreign languages, the students of the elementary stage at the basic schools should be familiar with the letters of the foreign language because these small units establish the basis of familiarity with the foreign language. The alphabetical letters of any language should be simplified so that the foreign students can learn it easily. As far as the **Sunrise 1** programme is concerned, the uneven division of the letters into the units can be

apparently perceived. When the students study the first three units of **Sunrise 1** which comprises nine lessons and a revision, they do not see any kind of English letter. Instead of the letters, the students are taught some other subjects, such as **saying hello** p.4, **simple classroom language** p.7, and **simple instructions** p.10. During these three units, some words are taught to the students, such as **hello, play, look, sing, clap, listen, come here, stand up, sit down,** etc. The attentive look at these words indicates that they have been structured according to a phonological arrangement of the sounds whose written forms are expressed by the graphemes. Here, the students can ask the question why they have not studied any English letter during these units. If the students had been taught the letters in the preceding units, they would have been acquainted with the letters earlier.

In unit four, students of the first basic stage see the first English letter for the first time. Basically, these letters are painted and presented in an interesting way and they have been illustrated with examples very well. When the students study the letter (a) p.15, the word **apple** has been exemplified and the picture of a big red apple has been drawn so that the students can understand it better. Thus, the students are taught one letter in each unit till unit nine, but this classification changes in unit ten and eleven because they study two letters in each unit, meaning that they study (g, h) p.35 in unit ten and (i, j) p.38 in unit eleven. On the other hand, this classification changes again in unit twelve because the number of letters increases into three letters per unit, meaning that (k, l, m) p.41 are taught to the students in unit twelve. This classification changes again in unit thirteen and fourteen because the students study two letters in each unit, meaning that the letters (n, o) p.45 have been placed in unit thirteen and (p, q) p.48 have been placed in unit fourteen. The number of letters changes again in unit fifteen because they study three letters (r, s, t) p.51 in that unit. The continuous change of letters does not stop because each of the last three units includes two letters, meaning that (u, v) p.55 have been placed in unit sixteen, (w, x) p.58 have been placed in unit seventeen and (y, z) p.61 have been placed in unit eighteen. If someone looks at this uneven classification of English letters into the successive units of **Sunrise 1**, he will come out to the fact that this is an abnormal classification of the letters. This imbalance style of classification leads to have a negative effect in the mind of the students. If the syllabus designers had classified the letters into the units and lessons evenly, there would not have

been so many changes in the arrangement of letters and the students would not have been obliged to study two or three letters in one unit.

1.2 The Description of the Examples

From the perspective of exposing the examples, this programme **Sunrise 1** has illustrated the meaning of many words with fascinating and colourful pictures; this one creates a good pedagogical world for the students. For the ease of learning, when there is the name of a bird, an animal, or an instrument, there will be a beautiful picture of the bird, animal, or instrument. Most of the words, which are given as examples, are simple and appropriate words for that stage because they can be easily articulated by the students of the first basic stage. On the other hand, there can be found some words that consist of more than one syllable; they are di-syllabic or tri-syllabic words. These words require more muscular energy to be articulated by the students. Steinberg (1991: 149) believes that among the stages of child language acquisition, the children reach a stage which is known as holophrastic stage, they can express a single unit utterances. These single units may be words, phrases or sentences, almost all the words are made up of one syllable that is why they can be articulated easily. I think that the same thing can be applied to **Sunrise** 1 because when the students of the beginner stage study a foreign language; they should study these words whose structures are simple and they can be expressed easily. This programme incorporates some words that are difficult and cannot be articulated easily. For example, the words **ice-cream** p.38, **umbrella** p.55, **yogurt** and **zebra** p.61 have been given as examples for some letters. These words are somehow difficult to be articulated by the first year students because they consist of two or three syllables. The whole words have to be monosyllabic so that they can be articulated by the students of that stage without difficulty.

1.3 The Repetition of the Topics

Basically, this programme **Sunrise 1** contains a group of useful topics, such as **saying hello, saying goodbye, asking questions, introducing yourself, congratulating someone**, etc. These are useful topics because they are simple topics of daily conversation and they are practical topics because they encourage the students to participate in the classroom activities. The topics include various activities that strengthen the pedagogical aspect of language. However, this programme includes many topics that have been repeated in the other units. It is intrinsically a negative point because it enables the students not to feel a new topic in a new unit. There can be apparently found many repeated topics. For example, the students study a topic in unit one which is entitled **saying hello** p.6, they are also taught a topic in unit six which is entitled **saying hello and goodbye** p.22. The students think that these two topics are identical with a slight difference; the comparison of these two topics indicates that the topic in unit one has been repeated in unit six, but another topic has been added to it.

After that, the students are taught a topic in unit four entitled **saying thank you** p.14, they are also taught the same topic in unit eleven **saying thank you** p.37. Obviously there is a direct relation between the two topics of unit four and unit eleven because the same topic is exactly repeated in the other unit. Both of these topics encourage the students to express thankful feelings in return for doing or offering something. As it was mentioned, the topic of unit six was **saying hello and goodbye**, the students are also taught a topic in unit eighteen entitled **saying goodbye** p.62. It can be apparently seen that the topic of the previous unit is repeated in the other unit. As the students were taught this topic, they know how and when to use goodbye. I think that the topic is better to be taught in unit eighteen rather that unit six because when they are taught the topic in the final unit, they finish the course of English language and they practically say goodbye to the course.

2. The Evaluation of the Second Basic Grade's Sunrise Programme

The English language programme **Sunrise 2**, just like **Sunrise 1**, consists of eighteen units; each unit is made up of three lessons. There is an additional unit at the end of any thee units for revision. The students revise the topics that have been studied in the previous units,

this revision seems to be useful because it reminds the students the information that they studied during the three previous units.

2.1 The Arrangement of the Examples

At the beginning of English language programme for second basic stage **Sunrise 2**, the students revise the lower case letters of the first stage so as to remember this type of letter, and at the same time they are taught the capital case letters to draw the distinction between the lower case letters and the capital case ones.

The students of the second basic stage are taught these two types of letters in unit three of **Sunrise 2** p.11. It is the second time that they study the lower case letters, but it is the first time that they study capital case ones. For the first time, the students think that the English language letters have two different pictures; one picture is the lower case letter and the other is the capital case letter. These two forms of letters include two different uses, each one occurs in a specific position. What is worth mentioning is the style of exemplification for these letters. In fact, the examples have been given for these two types of letters, but in an imbalanced way because some letters have been clarified with one, two or three examples, but some others, specially the capital case letters, have been given without any sort of example. When the students of the second basic stage study the letter (A, a) p.11, they are given two examples for (a) including **ant**, and **apple**, but one example has been given for (A) which is **Aveen**. In the same page, there exists another letter which is (B, b), obviously two examples have been given for (b) including **bag**, and **banana**, but for the capital case letter (B), no example has been given. The syllabus designers should have written at least one example because the letter would have been more understandable in use. Let's consider two other letters (C, c and D, d) p.15. The students have been given three examples for the lower case letter including **car, cap**, and **cat**, but they find no any example for the capital case letter. The same thing applies for the letter (D, d) because three examples have been written for the lower case letter (d), they are **doll, dog,** and **duck**, but no example has been given for the capital case letter (D). Besides, the students study some letters whose examples are different from those of the previous letters. The letter (K, k) has been explained with six examples because three examples are given for the lower case letter, they are **king, kitten,** and **kite** and three other examples are given for the capital letter, they are **Karwan, Kitten,**

and **Kurdistan**. Another confusing point belongs to the lack of agreement between the letter and example. In **Sunrise 2** p.3, it has been written **A is for apple**, as an example for (A); the confusing point is that the capital case letter has been exemplified with a word starting with a lower case letter. Obviously, this way of exemplification is not appropriate because there is no any recognizable relation between the letter and the example. Then, the students find it confusing when some letters have been explained by one example, but some others by two and some others by three whereas many capital case letters are devoid of any example.

2.2 The Repetition of the Topics

Almost all the subjects of **Sunrise 2** have been illustrated with interesting and colourful pictures; however, some subjects of this programme are considerably similar and related. Possibly, the purpose behind this repetition is to confirm the information and make the students understand the subjects easily. I think that the repeated subjects do not attract the students' attention a lot because once they see the title of the subject; they remember that the subject has been studied earlier. For example, the students are taught a subject in unit three entitled **Asking about objects** p.10; here the students are taught how to ask these questions, such as **what is this?** and **what are these?** Then this subject **Asking about objects** has been repeated in unit five p.17, and the students are taught how to ask this question; **what is that**? After that, this subject **Asking about objects** has been repeated in unit six p.20 for the third time and this question has been elicited **what are those?** Looking at these questions attentively, the question word '**what**' has been used with the demonstratives '**this, that, these, those'**. The difference among them is that '**this**' used for something singular and close to the speaker, but '**that**' is used for something singular, but distant from the speaker. '**These**' is used for something plural and close to the speaker, but '**those**' is used for something plural, but distant from the speaker. Obviously, these demonstratives used for something close to the speaker have been presented in one unit which is unit three, but these demonstratives used for something distant have been presented in two successive units, they are units of five and six. Actually, these subjects talking about objects should have been mentioned in one or two units consecutively, not in four separate units.

There can be found other repeated subjects in **Sunrise 2**. There is a subject entitled **Asking about objects** p. 24 which is taught in unit seven, the students study this subject

what are you doing? Then this subject **Asking about objects** has been repeated in unit eight p.27, and the same question **what are you doing?** is taught to the students. This subject **Asking about objects** has been repeated for the third time in unit eighteenth p.60. The students understand these repeated subjects very apparently; they know that these subjects that are seen twice or three times have a direct relation together. The repeated topics seem to have a negative impact on the process of teaching, once they see a topic in the next unit; they remember the topic of the previous unit. Even if these topics are not repeated, they can be studied again in the unit of revision.

2.3 Coordinating Conjunction

Among the topics introduced in **Sunrise 2**, the students are taught many grammatical topics, such as demonstratives, coordinating conjunctions, question words, etc. What is worth mentioning here is the coordinating conjunction. In fact, the coordinators are used for connecting two or more parts of a sentence. The coordinator used in **Sunrise 2** is ***and*** "which is used for combining two words, phrases and clauses on the condition that the combined elements are of equal importance, they are nouns, verbs, adjectives, etc. When we have more than two items, the coordinator is typically placed between the last two items because the other parts are separated by comma; it indicates that coordinator is not repeated between any two items" (Ramsey and Aaron, 1998: 189).

In **Sunrise 2**, the coordinator ***and*** has been used to connect some noun phrases in unit four p.16, it is used in this way **I have a doll and a dog and a hen**. The abnormal use of this coordinator is that it has been repeated between any two noun phrases, but the grammatical use of this coordinator shows that it should be placed between the penultimate and the last noun phrases and the other noun phrases should be separated by a comma in this way **I have a doll, a dog and a hen**. However, this coordinator has been used in some other places correctly, such as **listen, point and say** p.10 and **look, point and say** p.15. This curriculum should include the correctly used grammatical topics because it is prepared for the beginning of basic stage and this stage includes a generation who are at the beginning of acquaintance with the world of English language.

Conclusion

At the end of the research, the researcher has got the following concluding points:

1-The Sunrise programme pays a lot of attention to the use of language which focuses on using all the skills of language learning specially listening and speaking. This programme changed the direction of language teaching from teaching about the language to the practical use of language.

2-The repetition of some topics of Sunrise programme for the first and second basic stage has a negative impact on the students’ mind because the repeated topics do not attract the students’ attention. Instead of these repeated topics, the programme ought to contain modern and useful topics to be a strong basis for the other stages.

3-From many perspectives, the Sunrise programme incorporates scientific shortcomings that cause problems for the teachers and students because they have a negative influence on the process of teaching, such as the arrangement of the letters, the nature of the examples, the repetition of the topics, etc.

References:

1-Celce-Murcia, M. and Larcen-Freeman, D. (1999). ***The Grammar Book: An ESL\EFL Teacher's Course*** (2nd ed). New York: Heinle and Heinle.

2-Cook, G. (2003). ***Applied Linguistics***. Oxford: Oxford University Press

3-Falk, Julia S. (1987). ***Linguistics and Language***. New York: John Wiley

4-Fowler, H. R. and Jane E. A. (1998). ***The Little Brown Handbook***. New York: Longman

5-Fromkin, V., Rodman, R., and Hyams, N. (2003**).** ***An Introduction to Language*** (7th ed). Boston: Thomson and Heinle

6-Leech, G. (2006). ***A Glossary of English Grammar.*** Edinburgh: Edinburgh University Press

7-Matthews, P.H. (1997). ***Oxford Concise Dictionary of Linguistics***. Oxford: Oxford University Press

8-Schmitt, N. (2002). An Introduction to Applied Linguistics. In Schmitt, Norbert and Celce-Murcia, Marianne (eds.) ***An Overview of Applied Linguistics***. Arnold publisher: Longman

9-Steinberg, D. (1991). ***Psycholinguistics: Language, Mind and World***. New York: Longman group

10-Widdowson, H.G. (1996). ***Linguistics***. Oxford: Oxford University Press

پوختە

ئەم توێژینەوەیە کە لە ژێر ناوونیشانی**" هەڵسەنگاندنی هەندێك لایەنی پرۆگرامی زمانی ئینگلیزی قۆناغی یەکەم و دووەمی بنەڕەتی"** یە, هەوڵێکە بۆ تیشك خستنەسەری هەندێك لایەنی بواری فێرکاری هەردووك پرۆگرامی (Sunrise) ی یەکەم و دووەمی بنەڕەتی. ئەوپرۆگرامە بە شێوەیەکی فراوان لەخوێندنگا بنەڕەتی و ئامادەییەکانی هەرێمی کوردستان دەخوێنرێت, دەورێکی تاڕاددەیەك باشی هەیە لە فێرکردن و پەرەپێدانی زمانی ئینگلیزی لەبواری پەیوەندیکردن وچالاکیەکانی ناو پۆل دا. ئەو پرۆگرامە توانی ئاڕاستەی ووتنەوەی زمانی ئینگلیزی لەپێدانی زانیاری لەبارەی زمانەوە بۆ بەکارهێنانی کرداریی زمان بگۆڕێت. پێم وایە کە یەکێك لەو هۆکارە سەرەکیانەی کە بووەتە هۆی باشی ئەو پرۆگرامە بریتییە لەوەی کە پشتی بە ڕێبازی پەیوەندی کردن (Communicative Approach) بەستووە. ئەو ڕێبازە بەشێکی زۆری پێداویستی فێرخوازانی زمانی بیانی جێبەجێ کردووە و وەکو سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندی فێربوونی زمانیش سەیر دەکرێت. گرنگی ئەم توێژینەوە لەوەدایە کە هەڵسەنگاندنێکی زانستیانە بۆ پرۆگرامی خوێندنی زمانی ئینگلیزی (Sunrise) ی قۆناغی یەکەم و دووەمی بنەڕەتی دەکات بە مەبەستی لادان و نەهێشتنی ئەو کەم و کوڕیانەی کە لە پرۆگرامەکەداهەن. ناوەڕۆکی توێژینەوەکە دابەشکراوە بۆ دوو بەشی سەرەکی. بەشی یەکەم تەرخان کراوە بۆ هەڵسەنگاندنێکی زانستیی (Sunrise 1) ی قۆناغی یەکەمی بنەڕەتی کە لە شێوازی ڕێکخستنی پیتەکان, پێکهاتنی ووشەکان و زۆر دووبارەبوونەوەی بابەتەکان دەکۆڵێتەوە. بەشی دووەمیش هەڵسەنگاندنێکی زانستیی بۆ (Sunrise 2) ی قۆناغی دووەمی بنەڕەتی دەکات و لە شێوازی ڕێکخستنی نموونەکان, زۆر دووبارەبوونەوەی بابەتەکان و بەکارهێنانی ئامرازی بەیەکەوە بەستن دەکۆڵێتەوە.

الملخص

عنوان البحث هو " **تقييم بعض جوانب منهج اللغة الانجليزية للمرحلتين الاولى والثانية الاساسية** "،يحاول البحث إلقاء الضوء على بعض النواحي التعليمية لمنهج تدريس اللغة الانجليزية (Sunrise) للمرحلتين الاولى والثانية الاساسية،الذي له شهرة كبيرة في المدارس و الاعداديات في إقليم كوردستان كما له دور فعال إلى حدٍ ما في تعليم اللغة الانجليزية القائم على المشاركة والنشاط الصفي.

لقد استطاع منهج (Sunrise) تغيير طريقة تدريس اللغة الانجليزية في التعليم ولعلّ السبب الرئيسي في نجاحه و تفوقه هو إعتماده على الحوار و المحادثة (Communicative Approach) الذي يلبي حاجة متعلمي اللغات الاجنبية.و تكمن أهمية البحث في كونه تقييماً علمياً لهذا المنهج.والغاية منه كشف نقاط الضعف والخلل،لتجنبها و إبعادها من هذا المنهج الرصين. ويقوم البحث على قسمين،القسم الاول: يدرس طريقة ترتيب الحروف،تركيب الكلمات وتكرارالموضوعات في منهج (Sunrise) للمرحلة الاولى. أما القسم الثاني: فهو تقييم علمي لطرائق العرض وترتيب الامثلة و التمارين و كثرة تكرار الموضوعات و استعمال أدوات الربط في منهج (Sunrise) للمرحلة الثانية.

To-Infinitive Clauses in English: A Generative Grammar Analysis

Asst. Instructor Salih Ibrahim Ahmed

University of Raparin

Faculty of Education

Department of English

Abstract

This paper analyses *to*-infinitive clauses from various angles. It is divided into four different, but related, parts. Firstly, there is an introduction to the term '*to*-infinitive clauses' in terms of their implicit meanings, their structure, showing their tenselessness, and their types. Then the two phenomena, namely control and raising, which are closely related to *to*-infinitive clauses come under discussion. Finally, the last part is devoted to the complementation of *to*-infinitive clauses. Concerning this, two approaches are presented: the first one focuses on the function of the *to*-infinitive clause, and the second one takes the structure of the *to*-infinitive clause into consideration. The paper ends with its conclusions.

1. Introducing *To*-Infinitive Clauses

This type of infinitive clause begins with 'to'. There are two types of *to*-infinitive clauses in terms of having or lacking subject: The first type is *to*-infinitive clause with subject, and the second one is *to*-infinitive clause without subject. Throughout the study both types are considered, that is why the term is usually (not always) used in plural. It is important to know that this 'to' is not a preposition as it is not followed by any noun (phrase). Rather, it is an infinitival 'to'. As Los (2005: 208) argues, it can be referred to as a non-finite modal. The present study supports the argument regarding 'to' as a modal since, taking structure into account, it precedes a bare verb form, just like modals. Another evidence to support Los is Miller's claim that "The non-finite constructions *do* allow some modality to be signalled, that is, events can be presented as necessary, or requiring permission, or requiring ability" (2002: 82 emphasis added). Here, Miller mentions the term 'non-finite constructions' in general. It is clear that *to*-infinitive clauses can be grouped under the superordinate term 'non-finite clause'. Thus, the claim is true to *to*-infinitive clauses as well.

(1) Kate wanted [to talk to Marry]. (necessity)

(2) Kate wanted [to be allowed to take part in the competition]. (permission)

(3) Kate wanted Marry [to be able to take part in the competition]. (ability)

One more way to differentiate between infinitival 'to' and prepositional 'to' to avoid confusion is their ability to permit their complement ellipsis. The complement of infinitival 'to' can be ellipted while that of prepositional 'to' cannot be (Radford, 2004: 51). Below in the first answer of (B) the complement of the infinitival 'to' is omitted, but the second answer is ill-formed because the complement of prepositional 'to' should not be absent.

(4) A: Do you want to go to the zoo?

B: No, I don't want *to*.

*No, I don't want to go **to**.

On the grounds that a very important aspect of non-finite clauses is the absence of tense, and *to*-infinitive clauses belong to non-finite clauses, it is concluded that *to*-infinitive clauses are tenseless, i.e., they show no tense as can be seen in the following two example sentences.

(5) They *attempted* [to come early].

(6) They *attempt* [to come early].

The bracketed parts in both sentences above are *to*-infinitive clauses, in both sentences the same clause pattern is available whereas the first sentence is past and the second one is present. One can easily see that the bracketed clauses indicate no tense, and this proves the researcher's claim.

Although this kind of tenseless clause always begins with 'to', there are three types of *to*-infinitive clauses with respect to time. Of this, Declerk (2006: 17) mentions two types: *present infinitive* (to do) which expresses simultaneity to the time of the higher clause situation, and *perfect infinitive* (to have done) which expresses anteriority. As for the third type, Murphy (2012: 108) indicates that *continuous infinitive* (to be doing) is also another form of *to*-infinitive clauses. The present study is primarily concerned with the first type (to do). The following are examples for each kind, respectively.

(7) John seems [to be happy].

(8) John seems [to have been happy].

(9) John seems [to be enjoying his job].

With respect to (7), the *to*-infinitive clause, which is known as the lower clause, tells us that John's happiness simultaneously coincides with his presence in the contextual time of the higher clause. In (8), his happiness has happened before the given situation. As for (9), the *to*-infinitive clause shows that John is in the progress of enjoying something, namely his job.

There exist some significant phenomena related to *to*-infinitive clauses. Henceforth the rest of the paper is devoted to matters of control, raising, and complementation of *to*-infinitive clauses.

2. Control

One of the related issues to *to*-infinitive clauses is control. Before discussing control, we should know that in talking about control the focus is on the *to*-infinitive clause *without subject* because when the subject is present in the lower clause there is nothing to be controlled by the controller in the higher clause. Thus, control and an overt subject in the *to*-infinitive clause are mutually exclusive. Therefore, our analysis considers subjectless *to*-infinitive clauses. With respect to this, Miller (2002: 82) states that when there is no explicit subject, it is assumed that there is an understood subject. Given this assumption, and following Cook and Newson (2007: 87), semantically and syntactically there is a subject while this subject is absent phonologically because it is not pronounced. On the whole, this phonologically empty subject is known as PRO. As cited in Newson (2006: 298-9), the missing pronoun PRO has two main characteristic features: limitations on its occurrence and on its referential properties. Concerning its occurrence, it only occurs in non-finite clauses, it is never seen elsewhere.

(10) She attempted [PRO to start the car].

(11a) *She said [that PRO came earlier than usual yesterday].

(11b) *She phoned to PRO.

(11c) *She saw PRO.

As for the second property which has to do with reference, we come to the definition of control as cited in Crystal (2003: 107) " . . . determines the potential for REFERENCE of the

abstract pronominal element PRO." Obviously, this reference is between the covert pronoun PRO and one of the overt nouns or pronouns seen in the higher clause.

(12a) I asked him_i [PRO_i to guide the guests].

(12b) David persuaded $Laura_i$ [PRO_i to keep $herself_i$ /*himself from the cold].

(13a) I_i promised him [PRO_i to guide the guests].

(13b) The $government_i$ has pledged the citizens [PRO_i to root out corruption].

Here, PROs in (12) refer back to the object in the higher clause 'him' whereas in (13) refer to the subject of the higher clause. As Cook and Newson (2007: 89) argue, the reference of PRO is determined by the verb in the higher clause. Thus, verbs like 'ask' and 'persuade' are known as object control verbs because their object is the controller. Conversely, verbs like 'promise' and 'pledge' are subject control verbs since their subject is the controller. It follows that sentences in (12) involve *object control* while those of (13) involve *subject control*. From this perspective, subject control and object control are regarded as two types of control on the condition that there is an antecedent in the higher clause. Briefly speaking, control is the reference, PRO is controlled by either the subject or the object, which are called controllers and they occur in the higher clause.

Now a question arises concerning the reference of PRO. In each of the above sentences an antecedent exists in the higher clause. But what if there is no antecedent? The answer to this question is that lacking an overt antecedent means that PRO is not controlled by any word in the higher clause. In a case like that, PRO may refer to someone outside the sentence as in (14) or it may have an arbitrary reference in which case the generic pronoun *one* may be regarded as its referent as in (15) below (Radford, 2004: 111).

(14) It's important [PRO to prepare myself for the exam]. (the speaker)

(15) It's important [PRO to take oneself seriously]. (anyone generically)

So far we haven't discussed the reason of establishing a relationship between PRO and its antecedent. Of this, Cowper (1992: 161) claims that PRO can only occur in ungoverned positions, i.e., it is not governed at all by any element. This makes the term 'control' necessary to come into existence in order to meet the needs of the relationship between PRO and its antecedent.

Finally, there are two grammatical categories which play a great role in determining the relationship between the controlled element (PRO) and its controller (antecedent). These grammatical categories are taken into account in the *to*-infinitive clause, rather than in the higher clause. They include passivisation and embedded Wh-question:

A. Passivisation: The active/passive contrast in the *to*-infinitive clause changes the controller of PRO. For example, in (16a) below PRO is controlled by the object of the higher clause whereas in (16b) it is controlled by the subject, bearing in mind that the verb is the same (beg) in both higher clauses.

(16a) $John_j$ begged $Jean_i$ [PRO_i to release the child from prison].

(16b) $John_j$ begged $Jean_i$ [PRO_j to be released from prison].

B. Embedded Wh-question: When having examples like this, the PRO is uncontrolled (free) as there is no potential controller in the higher clause. Lacking a controller in the higher clause results from the embedded wh-question. In this case, PRO has an arbitrary reference. Consider (17) below:

(17) Joseph asked Katherine [how [PRO_{arb} to prepare oneself for a journey]].

(Ibid.: 162)

3. Raising

Another phenomenon which is closely related to *to*-infinitive clauses is raising. Like control, raising occurs when a specific group of verbs/predicates exist. The verbs which allow raising are called raising verbs. As mentioned in Trask (1993: 228), raising verbs/predicates include *seem*, *appear*, and *be likely*. Whenever one of these verbs/predicates is available, raising happens from the *to*-infinitive clause to the higher clause. Radford (2004:274) prefers using the term ‘raising predicate’ rather than ‘raising verb’ as *likely* is an adjective not a verb. Anyway, the present paper works mainly on raising verbs.

Raising can be defined as the movement of the subject from the *to*-infinitive clause to the higher clause under the conditions of having certain verbs (raising verbs). Despite the fact that the subject which undergoes the movement must be the subject of the *to*-infinitive clause, it must also originate in it. With the presence of raising verbs the subject position of the higher clause will be vacant and possible to be filled by the moved subject. Moreover, the verb must

take a clause as its complement within which the subject raises (Newson, 2006: 294-6). Consider the following sentence:

(18) Robin appears [to be happy].

What sentence (18) claims is that the person who is happy is Robin. Hence Robin is not the semantic subject of the verb ‘appear’. Rather, he is the semantic subject of ‘to be happy’, and it is seen in the higher clause due to raising. One piece of evidence of this claim is the Extended Projection Principle (EPP). According to Radford (2004:268), the EPP feature obliges the subject of the *to*-infinitive clause to raise from its position to become the structural subject of ‘appear’.

The phenomenon of raising can also be seen in passive structures. This is because there is a similarity between raising verbs and passive verbs in that both allow an element to raise to the subject position of the higher clause. In (19a), *he* is the thematic subject of the finite clause, it raises from its position to become the structural subject of ‘appear’ in (19b). Likewise, *several riots* is the thematic complement of the *to*-infinitive clause in (20a) and raises to become the subject of ‘believe’ in (20b) below (Radford 2004: 267 ; Newson, 2006: 296).

(19a) It would appear [that *he* has been lying to her].

(19b) He would appear [to have been lying to her].

(20a) There are believed [to have occurred *several riots*].

(20b) Several riots are believed [to have occurred].

The discussion and the example sentences above are all about complex sentences consisting of a high clause and a lower clause. It is also possible to have more than one lower clause. Newson (2006: 297-8) argues that no limitation exists to the distance of raised subject and the subject position of the raising verb. Thus, in (21) below the subject raises from the farthest *to*-infinitive clause to become the subject of the raising verb ‘seem’.

(21) The $doctor_i$ seemed [to be unlikely [to be considered [t_i to be very skilled]]].

Having discussed control and raising in detail, one can easily see similarity between the structures of sentences in which these two phenomena occur. The similar point is having a *to*-infinitive clause as the complement of the verb of the higher clause. What makes distinction

between control and raising is the *verb* of the higher clause: when having a control verb, PRO is implied as the subject of the subjectless *to*-infinitive clause, and there is no raising; but when there is a raising verb, RPO is not even implied and the subject of the *to*-infinitive clause involves movement, namely raising. On this basis, Radford (2004: 272-4) presents some differences between raising verbs and control verbs by which understanding the two phenomena becomes easier. The following is the summary of the differences:

A. Expletive subjects (it/there): Raising verbs such as *seem* allow this kind of subject while control verbs like *want* do not.

(22a) It seems / *wants [to be expected that they did the work].

(22b) There seem / *want [to remain several unsolved problems].

The reason of this is that raising verbs have no thematic subject whereas control verbs θ-mark their subjects, and it is clear that *it* and *there* are not thematic subjects. Therefore, no restriction is seen by the raising verbs on the choice of the structural subject.

B. Idiomatic subjects: Raising verbs can have idiomatic subjects while control verbs cannot.

(23) The cat seems / *wants [to get his tongue].

C. Presenting truth-functional equivalence under passivisation: Raising verbs preserve this equivalence whereas control verbs do not. Thus, (24a) below conveys the same meaning as (24b) cognitively; but (25a) and (25b) do not.

(24a) Kate seems [to have phoned John].

(24b) John seems [to have been phoned by Kate].

(25a) Kate wants [to phone John].

(25b) ≠ John wants [to be phoned by Kate].

D. Pragmatic restriction on the choice of subject: Control verbs allow this restriction since the subject should be a rational being rather than an inanimate entity. Conversely, raising verbs have no such restriction.

(26a) My dog / !My gesture wants [to be appreciated].

(26b) My dog / My gesture seems [to be appreciated].

In addition to raising verbs, there exist two adjectives which appear in raising structures. These adjectives are *(un)likely* and *certain* which play the role of a raising predicate (Celce-Murcia and Larsen-Freeman, 1999: 665).

(27) Martin is likely / certain [to pass the exam].

4. Complementation

Complementation of *to*-infinitive clauses is based on the type of the verb in the higher clause. Each specific group of verbs have their own influence on the *to*-infinitive clause. The present paper presents two kinds of classifications of these verbs which occur in the higher clause. Quirk et al. (1985:1185-7 , 1215) classify the verbs on the basis of taking objects, i.e., in terms of transitivity. With respect to this aspect of verbs, they can be classified as monotransitive, ditransitive, and complex transitive. Their analysis focuses on the function of the *to*-infinitive clause as they claim that the lower clause functions as a direct object regardless of whether the *to*-infinitive clause is a clause with subject or a subjectless one. The researcher prefers their claim in that the *to*-infinitive clause is the only object, which is usually direct, in the complex sentence (the higher clause + the lower clause) and it is the complement of the main verb when it is a subjectless *to*-infinitive clause as in (28) below. When there is a noun or an objective pronoun after the main verb of the complex sentence, the noun or the objective pronoun functions as the subject of the *to*-infinitive clause, and it introduces a *to*-infinitive clause with subject when taking the lower clause alone.

(28) I would hesitate [to interfere]. SVO_d

(29) I advised [Tom to go on a diet]. SVO_d

Another approach towards the complementation of *to*-infinitive clauses ties the lower clause to the type of the verb in the higher clause. This classification relates the *to*-infinitive clause as a complement to its preceding verb. Instead of focusing on the function of the *to*-infinitive clause, the structure of the *to*-infinitive clause is taken into consideration. Among several groups of verbs, the present study discusses two verb-type complements, namely ‘believe-type’ and ‘want-type’.

As for the first type, which is believe-type complement, Newson (2006: 285) uses the term *exceptional verbs* for the verbs acting like ‘believe’ such as *expect*, *suppose*, *assume*,

understand, and *require*. They are called exceptional verbs because, unlike other verbs, they are followed by an accusative subject without the involvement of complementiser ‘for’. He (Ibid.) also names the *to*-infinitive clause *exceptional clause*, which acts as the complement of ‘believe’ and other equivalent verbs. The accusative subject that occurs after these verbs functions as the subject of the *to*-infinitive clause. It follows that this group of verbs allow a *to*-infinitive clause with subject not a subjectless one, and the *to*-infinitive clause with subject becomes the complement of the verb.

(30a) The students believed/supposed [their teacher to be skilful].

(30b) The students believed/supposed [him/*he to be skilful].

The second type acts in a different way. Verbs which belong to this class, those behave like ‘want’, can be followed by the complementiser *for*. What is important to be mentioned here is that having or lacking *for* makes a great difference in assigning the role to the noun or the accusative pronoun which follows it, though the sentence remains grammatical in both cases. The presence of *for* makes the following element the subject of the *to*-infinitive clause while the absence of *for* and its following element gives the subject of the higher clause the power of functioning as the subject of the complement clause. Once more, the *to*-infinitive clause with or without the complementiser is the complement of the preceding verb. Some other verbs of this type include *arrange*, *desire*, *hate*, *hope*, *intend*, *like*, *love*, and *prefer* (Celce-Murcia and Larsen-Freeman, 1999: 640).

(31) The travel agent wanted/intended [(for me) to take another trip].

Concerning this group of verbs, Quirk et al. (1985: 1194) state that the verbs which occur with *for* and complemented by *to*-infinitive clauses, the complement clause can be replaced with a that-clause with ‘should’.

(32a) They arranged [for Greg to leave the building quickly].

(32b) They arranged that Greg should leave the building quickly.

Moreover, they (Ibid.) claim that the meaning of the *to*-infinitive clause as a complement is a matter of implying potentiality rather than the real performance of the action.

Conclusions

1. *To*-infinitive clauses are tenseless as they carry no tense whatsoever.

2. Control and raising are two different phenomena. In control, the *to*-infinitive clause is always subjectless; it contains nothing to raise. In raising, the *to*-infinitive clause originally has a subject which undergoes raising and becomes the structural subject of the raising verb.

3. The *to*-infinitive clause always functions as the direct object, when it occurs after the verb of the higher clause, whether it occurs with subject or without subject

References

Celce-Murcia, M. and D. Larsen-Freeman (1999). The Grammar Book: An ESL / EFL Teacher's Course. Second Edition. Boston: Heinle & Heinle Publishers.

Cook, V. J. and M. Newson (2007). Chomsky's Universal Grammar. Third Edition . Malden: Blackwell Publishing.

Cowper, E. A. (1992). A Concise Introduction to Syntactic Theory. Chicago: The University of Chicago Press.

Crystal, D. (2003). A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Fifth Edition. Malden: Blackwell Publishing.

Declerk, R. (2006). The Grammar of the English Tense System: A Comprehensive Analysis. Berlin: Mouton de Gruyter.

Los, B. (2005). The Rise of the To-Infinitive. Oxford: Oxford University Press.

Miller, J. (2002). An Introduction to English Syntax. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Murphy, R. (2012). English Grammar in Use. Cambridge: Cambridge University Press.

Newson, M. (2006). Basic English Syntax with Exercises. Budapest: Bölcsész Konzorcium.

Quirk, R., S. Greenbaum, G. Leech, and J. Svartvik (1985). A Comprehensive Grammar of the English Language. London: Longman.

Radford, A. (2004). Minimalist Syntax. Cambridge: Cambridge University Press.

Trask, R.L. (1993). A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics. London: Routledge.

پوختە

پاڕستەکان لە زمانی ئینگلیزیدا بۆ چەند جۆری جیاواز دابەش دەبن بە گوێرەی ئەرکیان، پێکهاتەیان، یان شوێنیان لە ڕستەدا. یەکێك لە پۆلێنەکان دەم دیارخەر و دەم دیارنەخەرە. ئەم توێژینەوەیە یەکێك لە جۆرەکانی پاڕستەی دەم دیارنەخەر دەخاتە بەر لێکۆڵینەوە کە بریتییە پاڕستەی بنجی لەگەڵ 'to'. ئەم جۆرە پاڕستەیە لاوەکییە و بە نزم ناودەبرێت، وە دەبەسترێتەوە بە نیمچەڕستەیەکی تری سەرەکی کە بە بەرز ناودەبرێت.

ئەم جۆرە پاڕستەیە لەم توێژینەوەیەدا لە چەند گۆشەیەکی جۆراوجۆرەوە شی دەکرێتەوە. توێژینەوەکە دابەش دەبێت بەسەر چوار تەوەردا: سەرەتا، ناساندنی ئەم جۆرەی پاڕستە لە ڕووی مانا شاراوەکانی، پێکهاتەکەی، دیارنەخستنی دەم، وە جۆرەکانی. پاشان دوو دیاردە کە بریتیین لە کۆنترۆڵ و بەرزبوونەوە، وە هەبوونیان پەیوەستە بە هەبوونی پاڕستەی بنجی لەگەڵ 'to'، تاوتوێ دەکرێن. کۆنترۆڵ واتە پەیوەندی نێوان جێناوێکی نادیار لە ڕووی فۆنۆلۆژییەوە بە یەکێك لە ووشەکانی پێش خۆی کە لە نیمچەڕستەی بەرزدا هاتووە. هەندێ جار هیچ ووشەیەك نییە لە نیمچەڕستەی بەرزدا کە جێناوە نادیارەکە کۆنترۆڵ بکات بۆیە لەم حاڵەتەدا ئاماژەیەکی هەڕەمەکی بوونی هەیە. بەرزبوونەوە ئاماژەیە بۆ جولآنی بکەری پاڕستەی نزم بۆ شوێنی بکەری نیمچەڕستەی بەرز بەهۆی بوونی کردارەکانی بەرزبوونەوە. جیاوازی نێوان کۆنترۆڵ و بەرزبوونەوە بەهۆی کرداری ناو نیمچەڕستەی بەرزەوە پەیدا دەبێت. کۆتابەش تەرخان کراوە بۆ ڕۆڵی تەواوکەریی پاڕستەی بنجی لەگەڵ 'to'. لەم بوارەدا ئەرك و پێکهاتەی پاڕستەی بنجی لەگەڵ 'to' لێکدانەوەی بۆ دەکرێت. توێژینەوەکە کۆتایی دێت بە دەرەنجامە بەدەستهاتووەکانی.

المستخلص

شبه الجمل في اللغة الأنجليزية يقسم الى عدة أنواع المختلفة حسب عمله و تكوينه، أو موقعه في الجملة. أحد التقسيمات تظهر الزمن و تخفيه. هذا البحث يبحث عن أحد أنواع شبه الجملة مخفي الزمن حيث هو شبه الجملة المصدري مع 'to'. هذا النوع من شبه الجملة عرضى يسمى بالأسفل، و يربط بشبه الجملة أخرى الرئيسية و الذي يسمى بالأعلى.

هذا النوع في بحثنا يحلل في عدة الجوانب، و البحث يقسم على أربعة محاور: التعريف به من حيث المعانى المخفية، و تركيبه، و عدم اظهار الزمن، و أنواعه. كما يبحث عن ظاهرتين و هما كونترول و ارتفاع، و لهما علاقة وثيقة مع شبه الجملة المصدري مع 'to'. نقصد بالكونترول علاقة الضمير المستتر من حيث الجانب الصوتى مع احدى كلمات قبله التى ورد مع شبه الجملة العليا. أحيانا لاتوجد الشىء في شبه الجملة العليا لسيطرة الضمير المستتر، في هذه الحالة توجد علامة اعتباطية. و نعني بالأرتفاع تحريك فاعل شبه الجملة السفلى الى مكان فاعل شبه الجملة العليا. هذا التحريك يحدث بوجود مجموعة الأفعال و التي تسمى الأفعال الأرتفاع. ختاما، القسم الرابع مخصص لأهمية و دور المفعولية شبه الجملة المصدري مع 'to' . حول هذا يرعى عمل و تكوين شبه الجملة المصدري مع 'to'. يختم البحث بالنتائج.